

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Kenesei István: A nyelvelmélettől a nyelvművelésig.

A nyelvészet egységéről és változatosságáról

Kiss Jenő: A magyar nyelv és az Európai Unió

Heltai Pál: A fordító és a nyelvi normák II.

Szabó József: A nyelvjárás és az irodalmi nyelv helyzete
és szerepe német Svájcban, különös tekintettel az
iskolai oktatásra

Bañcerowski Janusz: A pozitív érzelmek konceptualizá-
lásának néhány kérdése

Laczkó Krisztina: A névmási rendszer funkcionális keret-
ben II.

Markó Alexandra: „Szavak nélkül.” Nonverbális vokális
közlések fonetikai elemzése

H. Varga Márta: A 'hiány'-t jelentő denominális fosztó-
képzős mellékevek szemantikai ellentétpárjai

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kenesei István:</i> A nyelvelmélettől a nyelvművelésig. A nyelvészet egységéről és változatos- ságáról	1
<i>Kiss Jenő:</i> A magyar nyelv és az Európai Unió	12
<i>Heltai Pál:</i> A fordító és a nyelvi normák II.	30

Nép és nyelv

<i>Szabó József:</i> A nyelvjárás és az irodalmi nyelv helyzete és szerepe német Svájcban, külö- nös tekintettel az iskolai oktatásra	59

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañczewski Janusz:</i> A pozitív érzelmek konceptualizálásának néhány kérdése	71
<i>Laczkó Krisztina:</i> A névmási rendszer funkcionális keretben II.	78
<i>Markó Alexandra:</i> „Szavak nélkül.” Nonverbális vokális közlések fonetikai elemzése	88
<i>H. Varga Márta:</i> A 'hiány'-t jelentő denominális fosztóképzős melléknevek szemantikai el- lentéppárjai	104

Kisebbségi közlemények

<i>Csorba Dávid:</i> Bibliai vonatkozású paratagmák mint az egyházi írástértelmezés toposzai	109
<i>Veszelszki Ágnes:</i> Írásjelek és szimbólumok az SMS-ekben	111

MAGYAR NYELVÖR

129. ÉVF.

*

2005. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A nyelvelmélettől a nyelvművelésig. A nyelvészet egységéről és változatosságáról*

Örömmel tettem eleget a felkérésnek, hogy az *Édes Anyanyelvünk* megalapításának 25. évfordulóján egy rövid előadást tartsak; örömmel vállaltam, mert ebben a meghívásban is annak a jelét láttam, hogy egyre nyilvánvalóbb: az elméleti nyelvészet és a nyelvművelés, vagy másképpen: a nyelvelmélet és a nyelvi norma kutatása, művelése nem két külön birodalom, hanem a nyelvnek, e mindannyiunk érdeklődésének középpontjában álló jelenségcsoportnak két lehetséges, egymással esetleg vitában, de nem ellenséges viszonyban álló megközelítése.

Hét egymással összefüggő gondolat körben fogom felvázolni, miként képzelem a nyelvművelők és a más területeken dolgozó nyelvészek együttműködését, egymásra hatását.

Először is, meggyőződéseim szerint a nyelv nem olyan tárgykör, amely egyszerű és általános meghatározásokkal megragadható volna: szinte ahány irányból nézzük, annyi alakját mutatja, vagy más szóval az, hogy milyen választ kapunk, attól függ, mit kérdezzünk.

De még a legelső kérdéseinkkel sem kerülünk kényelmes helyzetbe, hiszen ha csupán azt a saussure-i ihletésű rövid definíciót tekintjük, hogy „a nyelv jelek rendszere”, máris vitára ad okot, hogy mit tekintünk jelnek: a morfémat, a szót, a szintagmát vagy a mondatot? Azután vajon miként értsük a „jel” terminust? Ha jelentő és jelentett klasszikus saussure-i viszonyaként, akkor a *Budapest legrégebbi hídja* kifejezésnek a jelentése vagy a referenciája lesz-e a „jelentett” oldalán? És vajon milyen értelemben rendszer a nyelv? Nyilván nem úgy, mint a számegegyenes, amely egy lineáris függvénnyel ábrázolható, de nem is úgy, mint, mondjuk, a naprendszer, amely a gravitáció törvényének és a benne lévő vagy kívülről beleérkező égitestek tulajdonságainak engedelmeskedik. Az elméleti nyelvészet úgy véli, a grammatika rendszerének egyedi és csak rá jellemző szabályozó elvei és az egyes nyelvtípusokra vonatkozó paraméterei vannak, amelyeket most már évtizedek óta kutatunk. De ugyanilyen eldöntetlen kérdésbe akadunk, ha azt a felfogást, amely a nyelvet a gondolkodás eszközeként az egyén veleszületett képességei között helyezi el, szembesítjük a nyelvet elsősorban társadalomban és mindig különféle vál-

* Az *Édes Anyanyelvünk* alapításának 25. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémián 2004. október 7-én elhangzott előadás írásos változata.

tozatokban létező jelenségeként vagy a kommunikáció közegeként ábrázoló nézetekkel. Sokan vannak, akik az utolsóként említett helyzetben csak kizárólagos döntést tudnak hozni: az egyik megközelítés igen, a másik kettő nem. Én viszont a megengedő álláspont híve vagyok, bár magam a saját kutatásaimban jórészt egyetlen irányzatot vagy felfogást követek.

Olyan ez, mintha arra a kérdésre keresnénk választ: miképpen járnak az emberek? Tudjuk, hogy a két lábon járás képessége, egyedülként az emlősök osztályában, genetikusan rögzített, öröklött adottsága az emberi fajnak. Az egyedfejlődés során meghatározott időben minden – egyébként egészséges – gyermek feláll és elindul. Ugyanakkor az is világos kell legyen, hogy minden egyes ember másképpen jár – nemétől, korától, fizikai jellemzőitől, alkatától, társadalmától, neveltetésétől, az aznap felvett cipőtől és még sok minden mástól függően. Az emberi járás mindig változatokban létezik, sőt akár ugyanaz a személy is képes többféleképpen járni, mert például különböző helyzetekbe kerül, esetleg kevésbé vagy jobban figyel oda – mégis, a járás mögött egyetlen meghatározott képesség egységes öröklött rendszere húzódik meg. Mivel sejtjeink, ezek kapcsolódása, az általuk rögzített információ, amire „emlékeznek”, minden egyes ember esetében más és más, a maga keretei között mind a járás, mind a nyelv rendkívül széles körben variálódhat. Az egyedi és a csoportos változatosság a járásba ugyanúgy „bele van kódolva”, amint az egyéni, területi és társadalmi változatok lehetősége a nyelvbe, a nyelvhasználatba. Mind az örökletes egységes képesség, mind az egyedi és csoportos változatok óriási tömege vizsgálható, kutatható a feladatra méretezett sajátos eszközökkel, módszerekkel – csupán annyi várható el (bár ez nem kevés), hogy a feltett kérdések érdekesek, relevánsak, fontosak legyenek, tudományos jellegű problémákat fogalmazzanak meg.

Más a kérdés akkor, ha arra vagyunk kíváncsiak, mik annak az egységes képességnek az alapvonásai, melyek azok az elvek, amelyek a nyelvek látszólagos különbözősége mögött „meghúzódnak”, ismét más, ha azt szeretnénk tudni, miért van annyi különbség egy adott nyelvközösség beszélői számára kölcsönösen érthető közös, tehát egyetlen nyelvben, megint más, ha azt kérdezzük, hogyan viszonyulnak a beszélők ezekhez a különbségekhez és így tovább. Mindegyik kérdéscsoport megfogalmazható tudományos igénnyel, de az egyikre adott válaszok – feltéve, hogy egyáltalán vannak elfogadható válaszok – egyáltalán nem biztos, hogy kielégítik a másikkal foglalkozókat. Rögzítsük tehát, hogy a nyelv vizsgálatában is az a helyzet, hogy többféle tudományos vizsgálat lehetséges egymásnak mintegy mellérendelve – mégis ilyenkor mindig egyfajta kényelmetlenség vagy kényszeredettségi érzés fog el bennünket, mintha ez csorbát ejtene tudományunk „becsületén”. Vajon nagy baj-e, hogy így állunk?

Hadd próbáljak egy kerülővel választ adni erre a kérdésre. A társadalomtudományok mindig nagy tisztelettel viseltettek a „szigorú” természettudományok iránt – jól tudjuk, hogy vannak nyelvek, amelyekben a magyar „tudomány” szót nem is lehet egyetlen szóval visszaadni, hanem külön kifejezés van a „kemény” természettudományokra és a „puha” társadalomtudományokra. Nos, a mai fizikában, ebben a „kanonikus” kemény természettudományban ismereteim szerint újabban két nagy elmélet él egymás mellett. Az egyik felfogás úgy tartja, hogy a „nagy

dolgokra”, vagy ahogy ők mondják: az almától a bolygókig terjedő tárgyakra vonatkozó einsteini törvények alaptulajdonságaikban térnek el a „kicsiny dolgokra”, az atomra és az elemi részecskékre vonatkozó kvantummechanikai törvényektől. Az egyik világban a tér-idő törvényeit a benne létező dolgok megváltoztathatják, a másik világban, az elemi részecskék birodalmában a tér-időnek merevnek és állandónak kell lennie. A másik, a „húrelmélet” viszont azt állítja, hogy létezhet egy olyan egységes „kvantumgravitációs” teória, amely egyszerre adhat választ a nagy és kis tárgyak mozgására és tulajdonságaira vonatkozó kérdésekre, olymódon, hogy minden részecske valójában egy különféleképpen rezgő húrnak felelne meg, ahol is a húr rezgésének módja szerint különböznének egymástól az elektronok, kvarkok, neutrínók stb. Nem csupán arról van szó, hogy a mai fizikában két versengő elmélet élhet egymás mellett, és a fizikusok hol az egyik, hol a másik felfogásban készült szakcikkeket írnak és olvasnak. Számomra ebben a példában inkább az az érdekes, hogy a fizikusok eddig is gond nélkül elfogadtak, és úgy látszik, ezután is szívesen lesznek részesei egy olyan helyzetnek, amelyben más-más törvényekkel, lényegében más-más elméletekkel magyaráznak tömegre, mozgásra, gravitációra, elektromosságra stb.-re vonatkozó tulajdonságokat, attól függően, hogy (szub)atomi vagy afölötti méretű tárgyakkal van-e dolguk (Dyson 2004, Greene 2004).

Ha mindez elképzelhető egy olyan „mintatudományban” mint a fizika, akkor miért is ne lenne lehetséges az élettelen természethez képest kiszámíthatatlan emberi beavatkozásnak sokkal jobban kitett jelenségnél, mint amilyen a nyelv is. Ha lehet egyszerre társadalmi és egyénhez kötött, változatlanul öröklött genetikai kód és tájegységek meg társadalmi rétegek szerinti változatokban létező rendszer, nyelvtanítási alapanyag és orvosi diagnózis forrása, egy közösség történetének (egyik) lenyomata és steril számítógépes adatbázis, ha – egy hozzám közel álló könyv címét idézve – lehet egyszerre „A nyelv és a nyelv~~ek~~”, akkor hogy is ne lehetne többféleképpen közelíteni hozzá, több, egymásnak felelő vagy egymással párhuzamos elmélettel magyarázni az egyformán fontos „kicsiny” és „nagy dolgokat”, a társadalmi és a genetikai vonásokat benne? (L. még Lehmann 2004.) Csupán azzal kell tisztában lennünk, melyik kérdésünk mire is keres választ, és azzal, hogy az egyik típusú kérdéscsoportra adott válaszok nem elégítik ki automatikusan a másik fajta kérdésekre választ keresőket.

Másodszor, éppen azért lehet és kell sokféleképpen foglalkozni a nyelvi jelenségekkel, mert ezek át- meg átszövik az egyes ember és az egész emberiség tevékenységi köreit és életútját. Vajon mi lehet például közös az afáziás beteg nyelvhasználatát, illetve a középkori helynévadás jellegzetességeit vizsgáló kutatók között? Az egyik inkább az orvostudományhoz és azon belül az idegtudományokhoz áll közelebb, hiszen ugyanolyan jellegű tesztekkel, továbbá a véráramba befecskendezett kontrasztanyagokkal és agyi képalkotó eszközökkel dolgozik. A másik talán inkább a történettudományhoz kötődik szorosabban, mivel okleveleket tanulmányoz, helytörténeti tanulmányokat folytat, társadalomtörténeti szempontok szerint fogalmaz – mégis egyazon nyelvtudomány keretei között működnek mindketten, mint azt éppen a közelmúltban tartott nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszus gazdag programja is tanúsíthatta.

A „bevett” természettudományok között erre is számos példát látunk: jóllehet ugyanazt az anatómiát tanulták, vajon ugyanúgy foglalkozik-e a betegével a pszichiáter, mint mondjuk a fogorvos? Az anatómus ugyanúgy-e, mint a sejtbiológus rákkutató vagy az érsebész? És általában az „elméleti” orvostudomány ugyanúgy-e, mint a „klinikai”? A közegészségtan például statisztikai adatokat dolgoz fel, és így állapítja meg, hogy melyik területen, milyen korban stb. milyen betegségek vannak vagy voltak elterjedve – nyilvánvaló társadalmi igények alapján kézenfekvő jövőbeli haszonnal. Mondhatjuk persze, hogy mindannyian betegekkel, „a” betegséggel foglalkoznak, de attól tartok, komoly nehézségekkel néznénk szembe, ha most megpróbálnánk a „betegség” fogalmát meghatározni. A sokféleség tehát a tárgy, a feladat, a kérdések természetéből következik: a nyelvvel való foglalatosságnak számos módja lehet, az pedig elengedhetetlenül szükséges és fontos, hogy a számos különféle megközelítés, ha megfelel a fentebb körvonalazott feltételeknek, megférjen a nap alatt.

Harmadszor, éppen a tárgy felfogásának sokfélesége miatt egyáltalán nem biztos, hogy az egyik részterületnek hivatkoznia kell a másikra; tudunk tudományokról, amelyek igen jól megvannak e nélkül. Nem kétséges például, hogy az építész tudományos alapja a fizikában és kisebb részben a kémiában, pontosabban a klasszikus fizikában (mechanika: statika, dinamika, akusztika, szilárdságtan) és a kémiának főleg az anyagismereti részeiben található. Tudjuk azt is, hogy a modern fizika és különösen a kvantummechanika a klasszikus fizikát magába olvasztva azt teljes mértékben felülírta. De vajon az építész gondol-e az újabb fizikai elméletekre, figyelembe veszi-e őket, amikor házat tervez? Bár igencsak dilettáns vagyok e szakmákban, meggyőződésem, hogy nem.

Ha már fizikusokról és építészekről beszéltem, a tetszetős analógiát akár folytatni is lehetne: például azzal, hogy az alkalmazott nyelvész úgy viszonyul a nyelv-elméleti kutatásokhoz, ahogyan a mérnök a fizikai elméletekhez: többnyire tudomást sem vesz róluk, mégis alkalmazza őket, pedig adott esetben a mérnöknek még a newtoni fizikát sem kell meghaladnia, sőt, mint láttuk, azt sem tudjuk, melyik kurrens fizikai elmélet bizonyul időtállóknak. A mérnök tehát, mondhatnánk, nem más, mint alkalmazott fizikus.

Amint a mérnöknek is megvan a saját szakmája, felségterülete, sőt kamarája is, úgy különül el a nyelv művelés is, az alkalmazott nyelvészetnek ez a sajátos ága a nyelvelmélet kutatásától – vihetnénk tovább a hasonlatot. Csupán azt kell figyelembe vennünk, hogy a fizikánál sokkal „fiatalabb” nyelvészetben az alkalmazott tudományok közelebb vannak az elméleti területekhez, mint a fizikában, de lám, a nyelvészetben is vannak területek, mint mondjuk a formális jelentéstan, amelyeknek a kutatásai belátható időn belül nem kerülnek be a nyelvkönyvekbe vagy a logopédiába, hogy két véletlenszerűen kiválasztott nyelvészeti alkalmazást említsek.

Tudjuk azonban, hogy az az elméleti nyelvész, aki egyébként az anyanyelvében az általános elvek megvalósulását kutatja, vagy az a társasnyelvész, aki a beszélők között elterjedt nyelvi változatokat méri fel, adott helyzetben bizony beleszólhat olyan vitákba, amelyek a helyes nyelvhasználattal foglalkoznak, jóllehet hasonló átjárásra a fizikus és a mérnök esetében aligha találunk példát. A ter-

mészettudományokban e szakmák között éles határvonal húzódik: a mérnöki hivatás ismeretanyaga és gyakorlati tudása már csak az alaptörvényekben érintkezik az elméleti természettudományokkal. És bár a „mérnöki vagy műszaki tudományok” kifejezés közkeletű, azért azzal is tisztában vagyunk, hogy itt nem tudományos elméletekről, hipotézisekről és bizonyítékokról van szó, hanem gyakorlati ismeretekről, eljárásokról és módszerekről: az épületek tervezése a tevékenységek és nem a szűkebb értelemben vett tudományok körébe tartozik. Ebben az értelemben tehát a nyelv művelés is a tevékenységek és nem a(z elméleti) tudományok közé tartozik, jóllehet ezeknek az eredményeire támaszkodik, vagy kellene támaszkodnia.

És itt térnek rá a negyedik gondolatkörre. Az utóbbi időben éles hangú megnyilatkozások hangzottak el annak kapcsán, hogy egy kollégánk megkérdőjelezte, vajon tudomány-e a nyelv művelés (Kálmán 2004). Jóllehet ebben a vitában nem vettem részt, fontosnak tartottam rögzíteni az álláspontomat, mint egyet a lehetséges és vitatható nézetek közül. Ami pedig a különböző nyelvészeti területek egymáshoz való viszonyát illeti, egy más alkalommal kifejtettem, hogy az egymással látszólag szemben álló nyelv művelés, társas nyelvészet és leíró vagy elméleti nyelvészet között nem szükséges éles ellentétet kreálni vagy értéksorrendet felállítani. Mind a három területnek megvan a feladata, amelyet teljesítenie kell (Kenesei 2002).

A folyamat kezdő- és végpontjában az alkalmazott nyelvészetben belül hazánkban nyelv művelésnek nevezett terület áll. A nyelv művelők fedezik fel – sokszor a leíró vagy társas nyelvésznél érzékenyebb füllel vagy szemmel –, hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek, és hogy ezek miben térnek el a korábbiaktól, az addig elfogadottaktól. Számos esetben egyébként éppen az a „nagy közönség” jelenti ezeket az új fejleményeket, amely sokszor a felfedezésükkel egyidőben el is ítéli azokat, illetve megerősítést kér a szakértő nyelvésztől, hogy jogosan ítélte-e el, ritkábban pedig tanácsot kér tőle, hogy mitévő legyen. Ezeket a „mozgalmi nyelv művelőket” bírálta jogosan Lanstyák István (2003–2004) a szélesebb nyelv művelő körökben valószínűleg nem eléggé ismert cikkében. Egyik példája az a szövegválasztásra érzékeny levelező, aki a boltban visszautasította, hogy „számlát” adjanak neki a vásárolt árucikkről és ragaszkodott a „nyugtához” (Vezényi 2000). Ez azt a régi emlékemet idézi fel, amikor kisiskolásként az Ápiszban „vignettát” kértem, és a pult mögött álló szigorú néni azt mondta: „Nincs”. Amikor pedig rámutattam a polcon lévő sok vignettára, mondván: „De hát ott van”, azt válaszolta: „Az nem vignetta, kisfiam, hanem címke.” Ma már persze tisztában vagyok vele, hogy tudatlan kisgyerekként egy csúf idegen szót használtam, amelyet mostanra a feledés jogos fátyla borít – hiszen hol van már a kék papírba való füzetbekötés meg a ráragasztandó piros keretű fehér vignetta, bocsánat: címke – ma viszont van helyette az autóra ragasztható „matrica”, ugyanis e másik csúf idegen eredetű szónak gyerekkoromból ismerős jelentése mára kibővült. Röviden: sokszor nem a nyelvész, hanem a „nyelvtudatos” közönség, maguk a nyelvet beszélők, a nyelvhasználatra odafigyelő polgártársaink jelentkeznek a változásokra vonatkozó megfigyeléseikkel, esetleg az általuk visszásnak tartott jelenségekkel szembeni követeléseikkel.

A folyamat következő pontján a leíró vagy elméleti nyelvésznek kell vagy kellene állnia – persze mivel a nyelvészetben e szakmák nem különülnek olyan

élesen, mint a fizikai és mérnöki tudományokban, a nyelvművelő és a leíró nyelvész sokszor ugyanaz a szakember is lehet. Az elméleti/leíró nyelvész dolga az, hogy megvizsgálja, hogyan illeszkedik a nyelv szerkezetébe, az eddig rögzített szabályok, elvek és paraméterek közé az új struktúra. Leírja és a szerkezeti összefüggések – a saussure-i értelemben vett „strukturális érvelések” – segítségével tisztázza, hogyan illeszkedik (vagy nem illeszkedik) a magyar nyelvre vonatkozó általános szerkezeti megfigyelésekhez. Ezek után igyekszik megjósolni, milyen következményekre számíthatunk: milyen további szerkezetek felbukkanását várhatjuk és milyeneket nem – természetesen az adott új típuson belül.

Egy másik példával élve, nem kétséges, hogy az *el-e fáradt, nem-e beteg* szerkezeteket sokan használják a mai magyar nyelvben. A leíró nyelvész ilyenkor megállapítja, hogy az alkalmazott szabály hogyan illik a magyar nyelvtan szabályai közé, hiszen akik e szerkezettípussal élnek, ugyanolyan magyar anyanyelvű beszélők, mint azok, akik nem alkalmazzák. És valóban: a kérdőszócskának az ige-kötőre vagy a tagadószóra való tapasztása összefér egy széles körben működő másik eljárással, amelyet úgy hívhatunk, hogy „mozgasd a fejhez”, vagyis az ige-hez, ige-kötőhöz, tagadószóhoz, mint amit például az *is* szócska elhelyezkedése is mutat: *el is fáradt, nem is beteg*. Ugyanakkor a leíró nyelvész azt is látja, hogy nincs adat arra, hogy az ige előtti teljes méretű szintagmához, azaz nem fej nagyságú (az alábbi esetben fókuszos) kifejezéshez lehessen csatlakoztatni az *-e* kérdőszócskát, például: *(Azt kérdezte) *Péter barátja-e fáradt el?*, tehát feltevése a „fejhez mozgatásról” helytállónak látszik.¹

A harmadik állomás a társasnyelvészeté: a nagy számú beszélővel elvégzett felmérésekkel be tudja mutatni, mekkora körben van elterjedve a megfigyelt új jelenség, illetve milyen attitűdökkel viszonyulnak hozzá, mit gondolnak róla a nyelvhasználói. Ellenőrzi a leíró nyelvész előrejelzéseit, visszacsatol hozzá, és adott esetben módosításokra készíti álláspontja, magyarázata tekintetében. A szociolingvisztika tehát megállapítja, hogy az említett *el-e ment* szerkesztésmód széles körben van elterjedve (a beszélők 38%-a találta helyesnek), és műveltségi szintektől függ használatának gyakorisága: az általános iskolát el nem végzetteknek csak 15%-a, a felsőfokú végzettségűeknek pedig 92%-a javította ki, amiből egyenesen következik, hogy alkalmas arra, hogy stigmatizált legyen (Kontra 2003).

Itt van egy további, és ebben az előadásban az ötödik problémakör, amely, úgy látszik, kevesebb figyelmet kap annál, mint amit megérdemelne. Mihelyt egy adott nyelvi forma több változatban él, mint például az előbbi *el-e ment / elment-e* páros, lehetővé válik, hogy egyfajta „társadalmi jelentést” párosítsunk az egyes változatokhoz, magyarán, hogy az egyiket elfogadottként, a művelt köznyelvbe tartozóként, a másikat kerülendőként, stigmatizáltként minősítsük. Pléh Csaba (2003) tanulmánya jó fogódzókát ad a stigmatizálás alapjainak megértéséhez. Azt állítja, hogy nem légből kapott az a nyelvművelő irodalomban elterjedt felfogás, amely szerint a „helytelen” nyelvhasználat oka a „pongyolaságban” keresendő, de nem

¹ A csillag nyelvtanilag (azaz *nem* nyelvhelyességi szempontból) rossz formát jelöl, olyat, amelyet egyáltalán nem használnak a beszélők. Az *-e* elhelyezkedésének a kérdése ennél kissé bonyolultabb, vö. még: Kassai (1994) és néhány bekezdéssel feljebb leírt saját mondataimat is.

erkölcsi, hanem „tudati, gondolkodásbeli lustaság” értelemben. A nyelv változásának folyamatai között jócskán találunk egyszerűsítéseket. Ha az egyszerűsítés adott jelentések szerint megkülönböztethető két nyelvi formát mos egybe, akkor megnyílik a lehetőség arra, hogy egyfajta kiegészítő tudati kontroll segítségével fenntartsuk a megkülönböztetést, s így társadalmi értelemben jelöltté váljon az adott forma többféle változata.

És valóban, a stigmatizált változatok túlnyomó többsége az ilyen módon kontrollálható változatok közé tartozik. Jóllehet a művelt köznyelvet meghatározó csoport mintája szerint egyes változatok már átcsúsztak a „választékos” nyelvhasználat kategóriájába, sőt annak is a már elavulás veszélyének kitett szélére, mint az ikes ragozás „perifériáján” található formák, például az *én innám, ő innék valamit*, és helyettük az egyszerűbb *én innék, ő inna* formák is teljes elfogadottságnak örvendenek még a művelt köznyelvben is, a stigmatizáció továbbra is fennáll a teljes egyszerűsítést képviselő *én innák* formára nézve. Kérdés azonban, hogy a nyelv művelők minden erőfeszítése ellenére, miért nem lett ennyire elítélve a nyelvhasználók között a *természetesen, hogy* típusú szerkezet, mely esetben tapasztalataim szerint az írott nyelvhasználat többnyire még követi a nyelv művelők tanácsait, de a beszélt művelt köznyelvben már teljes a keveredés. Egy másik példa: jó 25 évvel ezelőtt megkíséreltem leírni az *ami, amely, amelyik* használatát kormányzó jellemzőket, és igyekeztem megindokolni, miért terjed az *ami*: ez is az általánosítás és egyszerűsítés hullámaival érkezik, mivel megszünteti az egyedítés (specifikusság) distinkcióját, például *a víz, amit/*amelyet iszol*, de *a könyv, amit/amelyet elolvasott*.² E különbség fennállásának köszönhető a furcsán hangzó alábbi mondat: *Anna visszaadta a százast, amelyet Maritól kapott*, merthogy itt ugyanaz a pénzérme került vissza, szemben a következővel: *Visszaadta a százast, amit Maritól kapott*, amikor is száz forintot adott vissza Anna, de nem vagy nem feltétlenül ugyanazt az érmét. Mint látjuk, itt is megvan a stigmatizálás alapfeltétele: van jelentéskülönbség és formai különbség, van lehetőség arra, hogy nagyobb tudati kontrollal szabályozzuk az eltérő formák használatát – és mégsem lett stigmatizált az *ami*. Csupán annyi történt, hogy az *amely/ami* eltérő alkalmazása a választékos nyelvhasználatba „szorult vissza”.

Felmerül tehát a kérdés: milyen alapon választódnak ki a stigmatizálásra „érett” formák. Miért esett áldozatul e kiválasztásnak a *körút/kőrút* pár, és miért nem a *híradó/hiradó*, a *kormány/kormány* vagy az *arra/a:ra*? Miért a *Münken/München/München* és miért nem a *teknika/tehnika/technika* vagy a *Vasington/Uasington*, ha a *h* hang vagy éppen a külföldi helynevek ejtésére vonatkozó stigmákat keressük. Miért a *japán/jappán* és miért nem az *állít/álít* vagy az *egyenruha/eggyenruha*? Az *amely/ami* választásában megvan a „több jelentés – több forma” párosításnak, tehát a stigmatizálás tudati kiegészítő kontrolljának az előfeltétele, de mégisincs stigmatizálás. Viszont a *kőrút* és még inkább a *Münken* társadalmilag keményen jelölve

² A csillag itt is nyelvtanilag (és továbbra sem nyelvhelyességi szempontból) rossz formát jelöl: az anyagnév *víz* esetében nem lehetséges az egyedítés, a megszámlálható *könyvek* esetében azonban igen. Akik számára az *amely* itt elfogadható, többnyire „vízfajta” értelemben engedik meg használatát, vagyis egyedítenek.

van a művelt köznyelvben, jöllehet nem látunk semmi különbséget a felsorolt párok vagy hármasok tagjainak nyelvészeti elemzése, illetve a kiegészítő tudati kontroll feltételezett működése alapján. Hogyan jön tehát létre a magyar nyelv-közösségben az a folyamat, amelynek során a művelt köznyelvet meghatározó réteg a nyelvhasználat szabályozására hivatott nyelvművelők közreműködésével hol elfogadja, hol meg elutasítja, hogy egyes formai megkülönböztetéseket alávessen a nyelvi stigma büntetésének? Számomra ezek rendkívül fontos problémák, amelyekre – többek között Pléh Csaba említett tanulmányának, valamint további attitűdvizsgálatok segítségével – remélhetőleg érdekes magyarázatokat kaphatunk.

Ha az ilyen és hasonló kérdésekre választ tudunk adni, akkor a nyelvművelő a felhalmozott adatok és magyarázatok alapján dönteni tud arról, hogy szakemberként hogyan „viszonyuljon” az új jelenséghez: adjon-e tanácsot a kérdezőknek és milyet, vagy esetleg várjon ki és csak kommentálja. A leíró vagy társasnyelvész, jöllehet általában maga is a standard nyelvváltozatot használja, tartózkodik az ilyen ítéletalkotástól. A nagyközönség, és különösen annak a nyelvhasználatra érzékeny része, amely egyébként az *Édes Anyanyelvünk* törzsközönségét is alkotja, már nem ilyen visszafogott. A nyelvművelőnek viszont, aki szaktekintélyként megnyilatkozik az ilyen kérdésekben, nagyon körültekintőnek kell lennie, hiszen embertársaink meg- vagy elítélése nem kis felelősséggel jár. A kemény társadalmi tények azt mutatják, hogy a nyelvi jelölők alapján is megkülönböztetik egymást az azonos nyelvet beszélők – feltehetőleg egy olyan tulajdonságcsoporthoz egyik alkotóelemének tekintve a nyelvi megnyilvánulásokat, amelybe az öltözködési, étkezési, társas viszonybeli, személyes higiéniai stb. viselkedések is beletartoznak. Meggyőződésem, hogy a nyelvművelőnek csak annyit szabad tennie, hogy felhívja a figyelmet: ez és ez a forma így van meghonosodva a művelt köznyelvben, de ki kell mondania, hogy sem nem bűn, sem nem gondolkodásbeli csökevényesség vagy kommunikációs hiba a nem standard alakot használni. Vagyis ragaszkodnia kell a tanácsadáshoz: „a művelt köznyelvben ez és ez található; ha ezt a nyelvszokást akarod követni, akkor így meg így kell tenned, de a te dolgod eldönteni, mit akarsz csinálni, hogyan akarsz (a nyelvi dimenzióban) viselkedni”.

Ha az előbb a nyelvi képességeket és a beszédben megmutatkozó változatosságot a járással hasonlítottam össze, hatodik témámhoz érve hadd folytassam ezt a hasonlatot – bár jól tudom, hogy előbb-utóbb minden hasonlat bicegni kezd (ami megint csak egyféle járás...). Amikor egy balettelőadásra veszünk jegyet, vagy hogy ne csak a „magas” művészettel példálózzak, amikor egy társastáncversenyt nézünk meg, nem hiszem, hogy az utcai járókelők mozgására lennének kíváncsiak. Bár sokan vannak, akik egyfajta született tehetséggel képesek szépen mozogni, a táncosok kemény gyakorlással érik el azt a színvonalat, amely már közönséget is vonzhat. A táncművészeti alkotás, az adott táncjáték koreográfiája persze már egy egészen más dimenzióban van, mint az utcai közlekedés, nagyjából úgy hasonlít a közönséges nyelvhasználatra, mint a vers a baráti beszélgetésre. És bár magam is versolvasó vagyok, nem hiszem, hogy a nyelv művészi dimenziója bármi módon is beletartozhatna a nyelvtudomány körébe, még akkor sem, ha teszem

azt az asszonánc fonológiai eszközökkel tanulmányozható – mint ezt annak idején tanárom, Szépe György (1969) oly meggyőzően bizonyította.³

De – hogy tovább feszítsem a hasonlatot – ahhoz nem kell különösebb esztétikai felkészültség, hogy megállapítsuk, valakinek szép-e, harmonikus-e a járása, a mozgása, ahogy például az utcán közlekedik, amilyen tartással áll, ahogy leül és keresztbe teszi a lábát, és így tovább. És aligha kétséges, hogy aki az Opera balett-előadásain vagy akár a társastáncversenyeken fellép, annak a mindennapi mozgása is harmonikus.

A nyelvhasználók között is van „hétköznapi” és „kimunkált” beszédű, vagy akár olyan is, akinek eleve tehetsége, hajlama van a hajlékony kifejezőmódot és a szép artikulációt elsajátítani. De ahogy mindenki eljut a céljához, akár bicegve, akár szép mozgással jár, ugyanúgy mindenki meg tudja értetni magát: az is, aki nem Gáti József vagy Sinkovits Imre artikulációjával ejti a szavakat. Hisz tudjuk, a pöszék például jelentős többségben vannak – vagy önkritikusabban: jelentős többségben *vagyunk*. De ugyanez áll a pontos szóhasználatra, a bonyolult mondatfüzésre és bizony az állandóan elvárt nyelvhelyességi előírásokra is; mindazok, akik nem vagyunk „hivatásos nyelvhasználók”: színészek, rádió- és tévébemondók és műsorvezetők, mi mind csak hétköznapi járókelők vagyunk a nyelv birodalmában, még ha sokunk nyelvész, avagy balettkritikus is.

Akik azonban a nyelv Operaházának színpadán vagy a társastáncversenyek báltermeiben lépnek fel, azoktól többet lehet, és többet is kell elvárunk. Ahogy a balettművészt nem lehet az utcai járókelők közül toborozni, ugyanúgy nem lenne szabad sem a közszolgálati, sem a kereskedelmi rádiókban, tévékben olyan hivatásos közreműködőknek teret adni, akik a köznapi és nem a professzionális nyelvhasználat szintjén állnak, mind szóhasználatukat, mind artikulációjukat tekintve. Ezek a követelmények persze csakis a hivatásos, szerződötett munkatársakra vonatkoznak, nem az alkalmi interjúalanyokra, felkért közreműködőkre, és bár a konkrét javaslat túlmegy a jelen előadás keretein, nem látom lehetetlennek a helyzet jogszabályokban történő megoldását sem.⁴

Félreértés ne essék: nem azt állítom, hogy a magyar nyelv általában „romlana”, sem nem, hogy a kereskedelmi rádiókban-tévékben valamiféle bűnbak keresendő. Csupán arra teszek javaslatot, hogy az, aki az élőbeszéddel keresi a kenyerét az egyébként sugárzási engedélyhez kötött médiában, ugyanolyan jellegű köve-

³ Az előadás után többen, közöttük a stílus kutatásában kiemelkedő jelentőségű Péter Mihály is, kifogásolták ezt a nézetemet, amit azonban továbbra is fenntartok – azzal a pontosítással, hogy az esztétikum tanulmányozása kívül esik a nyelvtudomány területén, még ha a vers (irodalom) elemzője használ is nyelvészeti eszközöket. Ez ahhoz hasonlít, mint amikor Rembrandt festészetének értő elemzője vegyi vagy röntgensugaras elemzés alá veti a korabeli festéket. Ettől azonban a kémikusnak vagy a fizikusnak nem feladata esztétikai ítéleteket alkotni.

⁴ Az ORTT a sugárzási engedélyt köthetné például a hivatásos munkatársak „kommunikációs vizsgájához”, ami természetesen nem zárná ki a nyelvjárásban beszélőket, különösen – de nem kizárólag – a regionális és helyi médiában.

Péntek János (2004) a szinkronizálással foglalkozó stúdiókat hibáztatta a szolgai és stílustalan fordításokért: esetükben elképzelhetőnek tartom a szakmai „auditálást” például egy általuk létrehozott önkéntes kamara által, amely minőségbiztosítási feladatokra jöhetne létre.

telményeknek feleljen meg, mint aki mondjuk zenés szórakozóhelyen lép fel: ha ez tud kottát olvasni, az tudjon megfelelő artikulációval és mondatfűzéssel beszélni. És még csak nem is nyelvészként mondom mindezt, hanem közönséges fogyasztóként, amint arról is megvolna a véleményem, ha a halászcárdában hamisan húzná a primás.

Amikor a stigmatizálásról beszéltem, azt mondtam, a nyelvművelőnek körültekintőnek kell lennie, hiszen embertársaink megítélése forog kockán, de egy másik szempontból is megfontoltnak kell lennie. A nyelvművelőnek ugyanis alapvetően nyelvészeti érvekhez kell folyamodnia. És itt érkeztem el az utolsó gondolatkörhöz előadásomban. Úgy vélem, hogy lehetőségünk van egy új egyetértés kialakítására. Először is, a nyelvművelők bizalommal fordulhatnak a szaktudomány újabb eredményeihez, akár a leíró vagy elméleti nyelvészet, akár a társasnyelvészet területén, de sorolhatnám még a pragmatikától kezdve a diskurzuselemzésen át a többi újabb kutatási irányt. Ahhoz, hogy ne egyszerűen az adatolatlan nyelvszokásra vagy „a magyar nyelv jellegzetességére” utaljanak, nem kell mást tenni, mint a meglévő szakirodalmat tanulmányozni. De, és ez lehetne a fontosabb tevékenységi kör, szükség lenne arra is, hogy a nyelvtudomány újabb eredményei közvetlenebbül eljussanak a nyelv, a nyelvhasználat iránt érdeklődő közönséghez.

Nemsokára száz éve lesz annak, hogy Ferdinand de Saussure elkezdte első általános nyelvészeti kurzusát Genfben. Megragadó és felemelő érzés azt látni, hogy csekély száz év alatt mekkora épületet emelt a nyelvtudomány a saussure-i alapokra. De az a benyomásom, hogy közös házunknak még a művelt nagyközönség is legfőljebb a körvonalait látja – és azokat sem az eredeti méretben. A nyelvművelésnek nagy felelőssége és ugyanakkor nagy lehetősége, hogy a nyelvtudomány eredményeit közvetítse a nyelv kérdései iránt érdeklődőkhöz. És itt nem csak az elméleti nyelvészet vagy a társasnyelvészet újabb fejleményeire gondolok, bár itt is sok lenne a tennivaló, és ezek ismerete is sokat segíthetne, hogy célközönségünk nagyobb hozzáértéssel nyilatkozzon meg nyelvi kérdésekben, illetve nagyobb empátiát mutasson mások nyelvhasználatára. Ugyanúgy, ahogy a fizikus segíti megértetni velünk, hogy milyen folyamatok zajlanak le például az atomerőműben, a nyelvész is elmagyarázhatja, milyen rendszerszerű vonásai vannak egy-egy újabb fejleménynek, legyen szó akár a *természetesen, hogy* vagy az „*el-e ment*”-féle szerkezetekről. Vagy ahogy a szociolingvista is megmutathatja, mely körben kik használják az adott formát, vagy melyik nyelvjárást tartják egy adott környék lakói a legnagyobb becsben.

De mint mondtam, nem csupán erről van szó. Van ugyanis az újabb idők nyelvészetének két olyan, már hazánkban is magas színvonalon művelt területe, amelyről még a nyelvészek maguk is keveset tudnak, holott meghatározó jelentőségűek lesznek a jövőben. Az egyik a számítógépes nyelvészet vagy újabb és maga választotta nevén a nyelvtechnológia. Erről az átlagember tudása többnyire annyiból áll, hogy a szövegszerkesztő ügyesen kijavítja a helyesírási hibáit (és sokszor annál többet is, például minden pont után nagybetűt ír, hacsak – nem könnyen! – ki nem vesszük ezt a funkciót). De arról, hogy az interneten remekül használható szótárak állnak a rendelkezésére, hogy teljes korpuszokban kutakodhat a világhálóról, ha arra kíváncsi, hogy melyik szó milyen környezetekben, milyen

más szavakkal együtt fordulhat elő, vagy egy idegennek tartott szó mióta van meg a magyarul írott szövegekben, minderről semmit sem tud. Pedig például a Nyelv-tudományi Intézet honlapjáról (www.nytud.hu vagy www.nyelveszet.hu) könnyen elérhető adatbázisok ezeken az információkon kívül még kiejtési, tájnyelvi és egyéb adattárakat is tartalmaznak. És főleg azt nem tudja a nyelv iránt érdeklődő, hogy milyen óriási további lehetőségek rejlenek az informatika és a nyelvtudomány házasságában.

A másik terület az idegtudomány és a nyelvészet határán kialakult neuroling-visztika, amely a nyelvi rendszer agyi leképezését vizsgálja. Ennek a segítségével nemcsak a nyelvi betegségekről (afázia, diszlexia) kapunk pontosabb képet, de jobban megértjük az egészséges agy nyelvi funkcióit is – ráadásul úgy, hogy a rendkívül gyorsan fejlődő képalkotó eljárásokkal magukat az agyban lezajló folyamatokat is pontosan követni tudjuk. Láthatjuk például, hogy a mondat szerkesztési és a jelentésértelmezési feladatok az agynak más-más központjához kötődnek. A nyelvészek és az agykutatók együttműködésével pontosabb és egyszerűbb diagnózisok, célzottabb és ezért eredményesebb gyógykezelések jöhetnek létre.

Amikor én is köszöntöm a 25 éves *Édes Anyanyelvünket*, nem tartom fölöslegesnek, hogy megálljunk és megkérdezzük, mi lehet a szerepe e jól bevezetett lapnak a nyelvi műveltség terjesztésében. Az a véleményem, és ezzel éppenséggel nem ünneprontó kívánok lenni, hanem egy életrevaló folyóirat még több élő tudással való megtöltésének pártolója, hogy van tere, van lehetősége a tematikai bővítésnek, a nyelv művelésén túl a nyelvtudomány művelésének, azaz a tudományos ismeretterjesztésnek a nyelvészet területén, amelynek az *Édes Anyanyelvünk* ideális hordozója, közvetítője lehet.

SZAKIRODALOM

- Dyson, Freeman 2004. The world on a string. *New York Review of Books*, 2004. 05. 13. 16–9.
- Greene, Brian 2004. *The fabric of the cosmos: Space, time, and the texture of reality*. Knopf, New York.
- Kálmán László 2004. *A nyelvművelés mint áltudomány*. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*. VI. JATE Press, Szeged, 68–82.
- Kassai Ilona 1994. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *MNy* 90: 42–8.
- Kenesei István 1980. Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat? In: Imre Samu és mások (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. Akadémiai, Budapest, 467–74.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *MNy*. 98: 39–49.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Lanstyák István 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2003/12, 2004/1.
- Lehmann, Christian 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21, 175–210.
- Péntek János 2004. *A határok és a magyar nyelvészet*. A 7. nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszuson elhangzott előadás.
- Pléh Csaba 2003. Stigmatizáció és nyelvi tudat. In: Kontra (szerk.) 2003: 256–77.

Szépe György 1969. Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról. *Nyr.* 103: 1–31.

Vezényi Pál 2000. Pontosabban! *Édes Anyanyelvünk* 22/5: 10.

Kenesei István

SUMMARY

Kenesei István

From theoretical to normative Linguistics

This is the written version of a talk given at the Hungarian Academy of Sciences on the role of current research in rejuvenating the traditional field of normative linguistics. While there can be several approaches to linguistic phenomena, a more thorough reliance on descriptive, theoretical, sociological, or statistic studies could certainly help eradicate extreme and unsubstantiated claims as to speakers' linguistic behaviour. It is suggested that the old ways of advising the public on usage should be supplemented by spreading the news of the amazing new achievements of various branches of linguistics in general, and in neurolinguistics and language technology in particular.

A magyar nyelv és az Európai Unió*

1. A gyorsan változó gazdasági, politikai, tudományos-technikai és kulturális környezet számos, a nyelvekkel s a nyelvhasználattal összefüggő újabb kérdést is fölvet. Ezt érzékelve széles értelmiségi körök növekvő érdeklődést mutatnak Európa-szerte a nyelvükkel, nyelveikkel összefüggő problémák iránt. A nyelvhasználatot társadalmi összefüggésében vizsgáló tanulmányok sora látott napvilágot nálunk is a társadalomnyelvészeti szemlélet jelentkezése óta. A Magyar Tudományos Akadémia is tett lépéseket a fölmerülő kérdések szakmai megvitatásának az elősegítésére. Glatz Ferenc elnöksége idején a Nemzeti Stratégiai Kutatások keretében 1997-ben indult „A magyar nyelv jövője” című program. Ez évben rendezték meg a „Tudomány és magyar nyelv”, 2000-ben pedig a „Mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért?” című konferenciát (a megjelent kötetekre l. Glatz 1999 és Balázs 2004). Az MTA jelenlegi elnöke, Vizi E. Szilveszter pedig 2004-ben hívta életre az MTA Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottságot, amelyben mindegyik akadémiai osztály képviselteti magát.

A címben megjelölt témakör bizonyosan további tanulmányok, elemzések sorának lesz a tárgya, hiszen a fölmerülő s szerteágazó kérdések szűkebb tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt fontosak. A társadalmi problémák egy része

* Az MTA Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottsága, Magyar Nyelvi Bizottsága és az Anyanyelvpolók Szövetsége által a Magyar Tudományos Akadémián 2004. október 7-én rendezett ülésen elhangzott előadás (megjelent in: Kulcsár Zsuzsanna felelős szerk.: 25 év anyanyelvünk szolgálatában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 26–40) bővített és címében is módosított változata.

ugyanis nyelvi természetű is, s ezeket megnyugtató módon megoldani csak úgy lehet, ha a társadalom nyelvhez kötöttségének ténye nem marad figyelmen kívül.

A jelen tanulmány szemléleti keretét négy alaptétel szolgál: 1. A nyelvek sorsa az őket hordozó közösségek sorsától, nem pedig nyelvrendszer-tani tényezőktől függ. (Következtetés: csak gazdaságilag és kulturálisan sikeres közösségek nyelve sikeres.) 2. Társadalom és nyelv egymást föltételező voltából az is következik, hogy a társadalmi versenyképességnek része a nyelvi versenyképesség. (Ez utóbbin nemcsak a közösségek anyanyelvi, elsődlegesen tehát belső piaci, hanem nemzetközi nyelvi, azaz külső piaci versenyképességét is értjük.) 3. A nyelvközösség életében bekövetkező változások először a nyelvek helyzetében hoznak változásokat, s ezek a változások előbb a nyelvhasználatra, majd a beszélők anyanyelvi kompetenciájára, végül pedig a nyelvre magára hatnak módosítólag – tudniillik a funkcionővekedés és rendszerdifferenciálódás vagy a funkciószűkülés és a nyelvi leépülés folyamatát erősítik. 4. A tudáslapú társadalmak jövőbeli esélyei a legnagyobbak. (Következtetés: az értelmiségnek kulcsszerepe van, ebből következően pedig felelőssége is nagy az új tudásanyag közvetítésében, tehát az anyanyelven történő információ-, illetőleg tudásáramoltatás **társadalmi méretű** biztosításában is, más szavakkal: az anyanyelvi közösség társadalmi versenyképességének a fenntartásában.)

2. A tanulmányban mindössze négy, egymással azonban szorosan összefüggő s fontos kérdéskört érinthetnek: 1. a magyar jelenlegi általános nyelvpolitikai helyzete; 2. az angol dominanciája s a vele kapcsolatos félelmek; 3. az Európai Unió nyelvi hatása; 4. a kisebbségi magyar nyelv.

A magyar nyelv jelenlegi nyelvpolitikai helyzetéről szólnán annak a ténynek a rögzítésével kell kezdenünk, hogy a magyar nyelvközösség tagjai anyanyelvi helyzetüket tekintve a trianoni békediktátum (1920) óta három kategóriába tartoznak: anyaországiak, őshonos – Kárpát-medencei – kisebbségiek és emigránsok. A három típus között az anyanyelvhasználat környezete, lehetősége és gyakorisága tekintetében nagy különbségek vannak, s emiatt jelentkeznek a nyelvhasználatban divergens tendenciák, s emiatt különbözőek a jövőbeli kilátások is. Új fejlemény az, hogy a magyar nyelvközösség többsége, tudniillik a magyarországi, a szlovákiai és a szlovéniai magyarság 2004. május elseje, Ausztria magyar kisebbsége pedig már évek óta európai uniós állam polgáraként éli életét. Ukrajna, Románia, Szerbia-Montenegró és Horvátország magyar nyelvű polgárai viszont még nem. A csatlakozással azonban a magyar nyelv **helyzetét** számottevően befolyásoló esemény nem történt. (Az az egyébként valóban fontos tény, hogy a magyar nyelv a 20 hivatalos uniós nyelv egyike, pillanatnyilag nem ilyen, legfőljebb a jövőt tekintve lehet az.) A csatlakozás ténye önmagában sem hurráoptimizmusra, sem vészharangkonfogatásra nem ad okot nyelvi szempontból sem. Mert a magyar nyelv de iure egyenlő ugyan a többi uniós nyelvvel, s ez feltétlenül pozitív üzenet, de facto azonban nem egyenlő a többivel (a vezető, az úgynevezett „szélesebb körben használt” nyelvek a munkanyelvek: az angol, a francia és a német, a többi pedig úgynevezett „nem szélesebb körben használt” nyelv). Vannak nyelvek (az említett vezető három nyelven kívül például az olasz és a lengyel), amelyek nagyobb súlyúak, s vannak, ame-

lyek kisebb súlyúak, ilyen a magyar is (s még inkább a szlovén vagy a balti államok nyelvei példának okáért). Uniós csatlakozásunk annak a folyamatnak a felgyorsulását jelenti, amelynek másfél évtizede vagyunk hol szenvedő, hol sikeres alanyai és tárgyai. A szóban forgó események következtében megváltozott és továbbra is változóban van a magyarság túlnyomó többségének tágabb társadalmi, gazdasági, nyelvpolitikai környezete. Változóban van a nyelvi kommunikációs környezet, elsősorban azért, mert technikai feltételei radikálisan megváltoztak (gondoljunk a világhálós kommunikációra), s ennek folyományaként átalakulóban van a tágabb értelemben vett nyelvi kommunikációs kultúra is. Amikor a magyar nyelv uniós helyzetéről szólnunk, ezen körülmények figyelembevételével érdemes szólnunk.

3. A magyar nyelvközösség kihívás előtt áll gazdasági, politikai, kulturális és nyelvi tekintetben egyaránt. „Ne kerteljünk: a nyugat-európai érdekszféra kiterjesztéséről”, illetve „három birodalmi [az angol, a francia és a német] nyelvpolitika koalíciójáról és egyúttal versenyéről van szó” (Szépe György, in: G. Molnár 1998: 75, 77) az Európai Unió esetében. Ebből értelemszerűen következik a megállapítás, hogy a korábbiakhoz képest megváltozott nyelvi érdekszférába tartozik a magyar nyelv is. Ez pedig önmagában is kihívás, amely az Európai Unió törvényei szerint a megőrzve alkalmazkodás vagy alkalmazkodva megőrzés **lehetőségét** kínálja, és **feladattá** adja nekünk (az utóbbit természetesen csak akkor, ha ilyen szándék van). Egyébiránt nincs olyan uniós tagállam – az újonnan csatlakozottak között sem –, amelynek ilyen szándékai ne volnának.

„Az integrálódó Európában és a globalizálódó világban döntő gazdasági és politikai szerepet játszik a nyelvtudás. Világnyelvek aktív ismerete az elszigetelt, kisebb nyelvi közösségek számára a túlélés egyik feltétele. Magyarország évezredes fennállását a latin, illetve a német nyelvű kultúrákkal való közvetlen kommunikáció lehetősége is biztosította... A nemzeti túlélés részben, sőt jelentős részben nemzetközi kommunikációs szándék, képesség, siker eredménye” (Frank 2004: 808. Idézhetjük itt a találó megállapítást is a Finkenstaedt–Schröder szerzőpárostól: „Man kann ohne Fremdsprachenkenntnisse einkaufen, aber nicht verkaufen” – idézi Gyáfrás 2004: 255; azaz: vásárolni idegen nyelvi ismeretek nélkül is lehet, eladni azonban nem). Közismert, általános történelmi tapasztalat, hogy a nagy nyelvi kultúrák elterjesztik nyelvüket, a kicsik pedig megtanulják azoknak vagy egyiküknek a nyelvét, azaz a kisebbek közösségeinek kisebb vagy nagyobb része két- vagy többnyelvűvé válik. Egyetértéssel idézhető: „bátran kijelenthetjük, hogy akié az elsődleges tudás, a meghatározó technológia és a piac döntő része, annak a nyelve uralkodik” (Szentgyörgyi 2003: 911). Ezért világnyelve korunknak az angol, s ezért terjed egyre inkább az angolnak az észak-amerikai (USA) változata. Azt is tapasztalatból tudjuk, hogy a nyelvi kapcsolatok nem szoktak kiegyensúlyozottak lenni: az egyoldalú kétnyelvűség a tipikus. A magyar nyelvközösség magyarországi tagjaira a korábbinál nagyobb nyomás nehezedik máris, hogy idegennyelv-tudását gyarapítsa. A statisztikák egyértelműen jelzik, hogy a társadalom reagál erre a kihívásra, ha egyelőre nem is a kívánatos mértékben. „Az elmúlt fél évszázad kelet-közép-európai nyelvismereti, nyelvtanulási helyzete mindenkor híven és szomorú pontossággal tükrözte Magyarország politikai és gazdasági állapotát: kényszerű keleti

és előbb tiltott, majd nehézkesen fejlődő nyugati kapcsolatrendszerét. A múlt tapasztalataiból és az utóbbi, immár közel másfél évtized eredményeiből is világos, hogy amint a nemzetgazdaság és a társadalom újból szerves módon, kölcsönös érdekek ezer szálával kapcsolódik a világhoz, úgy lendül fel az idegen nyelvek tanulásának kedve, eredményessége, tartóssága. A mai európai és világhelyzetben Kelet-Közép-Európában természetes és egyre inkább az állami iskolarendszer által is kielégíteni próbált igény az angol és a német nyelv (meg)tanulása” (Frank 2004: 809).

Széles körben elterjedt vélekedés, hogy az uniós csatlakozás a magyar nyelvre nézve veszélyeket rejt magában. A vélelmezett veszély e szerint két területen mutatkozik meg leginkább: 1. abban, hogy a magyar nyelv bizonyos – korábban vagy ma általa lefedett – nyelvhasználati területekről szorul vissza (nemcsak az utód-államokban, hanem Magyarországon is), 2. illetőleg abban, hogy túlzott mennyiségben árasztják el angol szavak a magyar nyelvhasználatot. Ne intézzük el a dolgot a beavatottak fölényével, hanem adjunk tudományos igényű választ a fölmerülő kérdésekre! Ha ezt tesszük, kiderül, hogy a szóban forgó félelem vagy aggodás nem csupán magyar jelenség, még csak nem is kizárólag a kisebb nyelvek beszélőire jellemző vélekedés. Az Európa Tanács határozata értelmében 2001-ben volt „A nyelvek éve”. S ennek keretében végeztek fölmérést ezzel a címmel: „Az európaiak és a nyelvek”. A fölmérés egyik kérdése az volt, vajon veszélyezteti-e az Európai Unió bővítése a megkérdezettek saját nyelvét. A megkérdezettek 68%-a igennel válaszolt – pedig közöttük voltak a francia és a német anyanyelvűek is. A legesszimestábbak a finnek és a görögök voltak a maguk 90%-os szavazati arányával. Meglepőnek tetszhet a spanyolok 74%-os igen szavazataránya. Egy másik (a Cseh Nyelvtudományi Intézet) fölmérése szerint a csehek mintegy 58%-a úgy gondolja, hogy a cseh nyelv minősége romlik, s ennek fő okát az idegen szavak beáramlásának tulajdonítják (Prágai Tükör 2003/2: 42). Egy 2004-es hazai fölmérés szerint a magyar nyelv jövőjét úgy látják a megkérdezettek (570 fő), hogy a magyar nyelv 1. eltűnhet – az ok pedig: a) ha nem törődnek vele, b) mert fogy a magyarság; 2. nem tűnik el, de háttérbe szorul; 3. nem tűnik el – ha törődnek vele. Az első kategória szavazatarányai: nyugdíjasok 41%, felsőfokú végzettségűek 21%, középfokú végzettségűek 16%, alapfokú végzettségűek 48%, egyetemisták 25%, gimnazisták 45%, szakmunkásképzősök 30% (Szegedi Zoltán 2004 passim). De vajon mi a magyarázata a szóban forgó nyelvi veszélytudatnak? A történeti elemzések tanúsága szerint a népi veszélytudatnak a nyelvre való átvitelével van dolgunk. A népi veszélytudathoz akkor társul a nyelvi veszélytudat, amikor a nemzet és nyelv szoros együvé tartozása, illetőleg annak tudata a közgondolkodás részévé válik. Nincs abban semmi rendkívüli, hogy napjainkban nálunk lényegében azoknak az anyanyelv jövőjét féltő reflexeknek egy része látszik újraéledni, amelyek a magyar történelemben is többször fölbukkantak már: legutóbb Trianont követően. Egészen bizonyos azonban, hogy a nyelvhalál vizionálása nem megokolt a magyar esetében. Ez a veszély kritikusán alacsony létszámú, nem standardizált nyelvű (tehát köznyelv nélküli), illetőleg az önálló állam nélküli közösségeket fenyegeti. A magyar nem ilyen. S még valamit a nyelvek „romlásá”-val kapcsolatban: a nyelvekben mint speciális jelrendszerekben, így tehát a magyarban sincs semmilyen olyan adottság, hajlam vagy rendellenesség, amely szerkezetani értelemben romlásukat, pusztulá-

sukat, kihalásukat idézhetné elő. Minden természetes élő nyelv strukturális értelemben életképes, egészséges, nem romlandó rendszer. Értelemszerűen tehát az idegen nyelvi hatások sem okozhatnak olyan jelenségeket, amelyek az átvevő nyelvek szerkezeti „romlását”-t vonnák maguk után. A nyelvek nem kihalnak, hanem beszélőik hagyják el, cserélik föl őket. (Közösségek fizikai megsemmisülése csak kivételesen oka a nyelvek eltűnésének.)

Úgy tenni azonban, mintha a magyar nyelv **helyzete** dolgában minden a legnagyobb rendben volna, tudományos felelőtlenség lenne. Trianon óta területében visszaszoruló, létszámát tekintve csökkenő, államilag szétdarabolt nyelvközösségről van szó. A magyar nyelvközösség biológiai és asszimilációs fogyása egyaránt tény: Magyarország lakossága a bevándorlások ellenére mintegy háromnegyed millióval csökkent az utóbbi évtizedekben, asszimilációs vesztesége megközelíti a másfél milliót (Péntek János 1999: 75). Igaz, a szóban forgó népességfogyásnak „nincs kimutatható kapcsolata a magyar nyelv szerkezetével” (Szépe 1999: 121), itt azonban nem strukturális nyelvészeti kérdésről van szó, hanem szociolingvisztikairól. Ha igaz az, amit Bourdieu francia szociológus mondott, hogy tudniillik „minden nyelv annyit ér, amennyit beszélői érnek” (idézi Szépe i. h.), akkor igaz az is, hogy egyre kevesebb beszélővel hosszabb távon bármely nyelvközösségnek az esetek többségében nemhogy növekednék, hanem csökken az esélye arra, hogy nyelve többet vagy akár csak annyit érjen (ti. a nyelvi piacon, s nem önmagában tekintve), amennyit korábban ért.

A magyar nyelv Trianon óta összességében presztízséből is sokat veszített: „a magyar minden környező országban alárendelt státusú és alacsony presztízsű nyelv, használatát csak alacsonyabb szinten tartják természetesnek” (Péntek János 2004: 240). Gazdasági okokból jelentkező presztízs-növekedés néhány szomszédos országban érzékelhető az utóbbi másfél évtizedben. Megemlíthető az is, hogy az említett negatív tényezők a magyar nyelv magas fokú teljesítőképességét nem érintik, érintik viszont használati megítélését és értékét, illetőleg a kisebbségi magyarság egy részének magyar nyelvi kompetenciáját. Mindez azonban nem uniós csatlakozásunk következménye.

Az anyanyelvi veszélyeztetettség-tudat fölerősödését tapasztaljuk nálunk is. (Újra téma a Herder-jóslat?) Néhány idézet következik. Demján Sándor: „Amikor Magyarország belépett az Unióba, akkor [...] az Akadémiának választ kellett volna adnia. Például arra, hogy megmarad-e a magyar nyelv [...] Lehet, hogy száz év múlva vagy újabb 179 év múlva itt angolul tartják az előadást, és a jelenlévők töredéke sem beszél magyarul. Ez esetben ugyanis a nemzeti identitás, a kultúra fenntartása a gazdagok kiváltsága lesz. Az a régió, az az ország, amely gazdag, meg tudja őrizni a nyelvét és a kultúráját. Amelyik nem, onnan elmennek majd az emberek” (In: Vizi et alii 2004: 1410). Nádasdy Ádám: „ha a nyelvújítás korában nem történik ez a romantikus fordulat, hogy térjünk vissza a parasztok nyelvéhez (hiszen a magyart ők használták), tehát hogy térjünk vissza, ne Bécs felé, hanem Debrecen felé, vagy Kolozsvár felé, szóval Nyugatról kelet felé, mindenesetre – akkor most elképzelhető, hogy ez nagyrészt német nyelvű ország volna... Ma is volnának, nyilván vidéken, akik ezt az érdekes, egzotikus magyar nyelvet beszélnék. Kötelező volna az iskolában is, biztos mindenki nagyon nyüglődne vele, mert nehéz, de

egyébként német nyelvű ország lehetnénk, aminek rettentő nagy előnyei lennének” (2003: 84–5). É. Kiss Katalin így ír annak kapcsán, hogy az uniós nyelvi gyakorlatban a magyar nyelvvel hátrányt szenvedhetünk: „Vajon nem vezet-e ez a magyar nyelv leértékelődéséhez? Vajon nem fogja-e ez a helyzet a magyar szülőket arra ösztönözni, hogy gyermekeiket angol tannyelvű iskolába írássák? Nem fog-e megisméltódni, amit ma Erdélyben, Szlovákiában, Szerbiában tapasztalunk? Nem gondolják-e majd a szülők, hogy a gyerek a magyart úgyis megtanulja otthon meg az utcán; az szolgálja az érdekét, ha az angolt is anyanyelvi szinten sajátítja el angol iskolában? Az évtizedek múlásával vajon nem kell-e majd Magyarország határain belül is azzal szembenéznünk, hogy a fiatalok egyre nagyobb százaléka angoldomináns kétnyelvű – akik, mivel bizonyos rétegeit nem ismerik a magyarnak, egyre szívesebben szólalnak meg angolul? De nemcsak az Európai Unióban való érvényesülés lehetősége ösztönözheti a szülőket gyermekeik angol nyelvű iskoláztatására. Jól tudjuk, hogy a munkaerő piaci értékét világszerte növeli, ha tud angolul. Az angol a tudományos pályán, sőt bármiféle értelmiségi pályán is nélkülözhetetlen, hiszen az elérhető információk többsége angol nyelvű” (2004: 168). Marx György mondta: „kötelezővé tenném a szép magyar nyelven megírt, magyar szavakat választékosan használó disszertációt minden tudományos fokozat elnyeréséhez” (in: Glatz szerk. 1999: 30). É. Kiss Katalin is a magyar nyelv teljesítőképességének fenntartása, ezért a magyar nyelvű egyetemi oktatás, a magyar nyelvű tankönyvek, egyetemi jegyzetek és a PhD-dolgozatok, illetőleg a habilitációs értekezések magyar nyelven való benyújtása mellett érvel (2004: 171). Megemlítem, hogy a Magyar Tudományos Akadémián jelenleg tudomásom szerint a Kémiai Tudományok Osztálya az, amely magyar állampolgároktól az MTA doktora címre pályázás esetén megköveteli a benyújtandó doktori mű magyarnyelvűségét. Nádasdy Ádám szerint: „Büszkén mondhatjuk, ki is tehetünk egy táblát, hogy itt magyarul beszélünk, és hallgathatjuk egymás előadásait a magyar nyelvterületen belül elhelyezkedő egyetemeken, ami lehet nagyon jó, de nem mindig egészséges. Igenis az elzárkózás és az izolacionalizmus felé megy, ha tetszik, az ortodoxia felé megy, ami veszélyes” (2003: 85). Nyíri Kristóf korábbi véleményét revideálva úgy vélekedik, hogy: „Tévesnek látszik [...] az a – korábban e sorok íróját is meg-megkísértő – elgondolás, amely szerint kis nemzetek esetében a nemzeti egyetem gyakorlati jelentősége ma csökkenőben van [...] vagyis a virtuális egyetem térhódításával fokozatosan fölöslegessé válik a nemzeti nyelvű felsőoktatás”, majd így folytatja: „nyelvi síkon kettős stratégiának kell megvalósulnia: egyrészt kiemelt céllá kell válnia az angol mint második munkanyelv tanításának; másrészt erőfeszítéseket kell tenni a magyar irodalmi nyelv modernizálására – a magyar szókincsnek az információs társadalom igényei szerinti gazdagítására” (1999: 131–3; l. még Pusztai 1999). É. Kiss Katalin szerint: „Megszívvelve az erdélyi, szlovákiai és vajdasági helyzet tanulságait, ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy a magyar nyelvet a közélet minden színterén megtartsuk. Az egységes európai felsőoktatási rendszer kialakulása után bizonyára felmerülnek majd amellest szóló érvek, hogy legalábbis a posztgraduális képzés történjék angol nyelven... Minden ilyen törekvés veszélyeztetheti a magyar nyelv jövőjét” (2004: 169). A kérdésekre a választ csak a jövő adhatja meg. A jövőbe azonban nem látunk. Egy dolog azonban bizonyos: minden nyelv verseny-

képességének megtartása, ebből következően pedig minden nyelv fennmaradása kizárólag nyelven kívüli tényezőktől függ. A magyaré is elsősorban attól, sikerül-e kellő ütemben végrehajtani a társadalmi s vele párhuzamosan a nyelvi korszerűsítést (ennek tudvalevőleg számos összetevője van), illetőleg attól, hogy a magyar nyelvközösség tagjai megtartják-e, használják-e anyanyelvüket a nyelvi kommunikáció minden területén.

A nemzetközi kommunikációban, tehát a külső nyelvi piacon olyan nyelve(ke)t kell mindenkinek használni, amely(ek) az adott időben és helyzetben megfelel(nek) a nemzetközi kommunikáció igényeinek. A magyarok esetében elsődlegesen az angolról mint napjaink világnyelvről és a Kárpát-medencei magyarság helyzetéből következőleg számunkra jelenleg legfontosabb szomszédos nyelvről, a németről van szó. A belső nyelvi piacon, a magyar nyelvközösség tagjai közötti kommunikációban minden szinten és szintéren a magyar nyelv használatos, legalábbis Magyarországon. A korlátozatlan használat minden nyelv fejlődésének legfontosabb feltétele s fennmaradásának legfőbb biztosítója. A korlátozatlan nyelvhasználat lehetősége azonban nem osztályrésze minden közösségnek (így például a legtöbb kisebbségnek sem). Az orvostudomány ismeri a hiánybetegség fogalmát (egy példa: a skorbut). Mutatis mutandis hasonló esettel, ugyanis hiány okozta változási folyamattal van dolgunk, ha egy nyelvet anyanyelvi beszélői nem használhatnak – illetőleg ha tehetnék, sem használnak – valamennyi kommunikációs helyzetben, illetőleg szinten. Az eredmény ugyanis az anyanyelvi nyelvhasználati szinterek számának csökkenése (funkcionális visszaszorulás), amely mindig a nyelvváltás irányába való elmozdulást jelenti. Ez azonban nem jelent feltétlenül bekövetkező nyelvváltást, mert a folyamat bizonyos feltételek teljesülése esetén – de csak akkor! – visszafordítható. A használati visszaszorulást bizonyos anyanyelvi regisztereknek, a kifejezőkészlet bizonyos elemeinek a sorvadása követi (szerkezeti redukálódás). Ez pedig az adott nyelv teljesítőképességének zsugorodását, tehát versenyképességének a csökkenését vonja maga után. Ez a nyelvi leépülésnek (töredezésnek, erózióznak) nevezhető folyamat a nem kiegyensúlyozott kétnyelvűség következményeként alakul ki, s előbb-utóbb a gyengébb helyzetben lévő nyelv teljesítőképességének csökkenéséhez vezethet. Ha tehát egy nyelvközösség ilyen körülmények között válik kétnyelvűvé, akkor eredeti nyelve a jövő szempontjából hosszú távon kritikus helyzetbe, a nyelvváltás közelébe kerülhet. Egy észt kutató fogalmazta meg (a szovjetunióbeli észtek kétnyelvűsödése – az észteknek mint nemzeti közösségnek a szempontjából lehetséges negatív – következményeire is gondolva): „Sajnos, nem a nyelvészek fogják eldönteni, hogy érdemes-e ilyen kritikus helyzetbe hozni egy társadalmat” (Hint 1990: 31). A magyarrral kapcsolatban megállapítható, hogy e szempontból kritikus helyzetben – mert a nyelvváltás állapotában, illetőleg annak közelében – van a még kétnyelvű moldvai csángók nagy része, a kárpát-medencei szórványmagyarság és az emigráns magyarok jelentős része, de hosszabb távon a ma még magyardomináns kisebbségi magyar nyelvű közösségek is fokozatosan ebbe a helyzetbe kerülhetnek. Magyarországon nincs ilyen veszély. Egyrészt mert Magyarországon a magyar nyelv belső piaci használatának nincsenek korlátai. Másrészt mivel a magyarországi magyar anyanyelvűek nagy része egynyelvű (ami persze hátrányokkal jár – a globalizálódó

világban különösen), sőt a kétnyelvűek döntő többsége is magyardomináns kétnyelvű. Harmadrészt pedig azért, mert egyetlen olyan európai nyelvközösség sem mutatja a nyelvváltásra való hajlam jelét, amelynek önálló államisága és írásbelisége van – azok sem, amelyekben az angol mint másodnyelv ismerete és használata a magyarországiénál sokkal elterjedtebb (például Hollandia vagy a skandináv államok). Vannak azonban bizonyos jelek, amelyeket érdemes komolyan venni, alaposan végiggondolni és szükség esetén időben cselekedni.

Ez utóbbi körülmények tudatosítják számunkra, hogy szükség van a magyar nyelvközösség anyanyelvéhez való viszonyának az új körülményeket figyelembe vevő mielőbbi korszerűsítésére is. Egyetértéssel idézem Tolcsvai Nagy Gábort: „Nem annyira a globalizáció sokszor körvonalazatlan, felszínes és divatszerű jelentkezése kíván majd választ, hanem az Európai Unióhoz való fokozatos csatlakozás, s annak kulturális és nyelvi következménye. Egyszerűen fogalmazva: a korábban legalább részlegesen államilag és társadalmilag is elhatárolódó, és önmagukat önmagukban állító nyelvek és nyelvközösségek tagként az Európai Unión belül egy politikai, gazdasági és kulturális közösségbe kerülnek. A nagy, soknyelvű közösségben egy nyelv önértékét egyrészt létezésében kapja meg, másrészt viszont hangsúlyosan a többihez való viszonyában, tehát máshoz viszonyítva, egy-egy kultúra keretében. [...] A sajtóságok mellett ekképp nagyobb szerepet kap az összehasonlítás, a viszonyítás, az eltérések és az azonosságok együttes számbavétele” (2004: 141).

Mind az idegen nyelvi és kulturális hatással, mind a nyelvbe való beavatkozással (fejlesztéssel, nyelvműveléssel) kapcsolatos vélemények három típusba sorolhatók. A két szélső, egymással ellentétes vélemény (1. a nyelvbe való beavatkozás lehetséges, jogos és szükséges, s meghatározott értékszempontok szerint hajtandó végre, 2. fölösleges, ezért elutasítandó minden tudományos beavatkozás) mellett a mérsékelt közbülső az, amelyet történeti tapasztalatok és társadalomnyelvészeti megfontolások egyértelműen támogatnak. E szerint „a külső hatás természetes jelenség, ám a spontán korszerűsítési tevékenységgel és a tervezett beavatkozással korlátok közé szorítható”, illetőleg: a szóban forgó vélemény „elismeri a beavatkozás részben korlátozott és kockázatos voltát, ugyanakkor nem adja föl a [...] nyelvi eszményt, így a sztenderdizációt nem lezárható, az időből kilépő folyamatnak tartja, hanem olyan cselekvéssornak, amely egy kultúrában, egy nyelvközösségben a kell és a van közötti távolságot a lehető legkisebbre kívánja csökkenteni. Föltételezhető, hogy ez az irány tudja a legközvetlenebb kapcsolatot létesíteni az empirikus kutatási eredmények (tehát a napi spontán nyelvi gyakorlat) és a mindenkori eszmények között. Egyúttal kognitív nyelvészeti keretek között jobban meg tudja alapozni a nyelvspecifikus jellemzők és a közösségek, kultúrák közötti kapcsolatot” (Tolcsvai Nagy 2004: 142).

4. Az Európai Uniónak „voltaképpen nincs nyelvpolitikája” – írja Szépe György (2001: 210). Annyiban bizonyosan nincs, hogy „az EU egyes országainak belső nyelvpolitikáját az EU nem határozza meg, hiszen minden egyes országnak sajátos szempontjai is vannak. Az egyes országoknak eltérő kulturális hagyománya, különböző szomszédsága, egyedi nyelvi kisebbségi konstellációja

van” (Szépe 2001: 195). Az egyes országoknak természetesen van nyelvpolitikájuk. A nagy európai nemzeteknek például nemzetközi dimenziójú a nyelvpolitikája, gondoljunk példának okáért a British Council, a Goethe Institut vagy az Alliance Française létre és tevékenységére. Az Európai Unió gazdasági és kulturális versenyről (is) szól, s a bevezetőben említett axiómák ismeretében értelemszerűen nyelvi versenyről is szó van. „A »nyelvi verseny« esetében megpróbálható ennek hozzákapcsolása a gazdasági versenyhez. Itt már nem egyszerűen két, egymással érintkező nyelv viszonyáról van szó, hanem aktív (darwinista jellegű) kiszorítósdiról. Nem a nyelvek szorítják ki egymást, nem azok állnak egymással versenyben, hanem a mögöttük álló gazdasági és politikai erők, illetve kulturális megszokások” (Szépe György 2001: 211).

Az EU-csatlakozás a magyar nyelvterületen is az angol nyelv szerepének nagyfokú növekedését, hatásának felgyorsulását és tömegesedését hozza. Az angol veszi át egyre inkább azt a szerepet, sőt annál többet is, amelyet a magyar történelemben korábban a latin és a német játszott. Az angol hatás azonban intenzívebb, szélesebb körű, gyorsabb és tömegesebb lesz, mint az említett két nyelvé volt. S az angol hatás legerőteljesebben a szaknyelvekben jelentkezik. Axióma, hogy a nyelvek a szaknyelvekkel válnak teljessé. Azok nélkül nincsen magas teljesítőképességű, versenyképes nyelv. (Kisebbségben az egyik súlyos anyanyelvi gond éppen az anyanyelvű szaknyelvi regiszterek részleges hiánya.) Szépe György úgy látja, hogy abba a nyelvi zónába kerül a magyar nyelv is a némethez földrajzilag és kulturális tekintetben közelebb álló nyelvekkel (mint a cseh, szlovák, horvát, szlovén és a balti nyelvek), „amely nagy gonddal fogja gyarapítani saját elemekből a terminológiáját” (2001: 206). Az angolnak a tudományos életben ma betöltött szerepére, a tudományos nyelvet, a szaknyelveket érintő lehetséges következményeire gondolva fogalmaz így Péntek János: „Most úgy tűnik, a fordítottját éljük át annak, amit Apáczai annak idején. Azt tudniillik, hogy naggyá csak más nyelven válhat a nemzet, a sajátján már nem. De vajon így van ez?” (2004: 242). A választ magyar vonatkozásban megkapjuk, ha felidézzük a nyelvújítás és a reformkor évtizedeit. Illetőleg azt, hogy a humanizmussal indult, a reformációval erősödött föl s a nemzetné válás folyamatában teljesedett ki az a tettekben is megnyilvánuló törekvés, hogy az értelmiségi elit immáron anyanyelvén – a szépirodalomban és a tudományokban is – mindent ki akart fejezni. Az anyanyelvfejlesztő buzgalom és tevékenység mögött a nemzeti és az egyetemes előrehaladást elősegíteni óhajtó szemlélet állt. Bizonnyos, hogy a mai helyzetben is nagy az értelmiségi elit mintaadó szerepe és felelőssége nyelvhasználati tekintetben (is). A magyar nyelv versenyképességének fenntartása (ha ilyen szándék van) azt kívánja, hogy töretlenül folytatódjék az anyanyelvű tudományművelés, az anyanyelvű tudományos képzés és az anyanyelvű tudományos ismeretterjesztés (mindegyik értelmiségi feladat). Az a törekvés tehát, hogy a magyar nyelv a mai és az eljövendő magyar nyelvű társadalom minden belső nyelvi kommunikációs szükségletét zökkenőmentesen kielégítse, maradéktalanul betöltve mindhárom nyelvhasználati szinten (családias-mindennapi, közéleti-szakmai és publicisztikai-szépirodalmi szinten) összes funkcióját. Ha tehát az értelmiségi elit tisztában van azzal, hogy a szaknyelvek fejlesztése nélkül anyanyelvének versenyképessége előbb-utóbb csökken, akkor tudatos döntést tud, ille-

tőleg kell hoznia. (Közismert, hogy a szaknyelvi standard ismeretének a hiánya mennyire leszűkítheti a kisebbségek anyanyelvi kommunikációs lehetőségeit, mivel az óhatatlanul jelentkező lexikális rések nem teszik lehetővé az anyanyelven való zökkenőmentes kommunikációt. Sőt következményként az anyanyelvi hiányok miatt anyanyelvi elbizonytalanodás, esetleg az anyanyelvvel szembeni negatív attitűd is kialakulhat, mivel a kisebbségek a mindenkori államnyelven általában jobban ismerik a szaknyelvi terminológiát, mint anyanyelvükön.) Két lehetőség van. Az egyik: tudvalevő, hogy az értelmiségi elit szakmai és világnyelvi ismeretei alapján hozzáfér a tudomány friss eredményeihez, elsajátítja az új ismereteket, illetőleg részt is vesz azok létrehozásában. A főként természettudományi, elsősorban pedig az új tudományterületek művelésére kizárólag az angolt (esetleg más nemzetközi nyelveket is) használ, anyanyelvét nem. (Mert egyrészt így érheti el a legszélesebb olvasóközönséget, másrészt mert számára az angolul történő szakmai fogalmazás könnyebb, mint ha anyanyelvén tenné azt, ugyanis az új fogalmak és az azokat jelölő szavak, kifejezések döntő többsége angol nyelvű környezetben s angol nyelven születik, s nem saját országában s anyanyelvén.) A másik lehetőség: az értelmiségi elit (l. fentebb) az angol (és más nemzetközi nyelvek) használata mellett az anyanyelvi szaknyelvet is használja szóban és írásban (előadásokban és publikációkban) egyaránt, s részt vesz anyanyelve szaknyelvének terminológiai korszerűsítésében is. Mármint: „Ha szakmai kérdésekről megfelelő magyar szókincs hiányában csak angolul tudunk majd egymással tárgyalni..., akkor féltő, hogy nyelvünk elveszíti fejlődőképességét s ennek következtében előbb-utóbb elsatnyul, s alkalmatlanná válik a kommunikációra” (Kiefer 1999: 130). Továbbá: „A magyar tudományos nyelv modernizálása csakis az anyanyelvű publikációs tevékenység során valósulhat meg. E modernizált tudományos anyanyelv jelenléte pedig feltétele az eredményes felső- és középfokú oktatásnak, a fiatalok versenyképességének” (Glatz 1998: 66). Az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága munkájáról szóló 2004. évi beszámolóban is terítékre kerültek idevágó kérdések. Vizi E. Szilveszter véleménye szerint: „Az Akadémiának [...] kötelessége a magyar nyelvű tudományos folyóirat- és könyvkiadás támogatása” (Akadémiai Értesítő LIII/2004. évfolyam 12. szám: 118). Példák sora bizonyítja, hogy a tudományos eredmények nemzetközi nyelven való közzétételének természetes szándéka és kívánalma, a szakmai karrier építése nem kell, hogy az anyanyelvi tudományos nyelvek műveléséről, fejlesztéséről és az anyanyelven való publikálásról való lemondást jelentse a kisebb közösségek esetében sem. Igaz, a magyar szakmai nyelv nehezen tart lépést – pontosabban: meghatározott szakmákat művelők ilyen-olyan okból nehezen tartanak lépést – bizonyos gyorsan fejlődő ágazatok angoljával. Ez érthető. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy az anyanyelvi szaknyelvek korszerűsítésének gondja, sőt felelőssége ma is a szakmai elit tagjainak a vállát nyomja. Igaz persze, hogy a „szakmai nyelvhasználat hatékonysági, nem pedig esztétikai vagy erkölcsi kérdés” (Szépe 1978: 68). Itt azonban arról van szó, hogy ha tudatosodik az, milyen fontosak általában is a nyelvek teljesítő- és versenyképessége szempontjából a szaknyelvek, akkor az anyanyelvi terminológiafejlesztés igénye mint kielégítendő **társadalmi szükséglet** jelentkezhet értelmiségi szakmai körökben. (Ezt is szem előtt tartva a Varsói Tudományegyetemen megalapították a Szaknyelvek Tan-

székét, l. Bańcerowski 2002.) A „felelősség” szó használata tehát azért megokolt, mert a tét az anyanyelv versenyképességének a megtartása. Egy kutatóorvos véleményét idézem: „Amikor képes vagy arra, hogy segíts embertársaidon, ez a »képesség« megszűnik pusztán képesség lenni, és felelősséggé válik” (Adelle Davis, in: Lenkei 2003: 9). Természetesen más az orvos helyzete, mint a többi szakemberé, bizonyos közös vonások mégis nehezen tagadhatók. Az értelmiségi elit anyanyelvi felelőssége kérdésének a fölvetését igazolni látszik a nyelvi tervezések, illetőleg nyelvújítások története is. Benkő Loránd a régi magyar értelmiség „nyelvgyarapító akaratát”-t említi példaként: „értelmiségi elődeink is tudták ugyan, hogy idegen nyelvi műveltségszók sima átvétele is nyelvi gyarapodás, sőt nyelvünkbe emelésük és terjesztésük szükségszerű is, ha a mögöttük lévő fogalom anyanyelvi szinten és eszközökkel megközelíthetetlen vagy nehézkes. De tudták azt is, hogy az anyanyelvi áttétel egy fokkal több ennél: a közkinccsé tevés megkönnyítése” (1999: 104).

Európai uniós csatlakozásunk s a vele járó technikai előrehaladás egyik következménye lesz egyebek mellett nagy mennyiségű fordítás elkészítése, s új fogalmak, tehát lexikai és frazeológiai, szak- és köznyelvi neologizmusok tömegének elsajátítása. Az tehát, amit a „terminológiai befogadás” (Benkő Loránd 1999: 103), illetőleg az „európai szemantikai háló”-nak a kiépítése (Szépe 2001: 205), vagyis „a fordítás révén érvényesülő európai terminológiai szabványosítás”-nak (Szépe 2001: 210) a magyarra gyakorolt hatása jelent majd. A terminológia problémáival a magyar nyelvtudományban is kevesebbet foglalkoztak a kelletténél. „Az 1920-as évektől a strukturalizmus, majd az 1960-as évektől a generatív grammatika elhárítja magától a terminológiai kérdéseket, azok a magyar kultúrában a nyelvművelés egyre beszűkülőbb tevékenységében jutnak egyáltalán szóhoz” (Tolcsvai Nagy 2004: 155). Bizonyos, hogy az Unióban részletes standardizált terminológiai listák sora készül majd, befolyásolva az egyes nyelvi szakszókincseket, s közvetve a köznyelveket is. Bizonyosra vehető, hogy a fordítások révén a hivatalos közlemények, jogszabályok, rendelkezések nyelvezetének szövegépítése és a szövegkezelő eljárások az egységesülés irányába fognak változni minden uniós nyelvben, hiszen a mintakövetés efféle esetekben akkor is érvényesül, ha az nincs előírva. Egyes vélemények szerint a középkori bibliafordítók végeztek olyan munkát, amely a mai uniós fordítókra vár. A fordítói munka a nyelv teherbírásának határait is tesztelő s kitágításuknak a próbáját jelentő kreatív nyelvi tevékenység, amely ily módon nyelvfejlesztő hatású is lehet. Ma is természetesen. „Finnországban az EU-csatlakozás után hamarosan létrehozták a Miniszterelnöki Hivatal mellett a nyelv-ápolási-nyelvfejlesztési bizottságot, amelynek feladata, hogy a finn nyelvre zúduló idegen nyelvű terminológia finn megfelelőire javaslatot tegyen, s elősegítse azok elterjesztését” – írja Pusztay János, s hozzáteszi: „Egy ilyen intézmény felállítására Magyarországon is sürgősen szükség volna” (2003: 81). Napjainkban már magyar euroadminisztrációs nyelvről, magyar euronyelvről, sőt euromagyarról olvashatunk, s főbb jellegzetességeikként a következők említetnek: idegen szavak és szóalkotással keletkezett szavak nagy száma, mozaikszavak és betűszók terjedése, jórészt tükrőrfordításos szószerkezetek, anglicizmusok, (sokszor helytelen fordítású) szóképek (Balázs Géza 2004/I: 285). A fordítások tehát nagy szerepet játszanak, ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni a fordítások nyelvi szempontból való fontosságát,

miként azt sem, hogy a szóban forgó fordításokat csak felkészült fordítókra szabad bízni, olyanokra tehát, akik alapos szakmai és nyelvi – anyanyelvi és idegen nyelvi – ismeret és képzettség birtokában vannak. Megemlítendő itt a fordító- és tolmácsképző intézmények fontos szerepe, egyszersmind felelőssége is.

Az idegen szavak kérdése is szélesebb összefüggésekbe helyezve értelmezendő. A kultúráváltások idején elsősorban a szókészlet és a frazeológia változása gyorsul föl. A szókészlet ugyanis a szeizmográf érzékenységevel reagál a társadalom változásaira. Ha pedig egy új eszközt, eljárásmodot, technológiát, kommunikációs műfajt nem saját nyelvközösségünkben hozunk létre, alakítunk ki, hanem másutt teremtenek meg, akkor valójában csak a másik közösség nyelvének – körünkben többnyire az angolnak – a közvetítésével van módunk megismerkedni a kultúra új produktumaival. Minthogy pedig a társadalom csak akkor maradhat versenyképes, ha lépést tart a tudományos-technikai fejlődéssel is, a szóban forgó újításokat el kell sajátítania. Ebből pedig az következik, hogy kultúráváltások idején természetes jelenség idegen szavak tömeges megjelenése (gondoljunk például az elektronikus kommunikáció szókészletére). Ám – s erre a legjobb példa minden érintett nyelvben a nyelvújítás – a szókészlet tudatos befolyásolása a nyelvközösség egésze szempontjából – értsd: az új fogalmak minél gyorsabb megértetése és társadalmi méretű elterjesztése okából – kívánatos lehet. Az új fogalmak közvetítésének két része van: a megértés (szakmai feldolgozás) és a megértetés (továbadás, megtanítás, nyelvi közvetítés), amely utóbbi akkor a leghatékonyabb **össztársadalmi** szempontból, ha anyanyelven történik. Ezért az új fogalmak lehetőség szerinti anyanyelvesülésének az elősegítése társadalmi érdekű teendő. (Elsősorban azokról a szakterületekről és technológiákról van szó természetesen, amelyeknek nálunk nincsen hagyománya.) Ez nem az idegen szavak purista szemléletű üldözését jelenti, hanem azt a törekvést, hogy a nyelvközösség tagjai számára ismert, tehát anyanyelvi elemekből **is** építkezve jelöljük a megnevezendő új fogalmak egy részét. Más szavakkal: a terminológia alakítóinak a mindenkor adott közösség (nyelv)használati igényeire, állapotára és körülményeire is célszerű figyelemmel lenniük. Azt is mondhatnám, az értelmiségi elitnek döntenie kell arról, hogy az anyanyelvvel való tudatos törődés több évszázados értelmiségi hagyományát a mai kor igényeinek megfelelő, tehát korszerűsített formában követni kívánja-e vagy sem. Egy 2004-es hazai fölmérés tanúsága szerint az adatközlők túlnyomó többsége úgy véli, hogy az anyanyelvvel tudatosan törődni kell. (nyugdíjasok 94%, felsőfokú végzettségűek 100%, középfokú végzettségűek 93%, alapfokú végzettségűek 83%, egyetemisták 100%, gimnazisták 75%, szakmunkásképzősök 67%). Kevesen társadalmi és egyéni szinten egyaránt szükségesnek tartják ezt, a döntő többség szerint azonban azoknak kell foglalkozni ezzel, akiknek ez a feladatuk: a tanároknak, a nyelvészeknek, s kevesektől említetten a tudósoknak (meglepő, hogy írókat, költőket nem emlegetnek). Mint fontosabb szó volt róla, a magyar nyelv eltűnésének egyik feltétele az adatközlők nagy része szerint az volna, ha nem törődnének anyanyelvünkkel, és viszont: annak garanciája, hogy a magyar nyelv fennmarad a jövőben, nem más, mint a vele való törődés (Szegedi Zoltán 2004 passim). Ezzel kapcsolatban említtem, érdemes tudatosítani a globális nyelvi versenyre való tekintettel a nem nagy nyelvek beszélői számára, hogy az angol, illetőleg a nagy nemzetközi

nyelvek mellett anyanyelvük is hasznos, és anyanyelv volta miatt több sajátos funkció kizárólagos hordozója (például az elsődleges nyelvi szocializáció eszközeként a környezet mentális birtokbavételének és a szűkebb közösséghez tartozás megélésének egyik kitüntetett fontosságú eszköze is), s hozzá pozitívan viszonyulni, azt megtartani szándékozni nem jelent maradiságot; hogy az anyanyelvhez való természetes kötődés nem jelenti a két- vagy többnyelvűség ellenzését, ferde szemmel való nézését, s hasonlókat. Ez azért fontos, mert a beszélőknek anyanyelvükhöz való viszonya bizonyos körülmények között és hosszú távon anyanyelvük sorsát befolyásoló – sőt bizonyos szakaszokban meghatározó – tényező lehet.

Röviden egy a tudományokat érintő speciális kérdést is szóba hozok. Közismert, hogy a nagy nyelvi kultúrák képviselői nyelvtudás dolgában általában rosszabbul állnak, mint a kisebbekéi. Az a megállapítás, hogy „az angol nyelvű tudósok olyannyira kevés figyelmet szentelnek bárminek is, ami nem az ő nyelvükön jelent meg” (Candelier et alii 1999: 253), bármennyire magyarázható is, abban a tekintetben nem megnyugtató, hogy egyrészt bizonyos információk nem vagy csak késve kerülnek be a tudomány nemzetközi vérkeringésébe, másrészt fölmerül az a kérdés is, hogy „vajon a nyelvi standardizálás nem gyakorol-e **korlátozó hatást a tudományok jelenlegi fejlődésére**, [...] az egy nyelvre való leszűkítés nem jelenti-e a fogalmak sokrétűségének a feladását, mely a gondolati eszközök változatosságából ered? Nehéz lenne ezt tagadni” (i. h.). Michelberger Pál szerint: „Az egységes tudományos nyelv a tudományos gondolkodást is egysíkúvá torzítja. A nemzeti nyelvek eltérő logikája a problémák tudományos megközelítését többdimenzióssá (térbelivé) teszi, hiszen a nyelvi logika visszatükröződik a tudományos gondolkodás logikájában is. A sok nyelven épülő, építkező tudomány teljesebb rálátást biztosít a társadalomnak a problémákra. (Valami olyasmit jelent a többnyelvűség a tudományban, mint a biodiverzitás az élővilágban)” (in: Glatz Ferenc szerk. 1999: 24). E szerint a kisnemzeti tudományos nyelvek fenntartása nem csak kisközösségi érdek. Az Európai Unió elvei a kulturális és a nyelvi sokszínűség mellett szólnak, illetőleg közösségeikre (értsd: értelmiségi elitjükre és politikusaikra) bízzák, mit csinálnak e tekintetben.

5. A magyar kisebbségekkel kapcsolatban a két legfontosabb kérdés: megtartják-e anyanyelvüket a határon kívül rekedt magyarok, illetőleg megmarad-e a **lényegében** zökkenőmentes nyelvi kommunikáció a különböző államokban élő magyarok között a jövőben is? A kérdésfelvetés nemcsak azért megokolt, mert tudvalévő, hogy a Kárpát-medencei magyar kisebbség az erőszakos asszimilációs technikák mindegyikét kénytelen volt megismerni (Hódi 1992), hanem azért is, mert kisebbségi helyzetben természetes jelenség a kétnyelvűsödés, sőt a nyelvcsere is bizonyos körülmények között, például szórányszerű helyzetben. A kérdés tehát voltaképpen nem is az, hogy a kisebbségek kétnyelvűvé válnak-e, hanem az, hogy milyen típusú kétnyelvűek lesznek. A kétnyelvűség gyakori típusa, a fölcserélő kétnyelvűség ugyanis nyelvcserehez vezet. Ezt az utat járja a moldvai magyarok nagy része, s az ő esetükben lényegében már csak az anyanyelvi revitalizáció lehetőségeit mérlegelhetjük. A tudatos nyelvmegőrzésnek és vele összefüggésben az identitástudatnak a kérdése elsősorban kisebbségi helyzetekben válik vál-

hat égető kérdéssé. Ahol gyengül az önazonosságnak, az anyanyelvi közösséghez való tartozásnak a tudata, ott gyengül általában az anyanyelvhez való ragaszkodás is. Péntek János 1998-ban írta a kisebbségi magyar nyelv helyzetéről: „a korábbi presztízs negatív értékelésbe, elmarasztalásba, megbélyegzésbe csap át, a nyelvre is kihat a szomszéd népek történeti tudatának magyarellenessége, a hátrányos megkülönböztetés, a tiltás, a megfélemlítés és a megalázás miatt az anyanyelvi beszélők nyelvi hűsége is meginog” (45). Később pedig: „Az anyaországban is többen a nemzettudat és a nyelvi öntudat zavarait érzélik... Trianonizálódott maga a nyelv és a nemzettudat” (i. h.). A cél azonban kisebbségi körülmények között sem elsősorban érzelmi alapú, és a legkevésbé sem muzeális dolgok fennmaradásának a biztosítása. A cél a lehetőleg teljes anyanyelvi funkcionalitásnak, szerepkörnek a megtartása vagy elérése, de legalább közelítése.

Mit jelent e vonatkozásban az uniós csatlakozás? A közép-kelet-európai nemzetek bizonyos konfliktusainak megoldására az Unió elsősorban azzal kínál lehetőséget, hogy oldja a nemzetállami rendszert, és megtöri az állampolgári identitás „szentség”-ének két évszázados egyeduralmát. A nemzetállami határok népeket elválasztó jellege érezhetően oldódik, s radikálisan csökkennek például a Kárpát-medencei magyar–magyar személyi és közösségi érintkezés akadályai is. Az Unió tehát a kisebbségek szempontjából elsősorban pozitív lehetőségeket kínál. Egyrészt: az Unió jogi biztonsága és garanciarendszere a közösség minden polgárára, tehát a kisebbségi lakosokra is kiterjed. Ha arra gondolunk, hogy ez a nyílt, erőszakos nyelvi asszimilációt kizárni látszik a gyakorlatban, akkor ez már eleve jó hír. Hogy azonban e téren sincs teljes harmónia az egyes országok között, mutatja, hogy a Regionális vagy kisebbségi nyelvek kartáját harminc ország aláírta ugyan 2004 májusáig, ám csupán tizenhét ratifikálta (É. Kiss 2004: 166). Másrészt tudvalevő az is, hogy az Unió a kis nyelvek és kultúrák fennmaradását és támogatását szorgalmazza, megőrzendő értéknek tartván őket. Ebben az összefüggésben említendő, hogy a kisebbségi közösségek tagjainak gyakorta kell olyan – például anyanyelvük használatával kapcsolatos korlátozottsággal – szembenézniük, amelyek a többségi társadalom tagjait nem sújtják. (Általában azt mondhatjuk: ezeket a problémákat a többségi társadalom tagjai nem vagy kevésbé ismerik, illetőleg alábecsülik.) Az Európai Unió jogi környezete segíthet abban, hogy a kisebbségek megfogalmazhassák anyanyelv-megtartó törekvéseiket, illetőleg hogy a többség ne érezze e törekvéseket a többségi társadalom ellene irányuló fenyegetésének. Minthogy pedig a kisebbségek anyanyelv-megtartása és nemzeti identitástudata között szoros összefüggés van, az előbbi akaróknak a többségi társadalom tagjaitól is elismerendő természetes törekvése a nemzeti azonosságtudat megtartásának a szándéka. Az anyaországokban a nemzeti identitás nincs veszélyben, még ha tudatosulása/tudatosíttatása olykor kívánnivalókat hagy is maga után. Annál inkább a kisebbségek körében (l. fentebb). Adott tény, történelmi kényszer, hogy a magyarságra a mai nemzetmodellek: államnemzet, állampolgár-nemzet vagy kulturális nemzet (= hagyományközösség) közül az utóbbi érvényes. Ebben kell tehát a nyelvközösségnek gondolkodnia és cselekednie, nem feledve, hogy ebben a modellben az anyanyelvnek kitüntetett szerep jut. Harmadrészt: a szabad mozgás biztosítása, a gazdasági és kulturális mobilitás növekedése, a nyelvi kapcsolattartásnak a korábbiakhoz képest elképzelhetetlen lehetőségei bárkit bár-

hol bekapcsolhatnak az anyanyelvi nyelvhasználat vérkeringésébe. Ez pedig a nemzeti együvé tartozás tudatának és érzésének erősödését hozhatja magával, egyzersmind nyelvmegtartó erő is. Negyedrészt: az Unióban távlatilag lehetővé válhat, hogy „a több országban használt anyanyelvek összegződjenek (akár többségi, akár kisebbségi nyelvről van szó)” (Szépe 2001: 75). Mit jelentene ez? Azt, hogy a magyar nyelv súlya például kb. 30%-kal növekedhetne az európai nyelvek között (uo.). S ami a magyar–magyar nyelvi kommunikációt illeti? A nyelvi szétfejlődés esélyeit a már említett nyelvi kapcsolattartási lehetőségek bizonyosan csökkentik, egyzersmind pedig növelik a közmagyar nyelvhasználatnak, a magyar köznyelvnek az elterjedését. Előre pontosan nem látható, de nyelvi szempontból is fontos lesz az a migráció, amely a munkaerő szabad, egyzersmind gazdasági kényszerből következő mozgásának lesz a következménye. „A gazdaság egységesülése afféle új népvándorlással is együtt járhat. Francia- vagy Németország jellegét máris döntően megváltoztatta az ott élő arab, illetve török közösség, és Hollandia, sőt még Anglia arculatán is módosítottak a bevándorlók. Az Európai Közösség kibővítése előre nem látható változásokkal járhat. A múltban a legtöbb ember egy bizonyos nyelvi közösségben nevelkedett, és később fordításra kényszerült, valahányszor másik nyelvi közösséggel találkozott. A jövőben egyre többen érezhetik magukat *out of place*, azaz nyelvközi állapotban..., a nyelvet igen tágan, művelődési hagyományként, közösségi emlékezetként értelmezve” (Szegedy-Maszák 2004: 827). Magyarországon már évek óta több ezren dolgoznak főként ukrainai és romániai magyarok (nem csak ők). Ennek a magyar nyelvhasználat szempontjából pozitív és negatív hatása egyaránt van. Ugyanis a kivándorlással szűkülnek egyfelől az anyanyelvi kapcsolatok lehetőségei a magyar kisebbségek körében (tehát például Erdélyben és a Vajdaságban, ahol az elvándorlás nagy mértékű), másfelől azonban növekszik a közmagyar nyelv aktív ismerete és használata az ő körükben is (s ez a magyar nyelvi elkülönülés ellenében hat).

Az anyaország, illetőleg a mindenkori kormányzat és a politikai pártok tudatában kell, hogy legyenek a kisebbségek iránti felelősségüknek. Idézzük emlékeztünkbe Benkő Samunak a rendszerváltoztatás idején írt szavait: „Egy gazdaságilag megerősödött, morálisan megtisztult, az egyetemes kultúra területén élvonalbeli szerepet betöltő Magyarország nagy hatással lesz a határokon kívüli magyarságra is, feltétlenül elő fogja segíteni a megmaradásukat, nyelvi és kulturális kötődésüket. Ezt a morális kisugárzó erőt várjuk Magyarországtól” (Benkő Samu 1991: 81). De vajon meg is kapják a Kárpát-medence kisebbségi sorban élő magyarjai az óhajtott magyarországi támogatást, morális kisugárzó erőt?

6. Befejezésül visszatérek a bevezetőben említett axiómához: a nyelvek életét közösségeik sorsa határozza meg. Ha egy közösség a társadalmi és a nyelvi modernizációt sikeresen végrehajtja, bizonyosan megmarad nyelve is. A magyar nyelv-közösség tagjain, elsősorban pedig értelmiségén múlik, hogy a magyarság megfelele-e a kihívásoknak, hogy tehát tud-e a megőrizve alkalmazkodás, illetőleg az alkalmazkodva megőrzés törvényét követve kellő ütemben lépést tartani a nagyvilággal, hogy tud-e élni az Európai Unió kínálta lehetőségekkel. Mert az Unió kihívást és lehetőséget egyaránt jelent.

VÁLOGATOTT SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 2002. Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón. *Magyar Nyelvőr* 126: 269–74.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Balázs Géza (szerk.) 2004. *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. I–II. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Balázs Géza, Grétsy László (szerk.) 2004. *Az Európai Unió és a nyelvek*. Budapest, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.
- Bañcerowski Janusz 1998. Kötelességünk-e gondoskodni anyanyelvünkéről? *Magyar Nyelv* 94: 16–31.
- Bañcerowski Janusz 2001. A lengyel nyelv törvényi védelméről. *Magyar Nyelvőr* 125: 152–8.
- Bañcerowski Janusz 2002. Szaknyelvek és szakmai gondolkodás – nyelvészeti, glottodidaktikai és transzlatorikai implikációk. *Magyar Nyelvőr* 126: 127–8.
- Bañcerowski Janusz 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Magyar Nyelvőr* 127: 277–82.
- Bartha Csilla 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 1991/1: 77–87.
- Bartha Csilla 1999. *A kényelvűség alapkérdései*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1999. *Nemzet és anyanyelve*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Benkő Samu 1991. „Csak a múltunkkal vagyunk egész”. *Valóság* 1991/10: 75–86.
- Blanke, Detlev 2001. Plansprachen und europäische Sprachenpolitik. *Sprachenpolitik in Europa*. Gesellschaft für Interlinguistik. 2001 Oktober, 85–105.
- Bodó Csanád 2001. Nyelvi változások a nyelvcsere és nyelvesztés folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 125: 169–79.
- Brusch, Wilfried–Kahl, Peter W. (szerk.) 1993. *Europa. Die sprachliche Herausforderung*. Berlin, Cornelsen.
- Candelier, Michael et alii 1999. Nyelvpolitikai irányelvek a jövő évezred számára. Idegen nyelvek az oktatásban. In: Szépe–Darányi: 251–70.
- Coulmas, Floria (szerk.) 1991. *A Language Policy for the European Community. Prospects and Quandaries*. Berlin, Mouton de Gruyter.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernusné Ortutay Katalin–Forintos Éva (szerk.) 2000. *Nyelvi jogok*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Deme László 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Bratislava, Madách.
- Deme László 1986. A tét és a tett. *Magyar Nyelvőr* 110: 257–62.
- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! *Magyar Nyelvőr* 124: 287–97.
- Eco, Umberto 1998. *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest, Atlantisz.
- Extra, Guus–Gorter, Durk 2001. *The other languages of Europe: Demographic, sociolinguistic and educational perspectives*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Frank Tibor 2004. Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás. Kulturális politikák esélyei Kelet-Közép-Európában. *Magyar Tudomány* 2004/8: 808–23.
- Gados László 1996. *Az egységesülő Európában társalogjunk vagy dadogjunk?* Budapest, Hexaco GNH Kft.
- Gados László 1999. Egyenes beszéd EU-nyelvügyben. Zalaegerszeg, Humán Európa Szövetség.
- Gal, Susan 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- Gerner, Zsuzsanna 2003. *Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknádasd*. Budapest, ELTE Germanistisches Institut.

- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Giles, Howard (szerk.) 1977. *Language, Ethnicity, and Intergroup Relations*. London, Academic Press.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1997. *Globalizáció és nemzeti érdek*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Glatz Ferenc 1998. *Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1999. *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest, Újvidék, Osiris Kiadó, Forum, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Grétsy László 2002. A szaknyelvek nyelvújításáért. *Magyar Nyelvőr* 126: 275–83.
- Gugenberger, Eva–Blumberg, Mechtild (Hrsg.) 2003. *Vielsprachiges Europa*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien. Peter Lang.
- Gyáfrás Edit 2004. Die Stellung des Wirtschaftsdeutschen als Fremdsprache. In: Dániel Czicza et alii (Hrsg.): *Wertigkeiten, Geschichten und Kontraste. Festschrift für Péter Bassola zum 60. Geburtstag*. Szeged, Grimm Kiadó.
- Hint, Mati 1990. A kétnyelvűség problémái avagy vegyük már le a rózsaszín szemüveget. *Hitel* 1990/8: 30–1.
- Hódi Sándor 1992. *A nemzeti identitás zavarai*. Újvidék, Fórum.
- Keel, William D.–Mattheier, Klaus J. (eds) 2003. *German Language Varieties Worldwide: Internal and external Perspectives*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien. Peter Lang.
- Kiefer Ferenc 1999. Néhány gondolat a nyelvi technológiákról. In: Glatz Ferenc (szerk.) 1999: 129–33.
- Kiefer Ferenc 2002. Van-e az Európai Közösségnek nyelvpolitikája? *Magyar Orvosi Nyelv* II/1, 2002. augusztus 23–26.
- Kiss Jenő 1997. A magyar nyelvről nyelvpolitikai megközelítésben. *Magyar Tudomány* 1997: 957–69.
- Kiss Jenő 2001. Hagyomány, nyelv és nyelvközösség. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Közyűlési előadások 1999*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia I, 63–9.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 125: 145–52.
- Kontra Miklós (szerk.) 1991. *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyar-ságkutató Intézet.
- Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Budapest, Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós és Hattyár Helga (szerk.) 2002. *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Kozma István–Papp Richárd (szerk.) 2003. *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony. Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Dr. Lenkei Gábor 2003. *Cenzúrázott egészség*. Budapest, Free Choice Kiadó.
- Maitz, Péter 2004. Zwischen Spracherhalt und Sprachwechsel. In: Gaisbauer, Stephan–Scheuringer, Hermann (Hrsg.): *Linzerschnitten. Beiträge zur 8. Bayerisch-österreichischen Dialektologentagung*. Linz, Adalbert-Stifter-Institut des Landes Oberösterreich. 469–89.

- Michelberger Pál 1999. Nemzeti nyelv a tudományban: múlt–jelen jövő? In: Glatz Ferenc (szerk.) 1999: 19–27.
- G. Molnár Barbara (szerk.) 1998. *Nyelvpolitika*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Muhr, Rudolf–Kettermann, Bernhard 2004. *Eurospeak. Der Einfluss des Englischen auf europäische Sprachen zur Jahrtausendwende*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien. Peter Lang.
- Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok*. Budapest, Magvető.
- Nádor Orsolya–Szarka László 2003. *Kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nuolijärvi, Pirkko et alii 2001. Suomen kielen asema tieteen kielenä. *Virittäjä* 270–6.
- Nyíri Kristóf 1999. A virtuális egyetem felé. *Világosság* 1999. augusztus–szeptember. 123–38.
- Péntek János 1998. Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. *Magyar Nyelv* 94: 43–9.
- Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Péntek János 2001. *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság.
- Péntek János (szerk.) 2004. *Magyarul megszólaló tudomány*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- Péter Mihály 2001. Gondolatok nyelvünk állapotáról. In: Andor J., Szűcs T., Terts I. (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak ... Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs, Lingua Franca Csoport. II, 956–66.
- Phillipson, Robert 2000. European language policy: an unmet sociolinguistic challenge. *Sociolinguistica* 14: 197–204.
- Phillipson, Robert–Skutnabb-Kangas, Tove 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság* 1997/10: 12–30.
- Pusztai Ferenc 1999. Magyarul és magyarán. In: Glatz Ferenc (szerk.) 1999: 91–8.
- Pusztay János 2003. *Közép-Európa nyelvi konvergenciájá*. Szombathely.
- Scharnhorst, Jürgen (Hrsg.) 1995. *Sprachsituation und Sprachkultur im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main.
- Sheldon, Leslie E. 2004. *Directions for the Future*. Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien. Peter Lang.
- Sociolinguistica. 1991. *Schwerpunkt: Status und Funktionen der Sprachen in den Institutionen der Europäischen Gemeinschaft*. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik. 5. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Somssich Réka 2003. A nyelvi kérdés az Európai Unió intézményeinek gyakorlatában. *Regio* 14/2: 181–236.
- Szabari Krisztina 1996. Az Európai Unió és a nyelvek. *Modern Nyelvtanítás* II/3: 31–45.
- Szegedi Zoltán 2004. *Az anyanyelvvel kapcsolatos beállítódásaink*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék.
- Szegedy-Maszák Mihály 2004. Nemzeti irodalom az egységesülő világban. *Magyar Tudomány* 2004/8: 824–35.
- Szentgyörgyi Zsuzsa 2003. Széveljünk a diszken! Gondolatok az informatikai szaknyelvvel kapcsolatban. *Magyar Tudomány* 2003: 911–3.
- Szépe György 1978. A nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés elvi alapjairól. *Magyar Nyelvőr* 102: 65–73.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs, Iskolakultúra.
- Szépe György–Derényi András (szerk.) 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest, Corvina.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998. *Nyelvi tervezés*. Budapest, Universitas Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron Kiadó.

- Trudgill, Peter 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. *Valóság* 1995/11: 107–10.
- Vetési László 1999. Iskola a nyelvhatáron. *Korunk* 1999/10: 9–21.
- Vizi E. Szilveszter 2002. A magyar nyelv szerepe a tudományban és az ismeretterjesztésben. *Magyar Orvosi Nyelv* III/1: 40–1.
- Vizi E. Szilveszter–Gyurcsány Ferenc–Demján Sándor 2004. Beszéd a Magyar tudomány ünnepe 2004. évi rendezvénysorozatának megnyitóján. *Magyar Tudomány* 2004/12: 1404–1411.

Kiss Jenő

SUMMARY

Kiss, Jenő

The Hungarian language and the European Union

The author first makes four basic claims. (1) The fate of languages is determined by that of the communities of their speakers. (2) The competitiveness of a society includes linguistic competitiveness. (3) Changes in the lives of linguistic communities entail changes first in the status of their language, then in their language use and the individual speakers' competence, and finally in the system of the language. (4) Knowledge-based societies have better chances for the future than other societies. Consequently, the responsibility of the intelligentsia is great (also) in maintaining the social competitiveness of the linguistic community. The actual topic of this paper includes four issues: (a) the general language-policy situation of Hungarian today; (b) the dominance of English and related worries; (c) the European Union and Hungarian; and (d) the Hungarian spoken by minorities in neighbouring countries. Two problems are given more detailed treatment: (1) that of the updating of specialised languages, and (2) the future prospects of mother tongue use by Hungarian minorities. The author discusses the former problem because specialised languages are what make a language complete and competitive, hence their development carries great significance with respect to the survival of a language and is a timely problem today due to the propagation of English in the various special fields; and he discusses the latter problem because one third of native Hungarians live in a minority situation (as a consequence of the 1920 peace treaty of Trianon).

A fordító és a nyelvi normák II.*

3. A nyelvhasználat értékelésének lehetősége

Ha azt a kérdést akarjuk vizsgálni, hogy szabad-e, illetve lehet-e a fordításokat a célnyelvi normák betartása szempontjából értékelni, először azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy szabad-e, illetve lehet-e bármilyen nyelvhasználatot (nyelvi teljesítményt, beszéd- vagy írásművet) bármilyen szempontból értékelni. A válasz nyilvánvalóan mindkét kérdésre igen.

* A tanulmány a T 046363 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült. Az I. részt I. Nyr. 2004: 407–34.

3.1 A nyelvhasználat értékelése a gyakorlatban

A kommunikáció során az emberek állandóan és folyamatosan értékelik mások és saját maguk nyelvhasználatát, különösen akkor, ha a társas cselekvés sikere jelentős mértékben függ a sikeres kommunikációtól. Úgy tűnik, az értékelés képessége az ember egyik legalapvetőbb tulajdonsága, a jó és gonosz tudásának egyik következménye, és egyúttal joga is: senki nem tilthatja meg, hogy észrevegyük és értékeljük a beszélő vagy író nyelvhasználatának a kommunikációt elősegítő vagy gátló vonásait. Különösen gyakori a nyelvhasználat értékelése publikus nyelvhasználat esetén: a színházi előadások, sportközvetítések, újságcikkek, politikai beszédek és a fordítások nyelvi színvonala állandó beszédtema. Természetes és elkerülhetetlen az értékelés a pedagógiai gyakorlat során is, amikor a tanulónak a legcélszerűbb nyelvi viselkedést kell elsajátítania, és a legcélszerűbb nyelvi viselkedés az esetek jelentős részében a normának, a helyesnek tartott kifejezőmódnak megfelelő viselkedés. A fogalmazást tanuló kisdíáknak, az idegen nyelvet tanulónak vagy a fordítóképzésben részt vevő hallgatónak nem teszünk jó szolgálatot azzal, ha az általa használt nyelvi formákat nem értékeljük, nem javítjuk, illetve a különböző nyelvváltozatok helyénvalóságáról és a különböző nyelvi formák megítéléséről nem tájékoztatjuk. Pedagógiai kontextusban nem jó kommentár az, hogy „egyesek így mondják, mások úgy”, vagy hogy „így is jó, meg úgy is”. Azt is tudni kell, mikor és hol jó „így”, illetve mikor és hol jó „úgy”.

A nyelvhasználat értékelésének egyik legkidolgozottabb területe az idegen nyelvi beszéd- és íráskészség értékelése. Az alkalmazott nyelvpedagógia részletes értékelési rendszereket dolgozott ki a nyelvi teljesítmény értékelésére, amelyeket a legrosszabb indulattal sem tekinthetünk tudománytalanoknak. A mérés és értékelés célja annak megállapítása, hogy elérte-e a jelölt kommunikációs készsége az előírt szintet, illetve hogy miben kell még javulnia. A szint mérése és a javulás lehetősége feltételezi az értékelés lehetőségét és szükségességét. A nyelvvizsgák viszonylagos sikere a kommunikációképeség mérésében arra utal, hogy a nyelvi teljesítményt lehetséges előre meghatározott szempontok alapján értékelni. Ezek a szempontok ma elsősorban a kommunikáció sikerességét helyezik középpontba, de a nyelvi pontosságot (nyelvhelyességet) is figyelembe veszik.

Ugyancsak gyakori és fontos területe a nyelvi teljesítmény értékelésének a fordítás és tolmácsolás színvonalának értékelése, amelyről a későbbiekben még részletesen beszélünk. A fordított szövegek lektorálása – és a lektorálás lehetősége – arra utal, hogy vannak gyengébb és jobb fordítások, illetve hogy a gyengébb fordítások színvonalát lehet javítani.

A gyakorlat tehát azt mutatja, hogy lehet a nyelvi teljesítményt értékelni. Nézzük meg tehát, hogy az elmélet ezt mennyiben támasztja alá, vagy a gyakorlati értékelés csak teljesen tudománytalan alapon folytatható.

3.2 A nyelvhasználat értékelésének elméleti alapjai

A nyelv nem csupán megfigyelhető és leírható rendszer, hanem társas cselekvés is, amely a kommunikátorok együttműködését feltételezi. A sikeres kommunikáció elősegíti az együttműködést, illetve előfeltétele lehet a jó együttműködésnek. A beszédtevékenység tehát a kommunikáció sikeressége szempontjából értékelhető, és ebből a szempontból nem minden beszéd-, illetve írásmű egyformán jó. Míg a nyelv különböző változatai egyformán biztosíthatják a sikeres kommunikációt, a tényleges kommunikáció sikere, hatékonysága – a nyelvváltozattól függetlenül – különböző lehet.

A leíró nyelvészet elsőszemély-központú, tehát leírja mindazt, amit az egyes beszélők kimondanak. Az értékelés viszont másodikszemély-központú: a hallgató vagy olvasó szempontjából azt vizsgálja, hogy az elhangzott vagy leírt megnyilatkozás alkalmas-e arra, hogy a sikeres kommunikációt, a sikeres együttműködést biztosítsa, illetve elősegítse, és hogy az első személy (a beszélő vagy író, a továbbiakban kommunikátor) mindent megtett-e a sikeres együttműködés érdekében.

A nyelvhasználatot (és ezen belül az érvényes normáknak való megfelelést), mivel jelentős részben a társas cselekvés alkotórésze, nem lehet, vagy csak részben lehet a (leíró) nyelvészet eszközeivel értékelni. A leíró nyelvésznek igaza van abban, hogy a nyelvhelyesség kérdéseire a (szűk értelemben vett) **nyelvtudomány** nem tud választ adni. Ugyanakkor nincs igaza abban, hogy az értékelésnek nincs vagy nem lehet **tudományos** alapja: csupán arról van szó, hogy a választ nem a leíró nyelvészet tudománya adja meg, hanem más tudományágak, például a kommunikációelmélet.

A kommunikáció sikerességével kapcsolatban jól használható elméleti alapot nyújt a relevanciaelmélet (Sperber és Wilson, 1986). Eszerint az emberi kommunikációt a relevancia elve vezérli: a kommunikáció során a beszélő valamilyen **kontextuális effektust akar a hallgató számára biztosítani ésszerű feldolgozási erőfeszítés révén**. (A kontextuális effektus – egyszerűsítve – a világra vonatkozó tudás új elemmel való kiegészítése, módosítása vagy megerősítése.) A kommunikátorok természetesen csak törekszenek az optimális relevancia elérésére, a valóságban nem mindig érik el: gyakran az derül ki, hogy a közölt információ nem is olyan fontos, vagy nem áll arányban a feldolgozási kapacitás lekötésével.

A mai nyelvvizsgák gyakorlata során kidolgozott értékelési rendszerek alapja ugyancsak a kommunikáció hatékonysága; ennek elméleti alapjaival könyvtárnyi irodalom foglalkozik (ld. például Bachman 1990, Bachman és Palmer 1996). A kommunikáció hatékonyságának szempontja az utóbbi években minden más szempontot maga alá gyűrt, így a nyelvi normák betartásával kapcsolatba hozható **pontosság** szempontját is. Nem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, hogy a relevanciaelmélet szerint az optimális relevanciát a kontextuális hatás és a feldolgozási erőfeszítés dinamikus egyensúlya biztosítja, és a feldolgozási erőfeszítés a pontosságtól, a normák betartásától is függ; erre a következő részben térünk vissza. Itt újra emlékeztethetünk Grice negyedik maximájára (*Fogalmazz világosan*): a világos fogalmazás egyik feltétele éppen a normák betartása lehet. A célnyelv normáitól eltérő megnyilatkozás ténylegesen akadályozhatja a megértést, de ha nem is aka-

dályozza meg, megnehezítheti, és kumulatív hatásként fárasztja, esetleg bosszantja a hallgatót.

A kommunikáció hatékonysága, mint a nyelvhasználat értékelésének kritériuma, a nyelvműveléssel és nyelvi normákkal kapcsolatos viták során is felvetődött. Heltainé (1993: 422) szerint a nyelvművelés alapja is a megértés, a kommunikáció hatékonysága lehetne. A nyelvművelés feladata ezek szerint a következő: „a kommunikációs szituációk tipizálása és az egyes típusokban a legtökéletesebb jelentést megvalósító nyelvi eszközök leírása, illetve annak segítése, hogy ezekhez a nyelvi eszközökhöz hozzájussanak a nyelv használói. [...] Az értékelés szempontja az, hogy a megértés az adott szituációban felhasznált nyelvi és egyéb kommunikációs jelek által kellő mértékben megvalósult-e”. A kommunikációs hatékonyság értékelésének alapja tehát az lehet, hogy a beszélő/író megkönnyíti-e vagy éppen megnehezíti a hallgató/olvasó munkáját: ily módon nem **előírni** akarja, hogy a beszélő milyen nyelvi eszközöket használjon, milyen normákat kövessen, hanem **segíteni** akarja a beszélőt, hogy a leghatékonyabb eszközöket alkalmazza, míg az elért eredményt abból a szempontból értékeli, hogy az egyes nyelvi eszközök milyen módon segítik a beszélőket a sikeres kommunikáció megvalósításában. Hasonlóképpen a sikeres kommunikáció szempontját hangsúlyozza a nyelvi norma következő meghatározása: „A nyelvi normának így az a lényege, hogy a helyzethez illő, adekvát közleményt hozzon létre, olyat, amely érthető a címzettnek, amely nem több és nem kevesebb, mint amit az közleményként vár, s mindez a feladó szándékainak is megfelelő” (Tolcsvai 1992: 41–2).

4. A kommunikáció hatékonysága és a nyelvi normák

Elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szerepe van a normáknak a kommunikáció hatékonyságában. A szokásszerű nyelvhasználat megkönnyíti a feldolgozást (vö. Langacker 1987: 66–73, idézi Tolcsvai 1998: 50). A normák mint szokásszerű nyelvhasználat a sikeres, gazdaságos mintákat rögzítik és látják el normatív erővel, tehát elsődleges funkciójuk szerint megkönnyítik a feldolgozást. Ezt azonban felülírhatja az a tény, hogy a normák konzervatívak (Bartsch 1987: 173), tehát akkor is érvényesek maradnak, ha a nyelv változik, és a korábbi norma szerinti nyelvhasználat már nem esik egybe a leggyakoribb és leggazdaságosabb kifejezőmódokkal. Csökkenthetik a normák hatékonyságát a közösségi norma és az egyéni nyelvismeret eltérései, továbbá az, hogy a normáknak a gazdaságos kommunikáció biztosításán kívül más funkcióik is vannak: ilyen a nyelvi rendszer viszonylagos stabilitásának biztosítása és a csoportidentitás jelzése.

Az idegen nyelvi teljesítménymérés tapasztalatai szerint a kommunikáció hatékonysága és a nyelvi szabályok, illetve normák betartása között nincs mindig közvetlen kapcsolat: nyelvtani és stilisztikai hibáink ellenére is nagyon jól kommunikálhatunk idegen nyelveken. Mivel a kommunikáció jelentős része nem nyelvileg kódolt, és a megnyilatkozások értelmezésében a kontextusnak és a világismeretnek jelentős szerepe van, a hiányosan vagy rosszul kódolt – köztük a normáknak nem megfelelő – megnyilatkozásokat is gyakran különösebb gond nélkül tudjuk

értelmezni. Alkalmazkodni tudunk a különböző beszédhibákhoz, értelmezni tudjuk a legkülönbébb helyesírással leírt szövegeket, gyakran felismerjük a szó- és kollokációs tévesztéseket: nem okoz nehézséget annak a nyilatkozatnak a megértése sem, hogy *Orbán Viktor engedte ki a palackot a szellemből*. A relevancia elvéből természetesen következik, hogy ha a kapott kontextuális effektus indokolja, a hallgató/olvasó az átlagosnál nagyobb feldolgozási erőfeszítésre is hajlandó, és bár a normának nem megfelelő kommunikáció általában nagyobb feldolgozási erőfeszítést igényel, a konkrét kommunikációs helyzetben ez indokolt lehet.

A nagyobb feldolgozási erőfeszítés vállalását indokolhatja az, hogy a hallgató/olvasó nem hagyhatja figyelmen kívül a tökéletlenül kódolt információt (például üzleti tárgyaláson a felek általában üzletet akarnak kötni, és a tárgyalás komoly feldolgozási kapacitást köt le még akkor is, ha azonos a felek anyanyelve), és fontos motivációt jelent az a tudat is, hogy a beszédpartner megtesz minden tőle telhetőt a sikeres kommunikáció érdekében, de nem telik tőle több. A hibás, illetve a normának nem megfelelő produkció elfogadható a külfölditől, aki tökéletlenül beszél a nyelvet: ha fontos a mondanivalója, illetve számunkra fontos, hogy megértsük, a kontextuális effektus arányban áll a feldolgozási erőfeszítéssel.

A hibás produkció elfogadhatósága az idegen nyelvi nyelvhasználat során függ a nyelvi szinttől, a kommunikációs helyzettől és a témától is: ami elfogadható egy sörözőben folytatott baráti beszélgetésben, nem feltétlenül fogadható el hivatalos küldöttség tolmácsolásában. Bizonyos kommunikációs szituációkban a nyelvi pontosság feltétele a kommunikáció hatékonyságának. Eltévedt turistáknak adhatunk útbaigazítást tört angolsággal (mutogatással kiegészítve), de a nyelvi normák bizonyos szintű betartásának képessége alatt nem folytathatunk hasznos eszmecserét atomerőművek biztonsági kérdéseiről.

A szabályoktól és a normáktól eltérő beszédproduktumok értelmezése esetenként meghiúsíthatja a kommunikációt, illetve félreértést okozhat (például a nem megfelelő szó használata vagy a helyesírási hiba). Ez különösen a szakmai jellegű kommunikációra érvényes, amely alapvetően normatív: a terminológia használatának szabatosnak, egyértelműnek kell lennie, különben azonnal súlyos kommunikatív zavarok állnak be. A szakmai nyelvhasználat tehát lényegéből fakadóan normatív, a szabványosított terminológia a szakmai kommunikáció elengedhetetlen előfeltétele. (A szabványosítást egyébként oroszban a *norma* szóból származó *нормализация* szóval jelölik.) Sager szerint (1998: 257, idézi Dróth 2002: 9): „A normák szerint rendszerezett terminológia segítségével hatékonyabban tudnak együttműködni az adott szakterület szakemberei, mivel felgyorsul közöttük a kommunikáció folyamata.” Ezen a területen a norma betartása tehát döntően befolyásolja a kommunikáció sikerét. Nem véletlen, hogy mérnökök és más szakemberek nyelv művelői megnyilatkozásai is elsősorban a pontatlanul használt vagy rendezetlen terminológiával kapcsolatosak (bár nem szakmai kontextusban is szabatos szakmai nyelvhasználatot várnának, ami nem mindig indokolt).

Gyakoribb azonban az, hogy a normának nem megfelelő megnyilatkozás nem hiúsítja meg ugyan a kommunikációt, de a megértése többbe kerül, mint a normának megfelelőé. A feldolgozási erőfeszítést növeli minden olyan forma, amely a megszokottól eltér. A normától, mint adott szituációban szokásos és elvárt nyelv-

használatától való eltérés közvetlenül és közvetve is megnehezítheti a feldolgozást: az utóbbi módon úgy, hogy ha a megnyilatkozás eltér az olvasó normákra vonatkozó elvárásaitól, az ellenérzéseket kelt, bosszankodást okoz, és így elvonja a figyelmet. A következő (ismeretlen internetes eredetű) szöveg igen sok helyesírási hibát tartalmaz, de ez csak megnehezíti a megértést, nem hiúsítja meg:

*Egy anlgaii etegyem ktuasátaí szenirt nem száímt melyin serenrodbn vna-
nak a bteük egy szboán, az etegyeln ftonos dloog, hogy az eslő és az ultosó
bteük a hölyeükln lneegyek. A tböbi bteü lheet tljees összevabisszásagn, mgiés
porbléma nlkéül oalvsaható a szveög. Eennk oka, hogy nem ovalusnk el
mmiedn bteüt mgaát, hneam a szót eszgébéen.*

Ezzel szemben a „Továbbítom a kérést az illetékesek felé” típusú mondatok valószínűleg közvetve, a bosszankodás előidézése révén nehezítik a feldolgozást (legalábbis egyes emberek számára).

Az érthetőség és a kommunikáció sikere szempontjából a szabályok és a tulajdonképpeni normák megsértése (röviden: hiba) között nincs nagy különbség: a kommunikáció egy-egy szabályszegés (**házben*), illetve normaszegés (*eztet*; *?Ő elment*; *olcsítás*) ellenére érthető is maradhat, illetve félreértést is okozhat. Ugyanakkor a nyelvi szabályok be nem tartásából adódó hibák, általában azonnal nyilvánvalók, és könnyen javíthatók (és ha performancia-hibáról van szó, akkor a beszélő saját maga is képes azonnal javítani). Ha nem hibáról van szó, hanem egy másik nyelvváltozat (például dialektus) normáinak érvényesítéséről, a nyelvtani jellegű eltérések akkor is könnyen azonosíthatók (és persze más nyelvváltozat, például a köznyelv, normái szerint hibának minősíthetők).

5. Fordítások értékelése

5.1 Értékelés a fordítástudományban

A fordítás kérdéseivel foglalkozó irodalom egészen a 20. század második feléig erősen preskriptív jellegű volt: értékelt, és előírta, hogyan „kell” helyesen fordítani, és esetenként a célnyelv (szubjektív benyomások alapján meghatározott) normáira, továbbá az ekvivalenciáról, a szabad és a szó szerinti fordítás viszonyáról vallott elveire apellálva minősítette jónak vagy rossznak a fordításokat.

Fordítási normák. A 20. század második felétől – a tulajdonképpeni fordítástudomány kialakulásától – kezdve a fordítástudományban is fokozatosan a leíró szemlélet vált uralkodóvá. Érdekes módon a leíró szemlélet szorosan összekapcsolódott a norma fogalmával. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás: a fordítási norma fogalma nem előíró, hanem leíró jellegű, ráadásul többnyire nem is nyelvi normákról van szó. A leíró fordítástudomány egyik legjelesebb képviselője, Toury (1980, 1995) szerint a fordítástudomány feladata nem az, hogy **előírja**, milyen normákat **kell** követniük a fordítóknak, hanem az, hogy **leírja**, általában hogyan fordítanak a fordítók. Ezeket a normákat nevezi fordítási normáknak.

A fordítási normák adott fordítási problémák megoldása során követett eljárások vagy stratégiák. Toury megkülönböztet **előzetes (preliminary)** és **műveleti (operational)** normákat; az utóbbiba beleérthetők a célnyelv nyelvhelyességi normái is, de ezekben a kutatásokban ezek nem hangsúlyosak. Fordítási norma érvenyesül például a tulajdonnevek fordításában: a jelenlegi norma az, hogy ezeket lehetőleg nem fordítjuk le egyik nyelvről a másikra, ahogy ezt a DIN-szabvány rögzíti is (Fordítási megbízások 1999: 50, Horváth és mások 2000: 126), Jules Verne-ből tehát a mai fordítási normák szerint nem lenne Verne Gyula. Fordítási normának tekinthető a szakfordításban a terminushasználat következetességének követelménye, tehát ugyanazt a fogalmat mindig ugyanazzal a terminussal fordítjuk, nem próbálunk szinonimákat használni. A fordítói norma leíró fogalom, nem előírás: a fordító maga dönti el, hogy betartja-e, illetve mennyire tartja be a normákat (Toury 1995: 62). A fordítási normák időben is változnak, és az is előfordul, hogy többféle fordítói norma létezik egyidejűleg.

Nyelvi normák. A fordítás során követendő nyelvi normákra vonatkozólag kevés utalást találunk mind a korábbi, mind a mai fordítási szakirodalomban. A korábbi szakirodalomban gyakoriak az olyan megjegyzések, hogy a fordítás legyen gördülékeny, természetesen hangzó, olyan, mint egy eredeti szöveg stb., míg a mai szakirodalom szerint a fordítás feleljen meg a célnyelv normáinak. A DIN-szabvány szerint: „A célnyelvi szövegnek helyesírás, nyelvtan és nyelvhasználat tekintetében meg kell felelnie a célnyelv szabályainak” (Fordítási megbízások 1997: 47, Horváth és mások 2000: 122). Azt azonban nem részletezik, hogy a célnyelv milyen normáinak feleljen meg a fordítás. Ez érthető is, mert egyrészt a fordítások értékelésében mindig is az eredetinek való megfelelésen volt a hangsúly, másrészt a nyelvi norma mibenléte és érvényessége nem volt olyan kérdéses, mint ma. Mint ahogy a nyelvhasználat más területein, itt is adottnak vették, hogy a norma a köznyelv, az irodalom és a sajtó, továbbá – egyes országokban – az akadémia vagy más nyelv művelő testület által elismert írott köznyelvi norma (House 1977: 14). Harmadrészt, a nyelvi normák részletezésének elhagyása annak tulajdonítható, hogy a szövegalkotási normák nem fogalmazhatók meg olyan egyértelműen és explicit módon, mint a morfológiai és szintaktikai normák. Mivel a szövegalkotási normák sokszor disztribúciós jellegűek, ezért nehéz (illetve nem lehet) például meghatározni, hogy adott szövegben mennyi kötőszó és névmás használata (és a szöveg mely pontjain) biztosítja optimálisan a szöveg kohézióját.

Korpuszalapú vizsgálatok. A fordításnyelv sajátosságaival foglalkoznak a 90-es évektől egyre népszerűbb, összehasonlítható korpuszok segítségével végzett fordítástudományi kutatások (ld. Klaudy 2001, Károly 2003). Ezek a leíró szemléletmódot követik, és nagy mennyiségű adat alapján próbálják felderíteni, van-e mennyiségi módszerekkel kimutatható, **objektíve igazolható** különbség fordított és nem fordított szöveg között. Azt gondolhatnánk tehát, hogy kimondottan a nyelvi megformálás **értékelését** célozzák. Erről azonban nincs szó. A korábban gyakran pejoratív felhanggal használt *fordításnyelv* kifejezés helyett *fordított* és *nem fordított* szövegekről beszélnek (Klaudy 2001), és a fordított szövegeket nem tekintik eleve rossz, rontott vagy tökéletlen szövegnek, hanem olyan nyelvváltozatnak, amely feltételezhetően szisztematikus és kimutatható eltéréseket mutat az eredeti

szövegekhez képest (Baker 1993). A korpuszvizsgálatok adatai alapján igen valószínű, hogy vannak a fordításnak olyan általában jellemző vonásai (fordítási univerzálék), amelyek nyelvtől függetlenül minden fordításban jelentkeznek (ilyen például a fordított szövegek nagyobb explicitsége).

A célnyelvi **nyelvi normák betartásának** kérdéseivel a korpuszalapú fordítástudományi kutatások nem foglalkoznak, nem értékelik az eredményeket nyelvhelyességi szempontból. Ennek oka a leíró szemléleten túl – feltételezhetően – az, hogy a fordítások kevés kézzelfogható nyelvhelyességi hibát tartalmaznak (a korpuszok összeállítása során általában jó fordításokat vesznek figyelembe), míg a kevésbé megfogható mondatszerkesztési és szövegalkotási sajátosságok vizsgálatát a számítógép nehezen tudja kezelni. Ennek ellenére előfordul, hogy a korpuszvizsgálatok nyelvhelyességi szempontból is értékelhető eredményeket hoznak. Mauranen (2000: 136) például megállapítja, hogy a finnre fordított szövegekben előfordulnak olyan szokatlan szókapcsolatok, amelyeket eredeti finn szövegek korpusza nem tartalmaz, és felveti azt a sejtést, hogy az eltérő lexikai mintázat (*lexical patterning*) fordítási univerzálé lehet.

5.2 A fordítások értékelése a gyakorlatban

Míg az elmélet leír, és megkérdőjelezi az értékelés lehetőségét és jogosságát, vagy legalábbis húzódozik az értékeléstől, mint tudománytalan tevékenységtől, a gyakorlat értékeli, és nem tud megenni értékelés nélkül. Nem szorul tudományos bizonyításra az a tény, hogy nem minden fordítás egyformán jó, és a fordítók hibákat is követnek el (mint ahogy az sem, hogy a nyelvbtlásokkal és dadogva előadott versmondás rosszabb, kevésbé élvezhető, mint a szépen hangsúlyozva, hibák nélkül előadott). Az olvasók és az irodalomkritikusok értékelni szokták a szépirodalmi fordítások színvonalát. A nagyközönség, a nyelv laikus, nem nyelvész felhasználói – például a fordítások megrendelői és olvasói – értékelnek, és – ha tehetik – előírnak. A lektorok értékelik a szakfordítások színvonalát (és esetenként ettől az értékeléstől függ a díjazás), a fordítóképző intézmények pedig a leendő fordítók gyakorló- és vizsgafordításait (Hönig 1997, Melis és Albir 2001). Úgy tűnik tehát, hogy abban a helyzetben vagyunk, amikor elméletileg kell bizonyítanunk a nyilvánvalót (*‘It’s all right in practice, but will it work in theory?’*).

Az értékelés jogossága. A nyelvhasználat értékelésének lehetőségéről elmondottaknak megfelelően úgy vélem, hogy ez az értékelő tevékenység teljesen természetes, jogos és nélkülözhetetlen. A fordítás jellegzetesen **nyilvános nyelvhasználat**, tehát a szöveg létrehozójának emelt szintű elvárásoknak kell megfelelnie a szöveg érthetőségével és formai helyességével, illetve elfogadhatóságával kapcsolatban. Ha a megrendelő tudományosan, leíró szemlélettel közelítené meg a fordítást, bármilyen érthetetlen, hasznavehetetlen fordítást kapna is a pénzéért, el kellene fogadnia. Toury (1980) szerint fordítás az, amit fordításként elfogadnak: megfordítva ez azt jelentené, hogy amit a megrendelő nem fogad el, az nem fordítás. Én úgy gondolom, hogy az is lehet fordítás – csak rossz fordítás –, mint ahogy az elfogadott fordítások között is van jó és rossz fordítás.

A gyakorlat értékelési rendszerei. A gyakorlatban a fordítás fajtájától függően eltérnek az értékelési rendszerek. Melis és Albir (2001: 278) szerint a publikált (főleg irodalmi) fordítás, a hivatásos (főleg szak)fordítás és a fordítóképzés során alkalmazott értékelés tárgya, típusa, funkciója, célja és eszközei eltérőek. Egyes megrendelők részletesen előírják, milyen legyen a fordítás. A Magyar Világ Kiadó által az Encyclopaedia Britannica fordítói számára kiadott útmutató (1994) tartalmaz fordítási normákkal kapcsolatos követelményeket (tulajdonnevek fordítása, átírása), műfaji normákat (lexikon műfaj), és nyelvhelyességi normákra utaló megjegyzéseket. Bár ezek nem rendszerezettek, és tudományos indoklást nem tartalmaznak, aligha állíthatjuk, hogy az adott szöveg fordítása szempontjából nem releváns megjegyzések, vagy hogy csupán „nyelvhelyességi babonákon” alapulnának.

Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy a fordítások gyakorlati értékelése minden esetben objektív és tudományosan megalapozott vagy tudományosan alátámasztható lenne. A gyakorlati – különösen a laikusok vagy a nagyközönség által történő – értékelés során egyes könnyen azonosítható nyelvtani, szóhasználati, helyesírási vagy mondatszerkesztési (bináris) hibákra hívják fel a figyelmet. A szöveg minőségét talán döntő módon meghatározó mondat- és szövegszerkesztési kérdések megítélésében viszont a bírálók saját intuícióik alapján alkotnak véleményt.

A gyakorlatban alkalmazott értékelési rendszerek közös sajátossága, hogy az értékelés középpontjában az eredeti szövegnek való megfelelés, illetve az attól való eltérés áll. House (1977: 30) szerint az ekvivalencia a fordítási minőség alapkritériuma. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az értékelési rendszerek többnyire szakszövegek, tehát tartalomközpontú szövegek értékelésére vonatkoznak, és a tartalom megbízható közvetítése sokszor fontosabb, mint az, hogy a feldolgozás milyen erőfeszítést követel. Tanulságos ebből a szempontból egy lektori útmutató megfogalmazása, amely a nyelvi megformálás tekintetében nem igényli a lektortól minden hiba javítását:

A lektorálás célja a fordítás nyelvi, szakmai és politikai ellenőrzése. A lektornak tehát azt kell vizsgálnia, hogy a fordítás pontosan adja-e vissza az eredeti szöveg értelmét (azt mondja-e, amit az eredeti, nincsenek-e a fordításban kihagyások, stb.) hogy a fordítás szövegezése, szakmai és politikai szóhasználat helyes, nyelvi szempontból elfogadható-e. A nyelvtani, szakmai és politikai hibákat a lektornak minden esetben, a stilisztikai hibákat azonban általában csak kirívó esetekben kell kijavítania.

(Útmutató szakfordítások készítéséhez, Agroinform, Budapest, dátum nélkül, az 1970-es évekből.)

5.3 Értékelés a fordítóképzésben

Mint bármely más képzés, a fordítóképzés sem képzelhető el értékelés és normatív megközelítés nélkül, hiszen a képzés abból a feltételezésből indul ki, hogy a képzés befejezése után a résztvevők **jobban** fordítanak, mint előtte. Viaggio

(1994: 97) szerint a fordítóképzésben a preskriptivizmus elkerülhetetlen: ha nincs helyes fordítási módszer, vagy legalábbis egyik módszer nem jobb a másiknál, akkor csak vesztegetjük az időnket, energiánkat és pénzünket: akkor elég a nyelvet megtanítani. A fordítói készség elsajátítása során a fordítójelöltek nem sokra mennek az olyan értékeléssel, hogy „így is jó, meg úgy is jó”: a fordítói készség jelentős mértékben éppen azt jelenti, hogy meg tudjuk mondani, hogy **mikor jó így, és mikor jó úgy** (Pym 1992b: 281). Az előforduló és a lehetséges fordítási megoldások ugyanis nem minden kommunikációs helyzetben egyenértékűek: ha így lenne, valószínűleg nem lenne szükség fordítóképzésre, és nem tudnánk különbséget tenni a fordítások színvonala között. De úgy látszik, hogy tudunk: a „rossz” tükörfordítások miatt (mint említettem) még Nádasdy (2001) is aggódik. A fordítónak előre kell látnia, hogy a fordítás feltételezett olvasói számára melyik fordítási variáns elfogadható, beleértve azt is, hogy melyik nyelvi formát tartják helyesnek, a célnyelv szabályaival, illetve az adott kommunikációs helyzetben elvárt normákkal egyezően.

A fordítóképző és vizsgáztató rendszerek a világ különböző országaiban különböző értékelési rendszereket dolgoztak ki, a legkülönbözőbb szempontrendszerrel, többnyire gyakorlati, empirikus alapon. Ezekről jó áttekintést ad Dróth doktori disszertációja (2001), amely azt is bemutatja, hogy az egyes értékelési rendszerek egymásnak ellentmondó értékeléseket adnak: ugyanazt a fordítást a különböző (magyarországi) értékelési skálákkal különböző módon minősítenék. Korábban Hönig (1997: 28–9) az értékelési szempontok sokféleségére mutatott rá. Ebből világos, hogy a fordítások minőségét csak empirikus alapokon nehéz tárgyilagosan és megbízhatóan értékelni.

Tudományosan megalapozott fordításértékelési rendszerek. A fordításoktatás az utóbbi évtizedek során több kísérletet tett arra, hogy az „anekdotikus értékelést” (House 1977: 7), az egymásnak ellentmondó empirikus értékelési skálákat felváltsa tudományosan megalapozott, objektív értékelési rendszerrel. Ebben a törekvésében a nyelvtudomány, illetve az elméleti fordítástudomány eredményeit próbálta és próbálja felhasználni, több-kevesebb sikerrel.

A nyelvtudomány alkalmazását a fordítások értékelésében gátolja az a tény, hogy a kutatók félnek a normativitás és a preskripció gyanújába keveredni, hiszen az nem „tudományos”: egyes szerzők a fordításoktatással és értékeléssel kapcsolatos kutatásokat egyszerűen kizárják a fordítástudomány hatásköréből, tekintve, hogy ezek normatív jellegűek (ld. Dróth 2001: 35). Míg 1987-ben Klaudy, Papp Ferenc nyomán (1972), a fordítások kvázi-helyességéről értekezett, tíz-egynéhány évvel később az euroadminisztrációs szövegek fordításaira tett néhány kritikai megjegyzés után már lelkiismeret-furdalása támad (Klaudy 2001):

Bevallom őszintén, nem szívesen írtam le mindezt, mivel nem magyar nyelv-művelő szakember, hanem fordításkutató vagyok, és a modern fordítástudomány egyik lényeges vonása az, hogy szigorúan deskriptív, kerüli a normativitást, tartózkodik az értékeléstől, tehát nem azt vizsgálja, hogy hogyan kell fordítani, hanem azt, hogy hogyan fordítanak a fordítók. Vagyis nekem a fent leírt nemzetközi ügyintézési dokumentumok nyelvezetét nem kritizál-

nom kell, hanem nyelvi tényként, fordítási tényként kezelve minél alaposabban leírni.

Ugyanitt a későbbiekben visszavonja a kvázi-helyesség terminust:

Magam a 80-as években végeztem egybevetést [...] „összehasonlítható” korpuszokon [...] A fordítás eredményeképpen kapott magyar szövegeket akkor „kvázi helyes” magyar szövegnek neveztem, de a fordítástudomány mai fejlettségi szintjén még ez az elnevezés is megkérdőjelezhetőnek tűnik, tehát egyszerűen fordított magyar szövegről (FM) és nem fordított magyar szövegről fogok beszélni (NFM).

Az elméleti fordítástudomány leíró jellege és értékelésellenessége következtében a fordítóképzés területén szintén jelentkezik az elmélet és a gyakorlat között a preskripció kérdésében kialakult feszültség. Tekintve, hogy a gyakorlatban az értékelésre szükség van (lektorálás, fordításoktatás és értékelés), ha a fordítástudomány nem foglalkozik az értékelés kérdéseivel, annak két következménye lehet, illetve van. Az egyik az, hogy a gyakorlat teljesen értéktelennek és fölöslegesnek tartja a fordítástudomány eredményeit, a másik pedig az, hogy a fordítások nyelvi minőségét továbbra is csak a korábbi szubjektív, intuitív, egyes hibákra koncentráló, egyéni véleményen vagy elfogultságon, fordítási vagy nyelvi babonákon alapuló preskriptív alapon lehet folytatni, tehát olyan helyzet alakul ki, mint amire Bolinger figyelmeztet az anyanyelvi nyelvhasználattal kapcsolatban: ha a nyelvészek nem hajlandók tanácsot adni a normák kérdésében, majd a „sámánok” megteszik helyettük.

Erről egyelőre nincs szó: a fordítások minőségének értékelése továbbra is fontos kutatási terület maradt a fordítástudományban, bár kissé elbizonytalanodott abban a tekintetben, hogy szabad-e nem leíró, hanem előíró jellegű normákról beszélni. Ennek ellenére az utóbbi években igen sok tanulmány jelent meg a fordítás minőségének és értékelésének kérdéseiről: a folyóiratok közül a *Current Issues in Language in Society* egy-egy tematikus számot szentel a fordítás és a norma (*Translation and Norms*, 5/1–2, 1998), illetve a fordítás és minőség (*Translation and Quality* 4/1, 1997) kérdéseinek, a *The Translator* az értékelés és fordítás kérdéseinek (6/2, 2000), a *META* ugyancsak a fordításértékelés kérdéseinek (2001/2). A *Fordítástudomány* eddigi 5 évfolyamának (10 szám) majdnem mindegyike tartalmaz ilyen vonatkozású írást.

Chesterman (1999) szerint a fordítási normákat leíró szemlélettel kell megközelíteni, de a leírt normák a továbbiakban preskriptív erővel bírnak. Azzal érvel, hogy az előíró jellegű kijelentések a fordítás hatására vonatkozó jóslatok, amelyeket empirikusan vizsgálni lehet. Ha azt állítjuk, hogy a metaforákat bizonyos szövegtípusok esetében szó szerint **kell** fordítani, akkor elvileg azt mondjuk, hogy ha a fordító nem ezt az elvet követi, akkor az olvasónak nem tetszik majd a fordítás, illetve a kiadó nem fogadja el azt. A preskriptív állításokat tehát empirikus vizsgálatok tárgyává lehet tenni: valóban úgy fordítják-e a fordítók a metaforákat az adott szövegtípusban, ahogy elő van írva, és valóban bekövetkeznek-e a preskripció által megjósolt következmények, ha nem tartják be az előírásokat. Ebben ter-

mészeten van egy sor módszertani probléma is, például az, hogy a fordítások várható hatását sokszor olyanok próbálják megbecsülni, akik nem tipikus felhasználói az adott fordításnak (tanárok, kutatók, kritikusok; ld. még Hönig 1997: 30–31). A preskriptív állításokat tehát a tipikus felhasználókra tett hatás alapján kellene empirikusan vizsgálni. Ily módon a preskriptivizmus, mint szokásos hipotézis-tesztelés, megtalálja a helyét a fordítástudományi kutatásokban.

A fordításoktatás gyakorlatában használatos értékelési rendszerek középpontjában – a gyakorlat értékelési rendszereihez hasonlóan – az eredeti szövegnek való megfelelés, illetve az attól való eltérés áll. Az egynyelvű kommunikáció értékelése során fordított a helyzet: általában a nyelvi megformálás helyessége (normakövetése), illetve hatékonysága van előtérben, hiszen azt kevésbé tudjuk ellenőrizni, mennyire felel meg a szöveg a beszélő mondanivalójának. Egynyelvű kommunikáció esetén nem tudjuk ellenőrizni (csak következtethetünk rá), hogy a beszélő azt mondta-e, amit akart, és az értékelés a nyelvi megformálásra összpontosul. A fordítás értékelése során viszont az eredeti szöveg többnyire hozzáférhető (a fordításoktatás során mindig), és az értékelés első szempontja a relevancia elvének megfelelően az, hogy a fordítás által biztosított kontextuális effektus milyen kapcsolatban van az eredeti szöveg által az eredeti kommunikációs helyzetben biztosított kontextuális effektussal, és csak másodsorban vizsgáljuk azt, hogy a kapott kontextuális effektus milyen feldolgozási erőfeszítés révén jön létre. A fordítások értékelésénél nem az a szempont merül fel elsőként, hogy nyelviileg milyen hatékonyan közvetíti a fordító az információt, hanem az, hogy pontos-e a közvetített információ, megfelel-e a fordítás a forrásnyelvi szöveg funkciójának, műfaji jellemzőinek stb.

A tudományos megalapozottság igényével fellépő fordításértékelési rendszerek közül House-é (1977, 1997) a legismertebb. Erre is érvényes, hogy a fordítás minőségének megítélésében az eredeti szöveghez való viszony áll az előtérben, és a célnyelvi megformálásra vonatkozóan kevés információt ad. House a fordítást abból a szempontból értékeli, hogy a fordítás különféle szinteken megegyezik-e az eredetivel. A célnyelvi nyelvhelyességi normákkal kapcsolatban úgy gondolja, hogy mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi szöveg címzettjei a sztenderd nyelv beszélői. Ez utóbbit úgy határozza meg, mint azt a „szupraregionális nyelvváltozatot, amelyet a művelt középosztálybeli beszélők használnak, és amely az »eszményi normát« képviseli, és amelyet ugyanakkor az egész nyelvközösség többsége elfogad.” (*We thus assume that the target text's addressees form a basically similar subgroup into the target language community to the subgroup formed by the addressees of the source text into the source language community, both being defined as contemporary standard language speakers. We define standard language as that supra-regional variety which is used by the educated middle-class speaker and which is an „ideal norm”, at the same time accepted by the majority of the whole language community*) (House 1977: 59–60). A célnyelvi normákat nem részletezi, az egyes elemzések során egyes esetekben egyszerűen megjegyzi, hogy itt a fordító nyilvánvalóan megsértette a célnyelv szabályait, illetve normáit.

Lanstyák (2004: 7) úgy véli, hogy a fordítástudomány túlságosan is támaszkodik a nyelvművelésre, és House hivatkozása az „eszményi normára” mintha alá-

támasztaná ezt a megállapítást. A fordítástudománnyal foglalkozók körében valóban szokás a nyelvművelésre és a fordítónak az anyanyelv iránti felelősségére hivatkozni. Dróth (2002: 11) például részben a nyelvműveléstől vár útmutatást: „A normativitásnak a nyelvi szabályok kialakításában, az adott nyelvben elfogadhatónak tekinthető nyelvi jelenségek leírásában van szerepe. A leíró nyelvtudomány és a nyelvművelés hatáskörébe tartozik tehát, s e két nyelvészeti ág állásfoglalásai nagyon fontosak a fordítóképzés és a fordítószakma számára.” Heltai (2002: 38) a fordító felelősségét említi: „A fordításnyelv bizonyos körülmények között tolerálható, de a fordító felelős a célnyelvi normák fenntartásáért, ezért a fordítóképzésben nem nélkülözhető a normatív szempont.” Martin (2001) szerint *„particularly when translating for children, there may be a sense of social responsibility for target language purity at play”*. Jaskanen (2001) szintén hivatkozik a normára.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ha a leíró nyelvészet nem foglalkozik a normativitás kérdésével, akkor a fordítás értékelése a nyelvi normák tekintetében csak a nyelvművelésre támaszkodhat. Azzal nem jutunk előre, ha kijelentjük, nem kell annyira a nyelvművelésre támaszkodni: meg kell jelölnünk azt is, hogy akkor mire, és melyik tudományág ad útmutatást a tudományos igényű fordításértékelés kidolgozásához.

A fordítások nyelvi megformálásának kérdéseivel House-t megelőzően Nida (1964) foglalkozott, elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire könnyen érthető a fordított szöveg, milyen hatást tesz az olvasóra. A relevanciaelmélet kifejezéseivel azt mondhatjuk, hogy Nida a feldolgozási erőfeszítés fontosságára hívta fel a figyelmet. A szöveg érthetőségének, olvashatóságának mérésére különböző szubjektív és objektív tesztekert javasolt (pl. kihagyott szavak beírását, az ún. cloze tesztet), amelyeket a későbbiekben mások kiegészítettek. Sager (1994: 200–2) a cloze tesztet, a feleletválasztós tesztet és a szövegolvasáshoz szükséges idő mérését ajánlja (idézi Dróth 2001: 41). Puurtinen a fordított gyermekirodalom nyelvi elfogadhatóságát vizsgálva az elfogadhatóság (*acceptability*) összetevői közé a következőket sorolja: az adott olvasói csoportnak megfelelő olvashatóság és mondhatóság, az adott műfaj és irodalmi alrendszer (fordított irodalom) nyelvi normáinak és/vagy az adott olvasói csoport elvárásainak való megfelelés (1995: 230). Ez tehát szélesebb fogalom, mint a nyelvi norma, de összetevői között szerepel az utóbbi is. A nyelvi elfogadhatóságot Puurtinen is több módszer együttes alkalmazásával vizsgálja.

Nida hatásvizsgálatait House (1977:13–5) elsősorban azért kritizálja, mert szubjektívek, továbbá nem mutatják meg, hogy az eredeti szöveg olvashatóságához és az olvasóra tett hatásához hogyan viszonylik a fordításé. Ezzel a kritikával kapcsolatban megjegyzendő, hogy az idegen nyelvi teljesítménymérés területén közismert, hogy a szubjektív tesztek szubjektivitása csökkenthető, ha több értékelő végzi az értékelést, és az értékelést összehangolják, továbbá hogy a szubjektív és objektív tesztek együttes alkalmazásával viszonylag megbízható értékelés érhető el. Mindenesetre a Nida és mások által ajánlott módszerekkel eddig nálunk nem kísérleteztek eleget, és úgy vélem, hogy ezek jóval több lehetőséget rejtenek magukban, mint amennyire eddig ezeket kihasználtuk.

House az értékelést csak a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg együttes elemzésével tartja megvalósíthatónak, ugyanakkor a gyakorlatban – ha nem is objektív

tesztekkel – gyakori a fordítások olyan értékelése, amikor az eredeti szöveget egyáltalán nem nézi meg a lektor (Sager 1994: 237, Melis és Albir 2001). Elméleti szempontból, ha a különböző célnyelvorientált fordítási elméletekből indulunk ki, szintén indokolt lehet a célnyelvi szöveg önálló szövegként történő értékelése, mint ahogy az az összehasonlítható korpuszok esetében is történik.

Ugyanakkor a fordítás hatásának Nida-féle vizsgálata sem foglalkozik kifejezetten a célnyelvi normák, illetve a nyelvhelyesség kérdéseivel, tehát nem vizsgálja külön ezek szerepét a szöveg érthetőségében, feldolgozhatóságában. A szöveg érthetősége, gördülékenysége – amely olyan gyakran szerepel értékelési szempontként szubjektív, ad hoc fordításértékelésben, de gyakran kidolgozottabb fordításértékelési rendszerekben is – intuitív fogalom marad, és meghatározatlanul marad az is, hogy a feldolgozás könnyűségében milyen szerepet tölt be a nyelvi normák betartása.

Dróth Júlia doktori értekezése (2001) áttekinti a fordítások értékelési rendszereit és azok elméleti háttérét. Saját értékelési rendszere a „formatív” értékelést célozza, tehát olyan értékelési rendszert dolgoz ki, amely az adott produktum értékelésén túl a fordító **fordítói kompetenciáját** kívánja jellemezni, és a fordítóképzésben részt vevő hallgatók számára a fejlődéshez szükséges visszajelzést biztosítja. Az értékelési rendszer kifejezetten a nyelvi megformálást helyezi középpontba: alcíme szerint „A fordítások **nyelvi megvalósításának** értékelése a fordításoktatás folyamatában: a formatív értékelés kritériumai”. Az értékelés kritériumaival a hallgatók már az elején megismerkednek, és azok alapján tudatosan választanak a fordítási lehetőségek között. A rendszer öt szinten értékeli a fordításokat. Ezek a következők (Dróth 2001: 167; 2002: 8):

1. Kommunikációs helyzet: koherencia, kulturális, társadalmi, szakmai, pragmatikai háttér-ismeretek
2. Szövegszint
 - 2.1. Döntések: retorikai cél, műfaj, regiszter (szaknyelv)
 - 2.2. Kohézió
 - 2.3. A tagmondatok, mondatrészek logikai és tematikus rendje
3. Szintaktika: A grammatikai jelenségek értelmezése, átültetése
4. Lexika: Szavak, kifejezések értelmezése, átültetése – terminológia
5. Felszíni elemek: Helyesírás, szövegszerkesztés stb.

Az értékelési rendszer figyelemre méltó vonása, hogy az egyes szintek hierarchikusan épülnek egymásra. Ez azt jelenti, hogy – House-tól eltérően – a különböző szinteken elkövetett hibák nem egyenértékűek, bár „az összefüggések nemcsak lefelé érvényesülnek ebben a hierarchiában, hanem minden irányban” (2002: 8). A hierarchiát, illetve a rendszer egyes pontjait természetesen lehet vitatni is, de a modell részletes kritikája itt nem feladatom. Ugyanakkor figyelemre méltó jellemzője a rendszernek, hogy a szöveg minőségének megítélésében egyértelműen a szövegszintet tartja döntőnek: ezt a szintaktika, lexika és felszíni elemek fölül helyezi. Némi ellentmondást jelent az a kijelentés, hogy a képzésben nagyobb szerepet kapnak a felszíni elemek, mint azt a hierarchiában elfoglalt helyük indokolná

(2001: 179), továbbá – mivel a nyelvi megformálásra koncentrálnak – nem egyértelmű, hogy a tárgyi tévedéseket hol veszi figyelembe. A korábbi fordításértékelési rendszerekkel szemben, amelyek főleg a forrásnyelvi szövegnek való megfelelésre tették a hangsúlyt ('ekvivalencia'), talán túlságosan is a szöveg minőségére koncentrálnak.

Lesznyák (2003) bírálja a fordításértékeléssel kapcsolatos eddigi kutatásokat, mert mindössze három olyan kutatási beszámolót talált, amelyek a fordítói kompetencia értékeléséhez kapcsolódnak, és a modern tudományosság szempontjából az empirikus kutatásokkal szemben támasztott követelményeknek megfelelnek. A szerző nem említi Dróth munkáját, továbbá nem vet számot azzal, hogy a pszichometriai módszereket lehet ugyan alkalmazni a fordítások értékelésében, de semmi értelme nincs. Waddington (2001) példaként idézett tanulmányai idegen nyelvre történő fordításra vonatkoznak, amely inkább pedagógiai fordításnak (tanfordításnak) tekinthető, mint tényleges fordításnak, és az utóbbi értékelésében az értékelés jelentős részben az idegen nyelv ismeretének értékelését jelenti.

5.4 Fordításértékelés és relevancia

Gutt (1991) szerint a relevancia elve a fordításban – mint kétnyelvű, illetve nyelvek közötti kommunikációban – az eredeti szöveghez való **optimális hasonlóság** követelményeként jelenik meg. A kontextuális effektus tehát itt úgy értelmezendő, hogy releváns információt közvetít-e a fordítás (az információ többnyire akkor releváns, ha megfelel a forrásnyelvi szöveg információinak), míg az ésszerű feldolgozási erőfeszítés a nyelvi megformálással kapcsolatos. Azt a fordítást, amely nem ad értékelhető kontextuális effektust, vagy a feldolgozási erőfeszítés nem áll arányban a kapott kontextuális effektussal, nem tarthatjuk jónak.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fordítástudományban és a fordításoktatásban ismert értékelési rendszerek gyakorlatilag eddig is ennek az elvnek megfelelően próbálták megközelíteni a **fordítás minőségének** és a minőség értékelésének a kérdését. Nida (1964: 182) szinte szó szerint ugyanazt mondja, mint húsz évvel később a relevanciaelmélet: a kommunikatív folyamat hatékonysága (*efficiency of the communicative process*) azt jelenti, hogy a minimális dekódolási erőfeszítés maximális vételt eredményez (*maximal reception for the minimal effort of decoding*). Levy (1967) minimax elve a fordító szempontjából fogalmazza meg a relevancia elvét: a fordítók is minimális erőfeszítéssel akarják elérni a maximális hatást, tehát ha valamilyen fordítási probléma megoldása túl nagy erőfeszítésbe kerülne, és viszonylag kicsi a jelentősége, akkor esetleg lemondanak a legjobb megoldás megkereséséről. Hönig és Kussmaul (1982: 58) a **pontoság szükséges mértékéről** szóló tétele gyakorlatilag megegyezik a relevanciaelméleti megfogalmazással, míg Klaudy (1987: 7) a kvázi-helyesség fogalmával kapcsolatban, bár nem használja a **feldolgozási erőfeszítés** kifejezést, pontosan erről beszél: „a fordított magyar szövegek kohéziója csökken, az olvasó késve azonosítja a mondatok szerkezetét, nem világos a hangsúlyos és hangsúlytalan részek viszonya stb. Mindezek a jellegzetességek nem esztétikai, hanem funkcionális szempontból fontosak. Ha a fordított magyar szöveg eltér az eredeti magyar szövegektől, az olvasó számára sokkal

nagyobb megterhelést jelent a mondanivaló kihámozása a szokatlan nyelvi formából”. A kvázi-helyességet az olvasó nem azonnal észleli, csak azt veszi észre, hogy nehezebben érti a szöveget – más szóval: hogy jóval nagyobb a feldolgozási erőfeszítés igénye, bár nem tudja pontosan azonosítani, mi is az oka.

A relevanciaelmélet szempontjából azt mondhatjuk, hogy a fordításértékelési rendszerekben a hangsúly többnyire a megfelelő kontextuális hatáson van, míg a feldolgozási erőfeszítés nagyságára kevesebb figyelem fordul, és nem vizsgálják a normák betartásának hatását a feldolgozási erőfeszítésre. House fő gondja a nyelv és a szöveg különböző szintjeinek egyezése, ami inkább a kontextuális effektust érinti (a szöveg pragmatikailag és nyelvileg azokat az információkat adja, mint az eredeti); ugyanakkor könnyen elképzelhető, hogy a különböző szinteken jól egyező fordítás nehezebben dolgozható fel, mint az eredeti szöveg, illetve mint a párhuzamos célnyelvi szövegek. Dróth rendszere alkalmasabbnak tűnik a feldolgozási erőfeszítés vizsgálatára.

Minőség és használhatóság. A relevancia elve alapján értelmezhető a fordítás minősége és elfogadhatósága közötti ellentmondás is. A gyakorlati tapasztalat szerint a fordításnak nincs minőségi kritériuma, vagy legalábbis az elfogadható minőség tág határok között mozoghat, különböző körülmények között különböző minőségű fordítások elfogadhatók. A relevancia elvéből következik, hogy abszolút értelemben optimálisan releváns közlés nem létezik, csak adott helyzetre (kontextusra) vonatkoztatva: a kontextuális hatás és a feldolgozási erőfeszítés megfelelő aránya csak attól függően ítéltethető meg, mennyire fontos a közlés tartalma a címzett számára, milyen feldolgozási kapacitással rendelkezik, milyenek a kommunikáció külső tényezői, stb. House fordításértékelési rendszere ugyanakkor nem veszi figyelembe, hogy a fordítás értékelése a gyakorlatban nem légüres térben történik: a fordítás minősége a fordítási helyzet különböző tényezőitől (idő és pénz) is függ, és az értékelés során azt is figyelembe kell venni, hogy milyen körülmények között született a fordítás. A fordítások értékelésének ezt az oldalát többen felvetették (Heltai [1997, 1999], Hönig [1997: 40], Szabari [1999]). Sager (1993: 149) többek között a költségtényezőt is említi: a fordítás elfogadhatóságával kapcsolatos kérdőíveken arra is rá kellene kérdezni, „what is an acceptable cost of production or price for the information obtained and what is an acceptable delays (sic) in receiving the information”. Mint ahogy az egynyelvű kommunikáció során spontán, időhiányos körülmények között született beszédműveket nem lehet a szónoki beszédekkel és az írott szövegekkel összehasonlítani, továbbá egyszerű emberek nyelvhasználatát nem lehet a hivatásos kommunikátorokkal szembeni elvárásokkal mérni, a fordításban is figyelembe kell venni, hogy mennyi idő volt a fordításra, és hogy hivatásos fordító készítette-e.

A fordítás feltételezett olvasója vagy megrendelője gyakran saját maga köt kompromisszumot a minőség kérdésében, tudva, hogy a szöveg által biztosított kontextuális effektus (információ) elég fontos számára ahhoz, hogy nagyobb feldolgozási erőfeszítést vállaljon, nehezebben feldolgozható fordítást is elfogadjon (például ha a rendelkezésre álló idő alatt csak gyengébb minőségű fordítást lehet elkészíteni, különben el sem készül a fordítás). A két fő értékelési szempont általában nem választható el élesen egymástól, ennek ellenére esetenként az egyik szem-

pont annyira fontossá válhat, hogy a másik szempont jelentős mértékben háttérbe szorul. Ideális esetben a fordítás szép is, meg jó is, de van olyan kommunikációs helyzet, amikor a tartalmi hűség nem számít (versfordítás: a hangulatot kell inkább visszaadni), vagy ahol a nyelvi megformálás másodlagos (elég, ha a fordítás nagyjából tájékoztat a szöveg tartalmáról). A relevancia elve alapján az olyan fordítás is elfogadható lehet, amely a szokásosnál nagyobb feldolgozási erőfeszítést igényel, de az információ (kontextuális effektus) van olyan fontos, hogy megéri. A fokozott feldolgozási erőfeszítés igénye adódhat a kommunikációs helyzet különböző tényezőiből: időhiány, tapasztalatlan fordító, nem anyanyelvre történő fordítás stb. A nem anyanyelvre történő fordítás esetében sokszor készek vagyunk elfogadni azt a teljesítményt, amelyet a nem anyanyelvű fordító képes elérni (McAlester 1992, Campbell 1998). A gépi fordítás használhatóságát is a relevancia elve határozza meg: ha nagyon fontos, hogy azonnal kapjunk információt egy idegen nyelvű szöveg tartalmáról, akkor a gépi fordítás is segítséget jelenthet. Ugyanakkor kevesebb minőségi kompromisszumot lehet kötni, legalábbis elvileg, az irodalmi szövegek fordítása során (Heltai 1997, 1999), mivel itt a nyelvi megformálás nagyobb szerepet játszik, mint a szakfordításban.

A különböző minőségű fordítások elfogadhatósága viszont nem jelenti azt, hogy a **fordítóképzés** során is az éppen elfogadható szintet kellene belőnünk, hiszen a gyakorlatban sem mindig csak gyenge minőségű expressz munkát várnak a fordítóktól. Igaz, hogy a felhasználó nem vesz észre minden hibát, hiszen nem azonos az eredetit és a fordítást aprólékosan összehasonlító fordítástechnika-tanárral. A felhasználó sok mindent eltűr: az eredeti szövegnek nem minden információja releváns a számára. Ugyanakkor a képzés során a fordítójelöltnek magasabb szintet kell elérnie, hogy a gyakorlat során kedvezőtlen körülmények között is elfogadható szintet érjen el (Mailhac 1997: 51). Dróth (2001a, 2001b) felmérése szerint a fordítások különböző felhasználói általában igényes munkát várnak el. Bár gyanítható, hogy a valóságban sokkal gyakrabban kötnek kompromisszumot, mint ahogy azt deklarálják, a fenti eredmény mindenesetre jelzi azt a tényt, hogy ha lehetséges, mindenki pontos és könnyen érthető fordítást szeretne olvasni. A fordítóképzés természetesen nem tűzheti ki célul azt, hogy a résztvevőket megtanítsa nehezen olvasható, de bizonyos körülmények között még éppen elfogadható fordítások készítésére, többek között azért sem, mert egyes jelek arra utalnak, hogy a gyors és felületes munkához szokott fordítók akkor sem tudnak lényegesen jobb színvonalú fordítást készíteni, ha a fordításhoz megfelelő idő áll rendelkezésükre (Sirén és Hakkarainen 2003: 80).

5.5 Fordítási hibák

A fordítások értékelésére kidolgozott rendszerek többnyire **hibaközpontúak**: a **fordítási hibák** számbavétele alapján értékelnek, bár néhány pedagógiai célzatú értékelési rendszer a jó megoldásokat is figyelembe veszi. House értékelési rendszere szerint a minőség megítélése a hibák felsorolásából és annak megállapításából áll, hogy a két szöveg különböző dimenziók szerint megegyezik-e. Kérdés,

hogy a hibaközpontú és ekvivalencia-központú szemlélet valóban a szövegminőség lényegét ragadja-e meg, de gyakorlati szempontból nehéz mást találni helyette.

A hibák hagyományos felosztása információs (tartalmi) hibákra, illetve megfogalmazási (nyelvhelyességi és stilisztikai) hibákra jól megfelel a relevanciaelmélet szerinti kontextuális effektussal, illetve feldolgozási erőfeszítéssel kapcsolatos hibáknak. Figyelembe kell vennünk természetesen, hogy a relevanciaelmélet alapján a hiba meghatározása sem abszolút, hanem mindig az adott kontextushoz kötődik.

A kommunikatív nyelvvizsgák íráskészség-értékelési rendszerei szerint az idegen nyelvi teljesítmény mérésében a hibáknak nincs kitüntetett szerepe. A teljesítményt a kommunikáció sikere határozza meg: sikerült-e a vizsgázónak a feladatot megoldania, tartalmilag megfelelő-e a produktum, összefüggő-e a létrehozott szöveg, stb. Szóbeli teljesítmény mérésénél fontos szempont a folyékonyság is. Az írás és beszéd formai oldalát – nyelvtani helyesség, kiejtés – csak olyan mértékben vesszük figyelembe, amennyiben a megértést befolyásolja.

Kérdéses, hogy lehetne-e ezeket a tapasztalatokat a fordítás értékelésében is hasznosítani, tehát valójában mi határozza meg, vagy mi határozza meg inkább a fordítás minőségét: a hibák, vagy az, hogy a fordított szöveg megfelel annak a célnak, amire létrejött? Erre a kérdésre az alábbiakban még visszatérek.

Információs (tartalmi) hibák. A fordítás (főleg a szakfordítás) minőségének talán legfontosabb összetevője a forrásnyelvi szöveg információinak (a kontextuális effektusnak) a visszaadása célnyelvi szövegben. Az információs hibát Dróth (2001a: 13) a szöveg denotációs jelentéseinek (indokolatlan) megsértéseként nevezi meg (nem világos viszont, hogy értékelési rendszerében ezt hol veszi figyelembe), mások tartalmi hibának, a propozicionális jelentés torzításának stb. tartják. A fordítás minőségének értékelése során az információs hibákat tartalmazó fordítást eleve számításán kívül kellene hagynunk: a torzított vagy hamis információt tartalmazó fordítások minőségéről nem érdemes értekezni. Kivételt jelent a versfordítás és az irodalmi fordítás néhány egyéb esete, beleértve a reklámok fordítását, vagyis a Reiss (1986) szerint nem tartalomközpontú szövegek fordítását. Ha a fordítás 60 kísérleti alanyt említ, ahol az eredeti szerint 16 volt (német–magyar fordításban előfordulhat), vagy *kaukázusi*-t említ *fehér* helyett (angol–magyar fordításban), akkor aligha értékelhetjük jónak, a megfelelő kontextuális hatást biztosítónak. Ennek ellenére előfordulhat, hogy az eredeti szövegtől való jelentős, nem szándékolt eltérésnek, tehát kifejezett melléfordításnak az **egész szöveg** szempontjából nincs gyakorlati jelentősége, és ha nem ismerjük az eredeti szöveget, az eltérést észre sem vesszük. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kommunikációs helyzet (illetve a szöveg egésze) szempontjából az adott szövegrészlet pontos fordítása irreleváns. Vegyük például a következő fordítást:

This means that women and children no longer need work in the fields and that a large proportion of the men do other things... Some become teachers, physicians, or artists. Others undertake research of various kinds ...

Az asszonyoknak és a gyermekeknek nem kell már a földeken dolgozniuk és a lakosság nagy hányada más munkát végezhet... Taníthatnak, foglalkoz-

hatnak fizikával vagy művészetekkel, kutathatnak különböző tudományterületeken...

Bár az eredeti szövegben szereplő *physicians* jelentése *orvosok*, és nem *fizikusok*, a fordítás olvasója számára az adott kommunikációs helyzetben a szöveg mondanivalójának megértése szempontjából ennek a különbségnek nincs jelentősége. Hasonló példákat ad Hönig is (1997: 26–7).

A fordítási hiba tehát a kommunikációs helyzettől függetlenül nem határozható meg: ki a fordító (alkalmi vagy hivatásos), kinek fordít (mi számít a fordított szövegből relevánsnak a felhasználó számára), milyen céllal fordít, milyen jellegű a szöveg, milyen funkciója lesz a fordított szövegnek a célnyelvi kultúrában, melyek a fordítás konkrét körülményei (rendelkezésre álló idő, anyagi ösztönzés). Egy szóval, a fordítási hibát vagy annak súlyosságát csak a relevancia elve alapján lehet megállapítani. Megjegyzendő, hogy az információs hibának irodalmi fordításban sokszor nincs jelentősége, míg szakfordításban általában elfogadhatatlan.

A kifejezetten információs jellegű hibákon kívül a kontextuális effektust befolyásoló hibák közé sorolhatjuk azokat az eltéréseket, amelyek az eredeti szöveg pragmatikai, szövegépítési, szociolingvisztikai jellegzetességeit nem közvetítik megfelelően. Az ilyen jellegű hibák kevésbé nyilvánvalóak, és sokszor éppen az eredeti szöveg tartalmilag túl pontos visszaadásából, tehát a szükséges változtatások elmulasztásából származnak.

Megformálási hibák. A fordítások minőségének másik összetevője a célnyelvi szöveg megformálása. Itt gyakran beszélünk a „célnyelv normáinak betartásáról” vagy a „célnyelv nyelvhelyességi szabályainak betartásáról”, illetve „stilisztikai hibákról.” Gyanítható, hogy a „célnyelv nyelvhelyességi szabályai” kifejezés a nyelvtani normákra, míg a „stilisztikai hibák” kifejezés inkább szövegszintű jelenségekre vonatkozik. A megformálási hibák egy részéről nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy valóban megformálási hibák-e, vagy pedig információs hibák, amelyek a forrásnyelvi szöveg félreértéséből származnak, továbbá a megformálási hiba hatását tekintve információs hibává válhat, ha a megformálás fogyatékosága az információ torzulásához vagy elvesztéséhez vezet.

Dróth (2001a: 13) a fordítási hibákon belül megkülönbözteti a célnyelv rendszerének megsértését a szövegszintű hibáktól, amelyek a szövegalkotási kompetenciával kapcsolatosak, és hivatkozik Pymre (1993), aki szerint tulajdonképpen ezek a fordítói hibák. Ide sorolja a retorikai céllal, a műfajjal, a regiszterrel kapcsolatos döntéseket, a kohézió biztosítását, a tagmondatok és mondatrészek logikai és tematikus rendjének kialakítását (Dróth 2002: 8). Természetesen mindezek a hibák kétféleképpen lehetnek: a szövegszintű hiba vagy azért hiba, mert az eredeti szövegjellemzőknek a fordított szöveg nem felel meg, vagy azért, mert a fordított szöveg a célnyelvi normáknak (konvencióknak) nem felel meg. A szövegszintű hibákra a rejtett hibákkal kapcsolatban térünk vissza.

A fordításban előforduló megformálási hibák oka lehet a tökéletlen **performancia**, illetve a **kompetencia** hiányosságai. További közreható ok a forrásnyelvi szöveg **interferenciája**, ami mind a performanciát befolyásolhatja, mind felerősítheti a kompetencia bizonytalanságait és hiányosságait. A hibák lehetnek

nyilvánvaló és rejtett hibák. A következőkben sorra vesszük a különböző hibatípusokat.

Performanciahibák. A fordításokban előforduló nyelvhasználati hibákat az egynyelvű kommunikáció esetében előforduló hibákhoz hasonlóan feloszthatjuk a tökéletlen végrehajtásból (performanciából), illetve a hiányos kompetenciából származó hibákra. Mivel írásos műfajokban ritka a nyelvbotlás, a befejezetlen mondat, az újraindulás, a hezitálás, hangátvetés, spoonerizmus stb., a fordításokban viszonylag kevés performanciahibára számíthatunk, tehát legtöbbször feltételezzük, hogy a hiba a nyelvi kompetenciával kapcsolatos. Ugyanakkor a kommunikációs szituáció zavaró tényezői (időhiány), illetve a forrásnyelvi szöveg interferenciája okozhat olyan hibákat, amelyeket inkább performanciahibának minősíthetünk. Ilyenek például a hosszú mondatokban előforduló egyeztetési hibák vagy egyes lexikai tükörfordítások: előfordulhat, hogy a fordító idő hiányában (és ideiglenes jelleggel) szó szerint *hastáji érzés*-nek fordítja magyarra az angol *gut feeling* kifejezést, bár tudja, hogy ezt nem így mondják magyarul (*zsigeri érzés, ösztönös érzés*). Megjegyzendő, hogy az idegennyelv-oktatás területén ismert stratégiai nyelvhasználatot a fordításban gyakran nyilvánvaló vagy rejtett hibának tekintjük, és a fordító által tudatosan alkalmazott stratégiákat csak akkor tartjuk elfogadhatónak, ha azokat nem a fordító hiányosságai vagy a kedvezőtlen kommunikációs viszonyok, hanem a két nyelv vagy kultúra különbségei, illetve a fordítás funkciója indokolják.

Kompetenciahibák. A kompetenciával kapcsolatos lehetséges hibák egyik csoportja a fordításban használt nyelvváltozat (szakfordítás esetében többnyire a sztenderd) érvényes **nyelvtani és lexikai normáinak** a fordító kompetenciájának korlátozottságából származó megsértését jelenti. A kompetencia korlátozottsága itt azt jelenti, hogy a fordító nem ismeri a versengő formákat, és az **elvárt** norma helyett az általa beszélt anyanyelvváltozat szerinti formát használja, vagy **csak** a kötetlen beszélgetés stílusnormáit ismeri, az egyes írott nyelvi műfajok normáit nem, vagy ha több normát ismer, nem tudja meghatározni, melyik normához kellene igazodnia az adott szöveg fordításában, melyik norma használata helyénvaló, azaz a feltételezett olvasó(k) normára vonatkozó elképzeléseinek megfelelő, vagy a fordítás megrendelője által elvárt, esetleg előírt normáknak megfelelő, függetlenül attól, hogy saját maga spontán beszédben vagy írásban melyik formát használná. Feltételezhetően nem én vagyok az egyedüli nyelvhasználó (és alkalomadtán fordító), aki tudatos döntéssel határozza meg, hogy a leírt szövegben hol használjon *ami*-t, illetve *amely*-et, tekintve hogy a hétköznapi nyelvhasználat során az *amely*-et nemigen használja. Ugyanakkor előfordulhat az is, hogy a fordító saját normái egyeznek a sztenderd normáival, adott szöveg fordításában azonban ezekről el kell térnie (irodalmi művek fordításában például különböző szereplők jellemzése céljából).

Interferenciahibák. A forrásnyelvi szöveg interferáló hatása elbizonytalaníthatja a fordítót, és így előfordul, hogy a fordító olyan nyelvi formákat használ, amelyeket nem használna, ha anyanyelvén saját maga fogalmazna. A forrásnyelvi szöveg interferenciájából származó hibákat részben performanciahibának is tekinthetjük, mivel sok esetben a fordító (ha van elég ideje) saját maga is képes azonnal javítani. Ugyanakkor más esetekben a kompetencia bizonytalanságának

vagy hiányának is tekinthetjük, ha a fordító azért követi a forrásnyelvi szöveg mintáit, mert az adott szövegtípus esetében egyáltalán nem ismeri a célnyelvi normákat, tehát nincs megfelelő (szöveg)kompetenciája: bizonytalan, vagy „rábészélhető” bizonyos formák elfogadására (például a szókapcsolatok területén), és saját maga nem veszi észre a hibát, sőt akkor sem képes javítani, ha valaki más mutat rá a hibára, és még ha saját maga is érzi, hogy nem egészen jó, amit leírt, a forrásnyelvi minta fogva tartja. Itt többnyire olyan helyesírási, nyelvtani, lexikai és frazeológiai jelenségekről van szó, amelyek önmagukban lehetségesek, de az adott szövegben nem szokásosak, tehát inkább a norma, mint a szabályok megsértését jelentik, sőt gyakran nem is a normának, hanem csak a szokásos nyelvhasználatnak nem felelnek meg. Így az *egy* névelő kitétele olyan esetekben, amikor a magyar írott nyelv normái és a fordító egyéni kompetenciája szerint sem helyénvaló, gyakran előfordul tapasztalatlan fordítók fordításaiban. Különösen erős interferáló hatást lehet megfigyelni szakfordító hallgatók fordításaiban a központozás területén, ami a magyar helyesírási kompetencia bizonytalanságára, befolyásolhatóságára utal. A szókapcsolatok területén mind szakfordításban, mind irodalmi fordításban nehéz a forrásnyelv hatását elkerülni. Ennek elsősorban az az oka, hogy az állandósult szókapcsolatok jellemzik ugyan az anyanyelvi beszélők nyelvhasználatát, de a beszélők a szokatlan, újszerű szókapcsolatokat is képesek értelmezni. Baker szerint (1992: 50) nincsen lehetetlen kollokáció, adott szövegen belül majdnem minden kollokációt értelmezni tudunk. Amint már fent említettem, általában *elvetünk egy ötletet*, de vajon hiba-e, érthetetlen-e, vagy nehezebben érthető-e az, hogy *elhajítottuk/eldobtuk az ötletet*? A fordító által az idegen nyelvi mintára alkotott szókapcsolatokat az olvasó szokatlan, újszerű szókapcsolatként értelmezi, és még tetszhet is neki, annak ellenére, hogy a feldolgozási erőfeszítés közben növekszik. A fordítónak tehát olyan célnyelvi kompetenciával kell rendelkeznie, amely elég szilárd ahhoz, hogy a célnyelvi szöveg hatása alatt se váljon bizonytalanná.

Nyilvánvaló és rejtett hibák. Mind a performanciával, mind a kompetenciával, mind az információs és a nyelvi megformálással kapcsolatos hibák lehetnek **nyilvánvaló** és rejtett **hibák**. Nyilvánvaló hiba az, amit a fordítás olvasója azonnal észrevesz: ha *kedd* helyett *csütörtök* szerepel a fordításban, *északi* helyett *déli sark*, vagy fordítva, a kontextus alapján könnyen kiderülhet, hogy a fordítás nyilvánvaló információs hibát tartalmaz. Rejtett hiba az, amit a fordítás olvasója nem vesz észre: ilyen például az, ha angolról magyarra fordításban a fordító helytelenül választja meg a tegezést vagy magázást. A rejtett információs hibát tartalmazó mondatok vagy szövegrészek nyelvileg általában kifogástalanok. A nyilvánvaló és a rejtett hiba megkülönböztetése attól is függ, hogy az eredeti szöveg rendelkezésére áll-e az olvasónak. A fordítás olvasója ugyan az eredeti szöveg ismerete nélkül is észreveheti, hogy valami nincs rendjén a fordításban, de nem feltétlenül tudja azonosítani a hibát. Ha viszont a fordítás olvasója számára az eredeti szöveg nem áll rendelkezésre, a nyilvánvaló hiba rejtett hibává válhat, különösen akkor, ha a fordítás egyébként nyelvileg jó, könnyen olvasható, gördülékeny.

A rejtett információs hiba megtéveszti az olvasót, de a téves információ nem mindig releváns, tehát a hiba hatása esetenként elhanyagolható. Így például ha egy újságcikk szerint amerikai tudósok *kétszáz ezer japán és kínai* származású ame-

rikai halálozási adatait hasonlították össze 47 millió kaukázusi halálozási adataival, az olvasónak nem feltétlenül és nem azonnal tűnik fel, hogy 47 millió kaukázusi halálozási adataihoz az amerikai kutatók aligha juthattak hozzá, tehát itt valami fordítási probléma lehet. (A *Caucasian* az amerikai szóhasználatban *fehér embert* jelent.) Ugyanakkor az összehasonlítás eredménye – az újságolvasó szempontjából – nem függ döntően a számadatok helyességétől. A nyilvánvaló és a rejtett hiba elkülönítése tehát feltételes, az értékelés (illetve a fordítás felhasználásának) körülményeitől függ. A rejtett hiba hatását szintén befolyásolják a konkrét körülmények. Ha a téves információnak nincs gyakorlati jelentősége, akkor a hiba örökre rejtve maradhat; ha viszont az információtorzulásnak komoly gyakorlati következményei vannak, akkor a fordító akár anyagilag is felel a hibáért.

A **célnyelvi megformálás rejtett hibái** közé elsősorban azok a hibák tartoznak, amelyek nem a szűkebb értelemben vett nyelvi kompetenciával kapcsolatosak, és amelyeknek az azonosítása nem azonnali és egyértelmű. Ezek többnyire a fordító szövegalkotási, pragmatikai, szociolingvisztikai és stratégiai kompetenciával kapcsolatos hiányosságaiból, illetve a forrásnyelvi szöveg interferáló hatásából eredeztethetők. A célnyelvi megformálás rejtett hibája lehet például olyan szórendi hiba, amelynek következtében a mondat hangsúlya más helyre kerül, mint ahova kerülnie kellene. Adott nyelvközösség különböző tagjainak eltérő lexikai, frazeológiai, szövegalkotási stb. kompetenciája van, és ezen kompetenciák lehetnek bizonytalanok, a forrásnyelvi minták által könnyen befolyásolhatók, vagy egyszerűen hiányosak. Ráadásul a frazeológiai, szövegalkotási és pragmatikai normák inkább a konvenciók felé tendálnak, nehezen körvonalazhatók, nem mindig, illetve nem mindenki számára ismertek, és nincsenek explicit módon megfogalmazva. Így az ilyen jellegű rejtett hibákat nemcsak azonosítani, de javítani is nehéz, hiszen nem mindig világos, mi lenne a helyes forma. Ráadásul azt sem tudhatjuk biztosan, hogy a rejtett normasértéssel gyanúsított szövegek által igényelt nagyobb feldolgozási erőfeszítésnek nem a forrásnyelvi szöveg tartalma (bonyolult téma) vagy gyenge megfogalmazása-e az oka.

A nyelvi megformálás rejtett hibájának tekinthetjük részben azt is, amikor a fordítás különböző szinteken eltér az eredetitől: így például ha az eredetileg tudományos stílusban írt szöveg a fordításban népszerű tudományos szövegként hat, bár megcélzott közönsége és funkciója a forrásnyelvi szöveghez képest változatlan, akkor ilyen típusú (rejtett stilisztikai) hibával van dolgunk. Itt megint előfordulhat az az eset, hogy a szöveg önmagában jó, gördülékeny – csak nem felel meg pontosan az eredetinek, illetve a célnyelvben előírányzott funkciónak. Ezeket a hibákat nem feltétlenül vesszük észre az eredeti szöveg ismerete és részletes elemzés nélkül.

A fordításokban előforduló megformálási hibák jelentős része rejtett hiba. A nyilvánvaló hibák általában helyesírási, nyelvtani vagy szóhasználati jellegűek, a normának inkább a szabály felé eső részével kapcsolatosak, könnyen azonosítható, bináris hibák, amelyek tapasztalt fordítók esetében – remélhetőleg – nem túl gyakoriak. A rejtett hibák főleg a frazeológia használatára, a mondszerkesztésre és a szövegalkotásra jellemzők, a normának a szokásszerű nyelvhasználat felé eső részét érintik; nehezen azonosíthatók, nehezen meghatározhatók, tehát disztribúciós jellegű szövegalkotási eltérések.

Kvázi-helyesség, illetve disztribúciós eltérés. A már többször említett *kvázi-helyesség* fogalmát Klaudy (1987) főleg a fordított szövegek olyan jellemzőinek leírására alkalmazta, amelyek önmagukban nem tekinthetők hibáknak, **de megnehezítik a feldolgozást**, mivel a fordított szövegben az eredeti szövegekhez képest más a különböző szerkezetek disztribúciója: a célnyelvi szövegekben kevésbé gyakori szerkezetek túl gyakran fordulnak elő, a megszokott szerkezetek viszont ritkábban. Míg a nyelvi megformálás rejtett hibái végső soron **hibák**, mert bár **önmagukban helyes** nyelvi formákat tartalmaznak, ezek a formák nem **helyénvalók** az adott szövegben, és hibák, mivel javíthatók, addig a disztribúciós eltéréseket tartalmazó mondatokról nem mondhatjuk, hogy nem helyénvalók, és a javításuk sem egyértelmű. A pejoratív hangzású *kvázi-helyes* terminust Klaudy (2001) vissza is vonta, és inkább *fordított szövegekről* beszél. Ezzel egyet is érthetnénk, ugyanakkor az utóbbi terminus eleve feltételezi, hogy minden fordított szövegre jellemző, vagy egyenlő mértékben jellemző a feldolgozást megnehezítő **disztribúciós eltérés**. Ez már átvezet bennünket a leíró szempontú korpuszalapú kutatásokhoz, amely valóban a fordított szövegeknek a nem fordított szövegektől való (disztribúciós) eltéréseit vizsgálja.

A gyakran fordítási univerzáléknak is tekintett disztribúciós eltéréseket – például hogy a fordított szövegek explicitebbek, jellemző rájuk az egyszerűsítés, gyakoribbak vagy ritkábbak bizonyos szerkezetek – nem vizsgálták még abból a szempontból, hogy milyen módon befolyásolják a feldolgozás nehézségét. Ezt tulajdonképpen Klaudy (1987) sem vizsgálta, inkább intuitív alapon feltételezte, hogy ha a nyelvi szerkezetek eltérnek, szokatlanok, akkor az bizonyára megnehezíti a megértést, ezért alkalmazta a *kvázi-helyes* terminust, ami végső soron megfelel annak a jelentéstartalomnak, amit a kevésbé pontosan meghatározott *fordításnyelv* kifejezésen értünk.

Úgy gondolom, hogy a fordított szövegek kategóriáján belül mindenképpen vannak olyan szövegek, amelyek a minden fordításra jellemző, szükségeszerű disztribúciós eltéréseken túl olyan további disztribúciós különbségeket és rejtett megformálási hibákat tartalmaznak, amelyek valóban megnehezítik a feldolgozást. A leíró nyelvészeti politikai korrektség persze azt diktálja, hogy kerüljük az értéktételeket kifejező *kvázi-helyes*, illetve *fordításnyelv* terminusokat, de a jelenség attól még létezik.

A disztribúciós eltérés tehát a szöveg feldolgozását megnehezítő olyan, részben a forrásnyelv hatására, részben a fordító bizonytalan vagy hiányos kompetenciáira visszavezethető disztribúciós eltérés az eredetileg célnyelven írt szövegekhez képest, amely főleg a szövegszerkesztési minták és a szokásos szókapcsolatok területén fordul elő. A disztribúciós eltérés kategóriája a szövegszerkesztési eltéréseken túl a szókapcsolatok szerepére hívja fel a figyelmet, mint a feldolgozást potenciálisan megnehezítő, de nehezen megfogható szövegsajátosságra.

Megjegyezzük, hogy a feldolgozást megnehezítő disztribúciós eltérések nem csupán a fordított szövegekben jelentkeznek, hanem különböző típusú eredeti célnyelvi szövegekben is: a jogi, a hivatalos és más szaknyelvek gyakran mutatnak olyan jellegzetességeket, amelyek (sokszor indokolatlanul) megnehezítik a megértést (feldolgozást). Ezekre a szövegekre a „zsargon” kifejezést szokták alkal-

mazni, de akár „kvázi-helyesnek” is nevezhetjük őket, ha a normatív szemléletet vállaljuk (Heltai 2002). Nem vizsgálták még azt a kérdést, hogy a rosszul megírt eredeti szövegek és a rosszul fordított szövegek között milyen szerkezeti és/vagy feldolgozási különbségek vannak.

Elméleti kérdés, hogy a szövegalkotással kapcsolatos rejtett hibákat vagy disztribúciós eltéréseket (vagy ha úgy tetszik, kvázi-helyességet) az anyanyelvi normák megsértésének tekintsük-e, ha a mondatok önmagukban elfogadhatók, illetve a „helyes” változatot nem tudjuk megadni, hiszen nem tudjuk pontosan, mi az anyanyelvi norma a szöveg szintjén, hogy egyáltalán vannak-e szövegnormák. Klaudy (1994, 2001) kétségeit hangoztatja ezzel kapcsolatban (ld. lejjebb). Ugyanakkor éppen ő végzett olyan vizsgálatokat (1987), amelyek a magyar értekező próza szöveg-építési sajátosságaira nézvést (az oroszral szemben) értékes adatokat szolgáltatnak. Elismeri azt is, hogy a lektorok szubjektív tapasztalatainak valóságos alapja van. Úgy gondolom, hogy addig, amíg az összehasonlítható korpuszokkal végzett vizsgálatok részletesebb adatokat nem szolgáltatnak, a korábbi vizsgálatok eredményeit és a lektori tapasztalatokat a fordítások értékelése és javítása során érvényesnek kell tekintenünk. Az intuíción vagy megfigyelésen alapuló szempontokat nem elvetni kell, hanem – többek között korpuszvizsgálatokkal – alátámasztani.

5.6 A normák szerepe a fordítások minőségében és értékelésében

Kétféle szempontból vizsgálhatjuk, hogy a normák milyen szerepet játszanak a fordítások minőségében és értékelésében: vizsgálhatjuk egyrészt azt, hogy milyen szerepet játszanak a szöveg feldolgozhatóságában – tehát hogy a normákat betartó szövegeket könnyebb-e megérteni, mint a normáktól eltérő szövegeket –, másrészt olyan szempontból, hogy a szöveg felhasználói hogyan ítélik meg a normák betartását, illetve be nem tartását. Az utóbbi szempontot fogalmazza meg Dróth (2001: 88) következő megállapítása: „a rosszul megválasztott nyelvi forma bizonyos mértékig akadályozza a kommunikációt: az olvasó vagy üzenetet keres mögötte, vagy negatív véleményt alakít ki az íróról, illetve a fordítóról. Mindkét esetben változik a szöveg hatása, ami addig is elmehet, hogy a szöveg nem képes betölteni a funkcióját.” A két szempont szerint kapott eredmény legtöbbször hasonló. Chesterman (1999) szerint a nyelvileg nem megfelelő EU-fordításoknak távolító, elidegenítő hatása van, tehát az olvasói megítélésük negatív. Ugyanakkor elvileg előfordulhat, hogy egy szöveg két változata, vagy két hasonló szöveg ugyanolyan feldolgozási erőfeszítést igényel, de az egyiket az olvasók jobb minőségűnek tartják, mert betartja a nyilvánvaló normákat, míg a másik nem, sőt az is előfordulhat, hogy a szövegalkotási normáknak megfelelő szöveget, amely jóval könnyebben olvasható, de nyilvánvaló „nyelvhelyességi hibákat” tartalmaz, rosszabbra értékeljük, mint a szövegalkotási normáknak kevésbé megfelelő szöveget, amely nem tartalmaz kézzelfogható nyelvhelyességi hibákat.

Alapesetben abból indulunk ki, hogy a normáknak megfelelő szövegeket egyrészt jobbnak tartják, másrészt valóban könnyebben feldolgozhatók. Ezt arra alapozhatjuk, hogy a norma a szokásos nyelvhasználatot jelenti, és mivel **a szoká-**

sos könnyebben feldolgozható, a normának megfelelő szövegek elvileg könnyebben feldolgozhatók, mint a normától eltérők. Azonos kontextuális effektus esetén nyilván azt a szöveget részesítjük előnyben, amelynek megértése kevesebb munkába kerül, és csak akkor vállalunk nagyobb erőfeszítést, ha a közölt információ azt indokolja. A költészet feldolgozása energiaigényes, mert a megfogalmazás (többször) nem szokványos, sőt gyakran normaszegő, de (jó esetben) megéri az erőfeszítést. A kemény tudományos szövegek feldolgozása mind tartalmi, mind nyelvi szempontból nehéz szokott lenni, de (jó esetben) ugyancsak megéri az erőfeszítést, míg az öncélú zsargon feldolgozása sokszor nem. Jaskanen (2001) szerint a filmek feliratozása során sok fordító szívesen használna dialektust, de a szerkesztők ettől elzárkóznak, mivel attól tartanak, hogy az túlságosan megnövelné a feldolgozási erőfeszítést, és túlságosan kevés időt hagyna a kép észlelésére. (Nyilvánvaló, hogy a filmfeliratok az **egész** finn társadalom számára készülnek, és ezen belül a többség számára gyorsabban dolgozhatók fel a sztenderd nyelvváltozat szerinti szövegek.)

A feldolgozási erőfeszítés szempontjából tehát azt mondhatjuk, hogy a fordításoknak azokat az adott szituációban és műfajban szokásos nyelvi és szövegszerkesztési mintákat kell követniük, amelyek az adott célközönség (nagyobb része) számára feltehetőleg a legkönnyebben feldolgozhatók. Ha ezek a minták egybeesnek azokkal a normákkal, amelyeket az eredetileg célnyelven írt szövegek betartanak, akkor azt mondhatjuk, hogy a fordításoknak az eredeti célnyelvi szövegekre kell hasonlítaniuk, és ha az eredetileg célnyelven írt (nem fordított) szövegek sajátosságait kiderítjük, akkor tudni fogjuk, mi a követendő a fordítások esetében.

Ezzel a megállapítással azonban több probléma is adódik. Egyrészt nem biztos, hogy a ténylegesen legkönnyebben feldolgozható eredeti (nem fordított) szövegek követik a hivatalosan elismert normákat: a normák konzervativizmusa miatt a normák és a ténylegesen leggyakoribb nyelvi és szövegszerkesztési minták nem mindig és nem feltétlenül esnek egybe. Így a hivatalosan elismert normákat követő szövegek adott célközönség szempontjából lehet, hogy nem a legkönnyebben feldolgozhatók. További probléma, hogy az eredeti szövegek a feldolgozhatóság és a normakövetés tekintetében széles tartományban mozognak, tehát nem mondhatjuk, hogy a fordításoknak az eredeti szövegekre kell hasonlítaniuk, hanem csak azt, hogy a **jó** eredeti szövegekre; ezt viszont már nem tudjuk objektíve, mennyiségileg meghatározni. Harmadrészt az is előfordul, hogy a szokott forma bizonyos nyelvhasználók számára akkor is könnyebben feldolgozható, ha más nyelvhasználók szempontjából nem a leghatékonyabb, ugyanakkor a szöveg célközönsége nem csupán a szövegtípushoz szokott szűk szakmai csoport. Lehet, hogy a bürokrata számára a hivatali zsargon könnyebben feldolgozható, mint az egyszerű emberi nyelv, de a hivatalos szövegek a nagyközönséghez is szólnak. Ez a helyzet az úgynevezett EU-adminisztrációs szövegekkel. Az értékelésnél tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy kinek szól a szöveg (az adott célközönség): szűk szakmai közönségnek szóló fordítást nem lehet a laikus feldolgozási erőfeszítése alapján értékelni, ugyanakkor szűk szakmai közönséget kielégítő szöveget nem lehet elfogadhatónak tekinteni, ha a szöveg a nagyközönséghez (is) szól.

Egy további, negyedik probléma az, hogy a feldolgozási erőfeszítés nagyságát végső soron nem határozhatjuk meg **csupán** a nyelvi jellemzők vagy az eredeti célnyelvi és a fordított szövegek különbségeinek számbavétele révén: ehhez összehasonlító szövegértési kísérletek lennének szükségesek. Sohár (1997, 1998) a szövegek nyelvi jellemzőinek vizsgálata alapján állapította meg, hogy egyes fordításnak feltüntetett művek álfordítások: az igazi fordítások több nyelvi hibát szoktak tartalmazni. Ezek a vizsgálatok azonban nem mérték a nem fordított szöveg (az álfordítás) érthetőségét, összehasonlítva a tényleges fordításokéval. Klaudy (1987) az oroszról magyarra fordított szövegek és a nem fordított magyar szövegek **nyelvi eltérései** alapján vonja le a következtetést, hogy a fordított szövegeket nehezebb feldolgozni (kvázi-helyesek), és ez egyezik sok lektor és egyszerű nyelvhasználó **benyomásaival és tapasztalataival**. A gyakorlat során ezt minden további nélkül érvényesnek tekinthetjük, amíg valaki kísérletekkel be nem bizonyítja az ellenkezőjét, de kísérletileg egyelőre még nincs a feldolgozás fokozott nehézsége igazolva, továbbá az sincs meghatározva, hogy az egyes disztribúciós eltérések milyen mértékben nehezítik meg (ha megnehezítik) a feldolgozást. A nyelvi jellemzők alapján nem lehet automatikusan a feldolgozás nehézségére vagy könnyűségére következtetni.

Ugyanez a kérdés felvetődik az összehasonlítható korpuszokon végzett más vizsgálatok esetében is. A korpuszvizsgálatok kiderítették például, hogy az explicitáció jelensége fordítási univerzálénak tekinthető (a fordított szövegekben például több a kötőszó: Baker és Olohan 2000, Pápai 2000). A fordított szövegek mindig explicitebbek, nyelvileg mindig kifejtettebbek, mint a nem fordított szövegek. Kérdés azonban, hogy a kifejtettség egyúttal könnyebb feldolgozhatóságot jelent-e (Heltai és Juhász 2002, Kusztor és Atayan 2003). Ha ugyanis így lenne, akkor a fordított szövegeket minden esetben könnyebb lenne érteni, mint a nem fordítottakat.

Mindezek a problémák nem jelentik azt, hogy nem ésszerű az a feltételezés, hogy a normákat betartó, szokásos nyelvi és szövegszerkesztési mintákat követő és a nem fordított szövegekre hasonlító fordított szövegeket könnyebb feldolgozni. Csupán arról van szó, hogy célszerű lenne kísérletekkel megvizsgálni, hogyan hatnak a feldolgozásra az egyes tényezők – beleértve a normák követését – különböző befogadói csoportoknál. Ebben a tekintetben nyilván olyan vizsgálatok lennének szükségesek, amelyek során ugyanazon szöveget jó, illetve rossz helyesírással, a sztenderd nyelvváltozatnak megfelelő nyelvtani és lexikai, illetve attól eltérő normákkal, a feltételezett szövegalkotási normákkal stb. hasonlítanánk össze, és mérnénk a különbséget. A megértést vizsgáló pszicholingvisztikai kísérletek egyelőre nem terjednek túl a mondat határain (Pléh 1998), de mindenesetre tanulságos, hogy a kísérletek néha meglepő eredményeket hoznak, a nyelvi struktúra különbségeiből nem mindig következnek automatikusan a megértés különbségei. A Nida és mások által ajánlott szövegolvashatósági és szövegértési vizsgálatok, ha kevésbé egzaktak is, mint a pszicholingvisztikai kísérletek, adhatnak hasznos támpontokat. Puurtinen (1995: 114–6) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a munkamemória, a szöveg egyes elemeinek redundanciája, illetve megújolhatósága mennyiben befolyásolja a mondatok érthetőségét (feldolgozhatóságát), amit kap-

csolatba hozhatunk az adott nyelvben szokásos mintákkal, illetve azoktól való eltérésekkel, de egyelőre még kevés az ilyen jellegű információ. A nyelvi struktúrák látszólagos egyszerűségéből és a nagyobb redundanciából nem feltétlenül következik a könnyebb feldolgozhatóság, legalábbis nem mindenki számára: a túlságosan egyszerű, világos és jól olvasható szövegről kiderülhet, hogy nehezebb érteni, mint a hosszabb mondatokat tartalmazó szövegeket (Puurtinen 1995: 109–10).

Rövid kitérőként itt megemlíteném az úgynevezett terpeszkes szerkezeteket, amelyeket a magyar nyelvhelyességi és fordítási szakirodalom általában negatívan ítélt meg, és amelyeket a különböző kiadók is kerülendőnek tartanak. A párhuzamos angol szerkezeteket, amelyeket a nyelvvédők Angliában ugyanúgy bíráltnak – Orwell (1946) *verbal false limbs*-nek (*verbális művétagok*) nevezi őket – Greenbaum és Quirk jól ismert nyelvtana (1990: 422) *structural compensation* címen tárgyalja, rámutatva arra, hogyan biztosítja a szerkezet egyes angol mondatok kommunikatív dinamizmusát. Kézenfekvő tehát a kérdés, hogy vajon azon a szubjektív benyomáson túl, hogy a „*kialakításra kerül*”-szerű magyar terpeszkes szerkezetek csúnyák és rosszak, vajon a feldolgozást is megnehezítik-e – vagy éppen ellenkezőleg, azért olyan gyakoriak, mert bizonyos esetekben megkönnyítik? Ha összevetjük ezt azzal, hogy Givón (1995: 30) szerint a kognitív komplexitás (ami feltételezhetően szerepet játszik a feldolgozás nehézségében) összetevői között szerepel a **gyakoriság** is, akkor nem biztos, hogy a gyakori terpeszkes szerkezetek feldolgozása nehezebb, mint a tömörebb, de esetleg ritkább ígés szerkezeteké. Elképzelhető az is, hogy a nagyobb redundancia révén teszik könnyebbé a feldolgozást. Mindezek természetesen csak találgatások – a kérdést kísérletileg kellene vizsgálni.

Nyelvi szintek. Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy milyen szerepet játszanak a fordítás értékelésében a nyelvi normák, akkor a kérdést nyelvi szintek és szövegtípusok, illetve műfajok szerint is külön kell vizsgálnunk. Klaudy (1994) szerint „a magyar nyelvhelyességi kézikönyvek három okból nem tudnak segítséget adni a fordítóknak: (1) a nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálatlansága, (2) a statisztikai megközelítés hiánya, és (3) a szövegszintű megközelítés hiánya miatt.” Ugyanitt megjegyzi, hogy hibás az a megközelítés, „amely a fordításokban előforduló egyes lexikai vagy mondat szerkesztési hibák kipécézéséből és a fordítók hibáztatásából áll. Az ilyen fordításkritikáknak rendszerint igazuk van, de semmire sem megyünk velük.” A nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálatlanságára vonatkozó kifogást Dróth (2002: 12) megismétli.

Itt vissza kell térnünk a fordítás minőségének meghatározására. Klaudy fenti megállapításai arra utalnak, hogy a szöveg minősége nem határozható meg a nyelvtani és lexikai normák betartásával. A fordítás minőségét ezen felfogás szerint a szövegalkotási normák betartása határozza meg (ahogyan ezt Dróth értékelési rendszere is feltételezi), ezeket a normákat viszont műfajonként és statisztikai módszerekkel kell megállapítanunk.

A fentiekkel csak részben tudok egyetérteni. A fordítás minőségét bizonyára a szöveg minősége határozza meg, a fordítások értékelésében azonban – az idegen nyelvek használatától eltérően – általában nem lehet szembeállítani a nyelvhelyességet és a kommunikatív hatékonyságot. Az idegen nyelven történő kommunikációban a legkülönbözőbb kiejtési, morfológiai és szintaktikai pontatlanságok ellenére

hatékonyan kommunikálhatunk; a nyelvvizsgák ma már rendkívül toleránsak a nyelvi pontosság tekintetében. A fordítás esetében viszont hivatásos kommunikátor nyilvános írásos anyanyelvi nyelvhasználatáról van szó, a tolerancia küszöbe tehát igen alacsony (sokszor alacsonyabb, mint a hétköznapi anyanyelvi nyelvhasználat esetében), függetlenül attól a kérdéstől, hogy a feldolgozás szempontjából akkor jobb-e a szöveg, ha nincs benne helyesírási vagy nyelvtani jellegű nyelvhelyességi hiba, vagy a helyes mondat- és szövegszerkesztés a fontosabb-e. Klaudy érvelését nyilván az motiválja, hogy a nyelvtani és lexikai nyelvhelyességi szabályok betartása még nem garantálja a fordítás minőségét – a megfelelő szövegalkotási normák betartása nélkül legfeljebb kvázi-helyes szöveget eredményez, és hiába javítja a lektor az alacsonyabb szintű, bináris hibákat, a szöveg minősége (feldolgozhatósága) attól még nem sokat változik – a javítás nem a lényegét ragadja meg. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ha a szöveg mint olyan jó, akkor bármilyen és bármennyi nyelvtani és lexikai hibával elfogadható – legfeljebb azt, hogy a nyelvtani és lexikai hibákat a lektor könnyebben ki tudja javítani.

A nyelv művelői kézikönyvekben leírtak azonban általában érvényesek majdnem minden írott műfajra: azon aligha lehet vitatkozni, hogy elfogadható-e írott fordításban a *-ba/-be* végződés a *-ban/-ben* helyett, vagy hogy kell-e egyeztetni a birtokost a birtokszóval (*Ezeknek az embereknek elment az esze*). Az sem kérdéses, hogy a fordításoknak az elfogadott helyesírási szabályzatot kell követniük. Itt kutatási szempontból nem sok teendőnk van: ezek a nyelvhelyességi előírások nem műfajspecifikusak. Még ha vitatottak is, az írott nyelv legtöbb fajtájára, ezen belül a fordításra, különösen a nem szépirodalmi fordításra egyértelműen vonatkoznak. Nem arról van tehát szó, hogy irrelevánsak lennének a fordítás számára, hanem arról, hogy a fordítások megfelelését a sztenderd helyesírási, morfológiai és szintaktikai normáinak szükséges, de nem elégséges előfeltételnek kell tekintenünk, amelyeknek elvileg minden fordítás megfelel, és így a fordítás minőségének meghatározása a szövegszinten kezdődik. Ha a fordító nem teljesíti ezeket az előfeltételeket, ne panaszkodjon a hibák „kipécézésére”.

Más kérdés, hogy ha az előfeltétel teljesülését adottnak vesszük (mint ahogy a legtöbb fordításértékelési rendszer hallgatólagosan adottnak veszi), akkor valóban jóval nehezebb a szövegszintű normák tekintetében útmutatást kapni (és – oktatóként – adni). Ezekre a kérdésekre azonban nem feltétlenül a nyelvhelyességre vonatkozó irodalomnak kell megkeresnie a válaszokat.

Meg kell említenünk azt is, hogy a **szakszövegek** minősége nem határozható meg csupán a szövegszintű nyelvi megformálás alapján – mint ahogy nem határozható meg csupán a tartalmi hűség alapján sem. Különösen fontos a szabatos terminológiahasználat, amely csak részben a nyelvi megformálás kérdése, nagyjából viszont tartalmi kérdés. Az egységes terminológia fontosságát Dróth több alkalommal hangsúlyozza (2000, 2001a, 2002), ugyanakkor értékelési rendszerében a terminológiahasználat meglehetősen alacsony szintre kerül (2001a: 185).

A szövegszintű normák tekintetében a nyelvhelyességi irodalom nyilván azért ad kevesebb eligazítást, mivel ezen a szinten a grammatikai szintnél nehezebben adhatók egyértelmű útmutatások, hiszen – ahogy a szövegalkotási normák leírása során jeleztem, és ahogy Klaudy a fordított szövegek kvázi-helyességével

kapcsolatban kimutatta – nem egyes szerkezetek helyességéről vagy helytelen-ségéről van szó, hanem inkább gyakoriságáról, disztribúciójáról. Ezekről a kér-désekről, a magyar szövegek gyakorisági jellemzőiről, ha úgy tetszik, normáiról a magyar szövegnyelvészeti leíró jellegű információkat, amelyeket útmuta-tásként is felhasználhatunk, de természetesen nem olyan közvetlenül, mint a mor-fológiai-szintaktikai normák leírását.

Ebből a szempontból nem fűznék túlzott reményeket az összehasonlítható korpuszokhoz. A korpuszok használatával nyilván egyértelműbben kimutathatók lennének bizonyos különbségek fordított és nem fordított szövegek között, de (1) ez a különbség függne attól, hogy milyen minőségű eredeti, illetve fordított szövegekből építettük fel a korpuszt, (2) az eredményekből nem tudnánk meg, hogy a különbségek hogyan hatnak a feldolgozásra, (3) a számítógépes feldolgozás ép-pen a szövegszintű jelenségek tanulmányozására kevésbé alkalmas, mint egy-egy felszíni elemhez köthető vizsgálatra, és (4) kérdéses, hogy mit kezdjünk az infor-mációval: nem tudnánk meg, melyek azok a különbségek, amelyek **elkerülhetet-lenek**, és melyek azok, amelyeket a jobb feldolgozhatóság érdekében a fordítóknak mindenképpen **el kellene kerülniük** (vagy kevésbé előírásosan: jó lenne, ha el-kerülnének). Ráadásul egy konkrét nyelvtani formát elkerülni könnyebb, mint egyes szerkezetek statisztikai gyakoriságát figyelni. Ha például korpuszok alapján folyta-tott vizsgálatok megerősítenék azt a feltételezést, hogy a magyarra fordított szö-vegekben sokkal több a nominális és bővített jelzős szerkezet, mint a nem fordított szövegekben, el kellene döntenünk, hogy mit tanácsoljunk a fordítóképzés során: azt mondjuk-e, hogy így fordítsatok, hiszen ez jellemző a fordításokra, vagy hogy ezt kerüljétek, mert ez fordításnyelv?

A szakirodalmat és az összefoglalót lásd Nyr. 2004: 429–34.

Heltai Pál

A nyelvjárás és az irodalmi nyelv helye és szerepe német Svájcban, különös tekintettel az iskolai oktatásra

1. Az utóbbi években többször is lehetőségem adódott arra, hogy a Zürichi Egyetemen és a Svájci Német Szótár (Schweizerdeutsches Wörterbuch) Intézetében kutatómunkát folytassak, amelynek eredményeiről két ízben is számot adtam, részben Svájc nyelveit és nyelvjárásait bemutatva (vö. Szabó J. 2000: 109–20), részben pedig az ország általános nyelvi helyzetét és az ottani kisebbségek nyelvhasználati problémáit taglalva (Szabó J. 2004: 159–70; 291–8). Vizsgálódásaim során – a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználat bármelyik színteréről (pl. közélet, politika, egyház, iskola, televíziózás stb.) legyen szó – lépten-nyomon visszatérő kérdés volt a svájciak (elsősorban a svájci németet beszélők) viszonya a nyelvjáráshoz és a német irodalmi nyelvhez, a sztenderdhez. Érdeklődésemből adódóan különösen az foglalkoztatott, hogy a svájci német iskolák miképpen tudják megoldani azt a korántsem könnyű feladatot, hogy a végzős diákok továbbra is őrzői, megtartói legyenek anyanyelvjárásuknak, s ugyanakkor a német irodalmi nyelvet is eredményesen elsajátítsák. A svájci németek körében ugyanis – a legkisebb településtől a nagyobb városokig (például Basel, Bern, Zürich) – nagy és igen régi hagyománya van a nyelvjárások mindennapos használatának, s bár a tájszólások változásáról lehet ugyan beszélni, de visszaszorulásukról egyáltalán nem. Mivel az utóbbi időben a dialektológia és az iskolai oktatás kapcsolatát Németország és Ausztria vonatkozásában már vizsgáltam (Szabó J. 2003: 65–74), arra gondoltam, hogy ezzel a problematikával a svájci német nyelvterülethez kapcsolódóan is hasznos lenne foglalkozni. Tervemet egy négyhetes tanulmányút során 2004 áprilisában sikerült megvalósítanom. Kutatómunkámat a Zürichi Egyetemen és a Pedagógiai Főiskolán végeztem, ahol a svájci németoktatás helyzetéről, eredményeiről és feladatairól tájékozódtam, s ennek során elsősorban Peter Sieber professzorral, a némettanítás elméleti-módszertani problémakörének kiváló ismerőjével volt alkalmam többször is konzultálni. Segítőkészségéért, a rendelkezésemre bocsátott különféle kiadványokért és a fölmerült szakmai és egyéb kérdésekben nyújtott támogatásáért ezúton is köszönetet mondok neki.

Ahhoz, hogy átfogó képet nyerhessünk a német nyelvű Svájc iskolarendszeréről, az ottani oktatásnak a nyelvhasználati problémákkal és azok megoldásával összefüggő legfontosabb kérdésekről, szükségesnek látszik, hogy Svájc mai nyelvi helyzetéről és annak történeti előzményeiről legalább vázlatos képet nyújtsak. Az ország sajátos nyelvi helyzete ugyanis – különösen a német nyelvű területen – Svájc történelmében rejlő okokkal magyarázható.

2. Az időszámítás utáni első évszázadokban a mai Svájc területét is hosszú ideig a kelták birtokolták. Ennek nyelvi nyomai jó néhány földrajzi névben (pl. *Jura*,

Linth, Solothurn, Winterthur), sőt még személynévben is (pl. *Windisch*) máig fennmaradtak (l. részletesebben Heinrich Boxler 1994: 87). A mai német Svájc területén viszont – egészen a Szent Gallentől délkeletre húzódó Rajna-völgyig – a rétorománt beszélték, amely a római korig visszanyúlóan az indogermán és a kelta hatásnak egyaránt ellenállt. Időszámításunk előtt másfél évtizeddel azonban a rómaiak legyőzték a rétorománokat, és véglegesen megtelepedtek a mai Svájc területén. A romanizálódás folyamata ezzel Svájc keleti részén is elkezdődött, bár jóval lassabban ment végbe, mint Nyugat-Svájcban. Nagyjából az 5. század végére teret nyert a latin, és második nyelvként sokfelé használatos lett. Természetesen nem a klasszikus, frott nyelvi latinra kell gondolni, hanem annak egy beszélt nyelvi változatára, amelyet az akkori Svájc lakói, a helvétek főképpen a római katonáktól, kereskedőktől, hivatalnokoktól vettek át. A korabeli latin hatás maradványa jó néhány településnévben napjainkig megőrződött (vö. Heinrich Boxler 1994: 88–9).

A romanizálódás folyamatosságát azonban kb. a 3. század közepétől germán népcsoportok, az alemann és a burgund törzsek betörése és letelepedése zavarta meg. A burgundok – viszonylag kisebb létszámuk és relatíve nagyobb területen való szétszórtságuk következtében – olyannyira a római (latin) nyelv és kultúra hatása alá kerültek, hogy idővel nyelvcserejük is bekövetkezett. Ezzel szemben az alemannok fokozatosan egyre nagyobb területet hódítottak meg, és jó néhány évszázad múltával – a nyugati és déli vidékek egy részének kivételével – Svájc nagyobbik felét is elfoglalták. Az ország keleti és déli részén a román (újlatin) és az alemann között nyelvhatár alakult ki. Így jött létre Svájc négynyelvűsége, hiszen a svájci német, a francia, az olasz mellett – noha egyre inkább visszaszorulóban van – nemzeti nyelvként a rétoromán is megmaradt és még ma is él (l. részletesebben: Szabó J. 2000: 117–9, illetőleg 2004: 159–70; 291–8). Bár Svájc nem tagja az Európai Uniónak, az utóbbi évtizedekben mégis egyre többen települtek be a különböző országokból, a beköltözők közül különösen a spanyolok és a portugálok száma növekedett meg. Ennek következtében napjainkban már nem is négynyelvű, hanem inkább soknyelvű Svájcról kell beszélni. Mindez természetesen az ország nyelvi helyzetére is hatással van, s ez alól az iskolai oktatás sem vonhatja ki magát Svájc egyetlen vidékén sem, így német Svájcban sem.

Kutatásaim kizárólag a német nyelvű Svájcban folyó iskolai oktatásra terjedtek ki, mégpedig elsősorban annak vizsgálatára, hogy az iskola – a tanulóknak a svájci német nyelv ismeretére (a helyi nyelvjárásra és a sztenderd németre) alapozva – hogyan tud olyan képességeket, készségeket kialakítani és e nyelvváltozatok között olyan egyensúlyt teremteni, hogy a tanulmányaikat befejező diákok mindkét nyelvi formát eredményesen, az adott nyelvi szituációhoz jól alkalmazkodva tudják felhasználni.

3. Német Svájcban a nyelvjárások és német irodalmi nyelv között sajátos, korántsem problémamentes viszony alakult ki, olyan kettősnyelvűség (*mediale Diglossie*), amely a mindennapi nyelvhasználatban a konkrét beszédhelyzetben a két nyelvváltozat egyértelmű elhatárolásában nyilvánul meg. A német svájci nyelvi helyzet egyik legföltűnőbb – az európai nyelvek többségétől is eltérő – sajátossága, hogy a nyelvjárás és a sztenderd egyenrangú változatként, jól elkülönülő funkcióban él egymás mellett. A Peter Sieber és Horst Sitta szerzőpáros ezt

a következőképpen fogalmazta meg: „Az egyik oldalon vannak a nyelvjárások (nem **egy** nyelvjárás), [...] a másikon pedig a sztenderd nyelv áll. A két nyelvi forma – a tájszólás és az irodalmi nyelv – valóban egymás **mellett** létezik: a svájci németek beszédpartnerükről – akár nyelvjárásban beszél, akár sztenderd nyelven – jól meg tudják állapítani, hogy éppen melyik nyelvváltozatot használja. Más szóval: a svájci németeknek változtatniuk kell a nyelvi formákat, [...] s nem tudnak többé-kevésbé normatív nyelven beszélni, a két nyelvváltozat (a helyi nyelvjárás és a sztenderd) között határozott, éles különbség húzódik, s nincs olyan átmeneti, folyamatos kölcsönhatás közöttük, mint amilyen például más fel- és középnémet nyelvi régiókban tapasztalható” (1986: 16; saját fordítás).

A svájci némettől eltérően Németországban és Ausztriában az egyes tájszólások és a sztenderd között – leginkább egy-egy régióban gazdasági, kulturális központ szerepét betöltő nagyobb városokhoz (amilyen pl. Bécs, Graz, Klagenfurt, Köln, Lipcse, Mainz, Stuttgart stb.) vagy nagy történelmi múltú országrészekhez, tartományokhoz (mint például Bajorország) kapcsolódóan – átmeneti nyelvhasználati formaként helyi normatív változat, egy-egy regionális köznyelv (Umgangssprache) jött létre. Ezek a nyelvjárások és a sztenderd közötti helyi nyelvváltozatok – nyilvánvalóan a normatív irodalmi nyelv kialakulásának körülményeivel összefüggésben – Németország északi vidékein a sztenderdhez, délen pedig inkább az ottani tájszólásokhoz állnak közelebb. Német Svájcban ilyen regionális köznyelvek egyáltalán nincsenek, ily módon a mindennapi beszélt nyelvi érintkezésben az egyes helyi nyelvjárások töltik be ezt a szerepet. Német Svájcra tehát **sajátos kettősnyelvűség** jellemző, amely nemcsak a németországi és az ausztriai diglossziasituációtól különbözik, hanem más európai nyelvektől is. Ezt a sajátosságot az a körülmény idézi elő, hogy – a bevándorolt idegenajkúak kivételével – lényegében a német svájci őslakosság egészére vonatkozik, a svájci német ugyanis ugyanazon népesség nyelvhasználatában beszélt nyelvi formaként a helyi nyelvjárást jelenti, ezzel szemben a német sztenderd szóbeli nyelvváltozatként csak kivételes esetekben, formális nyelvi helyzetben (pl. egy tudományos előadásban, bizonyos órákon az iskolai oktatásban, az idegennel való beszélgetésben) használatos. Írott nyelvi változatként természetesen a német irodalmi nyelvet használják. Más nyelvekben – a svájci némettől eltérően – a kettősnyelvűség tömeges méreteken, általánosan jellemző nyelvhasználati jelenséggént nem fordul elő, így például a magyarban sem. A mai Magyarországon a kettősnyelvűek száma – főképpen az utóbbi két-három évtizedben – csökkenő tendenciát mutat, a fiatalok körében ugyanis inkább csak egy szűkebb értelmiségi rétegre jellemző; a falvakban lakók nagyobb része (főleg a középső és az idősebb nemzedék) inkább olyan egyesnyelvű, aki lényegében anyanyelvének egy változatát, a saját tájszólását használja. A moldvai csángók viszont – történelmi, politikai, kulturális okokból, szervezett magyar nyelvű oktatás hiányában – kényszerszerűen egyesnyelvűek lettek. Ezzel szemben német Svájcban alig van példa az egyesnyelvűségre. Elsősorban az Alpok elzártabb településein élnek olyan lakosok, akik megértik ugyan a német irodalmi nyelvet, de használni nem tudják, s így mindig mindenkivel nyelvjárásban beszélnek. Köznyelvi egyesnyelvűség az őslakosság körében nincs, a különböző értelmiségi rétegek is – mint az egymás közötti nyelvi érintkezés kizárólagos eszkö-

zét – a saját tájszólásukat használják, s azt büszkén vállalva adják tovább a fel-növekvő újabb nemzedékeknek.

Német Svájc sajátos kettősnyelvűsége történelmi múltjával, gazdasági és po-litikai körülményeivel függ össze, amelyek máig hatóan meghatározzák a svájci német nyelvjárások helyét és szerepét, sok más országtól eltérő, napjainkban is magas presztízsét. Német Svájcban – például a magyar tájszólásoktól és a más nyelvet beszélő szomszédaink nyelvjárásaitól elütően – egészen másképpen alakult a sztenderd és a tájnyelvek viszonya az utóbbi két évszázadban. A német nyelvű Svájcban a 19. században az irodalmi nyelv a nyelvjárásokkal szemben egyre na-gyobb teret nyert, ezért akkoriban sokan attól tartottak, hogy akár a tájszólások megszűnése is bekövetkezhet. Ezt nagyon jól mutatja Friedrich Staubnak 1862-ben közzétett azon felhívása, amelyben a svájci német nyelvjárások megmentése cél-jából tájszavak gyűjtésére és egy tájszótár összeállítására szólította föl kortársait. Az itteni tájszólások visszaszorulása azonban nem következett be, sőt a 20. szá-zadban – a korábbi nyelvi változásoktól eltérően – éppen ellenkező irányú fordulat ment végbe: a nyelvjárások egyre inkább fölértékelődtek, s térhódításuk háttérbe szorította az irodalmi nyelvet. Ilyen jellegű változás, amely a tájnyelvek presztí-zsének növekedését hozta magával, a többi német nyelvű régióban csak az 1970-es évektől figyelhető meg, s megközelítőleg sem volt olyan erőteljes, mint német Svájcban. Hogy miért következhetett be ilyen, a nyelvjárásokra nézve kedvező meg-ítélés a 20. század elején, az azzal hozható összefüggésbe, hogy akkoriban Né-metországból és Ausztriából viszonylag nagy-számú értelmiségi, hivatalnoki réteg települt be a fellendült gazdaságú Svájcba, és jelentős szerepe lett a német irodalmi nyelv terjesztésében (l. részletesebben W. Haas 1981: 10). Ez ellenérzést váltott ki a svájciakban, s ellenhatásaként a svájci németek mindent elkövettek anyanyel-vük, azaz saját nyelvjárásuk megtartásáért. Mindezt a P. Sieber–H. Sitta szerző-páros a következőképpen foglalta össze: Az említett értelmiségiek „...abban az időben a Német Birodalomból és Ausztriából való németek voltak, akik főképpen a gazdaságilag jelentős (svájci) városokban laktak, és beosztásuknál fogva fontos szerepük volt a helyi polgárság társadalmi, kulturális életében. Az első világháború előtt [...] a nagyobb városok nyelvjárása (így például különösen Zürichben) ve-szélybe került. Bizonyos üzletekben a vevőket már német irodalmi nyelven üdvö-zölték, és az idegeneket ezen a nyelvváltozaton kezdték a svájciak is megszólítani. Ezzel ellentétes mozgalom [...] a századforduló táján kezdett kibontakozni. 1904-ben megalapították a német Svájc Nyelvi Egyesületet, 1906-ban pedig a Svájci Honvédelem nevű szervezetet. Ezeknek tagjai arra kötelezték magukat, hogy nyelv-használatukban – mind a nyelvjárásban, mind pedig az írott nyelvben – ápolni fogják a svájci német nyelv tisztaságát, szépségét, és jellegzetes sajátosságainak megőrzésére törekszenek. Ettől az időtől, vagyis az 1900-as évek elejétől datálódik az úgynevezett »első nyelvjárási hullám«, amelyet a 20. században másik kettő is követett, mégpedig a 30-as években, majd a 60-as évek végén. Az utóbbi még nem is tekinthető befejezettnek, és nagyobb hatású, mint amilyenek az előzőek voltak” (1986: 19; saját fordítás).

A fentiekben kifejtett előzményekből remélhetőleg jól kitűnt, hogy a nyelv-járás megőrzése a svájci németek számára nemcsak a szűkebb pátriához való ra-

gaszkodást, identitástudatuk erősítését és megtartását jelenti, hanem nemzeti önállóságuk biztosítékát is. Ezt Roland Ris 1986-ban végzett kutatásai is igazolták, amelyekről Peter Sieber a következőket írta: „Az utóbbi időben Ris gazdag anyag alapján vizsgálta a nyelvjárás(ok) és a sztenderd német viszonyának alakulását a 19. század óta, és – Bern kantonbeli adatokból kiindulva – azt állapította meg, hogy a svájci németek számára a 20. század elejétől fogva a helyi nyelvjárások a demokrácia és az önállóság garanciáit jelentették, s ily módon ellentétbe kerültek Németország arisztokratikus jellegű irodalmi nyelvével, és sok – többnyire magas beosztású – némettel is” (1990: 83). Svájc egészének és ezen belül különösen német Svájcnak a történelmi múltjával, több évszázadra visszanyúló demokratikus hagyományaival függ össze az a szemléletmód, az a nyelvi attitűd, ahogyan a svájci németek anyanyelvükre, a kisebb-nagyobb nyelvközösségek által féltve őrzött és megbecsült helyi nyelvjárásokra tekintenek. Az körükben, mindennapi nyelvi érintkezésükben elképzelhetetlen, hogy lenéznék vagy megszegyénítenék a nyelvjárásban beszélőt, s azzal feddnék meg a kisgyereket, diákokat vagy bárkit, hogy milyen csúnya tájszólással beszél.

4. Hogy az iskolai oktatásban milyen szerepet töltsenek be a svájci német nyelvjárások és a sztenderd német, az azóta vissza-visszatérő kérdés mind a tanárok, mind pedig az oktatásügy felügyeleti szervei, hivatalai számára, amióta az iskolába járást kötelezővé tették. Az alsófokú oktatásban az írott nyelvnek (Schriftsprache) az írás- és az olvasástanításban, a felsőbb osztályokban pedig a különféle írásbeli formák elsajátításában a német nyelvű Svájcban is régi hagyománya van. Mivel azonban normatív beszélt köznyelv nem alakult ki, az írott nyelv sokkal konzervatívabb maradt mindmáig, mint például Ausztriában és Németországban. Ugyanakkor német Svájcban – különösen a nyelvoktatásban, de bizonyos tárgyak tanításában is – a helyi nyelvjárások értékeinek felismerése, felhasználása is régi keletű, a tanulók nyelvjárásias nyelvhasználatát, amely erősen kötődik a szülői házhoz, a szűkebb pátriához, az iskolai oktatás már régóta figyelembe veszi.

A 20. század elejétől olyan irányzatok kezdtek teret nyerni a pedagógiában, amelyek a tanulót és annak közvetlen környezetét állították az oktatás és a nevelés középpontjába. Ezek az elképzelések azonban csak néhány évtizeddel később váltak általános reformtörekvéssé, amelyet reformpedagógia címszóval szoktak megnevezni. Német Svájcban ennek az irányzatnak az elindítója, elvi-módszertani kérdéseinek kimunkálója Otto von Greyerz volt, akinek a munkásságát Peter Sieber kutatásai alapján mutatom be (1990: 96–102), Greyerz nézetei ugyanis szorosan összefüggnek az általam vizsgált témakörrel. Reformpedagógiai elképzeléseit *A némettanítás a jövő munkaiskolájában* (Der Deutschunterricht in der Arbeitsschule der Zukunft) című referátumában fejtette ki egy tanároknak szervezett konferencián 1911-ben. A későbbiekben kutatói tevékenysége a némettanítás tárgykörében egyre inkább kiteljesedett, számos tanulmányt és több önálló kiadványt jelentetett meg. Tudományos közleményei évtizedeken át irányt szabtak az anyanyelvoktatásban, kutatási eredményei, nézetei a német módszertanosok öt követő nemzedékére is nagy hatással voltak.

A nyelvoktatást hosszú ideig az írott nyelv előtérbe kerülése jellemezte. A 19. század utolsó évtizedeiben és főképpen a 20. század elején a szakmódszer-

tanosok egyre inkább fölismerték a szóbeli nyelvhasználat fontosságát, és a latin-oktatás példaképpül állításával szemben a szóbeli készségek szerepét kezdték hangsúlyozni az anyanyelvtanításban is. Ezeket az elgondolásokat fejlesztette tovább Otto von Greyerz azzal, hogy általában a beszélt nyelv jelentőségének elismerését – ezen belül a nyelvjárásoknak az oktatásban való felhasználását szorgalmazva – részletesen is kifejtette. A nyelvoktatásban a nyelvjárásokat kiindulópontnak tekintette, ezenkívül a nyelvtantanítás szempontjából is hasznosnak tartotta a tájnyelvi jelenségek felhasználását, mégpedig oly módon, hogy a tanulónak a szűkebb pátriájukban szerzett nyelvjárási ismereteit a nyelvtanórákon a német irodalmi nyelv sajátásaival kell összevetni. Az utóbbi kérdéskört *A nyelvjárás mint a némettanítás alapja* (Die Mundart als Grundlage des Deutschunterrichts) című munkájában bővebben is taglalta. Végül említésre méltónak tartom még azt is, hogy Greyerz koncepciójában a nyelvoktatással kapcsolatban új és fontos felismerés volt a tanítási órákon történő kötetlen beszélgetések fontosságának nagyra értékelése.

Greyerz kutatásait és a korabeli reformpedagógiai törekvéseket Peter Sieber foglalta össze (1990: 129–30). Egyik megállapítása az volt, hogy a reformpedagógiai vitákban kialakult javaslatok olyan távlatokat nyitottak meg a tanítás megújítására, amelyek a tanuló személyiségét és az azt meghatározó körülményeket (pl. a szülői ház, a mikrokörnyezet) állították előtérbe. Ez alapvető feltételt teremtett a tanulóközpontúság figyelembevételére, amelynek fontos következményei vannak az iskolai oktatás minden területén. A szóbeli nyelvhasználat fölértékelődése pedig egyrészt növelte a nyelvjárások egyébként is magas presztízsét, másrészt megerősítette azt a felfogást, hogy az anyanyelv- és az idegennyelv-oktatásban a szóbeli és az írásbeli készségek fejlesztése egyaránt fontos. Mindezt német Svájc sajátos nyelvi helyzetében úgy kell megvalósítani az iskolában, hogy a végzős diákok a kommunikáció mindkét változatának, a nyelvjárásnak és a német irodalmi nyelvnek birtokában legyenek, s mindig hatékonyan, az adott nyelvi szituációnak megfelelően tudják majd alkalmazni.

5. Az iskolával szembeni társadalmi elvárások növekedése miatt napjainkban sokfelé a világon az iskolai oktatást erőteljes teljesítménykényszer jellemzi, s többnyire nehezebb feltételek közepette kell(ene) az iskolának többet teljesíteni, mint a korábbi évtizedekben. Így van ez német Svájcban is, ahol – a már említett sajátos kettősnyelvűség és az ebből adódó feladatok – többletteherként jelentkeznek. A továbbiakban e kettősnyelvűség két pólusáról, a nyelvjárásnak és a német irodalmi nyelvnek az iskolai oktatásban elfoglalt helyéről és szerepéről szólok.

Német Svájcban általában egy-egy helyi nyelvjárás alapismereteivel és természetesen, mindennapi használatával fölverte kerülnek iskolába a gyerekek, ahol kettős feladatnak kell megfelelniük: a magukkal hozott anyanyelvjárási ismereteket úgy kell megőrizniük és bővíteniük, hogy emellett a sztenderd németet is magas fokon sajátítsák el, mert további (szakmai) előrehaladásukhoz mindkét nyelvváltozatra szükségük lehet. Ezt a kettős célt Peter Sieber a következőképpen fogalmazta meg: „Sprachförderung sowohl in der Mundart als auch in der Standardsprache gilt heute als unbestrittenes Bildungsziel der Schule. Dabei steht für die Mundarten eine Förderung der mundartlichen Register im Vordergrund, während in der Standardsprache schriftliche wie mündliche Register auf- und ausgebaut

werden sollen” (1990: 84). Mindezt korántsem könnyű megvalósítani. Az iskolára, az ott tevékenykedő tanárookra vár az a feladat, hogy a tanórákon és az azokon kívüli oktatási-nevelési alkalmak során a kitűzött célok érdekében – a tanulókkal jól együttműködve – minél eredményesebben tudjanak munkálkodni.

A tanítás nyelve lényegében mindenütt az a sztenderd nyelvváltozat, amely egyéb nyelvi formák (főként a nyelvjárások) fölé boltozódva összeköti az azonos nyelven beszélőket, és így lehetővé teszi az egy nemzethez tartozók mindennapos kommunikációját szóban és írásban egyaránt. Így van ez német Svájcban is, ahol az iskolai oktatás általában német irodalmi nyelven folyik. Használatának kérdései, problémái a tankötelezettség bevezetése óta végigkísérik a német svájci iskolát is, mégpedig az irodalmi nyelv és a nyelvjárás közötti, a már említett sajtós viszony miatt.

Az iskolába kerülő gyerekek elsődleges nyelve német Svájcban a nyelvjárás, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne ismernék – a tájszólásokhoz viszonyítva alacsonyabb fokon – a német irodalmi nyelv beszélt változatát is. Abban, hogy a sztenderdnek ezt a nyelvi formáját is általában jól megértik, elsősorban a televízióban látható gyermekműsoroknak, a CD-ROM-os játékoknak és a felnőttektől hallott meséknek, történeteknek van fontos szerepe. Zürichi óvodákban végzett fölmérések például azt mutatták, hogy a gyerekek ugyanolyan jól megértették a német irodalmi nyelven hangzó történeteket, mint azokat a meséket, amelyeket a helyi svájci német nyelvjárásban mondtak el nekik. Érthető tehát – ezt több kutató is hangsúlyozza (vö. pl. B. Siebenhaar–A. Wyler 1997: 14) –, hogy óvodás korukban a gyerekekben kedvező, pozitív vélemény alakul ki a német irodalmi nyelvről. Hogy jól megalapozott sztenderd nyelvi ismereteik legyenek, annak esélyei sehol sem annyira jók, mint az alsófokú oktatásban. Sajnos ezt a lehetőséget alig aknázzák ki a tanítás folyamatában.

A tanulók pozitív viszonya a német irodalmi nyelvhez – a német svájci tapasztalatok szerint – a felsőbb osztályokban, elsősorban a középiskolában kezd megváltozni. Ennek oka főképpen abban rejlik, hogy az oktatás, a tanítási óra középpontjába többnyire azok a hibák kerülnek, amelyeket a diákok a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználatban elkövetnek. Mindez általában negatív hatással van önértékelésükre, s további elbizonytalanodásukhoz vezethet, és ennek következtében előbb-utóbb a sztenderd némettel szemben ellenszenv, bizonyos fokú negatív hozzáállás alakulhat ki bennük. Így a nyelvjárás a szabad idő, az érzelmek, a különféle önként vállalt programok (pl. családi, baráti összejövetelek) nyelvhasználati formája lesz, a sztenderd német pedig főképpen az iskola nyelve, amelyhez a kötelességszerűen végzett munka, a tanultakról való számonkérés kapcsolódik, ez pedig általában ellenérzést, idegenkedést vált ki a diákokban. Ennek a nyelvi attitűdnek a megelőzése nagyon fontos, mert a sztenderd német elsajátításáról – éppen a tanulók későbbi sikeres pályafutása érdekében – lemondani nem lehet. Hogy ezt német Svájcban mennyire komolyan veszik, azt jól mutatja az a tény, hogy a nem német anyanyelvű gyerekek a német irodalmi nyelv (sőt helyenként még a helyi nyelvjárás) mielőbbi és pontos megismeréséhez, megfelelő szintű használatához külön lehetőséget is kapnak az iskolában. A sztenderd német beszélt és írott változatának kellő ismerete csak úgy valósítható meg, ha az iskolai oktatásban

(a nyelvjárás mellett) következetesen ezt a nyelvi formát is használják. Erre a német svájci diákoknak szinte kizárólag az iskolában van módjuk.

Svájc több évszázadra visszanyúló demokratikus hagyományaival függ össze, hogy az ország huszonhat kantonjában (önállóságukat és például a helyi gazdasági, kulturális, nyelvi helyzetüket figyelembe véve) kisebb eltérések lehetnek bizonyos törvények között, így például az oktatás egy-két részletkérdésében is. A legfontosabb, Svájc egészére kiterjedő törvényeket a kétkamarás szövetségi parlament (Vereinigte Bundesversammlung) határozza meg, előfordulhatnak azonban olyan esetek is, amikor az egyes helyi kantonok kormányának és parlamentjének van joga a döntéshozatalra. A vitás kérdésekben mindig kikérik a lakosság véleményét, ezért viszonylag gyakori, hogy hol az egyik, hol a másik kantonban népszavazást írnak ki. Természetesen a svájci államszövetségben arra törekszenek, hogy országszerte jól összehangolt döntések szülessenek. Így van ez például az iskoláztatást illetően német Svájc kantonjaiban is. Az a kép, amelyet – kellő tömörséggel, de azért bizonyos részletkérdésekre is kitérve – a B. Siebenhaar és A. Wyler a német svájci iskolákban folyó oktatásról (ezen belül a helyi nyelvjárásnak és a sztenderd németnek az egyes tanítási órákon való használatáról) felvázoltak, általánosan jellemzőnek tekinthető. Az iskolai oktatás főbb kérdéseit a két nyelvváltozat (a nyelvjárás és a német irodalmi nyelv) szempontjából – az iskolába kerüléstől a felsőoktatásig – a következőképpen foglalták össze: „Az iskola vállalja magára, hogy a gyerekeknek az írott nyelvhez közeli irodalmi németet közvetítse. [...] Az irodalmi nyelv megismerése, elsajátítása fokozatosan történik. Az első tanévben szinte kizárólag nyelvjárásban beszélnek, a második év során szaktárgyanként térnek át a sztenderd németre. Az olvasástanításban felhasznált szövegek azonban kezdetől fogva irodalmi nyelvek. [...] Az oktatás később is ezen a nyelvváltozaton folyik, de csak a tanítási órákon. A tanórák előtti szervezési feladatok elvégzése, majd az órák utáni szünetekben a tanulókkal folytatott megbeszélés és a tanárok egymás közötti társalgása is tájnyelven történik. Bizonyos tanórákon viszont még a felső tagozaton és a középiskolában is megengedik a nyelvjárás használatát, ha azt a szóban forgó téma indokoltá teszi. A készségtárgyak (pl. a rajz- és a testnevelésórák, a gyakorlati foglalkozások) általában tájszólásban zajlanak, a közismereti órákon (pl. a matematika, a különféle természettudományos tárgyak tanításakor) viszont az irodalmi németet beszélik. Ezeken az órákon is lehet azonban a nyelvjárást használni, ha a munka nem osztályközösségben, hanem kisebb csoportokban folyik. Egyébként hasonló a helyzet a felsőoktatásban is: az előadásokat irodalmi nyelven tartják, a gyakorlati foglalkozásokon viszont magától értetődő a tájnyelv használata. Sőt egyes esetekben még az is előfordul, hogy a szóbeli vizsgák, ahol kevesen vannak jelen, ugyancsak nyelvjárásban folynak” (1997: 21–2; saját fordítás).

Az idézeteknek a számonkéréssel kapcsolatos részletéhez azt szeretném hozzátenni, hogy az egyetemi és a főiskolai vizsgákon eléggé gyakori, amint azt Peter Sieber és Horst Sitta munkájában olvashatjuk (1997: 21–2), hogy az oktató nyelvjárásban üdvözli a jelölteket, s a vizsgával járó izgalom csökkentésére például a hogylétükről érdeklődik, hétköznapi dolgokat hoz szóba, és a tényleges feleltetés akkor kezdődik, ha a tanár sztenderd német nyelven kezd beszélni. Hogy

az egyes tanítási órákon milyen arányban használatos a nyelvjárás, illetőleg az irodalmi nyelv, az egyébként például az iskoláknak a német svájci országgrészen belüli földrajzi helyzetével, sőt még a településformával is összefügghet. Német Svájc nyugati vidékein általában gyakoribb a tájnyelv használata, mint a keleti részekben (így pl. Bern kantonban nagyobb mértékű, mint Szent Gallen környékén). S ami – különösen magyar szemmel nézve – meglepő: a nyelvjárásias beszéd előfordulása az iskolai oktatásban a városokban tűnik gyakoribbnak, ahogy ezt P. Sieber és H. Sitta megfogalmazta: „Eine Rolle scheint schliesslich auch der Standort der Schule zu spielen, und zwar in folgender Weise: Der Gebrauch der Mundart scheint in städtischen Gebieten häufiger zu sein als auf dem Land. Das könnte – so paradox es klingen mag – eine Folge der kulturellen Progression in der Stadt sein: Die sozialen Veränderungen und die damit einhergehenden Veränderungen im Sprachverhalten sind in den urbanisierten Gebieten weiter fortgeschritten” (1986: 64). Az mindenesetre általánosan elfogadott vélemény, hogy a sajátos nyelvi helyzet következtében, mivel nem alakult ki a svájci német tájszólások fölé boltozódó köznyelv, a szóbeli nyelvhasználat túlnyomórészt nyelvjárásban történik, ezért az iskolának fontos feladata, hogy a német irodalmi nyelv (főként annak svájci német változata, a *Schweizerhochdeutsch*) mellett a helyi tájnyelvi változatok megőrzését is minden lehetséges eszközzel támogassa. Minthogy a svájci német nyelvjárások az élet minden területén (a magán- és a közéletben egyaránt) fontos szerepet játszanak, a mindennapi nyelvi érintkezésben napjainkban is határozott és töretlen funkciót töltenek be, német Svájcban szó sincs a tájszólások visszaszorulásáról, pusztulásáról, csupán olyan kisebb mértékű változásokról, amelyek korunk tudományos-technikai előrehaladásával, bizonyos globalizációs jelenségek térhódításával függnek össze, és a tájnyelvi szókészletet érintik elsősorban. A már említett „harmadik nyelvjárási hullám” még ma is tart, a szóbeli nyelvhasználatnak az utóbbi időben bekövetkezett fölerősödésével (például a telefonbeszélgetések számának növekedése, az elektronikus médiumokban a beszélt nyelv, vagyis a tájnyelv elsődlegessége miatt) a nyelvjárások a korábbi időkhöz képest napjainkban még inkább fölértékelődtek. A svájci németeknek a németországi némettel szemben általában fenntartásaik vannak, idegenkednek használatától, s ha lehetséges (volna), inkább saját nyelvjárásukra váltá(ná)nak át. A nem német anyanyelvű idegennel való beszélgetésben viszont – amint azt jó néhányszor magam is tapasztalhattam – természetes számukra, hogy a német sztenderdet használják.

A nyelvjárásoknak az iskolai oktatásban betöltött szerepét a svájci dialektológusok és a szakmódszertanосok is régen fölismerték. Ezt jól mutatja például az a tény, hogy az utóbbi egy-két évtizedben olyan cikkek, tanulmányok és önálló kiadványok egész sora látott napvilágot, amelyek – nemcsak elméletileg, hanem a tanításban felhasználható gyakorlati példákkal is – jól megalapozták a német svájci iskolának az anyanyelvi nevelésben végzendő feladatait és lehetőségeit. Ezen publikációk közül Peter Sieber és Horst Sitta (1986), illetőleg Peter Sieber (1990) könyveit emelem ki, amelyekre ebben a dolgozatomban többször is hivatkoztam. Mindkét szerző világosan látta, hogy a nyelvjárások és az iskolai oktatás kapcsolatának vizsgálatához nemcsak elvi-elméleti alapvetésre van szükség, hanem olyan módszertani elképzelések, eljárások fölvetésére és kidolgozására is, amelyeknek

középpontjában a tanítás áll. Ezt az elgondolást valósították meg a *Nyelvjárás és a német irodalmi nyelv a tanításban* (Mundart und Hochsprache im Unterricht) című közös munkájukban (1994), amely német Svájc két alapvető nyelvvaltozatról közöl ismereteket, és – gazdag nyelvi példaanyag alapján – kézzelfogható, gyakorlati segítséget igyekszik adni a tanárok mindennapi tevékenységéhez. Kiadványukat, amely több mint tízezer példányban látott napvilágot, és amelyet Zürich kanton minden egyes iskolája megkapott, a tapasztalt oktatókon kívül a tanárszakos hallgatóknak és a pályakezdő tanároknak is a figyelmébe ajánlották. A kötetben megjelent írásokat az Előszóban a szerkesztők három témába sorolták (1994: 9). Ezek a következők: 1. Peter Sieber és Otto Stern dolgozatát a beszédfejlesztés (Sprechen – Lernen), a nyelvelsajátítás (Spracherwerb) és a nyelvhez való viszonyulás (Spracheinstellungen) címszavakkal lehet tömören jellemezni. A tárgykörhöz tartozó általános információk mellett módszertani eljárásmódokat is közölnek, különösen a beszédképesség-fejlesztés területéről, mégpedig a német irodalmi nyelv elsajátításával kapcsolatban. 2. A második blokk – Bruno Good és Pankraz Blesi írásai – nagyrészt konkrét nyelvi adatokat (az írott és a beszélt nyelvben előforduló hibákat) és a tanításban felhasználható gyakorlatokat tartalmaznak. Az itt található ismeretek és módszertani kezdeményezések jó példaanyagot nyújtanak a tanulócsoporthoz végzett közös munkához, ezenkívül segítséget jelentenek az egyetemi és a főiskolai tanárképzésben is. 3. A harmadik témacsoportban – Walter Voegeli és Heinrich Boxler munkájaként – a német Svájcban használatos, két alapvető nyelvi forma, a nyelvjárás és a német irodalmi nyelv közötti fontosabb azonosságok és különbségek leírása kap hangsúlyt, továbbá az a történeti fejlődés, amely a német nyelvű Svájc sajátos nyelvi helyzetének a kialakulásához vezetett.

6. Remélem, hogy írásomban sikerült a négynyelvű, (napjainkban egyre inkább már) soknyelvű Svájc német nyelvű országrészének nyelvi helyzetéről, valamint az ottani iskolai oktatásnak a nyelvjárásokkal és a sztenderd némettel összefüggő nyelvhasználati problémáiról viszonylag részletes képet adnom. Biztos vagyok benne, hogy a német svájci nyelvjáráskutatás (ezen belül főleg az az alkalmazott dialektológia és a szakmódszertan eredményei nekünk magyaroknak is) jó néhány tanulsággal szolgálhatnak. A magyar nyelvjáráskutatásnak – részben például a németországi dialektológiához viszonyítva a később bekövetkezett önálló tudományággá válása, részben (és főképpen) az 1910-es évek elejétől-közepétől mintegy negyedszázadig tartó visszaesése, hanyatlása miatt – olyan sok feladata gyülemllett fel, hogy több évtizedre volt szükség a felhalmozott adósságok egy részének a törlesztésére. A további teendők közé tartozik még ma is például az alkalmazott dialektológiában – annak ellenére, hogy vannak követésre méltó vizsgálódások ezen a téren is (l. részletesebben Kiss J. 2001: 145–156) – olyan füzet sorozat kiadása, amelyet Németországban az 1970-es évektől jelentettek meg (vö. Szabó J. 2003: 68) és az előzőekben bemutatott, Peter Sieber és Horst Sitta szerkesztette kötet (1994). Igaz, a magyar tájszólások korántsem térnek el egymástól annyira, mint például a német nyelvterület nyelvjárásai. Úgy vélem, hogy mégis hasznos lenne a magyar nyelvjárási régiók szerint mindazon tájnyelvi jelenségeket csokorba szedni, amelyek a diákok számára a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználatban (pl.

a helyesírásban) nehézséget okoznak, és ezeket egy-egy füzetben megjelentetve kézbe lehetne adni a közoktatásban tevékenykedő tanároknak.

Ismeretes, hogy vannak olyan nemzetek, népcsoportok (ilyenek pl. a norvégok, Németországban a bajorok), amelyek nagyra tartják, magasra értékelik nyelvjárásukat. Amint arról az előzőekben már szó esett, német Svájc őslakossága is közéjük sorolható. Számukra a tájnyelv azonosságtudatuk kifejezője és megőrzője, amely a szülői házhoz, a szűkebb pátriához való tartozást, ragaszkodást jelenti. A svájci németeknek ez az igazi anyanyelve, ahogy azt a Peter Sieber–Horst Sitta szerzőpáros megfogalmazta: „Der Deutschschweizer mag die Mundart als seine Muttersprache ansehen und demgegenüber der Standardsprache als 'Vatersprache' oder 'lingua matringa' (Stiefmuttersprache) einen nachgeordneten Rang zuweisen” (1986: 33–4).

– Hát igen. A svájci németeknek ez a vélekedése, felfogása igen régi keletű, amely nemzedékről nemzedékre tovább öröklődött, és ma is őrződik tovább. Nálunk ezzel szemben – legalább egy-két évszázad óta – az jellemző, hogy a tájnyelven beszélőket lenézik, néha meg is szégyenítik. E negatív megítélésnek a megváltoztatásában a magyar oktatási intézményeknek – az általános iskolától az egyetemig – volna tehát teendője. Régi gyökerű szemléletmódot átformálni csak következetes és összehangolt munkával lehet(ne), éppen ezért nagyon nehéz feladat, de talán nem teljesen reménytelen.

SZAKIRODALOM

- Ammon, Ulrich–Knoop, Ulrich–Radtko, Ingulf (hrsg.) 1978. *Grundlagen einer dialektorientierten Sprachdidaktik*. Weinheim und Basel.
- Boxler, Heinrich 1994. Die Entwicklung der sprachlichen Situation in der Deutschschweiz. In: Sieber, Peter–Sitta, Horst (hrsg.): *Mundart und Hochdeutsch im Unterricht*. Reihe Studienbücher Sprachlandschaft Band 1. Aarau, Frankfurt am Main, Salzburg. 87–102.
- Haas, Walter 1981. *Das Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache. Versuch über eine nationale Institution*. (Herausgegeben von der Redaktion des Schweizerdeutschen Wörterbuchs.) Frauenfeld.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Koss, Gerhard 1972. Angewandte Dialektologie im Deutschunterricht. In: *Blätter für den Deutschlehrer*. 16/1972. 92–102.
- Ris, Roland 1986. Die Sprachsituation in der Schweiz. In: *VIII. Int. Deutschlehrertagung*. Bern. 23–34.
- Ruof, Arno 1989. Dialekt als Gegenstand des Schulunterrichts. In: Lachinger, Johann–Scheuringer, Hermann–Tatzreiter, Herbert (hrsg.): *Sprache und Dialekt in Oberösterreich*. Linz. 125–34.
- Siebenhaar, Beat–Wylér, Alfred 1997. *Dialekt und Hochsprache in der deutschsprachigen Schweiz*. Herausgeber: Pro Helvetia, Schweizer Kulturstiftung. Zürich.
- Sieber, Peter 1990. *Perspektiven einer Deutschdidaktik für die deutsche Schweiz*. Reihe Sprachlandschaft 8. Verlag Sauerländer. Aarau, Frankfurt am Main, Salzburg.
- Sieber, Peter 2001. Deutsch als Fremdsprache. In: Helbig, Gerhard–Götze, Lutz–Henrici, Gert–Krumm, Hans-Jürgen (hrsg.): *Ein internationales Handbuch*. 1. Halbband. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 491–504.
- Sieber, Peter–Sitta, Horst 1986. *Mundart und Standardsprache als Problem der Schule*. (Reihe Sprachlandschaft 3.) Verlag Sauerländer. Aarau–Frankfurt am Main–Salzburg.

- Sieber, Peter–Sitta, Horst (hrsg.) 1994. *Mundart und Hochsprache im Unterricht*. Orientierungshilfen für Lehrer. Reihe Studienbücher Sprachlandschaft Band 1. Verlag Sauerländer. Aarau–Frankfurt am Main–Salzburg.
- Szabó József 2000. Nyelvek és nyelvjárások Svájcban. *Magyar Nyelv*. 96: 109–20.
- Szabó József 2003. A dialektológia és az iskolai oktatás kapcsolatának vizsgálata Németországban és Ausztriában. *Magyar Nyelvőr*. 127: 64–75.
- Szabó József 2004. Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre. *Magyar Nyelv* 100: 159–70; 291–8.

Szabó József

SUMMARY

Szabó, József

The position and role of dialect and standard language in German-speaking Switzerland, with special reference to schooling

The author sketches the present-day linguistic situation in Switzerland and its historical background; then he discusses the main characteristics of bidialectalism in German-speaking parts of the country. As one of the most conspicuous features he mentions that Swiss German and Standard German coexist with an equal status and in well-differentiated functions. He gives a detailed overview of the place and role of local dialects and Standard German in schooling, and briefly considers the related reform-pedagogical attempts. He also summarises how German schools in Switzerland try to solve the not at all easy task that school-leavers should guard and retain their mother dialect while, at the same time, they should master Standard (literary) German during their studies.

A pozitív érzelmek konceptualizálásának néhány kérdése

A nyelv, mint alapvető mentális-szociológiai képződmény, sajátos kultúrarchívum, amely az adott közösség anyagi és szellemi tapasztalatát, axiológiai rendszerét, világnézetét, magatartási mintáit, a világhoz fűződő emocionális viszonyát, tehát a világ modelljét tartalmazza. A nyelv grammatikai és lexikális struktúráiban, a közlések formáiban és jelentésében megnyilvánul a világ nyelvi képe, valamint az a mód, ahogyan az adott nyelv- és kultúrközösség felfogja és értelmezi ezt a világot. Ez a kép nem más, mint az objektív valóság alanyi interpretációja, amely soha nem lehet teljes. A világ ember általi felfogásában, a gondolatok létrejöttében és a beszéd produkciójában nagy szerepet játszanak a metaforák. Az egyes jelenségeknek a mások mintájára történő észlelése, kategorizálása, konceptualizálása és a nyelvben történő rögzítése, különösen az absztrakt jelenségek esetében, mélyen gyökerezik a tudatunkban, szorosan kapcsolódik az adott kultúrához, tehát tükröződik az adott nyelvben.

Az érzelmek olyan jelenségek, amelyeket nem lehet a nyelv segítségével, tehát szavakkal kifejezni. Az érzelem az, amit érzünk, és nem pedig az, amit átélünk a szavakban. A szavakban rögzíthetjük a gondolatainkat, de nem rögzíthetjük az érzelmeinket. A gondolatnak van struktúrája, amelyet rekonstruálhatunk a szavak segítségével, az érzelem pedig, természeténél fogva, nem rendelkezik struktúrával, tehát nyelviileg kifejezhetetlen. Annak ellenére, hogy nem tudjuk szó szerint leírni azt, amit átélünk, az érzelmekről beszélve nagymértékben vesszük igénybe a metaforákat, amelyek „másolják” a kész mintákat, a konvencionizált nyelvi formákat, egységeket, frazeologizmusokat stb. Elemzésük segít abban, hogy rekonstruálni tudjuk a konceptualizáció jelenségét, amely azonos a fogalmak jelentésével.

Egyes kutatók az érzelmet „olyan bonyolult mentális folyamatként értelmezik, amely kötelezően kihat az emberi testre oly módon, hogy felélénkíti vagy lelassítja a funkcionálását” (Nowakowska-Kempna 1995: 118). Más megfogalmazásban: az érzelem „olyan tudatállapot, amely az értékek átélésén alapul, és amely kötelezően olyan testi részvétellel függ össze, ahol az arckifejezés a központi idegrendszer működését tükrözi” (Nowakowska-Kempna 1995: 125). Az ÉKSz. szerint az érzelem az „a lelki jelenség, amelyben a környező világ jelenségeihez és önmagunkhoz való viszonyunk tükröződik”.

Úgy tűnik, hogy az érzelmek természete az ember számára nem teljesen érthető, ezért igyekszik megközelíteni azt a nyelv segítségével oly módon, hogy általában megnevezi azokat a fiziológiai reakciókat, amelyeket a megfelelő cselekvések és viselkedési formák kísérnek. Ezt figyelembe véve jelen tanulmányunkban megkíséreljük kijelölni a pozitív érzelmek konceptualizációjának alapvető irányát. A nyelvi anyag azt mutatja, hogy e feladatunk elvégzéséhez a következő kognitív tartományokat (doméneket) szükséges előhívni:

1. a TÉR doménje (amelyet a MOZGÁS BELÜLRE és KÍVÜLRE, valamint a MOZGÁS FELFELÉ és LEFELÉ fogalma jellemez);
2. a LÁTÁS doménje;
3. a HŐMÉRSÉKLET doménje;

4. a NYOMÁS doménje;
5. a SZÍN doménje;
6. a TÁRGY doménje (azaz az érzelem pszeudotestként történő észlelése, például mint általában a TÁRGY, illetve, mint annak a konkrét formái, például a TARTÁLY, az ÉPÍTMÉNY, az ÉTEL stb.), amely szoros kapcsolatban áll a SZUBSZTANCIA doménnel (amely általában mint SZUBSZTANCIA, illetve, mint annak konkrét megnyilvánulása jelenik meg, például mint a VÍZ, a FOLYADÉK stb.);
7. az ÉLŐLÉNY (EMBER, VENDÉG, ÁLLAT) doménje;
8. a HATALOM doménje.

Már a kanti időktől kezdve az a meggyőződés vált általánossá, hogy a tér és az idő a külső világ ember általi észlelésének és leírásának fő formáit képezik. Innen ered az a jogos feltételezés, hogy ezeknek a formáknak tükröződniük kell a nyelvben is. Valójában minden természetes nyelvben elkülöníthetjük a specifikus lexikális és morfológiai elemeket, amelyek a térbeli relációkat fejezik ki (pl. grammatikai kategóriák és alakok [pl. eset], a prepozíciók, határozószók, affixumok, szintaktikai struktúrák és mondatok).

A térbeli dimenzió a konceptualizációs folyamatban alapvető szerepet játszik, és szoros kapcsolatban áll az úgynevezett térbeli orientációs metaforákkal (Lakoff, Johnson 1988: 36–42), amelyek a fogalmak többségénél az észlelésüket biztosítják olyan kategóriákban, mint: felfelé – lefelé; be – ki; eleje – háta; -hoz/-hez/-höz; -tól/-től; mélyen – sekélyen; központi – periférikus stb. Az érzelmeknek a térbeli dimenzióban történő konceptualizálásánál az emberi test, illetve a testrészek (leggyakrabban pedig a szív és a szem) olyan TARTÁLYKÉNT értelmeződnek, ahova az érzelmek bekerülnek (MOZGÁS BELÜLRE), benne vannak, és utána kívülre kerülnek ki (MOZGÁS KÍVÜLRE), például: *örömmel töltötte el; különös derű költözött a szemébe* (MNSz.); *vidámság költözött beléjük* (MNSz.); *És vidámság lakott a szemében* (MNSz.); *Mit tehetnék érted, hogy a szívedben öröm legyen* (MNSz.); *s dobolt bennem az öröm* (MNSz.); *szívemben csak öröm* (MNSz.); *csupa vidámság a lelke; ...erre még hatalmasabb öröm töltött be* (MNSz.); *...ahol beszöktne szívembe egy kis szabad derű* (MNSz.); *...beugrottam és szívembe oly boldogság költözött* (MNSz.); *öröme van benne; belső gyermeki derű; ...boldogság árad szét lelkemben* (MNSz.); *Csendes öröm és elő-előbújó derűlttség költözött belém...* (MNSz.); *...itt a boldogság a tenyerben...* (MNSz.); *...s szemünkben csillongott a régi derű* (MNSz.); *...villant belém az öröm...* (MNSz.); *A kópé vidámság megint az asszony felé villant; ha nem volna az emberben életöröm, semmit sem érne az élete; stb.*

A MOZGÁS KÍVÜLRE az olyan kifejezésekben tükröződik, mint például: *árad belőle a boldogság; sugárzik belőle az öröm; elszállt az öröm; elhagyta őt a boldogság; ...nagyon fáradt, de a lényéből sugárzó boldogság így még meghittebb lett...* (MNSz.); *a vidámság elszállt; elhagyta őt a friss derű; a mámor elszállt; kiül az öröm az arcára; ...boldog arccal állt, a boldogság kitelepedett az arcára...* (MNSz.); *a gyermek vidámsága az évek során eltűnik; kifejezi az örömet; örömet nyilvánít; stb.*

A MOZGÁS KÍVÜLRE az ember testének természetes megélnélkülésével, aktivitásával függ össze, amely a serkentett emberi szervezetben keletkezett energiatöbbletnek köszönhető, például: *nem bír magával az örömtől; örömeiben majd fölveri a házat; örömeiben nem tud hová lenni; „Minden vérem fölpezsdült az örömtől”* (Mikszáth); *örömeiben alig fér a bőrébe(n); öröme derül; azt se tudja, hová legyen örömeiben; árad belőle a vidámság; árad a szeméből a boldogság; az öröm illan; öröm ragyog az arcán; túlradó boldogság; Ha találkoztok, szeméből, arcáról sugárzik az öröm* (MNSz.); *az arc örömtől sugárzik; örömteli izgalom; árad belőle a jókedv és a derű; a boldogság boldog mosolyban mutatkozik; ...pukkad a vidámság, mint a vitorla...* (MNSz.); *„Az öröm ragyogása áradt el rajta”* (Gárdonyi); *öröme gerjed; a szíve repes az örömtől; derűt áraszt maga körül; derű ömlik el az arcán; a gyermek vígsága átragadt a szüleiére; stb.*

A mozgással kapcsolatos megnyilvánulások az érzelmek kifejezésének alapvető módját tükrözik, például: *nagyot ugrik örömeiben; ugrándozik, tombol örömeiben; örömuigrás; tapsol öröme-*

ben; táncra perdült örömeiben; az esküvői menet örömeiben végig dudálta az utat; stb. Az örömtánc, mint tudjuk, más népekre és kultúrára is jellemző ősi jelenség, amelyet, a tapsokon és ugrásokon kívül más tevékenységek is kísérnek, például a hang, a sírás, a kiáltás, a nevetés (amelyeket a térbeli dimenzióban úgy is értelmezhetünk, mint a testen kívülre kivetett valamit), például: *énekelt az örömtől; örömdal; örömhang; jókedv; nevetés; könny csillant a szemében az örömtől; „A boldogságtól ordítani tudnék, ha nem lennék ma egy kicsit rekedt”* (dalszöveg); *sír a boldogságtól; kacag a boldogságtól; sír örömeiben; az öröm könnye; örömrivalgás; örömsikoltás; örömmordítás; az örömtől kicsorduló könny; ujjong örömeiben; örömujjongás; kiáltott örömeiben; ódát zeng örömeiben; örömeiben dalra fakadt; örömkurjantás; örömkialtás; „Ha nem tudsz mást, mint eldalolni, | Saját fájdalomd s örömed: | Nincs rád szüksége a világnak”* (Petőfi); stb.

Érdemes észrevenni, hogy az olyan szerkezetek, mint például: *örömugrás; nagyot ugrik örömeiben* stb. arra utalnak, hogy a MOZGÁS KÍVÜLRE metafora egyben a MOZGÁS FELFELÉ-t is implikálja, amely a kultúrák többségében a JÓ az FELFELÉ metafora formájában axiológizálódott (lásd: Lakoff, Johnson 1988: 39 és a következők; Wierzbicka 1971: 122–5).

Az érzelmek az emberi szervezeten belüli mozgásként is felfoghatók, amiről az olyan szekvenciák tanúskodnak, mint például: *...boldogság árad szét lelkemben!* (MNSz.); stb.

Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy maguk az érzelmek is TARTÁLYKÉNT konceptualizálódhatnak, amit a következő példák illusztrálnak: *boldogságban él; boldogságban leledzik; az egész életét boldogságban töltötte; a boldogságban megtalálta az élet értelmét; nagy vidámságban éli az életét; öröm az örömben; váratlanul nagy boldogságban találta magát; ...idillikus pillanatokban a boldogság föltárul;* stb.

A LÁTÁS doménhez főként két metafora kapcsolódik: a SZEM, MINT AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA és a SZEM A LÉLEK TÜKRE. Mind a két metaforát a következő kifejezésekben fedezhetjük fel: *És vidámság lakott a szemében* (MNSz.); *...s szemünkben csillogott a régi derű...* (MNSz.); *Szeme csupa derű és kristály* (MNSz.); *jóságos arcának, szemének derűje; ...különös derű költözött a szemébe* (MNSz.); *csillog, ragyog a szeme az örömtől; szeméből sugárzik az öröm;* stb. Egyes példák (pl.: *csillog, ragyog a szeme*) arra utalnak, hogy a szem úgy konceptualizálódik mint csillogó, ragyogó tárgy, amelyből sugárzik a fény. A fény metaforája, ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, alapvető szerepet játszik az ember pozitív emocionális állapotainak a konceptuálizációjában (Bańcerowski 2000: 349–52).

A HŐMÉRSÉKLET, a NYOMÁS és a SZÍN domének szorosan összefüggenek egymással. Az emberi szervezet megélénkítése maga után vonja a testhőmérséklet, a belső nyomás növekedését, és – néha – a bőr kivörösödését. A magasabb hőmérséklet hatására a szervezet hőt sugároz, amely néha fényenergiával is párosulhat. A HŐ és a FÉNY metaforán alapuló nyelvi kifejezések pozitív konnotációkkal bírnak. Az öröm, a boldogság, a vidámság, az eufória, a jókedv, a derű úgy konceptualizálódnak, mint a hő, illetve mint a fény, amely az ember belsejében jelentkező energiát kívülre is sugározza, és amely elsősorban a szemekben és az arcon jelenik meg a már korábban említett SZEM AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA, A SZEM A LÉLEK TÜKRE, valamint az ARC A LÉLEK TÜKRE metaforáknak megfelelően, például: *szeméből sugárzik az öröm; sugárzik az arca a boldogságtól; az arcáról sugárzik az öröm; az arc örömtől sugárzik; csillog/ragyog a szeme az örömtől; öröm ragyog az arcán; ragyog az arca, nagyfokú örömet tükrözve; ...s szemünkben csillogott a régi derű* (MNSz.); *felcsillan a szeme az örömtől; ...egyszerre sötétedett el arcán a derű* (MNSz.); *Először még azt hitte, talán az öröm fénye* (MNSz.); *...de nyitva maradt szája körül vidámság fénysávja bujkált* (MNSz.); *Méltóságos, elégedett öröm hízott ki a szikár halásznép arcára...* (MNSz.); *az arca örömet tükröz; vkinek a szeme fénye* (szeme ragyogása); *fénylik az arc az örömtől; a boldogság kiült az arcára; tekintete derűt sugárzott; sugárzik róla a boldogság* (táj); *„Az öröm ragyogása áradt el rajta”* (Gárdonyi Géza); *„Arcán reszketett az öröm”* (Jókai); stb.

A HŐMÉRSÉKLET doménjében az ÉRZELEM MINT TŰZ (LÁNG) metaforát fedezhetjük fel, például: *ég az arca a boldogságtól; égnek az orcái a boldogságtól; tüzel a szeme a boldogságtól; ...arca*

egészen nekitűzesedett, pirulva ragyogott... (MNSz.); a boldogság lobbanása (MNSz.); örömtűz; az öröm lángja ég a szemében; „Ezer helyütt lángolt öröm-tűz” (Ady); olvadozik az örömtől; (majd) elolvad a boldogságtól; stb. Az utolsó két példa arra utal, hogy hő hatására az emberi szervezetben „olvadási” folyamat következik be, amely azonban nem a megsemmisülést, hanem az átél pozitív érzelmekkel való egyesülést jelenti.

A NYOMÁS tartományában történő konceptualizáció a HŐMÉRSÉKLET és a TÉR doménjét is érinti, mivel a nyomás a SZÉLTÉBEN, HOSSZÁBAN VALÓ MOZGÁST idézi elő. Erre a mozgásra az jellemző, hogy az emberi test (vagy kebel, mell, szív) az ÉRZELMEK TARTÁLYAKÉNT, az érzelmek pedig SZUBSZTANCIÁKÉNT konceptualizálódnak. Ennek a szubsztanciának a belülről jövő nyomás következtében nő a térfogata, és ez a testnek, a kebelnek (mellnek), a szívnek, mint tartálynak, a szétfeszítését okozza. Ezt a konceptualizációt az alábbi példák illusztrálják: *dagad a keble (a melle, a szíve) az örömtől; öröm dagasztja a szívét; a boldogság szétfeszíti a keblét; ...feszítette az öröm, nem tudott lépésben menni...* (MNSz.); *dagad a szíve a boldogságtól*; stb. A túlságosan nagy belső nyomás robbanáshoz vezethet (pl.: *Az öröm szívdobbanások ütemére robbant fel bennem...* (MNSz.); *hirtelen boldogságtól meghasad a szíve*; stb.), és ennek következtében a tartályból kiszabadulhat a tartalma (pl.: *örömkítőrés; árad belőle a jókedv és a derű; felszabadult öröm*; stb.).

A színdimenzió, amely nagyon szerényen van képviselve a nyelvi anyagban, azt vetíti elő, hogy az ember bőrének a színe a hőmérséklet és a vérnyomás hatására változik. Ez általában a piros színre vonatkozik, például: *az örömtől/örömeiben elpirul; pirosság ömlik el az arcán a boldogságtól; ...a boldogság kitepedett az arcára, arca egészen nekitűzesedett, pirulva ragyogott...* (MNSz.); stb. (Érdemes észrevenni, hogy a bőr piros színe főként a szégyen és a harag szavak által jelzett érzelmekre jellemző.)

A TÁRGY doménje szoros kapcsolatban áll az úgynevezett ontológiai metaforákkal, amelyek az absztrakt fogalmak, esetünkben az érzelmek, tárgyként és szubsztanciaként történő felfogására vonatkoznak. Ezek a metaforák lehetővé teszik, hogy az absztrakt fogalmak kézzel foghatóvá váljanak az ember számára. Így a pozitív érzelmekhez hozzárendelődnek a különböző tárgyakra és szubsztanciákra jellemző tulajdonságok. (Erről részben már volt szó a fentiekben.) Azt a helyzetet, amikor az ÉRZELEM MINT SZUBSZTANCIA (itt újból megjelenik a TEST MINT TARTÁLY metafora) kitölti az emberi test belsejét, az olyan nyelvi szekvenciák illusztrálják, mint például: *...erre még hatalmasabb öröm töltött be...* (MNSz.); *a boldogság betölti vkinek a szívét; békés derű töltötte be a lelkét; megtelik a szíve örömmel; a vidámság tölti el a lelkét*; stb., valamint a már NYOMÁS doménnél felsorolt példák is, pl.: *dagad a keble (a melle, a szíve) az örömtől; a boldogság szétfeszíti a keblét; ...feszítette az öröm, nem tudott lépésben menni...* (MNSz.), stb. Az ÉRZELEM MINT SZUBSZTANCIA leggyakrabban „folyékony” állapotban jelenik meg, amelynek a forrása az ember belsejében rejlik (pl.: *árad belőle a jókedv [a boldogság, a vidámság, a derű]; derű ömlik el az arcán; örömcsepp*), de az egyes nyelvi kifejezések arra is utalnak, hogy az ÉRZELEM MINT FOLYADÉK az emberen kívül is létezhet. Itt olyan konceptualizáció lehetséges, amely az ÉRZELEM MINT HULLÁM metaforán alapul, és amely előnti az embert (pl.: *...előntött az öröm...* [MNSz.]; *Amikor megláttam a címet, előntött a boldogság...* [MNSz.]; *S mint a nap, előntött az öröm...* [MNSz.]), és aztán elfolyik (pl.: *elúszott a boldogság*). A szóban forgó érzelmek néha úgy konceptualizálódnak, mint a víz, amely körülveszi az embert, például *úszik a boldogságban; örömben úszik; örömmámorban úszik; boldogabb vizekre evezett; ...ó, te a vígság folyója...* (MNSz.), „Béni, kire Jolán kabátkáját bízták, boldogságban úszott” (Herczeg Ferenc); *lubickol a boldogságban*; stb.

Az érzelmek olyan szubsztanciaként is konceptualizálódhatnak, amely kitölti az ember tartózkodási helyének a belső terét (pl.: *a szobában nagy vígság van; tele van a műhely a vidámsággal; csupa vidámság az egész ház; „Megtelt a szoba elevenséggel, lármával és vidámsággal”* [Móricz Zsigmond]; *...közhivatalba vidámság, mint úde lombba a fészek, úgy települt...* [MNSz.]; *...ebben a meglehetősen súlyos levegőjű otthonában azért jelen volt a vidámság is...* [MNSz.]; *„Hol a boldogság mostanában? Barátságos meleg szobában”* [Petőfi]; *A vidámság áterjedt a cirkuszra is*;

stb.), de megjelenhet a nyílt térben is (pl.: „Mit néznek ők, a csüggeteg szemek? / Talán egy antik domb szüreti táncát, / Hol körbe-körbe tombol a vidámság” [Juhász Gyula]; nagy öröm volt ország-szerzte; ... volt nagy öröm abban a városban... [MNSz.]; A derű pedig fölragyogott az álmos városban [MNSz.]; „Pista olyan izgékony volt, mint valami lány. Körülötte állandóan zaj, vígság, zűrzavar ... volt” [Móricz Zsigmond]; „A Schramek-házzal átellenben ... nagy vásári vígság zengett ki” [Mikszáth Kálmán]; stb.).

A konceptualizáció egy másik irányát az érzelmek ÉLŐLÉNYKÉNT, illetve EMBERKÉNT történő értelmezése jelöli ki. Itt az olyan nyelvi szekvenciákról esik szó, amelyek számot adnak az érzelmek „életéről”, például: a sok gyötrellem után megszületett a boldogság; a boldogsága rövid/hosszú életű volt; kiölte belőle a boldogságot; ...a boldogság csak játszik veled, megtanít... (MNSz.); „Mutass, csendes derű! Szép víziókat” (Tóth); „Élj vígan, játszódván a vígság keblében” (Csokonai Vitéz Mihály); ahogy kilépett a kapun, tavaszi derű fogadta; „Én a vidámság hangját keresém” (Petőfi); „Itt nemrég az öröm víg dala harsogott” (Bерzsenyi); stb. Az érzelmekhez az élőlények testiségével kapcsolatos más tulajdonságok is rendelődnek, például: ...öröm tapadt hozzájuk... (MNSz.); öröm ér vkit; kiül az öröm a szemére/arcára; ...a boldogság kitelepedett az arcára... (MNSz.); Enyhe derű bujkált végig a tömött sorokon, mint madár a lombokon... (MNSz.); Sikoltasz, és derű száll meg (MNSz.); De most, hogy elhagyta az a friss derű... (MNSz.); Körülötte a megtestesült „görög” derű (MNSz.); „Öröm fogta el ködbe borongó lelkemet” (Csokonai); Az öröm napfényben vágató állat, nyergeld meg... (MNSz.); ...és olyan ellenállhatatlan vidámság fogja el, hogy nem ismer magára... (MNSz.); ...olyan vidámság fogott el, hogy rákezdtem énekelni (MNSz.); Hangos vidámság jelezte, hogy... (MNSz.); Könnyű reggeli vidámság kapott el (MNSz.); ...a régi önfeloldott vidámság nem tért vissza (MNSz.); Hova tűnt a mezőt-kószáló vidámság? (MNSz.); stb.

Az egyes nyelvi kifejezések a kívánt VENDÉG doménjét hívják elő, például: várom, hogy jöjjön a boldogság; az öröm megjelent a szívemben; végre eljött a régen várt boldogság; a szívemben csupán boldogság lakozik; ...ők is parancsot kaptak, hogy a lelküket a közelgő vígság előtt tisztítsák meg, a kölcsönös szeretetre készüljenek... (MNSz.); Ne legyél szomorú! Jön még borúra derű... (MNSz.); ...s szívemben semmi árnyék, semmi bánat, szívemben csak öröm (MNSz.); rám talált a boldogság; „Öröm, kit Schiller és Beethoven áldva zengett! / Jöjj el, jöjj el te szép, te kedves égi gyermek!” (Juhász Gyula); stb.

Néha az érzelmek úgy konceptualizálódnak, mint az olyan lények, amelyeknek hatalmuk van az ember felett. A HATALOM metaforikáját az olyan példákban fedezhetjük fel, mint például: a vidámság eluralkodott a teremben; a derű és a vidámság uralta az egész tánctermet; Emelkedett, kitűnő hangulat uralgott. Csupa vidámság... (MNSz.); átengedi magát az örömnak; ...s ott a saját mezején ki-ki zengte tovább s a vidámság így a „Körülszennyes” csárdából szerteterepülve elfoglalta a várost... (MNSz.); örömének szabad folyást enged; hatalmába kerítette a vidámság; a boldogság birodalma; eluralkodott rajta az örömmámor; hatalmába kerítette az örömmámor; Madarat lehetne fogatni vele örömeiben; A béke és boldogság honában (MNSz.); stb.

Az érzelmek megkaphatják az olyan tárgy dimenzióit is, amelyet valahol találtunk, szerezünk, találkoztunk vele; birtokolunk, átadunk másnak, amely hatást gyakorol ránk, amelyben osztozunk, amelyet elveszíthetünk stb., de tönkre is tehetünk, például: boldogságot (örömet) talál; rálel a boldogságra; (sok) örömet szerez; örömet leli vmiben; sok örömet lelt benne; a boldogság forrása; Fölnevettem, öröm hullt rám, felébredtem (MNSz.); örömet mutat; elvenni az örömet; vki elrabolja vkinek a boldogságát; vkinek sok öröme van; nem volt sok öröme az életében; örömet, boldogságot mutat; örömet ad; boldogságot hoz; vki tönkre teszi vkinek a boldogságát; boldogságban (örömben) osztozik; vki elrontja vkinek az örömet; vki feldúlja vkinek a boldogságát; „Begyűjtjük a rét gabonáját és még büszkéek sem lehetünk... bériünk van, nincsen örömünk” (József Attila); Most váratlanul nagy boldogság szakadt rá... (MNSz.); eltékozolja a boldogságot; „Nemcsak magad menél, elvitted a szülők vidámságát” (Vörösmarty); nem tudta elrejtetni az örömet; stb.

Sok nyelvi példa a szóban forgó tárgy különleges értékére utal, például: *vki keresi a boldogságot*; „*A boldogság nyomában egy életen át jártam*” (dalszöveg); „*Egész életében a boldogságot kergette*” (Petőfi); *a boldogságot űzi*; *vki nagy boldogságot talált*; *Ha örömem nem volna, mennyi (ég) is pokol lenne*; *Ha nincs boldogság, akkor valami probléma van...* (MNSz.); *De úgy kell a boldogság, mint egy falat kenyér* (MNSz.); *Annyira szép volt az öröm. Annyira rendkívüli* (MNSz.); „*S lelkem bár szomorú halálig, örömré, boldogságra vágyik*” (Reviczky Gyula); „*Hol vagy, hol vagy életünknek szép tiündere, boldogság?!*” (Tompai Mihály); *néhány órának a boldogsága kárpótolta őt minden szenvedésért; megszenvedett a boldogságeért; égi, örök boldogság; mennyei boldogság; Az ember legbensőbb vágya a boldogság, és az üresség megszüntetése* (MNSz.); *Béke, nyugalom, és boldogság. A mindenség* (MNSz.); *Mily csodás ez a békés, földöntúli boldogság!!!* (MNSz.); *Édes érzés jár ma át, Ez tán a boldogság, S azt is tudom, mit ér...* (MNSz.); *Kell a vidámság, mint tulipán szirmának a napfény* (MNSz.); stb.

Az érzelmek, bár pozitív minősítéssel bírnak, fizikai rendellenességet is okozhatnak, amely lehetetlenné teszi az emberi szervezet normális működését, például: *elszédítette a nagy boldogság; elveszti az eszt a boldogságtól; örömtől ittas; ...és majd kijózanodik, ez csak a boldogság hatása...* (MNSz.); *elakadt a hangja az örömtől; az örömtől elakadt a lélegzete; eláll a lélegzete az örömtől; „Lelkem édes, mély mámorba szédült”* (Petőfi); *mámorítás; „Pirulva gondolt rá, hogy a férje a hitvány szerelmek mámorában összetévesztheti a ő keresztnevét egy máséval”* (Ambrus Zoltán); *magán kívüli van örömében; (majd) megbolondul örömében (örömtől); összeszorul a szíve a boldogságtól; örömtől mámoros; stb.*

A nyelvi anyag azt is mutatja, hogy a szóban forgó érzelmek, a fent említetteken kívül, ahogy az alábbi metaforák jelzik, konceptualizálódhatnak, mint ÉPÍTMÉNY (pl.: *nagy öröm vára; boldogságot épít; A boldogság milyen várát tudná vágy, akarát, remény felépíteni...* (MNSz.); *...s a boldogság tornyaiban...* (MNSz.); *...nap a délutáni órákban hanyatlani kezdett, benn a csendes boldogság otthonában a ház úrnőjét az enyészet szele érintette...* (MNSz.); *a boldogságát vmire alapítja; feldűl a vkinek a boldogságát; boldogságot rombol, stb.*), mint SZÁRNYAS ÁLLAT (pl.: *Kedv s öröm repkedtek...* (Kölcsey); *A vidámság elszállt* (MNSz.); *a mámor elszállt; elszállt az öröm; Hunyorgó vidámság... veri bennem fényes szárnyát...* (MNSz.); *...s ott a saját mezején ki-ki zengte tovább s a vidámság így a „Körülzennyes” csárdából szerterepülve elfoglalta a várost...* (MNSz.); *vkinek a szívében fészkel a mennyei boldogság; a boldogság kék madára; ...közhivatalba vidámság fészkel rózsá-reménnyel.* (MNSz.); stb.), mint ÉTEL (pl.: *megízlette a boldogságot; belekóstol a boldogságba; öröm (boldogság) élteni őt, stb.*)

A feljebb tárgyalt néhány pozitív érzelem konceptualizációja azt mutatja, hogy ez sokoldalú folyamat, amelyben különböző kognitív modellek különböző relációban állnak egymással, keresztezik egymást, vagy részlegesen fedik egymást. Elemzésünkben a konceptualizáció irányait elsősorban az érzelmeket átélő személy szervezetének a megfigyelése szabja meg. Ahogy Nowakowska-Kempna (1995: 114–7) írja a pozitív érzelem átélésével kapcsolatos alapvető tapasztalat a bioenergetikai folyamatokkal függ össze, vagyis az „izgalom hullámai, azaz a bioenergia áramlata a testben az érverést, az intenzívebb szívdobogást, a belső szervek mozgását eredményezi”. Ez a tapasztalat tükröződik az érzelmek metaforizációjában is: a belső nyomás következtében létrejött MOZGÁS KÍVÜLRE, MOZGÁS FELFELÉ, MOZGÁS SZÉLTÉBEN-HOSSZÁBAN, a HŐ és FÉNY energiájával való sugárzás stb. Ez tükrözi az érzelmek intenzitását és a felettük történő uralkodás lehetetlenségét (pl.: az áradó VÍZ, a HULLÁM, a HATALOM metaforikája, az érzelmek által okozott fizikai rendellenességek). Egyes konceptualizációk viszont az átélt érzelmek pozitív viszonyait tükrözik (pl.: a VENDÉG, az értékes TÁRGY, az ÉTEL metaforikája).

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára.* 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1970. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bañcerowski, J. 1999. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *Magyar Nyelv.* 95: 188–95.
- Bañcerowski, J. 2002. A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Nyr.* 126: 321–9.
- Bañcerowski, J. 2003. Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Nyr.* 127: 196–206.
- Bañcerowski, J. 2000. A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Nyr.* 124: 349–52.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 1998. *Magyar szókincstár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lakoff, G., Johnson, M. 1980. *Metaphors We live By.* University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, G., Johnson, M. 1981. *Conceptual Metaphor in Everyday Language. Philosophical Perspectives on Metaphor.* University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Magyar Nemzeti Szövegtár* (= MNSz.). Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 1998–2003.
- Magyar Értelmező Kéziszótár.* 2003. Főszerk. Pusztai Ferenc. (Második, átdolgozott kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nowakowska-Kempna, I. 1995. *Konceptualizacja uczuć w języku polskim.* Katowice.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124: 487–94.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat, Budapest.
- Pajdzińska, A. 2000. Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. In: Jerzy Bartmiński (szerk.): *Językowy obraz świata.* Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin. 83–103.
- Wierzbicka, A. 1971. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne.* Warszawa.
- Wierzbicka, A. 1999. Mówienie o emocjach. Semantyka, kultura, poznanie. In: Wierzbicka, A.: *Język – umysł – kultura.* Warszawa.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Some issues of the conceptualisation of positive emotions

Feelings are phenomena that cannot be expressed linguistically, i.e., in words. Thoughts have structure that can be reconstructed with the help of words; but feelings, by their very nature, do not have structure, hence they are linguistically inexpressible. Despite the fact that we are unable to literally describe what we feel, we can still speak about emotions making extended use of metaphors that “copy” predefined patterns, conventionalised linguistic forms, units, phraseologisms, etc. In view of the foregoing, the present paper tries to define the fundamental direction of the conceptualisation of positive emotions. The linguistic material shows that, in order to fulfill that task, the following cognitive domains have to be accessed: (1) the domain of SPACE (characterised by the notions MOVEMENT IN, MOVEMENT OUT, MOVEMENT UP and MOVEMENT DOWN); (2) the domain of SEEING; (3) the domain of TEMPERATURE; (4) the domain of PRESSURE; (5) the domain of COLOUR; (5) the domain of OBJECT (i.e., the perception of emotions as pseudo-bodies like OBJECT in general, and its concrete forms like CONTAINER, BUILDING, FOOD, etc.) that is closely related to the domain of SUBSTANCE (occurring either generally or more concretely as WATER, LIQUID, etc.); (7) the domain of LIVING CREATURE (HUMAN BEING, GUEST, ANIMAL); and (8) the domain of POWER.

A névmási rendszer funkcionális keretben II.¹

II.

1. A névmások másik alapvető referenciális értelmezhetőségi lehetősége a deixis mellett a koreferencia. A koreferencia egyszerű, alapvető meghatározása a következő: a szövegben két nyelvi egység, amely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag, birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik, referál. A két nyelvi egység közül lehet mindkettő kifejtő, elsősorban főnévi, lehet részben kifejtett, vagyis névmási, illetve morfe-matikus, és lehet zéró (vö. Tolcsvai 2001: 181–2). Ezen belül a névmási koreferencia pedig a követ-kezőképpen foglalható össze: a szövegben mind a visszautalás, mind az előreutalás esetén az ante-cedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt név-mási elemet. A névmási forikus koreferencia a tagok közötti egyensúly szempontjából egyszerre kétféle viszonyt hordoz: egyrészt szerkezetileg szimmetrikus, hiszen két tag kapcsolata, műveletileg viszont aszimmetrikus, ugyanis az egyik tag (a forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében érthető meg (vö. Tolcsvai 2001: 200–1.). Tehát a kontextusfüggő forikus referencia esetében – amely a névmások s köztük tipikusan a harmadik személyű személyes és a mutató név-mások legáltalánosabb és leggyakoribb szövegteni szerepe – az anaforikus vagy kataforikus névmás jelentése és funkciója a szövegkörnyezetből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a koreferens nyelvi elemet, tehát az antecedenst vagy posztcedenst, amelyre a névmás utal. Vagyis az antecedenst és az anafora, valamint a posztcedens és a katafora általában szerkezetileg – s ez a tipikus – nem ugyanabban a tagmondatban helyezkednek el, sőt többnyire nem is ugyanabban a mondategységben vannak. Példa a mutató névmási anaforára:

Tegnap Péter vett egy új autót (antecedens). *Ma már azzal* (mutató névmási anafora) *ment meglátogatni a vidéki rokonait.*

Janics Natasa olimpiai bajnoknak (antecedens) *érezheti magát. Mert ebben a pillanatban az* (mutató névmási anafora) *is* (tévékommentár).

Példa személyes névmási anaforára:

Pali (antecedens) *tegnap segített nekem. Végül is ő* (személyes névmási anafora) *oldotta meg az össze matematikafeladatokat.*

S. M., sportvezető (antecedens) *megbukott. Ő* (személyes névmási anafora) *már tudja. Csak az őt* (személyes névmási anafora) *a sportvezetői székbe ültető szponzorok nem hajlandók ezt tudomásul venni* (újsághír).

Valamint mutató névmási kataforára:

Péter végül megvette azt (mutató névmási katafora), *amire mindig vágyott. Az új autójára* (posztcedens) *nagyon büszke volt.*

(Az utóbbi példában a névmásnak konnexiós referenciája is van, lásd alább.)

¹ A Nyr. 128. évfolyamának 4. számában (469–79) azonos címmel megjelent tanulmány második része. Készült a Bolyai-ösztöndíj támogatásával. Ez a dolgozat két korábbi tanulmányom (2000, 2003) átdolgozott, kibővített, pontosított változata.

Illetőleg személyes névmási kataforára:

Napok óta róla (személyes névmási katafora) *beszél az ország. Fazekas Róbert* (posztcedens) *diszkoszvető doppingvétségbe keveredett* (online hír).

Nyilvánvaló, hogy a szövegben két nyelvi elem összefüggéséhez szükség van az azonosságra, az átfedésre, a kompatibilitásra a referencián túlmenően, vagyis az értelmezéshez szemantikai, nyelvi-funkcionális ismeretek és összetevők szükségesei. Az is egyértelmű, hogy az anafora, s azon belül a névmási anafora jóval gyakoribb, mint a katafora. A kataforikus kezdés értelemszerűen feszültséget teremt, általában hosszabb szövegekben, választékosabb stílusban alkalmazzák, például az újságírás gyakorlatában vagy szépirodalmi szövegekben. Az a természetesebb jelenség, hogy előbb fogalmilag nevezünk meg valamit, hiszen a visszautalás nyilvánvalóan kisebb mentális erőfeszítést igényel, mint a névmási katafora értelmezése. Ugyancsak megfigyelhető, hogy a névmási kataforán belül a kitett személyes névmási a gyakoribb, a mély hangrendű mutató névmási katafora gyakorta együtt jár a mellékmondatos szerkesztéssel (lásd a fenti példát), illetőleg a magas hangrendű mutató névmási „felütés” mindig egyfajta endoforikus deixissel is társul:

Ennek bizony súlyos következményei lesznek. Ezt nem lehet szó nélkül hagyni. A tegnap ki-robbant sportvezetői botrány alapjaiban ingatta meg az egyesület teljes vezetőségét.

A névmási koreferencia, s azon belül is a névmási anafora a magyar szövegtani szakirodalom legkidolgozottabb része. Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a koreferenciának, méghozzá olyan szűkebb esete – ahogy már szó volt róla –, amely az elemek azonosságát követeli meg (vö. még Antal 1976: 279 is). Ide kívánczik továbbá az az érintőleges megjegyzés is, hogy a harmadik személyű személyes névmások disztribúciós viszonyban vannak a főnévi mutató névmásokkal, azaz anaforikus szerepben korrelációban állnak egymással (pl. *ő* – *az*). (Vö. G. Varga 1988: 171, valamint Pléh–Radics 1976: 261–77; az *őket* – *azokat* használatáról l. még J. Soltész 1976: 257–60, Elekfi 1980: 299–305, Kocsány 1995, Pléh 1998). Az anaforikus *ő* – *az* névmások használatával, a szabályszerűségek feltárásával részletesen Tolcsvai Nagy Gábor foglalkozott kognitív elméleti keretben (2000, 2001: 213–22).²

² Tolcsvai (2000: 222) összefoglalása szerint: „Az anaforikus *ő* és az megoszlását két potenciális antecedenstől alapvetően a nézőpont jelöli ki: a beszélőhöz a szövegvilágban közelebb álló referens *ő*, a távolabb álló pedig *az*. Ezt a megoszlást támogatja a szemantikai szerep és a szövegtopik/szövegfókusz szempontja.” Egyetlen rövid példasorral illusztrálja:

1. János odafordult a barátjához. Ø Kérdezett tőle valamit.
2. János odafordult a barátjához. Az kérdezett tőle valamit.
3. János odafordult a barátjához. Ő kérdezett tőle valamit.

Tehát: a Ø és a névmási anafora három nyelvi típusban valósul meg a magyar nyelvben: Ø + INFL., *ő*, *az*. A fenti három laborszöveg közül az első és a második egyértelműen értelmezhető, a harmadik azonban kérdéses. Az elsőben a két mondat között teljesen azonos a grammatikai alany, ez az alany tematikus szerepe szerint ágens, valamint szövegtopik egyben. A második mondat *kérdezett* igéje ágenset feltételez, azaz alapvetően János és a barátja is lehet potenciális antecedenstől. A nézőpontstruktúra szempontjából a referenciális középpont, azaz a beszélő nincsen jelölve, kívül van a szövegen, az ún. semleges kiindulópont János. A kognitív mondatelemzés esetén alapvetően elemi jeleneteket frunk le a mondatban a tér és az idő közegében jellemezve azokat. A figyelem középpontjában, vagyis a mentális középpontban az elsődleges figura van, s ha ez rendszeresen ismétlődik, akkor szövegtopikká válik. Ehhez a szövegtopikhoz viszonyítjuk aztán a többi entitást. Vagyis

A korábbiakban már volt szó az endoforikus deixis anaforikus jellegéről akkor, ha nyelvtanilag kifejező deiktikus megvalósulásról van szó. A deixis és anafora összefüggése megközelíthető a koreferencia szemszögéből is, értelemszerűen nem függetlenül a másik nézőponttól.

Az anaforikus névmásnak a magyarban grammatikai szófaji szempontból tipikusan főnév vagy főnévi csoport, melléknév vagy melléknévi csoport, határozószó vagy határozószói csoport, valamint íge vagy igei csoport az antecedense. Tehát:

Az antecedens főnévi csoport:

Feri mindig óvatosan vezet. Soha nem is éri őt semmi baj az utakon.

Melléknévi csoport:

*Feri szereti a **piros** autókat. Tegnap is ilyen járgánnyal érkezett a fogadásra.*

Határozószói csoport:³

*Feri mindig **nagyon** jól vezet. Így hajtott tegnap is.*

Igei csoport:

*Feri reggel a szobát **festette**. Ezt csinálta egész nap.*

Az igei csoportra referálás már átvezet a deixis és az anafora összefüggéséhez. Előfordul ugyanis az is, hogy az antecedens szófajilag nem határozható meg pontosan, hiszen nem egy szó vagy szerkezet a névmás értelmezhetőségének a szövegélőzménye, hanem egy akár hosszabb szövegrészlet. Vegyük az alábbi internetről származó példát (www.index.hu: Macskanevek – miért ne? című topik):

*Picur fel akart jönni mellém, de Lucácska megelőzte, felugrott az ágyamra, és zajos morgással közölte, hogy én az övé vagyok. Picur visszamorgott, majd kikullogott a szobámból. Luca most diadalittasan rohangál birodalmában, alattvalója (azaz én) szomorú tekintetétől kísérve. Hiába, a macskák már csak **ilyenek**.*

Az *ilyenek* melléknévi mutató névmás antecedense az egész megelőző szövegrészlet. Az *ilyen* névmás tulajdonságkategóriát jelöl, de ebben az esetben egy olyan tulajdonságra referál, amely nem adható meg egyetlen szóalakkal vagy kifejezéssel, csak hosszabb körülírással. Annak ellenére, hogy mindkét példában anaforikusnak kell alapvetően tekintenünk a mutató névmást, az *ilyen*-nek mégis van némi deiktikus jellege is, hiszen a szövegélőzmény és a névmás együttesen meghatározó, kijelöl egy-egy összefoglaló jellegű, tulajdonképpen tartalomváró szót, ebben az esetben ez a *tulajdonság*, tehát: 'a macskák ilyen tulajdonságokkal rendelkeznek'.

a szövegtopik a magyarban anaforikusan a zéróval jelölődik, ezért nyilvánvaló az első szöveg értelmezése: János kérdez a barátjától, és nem fordítva. A második laborszöveg második mondatának távolra mutató névmása grammatikailag alany, szintén ágens, de nem szövegtopik, hanem hagyományosan értelmezve mondattopik. A névmás egy konceptuális távolságot jelöl, a harmadik személy a zéróhoz és a beszélőhöz képest is a távolit jelenti, ezért használjuk ebben az esetben a távolra mutató névmást, hiszen a semleges kiindulóponthoz, ami itt a szövegtopik, viszonyítunk. A mély hangrendű mutató névmás biztosítja az alanyváltást, vagyis az ún. átlépés műveletét. Ennek következtében a második kétmondatos szöveg is teljesen egyértelmű: a barát kérdez Jánostól. A harmadik szövegben a személyes névmás nem biztosítja a távolság behatárolását, így a szöveg nem egyértelműsödik, azaz ki kérdez kitől. Vagyis összességében a szövegtopik folytonossága és a szövegtopik megszakadása párhuzamosan működő műveletek egymásutániságát jelenti.

³ Határozószón itt alapvetően grammatikai szófaji értelemben vett határozószót értek, vagyis a mondatban betöltött szerepnek megfelelő ADV-csoportot, ahogy a határozószói névmások is valójában grammatikai értelemben helyettesítenek határozószót, vö. *itt = fenn/fenn a dombon/ a házban* stb.

Anafora és szövegdeixis egymásba fonódásáról Levinson (1994: 856) Lyons (1977)-re hivatkozva a következőket írja: „Analysts tend to make a practical distinction between anaphora (taken to be non-deictic) and textual deixis, while noting that the phenomena grade into one another, and in any case that anaphora is ultimately perhaps deictic in nature.”⁴ Ahogy fentebb kiderült: diskurzus-deixis esetén a mutató névmás önálló használata is kettős funkciót hordoz, vagyis deiktikus szerepe mellett anaforikus jellegű is. Egyelőre hipotetikusán feltételezem, hogy a főnévi és melléknévi mutató névmás ilyen jellegű kettős funkciója elkülönül. A főnévi mutató névmás esetén a deixis, míg a melléknévi esetében az anaforikus jelleg dominál, s ez összefüggésben lehet a referálás ontológiai kétféle típusával: a nominális és a relacionális jellegű reprezentációval.

b) A koreferencia egy sajátos esetének kell tekinteni az úgynevezett tagmondaton belüli koreferenciát. Alapvetően két szintaktikailag nagyon hasonló névmásfajta jellemző az, hogy a velük koreferens nyelvi elem – s ez mindig főnévi csoport, minthogy főnévi névmásokról van szó – azonos tagmondatban található. Ezek a visszaható és a kölcsönös névmás.⁵ Például:

A lány nézi magát a tükörben,

a *magát* névmás jelen esetben a tagmondat alanyára vonatkozik, azzal áll referenciális azonosságban, tehát magának a névmásnak az értelmezéséhez nem szükséges a kontextus. Ugyanígy kölcsönös névmás esetén:

A fiú és a lány szeretik egymást,

az *egymást* a tagmondat halmazott alanyától nyeri el vonatkoztatását.

A két névmás tagmondaton belüli referenciája a következőképpen valósulhat meg a tagmondat szintaktikai szerkezetét figyelembe véve (vö. Kugler–Laczkó 2000: 164–5):

A névmás mondatrészszerpe	Az a mondatrész, amellyel a névmás koreferens	Példa
T	A	Máté nem érti magát. A lányok megértik egymást.
H	A	Máté ezt nem vallja be magának. A lányok mesélték egymásnak.
J _{birt}	A	– A fiatal házaskok értik egymás gondolatait.
J _{birt}	T	– A fiatal házaskokat érdeklik egymás gondolatai.
T	H	A lánynak sikerült megértetnie magát a többiekkel. Két egymásra következő lépést sem tud megtanulni. ⁶

⁴ Azaz: 'A kutatók arra törekednek, hogy éles különbséget tegyenek az anafora (amelyet nem tartanak deiktikusnak) és a szövegdeixis között, miközben megjegyzik, hogy a két jelenség összefolyik, és az anafora minden valószínűség szerint természeténél fogva deiktikus is egyben.'

⁵ A visszaható névmás azt fejezi ki, hogy a cselekvés (szándékos vagy szándékolatlan) a cselekvőre (fi-gyeli magát, megüti magát), illetve annak helyzetére, állapotára, viszonyaira hat vissza (pl. *békében van önmagával; felülmúlta önmagát*). A kölcsönös névmást több személy vagy dolog kölcsönösen egymásra (illetve egymás állapotára, viszonyaira) ható működésének a kifejezésére használjuk (*üdvözlük egymást, összeütköztek egymással; belenéztek egymás lapjaiba*). A kifejezett kölcsönösség lehet kétirányú (pl. *Sokáig nem szóltak egymáshoz* – A₁ ⇔ A₁) vagy egyirányú (pl. *A fiú és a lány egymást követve távoztak a boltból* – A₁ követte A₂-t vagy fordítva, de oda-vissza nem érvényes). (Vö. Kugler–Laczkó 2000: 163–4.)

⁶ Csak tagmondat-beágyazódással lehetséges.

A névmás mondatrészszerpe	Az a mondatrész, amellyel a névmás koreferens	Példa
H	H	Máténak sikerült kibékülnie önmagával. A lányoknak sikerült kibékülniük egymással.
J _{birt}	H	– A fiatal házások számára fontosak egymás gondolatai.
H	J _{birt}	Mindegy, hogy Máténak mi a baja magával. Mindegy, hogy a lányoknak mi a bajuk egymással.

A névmásnak és a referensének lehet közös az alaptagja:

Géza egy képet festett önmagáról,

és lehet különböző is:

Gézának nem sikerült megbékélnie önmagával.

Az, hogy ennek a két névmásnak ez a sajátos referenciális értelmezhetősége anaforikus vagy kataforikus, az adott tagmondat aktuális tagolásától, tehát a szórendtől függ.

Anaforikus:

Andrea gyorsan rendbe hozta magát; A fiúk sokáig nem szóltak egymáshoz.

Kataforikus:

Magát adta fel a férfi, nem pedig a társait; Csak egymásért éltek a szerelmesek.

Mindkét névmás esetében a tagmondaton belüli referens maga is lehet névmás. Például: *Ismerjük mi egymást?* Ebben az esetben a *mi* névmástól függ az *egymás* névmás értelmezhetősége: a személyes névmás deiktikus (és/vagy forikus) referenciája meghatározza annak vonatkoztatását, s ezen keresztül értelmeződik a kölcsönös névmás. Tehát ha *mi* = *én* + *te*, akkor a kölcsönösség a beszélőre és a hallgatóra vonatkozik. Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha a referens névmás a szövegbeli törlés szabályai miatt implicit, azaz a Ø + INFL. utal rá. Például: Ø *Hosszan nézte magát.* A visszaható névmás a ki nem tett ő személyes névmással koreferens, amely értelemszerűen anaforikus, így korábbi szövegbeli antecedenssel rendelkezik.

A visszaható és a kölcsönös névmás sajátos forikus referenciája grammatikai funkciójából adódik, hiszen mindkét névmás szerepe a visszaható és a kölcsönös igeeképzőkkel mutat rokonságot, vö.: *fészülködik – fészüli magát; pofozkodnak – pofozzák egymást* stb.

A tagmondaton belüli koreferencia létezik a harmadik személyű személyes névmások esetében is egy sajátos szintaktikai helyzetben. Például:

Jánost bosszantották a róla szóló pletykák.

A *róla* személyes névmás a tagmondat tárgyával áll referenciális azonosságban, ez azonban csak úgy lehetséges, hogy tagmondat-beágyazódás történt, tehát a következő két egyszerű tagmondat a kiindulás: *Jánosról pletykák szólnak; Jánost bosszantják a pletykák.* A beágyazódás következtében a két azonos nyelvi elem, amelyek azonos entitást jelölnek, egyike a beágyazott tagmondaton kötelezően névmási formában jelenik meg, ebben az esetben nem is lehetséges a fogalmi anafora: **Jánost bosszantották a Jánosról szóló pletykák.* Ez utóbbi mondat csak akkor realizálható, ha két János nevű férfiről szól a szöveg. Ezzel a kérdéskörrel mondattani vonatkozásban a strukturális mondattan foglalkozott részletesen (vö. É. Kiss 1998: 178–80).

Ugyancsak speciális a mutató névmás tagmondaton belüli koreferenciája az úgynevezett témaismétlő szerkezetek esetében. A témaismétlő névmások használata elsősorban a beszélt nyelvre jellemző, a redundancia egy sajátos fajtájának tekinthetjük. A névmás funkciója itt egyfajta nyomósítás, az É. Kiss-féle modell (1983) szerinti úgynevezett mondattopikot sorolja a nyomatékos topik tartományába. A nyomatékos topik tartománya természetesen nem homogén, fokozatokat lehet megkülönböztetni a kontraszt markáns kifejezésétől kezdve a szünetkítőltő funkcióig. A témaismétlő mutató névmások kommunikatív funkciója is jól megragadható akkor, ha a topik és a komment a mondatban távol kerülnek egymástól, ilyenkor a témaismétlés a kommunikáció sikerét szolgálja, például: *Arról van szó, hogy egy olyan embertől, aki folyton hazudik, attól ne fogadj el semmilyen tanácsot* (vö. összefoglalóan Szalamin 1988: 90–3). A témaismétlő névmás leggyakoribb megjelenési formája a nyomósító funkció a szintaktikai szempontból szerkezetileg összetett állítmányú mondatokban. Például (a példák internetes fórumokról származnak, a téma a macskanevek): *A Moszat az eredetileg Maszat volt, de olyan „kettőig sem tudok számolni” képe volt mindig, hogy Moszatra módosult; Cimi azért lett, mert a Cirmi az túl evidens lett volna.*⁷

A fenti néhány példából is nyilvánvaló, hogy ezek a névmások az anafora nem tipikus, sajátos esetei. Az anaforikus névmás és az antecedense tehát mindig ugyanabban a tagmondatban található, egymással esetben és számban egyeztetve vannak,⁸ a névmás nem azonosít, erősen eltávolodik eredeti funkciójától, diskurzuspartikulaszerű szerepe van. Nyilvánvaló azonban, hogy a funkcionális hasonlóság ellenére a témaismétlő névmások formailag nem sorolhatók a partikulák közé. A partikula ugyanis olyan viszonzyszó, amely egyrészt nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, és nem lehet mondatrész (vö. Kugler 2000: 275). A témaismétlő névmás azonban ezeknek a kritériumoknak nem tesz eleget az antecedenssel való kötelező szám- és esetbeli egyeztetés miatt. Vagyis a témaismétlő mutató névmások formailag értelmezők, funkcionálisan partikulák.

c) A koreferencia harmadik megvalósulási formája, amely a tipikustól meglehetősen eltér, az úgynevezett konnexiós referencia. A konnexiós referencia nem más, mint a névmási koreferencia speciális, mondat szinten grammatikálizálódott esete. Nevezhetjük ezt a referenciatípust szintaktikai funkciójú referenciának is, hiszen alapvetően az alárendelő összetett mondatok szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt. Sajátosan ilyen referenciával rendelkezik a vonatkozó névmás, amely alárendelő összetett mondatok kötőszava, s mint ilyen korrelációban áll a főmondatbeli utalószóval. Ezt a funkciót pedig mindig mély hangrendű mutató névmás tölti be. Az utalószó pedig nem más, mint grammatikálizálódott anafora vagy katafora, s ebben az esetben a referenst tulajdonképpen maga a mellékmondat képviseli fogalmilag kifejtve a mondatrendtől függően antecedenként vagy posztcedenként. Például kataforikus utalószói szerepű mutató névmás:

Azt mondta, hogy eljön (tárgyi alárendelés).

Anaforikus:

Hogy mikor intézem el ezt az ügyet, az még bizonytalan (alanyi alárendelés).

Természetesen a mutató és a vonatkozó névmás ilyenkor szükségszerűen ellentétes irányú referenciával rendelkeznek.

A mutató névmás kétféle – tagmondaton túlmutató, szövegtani funkciójú és konnexiós – referenciáját jól szemlélteti az alábbi népdalrészlet (Rácz Endre példája 1992: 7):

⁷ Azt, hogy ez a témaismétlő névmások leggyakoribb formája és funkciója, alátámasztja Szalamin Edit (1988) beszélt nyelvi vizsgálata, valamint saját – internetes korpuszon végzett – vizsgálatom is.

⁸ Ezért sorolják be a témaismétlő szerkezeteket az értelmezős szerkezetek közé, jóllehet Károly Sándor felhívja a figyelmet arra, hogy ezek csak formailag értelmezősek, valójában nem tekinthetők annak (Károly 1958: 32).

*Aki dudás akar lenni
 Pokolra kell **annak** menni,
 Ott kell **annak** megtanulni,
 Hogyan kell a dudát fújni.*

Az *annak* mutató névmás az első esetben konnexiós referenciájú, hiszen utalószó, a második esetben azonban tagmondaton túlmutató koreferenciális értelmezhetőséggel rendelkezik, egy megismételt elem anaforikus szerepben. Valójában a második anaforikus névmásnak antecedense az utalószó, amelynek referenciális értelmezhetőségét a mellékmondat biztosítja.

A grammatikai szerepkörön túl azonban konnexiós referenciájú, utalószói szerepű mutató névmások is a szövegben, a szövegvilágban értelmeződnek, minden bizonnyal a mellékmondat fajtájától függően némileg eltérő módon. A tartalomváró *hogy* kötőszós mellékmondat esetén a névmás antecedense vagy posztcedense mindig maga a mellékmondat, s ez esetben értelemszerűen a névmás nincs korrelációban a kötőszóval. A vonatkozó mellékmondatok esetében azonban nem szükségszerűen a mellékmondat tartalmazza azt a nyelvi elemet, amely az utalószói szerepű mutató névmást értelmezi. Előfordulhat olyan szerkesztésmód, amelyben az utalószó referenciális értelmezését a kontextus tartalmazza. Például:

*Péter végre megvette **azt**, amire vágyott. Másnap az új autójával indult a vidéki rokonaihoz.*

Az az névmás és így a vonatkozó névmás posztcedense a második mondat *új autójával* főnévi csoportja. Az ilyen típusú szerkesztés főképp a beszélt nyelvre jellemző. További példák lejegyzett beszélt nyelvi szövegekből (a lejegyzés csak a szövegűsége törekedett, pontos fonetikai-fonológiai tényezőket figyelmen kívül hagyott):

A: Lécci, hozd már ide!
 B: Mit?
 A: (**Azt**,) **Amit öt perce kértem**.
 B: Ööö... mi is volt az?
 A: **Ezt** nem hiszem el... **a piros tollam**, ott van a konyhaasztalon, asszem...

Vagy:

A: Bakker, nagyon félek ettől az egésztől.
 B: Ezt most nem igazán értem.
 A: Tudod, **amiről már beszélünk**.
 B: Per pillanat halvány lila segédfogalmam sincs, hogy miről beszélsz.
 A: Jaj, ne má, tudod... **a Márta-ügy**.
 B: Ja persze...

Az efféle mondatok főmondatbeli feje mindig maga az utalószó, amely gyakorta hiányzik is, a mellékmondat pedig nem azt az entitást írja le, amelyre a mutató és a vonatkozó névmás is együttesen referál, hanem csak az adott entitással kapcsolatos tevékenységre utal.

A személyes névmás egy esetben rendelkezik konnexiós referenciával, ha aszemantikus mondatrészszerépben *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat utalószava, például: *Bízom **benne**, hogy eljön*.

Fontos megjegyezni, hogy a vonatkozó névmások egészen más referenciával rendelkeznek akkor, ha nem mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként funkcionálnak. Ilyenkor ugyanis a mutató névmásokéhoz hasonló tagmondaton túlmutató koreferenciával rendelkeznek azzal a meg-

szorítással, hogy az antecedensük vagy ritkábban posztcedensük szigorúan a főmondatban található. Például:

*Elűtötte az autót **Bendegúzt**, akit aztán kórházba szállítottak.
Bögrében vizet hozott, amit aztán az asztal közepére helyezett.*

Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben nincs a vonatkozó névmással korrelációban levő főmondatbeli utalószó, nem is tehető ki, a vonatkozó névmás a példákban 'és őt, és azt' jelentésű, tehát anaforikus, s a megelőző tagmondatban lévő tartalmas NP (*Bendegúz, bögrében*) az antecedense. A vonatkozó névmásnak ez a funkciója latinizmus a magyarban. A fenti úgynevezett áljelzői mondatokon kívül a mondatfejes mondatokban fordul elő, például:

*János elkésett, **ami** nagy hiba volt a részéről.*

Az *ami* = 'és ez', s a névmás az egész megelőző tagmondatra utal vissza, ennek következtében a koreferencia mellett rendelkezik endoforikus deiktikus jelleggel is.

III.

A halmazreferencia kategóriájába a kérdő, az általános és a határozatlan névmás tartozik. Közös ezekben a névmásokban az, hogy állandó, általános jelentésük logikai operátorelemek segítségével írható le (vö. pl. Grundzüge 1981: 657–70). Ha egy névmás alapvető funkciója az, hogy logikai operátorként működik, akkor nem beszélhetünk a fentiek értelmében vett deiktikus vagy forikus referenciáról. Azt, hogy ezek a névmási csoportok valamilyen alapvető logikai műveletet jelölnek egy adott logikai reprezentációban, nem mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja.

a) Külön alcsoport ezen a kategórián belül a kérdő névmás. A kommunikációs folyamatban elengedhetetlen, hogy minden denotátummal rendelkező elemre rá tudjunk kérdezni, ez ugyanolyan jelentőségű, mint maga a megnevezés. Ehhez egy úgynevezett kérdőoperátor rendelhető hozzá, azaz: egy adott X elem kérdezett formában tűnik fel. Például:

***Ki** járkal a szobában?*

Olyan X elemre kérdezzünk rá, mely ebben a mondatban még kérdő formában van jelen. A kérdő névmás nem választható el a kérdő mondat egyik alapfajtajától: a kiegészítendő kérdéstől (*Mikor érkezik a repülő?*), illetőleg az úgynevezett nyitott kérdéstől (*Hogyan lehet ezt megoldani?*), tehát mondatfajta-meghatározó jegy.

b) Gyakori, hogy az általános és határozatlan névmások kategóriáját grammatikáink együtt tárgyalják. Az ide tartozó névmások többségükben összetettek, jellegzetes előtagokkal. Pete István hívja fel a figyelmet arra, hogy „a megkülönböztető jegyek lehetővé teszik, hogy önálló **határozatlan, megengedő, tagadó és gyűjtő** (...) névmásokról beszéljünk a magyarban” annak ellenére, hogy ezek a névmásfajták „bizonyos helyzetekben felcserélhetők.” Pete példája erre: „Y már *nem senki* (vagyis *valakié*)” (1978: 333).⁹ Mindezeket megerősítik a következők: a *mind-*, *minden-* előtagú névmások, tehát a gyűjtő névmások (kvantorok) a mindoperátorral (a német Alloperator fordításával) írhatók le: minden X elemre érvényes. Például:

⁹ Ez az utóbbi jelenség valójában nem a névmásfajták tulajdonképpeni összesződése, ahogy Pete utal rá, hanem ennek nyilvánvaló oka a tagadószóban van, amely szintén operátorként működik, egyszerű logikai operátor. A *sem* és a *senki*, mindkettő negációt fejez ki, s ha egy negációt negálunk, természetesen állítás lesz belőle.

Minden ember halandó,

azaz ha valaki ember, akkor halandó. Vagyis a gyűjtő névmás azt jelöli ki, hogy egy halmaz minden elemére együttesen vonatkozik egy állítás. A magyarban ezen a kategórián belül a kollektív és a disztributív értelem nem különül el élesen, úgy, mint egyes indoeurópai nyelvekben (vö. pl. az angol *all* = 'minden' – kollektív; *each* = 'minden egyes' – disztributív). A magyar gyűjtő névmások közül disztributív lehet a *mindegyik*.

A *bár*-, *akár*- előtagú megengedő névmások is tulajdonképpen az Alloperator kategóriájába tartoznak, és végső soron partitív értékűek, persze határozatlanul, vagyis a következőképpen írhatók le: minden egyes X elemre érvényes lehet, például:

Bárki meg tudja oldani ezt a feladatot.

Vagyis a megengedő névmások a halmaz minden elemére külön-külön vonatkozhatnak, ennek lehetőségét jelölik ki.

A *sem*-, *se*- előtagú névmásokhoz, a tagadó névmásokhoz az úgynevezett egzisztenciaoperátor (a német Existenzoperator fordításával) rendelhető hozzá: nincs olyan X elem, amelyre az adott állítás érvényes lenne. Például:

Senki nem jött el.

Vagyis a tagadó névmások azt fejezik ki, hogy nincs a halmazban olyan elem, amelyre az állítás érvényes.

Sajátos módon a gyűjtő névmás tagadásával nem jutunk el a tagadó névmáshoz, tehát *nem mindenki* ≠ *senki*. A *nem mindenki* azt jelenti, hogy 'van a halmazban olyan elem, amelyre nem érvényes az állítás', a *senki* jelentése, a 'halmazban nincs olyan elem, amelyre érvényes lenne az állítás'. A tagadó névmás nem más, mint az univerzális jelölő tagadó formája, így nincs ellentmondás abban, hogy mellette megjelenik még egy tagadás: egy tagadott kifejezés is (pl. *Senki nem/sem ment el*).

A fenti funkcionális-logikai és az előtagoknak megfelelő formai elkülönülés következtében célszerű és érdemes az általános névmási kategóriát megszüntetni, és három önálló névmási alcsoportként kezelni. Formailag a következő megoszlást találjuk:

	gyűjtő névmás <i>mind(en)-</i>	megengedő névmás <i>bár- akár</i>		tagadó névmás <i>se(m)-</i>
főnéviek	<i>mindenki,</i> <i>mindegyik,</i> <i>mindnyájan</i>	<i>bárki, bármi</i>	<i>akárki, akármi</i>	<i>senki, semmi</i>
melléknéviek	<i>mindenféle,</i> <i>mindennemű;</i> (<i>minden</i>)	<i>bármilyen, bárminő;</i> <i>bármelyik,</i> <i>bármiféle;</i> <i>bármennyi</i>	<i>akármilyen,</i> <i>akárminő;</i> <i>akármiféle;</i> <i>akárhány,</i> <i>akármennyi</i>	<i>semmilyen,</i> <i>semeekkora,</i> <i>semminő;</i> <i>semmiféle;</i> <i>sehány, semennyi</i>
határozószóiak	<i>mindenhol,</i> <i>mindenütt,</i> <i>mindenhonnan,</i> <i>mindenhová,</i> <i>mindenüvé;</i> <i>mindig*, mindenkor;</i> <i>mindenképpen</i>	<i>bárhol, bárhonnan,</i> <i>bárhova;</i> <i>bármikor,</i> <i>bármeddig</i>	<i>akárhol,</i> <i>akárhonnan,</i> <i>akárhova;</i> <i>akármikor,</i> <i>akármédig</i>	<i>sehol, sehonnan,</i> <i>sehova;</i> <i>semmikor,</i> <i>soha*</i> <i>sehogy(an)</i>

Problematiszus lehet a *mindig* és a *soha* ide sorolása felépítése miatt.

c) A *vala-*, *né-* előtagú (valamint az *egyik*, *másik*) határozatlan névmások operátora az úgynevezett etaoperátor: meghatározhatatlan, hogy melyik X elemre érvényes (pl. *valaki*, *valami* 'a személyek, illetve dolgok halmazának egy meghatározhatatlan eleme', *néhány* 'meghatározatlan számú elem'), például:

Valaki elvitte innen a székét.

Ebből a rövid jellemzésből is nyilvánvaló, hogy a logikai operátor szerepű névmásoknak a többi névmástól eltér a referenciájuk. Ezt tehát halmazreferenciának nevezhetjük, amely valójában lehet deiktikus vagy forikus, a szituáció vagy a kontextus azonban azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen halmazra, csoportra vonatkozik, tehát kijelöl egy olyan halmazt, amelyben a névmás logikai funkciójának megfelelően értelmezhető, például: *Valaki kopog* – teljesen általános érvényű, a valaki +élő, +ember jeggyel rendelkezik, *Valaki szedje fel a szemetet* – ha egy osztályteremben hangzik el, az ott tartózkodók csoportjára vonatkozik. Ebből következően a gyűjtő, a tagadó, a megengedő és a határozatlan névmások hordoznak bizonyos partitívuszi jelentésárnyalatot: *bárki* – egy lehetséges entitás valakik közül, *semmi* – nincs ilyen entitás valamik közül stb. (Az operátorok elnevezéseihez és a példák egy részéhez l. Grundzüge 1981: 667–70.)

A halmazreferencia lehet deiktikus, azaz a névmás értelmezési tartománya, amelyen belül a logikai művelet végrehajtódik, rámutatásszerűen, exoforikusan jelölődik ki. Például egy tanár belépve az osztályterembe, így szól: *Mindenki álljon fel!* Nyilvánvaló, hogy a *mindenki* értelmezési tartományát a szituáció jelölte ki, ez az osztályban lévő gyerekek összessége, a *mindenki* pedig azt fejezi ki, hogy minden jelenlévő, az osztályba tartozó egyedre érvényes. Forikus referenciára példa: *Ezek a gyerekek a csoportban nagyon jó képességűek. A versenyen bármelyik megállná a helyét.* Az első mondat tartalmas főnévi csoportja (hátravetett jelzői értékű határozós főnév) jelöli ki az értelmezési tartományt, a névmás pedig ezen belül azt jelenti, hogy az a halmaz mindegyik elemére külön-külön érvényes a mondatban foglalt állítás. Az értelmezési tartomány kijelölése forikus referencia esetén lehet mondategységen belüli is: *A fiúk bármelyike képes ezt a problémát megoldani.* (Ez az ún. genitívus partitívus esete.)

A halmazreferencia akár deiktikus, akár forikus abban különbözik a deiktikus és a forikus referencia fent ismertetett formáitól, hogy míg azok esetében a referenciában szereplő elemek között teljes azonosság van, a halmazreferencia esetén a kijelölt halmaz a referens, s ezen belül hajt végre a névmás logikai műveletet.

IV.

Összefoglalásképpen álljon itt egy táblázat a különféle névmásfajták és a referenciális értelmezhetőség vonatkozásában:¹

¹ Hiányzik a táblázatból a birtokos névmás. Ennek az az oka, hogy a személyes névmások -é jeles alakjainak tekintjük őket (vö. Lengyel 1997, Kugler–Laczkó 2000). A birtokos névmások a referenciális értelmezhetőség szempontjából kétféle nyitottak. Egyrészt megvan bennük a személyes névmásokra jellemző deiktikus és/vagy forikus referencia, valamint ehhez jön még az -é jel speciális szerepéből adódó referenciális értelmezhetőség. Az -é jeles alakok ugyanis egy birtokos jelzős szintagmának feleltethetők meg, amelyben az -é jeles alak a birtokszót képviseli, tulajdonképpen ismertként tüntetve fel azt, tehát: az apa *kabátja* → az apáé. Ebből a szempontból az -é jel végsősoron koreferens egy tartalmas NP-vel, pontosabban annak alaptagjával – a megkötés az, hogy speciálisan csakis birtokos jelzős szintagmáról lehet szó. Az -é jeles főnevek és ennek megfelelően a birtokos névmások is azonban eltérően például a mutatóktól nemcsak a mondategységen kívül (1), hanem gyakran azon belül (2) is lehetnek koreferensek. Azaz:

	deiktikus	tagmondaton túlmutató koreferencia	tagmondaton belüli koreferencia	konnexiós koreferencia	halmaz- referencia
személyes 1. és 2. szem.	+	-/+ ¹	-	-	-
személyes 3. szem.	+	+	+ ²	+ ³	-
visszaható	-	-	+	-	-
kölcsönös	-	-	+	-	-
mutató	+	+	+ ⁴	+	-
vonatkozó	-	+ ⁵	-	+	-
kérdő	-	-	-	-	+
határozatlan	-	-	-	-	+
gyűjtő, megen- gedő, tagadó	-	-	-	-	+

¹ Csak többes számban lehetséges akkor, ha a többes számú névmás magában foglalja a harmadik személyt.

² Csak tagmondaton-beágyazódás esetén lehetséges.

³ Csak az aszemantikus határozói alárendelés speciális fajtájában lehetséges.

⁴ Csak témaismétlő funkcióban lehetséges.

⁵ Csak az álljelzői és a mondatfejes mondatokban lehetséges.

A szakirodalmat és az összefoglalót l. Nyr. 2004: 477–9.

Laczkó Krisztina

„Szavak nélkül” Nonverbális vokális közlések fonetikai elemzése*

Bevezetés

Közhelynek számít, hogy mindennapi kommunikációs tevékenységünk fontos részét alkotják a nonverbális jelek. Ezekről szólva általában a vizuális jelek: az arcjáték, a gesztusok, a kar- és lábtartás jelei, a térköz stb. kerülnek előtérbe, pedig legalább ilyen súllyal vannak jelen az auditíve feldolgozható vokális elemek is.

A társalgásban gyakran nem grammatikailag jól megformált közlésekben fejezzük ki gondolatainkat, hanem olykor köszörüljük a torkunkat, ha rosszallásunkat akarjuk szavak nélkül kifejezni, sóhajtottunk például akkor, ha nem tudunk mit mondani valamire, de valószínűleg a leggyakrabban

1. *Elvesztettem az esernyőmet, elviszem Péterét/a tiedet* (= Péter esernyőjét/a te esernyődet).

2. *Az asztalon levő könyv Péteré/az enyém* (= Péter könyve/az én könyvem).

Tehát a birtokos névmások egyszerre mindig két referenciális értelmezhetőséget kívánnak meg, hiszen kétfelé nyitottak a személyes névmások és az -é jel függvényében. Alapvetően a deiktikus vagy a tagmondaton túlmutató forikus referencia ötvöződik a szintén tagmondaton túlmutató forikus referenciával. Ez a kettősség nyelvileg is realizálódik. (Az -é jellel kapcsolatos vitákhoz vö. pl. Hexendorf 1954: 301–18; Papp 1955: 290–7; Antal 1961: 49; Lotz 1976: 185–90.)

* A tanulmány az OTKA T046455 számú pályázat támogatásával készült.

hümmögünk. Hümmögéssel biztosítjuk beszédpartnerünket arról, hogy érdekel bennünket, és értjük is, amit mond – ez a társas kommunikációs viselkedésnek elvárt eleme, különösen, ha telefonon beszélgetünk, ahol az érdeklődő tekintet hiányát így kell pótolnunk, mert ha ezt nem tesszük, partnerünk rákérdez: „Itt vagy még?” Emellett informális helyzetekben olykor hümmögéssel adunk igenlő vagy nemleges választ, így jelezzük hitetlenkedésünket, így „kérdünk vissza”, utasítunk el, dicsérünk meg valamit (pl. a finom ételt), és kérlelni is tudunk vele sok minden más mellett. Az ezeket a funkciókat betölteni képes hangjelenségeknek sok hasonló és sok különböző tulajdonságuk van, amelyek az artikuláció módjában, az így létrehozott akusztikus szerkezetben, a szegmentális és szuprasegmentális aspektusban nyilvánulnak meg, s hatnak a percepcióra. Hasonlóságai alapján soroltuk őket egy jelenséggörbe, amelyet *hümmögés*-nek nevezünk. Az eltérések vizsgálatának az a célja, hogy feltárjuk, melyek közülük azok, amelyek funkcióiak, vagyis biztosítják az adott tartalom kifejezését, és elkülönítik az adott hümmögéstípust a többi, más funkciót betöltő hümmögéstípustól.

1. Terminológia

A nyelvészeti-fonetikai szakirodalom ez idáig alig foglalkozott ezzel a hangjelenséggel, ezért bevett terminus nem áll rendelkezésünkre. Vértés O. András 1987-es Bevezetés a magyar hangstilisztikába című művében ezt a jelenséggörbe *hmgetés* néven tárgyalja a nyelven kívüli hangjelek között (56–7), a köhögés, a tüsszentés, a torokköszörülés, a sóhajtás, a lihegés, a nevetés és a sírás mellett. Az ÉrtSz. a *hmget*, *hümget(és)*, *ühmget(és)*, valamint *ümget* formát; az ÉKsz2. pedig a *hümmög* igét hozza a cselekvés jelölésére. A Magyar Nemzeti Szövegtárban az említettek közül a *hümgetés* szónak 2 (mindkettő szépirodalmi példa); a *hümmög*-nek 218 (ebből 71 a sajtó, 126 a szépirodalmi, 1 a hivatalos és 20 a személyes jellegű alkorpuszból való); a *hümmögés*-nek pedig 31 előfordulását (15 sajtóbeli, 12 szépirodalmi, 1 hivatalos és 3 személyes alkorpuszbeli példa) találtuk; a többi szóalakra nem adott találatot a kereső (a lekérdezés dátuma: 2004. augusztus 9.). A szóalak szinkron gyakorisága alapján tehát a továbbiakban (nem idézett szövegben) a *hümmögés* terminus-sal illetjük a jelenséggörbe.

2. Artikulációs jellemzők

Vértés O. (1987) szerint „hmgetéskor zöngét és [h]-féle hangot képzünk, ezek levegője orunkon át távozik” (56). Ez a meghatározás az esetek nagy részére áll, nem igaz azonban minden formára. Pontosabb úgy fogalmaznunk, hogy a hümmögés az orrüregen keresztül távozó (normál, érdes vagy nyikorgó²) zöngé, amelyhez járulhat [h]-szerű zöreje. Ez a réselem zöngétlen és zöngés (kevert gerjesztésű) is lehet, éppen úgy, ahogy a folyamatos beszédben is zöngésülhet a fonéma-alapváltozatként zöngétlen [h] beszédhang (vö. Gósy 2004: 162). A helyeslő formáknál a [h] megjelenése megfigyeléseink alapján kötelezőnek látszik, a tagadó, kérlelő stb. formáknál azonban szinte soha nem jelenik meg. Tehát a különböző funkciókat betöltő formák leírásánál külön-külön kell számolnunk a [h] megjelenésének esélyeivel mint a jellegzetességet adó egyik tényezővel. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a [h]-szerű zörejt tartalmazó formáknál lehetséges, hogy nem a normál zöngé mellett megjelenő képzésről, hanem a zöngének a normál jellegétől eltérő, úgynevezett „suttoгásos” vagy „levegős”³ létrehozásáról van szó, ez esetben az egyes funkciókhoz tartozó

² A megkülönböztetés az angol nyelvű szakirodalomban „harsh” és „creaky voice” – vö. pl. Esling–Harris 2003.

³ Az angol nyelvű szakirodalomban „whispery” és „breathy voice” – vö. pl. Esling–Harris 2003.

formákat a zöngé létrehozásának módja és nem valamely kiegészítő elem tipizálja. Ennek megálapításához azonban elengedhetetlen az artikuláció laringoszkópos nyomon követése.

Szegmentális fonetikai eszközökkel a hümmögés formáinak egy része nem szegmentálható tovább, és a különböző funkciókat betöltő hümmögéseket csak kis részben a szegmentális szerkezet, sokkal inkább a szupraszegmentális struktúra különíti el egymástól.

3. A hümmögés formái és funkciói, illetve ezek leképeződése az írott nyelvben

A hümmögés különböző formáiban van(nak) olyan képzési jegy(ek), amely(ek)nek egyes magyar beszédhangok artikulációs konfigurációjának meghatározásában is szerepük van. Ezek alapján a percepció bázis e jegyekkel rendelkező beszédhangok sorozataként azonosíthatja az ilyen típusú hangjelenségeket, ezért írásban az ezeket jelölő *m* és *h*, valamint *ü* (ritkábban *ö*) betűk különféle módon sorrendezett szekvenciáiként jelenítjük meg a hümmögést. Az ÉrtSz.-ben, az ÉKsz2.-ben és a TESz.-ben címszók a következők: *hm*, *hüm*, *hümm*, *ühm*, *üm*, *ühüm*. Az írásos rögzítés tette lehetővé, hogy ezek a formák kommunikációs funkciót betöltő elemekként mondat- vagy szófaji minősítéssel bekerüljenek a szótárakba, a nyelvtanokba.

„A mondat- vagy szófaji jellegzője, hogy vagy önálló tagolatlan mondatként, vagy szerkesztett tagmondat szintaktikailag szervetlen elemeként fordulnak elő. [...] A mondat- vagy szófaji jellegző tehát önálló közlésességek, olyan egyszerű mondatok, amelyeket állandó alakjuk, szóformájuk és gyakori használatuk miatt a szótár részének, lexémának tekintünk. [...] A mondat- vagy szófaji funkcióját csak nagyon általánosan tudja rögzíteni a szótár, mivel kommunikációs-pragmatikai jelentéssel rendelkeznek, vagyis nyilatkozatbeli jelentésüket csak a konkrét beszédhelyzetben nyerik el (pl. [...] a *hm* jelölhet töprengést, hezitálást, de lehet kétkedő reakció is a társalgásbeli előzményre)” (Kugler 2000: 292). Az aktuális jelentés azonban korántsem csupán a beszédhelyzetből derül ki, hiszen ugyanaz a beszédhelyzet nagyon különféle reakciókat válthat ki az adott beszélőből. A hümmögésnek pusztán a hangalakja jellemzői alapján mindenképpen azonosíthatónak kell tehát lennie, a beszélő szándékának (legalább nagy vonalakban) nyilvánvalóvá kell válnia. Ebből következően kell, hogy legyen(ek) olyan akusztikai jegy(ek), amely(ek) az azonosítást lehetővé teszik. Az ÉrtSz. a *hm* címszónál meg is különböztet eső és emelkedő hangmenettel realizálódó csoportokat, ennél tovább azonban nem megy (lásd alább).

A formális tipizáláshoz tehát elsősorban szupraszegmentális fonetikai elemzések végzése szükséges – vö. Vértés O. (1987): „vannak egy- és többszótagú formái, s ritmusa, hangereje és hanglejtése szerint változik jelentése” (56–7). Megjegyzésként ide kívánczok, hogy az egy és több szótagúságot az írott nyelvi megjelenésben érhetjük tetten (*hm*, *hüm*, *hümm*, *ühm*, *üm* vs. *ühüm*, *öhöm*), a hangzó formáknál azonban a szótagolhatóság kevésbé érvényesíthető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a hümmögés különböző formái nem tagolód(hat)nak, a hagyományos nyelvészeti szótagfogalom kritériumai azonban nem alkalmazhatók rá.

A hümmögés funkcióinak-jelentéseinek felsorolását ugyancsak Vértés O. szavaival kezdjük: „Kifejezhet igenlést, tagadást, megrökönyödést, elismerést, csodálkozást stb.” (1987: 57). Az ÉrtSz.-ben ezt olvashatjuk a *hm* címszó alatt: „I. (Eső hangmenettel; rendsz. csukott szájjal ejtve) <Annak kifejezésére, hogy a beszélő csak félhangosan gondolkodik, magában beszél anélkül, hogy gondolatát, érzését másokkal közölni kívánná; gyak. ismételve>”. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a félhangosan gondolkodó attitűd korántsem minden esetben igaz, a felsorolt jelentésekben a hümmögés gyakran valódi közlő funkciót tölt be. A hümmögéssel kifejezett attitűdök tehát az ÉrtSz.-ben: 1. elgondolkodás, töprengés, tünődés; a csillapuló haragot követő higgadtabb gondolkodás; b. gúnyos ráhagyás; 2. bizonytalanság, kétkedés; a. hitetlenkedés; 3. megütközés, bosszús elégedetlenség, harag, tiltakozás; 4. csodálkozás, meglepő észrevétel; 5. rosszállással vegyes csodálkozás; 6. tetszés, elismerés; 7. sajnálkozás. (8.-ként szerepel a „refrénszerűen, a verssor végén” mint funkció, amely segít rámutatni, hogy a felsoroltak az irodalmi példák csoportosítása révén előállt altípusok.) A másik

jelenségkör hangalaki jellemzőit így adja meg az ÉrtSz.: „II. (Emelkedő hangmenettel, az m hang zárjának megtartásával v. az ajkak összezárása nélkül, a h után határozatlan minőségű magánhangzót ejtve)”. Ennek funkciói: 1. bizonytalan kérdés megelőző közlés vagy kérdés után; 2. kérdő mondat után, a kérdésre várt felelet sürgetése. A Magyar Nemzeti Szövegtárban a hümmögésnek illetően módosításait találjuk (ezek némelyike is rámutat a hümmögés funkcióira): *sajnálkozva, sokatmondóan, elismerően, helyeslően, bölcsen, kíváncsian, közömbösen, epésen, udvariasan, elégedetten, megértően, fontoskodva, egyetértően hümmög; igent hümmög; vészjósoló, zavart, engesztelő, savanyú, elégedetlen, bizonytalan, helytelenítő, kérelkedő, mérlegelő hümmögés; általános hümmögés* (vs. *konkrét szó*); *szolid, ám annál kifejezőbb hümmögés*; konkrétan megfogalmazott funkció: visszajelzés; hapaxszerű: *az előterjesztést elfogadásra javasolom, azzal a hümmögéssel, hogy...*

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a nyelvhasználók *hümmögés*-nek nevezett tevékenysége sokkal tágabb értelmű, mint amit e helyt értünk rajta. A *hümmögés* szó e dolgozatbeli jelentésdefiníciója a következő: olyan hangjelenség, amely az orrüregt elhagyó zöngéből, esetleg ehhez társuló [h]-szerű zörejből áll (a szájúreg nem kap aktív szerepet a képzésben), lekerékített egész, amely különféle, önálló, azonosítható diskurzusfunkciókkal bír. Az ilyen közléstértékű hangjelenségek egy csoportjának vizsgálatára terveztünk kísérletet.

Célunk annak megállapítása volt, hogy a különböző közlési helyzetekben rögzített minták tipizálhatók-e akusztikus jellemzőik alapján, valamint hogy az egyes típusokon belül milyen jellegzetességek tekinthetők az egyéni jellemzőkön túlmutató invariáns elemeknek, hiszen várhatóan ezen akusztikai kulcsok alapján különíthetők el egymástól az adott funkciót betöltő formák. Az alapkörpusz az 'igen' jelentésű, az odafigyelést jelző, a 'nem' jelentésű és a kérdő mintákat tartalmazta. Hipotézisünk az volt, hogy az igenlő és figyelmeztető minta szinte azonos lesz, az 'igen'-t és a 'nem'-et jelentő minta lényegi különbségeket fog mutatni, a kérdő minta eredményei pedig mindegyiktől el fognak térni, és a szakirodalomból ismert kérdő intonáció lesz a legfontosabb jellemzője. Az említettekhez hozzávettük még az emocionális tartalmú hitetlenkedve kérdő mintát a semleges kérdővel való összevetés céljából, azon hipotézisünk igazolására, hogy az érzelmi többlet befolyásolja a kérdő hanglejtés jellemzőit.

Anyag és módszer

A kísérlet első részében 10-10 magyar anyanyelvű nő és férfi beszélővel rögzítettünk hümmögéseket két sorozatban (átlagosan egyórás időkülönbséggel) oly módon, hogy megadott kommunikációs tartalmakat kellett kifejezniük ezzel a (hang)eszközzel. A hanganyagot Sony MZ-R900 típusú minidisc hangfelvételről rögzítettük, stúdiókörülmények között, hangszigetelt szobában. Az adatközlők 18–30 év közöttiek, átlagéletkoruk 23 év. Többségük egyetemi hallgató vagy végzett tanár, Budapesten (vagy az agglomerációban) élnek, vagy Budapesten tanulnak.

A kísérlet anyagául olyan hümmögéseket próbáltunk elicitálni, amelyek gyakoriak és könnyen értelmezhetők. Az adatközlőknek egy feladatlapon megadott instrukciók alapján kellett hümmögniük igenlően, kérdeve, nemlegesen, odafigyelést jelezve és hitetlenkedően kérdeve.

Az igenlő hümmögésből 40 mintát elemeztünk, s mivel az egyik női adatközlő egyik felvételén hümmögés helyett *aha* szerepelt, egy férfi adatközlő pedig megismételte a hümmögést, a nemek szerinti arány: 19 nőtől és 21 férfitől származó minta. A nemleges elemzett minták száma 45 volt 3 férfi adatközlő ismétlései miatt (ketten mindkétszer ismételték, így a nemek aránya: 20 női, 25 férfiminta). A semleges kérdő típusban nem vettük figyelembe az egyik női adatközlőtől származó mintákat, mivel nem voltak kérdő szándékúak, így ebben a csoportban 38 mintát analizáltunk: 18 nőtől és 20 férfitől származót. Ugyancsak 38 minta került bele az emocionális kérdő típusba, mert két férfi beszélő egy-egy hümmögése nem volt kérdő tartalmú, így itt a nemek aránya fordítottja lett az előzőének: 20 női és 18 férfi.

Az akusztikai fonetikai elemzést Praat 4.2 szoftverrel (www.praat.org) végeztük. Vizsgáltuk az egyes minták belső (szegmentális) strukturáltságát, időszerkezeti jellemzőit, az F0-változás jellegzetességeit (irányát és meredekségét, valamint a hangterjedelmet), majd ezen adatok alapján további számításokat végeztünk.

Az akusztikai fonetikai elemzés eredményeinek birtokában azok relevanciájának ellenőrzésére percepciós tesztet végeztünk. Az ötféle hümmögés variánsai az akusztikus eredmények alapján összesen hét jól elkülöníthető altípusba voltak besorolhatók, ebből a hétből választottunk ki egy-egy jellemző mintát, majd véletlenszerű elrendezésben kétszer játszottuk le a hallgatóknak. A 25 tesztelő – 8 nő és 17 férfi – életkora 21 és 58 év között szóródott, átlagéletkoruk 35,4 év. Mindannyian Budapesten vagy az agglomerációban élnek, és Budapesten dolgoznak vagy tanulnak. Közülük 12-en felső-, 13-an középfokú végzettséggel rendelkeznek. Az volt a feladatuk, hogy az első meghallgatáskor írják le, milyen közléstartalmat fejeznek ki az egyes hangjelenségek, majd az újbóli meghallgatáskor a megadott tartalmakhoz kellett besorolniuk a szerintük ahhoz legközelebb álló, azt a legjobban kifejező hangjelenség sorszámát. Itt az eredeti öt főkategóriának megfelelő tartalmak közül választhattak, valamint lehetőségük volt arra is, hogy úgy döntsenek, hogy az adott minta egyik típusba sem illeszthető be.

Ugyanezt a percepciós tesztet 25 nem magyar anyanyelvű egyetemi hallgató is elvégezte: 3 finn (1 férfi és 2 nő), 3 francia (1 férfi és 2 nő), 1 görög nő, 1 holland nő, 10 német (5 férfi és 5 nő), 4 olasz (3 férfi és 1 nő), 1 osztrák férfi, 1 spanyol férfi, 1 svéd nő, összesen tehát 12 férfi és 13 nő. Életkoruk 18 és 52 év között szóródik, átlagosan 23,64 évesek. Nekik a kísérlet idején még csak minimális magyar nyelvi tapasztalatuk volt, éppen elkezdtek magyarul tanulni, de alig kommunikáltak ezen a nyelven. Az instrukciókat angolul kapták, és angolul vagy németül válaszolhattak.

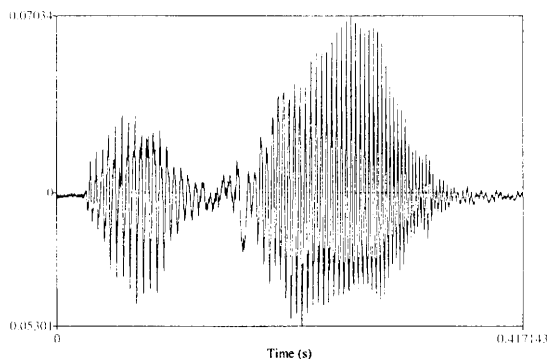
Ahol a percepciós tesztek eredményei alapján a vizsgált minták valamely altípusa nem a megadott közléstartalmat fejezte ki, ott a problematikus minták akusztikai adatait kivettük a végleges összegzésből. Így kikerült a nemleges minták közül három eső dallamú minta, mivel erre az altípusra nemleges vagy azzal szinonimnak tekinthető jelentésminősítést csupán a tesztek 4–20%-ában kaptunk. Mivel ezen utólag törölt adatok mindegyike férfitől származott, a 'nem' jelentésű mintáknál az arány 20 nő és 22 férfi lett; összesen 42 minta. A percepciós tesztek további eredményeit az egyes hümmögéstípusok tárgyalásánál összegezzük.

Eredmények

Az 'igen' jelentésű minták eredményei

Az igenlő hümmögés jellemzően két szakaszra osztható: egy pusztán zöngét tartalmazó, rövidebb kezdeti szakaszra, valamint hosszabb végszakaszra, amely a zöngé folyamatos megléte mellett induláskor [h]-szerű zörejt is tartalmaz (vagy a réselem maga is zöngés). Az esetek többségében tehát folytonos a kváziperiodikus jel, mindössze 4 olyan mintánk van (10%), amelyeknél megszakad az alaphang görbéje, itt zöngétlen [h]-szerű zörejt mérhető 20–50 ms-os tartományban, ami a teljes időtartam 5,68–13,85%-át teszi ki. Maga a zörejt tartalmazó rész ennél hosszabb, a zöngétlen szakaszok előtt és/vagy után kevert jelet látunk a regisztrátumon (1. ábra), mint ahogy a nem szakadó dallamgörbéjű minták megfelelő helyén is.

Megmértük a minták időtartamát, megfigyeléseket tettünk a dallammenetről, a lényeges pontokon kimértük az F0-értékeket, kiszámoltuk a hangközt (F0-maximum/F0-minimum), majd a számszerű adatokból átlagot és átlagos eltérést számoltunk. Az 1–3. táblázat ezeket mutatja be az összes elemzett mintára, majd külön-külön összesítve a nőkére és a férfiakéra (kiegészítve a teljes adatmennyiség alsó és felső határértékeivel); a 2. ábrán pedig a dallamformák összességéig látható.

1. ábra: Egy aperiodikus szakaszt is tartalmazó igenlő minta rezgéseképe

1. táblázat: Az igenlő minták összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	249,00	79,00	113,00	1,23
Felső határérték	558,00	263,00	353,00	2,25
Átlag	351,90	152,00	229,70	1,54
Átlagos eltérés	56,69	37,75	47,20	0,19

2. táblázat: A nők igenlő mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	249,00	139,00	191,00	1,23
Felső határérték	558,00	263,00	353,00	1,94
Átlag	380,16	190,00	272,89	1,44
Átlagos eltérés	75,55	20,21	33,46	0,13

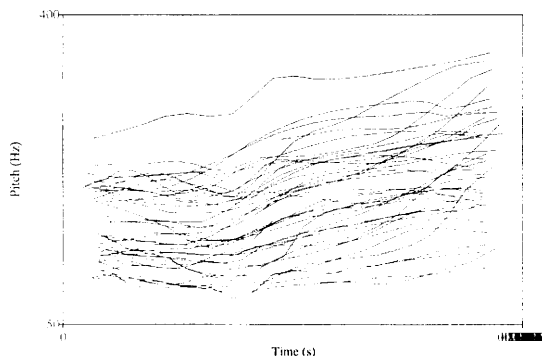
3. táblázat: A férfiak igenlő mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	260,00	79,00	113,00	1,31
Felső határérték	445,00	165,00	261,00	2,25
Átlag	326,29	117,67	190,48	1,63
Átlagos eltérés	32,68	18,51	32,26	0,20

Az időtartamértékek alapján az igenlő hümmögés az egy és két szótagú magyar szavak tartamának megfelelő hosszúsággal realizálódik (vö. Gósy 2004: 114); a nőknél valamivel szélesebb tartományban szóródva. A belső időszerkezeti arány átlagosan 1 : 2, azaz a [h]-szerű elem megjelenése előtti rész hossza átlagosan körülbelül fele az azt követő szakaszénak. (A tagoló pont az osz-

cillogram burkológörbájének a két szakasz közötti minimuma, amely általában egybeesik a dallamgörbe – egyik – töréspontjával.)

A hangközátlagok körülbelül egy kvintnek felelnek meg, a nemek között ebben lényeges eltérést nem tapasztalunk. (Kissé meglepő, hogy a legnagyobb hangközot egy férfi beszélőnél kaptuk, de ez egyedi jellemző, az összes adatközlő közül csak az ő két produkciójában haladja meg a hangköz az egy oktávot.)

2. ábra: Az igenlő minták dallammeneteinek összesítő grafikonja

A 2. ábrán látható, hogy az 'igen'-t jelentő hümmögés dallamformái ugyan változatos realizációkat mutatnak, mégis közös tipikus jellemzőjük az emelkedő hanglejtés, valamint az első harmadoló pontnál jelentkező szakadás vagy töréspont, amelyet a (zöngétlen vagy zöngés) réselem megjelenése indukál. Vannak végig (változó meredekséggel) emelkedő dallamformák, illetve ereszkedő előzékdallamot követ az emelkedés. A zárlatban olykor néhány Hz-nyi ereszkedés is megfigyelhető.

Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy az igenlő hümmögés azonosítását lehetővé tevő kulcsok: a belső szerkezeti tagolódás a zörejelem megjelenésével és a dominánsan emelkedő dallammenet.

A percepció teszt első fordulójában minden magyar adatközlő igenlőként értékelte a mintát (*igen, igenlés, helyeslés, egyetértés, jóváhagyás, beleegyezés, igaz, rendben* válaszokat kaptunk). A megadott jelentéstartalomhoz való párosításban a minta sorszámát az 'Igen' jelentésűhöz írták 22-en (88%), 2 adatközlő írta be az 'Igen, figyelek' kategóriába (8%) és 1 mindkettőbe (4%). A nem magyar anyanyelvűek közül 23-an igenlőnek, helyeslőnek, helybenhagyónak minősítették (92%), 1 olasz tesztelő kérdésnek érezte, 1 pedig nem adott választ. A második fordulóban 18-an (72%) sorolták a mintát az 'igen' kategóriába, 6-an (24%) a 'figyelek', egyvalaki pedig a kérdés kategóriájába. Az eredmények alapján ez a hümmögéstípus tehát nemcsak a magyarban, de sok európai nyelvben is egyértelműen 'igen' jelentésű kommunikációs aktus.

A figyelemjelző minták eredményei

Erre a mintára minden adatközlőtől mindkét esetben jó minőségű, elemezhető felvételt kaptunk. Végül összesen 68 hümmögést analizáltunk, aminek az az oka, hogy több adatközlő megismételte a hümmögést. A megadott szituációban az adatközlők a hallgató szerepét „játsozták”, az ismétlést az motiválhatta, hogy explicitte kívánták tenni folyamatos aktív részvételüket az elképzelt társalgásban. A 20 adatközlő közül 11 ismételt legalább az egyik alkalommal, ebből 8-an mindkétyszer, így véleményünk szerint az ismétlés, ha nem is kötelező, de mindenképpen releváns

jegye a megadott tartalom kifejeződésének. Az ismétlő adatközlők nemek szerinti megoszlása: 5 nő és 6 férfi; a mindkét szer ismétlőké: 3 nő, 5 férfi. Az összesen 19 ismétléses felvétel közül 12 két hümmögést, 5 hármatot, 2 pedig négytet tartalmaz. A többször ismétlők férfiak, ezért az összes minta nemek szerinti aránya a férfiak javára tolódott el: ebben a típusban 29 női és 39 férftól származó mintát kaptunk. Az ismétléses felvételeken a hümmögések között tartott szüneteket is kimértük, de ezekben semmilyen szabályosság nem volt felfedezhető. A szünetek tartama 40 és 1696 ms között szóródott.

Ugyanazokat a méréseket és számításokat végeztük el, mint az előző mintán, az eredményeket a 4–6. táblázatok mutatják be. Az odafigyelést kifejező hümmögés belső szerkezete megegyezik az igenlővel – ahogy vártuk. Itt 3 olyan minta volt, amelynek az F0-görbéje a zörejes szakasz zöngétlensége miatt megszakadt, ezek közül kettő ugyanazoknál a beszélőknél fordult elő, mint az igenlő minta ilyen esetei, így ez akár egyéni jellegzetesség is lehet. A zöngétlen szakaszok 27, valamint 55 és 60 ms-osak (ez a teljes tartamnak kb. 9–21%-át teszi ki).

4. táblázat: Az odafigyelést jelző minták összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	214,00	86,00	111,00	1,11
Felső határérték	630,00	221,00	337,00	2,15
Átlag	357,90	140,21	205,13	1,48
Átlagos eltérés	78,06	33,07	42,67	0,16

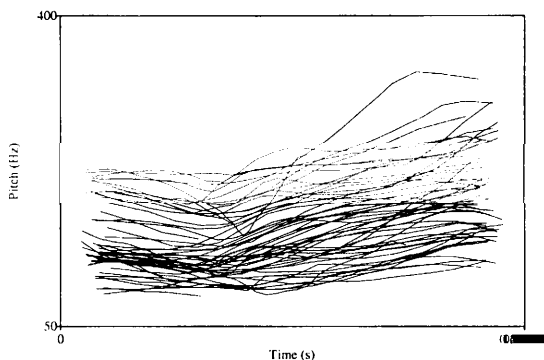
5. táblázat: A nők odafigyelést jelző mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	214,00	139,00	184,00	1,11
Felső határérték	630,00	221,00	337,00	1,76
Átlag	383,48	178,93	249,83	1,40
Átlagos eltérés	90,71	15,44	29,91	0,13

6. táblázat: A férfiak odafigyelést jelző mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	238,00	86,00	111,00	1,18
Felső határérték	563,00	140,00	243,00	2,15
Átlag	338,87	111,41	171,90	1,54
Átlagos eltérés	62,25	12,38	26,92	0,17

Az időtartam- és frekvenciaértékek megoszlása megfelel az 'igen' jelentésű mintáknál tapasztaltaknak. (A legnagyobb hangköz itt egy másik férfi adatközlő egyik mintájában jelentkezett, ugyancsak ez az egyetlen olyan adat, ahol meghaladja az egy októvot.)

3. ábra: A figyelemjelző minták dallammeneteinek összesítő grafikonja

A helyeslő hümmögés dallammenete – akárcsak az igenlő – jellegzetesen emelkedő, ugyanazokkal a variációs lehetőségekkel, amelyeket a 2. ábrán láttunk.

Az a hipotézisünk, hogy e két hümmögéstípus akusztikailag lényegében azonos, teljes egészében igazolódott: ekvivalensnek tekinthetők a belső szerkezet, a temporális jellemzők és a hanglejtés adatai alapján. Ezt bizonyítják a Student-féle t -próba eredményei is: az időtartamra $p < 0,72$, a hangközértékekre pedig $p < 0,21$. Kérdés, hogy az ismétlés eltérő kommunikációs funkciót hordozhat-e, erre a percepció tesztek eredményeiből kívántunk választ kapni.

Az ismétléses mintára, amely négy darab különböző tempójú 'igen'-t tartalmazott különböző hosszúságú köztes szünetekkel, az első fordulóban a magyarok 15 esetben (60%) *igen-igen, értem-értem* vagy *igenlés, helyeslés, egyetértés*, 2-szer *megegyezés* választ adtak. A figyelem jelzését vagy a folytatásra buzdítást expliciten 6 adatközlő válasza tartalmazta (24%), és volt két olyan adatközlő, aki szerint érdektelenséget, figyelmetlenséget fejezett ki a minta. A másik feladatban, ahol megadott kategóriák közül kellett választani, 22-en (88%) sorolták a mintát a 'figyelek' jelentésű csoportba, 2-en tartották 'igen' jelentésűnek, egyvalaki pedig mindkét csoportba beírta (akárcsak az előbbi típus esetében).

A nem magyar anyanyelvűek közül 3 olasz adatközlő nem adott választ, itt is 2-en érezték elutasítónak, a többiek (20-an = 80%) nagyon változatos válaszokat adtak, amelyeknek közös jellemzőjük, hogy pozitív közlői attitűdöt jeleznek. A kontrollként használható második tesztforduló sokkal rendezettebb képet mutat: a 'figyelek' jelentésű csoportba 17-en (a válaszadók 77,3%-a) sorolták be ezt a mintát, igenlőnek 2-en minősítették, és 6 adatközlő szerint egyik kategóriába sem illik bele.

Összegezve: mind a magyar, mind a nem magyar anyanyelvű beszélők dominánsan megerősítő figyelemjelzésnek tartják ezt a hümmögésformát, s minthogy ennek az ismétlő mintának az első darabját játszottuk be az igenlő forma tesztelésére, nyilvánvaló, hogy – amint az akusztikai eredmények egyezéseiből is kiderült – az önálló és az ismételt igenlő forma között a hallgató által érzékelt különbség nem az akusztikai paraméterekből, hanem az ismételt elhangzás tényéből adódik.

A 'nem' jelentésű minták eredményei

Ez a típus a belső szerkezet tagoltsága alapján két altípusra bomlik: a) az esetek több mint háromnegyedében (35 minta = 83,3%; 19 nő és 16 férfiminta) a rövidebb zöngés indító szakaszt szünet követi, majd hosszabb zöngés záró szakasz következik. Ezek a minták szélesebb hangterjedelmet fognak át. A kisebb elemszámú b) altípus szünet nélkül, folytonos zöngében realizálódik

(7 eset = 16,7%; 6 férfi és 1 női minta), amely dallammenetében emlékeztet az a) csoportéra, de sokkal szűkebb frekvenciaaterjedelemben realizálódik (4. ábra).

Nem tapasztaltunk [h]-szerű zörejelemet, de előfordul a zöngé „nyekergőssé” válása, ami a hümmögés elején, közepén és végén is megtörténhet. Ilyenkor az F0-görbe hirtelen nagy lépést tesz férfiaknál általában lefelé, nőknél általában felfelé, de az észlelésünk ezt a frekvenciaváltozást nem érzékeli, célzott hallgatáskor is csak annyit észlelünk, hogy megváltozott a zöngé minősége. Ezért az ilyen szélsőséges frekvenciaadatokat szolgáltató részek értékeit (különösen mivel alig a minták egynegyedében fordulnak elő) nem vettük figyelembe a számításoknál.

A két altípus a temporális jellemzőik alapján is markánsan elkülönül: a szünetet tartalmazó minták időtartama átlagosan körülbelül a kétszerese a folytonosakénak (7. táblázat), és még az a) altípus szünet nélkül mért tartamát is jóval nagyobb a folytonos minták tartamátlagánál, tehát az időtartamot nem pusztán a szünet növeli meg.

7. táblázat: A nemleges minták időparaméterei

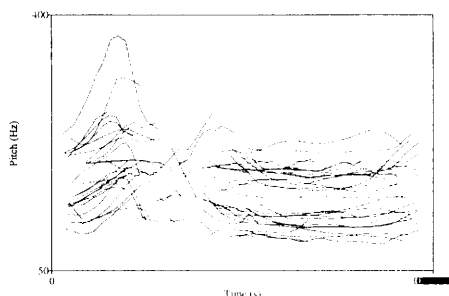
	Alsó határérték	Felső határérték	Átlag	Átlagos eltérés
Az összes minta időtartamértékei (ms)	252	848	516,2	162,9
A folytonos minták időtartamértékei (ms)	252	419	323,6	47,1
A szünettel megszakított minták teljes időtartama (ms), ezen belül:	258	848	554,7	156,7
– az első zöngés szakasz időtartama (ms)	90	214	135,91	27,91
– a szünet időtartama (ms)	25	216	106,37	44,08
– a második zöngés szakasz időtartama (ms)	130	558	312,46	94,22
– a szünet nélküli teljes időtartam	171	726	412,16	121,77
– a szünet tartamának és a teljes tartamnak az aránya	1 : 3,14	1 : 18,36	1 : 6,08	1,66
– a rövidebb első és a hosszabb második zöngés szakasz időtartamaránya	1 : 1,30	1 : 4,32	1 : 2,31	0,56

8. táblázat: A nemleges minták összesített alapfrekvencia-adatai

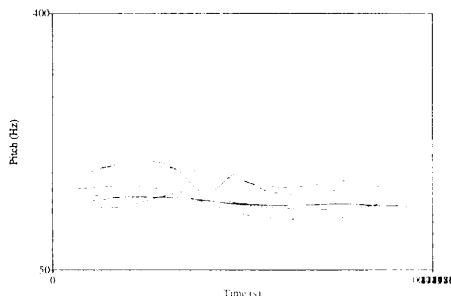
	Alsó határérték	Felső határérték	Átlag	Átlagos eltérés
Az összes mintán mért F0-minimumok (Hz)	87	218	147,4	32,0
Az összes mintán mért F0-maximumok (Hz)	120	368	204,0	44,6
Az összes mintán mért hangköz (F0-max/F0-min)	1,1	2,9	1,4	0,2
A folytonos minták F0-minimuma (Hz)	120	164	144,7	13,4
A folytonos minták F0-maximuma (Hz)	150	226	175,9	25,0
A folytonos minták hangköze (F0-max/F0-min)	1,1	1,4	1,2	0,1
A szünetet tartalmazó minták összesített F0-minimumai (Hz)	87	218	148,0	35,6
nők	87	218	177,53	18,86
férfiak	88	131	111,50	12,69

	Alsó határérték	Felső határérték	Átlag	Átlagos eltérés
A szünetet tartalmazó minták összesített F0-maximái (Hz)	120	368	209,6	47,5
nők	178	368	249,42	37,90
férfiak	120	202	162,25	17,72
A szünetet tartalmazó minták összesített hangközértékei (F0-max/F0-min)	1,1	2,9	1,4	0,2
nők	1,07	2,85	1,44	0,26
férfiak	1,23	2,00	1,47	0,15

a)

b)

4. ábra: A nemleges minták dallammeneteinek összesítő grafikonjai:

a) a szünettel megszakított; b) a folytonos realizációk

A Student-féle t -próbát elvégezve azt kapjuk, hogy a két altípus mintáinak hangközértékei szignifikánsan eltérőek ($p < 0,0016$). A táblázatból és a 4. ábrán is jól látszik, hogy az a) (szünetet tartalmazó) altípus frekvencia- és hangközadatai jóval szélesebb tartományban szóródnak.

Az a) altípus dallamformáinak kötelező eleme a szökő indítás, ez gyakran ereszkedő-eső formába torkollik a szünet előtt, majd a szünetet követően ereszkedő/lebegő jellegű a második zöngés szakasz dallama. A szakasz végi néhány Hz-es emelkedés gyakori, de nem annyira pregnáns, hogy megváltoztatná a tagadó jelentést, legfeljebb árnyalja azt, az ereszkedő végű dallamforma a lezárt-ságból következően szigorúbb, egyértelműbb tagadást fejez ki. A b) altípus dallamai ugyanilyen hullámzást követnek, csak kevésbé meredek indulással (és természetesen szünet nélkül).

A dallambeli közös kötelező jegy a hűmmögés első felében észlelhető frekvenciacsökkenés lehet, s a semleges, érzelemmentes formákban ez folytatódik is a közlés végéig. Az ettől való kis-mértékű eltérések kiegészítő, árnyaló jelentéssel bírnak. Ugyancsak fontos megkülönböztető jellemző a zörejelem hiánya, és bár nem kötelező, de igen gyakori jellegzetesség a körülbelül az első harmadoló pontnál tartott szünet.

A szünettel megszakított a) altípus percpációs tesztelése a magyarok körében egyöntetű eredményt hozott: mind a nyitott kérdésre adott válaszokban, mind a feleletválasztásban 100% a 'nem' jelentést jelölte meg. A nem magyar anyanyelvűektől az első fordulóban 20 nemleges (vagy azzal szinonim) választ kaptunk (80%), a kontrolltesztben 23-an sorolták a mintát a tagadást jelentő kategóriába (92%). A folytonos, b) altípusba tartozó minta a magyar adatközlők 80%-a (20 fő) számára jelentett tagadást, tiltakozást, elutasítást mindkét fordulóban; a másik 5 adatközlő bizonytalanak,

hanyagnak, kérdőnek, igenlőnek és a kapcsolattartást szolgálónak érezte a mintát. A nem magyar anyanyelvűektől kapott sokszínű válaszok között alig volt nemleges tartalmú (3-at ítéltünk ilyenek = 12%), a kontrolltesztben pedig egyetlen ilyen fordult elő. A feleletválasztásnál a többség (56%) egyik megadott csoportba sem tudta besorolni a mintát, 40%-ban (10-en) pedig igenlőnek értékelték.

A szünet és a nagyobb hangköz tehát a magyar anyanyelvűek számára megerősíti az emelkedő-ereszkedő dallamú hűmmögés eredendően tagadó értelmét, a tesztelésben részt vett külföldiek ezzel szemben a folytonos, szűkebb hangterjedelmű mintát egyáltalán nem érzékelték tagadónak, tehát számukra a szünet meglelte és a tág hangköz lényeges jegye a tagadó hangjelenségnek.

A semleges kérdő minták eredményei

A 38 elemzett minta alapján az előbbieken tárgyalt típusokra jellemző belső tagolódást nem figyelhetünk meg, a hűmmögés emelkedő alaphangfrekvenciájú zöngében realizálódik. A zöngéindítást megelőzheti [h]-szerű zörej, ez azonban nem kötelező. Az időtartam és az alaphangfrekvencia adatait a 9–11. táblázat foglalja össze.

9. táblázat: A semleges kérdő minták összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	123	101	175	1,30
Felső határérték	453	296	555	2,09
Átlag	204,79	184,74	309,24	1,67
Átlagos eltérés	42,29	42,47	80,61	0,20

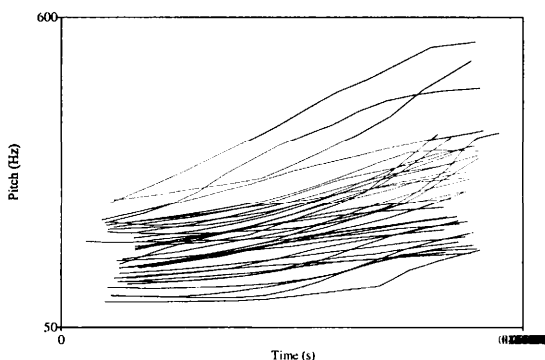
10. táblázat: A nők semleges kérdő mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	141	170	312	1,33
Felső határérték	453	296	555	2,09
Átlag	225,06	228,33	393,89	1,73
Átlagos eltérés	50,39	23,93	55,42	0,19

11. táblázat: A férfiak semleges kérdő mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	123	101	175	1,30
Felső határérték	242	191	317	2,02
Átlag	186,33	145,50	233,05	1,62
Átlagos eltérés	29,66	20,95	33,85	0,20

A semleges kérdő hümmögés átlagos időtartama a legrövidebb a vizsgált minták közül: az igenlő hümmögések átlagidőtartamának kb. 60%-a. Itt mértük az eddigi legnagyobb hangközt is, átlagban 1,67%-ot, ezek voltak tehát eddig a legmeredekebb mintáink.

5. ábra: A semleges kérdő minták dallammeneteinek összesítő grafikonja

Az a hipotézisünk, hogy ennek a hümmögéstípusnak a szakirodalomból ismert kérdő intonáció a fő jellemzője, beigazolódott: valóban az egy szótagú magyar kérdés dallamával valósultak meg a minták. Olasz (2002: 89) szerint „az egy szótagú esetre speciális dallam jellemző. [...] A magánhangzó elején az emelkedés enyhe, majd fokozatosan meredekebb lesz. [...] a fokozatosan növekvő meredekségű F0-emelkedés fontos jellemzője ennek a dallamformának”. Fónagy–Magdics (1967: 41) is ezt a homorú formát ábrázolja. Ennek fényében tehát az a kiegészítés kívánczik az előbb említettekhez, hogy a minták nagy része valóban ezzel a homorú emelkedéssel írható le, előfordulnak azonban domború és egyenletesen emelkedő formák, ha jóval elenyészőbb mennyiségben is.

Ennek a hümmögésnek tehát alapvető megkülönböztető jegye az egy szótagú kérdő intonáció, amely sem zörejszerű, sem más tagoló elemmel nem jár együtt, időtartama pedig rövidebb a többi formánál.

A magyar tesztelők közül 24-en (96%) mind a két fordulóban kérdésnek minősítették a mintát (a *visszakérdezés*, *értetlenség* és a *Mi? Tessék?* válaszokat tartalmazókat is ide soroltuk), egyvalaki az első fordulóban azt írta, hogy *No, gyerünk!* – ezt nem tudtuk értelmezni; a kontrolltesztben pedig egyvalaki a 'figyelek' jelentéshez sorolta. A nem magyar anyanyelvűek közül 23-an (92%) ugyancsak kérdőnek ítélték, 1 finn adatközlő *normál*-nak, 1 svéd pedig *biztos*-nak értelmezte. A második meghallgatás 21 kérdő (84%), 2 'figyelek', 1 emocionális, hitetlenkedő besorolást eredményezett, 1 adatközlő pedig egyik csoportba tartozónak sem érezte a mintát. Véleményünk szerint tehát a vizsgált nyelvekben a megadott akusztikai karakterű hümmögés kérdő funkciót tölt be.

Az emocionális kérdő minták eredményei

Ezekről a mintákról is ugyanolyan szerkezeti jellemzőket állapíthatunk meg, mint a semleges kérdő minták esetében. Az akusztikai analízis alátámasztotta azt a hipotézist, hogy az érzelimki-fejező minták nagyobb hangterjedelemben és hangközzel realizálódnak, mint a semlegesek – lásd 12–14. táblázat.

12. táblázat: Az emocionális kérdő minták összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	152	103	150	1,23
Felső határérték	639	262	721	3,91
Átlag	319,11	183,45	386,13	2,10
Átlagos eltérés	100,39	34,54	115,26	0,51

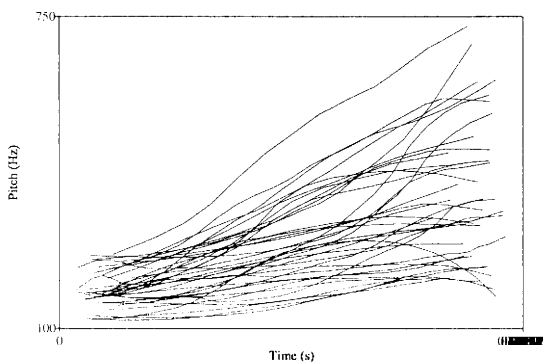
13. táblázat: A nők emocionális kérdő mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	172	154	284	1,47
Felső határérték	639	262	721	3,91
Átlag	358,10	208,40	471,65	2,33
Átlagos eltérés	113,89	33,90	99,92	0,60

14. táblázat: A férfiak emocionális kérdő mintáinak összesített számszerű eredményei

	Időtartam (ms)	F0-minimum (Hz)	F0-maximum (Hz)	Hangköz (F0-max/F0-min)
Alsó határérték	152	103	150	1,23
Felső határérték	503	202	509	2,55
Átlag	275,78	155,72	291,11	1,85
Átlagos eltérés	67,75	23,39	77,36	0,34

Az emocionális kérdő hűmmögés időtartama kb. másfélszerese a semleges kérdőének, de nem éri el az igenlő típusra számított időátlagot. A hangköz átlagos értéke túllépi az egy oktávot, vagyis a semleges kérdő típus átlaghangközét is meghaladja.

6. ábra: Az emocionális kérdő minták dallammeneteinek összesítő grafikonja

Az emocionális kérdő dallamok nem tömbösödnek annyira, mint a semleges minták, itt legyezőszerűbb formátum áll elő az összesítő grafikonon: a dallamformák eleje sűrűbben, végük szórtabban oszlik el, mint az 5. ábrán. A semlegesre hasonlító, alsóbb régióbeli vonalelrendeződés a kevésbé érzelemdús megvalósulásokat, a felsőbb régióban látható, jobban szóródó, meredekebb formák az expresszívabb realizációkat tükrözik. Néhány minta domborúan ívelt dallamformát mutat, ezeknél az emotív tartalmat nem annyira a hanglejtés, mint inkább a hangszínezet hordozhatja.

A Student-féle *t*-próbával kimutattuk, hogy a két kérdő hümmögés hangközértékei között szignifikáns az eltérés ($p < 0,000089$), hipotézisünk tehát beigazolódtott: az emocionalitás befolyásolja a megvalósulást. Valószínűsíthetjük, hogy minél erősebb az érzelmkifejező szándék, annál nagyobb a semlegestől való eltérés a dallam tekintetében.

Minden tesztelő jelezte válaszában az emocionális tartalmat, például: *meglepődés, hitetlenkedés, csodálkozás, kétkedés, felháborodás, Micsoda???*; és a kontrolltesztben is csak egy magyar adatközlő nem sorolta be sehova ezt a mintát. Ez a típusú hümmögés tehát egyértelmű érzelmkifejező szereppel bír.

Következtetések

Az eredmények alapján elmondható, hogy az elemzett három alaptípus (igen, nem, kérdés) tagoltságukban és a dallammenet jellemzőiben tér el egymástól. Az 'igen' jelentésű hümmögéstől a figyelemhümmögés az ismétlés tényében látszik különbözni, míg a kérdőtől az emocionális kérdő a hangköz értékében, vagyis a meredekségben tér el leginkább. Megállapítottuk, hogy a zörejelem, amely Vértes O. definíciójában kötelező, csak egyes típusokra nézvést kötelező vagy lehetséges, a 'nem' jelentésének kifejezésében például mintha kifejezetten „tilos” lenne. A tagolódo hümmögések ('igen', 'figyelemjelzés' és 'nem') mindegyike időben átlagosan az első harmadoló pontnál oszlik két részre. A tagoltság megvalósulhat pusztá dallamívtörésben vagy a zöngéjel időszakos kimaradásában, és típustól függően ezek kombinálódhatnak a zörejelem megjelenésével is. Ha a zöngéjel nem szakad meg a zörejelem megjelenésekor, mint az 'igen' típusú minták némelyikénél, akkor kevert jel jön létre.

A hümmögéstípusok bizonyos tekintetben hasonlóan épülnek fel, mint a verbális jelek: egy többé-kevésbé elemezhető szegmentális szerkezethez kapcsolódik a jellegzetes szupraszegmentális szerkezet. Van azonban egy nagyon fontos különbség: míg a verbális közlések szupraszegmentális szerkezete változtatható, addig a hümmögésnél ez csak a variánsok mértékéig történhet meg, az egyik típusú hümmögés úgynevezett szegmentális szerkezete egy más, rá nem jellemző szupraszegmentális szerkezettel nem kapcsolódhat össze. Ha például az 'igen' jelentésű hümmögés „szegmentális szerkezetét” kérdő intonációval kapcsoljuk össze, vagyis a záró szakasz intonációját szököre változtatjuk, az eredmény nem egy 'Igen?' jelentésű közlés, hanem újabb, eddig nem tárgyalt típusú hümmögés lesz, amely körülbelül a 'Heuréka!' jelentést hordozza. Ezek a hangjelenségek tehát önálló jelentéssel rendelkeznek, amely a szegmentális és szupraszegmentális szerkezet együtteséhez kapcsolódik, és a szegmentális szerkezet változtatásával csak árnyalatokat fejezünk ki.

A percepcióis tesztek fontos bizonyítékokat szolgáltatottak arról, hogy az itt tárgyalt típusok nem teljes mértékben nyelvfüggőek, legalábbis a magyarokon kívül sok más európai nyelv is hasonlóan él velük. Vértes (1987: 56) azt írja: „A hmgétést illetően fölmerül a kérdés, hogy funkciója és formái általánosak-e vagy sem. Finnországi vizsgálódásom szerint a finnek nem értették a magyar hmgető »szavak« egy részét: tehát ebben még rokon nyelvek között sem kell teljes megegyezésnek lennie”. Sajnos nem tudjuk, milyen típusú hümmögéseket hogyan és pontosan milyen eredményekkel tesztelt a szerző, így a saját eredményeinkkel nem tudjuk összevetni azokat. Adataink alapján az azonban bizonyosnak látszik, hogy az európai nyelvek egy részében (areális alapon?) a vizsgált alaptípusok használatosak, még ha a variabilitás határai nyelvenként eltérőek is. A percepcióis tesztek-

nél nem találtunk nyelvspecifikus eltéréseket, a jobban szóródó válaszoknál sem voltak felfedezhető olyan mintázatok, amelyek anyanyelvi motiváltságra utaltak volna, ezt azonban az azonos anyanyelvű adatközlők alacsony száma is magyarázhatja.

A hűmmögés speciális viselkedése: hogy nem választható el (nem mozgatható külön) a szegmentális és szuprasegmentális szerkezet, valamint, hogy a verbális jelek hangalakjában észlelhető nyelvi (akár szegmentális, akár szuprasegmentális szerkezetbeli) eltérések nem fedezhetők fel az alaptípusok esetén, arra a következtetésre enged jutnunk, hogy ezek prelingvális maradványok a kommunikációban, amelyekben sajátos monoretikus egység figyelhető meg. A nyelvfüggetlenségük pedig nyilvánvalóan a motiváltságukból adódik, amely szorosan összefügg a szuprasegmentális szerkezet motiváltságának kérdésével. A hűmmögések konvencionális motivált jelek, amelyek a kommunikációnak gyakori és fontos elemei. Még ha nyelvészeti értelemben periferikusak is, vizsgálatuk alapján a nyelvi jelek kialakulásáról, a szuprasegmentális hangszerkezet funkcióiról, nyelvspecifikussá válásáról és a nyelvi rendszer egyéb elemeivel való kapcsolatáról juthatunk további ismeretekhez.

SZAKIRODALOM

- ÉKsz2. = Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*². Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Esling, John H.–Harris, Jimmy G. 2003. An Expanded Taxonomy of the States of the Glottis. In: Solé, Maria-Josep–Recasens, Daniel–Romero, Joachim (eds.): *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences. Barcelona 3–9 August 2003*. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona. 1049–52.
- Fónagy Iván–Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kugler Nóra 2000. A mondatszók. In: Keszler Brobála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 292–303.
- Magyar Nemzeti Szövegtár*. [<http://corpus.nyttud.hu/>]
- Olasz Gábor 2002. A magyar kérdés dallamformáinak és intenzitászerkezeteinek fonetikai vizsgálata. *Beszédkutatás* 2002. 83–99.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vértes O. András 1987. *Bevezetés a magyar hangstilisztikába*. Nyelvtudományi Értekezések 124. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Markó Alexandra

SUMMARY

Markó, Alexandra

“Without words”. A phonetic analysis of nonverbal vocal communication

What the author calls *humming* is a vocal phenomenon consisting of nasal voicing, accompanied by an occasional [h]-type noise, and having independent, well identifiable discourse functions. A series of experiments has been designed to study one group of such communicative vocal phenomena. The results demonstrate that the three basic types analysed (‘yes’, ‘no’, ‘question’) differ in their temporal complexity and their melodic pattern. Humming that means ‘yes’ differs from the plain indication of attentiveness mainly in terms of repetitiveness, whereas it differs from interrogative

humming in the value of the upstep interval involved. These vocal phenomena have independent meaning that is attached to a (prelingual, monorhemic, and motivated) complex of both segmental and suprasegmental structure, as opposed to verbal signs in which segmental structure carries what is called their basic meaning and suprasegmental structure has a mere shading function.

A 'hiány'-t jelentő denominális fosztóképzős melléknevek szemantikai ellentétpárjai

1. Ahogyan a hasonló jelentésű (kváziszinoním vagy szinoním) és hasonló vagy azonos alakú (kvázihomoním vagy homoním) szavak, úgy az ellentétes jelentésű (antoním) szópárok is hatással vannak vagy lehetnek egymás jelentésére, jöllehet ez a szembenállás a jelentés alakulásában nem játszik olyan fontos szerepet, mint a szinonímia vagy a homonímia.

A nyelv általában elég rapszodikusán fejleszti ki az ellentétes szópárokat. A jelentések szembenállása nagyon változatos lehet, és nemcsak a megszokott ellentétekben (*hideg – meleg, nagy – kicsi* stb.) nyilatkozhat meg. A nyelvi jelentéstan, a szemiotika, többféle ellentétfogalommal is dolgozik.

1.1. Az ellentét első fajtája a logikában is ismert **k i z á r ó e l l e n t é t**. Ekkor az egyik jelentés kiotlja, kizárja a másikat, azaz ha az egyik igaz, akkor a másik biztosan hamis. Ilyen például az *él és meghalt*, a *nő és nőlen*.

1.2. A nyelvi ellentét másik fajtája a **m e g f o r d í t á s**, például *jön – megy, hoz – visz, kérdez – felel, beszél – hallgat, megvesz – elad*. Ezekben a példákban ugyanarról a tényről két különböző mondatot állíthatunk, például *Péter eladta Pálnak a traktort*, illetve *Pál megvette Pétertől a traktort*, és szó sincs arról, hogy az egyik igaz volta a másik hamis voltát jelentené. A *megvesz* és az *elad* tehát nem ellentétesek, hanem az egyik megfordítottja a másiknak, a különbség csak a nézőpont különbözőségében van, mint a *domború* és a *homorú* esetében.

1.3. A nyelvi ellentét harmadik, talán legérdekesebb fajtája a **f o k o z a t b e l i e l l e n t é t e s s é g**. Ilyen a *nagy – kicsi*, a *régi – új*, a *cammog – száguld* stb. Első látásra itt is ellentétes jelentésekről van szó, hiszen nem lehet valami egyszerre nagy és kicsi, nem cammoghat az, ami száguld. Ám ezek között végtelen számú fokozat létezik (vö. Nádasy 1999: 70–1).

2. A konkrét és absztrakt jelentésű ellentétpárok kialakításában az ellentétes funkciójú képzők is fontos szerepet játszanak.

2.1. A 'hiány' kifejezésére szolgáló denominális fosztóképzős alakok többnyire a 'valami-vel való ellátottság'-ot jelentő *-(V)s* melléknévképzővel és a vele szinoním kapcsolatban lévő szerkezetes *-(j)Ű* formánssal létrehozott melléknevek állnak szemben szemantikailag. Induljunk ki az *-(V)s* és az *-(j)Ű* képző használatára vonatkozó definíciókból:

a) Az *-(V)s* képzős melléknevek az egymással a jellemző – jellemzett viszonyában lévő dolgok és jelenségek nevei közül azokból képezhetők, amelyek a jellemző oldalt jelenítik meg. Az egymással (általában) „rész – egész”, illetve birtokviszonyban lévő dolgok és jelenségek közül olyan részeknek a neveiből képezhetők, amelyek az adott egésznek jellegzetes tartozékai, alkotóelemei, ugyanakkor az adott egésznek nem elidegeníthetetlen („nem inherens”), hanem leválasztható részei (vö. Laczkó 2000: 648).

b) Az *-(j)Ű* szerkezetes képzővel akkor képezhetünk mellékneveket, ha a kötelező melléknévi vagy számnévi bővítménnyel ellátott dolog vagy tulajdonság szükségszerűen tartozik hozzá, elidegeníthetetlen(nek tekintett) része vagy tulajdonsága („inherens jegye”) a jelzett szóval megnevezett dolognak, személynek (vö. Laczkó 2000: 647, Kiefer 2003: 193).

E definíciók értelmében azt kell feltételeznünk, hogy a fosztóképzős formák csak *-(V)s* képzős derivátumokkal állhatnak szemben, tudniillik csak ez a típusú „rész – egész” viszony teszi lehetővé

a résznek az egészről való leválasztását. Az *-(j)Ű* képzős derivátumok ugyanis olyan „rész – egész” viszonyt implicálnak, amelyben a rész (a dolog vagy tulajdonság) olyan szervesen, elidegeníthetetlenül tartozik hozzá az egészhez, hogy a leválasztása az egész megszűnését vagy csonkává válását eredményezi. Egy főnév tehát csak akkor kaphat fosztóképzőt, ha a rész elidegeníthető része vagy tulajdonsága az alanyi funkciójú birtokos argumentumnak. Két típus különíthető el:

- a *lombtalan* fa, *filetlen* csésze, *nyeletlen* kapa stb. típusú példák olyan „rész – egész” viszonyt mutatnak, amelyekben a részek (a *lomb*, a *fül*, a *nyél*) nem elidegeníthetetlen jegyek, csak hozzátartoznak az egész (a *fa*, a *csésze*, a *kapa*) képzetéhez;

- a *sóltan* leves, *ruhátlan* ember, *modortalan* viselkedés, *gyermektelen* család, *fedéltelen* ház stb. típusú példák pedig csupán annyit fejeznek ki, hogy a két dolog között járulékos viszony (hozzárendelés) van: általában együtt szoktak előfordulni anélkül, hogy az egyik része lenne a másíknak (vö. Kiefer 1999: 200–4).

2.2. A fosztóképzővel és az *-(j)Ű* formánssal létrehozott derivátumok kapcsolata

Az *-(j)Ű* képzőre vonatkozó fentebb (ld. 2.1.b pont) megfogalmazott használati szabályokból az következik, hogy az elidegeníthetetlen denotátumokat jelölő főnevek fosztóképzős származékai szemantikailag helytelenek, például **keréktelen autó*, **lábatlan szék*, **orrtalan ember*, **fátlan erdő*, **acéltalan acélrúd*, **tagtalan párt* stb. Mivel azonban ezek a szemantikai általánosítások is csak alapvető tendenciákat igyekeznek kijelölni, mindig előfordulhatnak ingadozások, átfedések és kivételek is, például a konkrét használatban: *fogatlan*; átvitt értelemben: *alaktalan* (ill. *jóalakú*), *szívtelen* (ill. *jószívű*, *nyíltszívű*), *leketlen* (ill. *jólelkű*), *esztelen* (ill. *jóeszű*) stb.

2.3. A fosztóképzős és az *-(V)s* képzős derivátumok szembenállása

Ha a szemiotika által használt ellentétfogalmakat szem előtt tartva vizsgáljuk meg a fosztóképzővel és az *-(V)s* képzővel létrehozott ellentétpárokat, a következő megállapításokat tehetjük.

2.3.1. A konkrét, tárgyi jelentésű főnévből *-(V)s* képzővel létrehozott derivátumok és fosztóképzős ellentétpárjaik között lehet „igen – nem” jellegű kizáró ellentét, például *családos* – *családtalan*, *nős* – *nőtlen*, *lázás* – *lázatlan*, *ragos* – *ragtalan*, *szakállas* – *szakálltalan*.

A szókészletnek ezek az elemei kontextusra való tekintet nélkül jól definiálhatók az arisztotelészi kategóriaelmélet keretében az úgynevezett disztinkív jegyekkel történő jelentésleírás (más néven komponens elemzés) alkalmazásával. A definíciós jegyek binárisak, szükséges és elégséges feltételeket fogalmaznak meg, például *nős* ('férfi, van felesége') ↔ *nőtlen* ('férfi, nincs felesége'); *lázás* ('akinek a testhőmérséklete 37 foknál magasabb') ↔ *lázatlan* ('akinek nincs láza'); *szarvas* ('állat, a fején szarvat vagy ahhoz hasonló kinövést visel') ↔ *szarvatlan* ('állat, nincs szarv a fején').

2.3.2. A 'hiány'-t, illetve 'ellátottság'-ot jelentő antonímapárok esetében a jelentéskomponensek segítségével történő jelentésleírás általában nem alkalmazható jól; az ellentétes jelentésű képzők ugyanis gyakrabban hoznak létre olyan derivátumokat, amelyek jelentései a szembenállás különböző fokait képviselik, de nem zárják ki egymást. A jelentések többsége skaláris jellegű, és az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól függ, például *csapadékos* ↔ *csapadéktalan*, *sós* ↔ *sóltan*, *színes* ↔ *színtelen*, *zsíros* ↔ *zsírtalan*. A kognitív nyelvészet ezekre az esetekre dolgozta ki a jelentésleírás új kategorizációs elméletét, az úgynevezett prototípuselméletet. Erre az elméletre alapozva fogalmazódik meg a nyitott típusú kategória koncepciója, amely a valahová tartozás alapjául nem a pontos kritériumrendszernek (a szükséges és elégséges feltételeknek) való szigorú megfelelést teszi, hanem egy dinamikus modellt állít fel a „centrum – periféria” elv keretében. A centrumban a kategóriát, illetve a kategória tipikusnak tartott elemeit legpregnansabban képviselő prototípuspéldány helyezkedik el, a többi pedig a prototipikus és nem prototipikus egyedek viszonyrendszerében a középponttól a perifériáig terjedő, több pontból álló fokozati skála mentén helyezkedik el.

A vizsgált antonímpárok közül a fokozatbeli ellentétek csoportjába általában azok a derivátumok tartoznak, amelyek alapszava absztrakt jelentésű, a derivátumok pedig az alapszó által kife-

jezett tulajdonság meglétére vagy hiányára utalnak, például *barátságos* ↔ *barátságtalan*, *egészséges* ↔ *egészségtelen*, *erős* ↔ *erőtlen*, *emberséges* ↔ *embertelen*, *fájdalmas* ↔ *fájdalmatlan*, *helyes* ↔ *helytelen*, *igazságos* ↔ *igazságtalan*, *törvényes* ↔ *törvénytelen*. Ezek a relatív fogalmakat jelölő párok egy képzeletbeli skála két olyan pontját (nem biztos, hogy végpontját) jelölik, amelyek között az átmenet folyamatos. Jelentésük változhat a beszélő környezete, tapasztalata szerint, de változhat a főnévi alaptag függvényében is (pl. az orvosi vizsgálat lehet *fájdalmas* és *fájdalmatlan*; *erős* lehet ember, jellem, cigaretta, hang, íz stb.).

2.3.3. A nyelv fejlődése számos esetben a látszólag, legalábbis képzésük szerint ellentétességre indult szópárok egyes tagjainak jelentését más-más irányba vitte, tehát az azonos alapszóból képzett változatok ma már nem minden esetben alkotnak szemantikai ellentétpárt. Bőségesen találunk példát erre a változásra:

<i>anyás</i>	'anyjához túlzottan kötődő'	–	<i>anyátlan</i>	'akinek az anyja már nem él'
<i>becses</i>	'különleges értékű'	–	<i>becstelen</i>	'becsületét veszített, aljas'
<i>csinos</i>	'jó alakú, szép'	–	<i>csintalan</i>	'pajkos, fegyelmezetlen'
<i>ékes</i>	'vmivel díszített, díszes'	–	<i>éktelen</i>	'nagyértékű, rettenetes'
<i>házas</i>	'nős'	–	<i>házatlan</i>	'nincs saját háza'
<i>híres</i>	'ismert, nevezetes'	–	<i>hirtelen</i>	'gyorsan, váratlanul'
<i>idős</i>	'öreg'	–	<i>időtlen; időtlen</i>	'örök, el nem múló; ügyetlen'
<i>jeles</i>	'jó, kiváló'	–	<i>jeltelen</i>	'amin nics jel'
<i>kedves</i>	'barátságos, szíves'	–	<i>kedvetlen</i>	'rosszkedvű, levert'
<i>kies</i>	'kedves; elhagyott'	–	<i>kietlen</i>	'sívár, elhagyott'
<i>lelkes</i>	'lelkedéstől áthatott'	–	<i>lelketlen</i>	'szívtelenül kegyetlen'
<i>modoros</i>	'erőltetett, mesterkélt modorú'	–	<i>modortalan</i>	'rossz modorú'
<i>okos</i>	'eszes'	–	<i>oktalan</i>	'értelemmel nem bíró; ok nélküli'
<i>otthonos</i>	'barátságos, meghitt'	–	<i>otthontalan</i>	'akinek nincs otthona'
<i>pofás</i>	'pufók arcú'	–	<i>pofátlan</i>	'pimasz, szemtelen'
<i>számos</i>	'sok'	–	<i>számtalan</i>	'sok'
<i>szemes</i>	'szemfüles'	–	<i>szemtelen</i>	'kihívó, tolakodó'
<i>szíves</i>	'barátságos, jóindulatú'	–	<i>szívtelen</i>	'részvét és szeretet nélküli'

Furcsa szeszélye a nyelvnek, hogy két egymás mellett megférő, sőt gyakran együtt járó tulajdonságot ellentétes értelmű képzők segítségével fejezünk ki, például *De csinos ez a csintalan lány!*, *Milyen kedves ez a kedvetlen ember!*. A *csinos* – *csintalan*, *kedves* – *kedvetlen* stb. ma már csak morfológiailag alkotnak oppozíciót, egykori szemantikai oppozíciójuk ('rendes ↔ rendetlen'; 'kedélyes, hangulatos ↔ kedélytelen, hangulattalan') elhomályosult.

A *híres* – *hirtelen* szópár tagjai sem alkotnak ellentétpárt. Jelentésük nagyon eltávolodott egymástól (amit az is mutat, hogy a *hirtelen* *i*-je megrövidült), noha mindkét származékszó a *hír* főnévből keletkezett, melynek eredeti jelentése a '(friss) értesülés, értesítés valamiről' lehetett (TESz 2: 116). A *hirtelen* fosztóképzős forma eredetileg 'hír, tudomás nélküli' volt, ebből fejlődött ki a 'váratlan(ul), gyors(an)' jelentés: ami ugyanis hír nélkül, előzetes tudunk nélkül történik, az váratlan számunkra. A nyelvtörténet tanúsága szerint a régiségben létezett a *hír* főnév *-etlen* fosztóképzős változata, a *híretlen* is (1585: „incelebris: Nem híres, *híretlen* neuetlen”: Cal. 518), de nem tudott gyökeret verni (vö. TESz 2: 118). A nyelvjárásokban (Barslédec) még mindig élő *hirtel* forma azért bír különleges értékkel, mert benne a fosztóképző eredetibb formája (a *-tAl*) őrződött meg.

Az *idős* ('öreg') – *időtlen* (1. 'koraszülött; gyámoltalan, ügyetlen' 2. 'kellemetlenül torz' <hang> 3. 'bántóan ostoba, otromba, ízléstelen' <tréfa>) derivátumok jelentései is nagyon eltávolodtak egymástól. Az *időtlen* az *idő* főnév régi *idé-* tőváltozatából jött létre. Az *idő* többől alakult származékoktól (*idős*, *időz*, *időzít*, *időtlen*) valószínűleg alaki különbözősége következtében szigetelődött el jelentésileg is (vö. TESz 2: 187).

Külön említést érdemel a *számos* – *számtalan*, *szemes* – *szemtelen*, *modoros* – *modortalan* derivátumok szemantikai kapcsolata. Ezek a – képzésük szerint ellentétes — szó párok szemantikailag ugyanis inkább szinonímái egymásnak.

A *számos* határozatlan számnévi ('sok') jelentésben szinonímája a szintén határozatlan számnévként használt *számtalannak*: *számos esetben* = *számtalan esetben* ('sokszor'), *számos siker* = *számtalan siker* ('sok siker'). A fosztóképzős mellézneveknek nagyító (pozitív és negatív) fokozó értelemben történő használata nem példa nélküli: *éktelen* (*harag*), *féktelen* (*magaviselet*), *feneketlen* (*tó, gyomor*), *határtalan* (*gyűlölet, lelkesedés*), *végtelen* (*szeretet, gyűlölet*) stb.

A *szemes* a népnyelvben a 'kedvező lehetőségeket hamar felismerő és azokat kihasználó; szemfüles élelmes' embert jelenti (*szemesnek áll a világ!*), s ilyen értelemben szemantikailag rokona a *szemtelen* fosztóképzős származéknak. Ez utóbbi meglehetősen pejoratív, rosszsallást kifejező szó, tudniillik: 1. 'sértő módon tiszteletlen vagy bántóan kihívó, tolakodó', 2. 'az aljasságig gátlástalan, erkölcstelen' 3. 'az ember nyugalmát gyakori közeledésével háborító' «állat» (ÉrtSz. 1972: 1270). A két derivátum tehát szemantikailag nem antoníma-, hanem szinonímá párt alkot. A részben mezőgazdasági szakszóként 'szemekből álló' (termés: kukorica, takarmány), illetve a *szemes bors*, *szemes kávé* jelentés szemantikai ellentétpárját morfológiailag nem, csak körülírással lehet kifejezni: 'meg nem tört, le nem őrölt, le nem darált'.

A *modoros* ('erőltetett, mesterkelt modorú, stílusú' «színész, viselkedés») és a *modortalan* ('rossz modorú' «válasz») pejoratív használatú melléznevek jelentésükben kváziszinonímák.

Még speciálisabb a *kies* – *kietlen* szó pár szemantikai kapcsolata: ezek egyszerre lehetnek antonímái és szinonímái egymásnak, ugyanis a *kies*-nek az általánosabb 1. 'barátságos, kedves', 2. 'kellemes látványt nyújtó, vonzó' (*táj, vidék*) jelentése mellett a TESz közöl egy harmadik – ugyan ritkábban használatos – jelentést is: 'lakatlan, félreeső, elhagyott' (*táj, vidék*), amely a *kietlen* derivátum 'puszta, sivár, elhagyott' jelentésével mutat szoros kapcsolatot. A *kies* 3. jelentése a TESz szerint téves szóhasználat eredménye lehet; a szótévesztésben számolhatunk a *kieső* 'félreeső' (paroníma) hatásával.

2.3.4. Külön figyelmet érdemelnek a szóhasadás következtében létrejött úgynevezett fosztóképzős dublettek és szemantikai ellentétpárjaik. Fosztóképzős dublettek akkor jönnek létre, ha ugyanaz az alapszó a képzőnek mindkét alakváltozatát felveszi; ilyenkor egy magánhangzós végű teljes és egy mássalhangzós végű csonka tőalak áll szemben egymással. Mivel a nyelv a kettős alakokat általában nem hagyja funkciótlannul, így e párhuzamos alakok jelentése és használata is rendszerint elkülönül egymástól. Ilyen típusú fosztóképzős szó párok bőven akadnak nyelvünkben, például *álomtalan* ~ *álmatlan*, *gondtalan* ~ *gondatlan*, *íztelen* ~ *ízetlen*, *pártalan* ~ *páratlan*, *tárgytalan* ~ *tárgyatlan*, *tudattalan* ~ *tudatlan* stb. Az -(V)s képzős melléknév szemantikailag a dublettnak csak az egyik tagjával áll antoním kapcsolatban, pl.

– *gondos* ('lelkiismeretes, alapos') ↔ *gondatlan* ('lelkiismeretlen, felületes, hanyag'); *gondtalan* ('gondoktól nem háborított, gond nélküli'),

– *tárgyas* ('aminek nyelvtani tárgya van, lehet') ↔ *tárgyatlan* ('aminek nem lehet nyelvtani tárgya'); *tárgytalan* ('ami érvényét, időszerezését veszítette'),

– *tudatos* ('a tudat részvételével végbemenő') ↔ *tudattalan* ('a tudat részvétele nélkül végbemenő'); *tudatlan* ('valamilyen téren csekély tulajdonsággal rendelkező').

2.3.5. Az ellentétpárok szoros kapcsolatát, asszociációs kölcsönhatását tükrözik az *alkalmatos* ('alkalmas'), *kellemes* ('kellemes; kellemetlen'), *szemérmetes* ('túlzottan vagy színleg szemérmes') alakok, amelyekben világosan felismerhető az ellentétpár fosztóképzős tagja. E keresztelzéssel létrehozott alakok jelentése is hibrid, felemás: szöveggörnyezettől, stílushasználatától függően ellátottságot és hiányt is kifejezhet.

SZAKIRODALOM

- Bartos Tibor 2002. *Magyar szótár. Egymást magyarázó szavak és fordulatok tára*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 112–4.
- Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1978. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer 2000: 165–214.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Tibor 2000. Zárójelezési paradoxonok. In: Kiefer 2000: 619–51.
- Nádasdy Ádám 1999. Az ellentét három fajtája a nyelvben. In: Kálmán László–Nádasdy Ádám 1999. *Három-percesek a nyelvről*. Osiris Kiadó, Budapest. 70–1.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

H. Varga Márta

SUMMARY

H. Varga, Márta

Semantic opposites of denominal privative adjectives meaning 'lack'

Antonyms – just like synonyms and homonyms – may affect each other's meanings, even though opposition does not have as important a role in meaning specification as synonymy or homonymy does.

In forming pairs of opposites, both concrete and abstract ones, an important role is played by derivational suffixes of opposite functions. Denominal privative adjectives in *-tlAn* denoting 'lacking something' tend to contrast semantically with adjectives carrying the suffix *-(V)s* meaning 'being supplied with something' and/or with constructions suffixed by *-(j)Ú*, closely related to the former. Available definitions of the uses of *-(V)s* and *-(j)Ú* suggest that the privative forms should only contrast semantically with derivatives involving *-(V)s*, in view of the fact that it is only a "part – whole" relationship that makes it possible to detach the "part" from the "whole". Indeed, a prerequisite of the use of a privative suffix is that the "part" should be an alienable part or property of the possessive argument bearing the subject role.

The aim of this paper is a presentation and semantic analysis of pairs of antonyms, as well as their classification into categories based on the various notions of opposites (exclusive opposition, converseness, difference in degree) in semiotics. The author gives a detailed account of pairs of words in *-tlAn* vs. *-(V)s* derived from the same stem and hence antonymous in terms of the original semantics of their suffixes, noting that such derivatives in some cases have deviated from their original meanings (e.g., *csinos* 'pretty' – *csintalan* 'naughty', *kedves* 'kind' – *kedvetlen* 'dispirited', *szemes* 'cute' – *szemtelen* 'impertinent'), and she devotes special attention to privative doublets (emerging due to semantic fission) and their opposites (e.g., *álomtalan* 'dreamless' / *álmatlan* 'sleepless' – *álmos* 'sleepy', *gondtalan* 'carefree' / *gondatlan* 'careless' – *gondos* 'careful').

Bibliai vonatkozású paratagmák mint az egyházi írásértelmezés toposzai

(Adalék a HB. feze szavához)*

A HB. értelmezése során az egyik szó (*feze*) és a hozzátartozó mondat („Ef [Ádám] levn halalnec ef puculnec *feze*. ef mend w nemenec”) megfejtése körül több mint kétszáz éves tudományos vita zajlott. Ez a hozzászólás egy adalékkal járul hozzá ehhez a kérdéshez. Nem rég nagy monográfiájában, az ÁrpSzöv.-ben Benkő Loránd a régóta húzódozó vitát úgy igyekezett megoldani, hogy a nem adatolható, feloldhatatlannak vélt szóhoz egy ’préda, martalék’ jelentést következtetett ki (Benkő 1980: 56, 299–305). Nem sokkal később A. Molnár Ferenc (1986) egy dolgozatában – amelyhez azóta több ízben fűzött újabb adatokat és kiegészítéseket – a különböző korábbi értelmezéseket történeti áttekintésben ismertette, és számos érvet felsorakoztatva egy helyesbítésre tett javaslatot. Szerinte a szövegben minden bizonnyal egy *feye* → *feze* íráshiba történt. Ez az elgondolás, amint A. Molnár hivatkozott is rá, lehetőségként már Sajnovics Demonstrációjában felmerült, noha ő az egész mondatot részben tévesen értelmezte. A HB. értelmezését legutóbb Madas Edit Benkő és A. Molnár közlései alapján publikálta, s az idézett mondatban elfogadta a *feze* → *feye* korrekciót (Madas 2002a: 90, 2002b). A. Molnár (pl. 1986: 181; 2001; 2003: 41, 47–9), valamint őt követve Madas (i. h.) értelmezése szerint tehát a *feze* és kontextusának értelmezése a következő: „(Ádám) a halál és a pokol feje (kezdet) lett és az egész emberi nemé”. Oldottabban, variációs megfogalmazást is adva pedig ez: „[Ádámtól] eredt (származott) a halandóság és az egész emberi nem (és a halálnak, a holtak hazájának [az oda jutóknak] lett a feje, a kezdete, és az egész emberi nemnek)” (A. Molnár 2003: 41).

Cikkem a vitatott mondatallal kapcsolatban kíván további adalékokkal szolgálni. Azt, hogy Ádám az emberiség kezdete, a korai újkorban is többször ’feje’ jelentésű szóval fejezték ki, illetve olykor még egy ehhez kapcsolt színónimával, tehát hasonló típusú, paratagmának is nevezett olyan szó párral, mint a vizsgált mondatban előforduló *halalnec ef puculnec* is.

Ádámnak az emberiség fejeként, kezdeteként való értelmezésére, illetve ezzel párhuzamba állítandó Krisztusnak, az új, a második Ádámnak a feltámadottak, az egyház kezdeteként való megnevezésére (és a *halál* : *pokol* szó párra) a 16–17. századból szintén több példa idéztetett: az erasmista Komjátótól a református Melius, Károlyi, Heltai munkáin át a katolikus Káldi és Illyés András műveig (A. Molnár 1986: 185–6, 188–9; uő. 1997; uő. 2003: 47–9). Ezek a teológiai szakírók, ha jelölték, akkor a patrisztika korának kommentáriumairodalmából (többek között Jeromos, Ambrus, Augustinus prédikációiból) citáltak (A. Molnár 1997: 208–10). A mi adataink 17. századi magyar nyelvű prédikációs kötetekből származnak, további példákat hozva arra, hogy ezek a fenti kifejezések a bibliai hermeneutika alapvető elemei, frazeológiai toposzok. Ebből következőleg előfordulásuk nem meglepő főként a halotti, temetési kötetekben, a középkori latinítástól korunkig.

Már egy korábbi Nyr.-számban megjelent Csúzi Cseh Jakab gályarabságra ítélt, református prédikátornak az 1682-ben Debrecenben kiadott Edom ostora című munkájából egy idézet, amely

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 44.

a *feje és gyökere* szópárt használta Ádám és az emberi nemzetség viszonya kapcsán: „Ádám [...] *Feje és Gyökere* volt az egész emberi nemzetségnek [...] Róm. 5. 12” (Csúzi 1682: 270; idézi: A. Molnár 2001: 376). Az adatot én juttattam el A. Molnárhoz, amint ő erre hivatkozik is. A szakirodalomból több példát ismerünk a hasonló, elsősorban az egyházi nyelvben előforduló szópárokra, paratagmákra: (*kútfeje és forrása, kezdete és forrása*; latin *principium et origo*; finn *alku ja juuri* ’kezdet(e) és gyökér(e)’; angol *head and source*; stb. (ld. pl. A. Molnár 2001: 376; 2003: 48–9).

Egy másik 17. század végi egyházi író, a kolozsvári lelkipásztor, Szatmárnémeti Mihály száz halotti prédikációt tartalmazó kötetének második beszéde a következő címet viseli: *Az Ádám efeti oka halandóságunknak*. A szöveg textusa Róm. 5: 12 és a prédikációban előfordul két szinonimapár, a *fej és a törzs*, illetve ismét a *fej és gyökér*: „Az Ádám és Eva engedetlenségéből származott *eredendő bűn*, vagy meg-vefzett természet, melyben fogantattunk és fűllettettünk, Pfal. 51. 7. mely kútfeje minden Isten törvénye ellen való *cselekedet* *berint való bűnöknek*: mellyek a’ meg-vebet bívól módatnak bármazni. [...] Isten az Ádámnak, mint az egész emberi nemzetnek, *fejének s’ törődékének* [saját kiemelés – Cs. D.], engedetlenségét, minden ő tőlle rendes származás által fűllettetett embereknek tulajdonítja”; illetve „ő benne, mint *gyökérben s’ főben* [saját kiemelés – Cs. D.], az egész emberi természet, benne volt, es minden embernek fzemelyét viselte: kinek bűnös s’ tisztátalan véréből származott az egész emberi nemzet, Actor. 17. 26.” (Szatmárnémeti 1683: 9, 10–1).

A bibliai alapige, amit a két idézett beszéd magyaráz, mindegyikben azonos, és ez meg egyezik a HB. exegézisével, amely összefügg a Róm. 5: 12-vel (erre célzott A. Molnár 1986: 180). Az itt számba vett kifejezések természetesen a páli leveleknek alapvető szerkezeti elemei. Az újtestamentumi szövegkorpusz összeállása idején keletkezett identitásjelző szerepű analógiák megteremtették a kapcsolatot az ótestamentumi kiválasztott nép, a zsidóság, és az újtestamentumi egyház, Krisztus követői között. Az Ádám : Krisztus tipológiai párnak az egyházi irodalomban egyéb analógiás megfeleltetései is vannak, amelyek az ó- és újszövetségi parallelizmusok és analógiák rendszerén alapulnak (pl. Mózes : Krisztus, Éva : Szűz Mária, bárka : templom, kígyó : keresztfa). Az egyik kora újkori protestáns teológiai irányzat, a Johannes Coccejus németalföldi tanár nevével fémjelzett coccejánizmus pedig különösen gyakran használta ezeket az írásmagyarázó elveket és példákat (ld. Zoványi 1890: 76). Coccejus a Krisztusra előremutató próféciaikat (Ézsaiásnál, Malakiásnál, stb.), személyeket (pl. Mózes, József, Dávid) egyenesen teológiai felfogásának középontjába helyezte (ld. Csorba 1999: 58–9).

Nem feledkeztünk meg arról sem, hogy a szóhalmozások jó része elsősorban a héberre erősen jellemző gondolatritmusra és szópárosító szokásra megy vissza, amely egyfajta világérzékelésbeli különbséget mutat a görögökével szemben. A görög nyelvű Újtestamentum szövegvilágából a páli levelek hívják elő legteljesebben a héber gondolkodásmódot (Boman 1998: 182). Ezek a szópárok jellemzően írásmagyarázó panelei lettek a patrisztikus kornak, a Vulgátán át egészen a középkori magyar kódexfordításokig (vö. M. Nagy 2003a, 2003b). Innen terjed ez a paratagmavariáció a kora reformációs kommentárok és a 17. század eleji úgynevezett második reformációs prédikációs kötetek világáig, magyar és nemzetközi téren egyaránt.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai, Budapest.
- Boman, Thorleif 1998. *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Csorba Dávid 1999. Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál? *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 9: 39–67.
- Csúzi Cseh Jakab 1682. *Edom ostora*. Debrecen. (RMK I. 1274.)
- Madas Edit 2002a. Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. Egyetemi Kiadó, Debrecen. (Csokonai Könyvtár 25.)
- Madas Edit 2002b. *Halotti beszéd. Die Grabrede*. Budapest. (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae)
- A. Molnár Ferenc 1986. *Feje* (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.) *MNy.* 82: 169–90.

- A. Molnár Ferenc 1997. A Halotti Beszéd magyarázatához (1.). [Halal nec es pucul nec feze. ef mend w nemenec.]. *MNy.* 93: 207–16.
- Molnár Ferenc 2001. A Halotti beszéd és könyörgés értelmezése. *Nyr.* 125: 374–77.
- A. Molnár Ferenc 2003. A Halotti beszéd és könyörgés olvasata és értelmezése. In: A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 35–53.
- M. Nagy Ilona 2003a. *Latin bibliai szinonimavariációk magyar recepciója (örül, vigad; örül, örvend)*. In: A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona (szerk.): i. m. [l. az előző tételt]. 149–68.
- M. Nagy Ilona 2003b. *A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak hátteréhez*. In: A. Molnár Ferenc–M. Nagy Ilona (szerk.): i. m. 169–83.
- Szatmárnémeti Mihály 1683. *Halotti centúria, az az Száz, halotti prédikációk*. Kolozsvár. (RMK I. 775.)
- Zoványi Jenő 1890. *A coccejanizmus története. Tanulmány a protestáns theológia múltjából*. Athenaeum, Budapest.

Csorba Dávid

Írásjelek és szimbólumok az SMS-ekben

1. Bevezető gondolatok

Az SMS a Short Message Service angol fogalom rövidítése. Jelentése rövid szöveges üzenet. E technikai forma vagy két mobiltelefon, vagy egy számítógép és egy mobiltelefon között egy, legfeljebb 160 karakterből álló szöveg elküldésére alkalmas. (Az SMS-ről további szakirodalom lásd: Balázs 2002, 2003, 2004; Bódi 2004; Érsok 2004; Veszelszki 2002).

A korpuszalkotó 2765 üzenet küldői korukat és végzettségüket tekintve viszonylag egységes csoportot alkotnak: 18–25 évesek és középiskolások vagy egyetemisták. Nem töröltem az ettől eltérő szociolingvisztikai jellemzőkkel rendelkező üzenőket sem, mivel jelenlétük a korpuszban nem releváns.

Személyes jellege miatt a példatárat csak részleteiben, szemléltetésképpen közlöm.

2. Az SMS sajátos nyelvi jellemzői az írásjelhasználat szempontjából

„Az élőbeszédet tartjuk gazdagabbnak, de az írás bizonyos esetekben mást/többet tud, mint a beszéd” (Balázs 1999: 142). A Balázs Géza említette típusok a példatáramban is megjelennek:

1. írásjelhalmozás
EZER KÖSZÖNET!!!!!!!!!!!!
2. kép-szöveg kapcsolatok
@ }-'-- (rose)
(:o)→<

E különleges példák ösztönöztek arra, hogy az – SMS szélesebb körű vizsgálatához össze-
gyűjtött – korpuszt az írásjelhasználat szempontjából is megvizsgáljam. A gyűjteményem tanúsága
szerint a szöveges üzenetek írásjelezése három aspektusból egyedi: használnak-e az SMS-küldők
írásjeleket, tapadnak-e vajon ezek a jelek, milyen – a hagyományos használatukon túlmutató –
jelek léteznek ebben a sajátos kommunikációs formában.

3. Az írásjelek megléte vagy hiánya

„Az írásjelek mellőzése maga is üzenet, közlés, bár értelmezését megnehezíti a tagolás többértelműsége. [...] A mindennapi íráshasználatban azonban [...] írásjeltelen szövegnek nincs helye” (Keszler 2004: 35–36). E helyesírási szabályok figyelmen kívül hagyása gyakorta előfordul a rövid szöveges üzenetekben. A ritkábban esemesezők rövidebb üzeneteket írnak, nem különböztetik meg a kis- és nagybetűt, és nem használnak írásjeleket.

3.1. Teljesen hiányzó írásjelek

Nemcsak az írásjelek, hanem az ékezetek hiánya, valamint a szabálytalan írásmód is jellemző a ritkán üzenetezőkre:

TELJESEN ELVAGYOK HANYAGOLVA SEMMIRŐL NINCS ÉRTESÍTÉSEM
Boldog nonapot JENO ÉS GERI
 ÉN IS MEG A PEPE LACKO MÉG 99T
barcsak minden vagyam így teljesulne

3.2. Írásjel csak mondatzáraként

A következő üzenetek írói már tagolják szövegüket, csupán a mondatokat különítik el írásjelekkel; a gondolati egységeket, tagmondatokat viszont nem választják el, sőt még a felsorolás is vesszőzetlen marad:

KÖSZI A LEVÉL.MOND NEM SOK EGY HÉTRE A KETTŐ?PEPE
Szia a melot visszamondtam. Most az erste bank van kilatasban. A horg jo volt most megyek hajduszoboszlo haverok buli fanta aztan jövő hét horvat...
 A TELCSIMMEL SEMMI BAJ CSAK KIKAPCSOLTAM.ITT MINDEN RENDBEN VAN
 NAGYOKAT FÜRDÜNK PASIZUNK ÉS KIRÁNDULUNK.PUß:PEPE

3.3. Nincs vessző a *hogy* kötőszó előtt

Az SMS szövegredukáló tendenciája, hogy szinte minden lehetségeset (és néha majdnem lehetetlent) is rövidítenek. Ennek egyrészt a helytakarékosság, másrészt a pénzzel való „spórolás” az oka (további okokról lásd Érsok 2004: 298). A rövidítések leginkább a gyakran használt nyelvi elemeket érintik, mint az ige-kötők (*meg: +*) és a kötőszók. Így jelzi az SMS-ben a *hogy* kötőszót a *h* betű. Karakterrel nem, csupán a szövegbevitel idejével takarékoskodik a *hogy* előtti vessző elhagyása.

Nagyon szivesen lanyok maskor is-orulok h jól sikerult a buli. gabi
Kakukk!akkor jössz ugye?előtte mindenki cong,van kedved ugye neked is?majd onnan kimegyünk.szólok h hány tájt.pucc

3.4. Írásjelhalmozás

Grafostilisztikai eszközök (Érsok 2004: 296) is lehetnek az írásjelek, erre utal az intenzitást kifejező karakterhalmozás. Érdeemes figyelni rá, hogy a hagyományos, úgynevezett egyszeres írásjelnél erősebb a kettőzött (például a két pont nem felel meg a mondatzáró pontnak, viszont nem is olyan erőteljes, mint a három pont; ugyanez igaz a duplikált felkiáltó- és kérdőjelekre).

BOLDOG NÖNAPOT!!
!!!!!!!!!!!! AKOS

Macika!természetesen rád gondolok állandóan...be fogod tudni fejezni MA!!!tuti!!kérlek ne veszekedjete...bárcsak egy helikoffer elrepítene hozzád széleseben

Nem ugy gondoltam, ne sértődj meg!!!!!!!!!!!!!!!!!!!! csak hüjjéskedem! Z

HALI!IDŐ,HELY,VACSI,BULI OK!!CLUB7-ET JAVASLOM!A RÉSZLETEKRŐL SZOBAN.MAJD HIVLAK!PUSZKA

hello!sikerult a vezeteses vizsgam!!te hogy vagy?mi hir a club7es Balazsrol?jossz most szombaton jöknizni?remelem!ezer puszi+oleles

4. Nem tapadó írásjelek

Az SMS-szöveg rövidítései ellen hatnak a nem tapadó írásjelek: az üzenetküldő írásjelei nem tapadnak ott sem, ahol a magyar helyesírás szerint ez szabályszerű lenne (Keszler 2004: 21–28).

*Na akkor nem is zavarlak téged a tanulásban. Ügyeskedjél és ha végeztünk **BULIHEGYEK**! Puzsancs neked is jó sokszor !!! PÁ*

Jó reggelt kívánok ! Sikerült elérni a fél 1-est ? ui: a maci sálját kösd meg ha majd a fűtést éppen lekapcsolod nehogy megfázzon !!! pusi ROL

SZIOKA AGI ! BOCSI A KÉSŐ! JELENTKEZÉSÉRT !! JELENTEM OTT LESZEK HOLNAP ! :)) ADDIG IS SOK SOK PUSZI ROLAND

5. A hagyományos funkciójukon túlmutató írásjelek

5.1. Morfémaértékű írásjelek

A minimalizáló tendencia érvényesül az üzenetekben, ha a betűkön kívüli karaktereket szóalakkok vagy morféma helyett használjuk. A „MegØhir” üzenetrészlet hagyományos írásmódja „még nincs hír” lenne, e megoldással azonban hét karaktert lehet megtakarítani. Ugyancsak ez az (egyetemi jegyzetelésben tagadásra használt) jel tűnik fel a „Ø volt rázós a zh” szintagmában. I @, azaz egyet jelenthet csupán a szám és az e-mail címekből ismert kukacjel együttes használata. A -szer képzőszerű ragot helyettesíti a csillag az I* ’egyszer’ szóban.

Az egyediességek lehet az intenciója a I/2elem szót tartalmazó SMS szerzőjének.

Szia Agi! Mar elkezdodott-nemcsak a tanulas,de a I/2elem is:<MegØhir a nyvizsgarol. Persze h szanok Rad idot:~! Puszi,jo tanulast:Zsi

Szia Barátném! Ø volt rázós a zh, ne aggódj. Amúgy fogkrémet felejtettem el tegnap...Na puszi:Zsi E:)*

Hali!nem íroma szdolit,éppen megyek haza,fagyiztam I@,előtte booktáraztam,persze sem talaltam.konzulnst meglatogattam,ari volt.a méhekhelyet!AZAGYAMZSONG

Nagyon-nagyon ügyi vagy!!Gratulálok!!!Majd I elmehetnék megünnepelni, pl.Süss-felnap,bár lehet,erre majd csak a vizsgaidőszakutántudunksortkeríteni,sajnos.pusz*

5.2. Emotikonok

A hálózott kommunikáció beleütközik az írásos közeg korlátaiba; a nem verbális lehetőségek szegényes volta a kommunikáció kudarcát eredményezheti. Az (írott) úgynevezett szónyelv kiegészül a nonverbális kommunikáció új dimenzióival. Az olyan segédeszközök, mint az emotikonok, nyújtanak erre – Nyíri Kristóf szerint csak nagyon kezdetleges – megoldást (Nyíri é. n. 15).

Az emotikonok az érzelmek kifejezésére alkalmas grafikus jelek, számítógépünk vagy mobiltelefonunk billentyűzetének segítségével megjeleníthető karakterkombinációk (Laczházi é. n.). Laczházi Gyula megállapítja, hogy e jelek széles körű használata az elektronikus levelezés és az esemesezés általánossá válásával következett be. Nem tartja kizártnak, hogy ezek a jelek nemsokára a hagyományos kommunikációs formákban, a papírra jegyzett üzenetekben is feltűnnek – alapvetően mégis az új médiumokhoz, kommunikációs eszközökhöz kapcsolódnak.

Az emotikonokat (Bódi 1999a) Keszler Borbála az „internetes nyelvhasználat új írásjelei”-nek nevezi, amelyek leginkább a beszéd szupraszegmentális és nem verbális jellegzetességeit jelölik (Keszler 2004: 85); a többféle írásjel iránti igényt elégitik ki (Keszler 2004: 151). A Minya Károly elnevezésével mosolykód (Minya 1997, Keszler 2004: 151; Schirm 2002), „annál is inkább alkalmas az extra- és paralingvisztikai eszközök pótlására, mert ez egy olyan ikonikus jel, amely a mosolygó emberarcot utánozza; a szemeket helyettesíti a kettőspont, az orrot a kötőjel, [...] a száját pedig a zárójel” (Bódi 1998). A leggyakoribbak a következők: :-) ;-)) :-))) :-))) :-> :o :-x :-*

E definíciót azonban pontosítani kell, hiszen a smiley már negatív érzelmeket is kifejező jellé bővült: :(:-(

*Micuka!aNagyTanulásSzünetébeBeiktattunk!vadkertiFagyit,nyami:)aCsaládom!degbeteg
AHidegfronttól,legjobbGyógyszerASeparin(=mindenkiMásSzobába):-)hiányzol,siófoki
Cica!sikerült a kertészkedés,nagyon sokat dolgoztunk...lassan búcsúzik a Balaton...:-(
olyan nehéz elhagyni a magyar tengert:-(ALIGA!:-)B liga:-)
Alusj jól! es legy ugyes kedden:-) meg debrecenben!:-)) Z.*

A fejlődő mobilkommunikációs technika már lehetővé teszi, hogy egyes telefonok e jeleket képként, ☺ és ☹ formában jelenítsék meg. Elsősorban a számítógépes kommunikációhoz – a csethez, az e-mailhez és a fórumokhoz – kapcsolódik az animált szmájlik használata, amelyeket dinamikus emotikonoknak neveztem el. Ezek elemzése azonban ebben a munkában túl messzire vezetne; az e témában írt dolgozatom megjelenés alatt van.

5.3. Kép-szöveg kapcsolatok (írásjelekkel alkotott rajzok)

A mobiltelefon (vagy lejegyzés után a papírlap) kilencven fokos elfordításával fejthetők meg a karakterekből készített rajzok. A @->-- karakterkombinációban egy rózsát, a *<<<- írásjelhalmazban pedig egy karácsonyfát fedezhetünk fel.

@->--s kedv& kivanok,v @->--illat kLtsN fL szombat hajnalán,Cica.Piacra készülünk,még
stül a krumpli.Nagymosás lß+főzés.Szép7végezést.P:NY

*<<<-Nagyon boldog ka#onyt kivanok Neked es szeretteidnek!ErzsAAA

5.4. Írásjelek használata mint eufemizmus

Talán meglepő, hogy az általam vizsgált, „írásbeli” szövegben teljesen kimondott káromkodások, káromló formulák is találhatók, ám erre magyarázatot adhat az SMS sajátos, a szóbeliséghez közeli jellege. A vizsgált médiumot a szóbeli közléshez kapcsolja az ott keletkező szöveg egyszerűsége és mulandósága. Hiszen írásban a tabuk kötnek minket, szóban viszont sokkal szabadabbnak érezzük a közlést.

Nem szakadnak el teljesen az írásos normától egyes üzenetrők, s grafikai eszközzel szépítik durva szavaikat: a szövegkiadásban kipontozásként ismert módszert alkalmazzák (*ta.ony ido; elb..tam a napot*), és tovább is fejlesztik azt, különböző jelekkel pótolva a tabu kifejezés betűit. E jel lehet

a csillag (ár**b**ztak** ezzel!; M****KOK**), a kereszt (egy f++ volt; p+++a fáradt) vagy a kettős kereszt (sza#ok), esetleg betűjel, a két hang helyett álló q (qrva idegesítő; qrva jo szám; qrvára el vagyok fáradva; Qrwa korán). Nem törvényszerű, de gyakori, hogy a jelek száma megegyezik az elhagyott hangokéval/betűkével.

Cm!ez egy f++ volt,p+++a fáradt vagyok!mosolyod nélkül nincs jókedvem...

Eddig csöd:MEXIKO-OLASZORSZ.1:0!FÉLIDŐ!Az olasz pasijaim egyszerűen sza#ok...a másik meccsen ECUADORnak muszaj nyerni.Tudod!mint a szám!Sash:Ecuador...tüüü Hálól!már mióta nem csipogta!unk?most femem,tanulka vót,mert elb..tam a napot.van sajtófotókiállítás+kellenenézni.nemtommeggivan.veledOKminden?puli

5.5. Az írásjelezés a humor, az egyediség szolgálatában

Az üzenetszerzők egyediségre való törekvését példázzák a következő szövegek:

Pittypalaty. vasalás előtti hangulatban .ögök nkd.hogy tLtL utolso bochumi vasarnapotok?mi mar nagyon készÜLÜNK(tükön)Pestre!holnap csitcsat.P:NY

Mily vél&IN +ézés:ippeg ladat bontottam,s így +tekinth&tM a viragLötrüü+víz hattRüü fotkat.KényLmS vonatozast.ki/bedöltM az ágyba.P:NY/I

A 'ögök' a pont 'pötty'-ként való feloldására játszik rá, így kapjuk a „pöttyögök” ’üzenetet írok’ szót. Vizuális vezérléssel, a kis- és nagybetűk váltásával hívja fel figyelmünket a kétértelműsége a „készÜLÜNK(tükön)Pestre”. Az angol kötőszó &-ként rövidített változata (Büky 1998) olvad be a vél&IN ’véletlen’ és a ’+tekinth&tM’ szóba. A kisbetűs írásból kilógó nagybetű itt azt jelenti, hogy ejtsd ábécébeli feloldása szerint (viragLötrüü = virág előterű; KényLmS = kényelmes; tLtL = telt el). Választást, alternatívát jelöl a perjel: a többértelműsége törekvő „ki/bedöltM az ágyba” alakban, valamint a két címzettnek szóló üzenet „P:NY/I” záróformulájában.

6. Összegzés

Az összegyűjtött példák – egyelőre – az SMS és a másodlagos szóbeliség egyéb formáinak (cset, esetleg e-mail) jellemzői. Elképzelhető, hogy nyomaiban beszüremkednek a hagyományos, írott nyelvbe (elsősorban a kötőszó-rövidítéssel és az emotikonok használatával). A dolgozatban meghatározott kategóriák nem állandóak, módosul(hat)nak, hiszen ez a nyelvi leleményességre épülő nyelvhasználat szinte napról napra változik, és a nyelvészek számára is meglepő változatokat hozhat.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1999. Kommunikációs létformák és átcsapások. Nyelvi-szemiotikai megjegyzések az ezredvégén. *Magyar Nyelv* 138–154.
- Balázs Géza 2003. „Minden házfalat cseréljeteK sms-falra”. Sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr* 127: 144–59.
- Balázs Géza 2004. Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 128: 36–53.
- Balázs Géza (szerk.) 2002. *Informatikai technológia és nyelvhasználat*. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázatából. Trezor, Budapest.
- Bódi Zoltán 1998. *Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció*. <http://nyelv.c3.hu>
- Bódi Zoltán 1999a. Az elektronikus levelezés és az Internet nyelvhasználatáról. <http://nyelv.c3.hu>

- Bódi Zoltán 1999b. Az iskolai informatikai kultúráról. *Magyaritanítás* 1: 40–41.
- Bódi Zoltán 2004. Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. *Magyar Nyelvőr* 128: 286–294.
- Büky László 1998. &. *Édes Anyanyelvünk*. XX/3: 15.
- Érsok Nikolett Ágnes 2004. Sömös, sumus, írj vissza. *Magyar Nyelvőr* 128: 294–313.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan*. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Laczházi Gyula é. n. Az emotikonok és a koraiújkor érzelmkifejező technikái.
<http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/irat/emoticon.html> [2004.08.25.].
- Minya Károly 1997. Mosolykód a világhálón. *Édes Anyanyelvünk* XIX/5: 10.
- Nyíri Kristóf 1989. *Keresztút*. Filozófai esszék. Budapest.
- Nyíri Kristóf é. n. A multimedialitás ismeretfilozófiája. A UNIWORLD Közhasznú Egyesület kultúrák közötti kommunikáció szabadegeteme. <http://www.fil.hu/uniworld/kkk/mm/mm.htm>
- Schirm Anita 2002. *Nyelvhasználatunk az informatika korában*. In: Balázs Géza (szerk.) 2002: 7–44.
- Veszelszki Ágnes 2002. *Üzi a mobon? Sms-szövegek 2001-ben*. In: Balázs Géza (szerk.): 239–47.

Veszelszki Ágnes

„Lapi lapi, cserelapi”

Az Értelmező kéziszótár szerint a *lapu* nagy levelű gyomnövény (820). A *lapu* helynévként 1285-től (OKISz.: *Lopuchustauara*), növénynévként 1395-től (BesztSzj.: lappa: *lapow*) adatolható a magyar írásbeliségben. A XVI. században szerepel a Murmelius-féle szótárban (1533), Lencsés György kéziratos orvosbotanikai művében, az *Ars Medicab*an (1570 k.), Melius Juhász Péter Herbariumában (1578) és a Verancsics-féle Dictionariumban, 1595-ben. A nyelvjárásokban *lapu*, *lapi*, *lapú* (FöTsz., OrmSz., SzlavSz., SzegSz., CsángSz.), *lapuburgyán*, *lapufűj*, *lapútüsök* (ÚMTsz.). Szláv eredetű kölcsönszó a magyar nyelvben; vö. szerbhorvát N. *lopuh*. szlovák *lopúch* 'nagy bojtorján, útilapu', szlovén *lapúh* 'martilapu' (TESz.).

A népnyelv *lapu* szava növénytanilag eléggé határozatlan jelentésű. Elsősorban a *Plantago* (úti-fű, útilapu) és az *Arctium* (bojtorján) fajainak megjelölésére használatos, de általában nagylevelű, parlagi gyomnövényt jelent. Összetételekben is gyakori, például *acsalapu*, *szeplőlapu*, *laputurbolya*, *véreslapu* stb. A nyelvjárási *báránylapu* (*báranlapu* Köszeg-Hegyalján / ÚMTsz. 1: 342) 'a lapu egy faja'. Gyimesfelsőlokon és Lészpeden az almafa levelének neve *almalapi*, illetve *almafalapi*: „Kerek almafalapi Ingem szeret valaki”, mint a népdalban éneklék (ÚMTsz. 1: 204).

A *martilapu* fészkes virágzatú, tavasszal sárgán virító, nagy levelű gyógynövény; Tussilago farfara (891). Az összetétel előtagja, a *mart* szó 'magasabb fekvésű, meredek hely, vízpart, agyagszakadék' jelentésű. Két legrégebbi füveskönyvünk, Melius Herbariuma (1578) és Beythe András Fives Könyve (1595) nem említi a növényt. Szerepel viszont Lencsés György „Ars medica” (1570 k.) és Pápai Páriz Ferenc „Pax Corporis” című művében. Clusiusnál a Tussilago azonos a petasisszal, amelyről megjegyzik, hogy „abunde per Pannoniam”, vagyis bőven van belőle Pannóniában. Ezt megerősíti Csapó József is (1775). A nyelvjárásokban *martilapu*, *martilapi*, *martifű* a Tussilago farfara.

A növény levelei, a tölevelek csak jóval a virágzás után hajtanak ki a tőke indáiból. Mivel virágai korábban jelennek meg, mint levelei, a régi füvészek ennél a növénynél ezt a jelenséget „filii ante patrem”-nek nevezték, ami azt jelenti, hogy előbb jelenik meg a fiú és azután az atya. A növény orosz neve, a *maty i macsecha* is erre utal. Előbb jön az anya és utána a mostoha.

Igen sok társneve van a martilapunak: *szattyú*, *kisédslapu*, *körömfű*, *körömlapu*, *mostohalapu*, *podbál*. A levél alakja alapján nevezik *farkastalpfünek* (FöldrKözl. 22) a Balaton mellékén, mely névátvitellel, ráértéssel keletkezett terminus. Szintén a levélforma a névadási szemlélet háttére a *szamárköröm* esetében, mely a XVI. sz. második felétől (Calepinus szótára 1096) adatolható a magyar írásbeliségben: *zamar köröm*. 1835-ben *szamár-körmű fű* 'marti lapu' (Kassai 4: 360), *szamárkörömfű* (Kováts), 1843: *szamárköröm* 'Tussilago farfara' (Bugát), 1870: ua. (CzF. 5), 1911: ua. (Nsz.). A népnyelvben Szabó-Péntek 63: *szamárköröm* (Nagybacon) 'Tussilago farfara' | Gyógyn. 26: ua. (Csíkszereda) | SzegSz. 2: ua. 'keserűlapu', *szamárkörömfű* 'Tussilago f.'. Hasonló korú a *szamárlapu* is: XVI. sz. második fele: *szamár lapű* 'Tussilago' (NépNyelv. 1935:177), 1585: *zamar lapu* 'ua.' (Cal. 1096), 1604: *szamárlapu* 'Tussilago' (MA.), 1708: *szamár-lapu* 'Tussilago' (MA.), 1762: 'ua.' (PPB.), 1783: ua. 'Xanthium strumarium' (NclB.), 1832: ua. 'Tussilago' (Kreszn. 2), 1843: *szamárlapu* 'ua.' (Bugát), 1870: ua. (CzF. 5), 1872: ua. (FKézK.), 1897: ua. (Pallas 15), 1911: ua. (Nsz.). A nyelvjárásokban szélesen elterjedt, így SzegSz. 2: ua. 'keserűlapu' | Gyógyn.

1: ua. (Csíkszereda) 'acsalapu'. A növény ezt a nevét is levele alakjáról kapta, amely a számár (vagy a ló) lábnyomát ábrázolja. 1786-ban bukkan fel a *bikavirág* társnév a Tussilago farfara nevéként (Teleki-herbárium 70), amely a legtöbb forrásban azonban a lóhere neve; így 1880: N. ua. (Erdővidék) 'vad lóhere' (Nyr. 9: 41), 1901: *bika-virág* 'ua.' (TermTudKözl. 454), 1925: *bikavirág* 'Trifolium pratense' (MF. 625); N. ÚMTsz.: *bikavirág* (Székelykeresztúr, Vargyas) 'Medicago sativa' | Herman:Pászt. 672: ua. (Erdővidék) 'vad lóhere' | Folklor Archivum 3: 143: ua. 'tűskös virág'. A név motivációja az, hogy a jelölt növény szaporító hatású a néphit szerint, Kolozs megyében az uborka indái közé tették, hogy az uborka jobban teremjen. Hasonnevei is erre a tulajdonságára utalnak: Molnár 28: *uborkanősző fű, ugorka-bagzó fű* (Csongrád), *uborkabaklató* (Brassó) és *buborkabaszófü, uborkabúgató* (FöldrKözl. 22: 76). Szintén ezen a névadási szemléleten alapul a német növénynév, a *Stierblume* 'Chrysanthemum leuc., Chalcicum autumnale, Potentilla anserina' (M. 547) tűkőrszó.

Némely vidéken *lőkörmű szattyán, lőkörmű szattyú, lőkörömfű* a Tussilago farfara, azaz a martilapu. *Lőkörmű szattyu* a Szigetközben. *Szattyán* szavunk oszmán-török eredetű (R. 1544: „Sarga *zattyant* nyereg kapanak” [OkISz.]), jelentése 'szömörccével cserzett, élénk színűre festett, puha borjú-, juh- vagy kecskebőr'. Benkő József révén került 1783-ban a *ló köröm-fű* (NclB.) a magyar növénytan szaknyelvébe, valószínűleg erdélyi etnobotanikai terminus alapján. A név azután a legtöbb későbbi műben is szerepel (1793: Földi, 1824: Magyarázat II, 1834: Kassai, 1835: Kováts, 1843: Bugát, 1865: CzF. stb.). A nyelvjárásokban is használatos: *lőköröm, lőkörömlapu* a Szigetközben és Pozsony környékén, *lőkörmű martilapu, lőkörömfű* Csíkszereda vidékén. Idegen nyelvi megfelelői a német *Roshuf*, illetve a francia *patte de cheval*, mindkettő szintén a Tussilago farfara. Némely vidéken *élő-halófű, fehérhátú-, mostoha-, partilapu, mocsárvirág, szattyu, ördög-köröm* és *vajlapu* a neve. Ez utóbbi népnyelvi elnevezés onnan ered, hogy nyáron a növény leveleivel burkolják be a vajat, hogy hűvösen tartsák. *Szattyunak* Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, a Magyar Fűvész Könyv (1807) szerzői nevezték el, mert hengeres fészkeinek pikkelyei hártásak, szattyászerűek.

Babona, közhiedelem az alapja *tyúkvirág* nevének. Eszerint vészt hoz a tyúkokra; rontó hatása például, hogy a tyúknak nem lesz csirkéje, vagy nem tojik. *Tyúkvirág* Fotos (Háromszék megye / NövKözl. 2: 24) vidékén a martilapu (R. 1911: *tyukvirág* 'Tussilago' [Nsz.]). A nyelvjárásokban számos más növény esetében szintén hasonló a névadási szemlélet háttere; így például Szabó-Péntek 59: ua. (Nagy-, Kisbacon, Marosvásárhely, Mikóújfal) 'Taraxacum officinale' | Péntek-Szabó 294: ua. (Kalotaszeg, Jegénye) 'ua.' | Ethn. 87: 206: ua. (Háromszék, Árapatak) 'ua.' | MNy. 4: 34: ua. (Hétfal) 'ua.' | Zelnik 20: ua. (moldvai csángó) 'ua.', 21: ua. (Pusztina) 'Chelidonium majus' | MNy. 37: *tyukvirág* (Tatrag, Brassó vm.) 'Taraxacum officinale' | MNy. 33: 348: *tikszarvirág* (Örisziget), *tigvirág* (Felsőőr) 'Pulicaria vulgaris' | NyIrK. 34: 43: *tyúkvirág, tyukvirág, csukvirág* (Erdély) 'Taraxacum officinale', uo.: *tyukvirág* (uo.) 'cikorija virágzás előtt és után' | MNy. 29: 321: *tyukvirág* (Bogdánfalva) 'valami virág' | SzegFüz. 2: 166: *tyúkvirág* (Böln, Ürmös) 'Taraxacum officinale' | KGy. 218: ua. (Kovácsna m., Erdővidék) 'ua.' | Gyógyn. 17: ua. (Csíkszereda). A *tyúkvirág* német megfelelője a *Hühnerblume* szintén 'Tussilago farfara' (M. 229); a románban is tűkőrszó, vö. r. *floarea găinii* 'Taraxacum officinale' (Ethn. 87: 206). Ilyen a *kotlóvirág* elnevezés is (N. Péntek-Szabó 198: *kotlóvirág* (Kalotaszeg, Szucság) 'Adonis vernalis' | SzegFüz. 2: 166: *kotló virág* (Bonchida) 'Taraxacum officinale'. Szucságon nem szabad leszedni, „mert nem lesz kotló”. Sztánán és Zsobokon „ne vigyük be, me meglátja a tyúk, nem tojik”. Kispetriben is ismerik, de nyilván ellenkező hatást tulajdonítanak neki, mert ott a tyúkok közé dobták, hogy tojjanak.

Földi János (1793) szerint a növény neve „a' Görög és Deák Nyelv példája szerint” alakult (< latin *tussis* = köhögni; *agere* = elűzni), azaz 'köhögés elleni fű'. Gyógyító erejét már az ókorban ismerték. Hippokratész fekélyek ellen ajánlotta a *bechiont*. Dioszkuridész is említi így, ez a növénynév a görög *bex* 'köhögés' szóból keletkezett. Az elnevezés is tulajdonképpen arra utal, hogy

csillapítja a köhögést. Plinius latinosította a görög nevet *tussilagora*. Más római íróknál *furfara*, azaz 'lisztet hordó', mert levelének fonákját fényes, fehér lisztszerű nemez borítja. Párizsban a francia forradalom idején a martilapu népszerűségét mutatja, hogy a növény sárga virága volt a patikák állandó jele, ott függött az üzletek bejárata felett. Észak-Amerikába a telepesek vitték be, s az indiánok is mint köhögés elleni orvosságot használták.

A martilapu az egyik legkorábban nyíló élő növény, amelynek virágából és leveléből készített főzetet mind teaként, mind borogatásra felhasználják. Zsenge leveléből Erdélyben ízletes főzelék készül. Levelét Gyergyóban tavasszal zöldkáposzta helyett használják. Téltre sóval behintve tárolják. Sok helyen töltött káposzta módjára készítik el. A népi gyógyászatban a levél még most is a köhögés, a mellfájás, az asztma ellen használatos teák egyik fontos része, sőt, elhízás ellen is jó. Belsőre ellen szintén hatásos. Komárom megyében azt tartják, hogy „akinek a körmire ütnek vele, leveti a körmit. Nyersen ráteszik vagy megásztatják húgyba.”

Az *acsalapu* nagy levelű, vörös fürtös virágú hegyi gyógynövény; *Petasites hybridus* (4). A XVI. században bukkan fel a *Tussilago* neveként (Fuchs: *nagy keserű lapu, Acha Lapu*). A XVII. században, Dioszkuridész „De medicinali Materia Libri sex” (Marburg, 1543) című művébe tett magyar nyelvű bejegyzések között szerepel az *acsa lapu*. A Székelyföldön az *acsalapi* 'vizenyős helyeken termő, keserű lapuhoz hasonló növény' (MTsz.), az *acsalapu* Kolozsváron és Csengeren a 'Begonia rex.' (ÚMTsz.), Szatmár megyében a 'Petasites hybridus' (SzamSz.). Az összetétel előtagja, az *acsa* (R. 1793: Földi, 1803 és 1807: Márton) 'szitakötő' jelentésű. A növény a virágzás idején levéltelen, a száron csak pikkelylevelek vannak, ezek emlékeztetnek a szitakötő szárnyaihoz. Tudományos *hybridus* fajnevének 'fattyú, nem valódi' a jelentése.

Petasites nevű növényről már Dioszkuridész is megemlékezett. Az elnevezés – utalással a levél formájára – a *petasosz*ból származik, ami széles, nap ellen védő kalapot jelent. Nálunk is nevezik *kalaplapunak*, *kalapfünek*, *kalapos-szattyúnak*. Néhány vidékünkön hívják még *keserűlapunak*, *burdujlapunak*, *gálga-* vagy *gályafünek*, sőt *miriggyünek*: a fészkesek családjának egyik nemzetsége. A moldvai csángó nyelvjárásban *kettőlán*, *képtőlán* a *Petasites*, amely az azonos jelentésű román *căptălan* átvétele. Jávoroka Sándor Magyar Flórájában *acsalapunak* nevezi. Régen nagy becsben állt a növény, német neve a *Pestwurz*, tehát 'pestist gyógyító növény' is ezt igazolja. Pápai Páriz Ferenc is említi a Pax Corporisban 1690-ben, illetve Csapó az Új füves és virágos magyar kertben (1775-ben) a növénynek a borzalmas betegség elleni gyógyhatását. A ragadó-betegségek és számos egyéb nyavalya ellen javallják orvosbotanikusok, mint Veszelszki és Zelenyák János is. Az erdélyi Szováta-Szakadátón „gennyes sebekre tesszük, hogy kiszeggye a gennyet.” Rizómákkal vagy indával terjedő évelők. Elvirágzás után hatalmas leveleik, a lapulevelek jelennek meg a száron. Ezekből a gyerekek napernyőt vagy esernyőt készítenek. Bóbitáik elég magas száron fürtökben nőnek. Kúszó gyökereik gyorsan terjednek, nagy telepeket alkotnak. A gyöktörzs inulint, keser- és cseranyagokat, kevés illóolajat tartalmaz; gyógyszeripari nyersanyag.

Az *acsalapu* és a bojtorján társneve a *keserűlapu* (682). Az elnevezés Lencsés György kéziratosa *Ars Medica* c. orvosbotanikai művében (1570 k.), Melius Herbáriumában (1578), Szikszai Nomenclatorában (1590) és Pápai Páriz Ferencnél a Pax Corporisban (1690) szerepel a korai források sorában. 1865-ben a bojtorján *keserűlapu* (CzF. 3), 1867-ben *keserű lapu* (Ballagi). A névadást – legalábbis a bojtorján esetében – az motiválta, hogy gyökere nyersen csípős, keserű ízű. Az összetétel *lapu* utótagja pedig a nagy, tekintélyes méretű levelekre utal. Gyógyászati célokra gyűjtik a bojtorjánt. *Keserűlapunak* több növényt is neveznek a nyelvjárásokban. MNöv. 102: 'lórom, acsalapu', illetve 'bojtorján' jelentésű Békésben | SzamSz.: *keserű-lapu* 'Lappa minor' | ÚMTsz.: *keserű lapu*, *keserű lapi*, *kesere lapu* 'bojtorján', *keserű lapu* 'Petasites albus', *keserű paréj* 'gyomnövényfajta'. 'Lórom', azaz 'Rumex' jelentéssel csak p. p., azaz pro parte (részben) lehet, mert a sóska kivétel ebből.

Az *acsalapufőjtő vajvirág* 'Orobancha flava' elsősorban az *acsalapu* gyöktörzsnél élőködik. A *keresztlapu* hosszúkás, fogazott levelű, sárga fészkes virágzatú, pelyhes, szagos erdei növény; *Erechthites hieracifolia* (678). Melius Herbáriumában (1578) már szerepel egy *keresztessű* termi-

nus, 1786-ban a marosvásárhelyi Teleki-herbáriumban a *keresztvirág* név olvasható, amely azonban a *Polygala comosa* neve. Diószegiék (1807) négy *keresztfü* nevet is említene, de szintén különböző jelentésekkel; ezek a régi orvosbotanikai és fűvészkönyveinkben szereplő hasonló elnevezések ismétlései. Az *Erechthites hieracifolia* az *amerikai keresztfü*, társneve a *bimbóka*. A németben *Afterkreuzkraut*, azaz 'farkeresztfü'. Talán a szagos erdei növény illatára utal a név, vagy a végbélpanaszok egyik orvossága lehetett az így jelölt növény.

A nemzetség *Erechthites* neve antik eredetű, a görög orvos, Dioszkuridész Pedanius „De materia medica”, azaz „Peri hülész iatrikés” című művében olvasható az *erechthitesz*, *erechthítisz* = *erigeron* fűnév. Esetleg Athén királyának, Erechteusnak a nevével függ össze a növénynév.

A *véreslapu* réteken található, sárga fészkes virágzatú, vörös foltokkal tarkított széles tölelű, nyári növény; *Hypochoeris maculata* (1484). Hasonnevei szintén a levelek vörös foltjaira utalnak: *vérnyomfű*, *vérrel-harmatozó* és *véres pelyvahordó*. Tudományos faji neve is erre vonatkozik, 'foltos' jelentésű (< latin *macula* = folt). A genusnév régi görög növénynév, az 'alatt' jelentésű görög *hypo* és a *choirosz* 'malac' szóból képezték. A növény német neve *Ferkelkraut*, amelynek megfelelője a *Hypochoeris radicata* magyar *malaclfü* (R. 1903: MVN., 1911: Nsz.) neve. Szintén a *Hypochoeris radicata* neve a *malaclapu* (R. 1911: Nsz.), a *kacúros véreslapu* társneve. Valószínűleg az magyarázza a nevet, hogy a malacok szívesen eszik ezt a mezei növényt. A szó a magyarba a németből került át tükörfordítással, illetve megvan a – más jelentésű – másik tükörszó is, a *Ferkelgras* 'Polygonum'. Végső soron a magyar és a német elnevezés is a régi görög *hypochoerisz* növénynévre vezethető vissza.

SAKIRODALOM

- Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmaz*. Buda, 1843.
 FKézK. = Hazslinszky Frigyes: Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve. Pest, 1872.
 Földi = Földi János: Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts, 1793.
 Kassai = Kassai József: Származtató 's gyökereszo magyar–diák szó-könyv. I–V. Pest, 1831–2.
 KGy. = Kovászna megye gyógynövényei. Sepsiszentgyörgy, 1973.
 Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.
 Kresznerics = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1833.
 M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
 MA. = Szentzi Molnár Albert: *Dictionarium Ungarico–Latinum*. Nürnberg, 1604; Leutschoviae, 1708.
 Magyarázat = Szádlér József: Magyarázat a magyar plánták' szárított gyűjteményéhez. Pest, 1824.
 Márton = Márton József magyar–német szótárai. 1800 és 1807.
 MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
 MNöv. = Csapody–Prisster: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
 Molnár = Molnár Nándor: A magyar gazdasági növénynevek történetéből. Gödöllő–Bp., 1961.
 MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
 NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
 Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
 Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
 Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
 Zelnik = Halász Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36.) Bp., 1987.

Rácz János

**Szathmári István: Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlél-
tetve.** Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 250 lap.

Szathmári István most megjelent *Stilisztikai lexikonja* átdolgozott és bővített második kiadá-
sa *A stilisztikai fogalmak lexikonának*, amely része az 1961-ben megjelent *A magyar stilisztika útja*
című munkának (417–544).

Mint az elsőről, erről is elmondhatjuk talán még több érvel, hogy ez a stilisztikai lexikon
monográfiaként is felfogható, hisz a stilisztikai fogalmakat kifejtő szócikkek szerves összefüggés-
be hozhatók egymással és a szerző alapvető stilisztikai felfogásával, a funkcionális stilisztikával.
Úgy is mondhatjuk, hogy a címszavak tartalmuk és értelmezésük révén jól konkretizálják és több
oldalról is megvilágítják a szerzőnek már régóta kikristályosított és produktívnek bizonyult stílus-
elméleti felfogását. Ismertetésemben ebben a kettősségben szeretném értékelni Szathmári István
munkáját.

1. A lexikon céljáról és tárgyáról jól tájékoztat a két előszó: Előszó az első kiadáshoz (1961),
Előszó az átdolgozott és bővített második kiadáshoz (2004), valamint a hátsó fedőlapon olvasható
fülszöveg.

Ezekből megtudjuk, hogy célja nem csupán a stilisztikai fogalmak összefoglalása, és így az
érdeklődő olvasók tájékoztatása, képzése, hanem az is, hogy segítséget nyújtson a szépirodalmi
művek stílusának helyes értékeléséhez, továbbá a helyes fogalmazás, a hatásos és szép stílus elsa-
játításához (5).

Ami pedig a lexikon tárgyat illeti, a szerző arról tájékoztat, hogy a kitűzött célnak megfele-
lően közérthető formában részletesen ismerteti a stilisztikai kategóriákat, illetve a stílussal össze-
függő fogalmakat. Egyaránt tárgyalja a széles körben ismert szakszavakat, például az ellentétet,
hasonlatot és a megszemélyesítést, vagy a kevésbé ismert fogalmakat, jórészt retorikai alakzatokat,
mint amilyen például az antonómázia, enallagé, metalepszis (fülszöveg).

Tárgykörébe tartoznak továbbá a nyelvi-nyelvtani és nyelvhasználati jelenségek is a maguk
stilisztikai vonatkozásaival (pl. alany, állítmány, névmás, képzők, illetőleg bőbeszédűség, homály, ide-
gen szavak).

Ugyancsak idetartozó fogalomként szerepelnek az ismert vagy kevésbé ismert stílusirány-
zatok is (pl. barokk, impresszionizmus vagy dadaizmus, futurizmus).

A szócikkek felépítése logikus és megfelel a kiadvány céljának, azaz az olvasó jól el tud
igazodni, jól tud tájékozódni a stilisztikai fogalmak nem is kis világában.

Miből is tevődik össze egy-egy szócikk tartalma, szerkezete? A fogalom magyar neve mel-
lett idegen elnevezése is szerepel. A szerző jelzi az idegen műszó eredetét, megmagyarázza jelen-
tését. Ezt követi a kérdéses fogalom meghatározása, értelmezése, megjelenési forrásainak felfedése.
Mindezeket szépirodalmi példákkal, idézetekkel szemlélteni.

Az egy-egy címszó alatt tárgyalt stilisztikai fogalom, illetőleg műszó különböző összefüggé-
seiről a szócikkhez tartozó tájékoztató utalások is tartoznak, például: Trópus, lásd Szókép, Gon-

dolatalakzat, lásd Alakzat alatt, (A Naturalizmus címszó alatt) Lásd még: Korstílus, (a Felsorolás címszó alatt) Lásd még: Halmozás, Részletezés, Szóhalmozás.

2. A lexikon jobb megértése és értékelése céljából érdemes számba venni a két kiadást és megállapítani a különbségeket.

Minderről jól tájékoztat a szerző néhány megjegyzése. A különbségek számbavételét azzal kezdi, hogy elhagyott néhány címszót, „amely felett eljárt az idő”, és felvett néhány új címszót, és néhánynak a bemutatásán is módosított. Ennél fontosabbnak tartja azt, hogy megnövelte az illusztráló szépirodalmi példák számát.

És sokat változtatott a tördelésen, és így jobb lett a szócikkek tagolása, több bennük a bekezdés. Ezt szolgálja az is, hogy a verssorok nem lineárisan vannak elhelyezve, hanem az eredeti tagolásnak megfelelően középre helyezett szakaszonként. És igaza van, hogy így „a szöveg zsúfoltságán is enyhítettünk, ilyenformán levegősebb lett az egész lexikon” (6).

Mintegy összegezeként azt is hangsúlyozza, hogy „azért nem kellett sokat változtatnom az eredeti szövegen, mert az 1961-es kiadás is a funkcionális stilisztika alapján készült, és ez az irányzat ma is él” (6).

Mindehhez hozzátehetjük, hogy olyan írókat szerepeltethet itt most, akiknek a nevét akkor nem lehetett leírni, ilyen például Márai (l. a mondatpárhuzam alatt, 54). Megemlíthetjük még azt is, hogy néhány szócikk jóval részletezőbb, kifejtettebb lett, például a Korstílus és stílusirányzat (108).

Különbség az is, hogy ehhez a lexikonhoz nem kapcsolódik szakirodalmi jegyzék, mint a korábbihoz *A stilisztikai fogalmakat tárgyaló magyar nyelvű cikkek, tanulmányok címűhöz* (547–626). Ez persze érthető, hisz 1961 óta nagymértékben bővült bibliográfia szétfeszítené a lexikon kereteit, a lexikon terjedelme talán megduplázódott volna.

3. A lexikon monográfiaként, avagy tanulmánykötetként is felfogható, hisz – mint fentebb említettük – a szócikkek szerves összefüggésbe hozhatók egymással, és – ami a legfontosabb – a bennük tárgyalt stilisztikai fogalmak értelmezésének forrása a szerzőnek mindenben megnyilvánuló stilisztikai koncepciója, a funkcionális stilisztika, és így ez is összekötő kapocs.

Ebből is következően a szócikkeket és az utalásokat mint relatív önállóságú szövegeket valamilyen kohézió, „tartalmi kapcsolatrendszer” tartja össze, amely így leírható lenne monográfia formájában is (ez utóbbról l. Szikszainé Nagy Irma: *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest 1999, 329–30). Így a címszavak egy kötet fejezeteinek, alfejezeteinek címként is felfoghatók lehetnének.

Ezt világítja meg a szerző néhány idevágó megjegyzése is, mindenekelött az, hogy ez a stilisztikai lexikon „széles értelemben vett stilisztikát ad” (5), vagy hogy „ilyenformán a lexikonból kikerekedik az egész magyar stílusrendszer” (5). Mindez kétségkívül növeli Szathmári munkájának jelentőségét, és elősegíti értékelését.

Ezzel összefüggő egyik érdeme a tárgyalt nyelvi elemek stilisztikai szempontú minősítésének módjaiból, szempontjaiból adódik, abból, hogy hogyan állapítja meg stíláriis funkciójukat. Minősítései elfogadhatóak és ugyanakkor tanulságosak.

A funkcionalitásnak megfelelően is célravezetően jár el a vizsgált nyelvi elemek expresszivitásának meghatározásában. Mindig számol a kérdéses nyelvi elem funkcióinak releváns sajátosságaival. Például az alanyról szólva azzal, hogy „a mondatban megnevező szerepe van” (7), és ebből vezeti le stílushatását. Vagy a szóképzésről, a képzőkről megállapítja, hogy segítségükkel minden nyelvtani kategóriát változatos módon ki tudunk fejteni, és ebből következteti ki stílusértékeit, többek között a tömörítést, sűrítést vagy az értelmi és érzelmi árnyalásukat (97). Egyszóval mindig megtalálja az expresszivitás tényleges nyelvi, nyelvtani és mindenképpen funkcionális tartalmú, jellegű forrását.

Vannak persze olyan esetek, amelyek itt és egyáltalán a magyar stilisztikai szakirodalomban vitapontot jelentenek. Ilyen mindenekelött az expresszivitás forrásának az egybeesése, például az, hogy a változás, a mozgás és a stílus élenkítése az igei állítmányból és az igeből is fakad (l. az

állítmány és az ige alatt, 11, 74). Kérdés tehát, hogy hogyan lehetne ezt a kettősséget, egybeesést áthidalni, egyeztetni, mint vitapontot megoldani.

Egy másik idekapcsolódó vitatható és vitandó kérdés abból adódik, ami a lexikonból hiányzik, és ez a lexikonokra és szótárakra vonatkozó meglehetősen általános „fogas” kérdés. Ehhez persze kiindulópontként elismerjük, hogy teljességre nem lehet törekedni, hogy a terjedelem határt szab például a hiányszónak vélt címszavakkal való bővítésnek. Tehát csak kérdésként vetődhetik fel például az, hogy a lexikonban a stílusirányzatok között szerepel a magyar szépírói stílus történetében kevésbé jelentős dadaizmus és futurizmus, de vajon miért hiányzik a legalább négy évtizeden át ható szecesszió.

4. Szathmári István stilisztikai lexikonjával egy alapvető művel lett gazdagabb a magyar stilisztika. Vele egy megbízható, jól tájékoztató kalauzt kaptunk a stilisztika fogalomtárához, terminológiájához. Gazdag tartalmával hozzájárul – kitűzött céljának megfelelően – a tanulók, hallgatók, tanárok és egyáltalán az érdeklődők stilisztikai műveltségének fejlesztéséhez, javításához, és ahhoz is, hogy minél többet tudjanak felfedni az irodalmi alkotások szépségéből, hogy így is minél mélyebb legyen az irodalmi alkotás megértése és értelmezése.

Ennyiből is kitűnik, hogy Szathmári lexikonjának egyaránt van elméleti és gyakorlati irányultsága. Az elméleti forrása a funkcionális stilisztika, az ehhez való következetes igazodás. A gyakorlati pedig azt jelenti, hogy ez a lexikon az alkalmazott stilisztika produktív eszköze és, mint ilyen is, elismerésre készítő teljesítménye.

Éppen ezért állíthatjuk, hogy Szathmári István stilisztikai lexikonja elindítója lehet egy dialognak, amelyben az is szóba kerülhet, hogy időszerű és ajánlatos lenne majd egy harmadik, átdolgozott és az új eredményekkel, többek között az új elméleti irányzatokkal bővített kiadása.

Szabó Zoltán

Ördög Ferenc: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 959 lap.

A Magyar Tudományos Akadémia 1886-ban határozta el, hogy Teleki József csonkán maradt művét (Hunyadiak kora Magyarországon) befejezteti. A földrajzi részt Csánki Dezső levéltáros-történész 1890–1913 között jelentette meg: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., és V. Csánki átvette elődjének, Teleki Józsefnek könyvszerkezetét, egy-egy megye általános ismertetése után a megyei várak, városok, helységek, a nagybirtokosok, főispánok számbavétele következik. Az amúgy is szétaprózódó tárgyalásmód és a IV. kötetnek 1941-ből, Fekete Nagy Antal által való kidolgozása (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV., Trencsén vármegye) meglehetősen nehézkessé tette a mű kézikönyvszerű használatát.

Csánki Dezső már 1890-ben jelezte, hogy tárgymutatót (indexet) és térképet szeretne majd a műhöz készíteni, ezek azonban nem valósultak meg. Számos tudományág van – történelem, régészet, geográfia, nyelvészet, néprajz, zoológia, hidrológia, botanika stb. –, amely használja Csánki művét, így az összes helynév betűrendes mutatójának elkészítése most, egy évszázad múltával is nagy jelentőségű, amint azt az Előszót író Kiss Lajos elmondja (7–8).

Ördög Ferenc a helynévmutató használatját eligazítással látja el (9–14). A mű címszavai félkövér nagybetűvel vannak szedve, utánuk zárójelben a megye neve következik, majd a kötet- és lapszám, például: „**PAMLÉN** (Zala) III, 92”; a mellékalakok álló félkövér szedésűek, s követik az utalások, mint például: „**Pamlin** I. Pamlén”; a Csánki által jelzett mai helynevek dőlő félkövér

* Köszöntéssel Ördög Ferenc 70. születésnapjára (2003. IV. ??.)

betűsek: „*Palin* (puszta) I. Pamlén (Zala) II, 92”; az eredeti helyesírású forrásadatok dőlt betűs címszóval lelhetők föl: „*Pamlén* I. Pamlén (Zala) III, 92” stb. A szerkezeti fölépítésnek különféle szempontokat érvényesítő rendszerét Ördög Ferenc tizenhét pontban (alpontokkal) mutatja be. Ez a szerkezet jól áttekinthető, a kötet használói nyilván gyorsan és könnyen elsajátítják vele a mutató kezelését, amelynek alapjait az iménti példa jelzi. (A recensens Palinban tanított akkortájt, amikor Ördög Ferenc Zalaiban a földrajzi nevek gyűjtését végezte, szervezte, s kiadta a gyűjteményt: Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. Évekkel korábban pedig nebulója volt Ördög tanár úrnak „*Nagy-Kanizsa* I. Kanizsa [Zala] III, 20” gimnáziumában...)

Két külön jegyzék van a vármegyék neveiről, Csánki feldolgozása szerint (15) és egy ábécérendes (16–7), amely ki van egészítve a Csánki-köteteki leltérek adataival. Megadja a kötet a Csánki művében, illetőleg a mutatóban használt köznevek és rövidítések jegyzékét (18–20), néhány egyéb rövidítést (21). Kiss Lajos előszavát és az eligazítást németül is olvashatni (25–30).

„Csánki művének az 1985-ben készült reprint kiadásában az I. kötet 54. lapján tévesen a 354. lap nyomata ismétlődik meg. A mű eredeti, 1890. évi kiadásából beragasztásra mellékelem a hiányzó 54. lap fénymásolatát” – áll az előszóban (14), a kötetből azonban ez a lap kimaradt. Minden kötethez van viszont mellékelve számítógéppel olvasható lemez, amely Csánki művét tartalmazza.

Büky László

Mária D. Máta: Kleine ungarische Sprachgeschichte. Aus dem Ungarischen übersetzt von Albrecht Friedrich unter Mitarbeit von Ruth Futaky. Helmut Buske Verlag. Hamburg, 2002. 86 S. – **Мария Д. Мата: Краткая история венгерского языка. Перевод с венгерского Н. Н. Колпаковой.** Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Санкт-Петербург 2004.

1. Sajátos kis könyvvel lepte meg a nyelvünk története iránt érdeklődőket D. Máta Mária. Sajátossal, mert „kis magyar nyelvtörténet”-e a hamburgi Buske kiadónál németül, a Szentpétervári Állami Egyetemen pedig oroszul jelent meg. Sajátosnak kell mondanunk azért is, mert napjainkban a történeti nyelvészet – sajnálatos módon – háttérbe szorult, mind a kutatás, mind a nyelvoktatás területén. És ez utóbbin belül is sajátos munkával van dolgunk, mivel benne nem a nyelvi szintek alakulásának, változásának az összefoglaló rajzát kapjuk, hanem – mondhatnánk – olyan fejezeteket, amelyek a ma szemszögéből érdekelhetik a külföldieket.

Az előszóban a szerző közelebbről is rámutat: a nyelvtörténeti ismeretek hozzásegítenek annak a megértéséhez, hogy beszédünkben miért éppen ezt vagy azt a szót és nyelvtani formát választottuk a lehetséges variánsok közül, illetve hogy a művelődéstörténet mennyiben szól bele egy-egy nyelvi elem, jelenség alakulásába.

2. Az első leghosszabb fejezet (1–25) Nyelvtörténet és művelődéstörténet címen e két tudományág összefüggését tárgyalja, abból a helyes nézetből kiindulva, hogy a nyelv az illető nép élet- és művelődéstörténetének a tükré. Különösen érvényes ez a szó- és kifejezőképességre és a frazeológiára. Egy-egy tárgy, foglalkozás vagy éppen divatjelenség eltűnik, de a neve megmarad, megmaradhat, és ezekből a reliktumokból visszakövetkeztethetünk a korábbi valóságra. Ehhez azonban – a szerző helyesen mutat rá – szükség van a történettudománynak, az archeológiának, az antropológiának, a történeti állat- és növénytannak, a történeti földrajznak és a természettudományok múltjának a tanulságaira. Természetesen a szavak vallanak etimológiájukkal is. Legrégibb szavaink segítségével jellemzi Máta Mária az ősi kultúrát (az életmódot, a hitvilágot, a rokonsági viszonyokat stb.). Az urali és finnugor eredetű szavak (itt felhívja a figyelmet a két legfontosabb idevágó

szótárra: A magyar szókészlet finnugor elemei és az Uralisches Etymologisches Wörterbuch című munkákra) mintegy elénk állítják azt a halászó-vadászó népet (*hal, háló, fal, fon, nyíl, íj, ideg, ín, les, ajz*), amely az ugor időktől lovat tartott (*ló, nyereg, fék, ostor, kengyel, másod- és harmadfű lő*), amelyre jellemző volt meghatározott közösségi élet (a családdal kapcsolatos és rokonságnevek: *anya, anyu, fiú, öcs, férj, nő, meny, vő, ágy; had, hadnagy, várnagy, főnagy; stb.*), amely ismerte a számszavakat (*egy, száz, ezer, nyolc, nyolcvan stb.*), amely sajátos hitéletet élt (*táltos, gyógyul és gyógyít, javas és jós, orvos, látó és néző, bűbájos stb.*), és még sorolhatnánk tovább.

Kiemeli Mátyás Mária a jövevényszavak fontosságát is. Mindenekelőtt azért, mert ezek jelzik, hogy egy-egy nyelv a története során mikor és milyen más népekkel érintkezett, azaz volt gazdasági és kulturális kapcsolatban. Három nyelvcsalád szavaival foglalkozik részletesebben. Az iráni kapcsolatok eredménye az olyan szavunk, mint *tíz, bűz* (ennek származéka a *büszke*), *arany, tehén, tej, nemez*, talán a *szekér* és az *özveg*y, továbbá később, a vándorlások idejéből az *asszony*, a *híd*, a *vért* és a *kard*. Ez utóbbiak közelebről alán eredetűek, s velük kapcsolatban természetesen utal a szerző az Arany János feldolgozta mondákra, amely szerint Hunor és Magyar elrabolta Dula alán fejedelem lányait (Rege a csodaszarvasról).

A magyarság művelődésében fontos szerepet töltött be a török népekkel való érintkezés. A honfoglalás előtti, közelebről az ugor korból való a *hattyú*, a *hód*, a *ló*, és már ősmagyar kori átvétel a *homok* és a *harang*. A III–V. században ismerkedett meg a magyar nép a földművelésnek olyan szavaival, mint *eke, búza, árpa, kéve, sarló, szérű, tarló*, illetve *borsó, kender, komló, alma, dió, szőlő, bor, seprő* stb. Az ősmagyar korból valók aztán a magasabb műveltségi fokot jelentő mesterségekkel kapcsolatos nevek (*ács, szűcs, szatócs, gyűszű, gyárt, bársony, saru, gyöngy, gyűrű* stb.), továbbá bizonyos megnevezések a társadalmi, erkölcsi és hitélet köréből (*törvény, tanú, gyász, bölcs, boszorkány, betű, szám, ok, idő* stb.). A szerző kitér a hódoltság korára is, amelynek emlékét őrzik a *dívány, dohány, kávé, kajsz*i, illetve a *papucs, a findza, a tarhonya* stb.

Viszonylag kisebb teret szentel Mátyás Mária a szláv nyelvek hatásának. Ezt is számos különböző műveltségi, illetve a mezőgazdasággal kapcsolatos jövevényszó jelzi, mint például *pap, szent, karácsony, király*, illetve *asztag, borona, uborka, galamb* stb.

A latin, német, olasz, francia, román jövevényszavakról csak összefoglalóan emlékezik meg a szerző.

Ezután a Jelentésváltozás és kultúrtörténet című részben arra világít rá, hogy bizonyos szavak milyen úton-módon vettek fel nemegyszer furcsának tűnő jelentést: hogyan fűgghet össze például *trágya* és *drasé* szavunk; hogyan lett a 'jeladó üst' jelentésű *harang*-ból istentiszteletra hívó, veszélyt jelző eszköz. Aztán csak helyeseltetően felhívja a figyelmet O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* (1979³) című munkájára, és egyúttal kitér a *kosarat kap, kosarat ad, kikosaraz*, illetve a *kiteszik a szűrét*, valamint a *kígyót, békát kiált rá* és a *körmére ég a dolog s körömszakadtáig tagad* stb. szólás létrejöttének a hátterére.

3. A Nyelvtörténet és irodalom című második fejezetben (27–33) – a nyelvtörténet szempontjából jól kiválasztott témakör keretében – abból indul ki a szerző, hogy a régi vagy akár a mai szépirodalom egy-egy kifejezése, részlege gyakran nem teljesen világos számunkra, és emögött nemegyszer valamely szó, kifejezés, grammatikai jelenség ismeretlen volta vagy nem pontos ismerete rejlik. Tehát tisztázásuk végett a nyelvtörténethez kell fordulnunk. Heltai Gáspár Új Testamentumából idézi ezt a mondatot: „Jó álat [állat] a só”. Nos, a nyelvtörténetből megtudjuk, hogy a XVI. században az *állat* szó dolgot, eszközt, sőt személyt is jelentett. Szól aztán a *hírhedett, hírhedt* jelentésének, stílusértékének a megváltozásáról, szinte az ellenkezőjére fordulásáról. Több idevágó példa után idézi Pais Dezsőt, aki nyelv és stílus viszonyát így határozta meg találóan: „... a költői vagy írói stílus nyelvből lesz, és viszont a stílusból nagyon gyakran nyelv válik”.

4. Igen jól egészíti ki az eddigieket a Nyelvtörténet és mai nyelv című harmadik fejezet (35–50). Tudniillik a szerző itt kerít igazán sort bizonyos grammatikai formák kialakulásának a bemutatására. Mégpedig nem a történeti nyelvtanokban szokásos rendben, hanem a mai, úgynevezett

kettős alakokkal kapcsolatban. Így aztán nemcsak a nyelv „működésébe” pillanthat bele az olvasó, hanem a szerző rávilágít ezek használatára is, mintegy ilyen módon jelezve a stílusértéküket. Értésülünk például a *csuda* : *csoda*, a *mondta* : *mondotta*, a *lámák* : *lámánk*, a *szám* : *szájam*, az *orca* : *arc*, a *messen* : *metsszen* létrejöttéről. A továbbiakban bemutatja a szerző egyes töváltozatok kialakulását, hogy tudniillik miért lesz *uram*, de *úrtól*; *víz*, de *vízben*; *kezem*, de *kézből*. Aztán magyarázatot kapunk arról, hogy miért *iszunk*, *írunk* a helyes forma, jóllehet a mi nyelvünk egyébként a magánhangzó-illeszkedés törvényének engedelmeskedik. Megvilágosodik aztán az is, hogyan váltak főnévvé egyes igenevek, mint például *tű*, *firó*, *rugó*, *seprű*.

E fejezet második felében Máta Mária igeragozásunknak úgynevezett nehéz kérdéseibe világít bele. Ilyen az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék felszólító módja (*tegyek*, *legyek*, sőt *higgyek*), a *lássam* típusú felszólítás. Közben szót ejt a „suksük”, illetve „szukszük” nyelvről is. Tárgyalja aztán a feltételes mód jelét, valamint egyes képzők, képzőszerű jelek eredetét, majd számos példával igazolja Benkő Lorándnak azt a megállapítását, hogy a nyelv szinkrón rendszere magában hordozza a diakróniát: hogy a mai *szem*, *szém* és *szöm* hogyan függ össze a Halotti Beszéd-beli *zum* (ejtsd: szüm) alakkal; az *öröm* miért képzett szó; hogyan viszonylik egymáshoz az *után* és az *útján* névutó létrejötte; stb.

5. A negyedik fejezetben (51–8) a változás és folyamatosság jegyében faggatja a szerző első nyelvelméinket. És közben megvilágítja a *-vá*, *-vé* rag; a *-ja*, *-je* birtokos személyjel; a *-ba*, *-be* és *-ban*, *-ben*; az *-nk*, *-unk*, *-ünk* birtokos személyjel; az *-and*, *-end* időjel létrejöttét, illetve a *mun-kás* szó korabeli és későbbi jelentését.

A függelékben (59–79) a szerző felvázolja a magyar nyelv történetének egyes korszakait az urali kortól máig. Ezek illusztrálására bemutat három régi és egy XIX. századi szöveget, közelebbről a Halotti Beszédet, az Ómagyar Mária-síralmat és a Laskai-sorokat, valamint Vörösmarty Szózatát. Az első három esetben ott találjuk a latin „alapszöveg”-et, a faksimilét, a szöveg betűhív átiratát, értelmezését és német fordítását. A Szózat eredeti szövegén kívül ott szerepel természetesen a német fordítás is.

A kötetet gondosan összeválogatott és igen gazdag szakirodalmi jegyzék zárja (80–6).

6. Sietek megjegyezni, hogy – amint a recenzió címében is jeleztem – Máta Mária kis könyvét orosz fordításban is megjelentette (a szakirodalmi jegyzék némi módosításával) a Szentpétervári Állami Egyetem Bölcsészettudományi Kara.

Végezetül megállapíthatjuk: a szerző itt ismertetett munkájával jelentős szolgálatot tett a magyar nyelvstudományok, nyelvünknek, azzal, hogy két nagy nyelven szolt a magyar nyelv történetéről és a magyar művelődésben betöltött szerepéről. Külön kiemelem a mű szentpétervári kiadását, így tudniillik nyelvrokonaink, az Oroszország területén élő kis finnugor népek könnyebben hozzáférnek nyelvünk múltjának a megismeréséhez.

Szathmári István

Dr. Kiss Lajos: Magyar írók a térképről. Kiadja a Magyar Térképbarátok Társulata, Budapest 1999, 128 lap.

Kiss Lajos, a nemrég elhunyt igen sokoldalú nyelvtudós – aki A földrajzi nevek etimológiai szótára című kétkötetes munkájával a nem közvetlenül szakmabeliek körében is ismertté tette nevét – 1999-ben egy különös tárgyú könyvet jelentetett meg, Magyar írók a térképről címen. 235 írónak a térképpel kapcsolatos megnyilatkozásaiból adott közre idézeteket, közelebbről Szepsi Csombor Márton XVII. század eleji útleírótól, Zrínyi Miklóstól és Apáczai Csere Jánostól kezdve Bod Péteren, Kazinczyn és Széchenyi Istvánon át egészen Cs. Szabó Lászlóig és Bertha Bulcsúig. (Csak zárójelben jegyzem meg: magam is gyakran elnézegetem Magyarországot, Finnországot, Európát, illetve egy-egy tájegység vagy éppen falu térképét.)

‘A Föld felszínét vagy annak egy részét kisebbítve, síkban ábrázoló rajz, nyomat’ jelentésű *térkép* szavunk a nyelvújítás alkotása a XIX. század harmincas éveiben. Azelőtt ezt az eszközt így hívták: tábla, mappa, abrosz, atlasz, kártya, plán és plánium, földabrosz, földkép.

Lássuk, miért kedveli sok író a térképet egyáltalán, milyen gondolatokat, érzelmeket ébresztett bennük ez a sajátos eszköz. „Élek, halok a jó térképekért” – vallja Karinthy Ferenc, majd így folytatja: „Már csinos gyűjteményem van: nem a régiségek érdekelnek, inkább a jelen, azok az országok, amelyekben jártam vagy járni szeretnék... Otthon esténként nagy utazásokat teszek a papíroson, gyalogosan szelem át Ausztrália járatlan öserdeit... nekem a térkép a tökéletes realizmus. Minden rajta van, ami lényeges. Feltétele a legteljesebb pontosság, szabatosság, félreérthetetlennek és félremagyarázhatatlannak kell lennie...” (95–6; e számok a Kiss Lajos könyvében található lelőhelyet jelzik). Szabó Zoltán három szóval jelöli meg a térkép fő sajátosságait: „...azok közé tartozom, akik szívesen nézegetik a térképeket: e színes és valóságos ábrázolásokat, melyeken oly vonzóan keveredik valóság, álom és kaland” (79). Hamvas Béla már rámutat a térkép árnyoldalára is: „A térkép minden természeti mozzanatot ábrázolni tud, de a géniust nem” (58). Radnóti még tovább megy „Nem tudhatom...” című emlékező versében.

Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad laktanyát,
de nekem szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát... (71).

Veres Péternek pedig azt juttatja eszébe, hogy számára mint szegény embernek csak térkép marad a világ:

Nekem csak térkép a nagyvilág,
talán sohase látom Párizst, Rómát,
sohase látom Amerikát... (58–9).

Sokaknak ismeretlen világot, képzeletbeli utazást idéz fel a térkép. Juhász Gyula például ezt írja egyik versében (40):

Szeretnél úgy-e a távolba nézni
És várni némán, mélán egy hajót,
Mappák fölé hajolva fölidézni,
Ez Korzika, ez Párizs, Elba volt?

Kosztolányi meg így nyilatkozik (44–5):

Mély éjeken hányszor nézlek, te Térkép,
hogy sistereg fehéren künn a hó.
Így rohanok egy pirinyó vasúton,
s ringat tovább egy pirinyó hajó...

Mécs Lászlónak a térkép a hazát idézi (56):

Ez Magyarország. Volt. Ez Tündérország.
A térkép arca rád néz kedvesen.
Mikor belépsz, barátom, vess keresztet
könnyek szenteltvívével nedvesen.

Juhász Gyulának meg a számára kedves tájat (40):

Egy régi térkép fölé hajolok ma:
Ez Ádria, ez a Kárpátok orma.

Ez a Tisza, a magyarok folyója,
Ez itt a délibábos régi róna...

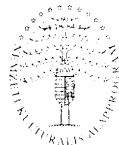
Bertha Bulcsúnak viszont a Balaton-felvidéki falvak szép nevét juttatja az eszébe (109–10): „...a térképet böngészgetve estéről estére ízlelgettem a falvak szép nevét. Hegymagas, Nemesgulács, Salföld, Köveskál, Vonyarcvashegy, Gyenesdiás, Vindornyalak, Rezi, Vállus.”

Természetesen az úgynevezett szaktérképek az illető szakmák képviselőit indították dicsőítő szavakra. Rapaics Raymund, a kiváló botanikus ezt jegyzi meg A magyar gyümölcs című munkájában: „Pax Ferdinand térképen is feltünteti a dió erdélyi természetes elterjedésének északi határát; a határvonal az Olt áttörésétől és a Fehér-körös felső völgyén át Nagyvárad felé húzódik” (45).

Íme egy rövid ízelítő Kiss Lajos munkájából. Szeressük mi is a térképeket.

(Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában, 2004. szept. 26-án.)

Szathmári István

Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

Szó- és szólásmagyarázatok

Rácz János: „Lapi lapi, eserelapi”	117

Szemle

Szathmári István: Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve (Is- merteti: Szabó Zoltán)	121
Ördög Ferenc: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához (Ismerteti: Büky László)	123
Mária D. Máta: Kleine ungarische Sprachgeschichte (Ismerteti: Szathmári István)	124
Kiss Lajos: Magyar írók a térképről (Ismerteti: Szathmári István)	126

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelfizetes@posta.hu.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegűpus, jelentés: A mondás mint szövegűpus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinés magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szöföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-émléktűlés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

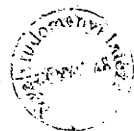
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Balázs Géza: Az új média új műfaja, az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben

Szili Katalin: A *be* igekötő jelentésváltozásai I.

Heltai Pál: A fordító és a nyelvi normák III.

Antalné Szabó Ágnes: A tanári beszéd kérdésalakzatai I.

Rácz János: Növénynevekben béka?

Bañcerowski Janusz: A *félelem* tartományába tartozó negatív érzelmek konceptualizációjáról

Bánréti Zoltán: Ellipszis az összetett szavak szerkezetében

Péteri Attila: Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben

Bóna Judit: A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai

B. Fejes Katalin: A szabad vonatkoztatás empirikus vizsgálata

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Balázs Géza: Az új média új műfaja, az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben</i>	129
<i>Szili Katalin: A be igekötő jelentésváltozásai I.</i>	151
<i>Heltai Pál: A fordító és a nyelvi normák III.</i>	165

Nyelv és iskola

<i>Antalné Szabó Ágnes: A tanári beszéd kérdésalakzatai I.</i>	173

Nép és nyelv

<i>Rácz János: Növénynevekben béka?</i>	186

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz: A félelem tartományába tartozó negatív érzelmek konceptualizációjáról</i>	202
<i>Bánréti Zoltán: Ellipszis az összetett szavak szerkezetében</i>	209
<i>Péteri Attila: Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben</i>	218
<i>Bóna Judit: A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai</i>	235
<i>B. Fejes Katalin: A szabad vonatkoztatás empirikus vizsgálata</i>	243

Kisebb közlemények

<i>Borda Lajos: Egérispán</i>	248

MAGYAR NYELVŐR

129. ÉVF.

*

2005. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Az új média új műfaja, az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben

Cél és hipotézis. Jelen tanulmányom új területen (az új médiában, azonbelül a mobiltelefonos szolgáltatásokban) megjelenő híreket, az sms-híreket vizsgálja meg műfaji, szövegtani, kommunikációelmélet és nyelvhelyességi szempontból. Ezen a területen nyelvészeti vizsgálat még nem történt. David Crystal (2001) sem említi meg a hírek új, „internetnyelvi” megjelenését.

Hipotézisem szerint az sms-hírek módosítják a hagyományos „hírdefiníciót”, részben megváltoztatják az információra éhes ember és a hír viszonyát, valamint – s ez a kutatás központi kérdése – a többi „internetműfajhoz” hasonlóan a beszélt nyelv és az írásbeliség közötti átmeneti jelenségeket mutatnak fel, sőt föltehetőleg az általam fölvetett újabb nyelvi létmódhoz, az úgynevezett **másodlagos írásbeliség**hez tartoznak (Balázs 2003c: 149). A vizsgálatnak a célja ezt igazolni vagy cáfolni.

A kutatási téma elméleti háttere és megközelítése

1. A hír mint médiaműfaj, mint médiaszöveg kutatása a nemzetközi és a magyar szakirodalomban. A hagyományos (vagy írott) és elektronikus sajtó, illetve annak szövegei, nyelve több tudományág kutatási területébe tartozik. Így például a szemiotika, a kommunikációelmélet, az esztétika, a filmelmélet, a tömegkommunikáció-elmélet, illetve a kultúratudomány, a nyelvtudomány, sőt újabban a filozófia is jogot formál a média problémáinak (kiemelten: szövegeinek) kutatására. A filozófia, a pragmatikai nyelvtudományhoz hasonlóan, főleg a média és gondolkodás, a média és a megismerés viszonyának problémáját kutatja, csak a filozófia ezt elsődlegesen a gondolkodás és a megismerés (vö. Nyíri 2000: 56–7), míg a pragmatikai nyelvtudomány a szövegek felől teszi.

Nemzetközi szinten az információs médiát sokan kutatták (vö. Ferenczy 2002, 2004). A legnagyobb figyelmet az írott sajtó, majd pedig a televízió kapta, a rádióval viszonylag kevesebbet foglalkoztak. A média nyelvének szövegszintű vizsgálatai ugyancsak korábban jelentek a nemzetközi szakirodalomban. Barthes (1971) a napihíreket strukturális-esztétikai szempontok szerint közelíti meg. Van Dijk (1988) modelljei az írott sajtóban megjelenő hírek felépítését mutatják be. A rádió nyelvét a beszélt és az írott nyelvi formák megvalósulásából, illetve keve-

redéséből vizsgálták. A híreket egyértelműen az írott nyelv egyik szóbeli megnyilvánulásának (másodlagos szóbeliségnek, Ong 1982: 136) tartják.

Van Dijk modelljét Tolcsvai Nagy (2001: 316) is felhasználta szövegtanában. A fenti modellek alapján Ferenczy (2002, 2004) a magyar rádiós hírek szerkezetének újfajta elemzését végezte el, s megállapította, hogy a modellek csak kiegészítéssel alkalmasak a rádiós hírek leírására.

A magyarországi nyelvészeti (grammatikai, szövegtani és nyelvhelyességi) kutatások első korszakának fontos dokumentuma a *Nyelvészet és tömegkommunikáció* című kétkötetes munka (Grétsy 1985), de nagyon sok hasznos megfigyelés, értékelés található általában a nyelv művelő szakirodalomban, különösen a Magyar Rádió nyelvi bizottságának különféle (belső) kiadványaiban (pl. Bencédy 1993, 1994, Fábián 1994). Állíthatjuk, hogy Magyarországon mind a hagyományos, mind pedig az elektronikus média nyelvi természetének a vizsgálata folyamatos a magyar nyelvtudomány történetében.

Nem feledkezhetünk meg a rádiós hírek vizsgálatában például Rácz Endre (1970) korai és igen alapos tanulmányáról vagy Békési Imre (1982) szövegnyelvészeti vizsgálatairól, amelynek középpontjában a sajtóhírek szerkezetének tartalmi-logikai kapcsolatai állnak. Joób Emőke (1975) az „egyszeri eseményt tartalmazó” napi hírek szemiotikai vizsgálatát végezte el Barthes tanulmányából kiindulva. A tömeg tájékoztató szövegek vizsgálatának módszertani alapjait Róka Jolán (pl. 1983) foglalta össze (több írásában is).

Összefoglalásként elmondhatjuk azt, hogy a mind a nemzetközi, mind pedig a magyar szakirodalomban a sajtó- és a média hírek kutatása – egyes hiányok ellenére is – folyamatos mind szövegtani, mind nyelvhelyességi szempontból; sőt a mi szempontunkból most oly fontos „médiumpfűggség”, vagyis az írásbeliség-szóbeliség problematikája is foglalkoztatja a kutatókat.

2. Előzmények. Az elmúlt években részben az új kommunikációs, tömegkommunikációs formákkal, illetve azok nyelvezetével foglalkoztam.* Ezt jelezte 1998-ban írt tanulmányom a kommunikációs létformák változásáról (Balázs 1998a), majd szűkebben három területet vizsgáltam meg: a választási sms-eket (Balázs 2003a, 2003b, 2004), az sms-fal jelenségét (Balázs 2003c), most pedig az sms-hírek következnek. Korábbi tanulmányaimban a kérdések elméleti háttérét igyekeztem föltárni (pl. a médiumok és a hagyományos, valamint az új nyelvi létformák: beszéd, írás, másodlagos szóbeliség, másodlagos írásbeliség). Jelen tanulmányomban elsősorban az átalakuló médiavilág és a hírműfaj sokrétű kapcsolatára, valamint az sms-hírek kommunikációelméleti, szövegtani és nyelvhelyességi kérdéseire helyezem a fő hangsúlyt.

3. Médiumok és a hírek. *Médiaműfajok* című kötetemben (Balázs 1998b) külön tárgyaltam az újság- vagy sajtóhírt, a rádióhírt, valamint a televíziós hírt. A három felsorolt, egymást követő, a médiafejlődési sorrendet tükröző, egymástól

* Készült A magyar nyelv az informatika korában (OTKA T-043725) című kutatási program keretében. A tanulmány két közvetlen előzménye a Magyar Nyelvőrben: Balázs 2003c és Balázs 2004. Köszönöm Ferenczy Judit észrevételeit, megjegyzéseit, tanácsait. Ugyancsak köszönöm a T-Mobile Magyarország támogatását.

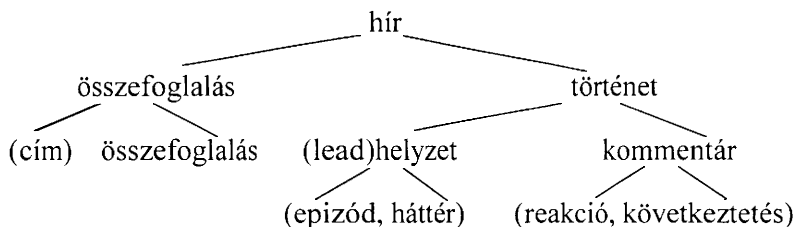
sok műfaji sajátosságot átvevő tömegközlési médium (egy jól sikerült, de nem használt magyarítás szerint: *hírközege*) jól mutatja a hír fogalmának változását. A „negyedik” médiumnak tartott **új média** (vagy *internetmédia*, *metamédia*, *polimédia*) bár ugyancsak sok mindent átvesz a korábbi mediális világból, a tömegkommunikáció egészében mégis újat, új minőséget hoz létre. Ebben a folyamatban megváltozik a hír meghatározása, szerepe, jellege (ezen belül nyelvisége, nyelvi létmódja is).

Nem érintem ezen a helyen a megosztott magyarországi média (az ún. duális média) hírszolgáltatásainak különbségeit. Csak a történelmi hűség kedvéért írom le, hogy a Magyar Rádió „hírgyára”, továbbá néhány hírrádió (pl. Info Rádió, Klub Rádió) hírszolgáltatása törekszik a hagyományos híradásra, míg a kereskedelmi rádiók és televíziók többnyire az „infotainment” (szórakoztató információs szolgáltatás) törekvéseinek megfelelően készíti és találja híreit. Az sms-szolgáltatásban ez a kettősség nem figyelhető (még) meg, még a „krimi” tematikában sem (bár valamennyi tematikát nem volt módom megismerni).

Tanulmányomban az új média körébe sorolható, mobiltelefon segítségével történő hírszolgáltatást, illetve „termékét” az úgynevezett sms-hírek nyelvi megformáltságát veszem szemügyre. Már első pillantásra is látszik, hogy a hírek tömörebbek, a pillanatra, jelenre vonatkoznak, szerkezetük, megfogalmazásmódjuk és részben funkciójuk átalakulóban van, és nyelvezetük nyelvtanilag sokszor hevenyészettebb, pragmatikailag nehezebben értelmezhető (hiszen az adott naphoz, órához van kötve – s amennyiben nem ugyanabban a „kontextusban” létezőnk, sok mindent nem értünk meg belőlük).

4. A hír a kommunikációban – az sms-hírekkel összevetve. Barthes (1971) szerint a napihír olyan információ, amely magában foglalja mindazokat az ismereteket, amelyek a megértéséhez szükségesek: a napihír totális, immanens információ, amely az információ körülményeit (múltját), előzményeit (okát), kimenetelét tartalmazza, s amely magán kívül semmi egyébbe nem utal, szemben a pontosan meghatározott és megnevezett valóságtartományból érkező és a múlthoz kapcsolódó információkkal, amelyek a töredékét képezik egy nagyobb struktúrának, s így mindig csak részleges információk. Éppen ezért ebbe a meghatározásba nem férnek bele a ma már gyakoribb úgynevezett folyamathírek (az sms-hírek többsége ilyen), vagyis azok a hírek, amelyek egy diakronikus történés szinkronikus metszetei.

Tolcsvai Nagy (2001: 316) szerint Van Dijk (1988) hírmodelljében a hír viszszavezethető egyetlen fő makropropozícióra, amely általában meg is fogalmazódik a címben. Logikai és generatív alapjainak megfelelően a hírben egy olyan kijelentés tehető, amely tartalmilag a hírszöveg leglényegesebb elemeit tartalmazza, a tényleges szöveg összes többi eleme azonban levezethető belőle. – Az sms-hírek többsége nem címes (ritkán az is előfordul), mindegyik hírben van azonban egy olyan kijelentés (összefoglalás, lead), amely a hírszöveg lényegét tartalmazza. Ennek megfelelően a Van Dijk-i modell az sms-hírekkel kapcsolatban egyszerűsíthető, és csak a legkritikább esetben valósítja meg a teljes logikai felépítményt. Egy ilyen egyszerűsített modellt lehetne alkalmazni az sms-hírekre (Van Dijk 1988 nyomán):

Egy rádiós nyelvi példa Van Dijk szempontjai alapján a teljes hírelemzésre (Ferenczy 2004):

(1) Lead / Fő esemény: *Polgárháborús állapotok uralkodnak a Grúziától elszakadt Abháziában.* Helyzeteírás: *Az ellenzék elfoglalta a köztársaság kormányépületeit. A kormány készségsbe helyezte a hadsereget.* Következmény: *A kormánypárti politikusok Oroszország segítségét kérték.* Ok: *A vita a választások miatt robbant ki.* Előzmények: *Az ellenzék megnyerte ugyan a választást, de a jelenlegi elnök csalásra hivatkozva meg akarja ismételni.* További események: *Az elnöki palota körüli zavargások során a katonák a levegőbe lőttek, és egy lepattanó golyó megölt egy neves professzornőt* (Kossuth rádió, 2004. november 13. 9.00).

A közszolgálati rádiós hírek vizsgálatában a korábbi szempontokat Ferenczy Judit (2004) a következőkkel egészíti ki: cím, méret (egy bekezdés, lead olykor egyenlő a fő eseménnyel), fő esemény (cselekvéses, verbális, jövőre vonatkozó), forrásmegjelölés, helyszín, a szövegelemek gyakorisági sorrendje.

Az sms-hírek esetében viszonylag ritka az összes szempont megjelenése. Alig fordult elő a címes hír (elemzett anyagunkban mindössze egy ilyen van), csökken az azonosíthatóság (pontos idő, helyszín, személy megadása), esetleges (bár azért nem teljesen hiányzik) az előzmények-következmények taglalása, ezzel szemben gyakori a csak leadhír, s ennek következménye: a nyelvi hiány.

A legtöbb sms-hír kétmondatos. Szinte kivétel nélkül a fő eseménnyel kezdődnek (ez többnyire megegyezik a leaddal), tartalmaznak utalást az előzményekre, következményekre, valamint a végén megjelölik a forrást. Ha az ember az sms-t tovább görgeti, szerepel rajta a szolgáltatás telefonszáma (*Küldi: +36308000777*), majd pedig az elküldés pontos ideje (*Elküldve: 17:16:11 2004.12.29.*).

(2) Lead / fő esemény (idő): *Késő este landolt Bp.-en az a gép, mely szököár sújtotta Thaiföldről hozott haza 52 magyar turistát.* Előzmény: *Az áradásban néhányuk könnyebben megsérült.* Forrásmegjelölés: *//t-zones* (2004. december 30.).

Az sms-hír érdekessége, hogy a kommunikációs helyzet miatt (a mobiltelefon jelzi egy sms-hír érkezését, vagyis „most” történésről van szó) a hírdő nyelvi jelzése elmaradhat. Az egyes hírelemek pedig összekapcsolódhatnak, mintegy komplex egységet képeznek:

(3) Lead / fő esemény: *Törlik a szököár sújtotta térségbe induló Malév-járatokat.* Következmény: *Jan. 1-jén és 4-én üres gépek indulnak a turistákért.*

Előzmény / További esemény: *Már 80 ezer halottról adtak hírt. //t-zones* (2004. december 29.).

A hírről mint az újságírás alpműfajáról tengernyi szakirodalom jelent meg. A közkeletű megállapítás szerint: „Ha a kutya harapja meg a postást, az nem hír, ha a postás harapja meg a kutyát, az hír” (Bánkuti 1970, idézi: Bedő 1995: 9). A megállapítás persze sántít. Sokszor a kutyaharapás hír lehet. A hírmeghatározások gyengéjére világít rá az újságíró-iskolai tankönyv is: „Azt tudjuk, hogy a hírek tartalmazni kell: mi történt. Azt is, mikor, hol, hogyan történt és milyen szereplőkkel az esemény, esetleg azt is, hogy miért történt, csak éppen azt nem tudjuk abszolút biztonsággal megmondani, hogy egy esemény mitől válik hírré, más esemény pedig elhagyható, nem közlendő jeltelen történéssé” (Bernáth é. n. 43).

Saját összefoglalóm alapján (nem pontos idézettel): Az újságírás egyik alpműfaja: a hír. A legelső újságok hírközlő újságok voltak. A hírérték a frissességből, a fontosságból és a közérdekűségből adódik. Amelyik hír nem felel meg ennek a hármas kritériumnak, az nem hír: antihír. (Későbbi egyik példánkban *paródia-hírként* említem.)

A hír négy alapvető kelléke: kivel vagy mivel, hol, mikor, mi történt vagy mi fog történni. Ezekből egyik sem hiányozhat, mert hiányérzetet keltene az olvasójában. A négy alapvető kérdésre a kishír ad választ. Ha a kelléktárat bővítjük: hogyan, miért, milyen következmények vannak stb., akkor kifejtett hírré állunk szemben. Egy régi nevezetes meghatározás szerint a hírképlet a következő: 5W + 1H, vagyis *Who? What? When? Where? Why? + How?* (Ki? Mi? Mikor? Hol? Miért? + Hogyan?). (...) Az 5W + 1H törvénye az angol-amerikai újságírásból származik, ám végső soron az ókori retorikáig nyúlik vissza. A törvényszéki ügyeknek a következő – hexameterbe foglalt – kérdésekre kell választ adniuk: *Quis, quid, ubi, quibus, auxiliis, cur, quomodo, quando?* (Ki s mikor, mit, hol, mért, hogyan és mely eszközök által?) (Balázs 1998b: 11 – jórészt idézet, a kiemeléseket mellőztem).

Már ebben a könyvemben jeleztem a hírdefiníció változását: „A hír az, ami megtörtént.” Vagyis, egyszerű terminológiával ez a „volt-hír”. A hír újdonságértéke azonban odáig fokozható, hogy már „élőben”, „egyenesben” is sugározhatnak híreket – gondoljunk csak az amerikai CNN hírtelevízióra vagy a sok hírrádióra. Ezek a definíció megváltozását is magukkal hozták: „A hír nem az, ami megtörtént, hanem az, ami történik” (Balázs 1998b: 12). Ezt nevezzük „van-hír”-nek. Ennek egyik gyakori példája a következő sms-hír:

(4) *A miniszterelnök az árvíz miatt megszakította szabadságát és hazafelé tart a nyaralásból. Utközben folyamatos kapcsolatban van az illetékesekkel. //W+P* (2002. augusztus 16.)^{*}

Sőt a hagyományos és az sms-hírek között megjelentek a jelen + jövő idejű hírek is, az úgynevezett „lesz-hírek”:

^{*} Az sms-híreket eredeti (olykor hibás) helyesírásban közlöm.

(5) *Pozsonyban várhatóan csütörtök éjszaka, de legkésőbb pénteken napközben tetőzik a Duna. Addig akár 100 ezer embert is kitelepíthetnek. //W+P (2002. augusztus 15.)*

A jelen- és jövőidejűségből adódik a folyamatjelleg, amelynek terméke a folyamathír. Az előzmények nem ismerete gátolja egy adott hír megértését. (Milyen gyilkos fegyvert? Ki a két férfi? Mi is történt tulajdonképpen?)

(6) *Az USA-ban megtalálták a gyilkos fegyvert annak a 2 férfinak az autójában, akiket tegnap fogtak el. Mind a 13 emberre abból a fegyverből lőttek. (2002. október 25.)*

(7) *Elfogták a soproni rablógyilkosság gyanúsítottját. A férfi a nyomozók szerint szombat este rárontott az italbolt eladójára és szíven szúrta. (2004. november 23.)*

	újság	rádió	televízió	új média
volt-hír	+	+	+	+
lesz-hír	+	+	+	+
van-hír	–	+	+	+

A szakirodalomban szó esik még a *gyorshír*ről (flash), a kartács- és a paródia-hírkezdetről stb. Az sms-hírek természetesen a gyors hírhoz állnak a legközelebb. A rádióhírekről szólván kiemeltém a 4C-t (correctness, clarity, conciseness, color), azaz a korrektséget, világosságot, tömörséget és színességet, valamint az aktualitást fokozó jelenidejűséget. Itt szó esik még az egymondatos (és ezért értelemszerűen hiányos) *szalaghírekről* (headline-okról) stb. (Balázs 1998b: 29–30.) Az sms-hírek sok tekintetben közel állnak a szalaghírekhez.

A hír legfontosabb műfaji tulajdonsága az objektivitás. Nincsenek jó és rossz hírek. Bár, ahogy Bedő Iván (1995: 11) említi: egy sajtótörténeti anekdota szerint akadt egyszer valahol Kelet-Európában egy zsidó lap, amely így csoportosította a híreket: „Ez nekünk jó” és „Ez nekünk rossz”. Az sms-hírek esetében az objektivitás szabályszerűsége általában megfigyelhető, ennyiben a hagyományos műfaji előírásokat követi.

Hollós János (2004: 18) a hírekről szóló könyvében kiemeli, hogy a hír belső szerkezete erősen hierarchikus felépítésű. A legfontosabb információk kerülnek a hír elejére, míg a kevésbé fontosak a végére. Ennek megfelelően kiemelkedő szerepe van a hír első mondatának, amelyet külön névvel is jelölnek: lead (vezető mondat, összefoglalás). Az sms-hírekre is áll a Hollós könyvében felsorolt három jellemző (rövid, tömör, informatív), a leadszerkesztésre azonban nem minden esetben. Leginkább még a rövid hír meghatározása az, amely illik az sms-hírekre (igaz a további magyarázata már nem, ezért nem is idézzük): „Két mondatos műfaj. A lead mondat mellé maximum még egy rövid mondat fér” (Hollós 2004: 23).

Bedő Iván (1995: 12) a kemény és a puha hírek megkülönböztetésével utal a hír fogalmának megváltozására: „Eddig csak azt tekintettük hírnek, ami valami-

lyen eseményhez kapcsolódott. [...] Nemcsak Nyugaton, hanem Magyarországon is terjed azonban az a felfogás, amely a híreket ennél tágabban értelmezi. A kemény és a puha hírek fogalmáról van szó, amelyek nem köthetők egy bizonyos eseményhez, vagy legalábbis nem csak egy bizonyos esemény kapcsán beszélhetünk róluk.” Majd Max Frenkelt idézi: „Valaha úgy tartották, hogy nem számít hírnek az, aminél nem lehet odaírni, hogy ez tegnap történt. Csakhogy az egészségügyi ellátás költségei nem tegnap szöktek magasra, hanem mindennap emelkednek; a népesség nem tegnap duplázódott meg; az élet a nagyvárosok központjaiban nem tegnap romlott meg... Ám mindezeknek a fejleményeknek óriási hatása van az életünkre, sokkal nagyobb, mint azoknak a mesterségesen koreografált eseményeknek, amelyeket csupán a kamerák kedvéért rendeznek meg. Vajon miért fontosabb az elnök egy-egy sajtóértekezlete, mint bármi, amit az imént felsoroltam? Miért számítana keményebb hírnek? [...] A hír definíciója változott meg. [...] és most ott tartunk, hogy a fontos trendeket leíró, bemutató riportjaink, tudósításaink gyakran az első oldalon szerepelnek...”

A kemény és puha hír meghatározása alapján nyilvánvaló, hogy az sms-hírek egyik része kemény, másik – talán jelentősebb része, például egyes közvéleménykutatási adatokat bemutató része – a puha hírek (sőt antihírek) csoportjába sorolható.

Egy másik meghatározás megkülönbözteti a hírt és a hírek mögötti híreket (pl. Lovas 1996: 61–2). Mint írja: „Az elektronikus médiumok korában az újságok a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyeznek a hírek háttérének feltárására, az események lehetséges hatásainak elemzésére. Egyre fontosabbá válik az a hír, amelyik az eredeti hír mögött található... A továbbfejlesztett hír esetében az olvasót nem az információ újdonsága ragadja meg. A hír továbbgörgetése akkor éri el célját, ha azt gondolja: így ezt még soha nem láttam leírva.” Vagyis a hírekbe bizonyos magyarázatok (Van Dijk terminológiájával: helyzet – epizód, háttér) kerülnek. Leginkább az úgynevezett puha hírekre jellemző ez (s az sms-hírek között is jócskán akadnak ilyenek, pl. egy-egy közvélemény-kutatási adatot ismertető hírek).

A hírmeghatározások fontos része a hírszerkesztés, a hírsorrend. Hiszen a sajtóban, rádióban, televízióban a hírek egymás után szerepelnek, s nem mindegy, hogy milyen sorrendben, mit közölnek kiemelt (első) helyen, s mit a „futottak még” kategóriában, később, amire már lankad a befogadó figyelme. Az sms-hírek világában azonban ez érdektelen szempont, mert a hírek mindig „idősorrendben” érkeznek, s egyszerre csak egyet küld a szolgáltató.

Végül pedig a hírműfajok között beszélünk a következőkről: hírfej (Bernáth é. n. 46–8), választási, protokoll-, lesz-, háborús, bírósági és rendőri, egyházi, színes stb. hírek (Bedő 1995: 56–82), címes hír, kisinformáció, nagyinformáció, headline, rövidhír, hír, bővített hír, álhír (Hollós 2004: 22–8). Az áttekintés után nyilvánvaló, hogy az sms-hír jórészt mindegyik hírtípust képviselheti, ám a 160-as, korlátozott karakterlehetőség miatt az egy-, két-, legfőljebb hárommondatos, rövid, jelzésszerű hírtípusoknak kedvez, s a Van Dijk-i hírmodellben szereplő helyzet és kommentár funkcióknak csak részben tud megfelelni (illetve egyes funkciók ki-maradhatnak).

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az sms-híreket médiaelméleti, műfaji szempontból a többi médiumban megnyilvánuló hírekkel összevetve a következő sajátosságok jellemzik:

- a korábbi médiumok hírműfajainak jellemzőit részben magukon hordozzák (ezt nevezzük átmenetiségnek vagy „átcsapásnak”),
- a 160-as karakterlehetőség korlátozza bizonyos hírfunkciók (helyzet, kommentár) megvalósítását,
- folyamathírnek számítanak,
- kemény és puha hírek egyaránt vannak közöttük,
- hírek mögötti hírek korlátozottan jelennek meg (de utalások azért előfordulnak),
- hasonlítanak a szalaghírekre (headline-okra),
- hasonlítanak a gyors hírekre (flash-ekre),
- válogatásuk és megírásuk a közszolgálati és kereskedelmi hírszerkesztés kettősségét nem mutatják,
- a hírmeghatározások alapján tovább változnak,
- a jelenre, a pillanatra utalnak („ami történik”),
- a lead-szerkesztés csak részben jellemző rájuk,
- kontextusfüggők (sokszor deiktikusak), ezért rendszerint hiányosak,
- tömörek, hiányosak, olykor hevenyészettek,
- objektivitásra törekvők,
- a sorrendi kérdés sokszor érdektelen.

Az sms-hírek nyelvészeti elemzése

5. Sms-hírszolgáltatás. 2002 júliusában igényeltem az egyik szolgáltató (Westel, 2004 májusától T-Mobile Magyarország) „sima” hír-, illetve „krimi-hír” szolgáltatását. A „sima” hírszolgáltatás körülbelül napi hat sms-hírt jelent, rendszerint 6.00 és 22.00 óra között, de mindig egy adott esemény frissességéhez, időszerszerűségéhez igazodva. A hírszerkesztők igyekeznek a lehető leghamarabb, megfigyelésem szerint a kötött műsoridejű (híridejű) rádiókhoz képest gyorsabban, azokat rendszerint megelőzve küldeni az sms-hírt. Részben saját hírforrásaikból (ilyenkor vannak időelőnyben: *WestelPress*, 2004 májusától: *t-zones*), részben napilapokra vagy rádió-, illetve tévéállomásokra hivatkozva (ekkor követő hírszolgáltatást látnak el, s így jelölik a forrást, például: MH = Magyar Hírlap).

A szolgáltatónál még nagyon sokféle tematikus hírelőfizetésre van mód. Én még egyet, a „krimit” igényeltem, amelyben baleseti, bűnügyi híreket közölnek – ugyancsak körülbelül napi hatot. Vannak még „rendkívüli” hírszolgáltatások: választások, katasztrófák idején. Ilyen esetekben (külön igénylésre) percenként-óránként adják a friss híreket a szolgáltatók. Mivel ez a tematika illik leginkább az sms közlési közegébe, néhányszor ilyet is igényeltem.

Az sms-hírek szervesen beépültek a napjaimba. Szinte észrevétlenül kezdtek napirendemben/időmérlegemben hátrébb szorítani, sőt olykor mellőzni az egyéb

hírforrásokat – hiszen a napi hat sms többnyire tartalmazta a legfontosabb információkat.

Természetesen az sms-hír csak gyors hír, általában nem pótolja az egyéb információforrásokból való tájékozódást. 2004 nyarán Tunéziában ért az az sms-hír, hogy a nagyobbik kormánypárt kijelöl egy kormányfőt. Hosszú találgatás kezdődött, vajon 2006-ra jelölik a kormányfőt, esetleg „kormányválság” van odahaza. Az utóbbi – akkor, ott hihetetlennek tűnő – változat volt az igaz. Az sms-hírszolgáltatás ugyanis „elfelejtette” közölni, hogy a hivatalban lévő miniszterelnöktől a kisebbik kormánypárt megvonta a bizalmat. És végig a nyaralás alatt ezekből a soros hírekből kellett következtetni a valós történésekre, az események mozgatórugóira. Nagyon sok mindent nem értettünk vagy félreértelmeztünk. Ugyanez történik, ha egy-egy hír „kimarad”: ha nincs bekapcsolva a mobiltelefon, ha elfelejtjük „lineárisan” elolvasni a híreket.

6. Anyag és módszer. 2002 júliusától 2004 végéig (az írás megszületéséig) gyűjtöttem a mobiltelefonomra érkező, nyelvileg érdekes vagy értékelhető híreket. A lejegyzett anyag mintegy 100 hírt tartalmaz, ezeket csoportosítva és rostálva állítottam össze jelen írásom anyagát. Valamennyi hír végén szerepel a hír kiküldésének a napja. Az anyagot nyelvi jellemzők szerint csoportosítottam.

7. Az sms-hírek elemzése

7.1. Az sms-hírek betűkészlete, helyesírása. Mint minden tömegkommunikációs médiumban, az sms-ben is előfordulnak helyesírási hibák. De ennél gyakoribbak a betűkészlet hiányosságaiából adódó, valamint az elválasztási hibák. Az adott szolgáltatónál az sms-hírek – talán a szoftver jellegéből adódóan – nem tartalmaznak hosszú, valamint nagy *í, ó, ő, ú, ű* betűket, és az elválasztási szabályokat sem ismerik. Ugyanarról a jelenségről van szó, mint a kezdeti képűtség (teletext, amely a svéd ábécé betűit használta), vagy számítógépes szövegszerkesztő programok (az első számítógépes szövegek „kalapos” ékezetekkel, mert magyar karakterkészlet nem volt vagy nem volt beállítva) esetében. Az sms-hírszolgáltatás ezt a „gyermekbetegséget” idővel bizonyosan kinövi, és a későbbiek során nyilván valamennyi magyar betű- és írásjel szerepelni fog a szolgáltatásban. A másodlagos írásbeliségnek ma egyik jellemzője a hivatalos helyesírás, a helyesírási norma rendszerszerű vagy véletlenszerű megsértése. Ez a technikai hiány a másodlagos írásbeliség nyelvi jellemzői között egészen elfogadott. Mindenesetre ma még az ékezethiány olykor értelmezési problémához vagy félreértéshez vezethet.

(8) *A Mécs-bizottság lezárta munkáját. összegzésük szerint 10 ember esetében tüntetést úgy, hogy lehetséges a titkosszolgálati együttműködés bizonyítása.* (2002. szeptember 26.)

(9) *Csödöt mondott...* (2002. október 9.)

(10) *Az MTV-nek újabb 6 mrd Ft-ra lenne szüksége a fennmaradáshoz, ezért ismét töképtőlást két az Ogy.-tól. A köztévé júliusban már kapott 6 mrd Ft-ot.* (2003. augusztus 12.)

(11) *Felrobbant egy höprés egy szombathelyi forgácsológyártó üzemben. Senki sem sérült meg. A lángok megrongálták a csarnok tetejét, a kár jelentős.* (2004. december 18.)

Első olvasásra talán nyilvánvaló, hogy mi is az a *höprés*? Csak némi fejtegetés után lehet rájönni: *höprés*. Egyéb helyesírási hiba is előfordul:

(12) *A mai, 50. előadás után leveszi a műsorról az Ember Tragédiáját a Nemzeti Színház igazgatója, Jordán Tamás. Szikora János rendező tiltakozik.* (2003. május 26., helyesen: Az ember tragédiája.)

(13) *Legalább 1000 diákot vettek őrizetbe Bankokban egy rockkoncerten. Rivális iskolai csoportok verekedtek össze. Az összecsapás oka még nem ismert.* //W+P (2002. augusztus 18. Helyesen: Bangkok)

7.2. A címes hír – újságjellemző. Sms-ben igen ritka a címes hír, a következő is inkább címszerű leadnek tekinthető (bár a névelőhiány, valamint az alkalmi, sűrítő szóösszetétel inkább a címek jellemzője). A hírben megfigyelhető még az „úr” szó szokatlan, túlzottan korrektnek tűnő használata, valamint az utolsó tagmondat mellérendeléssel történő kapcsolása (holott akár új mondatot is kezdhetett volna a hír írója).

(14) *Lebukott potenciacsempész. Egy holland úr 299 levél, 4 milliót érő Viagrárt próbált behozni Tompánál, egy pirula korábban már eltűnt.* (2002. augusztus 14.)

A cím tehát inkább az írásbeli kommunikáció jellemzője, a szóbeliségben korlátozottan fordul elő (például szavalatkor, előadásban), a médium jellegéből adódóan, az sms-hírek esetében a másodlagos írásbeliséget jellemzi a címtelenség.

7.3. Információtárolás – leadszerkesztés. Az sms-hírben általában a legfontosabb információ van elől (a leadszerkesztésnek megfelelően: lead + kifejtés). A hír s az sms-hír jellemző tagolási ritmusa: réma + téma. Ez a tagolási mód a médiahíre általában igaz, s ezt a másodlagos írásbeliség is megőrizte.

A magyarázat (előzmény) azonban olykor szervesen kapcsolódik a leadhez (mint például a következő, a 2. magyarázó mondat esetében):

(15) *Tucatnyi lakóházat öntött el a Mátrából lezúduló esővíz Bányaterenyén, súlyos károkat okozva az épületekben. Kiléptek medrűkből a környező patakok.* (2002. július 20.)

7.4. Nyelvi hiány. Az sms-hírekben igen jellemző és minden nyelvi szinten jelentkezik a nyelvi hiány hiányos szerkesztés(mód) formájában. A kommunikációban a nyelvi hiány leginkább a közös tudásból (a közös előismeret fölöslegessé teszi a nyilvánvalóan tudott ismeretek kifejtését) vagy a megjelölendő tárgy tabu voltából (a kimondás tilalma, korlátja) adódik. Az sms esetében azonban a nyelvi hiány fő oka a hely- és időtakarékoság (terjedelmi korlátozás és gyorsaság).

Mindez annak ellenére megfigyelhető, hogy az sms-hírek csak a legritkábban töltik ki a rendelkezésükre álló 160 karaktert. Többnyire egy-két-három mondatnyi hosszúságúak. A hírelemek közül többnyire hiányzik az előzmény és a következmény, valamint a további események felsorolása, azaz a részletezés. Ugyancsak gyakran hiányzik a pontos idő, valamint a helyszín megjelölése. A következő hír egy beszéd-aktust (visszautasítás) valósít meg, de ennél többet (okot, magyarázatot) nem közöl:

(16) *Mécs Imre visszautasítja, hogy az államfő törvénysértőnek minősítette az általa vezetett állambiztonsági múltat vizsgáló bizottság létét és működését.* (2002. augusztus 25.)

A következő beszédaktus egy közlés, de a leadben már közvetett utalás van a kiváltó okra (de ismételten több nyelvi hiánnyal):

(17) *A kormányfő nem hagyja, hogy zsaroljon bárki, és akadályozza az uniós csatlakozást. Medgyessy Péter közölte: ajtaja nyitva áll Orbán Viktor előtt.* (2002. október 5.)

A nyelvi hiány, az ellipsisz különféle grammatikai és szemantikai formákban valósul meg. Erre példa a következő hír második mondata:

(18) *Kész az a lista, amely azokat a politikusokat sorolja fel, akiket az Országgyűlés állambiztonsági múltat vizsgáló bizottsága világít át. 208 nevet tartalmaz.* (2002. július 19.)

Pragmatikai hiány, amely közös tudásunkból, előismereteinkből (itt leginkább forgatókönyv, máskor: keret, séma) kiegészíthető (forgatókönyv: a bombariadót telefon segítségével okozták):

(19) *Örizetben egy 54 éves hajléktalan, aki a gyanú szerint 3-szor okozott bombariadót a Budapest Plage-on. A férfi nyilvános fülkéből telefonált.* (2003. augusztus 12.)

A következő hír kétséget kelt abban a tekintetben, miként állapítható meg, hogy egy magyar kajakosnőről van szó, ha személyazonosságát még nem állapították meg. Természetesen egy kifejtett hírben ez a kétség elosztható lenne (talán egy magyar turistacsoport tagjáról van szó):

(20) *Megfulladt egy magyar kajakosnő Ausztriában, a Salzburg tartományban lévő Lammer folyóban. Személyazonosságát még nem tudták megállapítani.* (2003. május 3.)

A névelőhiány bizonyos esetekben az idiomatikus használatból fakad (ide sorolható a most következő példa is), de lehet hely- és időtakarékoság (rövidítés) eredménye is:

(21) *A rendőrség elfogta azt a férfit, aki azzal fenyegette meg pénteken a Malévet, hogy pokolgép van a légitársaság párizsi járatán. Részletek később.* (2002. október 12.)

A túlzott nyelvi hiány téves értelmezésekhez (kiegészítésekhez) vezethet. A most következő három példa tipikus alanyvesztési eset. Az első példában az első és a második mondat alanya (*kocsi – kisfiú*) nem egyezik meg, az egyeztetés az olvasót félretájékoztathatja. Ezt a félreértelmezést támogatja az a közös ismeret, hogy „kikanyarodás” kocsival és kerékpárral egyaránt végrehajtható. Ezek után érvényes kérdés: ki kanyarodott ki figyelmetlenül az útra, ki okozta a bajt?

(22) *6 éves, kerékpározó kisfiút gázolt egy kocsi Dorogon, életveszélyes állapotban van. Figyelmetlenül kanyarodott ki az útra, ez okozhatta a bajt.* (2003. április 29.)

Következő példánkban az első és a második mondat alanya nyilván ugyanaz, de mégis különböző számban és személyben áll (*tulajdonosa – ők*). Ebből következően a hír félreértelmezhető (netalántán a biztosítók törtek össze szándékosan autókat?):

(23) *Egy kecskeméti autószalon tulajdonosa állítólag 40 milliót csalt ki saját számlájára biztosítóktól. Több drága autót szándékosan törtek össze.* (2003. március 8.)

Következő példánkban három információ van egyetlen összetett mondatba sűrítve. Az utolsó tagmondat tárgyas ragozású alakja arra enged következtetni, hogy a gázoló katonák ápolták a kórházban a kisfiút. Ha alanyi ragozású *ápoltak* formát használtak volna, akkor a félreértés elkerülhető lett volna:

(24) *Gyógyultan tér vissza hazájába az a 12 éves iraki kisfiú, akit magyar katonák ütöttek el véletlenül, és fél évig a bp.-i honvédkórházban ápolták.* (2004. november 23.)

Az együttműködési alapelvek, a ráértés alapján a második mondatot elsőként értelmileg az első mondat alanyával (*önkormányzat*) egyeztetjük. Ekkor azonban a mondatot félreértjük. Tehát: ki vett fel hitelt?

(25) *Jelzáloggal terhelte meg a miskolci önkormányzat a tulajdonában lévő 3 gimnázium épületét. Egy hulladékgazdálkodási programhoz vettek fel hitelt.* (2002. október 12.)

Az sms-hírek tömörségére példa a három egyszerű bővített mondatból álló hír, amely nem tartalmazza a hír időszerűségét (miért most aktuális?), pontosabb helymegjelölését (hol is történt Angliában?), az okot (miért történt?).

(26) *215 embert ölt meg egy angol háziorvos. A bíróság szerint 1975–1998 között injekcióval végzett velük. Az áldozatok főként idős emberek voltak.* (2002. július 21.)

Az előzőekben felsorolt hiánytípusok nagymértékben jellemzik a szóbeliséget, sőt a beszélt nyelv nyelvtanába is tartoznak. A sajtóhírekben a nyelvhelyességi kívánalmak, a rádióban és a televízióban a kötelező redundancia miatt eddig ilyen megfogalmazásmóddal nem nagyon találkoztunk. Úgy tűnik tehát, hogy a hiánynak ez a formája az sms-hírek esetében a szóbeliségből származik, amely viszont a másodlagos írásbeliség egyik fontos ismertetőjegye.

A hiányok tovább fokozhatók. Az sms-hírekben felbukkanó meghatározottsági hiányokat: tabuhiánynak nevezzük. Vagyis a szereplők, helyszínek stb. meg nem nevezése valamilyen tiltás (pl. jog) alatt van. A hírekben olykor valamennyi szereplő és a helyszín is határozatlan névelővel van ellátva. Az ilyen „kilúgozott”, semlegesített hír aligha teljesítheti funkcióját, sőt önmaga paródiájához vezet. „Valahol, valaki, valamit csinált...” Nem tudjuk meg, hogy valójában ki által, hol, mikor és miért történt az esemény. A tabu, a határozatlansági megfogalmazás fakadhat személyiségvédelemből (nem adható ki az elkövető neve), ám a körülmények árnyalásának elmaradása mindenképpen szakmai hiba.

(27) *Géppisztollyal agyonlőtte 3 szomszédját egy férfi egy szlovákiai faluban. Egy 29 éves fiatalember, egy 11 éves lány és egy egyéves kisfiú halt meg.* (2002. augusztus 26.)

(28) *2 balesetben 2 ember meghalt 4 pedig súlyosan megsérült kora reggel az M1-esen. 2 gyermek karcolás nélkül úszta meg az ütközést.* (2002. augusztus 25.)

Hasonló bűnügyi hír a következő is, amelyben ismét csak a személyiségvédelem miatt maradt ki az elkövető pontosabb meghatározása. Az elkövetés körülményeinek leírása (hogyan, kitől, mit rabolt) ugyancsak hiányzik, így a hír nem teljesíti maradéktalanul hírfunkcióját.

(29) *6 óbudai rablással gyanúsítják azt a 19 éves fiatalembert, akit egy igazoltatásnál fogtak el a rendőrök. Összesen 390 ezer Ft-ot zsákmányolt.* (2002. augusztus 25.)

A hiány nyilvánvalóan sokszor fakad a gyorsaságból (hírversenyszerűség = mi legyünk a leggyorsabbak). A gyorsaságból következhet bizonyos körülmények ismeretének, megadásának a hiánya. Ezt a hiányt gyakran kiegészítő hírrel pótolják. Vagyis a hírek egymásra is reflektálnak. Ha valakinek kimarad a „folyamathír” egyik eleme (nem olvas el egy hírt), az egymásra utalás miatt nem érti meg az aktuális hírt.

(30) *A Budapest Parádé alatt kiesett egy nő egy ablakból az Andrássy úton. Még nem derült ki, hogy mi történt. Kórházban van, állapotáról semmit sem tudni.* (2002. augusztus 24.)

7.5. Reklámhír – hiányhír. Az sms-hírek egyik külön típusa az, amely csak fölkelte a figyelmet, és további wapolásra (wapra való belépésre) ösztönzi az olvasót. Az ilyen hír gyakorlatilag reklám, de reklámhírnek (antihír) is nevezhetjük. Újabban a napilapok érdekes híreiből is közreadnak csemegéket, a részleteket pedig ismételten a wapon kínálják. A jelenség tulajdonképpen hipertextualitás (illetve újabb szövegekre, szöveghivatkozásokra való felhívás), amely a másodlagos írásbeliség egyik jellemző gesztusa.

(31) *Főként Pest megyében ad munkát a tüzoltóknak és a katasztrófavédelemnek az esőzés, amely keddig is eltarthat. Részletek a segélyhívó számokkal a wapon.* (2002. július 21.)

(32) *Jelentősen nő többek között a gáz, a villany és a gyógyszerek ára idén. Extra rovatunkból megtudhatja, mennyivel lesz drágább az élet 2005-ben.* (2005. január 1.)

7.6. Rövidítés. A rövidítés az sms-hírek fontos jellemzője, hiszen – bár a hírszolgáltató többnyire nem használja ki a lehetséges 160 karaktert – minden fölösleges jelet igyekeznek megtakarítani. A következő sms-hírben a hiányosság és a rövidítés egyszerre figyelhető meg:

(33) *A Duna az elmúlt 2 órában Bp.-nél 2 cm-t emelkedett, 837 cm és még árad. Nagymarosnál is emelkedik a vízszint. Komáromnál viszont 6 cm-t csökkent.* //W+P (2002. augusztus 18., extra hírszolgáltatás a Duna áradásának idején.)

A rövidítés a számjegyek, a hónapnevek, a mértékegységek írásában általános, de bizonyos intézmények nevében is felbukkan. Az ilyen intézményrövidítések az írott sajtóban igen ritkák, vagy kötelező jelleggel feloldják őket (pl. *Ogy.* = *Országgyűlés*). Az sms-hírekben felbukkanó rövidítések a másodlagos írásbeliség tipikus jegyei.

(34) *A kormány azt javasolja: márc. 15-én legyen a népszavazás az EU-csatlakozásról. Az alkotmánymódosítási elképzelést kedden nyújtják be az Ogy.-nek.* (2002. október 11. – A hír példa a helytelen elválasztásra is.)

7.7. A hiány kiegészülése – ismétlés, rekurrencia. A szöveghiány értelmezése mindig kiegészüléssel (kiegészítéssel) történik. A kiegészülés „furcsaságai” mögött a beszélt nyelv nyelvtana rejlik.

Eddig tudomásunk és tapasztalataink szerint a hírszerkesztés fontos velejárója az ismétlés. Ezt a leggyakrabban úgynevezett témaismétlő névmással (*ezt*), vagy szerkezettel oldják meg a hírszerkesztők:

(35) *Szerkesztőségünk a Malév-gépeit fenyegető bombariadókról ezentúl nem számol be. Ezt a légitársaság kérte a nyomozás érdekében. Részletek a wapon.* (2002. október 12.)

A szöveghiány elkerülésére a legegyszerűbb módszer az ismétlés. Ám az ismétlés ritkán tautologikus (szó szerinti), már csak stilisztikai előírások miatt is. A rádiós hírek esetében gyakoribb a szó szerinti ismétlés (hiszen a hallgató nem mindig figyeli a hír elejét). Újsághírek esetében ritka, sms-hírek estében pedig nagyon ritka. (Itt is a másodlagos írásbeliség jellemzőit vélem fölfedezni: entrópia, nyelvi ökonómia.)

Az első példa: nem teljes rekurrencia, pontosabban szemantikai rekurrencia logikai szűkítéssel. A hír tipikus példája a talányosságnak. Az első mondatban szereplő rendőr fölérendelt fogalomnak (hiperonimának) alárendeltje a fiatalember (hiponima), de természetesen ez csak logikailag következtethető ki. További segítségünkre vannak a jelölt határozottsági viszonyok (*egy rendőr* → *a fiatalember*). Valamint a többi szinonimikai ismétlés (*fejbe lőtte magát* – *végzett magával* – *öngyilkos*) segít a hír értelmezésében, a hír alanyának azonosításában.

(36) *Fejbe lőtte magát egy rendőr Siófokon. A fiatalember az eligazítás előtt szolgálati fegyverével végzett magával. Nem tudni, miért lett öngyilkos.* (2002. augusztus 18.)

A rekurrencia szinonimával valósul meg (*film* = *mozi*), bár a *mozi* szónak csak újabban van 'film' jelentése, s ebből következően nyilvánvalóan sokaknak félreértést okoz:

(37) *A kultusztárca nem fogad el 213 millió Ft produkciós költséget a Bánk bán című operafilm elszámolásából. A mozit az Ezüsthajó Kft. készítette.* (2002. október 11.)

Az azonosítás nevek híján rejtélyessé válhat. Például a következő hír is ilyen: *26 éves biciklis* = *férfi*, *kamasz* = *fiú*. De mindez csak a hír teljes elolvasása után nyilvánvaló, hiszen miért ne lehetne a *26 éves biciklis* = *fiú*? Ahogy a rákövetkező hír szerint már a 19 éves fiú is férfi! A *férfi* és a *fiú* szó szemantikai előfeltevése tehát itt nem igazít el bennünket.

(38) *Életveszélyes állapotban van az a 26 éves biciklis, akit egy kamasz vert össze Encsencsen. A férfi állítólag elütötte a 15 éves fiú testvérét.* (2003. augusztus 19.)

(39) *Légpuskával térítettek el egy autót az M1-esen. A 19 éves ittas férfi egy benzinkúthoz vitette magát, de ott a sofőr segítséget tudott hívni.* (2003. május 7.)

Ha a rekurrencia, az ismétlés túl sok szinonimával valósul meg, akkor ismét csak a hír „rejtélyessége” erősödik. Ez a jelenség inkább az írásbeliségre áll, és csak korlátozottan a szóbeliségre. A következő hírben például három szinonima van: *fiú* – *gyerek* – *fiatal*. A jelenséget fölfoghatjuk úgy, mint az ismétléstől való félelmet. Pedig hír esetében a szó szerinti ismétlés is természetes lehetne.

(40) *Vasvillával hasbaszúrt egy 13 éves fiút egy nyíregyházi férfi, mert a gyerekek ittasan bement az udvarára és sértegette. A fiatal sérülése súlyos.* (2002. október 3.).

7.8. Kapcsolás – vonatkozó névmások. Mint az eddigi csoportokban is megfigyelhettük, a szóbeliség beszivárog az írásbeliségbe. A vonatkozó névmások használatában kezdetben a szóbeliségben, újabban már az írásbeliségben is felbukkan az *amely* helyett használt *ami*. Mivel ez a változás általában is jellemző az írásbeliségre, nem tarthatjuk pusztán a másodlagos írásbeliség jellemzőjének – de tény, hogy erre erősen áll.

(41) *Ma kezdik a választási szavazólapok megsemmisítését, amiről a jegyzők gondoskodnak. A szavazóköri jegyzőkönyveket hétfőn átadják a levéltáraknak.* (2002. július 20.)

(42) *Több mint 46 millió Ft-ot ér az a 19 ezer liter tiszta szesz, amit egy Svédországba tartó szlovák kamionban találtak a vámósok Röszkénél.* (2002. október 25.)

Az *amelyben* vonatkozó névmás használata közvetlenül egy hasonló határozóraggal ellátott tulajdonnév után téves azonosításhoz vezethet:

(43) *Lövöldözés tört ki Pozsonyban, amelyben 2 brit focidrukker megsebesült. A szlovák fővárosban ma rendezik a Szlovákia-Anglia focimeccset.* (2002. október 12.)

A vonatkozó névmások gyakran szolgálják a „gyors” kapcsolást, amelynek oka az ismétlés, illetve új mondat kezdésének az elkerülése. A vonatkozó névmásokkal kezdődő (tag)mondatok sok esetben nem valódi alárendelések, hanem burkolt mellérendelések. A következő sms-hírben sem szerencsés (bár szabályos) a vonatkozó névmás (*amely*), ráadásul még egy feltételes toldás is van (*ha*), amely az első tagmondatra utal vissza. A hír megértését csökkenti a nyilvánvaló elírás (*100 forintos jutalom*).

(44) *Elloptak 5 flamingótojást a bp.-i állatkertből, amely 100 Ft. jutalmat ad, ha épségben visszakerülnek. Egy kifejlett madár értéke 250 ezer Ft.* (2002. október 11.)

Ebben az esetben a hírt az elvárásoknak jobban megfelelően átfogalmaztam (sajtóban, rádióban, televízióban nyilván így szerepelhetne):

(45) *Elloptak 5 flamingótojást a bp.-i állatkertből. Az állatkert 100 ezer Ft jutalmat ad a nyomravezetőnek. Egy kifejlett madár értéke 250 ezer Ft.*

Ugyancsak a szóbeliségben bukkant fel a „személyátsugárzás” jelensége, vagyis az *amely/ami* helyett használt *aki*. Korlátozottan megjelent már az írásbeliségben is, most például sms-hírben (egy pár, *akik* – *amely* helyett):

(46) *Feladta magát a rendőrségen egy pár, akik közölték, hogy ők ölték meg egy prostituáltat februárban Szolnokon. A férfi és a nő pénzt akart szerezni.* (2002. augusztus 27.)

7.9. Kapcsolás – téves vezérlés. A következő utótagú grammatikai kapcsolásban az *ezért* és az *így* kötőszó fölcserélhető. Az *így* terjedését az Útinform rövidhíreiben figyeltem meg először, most az sms-hírekben is felbukkan. Oka lehet a kötőszó rövidsége.

(47) *Kigyulladt egy magyar kisteherautó az osztrák autópályán, Klagenfurtnál. A sofőr nem sérült meg, de a jármű kiégett, így az utat órákra lezárták.* (2002. október 26.)

Ha a mondatokban megjelölt személyek ismételten nem azonosíthatók, akkor jön létre írásban a tipikus nyelvhelyességi hiba, a téves vezérlés. A következőkben ezekre utaló példákat sorakoztatok föl.

Az alábbi hír második mondatának első tagmondatában szereplő *részeg* és a második tagmondatban szereplő *áldozat* első olvasásra nem föltétlenül azonosítható. Ha újra elolvassuk és értelmezzük a hírt, akkor már megfeleltethetjük a „molestálót” a „részeg zaklatóval”, s rájöhetünk, hogy csakis ő az „áldozat”, nem pedig – mondjuk – a nő.

(48) *A molestáló halálával végződött egy utcabál Marcaliban. Egy részeg zaklatott egy nőt, akinek a férje és még 2 ember ütni-rúgni kezdte az áldozatot.* (2002. augusztus 20.)

A rekkurencia, az utalóformák elégtelen volta miatt az első és a második mondat között törvényszerű a téves értelmezés. Ha a hírt komolyan akarjuk venni, akkor a polgármester törvényesíti a rendőrség munkáját!

(49) *Lefoglalta a rendőrség a Somogy megyei Pamuk 4 éves gazdálkodásának összes dokumentumát. A település polgármestere szerint minden törvényes volt.* (2003. május 6.)

Hasonló téves értelmezéshez vezet a harmadik tagmondat *ez* kataforikus, témaismétlő mutató névmása. A téli időszámítás vagy az óravisszaállítás nem érinti a közlekedési vállalatok menetrendjét? Ez lehetetlen. Nyilván arról van szó – de ez nincs kifejtve –, hogy a téli időszámításra való áttérés, az órák visszaállítása nem módosítja a közlekedési vállalatok menetrendjét.

(50) *Vasárnap hajnalban kezdődik a téli időszámítás. Az órákat 3 órákor kell visszaállítani 2-re. Ez nem érinti a közlekedési vállalatok menetrendjét.* (2002. október 26.)

Az utalások miatt a harmadik mondat alanya azonosítható az első és a második mondat alanyával (*sorozatgyilkos*), pedig a helyes a második mondat tárgyával való azonosítás lenne:

(51) *Ismét megölt egy embert az amerikai sorozatgyilkos. Ezúttal egy 53 éves, üzleti úton lévő férfit lőtt agyon egy benzinkútnál. Ő a 9. áldozat.* (2002. október 12.)

Ugyanilyen „gyenge” grammatikájú a következő példa is:

(52) *Nyíregyházán 5 milló Ft-ot loptak el egy ukrán állampolgár autójából. A kocsii lerobbant, és amíg ő szerelt, megszabadították pénzétől.* (2002. október 7.)

7.10. Idézetszerűség. Az írásbeliség jellemzője az sms-hírekben az, hogy az idézetszerűség kettőspont segítségével valósul meg (szóban valamilyen utalást tennék, például „Mécs Imre szerint”). A hírek ez a formája tipikusan csak sms-ben képzelhető el, vagyis sms-jellemző.

(53) *Mécs Imre: nem összeegyeztethető az államfői posztal Mádl Ferenc nyilatkozata a volt kormánytagok állambiztonsági múltját vizsgáló bizottságról.* (2002. augusztus 17.)

7.11. Kétértelműség, értelmezhetetlenség. Az írásban tipikus nyelvhelyességi hibának tarthatjuk, ha a tömörség kétértelműséghez, értelmezhetetlenséghez vezet. A másodlagos írásbeliségben azonban igen gyakoriak a jelzésszerű vagy a félígfogalmazásból adódó ügyetlen mondatok.

Az ilyen hír nem valósítja meg a hírárás alapvető műfaji, nyelvhelyességi követelményét, vagyis azt, hogy a hír egyszerű, érthető, világos legyen.

(54) *Nem az állam, hanem a 20-ai tűzijáték szervezője fizet milliós kártérítést a Citadellán engedély nélkül épült terasz üzemeltetőjének a parádé miatt.* (2002. augusztus 13.)

A tűzijáték szervezője milliós kártérítést fizet az engedély nélkül épült terasz üzemeltetőjének?

7.12. Beszélt nyelvi szóhasználat. A hírszerkesztők sokszor kényszerülnek – a korrektség és a jogi követelmények miatt a közönség számára érthetetlen – szakkifejezések használatára. Ilyen például „A rendőrség államigazgatási eljárás keretében folytat nyomozást” vagy „A rendőrség ismeretlen személy ellen indított nyomozást”. Ezek a formulák az sms-hírekre – nyilván bonyolultságuk és hosszúságuk folytán – nem jellemzőek. Előfordul azonban olyan szóhasználat, amely-

ben a közönség aligha igazodik el. Az alábbi hírben vajon mi lehet a különbség a merénylet és a bűncselekmény között? A merénylet nem bűncselekmény?

(55) *Robbantás és nem baleset történt tegnap Helsinki egyik bevásárlóközpontjában. 7 ember halt meg. Bűncselekményre és nem merényletre gyanakszanak.* (2002. október 12.)

És a fasizmus, valamint a náciizmus részben nem ugyanaz a fogalom? A visszautalás itt is kérdéseket vethet föl:

(56) *A cseh legfelsőbb bíróság szerint a fasizmus és a náciizmus már halott mozgalom, így a Mein Kampf újranyomása nem jelentheti népszerűsítésüket.* (2002. október 10.)

A hírszerkesztők gyakori fordulata a sajtóban és a rádióban a *legalább* és a *legkevesebb*, innen kerülhetett át az sms-hírekbe. Bolgár György (1995: 150) is írja: „Nem szép, ha halottakról, sebesültekről szólva azt mondjuk: legalább, mert az érzékeny fülű hallgatónak azt sugallja, hogy »lehetne több is«. Mondjuk inkább azt: »az eddigi hírek szerint«, »eddig«, de mondhatunk pontos számot is, és utalhatalunk arra, hogy az adat nem végleges.” Ez a jelenség a hírek médiajellemzőinek átmenetét mutatja.

(57) *Legkevesebb 20-an meghaltak Oroszországban, amikor egy távolsági busz szakadékba zuhant. A jármű többször átfordult. A baleset Csuvasföldön történt.* (2002. augusztus 18.)

Az sms-hírekben a nyelvváltozatok sokfélesége bukkan fel (szleng, szakmai szóhasználat, magyarítás, idegen szavak). A szleng (*kirúgták*) a beszélt nyelv jellemzője. A szakmai nyelvhasználat tipikus írott sajtónyelvi példái: *stabilizál* (orvosilag korrekt, híreink egyik divatszava, de ettől függetlenül nem világos: a beteg állapota nem romlik, javul, esetleg változatlan?); valamint: *misszió*, *humanitárius*, *kontingens*. A *nagy vagyoni hátrányt okozó hűtlen kezelés* (tipikus jogi szaknyelvi terminus, amely a sajtónyelvben gyakori, de csak ritkán bukkan fel sms-hírben). A *magánosítás* éppen a sajtónyelvben nyert teret a *privatizációval* szemben. További nehezen értelmezhető idegen szavak, kifejezések: *bluetooth headset*, *karaván*.

(58) *Kirúgták az RTL Klubtól Havas Henriket, mert szerepelt a tv2 valóságshow-jában. Az újságíró szerint azonban más áll a háttérben. Interjúnk a wapon!* (2002. szeptember 17.)

(59) *Egy magyar és egy román orvos elérte a Belényesi-barlangban rekedt magyar férfit, állapotát stabilizálták. Várhatóan holnap kezdik meg a kiemelését.* (2002. október 27.)

(60) *Nagy vagyoni hátrányt okozó hűtlen kezelés gyanújával, ismeretlen tettes ellen nyomozást indít az ORFK 12 állami agrárcég magánosításának ügyében.* (2002. október 16.)

(61) *Továbbra sincs ötös a lottón. A jövő héten 2,6 milliárd a tét. [...] Wapozzon, Bluetooth headsetet nyerhet!* (2003. augusztus 30.)

(62) *Az Ogy. megszavazta az iraki magyar missziót. Így szállítási és humanitárius feladatok ellátására 300 fős katonai kontingens utazhat Irakba.* (2003. június 2.)

(63) *Ketten meghaltak, 4-en eltűntek, amikor motorcsónakuk uszályal ütközött az este a Dunán, Bécsnél. A kishajó a karaván alá szorult és elsüllyedt.* (2004. november 5.)

8. A másodlagos írásbeliség nyelvi jellemzői az sms-hírekben. Az előzőekben 12 pontban foglaltam össze az sms-hírek nyelvi jellemzőit. Az egyes pontokban igyekeztem kitérni a szóbeliség-írásbéliség jellemzőire, s a legtöbb pontban találtam is olyan jellemzőket, amelyek ezt az átmeneti vagy új nyelvi létmódot inkább (statisztikailag) jellemzik. Most tekintsük át röviden ezeket a jellemzőket:

- a betűkészlet, az írásjel, a helyesírás (bizonyos tekintetben) relatív,
- címnélküliség,
- kezdeti réma-téma tagolódás,
- hiányjelenségek: alanyvesztés, meghatározatlanság,
- hipertextualitás,
- (írásbéli) rövidítések,
- az ismétlés kerülése (entrópia, nyelvi ökonómia)
- vonatkozó névmások élőnyelvi használata (pl. személyátsugárzás),
- burkolt mellérendelés (álalárendelés),
- téves kapcsolás, utalás,
- idézetszerűség csak írásjellel,
- kétértelműség, félreértelmezhetőség,
- beszélt nyelvi változatok, szavak (olykor szleng).

Hipotézisem az volt, hogy az sms-hírek módosítják a hagyományos „hír-definíciót”, részben megváltoztatják az információra éhes ember és a hír viszonyát, valamint a többi „internetműfajhoz” hasonlóan a beszélt nyelv és az írásbéliség közötti átmeneti jelenségeket mutatnak fel, s ezzel az újabb nyelvi létmódhoz, az úgynevezett *másodlagos írásbéliség*hez tartoznak. Úgy vélem, hogy a dolgozatnak sikerült bizonyítania az sms-hírek nyelvi sajátosságát, és az új nyelvi létmódhoz való tartozását.

Összefoglalás. A hír a sajtó, a média alapműfaja. A mobiltelefonokon előfizethető egyik tartalomszolgáltatás: az sms-hír. Ezek a hírek azonban a tömegkommunikáció új formájához, az úgynevezett új médiához (poli- vagy metamédia)

tartoznak, s ennek megfelelően magát a hírt s a hírdefiníciót is módosítják. A pragmatikai nyelvészeti elemzés 12 szempont alapján járta körül az sms-hírek jellemzőit. Ennek alapján számos olyan nyelvi jellemzőt lehetett találni, amelyek az írásbeliségre, a szóbeliségre, illetve módosult formákban az sms közegére, az úgynevezett másodlagos írásbeliségre illenek. Ezek szerint az sms-kommunikáció valóban új nyelvi létmódot hoz létre, s nemcsak a magánkommunikációban, hanem a média-kommunikációban is nyelvi változásokhoz vezet. Hogy ezek átmeneti jellegű vagy tartós változások, illetve az újonnan kialakult nyelvi jelenségek esetleg általános nyelvi változók lesznek-e, ma még nem tudjuk.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1998a. Kommunikációs létformák és átcsapások. In: Balázs Géza: *Magyar nyelv kultúra az ezredfordulón. A–Z*, Budapest. 125–40. (Valamint MNy. 95: 138–54.)
- Balázs Géza 1998b. Médiaműfajok. Rövid összefoglaló az újságok, a rádió és a televízió műfajairól. *Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek 1*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Balázs Géza 2003a. Lauffeuerkommunikation oder Kommunikation Punkt für Punkt. Die Rolle des sms (Short Message Service) in der ungarischen Wahlkampagne des Jahres 2002. In: *Semiotische Berichte* (mit: Linguistik Interdisziplinär). Special Issue: Media – Old and Neu/Medien – Alt und Neu. Jg. 27. 1–4: 271–82.
- Balázs Géza 2003b. Futótűz- vagy pontról pontra kommunikáció – A választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. Kézirat. E-Demokrácia Műhely, 2002. június. Megjelent: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Kht., 2003. II/1380–98.
- Balázs Géza 2003c. „Minden házfalat cseréljete sms-falra!” Sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr* 127: 144–59.
- Balázs Géza 2004. Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 128: 36–53.
- Bánkuti Gábor 1970. *Híreket mondunk. I–II*. MRT TK, Budapest (Szakkönyvtár).
- Barthes, Roland 1971. A napihír struktúrája. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus I*. Gondolat, Budapest. 173–84.
- Bedő Iván 1995. *Hírkönyv*. Magyar Rádió, Budapest.
- Békési Imre 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai, Budapest.
- Bencédy József összeáll. 1993. *A hatékony rádiózásért*. (A Rádió nyelvi bizottságának elemzéseiből 1976–1991). Magyar Rádió, Budapest.
- Bencédy József összeáll. 1994. *A hatékony rádiózásért*. 2. (A Rádió nyelvi bizottságának elemzéseiből 1985–1993). Magyar Rádió, Budapest.
- Bernáth László szerk. é. n. *Műfajismeret*. MÚOSZ Bálint György Újságíró-iskola, Budapest (Sajtókönyvtár).
- Crystal, David 2001. *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dijk, Van Teun 1988. *News and Discourse*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Fábián Pál 1994. *A körzeti stúdiókról*. A Magyar Rádió nyelvi bizottságának elemzése (1993–1994). Magyar Rádió, Budapest.
- Ferenczy Judit 2002. *Grammatical and Textual Features of Radio News / Rádiós hírek: nyelvtani és szövegszerkezeti jellemzők*. PhD-értékezés ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.

- Ferenczy Judit 2004. *A köz hírek szövegszerkezete*. Előadás a Magyar Rádió IV. anyanyelvi konferenciáján. (2004. december 3.)
- Grétsy László szerk. 1985. *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. I–II. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. (Membrán könyvek 15.)
- Hollós János 2004. *Hírek a kommunikációban*. Magyar Rádió, Budapest.
- Joób Emőke 1975. A magyar napi hírek összetétele. In: Voigt Vilmos–Szépe György–Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség*. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Akadémiai, Budapest. 171–80.
- Lovas Dániel 1996. *A helyi sajtó ABC-je*. Antológia Kiadó és Nyomda, Lakitelek.
- Nyíri Kristóf 2000. Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. In: Glatz Ferenc (szerk.): és Demetrovics János és Keviczky László (összeáll.): *Az információs társadalom*. MTA, Budapest (Magyarország az ezredfordulón). 43–64.
- Ong, Walter 1982. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Methen, London–New York.
- Rácz Endre 1970. A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése. *Magyar Nyelvőr* 94: 150–9.
- Róka Jolán 1983. A tömeg tájékoztató szövegek vizsgálatának módszertani alapelvei. In: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 296–319.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Balázs Géza

SUMMARY

Balázs, Géza

A linguistic approach to a new genre of the media: the sms news

News items constitute a basic genre of the press and the media. One type of content provided by mobile phone companies on a subscription basis is sms news service. Such news items belong to a novel form of mass communication known as new media (polimedia or metamedia), and accordingly they modify our concept and definition of ‘news item’. This paper surveys the characteristics of sms news on the basis of twelve criteria of linguistic pragmatic analysis. Thus, a number of features are revealed that fit written language, spoken language, or else, in a modified form, the medium of sms, also known as secondary written language. Such features include the relativisation of orthography, the lack of headlines, the avoidance of repetition, various spoken-language phenomena, misassociation, ambiguity. In sum, sms communication indeed produces a new form of existence for language, leading to linguistic changes not only in private communication but also in media communication.

A *be* igekötő jelentésváltozásai I.

1. Bevezetés: előzmények, elméleti keret, vizsgálati módszerek

Jelen dolgozatom a *ki* igekötő jelentésváltozásával foglalkozó munkám folytatása (Szili 2003) mind koncepcióját, mind feldolgozási módszerét tekintve. Témaválasztásom a két igekötővel alkotott igék szoros kapcsolata miatt nem igényel hosszas indoklást: a *bent* és *kint* ellentétes jelentése szerves egységet alkot, *bent* nélkül nincs *kint*, ahogy fordítva is igaz, *kint* nélkül nincs *bent*, azaz egymást kiegészítve, egymáshoz viszonyítva alkotják alapvető térélményünket, a zárt, konténerszerű téren belül-, illetve kívüllevőséget.

Elemzéseimet alapvetően kettős céllal végeztem. Egyrészt a *ki* esetében követett úton haladva azt vizsgáltam, milyen jelentésmódosulásokon keresztül válik az irányjelentéssel bíró igekötő (*bemegy, befut, berepül*) tiszta perfektiváló elemmé (*bebizonyít, bevall, beütemez*). Ennek az elképzelésemnek a megvalósítása most több okból is könnyebbnek bizonyult. Egyfelől azért, mert a *be* valamivel kisebb tömegű igéhez kapcsolódik, a klasszifikációt megnehezítő, átmeneti alakok száma is kevesebb, ahogy ezt a hasonlóképpen nagyszámú igét elemző J. Soltész Katalin megjegyzi: „A *be* használata [...] korlátozottabb, előfordulása ritkább, funkciói kisebb számúak... Eredeti jelentésétől kevésbé távolodott el, perfektív szerepe aránylag fiatal” (J. Soltész 1959: 107). A legnagyobb segítséget természetesen az jelentette, hogy kitaposott ösvényen haladhattam: feldolgozásomat a *ki* igekötős igék grammatikalizációjára kidolgozott elméleti keretbe helyeztem, az ott követett vizsgálati módszereket alkalmaztam, s természetesen támaszkodtam a már levont következtetéseimre. Hogy e tanulmány önállóan is értelmezhető legyen, bevezetőként vázlatosan ismertetem első munkám fő elméleti és gyakorlati alapvetéseit.

Az elméleti háttérrel. – A grammatikalizáció Haspelmath szélesebb értelmű definíciója szerint a nyelvtan bármely részterületén bekövetkező fokozatos mozgás a tömörebb szerkezetek, a nyelvi kifejezézeszközök kisebb szabadságának irányába (Haspelmath 1998: 318). Hasonló jellemzőket tulajdonít a szakirodalom a tárgyamhoz közelebb álló területen, a szavak szintjén végbemenő folyamatoknak: a szó fokozatosan elveszíti autonómiáját, azaz deszemantizálódik, miközben szintaktikai kiterjedése összezsugorodik, használatának szabályai megszigorodnak (Lehmann 1995). Egy-egy lexikai egység szemantikai kiüresedése – vagy Sweetser még találóbb elnevezésével „kifehéredése” – és a mondatba épülését irányító szabályok kötöttebbé válása valószínűsíthetően egyidejű, egymásból következő mozgásokat foglalnak magukban (Sweetser 1988). Céлом eléréséhez tehát a szintaktikai és szemantikai vizsgálati szempontok együttes alkalmazása tűnt a legmegfelelőbbnek, vagyis a *be* igekötős igéket is az általuk alkotott szerkezetekben (és nem magában az igekötős igében!) végbemenő változásokat vezérelvül választva taglalom. Kiinduló struktúrának azokat a tárgyatlan és tárgyas igékkel álló szintagmákat tekintem, amelyekben az igekötő klasszikus irányjelentésében van jelen. Amint az az a) sémából kitűnik, ezeknek meghatározó sajátosságuk, hogy igéjük környezetében ott van az általam a *be* primer vonzatának tekintett *hova?* kérdésre válaszoló *-ba, -be* illativusragos helyhatározó, ami az igekötő irányjelentésének

elengedhetetlen – bekerülést kifejező – elemét biztosítja. Mellette persze más argumentumok is megjelenhetnek, így ritkábban *-hoz, -hez, -höz; -ig* ragos határozók vagy *honnan?* kérdésre felelő bővítmények.

- a) Subj. + **beV** + N-**ba, -be** (N-*hoz, -hez, -höz; -ig*) + (N-*ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től*)

János **bemegy** a ház**ba** (a testvéréhez) a kert**ből**.

Subj. + **beVtranz.** + N₁**acc** + N₂-**ba, -be** (*-hoz, -hez, -höz; -ig*) + (N₃-*ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től*)

Anna **beviszi** a kosarat a ház**ba** az udvarról.

A másik pólust képviselő csak perfektiváló szerepű igekötő ennél már jóval egyszerűbb felépítésű mondatokat eredményez:

- b) Subj + **beV** + N**acc**
 A gyanúsított **bevallotta** bűnét.
 Subj + **beV**
 A cipőm **beszározódott**.

Annak megfejtéséhez, hogy az utóbbi szintaktikai szerkezetek létrejöttét milyen jelentésbeli változások kísérhetik, Langackernek a téviszonyok meghatározására létrehozott fogalmait hívtam segítségül (Langacker 1987). A hivatkozott dolgozatában foglaltakra támaszkodva azt mondhatjuk, hogy az a) mondatokban az irányjelölő igekötő szintaktikai környezetét a következő elemek alkotják: az igében megadott cselekvést végző vagy az azt elszenvedő dolog, tárgy, személy, a trajector (továbbiakban T), ami nem más, mint a mondat alanya vagy tárgya (*János, kosarat*), valamint a cselekvés célhoz érését jelölő térbeli határoló (landmark), az illativusragos határozó (H). Nem nehéz belátnunk, hogy az igével alkotott hármas egységük az alapja annak, hogy a *be* irányjelölő szerepe beteljesüljön, azaz a T elvégezvén egy meghatározott mozgáspályát, bekerüljön a *-ba, -be* ragos határozó által képviselt H-ba. A teljes, mindhárom elemet magában foglaló a) típusú szintaktikai szerkezetekben ez meg is valósul, míg a b)-hez hasonló kötött, perfektiváló igekötőt tartalmazók hiányosak. Alapfeltevésem az volt, ha sikerül megállapítani, hogy a két elem közül melyik tűnt el belőlük, a H vagy a T, esetleg mindkettő, átláthatóbbá, követhetőbbé válik az is, hogy az igekötő perfektiváló funkciója mely lépcsőfokokon, milyen szemantikai módosulásokon keresztül alakulhatott ki. A szintaktikai mozgások követésében Zsilka János és Horváth Katalin transzformációs modelljei voltak a segítségemre (Zsilka 1966, 1973, 1978; Horváth 1983: 22–57).

Tudván, hogy a vázolt szintaktikai-szemantikai alapú vizsgálatok – bármilyen komplexnek is tűnnek – nem adhatnak feleletet az igekötők és az igék igen gazdag kapcsolódásának okára, a kétféle szempontot egy, a kognitív nyelvészet-től kölcsönzött összefüggésrendszerbe is belehelyeztem, nevezetesen a konkrét térbeli határolók metaforává válásának folyamatába. Ebben a lépésben Brygida

Rudzka-Ostynnak a *ki* jelentésváltozásait a holland és lengyel nyelvben vizsgáló dolgozata inspirált (Rudzka-Ostyn 1985: 209–41). Mint ismeretes, a kognitív nyelvészet holisztikus ága a kezdetektől fogva kitüntetett figyelmet szentelt a legelembibb térélményünknek, a tér köré szerveződött metaforáknak. Kiterjedt családjukból példaként most csak azokból említek, amelyek a két igekötő feldolgozásában fontos szerepet játszanak. A Claudi és Heine szerzőpáros az ewe nyelvben az IDŐ TÉR, TULAJDON TÉR, FOLYAMAT TÉR metaforák létezésére talált példákat (Claudi–Heine 1986: 297–335). Kövecses Zoltán úgynevezett kommunikációs metaforái között ott találjuk AZ EMBEREK TARTÁLYOK, MELYEK BEN TÁRGYAK VANNAK megfelelést (Kövecses 1998: 67). Leginkább azonban a Lakoff és Johnson szerzőpáros ma már klasszikusnak számító művében felvázolt orientációs és ontológiai metaforarendszerre tudtam támaszkodni (Lakoff–Johnson 1980). Az általuk elkülönített metaforákra a *ki* igekötős igék argumentumai között mind-egyikre találtam példát, sőt a rendelkezésemre álló anyag még differenciáltabb osztályozásukat, alkategóriák létrehozását is szükségessé tette. Ilyen a *ki*-vel elég népes családot maga köré vonzó CSOPORT TARTÁLY metafora. (A náluk nem található alakokat + jellel látom el.)

Munkamódszeremről. – Az elemzésekben abból az alapfeltevésből indultam ki, hogy a két igekötő jelentésváltozásainak folyamata felfűzhető egyazon térrendszerre, következésképpen a *be* perfektiváló elemmé válását a *ki*-nél már azonosított argumentumcsaládokon keresztül követtem végig. (A két dolgozatban a kódok tehát megfelelnek egymásnak, csupán néhol kényszerültem módosításokra, illetve egy-két metafora hiányát kellett regisztrálnom.) Első lépésként A magyar nyelv értelmező szótárának *be* igekötős igéit (kb. 900 alak 4000 jelentését) sorra véve azt állapítottam meg, milyen szemantikai jellemzőkkel bíró igék milyen H-val (határolóval) állhatnak. A H-knak két fő típusát tudtam elkülöníteni: az A típushoz a konkrét háromdimenziós tartályszerű zárt terek megnyilvánulásait rendeltem, a B-be helyezettek argumentuma ellenben sík felület (fal, papírlap, padló stb.). Az első nagycsaládon belül négy, a háromdimenziós belső tereket egyre áttételesebben képviselő főcsoportot hoztam létre, azokon belül pedig további alkategóriákat. Így az A1 főcsoportba a helyiségszerű BENT helyek, az A2-be a tartály, edény jellegű H-k tartoznak, az A3-ba az emberi és élettelen testek, az A4-be a 'csoport, halmaz' jelentésűek. Mindegyikhez hozzárendeltem metaforikus előfordulásait is. (A csoportok kódjában az M a metaforát, a mellette álló rövidítés pedig a metafora alapját képező entitást jelenti. Például a tartály metaforákat az Mta betűsor jelöli.) Természetesen az igekötő poliszém voltából adódóan a legtöbb ige eltérő nagycsaládok vagy akár azok altípusainak tagjai is lehetett. Az *ki* igekötőről szóló munkámban idézett *kilép* antonimájával, a *belép* igével illusztrálva az elmondottakat: a *belép* 1. jelentésében az A1 főcsoportot gazdagítja (*belép a szobába, páholyba*); a 2.-ban a belső helyviszonyt már bármely körülhatárolt terület, sík megtestesítheti (B nagycsalád): *a sportoló belépett a záróvonalon*; 3. átvitt jelentésében az IDŐ TÉR, még pontosabban az EMBERI ÉLETÚT TÉR metaforával azonosítható argumentumok társaságában áll (A2Mta4 altípus): *belép a férfikorba, a 70. évébe*; a 4.-ben pedig a CSOPORT TARTÁLY metaforával azonosíthatók az argumentumai (A4Mcs2): *belép a hadseregbe, párt-*

ba, szakszervezetbe. Meg kell jegyeznem, hogy mivel klasszifikációm alapja más volt, mint a szócikkek összeállítóié, nemegyszer előfordult, hogy a szótár egy jelen-téshez rendelte a nálam más csoportokba, alcsoportokba helyezett alakokat.

Miután az ismertetett lépésekben homogén halmazokba rendeztem az ige-kötős igéket és a bővítményeiket, a velük létrehozható szintaktikai szerkezeteket tettem vizsgálatom tárgyává, vagyis azt néztem meg, hogy az irányjelentést tekintve fontos két összetevő (a határoló és a trajector) milyen módosulásokon ment keresztül bennük. A *ki* esetében megfigyelt törvényszerűségeket tudatosan alkalmaztam a *be* igekötős igék hasonló változásainak megragadására s egyben érvényességük ellenőrzésére.

Nézzük meg tehát előbb ezeket a *ki* igekötős igék alkotta szerkezeteket! Elöl-járóban megjegyzem, hogy a H-t érintő történések a meghatározóak, de mondatbeli mozgásaik nem függetlenek egymástól.

H1. Az úgynevezett szintaktikai felértékelődés során a háromtagú, teljes szerkezetű szintagma *-ból, -ből* ragos H-ja a tárgyatlan igék mellett alannyá, tranzi-tívekkel tárggyá válik, a mozgást végző T pedig törlődik, vagyis ennek az átalaku-lásnak egyidejű velejárója a trajector T1 pontban említett eltűnése. A szemantikai kiüresedést elindító folyamatok első fázisaként el tudtam különíteni az úgyneve-zett áttetsző perfektív szintagmát is, amelynek sajátossága az, hogy tetszés szerint „visszatranszformálható”, teljessé tehető. (A *be* igekötős igéknél nem találkoztam ezzel a jelenséggel.) Kialakulásuk az alábbi képlettel írható le:

$$kiV + N_1acc + N_2-ból, -ből \rightarrow kirakja\ a\ szenet\ a\ vagonból$$

$$kiV + N_2acc \rightarrow kirakja\ a\ vagont$$

Ugyanez a folyamat a *be*-nél így megy végbe:

$$'a\ fába\ vág' \rightarrow bevágja\ a\ fát$$

H2. A H morfoszintaktikai átalakulásáról akkor beszélhetünk, amikor beépül az igitestbe, annak tövét alkotja (ez főként *-l, -z* képzős származékokban van így), a mozgást végző dolog, tárgy pedig szokásos tárgyi szerepét tölti be. A *kiagyalta a történetet* mondatban az ige cselekvésének H-ja az *agy* (*agyból*), az abból „ki-jutó” T pedig a *történet*. A példában szereplő alakkal párhuzamos képzés eredménye a régies *beemléz* (‘emlékezetébe juttat’), de ilyenek a jóval átlátszóbb szerkezetű *bebörtönöz, beiskoláz, beskatulyáz*. (A továbbiakban a H-t, illetve a T-t a tövük-ben hordó alakokkal külön nem foglalkozom, csupán a főnévi, melléknévi szótó kiemelésével jelzem őket.)

H3. A szintagma beszűkülése bekövetkezhet szemantikai okokból is, kivált-képpen, ha a H-t valamely metafora alkotja, amelynek élő, aktív volta több tényező függvénye. Ha a metaforában a forrástartományként funkcionáló konkrét belső terek és a céltartományok tulajdonságai több szálon kötődnek, a köztük levő kap-csolat egyértelmű. Ha ellenben a hasonló, azaz a háromdimenziós belső tér és a hasonlított közötti jegyek száma csökken, közös entitásaiak leszűkülnek: a *befes-tette a szekrényt* szintagma tárgyát (a hasonlítottat) már csak egy tulajdonság,

felületének körülhatároltsága fűzi össze a belső térrel, a metafora halvány, jelentése nehezebben hozzáférhető. A metaforák ugyanakkor a világról szóló ismereteink, kommunikációs szükségleteink hatására is alakulnak, formálódnak. Közülük némelyek meggyökereznek a nyelvben, s egymást erősítve épülnek be a nyelvhasználatot sűrűn behálózó metaforarendszerekbe, mások ellenben háttérbe szorulnak vagy elhalnak. Élő és igen gazdag például az ÉRZELMI ÁLLAPOT TARTÁLY kép, kevésbé a TUDAT TARTÁLY, ezért a János *kilábalt a depressziójából* kifejezésben az igekötő irányjelentése jóval világosabb, mint a *Bebeszélte neki, hogy így kell tennie* mondatban.

H4. Az ige mindkét lényeges argumentumának jelentését, mondatbeli helyét alapjaiban érintő mozgások együttese. Állandó eleme, a jelentésében meggyengült H3 alanyi vagy tárgyi minőségében van jelen a szintagmában, a T pedig törölődik belőle, vagy grammatikalizáltabb formában van jelen (mondjuk beépül az igebe). Mindez az irányjelentés majdnem teljes kiüresedésével jár együtt (*kitanulta a mesterséget; bepótolta a hiányosságokat*), így a *be* perfektiváló és akcióminőség-képző funkcióját egyidejűleg képviselő tömörülésekben azonosítható.

A trajektort, a mozgást végző dolgot, tárgyat, személyt stb. érintő változások pedig a következők.

T1. Mint ahogy az 1. pontban láttuk, a T eltűnése a szerkezetből a H szintaktikai felértékelődésének, tárgyá válásának a folyamánya: *kirakta a dolgait a táskájából* → *kirakta a táskáját*. A T szintaktikai leértékelődésének enyhébb formája az, ha határozói (leginkább eszközhatározói bővítménnyé válik: 'virágokat pingált a falra' → *kipingálta a falat virágokkal*.)

T2. Önálló mondatrész voltának elvesztését a H-hoz hasonlóan morfoszintaktikai mozgások is eredményezhetik: 'a zsigereket kiveszi a vadból' → *kizsigereli a vadat*.

A H2 és az iménti T2 átalakulásokkal kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, az így nyert szavakban a morfológiai áttetszőségnek köszönhetően az igekötő irányjelentése kisebb csorbát szenved, hiszen az anyanyelvi beszélő különösebb nehézség nélkül képes értelmezni a szavak morfológiájának üzenetét. (A továbbiakban zárójelben megadom a fontosabb jelentésmódosulásokhoz rendelhető H és T változástípusokat.)

A *be* és a *ki* igekötővel képzett igékről feltárt ismeretek birtokában magától értetődő feladatnak tűnt dolgozatom második célkitűzése, a levont következtetések egymáshoz viszonyítása, azaz a *ki* és *be* igekötős igék formai-szemantikai viszonyainak feltárása. Ezzel meglehetősen sziszifuszi munkára kárhoztattam magam: egybe kellett ugyanis vetnem a *be* családok minden egyes tagját a megfelelő *ki* igekötősével. (Mint hogy a *be* igekötős igéket dolgoztam fel utoljára, az összehasonlítás alapját ezek képezték.) Ha volt olyan ellentétes jelentésű párjuk, amely azonos alapigéből képezetett, jelöletlenül hagytam őket: *beballag a szobába* ↔ *kiballag a szobából*. A √ jellel kiemelteknek megítélésem szerint csak a szótár szeszélyéből nincs meg a párjuk: ha például valaki *besompolyoghat* a szobába, *ki* is *sompolyoghat* onnan, jöllehet az utóbbi szót nem tekinti önálló lexémának az ÉrtSz. A √√ a hiányolt *be*-s származékokra figyelmeztet. A – jeles formák hiánya szemantikai okokkal magyarázható, hiszen előfordulhat az, hogy az *eső beesik*

a szobába, míg **Az eső kiesik a szobából* mondatot inkább csak egy abszurd műben olvashatnánk. (A jeleket a továbbiakban minden csoportnál hasonló jelenésben használom.)

Mivel az általam választott kognitív keretbe helyezett szintaktikai-szemantikai alapú megközelítésmód eltér az igeekötők leírásában eddig alkalmazottaktól, hasznosnak látszott klasszifikációm összevetése az előző feldolgozásokban találtakkal: az egybeesések ugyanis tovább erősítik a *be* igeekötős igeék feltárt sajátosságait, az eltérések pedig közelebb vihetnek a megoldáshoz azzal, hogy új kérdések megfogalmazására késztetnek.

A *be* esetében szerencsés módon több nagyobb lélegzetű munkára is hivatkozhattam, így J. Soltész Katalinnak a *be* jelentéseit elsőként meghatározó, Komáromy és Kúnos dolgozatainak eredményeit magában foglaló monográfiájára (J. Soltész 1959), valamint Kiefer Ferenc és Ladányi Mária nem oly régi feldolgozására (Kiefer–Ladányi 2000: 484–94).

J. Soltész részletezően, szemantikai szempontokat alkalmazva határozta meg az igeekötők funkcióit (7 alapkategóriáját számos alcsoportra osztotta), Kiefer és Ladányi célja ellenben az volt, hogy a *be* igeekötős igeék létrehozási szabályait fogalmazzák meg, illetve azt, milyen hasonlóságok, különbözőségek jellemzik az igeekötő nélküli és igeekötős igeék mondatba épülését az általuk meghatározónak tartott három funkciójában, irányjelentő, teljességet (totalitást) és telítettséget kifejező szerepében. De létezik egy, a BENNE viszonyal foglalkozó kognitív szemléletű szakdolgozat is (Páll 1999). Megállapításait terjedelmi okokból csak a lényegesebb egyezések, kirívó eltérések esetén idézem.

2. A *be* igeekötős igeék szemantikai csoportjai konkrét belső tereket jelentő argumentumokkal

Mint ahogy utaltam rá, az argumentumok minősége alapján a belső tereknek négy nagy típusát különítettem el: A1: helyiség jellegűek (*ház, lakás, szoba, barlang* stb.); A2: konténerszerű tárgyak (*doboz, táska, zseb* stb.); A3: élő és élettelen testek (*ember, fa kenyér*); A4: csoportok, halmazok. Természetesen találkoztam átmeneti vagy több kategóriába is sorolható formákkal, ennek ellenére elmondható, hogy az igeék és argumentumaik között elég szoros szemantikai kapcsolat van: a klasszikus intranszitiv mozgásigék inkább az A típusú argumentumokkal fordulnak elő, míg a kauzativ, mozgató kifejezők (*rak, pakol, tesz*) inkább a másodikba sorolható bővítményekkel: *bemegy a házba, szobába, étterembe* ↔ **bemegy a táskába; betesz a táskába/zsebbe*.

A szóban forgó A jelű nagycsalád igéinek megítélése nagyjából egybehangzó a szakirodalomban. Az egyes munkák osztályozási különbségei csupán abban mutatkoznak meg, hogy milyen széles értelemben használják az irányjelentést az egyes szerzők. J. Soltész első funkciócsoportja, a zárt tér belsejébe való irányulást kifejező igeék családja a példák tanúsága szerint tágabb az általam felállítottnál: *bebalag, befordul, bejut, beönt, beutazik* stb. (1959: 108). Kiefer Ferenc és Ladányi Mária, akik a *be* irányjelentését még általánosabban fogják fel („befelé” = vminek

a határán belülre, belsejébe, közepébe stb.” [2000: 485], a perfektív alakok és a C osztály tagjainak kivételével szinte mindent ebbe a családba tudnak helyezni: *be-megy, beszalad, bever, berak, benéz, beás, bevés, bepillant, bebámszkozik*.

A1 csoport: Helyiség jellegű BENT helyekkel álló igék. – Az igekötős ige mondatba épülése ebben a családban meglehetősen kötetlen, a primer illativusi vonzat mellett a már említett *honnan?, hova?* kérdésre felelő határozók fordulnak elő környezetében. Az így létrejött teljes vonzatstruktúrában a *be* eredeti irányjelentésében van jelen, következésképpen az igekötős ige azt fejezi ki, hogy a mozgást végző T, azaz a grammatikai alany, az egynéhány tárgyas igével a tárgy, az igében kifejezett cselekvéssel bekerül a H-ba, jelen esetben valamilyen helyiség-szerű térbe. Az első alcsoportban az igekötő ezzel az argumentumfajttával kéttagú, totális akcióminőséget kifejező szerkezetet csak néhány igével – *tölt, leng* – alkot: *a füst betöltötte a szobát; a lámpa bevilágítja/belengi a szobát* (bővebben: A3b). Alapszavuk jelentése, valamint szintaktikai viselkedésük kisebb eltérései alapján – miképpen a *ki* igekötős alakokat – három alcsoportra tagoltam őket, ezek közül az első kettőt akár együtt is tárgyalhattam volna, hiszen tagjaik egyaránt mozgásokat írnak le, de a második altípus alapigéinek a későbbiekben részletezett tulajdonságai szétválasztásuk mellett szóltak.

A1a: Klasszikus mozgásigék, egyéb helyváltoztatást jelentő igék. – Vö. *be-áramlik₁, beballag, √ bebecég, bebotoz, # bebotozik_{reg}, becipel_{1,2ár}, – becsepeg, – becseppen₁, becsoszog, – becsorog, becsúszik₁, becsúztat₁, bedob₁, beemel_{1,2}, – beesik_{1,3}, befolyik₁, befut₁, behajít_{1,2}, behajlik₂, behajol, behajt_{1,4}, behord₁, behoz₁, behurcol, behurcolkodik, behúz_{1,2}, beint₁, bejár_{1a}, bejön_{1,4ár}, √ bekarikázik, bekísér₁, beköltözik_{1,3biv}, beköltözködik₁, beküld₁, √ belejt_{1biv.güny}, belép₁, # beléptet_{2ritk}, belopakodik, belopózik₁, bemegy₁, – benyargal₂, – benyomul₂, beoldalog, beoson, beözönlik_{2,3irq}, bepucol_{2arg}, berepül₁, √ √ berohan, √ besántikál, √ √ besétál, besiet, √ besodor, √ besodródik, besétál₁, √ √ besomfordál, √ besompolyog, besuhan, besurran, beszáguld₁, beszalad_{1,2}, √ √ beszalajt, – beszáll_{1,2}, – beszállingózik_{1,2}, √ √ beszövik, betakarodik₁, betámolyog, √ √ betántorog, √ √ beteterel, betódul_{1,2}, betol_{1,3}, betolakodik₁, betuszkol, beugrik_{2biv}, bevezet_{1,3,5}, bevisz₁, bevon_{2ritk,3reg}, bevonszol, bevonul_{2hiv}, bezuhan*.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.; √√: hiányolt *be* igekötős forma.; #: az alapige nem létezik, vagy más a jelentése.)

A1b: Helyváltoztatást leíró (kauzatív) igék. – Az alcsoport tagjai az általam ismert osztályozásokban az előző mozgásigék között foglalnak helyet. Bár igekötős változatukban zömében bejutást, pontosabban szólva bejuttatást jelölnek, elkülönítésüket több jellemzőjük is indokolta: egyfelől a főként részmozgásokat, mozgulatokat kifejező, kauzatív jelentésárnyalatú alapigék igekötő vagy határozói vonzat nélkül nem vagy csak ritkán használatosak a szóban forgó jelentésekben: **Péter akasztja a lámpát – Péter az istállóba akasztja a lámpát; Péter beakasztja a lámpát az istállóba*. De az is előfordul, hogy a tárgyatlan ige az igekötős szerkezetben válik dinamikussá: *A gyerek a szobában fekszik; A gyerek befekszik az ágyba*. (A hiányjelek arra figyelmeztetnek, hogy a pillanat ihlette alakokkal több

ellentétpárt lehetne alkotni velük: *beadat az ablakon vmit* ↔ *kiadat az ablakon vmit*. Vö. *bead*₁, √ *beadat*, *beakaszt*₁, *beállít*_{1,10}, *bebocsát*, – *bebotlik*_{1,2}, *bebukik*₂, *bebújik*_{3,4biz,tréf}, *becsal*, *becsap*_{3ritk,4}, # *becsapódik*_{2a,b}, *becsempész*₁, – *becseppen*₁, *becsődít*, # *becsődül*, *bedől*_{1a,3}, *bedönt*₁, *bedug*_{1a}, *beenged*_{1,2}, *beereszt*_{1,2}, *beérkezik*₁, √ *befurakodik*₁, *befordul*₁, – *befürödik*₁, *behat*₁, *behatol*₁, *behelyez*_{2rég}, – *behúzódik*₁, *bejut*₁, √ *bekap*_{4,5}, *bekerül*_{1,3ritk,4}, – *bekvártélyoz*, *belakoltat*, *belóg*_{1,2árv,biz}, *benyújt*₁, *beránt*₁, – *berekeszt*_{2rég}, *beront*₁, – *berukkol*_{3nép,biz}, *beszüremlik*, *beszűrődik*, *betelepül*_{1nép}, – *betér*_{1,2}, – *betessékel*, *beteszt*₁, – *betéved*_{1,2,3}, – *betoppan*, √ *beveszt*₁, *bevet*₁, *bevon*_{2ritk,3rég}, *bevág*₄, – *bezsúfol*.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √√: hiányolt *be* igekötős forma; #: az alapige nem létezik, vagy más a jelentése.)

A1c: Nem mozgást jelentő alapigék. – Ebben a családban az alapigék nem mozgást jelölnek, következésképpen egy részük meglehetősen komplex jelentést hordoz magában. A *Péter beparancsolta a fiát a szobába* mondat állítmánya például a következő jelentésmozzanatokból tevődik össze: Péter parancsolt valamit; A fia elindult; A fia nem volt a szobában; Most a szobában van. (A leírt folyamat az úgynevezett konceptuális vegyítés, az igekötős igék képzésének egyik fontos, de még kidolgozatlan területe. Vö. Szili 2003: 68.) Másik részük viszont az előző alcsoportokkal ellentétben nem bejutást, csupán befelé irányulást jelöl (*benéz*, *beles*, *bepillant*). Az azonos családba tartozó *ki* igekötős igékkel való aprólékos összevetésből az derül ki, hogy az alapigék zömével ellentétpárok képezhetők (*becsalja a lakásba* ↔ *kicsalja a lakásból*; *bekiabál a lakásba* ↔ *kikiabál a lakásból*). Soruk itt sem teljes, hisz ha *beköszönünk* az ablakban álló ismerősünknek, *ki* is *köszönhetünk* neki. A kiemelt *beharangoz*, *becsenget* mellől általában elhagyjuk a *hova?* kérdésre válaszoló H-kat – ahogy *ki* prefixumos változataik mellől is –, ami az irányjelentés kisebb fokú halványulásával jár. Vö. – *beázik*, *beámul*, *bebeszél*, ***becsenget***_{1,2,3}, *becsuk*₃, *befárad*_{1,2}, *befütyül*₁, *behallatszik*, ***beharangoz***_{1,2árv,rossz}, √√ *bekandikál*, √√ *bekémlel*, √√ *bekér*, √√ *bekéredzkedik*, *bekiabál*_{1,2ritk}, *bekiált*_{1,2}, – *bekíváncsiskodik*, *bekíváncsozik*, – *bekocog*₁, *bekopog*_{1,2}, *bekopogtat*_{1,2,3árv}, √ *beköszön*_{1vál,2árv,kölb}, *beköszönt*₁, – *bekövetkezik*_{2táj,tréf}, *bekukkant*_{1,2}, *bekukucskál*, *belát*_{1,5ritk,nép}, *beles*, *belop*₁, *belő*₁, √√ *bemeréskedik*, *benéz*_{1,2árv}, √ *beordít*, *beparancsol*₁, *bepillant*_{1,3ritk}, – *beragyog*₁, √ *berobban*, *besegít*₁, – *besívít*_{1,2}, *besüg*_{2ritk}, *besüt*₂, – *besüvölt*, *beszabadul*, *beszaglász*_{1,2árv}, *beszagol*_{1ritk,2biz,tréf}, √ *beszédül*₂, – *beszemtelenkedik*, √ *beszokik*₁, *beszól*_{1,2}, *beszólít*, – *betálat*, *betekint*_{1,2}, *betör*_{11,1}, √ *betűz*₄, *beüzen*_{1,2}, *bevilágít*₁, *bezár*_{2,4}, – *bezárkózik*_{1,2árv}, – *bezörget*.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √√: hiányolt *be* igekötős forma.)

A1Mh1(metaforikus hely): FÖLDRAJZI TERÜLET, LAKHELY, OTTHON, HAZA, ORSZÁG TARTÁLY. – Mint ahogy a *ki*-ről szóló munkámban arról szóltam, a különböző nyelvekben ugyanaz a tér – a másfajta konceptualizációs folyamatok eredményeként – vagy a konténer, vagy a sík felület metaforában jeleníthető meg. A tér számunkra a vele használatos végződések tanúbizonysága szerint

sík, lapszerű felület (*téren*), a parkot, az erdőt, a kocsiparkolót, az utcát, amelyben házak állnak ellenben zárt belső térként fogjuk fel: *parkban*, *erdőben sétálunk*; *utcában lakunk*; *kocsinkat parkolóban tartjuk* stb. (Idegen nyelveket tanulván mindannyian szembesültünk hasonló, a tanulást nehezítő eltérésekkel.) Szűkebb-tágabb lakhelyünk, országunk, hazánk, a városok, falvak részben valódi körülhatároltságuknak, részben feltételezett vagy valós védeettséget adó képességüknek köszönhetően túlnyomórészt a zárt konténer képzetét keltik bennünk, bár sajátos kettős toldalékoltságuk ennek ellenkezőjére is példával szolgál: *Sopronban*, *Győrben* ↔ *Szegeden*, *Szombathelyen*, *Vácon*. Hogy mégis a tartály metafora az erősebb, az is bizonyítja, hogy az utóbbiaknál a *hova?* és *honnan?* kérdésekre felelő igekötős szerkezetekben nem a *-ra*, *-re* és *-ról*, *-ről* tipikus igekötői, a *fel* vagy *le* jelennek meg, hanem az illativusi rag igekötője, a *be*: *berepül Magyarországra*, a vonat *befut Szombathelyre*. A családba sorolt igék kötetlenül, teljes szintagmát alkotva épülnek a mondatokba – *a télre beköltöztek a faluba*, *a katonák benyomultak a városba* –, de a metafora egyértelmősége miatt el is maradhat mellőlük a H: *Családja a 17. században vándorolt be*. Ezek azonban hiányos és nem klasszikus perfektív szintagmák. Talán egyedül a *betakarít*_{1,2}-ban vált kérdésessé az igekötő irányjelentése a nem mindenki számára egyértelmű A FALU HATÁRÁN KÍVÜL ESŐ TERÜLET KINT, A FALU BENT VAN metaforapár elhalványodása miatt.

Zömöknél az alapigének megvan a *ki* igekötős párja: *beevez a kikötőbe* ↔ *kievez a kikötőből*; *a németeket a 18. században telepítették be* ↔ *a háború után németek ezreit telepítették ki*. Az azonos kóddal szereplő *ki* igekötős igékkel való összevetés ebben az esetben azért látszik hiábavaló vállalkozásnak, mert a szótár említett hiányosságai miatt ez a használat mindkét igekötő esetében véletlenszerűen említődik meg, soruk következésképpen a valóságban az alábbiaknál jóval hosszabb lehet. A *belopódzik* szerepeltetése például feltételezné a *kilopódzik* említését, az is nyilvánvaló, hogy ha valakit *ki* lehet *szöktetni* az országból, titokban *be* is lehet *szöktetni* oda. A pillanat ihlette új és új alakok létezése Kosztolányi gyönyörű metaforáját juttatja az eszünkbe a szótárak korlátairól, végességéről és a nyelv végtelen gazdagságáról: „A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből. A nyelv azonban a tenger, a tenger” (Kosztolányi 1999: 146). Vö. *becsap*_{7rég}, *beér*₁, *beevez*₁, – *befogad*₂, *befut*₂, √ *befuttat*_{1ritk}, √ *begyűlik*₁, *behajózik*₁, *behajt*₄, *behatol*₁, √ *behord*₁, √ *behoz*_{1a,3}, √ *behurcol*_{1b}, √ *behúzódik*_{2a} – *bejárat*₁, √ *bejön*_{1,c,dh 3átv,5átv,7átv}, *bejut*₄, √ *bekanyarodik*, *bekerül*_{1,4}, *bekocog*₂, *beköltözik*₂, *beköt*_{11,2ritk}, *belátogat*, *belejt*_{2ritk,irod}, *belép*_{1b}, *beléptet*₁, √ *belopakodik*, √ *belopódzik*_{2átv,ritk,3átv,költ}, *belovagol*₁, √ *bemasíroz*, *bemegy*_{6átv}, *benyargal*₁, – *benyomul*₁, √ *berepül*₂, *beront*_{1a} – *berukkol*_{2rég} – *besereglik*, √ *besétál*_{1,2a}, *beszáll*_{3rég}, *beszállít*₁, *beszivárogoz*_{4átv} – *betakar*₂, – *betakarít*₁, *betakarodik*_{2nép}, *betelepedik*₂, *betelepít*₁, *betér*_{1,2}, *betör*_{11,2,3rég}, *beutazik*₂, *beüt*_{8rég}, *bevándorol*₁, *bevesz*₁₁, *bevisz*_{1b,3,5átv}, √ *bevonat*, *bevonul*₁.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √√: hiányolt *be* igekötős forma.)

A1Mh2: A KÖR / A PONT / BÁRMELY HELY TARTÁLY. – Ehhez a metaforához a szótárból kevés alakot gyűjthetünk, holott az A1a alcsoport mozgás-

igéi nagyobb arányban, a másik kettőéi is szép számban fordulhatnak elő valamilyen kijelölt, körülkerített hely (kör, sík idom) vagy egyszerűen 'pont' jelentésű argumentumok társaságában: *beáll a körbe; berajzol vmit a négyzetbe; az utak több irányból futnak be egy pontba; beállt a helyére.*

A1Mh3: A HIVATAL, INTÉZMÉNY KÖZPONT; A KÖZPONT BENT VAN. – Ez az alcsoport szinte minden szempontból átmenetinek mondható. Egyfelől azért, mert az intézmények, hivatalok és az azoknak helyet adó épületek, tehát a konkrét zárt terek képzetünkben meglehetősen egybemosódnak, a hivatalt hol valóban mint intézményt fogjuk fel, hol (metonímiát alkotva) a neki helyet adó épülettel helyettesítjük: *Beküldtem a pályázatomat a minisztériumba* (a minisztérium épülete = a minisztérium mint hivatal). E kettős konceptualizációnak ékes bizonyítéka az, hogy a teljes szerkezetekben a H-k nemcsak *-ba, -be, de -ra, -re; -hoz, -hez, -höz; -nak, -nek* szuffixummal is előfordulhatnak: *bekísérték a rendőrségre; benyújtotta az iratokat a hivatalhoz/nál/ba; beterjeszti a kormánynak*. Az ide sorolható igék gyakran használatosak hiányos szintagmával: *János beküldte a pályázatát; beadta a dolgozatát.*

A kötött szerkezetű perfektív alakok létrejötte a kiemelt morfoszintaktikai esetek mellett szemantikai okokkal, a szóban forgó metafora elhalványulásával, a H kikopásával magyarázható (H3 változástípus): *a büntetést behajtják, a pénzt beszedik, a termést beszolgáltatták.*

A hasonló *ki* csoportosulás tagjaival összevetve őket, az tűnik fel, hogy kevés az ugyanazzal az alapigével képzett antonima (*bead*_{2,3,4biz,rég5} ↔ *kiad*_{2,6,7,8,9}; *beutal* ↔ *kiutal* stb.), túlnyomórészt két eltérő jelentésű ige alkot ellentétpárt: *kihelyezi a pénzt* ↔ *behajtja a pénzt*. J. Soltésznál a „sajátos” hivatalos használatával azonosított 5. csoportban találtam megegyező igéket. Vö. *bead*_{2,3,4biz,rég,5}, – *bebörtönöz*, – *becitál*, – *becsatol*_{2ritk,hív}, – *becsíp*_{3elav}, – *becsuk*₃ – *bedutyiz*, – *beérkezik*_{1b}, *befizet*₁, – *befogat*₂, √ *befolyik*_{3áv}, – *befog*_{7ritk,rég}, – *befut*_{3áv}, – *begyűlik*₂, – *behajt*_{3áv}, – *behív*_{1a,2,3}, – *behoz*_{2áv}, – *beidéz*, – *beint*_{2váb}, – *beir*_{3,5ritk}, – *beirat*₂, √ *beiratkozik*, – *beiskoláz*, *bejár*₁, *bejelent*_{1,3}, *bejelentkezik*, *bejön*_{1a} *bekerül*₁, – *bekísér*₂, – *bekövetel*, *beküld*_{2,3}, *bemegy*_{2,6áv}, – *bemutat*₂, – *benyújt*₂, – *beparancsol*₂, – *beránt*_{3áv,rik,biz}, *berendel*, – *berukkol*_{1biz,elav}, – *besoroz*, *beszállít*_{2váb}, – *beszed*₂, – *beszolgált*_{at}, – *beterjeszt*, *beteszt*_{1b,c,d}, *beutal*, √ *beutazik*₁, – *beüzen*₁, *beveszt*_{3,4biz}, *beviszt*₁, *bevon*_{4áv}, *bevonul*₃, – *bezupál*.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

A2 csoport: Tartály, edény jellegű BENT helyekkel álló igék. – A meghatározás, amely segítségével elválasztottam az argumentumok e fajtáját az előzőektől, a következő: a tartály tárolásra alkalmas, általában arra használt, legalább háromoldalú, mélységgel bíró tárgy. Az ide tartozó igék nagy részének alapszava tárgyas, helyváltoztatást vagy mozgatóást fejez ki: *teszt, rak, helyez*. Mondatba épülésük szabályai jóval egyszerűbbek, mint az azonos bővítménytípussal előforduló *ki* igekötős igéké. Zömük ugyanis szabadon, teljes háromtagú szerkezetet alkotva jelenik meg a mondatokban, következésképpen azt fejezik ki, hogy a T-ben megjelölt tárgy, dolog az alapigében megjelölt cselekvéssel bejut a H-val megnevezett kon-

ténerszerű helyre. A *ki* igekötős családdal ellentétben nem hozható létre velük úgynevezett áttetsző perfektív szerkezet. Vö: *kirakja a vagonból a szenet* → *kirakja a vagon*; *beakasztja a ruhákat a szekrénybe* → **beakasztja a szekrényt*.

A kiemelt *betölt* totális akcióminőséget kifejező perfektív ige, vagyis a tárgyára (intranszítív igék esetében alanyára) való teljes ráhatást, annak telítetté válását írja le: *szag betöltötte a hordót*. (Ez a szerepe az A3b és az A3f csoportokban is megvan.) Vö. √ *beaggat*₁, √ *beakaszt*₁, *beborít*₃, *beborul*_{2nép}, √ *bebűjik*₂, *bebukik*₁, √ *becsap*₂, – *bedagad*_{1,2,3}, √ *becsepegtet*, *bedönt*₂, – *bedug*₁, – *befekszik*₂, – *befog*₄, – *befogad*₁, *befordít*₁, *befordul*_{3ritk}, – *begyömöszöl*, – *begyűr*₁, *behány*₁, *behelyez*_{tváb}, *bekerül*₂, *bemegy*_{5biz}, *bemér*₁, *benyúl*₁, *beönt*, *beöznlik*₁, *bepakol*₁, *berak*₁, – *besajtol*₂ – *beszállít*_{3nép}, – *betesz*₁, ***betölt***_{1,2}.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

A még ide tartozó kétagú, tranzitív szerkezetet alkotó néhány ige tövében hordja a *hova?* kérdésre válaszoló térbeli H-t, vagyis az igekötő irányjelentésének kis fokú elhomályosulása a H2 típusú morfoszintaktikai okokra vezethető vissza: *bedobozol*, *behajózz*_{2,3}, *beskatulyáz*, *bevasoníroz*, *bevermel*, *bezsákol*.

N ₂ (tartály) - ba,-be	helyez, tesz	+ N ₁ acc (trajector)	
dobozba	teszi	az árut →	<i>bedobozolja az árut</i>
hajóba	teszi	a rakományt →	<i>behajózza a rakományt</i>

A2Mta: TARTÁLY metaforák. – A hely- és időviszonyok egy töről fakadása, egymásra épülésük, a megfoghatatlan időnek az ember számára világosabb, érzékeltesebb helyviszonyokkal való helyettesítése számos nyelvben megfigyelhető jelenség, így a magyarban is. Az IDŐ TÉR, mégpedig leginkább háromdimenziós tartályszerű tér a képzetünkben, aminek számos nyelvi bizonyítéka van, így az inessivusi esetrág túlsúlya az időviszonyok kifejezésében (*évszázadban*, *évben*, *hónapban*) és egyéb kifejezések sora: valaki *beléphet az életünkbe* vagy éppen *kiléphet belőle*, az ember a *gyermekkorból* az *ifjúkorba* lép stb. Az események, történetek cselekvések ebben az időtartályban mennek végbe: aki a *múltban* szorgalmasan *tevékenykedett*, a *jelenben* *learathatja* munkálkodásának gyümölcsét. A cselekvések, történetek ugyancsak háromdimenziós entitások: ha dolgozunk, *nagy munkában* vagyunk, ha elvonják a figyelmünket, *kizökkentenek* bennünket valamely *tevékenységből*. Lakoff és Johnson alapján a konkrét tartály, edény jelentésű H-khoz négy metaforát tudtam kapcsolni. Ebből az első kettő közel áll egymáshoz, ezért a melléjük rendelt igék akár mindegyikkel előfordulhatnak: a jó szülő *besegíti* gyermekét egy *állásba*, de *besegíthetnek* valakinek valamely *munkába* is. (Ez utóbbi jelentés hiányzik a szótárból.) Sőt megtörténhet az is, hogy egyazon ige még ennél is több metaforával hoz létre szintagmát: az elnököt *beavatják a hivatalába* (Mta1), a mester *beavatja* a diákját egy tevékenység rejtelseibe, mondjuk a *fafaragásba* (Mta2), de *be lehet avatni* valakit a *titokba*, *tervbe* (Mta3).

A négy metaforához tartozó formák közös szintaktikai sajátossága, hogy noha háromtagú szerkezettel építhetők mondatba – *bevonja a munkába*, *az órai munkát*

beszámítja a feleletébe, beugratta a lopásba –, valódi bejutást, bekerülést nem írnak le, hiszen H-juk nem valódi tér.

A2Mta1: ÁLLÁS, MUNKAKÖR TARTÁLY. – Az egyes szavak elé került jelekből ítélve a két igekötő eltérő alapigékkel alkot szemantikai ellentétpárt: *bedugja az állásba* ↔ *kirúgja az állásából*. Vö. – *beavat*_{2rég} – *bedolgozik*, – *becsinál*_{5elav} *becsúsztat*_{2áv} – *bedug*_{2áv,biz} – *bedugaszol*_{2rég} – *behelyez*_{3,4} – *beiktat*_{1hiv} – *bejut*_{2áv} – *benyom*_{2áv,biz} – *beoszt*₃ – *besegít*_{2áv} – *beszegődik*, – *beül*_{1áv,rossz} – *betesz*.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

A2Mta2: A TEVÉKENYSÉGEK, ESEMÉNYEK TARTÁLYOK. – Az alábbi formák alkotta szerkezetek áttételes mozgást végző T-je valamely személy (*korán befogta gyermekét a munkába; ő is bekapcsolódott a beszélgetésbe*, de lehet 'erő', 'pénz', 'energia', 'idő' stb. is: *sok energiát/ időt fektetett be a vállalkozásába*). Vö. *beállít*_{3áv,4áv,6áv,ritk} – *beavat*₁ – *bevezet*_{2áv,8áv} – *becsúszik*_{3áv,ritk} – *bedolgoz*₂ – *beépít*_{4áv} – *befektet*_{2áv} – *befog*_{6áv} – *befolyik*_{4áv,rég} – *beugrik*_{3,4áv} – *bejut*₃ – *bekapcsol*_{3áv} *bekapcsolódik*_{2áv} *belép*_{1c.áv,5áv} – *bemélyed*₁ – *benevez*, – *beruház*, √ *besegít*, *beszáll*_{4áv} – *beszokik*_{2irad,rég} – *betársul*, – *betekint*₃ *betör*₄ – *betörik*_{2áv} – *bevált*_{3ritk,biz} *bevet*_{5áv,kat} *bevon*_{5áv,6áv,vál}.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √: hiányolt *be* igekötős forma.)

Ez a metafora lehetett az ihletője az igekötő kezdő akcióminőséget kifejező szerepének két kisebb csoportosulásban. Az egyikbe a – *beindít*_{1,2}, √ *beindul*, – *bekezd*_{1ritk,2rég} igéket helyeztem. Az utóbbi a *munkába kezd, éneklésbe kezd, olvasásba kezd* és az analógiájukra megalkotható számtalan kifejezés igekötős változata: 'éneklésbe kezd' → régies *bekezd*, újabb *belekezd az éneklésbe*. Az első kettő feltehetőleg a 'működésbe hoz, indít' illativusi szerkezetet sűríti magába. Úgyszintén kezdő akcióminőséget, 'az alapigében bennfoglalt cselekvéssel elindít, működésbe hoz' jelentést hordozza a – *begyűjt*₂, *begyullad*_{1,2,3,4áv} – *beint*₃, *bekapcsol*_{2műsz} – *bekurbliz*, – *berüg*₄ – *beüt*₉ – *bevág*₁₀ igékben (H3). A két ellentétes jelentésű igekötő funkciói sajátos módon a *gyullad* tövel egybeeshetnek, csupán alanyaik különbözőek: *kigyulladt az erdő* – *begyulladt a motor / a szén*.

A2Mta3: AZ ÁLLAPOT/ESZME/ÉRZELEM/ÜGY/BAJ TARTÁLY. – Nyelvünk számtalan kifejezése, érzékletes metaforák sora bizonyítja, hogy az átvitt fogalmak nem kis részét (érzelmeket, állapotokat, dolgokat) a Lakoff–Johnson által leírt módon tartályként, kiterjedéssel, mélységgel bíró térként konceptualizáljuk: az életben nemegyszer *bajba kerülünk, bajban vagyunk*, aztán nem kis erőfeszítéssel *kimászunk, kievickélünk belőle*, mint egy veremből; mások *titkaiban vájkálunk*, akár a szekrényfiókban. Nem igazán szeretjük, ha valaki *beavatkozik a dolgainkba*; ha nem vigyázunk *besodródunk* valamilyen veszélyes ügybe stb. Vö. – *beavat*₁ – *beavatkozik*, – *bebonyolódik*_{rég} – *beevez*_{2áv,vál}, √ *begerjed*, – *behat*_{2ritk} *behíz*_{9áv,biz} – *beír*₂, *bejut*₃ – *bekever*₁ – *beolvad*₂ – *beoszt*_{2,3} – *beperel*, – *bepillant*_{2áv} – *bepotytyan*_{2áv,biz} – *beránt*_{2áv} – *besodródik*_{áv} – *beszö*_{4áv} – *betörik*_{2áv} – *beugrat*_{2áv} – *beugrik*_{3áv,4áv} – *beül*₂ – *bevesz*_{8áv} – *bevezet*_{2áv} *bevált*_{3ritk,biz} – *bevisz*_{5áv} – *bevon*_{5áv,6áv,vál}.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.; √: hiányolt *be* igekötős forma.)

E metaforatípushoz rendeltem néhány rokon fogalmat megtestesítő argumentumot. A célt például, legyen az valóságos vagy átvitt értelmű, ugyancsak mélységgel bíró entitásként fogjuk fel: a sportoló *célba ér*, ahogy az álmait megvalósító ember is. A CÉL TARTALY metafora létre utalnak a – *beérkezik*_{2árv,rítk.} – *be-evez*_{2árv,váb} – *befut*_{4árv,biz} – *behajózik*₂ formák (és feltehetőleg még több is). De ide illik leginkább az a kisszámú ige (– *beszámít*₁, – *beszámol*_{3ritk,rég} – *betud*₁), amelynek illativusi H-ja az ÖSSZEG/SUMMA TARTÁLY metafora meglétére utal: *a túlórákat nem számította be a fizetésébe*. A *meg*-gel is használatos *beszoroz vmít vmivel* vonzatszerkezetében a *hova?* kérdésre válaszoló H ellenben már instrumentális ragos bővítménnyé válik.

A 'rossz ügy, dolog' lehet a H-ja a következő, valakinek a becsapását kifejező, zömében átvitt jelentésű igéknek: – *beáztat*_{3árv,rítk,biz} – *becsap*_{8árv} – *becsapódik*_{4kissbiz} – *bedolgoz*_{3nép,4árv,gúny,rég} – *bedűl*_{2árv,arg} – *befizet*_{3árv,rég,táj} – *behűz*_{9árv,biz} – *bemárt*_{2árv,biz}. Egyedi absztrakciós folyamatok során nyerték el jelentésüket: – *bead*_{1b,c} – *becsenget*_{4árv,biz} – *bedől*_{4árv,biz} – *befütyül*_{2árv,biz} – *befűt*_{3árv,biz} – *befűz*_{3arg} – *betart*_{3sp} – *betesz*_{6árv,biz,gúny} – *bevág*₉.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

Alanyukra vagy tárgyukra irányuló totális ráhatást, a melléknévi tövel vagy az ige melléknévi igenévi alakjával kifejezhető állapot létrejöttét jelenítik meg a – jelek tanúsága szerint *ki* igekötős pár nélküli alábbi igék: – *bebizonyít*, – *bebizonyosodik*_{1,2} – *bebizonyul*_{vál}, – *bebiztosít*, – *beigazol*, – *beigazolódik*, – *belát*₂, *beteljesedik*_{1,2}, *beteljesít*_{1,2}, *beteljesül*, – *beválik*, – *bevált*_{2árv}. Az igekötő irányjelentésének szinte teljes elhomályosodását a H nehezen meghatározó volta ('a teljesség/bizonyosság stb. állapota') magyarázza.: 'a kívánsága a teljesség állapotába került' → *beteljesedett a kívánsága* (H3–H2). Seljakintól kölcsönözve az elnevezést (Seljakin 1987: 78), a minőségi rezultativitás körébe tartozó szerepet tulajdonítok az igekötőnek, ha a jelentésébe befoglaltatik a 'cselekvés lehetséges végpontjáig, a kívánt hatást elérve' mozzanat: *belovagolta a lovat* → 'addig lovagolta, amíg lovaglásra alkalmas állapotba nem jut'. Ilyenek: – *begyakorol*_a – *bejárat*₃, – *belovagol*₃ – *belő*₃ – *bemér*_{2műsz} – *betör*₄. Az eredeti irányjelentéstől való eltávolodást a nehezen meghatározható H-k (H3) okozzák.

A2Mta4: AZ IDŐ TÉR; A CSELEKVÉSEK TÁRGYAK, AMIK BETÖLTIK A TERET. – A fenti metaforák önálló, illetve összekapcsolt megjelenésére kevesebb példát találtam, mint a *ki* igekötős igék között. Az IDŐ TÉR metaforát megtestesítő H-val fordulnak elő: – *beállít*_{5árv} – *behasít*_{3árv,váb} – *beigér*₁ – *belát*_{3árv} – *belép*_{3árv} – *benyúlik*_{3árv}. Ezekkel az alakokkal teljes szerkezetek alkothatók: *a jövőendőmondó belát a jövőbe*; baráti beszélgetéseink *benyúlhatnak az éjszakába*, egy sikoly *behasíthat az éjszakába*. A *beoszt*_{1a} szintagmája (*beosztja az idejét/napját*) a H4 típusú átalakulást feltételezi: az elhomályosult metaforikus H tárggyá válik, a T pedig törlődik. A *beütemez* (*ezt a munkát még beütemezem*) mellől csak a H hiányzik (H3). A *betölt*_{8,9} itt is totális akcióminőség-kifejező: *a munka betölti a napját*.

A szóban forgó metaforák húzódhatnak meg a kezdő akcióminőséget kifejező alakok egy kisebb csoportja mögött (H3): *beköszönt a tavasz*; *bekövetkezik az, amit vártunk*. Ilyenek: – *beáll₄*, – *bekövetkezik₁*, – *beköszönt_{2árv.költ₁}* – *bevezet₇*.

1. táblázat: A *be* igekötő jelentésváltozásai

Kód	Példák	H jellege T jellege	Az illat. H-t és a T-t érintő változások típusa	Akcióminőség, kap- csolódó jelentések, a H-t vagy T-érintő változások típusa
A1	<i>befut a házba</i>	H: háromdimenziós helyiség T: ember, állat, tárgy	∅	totális: <i>betöltötte a szobát</i> H1
A1Mh1	<i>betelepül az országba</i>	H: ország, falu T: ember, állat tárgy	∅ (√H)	–
A1Mh2	<i>belép a körbe</i>	H: kör, pont, síkidom	∅	–
A1Mh3	<i>beküldték az üzembe</i>	T Hm: hivatal, központ	∅ (√H, H2, H3)	–
A2	<i>bepakol a szekrénybe, beteszi a tollat a táskába, bedobozol</i>	H: tartály, edény jel- legű tárgyak T: testek, anyagok	∅ H2	totális ráhatás/ teljesség: H1–T1
A2Mta1	<i>beteszi egy jó állásba</i>	Hm: állás, munkakör T: ember	∅	–
A2Mta2	<i>besegít a munkába</i>	Hm: tevékenység, esemény T: ember, erő, energia	∅	kezdő: <i>beindul, be- kapcsol</i> H3
A2Mta3	<i>besodródik a bűnbe beavat a titkaiba</i>	Hm: érzelem, állapot, baj, probléma T: ember, dolog	∅	totális: <i>beteljesedik, bebizonyosodik</i> H4: H3–H2 minőségi rezultativitás: <i>belovagol, bemér</i> H3
A2Mta4	<i>belát a jövőbe</i>	H: idő T: tevékenység	∅ (H3)	kezdő: <i>beköszönt</i> H3 disztributív-terminatív: <i>beoszt</i> H4:H3–T1

A szakirodalmat és az összefoglalót I. a II. rész után.

A fordító és a nyelvi normák III.*

6. Mi a teendő a fordítási hibákkal?

Az idegennyelv-tanulás, az anyanyelvi és az idegen nyelvi nyelvhasználat, illetve a fordítás közül a fordítás tűri legkevésbé a megformálási hibákat. Míg az előbbieket többnyire kötetlen körülmények között történő egyéni nyelvhasználattal kapcsolatosak, és ebben az esetben gyakran a részleges megértés is sikeres kommunikációnak számít, a fordítás esetében többnyire nyilvános nyelvhasználatról van szó, amelyben bizonyos nyelvhelyességi normák betartását eleve adottnak feltételezzük. A legtöbb fordítás esetében a minél teljesebb megértés a cél. A fordítások információs és megformálási hibáit tehát javítani kell, illetve a fordítónak eleve el kell kerülnie a hibákat. Szükség esetén a hibakeresés és -javítás céljából lektort alkalmaznak, ami az egyéni nyelvhasználat során nemigen fordul elő, míg az anyanyelvi írásos nyelvhasználat lektorálása esetében a lektor feladata jóval korlátozottabb, mint fordítás lektorálása esetén.

Nem irodalmi fordítás esetében az információs hibákat kell elsősorban és mindenképpen kijavítani (bár ezek között is vannak olyanok, amelyek a kommunikáció sikere szempontjából nem számítanak). A megformálási hibák tekintetében elsősorban a helyesírási és nyelvhelyességi (morfológiai és szintaktikai) hibákat kell kijavítani, „kipécézni”. Igaz, hogy a szöveg minőségét és olvashatóságát ezek gyakran kevésbé befolyásolják, mint a szövegszintű hibák, de feltűnőbbek, könnyen azonosíthatók, ezért az olvasót eleve negatívan befolyásolják. A „kvázi helyességért” felelős szövegszintű hibák javítása ugyan kívánatos, de általában túl sok időt vesz igénybe, az egész szöveg átírását igényli, amit a szöveg tartalma (kontextuális effektus) nem indokol, és túl sokba kerülne.¹

A hibák megelőzése szempontjából fontos, hogy a fordító állandóan figyelje és tudatosan értékelni tudja saját tevékenységét. Míg az idegen nyelvek tanulásában és használatában a **monitor** túlzott használata gátolja a kommunikáció hatékonyságát, a fordítónak nagyon is tudatos monitorhasználonak kell lennie.

Természetesen a fordításnak is vannak az alapesettől eltérő helyzetei, amikor például lektorálásra nincs idő, és a fordítás időben elkészülte fontosabb, mint a formai helyesség (ld. a minőségről és használhatóságról szóló részt). Általában azonban a fordító hivatásos kommunikátor, így nagyobb elvárásoknak kell megfelelnie.

Míg az egyén nyelvi kompetenciájának megfelelő szóbeli nyelvi produktumokat nem szabad és nem érdemes bírálnunk, a beszélőre nézve negatív következtetéseket levonnunk, diszkriminálnunk, az általa használt nyelvváltozatot stig-

* A tanulmány a T 046363 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült. Az I. részt I. Nyr. 128: 407–34; a II. részt Nyr. 129: 30–58.

¹ A fent hivatkozott AGROINFORM útmutató is nyilván azért mond le minden stilisztikai hiba javításáról, mert az teljes átírást igényelne, így túl költséges lenne.

matizálnunk, a fordításban előforduló nyelvhasználati hibákkal más a helyzet. Az írásos nyelv normái nem tartoznak a csoportidentitást is kifejező anyanyelvváltozati normákhoz. Az írott nyelv normái tanulhatók, a beszélt nyelv (bármely szocioregionális változatának) és az írott nyelv normáinak eltérései tudatosíthatók; gyakorlással elérhető, hogy az egyén több nyelvváltozat normáit és azok használati körét ismerje. Az is elvárható, és gyakorlással elérhető, hogy aki nyilvánosan megszólal (akár szóban, akár írásban), az kevésbé legyen hajlamos a nyelvbotlásra, az egyeztetés elmulasztására és egyéb performanciahibákra, mint aki csak szűk körben használja a nyelvet. A fordításoktatás során tehát az igényes és hatékony nyelvhasználat képességére kell ösztönöznünk. A fordításban a fordító anyanyelvváltozata irreleváns, nem saját csoportidentitását kell demonstrálnia, hanem a felhasználó (kliens) csoportidentitásának megfelelő nyelvi normákhoz kell alkalmazkodnia.

A képzés során a fordítói kompetencia fejlesztése céljából ugyancsak szükség van hibajavításra. Más kérdés, hogy a hibajavítást hogyan lehet úgy végezni, hogy abból valóban tanuljon is a fordítószakos hallgató (ld. Dróth 2001). Az idegen nyelvek tanítási módszertana az utóbbi időkben eléggé hibajavítás-ellenes volt: az uralkodó vélemény az, hogy a hibajavítás inkább káros, mint hasznos, keveset tanul belőle a tanuló, ugyanakkor gátlásokat alakít ki. Az anyanyelvi nyelvhasználatban kapcsolatban szintén erős az a vélemény, hogy a hibajavítás (egyes „hibák” kipécézése) nem hatékony, ráadásul gyakran hibának tekintik azt, ami nem hiba, hanem egy másik nyelvváltozat normája, továbbá hogy a javítás mindenképpen sértő. A fordítás oktatásában viszont mindennapos gyakorlat a hibák javítása, és a fordítást oktató tanárok általában hisznek a hibajavításban, bár nem ismeretes, hogy milyen a hibajavítás hatékonysága, különösen akkor, ha intuitív javításról van szó. Feltételezhető, hogy ugyanúgy, mint az anyanyelvi nyelvhasználat jobbítására irányuló erőfeszítések (nyelvművelés) esetében, a pozitív megközelítés hasznos lehet, tehát az aprólékos hibajavítás helyett vagy mellett azt is érdemes lenne elemezni, hogy milyen normákat követ egy hatékonyan kommunikáló magyar szaknyelvi írás (ha van ilyen).

A fordítóképzés során figyelemmel kell lenni továbbá arra, hogy a fordítók manapság szinte mindig időhiányos körülmények között fordítanak, tehát a fordítás és a blattolás, illetve tolmácsolás közötti határvonal kezd elmosódni. Ezért a fordító mesterségbeli tudásának ma alapkövetelménye, hogy rövid idő alatt tudjon nyelvhasználati szempontból jó, de legalábbis elfogadható fordítást készíteni. Ebből a szempontból viszont fontos, hogy a fordító értékelni tudja a hibákat, és el tudja dönteni, hogy mikor, milyen körülmények között milyen kompromisszum vállalható.

7. Milyen (magyar) nyelvi normáknak kell a fordítóknak megfelelniük?

A betartandó normák minden nyelvváltozatban és minden kommunikációs helyzetben mások. A fordítónak tehát mindig azokhoz a normákhoz kell igazodnia, amelyek az adott kommunikációs helyzetben érvényesek. Az érvényességet

a relevancia elve szabja meg: a fordításnak az adott célközönség, a fordítás tervezett használója számára az adott szituációban optimálisan relevánsnak kell lennie.

Ahhoz, hogy a fordító alkalmazkodni tudjon a különböző fordítási helyzetekhez, fejlett szociokulturális kompetenciával kell rendelkeznie: több normát kell ismernie, képesnek kell lennie a különböző normák tudatos értékelésére, a kontextusnak megfelelő norma követésére, a saját normáitól való eltérésre és a megrendelő normáihoz való igazodásra. A fordítónak az egyszerű nyelvhasználonál jobban kell alkalmazkodnia a befogadó elvárásaihoz és feldolgozási kapacitásához. A fordítónak a befogadón (felhasználón) kívül még két tényezőt kell figyelembe vennie: egyik a megbízó (kliens), aki nem feltétlenül esik egybe a felhasználóval, és lehetnek a fordítással kapcsolatban más elvárásai. Figyelembe kell vennie továbbá a fordítónak a szerzőt is, a szerzőhöz is „lojálisnak” kell lennie (Nord 1997). A hivatásos fordítónak ezenkívül képesnek kell lennie a normának megfelelő, kevés performanciahibát tartalmazó beszélt vagy írott nyelvi szöveg előállítására kedvezőtlen külső körülmények között is (stressz, időhiány, zaj stb.)

Szociokulturális kompetenciája és a relevancia elvének ösztönös vagy tudatos alkalmazása révén a fordítónak fel kell ismernie, hogy adott célnyelvi közönség számára milyen nyelvtani formákat és milyen lexikai egységeket célszerű használnia: mennyiben hasznos és célszerű például az idegen eredetű szavak használata, mennyire lehet bonyolult a mondat szerkesztés, milyen arányban alkalmazzon mellévalarendelést, mennyire legyen formális vagy kötetlen a stílus.

A tágabb értelemben vett fordításnak nagyon sok fajtája van (vö. Heltai 2003a): a fordítás lehet egy nyelven belüli vagy nyelvek közötti (intralingvális és interlingvális), szóbeli és írásbeli, irodalmi és szakfordítás (és közbenső kategóriák), hivatásos vagy „természetes”, publikált vagy szűk körben használt („egyszer használatos”) stb. A fordítástudomány többnyire az írott, publikált, hivatásos fordító által készített fordításokat tanulmányozza, míg a fordítóképzés főleg a szakfordítást tartja szem előtt, és a normák betartásával kapcsolatban is elsősorban ezeket a fordítási helyzeteket vizsgálja. Ez az elfogultság természetes, hiszen a kevésbé formális fordítási helyzetekben a normákkal kapcsolatban (akár fordítási, akár nyelvi normákra gondolunk) jóval több engedhető meg.

A különböző fordítási helyzetekre érvényes normákat gyakran explicit formában is közlik – fordítási utasítás, fordítási útmutató vagy szabvány formájában –, de sokszor a fordítónak magának kell a helyzetet értékelnie. (Az útmutatók természetesen nem csak és nem elsősorban nyelvi normákról, hanem fordítási normákról szólnak.)

A szakfordítások és az irodalmi fordítások jelentős része nem egy adott nyelvváltozat beszélőjé számára készül, hanem többnyire az egész nyelvközösség számára. A szakfordító különböző regiszterekhez tartozó, különböző műfajú írott szövegeket fordít olyan felhasználók számára, akik viszonylag magas iskolázottsággal rendelkeznek. A fordítónak – amennyiben nem az eredeti szöveg meghatározott szocioregionális változatait akarja visszaadni a célnyelven – többnyire a sztenderd írott nyelv nyelvtani és lexikai normáihoz kell alkalmazkodnia, illetve ezeket a normákat – a helyesírási szabályok betartásával együtt – előfeltételként kell

teljesítenie. A fordító – részben a fordított szövegek típusa miatt, részben mivel külső szereplő a kommunikáció folyamatában – általában nyelviileg is távolságtartóbb.

A szakfordításban a lexikai normákon belül kiemelkedő jelentőségű a terminológia ismerete – ezen a területen a szabványos terminológia használata jelenti a normát, amely nemcsak a nyelvi megformálást, a szöveg minőségét befolyásolja, hanem az információközvetítés pontosságát is. A szakfordítónak ismernie kell a szövegalkotási normákat – azokat a műfajra és regiszterre vonatkozó, sokszor disztribúciós jellegű nyelvtani, lexikai (terminológiai), frazeológiai, mondatszerkesztési és szövegalkotási sajátosságokat, amelyek a szakmai kommunikáció hatékonyságát legjobban biztosítják. Mivel ezekben a nyelvváltozatokban kevés a szocioregionális variabilitás, és a mintaadók (például folyóiratok szerkesztőbizottságai) komoly normatív erőt képviselnek, a sztenderd normáinak betartását itt erőteljes szankciók kényszerítik ki.

A fordítás minőségét ugyanakkor a nyelvtani és mondatszerkesztési normák, illetve a helyesírási szabályok követése önmagában nem biztosítja. A szövegminőség nyelvi szempontból jelentős mértékben a szövegalkotási normák betartásától, a fordítás minősége pedig a nyelvi szempontokon kívül a forrásnyelvi szöveghez való viszonytól (az információk átadásának pontosságától) is függ.

A fordítónak tisztában kell lennie azzal, hogy melyek azok a nyelvtani normák (szabályok), amelyek az egész nyelvközösségre érvényesek, és melyek azok, amelyek tekintetében több változat létezik, és tudnia kell, milyen az egyes változatok megítélése. A versenyző formák közül a sztenderd nyelvváltozatban szokásos formákat kell használnia, még akkor is, ha saját anyanyelvváltozatának normái eltérnek azoktól. A fordítónak nem feltétlenül és nem elsősorban saját anyanyelvváltozati normáihoz kell ragaszkodnia: saját csoportidentitásának jelzését alá kell rendelnie a megbízó és a célközönség elvárásainak. A fordítónak a norma szempontjából biztonságra kell törekednie, és kerülnie kell a norma szempontjából vitatott megfogalmazásokat. A normák helytálló voltát a fordító vitathatja, de amíg a norma érvényes, igazodnia kell: a biztonság szempontja a hagyományos norma követését diktálja.

A fordítói kompetencia fontos része a tudatos értékelés képessége, a monitor állandó használata. A fordítónak a különböző fordítási változatokat (beleértve a nyelvi megformálás kérdéseit) állandóan értékelnie kell, sőt Pym szerint (1992: 281) a fordítási kompetencia nem más, mint a különböző variánsok közötti választás képessége (ld. még Dróth 2001b, 2002).

A szigorúbb értelemben vett normákon kívül jól és tudatosan kell ismernie a szokásos kifejezőmódot is, hogy ellen tudjon állni a forrásnyelvi interferenciának még akkor is, ha gyorsan kell fordítania, vagy ha hosszabb időn keresztül kell egyfolytában dolgoznia. Ez elsősorban a frazeológiai és szövegalkotási kompetenciára vonatkozik: a fordítónak jól kell ismernie a szokásos szókapcsolatokat és a szokásos szövegalkotási mintákat. A szokásos szókapcsolatok ismerete Campbell (1998: 17) szerint a fordítói kompetencia fontos része.

A szakmai szövegeken kívül természetesen számos más szövegtípus fordítására is szükség van, amelyekre más normák érvényesek. A Harlequin-románok fordítási útmutatója (sokszorosított lap) konzervatív nyelvhasználatot kér a fordí-

tóktól, míg a tudományos-fantasztikus könyvek és a fantáziailrodalom fordításában gyakran újító módon használják a nyelvet (Sohár 1998, 2000). A filmszinkronizálásnak és -feliratozásnak szintén megvannak a maga fordítási és nyelvi normái.

A fordítónak tehát az átlagos művelt beszélőnél jobb és tudatosabb anyanyelvi kommunikatív kompetenciával kell rendelkeznie.

Ha összeszedjük azokat az utalásokat, amelyek konkrétan a magyarra történő fordításra (főleg szakfordításra) vonatkoznak, elsősorban Klaudy (1987, 1994), Dróth (2001a) és Heltai (2000, 2002) tanulmányaiban, a magyar fordítónak a természetesnek vett „nyelvhelyességi normákon” kívül a szöveg megformálása során elsősorban a következő szövegszintű normákra, konvenciókra, illetve disztribúciós mintákra kell(ene) ügyelnie.

- A mondathosszúság, a mondategységek száma, hossza, a mondategységek tagoltsága;
- a mondat szint alatti bővítmények száma;
- a kohéziós eszközök használata mondat- és szövegszinten, a fókusz elhelyezése;
- a szövegbeni utalás eszközei, használatuk gyakorisága, egyértelműsége;
- a mondatok tematikus szerkezete, tematikus és rematikus szakaszok;
- a határozós szerkezetek száma, bonyolultsága, helye a mondatban;
- a személytelenség és az indoeurópai nyelvekben a szenvedő ragozás által képviselt jelentéstartománnyal kapcsolatos fordítási stratégiák alkalmazása; szenvedő/cselekvő átváltás, alany betoldása, alanytalan mondatok aránya;
- a nominális és verbális kifejezőmód váltakozása; a nominális szerkezetek predikativizálása során szükséges kiegészítések elhelyezése;
- a predikatív és igeneves szerkezetek aránya, az utóbbiak helye a mondatban; balra és jobbra bővítő jelzős szerkezetek, üres melléknévi igenevek használata;
- a dinamikus és statikus kifejezőmód;
- az absztrakt, szemantikailag üres lexika használata;
- a szokásos szókapcsolatok használata, a sztereotíp kifejezések megfelelő aránya.

Az, hogy a fenti és más számbajövő szempontok alapján a fordított és nem fordított szövegek különbségeit mennyiben lehet korpuszok segítségével felderíteni, és hogy ha igen, az eredmények alapján megalapozottan (vagy megalapozottabban) lehet-e fordítási stratégiákat javasolni (Klaudy 2001), nem teljesen egyértelmű.

8. Tényleg rosszak-e a fordítások?

A közhiedelemmel ellentétben a fordított szövegek nem rosszak, bár vannak rossz fordítások is. A rossz fordítások száma azonban nem nagyobb, mint a rossz nem fordított szövegeké, sőt lehet, hogy arányaiban több a rossz eredeti szöveg (elég, ha a volt miniszterelnök beszédeire gondolunk). Mossop (2001: 17) szerint

például a fordítások gyakran könnyebben olvashatók, mint az eredeti szövegek: a gyakorlott fordítók a rossz forrásnyelvi szövegeket fordítás közben stilisztikailag lektorálják (mental stylistic editing).

„A fordítások rosszak” megállapítás nem tartható azért sem, mert egyre nehezebb megkülönböztetni a fordítást a nem-fordítástól: az eredeti szöveg és a fordítás közötti határvonal kezd elmosódni. Közismert az EU-szövegek sokszoros átfogalmazása, amelynek során különböző nyelvek és különböző anyanyelvű szerzők és fordítók jutnak szerephez, és sokszor nem lehet eldönteni, hogy a végső szövegváltozat mennyiben eredeti és mennyiben fordítás (Pym 2000). A magyar nyelvű tudományos folyóiratok cikkei többnyire angol nyelvű szakirodalom felhasználásával készülnek, és az „eredetiség”, illetve a közvetlen fordítás vagy adaptálás különböző szintjeit képviselik. (Fel lehet tenni a kérdést, hogy van-e egyáltalán „eredeti” magyar szaknyelv.)

Nem különböztethetjük meg a fordított és nem fordított szövegeket a minőség alapján sem. Ha egy szöveg nehezen érthető, gyakran fordításra gyanakszunk, különösen akkor, ha számításba jön a fordítás lehetősége. Az eddigi vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy a szöveg minősége alapján nem lehet biztonsággal megállapítani, fordított vagy nem fordított szövegről van-e szó (Klaudy 1987, Pápai 2001, 2002, Pokorn 1999, Puurtinen 1995, Heltai 2003c).

Pápai (2001) az explicitáció kérdését vizsgálva szakszövegtörzshöz tartozó összehasonlító vizsgálatokat. Ennek keretében azt is tesztelte, hogy mennyiben képesek magyar anyanyelvű kísérleti személyek egy szövegről eldönteni, hogy az eredetileg magyarul írt szöveg vagy pedig fordítás. Érdekes módon a kísérleti személyek nagy biztonsággal azonosították a fordított szövegeket, de sok esetben tévedtek az eredetileg magyar nyelven írt szövegek esetében: ezeket jelentős százalékban fordításként azonosították. (Saját magam hasonló eredményt kaptam szakfordító hallgatókkal végzett vizsgálataim során.)

A fordítások rosszaságáról szóló tételt azért is nehéz igazolni, mert az értékelés kritériumai hiányoznak, illetve mindenki más szempontból minősíti rossznak a fordításokat. Egyes kritikusok kizárólag az idegen szavak használatát kárhozzátják, mások a terminushasználat hiányosságait hánytorgatják, megint mások a zsargont, a magyartalanságokat, germanizmusokat, tükrörfordítást stb. A felsorolt és kárhozzátott hibák egyébként mind előfordulnak „eredeti” magyar szövegben is. Érdekes módon a fordítóképző intézmények tanárai kevésbé gyakran hangoztatják ezt a sommás, elítélő véleményt – lehet, hogy a képzésben részesülők jobban fordítanak?

Nem lehet végül elfogadni a rossz fordítások sztereotípiáját azért sem, mert – ahogy erről már szó volt – nem lehet a fordítások színvonalát a fordítás keletkezési körülményeinek és funkciójának ismerete nélkül minősíteni. A relevancia elve alapján gyenge fordítást is el lehet fogadni, ha az információhoz való hozzájutás megéri az erőfeszítést. Ezt azonban nem kell úgy értelmeznünk, hogy a fordítás abszolút értelemben jó: a felhasználó azzal együtt fogadja el a fordítást, hogy észreveszi a minőségi problémákat és a feldolgozás nehézségét. Ha a fordítást egy kívülálló az eredeti kontextuson kívül értékeli, rengeteg minőségi kifogást találhat, bár a fordítás az adott körülmények között az eredeti célközönség

számára tökéletesen megfelelt. Előfordulhat, hogy a kívülálló értelmetlen zsargonnak minősíti azt, ami adott tudományág vagy foglalkozás képviselői számára fontos információ.

Hétköznapi életünk során hatalmas mennyiségű változó minőségű fordítást olvasunk. A fordítások minőségi ingadozásai természetesek, és sokszor elkerülhetetlenek, mint ahogy az anyanyelvi performanciában is vannak minőségi ingadozások. Ez azonban – akárcsak az anyanyelvi kommunikációban – nem jelenti azt, hogy minden úgy jó, ahogy van, semmit sem lehet és semmit sem kell tennünk, különösen ha hivatásos kommunikátorok nyilvános nyelvhasználatáról van szó. Az információhoz való hozzájutás lehetőségét végső soron emberi jognak lehet tekintenünk, és ha a rossz fogalmazás – akár „eredeti” adóbevallási útmutatóról, akár fordított használati utasításról vagy EU-direktíváról van szó – akadályozza az információhoz jutást, jogos a tiltakozás – és eredményes is lehet, mint ahogy azt A Plain English Campaign sikere (ld. Heltai és Nagy 1997), újabban pedig az EU fordítószolgálatá által a jobb minőségű, érthetőbb fordítások érdekében indított *Fight the fog* (*Oszlasd el a ködöt*) mozgalom jelzi (<http://europa.eu.int/comm/sdt/en/ftfog/index.htm>).

9. Fenyegetik-e a rossz fordítások a magyar nyelvet?

A leíró nyelvészet szerint a nyelv nem romlik, és nem fenyegeti semmi. Ezzel tökéletesen egyetértek, ugyanakkor úgy gondolom, hogy

- a nyelvhasználat hatékonysága függ a (tágabb értelemben vett) normák betartásától,
- a normák túl gyors változása nehezítheti a nyelvhasználat hatékonyságát,
- a nyelvhasználatot lehet pozitívan és negatívan befolyásolni.

Úgy gondolom, hogy az „igényes nyelvhasználatra” buzdító felszólítások nem feltétlenül nyelvhelyességi babonák öncélú fenntartását célozzák, hanem arra figyelmeztetnek, hogy a kommunikáció sikeréért mind a beszélő, mind a hallgató felelős, és talán időnként nem árt ezt is hangsúlyozni.

A normák túl gyors változása nem feltétlenül kívánatos, ha a nyelvközösség jelentős része nehezen alkalmazkodik, és így a normaváltozás a kommunikáció hatékonyságát csökkenti. A kommunikáció hatékonysága azáltal is csökkenhet, hogy a nyelvközösség tagja *bosszankodik* az általa ismert norma szerint helytelen szövegen, és nem a tartalmat figyeli.

A nyelvhasználatot, és végső soron a nyelvi rendszert is, korlátozott mértékben lehet tudatos beavatkozással befolyásolni (ld. például az angolban a 3. személyű névmás hímnemű alakjának a trónfosztását). Az igényes nyelvhasználat kialakításában (az iskolai oktatás mellett) fontos szerepet játszhatnak azok a szövegek, amelyekkel a nyelvhasználó találkozik. Mivel manapság rengeteg fordítást olvasunk (és hallunk), fontos (lenne), hogy az ilyen szövegek olvasása azokat

a készségeket erősítse, amelyekre a hatékony kommunikációhoz leginkább szükségünk van.

Ebben az összefüggésben értelmezhető a fordító felelősségének kérdése. A fordításnyelv bizonyos körülmények között tolerálható, ugyanakkor arra kell törekedni, hogy a fordítások színvonala elérje az adott körülmények között lehetséges legjobbat, mivel a fordító mint hivatásos és publikus nyelvhasználó felelős saját kommunikációs hatékonyságáért, és mint normaadó felelős mások kommunikációs hatékonyságáért is.

A szakirodalmat és az összefoglalót lásd Nyr. 128: 429–34.

Heltai Pál

A tanári beszéd kérdésalakzatai¹ I.

„Jól kérdezni annyi, mint jól tanítani”
De Garmo, 1914

Bevezető gondolatok

Aki pedagógusként a retorikai hagyományok végtelen világába mélyed, számos hasonlóságra és megfelelésre bukkan a retorikai örökség és a pedagógiai gyakorlat között, még akkor is, ha az időbeli és a térbeli távolság némely dolog újraértelmezését kívánja (Apel–Koch 1997: 101). A retorika és a pedagógia rokonságát a klasszikus rétorok is hirdették, Quintilianus egész munkássága ezt bizonyította (Quintilianus 1913).

Kutatásom a **tanári kommunikáció**, ezen belül is a **kérdés formájú alakzatok** elemzésével foglalkozik. A beszélt nyelvi szövegeken végzett retorikai-stilisztikai kutatások fontosságára Szikszainé Nagy Irma is felhívja a figyelmet: „A vizsgálatokat különösen élőnyelvi szövegeken végzett elemzésekkel szükséges kiszélesíteni” (Szikszainé 2001: 108).

A társalgás egyik sajátos esetének tekinthetjük a tanár-diák interakciót. A társalgáselemzési szakirodalom a társalgás fogalmát igen tágan értelmezi, ide sorol mindenfajta többszemélyes, együttműködést feltételező interakciót. Természetesen a kutatók azt sem tagadják, hogy a társalgásnak többféle tényezőtől meghatározott, egymástól sok szempontból eltérő típusa van, a társalgás szervezettségét biztosító elvek azonban univerzálisnak tekinthetők (Albertné 1999: 200).

A fejlődő szemléltetőeszközök ellenére még mindig a beszélt nyelv az elsődleges médium az osztályban. A tanár beszéde a legfontosabb eszköz a tanulástanítás szervezésében, a tanári beszéd ezért retorikai teljesítményként is értékelhető. Természeténél és beszédfunkcióinál fogva nem idegen tőle a retorikai hagyományokra épülő, ugyanakkor korszerű retorikai nézőpontot választó vizsgálat (Bakos 1970: 458–9).

A nyelvi kommunikáció használható kezdeményezésre, megfigyelésre, kognitív folyamatok fejlődésének értékelésére. A diákok számára általában az iskola az első hely, ahol nyilvánosan kell beszélniük (Hickman 2002: 1–5). A tanórai beszélgetést mint a tanulás lehetőségét több különböző, akár egymást metsző szempontból lehet vizsgálni: filozófiai-antropológiai; pedagógiai-pszichológiai és didaktikai-metodikai szempontból is (Retter 2000). Az e kutatásokat szervesen kiegészítő

¹ Ez a tanulmány része egy nagyobb szabású munkának, a tanári kommunikáció retorikai szempontú vizsgálatának, melyet a Bolyai-pályázat keretében végzek.

megközelítésmód lehet a tanári kommunikáció retorikai elemzése. A pedagógus számára szükséges gyakorlati készségek közé tartozik a kérdések célszerű és hatásos megfogalmazása is. Falus Iván a következőképpen csoportosította a tanítást meghatározó nevelői készségeket:

- óravezetési készségek,
- kérdezés,
- magyarázat,
- a tanári-tanulói interakció és kommunikáció készségei,
- az osztálymunka szervezésének készségei,
- a csoport-, illetve az egyéni munka irányításának készsége,
- megfigyelési-elemzési készség,
- értékelési készség.

(Falus 1998:105–6)

A kérdő formájú megnyilatkozások vizsgálata csakis több nézőpontú lehet (Porkoláb–Boda 2001: 29). Tanulmányomban a retorikai, a pragmatikai és a pedagógiai nézőpontot ötvözve igyekszem a tanári beszédben alkalmazott némely kérdéstípus, ezek közül is a kérdés formájú alakzatokat kutatni, elemezni.

A kérdések forrásai

A kérdések retorikai szempontú vizsgálatának példaanyagát **50 videóra rögzített és lejegyzett tanítási órából** merítettem.² Az órákon szereplő pedagógusok 14 különböző megyéből származnak, 22–62 éves életkorúak; egy részük nagy tanítási tapasztalattal rendelkező kolléga, vezetőtanár, más részük olyan végzős főiskolai vagy egyetemi hallgató, aki részt vett az országos tanítási versenyen, és az óráját rögzítették. A korpuszban többféle iskolatípus, különböző tantárgyak más-más típusú órái is képviselve vannak: az 50 órának 60%-a anyanyelvi óra, a többi felvétel más tantárgyak óráin készült.

A videós órák elemzésének korlátot szab, hogy a tanári kommunikációt meghatározta a kamera jelenléte is, hiszen a tanár nemcsak a diákokhoz szólt, hanem közvetett módon a kamerához, a hospitáló kollégákhoz is. A tanítási versenyen pedig a zsűri is címzettje volt közvetett módon a versenyző tanárjelöltek kommunikációjának. Mindezen nehézségek ellenére hasznosnak és előremutatónak ítélem a videós órák elemzéséből levonható következtetéseket.

² A példák forrásául szolgáló órák mindegyike kb. 45 perces ismeretbővítő, illetve hagyományos vegyes típusú óra volt. A lejegyzett szövegben a *T* rövidítés a tanár megnyilatkozását, a *D* pedig a diákét jelöli.

Az átírás és az értelmezés nehézségei

A videós órák anyagát megpróbáltam kódolni, szövegesen átírni, így az élőbeszéd kódolásának, a **transzkripciónak a nehézségeivel**, megoldhatatlan problémáival folyamatosan szembesültem. A tanári beszédet és a diákok kommunikációját nagyrészt a BUSZI (= Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) átírási kódjával jegyeztem le.

A videós anyagban, bár a megnyilatkozások általában szétagolódnak beszéd-szünetekkel, a mondategészek mégsem egyértelműen elhatárolhatók. Raisz Rózsa a tanítási órák átírásához Wacha Imre szempontrendszerét alkalmazza, amely szerint a beszélt nyelvben mondat-, illetve megnyilatkozashatárról akkor beszélhetünk, ha a következő öt szempont közül kettő megvan:

- akusztikus zár vagy ennek hiánya;
- grammatikai zár, amely a befejezettséget jelzi;
- követi-e új megnyilatkozást jelző intonációs indítás;
- követi-e kiegészítő hozzátoldás; a megnyilatkozást megszakítja-e szünet.

(Raisz 1995: 119)

A tanórai kommunikáció kódolása közben azt tapasztaltam, hogy sok esetben nem elegendők e szempontok sem a megfelelő elkülönítéshez. A másik probléma az, hogy a transzkripció maga is elemzés, a rögzítés által már interpretáljuk az anyagot.

Különösen nehezíti a lejegyzést az írásjelkészlet nem elégséges megfelelése az intonációs formáknak. Ezért célszerűbb és egyben hitelesebb eredményt is hozna egy jóval árnyaltabb, több szempontot is érvényesítő kódolási forma alkalmazása (Iványi 2001).

A tanári kérdések retorikai szempontú vizsgálatában nem foglalkozom az úgynevezett tudakoló és a pedagógiai kérdésekkel. Ám azt, hogy a tanárok által megfogalmazott kérdő mondatok melyike milyen típusú kérdés, kizárólag a kontextus, a kérdések szövegfolytatása, a dialógusokat szervező szomszédsági párok ismeretében kísérelhetjük meg, ugyanakkor önmagában a szöveg ismerete, így a lejegyzett órák anyaga sem elegendő. Ezért a vizsgálatot a videón rögzített anyag és a kódolt anyag együttes elemzésével végeztem. Csak a diskurzus szintjén dől el, hogy melyik nyelvi forma milyen illokúciós beszédaktust képvisel. A tanári megnyilatkozások intonációformái és a válaszok csak összefüggésükben jelzik azt, hogy valóban kérdésről és annak melyik típusáról van szó.

Egy nyelvi forma, így a pedagógusok kérdő formájú megnyilatkozásai is retoricitásértéket csak a kommunikációban, az interpretáció síkján kapnak (Kocsány 2001: 13). A szituáció, a kontextus ismerete nélkül a kérdés többértelmű. A kérdések értelmezése a kommunikáció minden tényezőjétől függ, ezért vizsgálata is csak szövegkontextusban, az adott beszédshituáció teljes ismeretében lehetséges (Ladányi 1962: 196; Szikszainé 2001: 42).

Ugyanakkor a tanórai akciók és az órán elhangzó kérdések értelmezéséhez szükséges ismeret, tapasztalat már el van raktározva a mi közös tudásunkban is. Csak ennek birtokában kísérrelhetjük meg a tanári kommunikáció értelmezését és lejegyzését (Fanschel–Labov 1997: 404).

Kutatásom kérdései

A tanári beszédben előforduló kérdés formájú alakzatok feltárása már csak azért sem könnyű feladat, mert a **kérdésekhez fűződő beszédszándékok** igen sokszínűek lehetnek. Tanulmányomban azokat a kérdő formájú megnyilatkozásokat elemzem, amelyek nem valódi kérdések. Nem foglalkozom az információkérő, azaz a tudakoló, valódi kérdő mondattal, sem azokkal a pedagógiai kérdésekkel, amelyekre a pedagógus ismeri a választ, és csupán a diákok tudásának a feltárása a céljuk.

Alakzatnak tekintem azokat a kérdő formájú megnyilatkozásokat, amelyeknek nem valódi kérdés a funkciójuk. A nem tudakolást szolgáló kérdésekhez többféle beszédaktus kapcsolódhat, például állítás, felszólítás, buzdítás, kapcsolatteremtés, felkiáltás stb. Ezeket a kérdéseket a hagyomány retorikai kérdéseknek nevezi. Ugyanakkor nem maga a kérdés retorikai, hanem az általa kifejezett állítás, ezért helyesebb lenne retorikai állításról, retorikai felszólításról beszélni (Kocsány 2001). Hogy ezt a terminológiai problémát elkerüljem, többnyire kérdő formájú alakzatról, kérdő formájú megnyilatkozásról szólok.

A tanári kérdések logikai-pragmatikai, pedagógiai-pszichológiai megközelítései

Bár a tanári kommunikációban alkalmazott összes kérdés tipologizálása nem e tanulmány feladata, érdemes néhány alapvető logikai-pragmatikai osztályozást áttekinteni. Ladányi Péter a kérdő formák **logikai-pragmatikai alapú osztályozását** a következőképpen szemléltette.

A kérdező	A kérdezett
Ismeri a választ.	Ismeri a választ.
Ismeri a választ.	Nem ismeri a választ.
Nem ismeri a választ.	Ismeri a választ.
Nem ismeri a választ.	Nem ismeri a választ.

(Ladányi 1962: 191)

Az első nem valódi kérdésszituáció. Pragmatikai szempontból mégsem felesleges az órán ilyen típusú kérdést feltenni, mert nem egyenértékű a diákok és a tanár tudása. A másodikat nevezi a szakirodalom pedagógiai kérdésnek, míg a harmadik csoportba tartoznak az úgynevezett tudakoló kérdések. E logikai fel-

osztást alapul véve Ladányi tulajdonképpeni kérdésről, álkérdésről, cicerói kérdésről, promotív kérdésről, problémakérdésről és feladványkérdésről beszél. A tanári kommunikációban előforduló kérdés formájú alakzatok egyaránt besorolhatók az első, a második és a harmadik csoportba is. Kiefer Ferenc **szemantikai szempontból** eldöntendő, kiegészítendő, választó és nyitott kérdést különböztet meg (Kiefer 1983: 209–12). A később elemzésre kerülő példák szemléletesen bizonyítják majd, hogy az alakzatnak tekinthető tanári kérdés mindegyik csoportból származtatható.

Nagy Ferenc egy oktatáslélektani kísérletet bemutató könyvében a következő **tanári kérdezési eljárásokat** különböztette meg:

- tudakozódás,
- szókratészi kérdezés,
- katekizáló kérdezés,
- heurisztikus kérdezés,
- társalgás,
- programozott kérdezés,
- gondolkodást fejlesztő kérdezés.

(Nagy Ferenc 1976: 57–72)

A Nagy Ferenc által leírt empirikus vizsgálatok többek között a következő **tanárikérdés-típusok** meglétét bizonyították:

- tartalmi kérdés,
- az óraszervezéssel kapcsolatos kérdés,
- problémakérdés,
- pszichológiai műveletre vonatkozó kérdés,
- logikai műveletre vonatkozó kérdés,
- komplex kérdés.

(Nagy Ferenc 1976: 75–96)

Alakzatnak nevezhető kérdés alkalmazható például heurisztikus kérdezéskor, azaz a kérdve kifejtés esetében is, ugyanakkor jellemzője lehet az órai társalgásnak, illetve a gondolkodást fejlesztő kérdezési stratégiának is. A tanári kérdés szolgálhatja az óraszervezést, vagy lehet problémakérdés, amely a tanulók problémamegoldásának valamely fázisára, esetleg a gondolkodás valamely műveletére, így analízisre, szintézisre, összehasonlításra-viszonyításra, általánosításra vonatkozik. A **pedagógiai nézőpontra** épülő csoportosítás nehezen egyeztethető össze a **retorikai nézőponttal**.

A tanítási órákon elhangzó összes kérdés elemzése a pedagógiai-didaktikai vagy szemantikai szempontoknak megfelelően egy másik tanulmány tárgya. Ugyanakkor számszerű eredmények nélkül is egyértelműen látható, hogy az elemzett tanítási órákon döntő többségben tartalmi, azaz ténykérdés hangzott el, igen kevés volt a problémakérdés, a gondolkodásserkentő kérdezés. A tanárok kérdezési stratégiáik-

kal igen csekély kognitív követelményt állítottak a tanulók elé, ezzel sem kitartó tanulásra, sem önálló gondolkodásra nem nevelték diákjaikat.

Bár minden tanár birtokában van bizonyos nyelvi-formai kifejezéstárnak, nem mindenki egyformán él vele.

Az osztálytermi kommunikáció szereplői

A tanítási óra Magyarországon hagyományosan a **tanteremben** zajlik, s ez már csak berendezésénél fogva is meghatározott szerepekbe kényszeríti a beszédpartnereket. A tanár tulajdonképpen a tanterem „uralkodója”. Ő az egyetlen – egyes alternatív pedagógiai programú iskolák kivételével –, aki a hagyományos jellegű óra alatt külön engedély kérése nélkül is szabadon mozoghat a teremben.

A vizsgált órákon döntő többségben a tanáré volt az önkiválasztással történő **megszólalás joga**, ő volt az, aki kijelölte a diákok közül, aki szót kapott. Ha az üzenetváltás alapegységét három részre tagolható szekvenciának fogadjuk el, akkor, míg ezek az alegységek a hétköznapi társalgásban a kezdeményezés-válasz-visszacsatolás, s a beszédpartnerek – a társalgási normák betartása mellett – szabadon változtatják szerepeiket, addig ugyanez a tanár-diák interakcióban inkább a kérdés-válasz-értékelés hármasának feleltethető meg.

Az osztálytermi kommunikáció gyakori mintája a következő folyamat:

- tanári kezdeményezés,
- tanulói válasz,
- tanári értékelés.

Az elemzett videós órákon az elvégzett számítások alapján 95%-ban a tanár kezdeményezi a kommunikációt, ezzel a modellel megerősíti a diákokban, hogy ő felettük áll, a tanár a tudás forrása. Ezért a diákok általában csak akkor beszélnek, amikor kérdezik őket, ritkán kezdeményezik a társalgást, nem vetnek fel új témákat, nem törekszenek véleményük kifejtésére, kíváncsiságuk kifejezésére (Hickman idézi: Cazden, Courtney B. 1988: 1–2). A tanárok kérdéseikkel azt sugallják, hogy csak jó vagy rossz válasz lehetséges. Az ezen a módszeren alapuló tanulás alacsonyabb kognitív szintet eredményez, mivel a diákok nem gondolkodnak, csak felidézik az elraktározott információt mint a kérdésre adható választ. A hagyományosnak tekinthető tanórai kommunikációban az interakció egyik oldalán a tanár áll egy személyben, míg a másik oldalon a diákok összessége, így az egyes tanulókra jutó megszólalás aránya igen alacsony. A diákok tanórai kommunikációja leszűkül a válaszadásra, és a legtöbb esetben csak az elsajátított tananyagot kell reprodukálniuk.

A videós órák elemzése és számos hospitálásom alapján meghatározó problémának érzem azt is, hogy a tanárok a kérdés feltevése után igen **kevés időt** adnak a diákoknak **gondolkodásra**, a cselekvésre. Méréseim alapján a tanárok többsége egy percet sem vár, rövid időn belül megtöri a gondolkodás csendjét: megismétli a kérdést, nevükön szólítja a gyerekeket, sürgeti a válaszcselekvést. Ezért a tanulói

válaszok többnyire töredékszerűek, a diákok megnyilatkozásai befejezetlenek. Ugyanakkor – amint arra Szító Imre is figyelmeztet –: „Nemcsak a várakozási időtartam, hanem a kérdezés módja is hozzájárul ahhoz, hogy milyen színvonalú válaszokat kapunk” (Szító 1987: 26).

A tanár-diák kapcsolatban a kommunikáció kezdeményezése, elfogadása, értékelése nagymértékben függ a tanárok által vállalt, betöltött **szereptől** (Zrinszky 2002: 269). A tanár az iskolában nemcsak erkölcsi értékek közvetítője, hanem mérce, tanulásszervező, támasz, bíró, nyomozó, modell, önbizalom-erősítő, csoportvezető, szülőhelyettes, céltábla, barát, szeretettárgy is (Fábián 2002: 41). A tanári kérdéshez kapcsolható beszédaktusok végtelen száma a tanári szerepek e sokféleségével is magyarázható.

A fókusz el kellene mozdítani a tanárról, olyan osztálytermi helyzetekre, több kooperatív, páros, egyéni munkára lenne szükség, amelyekben a diáké a társalgáskezdeményező szerep, amelyekben a diák kérdez, gondolkodik. A jövő iskolájában annyira csökkentjük a frontális munkát, amennyire lehetséges, és csak olyan gyakran alkalmazzuk, amennyire szükséges (Nuha 2000: 10). A jó pedagógus arra törekszik már most is, hogy nyitott beszélgetésben a diák olyan egyenrangú beszélgetőtársa legyen, aki kérdezheti is őt, a jó pedagógus, ha szükséges, az órán háttérben marad. A kognitív pszichológia és a konstruktivista pedagógia elveinek alkalmazásával a pedagógus szerepe változóban van (Nahalka 2002). A tanári szerep változásával a tanári beszéd is csökken, ezáltal nagyobb teret kap a diákok egymás közötti kommunikációja. Már nem a tanár lesz a kulcsfigura, nem ő az ismeretek egyedüli forrása: ezáltal az órákon a tanulók szerepe is meghatározó (Antalné 2003: 424–5).

A **jövő iskolája** az egyéni tanulásra, az alapkészségekre, az alapismeretekre fektet nagyobb hangsúlyt. Az általam feldolgozott órákon alkalmazott kérdezéstechnikák a hagyományos ismeretátadás szemléletét tükrözik, pedig a tudást nem lehet csak úgy átadni, a diákok meglevő ismereteinek rendszerébe kell azt elhelyezni, beépíteni, ott kell azt feldolgozni. Ez viszont az egyéni munkát, az egyéni gondolkodást, az önálló problémamegoldást és az ezt segítő pedagógiai kérdéseket feltételezi. Olyan kérdéseket, amelyek az összefüggések felismerését, a lényeg kiemelését, a meglevő ismeretekhez való kapcsolást segítik, és a kérdéseknek nemcsak megfelelő a formájuk, hanem a tanár a kellő időben fogalmazza meg őket (Leutert 2000: 22–4).

Az osztályterem fontos színtere a szociális szerepek elsajátításának. A társas viselkedés különféle formái részben az iskolai interakciók során tanulhatók meg, ezért a megfelelő tanórai kommunikációs szerkezet nemcsak oktatási, hanem társadalmi jelentőségű is.

A tanórai diskurzust szervező formák

Az osztálytermi kommunikációnak, mint általában a társas interakciók szervezettségének az alapját, a párképzés adja, ez az egymást követő megnyilatkozások párba rendeződését jelenti. A **szomszédsági párok** olyan szekvenciákból

állnak, melyek jellemzően: kétmegnyilatkozásnyi hosszúak; a párt alkotó tagok szomszédosan helyezkednek el; a szomszédos megnyilatkozások más-más beszélőtől származnak (Schlegoff 1997: 440). A párokat nem sorrendjük alapján, hanem értelmileg különítjük el. Ilyen szoros vagy szomszédsági párok például a köszönet-visszaköszönés vagy a tanítási órán a kérdés-felelet.

T: Nos, mi a véleményetek erről? [...] Vivien?

D: Ez hír.

T: Hír?

D: Igen.

T: És megfelel minden követelménynek?

D1: Igen.

Levinson megállapítja, hogy bármilyen beszédaktus esetében a beszélgetőfelek előnyben részesítenek bizonyosfajta második részeket, például kérdésre a várt válasz adását. Így megkülönböztet preferált és kevésbé preferált második részeket, ez utóbbiak közé sorolja a kérdésre váratlan válasz adását vagy a válasz hiányát (Levinson 1983: 336).

A szomszédsági párok egyes tagjai a kontextustól függően különböző hosszúságúak lehetnek, és a társalgás folyamatossága, meg nem szakadása érdekében a pár tagjának kínálnia kell valamiféle láncolási effektust, vagyis olyan reakciót, amely továbblendíti a társalgást. Így valójában az üzenetváltás alapegysége nem két – mint azt korábban láttuk –, hanem a következő három alegységre bontható:

- kezdeményezés,
- válasz,
- értékelés.

A mindennapi társalgásban a résztvevők felváltva szólalnak meg, ezek a váltások pedig **fordulókon** keresztül valósulnak meg (Griffin–Mehan 1999: 546–51; Tolcsvai 2001: 301–9). A láncolás és a fordulópontokon történő szóátadás minden társalgásban a résztvevő felek, például a tanár és a diákok együttműködését feltételezi. A közlő, jelen esetben a kérdező és a válaszadó kommunikációs kultúráján múlik, hogy milyen nyelvi és nem nyelvi kifejezésmóddal él, illetve a megnyilatkozásokat miként értékeli. A diákok nyelvi-kommunikációs kompetenciája tehát meghatározza, hogy képesek-e a tanár kérdő formájú megnyilatkozását nem kérdésként, hanem felszólításként, megállapításként értelmezni, ismerik-e azokat a szabályokat, amelyek az ilyen típusú mondatok megalkotását, kimondását, megértését irányítják, vagyis képesek-e megfejteti az illokúciós aktust (Szikszainé 2001: 87).

A kezdeményezés, a fordulópontokon történő szóátadás formája és jellege különböző az egyes kommunikációs helyzetekben, ennek egyik megoldása éppen a kérdés, s ahogy ezt a következő példák is bizonyítják, gyakran a felszólítást ki-fejező tanári kérdezés lehet:

T: Hmm. Az, na! [...] Az jó volt. Az jó ötlet volt. Igaz, hogy itt nem mondtam, hogy kísérőlevelet is lehet írni, de hát aki egy önéletrajzot ír, az, az mindig jó pont, ha kísérőlevél is van mellette. Mondjuk, ez tényleg pozitívum volt. Aztán mi, [...] mi volt még? Milyen, [...] milyen jó, [...] jó dolgot fedeztetek fel valakiében még? Gábor!? Valami? Neked melyik tetszett legjobban?

D: Hát talán a Zolié.

T: Miért?

D: Úgy az egész stílus, meg úgy...

T: De mondjuk, abba gondold bele, hogy ha te tényleg a munkáltató vagy, akkor, [...] akkor melyik? Tényleg őt vennéd fel?

D: [Nevetés.]

T: Igen?

A bemutatott példa azt is szemlélteti, hogy nem minden verbális közlésre születik verbális válasz. A diákok nevetése jelzi, hogy megértették a tanár kérdését, sőt a hozzá kapcsolódó, implicit válaszsugalló tanári szándékot is.

A hagyományos jellegű tanítási órán zajló interakcióban az egyes beszélők megszólalási sorrendje spontán módon, az óra folyamán alakul ki, és az egyes megszólalók nincsenek percre pontosan korlátozva mondandójuk kifejtésében. Az időkorlátot a tanítási óra hossza, illetve a tananyag jellege és maga a tanár jelenti, és szintén a tanár az, aki mindezek tudatában szabályozza a szóátadás folyamatát. A tanítási órán a magyar iskolai gyakorlatban az önkiválasztással történő megszólalás – mint az előző fejezetben már utaltam rá – inkább csak a tanárra jellemző, a szókerést ugyan jelezhetik a diákok, de a tanár választja ki a megszólalót. Az általam vizsgált órákon a társalgás erősen szabályozott jellegű, s tükrözi a tanár és a diákok között fennálló alá-fölérendeltségi viszonyt. A dialógusszervezők elsősorban a pedagógusok voltak, ők kezdeményezték a párbeszédet, és többnyire ők fogalmazták meg a fordulókat alkotó mondatokat, közöttük a kérdés formájú megnyilatkozásokat.

A tanári kommunikáció megnyilatkozástípusai

A tanári beszéd kérdő formájú megnyilatkozásainak vizsgálata nem lehetséges a tanítási órákhoz kapcsolható megnyilatkozástípusok elemzése nélkül. A pedagógiai kommunikációban megkülönböztethetünk a beszéd, a produkció oldaláról nézve például: felszólítást, utasítást, feladatmegjelölést, kérdést, magyarázatot, előadást, értékelést, beszélgetést stb. Ha a tanár szempontjából vizsgáljuk a tanórai **megnyilatkozásfajtákat**, akkor beszélhetünk még rávezető, az óraszervezéssel kapcsolatos megnyilatkozásokról is. A tanórák és a tanórai kommunikáció sokszínűsége miatt nem lehet teljes ez a felosztás.

A tanórai kommunikáció során létrejövő szövegeket a kommunikációban betöltött funkciójuk alapján Murvai Olga a következőképpen csoportosította:

- érvelő, argumentatív szövegtípus,
- leíró, deskriptív szövegtípus,
- elbeszélő, narratív szövegtípus,
- értékelő, reflexív szövegtípus.

(Murvai 1999: 188)

Az érvelő, argumentatív tanári megnyilatkozásokat az ok-okozati viszonyok feltárásának, ezek logikus összefűzésének igénye, illetve a következtetések levonása és ezek összegzése jellemzi. Ilyen például a tanári magyarázat, amelyben többféle tanári kérdés fordul elő, egyik jellemző kérdésfajtája a monologikus szöveg kérdés-felelet szerkezetét határozza meg. Helyük van ebben a típusban az úgynevezett valódi retorikai kérdéseknek is, ám a vizsgálat azt bizonyította, hogy az elemzett órákon kevésbé éltek ezzel a lehetőséggel a pedagógusok.

A leíró, deskriptív megnyilatkozások a tanítási órákon többnyire mint a tananyag bizonyos tényeit ismertető és közlő tanári vagy tanulói beszéd jelennek meg. A tanórákon ezekben fordul elő a legkevesebb kérdés.

A narratív, elbeszélő megnyilatkozások a tanítási órán többnyire bizonyos események vagy cselekedetek sorrendben történő megjelenítésekor jelennek meg. Az elemzett tanítási órákon az efféle megnyilatkozástípusokban kevésbé ritkán fordultak elő retorikusnak nevezhető tanári kérdések.

Az értékelő, reflektáló megnyilatkozások csoportjába tartozik például a diák adott megnyilvánulásának értékelése, a tananyaghoz kapcsolódó tanári és tanulói reflexiók. Ezekben több kérdés formájú alakzat fordult elő az elemzett órákon, közöttük például az úgynevezett egyetértő tanári kérdések.

A tanórai megnyilatkozástípusoknak az előbb ismertetett felosztása nem problémamentes, és sok megnyilatkozásforma egyik kategóriába sem vagy több csoportba is besorolható.

Ha a tanórai diskurzust vizsgáljuk, célszerű a tanórai megnyilatkozásokat **a kommunikációban részt vevő felek interakciói szerint** is elemezni. Hiszen az órán elhangzó kérdések feladói és a címzettek egészen különbözőek lehetnek. Ez elsősorban az órára jellemző tevékenységfajtától függ, ezek a következők lehetnek:

- csoportos tevékenység (tanár-csoport, tanár-diák, diák-diák, diák-csoport interakciók),
- egész osztályos interakció (tanár-osztály, diák-osztály interakció),
- önálló tevékenységre épülő tanulás (tanár-diák interakció).

(Williams–Wright 1991: 227–8)

A technikai kommunikáció tanórai elterjedése újabb interakciótípusokat fog eredményezni. Ez minden bizonnyal hatással lesz nemcsak a diákok kommunikációs stratégiáira, hanem a tanár beszédkulturájára, így kérdésformáira is (Retter 2000: 14).

Összegzőképpen megállapítható, hogy a tanári kérdések az óra bármely szakaszában, a tanári beszéd bármely szövegtípusában előfordulhatnak, és ezeknek a kérdéseknek más-más lehet a grammatikai formájuk, és különböző az illokúciós-perlokúciós értékük.

Hány kérdés hangzik el az órán?

20 videós óra dokumentumai alapján azt is megvizsgáltam, hány tanári kérdés hangzik el egy órán. Kutatásom eredményét egy táblázattal szemléltetem, az adatok igen sokatmondóak.

Az összes elemzett tanári kérdés száma	Az egy órára jutó tanári kérdés száma	A pedagógiai és a valódi kérdések aránya	Más beszédaktust (is) kifejező kérdések aránya
kb. 2560	kb. 128	kb. 72%	kb. 28%

Amint azt a számok is bizonyítják, a 45 perces óra időtartamához képest meglepően sok tanári kérdés hangzik el az órán, ezzel is növelve a tanári beszéd arányát a diákok kommunikációjához képest.

A vizsgálatban problémát jelentett **a kérdések elhatárolása**: mi a kérdés grammatikai, akusztikai, pragmatikai szempontból? A kérdésalakzatok grammatikai helyzetének részletes elemzése most nem volt célom, a feldolgozott videós órákon kérdésnek tekintett megnyilatkozások különböző grammatikai helyzetekben fordulnak elő: önállóan egyszerű mondatban, összetett mondat tagmondatában kezdő, közbevetett vagy záró formulaként, alárendelő vagy mellérendelő mondatban. A kérdések helyzetének ilyesfajta pragmatikai-grammatikai elhatárolása is csak az értelmezés síkján lehetséges.

A tanári kérdéseknek helyzetüktől, kommunikációs céljuktól, grammatikai-stilisztikai formájuktól függően **nem egyforma a tanítási-tanulási értékük**. Méréseim alapján a tanári bőbeszédűségnek éppen az az egyik legfőbb forrása, hogy az órákon sok felesleges, nem odaillő, nem megfelelő formájú tanári kérdés hangzik el.

A tanári kérdés funkciói

Kérdéssel nemcsak kérdezni, hanem közölni, felszólítani, töprengeni, meggyőzni, magyarázni is lehet. Az érthető tanításnak meghatározó komponense a megfelelő tanári kérdés. Az angol nyelvpedagógiai munkák **számos pedagógiai okot és célt** sorolnak fel, miért tesz fel kérdéseket a tanár az órán:

- hogy nyelvi–gondolkodási modellt szolgáltatson;
- hogy megtudjon valamit a diáktól (tényeket, ötleteket, véleményeket);
- hogy ellenőrizze a megértést, a tudást;
- hogy aktivizálja a diákokat a tanulásban;

- hogy a diákok figyelmét a szóban forgó témára irányítsa;
- hogy az osztályt a jobb diákok kérdésre adott válaszában keresztül tájékoztassa valamiről, nem pedig direkt információszolgáltatással;
- hogy a gyengébb tanulóknak is megnyilvánulási lehetőséget adjon;
- hogy stimulálja a gondolkozást, legyen az logikai, reklektív vagy valaminek az elképzelése (imaginatív);
- hogy rávegye a diákokat az előbbieken tanult anyag felidézésére és gyakorlására;
- hogy bátorítsa az önkifejezést;
- hogy tudtára adja a diákoknak, a tanár igazán érdeklődik a véleményük iránt.

(Ur 1996: 228–32)

Mint az antik világban a rétorinak, a mai iskolában a pedagógusnak is feladata, hogy a diákok értelmére és érzelmeire hasson. Ennek érdekében a pedagógusok kérdéseiket tehát tudatosan vagy nem tudatosan igen különböző céllal fogalmazzák meg, így a tanórán elhangzó tanári kérdésekhez igen különböző beszédaktusok kapcsolhatók.

A **klasszikus** értelemben vett **retorikai kérdésnek** Szikszainé két fő típusát különbözteti meg: az egyik egyáltalán nem igényel választ (de nem zárja ki a válaszadást), ebben teljesen végbement a modális funkcióváltás, míg a másikon csak funkciófordulás következik be (Szikszainé 2001: 73). Ez utóbbiaknak konvencionalizálódott a nem szó szerinti jelentése, ezáltal alkalmasak indirekt beszédaktus, például közvetett kérés kifejezésére. Az általam elemzett tanítási órákon – mint azt majd a példák is bizonyítják – mindkét kérdéstípusra találunk példát. Tanulmányomban a nem vagy a nem pusztán kérdés funkciójú tanári megnyilatkozásokat nem a retorikai kérdések hagyományos felosztása szerint vizsgálom, hanem a hozzájuk kapcsolható beszédaktusok szerint közelítem meg őket.

Searle a **beszédaktusok** zavarba ejtő sokaságáról és a nyelv alkalmazásának mérhetetlen változatosságáról beszél. A beszédaktusok közös jellemzőire összpontosítva bevezeti az **illokúciós lényeg** fogalmát, vagyis a beszédaktus értelmét vagy célját. Az illokúciós lényeg alapján asszertívumokról (pl. kijelentések, magyarázatok), direktívumokról (pl. utasítások, kérések, parancsok), kommisszívumokról (pl. ígérek, fogadalmak), expresszívumokról (pl. köszönetnyilvánítás) és deklarációkról (pl. kinyilatkoztatások) beszél (Searle 2000: 147–52).

A beszédaktusok csoportosításának sokszínűségét, az elhatárolás nehézségeit mutatja a következő oldalon található táblázat.

A csoportosítás nehézségét bizonyítja, hogy például az utasításként funkcionáló kérdések gyakran több csoportba is besorolhatók, hiszen a felszólítást kifejező kérdés mint direktívum az állítás illokúcióját is tartalmazhatja, tehát – Searle osztályozásával – egyben asszertívum is. Az alábbiakban ezért nem a főbb beszédaktuscsoportoknak megfelelően haladok az elemzésben, hanem – a vizsgálatot a pedagógiai nézőpontnak alárendelve – az elemzett videós órák alapján a kér-

désformához kapcsolt, leggyakrabban előforduló beszédaktusokat veszem sorra. Egy későbbi – még nagyobb korpuszra épülő – vizsgálatnak lehet a célja a tanórán előforduló valamennyi beszédaktus bemutatása és csoportosítása.

Austin 1962	Vendler 1972	Searle 1975	Bach-Harnish 1979	Allan 1986
<i>bemutatók</i> expositives	<i>bemutatók</i> expositives	<i>állító</i> assertives	<i>állító</i> assertives	<i>kijelentők</i> statements
<i>elkötelezők</i> comissives	<i>elkötelezők</i> comissives	<i>elkötelezők</i> comissives	<i>elkötelezők</i> comissives	
<i>viselkedők</i> behabitives	<i>viselkedők</i> behabitives	<i>kifejezők</i> expressives	<i>bevallók</i> acknowledgment	<i>kifejezők</i> expressives
<i>végrehajtók</i> exercitives	<i>kérdezők</i> interrogatives	<i>utasítók</i> directives	<i>utasítók</i> directives	<i>felszólítók</i> invitational
	<i>végrehajtók</i> exercites			<i>parancsolók</i> authoratives
<i>ítélkezők</i> verdictives	<i>ítélkezők</i> verdictives	<i>kinyilatkoztatók</i> declarations	<i>ítélkezők</i> verdictives	
	<i>befolyásolók</i> operatives		<i>megvalósítók</i> effectives	

(Allan 1998, idézi: Szili 2004: 96.)

A szakirodalmat és az összefoglalást lásd a II. rész után.

Antalné Szabó Ágnes

Növénynevekben béka?

A népi eredetű növénynevek – nyelvészeti és botanikai vonatkozásaik mellett – az emberiség kultúrtörténetében is fontosak, hiszen például *kultúra* szavunk a latin *cultura* átvétele, amely etimológiai szempontból a növényvilággal, a korai ember letelepedésével mezőgazdasági kultúrába vont ültetett, gondozott és nemesített növényekkel függ össze. Így fejlődött a Porcius Catótól (i. e. 234–149) közvetített 'növények ültetése, termőföld művelése, fajták nemesítése' jelentés (De re rustica = De agri cultura), azután Cicerónál és Horatiusnál 'az ember szellemi-lelki nemesedése, civilizált magatartás, vallási kultusz' értelművé.

A magyar népnyelvben elsősorban a vízi, mocsári növényeket szeretik a *béka* jelzővel jelölni. Több növénynévnél a tenyészhely közössége vagy közelsége az oka az állatról való elnevezésnek. Ezzel az állatnévvel szinte kivétel nélkül vízi-, vagy nedves helyen termő növényeket neveztek el, mint Kováts Mihály is írja Növénybölcsesség (1845) című munkájában a békafüről: „a békák természetek szerint a tavakban terem”. Rengeteg növényt jelölnek a béka előtaggal. A *béka-virág* elnevezés rendkívül széles elterjedtsége kitűnően mutatja például, hogy milyen tarka lehet a kép, ha azt vizsgáljuk, milyen növényt jelöl ugyanaz a növénynév egy-egy vidéken, más-más faluban. A földrajzi heteroszémiára jellemző többek között a *bárányvirág* példája. Vagy földrajzi heteronimák például a *békarokka*, *békaláb*, *csikófarok*, *lófarok*, *macskafarok* elnevezések az Equisetum arvensére vonatkozóan.

Számos vízinnövény 'kicsi béka, békácska' jelentésű latin tudományos genusneve, a *Ranunculus* (< lat. *rana* = béka; kicsinyítő képzővel) szintén arra utal, hogy e növények nedves helyeken nőnek, víznél vagy egyenesen vízben. Lehet azonban másféle tenyészhelyű növény összetett neve is *béka* előtagú, illetve alakfestő, például az apró, meggörbült termésűen alapulóké. A különböző botanikai művekben, szótárakban, néprajzi és nyelvészeti munkákban talált 60 ilyen növénynév szótörténetét és szóföldrajzát dolgoztam fel tanulmányomban, megkísérelve etimológiai magyarázatot is adni, a névadási szemlélet hátterét, az elnevezések motívumát megtalálni.

békaárpa J: *Hordeum murinum* (MNöv. 51). R. 1783: *béka-árpa* 'Hordeum murinum' (NclB. 327), 1868: ua. 'H. secalinum' (Ballagi 1: 85), 1893: ua. 'H. murinum' (Pallas 2: 830), 1911: ua. (Nsz. 30). *Egérárpa*, *cigányárpa*, *vadárpa* társnevei is mind a nemes gabonától különböztetik meg. Akár a németben; vö. *Mäusegerste* (egérárpa), *Taubegerste* (galambárpa). A *békaárpa* összetétel utótagja őtörök eredetű jövevényszavunk; megfelelői a törökség minden ágában és

a mongolban, kalmükben és mandzsuban is megvannak. A növénynévből képzett *Árpád* személynév az Ómagyar olvasókönyv (Pécs, 1929. összeáll.: Jakubovich E. és Pais D.) adatai szerint már olvasható egy 950 körül írott, rólunk szóló görög szövegben, amelynek fordítása: „a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem”. Az *árpa* helységnévben 1086-ban, majd 1268-ban bukkan fel. Régóta szerepel a magyar forrásokban: 1323-ban oklevélben *arpatarlo*; a latin–magyar szójegyzékekben már növénynév (1395 k. a Besztercei, 1405 k. a Schlägli Szójegyzékben).

békaboglárka J: *Ranunculus flammula* (MNöv. 29). R. 1783: *béka boglárka* 'Ranunculus aquatilis' (NclB. 383), 1798: *béka boglárka* (Veszelszki 374), 1801: ua. (Éder 63), 1807: *béka boglár* 'ua.' (MFüvK. 365), 1833: *békaboglárka* (Dankovszky 131), 1845: ua. (Műsz. 137), 1862: *békaboglár* (CzF. 1: 520), 1893: ua. 'Batrachium' (Pallas 2: 830). A névadási szemlélet háttere az, hogy a növény szára mocsarak, sekély vizek, illetve halastavak felszínén úszik. A *békaboglárka* név helyett Diószegiék a „Megállított Nevek” sorába a *Ranunculus aquatilis*-re a *tavaszi szironták* elnevezést javasolták; nem sok sikerrel. A TESz. (*boglár* a.) a *boglárkát* 'kis boglár' jelentésben 1643-ból, de növénynévként csak 1833-ból idézi. A *békaboglárka* 'Ranunculus aquatilis' Benkő József névalkotása, a *boglárka* utótagú összetétel 1783-ban már szerepel nála (NclB. In: Magyar Könyvház I. Pozsony). A nála említett német *Froschhanenfuss* (tkp. béka-kakasláb) terminus is befolyásolhatta. Megkülönböztet *égető boglár virágot*, *békafüvet*, amelyek a 'Ranunculus flammula' jelölésére szolgálnak.

békabogyó J: *Actaea spicata* (MNöv. 29). R. 1813: *békabogyó* (OrvF. 248), 1842: ua. 'Actea spicata' (Kubinyi 57), 1893: ua. (Pallas 2: 830), 1911: ua. (Révai 2: 795). N. ÚMTsz. 1: 391: *békabogyó* (Hugyag) 'termő bokros növény' | Nyárády 39: ua. (Marosvásárhely). Diószegi szerint (OrvF. 248) a varas béka szereti ennek a növénynek a bogyógyümölcsét. A németben is megvan a *Krötenbeere* (M. 308) tükörszó, alighanem ennek a mintájára keletkezett Diószegi révén. A *békabogyót* – szintén alakleíró névvel – *farkasszőlőnek* is nevezik a terméséről.

békabojtorján J: *Lappula squarrosa* (MNöv. 32). R. 1780: *béka bojtortján* 'Myosotis lappula' (Phytologicon 94), 1783: ua. (NclB. 333), 1807 után: ua. 'bojtortján mizsót' (Diószegi 152), 1833: ua. (Dankovszky 131), 1843: ua. (Bugát 30), 1862: ua. (CzF. 1: 520), 1911: *békabojtorján* 'Lappula echinata' (Nsz. 30). A *Lappula* a latin *lappa* 'bojtortján' kicsinyítőképzős alakja. A szótörténet szerint Molnár János névalkotása lehet ennek alapján a *békabojtorján*. Valójában azonban Benkő József szóalkotása. Ennek csak látszólag mond ellent a Molnár Jánosnál való korábbi fölbukkanás, hiszen ő Benkő kéziratát annak a Magyar Könyvház első kötetében való megjelenése előtt ismerte. *Bojtortján* növénynevünk egyébként ótörök eredetű. Számos alakváltozat jött létre a nyelvjárásokban: *bajtarján*, *bajtergyán*, *bajtorgyán*, *bojtërgyán*, *bótorján*, *bujtorgya*, *bútorvány* (ÚMTsz.), *bujtorgyán* (OrmSz.).

békabokor N. ÚMTsz. 1: 391: ua. (Csík vm.) 'Equisetum arvense'. Az Erdélyben, Székelyföldön használatos népnyelvi név német megfelelője a számos más növényt is jelölő *Krötenbusch*, *Krötenbüschel* 'Anthemis arv.', *Caltha pal.*, *Euphorbia*, *Senecio alp.*, *Taraxacum off.*, *Tussilago farf.* (M. 309).

békabuzogány J: *Sparganium erectum* (VN. 24). R. 1783: *béka buzogány* 'ua.' (NclB. 422), 1807: ua. (MFüvK. 93), 1835: ua. 'vízi tüskés disznó' (Kassai 4: 280), 1862: ua. 'sásféle' (CzF. 1: 519), 1893: ua. 'Sparganium' (Pallas 2: 830), 1925: ua. (MF. 40). Az erdélyi polihisztor, Benkő József révén került a magyar botanikai szaknyelvbe. Idegen nyelvekben a *Sparganium* neve szintén ilyen névadási szemléletű: or. *ezsegolovnyik*, blg. *ezsowa glavica*, le. *jezoglówka* (LWb. E 0034), r. *buzdugan* (Weeds 1615). Előfordulási helyéről (békák élőhelye) nevezték el így a gyékényt, ezt a mocsári szegélynövényt. Az összetett szó *buzogány* utótagjának pedig az a magyarázata, hogy a „vízi tövisses disznó” termése „gömbölyű szürös sulymos gyümölcs v. buzgány” (MFüvK. 93). Az utótag találoán fejezi ki a termés régi buzogányra emlékeztető formáját. Az érett termés fordított gúla vagy gömb alakú. Terméskötéskor a virágfejecskék megnagyobbodnak, és élesen tüskés, rövid, hegyes csőrű terméssé alakulnak át. Egyszerűen *buzogánynak* is nevezik bunkós végéről, a régiségben *kákabot* (MA., PP.), *botikós sás*, *vízi buzogányka* (NclB. 422) volt a neve. A székelyeknél *botikó* (MNy. 4: 31), *nádbotikó*, *nádbutikó*, *nádibutikó* (MTsz.) néven ismerik. A németben is *Kolbe*, azaz 'buzogány' a *Typha*, illetve összetételekben *Sumpfkolbe*, *Teichkolbe*, *Wasserkolbe* (Nyr. 63: 30), azaz 'mocsári, tavi, illetve vízi buzogány'.

békadunya R. 1927: ua. 'Nostoc commune' (MNy. 23: 68). N. ÚMTsz. 1: 391: ua. (Kunszentmiklós) 'kékmoszat-fajta'. A víz felszínén szétterülő növénylepedő alapján keletkezhett ez a tájnyelvi elnevezés.

békafű J: *Ranunculus trichophyllus* (MF. 370). R. 1583: *béka fű* (Atrebat 7), 1584: ua. 'Ranunculus' (NomPann. 238), 1588: *bekafiu* 'ua.' (Kr. 138), 1590: *beka fű* 'ua.' (SzikszF. 26), 1595: *beka fiv* 'ua.' (FK. 54), XVII.sz.: *beka fű* 'Thalietrum, Hybeus' (Dioszkuridész bej. 166), 1661: ua. (Kájoni 26), 1664: *békácska* 'Ranunculus' (Posoni kert 71), 1683: *beka fű* 'ua.' (Nyr. 40: 109), XVII. sz.: *beka fiv* 'rectius' (NépNyelv. 1935: 177), 1731: *bekafiu* (Tabernaemontanus 342), 1775: *béka-fű* (Csapó 34), 1792: ua. (Váli 183), 1798: *béka-fű* (Veszelszki 374), 1813: *békafű* 'lángos szironták' (OrvF. 365), 1831: *béka-fű* 'Ranunculus' (Kreszn.1: 39), 1833: ua. 'Froschbiss' (Dankovszky 132), 1841: *békafű* (Műsz. 137), 1862: ua. 'Hydrocharis morsus ranoe' (CzF. 1: 519), 1879: ua. 'Ranunculus, Ficaria' (Nyr. 8: 415), 1893: ua. 'Ranunculus' (Pallas 2: 831), 1911: ua. és 'Alisma' (Nsz. 30). N. ÚMTsz. 1: 391: *békafű* (Tardoskedd) 'boglárka' | Szabó-Péntek 71: ua. (Malomfalva) 'Echium vulgare' | MNöv. 29: ua. 'Batrachium' | Péntek-Szabó 270: ua. (Mákó, Kalotaszeg) 'Plantago lanceolata' | Kovács 17: ua. (Szigetköz) 'többféle boglárka neve, amelyek a vízben vagy vízparton élnek'. A névadás indítéka a növény élőhelyén túlmenően többféle; a békafűből főzetet készítenek, és ebben fürösztik meg, aki békavarba esett. Kalotaszegen békakosarat fonnak a békafű szárából, azzal szedik ki a békákat a vízből. Idegen nyelvi megfelelői közül vö. r. *broască* 'Plantă cărnoasă' (DLR. 1: 653), *broasca-apei* 'Potamogeton lucens' (uo. 8.1: 175), ném. *Froschkraut*, *Froschblatt* 'Caltha palustris' (M. 139), és *Krötengras*, *Krötenkraut* (M. 308). Ez utóbbiak összesen 41 növényt is jelölnek. A *Froschkraut* 'Batrachium' (PbF. 112) latin neve a görög *batrachos* 'béka' szóból való.

békaomba J: a csiperkefélék rendjébe tartozó több gombanemzetség (*Omphalina*, *Gerronema*, *Fayodia*, *Myxomphalia*) elnevezése (Magy. Nagylex. 3: 477).

R. 1845: *békaomba* (Műsz. 137), 1981: ua. 'Omphalina' (Priszter 37). N. ÚMTsz.: ua. (Tatrag) 'Russula foetens; Amaraita phalloides', ua. (Csík) 'magas szárú barna gomba' | Nyr. 38: 379: ua. (csángóknál, Moldva) 'Agaricus'. A német *Krötenpilz* 'Hypholoma fasciculare' (M. 309) tükörszava.

békagyom J: réti boglárka (Kovács 33). *Ranunculus acris*. Nyelvjárási név a Szigetközben *békagyom* alakban; a nedves, mocsaras Szigetközben széles elterjedésű, gazdagon tenyésző réti boglárka társneve.

békahajma J: *Muscari racemosum* (MNöv. 65). R. 1881: N. *békahajma* [Sopron és Vas m.] 'Muscari' (Nyr. 10: 331). N. MNöv. 29: *békahajma* (Dunántúl) 'ua.'. A *Muscari* a régi arab *muscarini* (PbF. 303) növénynévből ered, amely a virágok „mósusz” illatára vonatkozik. A *békahajma* összetétel utótagja is a növény szagára utal.

békaháló J: hínár (Péntek–Szabó 310). *Elodea*. Erdélyben használatos, kalotaszegi népi növénynév: *bikahálóu*. A sűrű hínaras tényleg hasonlatos a háléhoz.

békahátú borsó J: *Phaseolus*. N. KkSz. 30: ua. (Kiskanizsa) 'nagyszemű tarbab'. Alakleíró név.

békahínár J: *Cladophorák* (Nép és Nyelv 1943: 138). N. ÚMTsz. 1: 391: *békahínár* (Ns.hodos) | SzegSz. 1: 129: *békahinnyár* 'Cladophora' | Nép és Nyelv 1943: 96: *békahinnyár* (Szeged-Fehértó) 'moszat'. Az összetett szó ismeretlen eredetű *hínár* utótagja 1560 k. bukkan fel növénynévként a magyar írásbeliségben: „Thenger szemete: ondoksagha: vel: *Hynar fw*” (GyöngySzt. 945), majd 1585: *hínár* (Cal. 51), 1600 k.: *hénár* (BrassSzt. 19). Mai alakváltozatai a nyelvjárásokban: *hinnyár* (ÚMTsz.), *hinnyár* (SzegSz.).

békakalán J: hídör (MF. 48). *Alisma plantago*. R. 1831: *béka-kalán* 'concha' (Kreszn. 1:39), 1833: ua. 'Froschlöffel; *Alisma plantago*' (Dankovszky 132), 1843: ua. (Bugát 30), 1862: ua. 'vízenyős helyeken tenyésző széles levelű fűnem' (CzF. 1: 520), 1893: *békakanál* 'hídörfü' (Pallas 2: 832), 1911: *béka kanál*, *b. kalór* 'Alisma' (Nsz. 30), 1925: *békakalán*, *békakanál* 'hídör' (MF. 48). N. ÚMTsz. 1: 392: *békakalán* (Rábagyarmat, Cserszegtomaj, Keszthely, Gencsapáti), *békakalány* (Cserszegtomaj, Balatonkeresztúr), *békakanál* (Keszthely) 'kagylóhéj, k.-fajta' | MNöv. 29: ua. 'hídör'. Nyilván eredetileg *kanál* volt az utótag, hiszen ez a növénynevünk is a németből tükörfordítással átvett szó; vö. ném. *Froschlöffel* 'Alisma plantago, *Caltha palustris*' (M. 139), ill. *Krötenlöffel* 'Menyanthes trif.' (uo. 309), *Wasserlöffel* 'Hydromystris' (PbF. 252), azaz 'béka-, ill. vízikanal', amelynek a görög *hydor* = víz és a *mystrion* = kanalcsonka az alapja. A levelek kanálformája a névadás motivációja, akár a *kalánfűrt*, *kalánfű*, *kanálfű* (Pallas 10: 28) elnevezéseknél. Ismeretes (orvosi) *kalánfű* (Kert 22: 590) elnevezés is, amely szintén a németből való; a *Löffelkraut* 'Cochlearia' (PbF. 503) tükörfordítása. A tudományos *Cochlearia* nemi név a latin *cochlear* 'kanál' szóból lett képezve. A *cochlear* a lat. *cochlea* 'csiga, kagyló' és így a gör. *kochliás* 'csiga megsértett héjjal', *kóchlion* 'kis csiga' és *kógchos*, *kógche* 'kagyló' szóhoz is tartozik. A *békakalán* régi görög *álisma* neve már Dioszkuridészénél olvasható. Plinius (25: 124) révén átkerült a latinba; vö. lat. *alisma* 'A. plantago-aquatica'.

békakákics N. ÚMTsz. 1: 392: ua. (Monor vid.) „egy fajta vízinövény; Art Wasserpflanze”. Az összetétel utótagja önálló növénynév, a *kákicsvirág* jelentése

'bugában álló, sárga fészkes virágzatú növény; *Mycelis muralis*' (ÉrtSz. 636). Az ismeretlen eredetű *kákics* igen régi növénynevünk, már 1584-től adatolható a magyarban: „*Kakich: sonchus asper*” (Clusius: Nom.Pann. 8). A *béka* előtag is erre mutat, az összetételben szereplő *kákics* utótag minden bizonnyal a *káka* elnevezéssel is összefügg. A *Mycelis muralis* tudományos faji neve szintén a termőhelyre utal (< latin *muralis* = falon termő), akár a kakicsvirág *kőfalisaláta* elnevezése. Német neve is *Mauerlattich*. A növény társneve még a *sebfű* (~ német *Wundgras*, *Wundkraut*), *porcogósaláta* és *tolvajfű*.

békakáposzta N. SzamSz. 1: 72: *békakáposzta*. Alighanem jövevényszó a németből, tükörfordítással kerülhetett át; vö. ném. *Froschkohl* 'Alisma plantago, Menyanthes trif.' (M. 139).

békakása J: *Thlaspi arvense* (Nép és Nyelv 188). A kásafű társneve. N. uo: ua. (Csorvás), uo. 140: ua. (Kiskundorozsma, Magyarakanizsa) 'Lepidium draba' | ÚMTsz. 1: 392: ua. (Medgyesbodzás, Medgyesegyháza, Nagyiván), *békakásó* (Füle) 'békalencse', *bíkakása* (Nagycétény) 'Miliium effusum' | SzegSz. 1: 129: *bé-kakása* 'füfajta'.

békakenyér N. NyIrK. 34: 41: *bikakenyir* (Erdély) 'a mályva termése'. Szintén a növény ehető termésére utalnak hasonnevei Háromszéken és Udvarhelyszéken: *májvakenyér*, *bábakenyér*, *bákakényér*, *pagkényér*, *kenyérfü*, illetve hasonló szemléletű az erre vonatkozó *madarsajt*, *papsajt*, *papsájtya*, *madárpogácsó*, *bábokalács*, *paptök* elnevezés is.

békakonty J: *Listera ovata* (VN. 56). R. 1911: *béka konty* 'Listera' (Nsz. 30), 1925: ua. (MF. 208). A név *konty* utótagja a virágzati tengely csupasz, bunkószerű végződését írja le. Binominális tudományos nevének utótagja is (< latin *ovatus* = tojásalakú) erre utal.

békakorpa J: *Thalictrum flavum* (MF. 382). R. 1911: *béka korpa* 'ua.' (Nsz. 30). N. MNöv. 29: ua. (Békés) 'ua.'. A nyelvünkben szláv eredetű *korpa* (R. 1538: „*korpa*: Furfur kleyen” (TESz. 2: 581) eredetileg 'dara' jelentésből fejlődhetett, itt minden bizonnyal a növényke termésére utal.

békakorsó J: *Sium latifolium* 'széleslevelű ~', *Sium erectum* 'keskenylevelű ~' (VN. 28). R. 1783: *béka korsóka*, *korsótska-fű* 'Froscheppich, Wassereppich' (NclB. 348), 1807: *békakorsótska* (MFüvK. 203), 1813: ua. 'mérgező bolonyik' (OrvF. 365), 1833: *béka-korsóka* 'Froschteppich' (Dankovszky 132), 1842: ua. 'Sium latifolium' (Kubinyi 47), 1843: *békakorsócska* 'ua.' (Bugát 30), 1845: ua. (Műsz. 137), 1893: *békakorsó*, *békakorsócska* (Pallas 2: 832), 1925: ua. 'Sium lat.' (MF. 777). Népi *korsócskafű* neve szintén e növény termésére utal, amely kicsi, kerek, tojásdad alakú. A növény német neve is *Froscheppich* (NclB. 348).

békakosár J: *Juncus* (Péntek–Szabó 245). Az erdélyi Nádasdarócon használatos népi növénynév a szittyó vízínövény társneve. Kosarat fonnak belőle, erre utal *szövőke* társneve is. A nemzetség *Juncus* neve antik eredetű, a szittyó már Vergiliusnál, Pliniusnál szereplő latin *iuncus* neve az alapja. A latin szó pedig a régi ír *aoín*, *ain* 'ua.' névvel rokonítható. A *Juncus* további társneve a *csirikló*, *csuhi*, *kancsuka*, *kaszitkó*, *semők*, *sisák*, *sörkefű*. L. még a *békaszittyó* szócikkét!

békaköröm N. SzegSz. 1: 129: ua. 'vízi növény'. Az elnevezés magyarázata a növény békával közös élettere és lazán álló virágainak alakja.

békaláb J: Equisetum palustre (MF. 18). R. 1899: N. *békaláb* (Csík m.) 'ua.' (Nyr. 28: 142), 1911: *béka láb* 'ua.' (Nsz. 30). N. Szabó–Péntek 138: *békaláb* (Csík-szentgyörgy, Csíkszentimre, Fenyéd, Kovászna, Ludas, Szentmihály-Ajnád, Zetelaka) 'Equisetum arvense' | Rácz 172: ua. (Gyimes) | Zelnik: ua. (Gajcsána-Magyarfalu, Klézse, Diószén, Pusztina, Léped) | NépismDolg. 4: 29: ua. (Gyimesbükk) 'ua.'. Alakfestő elnevezés Erdélyben. Lehetséges átvétel a németből, vö. a *Froschhaxen* 'Tradescantia' (M. 139), *Krötenfuß* 'Cicuta virusa' (uo. 309) (= békacsü-lök, ill. békaláb) szó szerinti megfelelőivel. (A zsurló többi társnevére vö. a *békarokka* szócikkben foglaltakat.)

békalen J: Linum catharticum (MNöv. 29). R. XVI. sz. második fele: *bekalen* 'Osyris' (NépNyelv. 1935: 182), 1604: *bekalen* 'Linaria' (MA.), 1702: *bekalen* 'vad kender' (Miskolczi G.: Egy jeles vadkert 350), 1708: ua. 'Linaria' (MA. 15), 1762: *béka-len* 'ua.' (PP. 761), 1775: ua. (Csapó), 1783: ua. (NclB. 391), 1824: ua. 'Linum catharticum' (Magyarázat IV :7), 1831: ua. 'Linaria' (Kreszn. 1: 39), 1833: ua. (Dankovszky 132), 1834: ua. 'Linum catharticum' (Kassai 3: 280), 1843: ua. 'Antirrhinum linarium' (Bugát 30), 1845: ua. (Műsz. 137), 1862: *békalen* 'Linum catharticum' (CzF. 1: 520), 1893: ua. 'gyujtoványfü' (Pallas 2: 832). A névadás magyarázata az, hogy a növény külsőleg hasonlít a többi lenre, de sokkal kisebb méretű, és az, hogy nedves réteken, lápokon terem.

békalencse J: Lemna gibba 'púpos ~', L. trisulca 'keresztes ~'; Spirodela polyrrhiza 'bojtos ~' (VN. 6). R. 1570 k.: *beka lenchye* (Ars Medica), 1578: *béka lencze* 'Bursa pastoris' (Herbarium 145a), *kis békalentse* (118), 1584: *beka lenche* 'Lens palustris' (NomPann. 155), 1590: *beka lencze* 'ua.' (SzikszF. 19), 1595: *bekalentse* 'ua.' (FK. 112), 1604: *bekalencse* 'Lens palustris' (MA.), XVII. sz.: *beka lencze* 'ua.' (Dioszkuridész bej. 166), 1702: *béka lentse* (Miskolczi G.: Egy jeles vadkert 353), 1752: *béka-lentse* (PaxCorp. 259), 1762: ua. 'Lens palustris' (PP. 761), 1775: ua. (Csapó 32), 1780: ua. (Phytologicon 101), 1783: ua. 'Froschlauch' (NclB. 422), 1798: ua. (Veszelszki 272), 1831: *béka-lencse* 'ua.' (Kreszn.1: 39), 1833: *békalentse* 'Lemna gibba' (Dankovszky 132), 1834: ua. (Kassai 3: 283), 1838: *béka-lencse* (Balaton-mellék, Tsz. 36), 1845: *békalencse* (Műsz. 137), 1862: ua. (CzF. 1: 520), 1893: ua. (Pallas 3: 1), 1925: ua. (MF. 152). N. SzegSz. 1: 129: *békalencse* | KkSz. 30: *békalöncse* | OrmSz. 34: *békalencse* | SzamSz. 1: 72: *békalencse* (mind: 'Lemna minor') | ÚMTsz. 1: 392: *bikalencsének* (Kiskunság) 'Lepidium perfoliatum' | Nyárády 18: *békalencse* (Marosv.h.) | Herman.Pászt. 672: ua. (Alföld) 'Lemna polyrrhiza v. L.minor' | Nyírk. 1: 150: ua. (Zilah) 'ua.' | Nyr. 75: 427: *bikalencse* (Hortobágy) 'ua.' | BaNyj. 72: *b'éka-lencse* 'ua.'. A növény egy cm-nél kisebb, lencséhez hasonló félgömb alakú szár-részei óriási zöld szőnyeget alkotva lelik el az állóvizek felszínét. Nevét lencse alakú testéről kapta, amely élesen el sem különülő rövid szárból és egyetlen levélből áll: a vegetatív test duzzadt lencse alakú. Melius már úgy írta le, hogy „mint egy lentse, lapos dinnyemag, olyan a magva”. A púpos békalencse alsó felén kiboltosodik, ezért kapta ezt a megkülönböztető nevet. A bojtos békalencsénél pedig a gyökérbojtra utal a név.

A latin *Lens palustris* 'mocsári lencse' jelentésű. A német *Wasserlinse* 'Lemna' (Graumann 14) utótagjával a magyar név megfelelője, a 'víz' jelentésű előtag pedig a növény termőhelyére utal, amely a békák lakóhelye is. De a ném. R. *Froschlauch* 'ua.' (NclB. 422) 'béka' jelentésű előtagjának felel meg. Vö. még r. *lintitā* 'ua.' (LWb. R1303), r. *lina broastei* 'ua.' (DRM. 145), szlk. *žabnička mnohokorenová*, cs. *závitka mnohokořenná* 'Spirodela polyrhina' (Weeds 1624), szlk. *žaburinka hrbatá* 'Lemna minor' (uo. 973), fr. *lentille d'eau*, ol. *lente palustre*, r. *linte-de-báltă* 'ua.' (TESz. 1: 270) tlk. 'vízi, mocsári, ill. tavi lencse'. A tudományos névben szereplő *Lemna* (< gör. *limne* = tavacska, mocsári kis tó) egy vízinövény neve volt korábban, Linné vitte át a békalencsére.

békalencsemoha J: *Ricciocarpus natans* (PE. 103). Rozettaszerű telepei szív alakúak, szétterülnek a víz tetején. Békalencse módjára úszó májmoha. A tudományos névben szereplő *natans* jelentése is 'úszó'.

békalapedő J: békanyál (MNy. 6: 130). Alakfestő népnyelvi növénynév a Felvidékről.

békalével J: *Sedum spectabile* (Kovács 24). A pompás varjúháj tájnyelvi neve a Szigetközben. A névadás alapja az, hogy a levél vékony bőre dörzsöléstől leválik, így a gyerekek föl tudják fűjni, és a felfűjt levél alakja békára emlékeztet.

békaliliom J: *Hottonia palustris* (VN. 18). R. 1604: *bekaliliom* 'Lilium agreste' (MA.), 1708: *béka lilium* 'ua.' (PP. 15), 1762: ua. (PP. 761), 1767: ua. 'Hemerocallis', a magyar–latin részben viszont 'Lilium agreste' (PPB.), 1831: *békalilium* (Kreszn. 1: 39), 1833: ua. 'Nymphaea' (Dankovszky 132), 1843: *békalilium* 'Anticantharus, Lilium agreste' (Bugát 30), 1862: ua. (CzF. 1: 520), 1893: ua. 'Iris pseudocaris' (Pallas 3: 1), 1925: ua. 'Hottonia palustris' (MF. 811). N. MF. 346: *békalilium* | Nyárady 82: *békalilium* (Marosv.h.). Ezt az úszónövényt, amely álló-, vagy lassan mozgó vizekben él, gyönyörű rózsaszín virágáról nevezték el. A víz felszíne fölé emelkedő fűtvirágzata 20–40 cm magas, 4–10 virágörvből áll, és a liliumra emlékeztet. A *béka* állatnévvel képzett összetett szó a németben is megvan ennek a növénynek a jelölésére, vö. *Krötenlilie* (M. 309), ennek tükörszava a magyar *békalilium*.

békamálé J: *Lemna* (Nyírk. 1: 150). A békalencse nyelvjárási neve a Szilágyságban, Bogdándon és Zilahon. Valószínűleg a lencséhez is hasonló félgömb alakú szárreszeket hasonlítják a máléhoz. A *málé* Erdélyben a kukorica elnevezése (*máléliszt* = kukoricaliszt). Eredetileg 'köles', illetve 'köleslepény' értelmezése volt: R. 1600 k.: „köles ... *Malē*” (BrassSzt. 22), 1604: *malé* 'köleslepény' (MA.). Nyelvünkben román eredetű kölcsönszó; vö.: *málái* 'köles, kukorica, kölesliszt, kukoricaliszt; prósza' (TESz. 2: 829). A *málé* 'mulya, mamlasz' jelentése a korábbi *málészájú* alapján keletkezett tapadással.

békanyál J: *Cladophora* fajok (Botta 26). R. 1662: *béka nyal* (PróbOrv. 158), 1774: *béka nyál* 'moszatfélék szövevénye' (SzT. 1: 711), 1834: N. *béka-nyál* (Hegyalja) 'zékány' (Kassai 3: 398), 1838: N. *békanyál* 'pamutforma vízi növény' (Kemenesalja; Tsz. 36), 1862: ua. (CzF. 1: 520), 1868: ua. 'békalencse' (Ballagi 1: 85), 1909: ua. (Nyr. 38: 472), 1925: ua. (MF. 152), 1959: ua. 'algatömeg' (MoK. 7: 9). N. ÚMTsz. 1: 392: ua. (Gyula), *bika-nyál* (Nagyzerénd) 'békalencse' | SzegSz. 1: 129: *békanyál* 'mocsaras vizekben úszkáló növény, vízfonal

(algaféle)' | SzlavSz. 1: 66: *bikanyaol* 'algaféle' | SzamSz. 1: 72: *békanyál* 'ua.' | MNöv. 29: ua. (D.túl, Alföld, Nógrád) 'Lemna minor' | Nép és Nyelv 1943: 96: ua. (Szeged-Kancsáltó, Szeged-Balástya, Domaszék) 'moszat', 138: *bikanyál* (Tiszafüred) 'Cladophorák' | Nyr. 28: 236: ua. (Zilah) 'moszat' | MNy. 23: 589: *b'ékanyál* (Zala m., Páka) 'hináros növény, „vízfonál”' | Ethn. 3: 56: *béka nyál* (Somorja) 'Conferva' | Péntek–Szabó 310: *bikanyál* (Kalotaszeg) 'békalencse' | NyIrK. 1: 150: *békanyál* (Szilágyság: Kárásztelek, Récse, Tasnádszarvad, Zilah, Szatmár, Gencs, Bihar, Sólyom, Szentjobb); *bikanyál* (Szilágyság: Kraszna, Érmellék: Éradony, Érendréd, Érkörös, Pele) 'Spirogyra' | Nyr. 75: 427: *bikanyál* (Hortobágy) 'zöld, fonalas alga; Lemna minor' | Herman.Pászt. 672: *békanyál* (Ipolylitke) 'moszat' | BaNyj. 72: *b'ékanyál* (Bakony) 'zöld, fonalszerű moszat' | ToNyj. 41: *békanyál* (Torda). Az összetétel előtagja a növény élőhelyére utal, a jól felmelegedő állóvíz ugyanis a békák tanyája; az utótagot pedig az magyarázza, hogy a posványokat zöld lepelként borítják a nyálkás moszatszálak. Vattaszerű csomókat alkotó elágazó fonalas moszat. Moszatfonadékként az itatóvályújukban is él. Tiszafüreden így magyarázzák: „a melegségtől van, mikor felforr a víz, akkor jön fel” (Nép és Nyelv 1943: 138). Kiszárítva Dorozsmán tüzet is raknak belőle a szúnyogok ellen, mert soká füstöl (uo.). A név román megfelelője a *mătasea-broaştei* 'ua.' (DRM. 245), illetve a *lîna broaştei* (RM. 350).

békanyelv J: *Sedum spectabile* (MNöv. 29). A Szarvason használatos nyelvjárási név a német *Froschzunge* 'Narcissus poet.' (M.139) szó szerinti megfelelője. Talán a növény levelére utalhat.

békaöröm R. 1893: ua. '*Batrachospermum*' (Pallas 3: 1), 1909: ua. (Graumann 14). Valószínűleg a tudományos *Hydrocharis* (< *hydor* = víz; *charis* = öröm) genusnévből – részfordítással – alkotott növénynevünk. Hívják *békaporondnak* is ezt a békapetekhez hasonlító növényt. Alakjára utal a német név, a *Froschlaich-alge* (Graumann 14), amely a *Batrachospermum* tükörfordítása. Ez pedig a gör. *batrachos* 'béka' és *sperma* 'mag' szavakra vezethető vissza.

békapetrezselyem J: *Ranunculus flammula* (MF. 373). Németből átvett növénynevünk, tükörszava a *Krötenpetersilie*, *Krötenpeterlein* 'Aethusa cynapium, Cicuta virosa, Conium maculatum' (M. 309).

békapitypang J: *Thrinicia saxatilis* ssp. *taraxacoides* (MNöv. 29). R. 1951: ua. (Soó 714). Mocsárréteken, iszapos helyeken, ártereken tenyésző vízinövény, a *béka* előtag megkülönböztető szerepű. A valódi pitypang a gyermekláncfű. A hangutánzó eredetű *pitypang* (a növény virágának az üreges szára ugyanis csattanó hangot ad, ha leszakítják; erre utal *csattogógaz* [Nyatl.] hasonló neve is) a *Taraxacum* nemzetség összefoglaló nevéként ma szaknyelvi szó is.

békapontya J: *Hydrocharis morsus-ranae* (MNöv. 29). R. 1868: *békapotnya* 'béka' (Ballagi 1: 85), 1911: *békapontya* 'Hydrocharis' (Nsz. 31). Társnevei a *vízikapotnyak* és a *potnya* (uo.); azt lehetne gondolni, hogy nyilván ezekből alakult ki – a *potny* 'Cyprinus carpio' hálnév analógiás hatására – ez az elnevezés. Ennek ellentmond azonban az a tény, hogy már az 1807 előtt kiadott Diószegi S.–Fazekas M.: Toldalék című fölsorolásában szerepel a *potnya* 'Hydrocharis' növénynév.

békaragadály R. 1783: *béka-ragadály* '*Asperula arvensis*' (NclB. 330), 1868: ua. (Ballagi 1: 85). Benkő József után csak Ballagi Mór szótárában bukkan föl az

elnevezés, a nyelvjárásokból sincs adatolva. Nyilván a növény valamely részének (pl. a termésének) csirizes, ragadós voltára utal.

békarokka J: *Equisetum palustre* (MF. 18). R. 1578: *bekarokka* 'zsurló-füfélé' (Herbarium 44), 1595: *beka rokka* 'Equinalis herba' (FK. 104), XVII. sz. eleje: *beka rokka* 'Aaron' (Herbolarium), 1775: *beka rokka* 'Equisetum' (Csapó 270), 1780: *beka rokka* 'ua.' (Phytologicum 85), 1783: ua. (NclB. 429), 1793: *békarokka* (Földi 18), 1798: *beka rokka* (Veszelszki 205), 1813: ua. 'parti surló' (OrvF. 365), 1831: *beka-rokka* 'fü neme' (Kreszn. 1: 39), 1835: ua. 'Equisetum hyemale' (Kassai 4: 17), 1843: *békarokka* 'ua.' (Bugát 30), 1845: ua. (Műsz. 138), 1862: ua. 'Equisetum fluviatile' (CzF. 1: 522), 1893: *békarokka* 'zsurló' (Pallas 3: 1), 1909: *beka-rokkafü* 'Equisetum arvense' (Graumann 28). N. ÚMTsz. 1: 394: *békarokka* (Sopron, Écs, Vas m., Zala m., Baranya m., Páty), *biékarokka* (Göcsej, Páka) 'zsurló', *békarokka* (Kötcse), *bikarokka* (I.szlka, N.zerénd): 'mocsári zsurló', *beka rokka* (Horgos): 'útszéli zsásza' | SzegSz. 1: 129: *békarokka* 'Equisetum arvense' | OrmSz. 34: ua. | Szabó-Péntek 138: ua. (Kovácsna) 'ua.' | MNy. 23: 68: ua. (Peszéradacs) | Nyr. 95: 481: ua. (Kárász, Magyaregregy) | MNöv. 29: ua. (Dunántúl) | Nagy 17: ua. (Nagyváty) | Nép és Nyelv 1943: 140: *beka rokka* (Horgos) 'Lepidium draba' | Kovács 37: *békarokka* (Szigetköz) 'Equisetum arvense' | Edes 52: ua. (Balatonfelvidék) | Nyr. 85: 441: ua. (Várdaróc) 'ua.' | Nyr. 10: 331: *beka rokka* (Sopron és Vas m.) 'ua.' | Nyr. 4: 24: *békarokka* (Somogy m.) 'ua.' | BüTsz. 26: ua. (Büssü) | Nyr. 30: 99: ua. (Vas m.) | Nyr. 37: 94: ua. (Tolna) | Györffy 159: *beka-rokka* (Zalaszegvár) 'ua.' | MNy. 23: 68: ua. (Jászság, Peszéradacs), uo. 589: *biékarokka* (Zala m. Páka) 'zsurló', uo. 33: 346: *biékarokka* (Őrisziget) 'ua.' | Ethn. 3: 56: *beka rokka* (Vas m., Sorok) 'ua.' | NéprÉrt. 33: 239: ua. (Cserszegtomaj) | uo. 35: 77: ua. (Zalabaksa) | Nyr. 33: 478: *biékarokka* (Rábaköz, Bősárkány) 'Equisetum' | BaNyj. 72: *biékarokka* 'ua.'. Ez a bambuszhoz hasonlító mocsárlakó az egyetlen leszármazottja azoknak a hatalmas, páfrányszerű növényeknek, amelyek úgy 200 millió évvel ezelőtt borították a földet. A száruk tetején fejlődnek ki a lófaroakra, a kukoricatorzsára vagy az üvegmosó kefére hasonlító spóratartó képletek. A tudományos név, az *Equisetum* (< latin *equus* = ló; *seta* = kefe, erős haj) is értelemszerűen 'lófarok' jelentésű. A zsurlót – dörzsölőeszközként – már az ókorban is tisztításra használták. Azóta sok évszázadon keresztül alkalmazták edények súrolására, ónedények fényesítésére. Erre utal néhány magyar társneve is, vö. *cindrót*, *cinmosófű*, *kannamosófű*, *sikár*, *siklófű*, *tálmosófű* (MNöv. 209). A *békarokka* összetétel *rokka* (ma 'guzsaly, motolla') utótagja jövevényszó, az ol. *rocca* vagy a ném. *Rocken* 'ua.' (TESz. 3: 432) jöhet számításba, amelyeknek végső forrása egy 'fon, fonadék' jelentésű germán szótő. Ez pedig a jelölt növényre kitűnően illik. A fonás művelési eszközeire, közvetve a fonásra mutat a növény *bábaguzsaly* (MF. 18) társneve is. Hasonnév a *kígyórokka* 'Muscari racemosum' (Nyr. 86: 440), R. 1525: *keg'yo rokka* 'Aroma' (MNy. 11: 38). Fűszernövényféle. A TESz. (3: 432) szerint a *kígyórokka* egy korai úfn. *trechenviz* 'Dracontea; kígyófű' fordítása (a kfn. *viz* szó a motolláláskor elosztott fonalak számát jelenti). A magyarban a középkori *kígyórokka* elnevezés a fürtös gyöngyike tájnyelvi neveként őrződött meg mindmáig Baranyában, Kopácson (Nyr. 86: 440).

békasaláta J: *Taraxacum* (MNöv. 154). N. ÚMTsz. 1: 394: ua. (Fogaras) 'pongyola pitypang'. Szó szerinti német megfelelője a *Krötensalat* 'Nasturtium off., *Ranunculus ficaria*' (M. 309). A szászoktól került a nyelvbe ez a nyelvjárási elnevezés, mert a *békasaláta* Erdélyben, szászok lakta vidéken használatos. Az összetétel *saláta* utótagja arra utal, hogy a *Taraxacum officinale* zöld leveléből finom saláta készül, tavasszal egészséges, vitamindús táplálék.

békasás J: *Sparganium erectum* (MF. 40). R. 1833: *béka-sás* 'háporty' (Kassai 1: 275), 1834: *béka sás* '*Sparganium erectum*' (uo. 3: 88). N. Kassai 4: 280: *béka-sás* (Hegyalja). Ismeretlen eredetű, de igen régi növénynevünk a *sás*. Első felbukkanása a magyar írásbeliségben 1342: „Locus lutosus in quo essent gramina vnkus wlgo *sas* nuncupata” (Oklsz.). Több szláv nyelvbe is átkerült, vö. szbhv. *šáš*, szln. *šáš*, cs. N. *šaši*, szlk. *šášie*, *šáš*, kárpukr. *sas* 'sás' (TESz. 3: 498).

békaselyem R. 1868: *béka-selyem* 'békákkal bővelkedő, mocsároknban tenyésző vékony, fonalforma növény' (Ballagi 1: 85). A szótár értelmezése nyomán világos a névadási szemlélet.

békasóska Népies növénynév Biharban (MNYj. 130). N. ÚMTsz. 1: 395: ua. (Kö.Jánosfalva) 'növénynév'. Valószínűleg a németből való tükörfordítás eredménye; vö. *Froschlattich* 'Potamogeton' (M. 139). Minden bizonnyal a növény savanyú íze lehet a név motivációja.

békaszappan J: *Anagallis arvensis* (MNY. 39: 159). R. 1943: N. *bikaszappan* 'ua.' (uo.). N. ÚMTsz. 1: 395: ua. (Kürt). A növény valamely részének habzó nyálkája az elnevezés motivációja. Hasonló névadási szemléletű a *kacsaszappan*, *szappanfű* '*Saponaria*' stb. név is.

békaszájú R. 1845: *békaszáju* 'fejér szőlőfajta' (BVO. 107). Az egykori, mára kipusztult fajta bogyójának az alakját leíró metaforikus szőlőnév Baranyában.

békaszem J: *Omphalodes* (Priszter 37). R. 1780: *béka-fzem-fű* '*Myosotis scorpioides*' (Phytologicon 94), 1783: ua. (NclB. 333), 1801: ua. (Éder 63), 1807: *békaszem fű* 'ua.' és *békaszem mizsót* '*Myosotis arvensis*' (MFüvK. 151), 1808: *béka fzemfű* '*Myosotis scorpioides*' (Sl. 474), 1831: *béka-szem-fű* 'ua.' (Kreszn. 1: 39), 1833: *béka szem virág* és *béka szem-mizsót* '*Myosotis arvensis*' (Kassai 1: 278), 1835: *béka-szem-fű* (uo. 4:399), 1843: *békaszemfű* 'ua.' (Bugát 30), 1845: ua. (Műsz. 138), 1862: ua. 'nefelejts' (CzF. 1: 522), 1868: *béka-szemmizsót* '*Myosotis arvensis*' (Ballagi 1: 85), 1911: *békaszem* 'ua. és *Omphalodes*' (Nsz. 31). A Diószegiéknél (1807) és nyomukban Kassainál (1833), majd Ballagi Mórnál (1868) szereplő *békaszem mizsót* utótagja a latin *Myosotis*ből „lett magyarítva”. Ugyanakkor az egyik fajt, a *Myosotis scorpioides*t *nefelejtsmizsót*nak nevezték el. Ilyesmire több példát is találunk a debreceni fűvészkönyvben: mezei *iringó* < *Eryngium*, tömjénes *pimpinella* < *Pimpinella* stb. A *Myosotis* Meliusnál *szömvi-gasztaló*, a későbbi fűvészkönyvekben *békaszemű fű*. Ez az elnevezés az *egérfül* és a *nefelejts* (< ném. *Vergissmeinnicht*, először Benkő Józsefnél bukkan föl) társneve. A hálás, igénytelen növény nép körében használatos *nefelejts* elnevezése diadalmaskodott a botanikusok terminusai fölött, így szerepel a népdalokban, népszerűvé vált a virágnyelvben mint a hűség és az emlék jelképe. Jávorka (MF.) *békaszem* néven az *Omphalodes scorpioides*t írta le, amely Diószegiéknél *nefelejts árnyó*. Az *omphalodes* jelentése 'köldökformájú', a növény magjára vonatkozik.

A *békaszem* elnevezés találó, a levelek között feltűnő az azúrkék színű, csillag-szerű virág. A *békaszem* német megfelelője a *Froschäugel* (M. 139), *Krötenäuglein* 'Myosotis, Primula farin.' (uo. 308) tükörszó, tulajdonképpen 'békaszemecske' jelentésű. Éder (63) feltevése alapján Benkő József névadása a *békaszemfű*. Az erdélyi polihisztor nyilván a ném. *Froschäuglein* 'Chrysosplenium alternif., Myosotis palustris' (M. 139) mintájára fordítással honosította meg a magyarban.

békaszittyó J: *Juncus effusus* (VN. 44). R. 1780: *béka szittyó* 'Juncus effusus' (Phytologicon 87), 1783: ua. (NclB. 359), 1833: *béka-szittyó* (Kassai 2: 365), 1843: ua. (Bugát 30), 1845: *békaszittyó* (Műsz. 138), 1862: *békaszittyó* (CzF. 1: 522). N. ÜMTsz. 1: 395: *béka-szittyó* (Magyarókerék) 'Juncus effusus' | Péntek–Szabó 245: ua. (Erdély). A *nagy szittyó* 'Juncus subnodulus' (VN. 44) elsősorban a Dunántúlon láprétek, turjánok jellegzetes társulásalkotó szittyója. A *békaszittyó* tudományos nevének latin *effusus* utótagja 'szabadon szálló, lobogó' jelentésű, amely a laza virágállásra vonatkozik. L. még a *békakosár* szócikkét!

békaszőlő J: *Potamogeton perfoliatus, crispus, natans, lucens* és *pectinatus* (VN. 16). R. 1780: *béka-fzöllő* 'Potamogeton natans' (Phytologicon 94), 1783: ua. (NclB. 332), 1793: *béka szőlő* (Földi 11), 1798: *béka fzöllő* (Veszelszki 358), 1843: *békaszőlő* 'ua.' (Bugát 30), 1845: ua. (Műsz. 138), 1862: ua. (CzF. 1: 523), 1878: ua. (Nyr. 7: 503), 1925: ua. (MF. 43), 1983: *úszó békaszőlő* 'Potamogeton natans', *bodros békaszőlő* 'P. crispus' (Növhat. 223). N. Nyárady 1: *békaszőlő* (Marosv.h.) | Nyr. 30: 348: *békszőlő* (Écs, Győr m.) 'kecskeszēmű' | Nyr. 86: 441: *békaszőlő* (Várdaróc) 'Potamogeton perfoliatus'. Hosszú, nyúlánk kocsányon imbolygó, szőlőfűrthöz hasonló virágfüzéireiről elnevezett növény. Termése gömbölyű vagy tojásdad egyszemű bogyó; ez is emlékeztet a szőlőre. Mint vízinövény, a békának termi szőlőjét. Mindkét alkotóelem (*béka* + *szőlő*) őtörök eredetű. A *Potamogeton natans* *úszó békaszőlő* nevét az motiválja, hogy az élelő növény elliptikus levelei a víz színén úsznak. A *Potamogeton crispus* *bodros békaszőlő* neve szintén szakszó. A név a hosszúkás levelekre utal, amelyek sűrűn fogazottak és fodros szélűek.

A tudományos *Potamogeton* (< gör. *potamos* = folyó; *geiton* = szomszéd) elnevezés is a növénynek a békával közös élőhelyére vonatkozik. A *békaszőlő* román megfelelője a *broasca apei* 'Potamogeton lucens' és a *broscarița* 'P. natans' (Weeds 1339). A németben pedig *Froschlattich* (M. 139), azaz *békasóska* a neve.

békatarsoly R. 1590: *beka tarsoly* 'Bursa pastoris' (SzikszF. 10), XVI.sz.: *beka tassol* 'ua.' (Ért. 54), 1604: *bekatarfoly* 'ua.' (MA.), XVII.sz.: *beka tassoly* 'Tragium' (Dioszkuridész bej. 166), *beka tasoli* 'Bursa pastoris' (Herbolarium), 1703: *béka tarsoly* (Botanicon), 1708: *béka tarfoly* 'ua.' (MA. 15), 1762: *béka tarsoly* 'ua.' (PP. 761), 1775: ua. (Csapó), 1783: ua. (NclB. 393), 1793: *békatarsoly* (Földi 18), 1807: *béka-tarsoly* 'ua.' (MFüvK. 374), 1815: *béka tarsoly* 'Potamogeton natans' (Kassai B. 66), 1833: *béka-tarsoly* 'Taschenkraut' (Dankovszky 132), 1835: *béka tarsoly* 'Thlaspi bursa pastoris' (Kassai 4: 63), 1863: ua. (CzF. 1: 523), 1911: ua. (Nsz. 31). Földi a „gyermeki, tsúf, alacsonyágó mutató betstelen Nevek” között sorolja fel (a jelentés megadása nélkül), pedig ennek az összetett szónak – stilisztikai szempontból – nem lehet különösebb baja. Minden bizonnyal Szikszai Fabricius Balázs névalkotása, a német *Froschtäschchen* 'Ranunculus repens' (M. 139) mintájára. A nála megadott latin jelentés, a *Bursa pastoris* (< lat. *bursa*

= a táska; *pastoris* = pásztor) fordítása szintén használatos – *pásztortáska* (R. 1807: *pásztor táska* [MFüvK. 374]) néven – a magyarban. Alakfestő elnevezés, hason- nevei: R. 1590: *isten taskaia* (SzikszF. 10), *pap erszény* (MFüvK. 374), 1783: *pász- tor táskája*, *pásztor tarsoly*, *pásztor erszény*, német *Hirtentäschlein*, *Taschenkraut*, *Seckelkraut*, francia *bourse a pasteur* (NclB. 393).

békatej R. 1706: *béka téj* 'Aster atticus' (PPNomH.). Hapax. Nyilván Pápai Páriz Ferenc vette át a németből tükörfordítással; vö. *Krötenmilch* 'Euphorbia' (M. 309), de a magyarban azután nem honosodott meg ez a név. Ennek egyik oka éppen az lehet, hogy szótárába már ő sem vette fel.

békateknő R. XVI. sz.: *beka tekenē* 'v'yz mellet talanŷ' (Ars Medica 507), 1708: *béka tekenő* 'Chelonium, Tegumen testudineum' (MA. 15), 1833: ua. (Kas- sai 1: 278), 1836: *béka tekenő* 'Mya pictorum' (uo. 5: 81). A Révai-lexikon (2: 797) szerint 1911-ben már nem növénynév volt a *békateknő*, hanem édesvízi kagylóink héját jelölte. Akár Viski Károly nyelvjárási adata, a *békatekenyő* (ToNyj. 41).

békaterjék J: Aster atticus (Natter: Virágos Könyv 60). R. 1578: *béka teriéc* 'ua.' (Herbarium 87a), 1683: *beka terjek fű* 'Ranunculus' (Nyr. 40: 109), 1775: *béka therjék* 'csillagfű' (Csapó 62), 1783: ua. 'Aster atricus' (NclB. 416), 1845: *béka terjék* (Műsz 138), 1911: *békaterjék* 'ua.' (Nsz. 31). Az állatnévvel képzett össze- tett szó utótagja a középkorban sok pénzt érő *theriak* nevű, az összes földi bajok ellen használatos orvosság magyarosított formája. A *teriek* már egészen korán kimutatható a magyar írásbeliségben és több más nyelvben is, vö. a. *theriac*, ném. *Theriak*, fr. *thériaque*, ol. *triaca*, or. *teriják*, szln. *terják* 'orvosság; a kígyómarás mérge' (TESz. 3: 902), amelyek végső forrása a gör. *θηριακος* 'állatokra vo- natkozó'. Ez a latinon keresztül terjedt el, vö. lat. *theriacus* 'harapást gyógyító', *theriaca* 'harapás elleni gyógyszer' (uo.). Valószínűleg a gyógyászat révén az orvosbotanikai latinból került át a szó, vagy a kereskedelemnek köszönhetően az olaszból, vagy a németből. Mollay Károly szerint (Német–magyar nyelvi érintke- zések 531) korai újfelnémet eredetű, vö. úfn. *tyriack* 'ellenmérég'. A magyarországi latinságban 1434-től adatolható.

A növény hasonneve, a *csillagfű* a görög–latin *Asterion* nyomán a német *Sternkraut* (már Meliusnál és Benkőnél is így szerepel: Herbarium 88, NclB. 416) mintájára alakult. A tudományos *Aster atticus* elnevezés jelentése 'Atticából va- ló csillag'.

békatojás N. SzlavSz. 1: 66: *béikat'ojaos* 'Lemna minor'. A nyelvjárási elnevezés *tojás* utótagja alakleíró, a békalencse apró, félgömb alakú szár részére vonatkozik. Ógörög eredetű botanikai kifejezés egyébként a *békatojásszerű* ter- minus, a 'béka' és 'sperma' szavakból képzett *Batrachospermus* (DBP. B 62), il- letve a német *Froschlaichähnlich* (uo.) a mintája.

békatők R. 1775: *béka tők* 'öt levelű fű' (Csapó). Hapax, más forrásban nem szerepel.

békatőr J: 'keskeny levelű gyékény' (Herman Ottó: Erdőn, mezőn. Bp. 182). R. 1925: ua. 'Sparganium erectum' (MF. 40), *békatőr*, *békatőrfű* 'Iris pseudocaris' (MF. 193). N. ÜMTsz. 1: 396: *bika-tőr* (Sarkad) 'sárga virágú, szúrós gubót ter- mő vízinövény' | MTsz. 1: 112: *béka-tőr* (Hajdúszoboszló) 'Typha angustifolia'. A növényt keskeny, tőr alakú leveléről nevezték el így. A *Typha angustifolia* név

utótagja is a növény keskeny leveleire utal: < lat. *angustus* 'keskeny', *folium* 'levél'. Ez a szívós, hosszúkás levél szatyrok fonására alkalmas.

békatulipán J: *Iris* (Nyr. 84: 211). N. ÚMTsz. 1: 396: ua. (Lázi, Veszprémvarsány) 'vizenyős helyen tenyésző nőszirm'. A népryelvi elnevezés szemléleti alapja ennek a vízinövénynek a tulipánéhoz hasonlatos virága.

békatutaj J: *Hydrocharis morsus-ranae* (VN. 14). R. 1807: *békatutaj Úszány* 'Potamogeton natans' (MFüvK. 135), 1862: *békatutajuszány* 'ua.' (CzF. 1: 523), 1868: ua. (Ballagi 1: 85), 1872: *békatutaj uszany* 'ua.' (FKézK. 346), 1893: *békatutaj* 'Hydrocharis' (Pallas 3: 1), 1925: ua. (MF. 51). N. MTsz. 1: 112, Nyr. 3: 544, Herman.Pászt. 672: *békatutaj* (Szabolcs m.) 'Hydrocharis' | FöldrKözl. 22: 65: ua. (Balaton). Névadó nemzetség a Hydrocharitaceae családban a *békatutaj*. Úszó hínáröv a többnyire sekély állóvizekben és nádasokban. Az indákon kialakuló bemetszett kerek levelek lemeze a víz felszínére kerül, és a víz színén úszó levélrózsákat alkot. Erre utal a korai forrásokban a szóösszetétel *úszány*, *uszány* utótagja. A víz színén szétterülő növény kerek, úszó levelein apró békák ugrálnak, sütkéreznek vízi rovarokra várva. Ez a „*békák tutaja*”. Idegen nyelvi megfelelői is hasonló szemléleten alapulnak, vö. or. *ljágusecsij vodokrász* (tkp. 'békavízszín') 'Hydrocharis morsus ranae' (MO. 62), r. *iarba broastelor*, szbvh. *beli žabogríz*, szlk. *vodnianka žabia*, le. *zabi'sciek pliwajacy* 'ua.' (Weeds 852).

Tudományos nevében a *Hydrocharis* (< *hydor* = víz; *charos* = öröm) 'vízi-öröm, vízidisz', a *morsus-ranae* (< lat. *morsus* = harapás; *rana*, genitív *ranae* = béka) pedig 'békaharapás' jelentésű. Ennek szó szerinti megfelelője a német *Froschbiß* (PbF. 302) növénynév. Ez a levelek alakjára vonatkozik, ugyanis a csendes víztükrön úszó, szív formájú levelek csúcsa olyan, mintha kiharapták volna.

békavarfű J: *Prunella* (MNöv. 72). R. 1783: *béka var-fű* 'Prunella vulgaris' (NclB. 390), 1807: *békavarfű* 'ua.' (MFüvK. 356), 1815: *béka var fű* 'ua.' (Kassai B. 235), 1824: *békavar-fű* 'ua.' (Magyarázat IV :10), 1833: *béka var-fű* (Kassai 1: 278), 1843: *békavarfű* 'ua.' (Bugát 30), 1845: *békavarfű* (Műsz. 138), 1869: *békavar* 'ua.' (Math. és TermTudKözl. 6: 181), 1872: ua. (FKézK. 239), 1896: *nagyvirágú békavár* 'ua.' (TermTudKözl. 28: 23), 1911: ua. (Nsz. 31). Benkő József minden bizonnyal erdélyi etnobotanikai terminust szerepeltetett „fűszéres nevezeti” sorában, és tette a későbbi növénytani művek egyik szaknyelvi kifejezésévé. Gyógynövény; az utótag magyarázatára vö. R. 1395 k.: „bupho: *varf* Beka (*varaf* Beka)” 'az állati bőrfelületnek színben is elütő, kiemelkedő foltja' (BesztSjz. 1111), 1405 k.: „*lsabies: var*” 'sebekkel járó betegség' (SchlSjz. 465), XVI. sz.: *békavar* 'varas daganat'. A Révai-lexikon szerint (1911. 2: 797) a *békavar* a csüdsömör elnevezése.

békavirág J: *Batrachium* (MNöv. 205). R. 1742: *béka virág* 'kerti virágfajta' (SzT. 1: 713), 1762: ua. 'Hieracium' (PP. 761), 1766: ua. (Mátyus 389), 1775: *béka-virág* 'Ranunculus' (Csapó 34), 1783: ua. (NclB. 383), ua. 'Hieracium murorum' (uo. 410), 1793: *békavirág* 'Ranunculus' (Földi 25), *boglárka békavirág* 'R. asiaticus' (uo. 26), 1799: *béka virág* (Fábián 19), 1807: *békavirágrozsza* 'Rosa ranunculi' (Márton.Term. XIV, 9: 50); szintén a latinból való a ném. *Ranunkel-Rose* és a fr. *Rose-renoncule* (uo.), 1814, 1820: *béka virág* 'kerti virágfajta' (SzT. 1: 713), 1831: *béka-virág* 'Ranula linguae' (Kreszn. 1: 39), 1833: ua. 'Ranunculus

acris' (Dankovszky 132), 1835: ua. (Kassai 4: 110), 1843: *békavirág* 'ua.' (Bugát 30), 1845: ua. (Műsz. 138), 1862: ua. (CzF. 1: 523), 1883: ua. 'Leucojum vernum' (Nyr. 12: 477), 1925: N. ua. 'Caltha laeta' (MF. 351), ua. 'Ranunculus flammula' (uo. 373). N. ÜMTsz. 1: 396: *békavirág* (Ásványráró és vid., Bonchida, Kolozsvár, Hétfalu): 'gólyahír', (Gyula, Sólyom, F.bánya, Kárásztelek, Krasznarécse, Mocsolya, Szl.cseh, Tasnád, Zilah, Zsibó, Szucság, M.lópád, Bözöd, Székelyföld, Somorja): 'pitypang', *bikavirág* (Magyarókerke) 'gólyahír', *békavirág* (Réty, M.lóna): 'boglárka', (Torda): 'tavaszi tözike'. Sok helyen a martilapu, illetve a korcs varjúháj neve is. | SzlavSz. 1: 67: *béikavërdog* 'vad százszorszép' | SzegSz. 1: 129: *békavirág* 'Lemna minor', 1: 130: ua. 'gyermekláncfű' | NövKözl. 2. 22: ua. (Szucság, Kolozs m.) 'Caltha palustris', 2: 24: ua. (Zilah, Nagykároly, Kolozsvár, Kiskapus) 'Taraxacum officinale' | Szabó-Péntek 59: ua. (Kibéd, Detrehemtelep, Felső-sófalva, Mikóújfalva, Parajd, Zetelaka) | uo. 138: ua. (Kovácszna) 'Caltha palustris', ua. (Gyergyószárhegy) 'Alisma plantago-aquatica', ua. (Deményfalva, Vajdakamarás) 'Leontodon autumnalis', ua. (Gyergyóalfalu) 'Pirola uniflora', ua. (Kovácszna) 'Ranunculus acris', ua. (Ludas) 'R. repens', ua. (Detrehemtelep, Felsőfalva, Kibéd, Zetelaka) 'Taraxacum officinale' | MNy. 23: 68: ua. (Apaj p.) 'Lepidium cartilagineum', uo. 263: ua. (Magyarlapád) 'ua.' | Honismeret 1979/7/: ua. (Kalotaszeg) | Kótyuk 76: *bikavirág* (Kárpátalja, Rát) 'Ranunculus sardous' | Kovács 17: *békavirág* (Szigetköz) 'többféle boglárka neve, amelyek a vízben vagy vízparton élnek' | BotKözl. 64/1: 27: ua. (Kalotaszeg) 'Taraxacum officinale' | MNy. 4: 31: ua. (Réty) 'Ranunculus acer', ua. (Hétfalu) 'Caltha laeta' | Györffy 165: ua. (Hódmezővh.) 'Sedum hybridum', uo. 164: ua. (Szászlóna) 'Ranunculus repens', uo. 166: ua. (Torda, Szucság, Bözöd, Székely-udvarhely és Keresztúr) 'Taraxacum officinale', (Szentmiklós, Tordátfalva) 'Tussilago farfara' | ToNyj. 41: ua. (Torda) | NyIrK. 1: 150: *békavirág* (Szilágyság: Kárásztelek, Mocsolya, Récse, Szilágycseh, Tasnád, Zilah, Zsibó, Szatmár, Felsőbánya, Bihar, Sólyom), *bikavirág* (Szilágyság: Kraszna, Zilah: Nagykároly, Érmellék: Éradony, Érendréd, Érkörös) 'Taraxacum officinale'.

Széles nyelvjárási elterjedtségű etnobotanikai terminus. Valószínűleg német mintára keletkezett szóalkotás a magyar botanika szaknyelvében. Megfelelője a *Froschblume* 'Anemone, Caltha palustris, Ranunculus acer.' (M. 139), illetve a *Krötenblume* (uo. 308–309). Ez utóbbi 27 növényt is jelöl az adatok szerint.

gabáncsos béka J: Potamogeton. N. Beke: A pápavidéki nyelvjárás. Bp., 1905. 36: *gabáncsos biéka* (Marcótú) 'hínár'. Veszprém megye északnyugati részén följegyzett nyelvjárási adat. A *gabáncsos* előtag talán a *gabalyít*, *gabalyodik* családjába tartozik és 'összekuszált' jelentésű, a vízinövény kusza szövevényére utalva.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Ars Medica	=	Lencsés György: <i>Ars Medica</i> . Kézirat orvostanikai mű. 1570 k.
Atrebatib	=	C. Clusius: <i>Atrebatib Rariorum aliquot Stirpium</i> . Antverpiae, 1583.
Botanicon	=	Th. Dorstenius: <i>Botanicon</i> . Frankfurt, 1540. A füveskönyvbe bejegyzett magyar növénynevek 1703-ból.

- Botta = Botta Pál: *88 színes oldal a vízi- és a mocsári növényekről*. Bp., 1987.
- BVO. = Hölbling Miksa: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs, 1845.
- Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.
- Dankovszky = Dankovszky G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
- DBP. = Vaczy, Coloman: *Dicționar botanic poliglot*. București, 1980.
- Dioszskuridész bej. = Szabó T. Attila: *Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI.–XVIII. századból*. Studia Universitatum V. B. Bolyai. Tomus III. Nr.6. Series IV. Cluj, 1958.
- Diószegi = *A MFűvK. Diószegi saját jegyzetelt példányának kézírásos betoldásai, valamint egy későbbi tulajdonos, Csécsi Nagy Imre debreceni főiskolai tanár „névlaistroma betürendben”*. (OSzK Kézírtattár és Régi Nyomtatványok Tára 1290 oct.Hung.1–2.)
- DLR. = *Dicționarul limbii romane*. Bukarest, 1913–.
- DRM. = *Dicționar romin-maghiar*. Bukarest, 1964.
- Éder = Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Bp., 1978.
- FK. = Beythe András: *Fives kőnűv*. Nemetújvár, 1595.
- FKézK. = Hazslinszky Frigyes: *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.
- Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
- Graumann = Graumann Sándor: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.
- Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fveknec nevekről, természetekről és haßnairól*. Kolozsvár, 1578.
- Herbolarium = Herbolarium, Vincentiae (1491) bejegyzései (in: MNy. 11: 131–5.)
- Kájoni = Kájoni János *Hasznos Orvoskönyve*. Kézírásos mű 1661-ből.
- Kovács = Kovács Antal: *„Járok-kelek gyöngyharmaton”*. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
- Kubinyi = Kubinyi Ágoston: *Magyarországi mérges növények*. Buda, 1842.
- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen. I–II*. Prága, 1970.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- Magyarázat = Szádler József: *Magyarázat a magyar plánták' szárított gyűjteményéhez*. Pest, 1824.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MNöv. = Csapody V. – Prisztler Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- MO. = Magyar Beck Vladimir: *Magyar–orosz mezőgazdasági szótár*. Bp., 1953.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In: Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiae, 1584.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növénytársítás*. Bp., 1911.
- Nyárádi = Nyárádi E. Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyáreleli növények*. Marosvásárhely, 1914.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.

- PaxCorp. = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
- PbF. = R. Schubert – G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Péntek–Szabó = Péntek J. – Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- PE. = Pannon Enciklopédia. *Magyarország növényvilága*. Bp., 1995.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- Posoni kert = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat – Bécs, 1664.
- PPNomH. = Pápai P.F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (in Nyr. 29: 363–6)
- PróbOrv. = Révay István: *Próbálós bizonyos orvosságok*. 1662. In: *Medicusi és borbélyi mesterség*. 1698–1703. Bp., 1989.
- Rácz = Rácz Gábor: *Plantale medicinale diu flora spontană a bazinului Ciuc*. Miercurea-Ciuc, 1968.
- Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
- Tabernaemontanus = J. T. Tabernaemontanus: *Kräuterbuch*. Frankfurt am Main, 1588. Későbbi kiadása: 1731.
- Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótártska*. Győr, 1792.
- V eszelszki = Veszelszki Antal: *A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
- Weeds = Williams, G. – Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Bp., 1987.
- Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* [CsopNyelvDolg. 36]. Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Béka 'frog' in plant names

Popular plant names are not only important for their linguistic and botanic aspects but also as part of the cultural history of mankind. Of the various subtypes, plant names involving animal names are especially intriguing. Many Hungarian plant names involve *béka* 'frog' as an anterior constituent, for instance: *békabuzogány* 'bur-reed', *békadunyha* 'frog's blanket', *békahagyma* 'frog's onion', *békakáposzta* 'frog's cabbage', *békakorsó* 'water-parsnip', *békakosár* 'frog's basket', *békaláb* 'frog's foot', *békalencse* 'duckweed', *békalilom* 'water violet', *békarokka* 'shave grass', etc. This animal name almost exclusively occurs in names of plants growing in water or in moist places. The author discusses the word history and word geography of 60 such plant names found in various botanic treatises, folklore texts and linguistic compendia, trying to explore their conceptual background and motives and to give etymological explanations.

A félelem tartományába tartozó negatív érzelmek konceptualizációjáról

A konceptualizáció fogalma a tárgyak, események, jelenségek megismerési folyamatban történő felfogásának a módját jelenti, és mint mentális tapasztalat magában foglalja a szenzorikus tapasztalatot, az ábrázolás módját, a fogalmak képzésének a folyamatát, amely nagymértékben a metaforák és/vagy metonímiák bázisán alapul, valamint a kontextustudást is. A megismerési folyamatok meghatározzák a fogalomhoz tartozó különböző aspektusok nyelvi felfogásának a jellegét. A kognitív szemantikában a jelentés azonos a konceptualizációval, amely a nyelvi jelentés természetének szubjektív voltát, a kognitív folyamatok profilírozását és az utóbbiaknak a konvencionálisítását jelenti. A kognitív nyelvtudományban az a nézet lett uralkodóvá, amely szerint az a fogalomrendszer, amely megszabja az objektív valóságban észlelt entitások alakját, nagymértékben metaforikus jellegű. A konceptuális metaforák a mindennapi tudás modelljeit reprezentálják, amelyek a forrás- és a céldomén között fennálló relációkat tükrözik. A kognitivisták azt állítják, hogy a metaforák bázisán jön létre a fogalmak alapvető készlete, és ez elsősorban az emberi érzelmekre érvényes. A metaforák lehetővé teszik az egyik fogalomnak a másik kategóriáiban történő megértését, azaz a kevésbé konkrét és nagy határozatlansággal bíró fogalmaknak a konkrétabb, az emberi tapasztalatban jobban rögzültek segítségével való kifejezését. A kultúránkban és a mindennapi nyelvünkben rögzült fogalmi rendszernek a struktúráját nagymértékben az úgynevezett konvencionális metaforák határozzák meg.

Az érzelmekről szóló beszélgetés kifejezi az érzelmek átélésének, valamint a velük összefüggő cselekvésnek és viselkedésnek a módjait, amelyek az adott kultúrában konvencionálisan hozzájuk kapcsolódnak. Érdemes hozzátenni, hogy a filozófusok és a pszichológusok véleménye szerint az érzelmeket azért nagyon nehéz definiálni, mert az emocionális gondolkodás nem alapulhat az intellektuális megismerést tükröző természetes nyelvi kifejezéseken (Buczyńska-Garewicz 1975).

J. LeDoux szerint emocionális életünk sémáit a természet és a kultúra szolgáltatja (LeDoux 2000: 160). Ezzel kapcsolatosan felvetődhet a kérdés, hogy milyen hatást gyakorolnak a biológiai és a kulturális tényezők az érzelmekre. A természet és a kultúra közötti relációra vonatkozó kérdés különös fontossággal bír az összehasonlító kutatásokban, amelyeknek célja annak a keresése, ami univerzális és ami kultúrspecifikus. A természet azt határozza meg, ami:

- biológiailag beprogramozott, velünk született, génjeinkben rögzült, tehát a külső körülményektől függetlenül önállóan fejlődik;
 - minden ember számára (részben az állatok számára is) univerzális;
 - az evolúció segítségével magyarázható meg;
 - viszonylag tartós.
- A kultúra azt jelöli ki, ami:
- a biológián kívüli, az egyének és a közösségek által létrehozott, a szocializációs folyamatban megtanult, a megfelelő társadalmi és kultúrkontextus nélkül nem aktiválható;

- specifikus az adott nyelv- és kultúrközösségre nézve, kizárólag emberi és megismételhetetlen;
- az értékrendszer, a meggyőződések stb. által motivált, és az adott közösség által preferált életstílusokkal függ össze;
- a történelmi időben viszonylag gyorsan változik (Mikołajczyk 2004: 33–4).

Mivel a nyelv a kultúrközösségnek a terméke, joggal tételezhetjük fel, hogy az adott nyelv nevei által jelölt érzelmek kultúrafüggőek (Wierzbicka 1999). Ekman és más pszichológusok viszont (pl. LeDoux 2000: 130–2; Evans 2002: 19–34) azt állítják Wierzbickával ellentétben, hogy az olyan angol nevek, mint például *anger* vagy *fear* univerzális, az emberek és az állatok számára közös, az evolúció folyamatában kifejlődött emóciók, amelyek biztosítják a vészhelyzetben való védekezést. Hozzájuk kapcsolódik a könnyen felismerhető arckifejezés (pl. az összeráncolt homlok, fogcsattogtatás harag esetén, tágra nyílt szem félelem esetén stb.) és a megfelelő cselekvésmód (pl. agresszív viselkedés harag és a menekülés félelem esetén). Így a szóban forgó emóciók képei, az említett szerzők szerint, a természet által motiváltak, intuitíve érthetőek, és tapasztalatilag közel állnak minden emberhez. Ezért alapot szolgáltatnak más, sokkal bonyolultabb és kultúrától függő fogalmak megmagyarázásához (LeDoux 2000: 132). Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a nyelvész számára az alapvető emóciók pszichológiai elmélete az inspiráció forrása lehet, de egyidejűleg komoly kétségeket is ébreszt.

A fenti reflexiók tükrében nézzük meg, hogy milyen módon rögzültek a magyar nyelvben az e cikk címében jelzett negatív érzelmek.

A FÉLELEM tartományába tartozó negatív érzelmek (aggodalom, aggódás, borzalom, borzongás, ijedtség, izgalom, pánik, rémület, rettegés, riadtság, szorongás, vakrémület) gyakran az EMBERI TESTET BÉNÍTÓ ERŐKént konceptualizálódnak, amely a szervezet életfunkcióinak normális működését gátolja, például: *a rémület megbénította őt; megmerevedik a rémülettől; eszméletét veszítette félelmében; a rémülettől (félelemtől) megdermed; Az ijedtség lebénítja az agyunkat...* (MNSz.); *vkinek elszorul a szíve a félelemtől; rémületében kővé meredt; „Misi úgy meg volt rémülve, szinte fájva lett, a lábát alig bírta megmozdítani”* (Móricz Zsigmond); *„A konyhában a vénasszony megdermedve állott, s a gyermekek, mint megszeppent csirkék bújtak az anyjuk kötője alá”* (Móricz Zsigmond); *Néha a félszgyökér is hasat kap* (= Van, aki az ijedtségtől is hasmenést kap); *Ló farkánál kantároz az ijedt katona* (= A félelem elveszi az ember esztét); *A félénk katona jobb lábánál keresi a kengyelt* (= A félelem úgy megzavarja az elmét, hogy mindent fonákul végez az ember); *vkinek elakasztotta a lélegzetét az ijedtség; Félúton megállnak a mozdulatok. Tapintható rémület* (MNSz.); *Most érzem a rémület első sokkját* (MNSz.); *...szorongás, félelem és rettegés következtében beállt súlyosan depresszív állapot...* (MNSz.); *ijedtében megrezzen; „elállt a lélegzete is ijedtében”* (Gárdonyi); *ijedtében majd hanyatt esett; ...mert a fáradtság és a félelem minden estére szoborra némitja őket* (MNSz.); stb.

Ez az erő meggátolhatja a beszédet (pl. *elnémul ijedtében; az ijedtségtől elakadt a szava; ...a szót váratlan rémület fojtja...* (MNSz.) de okozhat halálérzést is (pl. *ijedtében [izgalmában] majd meghalt; ...a gyilkosság közvetlen motivációja gyakran egy allergikus félelem* (MNSz.); *halálfélelem; halálos félelem [ijedtség]*).

A FÉLELEM ERŐ metafora az olyan kifejezéseket is motiválja, mint például: *égnek áll a haja az ijedtségtől; rémületében égnek meredt a haja; Miklós erős szívét félelem vibrálja...* (MNSz.); *reszket (remeg) a félelemtől (félelmében); lábai reszketnek az ijedtségtől; remeg a keze az ijedtségtől; didereg, mint ősszel a cigány (táj.)* (= reszket a félelemben), ahol ez az ERŐ általában ellenőrizhetetlen mozgásba hozza az ember egész testét, illetve testrészeit. Ez emberi testben végbemenő mozgás negatívan valorizálódik. Ezen kívül az olyan kifejezésekben, mint például: *reszket (remeg) a félelemtől (félelmében); lábai reszketnek az ijedtségtől; remeg a keze az ijedtségtől* stb. a FÉLELEM HIDEGKÉNT történő konceptualizációját is felfedezhetjük (vö: *reszket [didereg] a hidegtől* stb. kifejezéseket). Erre utalnak a következő példák is: *a hideg borzongás végig futott a hátán; a halál*

hidege veri ki; A hideg rémület futott rajta végig (MNSz.); *Csak a hideg félelem marad???* (MNSz.); *...pedig szívét jeges félelem szorította össze* (MNSz.); *borzongja a hideg; „Tetőtől talpig futott rajtam a hideg borzadály”* (Jókai Mór).

Az érzelmek konceptualizációjánál a SZÍN és a HŐMÉRSÉKLET domének feltételezik egymást, mivel az ember fiziológiájában a magas hőmérséklet általában a bőr kivörösödését okozza, viszont a hőmérséklet csökkenésével az emberi szervezet funkcionálása lelassul, és ennek következtében a bőr sápadttá válik (Pajdzińska 1990: 100–4; Jędrzejko–Nowakowska-Kempna 1985: 81–90; Nowakowska-Kempna 1996: 116–44). Például: *elsápadt a félelemtől (félelmében); a rémülettől elsápadt* stb. A nyelvi anyag azonban azt is mutatja, hogy e szabálytól eltérés is lehetséges. Például a FÉLELEM tartományához tartozó PÁNIK VESZÉLYES SZUBSZTANCIÁNAK is felfogható, amely fel is robbanhat, például: *kitört rajta a pánik; A rémület utólag kitört rajta...* (MNSz.); *„Egész testét előntötte a forróság. Rémületes hőség tört ki benne”* (Móricz Zsigmond). Nowakowska-Kempna (1996: 153) azt hangsúlyozza, hogy a TŰZ mint elemi erő az érzelmek PUSZTÍTÓ ERŐKÉNT történő konceptualizálását is lehetővé teszi, például *begyullad*. Ide tartozik az olyan kifejezés is, mint például: *A Vas István arcáról sugárzó rettegés hője zavarta a tudatokat és az olvasást.* (MNSz.).

Az érzelmek PUSZTÍTÓ ERŐKÉNT való megjelenése az olyan kifejezéseket is motiválja, mint például: *vkít gyötör a félelem; félelmében gyötörődik; szorong (szorongatja) a félelem; Panthus már rokkant, – az erejét is megtörte a rettegés...* (MNSz.); *...látta a fegyelmezett, mozdulatlan pilótát, aztán ledöntötte az ijedség. Hátraesett* (MNSz.); *a félelem szorongatja vki szívét; ...neki a rémület szorította a gégéjét...* (MNSz.); *„Szívemet ősz szorongás markolta”* (Szabó Lőrinc); *„Fogyott... Pedig napjában háromszor is itatták vele a borzongás ellen való [...] teát”* (Móra Ferenc); *kinozza a félelem; beteges, gyötörő, halálos, kínzó, páni, pokoli félelem; ... valahol mélyen a rettegés rágja a szívünket...* (MNSz.); *...a koloratur primadonna torkát már fojtogatja a vibráló rémület* (MNSz.). A fenti példákban valószínűleg a FÉLELEM BETEGSÉG metafora is kifejezésre jut. Erre egyértelműen az alábbi kifejezések utalnak: *Ez a paranóias félelem...* (MNSz.); *...és persze mindent átítat a paranoid félelem...* (MNSz.); *A pánik nem hisztéria, hanem betegség* (MNSz.); *A pánikbetegség meglehetősen gyakori állapot...* (MNSz.); stb.

A FÉLELEM tartományába tartozó érzelmeknek a térbeli dimenzióban történő konceptualizációjánál az emberi test, illetve testrészek (mindenekelőtt az arc, a szem és a szív) olyan TARTÁLYKÉNT értelmeződnek, amelybe az érzelmek mint a tartályt kitöltő SZUBSZTANCIA bekerülnek (MOZGÁS BELÜLE), benne vannak, és utána kívülre kerülnek ki (MOZGÁS KÍVÜLRE), például: *vkít a félelem tölt el; vki tele van félelemmel; Unicki a tollát nyújtotta, félelem volt a szemében...* (MNSz.); *...görcsbe rándul a gyomra és félelem tölti el.* (MNSz.); *Valósággal belső rémület, valóságos pánik kavardott bennem...* (MNSz.); *Ha megszólalok, megjelenik szemükben a rémület...* (MNSz.); *Nem is csak drukkk volt bennem, hanem ijedség* (MNSz.); *...kevesebb kalória és több ijedség került belénk kiskorunkban...* (MNSz.); *Egy pillanatra megkapaszkodik, pillantás nélküli gomb-szemében kíváncsi rémület* (MNSz.); *...anya szemében nyugalommá békül a rémület...* (MNSz.); *...minden porcikájában jelen van a rémület...* (MNSz.); *...megfáradtak az emberi nyelvek, félelem van a szemek fehérjében is ...* (MNSz.); *borzadás tölti el, ha rágondol; ...a tudatunkat a harag, a ragaszkodás és a félelem foglalta el* (MNSz.); *Figyeljétek meg milyen irracionális félelem lakozik az emberekben...* (MNSz.); *Miért van ez a félelem az emberekben?* (MNSz.); *A félelem fél bennem* (MNSz.); *...üresség vagyok, félelem reszkető barlangja, csontok körítette vad rettegés...* (MNSz.); *Rémületet és borzadályt ébresztett bennünk a járvány gyors terjedése; pánikot (félelmet, izgalmat, rémületet) kelt vkiben; aggodalmat (borzadást, félelmet) gerjeszt vkiben;* stb.

Ezek az érzelmek az emberi szervezeten belüli mozgásként is konceptualizálódnak, például: *A rémület úgyis állandóan ott ólálkodott bennünk* (MNSz.); *borzongás futja át a testét; Remegve állottam, s pillanatonként rémület, düh őrzítő visszáságban örvénylettek szívemben...* (MNSz.); *„Felébredt a kakas szavára, Testét a hidegtől borzadás átjárta”* (Petőfi Sándor); *végigfut rajta a borzadás; borzadás járja át;* stb. Ez a mozgás fokozódhat is (pl.: *Az előbbi ijedség rémületté fo-*

kozódott benne (MNSz.); ...az eset miatt az emberekben nő a félelem... (MNSz.); „Nem próbálom meg képét adni annak a [...] növekvő rémületnek, amit az emberek arcán nyugtalan tekintetén észrevehetett az, aki ismerte ennek a pániknak az okát [Karinthy Frigyes]; stb.), és ennek következtében nő a szervezeten belüli NYOMÁS, amely robbanáshoz is vezethet, például: *kitört rajta a pánik; A rémület utólag kitört rajta...* (MNSz.); *Szekeresen kitör a páni félelem* (MNSz.); stb.

A MOZGÁST KÍVÜLRE a következő példák is illusztrálják: *Fokozódó rémület ül ki Marcella arcára...* (MNSz.); *a félelem ül ki a szemébe; rettenetes félelem áll ki;* „Nyugodt arcvonásai ebben a percben aggodalmát fejezték ki” (Krúdy Gyula); *látszott rajta az ijedség; ...és hangjában ijedség bujkált* (MNSz.); *Szinte kiül a rémület a játékosok arcára...* (MNSz.); *Hálóingem csupa víz volt a rémület veritékétől* (MNSz.); stb.

A MOZGÁS KÍVÜLRE az emberi test megélnélkülésével, aktivitásával függ össze, amely a serkentett emberi szervezetben keletkezett energiatöbbletnek köszönhető. A szóban forgó érzelmek olyan negatív állapotváltozást okozhatnak az emberi szervezetben, amelyet különféle viselkedési forma kísér, például: „*Visitottam a rettegéstől a nagy kutyák között*” (Móricz Zsigmond); *ijedségében azt sem tudta, mit tegyen; fogai vacognak a borzongástól; azt sem tudja, hova legyen félelmében; félelemtől reszket, vacog a foga; félelemtől összeverődik a fogsora; rémületében üvölt; rémületében felkiált; rémületében visszahökken; félelemtől vacog, felsír; ijedtében megfutamodik; a rémület kiáltása; ijedten kiáltott föl; ijedt hang; ijedt mozdulat; rémült sikoltás; azt sem tudja, melyik lábára álljon* (= izgalomban azt sem tudja, mit csináljon, mihez kezdjen); stb.

Több példa is utal arra, hogy az e cikkben tárgyalt érzelmek maguk is TARTÁLYként konceptualizálódhatnak, például: *félelemben (izgalomban) él; izgalomban van; izgalomban (félelemben, rettegésben, rémületben) tart vkit;* „*Szorongásban telt aztán az élete... Ha nyílt az ajtó: ő már reszketett*” (Tompá Mihály); *rémületbe esik; izgalomba hoz vkit;* stb.

Az alábbi példák viszont azt mutatják, hogy a szóban forgó érzelmek FOLYÉKONY SZUBSZTANCIÁKént konceptualizálódhatnak. Ennek az ontológiai metaforának a tapasztalati bázisát a víz alkotja. Ez a konceptualizációs mód az olyan kifejezésekben tükröződik, mint például: *...azonnal elönti az agyakat az irracionális félelem* (MNSz.); *...az asszony szeméből rémület áradt...* (MNSz.); *Remegve állottam, s pillanatonként rémület, düh őrlítő visszáságban örvénylettek szívemben...* (MNSz.). Ez a FOLYÉKONY SZUBSZTANCIA az emberen kívül is létezhet, például: *A rémület... elöntötte Európát...* (MNSz.). Érdemes megjegyezni, hogy *...azonnal elönti az agyakat az irracionális félelem* (MNSz.), valamint *A rémület... elöntötte Európát...* (MNSz.); stb. kifejezések a HULLÁM metaforáján alapulnak.

A következő ontológiai metafora a LÉGNEMŰ SZUBSZTANCIA, amely a következő példákban jut kifejezésre: *Jéghidegen befúj mellünkbe a rémület* (MNSz.); *A rettegés szelei nyomnak ilyet a bél alsó traktusába...* (MNSz.); *...és akkor elillan a félelem...* (MNSz.); *a levegő félelemmel (izgalommal, aggodalommal) terhes;* stb.

Az érzelmek olyan TÁRGYként, illetve SZUBSZTANCIÁként is konceptualizálódhatnak, amely az ember tartózkodási helyein is megjelenhet, például: „*Augusztus elején leírhatatlan izgalom futott végig az egész üdülőházon*” (Kosztolányi Dezső); „*Öröm és aggodás tért ki a várba*” (Arany János); *...és az egész környéket rémület töltötte be* (MNSz.); *...ezért nagy volt az ijedség az országban...* (MNSz.); *Az ijedség azonban éppen az Egyesült Államokban a legkisebb...* (MNSz.); *...az izgalom és ijedség között ingadozva...* (MNSz.); stb. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a PÁNİK ebben az esetben is VESZÉLYES SZUBSZTANCIÁként értelmeződik, például: *A városban pánik tört ki...* (MNSz.); *A tüntetők között pánik tört ki* (MNSz.); *...csak lassan tudtak az épületben haladni, mert kitört a pánik* (MNSz.); *Akkor egy gyalogos-aluljáróban kitört pánik következtében 1425 zárandok halt meg* (MNSz.); *Egy szemtanú állítása szerint pánik tört ki az utcákon, az emberek rohannak...* (MNSz.); *Ahmadábádban ismét pánik tört ki, sokan az utcán töltötték az éjszakát* (MNSz.); stb.

Egyes kifejezésekben a FÉLELEM mint olyan ELLENSEG rögzült, akivel az ember háborút vív, és ebben a háborúban csak az egyik fél lehet győztes. Íme a példák: *ijedség vesz rajta erőt; vak-*

rémület vett erőt vkin; átadja (átengedi) magát a pániknak; rátör a félelem; ...hirtelen belém nyilalt a sötétben a rémület... (MNSz.); nem bír le a félelem; ...halálos ijedség támad... (MNSz.); ...e távolság előtt támadt egy kis ijedség a parton... (MNSz.); „Olyan izgalom támadt, mintha tűz ütött volna ki” (Kosztolányi Dezső); félelem támadt benne; hirtelen támadó rémület; legyőzi (leküzdi) a félelmet; elfojtja, legyőzi aggodalmait; nem tudja leküzdeni a félelmét; megszabadult a félelemtől; stb. Az ezen érzelmektől való megszabadulás olyan állapotot jelent az ember számára, amely különleges értékkel bír. Erre az alábbi példák mutatnak: ...a legeslegnagyobb öröm félelem nélkül élni (MNSz.); ...láttam a szemekben a félelem nélküli életet, a békességet, az örömet, a boldogságot (MNSz.); stb.

A háborús műveletek metaforikájának a bázisán olyan kifejezések jöttek létre, mint például: *...valóságos rémület szállta meg... (MNSz.); megszállta a félelem; A színházban valaki tüzet kiáltott, s a közönséget nyomban vakrémület szállta meg (MNSz.); borzadás szállja meg; retteggéssel körül vesz; A Psychóban a rémület teljes fegyvertárat megtalálja az ember... (MNSz.); stb.*

A következő példákban a FÉLELEM mint URALKODÓ (MEGSZÁLLÓ) konceptualizálódik, aki erőszakkal alárendeli magának az embereket, városokat, térségeket. Íme a példák: *Tudjátok, a félelem nagy úr (MNSz.); ...akkor ne tudjátok meg, mekkora retteggés lesz úrrá a kicsin (MNSz.); Mindenki rab, a rémület hajóján! (MNSz.); ...rémület és retteggés lett úrrá mindenek felett (MNSz.); Perth lakosait kerítette hatalmába a rémület (MNSz.); ...de az emberekben a félelem dominál (MNSz.); ...a hallgatók körében félelem uralkodik (MNSz.); ...az állattenyésztők körében pánik uralkodik (MNSz.); ...az utcán a félelem igazgat (MNSz.); A szülés alatt, amikor egyszer a félelem eluralkodott rajta... (MNSz.); A fővárosban azonnal úrrá lett a pánik... (MNSz.); ...az emberek szívét döbbenet és szörnyű rémület kerítette hatalmába (MNSz.); Így kerülnek át emberek, családok az örök retteggés birodalmába... (MNSz.); ...csak a félelem tudja fenntartani a hatalmát... (MNSz.); Ez a legolcsóbb módja annak, hogy önünket nem uralja félelem (MNSz.); A retteggés nagy királya száll le... (MNSz.); stb.*

Több nyelvi példa azt mutatja, hogy a FÉLELEM ÉLŐLÉNYKÉNT (EMBERKÉNT, ÁLLATKÉNT, MADÁRKÉNT) is konceptualizálódik a magyar nyelvben. A perszonifikáció és az animizáció, mint ismeretes, olyan mentális eljárás, amely lehetővé teszi, hogy megértsük a bennünket körülvevő világban végbemenő jelenségeket. Az EMBER metafora az olyan szekvenciákban szerepel, mint például: *félelem ül ki a szemébe; borzalom (borzadály) fogja el; elfojtja a félelem (retteggés); rémület (borzongás, aggódás) fog el vkit; félelem környékez meg vkit; Félelem és retteggés Las Vegasban rulez! (MNSz.); ...babonás félelem fogta el... (MNSz.); ...elkapta a rémület (MNSz.); ...de aztán szorongás fogott el, lassú és nehéz rémület... (MNSz.); Alig ültek el a délelőtti izgalom, amíg újabb riasztó hír érkezett. Sándort eltemették; félelmet ébreszt; Felicián itt!? – csap rám a rémület (MNSz.); ...ezek falai közé ugyanis mára visszaköltözött a félelem (MNSz.); ...szívembe (ide) belélt a félelem! (MNSz.); Az ijedség újabb ütése (MNSz.); A retteggés bölcsét nevel... (MNSz.); a félelem (retteggés) nagyít (túloz, feketén fest); stb. Az ÉLŐLÉNY metaforát az olyan kifejezésekben fedezhetjük fel, mint például: *Nem szomjúság, csak retteggés, mély oldalamba kap – rettenthetetlen retteggés! (MNSz.); ...és legelők jeges tócsaiban, rémület és félelem üzte (MNSz.); Mosolygó kék szeme van, ijedség ugrál a kék gömbökön (MNSz.); „Mintha valami szörnyű félelem üzött volna, hogy mindez nem igaz...” (Szabó Lőrinc); „Agvában... égő hodályba zárt riadt baromként bóg a rémület” (József Attila); Így aztán jön a félelem... (MNSz.); ...néz a retteggés, a bánat... (MNSz.); Sok félelem születik... (MNSz.); Sötétség, zuhanás, sikoły, fuldokló pánik (MNSz.); ...egy nagy nyugtalanság, amelyben ijedség és meghatottság hajkurászták egymást (MNSz.); stb. A MADÁR metaforán a következő kifejezések alapulnak: „Mint sas fészkebe ha idegen sas szállna: Verte vadul szívét az ijedség szárnya...” (Arany János); „Ó suhogó, fekete szárnyú háború, szomszédból szálló rémület!” (Radnóti Miklós); stb.**

A LÁTÁS doménjéhez a SZEM, mint AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA, valamint a SZEM, mint AZ ÉRZELMEK TÜKRE két metafora kapcsolódik, például: *Unicki a tollát nyújtotta, félelem volt a szemében*

(MNSz.); *félelem ül ki a szemébe; ...szeméből rémület leng...* (MNSz.); *Egy pillantás nélküli gomb-szemében kíváncsi rémület* (MNSz.); *Lilian szemében gyermekes rémület tükröződött* (MNSz.); *...anya szemében nyugalommá békül a rémület...* (MNSz.); *...megfáradtak az emberi nyelvek, félelem van a szemek fehérjében is...* (MNSz.); *...megjelenik szemükben a rémület...* (MNSz.); *„félelemmel tekint vkire; Ijedt, kerek szemét a látogatóra mereszti”* (Krúdy Gyula); *aggódással nézi a fejleményeket; ...szemében homloka ráncai között, tehetetlenség és félelem...* (MNSz.); stb.

A pozitív érzelmek konceptualizációjához hasonlóan (Bańcerowski 2005) a LÁTÁS doménje, amely természeténél fogva szoros kapcsolatban áll a FÉNY doménjével, igen fontos szerepet játszik a FÉLELEM tartományába tartozó érzelmek konceptualizációjában is. Erre a következő példák utalnak: *Tört fényeket rejtett a rémület* (MNSz.); *Az asszony szemében rémület villan, kósza, befejezetlen fény* (MNSz.); *Szemükben az opálos félelem és rettegés fénylik* (MNSz.); *Megvillan, mint kés a homályban, a félelem* (MNSz.); *...a sötétségben pedig a rémület villámát a tűz bőszi...* (MNSz.); *„Szemükben riadt fény reszketett”* (Kosztolányi Dezső); *Oktalan félelem lepte meg: fényiszony* (MNSz.); stb. Egyes kifejezések (pl.: *Az asszony szemében rémület villan, kósza, befejezetlen fény* [MNSz.]; *Szemükben az opálos félelem és rettegés fénylik* [MNSz.]) azt jelzik, hogy a szem olyan csillogó, ragyogó tárgyként konceptualizálódik, amelyből árad a fény.

A világ nyelvi képében a szemén kívül az arc is azt regisztrálja, amit az ember belsőleg átél. Ebben az esetben a feljebb tárgyalt érzelmek TÜKÖRKÉNT konceptualizálódnak, amelyben tükröződnek az emóciók. Ezt az alábbi példák illusztrálják: *...arcán meglepetés és ijedség tükröződött* (MNSz.); *...kegyes arcán mintha ijedség tükröződött volna* (MNSz.); *arcvonásai aggodalmat tükröztek*; stb. Az ARC, mint AZ ÉRZELMEK TÜKRE metafora az olyan kifejezésekben is megnyilvánul, mint például: *„Nyugodt arcvonásai ebben a percben aggodalmát fejezték ki”* (Krúdy Gyula); *ijedt arc; rémült arccal nézett rám; „Nem próbálom meg képét adni annak a [...] növekvő rémületnek, amit az emberek arcán, nyugtalan tekintetén észrevehetett az, aki ismerte ennek a pániknak az okát* (Karinthy Frigyes); stb.

Néhány nyelvi példa arra is utal, hogy a fent említetteken kívül, az emberi negatív emóciók ÉPÍTMÉNYKÉNT is konceptualizálódhatnak, amit az alábbi metaforák jeleznek: *...s a rettegés épülete fölmagasodott* (MNSz.); *...miért nincsenek ablakok a félelem falai között?* (MNSz.); *...a rémület háza...* (MNSz.); *...a félelem háza...* (MNSz.); stb.

A FÉLELEM tartományához tartozó érzelmek, ahogy a nyelvi példák túlnyomó többsége mutatja, negatív axiológizációjú, tehát rosszat jelentenek az ember számára (pl.: *És minthogy örökké nem lehet félelemben élni...* (MNSz.); *A pánik rossz tanácsadó* (MNSz.); *irracionális félelem; Vagy csak a félelem sodorta őket az alantobbnál alantosabb gaztettek végrehajtására?* (MNSz.); *És a félelem az egyetlen dolog, ami gátat szab az életnek* (MNSz.); stb. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy találkozhatunk ennek az ellenkezőjével is, amikor a FÉLELEM pozitív ERŐKÉNT jelenik meg, például: *A félelem állított talpra* (MNSz.); *A szerelem rettegés...* (MNSz.); *Erőt adott az ijedség* (MNSz.); *A félelem összetart* (MNSz.); *A rettegés bölcslet nevel* (MNSz.); *...a szorongás éppoly hasznos, mint a fájdalom vagy a félelem: megvéd minket saját vakmerőségünkötől* (MNSz.); stb.

Végezetül a következő reflexió kínálkozik. Az érzelmek konceptualizálását a szomatikus és a külső megnyilvánulásokon keresztül többen „emocionális univerzáléknak” tartják (Lakoff 1987; Kövecses 1995: 181–96). Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a testi és az emocionális viselkedés egymáshoz illesztése messzemenően kultúrdifferenciálnak tűnik (Geeraerts–Grondelaers 1995: 153–179). Az ábrázolás kultúralapjaira több példa is mutat. Például a harag megnyilvánulása az arab kultúrában az ujjrágásban és a hajfűrt csavarásában, a Fülöp-szigetekiben a túlzott hallgatag udvariasságban, a svédben a haragobjektummal való kontaktus kerülésében (Duszak–Pawlak 2003) vagy a kínaiban az úgynevezett „hosszú arc” effektusban (Wierzbicka 1999: 295) jut kifejezésre.

A nyelv- és kultúrközösségek emocionális életének, ebben az embert és a társadalmat győtrő, illetve pusztító negatív érzelmeknek a megismerése az emóciók nyelvi képeinek a rekonstruálásán keresztül lehetséges.

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára* 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bańcerowski, J. 2002. A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Magyar Nyelvőr* 321–9.
- Bańcerowski, J. 2003. Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelvőr* 196–206.
- Bańcerowski, J. 2005. A pozitív érzelmek konceptualizálásának néhány kérdése. *Magyar Nyelvőr* 71–8.
- Buczyńska-Garewicz, H. 1975. *Uczucia i rozum w świecie wartości*. Z historii filozofii wartości. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Duszek, A.–Pawlak, N. (szerk.) 2003. *Anatomia gniewu: Emocje negatywne w językach i kulturach świata*. Warszawa.
- Geeraerts, D.–Grondelaers, S. 1995. Looking back at Anger: Cultural Traditions and Metaphorical Patterns. In: J. R. Taylor, R. E. MacLaury (szerk.): *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin–New York.
- Jędrzejko, E.–Nowakowska-Kempna, I. 1985. O uczuciach i ich objawach w aspekcie semantyki leksykalnej. *Przegląd Humanistyczny*. R. XXIX. nr 7/8: 81–90.
- Kövecses, Z. 1995. Anger. Its Language, Conceptualization, and Physiology in the Light of Cross-cultural Evidence. In: J. R. Taylor, R. E. MacLaury (szerk.): *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin–New York.
- Lakoff, G.–Johnson, M. 1980. *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press. Chicago and London.
- Lakoff, G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things*. What Categories Reveal about the Mind. Chicago–London.
- LeDoux, J. 2000. *Mózg emocjonalny. Tajemnicze podstawy życia emocjonalnego*. (Idézem lengyel fordítás szerint). Poznań.
- Magyar Értelmező Kéziszótár* 2003. Akadémiai Kiadó. (Második, átdolgozott kiadás). Budapest.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (= MNSz.)*. 1998–2003. Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Mikołajczyk, A. 2004. *Uczucia w języku – między naturą a kulturą*. Poradnik Językowy. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Nowakowska-Kempna, I. 1995. *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Prolegomena. Warszawa.
- Nowakowska-Kempna, I. 1996. *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Katowice.
- Nyomárfay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Magyar Nyelvőr*
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. (2. kiadás). Gondolat. Budapest.
- Pajdzińska, A. 1990. Jak mówimy o uczuciach. Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. In: J. Bartmiński (szerk.). *Językowy obraz świata*. Lublin.
- Wierzbicka, A. 1999. *Emotions across Languages and Cultures*. Diversity and Universals. Cambridge.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

On the conceptualisation of negative emotions belonging to the domain of fear

Talking about feelings expresses the ways of experiencing emotions – and acting or behaving in accordance with them – that are conventionally associated with them in the given culture. Negative emotions belonging to the domain of FEAR (alarm, anguish, anxiety, concern, consternation, dread, excitement, fright, horror, panic, scare, shudder, terror, tremble) are often conceptualised in Hungarian as a FORCE PARALYSING HUMAN BODY, as a CONTAINER [into which emotions get as a SUBSTANCE (MOVEMENT IN), in which they are contained, and out of which they emerge (MOVEMENT OUT)], as a LIQUID SUBSTANCE, as a GASEOUS SUBSTANCE, as an ENEMY, as a DOMINATOR (OCCUPIER), as an ANIMATE BEING (MAN, BEAST, BIRD), as a BUILDING, as a MIRROR, or as a POSITIVE FORCE.

Ellipszis az összetett szavak szerkezetében

Az 'ellipszis' terminus használata

1.1. A jelen dolgozat olyan megközelítést alkalmaz, mely szerint az előreható és a hátraható ellipszist egyaránt tekintjük úgy, mint a hangalakok be **nem** illesztését a szerkezetrepresentációba, mint a hangalakok beillesztésének elmaradását az egyébként teljesen specifikált, lexikai-nyelvtani jegyhalmazok terminális csomópontjai alatt. Eszerint a lexikai és nyelvtani jegyek az ellipszis pozíciójában is jelen vannak, és részt vesznek a szerkezet interpretációjában, „csak” a hangalakok beillesztése nem ment végbe. Ez a megközelítés elveti azt, hogy a „hiányzó” anyag szintaktikailag hiányozna, vagy fonetikailag törölt lenne, és hogy ezért szintaktikailag rekonstruálni vagy „másolni” kellene.

Az ellipszis tipikusan a mondat szerkezetek, illetve a szó szerkezetek tartományaiban fordul elő, röviden összefoglaljuk ennek nyelvtani feltételeit. Majd az ellipszis azon változatának jellemzésére térünk rá, amely az összetett szavak szerkezetén belül található meg. Ez utóbbi nyelvtani feltételeivel fogunk részletesebben foglalkozni, keresve az ellipsziszre jellemző általánosabb nyelvtani elveket.

A mondat szerkezet összetevőinek ellipszisééről

A magyar mellérendelt mondatokban az ellipszis lehet előreható és hátraható. Ha az engedélyező tagmondat megelőzi az ellipszist tartalmazó tagmondatot, ekkor **előreható ellipsziszről** beszélünk. Ha az engedélyező tagmondat követi az elliptikust, akkor pedig **hátraható ellipsziszről** beszélünk.

2.1. A hátraható irányúvá fordítható ellipszis az irtó hangsúlyt tartalmazó mondatokban

A nem neutrális mondatok irtó hangsúllyal ellátott összetevőket tartalmaznak.¹ Így a következő szerkezetek közül **legalább az egyiket** tartalmazza: fókusz, tagadó frázis, kérdő frázis, és kontrasztív nyomatékú kvantoros szerkezet.

Az ellipszisben résztvevő szerkezetrészeket áthúzással jelöljük. A NAGYBETŰ a kvantorpozícióban, és a fókuszpozícióban (és ez utóbbi tagadó szerkezeti változatában) kapott, kontrasztív nyomatékokat jelenti. A *dőlt nagybetű* a kontrasztív topik pozícióban kapott nyomatékokat jelöli.

Vannak olyan adatok, melyekben az ellipszis iránya megfordíthatónak mutatkozik. Az alábbi mondatokban mind az előreható, mind a hátraható V és VP- ellipszis lehetséges lenne:

- (1) a. Pista egy RENDŐRHÖZ [futott oda], és János egy TŰZOLTÓHOZ futott oda.
b. Pista egy RENDŐRHÖZ futott oda, és János egy TŰZOLTÓHOZ [futott oda].
- (2) a. János JÓL [tanul], de Mari MÉG jobban tanul.
b. János JÓL tanul, de Mari MÉG jobban [tanul].

¹ Az irtóhangsúlyt olyan nyomatéknak tekintjük, amely lehetetlenné teszi, „kiirtja” maga után legalább egy összetevőről a vele azonos intenzitási szinten levő hangsúlyt. Az irtóhangsúlyos összetevő tartománya akár a mondat végéig tarthat, vagy egy másik, vele nem szomszédos, azonos szintű nyomatékokat hordozó összetevőig. Az irtóhangsúlyok a mellérendelt tagmondatok közti kontrasztok, korrekciós viszonyok, emfázis képzésének eszközei lehetnek.

- (3) a. Te reggel a SZERKESZTŐNEK [~~írtad meg a választ~~], én meg este a KIADÓNAK írtam meg a választ.
 b. Te reggel a SZERKESZTŐNEK írtad meg a választ, én meg este a KIADÓNAK [~~írtam meg a választ~~].

2.2. A szerkezeti párhuzamosság és az ellipszis iránya

Az előreható ellipszis létrejöhet nem párhuzamos szerkezetű tagmondatok között is. A megkérdezett anyanyelvi beszélők egyaránt grammatikusnak tartották a párhuzamos szerkezetű tagmondatokat tartalmazó (4)-et és a nem párhuzamos szerkezetű tagmondatokat tartalmazó (5)-öt és (6)-ot. Az utóbbiakban a neutrális intonációjú engedélyező tagmondatot irtóhangsúlyos összetevőt: kvantoros szerkezetet, illetve fókuszot tartalmazó, elliptikus tagmondat követi:

- (4) Misi megbeszélt Erzsivel egy forgatókönyvet, Robi pedig [~~megbeszélt Erzsivel~~] egy novellát.
 (5) Misi megbeszélt Erzsivel egy forgatókönyvet, Robi pedig egy NOVELLÁT IS [~~megbeszélt Erzsivel~~].
 (6) Misi megbeszélt Erzsivel egy forgatókönyvet, Robi pedig egy NOVELLÁT [~~beszélt meg Erzsivel~~].

A hátraható ellipszis viszont csakis párhuzamosságot tartalmazó szerkezetek között jöhet létre: a nem végső tagmondatban az ellipszis tartományát határoló lexikai egységeknek kategóriáisan és a kitöltött szórendi pozíció tekintetében is párjai vannak a végső, engedélyező tagmondatban. Vessük össze (7)-et és (8)-at jól formált (1)-gyel és (3)-mal:

- (7) * Pista egy RENDÖRHÖZ [~~futott oda~~], és egy tűzoltóhoz JÁNOS futott oda.
 (8) * Te reggel a SZERKESZTŐNEK [~~írtad meg a választ~~], a kiadónak meg ÉN írtam meg a választ.

Az ellipszis tartományának kezdetét és a nem elliptikus tagmondatban az engedélyező tartomány kezdetét olyan lexikai egységek jelölik, melyek azonos kategóriájúak, de nem ugyanazon lexikai egységek. A hátraható ellipszis mellett ezek az azonos kategóriájú lexikai egységek olyan párokat képeznek, ahol a párok tagjai azonos szórendi pozíciókban vannak a maguk tagmondatában. A tagmondatok közti pároknak a tagjai egyetlen mondaton belül, szerkezetben mellérendelhetők. Például a (3)a. esetben:

- (9) Te [a szerkesztőnek és a kiadónak] megírtad a választ.

Teljesen azonos lexikai egységek az ellipszis tartományán belül lehetnek:

- (11) Te csak PLETYKÁLTÁL [~~arról, hogy kivel látták a királynőt~~], de én ÍRTAM is arról, hogy kivel látták a királynőt.

2.3. A közvetlen megelőzési feltétel

A hátraható ellipszist a jobb szélén tartalmazó tagmondatnak közvetlen meg kell előznie az engedélyező tagmondatot, melynek szintén a jobb szélén van az engedélyező anyag. A hátraható ellipszis tartománya nem k-vezérelheti az engedélyező tartományt. Így a hátraható ellipszis lehet alárendelt tagmondatban (11)a.; viszont hátraható irányban nem grammatikus a főmondatbeli ellipszis az alárendelt engedélyező tagmondat mellett (11)b.

- (11) a. Annak ellenére, hogy Mari egy CIGÁNYZENEKART [szerződttetett az ünnepségre], Gyuri egy JAZZÉNEKESNŐT szerződttetett az ünnepségre.
 b. * Gyuri egy JAZZÉNEKESNŐT [szerződttetett az ünnepségre], annak ellenére, hogy Mari egy CIGÁNYZENEKART szerződttetett az ünnepségre.

Az előreható ellipszisben az előbb jövő engedélyező k-vezérli az engedélyezett az ellipszist:

- (12) Gyuri egy JAZZÉNEKESNŐT szerződttetett az ünnepségre, annak ellenére, hogy Mari egy CIGÁNYZENEKART [szerződttetett az ünnepségre].

3. Ellipszis az összetett szavakban: a szerkezeti, a lexikai és a fonológiai feltételek interakciói

3.1. Az irtóhangsúlyokra, a szerkezeti és a prozódiai párhuzamjelölőkre vonatkozó szabályok, melyeket a tagmondatok közti ellipszisekre leírtunk, az összetett szavakban nem működhetnek. A vizsgálandó összetett szavak típusát a szintaktikai jellegű, alárendelő összetételek adják, a Keszler (2000: 324–36) által alkalmazott, alapvető kritériumok értelmében. Az ilyen összetételekből képzett mellérendelő szerkezeteket vizsgáljuk. Kiefer (2000) jelentős tanulmánya fontos megkülönböztetéseket vezet be a szóellipszis leírásában. Javaslatai szerint a szóellipszis mind előreható, mind pedig hátraható irányú lehet (Kiefer 2000: 559). A következőkben amellet szeretnék érvelni, hogy a szóellipszis valójában csak hátraható irányú lehet, erre vannak meg a nyelvtani feltételek. Az előreható szóellipszis mint nyelvtani szabályok terméke nem létezik, inkább pragmatikai alapon lehet erre emlékeztető interpretációt konstruálni.

3. 2. A mellérendelt összetett szavak közti ellipszist példázza a (13):

- (13) a. [belügy és külügy]
 b. [ajtózá~~r~~ vagy kapuzá~~r~~]

Az összetett szavak mellérendelésében az ellipszis a fonológiai, prozódiai feltételek és a szintaktikai-kategoriális, valamint a szerkezeti feltételek interakcióit tartalmazza a következők szerint. Az ellipszis – megtartva az összetett szavak szintaktikai szó státuszát – akkor grammatikus, ha 1. az összetett szavakon belül fonológiai szó¹ eshet ellipszis alá, 2. ha az elliptált részt tartalmazó összetett szó a kötőszóval szomszédos, 3. ha az ellipszis tartományán kívülmaradó fonológiai szó

¹ Kiefer (2000: 520) a fonológiai szót mint a nem automatikus fonológiai szabályok hatókörébe eső legnagyobb nyelvi egységet definiálja. (A nem automatikus fonológiai szabályok morfológiai információktól is függenek, nem csak fonológiaiaktól). Az összetett szó nem fonológiai szó, hanem szintaktikai szó, a szintaktikai szabályok számára egységként viselkedik. Az összetett szó tagjai fonológiai szavak. A szóösszetételben lehetséges hátraható ellipszis fonológiai feltételektől IS függ. Ezért Kiefer (2000) szerint van szintaktikai ellipszis és van hangtani ellipszis. Látni fogjuk, hogy a mondatban lehetséges hátraható ellipszis és a szóellipszis fonológiai feltételei és kategoriális feltételei is azonosak vagy nagyon hasonlóak. Ekkor a következő dilemma merül fel. Vagy a mondatbeli, hátraható ellipszist is fonológiai ellipszisnek kell tekintenünk, de ekkor nincs magyarázatunk annak szintaktikai és kategoriális megszorításaira, vagy pedig a szóellipszist szintaktikai ellipszisnek tekintjük, ekkor viszont megszűnik az összetett szó szintaktikai szó státusza, többé nem lesz egyetlen egység a szintaxis számára. Ugyanakkor az sem világos, hogy miért nem működik az előreható szóellipszis akkor sem, ha ugyanolyan fonológiai feltételek vannak, mint a hátrahatonál. A pusztán hangtani ellipszis feltételezésének Kiefer (2000) maga is ellentmond, amikor azt mondja, hogy az összetett szó elliptálható tagjának közvetlen összetevőnek és az összetett szó szerkezte bal oldali tagjában jobbra menő élen levőnek kell lennie. (Kiefer 2000: 564.) Ekkor ugyanis az ellipszisszabály a szerkezetre hivatkozik.

nyomatékosítható (Kiefer 2000: 563–4), továbbá: 4. ha egy összetett szó jobb oldali tagja esik ellipsis alá, akkor az ellipsisnek hátraható irányúnak kell lennie, vagyis az első mellérendelt összetett szóra vonatkozik.

Az 1. feltételre:

- (14) a. vezér[~~áldozat~~] és gyalogáldozat
- b. *vezér[~~áldozat~~] és gyalogáldozat

A 2. feltételre:

- (15) a. kenyérsütés és disznósütés 12 órán át
- b. *kenyér[sütés] 12 órán át és disznósütés

A 3. feltételre:

- (16) a. arany[gyűrű] és ezüstgyűrű
- b. * [gyűrű] és ezüstgyűrű

A 4. feltételre:

- (17) a. *belügy és kül[ügy]
- b. *ajtózár vagy kapu[~~zár~~]

A szóellipsis feltételezését motiválja az is, ha nélküle eltérő kategóriájú szavakat kellene mellérendelni (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 284):

- (18) a. *[gyors és gép] írás
- b. [gyors]~~írás~~ és gépirás

3.3. A hátraható ellipsis grammatikussága nem csak fonológiai szavak azonos példányainak a szelektálásán alapul. Ugyanis azt találjuk, hogy az ellipsis tartományán *kívül eső*, azt határoló tagok **kategóriális jegyei** nem térhetnek el egymástól:

- (19) a. * bel[~~ügy~~] és adóügy
- b. * felhő[~~vonulás~~] és madárvonulás
- c. *motor[~~bőgés~~] és oroszlánbőgés
- d. *nyúl[~~tartás~~] és eltartás

A fenti példák az ellipsis nélkül jól formált mellérendelések lennének. Az ellipsis alá eső tagjaik eleget tesznek az 1–4.-ben említett valamennyi feltételnek, az ellipsis mégsem grammatikus, ezért nem is lenne visszanyerhető. Ennek az az oka, hogy az ellipsisen *kívül maradó* tagok szintaktikai kategóriájának párhuzamossága is grammatikalitási feltétel a szóellipsis számára. Ezt a feltételt sértik meg a (19) adatai. Erről a feltételről az 1–4. fonológiai jellegű feltételek nem adnak információt. Kettőnél több összetett szó esetében az ellipsis tartományának tartalmaznia kell a rejtett kötőszós tagokat, ahogy ez általában jellemzi a felsorolásokat:

- (20) víz[~~mentesség~~], & zaj[~~mentesség~~] és pormentesség

Az igekötős igék, melyek rendszerint morfológiai és lexikai szavak² megengedik az igei fejre a hátraható ellipszist, különösen ha az igekötő kompozicionális és adverbium jellegű. (Az ige-

² A morfológiai szó a morfológiai műveletek eredménye, a lexikai szó pedig olyan lexikalizálódott jelentéssel rendelkező szó, amely nem vezethető le összetevőinek a jelentéséből (É. Kiss–Kiefer–Siptár, 1998: 189).

kötős igék „többek”, mint szintaktikai szavak, hiszen az igekötő helyét a szintaktikai szabályok megváltoztathatják.) Ezúttal is feltétel, hogy az ellipszisen kívül eső tagok kategoriális jegyei azonosak legyenek. Például az igével transzparens relációban levő, adverbális igekötők mellett ellipszis alá eshet az igei fej:

- (21) a. alá[~~rendel~~] vagy mellérendel
 b. ki[járkált] és bejárkált
 c. le[jött] és ájtött

Ha az igekötő aspektuális jegyet hordozó, akkor az igei fejek ellipszise gyakran agrammatikus vagy kérdéses elfogadhatóságú:

- (22) a. ?? át[~~olvast~~] és újraolvast a könyvet
 b. ?? meg[~~festette~~] és átfestette a képet

Az ellipszisen kívül eső tagok kategoriális azonossága nem sérthető meg:

- (23) a. *fel[~~vonulás~~] és madárvonulás
 b. *el[~~tartott~~] és betartott

Kiefer (2000) bemutatja, hogy szükséges az ellipszisre kijelölt toldalék fonológiai-prozódiai önállósága, vagyis az, hogy a toldalék ne legyen hatással a fő fonológiai tulajdonságaira, a morfémahatár egybeessen a szótaghatárral, a toldalék önálló fonológiai egységként viselkedjen.

- (24) a. arany[~~féle~~] és ezüsthéle
 b. szék[~~szerű~~] vagy fotelszerű
 c. csapat[~~beli~~] vagy csoportbéli

Az ellipszisen kívül eső tagoknak most is **kategoriális párokat** kell képeznük, az azonos kategoriális jegyekre vonatkozó feltétel nem sérthető meg:

- (25) a. * arany[~~féle~~] és lepkeféle
 b. * szék[~~szerű~~] vagy idegenszerű
 c. * csapat[~~beli~~] vagy talajbéli

A szintaktikai szavak, a morfológiai és lexikai szavak, valamint a mondatok esetében megfigyelt hátraható ellipsziseknek közös vonásai vannak. A fonológiai feltételek mellett mindhárom esetben (az összetett szavakon, mint szintaktikai szavakon belül is) a feltételeknek hivatkozniuk kell lexikai-kategoriális jegyekre: az ellipszis tartományán **kívüli** elemek kategoriális jegyeire és az ellipszisen **belüliek** kategoriális jegyeire. Jól formáltsági feltétel, hogy az ellipszisen kívüli egységnek **lexikai-kategoriális párja** kell legyen a jobb szélső, nem elliptikus tagban:

- (26) A–kateg_x +[B] és C–kateg_x +B

Ha pusztán a „fonetikailag törölhető” egységek azonosságát és az előttük levő elemek fonológiai megfeleltethetőségét tartanánk feltételnek, akkor nincs magyarázat arra, hogy az ellipszis alá eső tag **előtti**, egyébként nyomatékossítható egység lexikai-szintaktikai kategoriális jegyei miért relevánsak, ennek az egységnek miért kell kategoriálisan párhuzamos megfelelővel bírnia a jobb szélső, nem elliptikus tagban? Miért nem elég, ha a szükséges fonológiai tulajdonságai (nyomaté-

kosíthatóság, szomszédosság) adottak? Azért, mert a feltételek között a kategoriális jegyekre és a szerkezetre vonatkozó nyelvtani megszorítások is vannak.

3.4. Szerkezeti feltételek: az íránymegszorítás

Az összetett szó tagjai közötti ellipszis iránya nem tetszőleges. Amennyiben a (14)–(18) példáinkban levő, grammatikus hátraható ellipszisek irányát megfordítjuk, és előreható ellipszist hozunk létre, akkor a szerkezetek rosszul formáltak lesznek:

- (27) a. * vezéráldozat és gyalog[áldozat]
- b. * kenyérsütés és disznó[sütés]
- c. * aranygyűrűk és ezüst[gyűrűk]
- d. * belügy és kül[ügy]
- e. * ajtózár vagy kapu[zár]
- f. * gyorsírás és gép[írás]

Hasonlót tapasztalunk az igekötős igéknél a lexikai szavakra vonatkozóan, az előreható ellipszis kétségesen vagy rosszul formált szerkezetet eredményez:

- (28) a. *? alárendel vagy mellé[rendel]
- b. *? kijárált és be[járált]
- c. *? lejött és át[jött]

A toldalékok ellipszise sem lehet előreható:

- (29) a. * aranyféle és ezüst[féle]
- b. * székszerű vagy fotel[szerű]
- c. * csapatbeli vagy csoport[beli]

A ? és a * azt jelzik, hogy az elliptikus szerkezet vagy agrammatikus, vagy nincsen olyan interpretációja, mely az előreható ellipsziséből következne.

Máskor csak **világismereti alapon** vagy csak pragmatikailag (vö. Kiefer 1999: 41–5) értelmezhető a látszólagosan „előreható” szóellipszis, de ez valójában nem ellipszis, pusztán a világismeret „csapdája” miatt tűnik – tévesen – annak. Ilyen téves példa Kiefer egyik adata is (Kiefer 2000: 559):

- (30) férfiing és [—]nadrág

A *nadrág*-hoz a *férfi* komponens (elliptikus) hozzákapcsoltsága pusztán világismereti valószínűségek alapján vélelmezhető, de erre nincsen valódi nyelvtani kényszer. Ezt jól mutatják a következők:

- (31) a. férfiing és kölni
- b. férfiing és zsebkendő

Noha létezik *férfi+kölni* és *férfi+zsebkendő*, de ezek világbeli összekapcsoltsága nem „tipikus”, így a (31)-re már nem merül fel az „előreható” szóellipszis, pedig a szerkezete egyezik a (30)-éval.

Az összetett szavak tagjai közti hátraható ellipsziseknek kifejezetten szerkezeti feltételei is vannak (a fonológiai és kategoriális feltételeken túl). Így a többszörösen összetett szavakban vannak

lehetséges és lehetetlen hátraható ellipszisek. A kettő közti különbségtétel érdekében az összetett szó szintaktikai szerkezetére kell hivatkoznunk. Kiefer bizonyítja, hogy amíg a grammatikus a

(32) beralap[esőkkentés] és adóalapcsőkkentés,

addig a (32) nem jelentheti az *alapcsőkkentés* első tagbeli ellipsziséit:

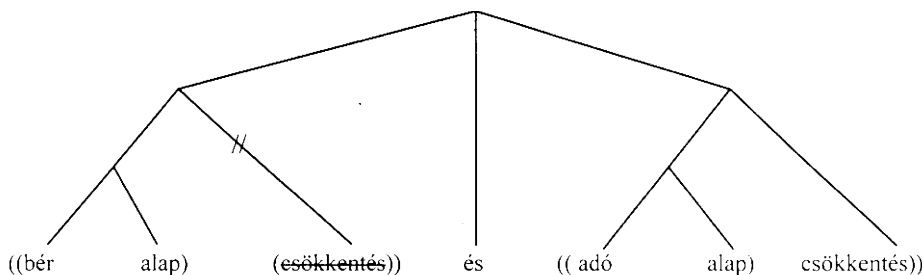
(33) bér [.. ?..] és adóalapcsőkkentés

A szerkezet nem tartalmazhatja az *alapcsőkkentés* tag ellipsziséit, de tartalmazhatja a *csőkkentés* tag ellipsziséit:

(34) bér[esőkkentés] és adóalapcsőkkentés

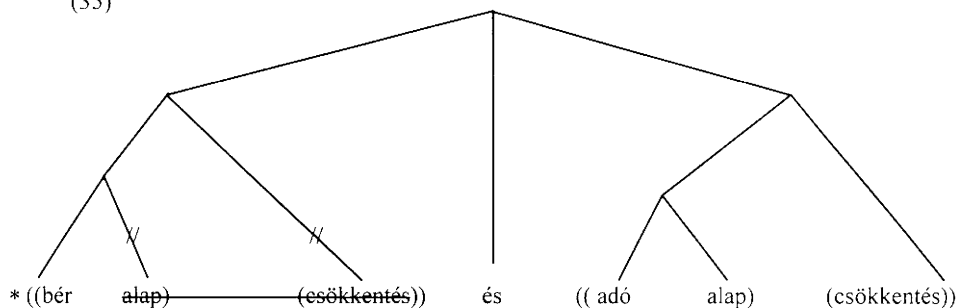
Ennek az a magyarázata, hogy hátraható ellipsis csak **egy** közvetlen összetevőre irányulhat. A *csőkkentés* tag ilyen, de az *alapcsőkkentés* és a *bér* egyike sem közvetlen összetevő:

A (32) szerkezete a következő:

Amennyiben a (32)-ben az *alapcsőkkentés* ellipsziséit tételeznénk fel, az alábbi, agrammatikus szerkezethez jutnánk:

(35)

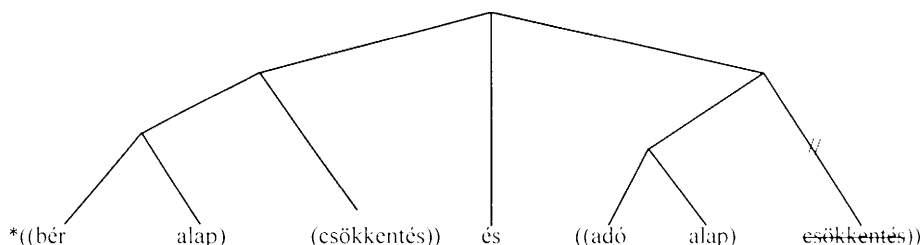

Ismert tény, hogy az összetett szó szerkezete lehet hierarchikus, még ha mindegyik tagja maga (fonológiai) szó, azaz **egyforma szintű** kategória is. Bizonyos szempontból vannak benne alacsonyabb és magasabb szintű kategóriák (fej, bővített szerkezet stb.). Egyes szintaktikai szabályok is érvényesülnek, így a hátraható ellipsisnak szerkezeti feltételei is vannak. A közvetlen összetevői „státusz” az egyik feltétel, de van egy másik szerkezeti feltétel: a főél irányához képest ellenkező irányú alélén kell lennie az ellipsis alá eső közvetlen összetevőnek. Ezt a feltételt

íránymegszorításnak nevezzük³. Ennek értelmében az ellipszis az illető mellérendelt tag főlének ellenkező irányú alélén csüngő, közvetlen összetevőt éríthet. Például a bal oldali főtag egészét domináló csomópont balra menő élen van, de ez alatt a csomópont alatt már egy jobbra menő alélén található a *csökkentés* összetevő. Ezért ellipszis alá eshet. Az *alap+csökkentés* nem eshet ellipszis alá, mert nem alkot közvetlen összetevőt, ezért nem grammatikus a (35). A *bér* nem eshet a bal oldali tagban ellipszis alá, mert a főlélel egyező irányú, szintén balra menő alélén van.

Az irány-megszorítási feltételből adódik, hogy az összetett szavakban az igei eredetű (igéből nominalizált) fejre **nem lehetséges** az **előreható** ellipszis. Ez ugyanis a második (vagy utolsó) tag jobb szélére hatna. A jobb oldali főtagnak a jobb szélső közvetlen összetevője a jobbra menő főlélel azonos irányú, jobbra menő alélén van. (Vö. a nem grammatikus (36)-ban a *csökkentés* helyével):

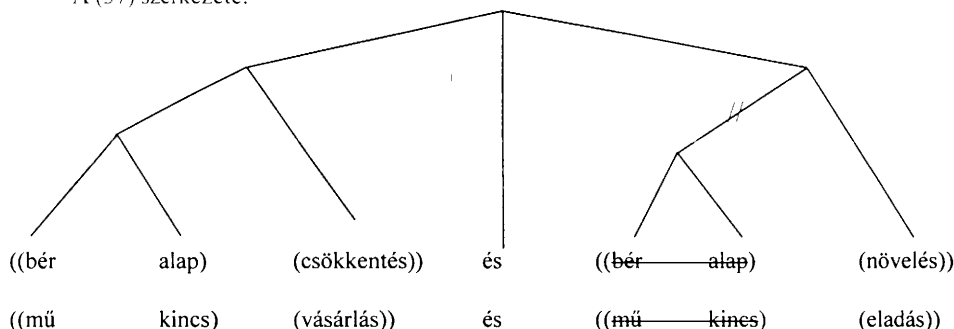
(36) * beralapcsökkentés és adóalap[*csökkentés*]

Amennyiben az eddigi terminushasználattól eltérően az ellipszis előreható irányát **nem** a második, harmadik stb. tagnak a jobb szélére vonatkoztatjuk (ahogy eddig tettük a mondatok és összetett szavak esetében egyaránt), hanem az előreható ellipszist úgy értjük, hogy az a kötőszót követő tagnak a **bal szélére** vonatkozik, akkor lehetséges olyan „előreható” ellipszis, amely a második, harmadik stb. tag bal szélére, a nominalizált igei fejnek a bővítőményére vonatkozik. Ez az ellipszis tehát nem érítheti az igei jegyeket is tartalmazó nominalizált igét, hanem csak a bővítőményt, vö. a (37) szerkezetével:

- (37) a. beralapcsökkentés és [b~~eralap~~]növelés
b. műkincsvásárlás és [m~~űkies~~]eladás

A (37) szerkezete:

³ Az íránymegszorítás a mellérendelt neutrális tagmondatok közti ürképző ellipszisre, vö.: Bánréti, 1992, 1994., 2003.

A fentiekből az következik, hogy – a pragmatikai értelmezéseket elkerülve – előreható szó-ellipszist csak akkor tételezhetünk fel, ha a megváltoztatjuk a terminus definícióját, és megengedjük, hogy az ellipszis a második tagnak csakis a bal szélét érintse. A mondatok, de az összetett szavak esetében is, eddig úgy értettük az ellipszist, hogy az – bármely irányban, de a mellérendelt tagok jobb szélét vagy közepét érinti, és sohasem a mellérendelt tagok bal szélét. De ha a (37) mintájára is kiterjesztjük az ellipszis terminust, akkor pontosan olyan szerkezethez jutunk, amely követi az iránymegszorítás elvét, az ellipszis alá eső tag a jobb oldali tagnak a balra menő alélén található. A szóellipszis tehát semmiképpen sem lehet „csak” fonetikai törlés, hanem a lexikai jegyeknek, a szerkezeti feltételeknek és a fonológiai feltételeknek az interakcióját kívánja meg.

SZAKIRODALOM

- Bánréti Zoltán 1992. A mellérendelés. In: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Szerk.: Kiefer F. Akadémiai Kiadó. Budapest. 715–97. A második kiadás: 1994.
- Bánréti Zoltán. 1994. Coordination. In: *The Syntactic Structure of Hungarian Syntax*. (eds.: F. Kiefer, K. É. Kiss), Syntax and Semantics, Vol. 27. Academic Press. New York, 355–15.
- Bánréti Zoltán 2003. Kötőszó és egyeztetés a mellérendelő szerkezetekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 100. évf. 64–96.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Corvina. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bánréti Zoltán

SUMMARY

Bánréti Zoltán

Ellipsis in the structure of compound words

Hungarian coordinated compound words may involve ellipsis. The paper outlines the proposal that ellipsis should be regarded as non-insertion of the phonological form of a lexical item into the structural representation. Accordingly, lexical and grammatical features are present in the position of ellipsis, and thus participate in the interpretation of the compound word concerned. This approach rejects the view that the “missing” material would be deleted phonetically, and therefore would have to be reconstructed. “Silent” lexical items without a phonological form are claimed to be subject to ellipsis. Lexical items with a phonological form, making the interpretation of the former possible, are available in the other compound word. These are called licensors. If the licensing compound word precedes the compound word involving ellipsis, we have to do with forward ellipsis. If the licensing compound word follows the elliptic one, we are dealing with backward ellipsis.

A directionality constraint for ellipsis in compound words is presented. The constraint means that the possibility of “ellipticity” of a constituent of a compound word does not only depend on whether it occurs repeatedly but also on the kind of structural position it occurs in. In terms of a tree representing a coordinative structure, in the first or left-hand member of the coordinative construction it is only a constituent on a right-hand branch that can be elided, whereas in the second or right-hand member of the coordinative construction it is only a constituent on a left-hand branch that can undergo ellipsis. The author argues that the directionality constraint allows only the backward types of ellipsis in a coordinative structure of compound words. This type of ellipsis is supported by an interaction of structural, lexical, and phonological features.

Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben¹

Beszámoló egy kutatási projektről

0. Bevezető

A grammatikográfia számára régóta a mondattan egyik központi kérdése a mondatok tipologizálása. Régi és új nyelvtanaink egyaránt nagy teret szentelnek a mondattípusok csoportosításának és leírásának. A magyar mondatok rendszeres, átfogó tipologizálását találjuk többek között a Magyar Grammatika „Mondatfajták” című fejezetében. A szerzők mondatfajták alatt a beszédcsелеkvések főbb típusainak grammatikalizálódott kifejezőeszközeit értik (Keszler 2000: 379). Kiindulópontjuk a hagyományos öt mondatfajta, az egyes mondatok besorolását egy formai kritériumrendszer alapján végzik a szintaktikai és az intonációs szerkezet, valamint egyes lexikai jelölőelemek figyelembevételével.

A mondatmodalitás vizsgálatának elméleti megalapozásával Kiefer Ferenc több munkájában is foglalkozik.² A mondatok tipologizálásának alapja szerinte a mondat jelentésének részét alkotó modális alapérték. Kiefer négy autonóm, egymásra vissza nem vezethető modális alapértéket különböztet meg. Szemantikai szempontból egyedül a felkiáltó mondatot nem tekinti önálló mondatfajtnak, mert ennek modális alapértéke visszavezethető a kijelentő mondatéra. A mondatmodalitás Kiefernél szemantikai kategória, amely részben meghatározza az adott mondat pragmatikai jelentését is.

A mondattipológia tehát mind a szintaxis, mind a szemantikai számára alapvető kérdés. Annál meglepőbb, hogy a szakirodalom ugyan foglalkozik egyes mondattípusok leírásával egyes nyelvméletek vonatkozásában,³ valamint több adalékot találunk egyes megnyilatkozástípusok vizsgálatahoz is,⁴ a mondattípus-kutatás a magyar nyelvészetben mégsem vált önálló kutatási irányvá. Ritkán teszik fel a kérdést, hogy mi is egyáltalán a mondatfajta, illetve a mondattípus, milyen kritériumrendszer alapján lehet a mondatokat tipologizálni, alkotnak-e a mondatfajták/mondattípusok egy-egy alrendszer a szintaxon belül. Kevésbé tisztázott a kérdéshez tartozó terminológia is.

A külföldi nyelvészetben a mondattípusok és a mondat modalitásának vizsgálata a 80-as évek vége óta intenzíven kutatott téma. Kutatócsoportunk elsősorban a német nyelvészeti szakirodalomra támaszkodva dolgozik, de figyelembe vesz általános nyelvészeti és kontrasztív kutatásokat is. Három évvel ezelőtt úgy gondoltuk, hogy a magyar germanisztika számára aktuális kutatási feladat lenne a német és a magyar nyelv mondattípus-rendszerének összehasonlítása. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a mondatok tipológiája a két nyelvben mutat-e olyan hasonlóságokat, amelyek a mondattípusoknak, mint a természetes nyelv egyik grammatikai alrendszerének általános sajátosságaira engednek következtetni, illetve hogyan függ össze a mondattípusok rendszere a német és a magyar grammatika többi alrendszerével, végső soron a nyelvek tipológiai sajátosságaival.

Három év múltán az OTKA támogatásával megvalósított kutatási projekt végén az eredeti tervekhez képest szerényebb, de reményeink szerint értékes eredményekről számolhatunk be. A kér-

¹ Készült az OTKA támogatásával (témaszám: T037640).

² Vö. Kiefer 1983, 1990, 2000: 306 ff.

³ A StMNy.-ban É. Kiss tárgyalja a kérdő mondatok szerkezeti sajátosságait (142 ff.), Kálmán (2002) pedig a kérdő és a felkiáltó mondatoknak szentel egy-egy fejezetet. Mindazonáltal ezekben a kutatásokban egyes mondattípusok szerkezeti kérdéseit tárgyalják az adott nyelvmélete összefüggésében. A kutatóknak nem céljuk a mondattípusok rendszerének teljes körű leírása és egy ehhez szükséges elméleti háttér kidolgozása.

⁴ Szili (2002) empirikus vizsgálatokkal gazdagon alátámasztott elemzése a kérés pragmatikájáról például részletesen foglalkozik a kérés konvencionáliszt nyelvi kifejezőeszközeivel, így értékes adalékkal szolgál a grammatika és a pragmatika kapcsolatához is.

dés olyan komplex és szerteágazó, hogy egy átfogó, részletes egybevetésig nem sikerült eljutnunk. Fontos alapkérdéseket sikerült azonban körüljárunk. Ebben a dolgozatomban kutatásaink legfontosabb eredményeit szeretném összefoglalni elsősorban a magyar nyelv szempontjából, azt remélve, hogy ezek adalékul szolgálnak mind a további német–magyar kontrasztív nyelvészeti kutatásokhoz, mind pedig a magyar mondatok tipológiájának kérdéseire is.

1. Elméleti háttér: Mondattípus, mondatmód, beszédaktus

A német nyelvészetben a nyolcvanas évek vége óta virágkorát éli a „mondatmód” (*Satzmodus*) kutatása. A 90-es évek első felében két nyelvészeti iskola versengett egymással. A Hans Altmann körül létrejött müncheni iskola⁵ a mondatokat egy előre meghatározott felszíni szintaktikai kritériumrendszer segítségével formai típusokba sorolta (*Formtypen*), majd az azonos modalitással rendelkező formai típusokat egy mondatmód fogalma alatt foglalta össze. Így például az eldöntendő és a kérdőszavas kérdő mondatok a német nyelvben egyetlen közös szintaktikai tulajdonsággal sem rendelkeznek, mégis azonos modalitást képesek kifejezni, ezért azonos a mondatmódjuk. A felszíni szintaktikai kritériumokat Altmann úgy határozta meg, hogy összegyűjtötte azokat a lehetséges grammatikai kifejezőeszközöket, amelyek beszélői attitűdöt képesek kifejezni. Ezeket négy csoportba osztotta: szörendi elemek, morfológiai jelöltség (pl. az ige módja), kategoriális jelöltség (pl. a kérdőszavak kötelező jelenléte egyes kérdő mondattípusokban), valamint az intonációs jelöltség.⁶ Mivel Altmann a mondattípusokat tisztán grammatikai kategóriának tekinti, kizárja egyes illokutív jelentésű lexémák mondattípus-jelölő szerepét, és hangsúlyozza, hogy az egyes lexéma nem, csak egy lexikális kategória kötelező vagy opcionális jelenléte tekinthető egy mondattípus formai ismérvének. A másik meghatározó koncepció a Lundban (Svédország) dolgozó Inger Rosengren nevéhez fűződik.⁷ Rosengren a kormányzás és kötés elmélet alapján elutasítja a mondatok felszíni szerkezet segítségével történő tipologizálását, és a mondat módját alapvetően logikai kérdésként kezelve a logikai forma szintjén feltételez mondatmód-jelölő absztrakt logikai operátorokat.⁸ Ezek szerint a felszíni szerkezetben különböző módon fejezhetők ki, de akár fonetikailag némák is maradhatnak. Rosengren tagadja az intonáció grammatikai szerepét is, és a szörendnek is csak másodlagosan tulajdonít módjelölő funkciót. Elmélete értelmében például a kérdő mondatokat a logikai forma szintjén egy wh-operátor jelöli, amely a kérdőszavas kérdő mondatok esetében testet ölt a kérdőszóban, az eldöntendő kérdő mondatok esetében viszont fonetikailag nem realizálódik.

A 90-es évek második felétől egyre több koncepcióval találkozunk a nyelvészetben. Ezeket Lohnstein (2000: 19 f.) aszerint csoportosítja, hogy a mondat módját a) a beszélő propozicionális attitűdje, b) a mondatnak az attitűdöktől független referenciális típusa vagy c) a mondattal potenciálisan kifejezhető illokuciós típusok szerint határozzák-e meg. Számos koncepcióban találkozunk mondatmód-jelölő absztrakt morféimakkal, illetve funkcionális projekciók betöltésére vonatkozó mondatmód-specifikus szabályokkal.⁹

Kutatócsoportunk egy alapvetően holisztikus nyelvfelfogás alapján abból indult ki, hogy a nyelv leírásának egyes szintjeit, így a grammatikát, a szemantikát és a pragmatikát csak módszertanilag

⁵ L. Altmann 1987, 1993.

⁶ Érdekes, hogy nagyon hasonló formai kritériumokkal találkozunk a Magyar grammatikában is. Feltehetően arról van szó, hogy a grammatikai kifejezőeszközök ezen négy csoportja a világ nyelveiben általában kifejezhet modális tartalmakat.

⁷ L. Brandt/Rosengren/Zimmermann 1992, Rosengren 1992 és 1993.

⁸ Hasonló absztrakt mélyszerkezeti jelölő elemek meghatározásával egyébként a generatív nyelvészetben régóta foglalkoznak, vö. Katz/Postal 1964.

⁹ Például Platzack/Rosengren 1998, Wratisl 2000, Zanuttini/Portner 2003.

választhatjuk külön. A mondat referenciális típusa és a beszélői attitűdök, valamint a mondattal kifejezett megnyilatkozás illokúciós potenciálja szorosan összefüggenek. A kérdő mondatok propozíciója például azért nyitott propozíció, mert egy kérdés feltételét a beszélő tudáshiánya motiválja, így az ilyen megnyilatkozás referenciálisan nem lehet teljes és lezárt. Tartalmaznia kell egy információ hézagot, amelyet a válasz hivatott kitölteni. Más kérdés persze, hogy a beszélői attitűd, a referencia típusa és a potenciális illokúciós típus összefüggése nem egy-egy értelmű, vagyis a mondatban kifejezett attitűd vagy a referenciatípus nem determinálja a megnyilatkozás illokúciós tartalmát, hiszen a beszélő a nyelvet mint egy eszköztárat egy egyedi közléshelyzetben egyedi és kreatív módon használja. Így egy adott illokúciós típust egy konkrét szituációban bármilyen nyelvi formával megvalósíthatunk (felszólíthatjuk például a partnert az ablak becsukására azzal a közléssel is, hogy hideg van a szobában). Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy az egyes illokúciós tartalmak kifejezésére a nyelvben vannak konvencionális, grammatikalizált nyelvi formák, amelyek elsődlegesen részben a mondat referenciális sajátosságait, részben beszélői attitűdöket fejeznek ki, ugyanakkor éppen ezáltal visszahatnak a mondat illokúciós potenciáljára.

Panther/Thornburg (1997) egy metonímiaelmélet segítségével igyekszik a direkt és indirekt illokúciós aktusokat elkülöníteni. Szerintük meg kell különböztetnünk a közlésszituáció előzményét, fő részét és következményét. Egy olyan szituációnak, amelyben a partnert egy cselekvésre szólítják fel, a fő részét maga a felszólítás képezi. Előzménye az, hogy a beszélő feltételezi, hogy a partner az adott cselekvésre képes, illetve hogy akarja az adott cselekvés bekövetkeztét. Következménye pedig az, hogy a partner vagy megteszi a cselekvést, vagy ellenáll. Direkt beszédaktusoknak Panther/Thornburg azokat a megnyilatkozásokat tekintik, amelyek a közlésszituáció fő részére vonatkoznak, míg az indirekt beszédaktusok vagy a szituáció előzményét, vagy a következményét jelenítik meg nyelviileg, és így metonimikus (*pars pro toto*) kapcsolatban állnak a teljes szituációval. A *Tudna nekem segíteni?* indirekt felszólítás például a szituáció előzményére utal, vagyis arra, hogy a partner képes-e a cselekvés végrehajtására, a *Most aztán elmész aludni!* mondatnál kifejezett felszólítás pedig a következményre, a partnernek a beszélő szerint egyetlen lehetséges adekvát reakciójára vonatkozik. A mondatmódok nézetünk szerint oly módon állnak kapcsolatban a megnyilatkozás lehetséges illokúciós tartalmával, hogy lehetővé teszik az adott mondattal realizált megnyilatkozásban egy illokúciós tartalom direkt kifejezését. Tehát a fenti példamondatok szerintünk nem tekinthetők felszólító mondatoknak, hiszen módjeleik alapján nem a felszólítás központi elemére, hanem az előzményére, illetve a következményére vonatkoznak.

A mondatmód tehát felfogásunk szerint a mondat jelentésének egy része, egy szemantikai jegy, amely különböző mondat típusok segítségével fejezhető ki, és amely meghatározza, hogy milyen illokúciós tartalmat hordoz az adott mondattal kifejezett megnyilatkozás egy direkt közlési szituációban. Az egyes nyelvekben a mondatmódok hipotézisünk szerint bonyolult rendszert alkotnak. Egy mondatmódhoz általában számos nyelvi kifejezőeszköz, mondat típus sorolható, amelyek egy része semleges alaptípus, mások pedig szemantikailag specializált melléktípusok. Az egyes mondatmódok között átmeneti típusok is lehetnek. Az első kérdés természetesen az, hogy hány mondatmódot kell megkülönböztetnünk, és melyek ezek. Ebben elsősorban Sadock/Zwicky (1985) 23 nyelvre kiterjedő tipológiai vizsgálataira támaszkodtunk. A szerzők a kijelentő, a kérdő és a felszólító mondatmód esetében valamennyi vizsgált nyelvben találtak legalább egy, az adott mondatmódot realizáló mondat típust. Nem kizárólagos, de igen gyakori formái ismérésekkel is találkoztak ezekben a típusokban. Így például a felszólító módú igealak számos nyelvben redukált forma, az eldöntendő kérdő mondat intonációja pedig a legtöbb nyelvben emelkedő. A kijelentő mondat a világ legtöbb nyelvében szintaktikailag jelöletlen, vagyis a kijelentő mondatmódnak a nyelvekben általában nincsenek grammatikalizált morfoszintaktikai jegyei.¹⁰ A többi mondatmód, mint például

¹⁰ Ellenpélda azért van: a huichol mexikói indián nyelvben ugyanis a kérdő mondatmód a jelöletlen mód. Vö. Palmer 1986: 92.

a felkiáltó, az óhajtó vagy az átkozódó mód, nyelvspecifikusnak tűnnek. Persze felkiáltást, csodálkozást, meglepődést, óhajt vagy átkot minden nyelvben ki lehet fejezni, nem minden nyelvben léteznek azonban ezen modális tartalmak kifejezésére szintaktikailag elkülönülő mondattípusok. Többé-kevésbé problémamentes az adott mondatmódok definíciója azokban a nyelvekben, amelyekben egyértelmű morfoszintaktikai kifejezőeszközök vannak, mint például az optativusi ige-mód a görög nyelvben az óhajtó mondat jelölésére.

2. A kutatás céljai és módszerei

Kutatócsoportunk az elmúlt három évben a német és a magyar nyelv mondatmódjainak rendszerét hasonlította össze egymással. Célunk alapvetően deskriptív jellegű volt: egy átfogó összehasonlító leírásra törekedtünk, amely alapul szolgálhat későbbi kutatások számára. A fő kérdés az volt, hogy a német és a magyar mondatmódok milyen morfoszintaktikai eszközökkel fejezhetők ki, és ezek kombinációja milyen szabályszerűségeket mutat. A kutatást széles körű empirikus bázisra próbáltuk helyezni. Összeállítottunk egy kétnyelvű kontrasztív szövegkorpuszt, amely mindkét nyelv oldalán hasonló mennyiségű és típusú szöveget tartalmaz. Szövegeinket úgy válogattuk össze, hogy a beszélt nyelv valamelyik variánsát reprezentálják, de írott formában elektronikusan hozzáférhetőek legyenek: parlamenti jegyzőkönyvek, irodalmi dialógusok, más kutatók által transzkribált és publikált hétköznapi beszélgetések, illetve interjúk.

A pusztá leíráson túl azonban arra is törekedtünk, hogy a német és a magyar nyelv mondatmódsziszteme között talált hasonlóságokra, illetve különbségekre elméleti magyarázatot adjunk. Úgy találtuk, hogy a mondatmódok szisztemének a két nyelvben van egy közös absztrakt rendező elve, amely a természetes nyelvek egyik általános rendező elvére, a nyelvi ökonómia elvére vezethető vissza. Ezt az elvet a minimális jelöltség elvének neveztük el:

- (1) A minimális jelöltség elve:
Minden mondattípust a lehető legkevesebb morfoszintaktikai jeggyel jelölünk.

Hogy egy adott mondattípus esetében hány jegy jelenti a lehető legkevesebb, de mégis elégséges mértéket, az egyrészt azon múlik, hogy az adott jegyek mennyire egyértelműen képesek az adott mondattípust jelölni, másrészt pedig azon, hogy az adott mondattípus szemantikailag mennyire hordoz specifikus tartalmat. Az egyes mondatmódok semleges alaptípusait általában egy jegy jelöli, ha az a jegy egyértelmű. Jól látszik ez a magyar kérdő mondatok esetében. Az eldöntendő kérdő mondatot vagy a kérdő intonáció, vagy egy kérdő partikula, a kérdőszavas kérdő mondatot pedig a kérdőszó jelöli:

- (2a) *Ismeri ön jogait és kötelességeit?* [ʌ]¹¹
(2b) *Ismeri-e ön jogait és kötelességeit?* [ʌ]
(2c) *Mennyire ismeri ön jogait és kötelességeit?* [ʌ]

A kérdő intonáció, a kérdőszó és az *-e* kérdő partikula általában nem kombinálhatók egymással, mivel mindegyik egyértelmű jegye a kérdő mondatmódnak, vagyis kombinációjuk redundanciához vezetne:

¹¹ A mondatvégi intonáció esetében egyszerűsített notációval dolgozunk: [ʌ] = eső; [/] = emelkedő; [ʌ] = emelkedő-eső. A német és a magyar kérdő intonációról l. a 3. fejezetet.

- (2') *Ismeri-e ön jogait és kötelességeit? [Λ]
 (2'') *Mennyire ismeri-e ön jogait és kötelességeit?

Az ilyen jellegű kombináció akkor megengedett mégis, ha a kérdő mondatnak nem egy semleges alaptípusát, hanem valamely szemantikailag specializált melléktípusát jelöljük. Így például egy úgynevezett visszhang-kérdésben jellemzően két kérdő jegy található, a visszhang-kérdés ugyanis mintegy kétszeres kérdésként értelmezhető: egyrészt a beszélő megismétli a partner kérdését, másrészt kifejezi a bizonytalanságát abban a tekintetben, hogy a kérdést jól hallotta/jól értette-e:

- (3a) [Hogy] ismerem-e jogaimat és kötelességeimet? [Λ]
 (3b) [Hogy] mennyire ismerem jogaimat és kötelességeimet? [Λ]

A közös alapelven, a minimális jelöltség elvén túlmenően azonban a német és a magyar mondatmódok jelölésének rendszere igen különböző. A különbségeket a két nyelv eltérő tipológiai sajátosságaival magyaráztuk. Így például a felszólító mondatmód jelölése szempontjából alapvető különbségek származnak abból, hogy a magyar pro drop nyelv, míg a német nem, illetve hogy a magyar nyelvben a felszólító igemód személyes alakjai teljes, a németben pedig redukált paradigmát alkotnak. A feltérképezett különbségek reményünk szerint érdekes adalékokkal szolgálnak a két nyelvben a grammatika alrendszerének összefüggéséhez és további, tipológiai megközelítésű összehasonlításokhoz.

A tervezett átfogó egybevetést végül a téma komplexitása miatt a három éves időtartam alatt nem sikerült teljes mértékig megvalósítanunk. Kutatásaink elsősorban a kérdő és a felszólító mondatok jelölésének rendszerére irányultak. Ezen kívül egy kisebb kutatás keretében megvizsgáltuk, hogy a felszólító mondat a két nyelvben önálló mondatmódnak tekinthető-e, és hogyan lehet a többi mondatmódtól elhatárolni.¹²

Jelen dolgozatban azt vizsgálom, hogy hogyan valósul meg a minimális jelöltség elve a német és a magyar kérdő és felszólító mondatok leggyakoribb típusainál, valamint ezen típusoknál milyen, a két nyelv eltérő tipológiai sajátosságaiból következő különbségeket találhatunk.

3. A kérdő mondatok jelölése a német és a magyar nyelvben

A kérdő mondatot jelölő, a szakirodalom alapján szóba jövő szintaktikai jegyek a mondat szórendi sajátosságai, az intonációs jelölés, valamint kategoriális jelölő elemek, mint a kérdőszók és egyes kérdő partikulák (vö. Altmann 1993, valamint Keszler 2000:384). A két nyelv szerkezete a kérdő mondatok jelölése szempontjából a következő releváns különbségeket mutatja:

a) A német nyelv szórendje grammatikailag lényegesen kötöttebb, mint a magyaré. Meghatározó az ún. mondatkeret, amelyet általában az igei komplexum ragozott és ragozatlan részei alkotnak. A mondatkeret a mondatot három szórendi mezőre bontja:

- (4) Klaus **hat** in der Schule jeden Tag **versucht**, einen Kopfstand zu machen.
 ELŐMEZŐ **keret** KÖZÉPMEZŐ **keret** UTÓMEZŐ
 'Klaus az iskolában minden nap megpróbált fején állni'

¹² Ez utóbbi kérdésre jelen dolgozatban terjedelmi okokból nem tudok kitérni. Lásd Péteri/Horváth (2004).

Az előmező és az utómező nyelvtanilag determináltak, ezeken csak egy-egy mondatrész állhat, és mindkettő üres is maradhat.¹³ Ebből következően a német mondatban csak egy frázist lehet szórendi mozgatással topicalizálni, ha több frázis lenne egyidejűleg topik, az csak parafrázis segítségével fejezhető ki. A topik ugyan mindkét nyelvben mondatkezdő pozícióban áll,¹⁴ határát azonban a német mondatban egyértelműen jelöli mondatkeret, míg a magyar mondatban a fókusz pozíciójáig tart a topik helye, így több frázis is lehet topicalizált. A ragozott ige mondatkezdő pozíciója mindkét nyelvben a topik hiányát jelöli (É. Kiss 1992: 89) Hasonlóképpen topik nélküli a mondat, ha mondatkezdő pozícióban nem referáló (pl. operátor; É. Kiss 1992: 105) vagy fókuszált kifejezés (Molnár 1991: 58 ff.) szerepel. Amíg azonban a magyar mondatkezdő mondat pragmatikai szerkezetére (topik-komment; háttér-fókusz) utal, addig a németben a mondatkezdő mondatípust jelölő elem is, ugyanis az eldöntendő kérdő mondatot a ragozott ige első helye, a kérdőszavas kérdő mondatot a kérdőszó első helye, a felszólító mondatokat általában az ige opcionális, első vagy második helye, egyes felkiáltó mondat típusokat pedig az exklamatív hangsúllyal ellátott frázis első szórendi helye jelöli.

A német mondat középmezőjén nyelvtanilag meghatározatlan számú frázis kaphat helyet.¹⁵ Ezek sorrendje csak részben választható szabadon, az egyes frázistípusok a jelöletlen alapszórendben saját pozícióval rendelkeznek.¹⁶ Ugyanakkor, míg a frázisok sorrendje nyelvtanilag részben determinált, addig a fókusz pozíciója szabad. Fókuszhangsúllyal a német mondat bármely pozíciójában álló frázis ellátható. Ezzel szemben a magyarban a frázisok sorrendje grammatikailag szabad, a sorrendi szabályok logikai, illetve pragmatikai természetűek (l. É. Kiss 1992). A fókuszhangsúllyal ellátott kifejezés kötelezően az ige előtti pozícióban található. A kérdőszó, bár leggyakrabban a magyarban is mondatkezdő pozícióban áll (hiszen általában az egész mondatot hatókörébe vonja), hatóköre függvényében állhat máshol is, mivel azonban mindig fókuszált kifejezés, az igét mindig közvetlenül előzi meg.

b) Egy további, a kérdő mondatok szempontjából jelentős szerkezeti különbséget figyelhetünk meg az intonáció szerepében. Míg a világ nyelveiben általában az emelkedő intonációs zárás [/] jelöli az eldöntendő kérdő mondatot, addig a magyarban van egy sajátos kérdő intonáció, amely emelkedő-eső [Λ].¹⁷ Ez témánk szempontjából azért jelentős, mert a magyar kérdő intonáció egyértelmű jelölőeleme a kérdő mondatok egyik típusának, ugyanis csak eldöntendő kérdő mondatokban fordul elő. Ezzel szemben a németben emelkedő intonációval nemcsak kérdő mondatokat, hanem általában pragmatikailag lezáratlan közléseket is jelölhetünk.¹⁸ Ebből a minimális jelöltség elvének figyelembevételével az következik, hogy a magyarban a kérdő intonáció képes az eldöntendő kérdő mondatot önállóan jelölni, vagyis kérdő és kijelentő mondatok alkothatnak intonációs minimális párokat:

(5) *Péter is eljön* [Λ] vs. *Péter is eljön?* [Λ]

A németben ezzel szemben az eldöntendő kérdő mondat kétszeresen jelölt, vagyis a szórend (a ragozott ige első pozíciója) és az intonáció együttesen jelöli, ugyanis önmagában egyik jegy sem

¹³ Mondatrész a német grammatikában az a frázis, amely az igei komplexummal áll közvetlen függőségi viszonyban. L. Gallmann/Sitta 1992: 150 ff.

¹⁴ Ez a topik általános tulajdonságából következik, l. Molnár 1991: 58.

¹⁵ L. Weinrich 1995: 73 ff.

¹⁶ A középmezőn érvényesülő szórendi szabályokat számos nyelvtan tárgyalja részletesen például Engel 1988: 303 ff.

¹⁷ A magyar mondat intonációs szerkezetéhez l. Varga 1993 és 1998.

¹⁸ A germanisztikában, de az általános nyelvészeti szempontú funkciókutatásban is élénk vita folyik arról, hogy a mondat végi intonáció grammatikai vagy pragmatikai funkcióval bír-e (l. Altmann/Ziegenhain 2002: 102 ff. az egyik oldalon, valamint Selting 1995: 232 ff. a másikon).

egyértelmű: az emelkedő intonáció kijelentő mondatok esetében is jelölhet pragmatikailag lezáratlan közléseket, az ige kezdő helye pedig a topik hiányát. Mindebből viszont az is következik, hogy a magyarban az eldöntendő kérdő mondat szórendje azonos a kijelentő mondatéval, vagyis rendelkezhet a topik-fókusz-ige-XP szerkezettel.

3.1. Az eldöntendő kérdő mondatok és altípusaik¹⁹

A németben az eldöntendő kérdő mondat alaptípusát a ragozott ige első szórendi pozíciója, valamint az emelkedő kérdő intonáció jelöli:

(6) *Schläft das Kind wirklich?* [/] 'Valóban alszik a gyerek?'

A két jelölőelem által ez a mondatípus egyértelműen elkülönül a kijelentő mondat alaptípusától, amelyben a ragozott ige általában második szórendi pozícióban áll, a mondatvégi intonáció pedig általában ereszkedő:

(6') *Das Kind schläft wirklich* [\] 'Valóban alszik a gyerek'

A (6') mondatípus rendelkezik a kijelentő mondatokra jellemző topik-komment szerkezettel, topikhelyzetben a mondatkezdő *das Kind* frázis áll. A (6) kérdő mondatban nincs topikpozíció, vagyis ennek a mondatnak nem tulajdoníthatunk topik-komment szerkezetet. Ennek oka könnyen belátható, hiszen nem állítást, hanem kérdést tartalmazó megnyilatkozásról van szó, a topik pedig egy állítás alapjául szolgáló kifejezés (vö. Molnár 1991). Az eldöntendő kérdő mondatot is realizálhatjuk topikszerepű névszói frázissal:

(6'') *Das Kind schläft wirklich?* 'Komolyan mondod / Valóban igaz, hogy alszik a gyerek?'

A (6'') példában egy szemantikailag specializált átmeneti típusról beszélünk, az úgynevezett asszertív kérdő mondatról. Egy kezdeti állítás a megnyilatkozás végén mintegy átmegegy kérdésbe. Ez a mondatípus nem egy igennel vagy nemmel megválaszolható kérdés feltételére alkalmas, hanem akkor használjuk, ha alapján tudjuk, hogy a gyerek alszik, de bizonyos kérdő attitűdöket társítunk ehhez a kijelentéshez, magyarázatot várunk az adott tényre. Hasonló módon realizálhatunk asszertív kérdő mondatot úgynevezett simuló kérdések (tag question) segítségével is. Ilyenkor egy olyan kijelentésre, amelyben nem vagyunk teljesen biztosak, a partnertől megerősítést kérünk:

(6''') *Das Kind schläft wohl – oder/nicht/nicht wahr/gell/ge?* 'A gyerek ugye alszik, nemde?'

Azok az eldöntendő kérdő mondatípusok tehát, amelyekben topikalizált kifejezés szerepel, a németben szemantikailag jelölt átmeneti típusok. Egy különleges szerkezet, amelyet a német nyelvtanok általában a *Herausstellung* (= 'kiállítás', mondatkereten kívülre állítás) névvel illetnek, eldöntendő kérdő mondatokban is lehetővé teszi, hogy valamelyik frázist mintegy kivonjuk a kérdés hatóköre alól és a mondat elején topikként kijelentsük. Ebben az esetben a „kiállított” frázist intonáció segítségével is elkülönítjük a mondat többi részétől, a további mondatrészletben pedig névmással utalunk rá:

¹⁹ Jelen dolgozatomban terjedelmi okokból nem törekedhetek az ide tartozó mondatípusok teljes körű klasszifikációjára, hanem a legfontosabb példákon keresztül azt mutatom be, hogy a két nyelv tipológiai sajátosságai milyen összefüggésben vannak a mondatmódok realizációjával, illetve hogyan valósul meg a két nyelvben a minimális jelölés elve.

(6^{'''}) *Das Kind, schläft es wirklich?*

Ezzel szemben a magyar nyelvben az eldöntendő kérdő mondat összetevős szerkezete ugyanúgy épül fel, mint a kijelentő mondaté, vagyis lehet benne topik:

(7) *A gyerek tényleg alszik?*

Abban az esetben nem rendelkezik topikkal az eldöntendő kérdő mondat, ha a mondatot vagy az ige kezdí (ilyenkor az ige maga a fókuszált kifejezés), vagy nem referáló kifejezés, vagy fókuszhangsúllyal ellátott kifejezés áll a mondat elején az ige előtti pozícióban:

(7') *Alszik a gyerek?*

(7'') *Tényleg alszik a gyerek?*

(7''') *A matracon alszik a gyerek, nem is az ágyban?*

Munkahipotézisként abból indultam ki, hogy az eldöntendő kérdő mondat semleges alaptípusa topik nélküli. Ebből következően korpuszelemzéseimtől azt vártam, hogy a (7'), (7'') és (7''') típusú mondatok fogják alkotni az eldöntendő kérdő mondatok döntő többségét, míg a (7) típusú mondat, amelyben topikként értelmezendő frázis áll a mondat első helyén, jelölt melléktípus lesz, amelynek előfordulási gyakorisága szignifikánsan kisebb, mint az alaptípusoké. Másrészt arra is kíváncsi voltam, hogy a német nyelvben azok az eldöntendő kérdő mondatípusok, melyekben van topikpozíció (6', 6'', 6''' és 6'''), hasonló gyakorisággal fordulnak-e elő, mint a magyarban a (7) típusú mondatok. Korpuszvizsgálataimhoz hasonló típusú német és magyar szövegeket vettem: a Német Szövetségi Parlament (Deutscher Bundestag) plenáris üléseinek 2003. évi, valamint a Magyar Országgyűlés plenáris üléseinek 2000. évi jegyzőkönyveit, emellett német és magyar hétköznapi beszélgetéseket.²⁰ Mindkét nyelvből és mindkét szövegfajtából 100–100 véletlenszerűen választott eldöntendő kérdő mondatot gyűjtöttem. Az eredmény csak részben igazolta várakozásaimat. A magyar korpuszban a topikkal rendelkező eldöntendő kérdő mondatok az összes vizsgált mondat 21–22%-át tették ki:²¹

(8) *A képviselő úr elfogadja-e az államtitkár úr személyét?*

(8') *Mondja, ezelőtt tíz évvel több szabadedje volt?*

(8'') *De arra maga nem is nagyon emlékszik, ugye?*²²

A mondatok további 53, illetve 29%-ában fókuszhangsúlyos ige állt a mondatok elején (10. példa), 16, illetve 12%-ában pedig fókuszhangsúlyos nem igei összetevő (11. példa):

²⁰ A német oldalon Schlobinski, Peter/Kohl, Gabi/Ludewigt, Irmgard 1998: Jugendspezifische Sprechen. München: LINCOM Europa c. könyvének CD-mellékletét használtam, amely közel 1000 oldalnyi transzkribált beszélt nyelvi szöveget tartalmaz, a magyar oldalon pedig az MTA Nyelvtudományi Intézet honlapjáról letölthető „BUSZI” szociolingvisztikai interjúk transzkribált szövegét.

²¹ A továbbiakban az első adat mindig a parlamenti jegyzőkönyvekre, a második a hétköznapi beszélgetésekre vonatkozik.

²² A parlamenti jegyzőkönyvekben 21% topikkal rendelkező eldöntendő kérdő mondat mindegyike a (7) típusú volt. A hétköznapi beszélgetésekben 12% simuló kérdéssel (*tag question*) kiegészített asszertív kérdő mondat volt, amelyik átmenetet képez a kijelentő és a kérdő mondatok között (7'' példa), 10% pedig egyszerű kérdő mondat (7' példa).

- (9) *Végig gondolták ezt a törvénytervezet készítői?*²³
 (10) *Magánbosszú vagy szervezetlenség irányít a Professzorok Házában?*

A fennmaradó példák ige nélküli tagolatlan mondatok voltak, amelyeknél a topik, illetve a fókusz kategóriája nem értelmezhető. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar eldöntendő kérdő mondatok legtöbbször fókuszhangsúlyos igével kezdődik, ezen kívül jelentős, átlagosan 14% körül mozog a nem igei fókusszal kezdődő mondatok aránya, és szintén nem lebecsülendő, 21,5%-os a topikkal rendelkezők aránya.

Ennek alapján azt vártam volna, hogy a német korpuszban szintén 20% körüli arányban találom meg azt a szerkezetet, amellyel a kérdő mondatban egy topikfunkciójú mondatrészletet mintegy kivonunk a kérdés hatóköre alól, vagyis az úgynevezett Herausstellung-szerkezetet. Meglepetésemre azonban ilyen szerkezetet az egész korpuszban egyetlen egyet sem találtam. A parlamenti jegyzőkönyvekben talált mondatok 98%-a követi a nyelvtanokban leírt nyelvi normát, miszerint az eldöntendő kérdő mondat a ragozott igével kezdődik, és emelkedő intonációval zárul. A 2%-nyi ellenpélda a normától való alkalmi eltérésnek minősíthető. A hétköznapi beszélgetésekben ennél kicsit differenciáltabb a kép. Ezen mondatok 79%-a kezdődik a ragozott igével, a fennmaradó 21%-ból 13% asszertív kérdő mondat, amely simuló kérdéssel (tag question) zárul (ez csaknem azonos arány a magyar beszélgetésekben találttal), 9%-ban pedig részben szövegösszekötő szerepű határozószó van a mondat elején, más részük pedig úgynevezett visszhangkérdésként értelmezhető. Mindenesetre itt is igaz az, hogy a nem az igével kezdődő eldöntendő kérdő mondatok szemantikailag specializált altípusokat alkotnak. A példaanyagot tüzetesen megvizsgálva azután rájöttem, hogy a németben, amennyiben a beszélő topikfunkciójú mondatrészletet szeretne kivonni a kérdés hatóköre alól, ezt nem egy szintaktikai szerkezet segítségével, hanem a szöveg szintjén, önálló mondat formájában teszi:

- (11) *Die Fahrt kostet bis zum dritten Kind pro Kind 23 Euro und für das vierte, fünfte, sechste und jedes weitere Kind kostet die Fahrt 38 Euro. Halten Sie das für familienpolitisch vertretbar? 'Az utazás a harmadik gyerektől gyerekenként 23 euróba kerül, a negyedik, ötödik, hatodik és minden további gyerek esetében 38 euróba. Képviselhetőnek tartja ön ezt családpolitikai szempontból?'*²⁴

Elemzésem érdekes adalékkal szolgál ahhoz, hogy a kérdő mondat alapesetben topik nélküli, a kérdő funkció azonban nem zárja ki azt, hogy egy összetevőt kivonjunk a kérdés hatóköre alól és topikalizáljunk. Az azonban, hogy ezt milyen nyelvi eszközzel fejezzük ki, nyelvenként különbözik. A magyar szórend részben grammatikailag kötetlenebb, mint a német, részben pedig az eldöntendő kérdő mondat kifejezéséhez szórendi eszközre nincsen szükség, hiszen egyértelmű kifejezőeszköze a kérdő intonáció, vagy az *-e* kérdő partikula. Ezért a topikalizáció egyszerű szórendi eszközökkel kifejezhető. A német szórend általában, és az eldöntendő mondatok esetében különösen is, kötött. Érdekes azonban, hogy a német beszélők úgy tűnik, ritkán használják az egyébként meglévő, de kicsit körülményes Herausstellung-szerkezetet, a topik kifejezését inkább átemelik a szöveg szintjére. A nyelv grammatikai adottságai ilyen módon hatnak ki a nyelvhasználat gyakorlatára.

²³ Ehhez a típushoz, tehát az igével kezdődő mondatokhoz soroltam azokat a mondatokat is, amelyekben operátor-kifejezés vagy partikula előzi meg az igét (*Nem lehetne-e ezt a hatáskörét szerződéses alapon továbbadni? Vajon élünk-e az Unió adta lehetőséggel?*).

²⁴ Szemléltetésképpen egy egyszerűsített példa: Míg magyarul így kérdezzük: *A drága utazás képviselhető családpolitikai szempontból?* (a drága utazás – topik), addig a német beszélő nagyjából a következő szerkezettel fogalmaz: *Az utazás drága. Képviselhető ez családpolitikai szempontból?*

3.2. A kérdőszavas kérdő mondatok

Hasonló eredményekkel járt a kérdőszavas kérdő mondatok elemzése. Azonos vonás a két nyelvben, hogy a kérdőszavas kérdő mondatok alapesetben ereszkedő intonációval zárulnak, mivel a kérdőszó már önmagában jelöli a kérdő mondatot. A kérdőszó és a kérdő intonáció kombinációja mindkét nyelvben szemantikailag specializált mondattípusokhoz, általában úgynevezett visszhangkérdésekhez vezet:

- (12) A: *Wie kann man sich das eigentlich vorstellen?* [Λ]
Tulajdonképpen hogyan lehet ezt elképzelni? [Λ]
 B: *Wie kann man sich das vorstellen?* [f] vagy *Wie man sich das vorstellen kann?* [f]
Hogy lehet ezt elképzelni? [Λ] vagy *Hogy hogyan lehet ezt elképzelni?* [Λ]²⁵

További hasonlóság a két nyelv között, hogy a kérdőszó szükségszerűen fókuszhangsúlyos, ez minden bizonnyal a kérdőszavas kérdő mondat nyelvektől független sajátossága. A német nyelvben a kérdőszók formailag is azonos szóosztályt alkotnak, az úgynevezett w-szavak osztályát. A mai magyar nyelvben ugyan a kérdőszavak formai hasonlósága nem egyértelmű, történeti szempontból azonban valamennyi kérdőszó a *ki/mi* kérdő névmásra vagy a *hol* kérdő határozószóra vezethető vissza (Kiss/Pusztai 2003: 257), vagyis a kérdőszók nemcsak szemantikai, hanem formai szempontból is elkülöníthetők.

A német és a magyar kérdőszavas kérdő mondatok közötti legfeltűnőbb különbség az eldöntendő kérdő mondatokéhoz hasonlóan szórendi természetű. A német kérdőszó ugyanis kötelezően mondatkezdő,²⁶ míg a magyarban a kérdőszó az ige előtti fókuszpozícióban a mondat különböző helyein megjelenhet:

- (13) *Ki tartotta az egyetemen a mai előadást?*
A mai előadást ki tartotta az egyetemen?
Az egyetemen a mai előadást ki tartotta?

Brandt et al. (1992) azzal magyarázzák a német kérdőszó kötelező mondatkezdő helyét, hogy a kérdőoperátor hatóköre az egész mondat.²⁷ A magyar nyelv szórendje az eldöntendő kérdő mondatéhoz hasonlóan lehetőséget ad arra, hogy összetevőket kivonjunk a kérdőoperátor hatóköre alól. Ezek az összetevők jellemzően topikpozícióba kerülnek.

Korpuszelemzésem során mindkét nyelvben 400–400 véletlenszerűen választott példát vizsgáltam meg (a *wer*, *was*, *wie* és *wo*, valamint a *ki*, *mi*, *milyen* és *hol* kérdőszavakra darabonként és szövegfajtánként 50–50 példát). A németben a parlamenti jegyzőkönyvekben valamennyi vizsgált példában a mondat első pozíciójában állt a kérdőszó. A hétköznapi beszélgetésekben is mindössze 8% ellenpéldát találtam, amelyek közül összesen 3 esetben, vagyis a példák 1,5%-ában állt a kérdőszó mondat közbeni pozícióban, a *was* és a *wie* kérdőszavak pedig 13 esetben (6,5%) asszertív kérdő mondatokban a mondat végén *tag question* funkcióban szerepeltek. Vagyis a németben a kér-

²⁵ A visszhangkérdéseknek a kettős jelölésen (kérdőszó + kérdő intonáció) kívül további közös vonása, hogy elmarad belőle az elsődleges kérdésben szereplő partikula (*eigentlich/tulajdonképpen*), valamint opcionálisan a mellékmondatra emlékeztető szerkezet is (a németben a ragozott ige utolsó helye, a magyarban a *hogy* kötőszó).

²⁶ Pontosabban, amennyiben a kérdőszó nem a mondat első helyén szerepel, a kérdés csak visszhangkérdésként értelmezhető: *Ich bin durchgefallen – Du hast was gemacht?* 'Megbuktam. – (Hogy) Mit csináltál?'

²⁷ A visszhangkérdések szórendje azonos a kijelentő mondatokéval. Reis (1992) ezért a *Du hast was gemacht?* típusú mondatokat grammatikai szempontból kijelentő mondatoknak tekinti, amelyek csak a pragmatika szintjén valósítanak meg kérdést.

dőszó mondatbeli első helye nem csak a normatív nyelvtanok vesszőparipája, hanem a valóságos nyelvhasználatban is nagyon erősen érvényesülő nyelvi norma.

A magyar mondatoknál a kérdőszó szintén erősen kötődik a mondat elejéhez, de mégsem annyira, mint a németben: a mondat eleji pozíció az országgyűlési jegyzőkönyvekben 80, a hétköznapi beszélgetésekben 70%-ot tett ki. Topikként értelmezhető mondatrészek előzik meg a kérdőszót mindkét szövegfajta esetében a példák körülbelül 15%-ában:

- (14) *A Tocsik hol van?; Ezzel ki jár a legjobban, talán a háziorvosokon kívül? (Országgyűlési jegyzőkönyvek); ...meg figyelni kellett volna, hogy ott mégis mi van a kocsi körül... (BUSZI-interjú)*

Az országgyűlési jegyzőkönyvekben további 5, a hétköznapi beszélgetésekben 15% olyan példát találtam, amelyekben a kérdőszót nem referáló kifejezés, például kötőszó, partikula, egyéb szövegszekelő elem előzte meg:

- (15) *Valójában mi is történik?; ...hogyan vajon mi lesz a szabad orvosválasztással a jövőben...; Szóval milyen jellegű információ? (Országgyűlési jegyzőkönyvek)*

Érdekes, hogy Herausstellung-szerkezetet a németben a kérdőszavas kérdő mondatok esetében sem találtam egyetlen egyet sem.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy vizsgálataim a két nyelvben részben olyan hasonlóságokat tártak fel, amelyek a kérdő mondatok általános vonásaiból következnek, részben pedig érdekes különbségeket is, amelyek a két nyelv tipológiai különbségeivel, elsősorban a szórend eltérő determináltságával és szerepével függenek össze. Érdekes volt látni, hogy a nyelvtani rendszer adottságai hogyan hatnak a beszélők nyelvhasználati szokásaira, preferált kifejezéseire és szerkezeteire.

4. A felszólító mondat jelölése a német és a magyar nyelvben

A felszólító mondat elkülönítésében a német nyelvészetben nem beszélhetünk konszenzusról. Általában a felszólító módú igealakot tartalmazó mondatokat sorolják ide. A német felszólító mód azonban egyedül egyes szám 2. személyben különül el egyértelműen a többi igemódtól morfológiai szempontból. A többes szám 2. személyű imperativus egybeesik a kijelentő móddal (régies alakjában pedig a kötőmóddal), a többes szám 1. és 3. személyű alak pedig mindkét másik igemóddal.²⁸ Ezért a felszólító mód definiálására különféle másodlagos szintaktikai jegyeket is alkalmaznak. A legelterjedtebb felfogás szerint az imperativus úgynevezett félig ragozott, szemifinit igealak, amely a szám kategóriájával rendelkezik ugyan, a személy kategóriájával azonban nem (Donhauser 1986, Fries 2002). Vagyis azokban az esetekben, ahol személyes alany jelenik meg (*Lesen wir / Lesen Sie!*), nem beszélhetünk imperativusról, hanem csak parafrázisról.²⁹ Rosengren (1993), Platzlack/Rosengren (1998) és Wratil (2000) szerint pedig a felszólító mondat elsődleges jellemzője a kijelentő mondattal szemben abban áll, hogy bizonyos funkcionális projekciók, mint például a személy vagy az igeidő kategóriája, nem realizálódnak benne. Ugyanakkor találkozunk a német

²⁸ Egyes szám 2. személyben: *Lies!* 'Olvass!' vs. *du liest* 'olvasol' (ind.) és *du lesest/läsest* 'olvasol/olvasolnál' (konj.). Ezzel szemben többes szám 2. személyben: *Les!* (régies: *Leset!*) 'olvassatok' vs. *ihr lest* (ind.) és *ihr leset* (konj.). A Tsz. 1. és 3. személyű felszólításban: *Lesen wir!* / *Lesen Sie!* 'olvassunk/olvasson, olvassanak' azonos igealak található, mint indikativusban és konjunktívusban: *wir lesen / sie lesen*.

²⁹ Hasonló véleményt képvisel Ágel (2000: 225f.) is, aki a felszólító módú igealaknál a valenciaérték redukcióját állapítja meg.

nyelvészetben számos funkcionalista alapon álló felfogással is: Matzel/Ulvestad (1978 és 1985), Wunderlich (1984), illetve Altmann (1993) a többes szám 1. és 3. személy esetében is egyértelműen felszólító mondatokról beszél.

Úgy tűnik, hogy a német felszólító mondat definíciójához és elhatárolásához is szükség van egy kontrasztív-típológiai kitekintésre. Van der Auwera/Dobrushina/Goussev (2004) 376 nyelv alapján végzett vizsgálatai azt mutatják, hogy a felszólító mondat egyes szám 2. személyű alakja a prototipikus (ez gyakorlatilag valamennyi nyelvben kimutatható), az egyes szám 1. személyű (önfelszólító mondat) a legkevésbé tipikus, ez igen ritka, de elvileg ez sem lehetetlen. Rivero/Terzi (1995) szerint pedig a nyelvek a felszólító mód és a felszólító mondat szempontjából két típusra oszthatók. Az első típusú nyelvekben az imperativus nem képez teljes paradigmát, és ezen nyelvek felszólító mondatai jellemzően alany nélküliek. Ezen nyelvekre általában jellemző továbbá, hogy a felszólító módú igealak nem tagadható, és mellékmondatba sem helyezhető. A második típusú nyelvekben az imperativus teljes paradigmát képez, ezekben a nyelvekben azonban a felszólító mondatnak általában hasonló a szintaktikai szerkezete, mint a kijelentőnek, az imperativusi igealakok pedig tagadhatók, és mellékmondatban is állhatnak. A német nyelv az első típusba sorolható, bár nem tisztán, hiszen a német felszólító módú ige tagadható, és alanyos felszólító mondatok is elképzelhetők. A magyar nyelv alapvetően a második típusba tartozik, bár a továbbiakban szeretném megmutatni, hogy a magyar felszólító mondatnak van azért egy sajátos szintaxisa, amely a kijelentő mondattól különbözik. Így a magyar nyelv sem képez tiszta típust.

A felszólító mondat szintaxisa a magyar nyelvten kevésbé kutatott részeihez tartozik. A Magyar grammatika szerint a felszólító mondatot cselekvő, műveltető vagy visszaható ige felszólító módú alakja, felszólítást kifejező interakciós mondatzó vagy tagolatlan mondatban szereplő főnévi igenév, illetve deverbális főnév jelölheti.³⁰ Más, kimondottan a felszólító mondatral kapcsolatos szakirodalmat nem is találtam. Többben foglalkoznak azonban a felszólító igemód kérdésével. A *-j* módjellel képzett igei paradigmát nyelvtanaink elég egyöntetűen felszólító módnak tekintik.³¹ Tompa (1972) német nyelvű magyar nyelvtenében azonban a *Konjunktivimperativ* kifejezést találjuk, jelezve azt, hogy a *-j* módjeles alak mind imperativusi, mind konjunktivusi funkciót betölthet. Pomozi (1991) homonim alakként kezeli, amely imperativusi és konjunktivusi jelentésben is állhat, Hegedűs (1991) és (2002) pedig a német konjunktivus paradigmájához tartja hasonlóknak, amely bizonyos disztribúciókban felszólító jelentést kaphat. Pomozi és Hegedűs álláspontja mellett szól az a tény, hogy a *-j* módjeles igealak olyan mellékmondatokban is állhat, ahol felszólító jelentés nem lehetséges:

- (16) *Elment a boltba, hogy vegyen kenyeret; Péter szeretné, hogy jól vizsgázzon.*³²

Pomozi szerint a mellékmondatokban a *-j* módjeles igealak indirekt felszólítások esetében felszólító módnak, más jelentésekben (pl. célhatározás kifejezésekor) kötőmódnak tekintendő. Formailag szerinte a két mondatípus kizárólag az igeekötős igeik esetében az igeekötő pozíciójában különbözik:

- (17) *Edd meg ezt a kiflit vs. Nincs időd arra, hogy megedd ezt a kiflit.*

Saját vizsgálataim arra engednek következtetni, hogy a magyar *-j* módjeles igei paradigma szemantikailag alulspecifikált, ebből következően a kijelentő és felszólító mondat alapszörendje kü-

³⁰ Példák: *Vidd le a kutyát!; Jer!; Futás!*. A mediális igeik felszólító módú alakja óhajító mondatot jelöl (pl. *Gyógyulj meg!*). Vö. Keszler 2000: 380 ff.

³¹ L. É. Kiss/Kiefer/Siptár (1998: 217 ff.), Kiefer (2000: 610 f.). Keszler (2000: 107) is felszólító módról beszél, bár utal a *-j* módjeles igealak kötőmódszerű használatára is.

³² Pomozi (1991) példái.

lönbségeket mutat, amelyek a két mondatmódot elkülönítik egymástól. Véleményem szerint a Pomozi által vizsgált mellékmondatok esetében azok, amelyekben a -j módjeles paradigma konjunktívusi jelentésben áll, beágyazott kijelentő mondatok, míg ahol imperatívusi jelentés van, azok beágyazott felszólító mondatok.

A felszólító mondat alapszórendjében a fókusz nem az ige előtti, hanem az ige utáni pozícióban helyezkedik el, amint azt a következő, kijelentő és felszólító mondatpárok szemléltetik:

- (18) *Péter újságot olvass vs. Olvass újságot! vagy Péter olvasson újságot!*
János Budapestre költözik vs. Költözz Budapestre! vagy János költözzön Budapestre!

A kontrasztív értelmű fókusz azonban a felszólító mondatban is az ige előtti pozícióban áll:

- (19) *Újságot olvass, és ne levelet; BUdapesre költözz, ne pedig Miskolcra!*

Feltételezésem szerint a felszólító mondatok döntő többségére a ragozott ige mondatkezdő pozíciója jellemző. Amíg a ragozott igét a kijelentő mondatban alapvetően a topik és a fókusz előzi meg, a felszólító mondatban a topik jelenléte ritka,³³ a fókusz pedig csak kontrasztív értelemben áll az ige előtt. Az ige előtt állhatnak azonban kötőszók (20), szövegösszekötő szerepű frázisok (21) és egyes operátorkifejezések, illetve partikulák (22):

- (20) *De azért főzzél valami finomat!*
 (21) *Ezek után csinálj már valami értelmeset!*
 (22) *Ne tanulj egész nap!; Hadd játsszon még egy kicsit!*

A beágyazott mondatok a magyar nyelvben ugyanolyan szintaktikai szerkezettel rendelkeznek, mint a főmondatok. Így a mellékmondat fókusza kijelentő mellékmondat esetében az ige előtt (23), felszólító mellékmondat esetében az ige után áll (24), kivéve, ha kontrasztív értelmű fókuszról van szó (25):

- (23) *És akkor lementél a boltba, hogy kenyeret és tejet vegyél.*
 (24) *Anyád azt mondta, hogy vegyél kenyeret és tejet.*
 (25) *Anyád azt mondta, hogy kenyeret és tejet vegyél (ne pedig cukorkát)!*

Korpuszvizsgálatomban nagy mennyiségű példaanyag támasztja alá a fenti megfontolásokat. Szemléltetésként álljon itt néhány példa az országgyűlési jegyzőkönyvekből a *néz* és a *marad* igékkel kijelentő és felszólító mondatok esetében:

- (26) *...de ha a Dunai Vasmű számos termékét nézzük...; Úgy gondolom, ha ezt nézzük...; ...ha az etnikai térképet nézzük... vs. Először is nézzük akkor azt ...; Nézzük a jelenlegi folyamatokat...; ...de azért nézzük csak az agrárium szereplőit...; Nézzük a mátrai erőművet...*
 (27) *...még a földért is meg kell küzdeni, hogy magyar kézben maradjon; ...nem szeretném, hogy költői kérdés maradjon; ...hogya példánál maradjunk vs. De kérem, maradjunk a klasszikus példánál; Arra kérek mindenkit, hogy maradjon a helyén.*

³³ Bár lehetséges, amint azt a (18) példában látjuk: *Péter OLvasson újságot!; János KÖLtözzön Budapestre!.*

Három igével (*néz, csinál, marad*) 100–100 véletlenszerűen választott példát vizsgáltam meg. A 300 mondatból 121 volt felszólító (beleértve az indirekt felszólító mellékmondatokat is), 179 pedig kijelentő (beleértve azokat a mellékmondatokat is, melyekben az ige konjunktívuszi jelentésben szerepelt). Míg a kijelentő mondatokban az igével kezdődő mondatok aránya nem egészen 4% volt, addig a felszólító mondatok 78,5%-a kezdődött a ragozott igével. A fennmaradó 11,5%-ban az igt kontrasztív fókusz, szövegösszekötő szerepű frázis vagy operátorkifejezés előzte meg. Érdekes, hogy egyáltalán nem találtam példát topikkal kombinált felszólító mondatra, ami ennek a szerkezetnek viszonylag ritka előfordulására utal.

A további szintaktikai különbségek a kijelentő és a felszólító mondat között az igeekötő helyében mutatkoznak. Az igeekötő helye több hasonlóságot mutat a fókusz helyével, amint arra É. Kiss (2004: 41) utal. Így a felszólító mondatban is az igeekötő alaphelyzetben az ige utáni pozícióban áll, akkor is, ha az ige előtti pozícióban nincs fókuszhangsúlyos összetevő:

- (28) *Add be írásban, hogy csöndben kell lenni!; ...akkor ehhez a témakörhöz hasonlóan, idevonatkozóan adjanak be kormánypárti javaslatokat...* (Országgyűlési jegyzőkönyv)

Abban az esetben azonban, ha az igeekötő kontrasztív fókusz szerepét tölti be, a felszólító mondatban is állhat az ige előtt, ilyenkor fonetikailag önálló szót alkot:

- (29) *Ne BE menj, inkább KI gyere!*

Ezt a szabályt követi az igeekötő a mellékmondatokban is, vagyis indirekt felszólító mondatban invertált pozícióban található, míg indirekt kijelentő mondatban (ahol az ige -j módjeles alakja konjunktívuszi használatban szerepel), a fókusz helyétől függetlenül az ige előtt és után is állhat. A (30) példa a *befogad* ige konjunktívuszi használatát szemlélteti a fókusz helyének függvényében:

- (30) *...a kormány jelen esetben ... nyitott arra, hogy a módosító indítványokat befogadja* (igei fókusz) vs. *...akkor a Fidesznek politikai érdeke az, hogy egy módosítót se fogadjon be...* (névszói fókusz)

A magyar oldalon azt állapíthatjuk tehát meg, hogy a magyar ige -j módjeles alakjai teljes paradigmát képeznek ugyan, vagyis mindkét számban, mindhárom személyben, általános és tárgyas ragozásban is képezhetők, de ez a paradigma nem egyértelműen tekinthető felszólító módnak, mivel – legalábbis mellékmondatok esetében – rendelkezhet kötőmódi jelentéssel is. Így az ige módjele a minimális jelölés elvének alapján önmagában nem elégséges kifejezőeszköze a felszólító mondatnak. Mivel a magyar mondat szórendje alapvetően pragmatikailag determinált, az egyes pozíciói pragmatikai funkciókhoz kötődnek, és szórendi szabályai a mondatmóddal szoros összefüggésben állnak, vizsgálódásaim során feltételeztem, hogy a felszólító mondat összetevői sajátos, a kijelentő mondatétól eltérő sorrendi sajátosságokkal bírnak. Ezt vizsgálataim alá is támasztották, amennyiben elsődlegesen a fókusz és az igeekötő pozíciójában tudtam kimutatni különbségeket, másodsorban pedig az is kiderült, hogy ebből következően a felszólító mondatok többségére (de nem kizárólag) az ige mondatkezdő helye, jellemző, ami a kijelentő mondatokban viszonylag ritka (bár ott is előfordul).

A német oldalon is elsősorban arra irányultak a kutatásaim, hogy a minimális jelölés elve hogyan valósul meg a német felszólító mondat esetében. Elsősorban a szakirodalomból jól ismert problémát, az alanyi pozíció hiányát vizsgáltam. A felszólítás alaphelyzetben a partnerre irányul, így a 2. személyű felszólítás esetében feltételezhetjük, hogy az alanyi pozíció hiánya kontextuális ellipszis, vagyis az evidens információt hordozó elem a mondatból kimarad. Ugyanakkor az alany kitétele lehetséges a felszólító mondatban akkor, ha kontrasztív és/vagy kiemelő funkcióval bír:

- (31) *Komm DU mit mir! / Kommt IHR mit mir!* 'TE gyere / TI gyertek velem!'

Alanyesetben álló névszói csoport állhat továbbá a felszólító mondatban vokativusi funkcióban is:

- (32) *Komm Peter mit mir!* 'Gyere velem Péter!'

A vokativust a szakirodalom általában nem tekinti alannak (l. Donhauser 1986), de a két kategória között nem lehet éles határt vonni, hiszen a *du* és az *ihr* névmás is állhat vokativusi funkcióban. A naiv beszélők nyelvérzéke mindenesetre nem tesz különbséget az alany és a vokativus között. Korpuszelemzéseim ugyanis azt mutatták, hogy az alany és a vokativusi névszói csoport felbukkanása hasonló tendenciákat mutat a vizsgált szövegekben. A 2. személyű felszólító mondatban ilyen kifejezések minden esetben ritkák voltak, de szignifikáns különbségek mutatkoztak a) az egyes szövegfajták között, b) az egyes és a többes számú alakok között. A német parlamenti jegyzőkönyvekben ugyanis kontrasztív értelmű vagy kiemelő funkciójú alanyt az egyes számú 2. személyű felszólító mondatok 13%-nál, vokativusi kifejezést pedig 22%-ban találtam. Ugyanakkor hétköznapi beszélgetésekben ez az arány mindössze 1,1 és 1,6% volt. Többes szám 2. személyben pedig sem kontrasztív alanyt, sem vokativusi kifejezést nem találtam a korpuszban vizsgált felszólító mondatokban.

A szövegtípusok közötti igen jelentős különbség azért meglepő, mert éppen az ellenkezőjére lehetett volna számítani. A hétköznapi beszélgetések felvételei egy középiskolás kollégiumban készültek, ahol egymás megszólítása, a megszólított személy kiemelése, hangsúlyozása gyakori jelenség kellene, hogy legyen. Ugyanakkor a vizsgált felszólító mondatok esetében ez olyan ritka, hogy statisztikailag szinte elhanyagolható. Erre a magyarázatot az adta, hogy a fiatalok kötetlen nyelvhasználatában az ige kijelentő módú egyes szám 1. személyű alakját gyakorlatilag mindig a személyrag elhagyásával, a pusztá szótó segítségével képzik, így az formailag egybeesik a felszólító mód egyes szám 2. személyű alakjával: *Ich komm* 'Jövök' vs. *Komm!* 'Gyere!' A két homonim alak megkülönböztetésére szolgál az alany kitétele a kijelentő mondatban és elhagyása a felszólító mondatban.³⁴ A parlamenti képviselők nyelvhasználatára a kijelentő módú paradigma szabályos, személyragos alakjai jellemzők: *Ich komme* 'Jövök'. Így az alany hiánya jelentésmegkülönböztető funkcióval nem bír. Ezek után már nem nehéz magyarázatot adni arra sem, hogy miért extrém ritka az alany, illetve alanyesetű kifejezés előfordulása a többes szám 2. személyű felszólító módú alak mellett. Ez ugyanis formailag egybeesik a kijelentő módú alakkal, vagyis az alany hiánya jelzi az igealak felszólító módú használatát: *Ihr kommt* 'Jöttök' vs. *Kommt!* 'Gyertek'.

Úgy vélem tehát, hogy a német 2. személyű felszólító mondatban az alany általában nem realizálódik, hiszen a felszólítás esetében az adott szituációban evidens, hogy az a partnerre vonatkozik (ellipszis), ugyanakkor abban az esetben, ha az ige felszólító módú alakja nem egyértelmű, vagyis nem elégséges jegye a felszólító mondatnak, az alany hiánya a felszólító mondat szintaktikai jegyévé grammatikalizálódik.

5. Összefoglalás és kitekintés

A kontrasztív nyelvészeti projektünk keretében folytatott vizsgálódások viszonylag nagy terjedelműk és igen idő- és munkaigényesek voltak ellenére is csak részeredményekre vezettek, bár reményünk szerint ezek a részeredmények is értékesek mind a magyar, mind a német nyelvészet számára. Megmutatták azt, hogy a mondatmódok és a mondattípusok a nyelv grammatikai rend-

³⁴ A felszólító mondatban egyébként nagyon gyakori volt egyes partikulák használata is, mint például a *mal* és a *doch* partikuláké.

szerén belül egy egységes alrendszer alkotnak, amely egy közös alapelv körül szerveződik. Ez az alrendszer szoros kapcsolatban áll a grammatika többi alrendszerével és végső soron az adott nyelv tipológiai sajátosságaival.

Szeretnénk a kutatásokat tovább folytatni. Távlati terveinkben a kutatásokba néhány más nyelvet is szeretnénk bevonni, annak érdekében, hogy közelebb jussunk a mondatmódok és a mondattípusok rendszerének általános sajátosságaihoz, valamint a grammatika többi alrendszeréhez való viszonyához.

SZAKIRODALOM

- Altmann, Hans 1987. Zur Problematik der Konstitution von Satzmodi als Formtypen. In: Meibauer, Jörg (szerk.): *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*. Tübingen, Niemeyer, 22–56.
- Altmann, Hans 1993. Satzmodus. In: Jacobs, Joachim u.a. (szerk.): *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 1. Halbbd. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 1006–29.
- Altmann, Hans / Ziegenhain, Ute 2002. *Phonetik, Phonologie und Graphemik für das Examen*. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Brandt, Margareta et al. 1992. Satztyp, Satzmodus und Illokution. In: Rosengren, Inger (szerk.): *Satz und Illokution*. Bd. 1. Tübingen, Niemeyer, 1–90.
- Donhauser, Karin 1986. Der Imperativ im Deutschen. Studien zur Syntax und Semantik des deutschen Modusystems. Hamburg, Buske.
- Fries, Norbert 2002. Imperativ-Morphologie kontrastiv. Deutsch-Neugriechisch. In: Wegener, Heide (szerk.): *Deutsch kontrastiv. Typologisch-vergleichende Untersuchungen zur deutschen Grammatik*. Tübingen, Stauffenburg, 63–86.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Heidelberg, Groos.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 79–178.
- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Syntax Guides).
- É. Kiss Katalin 2004. Egy ígékötőelmélet vázlata. *MNy.* 100: 15–43.
- É. Kiss Katalin / Kiefer Ferenc / Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris.
- Gallmann, Peter / Sitta, Horst 1992. Satzglieder in der wissenschaftlichen Diskussion und in Resultatsgrammatiken. *ZGL*. (= Zeitschrift für germanistische Linguistik) 20: 137–81.
- Hegedűs Rita 1991. A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. 26. Budapest. 17–30.
- Hegedűs Rita 2002. Hilfe oder Hindernis – Welche Rolle spielt die Vermittlung der ungarischen Grammatik im DaF-Unterricht? In: Katona András et al (szerk.): *A tanári mesterség gyakorlata*. Tanárképzés és tudomány. Budapest, Tankönyvkiadó, 611–20.
- Katz, Jerrold Jacob / Postal, Paul M. 1964. *An integrated theory of linguistic descriptions*. Cambridge.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rác Endre / Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 203–30.
- Kiefer Ferenc 1990. *Modalitás*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet (Linguistica, Series C, 1. sz.)
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő / Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris.
- Lohnstein, Horst 2000. Satzmodus – kompositionell. Zur Parametrisierung der Modusphrase im Deutschen. Berlin, Akademie Verlag.
- Matzel, Klaus / Ulvestad, Bjarne 1978. Zum Adhortativ und Sie-Imperativ. *Sprachwissenschaft* 3/2: 146–83.
- Matzel, Klaus / Ulvestad, Bjarne 1985. Ergänzendes zu zwei früheren Veröffentlichungen. *Sprachwissenschaft* 10/1: 1–6.
- Molnár Valéria 1991. *Das Topik im Deutschen und im Ungarischen*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Palmer, Frank R. 1986. *Mood and modality*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Péteri Attila / Horváth Katalin 2004. Das Satzmodussystem im Deutschen und im Ungarischen. Zum Abschluss eines Forschungsprojektes. In: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik*. Budapest–Bonn. (Előkészületben.)
- Platzack, Christer / Rosengren, Inger 1998. On the subject of imperatives: A minimalist account of the imperative clause. *The Journal of Comparative Germanic Linguistics* 1: 177–224.
- Pomozi Péter 1991. Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. 26. Budapest. 3–13.
- Reis, Marga 1992. Zur Grammatik und Pragmatik von Echo-w-Fragen. In: Rosengren, Inger (szerk.): *Satz und Illokution*. 1. Tübingen, Niemeyer.
- Rivero, María Luisa / Terzi, Arhonto 1995. Imperatives, V-movement and logical mood. *Journal of Linguistics* 31: 301–32.
- Rosengren, Inger 1992. Zur Grammatik und Pragmatik der Exklamation. In: Uő. (szerk.): *Satz und Illokution*. Bd. 1. Tübingen, Niemeyer, 263–306.
- Rosengren, Inger 1993. Imperativsatz und Wunschsatz – zu ihrer Grammatik und Pragmatik. In: Uő (szerk.): *Satz und Illokution*. Bd. 2. Tübingen: Niemeyer, 1–47.
- Sadock, Jerrold M. / Zwicky, Arnold M. 1985. Speech act distinctions in syntax. In: Shopen, Timothy (szerk.): *Language typology and syntactic description*. Bd. 1. Clause structure. Cambridge, Cambridge University Press, 155–196.
- Selting, Margret 1995. Prosodie im Gespräch. Aspekte einer interaktionalen Phonologie der Konversation. Tübingen, Niemeyer.
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Nyr.* 126: 12–30.
- Thornburg, Linda / Panther, Klaus 1997. Speech Act Metonymies. In: Liebert, Wolf-Andreas et al. (szerk.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 205–19.
- Tompa József 1972. *Kleine ungarische Grammatik*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- van der Auwera, Johan / Dobrushina, Nina / Goussev, Valentin 2004. A Semantic Map for Imperative-Hortatives. In: Dominique, Willems et al (szerk.): *Contrastive analysis in language: identifying linguistic units of comparison*. Basingstoke, Palgrave, 44–66.
- Varga László 1993. A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. *Nyelvtudományi Értekezések* 135. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varga László 1998. Dallamelemek és szótagok asszociációja a magyar hanglejtés autoszegmentális tárgyalásában. In: Péter Mihály (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIX*. Újabb irányzatok a fonológiában. Budapest, 257–72.
- Weinrich, Harald 1995. Grammatik und Gedächtnis. In: Ágel, Vilmos / Brdar-Szabó, Rita (szerk.): *Grammatik und deutsche Grammatiken*. Tübingen, Niemeyer, 69–78.
- Wunderlich, Dieter 1984. Was sind Aufforderungssätze? In: Stickel, Gerhard (szerk.): *Pragmatik in der Grammatik*. Jahrbuch 1983 des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf, Schwann, 92–117.
- Wratil, Melanie 2000. Die Syntax des Imperativs. *Linguistische Berichte* 181: 71–118.
- Zanutini, Raffaella / Portner, Paul 2003. Exclamative Clauses: At the Syntax-Semantics Interface. *Language* 79: 39–81.

Péteri Attila

SUMMARY

Péteri, Attila

Sentence types and sentence modalities in German and Hungarian

This paper summarises the major results of a research project carried out at the Institute of German Studies of Loránd Eötvös University in 2002–2004. The aim of the project was a contrastive study of the systems of sentence types and the means of expressing sentence modality in German and Hungarian. The research focussed on some interrogative and imperative sentence types. Comparing the sentence types of the two languages, the author formulates a general organising

principle, that of minimal marking, a version of the universal principle of linguistic economy actualised to sentence types. According to the principle of minimal marking, each sentence type is identified by the possible minimum of syntactic features. This accounts for certain similarities between the two languages like falling intonation at the end of *wh*-questions. Obviously, there are also numerous differences between German and Hungarian in the syntactic marking of the various sentence types; the author attempts to derive those differences from the diverse typological characteristics of the two languages.

A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai*

Bevezetés

A sikeres kommunikáció alapfeltétele a beszédprodukciónak és a beszédpercepciónak összehangoltsága a beszélő és a hallgató személye között. A hallgató percepcióját nagyban befolyásolja a beszélő személy produkciója, amelynek a beszédmegértésben szerepet játszó tényezői a beszédtempó, a hangerősség, az intonáció, a szótaghangsúly, a szógyakoriság és az aktuális beszédhelyzet (Gósy 1999).

A tempó megítélése részben a hallgató benyomásain, részben objektív mérési adatokon nyugszik. Az, hogy egy beszélőt lassú, közepes vagy gyors beszédtempójúnak tartunk, függ az artikulációs tempótól, a szünetek számától és a szünetek időtartamától, de befolyásolja az átlagos hangerősség, az alaphangmagasság-változás, a szógyakoriság és a szótagszerkezet, illetve az adott beszédhelyzet és az észlelési, megértési feladat is (Gósy 1988; Gocsál 1999). A szünettartás fontos szerepet játszik mind a beszédprodukciónak, mind a beszédpercepciónak során, a beszélő szempontjából a lélegzetvétel mellett elsősorban a beszéd tervezéséhez biztosít megfelelő időt, míg a hallgató szempontjából a beszéd megértését segíti elő. A szünetek száma és időtartama az egyes beszélőre jellemző. Szakirodalmi adatok alapján a magyarban a közepes artikulációs tempó értéke az adott beszédhelyzettől függően változhat (Gósy 2004: 205–6); a magyar köznyelvi átlagos beszédtempó 12,5–13 hang/s, a spontán beszédben tartott szünetek aránya átlagosan (a beszélőtől erősen függően) 20–25%.

A köznyelvben a hallgató általában hadarónak minősít minden olyan beszélőt, akinek a beszédprodukciónak az átlagosnál gyorsabb, s ezáltal nehezen érthető. Kérdés azonban, hogy a gyors beszédtempó mindig hadarást jelent-e.

A logopédiai meghatározás szerint a hadarás a beszéd folyamatosságát érintő nyelvi zavar, amelynek jellegzetességei nemcsak a szóbeli közlésekben, hanem minden kommunikációs csatornán, tehát az írásban és a gesztusok terén is megnyilvánulnak. Jellegzetes tünetei a kórosan felgyorsult artikulációs sebesség; a pontatlan, elmosódott artikuláció a folyamatos beszédben, bár ezek a hibák nem következetesen érintenek minden hangot, minden szótagot. Előfordul, hogy a beszélő képes némely szótagoknál pontosan artikulálni. Általános tünet, hogy a hadaró bizonytalan a beszéd során, nem tudja, melyik szó vagy frázis következik; és ez a bizonytalanság önálló szótagok, rövid szavak és kisebb szövegek túl gyakori ismétléséhez vezet (Weiss 1991). A hadarók bizonytalansága nemcsak az ismétlésekben, megakadásokban jelenik meg. Gyakran nyújtják a szövegi magánhangzókat, hezitálnak, és sok kliséet használnak. Ez utóbbi azt jelenti, hogy igen sokszor használnak töltelékszavakat, olyanokat például, mint a *hát* és az *ugye*, vagy halmazott szerkezeteket, mint a *hiszen*, *hát*, *hogya*, *ő*, *bár*.

* A tanulmány az OTKA T046455 számú pályázat támogatásával készült.

A hadaró beszéd tünetei még a ritmustalanság, a grammatikai formák tévesztése, illetve a gondolati kuszaság. A hadarók általában szűk hangterjedelemben beszélnek, rövid dallammintákat használva, állandóan ismételve azokat. Monotónia élményét keltik beszédükben a helytelen, csaknem minden szón erőteljesen megjelenő hangsúlyok is, illetve az intenzitás határértékei közötti kis különbségek. A monotónia mértéke a hadarás súlyosságát is mutatja, minél monotonabb a beszéd, annál súlyosabb a zavar (Kassai–Vassné 1991).

Mindezek mellett a hadarókat feszült és nyugtalan magatartás, koncentrációs nehézség, a betegségtudat hiánya és a terápia teljes elutasítása is jellemzi (Göllesz 1990; Mussafia 1991; Weiss 1991; Subosits 2001). A hadarás súlyosságát növeli, hogy könnyen átmehet dadogásba. Vigyázni kell azonban, hogy a hadarót ne hogy megalapozatlanul dadogónak is diagnosztizáljuk, mivel a dadogással ellentétben a hadaró nem küszködik görcsökkel az artikuláció során (Göllesz 1990).

A hadarás kialakulásának okai között fellelhető a specifikus családi öröklésmenet, a diffúz agyi károsodás, illetve az öröklött beszédgyengeség, amely gyakran más beszédzavarok, továbbá amuzikalitás és balkezesség megjelenésével jár együtt (Göllesz 1990; Subosits 2001). Gyakran társulhat diszláliával (pöszesség), diszlexiával (olvasáselsajátítási nehézség) és diszgráfiával (íráselsajátítási nehézség); más esetekben dadogással; de létezik tisztán is (Mussafia 1991).

A hadarás tüneteinek megjelenése egyébként függ az adott beszédszituációtól, a hadaró lelkiállapotától is. Ha a hadaró odafigyel a beszédére, ha ismeretlen szöveget olvas, ha idegenek előtt beszél, illetve ha a beszédprodukciónál erősen gondolkodnia kell, teljesítménye javul. Családi, baráti körben folytatott beszélgetések során vagy ismert szöveg felolvasásakor azonban tünetei rosszabbodnak (Frint–Surján 1982; Subosits 2001).

A hadarással ellentétben a gyorsbeszélés nem nyelvi zavar, bár a két jelenség több közös vonást is mutat. A hadaráshoz hasonlóan a gyors beszédnek is sajátos fonológiája van, felgyorsult beszédtempó, szóösszevonások, hangkihagyások, speciális allofónok, illetve nem köznyelvi összeolvasások és hasonulások jellemzik (Siptár 1988). A hadarástól különbözik azonban abban, hogy ekkor a gondolatok logikai sorrendje helyes, nem tér el a normál tempójú beszédétől (Hoffmann 2000).

Tanulmányunkban ennek a két beszédtypusnak az időzíti sajátosságait elemezzük. Kísérletet terveztünk olyan beszélők beszédprodukciónak vizsgálatára, akiket környezetük hadarónak ítél. Objektív mérésel és a beszédprodukción szubjektív jellemzésével megállapítottuk, valóban hadaró-e az adott beszélő; milyen temporális jellegzetességei vannak beszédének; majd arra kerestük a választ, hogy a hadarók és a gyorsbeszélők 1. milyen stratégiával próbálják lassítani, 2. és hogyan észlelik saját beszédsebességüket.

Egy korábbi, nem hadarókkal végzett, a hangos olvasás temporális sajátosságait vizsgáló kísérlet tanúsága szerint a beszédtempó megváltoztatásában elsősorban a szünettartás játszik szerepet. E kísérlet során mind a gyakorlott, mind az átlagos beszélők könnyebben tudták gyorsítani olvasási tempójukat, a gyorsítás mértéke átlagosan elérte a 4,1–3,03 hang/s-ot, s általában a szünetek időtartamának csökkentésével volt jellemezhető. Ezzel szemben a felolvasás tempójának lassítása nehézséget okozott a kísérleti személyeknek, a gyakorlott beszélők is mindössze 2,23 hang/s-ot, míg az átlagos beszélők csak 1,6 hang/s-ot tudtak lassítani beszédtempójukon. A lassítást a szünetek számának növekedése jellemezte (Laczkó 1993).

Hasonló eredményt hozott egy hadaróval végzett korábbi kísérletünk. Mivel a hadaró teljesítménye – nagyobb hallgatóság előtt, jobban odafigyelve a beszédére – javul, a kísérleti személy egy csoport előtt szónoki beszédet mondattunk, s videokamerával rögzítettük azt. Méréseink szerint a hadaró beszédtempója és artikulációs tempója 5 hang/s-mal csökkent a természetes spontán beszédéhez képest, de ehhez a lassításhoz a beszélőnek jóval nagyobb mértékű szünettartásra volt szüksége. A szünetek egy percre jutó száma átlagosan nem növekedett ugyan a beszédben, átlagos hosszúságuk azonban jócskán megnőtt a spontán beszédprodukciónak képest. Ez azt jelenti, hogy amíg a természetes szituációban körülbelül 24% volt a szünetek aránya, addig ez az

arány a félspontán beszédhelyzetben 38%-ra nőtt, s minden ötödik szünet időtartama meghaladta az 1 másodpercet (Bóna 2004).

A jelen hipotézisünk – az említett korábbi kísérletek eredményeit is figyelembe véve – az, hogy ha a hadarónak ítélt személyek szándékosan lelassítják beszédtempójukat, a tempóváltozást főként a szünetek nagyobb száma és hossza okozza; beszédük azonban továbbra is ritmustalan, rosszul artikulált és monoton marad.

Anyag és módszer

10 hadarónak ítélt beszélővel készítettünk hangfelvételt, 9 férfival és 1 nővel. Az adatközlők mindegyikének életkora 20–35 év közé esett, foglalkozásukat tekintve egyetemi hallgatók vagy egyetemet végzett értelmiségiek voltak. A felvételek során arra kértük a vizsgált személyeket, hogy beszéljenek munkájukról, tanulmányaikról, illetve arról, hogy mivel töltik legszívesebben a szabadidejüket. Ezután megkértük őket arra is, hogy amilyen lassan csak tudják, mutassák be iskolájukat, munkahelyüket. Hogy a feladat egyértelmű legyen mindenki számára, szituációba helyeztük azt: a vizsgált személyeknek úgy kellett beszámolniuk az adott témáról, mintha idős emberek előtt beszélnének. Személyenként mintegy 10 perces beszédet rögzítettünk, a természetes spontán beszéd-ből az elemzéshez körülbelül 2 perces részletet választottunk ki, míg a lassított beszédet egészében elemeztük (ennek időtartama beszélőtől függően általában 1 és 2 perc között mozgott).

A szünettartamok mérését a Praat szoftver (www.praat.org) segítségével végeztük, a hangszíneképeket és a rezgéseképeket együttesen vizsgálva, ezredmásodperces pontossággal. A beszédtempó a szünetekkel együtt számított tempóértéket mutatja, az artikulációs tempó az artikulációra fordított idő és a beszédhangok arányát jelzi. A kitöltött szünetek közé csak az *ö*-féle és a *mm* típusú hezitációkat számoltuk, tehát nem mértük a névelő- és az egyéb hangzónyújtásokat.

A hadarásról szóló szakirodalomban az artikulációs és a beszédtempót kétféleképpen szokás kifejezni. Az egyik az egy másodpercre eső beszédhangok számát mutatja (hang/s), a másik az egy másodperce jutó fonémák számát (fonéma/s). Tempószámításainkban az első módszert alkalmaztuk, vagyis a beszédben ténylegesen megjelenő beszédhangok számát osztottuk a beszédre, illetve az artikulációra fordított idővel.

Eredmények

A hadarók és a gyorsbeszélők elkülönítése spontán beszédük alapján nehéz feladatnak bizonyult, hiszen mindkét csoport beszélőit az elnagyolt, pongyola artikuláció, illetve a hangok, szótagok kihagyása jellemezte. Szubjektív ítéletünk alapján a 10 vizsgált személy közül egyről volt teljes bizonyossággal megállapítható, hogy logopédiai értelemben vett hadarónak tekinthető (ő minden olyan tünetet produkált, amely a hadarást jellemezheti, és beszédéhez sajátos mimika és gesztusok is járultak). A többi beszélő között további két olyan személyt találtunk, akiket a spontán beszédprodukciónak alapján enyhén hadarónak minősítettük (bár gondolati rendezetlenséget alig mutattak, artikulációs tempójuk és megakadásai, illetve beszédük monotonitása alapján soroltuk őket inkább ebbe a csoportba). Így a gyorsbeszélők közé heten kerültek.

Az 1. táblázat a vizsgált személyek spontán beszédének tempóértékeit mutatja. A hadarókat H, a gyorsbeszélőket GY jelzéssel különítettük el, az „f” a férfiakat, az „n” a nőket jelöli.

1. táblázat

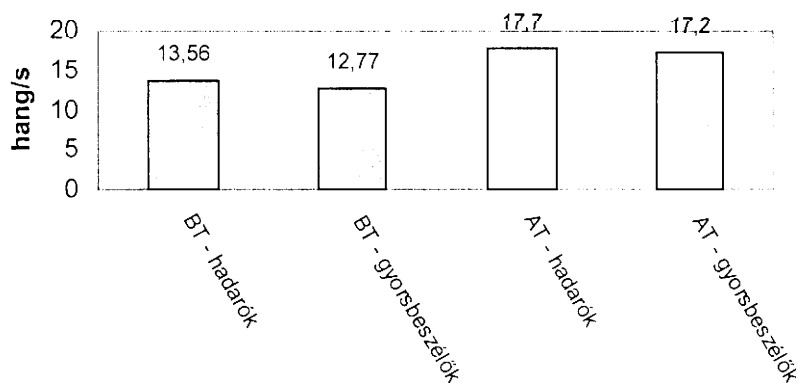
Tempóértékek és szünettartás a hadarók és gyorsbeszélők spontán beszédében

Beszélők	1H/f	2H/f	3H/f	4GY/f	5GY/f	6GY/n	7GY/f	8GY/f	9GY/f	10GY/f
Beszédtempó (hang/s)	13,3	15,9	11,5	11,3	17,2	11,7	12	11,9	12,3	13
Artikulációs tempó (hang/s)	17,6	19	16,5	16,1	20,3	17,5	15,6	17,2	16,4	17,7
Szünettartás (%)	25	17	30	30	15	33	23	31	25	24
A néma szünetek aránya a teljes szünetidőhöz képest (%)	73	86	97	100	72	93	96	81	85	91

A vizsgált személyek beszédtempója a szünettartástól függően 11,3 és 17,2 hang/s közé, artikulációs tempójuk pedig 15,6 és 20,3 hang/s közé esett, s találunk olyan hadaró és gyorsbeszélő párost, akiknek artikulációs és beszédtempó adatai közel azonos értéket mutatnak. Mivel a szünettartás gyakorisága egyénre jellemző, így a hasonló artikulációs tempóhoz eltérő beszédtempóadatok tartozhatnak. Vannak olyan gyorsbeszélők, akik a nagyobb arányú szünettartással biztosítják maguknak a beszédtervezéshez szükséges időt, s ezzel megkönnyítik a hallgató beszédfeldolgozását is.

Meglepő, hogy nem a leggyorsabb artikulációs tempójú és egyben a legkevesebb szünetet tartó beszélő volt a legkevésbé érthető, az ő beszédprodukciónak szinte alig találtunk elmosódott szótagokat. Szubjektív ítéletünk alapján a „leglassabb” beszédtempójú beszélőt például néha kevésbé érteni, mert beszédéből sokszor hagy el hangokat, szótagokat, másokat pedig megnyújt. Mind a hadarók, mind a gyorsbeszélők között a leggyorsabban artikulálók tartják egyben a legkevesebb szünetet, viszont az összes szünetidejükhez képest sokat hezitálnak. Szintén váratlan – és a spontán beszédben igen ritka – jelenség, hogy volt olyan beszélő, aki egyáltalán nem hezitált, sőt beszédében hangnyújtásokat sem találtunk.

A két csoport átlageredményeit is kiszámítottuk, ez azt szemlélteti, hogy mi jellemzi a hadarók, illetve a gyorsbeszélők átlagos beszéd-, illetve artikulációs tempóját. Ezeket az értékeket az 1. ábráról olvashatjuk le.

1. ábra

A két csoport átlagos tempóértékei

(BT = beszédtempó; AT = artikulációs tempó)

Amint a grafikon mutatja, az átlagértékeket tekintve sem az artikulációs, sem a beszédtempóban nem tapasztaltunk a két csoport között lényeges különbséget.

A két beszélőtípust tehát nem sikerült az objektív méréseink alapján is elkülöníteni, ezért megvizsgáltuk, hogyan sikerült a beszélőknek lelassítani beszédprodukcójukat.

A lassítási stratégiákban különbségeket találtunk a csoportok, valamint az egyes beszélők között is. Két gyorsbeszélőnek egyáltalán nem, avagy csak nagyon kis mértékben (1 hang/s-ot) sikerült változtatni mind az artikulációs, mind a beszédtempóján, s ez a változás az egyiküknél gyorsításként jelentkezett (!). A többi beszélőre általánosan jellemző volt, hogy láthatóan és hallhatóan is nehéz feladatot jelentett nekik a lassítás. Időkorlátot nem adtunk a felvételnél, így volt, aki nagyon hamar abbahagyta a beszédet, volt, aki egyenletes tempóban képes volt másfél-két percig is beszélni, míg olyan is akadt, akinek a beszédtempója fokozatosan felgyorsult.

Többen kommentálták a saját produkciójukat; az egyik beszélő már a feladatot meghallva megmondta, hogy „*jaj, jaj, ez nagyon nehéz*”. Volt, aki beszéd közben jött rá, hogy „*én nem tudok lassan beszélni*”, „*nem fog menni ez a lassú beszéd*”, vagy „*már megint begyorsítottam*”. Általános jelenség volt az is, hogy a kitöltött szünetek aránya csökkent a spontán beszédbeliekhez képest, ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a lassabb artikuláció miatt több idő jutott a beszédtervezésre, s így kevésbé voltak bizonytalanok a beszélők.

A lassítási stratégiákban erősen elkülönülnek a gyorsbeszélők és a hadarók. A gyorsbeszélők kisebb mértékben tudtak lassítani beszédükön, mint a hadarók, a lassítás mértéke az artikulációs tempót illetően 2,3–4 hang/s közé esett, míg a beszédtempóban – a szünettartás változásától függően – 1,7–4,2 hang/s-os különbségeket találtunk. A hét gyorsbeszélő közül – függetlenül a lassítási stratégiától – csak egynek sikerült a magyar közepes artikulációs tempóval beszélnie, ő 12,8 hang/s-os sebességre lassított, a többiek „lassú” artikulációs tempója 14,3–16,3 hang/s között mozgott. Ez valószínűleg azt jelenti, hogy a gyorsbeszélők képtelenek voltak megfelelően megítélni saját artikulációs tempójukat, a közepes tempónál kissé gyorsabbat ők már lassúnak érezték.

2. táblázat

A gyorsbeszélők természetes spontánbeszédének és lassított beszédének tempóértékei

(term. = természetes spontán beszéd; lass. = lassított beszéd)

Beszélők	4GY/f		5GY/f		6GY/n		7GY/f		8GY/f		9GY/f		10GY/f	
	term.	lass.	term.	lass.	term.	lass.	term.	lass.	term.	lass.	term.	lass.	term.	lass.
Beszédtempó (hang/s)	11,3	12,5	17,2	13	11,7	10	12	11,4	11,9	9,7	12,3	9,6	13	10,7
Beszédtempó (szó/perc)	97	107	147	111	100	86	103	98	102	83	105	82	111	92
Artikulációs tempó (hang/s)	16,1	16,3	20,3	16,3	17,5	14,9	15,6	14,3	17,2	14,9	16,4	12,8	17,7	14,5
Artikulációs tempó (szó/perc)	138	140	174	140	150	128	134	123	147	128	141	110	152	124
Szünettartás (%)	30	23	15	20	33	33	23	21	31	35	25	26	24	27
Néma szünetek aránya a teljes szünetidőben (%)	100	97	72	76	93	95	96	96	81	82	85	99	91	94
Szünetek száma percenként (db)	30,9	26,8	16,6	20,6	20,2	18,5	18	19	27,9	24	28	23	20,8	22,2
Szünetek átlagos hossza (ms)	578	521	562	578	984	1059	752	648	664	862	537	673	703	720

Három gyorsbeszélőnek úgy sikerült az artikulációs tempóját csökkenteni, hogy közben a spontán beszédben található szüneteknél némileg kevesebb, de hosszabb szüneteket tartott. (Köztük volt olyan személy is, akinek természetes beszédében rendkívül gyakori volt a szünettartás.) Összességében azonban a teljes beszédben mért szünetek aránya nem változott lényegesen náluk.

A leggyorsabban beszélő személy beszédében lassításnál 1,2-szer több, egy percre jutó szünetet találtunk, de a szünetek átlagos időtartama csak kis mértékben növekedett. A gyorsbeszélők közül ez a személy tudott a legtöbbet lassítani a beszédén, beszédtempója 17,2 hang/s-ról 13 hang/s-ra, tehát 4,2 hang/s-mal változott, artikulációs tempója 20,3 hang/s-ról 16,3 hang/s-ra, tehát 4 hang/s-mal csökkent.

Egy gyorsbeszélőnél a szünetek számában, hosszában és a teljes beszédhez viszonyított arányában nem tapasztaltunk változást a lassításnál, az ő „lassú” (14,5 hang/s artikulációs tempójú) beszédét a túlartikuláltság, mesterkélttség, túlzottan megnyújtott névelők és egyéb hangnyújtások jellemezték.

A 2. táblázatban a gyorsbeszélők eredeti (természetes spontán beszédben mért), illetve a lassításkor mért eredményeit láthatjuk. A szó/percben megadott értékeket a hang/s adataiból számoltuk ki (az átlagos szóhosszat héthangnyinak tekintettük), a kapott értékeket egész számra kerekítve.

A hadarónak ítélt személyek számára a gyorsbeszélőknél sokkal nehezebb feladatot jelentett a lassított beszédprodukción. Így aztán ők mindhárman önmagukat is karikírozva, kritizálva, elváltot hangon oldották meg a feladatot; a hangszínezet megváltoztatásával igyekeztek eleget tenni a lassítási követelményeknek. Az ő eredményeiket is táblázatban foglaltuk össze (3. táblázat).

3. táblázat
A hadarónak ítélt személyek beszédprodukciónak tempóértékei

Beszélők	1H/f		2H/f		3H/f	
	természetes	lassított	természetes	lassított	természetes	lassított
Beszédtempó (hang/s)	13,3	6,9	15,9	6,2	11,5	8
Beszédtempó (szó/perc)	114	59	136	53	99	69
Artikulációs tempó (hang/s)	17,6	12,4	19	12,3	16,5	10,4
Artikulációs tempó (szó/perc)	151	106	163	105	141	89
Szünettartás (%)	25	45	17	50	30	22
Néma szünetek aránya a teljes szünetidőben (%)	73	94	86	98	97	96
Szünetek száma percenként (db)	26,4	33,2	18,4	22,2	26,5	21,7
Szünetek átlagos hossza (ms)	557	804	549	1340	689	615

A hadarónak ítélt személyek lassított beszédének tempója jóval lassabb, mint a természetes spontán beszédüké, a különbség 3,5–9,7 hang/s, míg az artikulációs tempó csökkenése 5,2–6,7 hang/s. Megfigyelhetjük, hogy a jellegzetesebb tüneteket produkáló két hadaró artikulációs tempója éppen csak kevesebb, mint a magyar köznyelvi átlag. A mérés szerint azonban a szünetek számának és időtartamának erőteljes növelése volt szükséges ahhoz, hogy a beszélők képesek legyenek lelassítani az artikulációjukat. A két beszélő teljesítményében nincs jelentős különbség a szünetek számának növekedését illetően (az egyikük lassított beszédében az egy percre jutó szünetek aránya

1,26-szorosára, míg a másikéban 1,21-szeresére változott), a szünetek átlagos időtartamának növekedése azonban jelentős: az egyiküknél 247 ms-mal, a másikuknál 791 ms-mal lett hosszabb (itt 2,4-szerese lett az átlagos szünettartam a természetes spontán beszédben mértnek). Megfigyelhetjük, hogy mindkettejüknél a teljes beszédidő mintegy felét a szünetek teszik ki. Emiatt a vizsgált személyek beszédtempója a normál tempójú beszélő vers-, illetve mesemondáskor mért adatai (9,4–9,5 hang/s; Gósy 1988) alatt marad.

A harmadik, hadarónak minősített személy lassítási stratégiája nem a szünettartásban keresendő. Sőt a mérések szerint ő összességében kevesebb szünetet tartott, mint a természetes beszédben; az ő beszédében a lassítás a magánhangzók tudatos megnyújtásának eredményeképpen jött létre. Mivel már természetes spontán beszéde alapján is nehéz volt az ebbe a kategóriába való besorolása, lassítási stratégiája alapján valószínűsíthetjük, hogy eredeti ítéletünkkel ellentétben inkább a gyorsbeszélők közé sorolandó.

Összegzés

Az eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy hipotézisünk, amely szerint, ha a hadarók szándékosan lelassítják beszédtempójukat, a tempóváltozást főként a szünetek nagyobb száma és hossza okozza, csak a logopédiai értelemben vett hadarókra igazolódott, a gyorsbeszélőkre nem. A logopédiai értelemben vett hadarók beszédében a szünetek hossza változott jelentős mértékben, a lassításhoz a beszédidő mintegy felét kitevő szünettartásra volt szükségük, s gyakran nagyon hosszú, közel 1 másodperces vagy azt meghaladó időtartamú szüneteket tartottak. Ezzel szemben a gyorsbeszélők nem változtattak lényegesen a szünettartásukon, ők megpróbáltak valóban lassabban artikulálni, csakhogy ezt nem sikerült jelentős mértékben megvalósítaniuk.

Megfigyelhettük, hogy egyetlen vizsgált személynek sem sikerült megfelelően lassítania beszédét: vagy továbbra is gyors maradt az artikuláció, vagy a beszélők csak túllassítással, önmaguk karikírozásával, hangszínezet-változtatással tudták megoldani a feladatot.

Dolgozatunkban kisszámú adatközlővel végeztünk kísérletet. Érdemes lenne azonban a lassítási stratégiákat több hadarónál és gyorsbeszélőnél is megvizsgálni, hiszen ha eredményeink nagyobb mintát vizsgálva is igaznak bizonyulnak, akkor a hadarás diagnosztizálásában és a kétféle beszélőtípus elkülönítésében gyakorlati segítséget nyújthat a lassított beszédprodukciónak vizsgálata.

Kísérletünk igazolta azt a tényt, hogy a beszéd szupraszegmentális elemei közül a tempó változtatása a legnehezebb feladat. A gyors beszédtempó pedig sok nehézséget okozhat mind a hadarók, mind a gyorsbeszélők életében, illetve az őket hallgató, megérteni akaró emberek számára. Kiváltképp a gyermekeik vannak/lesznek nehéz helyzetben, hiszen egy kisgyermek anyanyelv-el-sajátítását meghatározza a szülők beszédprodukcója. S ha a szüleitől nem helyes mintát kap, nagy esélye van arra, hogy ő maga is gyorsbeszélővé válik, illetőleg nehezítetté válik számára az elhangzó beszéd feldolgozása.

SZAKIRODALOM

- Bóna Judit 2004. A hadaró beszéd sajátosságai spontán és félspontán megnyilatkozásokban. In.: *Beszédgyógyítás* 15/1: 74–82.
- Frint Tibor–Surján László 1982. *A hangképzés és zavarai, beszédzavarok*. Medicina Könyvkiadó. Budapest.
- Gocsál Ákos 1999. Egyéni különbségek az artikulációs tempó percepciójában. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás '99*. Budapest. 19–29.
- Gósy Mária 1988. Tempóészlelés és beszédmegértés. In: Gósy Mária (szerk.): *Tanulmányok a beszéd időviszonyairól*. V. 87–122.

- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest. Corvina.
- Gósy Mária 2000. A beszédszünetek kettős funkciója. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2000*. Budapest. 1–14.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Göllesz Viktor (szerk.) 1990. *Gyógypedagógiai kértan*. Tankönyvkiadó. Budapest. 378–82.
- Hoffmann Ildikó 2000. Hadaró beszéd vagy gyors beszéd? In: Lengyel Zs.–Navracsics J.–Nádasi E. (szerk.): *Alkalmazott nyelvészeti tanulmányok IV*. 17–23.
- Laczkó Mária 1993. A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban. In: Gósy Mária–Siptár Péter (szerk.): *Beszéd kutatás '93*. Budapest. 185–93.
- Mussafia, M. 1991. A hadarás különböző formái. In: Vassné Kovács Emőke (szerk.): *Szemelvények a hadarás témaköréből*. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest. 41–8.
- Siptár Péter 1988. A „gyors beszéd” fogalmáról. In: Gósy Mária (szerk.): *Tanulmányok a beszéd időviszonyiról*. V. 17–30.
- Subosits István 2001. A beszéd rendellenességei. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 30. Budapest.
- Vassné Kovács E.–Kassai I. 1991. A hadaró beszéd dallama. In: Vassné Kovács Emőke (szerk.): *Szemelvények a hadarás témaköréből*. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest. 93–100.
- Weiss, D. A. 1991. Hadarás. Tünetek. In: Vassné Kovács Emőke (szerk.): *Szemelvények a hadarás témaköréből*. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest. 57–71.

Bóna Judit

SUMMARY

Bóna, Judit

Temporal features of cluttering and fast speech

Cluttering is a type of speech disorder affecting the fluency of speech and having a specific phonology similar to that of fast speech. In addition to accelerated articulation, cluttering is also characterised by too many repetitions, intellectual entanglement, monotony, and misapplication of grammatical forms. Therefore, it cannot simply be cured by slowing down the speaker's speech rate. Our hypothesis is that whenever clutterers consciously try to slacken their pace, the change of overall tempo will mainly be implemented by an increased number and length of pauses; their speech will remain arrhythmic, poorly articulated, and monotonous.

In a series of experiments, we investigated, first, what strategy clutterers/fast speakers use to slow down their speech, and secondly, how they perceive their own speech rate. The above hypothesis was only confirmed with respect to clutterers in the clinical sense; fast speakers' pausing habits did not significantly change in slowed-down delivery. However, in the degree of slowing, we found significant differences between the two types of speakers. Clutterers solved the task by overslowing and voice quality modification, whereas fast speakers did so with an articulation rate that was still faster than usual.

By exploring the phonetic character of speech that was deemed slow by the subjects, we gained some insight into the processes of phonetic and phonological planning of cluttered speech, and may have found additional pieces of information to help the therapy of that type of speech disorder.

A szabad vonatkoztatás empirikus vizsgálata (A *van*, *aki*-szerkezet)

1. A vonatkozó mellékmondatok 'szabad' típusához egy versértelmezés kapcsán,¹ azaz – Deme László irányjelölő kifejezésével –² „felülről” jutottunk el. Szintaktikai *érveket* kerestünk annak a vitának az eldöntéséhez, hogy az alábbi versszak *s* kötőszava előzményének melyik szintjét tartja: a főmondatét: *Volt Ø, s [volt] társa; [(F/a₁/t₂) s (F/a₁/t₂)],* vagy pedig a mellékmondatét: *Volt (aki, s ki); [F/(a₁/t₂ s a₁/t₂)].*

- (1) *Volt, aki úgy vélte, kolomp szól
s társa, ki tudta, ily bolondtól
pénzt eztán se lát a család.* (József Attila: *Hazám*)

1.1. Aki a második változatot, vagyis az alanyi tömb értelmezését vélte erősebbnek, az a *vélte–tudta* igepár párhuzamosító szerepére épített. Ez a versmondó nagy szünetet tartott a főhangsúlyos létigei állítmány után, s a két VM-et alanyi tömbként ennek rendelte alá:

Volt II aki[^] úgy [^]vélte, kolomp szól | *s* társa[^]ki *tudta*, | ily bolondtól pénzt | eztán se lát a család.

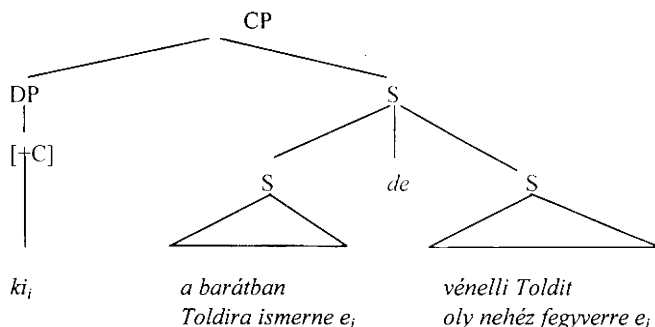
E felfogás mellett – később hamisnak bizonyuló – érvként idézték az alábbi Arany János-mondatot:

- (2) „*Van, ki a barátban Toldira ismerne, / De vénelli Toldit oly nehéz fegyverre.* (Toldi estéje. Harmadik ének)

Igaz ugyan – védték a példát –, hogy a vonatkozó alanyi mellékmondatok viszonyát nem a kapcsolatos *s*, hanem a megszorító *de* jelöli; szintaktikai szempontból azonban a *de* helyén az *s* kötőszó is állhatna:

Van, ki a barátban Toldira ismer(ne), / s (nem) vénelli Toldit oly nehéz fegyverre.

A szerkezet szintaktikai feltétele mindössze az, hogy – miként az alábbi sémán láthatjuk – a vonatkozó névmásnak (valamint a létigével járó rejtett főnévi névmásnak) ugyanaz az alany adjon tartalmat. (Az *e* az alany nyoma. Az ábra É. Kiss Katalin mondatreprezentációit veszi alapul³.)

1.2. Miután azonban az itt ábrázolt CP szerkezetét az (1) példa vonatkozó mondataira viszszavetítettük, felismertük az (1) és a (2) szerkezeti különbségét, ami abból adódik, hogy az (1)-ben

¹ *A vers hangzásszerkezete* c. speciális kollégiumon (SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék)

² Deme 1976. 60.

³ É. Kiss 1998. 143–55.

A VAN, AKI-szerkezetnek az is tipikus előfordulási módja, amelyben egy jellegzetes koordinatív alakulat alkotórésze, például okozati-okai viszony utótagja, miként a (4)-ben.

(4) „*Szükségem sincsen népedre, van, aki* kövessen.” (Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*. Nyolcadik ének.)

A koordinatív alakulat része maradna a (4)-ben szereplő *van, aki*-szerkezet egy sorrendi cse-re után is (*Van, aki* kövessen, *szükségem sincsen népedre.*), sőt akkor is, ha látszólag egyedül állna (pl. *Nem kell félnem, van, aki* kövessen stb.).

Választó viszony utótagja az (5)-ben a *nem lesz, aki*-szerkezet, amelynek a koordinált előtagjában lexikális fej van.

(5) „*Lesz-e költő, ki az édes anyanyelven / Rólatok korának csodát énekeljen? ... / Vagy nem lesz, aki egy könnyet ejtsen rátok? ...*” (Arany János: *Álom-való.*)

2.2. A VAN, AKI-féle szerkezet iránti érdektelenség oka a főmondati alany topik-, illetőleg fókusz szerepének különbsége is lehet. A VM fejeként szereplő mutató névmási DP az elméleti leírásokban tipikusan fókuszban áll (explicit létét ez a szerep indokolja); a VAN, AKI-szerkezet főmondati alanya viszont – hiszen a fókusz helyzet után következik – tipikusan implicit. A (6) példában a VM fejeként szereplő alanyt főnévi értékű melléknévi mutató névmás fejezi ki.

(6) „*Szent a költő lantja, / És nekem nagyon fáj / Látom, hogy van olyan (...) / Aki e szentséghez / Nem fél vakmerően / Nyúlni szennyos ujjal...*” (Petőfi Sándor: *Vahot Sándorhoz*)

Nem tipikus, de a hangsúly szempontjából tanulságos az az eset, amelyben a létigéről a VM lexikális fejére kerül át a hangsúly.

(7) „...*van agg, aki szerelmet öl, / S van, aki ifjú még...*” (Tóth Árpád: Versfordítások. *A readingi fegyház balladája*)

A (7)-ben az *S* kötőszó jelzi, hogy a hangsúlyáthelyezés a szerkezet koordinatív beszerkesztettségével jár együtt, de így állna a helyzet a koordinatív kötőszó nélkül, sőt a második tömb explikálása nélkül is. Egy olyan megnyilatkozás, mint a „*Van agg, aki szerelmet öl.*”, megkívánja a koordinatív kiegészítést. Ez azonban nem szintaktikai, hanem pragmatikai kérdés.

2.3. Nem érdektelenségből, sokkal inkább illetéktelenségből hagyhatja ki a VAN, AKI-szerkezetet az elméleti vizsgálat. A fókuszban álló létige implicit vagy explicit alanya ugyanis VM-féle tartalomadást ír elő, ahol is a fej szerepű DP-k közt a kvantorok, azaz az általános és a határozatlan névmások is előfordulhatnak. Ezeket Hadrovics László – a tagmondatok szorosságának vizsgálatakor – szintén ide sorolta: (*volt, van, lesz, nincs*) *senki, aki; bárki, aki; valaki, aki* stb. (Hadrovics 1969. 299).

2.3.1. Az egyetlen névmással megnevezett fej szerepű DP-k közül leggyakoribb az explicit és az implicit *senki*. NINCS (*nem volt, nem lesz*) *senki*.

(8)a) „*Egész világ hódolt, leánya, / S te mindenkit kigúnyolál, / Azt hitted, ez adó megillet, / S nincs senki, aki ellenáll.*” (Madách Imre: *Veszélyes játék.*)

b) „*Nem jó. Hiába vársz reája / nappal, homályos éjjelen, / nincs, aki* lelked visszaadja, / borús vagy és élettelen.” (Kosztolányi Dezső: *A tükör.*)

c) „*Mert ezer éve tartanak a sziklák / Ott néma, komor prédikációt; / De nem volt, aki* megértse lelkük, / *S* kimondja helyettük a néma szót.” (Reményik Sándor: *Kísérő levél borbereki verseimhez.*)

d) „...*Rajtam azonban a / Hantok tövissel telve vadúlnak el, / És nem lesz, aki* szánakodván / *Rózsafüzért tegyen a tövisre.*” (Vörösmarty Mihály: *A hitlen.*)

2.3.2. A határozatlan névmás is lehet explicit, miként a (9) példában, ahol – előzmény híján – a VM adja meg a fej szerepű *valaki* tartalmát.

(9) „*Van Valaki, kit* nőstény szült, *him* sose nemzett / *Nem* anyaméhből származik, itt születik most / *Makogó két vastag cserepes ajkam / Kinjában széttárt nyílása közül...*” (Karinthy Frigyes: *Az ige így született.*)

A VM fejeként akkor is a *valaki* névmás kínálkozik, amikor – az előzmény ismerete folytán – rejtve marad. A (10) példában a szoba minden *tárgya* az, akit a VAN, AKI-szerkezetben a rejtett *valaki* képvisel.

(10) „*Van a tárgyakkal könnyűk. / Érzem olykor, hogy sírnak / a szobámban nesztelen.; / Tán azt hiszik, nem látja most szem őket: / ki járna sötétben eleven? / De én, szobáknak baglya, nézem őket, / örülve, hogy van, aki sír velem.*” (Babits Mihály: *Sunt lacrimae rerum.*)

Az alábbi Petőfi-versben nincs ugyan megnevezve az implicit *valaki* előzménye (ti. Szendrey Júlia), de aligha lehetne az *akárki*-féle általános névmást gondolni a fej szerepkörébe.

(11) „*Ha rabbá tesznek, lesz, aki / Homályos börtönömbé jő el...*” (Petőfi Sándor: *Véres napokról álmodom...*)

A (12) példa fej szerepű rejtett névmása a *valaki* mellett a *bárki* is lehet.

(12) „...*Felkiált a hírnök: „Ha van, aki meri / Állítani, hogy az ősz bajnokot ismeri, / Álljon elő bátran”...*” (Arany János: *Toldi estéje*. Harmadik ének.)

2.4. A kvantor szerepű névmások implicit használatának vázlatos áttekintése után felmerül a kérdés: lehet-e vajon hasonló használata az *az* főnévi mutató névmásnak a VAN, AKI-szerkezetben? Explicit használatára ugyanis (VAN *az*, aki) nem találtunk példát. Az alábbiakon talán érdemes elgondolkozni.

(13) „*Meglehet, kis fiam! hogy e szerény lapot, / Midőn érett ésszel általolvashatod: / Nem lesz, aki írta. / Hanem szép csendesen, mint a többi halott, / Ott fekszik a sírba’.*” (Tompai Mihály: *Fiam születésekor.*)

Kezdjük kizárással a válaszkeresést! A példában a *Nem lesz*-hez nem érthetjük oda – az egyébként a tagadáshoz tipikusan járuló – *senki* névmást (s részben azonos okból a *valaki*-t s az *olyan*-t sem), hiszen a VM alanya az apa, vagyis egy meghatározott személy. Pragmatikai, azaz közös tudati okból nem indokolt odaérteni egy rekonstruált főnévhez kijelölő jelzőként sem (*az a lény*, *az az ember*), hiszen ezek a főnevek semmiféle újjal nem járulnának hozzá az *aki írta* referenciájához. Ha a *Nem lesz* után – hogy legyen feje a VM-nek – mindenképpen ki akarnánk tenni egy utalószót, akkor egyedül az *az* lehet: *Nem lesz/Nem él az, aki írta*. Kérdés azonban, hogy nemcsak a kitett, hanem már a beleértett utalószóval is nem tüntetnénk-e el egy valóságos szerkezetet. A szabad VM-ek típusán belül a VM-bevezető, fej szerepében a ’zéró (fonetikailag üres) alany’ esetét nem kellene külön kategóriaként kezelni?

4. Dolgozatomban a szabad vonatkozó mellékmondatoknak olyan vizsgálatáról számoltam be, amely egy versszak értelmezéséből indul ki, vagyis a szabad VM típust felülről, kommunikációs beágyazottságában tárgyalja. A koordinatív beépítettség igazolta a VM-eknek az x-vonás elméletre épülő általános jellemzését. Eszerint a vonatkozó mellékmondatot egy külső összetevő teszi zárttá, s ez a külső összetevő akkor is jelen van, ha nincs tartalmas vagy névmási DP-vel explicálva.

A szabad VM-ek funkcionális irányú vizsgálata az x-vonás elméletnél tágabb körű rekonstruálását engedi meg a VM-et zárttá tevő, implicit fejnek. Felülről közelítve egyértelmű, hogy nemcsak mutató névmásokat, hanem kvantor szerepű névmásokat is bőven találunk. Ugyanakkor a VAN, AKI-szerkezetet a szabad VM olyan megjelenési formájának találtuk, amelyekben a VM fejének ’rejtett’ csoportján belül két esetet érdemes megkülönböztetni. Az egyik esetben a fej ellipszis következtében válik rejtetté, a másikban az implicit alany tölti be a fej szerepét. Ez utóbbi esetben a „fonetikailag üres névmás” helyett fonetikailag üres (zéró) alanyt lenne indokolt mondani.

HIVATKOZÁSOK

- Deme László: *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- É. Kiss Katalin: Mondattan. In: É. Kiss–Kiefer–Siptár: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Kenesei István: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan I*. Mondattan. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Szabolcsi Anna: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár*. József Attila élete és pályája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

B. Fejes Katalin

SUMMARY

B. Fejes, Katalin

An inductive analysis of free reference

A syntactic construction may require a special context without which it never occurs. Such a construction is the *van, aki* ('there are/exist those/people who') type subordination in Hungarian that is only attested in enumeration, i.e., as a member of a larger coordinated structure. The author discusses the *van, aki* construction as a case of free reference, presented in an inductive analysis based on examples.

Egérispán

A történeti Magyarország területéről számos olyan népnyelvi, tájjellegű kifejezés ismert, amely – bármennyire találó is – nem vált a XIX. század elején egységesülni kezdő magyar köznyelv részévé. Ilyen – részint máig felfedezetlen – kifejezéseket egyaránt őriznek az irodalmi és történeti jellegű kéziratok és a XVIII–XIX. századi nyomtatványok. A források között különleges hely illeti meg az útirajzokat, melyek szerzői már egykorúan „csemegeként” jegyezték fel egy-egy ismeretlen szót, nem szokványos nyelvi kifejezést, fordulatot, mondást. A nyelvészeti kutatás számára minden valószínűség szerint még sok érdekes adat lappang a közelmúltig alig kutatható erdélyi könyvtárakban, rejtőzködő gyűjteményekben – amint azt a következő példa is bizonyítja.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi azt az ismeretlen szerzőjű, töredékesen fennmaradt erdélyi útinaplót (könyvtári jelzete: Ms 2539), melynek írója 1822. december 10-én – többek között – a következőket jegyezte le: „10kén Dec. jöttünk Beresztelkére, s itt munkálkodtunk 11kén 12kén 13kán. Ennek határán láttam most ugyan özvegy állapotban a' Nagyobb és Kisebb Lucz vizeit – az utolsó pusztításaiért Pusztíának nevezetik, ezek híresek hirtelen kiadásairól; – ugyan itt láttam az ugy nevezetett Egér Ispán nevű madarat; melly az egeret meg fogván, agyát kiszíjja és egy ágra felakasztja [...]”.

Miután ifjúkoromban sokat madarásztam, nyilvánvaló volt, hogy a nagy őrgébicsről (*Lanius excubitor* L.) van szó, de a soha nem hallott ismeretlen madárnevet hiába kerestem a magyar nyelv történeti szótáraiban (így mindenekelőtt Kresznericsnél, Dankovszkynál, Kassai Józsefnél), és ugyanígy nem leltem meg Czuczor–Fogarasinál, Szinnyeinel, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* s a tájszógyűjteményekben (például *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, *Új magyar tájszótár*) sem. Herman Ottó (1960), aki szisztematikusan gyűjtötte a madarak népi, tájnyelvi elnevezéseit, az „egérispán” névvel nem találkozott, ahogy Chernel (1918), Keve (1984) és Kiss Jenő (1984) sem.

A magyar madártani irodalom (Papp 1980) vonatkozó tételeit áttekintve, megállapíthatjuk, hogy az ismeretlen erdélyi utazó egy nagy őrgébicset figyelt meg egerészés közben, s tévesen úgy vélte, a madár „az egeret meg fogván, agyát kiszíjja”. Csató János (1878a, b) szerint a *Lanius excubitor* honos Erdélyben, télen is ott marad és csak márciusban és októberben vándorol. Megfigyelését Csató tanulmánya végén Herman Ottó is megerősítette egy rövid megjegyzéssel: „a *L. excubitor* kizárólagosan télen találtam Erdély belsejében (Kolozsvár, Mezőség)”. 1915-ben Överbászról Schenk Henrik (1915) írt le egy egerésző nagy őrgébicset. Warga Kálmán (1925–1926), Salmen János (1931–1934) és Béli Miklós (1968) tapasztalatai mellett, Beretz Péter és Keve András tanulmánya (1971–1972) meggyőző érveket szolgáltat ahhoz, hogy az 1822-ből származó, mindeddig ismeretlen magyar madárnevet a nagy őrgébicscel azonosítsuk.

A vizsgálat végén összegezve megállapíthatjuk, ismét sikerült egy régi, feledésre ítélt, találó magyar kifejezést kimenekíteni az enyészetből.

A RÖVIDÍTVE EMLÍTETT HIVATKOZÁSOK FELOLDÁSA

- Béldi Miklós 1968. Fészkelő nagyörgébics Kolozsvár mellett. *Aquila* 75: 291.
- Beretz Péter–Keve András 1971–1972. A nagy örgébics (*Lanius excubitor*) Magyarországon. *Aquila* 78–9: 209–21.
- Chernel I. 1918. *Nomenclator Avium Regni Hungariae*. Budapest.
- Csató János 1878a. *Lanius Major*. Pall. Erdélyben. *Természettudományi füzetek* 2: 91–2.
- Csató János 1878b. *Lanius Major*. Pall. További észrevételek. *Természettudományi füzetek* 2: 213–5.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest.
- Dankovszky Gergely 1833. *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony.
- Haraszthy László (szerk.) 1998. *Magyarország madarai*. Budapest.
- Herman Ottó 1960. *A madarak hasznáról és káráról*. Ötödik kiadás. Budapest.
- Kassai József 1833. *Származtató, s gyökerésző Magyar-Diák szó-könyv*. I. csomó. Pest.
- Kassai József 1962. *Magyar-diák szó-könyvének 1815 körül szerkesztett befejező része a Toldalékokkal*. Bev., kiad. Gáldi László. Budapest.
- Keve András 1984. *Magyarország madarainak névjegyzéke*. Budapest. Biológiai Tanulmányok 11.
- Kiss Jenő 1984. *Magyar madárnevek*. Budapest.
- Kresznerics Ferenc 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda.
- Madarász Gyula 1899–1903. *Magyarország madarai*. Budapest.
- Papp József 1980. *Magyar madártani bibliográfia*. Békéscsaba.
- Salmen János 1931–1934. Nagy örgébics fészkelése Háromszékben. *Aquila* 38–41: 355.
- Schenk Henrik 1915. A nagy örgébics mint egerész. *Aquila* 22: 420.
- Szinnyei József 1893–1901. *Magyar tájszótár*. I–II. Budapest.
- Warga Kálmán 1925–1926. *Lanius excubitor* fészkelése. *Aquila* 32–33: 255.

Borda Lajos

Pethő József: A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján). Nyelvtudományi Értekezések 154. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 2004. 150 lap.

1. Pethő József, a Nyíregyházi Főiskola docense csupán néhány év óta publikál rendszeresen az országos tudományos fórumokon, de máris figyelemre méltó eredményeket ért el, különösen a stilisztika és ezen belül Krúdy stílusának kutatása terén. A múlt év őszén megjelent, az alábbiakban ismertetendő könyve azt a disszertációt teszi közzé, amellyel a PhD fokozatot elnyerte. Mint egykori opponensei egyikének külön örömmre szolgál, hogy ez az új kutatási eredményekben bővelkedő, a retorikai alakzatok hazai vizsgálatát számottevően előrevivő munka aránylag gyorsan (másfél évvel a doktori disszertáció megvédése után) könyv alakban is napvilágot látott.

Az értekezés olyan kutatási témával, a halmozás alakzatával foglalkozik, amely a magyar stilisztikában más témákhoz, például a szóképek, nyelvi képek vizsgálatához képest korábban háttérbe szorult. Az utóbbi években a Szathmári István vezette egyetemi stíluskutató csoport mutathat fel kézzelfogható eredményeket az alakzatok vizsgálatában. Pethő József ennek a csoportnak a tagjaként kezdett el foglalkozni a halmozással, és néhány év alatt imponáló szakirodalmi tájékozottságra tett szert a témában. Jó döntésnek kell tartanunk azt is, hogy a halmozás alakzatát Krúdy Gyula művein keresztül mutatja be, hiszen Krúdynak ez az egyik legfontosabb, leginkább jellemző stílus eszköze.

A könyv, amelynek tárgyát az alcím – „A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján)” – jelöli meg pontosabban, három nagy részből tevődik össze: egy stíluselméleti és filológiai bevezető részből (7–45), a halmozás elméletét tárgyaló főreszből (46–108) és a Szindbád ifjúsága kötet egyes részleteit elsősorban a bennük található halmozások szempontjából elemző zárórészből (109–36). Az értekezést tömör összegezés zárja (137–40). A három rész terjedelmi arányai ideálisnak mondhatók: az első rész majdnem az egyharmadát, a második közel felét, a harmadik (az elemzés) több mint egyötödét teszi ki az összterjedelemnek. Csak helyeselhetjük a szerzőnek azt a megoldását is, hogy a halmozás funkcióit szövegelemzések útján mutatja be.

Pethő József könyvének jelentőségét véleményem szerint az adja meg, hogy a szerző

– olyan témát választott, amelynek eddig nem szentelt kellő figyelmet a szakirodalom, holott kulcsszerepet játszik Krúdy stílusában és általában a stílusban;

– kísérletet tesz a funkcionális és a kognitív nyelv- és stílus szemlélet ötvözésére (erre a lehetőségre Tolcsvai Nagy Gábor stilisztikájának méltatása kapcsán korábban magam is utaltam: NyK. 96 [1998–1999]: 288–9).

2. A továbbiakban néhány megjegyzést kívánok fűzni az értekezés egyes megállapításaihoz, kutatási eredményeihez.

2.1. Az összegezés elején Pethő József így körvonalazza a könyvében teljesített feladatok egyikét: „igyekeztem képet adni e kötet [é. a Szindbád ifjúsága] halmozásainak számbeli gazdag-

ságáról” (137). Ez a megfogalmazás némiképp ellentmond annak a ténynek, hogy az értekezés nem tartalmaz statisztikai feldolgozást (hány halmazos van a kötetben, ebből hány kételemű, hány kettőnél több elemű, milyen nyelvtani szerkezetek fordulnak elő, egyenként hány adattal stb.). Ezt a statisztikát, ha már megvan, érdemes lett volna közzétenni, ha még nincs meg, elkészíteni (többek között az ezutáni összehasonlító vizsgálatok – Krúdy és nem Krúdy – lehetővé tételére). Ezt a feladatot maga a szerző is tisztán látja és helyesen határozza meg: „Elengedhetetlen része a további halmazvizsgálatoknak statisztikai mutatók elkészítése, különböző arányok felmérése, elemzése” (140).

2.2. A nyelvi stílusok és a művészi nyelvhasználat (az ún. szépirodalmi stílus) különbségét – Péter Mihály nyomán – öt pontban vázolja fel a szerző. Ezek közül az oppozíciók közül a harmadik így hangzik: [a nyelvi stílus] „A kodifikált standard köznyelv része, nem léphet túl annak határain”, ezzel szemben „A mai művészi nyelvhasználat nem ismer hasonló korlátozást (kodifikációt), a standard köznyelven kívüli rétegekből is meríthet” (11). Csakhogy a „nyelvi stílusok” némelyike, például az éppen Péter Mihálytól sikeresen kutatott szleng nyilvánvalóan „túllép a standard köznyelv határain”. Persze nemcsak ez, hanem (bár kevésbé látványosan) a tudományos, a publicisztikai vagy a hivatali nyelvi stílus is. Következésképp a 3. pontban adott meghatározást önellentmondónak vagy legalábbis pontosításra szorulónak vélem.

2.3. Érdekes kérdés, hogy a szövegtípus határozza-e meg a mondat szerkezetet (deduktív módon), vagy ellenkezőleg: a mondat szerkezetek elemzéséből következtethetünk a szövegtípus sajátosságaira (induktív módon). A szövegtípus (egyébként ennek a *műfaj* fogalmához való viszonya ugyancsak tisztázásra szorul) szerintem nem befolyásolja érdemben a mondat szerkezetet. Tudományos értekezést lehet írni 3,5-et meghaladó szerkesztettségi mutatójú mondatokban is (sőt ez a szokványos), de olyan, az 1-et közelítő módon is, ahogyan például Poszler György fogalmaz. Inkább az ellenkezője igaz ennek a tételnek: a mondat szerkezeti sajátosságok statisztikai felmérése alapján kirajzolód(hat)nak bizonyos szövegtípusoknak (ha tetszik: műfajoknak) a körvonalai. Ebben tehát Tolcsvai Nagy Gáborral értek egyet: „a mondat szerkezet és a szövegtípus között bizonyos összefüggéseket tudunk kimutatni” (idézi Pethő: 24). Örömmel látom hát, hogy e tekintetben Pethő József módosította korábbi elgondolását, és beéri annak leszögezésével, hogy „a mondat szerkezeti sajátosságok között a halmazások is jellemző jegyként szerepelhetnek egyes szövegtípusok leírásában” (uo.).

2.4. Az értekezés 1. része 1.3. fejezetének címe a vizsgálat korpuszát a következőképpen jelöli ki: „a Szindbád ifjúsága *mint szöveg*” (25; kiemelés tőlem, K. G.). Eszerint tehát a Szindbád-novellák első kötete egyetlen (egységes) szövegnek is tekinthető, és mint ilyet lehet (sőt kell) elemezni. Ennek a kérdésnek a részletező kifejtésére ebben az ismertetésben nem vállalkozhatok. Legyen elég annyi, hogy minden (jól megszerkesztett) novelláskötet egységes szöveg is, csak másképpen egységes, mint egy regény. Ennélfogva ez a kérdés szorosan összefügg azzal a másik kérdéssel, hogy a *Szindbád ifjúsága* kötet elbeszéléseinek tartalmi és formai összekapcsolódottsága eléri-e azt a fokot, hogy már nem novelláskötetről, hanem regényről kell beszelnünk. Az értekezés írója hajlik arra, hogy a kötetet inkább regénynek minősítse. Lássuk, mi minden szól emellett:

1. A főhős azonos: mindegyik novellának Szindbád a központi alakja. Az első kiadásban még volt ugyan hat olyan történet is, amelyben nem szerepel a „hajós”, de ezek később kikerültek a kötetből.

2. A novellák (fejezetek) az önéletrajz időrendjében követik egymást (32–36). Sőt négy olyan elbeszélés is van, amelyeknek cselekménye lényegében folyamatos (*Egy régi udvarházból, Az első virág, A három muskatéros, Az álombeli lovag*).

3. A második kiadás élére Krúdy olyan bevezetést iktatott, „Tájékoztató” címmel, amely a kötet egységét hangsúlyozza.

4. Az író egy 1927-ben kelt kézirat sorozattervében a *Szindbád ifjúságát* „regény”-ként tünteti fel (l. Krúdy világa. Szerk. Tóbiás Áron. Bp. 1964. 252; idézi Pethő: 28).

5. [Ez az utolsó érv nem Pethő könyvéből való, hanem én teszem hozzá az eddigiekhez:] Krúdytól nem idegen az a (kötet)szerkesztési eljárás, hogy egymással tartalmilag összefüggő írásokból regényszerű kompozíciókat igyekeznek felépíteni: ilyen kapcsolat fűzi egymáshoz az *Aranykéz utcai szép napok* első négy novelláját; ilyen, a novellafűzér és a kisregény közötti átmeneti állapotot mutat az író halála után *Váci utcai szép napok* címmel megjelent sorozat; sőt arra is van példa, hogy három külön megjelent és tartalmilag össze nem függő kisregényét, a *Nagy kópét*, a *Pesti nőrablót* és az *Őszi versenyeket* próbálta egybedolgozni *Flóták és lugasok* címmel (Kozocsa Sándor 1974-ben ki is adta az „egyesített” változatot; a részletekről l. e kötetnek az utószavát: 283–5).

Vannak azonban olyan körülmények, szempontok is, amelyek az egységes szöveggént (regényként) való elemzés ellen szólnak. Tekintsük át ezeket is:

1. Az első kiadásból egy Szindbád-novellát is elhagyott az író, mégpedig a *Szindbád második útja* címűt, amely szerintem semmivel sem rosszabb írás, mint az első kiadás bármelyik megmaradt darabja.

2. A „siheder” Szindbád és H. Galamb Irma operettszínésznő kapcsolatát elbeszélő négy novella után már az első kiadásba sem vette fel Krúdy a tíz évvel később játszódó – s így igazán szindbádi helyzetet, a színésznővel való újbóli találkozást bemutató – *A régi hang* című novellát (Pesti Napló, 1911. jún. 16.; pótolja Kozocsa: Szindbád, 1957. 1: 106–10) és a történetet lezáró, *A szerelem vége* című írást (Pesti Napló, 1911. júl. 5.; pótolja: Kozocsa: Szindbád, 1975. 95–9). Ha annyira fontos lett volna az írónak a regényszerű kikerekítés, megtehetette volna, hogy legalább az 1925-ös kiadásba felveszi őket. Ám ez, mint tudjuk, nem történt meg.

Figyelemre méltó, hogy *A szerelem vége* zárómondata variáltan megismétli az első Szindbád-történet utolsó mondatát: „Szindbád egyszerre megállott, és hosszasan, édesdeden felkacagott” (Szindbád, a hajós. Első utazása: Szindbád, 1957. 1: 44). Az új változat: „Jó messzire járt már, midőn egyszerre megállott, és hangosan, teli tüdőből felkacagott” (*A szerelem vége*: Szindbád, 1975: 99). Talán emiatt is mellőzte Krúdy ezt az utóbbi novellát? Bizonyára megéreztte, hogy ez a zárás csak egyszer lehet igazán hatásos, és a *hosszasan, édesdeden felkacagott* megoldás sokkal erősebb (annak ellenére, vagy talán épp azért, mert a mozzanatos, pontosabban inchoatív *felkacag* állítmányhoz nem illik a *hosszasan* határozó).

Az egymáshoz kapcsolódó négy novella közül a 2.-nak, a 3.-nak és a 4.-nek az elején az elbeszélő újból és újból tájékoztatja az olvasót a történet helyszínéről, a szereplők kilétéről, egymáshoz való viszonyáról stb., s ezeket az utalásokat a kötetbe rendezéskor sem törölte. Például: „H. Galamb Irma, a vidéki színésznő...” (Szindbád, 1957. 1: 88); „Szindbád tizenhat esztendő fiatal volt akkor, de [...] csaknem olyan bölcs és öreg volt, mint nevelői: Portobányi, az öreg író és Ketvényi Nagy Sámuel, a nyugdíjazott színész” (uo.); „Portobányi úr (aki neveltjével, Szindbáddal [...] egy sarokban foglalt helyet” (uo. 94); „Ketvényi Nagy Sámuel, a nyugalmazott színész” (uo. 101). Vajon nem azt jelzi-e ez, hogy az egyes novellák önálló szöveg voltukat is megőrzik (még az író szándéka szerint is)?

3. A „Tájékoztató”-nak mint egységesítő, a novellafűzért regénnyé formáló tényezőnek a jelentőségét valamelyest csökkenti, hogy ennek a bevezetőnek az első fele már a *Szindbád: a feltámadás* című kötet (1916) élén is ott volt, *Szökés a nőktől (Tájékoztató)* címmel.

4. A Krúdy tervezte „Regény” alcím a megjelent kötetben már nincs feltüntetve (se az 1925-ös kiadásban, se ennek három évvel későbbi utánnomásában; vö. Krúdy világa 432, 434). Az első kiadás „Próza” alcíme (erre épp Pethő József hívja fel figyelmünket: 37) jól mutatja, hogy maga Krúdy is érezte, hogy se az „Elbeszélések”, se a „Regény” alcím nem felelne meg a kötet jellegének.

Summázva mindezeket, a regény vagy csupán (?) novelláskötet dilemmája igen érdekes prózapoétikai és irodalomtörténeti kérdés, de minthogy Pethőnek a halmazásokról adott elemzéseit és azok helyességét érdemben nem befolyásolja, függőben hagyhatjuk ezzel: a *Szindbád ifjúsága* kötet még végső alakjában sem regény, bár Krúdy törekedett arra, hogy regényszerűvé formálja és regénynek tüntesse fel (nem csupán írói műhelyszempontokból, hanem a könnyebb kiadhatóság

érdekében is!). Az egyes novellák éppen ezért külön-külön szövegeknek is tekinthetők, és mint ilyenek is teljesértékűen elemezhetők. Ezt teszi maga Pethő József is, amikor a *Szindbád útja a halálnál* című elbeszélés halmozásairól és egyéb ismétlésformáiról készít elemzést az értekezés egyik fejezetében (114–23). Ettől persze a kötet minősíthető egyetlen egységes szövegnek is, és mint ilyen is elemezhető (pl. statisztikailag, ahogyan erre korábban utaltam is).

2.5. Rátérve immár Pethő József könyvének a halmozás fajtáival és funkcióival foglalkozó részére, mindenekelőtt azt szeretném jelezni, hogy nem látok olyan elvi különbséget a halmozás mint stílusalakzat és a halmozás mint grammatikai jelenség között, amelyet a 46. oldal 13. számú lábjegyzete sugall. Miért más fogalom a halmozás grammatikailag, mint stilisztikailag? Az itt hivatkozott szakirodalomban, különösen az akadémiai nyelvtannak Farkas Vilmos írta fejezetében (MMNyR. 2: 315–27) a példák jó része a szépirodalomból való. Úgy gondolom, hogy a halmozás retorikai és stilisztikai vizsgálatát csak szintaktikai alapon (és erre épülő szemantikai elemzéssel) lehet sikeresen elvégezni. Maga az értekezés arról tanúskodik, hogy ugyanez a véleménye Pethő Józsefnek is. Ennélfogva ez a megjegyzés csupán az említett lábjegyzetre, nem pedig a könyv egészére vonatkozik.

2.6. A halmozás fajtáinak osztályozásában kár erőltetni az „alárendelő halmozás” kategóriáját (l. 49–59), még ha az az óriási tekintélyű Lausberg-től származik is. A halmozás definíciószerűen mellérendelő jelenség, „alárendelő halmozás” valójában nincs is. Az más kérdés, hogy halmozott mondatrészeknek lehet közös főlérendelt tagjuk (alaptagjuk), ettől azonban nem jön létre „alárendelő halmozás”, mivelhogy a halmozás ilyenkor is mellérendelő. Ebben a véleményemben Pethő József példái és elemzései csak megerősítettek, sőt ő maga is azt írja (a 67. oldalon levő halmozás-meghatározásában), hogy csak a mellérendelő szerkezeteket tekinti halmozásnak. Ennek kapcsán szóvá kell tennem, hogy az összegezésbeli felosztás (138) nincs teljesen összhangban a halmozásnak ugyanitt található meghatározásával. Ha a halmozás a definíció szerint „mellérendelő szerkezet”, hogyan lehetne tagjai között alárendelő szintaktikai viszony?

Egy másik dolog, amiben megint csak Pethőnek adnék igazat Lausberggel szemben, az úgynevezett egyelemű halmozások kérdése. (Nem szeretnék rosszmájúnak látszani, de az „egyelemű halmozás” méltó párja Nemes István képi elemet nem tartalmazó nyelvi képének; vö. Radnóti Miklós költői nyelve. Bp. 1979. 230.) A pleonazmus, a redundancia, illetve a „költői” jelző attól még nem lesz halmozás, hogy értelmileg nem nélkülözhetetlen eleme a mondatnak. Egyébként az irodalmi kommunikációban amúgy sem válik el élesen a „szükséges” a „szükségtelen”-től, az újdonságot tartalmazó az újdonságot nem tartalmazótól. Ezt a dolgot az írója is tudja, és az 52. oldalon igen helyesen le is szögezi: „sok esetben igen nagy nehézséget okozhat annak megállapítása, hogy az alaptagot kiegészítő bővítmény feltétlenül szükséges-e [...] igen nagy szerepe van pragmatikai tényezőknek, így a beszédhelyzetnek, a beszélő és a hallgató szociokulturális hátterének stb.”

A harmadik, amiben véleményem szerint Pethőnek van igaza Lausberggel szemben, az, hogy nem veszi át azt a logikai-szemantikai kritériumot, hogy a halmozás tagjai mindig egy nekik főlérendelt fogalomnak a részei. Vajon egy halmozott állítmányi szerkezet tagjai milyen közös főlérendelt tagnak vannak alárendelve? Nyelvtanilag nincs és nem is lehet ilyen alaptag. És logikailag? Ezt már nem merném ilyen határozottan állítani, de ez már logikai kérdés, amiben nem elsősorban nyelvészeknek kell állást foglalniuk.

3. Véleményem összegzéséeként néhány általánosabb, a munka egészét érintő megjegyzést kívánok tenni. Pethő József szakirodalmi tájékozottsága átlagon felülinek, szűkebb témája, a halmozás vonatkozásában pedig bizvást kiemelkedőnek mondható. Az értekezés írója egyaránt jártas a grammatika, a retorika, a stilisztika és a szövegtan szakirodalmában. Figyelemmel kíséri és hasznosítja a legfrissebb publikációkat is (a legkésőbbi hivatkozások 2003-ból valók). A felhasznált munkák többsége magyar nyelvű – ez magyar tárgyú értekezés esetében szerintem természetes –, de kiaknázza a német nyelvű szakirodalmat, főként Lausberg retorikáját is. Hasznos lenne, ha a továbbiakban az angol és különösen a francia nyelvű szakirodalom irányába is kiterjesztené tájé-

kozódását. Az értekezés stílusa általában gördülékeny és választékos, ami azért különösen dicséretes, mert Pethő József, mint jeleztem, aránylag nem túl régóta publikál. A szerzőtől további sikert várhatunk, főként az alakzatkutatásban és a stilisztikai elemzésben.

Kemény Gábor

Kovács Magdolna. 2001. Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian (Kódváltás és nyelvcsera az Ausztráliában beszélt finn nyelvben, összehasonlítva az Ausztráliában beszélt magyar nyelvvel). Åbo: Åbo Akademis Förlag. 250 oldal.

Kovács Magdolna *Code-Switching and language shift* című munkája szociolingvisztikai elemzése az Ausztráliában beszélt finn (AuF) és az Ausztráliában beszélt magyar (AuM) nyelvváltozatnak. A szerző fő szándéka a nyelvmegőrzés és a nyelvcsera vizsgálata az AuF-ben és az AuM-ban található mondaton belüli kódváltások (KV) segítségével és ezek alapján, elméleti modell segítségével bemutatni az anyanyelvtől való, a második nyelv felé tartó eltérés folyamatát. Arra próbál tehát rámutatni, hogy a KV-ok jelzik azt, hogy egy adott közösség hol tart a nyelvcsera folyamatában. A vizsgált nyelv elsősorban a finn, a magyar mint viszonyítási, általánosítási alap jelenik meg, azt feltételezve, hogy az angoltól különböző, de egymáshoz hasonló morfológia, hasonló KV-t eredményez majd az AuF-ben és az AuM-ban.

A fent említett központi cél mellett a szerző többek között még azt is célul tűzte ki, hogy vizsgálja a KV hatását az anyanyelvre, ezt összehasonlítva az idegen nyelv elsajátításkor tapasztalható egyszerűsítéssel (Kovács 2001: 19); hogy különbségeket keressen a különböző generációk kódváltási szokásaiban; és hogy a nyelvtani elemzés mellett a KV társalgásban betöltött szerepét is vizsgálja.

A tanulmány tíz fejezetből áll. A bevezető után a két vizsgált nyelv ausztráliai történetét olvashatjuk, ezek után Kovács Magdolna bemutatja az adatközlőket, áttekinti a KV irodalmát, majd részletesen elemzi a korpuszában található KV-okat. Végül bemutatja saját KV-modelljét.

Az első fejezet általános bevezető, ahol az alapvető fogalmak (nyelvcsera, nyelvmegőrzés, kölcsönzés, transzfer, interferencia stb.) tisztázása, a célok bemutatása és a vizsgálati módszer ismertetése található. A második fejezet a két nyelvváltozat társadalmi-történeti hátterét mutatja be, különös tekintettel korábbi kutatásokra, melyek a magyar és a finn nyelv kontaktusváltozatait, illetve az ausztráliai nyelvéllapotokat írják le, kutatják. Az ismertetés részletes, a szerző jártasságát bizonyítja a témában.

A harmadik fejezet az adatközlőket és magát a korpuszt mutatja be: hány adatközlőt, és milyen módszerrel választott ki, hogyan folyt az interjúk, mi jellemzi az adatközlőket. Ebből a fejezetből kiderül, hogy Kovács Magdolna 50 interjút használ az AuF elemzéséhez, melyeket Hannele Hentula készített (27-et Hentula írt át, a többi a szerző). Az adatközlők három generációba tartoznak: az első generáció, akik Finnországban születtek, és 15 éves koruk előtt jöttek el onnan; az ő gyerekeik, és akik 15 éves koruk előtt jöttek el Finnországból, a második generációhoz tartoznak; a harmadik generációt pedig a második generáció gyermekei alkotják. Hentula az adatközlőket előzetes felkészülés és kutatás után értelmezett minta alapján választotta ki.

Az AuM-ral kapcsolatban Kovács Magdolna 35 interjú anyagát elemzi, melyeket ő készített és jegyzett le. Az interjúalanyokat személyes ismeretség, illetve újsághirdetés alapján találta. Mind a két nyelv esetében ő elemezte a magnetofon-felvételeket, illetve az átíráásokat, és választotta ki az elemzendő mondatokat, szövegrészeket.

A negyedik fejezet a KV eddigi irodalmát ismerteti, tekinti át. Ezt az irodalmat alapvetően terminológiai dzsungel (Kovács 2001: 61) jellemzi, fontos tehát annak áttekintése, hogy ki, melyik

fogalmon milyen tartalmat ért. A szakirodalomban alapvetően el szokták különíteni a váltást a kölcsönzéstől. Különböző kutatók különféleképpen gondolkodnak erről az elkülönítésről: lehet-e, kell-e vonalat húzni a kettő között, s ha igen, mi alapján. A fő kritérium a használati gyakoriság lehet: ha a közösség rendszeresen a második nyelv egyik szavát használja, akkor ez kölcsönzésnek tekinthető; ha azonban ritkán fordul elő, akkor KV-ról beszélünk. Másik gyakran használt kritériumrendszer, ha a fonológia felől közelítenek, és a hangtanilag az anyanyelvhez hasonlult szavát kölcsönzésnek, az attól elkülönülőt pedig KV-nak hívják. Ezt az utóbbi szempontrendszert használja Kovács Magdolna is. Természetesen a kölcsönzésnek is lehetnek alfajai, ezeket a szerzők különféle nevekkal látják el (ld. alkalmi (*nonce*) vagy meghonosodott kölcsönzés (*established borrowing*) [Poplack], beszédkölcsönzés (*speech borrowing*) [Grosjean] vagy alkalmi kölcsön (*nonce loan*) [Lauttamus]).

Másik fontos elkülönítés a kódváltás és kódkeverés között tehető, ahol szintén léteznek még más elnevezések is: nyelvi váltakozás (*language alternation*) [Auer] vagy kód-másolás (*code copying*) [Johanson]. Kovács Magdolna munkája, szempontjai és célkitűzései miatt a hangsúlyt inkább a mondaton kívüli (*extrasentential*), a mondatok közötti (*intersentential*) és a mondaton belüli (*intrasentential*) kódváltás elkülönítésére helyezi. Az utolsó terminológiai kérdés a nyelvekhez fűződik: az alapnyelv (*base language*), fogadó nyelv (*host language*), átvevő nyelv (*recipient language*) vagy mátrix nyelv (*matrix language*) az, amelyik az alapvető keretét megadja a mondatnak, és ebbe ékelődik bele a kódváltott szó a beágyazott (*embedded*), átadó (*donor*) vagy vendég nyelvből (*guest language*) stb. Kovács a mátrix, illetve alapnyelv, valamint a beágyazott nyelv kifejezéseket használja.

Természetesen nemcsak terminológiai ismertetését találjuk a KV szakirodalmának, hanem tartalmi összefoglalást, áttekintést is, figyelembe véve az eddigi kutatási irányvonalakat, a KV megkötéseit. Három elméletet részletesen ismertet Kovács Magdolna; mind a három a kódváltás és a nyelvcsere viszonyát próbálja leírni, és mind a három saját elméletének kibontásához vezet.

Az első Myers-Scotton elmélete, mely szerint a kontaktushelyzet felgyorsíthatja a nyelvi változást. Szerinte a nagyarányú KV nyelvcsere vagy akár egy nyelv halálát is okozhatja. A nyelvcsere lassú, lépésenkénti folyamat, és nem veszteséggént, hanem felcserélésként értelmezhető (Myers-Scotton 1997: 208–28, idézi Kovács 2001: 74). A második elmélet Auer nevéhez fűződik: a kódváltás kontinuummodelljéről van szó, amelyben a társalgási helyzet, a diskurzus határozza meg a KV-t. Auer többször átdolgozta a modelljét, kiegészítve az alapfogalmakat (KV, transzfer), például a keverés (*mixing*, amikor a KV opcionális) vagy az “összeolvadt lektus” (*fused lect*, amikor a KV kötelező) fogalmával (ld. Auer 1999: 328, idézi Kovács 2001: 75). A harmadikként bemutatott modell Muysken háromszögmodellje. Az ő terminológiája és modellje szerint a kódkeverés (*code-mixing*) három csoportba osztható: beékelés (*insertion*), váltogatás (*alternation*) és illeszkedő lexikalizáció (*congruent lexicalisation*). Kovács Magdolna szempontjából Muysken elméletének az a leglényegesebb pontja, hogy az alapnyelv fokozatosan helyet cserélhet egy másikkal (Muysken 2000: 3–10, idézi Kovács 2001: 77).

Az ötödik fejezetben megismerkedünk a korpuszban található KV-okkal. Kovács a mátrix nyelvet vizsgálja meg: mind az előforduló angol és finn, illetve magyar szavak száma alapján, mind az esetleges hosszabb angol nyelvű szövegrészek ellenére egyértelműen megállapítható az alapnyelv. Ez a fejezet ismerteti az elemzésre kerülő KV-ok kiválasztásának kritériumait is. Ezek alapján Kovács nem elemezte a nem angol nyelvre való váltást (pl. görög, svéd és német KV-ok is előfordulnak a korpuszban), és a kölcsönzést. Ezzel szemben a metanyelvi megjegyzéseket, a diskurzusjelölőket, a be nem fejezett, és az újra kezdett mondatokat KV-nak értelmezte. A tulajdonneveket konkrét előfordulásuk szerint vette Kovács Magdolna figyelembe: ha angolosan használt, kódváltott szó hangzott el, az részét képezte az elemzésnek. Az elhangzott KV-ok alapján a mondaton belüli KV a leggyakoribb: a finn anyag 74,1%-a, a magyar anyag 80,3%-a. Az is kiderült, hogy a második generációs beszélők többször váltanak kódot, mint az első generációs beszélők.

A KV társalgásban betöltött szerepét a hatodik fejezet vizsgálja. Az eddigi elméletek szerint a KV többféle funkciót is betölthet, akár egyszerre is. Az itt vizsgált korpuszban a következő típusú KV-ok fordulnak elő (az eredeti példamondat dőlt betűvel, a benne található KV vastag betűvel, a fordítás jelölés nélkül olvasható, 115–26 old.):

a) idézés:

- (1) *És akkor azt kérdeztem, hogy **what is your Christian name?** Mi az ő keresztnéve.*
*És akkor azt kérdeztem, hogy **mi az Ön keresztnéve?** Mi az ő keresztnéve.*

b) beszélgető partnerhez fűződő váltás:

- (2) *[...] ja tota menin toimistoon töihin. <Silva-kissa tulee ja naukuu> **All right, Silva. Okay.***
*[...] és akkor az irodába mentem dolgozni <Silva a macska bejön, és nyávog> **Rendben Silva. Oké.***

c) mellékes megjegyzés:

- (3) A: *Egy író.*
 B: *Majdnem.*
 A: *I was never good at these games... um ...Egy festő*
 A: **Sose voltam jó ezekben a játékokban ... mm... Egy festő**

d) ismétlés:

- (4) ***Last time**, legutóbb is vettem egy folyóiratot.*
***Legutóbb**, legutóbb is vettem egy folyóiratot.*

e) témaváltás:

- (5) *Aránylag egész jól vagyok még mindig, és **arthritis** van, és a fogaimmal rengeteget küszködöm, azér beszélek ilyen rosszul, mer kaptam egy nagy műtétet már két hete. Ez volt **as you would like to know. Now you know more about our life than we knew.***
*Aránylag egész jól vagyok még mindig, és **izületi gyulladás** van, és a fogaimmal rengeteget küszködöm, azér beszélek ilyen rosszul, mer kaptam egy nagy műtétet már két hete. Ez volt **amit tudni akart. Most már többet tud az életünkről, mint mi tudunk.***

f) téma-réma megkülönböztetés:

- (6) *A bulimia egy hasonló **eating disorder**.*
*A bulimia egy hasonló **evési rendellenesség**.*

g) diskurzusjelölők:

- (7) A: *Még egy utcában se laknak, nemhogy ...*
 B: *Nem, **that's right**. Pontosan, igen, igen. Igen, pontosan. Igen, igen. Ez így van.*
 B: *Nem, **ez igaz**. Pontosan, igen, igen. Igen, pontosan. Igen, igen. Ez így van.*

h) metanyelvi megjegyzések:

(8) *Mikä se nyt on suomeks, quota?*

Mi az finnül, hogy kvóta?

A hetedik fejezet a társalgásban betöltött szereppel nem rendelkező, mondaton belüli, egy-
szavas (párszavas) KV-okkal foglalkozik. Ezeknek túlnyomó része főneveket vagy főnévi cso-
portokat érint (83,4% az AuF, 81,8% az AuM anyagban). Ez azért fontos tény, mert a finn és a ma-
gyar nyelv morfológiája miatt az esetragok ezt a csoportot érintik legjobban. Ha tehát folyamatban
levő, kontaktus hatására bekövetkező nyelvi változás leírása a kutatás célja, a főneveken és főnévi
csoportokon jelen levő vagy hiányzó esetrag jól jelzi a változást, illetve annak mértékét. Kovács
Magdolna az elemzésében a ragokkal kapcsolatban négy csoportot különít el: a mátrixnyelvnek
megfelelő helyes rag (pl. *És rögtön kaptunk egy, egy grant-et*; 163 old.), a hiányzó rag (*angolra*,
a Sydney Morning Herald[-ra fizet elő]; 165 old.), a helyestől eltérő rag, illetve az angolnak meg-
felelő rag. Ahogyan az várható volt az eddigi kutatások alapján, a legtöbb mátrixnyelvnek megfe-
lelő KV a jelöletlen alanyesetű főneveket érintette mind az AuF, mind az AuM esetében. Mind a két
nyelvre jellemző, hogy az esetragok használatában eltérés van az első és második generációs be-
szélők között. Az utóbbiak kevesebbszer használják a mátrixnyelvnek megfelelő ragot, többször
hiányzik maga a rag, és többször használnak nem megfelelő vagy az angolnak megfelelő ragot.

Ami a főneveket és a rajtuk megjelenő ragokat illeti, Kovács részletesen elemzi az alany,
a tárgy, a birtoklás, az állítmánykiegészítők, valamint a határozók nyelvtani megjelenését kódvál-
táskor, és ezekre magyarázatot is ad. Adatai alátámasztják Poplack ekvivalenciakényszerét (*equi-
valence constraint*), mely szerint ott fordulhat elő KV, ahol a mátrix és a beágyazott nyelvek mor-
fológiája egyezik (Poplack 1980). A ragok vizsgálatakor egyértelművé válik, hogy a mátrix-
nyelvtől nem mindig esik azonos távolságra a váltott szó, hiszen lehet a rag helyes (*sokan nagy
accenttel beszélnek*), hiányzó (*és ment a, a immigration* [irodába]) vagy éppen féljelölt (*azok nem,
nincsenek olyan elveszve, ebbe a, ebbe a nagy busy lifestyle* [-ba]). Az is kiderült, hogy KV-kor
a ragok használata az első nyelv felé a második nyelv felől halad, noha nem minden esetben.
A vizsgálat nem csupán a főneveket, hanem az igéket, a mellékneveket, és a partikulákat is érinti.

A nyolcadik fejezet, mintegy összefoglalva a kapott eredményeket, a KV távolságalapú
kontinuummodelljét (*distance-based continuum model of code-switching*) ismerteti. A távolság
a mátrixnyelvtől való távolságot jelenti, mérésére a leggyakrabban a kódváltott főneveket vizsgálja
Kovács a mondaton belüli KV-kor. Jelen esetben ennek a modellnek a használatára azért van le-
hetőség, mert statisztikailag szignifikáns eltérés van az első és a második generációs beszélők KV-i
stratégiái között. Az első generációs beszélők több mátrixnyelvnek megfelelő ragot használtak, az
ő mondataik megfelelnek a finn, illetve magyar nyelv szabályainak, míg a második generációs be-
szélők gyakrabban fordulnak a második nyelv nyelvtana felé, ezzel hozva egy összeolvadt változatot
létre. A kontinuummodellben a kódváltásokat, a mátrixnyelvtől való távolságuk alapján helyezte
el. A modell szerint a kölcsönzés után a jelöletlen váltás jön, majd a mátrixnyelvtől távolodva vagy
a jelzett váltás, kódtranszfer és a ragozatlan formák felé halad a KV, vagy a kétszeres jelölés, rövid,
majd hosszú beágyazott nyelvű „szigetek” felé. Ennek a modellnek a segítségével egyszerre láthatjuk
a mátrixnyelvtől való távolságot és a beágyazott nyelv felé való közeledést. Ez a KV-modell a vár-
ható valamennyi végállomását megmutatja a KV-nak, természetesen nem tudván megjósolni a valódi
végpontot, hiszen azt sok, nyelven kívüli tényező is befolyásolja. A Kovács Magdolna által feltér-
képezett nyelvállapot szerint, a sok mondaton belüli váltás miatt, a keverés állapotában van mind
a finn, mind a magyar nyelv ausztráliai változata. A második generációs beszélők többet fordulnak
az angol felé. Összevetve az egyéni és csoportra jellemző tényezőket, az állapítható meg, hogy
a két nyelv az éppen lejártszódó nyelvcseré állapotában van Ausztráliában, ahol az angol és a finn,
illetve a magyar között van interferencia.

A kilencedik fejezetben található összefoglalás után a függékben rövid finn és magyar nyelv-
tan, illetve az adatok feldolgozásához használt számítógépes felület ismertetése olvasható. A szá-

mitógépes adatfeldolgozáshoz Kovács olyan dialógusablakokat készített, amelyek megjelenítik a lehetséges KV-fajták lehetséges tulajdonságait, ezekből választva kapható meg a statisztikai számítások alapjául is szolgáló elemzés.

A mű írója alapos ismeretekkel rendelkezik, kiváló ismerője a nemzetközi szakirodalomnak, témájában jól kiismeri magát, kitűzött céljait teljesíti. Adatainak ismertetése, az adatgyűjtés technikája megfelel a szociolingvisztikai hagyománynak. Néhány apró szerkesztési és nyelvi hiba elkerülte a figyelmét (pl. a 124. oldalon nagybetűvel van szedve a KV kiskapitális helyett, a 190. oldalon magyar jelen idő angol múlt idővel lett fordítva (*fölrunk* – *wrote down*), vagy a 191. oldalon a *nincsenek elveszve*, *don't get lost*-ként jelenik meg angolul). Ez azonban nem csökkenti a tanulmány érdemeit: nagy lépést tett a finn és a magyar kontaktusváltozatainak leírásában, illetve a nyelv-megőrzés–nyelvcseré folyamatának megismerésében.

SZAKIRODALOM

- Auer, Peter 1999. From codeswitching via language mixing to fused lects: Towards a dynamic typology of bilingual speech. *The International Journal of Bilingualism* 3/4 309–22.
- Muysken, Pieter 2000. *Bilingual speech. A typology of code-mixing*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Myers-Scotton, Carol 1997 [1993]. *Duelling languages: Grammatical structure in code-switching*. Clarendon Press. Oxford.
- Poplack, Shana 1980. „Sometimes I'll start a sentence in English Y TERMINO EN ESPAÑOL”: towards a typology of code-switching. *Linguistics* 18 (7/8): 581–618.

Szabó Eszter

Koltay Tibor: A referálás elmélete és gyakorlata. Könyvtári Intézet, Budapest, 2003, Továbbképzés felsőfokon,

Az emberi kultúra egyik alapproblémája az emberiség közös kincsének, az évezredek során felhalmozódott, óriási mennyiségű, és egyre fokozódó ütemben növekedő ismeretanyagának feldolgozása, rendszerezése és hozzáférhetővé tétele. Tudósok, köztük filozófusok, nyelvészek, és természetesen könyvtárosok generációi keresték és keresik ma is az információ szervezésének optimális lehetőségeit. Koltay Tibor monográfiájának központi témája, a referálás elmélete és gyakorlata, ennek a kérdéskörnek az egyik legérdekesebb fejezetét járja körül tömören és mégis közérthetően, tudományos igényvel, nagy szakirodalmi háttérre támaszkodva. A téma elméleti feldolgozása mellett hangsúlyt kapnak a gyakorlat, a referálás módszertanának kérdései is, így a mű tulajdonképpen a referálási tevékenység kézikönyvének is tekinthető.

1. A könyv kiindulópontja természetesen a referálás fogalmának a meghatározása. Egy közleményről (a szerző vagy mások által) készített *referátumok* „emberi olvasásra készülnek” (4), céljuk a közlemények lényegének meghatározása röviden, közérthetően, a szövegszerűség minden kritériumát megvalósítva (9). A referátumoktól elvárt legfontosabb kritériumok:

- „a referátumnak az elsődleges dokumentum elolvasása nélkül is érthetőnek kell lennie” [11];
- „a referátumban nem szerepelhet semmi sem, ami nem fordult elő az elsődleges szövegben” [11];
- a referátum legyen minél objektívabb (lehetőleg ne tartalmazzon kritikai észrevételeket [11], ne tartalmazzon „érzelmi-expresszív stíluselemeket” [12] stb.).

A referálás a referátumok készítésére szolgáló eljárás, amely „a felesleges részletek törlése értelmében használt absztrahálás esete” (7). Olyan „átalakító folyamat vagy eljárás”, amely „az eredeti dokumentumszöveg reprezentációját létrehozza” (7). „A referálás legfőbb kérdése a lényeges és lényegtelen közötti különbség meglátása úgy, hogy a lényeges (vagy fontos) információt új szövegbe szervezzük, a lényegtelen elhagyjuk” (7).

A referálás „rokonságot mutat egy sor olyan tevékenységgel, amelyek valamely (verbális vagy nem verbális) szöveg tartalmát tükrözik, vagyis információt sűrítene (tömörítene).” (23) Néhány példa (23):

- „hétköznapi információsúrités” egy film tartalmának elmesélése;
- információsúritést végeznek az újságírók (pl. egy hír közlésekor), a kutatók (pl. egy terület főbb eredményeinek áttekintésekor, összegzésekor) és a diákok is (pl. jegyzeteléskor vagy idegen nyelv tanulásakor, ha tömörítvényt kell készíteniük) és természetesen
- információsúritést végeznek a könyvtárosok is (pl. a dokumentumok tartalmi feltárásakor és különösen referáláskor – kérdés azonban, hogy a könyvtárosok hány százaléka végez referáló tevékenységet a gyakorlatban).

Ezzel kapcsolatban nagyon fontos kérdés a referáló személye, pontosabban szakmai tudása, kompetenciája. Evidencia, hogy „a referáláshoz feltétlenül szükségesek a korszerű szakismeretek, valamint az adott szakterület terminológiájának ismerete” és természetesen alapvető az is, hogy „a referáló szakmai ismeretei széles körűek, átfogóak” legyenek (26). A könyvtárosok tartalmi feltáró tevékenységének mint „professzionális információsúritésnek” a szembeállítása a kutatók „fél-professzionális információsúritési” tevékenységével azonban inkább a könyvtártudomány, a könyvtári szakma identitáskeresésének tűnik, és tudományos referátumok esetén erősen vitatható, mind elméletileg, mind pedig (és különösen) gyakorlatilag. Talán újra elő kellene venni a régi idők „tudós könyvtárosának” koncepcióját, akik természetes módon oldanak fel a szak(mai) tudás és a referálással mint könyvtári tevékenységgel szembeni elvárások ellentmondását – erre maga a kézikönyv szerzője kiváló példa.

A fentiek alapján természetes, hogy „a referátumokat információs célokra hozzuk létre” (12). Szokás indikatív és informatív referátumokról beszélni (20) az alapján, hogy mit várunk el a referátumtól. Három alapvető funkciót érdemes elkülönítenünk; a referátumok alapvetően arra szolgálnak, hogy

- egy közleményről pusztán a referátum elolvasása alapján el tudjuk dönteni, hogy érdemes-e megszerezni és elolvasni. Ez a referátum „minimális célja” (12), az *indikatív* referátumok *jeladó funkciója* (18). Az ilyen referátumok tényközlés helyett általában hivatkoznak az elsődleges dokumentumra (21).
- a közleményeket referátumaik alapján könnyen, gyorsan vissza tudjuk keresni például egy referátum-adatbázisból vagy referáló folyóiratból. (Az, hogy az információkeresés így pontosabb lesz [4], könnyen belátható, sőt „a hagyományos vagy gépi információkeresés csak a referátumok felhasználásával igazán eredményes” [19]; az azonban, hogy a keresés így teljesebb is lesz [4], indoklás nélkül már nehezen fogadható el.) Ez az *informatív* referátumok *visszakeresési funkciója* (19).
- a közleményben levő legfontosabb megállapításokat, információkat már a referátumból megtudhassuk – sok esetben „a referátumoktól azt várják el, hogy felhasználásukkal ne is kelljen az eredetit elolvasni” (12). Ez az *informatív* referátumok úgynevezett *helyettesítési funkciója* (19). Ezzel kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy a szerzői jog megsértésétől referátumok esetén nem kell tartanunk (19–20).

A referátum tehát az információszerzés alapproblémáját az eredeti szövegek lényegének kiemelésével kívánja megoldani, erre utal angol megfelelője, az *abstract* szó is. Hogy mennyire alapvető kérdésről van szó, mennyi próbálkozás született már a szövegek lényegének módszeres kiemelésére, az absztrahálás formalizálására, világosan kiderül abból, hogy „a referátum számos rokon műfajjal érintkezik” (15). Ezek a műfajok lényegében hasonló célokat tűznek ki, és hasonló elven kívánják ezeket megvalósítani – a megvalósítás módja, technikája azonban kisebb-nagyobb mértékben eltér a referátumokétól. A felsorolt műfajok közül talán a legalapvetőbb a *kivonat* (a szerző két helyen is tárgyalja a könyvben, 15 és 17); ez „az elsődleges szövegből vett részek (főként mondatok) szó szerinti, átalakítás nélküli kiemelését” jelenti „az elsődleges szövegével azonos nyelven” (17).

A műfajok rokonságára utal egyébként az is, hogy „az abstract szóval jelölik azt az előzetes szöveget is, amelyet később teljes szöveggé alakítanak, dolgoznak ki. Ez, a magyarul *előadás-kivonat* néven nevezett szövegtípus egy még kifejtendő szöveg (szóbeli előadás és annak írott, szerkesztett változata) előzetes vázlata” (17). Érdekes a referátumokkal való összevetés: bár a referátumok feltételeznek egy már meglevő (elsődleges) szöveget, jelen recenzió szerzői a gyakorlatból tudják, hogy egy konferencia előadás-kivonatából könnyen válhat autoreferátum, azaz a szerzők által saját cikkükhöz készített referátum. És ha már a kapcsolódási pontoknál tartunk: a „rokon műfajok” fogalma véleményünk szerint arra is utal, hogy Koltay Tibor kézikönyve nemcsak a szűkebb értelemben vett referáláshoz, hanem például egy kivonat, egy (leginkább rövid terjedelmű referátumnak tekinthető) *annotáció* vagy egy (kritikai elemeket is tartalmazó) *recenzió* megírásához is adhat értékes ötleteket és módszertani segítséget.

A lényeg kiemelésének nehézségeire utal az, hogy bár sok kísérlet történt a referátumok számítógéppel történő előállítására, lényegében egyik próbálkozás sem volt sikeres: a gépi referálás „mind a mai napig legyőzhetetlen akadályokba ütközik” (14). A próbálkozások azonban önmagukban is érdekesek, és fontos eredményekhez vezethetnek más területeken, így például a számítógépes nyelvészet területén. A gépi referálásnak két fő iskolája van: az egyik iskola „szakterülettől független módszerekkel mondatok kivonatolását tűzte ki célul”. A kivonatolás történhet (matematikai) statisztikai módszerekkel, például alapulhat a kulcsszavak gyakoriságának meghatározásán és a szavaknak a szövegben elfoglalt helyén. A gépi referálás másik iskolája „szakterülettől függő rendszerekben próbálja szimulálni mesterséges intelligencia segítségével az emberi szövegértést (megértést)” (14). (Itt a szerző valószínűleg a szakértői rendszerekre utal.) Ebben az iskolában „a referálási folyamat magját a szövegértésben látják” nem utolsósorban a kognitív tudomány színrelépése miatt (14).

2. Az elméleti kérdések tárgyalása mellett a könyv szerzője a referálás folyamatának gyakorlati kérdéseit is vizsgálja. Itt messze a legértékesebbek azok a megállapítások, amelyek mindenféle sallang nélkül, érezhetően a szerző saját gyakorlati tapasztalataiból (is) kiindulva adnak tanácsokat a referálási tevékenység hatékony végrehajtásához. Például:

1. A referálási tevékenység „első lépése, hogy a referáló elolvassa az elsődleges szöveget” és „megértse annak főbb tartalmát” (31). „A kijelölést és az aláhúzást gyakran már az első olvasás során el lehet kezdeni” (42).
2. „Az első olvasást újabb olvasás, majd jegyzetelés és aláhúzás követi” (31). Esetenként az aláhúzás nyilakkal, számozással egészül ki az olyan tartalmi elemek esetén „amelyek az elsődleges szövegben több helyen, szétszórva található, viszont a referátumban célszerű volna egy helyre kerülniük” (41).
3. „A jegyzetek (aláhúzás) alapján készül a referátum vázlatos formája, amelyet a referáló összevet az eredetivel” (31). „A valóban tömör, ismétlésektől mentes szöveg létrehozásához esetleg több fogalmazványra is szükség lehet” (42).

Lényegében a fenti lépések jelennek meg a könyv harmadik részében grafikus formában is ábrázolva, a „referálás alapmodelljében” (57).

A fenti lépések hatékony végrehajtásához további fogódzókat is kapunk. Az első lépéssel kapcsolatban „kiemelt szerepet kap az olvasás, amelynek hatékonyra tétele érdekében a referáló speciális olvasási technikákat alkalmaz” (32). Ilyen például a *válogató (jellegű) olvasás*, amelynek során „az ismert tényeket ismert módon tárgyaló szövegrészeket nem olvassuk el, hanem csak áttekintjük. [...] A kiválogatott, az átolvasásra érdemesnek minősülő szövegrészeket nem memorizáljuk, hanem kijegyzeteljük, aláhúzzuk” (32–33). A harmadik lépéssel kapcsolatban felmerül annak a kérdése, hogy „kövessék-e a referátumok az elsődleges dokumentumban megtalálható kifejtés sorrendjét” (37). A szerző szerint célszerű „ragaszkodnunk az elsődleges dokumentumban talált sorrendhez mindaddig, amíg az logikus, és nem tartalmaz ismétléseket. Amikor azonban logikátlan formával és/vagy ismétlésekkel találkozunk, el kell térnünk az elsődleges dokumentumban talált sorrendtől” (38). Mindezeket (az itt helyhiány miatt nem érintett, további részletekkel együtt) a szerző egy konkrét, kidolgozott példán keresztül szemlélteti (46–55).

3. „A referálás elmélete és gyakorlata” igényes, bizonyos értelemben teljességre törekvő összefoglalása egy olyan kérdéskörnek, amely alapvető fontosságú mindazok számára, akik a referálást hivatásszerűen végzik. A könyv azonban jóval szélesebb olvasótáborra számíthat: hasznos, gondolatébresztő olvasmány mindazok számára, akik a referálás lényegét jelentő „információsűrítést” munkájuk során nap mint nap alkalmazzák – ilyenek például a tudományos kutatók, (nyelv)tanárok, diákok. Nyelvészek számára különösen érdekesek lehetnek a téma kognitív és számítógépes nyelvészeti vonatkozásai, amelyek nagyon sok nyitott, megválaszolatlan kérdést tartalmaznak, így támogat teret nyújtanak a további kutatómunka számára.

Boda István Károly–Porkoláb Judit

Antalné Szabó Ágnes: Helyesírásunk öröksége (Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 112 o.)

A Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 2002. és 2003. évi anyagának, feladatlapjainak és tollbamondásszövegeinek a gyűjteménye. A könyv szerzője az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének tanára, akinek irányításával a tanszék 1998 óta minden évben megszervezi a helyesírási verseny döntőjét az 5–8. osztályos diákok, vagyis a 10–14 éves korosztály számára. A verseny és az arra való felkészülés igen fontos szerepet tölt be a részt vevő tanulók anyanyelvszeretetének, nyelvi tudatosságának a fejlesztésében; a könyv pedig nagy mértékben segíti, megkönnyíti a felkészítő tanárok és az érdeklődő diákok munkáját azzal, hogy hozzáférhetővé teszi számukra (és így az érdeklődő közvélemény számára is) az említett két év területi megyei, fővárosi, valamint Kárpát-medencei döntőjének az anyagát. Ez a verseny nemcsak a magyarországi tanulók komoly szellemi erőpróbája, hanem a határon túli magyar közösségeké is, hiszen minden évben részt vesznek rajta a határon túli magyar iskolák legjobb helyesíró diákjai is.

A könyv tartalmánál fogva azonban nemcsak a Simonyi-versenyre való felkészüléshez nyújt hasznos segítséget, hanem tanítási segédkönyvként is használható, és így ajánlható minden magyar szakos tanárnak. Az anyanyelvüket szerető diákoknak pedig gyakorlókönyvként tehet jó szolgálatot. Érdekes, sokoldalú, gyakran játékos feladatokkal szinte észrevétlenül hozzájárulhat ahhoz, hogy az igényesség legyen az egyik döntő szempont az anyanyelven történő írásbeli munkák létrehozásakor. Másrészt, a feladatmegoldások segítenek tudatosítani a helyesírás értelemtükröző szerepét. Ebből a szempontból érdemes kiemelni, hogy a könyv tartalmaz két igen jól használható tanulmányt a magyar helyesírás legnehezebben elsajátítható területeiről, a földrajzi nevek, valamint

az egybeírás-különírás kérdésköréből, elsősorban tanítás- és tanulásmódszertani oldalról közelítve meg a kérdést. A szerző saját tanítási tapasztalataiból kiindulva hangsúlyozza, hogy minden esetben a szabályok közötti összefüggések megláttatására, a rendszerszerűség bemutatására kell törekedni; hiszen a helyesírás nem csak képesség, készség dolga, hanem megtanulható területe az anyanyelvoktatásnak, mivel logikus, egymással összefüggő szabályokból áll.

A könyv felépítése a következő:

A kiadvány első oldalain a nyelvről szóló rövid írást olvashatunk Simonyi Zsigmondtól, majd Tóth Árpád, Bárczi Géza, Tompa József és mások néhány soros emlékezései következnek Simonyiról. Ezt a kiemelkedő nyelvész főbb műveinek felsorolása követi.

Az emlékező oldalak után a korábban említett tanulmányok kaptak helyet. Majd ezt követi a verseny szervezőbizottsága által összeállított versenyszabályzat, illetve a verseny részletes tananyaga, amely egyértelművé teszi, hogy mindenki egyenlő eséllyel indulhat rajta, aki kellő érdeklődéssel és szorgalommal foglalkozik a helyesírással. A kiadvány közzéteszi az útmutatót is a tollbamondáshoz és a feladatlapok javításához.

Ezután megismerhetjük a 2002. és a 2003. évi egyéni és csapatverseny eredményét. Majd következnek a feladatlapok és a tollbamondásszövegek (évenkénti és területi bontásban), továbbá a feladatlapok megoldása. Végül a helyesírási verseny támogatóinak sora zárja a könyvet.

Balogh Judit

Alapinformáció és metainformáció. Debreceni Egyetem, Debrecen, Lévai Béla (szerk.) 2004. 212 lap.

Az ismertetendő mű címében szereplő *alap-* és *meta-* előtagok mindegyike az *információra* vonatkozik. De mit is jelenthetnek/jelentenek valójában a velük alkotott összetételek? Közelebb juthatunk a kérdés megválaszolásához, ha felütjük a kötetet, amelynek egyik szerzője, nevezetesen Pete István, akit a magyar nyelvészközönségnek aligha kell bemutatni, a következő passzusokat idézi Metakommunikáció a közbeszédben (55–8) című írásában: „A *meta-*, *met-* görög eredetű szó. Számos nyelvben szóösszetételek előtagjaként a jelentése: *-val*, *-vel*, *között*, *túl*, gyakran a vele összetett fogalomnak a módosulását jelenti. Vö.: *metafora* 'átvitt értelmű kifejezés', *metamorfózis* 'átváltozás', *metatézis* 'hangvetés'. [...] A metakommunikáció kommunikáció a kommunikációról, azaz a beszélők kijelentései és megjegyzései a nyelvről, annak rendszeréről vagy beszélt változatáról. [...] A metanyelv az a nyelv, amelyen a metakommunikáció folyik. Ez lehet természetes vagy mesterséges nyelv. Idegen nyelvek tanításakor sokszor az anyanyelv szolgál metanyelvként. A nyelvtudományban a természetes nyelv a leírás tárgya és a metanyelv a leírás eszköze is” (Pete 55). Persze a metainformáció, a metakommunikáció, a metanyelv és a hozzájuk kapcsolódó további fogalmak és képzetek bonyolult szövetének átlátásához nem elégséges csupán néhány jól megalkotott definíció. A kérdés összetettségét támasztja alá az az immár óriásira nőtt, döntő többségében angol nyelvű szakirodalom is, amellyel könyvtárakat lehetne megtölteni, és amelyben biztonsággal tájékozódni ma már szinte alig vagy legalábbis igen nehezen lehet. Első rátekintésre ebbe a sorba illik a jelen kötet is, azaz hogy mégse! Az előszót olvasva azonnal feltűnik, hogy itt nem vagy nem *csak* az információról és a metainformációról már meglévő tudásanyag másfajta elrendezéséről és „új kontextusban” történő közreadásáról van szó, hanem a Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézetében működő kutatócsoport munkájának legfrissebb eredményeiről is. Ezért más ez a kötet, mint a már megszokott, e tárgyban született könyvek, ebben áll eredetisége.

A Metainformációs Kutatócsoport „célul tűzte ki az orosz, lengyel, bolgár, ukrán és magyar nyelv metainformációs elemeinek és szerkezeteinek kutatását: az (alap)információs elemek meta-

információs elemekké válásának vizsgálatát, a kváziigék, kvázikötőszók és kvazínévmások elemzését, a metainformációs operátorok leírását, metainformációs szótárak összeállítását, több nyelv metainformációs elemeinek összevetését, a metainformációs elemek és szerkezetek szerepének vizsgálatát a szövegfordítás folyamatában, az idegennyelv-oktatásban, valamint a nyelvi kommunikációs folyamat szabályozásában, illetve a metainformációs elemek szerepének vizsgálatát a különböző típusú és stílusú szövegekben” (7). Ennek a munkának a legfrissebb eredményeiről számol be, pontosabban szólva a Metainformációs Kutatócsoport által rendezett METAINFO-1 (2001. szeptember 26.), METAINFO-2 (2002. november 8.), METAINFO-3 (2003. november 28.) című munkaértekezletek anyagát ismerteti ez a gyűjteményes mű.

Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy a tanulmánykötet minden egyes, filológiai-tudományos akribiát felmutató szakértekezését e recenzió keretében bemutassuk. Arra azonban igen, hogy mélyreható tanulságaikból néhányat kiválasszunk és közkinccsé tegyünk.

Mindjárt az első tanulmány Stumpné Oláh Etelka tollából való és a *Metainformáció a könyvtárban és a nyelvészetben* (9–15) címet viseli. Sokak számára meglehetősen furcsának tűnhet, hogy egy eminenter nyelvészeknek szóló kötetben miért kap(hat)ott helyet egy olyan írás, amely leginkább talán mégiscsak a könyvtárosok érdeklődésére tarthat számot. Igen, a könyvtárosoknak (is) szóló rejtett irodalom ez a javából! Elgondolkodtató már maga a cím is: vajon mit takar a *metainformáció a könyvtárban* kifejezés? A tanulmányt végigolvasva kimerítő választ kapunk a kérdésre. De ami talán ennél is fontosabb, az az, hogy – amint a szerző cikkének zárszavában írja – „a nyelvészek és könyvtárosok [...] közös feladata, hogy minél több közös vonást találjanak, találjunk, s ezáltal jobban megérthessük egymást. [...] a többiek, a mások szóhasználatának a megismerése saját területünk jobb megismerését is szolgálhatja” (14). Ezért ajánlatos, hogy az egészen más témakörben ügyködők is kézbevegyenek olykor-olykor egy ilyen, tárgyat tekintve talán nem rájuk tartozó írásművet, és olvassák azt kedvvel, kíváncsisággal, szellemi értelemben vett gazdagodni vágyással.

A következő három rövidebb tanulmányt: *Венгерские метainформационные глаголы (приёмы информации, её воздействия на получателя и изменения состояния памяти информационного устройства)* (16–20), *Az információ értékéről szóló metainformációs igék a magyarban* (21–3), *Az információ feldolgozásáról szóló metainformációs igék* (24–7) Bańcerowski Janusz neve fémjelzi. S ki ne ismerné ezt a nevet mérvadó hazai (és külhoni) nyelvész körökben, ha a metainformációra, a fonológiára/fonetikára vagy épp a kognitív nyelvészetre terelődik a szó? Bańcerowski Janusz neve egyébiránt mondhatni „végigvonul a kötetben”, műveire számos helyen történik hivatkozás (vö. 28, 92, 95, 109, 136, 143, 145, 184 stb.). Mindez azt mutatja, hogy a nagy mesterek (és Bańcerowski Janusz bizonynyal közülük való) munkái ösztönző források, fontos iránymutatók a további kutatás szempontjából, és mint ilyenek, megkerülhetetlenek a témával foglalkozó nyelvészek számára. A szerző első, orosz nyelvű cikkében meglehetősen részletességgel veszi sorra a (vizuális, audió, olfaktikus, gusztatív, taktilis) metainformációs igéket a magyarban, de röviden szól az információ értékét minősítő és az ember információs tárolójában bekövetkezett változásokat leíró igékről is (19–20). S annak, hogy mennyire ösztönzőleg hatott/hat a szerzőnek egész eddigi munkássága (beleértve természetesen a fenti művet is) a tudós kollégákra, egyik legszembevethetőbb bizonyítéka Bodnár Ildikó tanulmánya: *A metainformációs igék megjelenése a költészetben (A metainformációs igék vizsgálata Pilinszky János [1921–1981] lírájában)* (145–57), amely bevallottan Bańcerowski *Metainformációs struktúrák a szöveg síkján* című művének egy gondolatát viszi tovább, bontja ki – tegyük hozzá – mesteri fokon. Nevezetesen arról van szó, hogy a szerző a metainformációs operátorokat a költői nyelv vonatkozásában vizsgálja (ezúttal Pilinszky János költészetét értve ezalatt). Bodnár Ildikó kiváló érzékkel, biztos kézzel nyúl a témához, s egyúttal Pilinszky költészetének mélyreható ismeretéről is tanúságot tesz. Az irodalomjegyzék talán kibővíthető lett volna Tüskés Tibor Arcok és vallomások sorozatban megjelent, Pilinszkyról szóló őszinte hangú kötetével (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1986), s maga az írás ennek a kötetnek

egy-két észrevételével/megállapításával, de a tanulmány így is teljes egész. Célszerű lenne, tanulságos lenne ezt a vizsgálatot más (főként kortárs) költők nyelvhasználatára is kiterjeszteni.

A kötetben persze nem Bodnár Ildikó munkája az egyetlen, szűkebb irodalmi témát feldolgozó tanulmány. Ilyenek Cs. Jónás Erzsébet orosz nyelvű munkái „Нет меня – я покинул Расею” *Высоцкого и его венгерские переводы* (68–76), *Возможности электронной библиотеки при переводе „Ното legens”* – „Читающий человек” как метатекстовый элемент в романе „Доктор Живаго” и его венгерском переводе (76–84), *Синтаксис и структура текста в описании ме-такоммуникации (на материале романа „Анна Каренина” и его венгерского перевода Ласло Немета* (85–91), de Lőrincz Julianna *Художественный перевод как вариант текста* (92–6) és Palásti Katalin írása: *Метаинформационные элементы в произведении А. Толстого* (101–7) is. Szintén ebbe a körbe tartozik Nagy László Kálmán cikke, amely talán a kötet leginkább irodalmi indíttatású tanulmánya (*Нéhány szó Jerzy Andrzejewski írói munkásságáról* [114–7]). Különleges kirándulást ígér a sorban mindjárt utána következő írás, amely Farkas Melinda tollából való, és egy kortárs mai drámában (Jerzy Bukowski: *Truposz ’Hulla’*) mutatja be a metainformációs szerkezetek használatát, elemezve egyben a dialógusokat kísérő szerzői instrukciókat is (*A metainformáció szerepe egy mai lengyel drámában*, 118–20).

A számos tanulmány közül figyelemreméltó még Dobos Csilla *Az enciklopédikus tudás és a metainformációs elemek szerepe a jogi eljárás nyelvhasználatában* (108–13) című írása, amelyben a szerző több szempontból is vizsgálja a jogi eljárás során az eljárásban részt vevő személyek: bírók, ügyvédek, ügyészek, vádlottak stb. között zajló kommunikációt, szem előtt tartva a kooperativitást vagy épp annak hiányát. Tanulmánya végén Dobos az alábbi feltételezésre jut: „[...] az intézményspecifikus jogi szaknyelvi kommunikációs folyamat különböző szakaszait eltérő megnyilvánulású és típusú metainformációs elemek használata jellemzi. Mindezt – vélhetőleg – a további ezirányban végzett interdiszciplináris kutatások igazolják majd” (113). E sorok szerzője számára különösen azért volt érdekes (és tegyük hozzá tanulságos) a fenti írás, mert a témával korábban már maga is foglalkozott egy, a Magyar Nyelvőr hasábjain néhány éve megjelent tanulmány erejéig.

Hosszasan sorolhatnánk még a kötet egyes írásainak tanulságait, emlékezetbe vésendő megállapításait, mi most viszont, mintegy zárandó ismertetésünket, inkább arról az összbemutatóról szólnánk néhány szót, amely az egyes cikkek olvasása közben és után fogalmazódott meg bennünk. Nevezetesen, szinte minden esetben megjelenik a tanulmányokban az, hogy hol tart jelenleg a kutatás, mi az egészen bizonyos, mi a megalapozott feltevés, mi a talán lehetséges iránya, módja, esetleg indíciuma, minek a vizsgálatára lenne szükség egy-egy probléma megoldásának érdekében. Az embernek olyan érzése támad a jegyzetek és az írások tanulmányozása közben, hogy szinte egymásnak adják át azon frissiben a kérdéseket, a válaszra váró hipotéziseket, megoldásra érett vagy kevésbé érett problémákat azok, akik épp e témával foglalkoznak. Mindezeket összegezve, az olvasó nem is tehet mást, minthogy reménykedik: töretlen erővel folyik majd a kutatás, szerveződik a további konferenciák/szakmai fórumok, és jelennek meg az újabb, hasonlóan értékes írásműveket tartalmazó kötetek.

Pátróvics Péter

Rendszer és mozgás

Száz éve született Tompa József

Azt hiszem, hogy már nem sokan vannak azok, akik még ismerhették Tompa Józsefet, a tudós tanárt, akire most emlékezünk. Szikár természet ma is látom, jellegzetes hangszínét ma is halom, amikor most felidézem alakját.

De hát mivel érdemelte ki a reá való emlékezést, kérdezheti a kedves olvasó? Röviden szólva talán azzal, amit maga így fogalmazott meg: „...majd egy fél évszázada élvezem a leginkább szívemhez nőtt hivatást.” Másképpen mondva: szerette a munkáját, a tanítást, szenvedélyesen érdekelte a nyelv tudományos vizsgálata, és feladatának tekintette a nyelvről szóló ismeretek népszerűsítését társadalmi méretekben.

Komplexen vizsgálta a nyelvet: leíró és történeti szempontból egyaránt, sőt egyszerre is; továbbá érdekelték a nyelvhasználat jelenségei és a nyelvi elemek stilisztikai értékei.

Anyanyelvi olvasókönyv című kötetének előszavában vizsgálatának tárgyáról, a nyelvről így vall: „A rendszer maga a nyelv, ez a végtelen sok részecskéből álló egész, ez a csodálatos élő szervezet. A mozgás, mely ettől az élő egésztől elválaszthatatlan, az alkotórészek örök változása. Mind a rendszert mind a mozgást a társadalom hozza létre, s így a nyelv együtt változik a társadalommal. Ez az állandó módosulás igen lassú, alig észrevehető, de figyelve a rendszertani összefüggéseket az örökké folyó változásokat is tetten érhetjük.”

Szinte minden írásában anyanyelvünket a 20. századi állapotában igyekezett bemutatni a rendszer és a változás néhány fontos összefüggését illetően.

Életpályájáról tőle magától a következő tájékoztatást olvashatjuk: „Huszonkét éven át tanítottam középiskolákban a magyar nyelvet és irodalmat. Utána majd ugyanennyi ideig kutató nyelvészként dolgoztam, de mint magyar nyelvész több-kevesebb rendszerességgel közben is részt vettem az egyetemi-főiskolai tanárképzésben, előadtam nevelői vagy szerkesztői-korrektori továbbképző tanfolyamokon, s amellet mindig szívesen vállaltam a tudományos ismeretterjesztés munkáját is.”

Számos jelentős nyelvészeti szakkönyv írója: Techert (Tompá) József: Kis magyar nyelv-könyv 1941.; Tompa József: Magyar nyelvismeret 1948.; Tompa József: A névszói kötőhangzó szó-faj-megkülönböztető szerepe 1957. (Nyelvtud. Ért. 14. sz.); Tompa József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv 1972.; Tompa József: Kleine Ungarische Grammatik 1972.; Tompa József: Anyanyelvi olvasókönyv 1976.; szerkesztője és bizonyos fejezetek szerzője is a nagy akadémiai leíró nyelvtannak: A mai magyar nyelv rendszere című két kötetnek, 1. 1961, 2. 1962. – Több kiadást megért tankönyvek szerzője vagy társszerzője: Techert (Tompá) József: Magyar nyelv-könyv a gimnázium és leánygimnázium VII.–VIII. osztálya számára 1941.; Alszeghy Zsolt–Sík Sándor–Techert József: Magyar nyelvtan a gimnázium és leánygimnázium I. osztálya számára 1945. – Tanulmányait nyelvészeti szakfolyóiratokban olvashatjuk, színes nyelvművelő írásai pedig napi- és hetilapokban jelentek meg. Valamennyi tanulságos olvasmány lehet a ma olvasója számára is.

E rövid emlékezésnek – sem illetékességből, sem terjedelmi okból – nem lehetett sem célja, sem feladata Tompa József tudományos munkásságának, valamint tanári nevelő tevékenységének érdemi értékelése és méltatása, csupán tudós-tanári egyéniségét kíséreltük meg felmutatni, példa-

képül ajánlani a napjainkban élő fiatal tudós és tanár nemzedéknek. Születésének kerek évfordulója alkalmából hívjuk fel a társadalom figyelmét arra: íme itt van egy 20. században élt olyan személyiség, akire érdemes felnézni szaktudományi, pedagógiai és emberi tulajdonságai miatt egyaránt.

Megkockáztatjuk – csatlakozva az oktatási kormányzat ajánlásához – hogy választhatná példaképének az egyik gimnázium, ahol tanított; osztálytermet nevezhetnének el róla, és ezzel élővé tennék, tehetnék szellemi hagyatékát: azokat a nyelvről vallott nézeteit, amelyek időtállóak és megszívlelendők a jövőben is.

Graf Rezső

Beszámoló az első magyar szótárnapról

2004. október 19-én az MTA Szótártani Munkabizottsága javaslatára az Akadémiai Kiadó és a Tinta Kiadó megrendezte az első szótárnapot.

A szótárnap egész napos kiállítás, vásár és előadássorozat volt, célja a magyarországi szótárkiadók és a színvonalas szótárkinálat bemutatása a szótárhasználók minél szélesebb körének. A szótárak rendkívül fontos szerepet töltenek be anyanyelvünk pontos használatában, az idegen nyelv-tudás megszerzésében, a nyelvek megértésében és gyakorlásában. Az előadók hangsúlyozták, hogy csak a magas szakmai igényrel szerkesztett, a legújabb szótárkészítési elvek alapján elkészített szótárak tudják ezeket az igényeket kielégíteni. A szótárak gyakorlati célokat szolgálnak, maga a szótárirás alkalmazott tudomány, a szótárak célja a felhasználók, a célcsoport igényeinek lehető legteljesebb kielégítése.

Az előadók és a részt vevő kiadók képviselőinek célja a szakmai összefogás volt a használhatatlan, vásárlókat megtévesztő „szótár” címkével ellátott kiadványok ellen. Külön föl hívták a figyelmet a felhasználók megtévesztésének másik módjára, amikor kiadónak nevezett üzleti vállalkozások régi, a maga korában szakmailag kifogástalan, de mára már elavult szótárt hirdetnek és adnak el újként a jóhiszemű vásárlóknak.

A szakmai napot Vizi E. Szilveszter, az MTA elnöke, Kiefer Ferenc, az MTA I. Osztályának elnöke és Bucsí Szabó Zsolt, az Akadémiai Kiadó igazgatója nyitotta meg. Vizi E. Szilveszter azért tartotta fontosnak, hogy az első magyar szótárnapon mint Akadémiánk elnöke részt vegyen, mert a Magyar Tudományos Akadémia célja már alapításakor a magyar nyelv ápolása és művelése volt. Ez az eredeti cél és szándék továbbra is hangsúlyt kap a mai Akadémia működésében, sőt a magyar tudomány eredményeinek publikálása a nemzetközi tudományos világban összefügg a nyelvvel. A délutáni program rövid előadásokból és kerekasztal-beszélgetésből állt.

A szótárnapon a következő előadások hangzottak el:

Grétsy László: *Szótárak az anyanyelvi nevelés szolgálatában*

Király Zsolt: *Szótárak a nyelvoktatásban*

Klaudy Kinga: *Szótárhasználat a fordítóképzésben*

Prószéky Gábor: *MoBiMouse: Nagyszótárak és szakszótárak találkozása a legújabb szótártechnológiával*

Pusztai Ferenc: *Magyar értelmező kéziszótár*

Váradai Tamás: *A példamondatok gazdag gyűjteménye: Magyar nemzeti szövegtár*

Az előadások után kerekasztal-beszélgetés következett a szótárkiadók képviselőinek és egy jogásznak a részvételével. Szó esett a szótár szerepéről, helyéről, jelenéről, jövőjéről. Többek között fölvetődött a kérdés: nem kellene-e védjeggyel ellátni azokat a szótárakat, amelyek a szakmai

követelményeknek megfelelnek. A védjegy célja, hogy megkülönböztesse az igényes kiadványokat a szótárnak nem nevezhető, használhatatlan munkákból, s így segítsen a vásárlóknak a szótárválasztásnál.

A szakmai nap délelőtt tíz órától este hatig tartott a Kempelen Farkas Hallgatói Információs Központban. Az épület földszintjén az Akadémiai Kiadó, a Grimm Kiadó, a Morphologic, a Nemzeti Tankönyvkiadó és a Tinta Kiadó bemutatta szótárait, amelyeket kedvezményesen megvásárolhatták az odalátogatók.

A szakmai nap megszervezésében az Akadémiai Kiadó vállalta az oroszlanrész, a helyszín biztosításával, a meghívók szétküldésével. A szótárnap előadóit a Tinta Kiadóval közösen kérték fel az előadások megtartására. Az I. szótárnap megrendezéséhez jelentős segítséget nyújtott az MTA Szótártani Munkabizottsága, a Kempelen Farkas Hallgatói Információs Központ munkatársai és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

A rendezvényen több mint kétszázan vettek részt, a hatvanfős előadóterem zsúfolásig megtelt. A szótárnap meghívót többek között a budapesti középiskolák is megkapták, és középiskolai tanulók is szép számban jelentek meg.

Össességében elmondható, hogy a szakmai nap nagyon sikeres volt, elérte a célját. A szakma képviselői a szótárhasználói kör figyelmét föl hívták a korszerű és megfelelő minőségű szótárak fontosságára, továbbá a szótárválasztás szempontjaira.

A szótárszakma képviselői az első szótárnapot hagyományteremtő szándékkal rendezték, terveik szerint a szótárnapot évente vagy két évente ismétlik majd meg.

Pomázi Gyöngyi

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

Szemle

Pethő József: A halmozás alakzata (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	250
Kovács Magdolna: Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian (Ismerteti: <i>Szabó Eszter</i>)	254
Koltay Tibor: A referálás elmélete és gyakorlata (Ismerteti: <i>Boda István Károly–Porkoláb Judit</i>)	258
Antalné Szabó Ágnes: Helyesírásunk öröksége (Ismerteti: <i>Balogh Judit</i>)	261
Lévai Béla (szerk.): Alapinformáció és metainformáció (Ismerteti: <i>Pátrovics Péter</i>)	262

A Nyelvőr hírei

<i>Gráf Rezső</i> : Rendszer és mozgás. Száz éve született Tompa József	265
<i>Pomázi Gyöngyi</i> : Beszámoló az első magyar szótárnapról	266

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknel, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu.

Külföldön terjeszti a Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.), Pédányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,— Ft

Előfizetés egy évre: 1200,— Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szöveg típus, jelentés: A mondas mint szöveg típus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rác János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rác János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szöföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I– II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János- emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: A nyilvános megszólalás kultúrája

Bañcerowski Janusz: A „mond” komponens tartalmazó
metaszövegbeli operátorokról

Szili Katalin: A *be* igekötő jelentésváltozásai II.

Dömötör Adrienn: Tegezés/nemtegezés, köszönés, meg-
szólítás a családban

Antalné Szabó Ágnes: A tanári beszéd kérdésalakzatai II.

Rácz János: Összetett növényneveink *ló*-előtaggal

Tolcsvai Nagy Gábor: Funkcionális nyelvtan: elmélet és
gyakorlat

Sz. Hegedűs Rita: Újabb érvelés az *ideje* szóalak infiniti-
vusi bővítmények birtokos jelzői szerepe mellett

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László: A nyilvános megszólalás kultúrája</i>	269
<i>Bañcerowski Janusz: A „mond” komponens tartalmazó metaszövegbeli operátorokról</i>	274
<i>Szili Katalin: A be igekötő jelentésváltozásai II.</i>	282
<i>Dömötör Adrienn: Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban</i>	299

Nyelv és iskola

<i>Antalné Szabó Ágnes: A tanári beszéd kérdésalakzatai II.</i>	319

Nép és nyelv

<i>Rácz János: Összetett növényneveink lő-előtaggal</i>	338

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Tolcsvai Nagy Gábor: Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat</i>	348
<i>Sz. Hegedűs Rita: Újabb érvelés az ideje szóalak infinitívusi bővítmények birtokos jelzői szerepe mellett</i>	363

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Balázs Géza: Gumipityang, gumivasút</i>	382

MAGYAR NYELVŐR

129. ÉVF.

*

2005. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

A nyilvános megszólalás kultúrája*

Tisztelt Hallgatóim, Hölgyeim és Uraim!

Idézzettel kezdem. A Magyar nyelv hetének 1984. évi fő témájáról kiadott cikkgyűjtemény szerkesztői bevezetőjében ezt írtam: „A Magyar nyelv hetének minden esztendőben megvan (egyéb témaköröket azért ki nem zárva) a központi gondolata, fő tárgya.” Ez akkor „Az ifjúság beszédkultúrája” volt. A kiadvány adta helyzetképpel – folytattam – „s az ezt kiegészítő vissza- és előretekintéssel ... láttatni kívánjuk a tényeket, összemérni a mai mozgás irányát az előzményekkel, s ennek fényében pillantani előre, a várható jövőbe”. A két háború közötti bogarászó-kötözködő „nyelvvédelemmel” szemben akkor már ez a szemléletmód jellemezte megújult munkálkodásunkat az ötvenes évek eleje óta. Első, 1954-ben közzé tett „Anyag és útmutató a nyelvművelés kérdéseiről tartandó előadásokhoz” alcímű kiadványunk ezt a főcímet viselte: „Ápoljuk nyelvünket!” Hogy a nyelvművelés nem védekezés, nem is öldöklő harc, hanem gondozás és közös feladat, arra ez a rész utal benne: „A nyelvi kultúra megteremtéséhez szinte nagyobb mértékben szükséges a beszélők egyéni nyelvhasználatának kiművelése, a beszélők nyelvi öntudatának erősítése, igényességre törekvésük fokozása, mint magának a nyelvi álmánynak a csiszolgatása”.

Beszédünk, nyelvhasználatunk kulturáltságának kérdése azóta is vissza-visszatérő téma. Így mondtam: „kulturáltságának kérdése”, amiről lehet és kell beszélni, mert valóban kérdés; az viszont kérdéses, hogy van-e kultúrája. – Legyen szabad tehát a készen kapott címet úgy értelmezni, ahogyan egy 1974-ben megjelent cikkem élén tettem: „A nyilvános megszólalás felelőssége”. S pontosítanom: a *megszólalás* fogalmába nemcsak a hangzó, hanem az írott formában való megnyilatkozást is beleértem. A *nyilvános* jelleg értelmét kiterjesztendőnek érzem a *magán-* előtagú, nem hivatalos személyes megnyilatkozások céltalanul vagy akaratlanul bár, de elért hallgató-, illetőleg olvasó közönségére is. Ezek szerint a hangos utcai káromkodás vagy egy ízléstelen szövegű plakát is beletartozik a „nyilvános megszólalás” fogalomkörébe. A *felelősség* pedig mindezek után nem a szándék, hanem a hatás függvényében vizsgálendő, s nemcsak a megcélzott, hanem a véletlen partner szemszögéből is.

* Elhangzott 2005. április 5-én Szombathelyen, „A magyar nyelv hete XXXIX.” országos megnyitóján.

S most vagyok látszólag kedvező helyzetben, valójában igen nagy bajban. A téma ugyanis hat évtized óta eleven számomra, s így tudományos és ismeretterjesztő publikációimban – miként másokéban is – követni lehet alakulását, amit fejlődésnek nem mernék nevezni. Csak ilyen korábbi címekre utalok: „A modortalanság egyenlősége”, „Átrétegződés vagy lepusztulás?” „Célegyenest – lefelé?” (akkor még kérdőjellel a végén).

Kísér és kísért a múlt! De jól teszi! A mindenkori jelen ugyanis csak pillanatnyi metszete a múltból a jövőbe tartó folyamatnak, és csak függvényükbe ágyazva láthatjuk jól: honnan jön, merre tart, nem kíván-e korrekciót. Így a viszapillantás segítséget ad a jövőt fürkésző, mai programunkban különválasztott nyelvstratégiának is.

„Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség” című könyvecskémben, magánélet és közélet, s ehhez kapcsolódva magánbeszéd és nyilvános megszólalás fogalmával és viszonyával küszködve, a hetvenes évek közepén, a mához vezető történelmi útnak ez a – szükségszerűen elnagyolt, de talán nem túlzottan torzító – képlete kínálkozott: „az ösközösség embere a falujában élt, a feudális társadalom a birtokon, a kapitalista korszaké az országban, a ma embere már a világban. A társadalomnak ezek a növekvő nagyságrendű egységei fogják át, szabják meg a kor emberének életét és tudatát. A haladó idővel a távolságok csökkennek, a 'közvetlen' környezet egyre kijebb távol; egyre nagyobbá lesz 'a' társadalom, amelyiknek hatókörében élünk.”.

„De azért – kényszerültem folytatni – 'a' világhoz, vagy akár csak 'a' nemzethez senki sem tartozhat közvetlenül. A nagy közösség a kisebbekből épül fel, azokra tagolódik”. Tehát meg kellett látnunk a magánélet mellett a „kisközösségit” (társaságit, munkahelyit, egyesületit), s csak ezek fölé épülve a nagyobbakat, regionálisakat, fel egészen az országosig. – Szerencsésebb társadalmakban azt a képletet alulról fölfelé követi a kommunikációs modor: a kisközösség nyelvhasználati formája csak némileg emelkedett változata a háztájinak, s így tovább és tovább, akár a parlamentig. Nálunk a kettőt éles határ választja el: a szakszervezeti alapszervi gyűlés, de gyakran már a brigádértekezlet is, a „nagyközélet” leszállott sablonjaiból töltődött fel, mert az ötvenes, hatvanas években maga az élet is felülről lefelé szerveződött. A falusi-tanyai olvasóköri, a műkedvelő csoportok, a munkásművelődési egyesületek helyébe központilag vezérelt kultúrházak kerültek; az igazgatás helyi, népi szerveit felülről irányított tanácsok váltották fel, s a munkabrigádok sem az egykori arató- és kubikusbandák folytatói voltak. Az emberek már a kisközösségekben is megtanultak – vagy legalábbis igyekeztek – „tárgyalni” és „viszonyulni egymáshoz”. A lakásajtón túl közvetlenül a külvilág kezdődött.

Még a hetvenes évek végén is kettős veszély rejtett ebben. „Az egyik – írtam akkor –, hogy egy széles réteg visszahúzódik, nyelvi félelmében, a közélettől, s ezzel a 'magánember' és a 'közéleti ember' két típusá, két emberfajtavá különül el. A másik, és nem is kisebb: hogy ez a kétféleség sok embernek kettős arculatává erősödik, s akkor az emberen belül válik ketté kinek-kinek a 'magán' meg a 'közéleti' énje. De ez a két fél ember sosem adna ki egy egészet.”

Megoldásnak akkor ezt láttuk: „Az embernek tehát 'közéletiül' kell tanulnia, a közéletnek viszont 'emberül'. A mindennapi, a közéleti és hivatali nyelv-

használatnak össze kell érnie (*ér* és *érik* igénkre egyaránt gondolva). De persze az igényeiknek egyesülve, nem a hibáiknak. Fogalomalkotásunknak, gondolkodásunknak – és persze fogalmazásunknak, gondolat kifejezésünknek is – hozzá kell nőnie a szélesre tágult látókörhöz. Meg kell tanulnunk, hogy aki a ’haverjainak osztogatja a jobb munkát’, az *részrehajló*, aki ’folyton attól fél, hogy hátha fúrják’, az *bizalmatlan*, aki csak ’a pénzre bukik’, az *anyagias*, aki ’minden vakba beleakaszodik’, az *kicsinyes*; és így tovább. S a mindennapokban mondhatunk ilyen furcsákat: ’Fél nyolc van, mert kezdődik a tévéhíradó’; de a kissé igényesebb gondolat kifejezésben ok és okozat viszonyát nem jó a feje tetejére állítani.”

De a történet másképp alakult. – Érdekes véletlennek tűnhet, – bár csupán az *érdekes* jelző jogosságában vagyok biztos, a *véletlen* szóéban már kevésbé –, hogy a fentebb vázolt széttávolodás merevségének megbomlására éppen a nyolcvanas évek elején, a történelmi hajnalhasadáskor lettünk figyelmesek, bár akkor még csak a magánszféra oldalán. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán, 1982-ben, magam „Átrétegződés vagy lepusztulás?” címen (kérdőjellel a végén) és „kommunikációs kultúránkról” alcímmel tettem szóvá, hogy a családon belül, majd annál is szélesebb körben eluralkodó, korra-nemre tekintet nélküli általános tegeződés terjedéséhez, s vele a nemtegezésnek egysíkú magázássá – jellegében, hatásában sokszor „lemagázássá” – szürkülő érintkezésformához „egy olyan igénytelen nyelvhasználati forma tapad, amelyik akkor sem ad módot valamiféle különbségtételre ember és ember között, valami tiszteletadásra a másik embernek valamilyen értéke (például jelleme, tapasztalata, kora, embersége) alapján, ha ez még valakiben igényként feltámadna.” – „Nos – folytattam –, ha gyermekeink nem ismerik meg a tiszteletadás nyelvi eszközeit, ha számukra – s ezzel a nyelvhasználat számára – ezek megszűnnek létezni: a tiszteletadás formáival együtt annak lehetősége, majd az ember által való megbecsülésének gondolata is elvész; ami azt jelenti: a társadalom kor- és rang- és tapasztalatbeli dimenzionáltságának megéreztetése egészében a (fegyelmezési eszközeiktől megfosztott) pedagógusokra hárul „nevelési feladatként”, kiszolgáltatva őket a szülőknek, s idestova a gyerekeknek is. (Most teszem hozzá: pedig akkor, 1983-ban, a gyerekek még nem verték ököllel a tanáraikat!)

Nem kívánnék most ezen a nyomon menni tovább, vagy ezt jelölni meg fő vonalnak, központi problémának; bár nyilván ez az egyenlődsdi szüntette meg annak tudatukba épülését, hogy az ifjak, mint új nemzedék, „betanuló rétege” a társadalomnak, s jó előbb megismernie az örökséget, aztán változtatni rajta. – De ez a – csupán stilisztikainak tűnő – lazulás mindenképpen része, részese, tényezője annak a folyamatnak, hogy kommunikációs modorunk két szétvált szintjének kiegyenlítődése egyértelműen a alsónak, az igénytelennek fölfelé való kiterelvényesedésével törekszik megoldódni. Kiskoromban – igaz: a múlt század első negyedében – még azt tanultam: „Aki azt mondja az ő atyjafiának: bolond, méltó a Gyehenna tüzére”. Ma ez a szó csak egyes jelentéseiben kap bizalmas minősítést szótárainkban; a közhasználatban majdhogynem kedveskedő. A *hülye* „durva”, nem pedig „sértő” minősítésű; de használóit ez nem zavarja. A *hazudik*, *hazudozik* a politikai terminológiának is szerves elemévé vált; a *szánalmas magyarázkodás*, a *minden*

elképzeltetõ szemtelenséget felülmúl közszájon forgó minõsítések magas szinten is. Aki kompromisszumot köt, az *enged*, ha önmagáról szól; de ha partnere teszi, azt mondja rá: *meghátrált*.

Ez a csúfondáros, lebecsülõ, címkézõ stílus átkerült például a tudománypolitikába is, elfoglalva az érvelésnek járó helyet. A tévesen „nyelvtörvénynek” nevezett cégfelirati törvény elõírja, hogy az idegen reklámszöveg mellett ott legyen annak magyar nyelvû változata is. Magyar tanszéken mûködõ egyetemi oktatótól olvashattuk ezt a szöveget – érvelés helyett: „Akinak az a baja az említett feliratokkal, hogy idegen nyelvûek, ezután is dühönghet (miután bizonyára irritálják a külföldiek, nyomorékok, a színesbörûek és a homoszexuálisok is), hiszen az idegen szöveg azért ott maradhat”. És tovább: „Az új jogszabály támogatja az emberek nyelvhasználat szerinti diszkriminációját, és annak intézményesült terjesztõit, a szellemi alvilág álnyelvész szélhámosait”, „a fajvédelemmel analóg nyelvvédelem” képviselõit, amely csoport „nem a nyelvtudomány, hanem a politika oldalvizein kísérel meg továbbhajózni”.

Használhatjuk-e hát közéleti stílusunkkal kapcsolatban a *kultúrája* szót?! A faragatlanságnak, a válogatott válogatatlanságnak alulról fölfelé áramlása talán hamarabb érte el a legmagasabb régiókat, mintsem átította volna a nyelvi érintkezésnek közbeesõ rétegeit. De a rossz példa ragadós, kivált, ha rangos; a leki-csinylõ, csúfondáros hang könnyen válhat egyéni gyakorlatból közéleti formává, netalán normává, s végül – a szó hatalma révén – interiorizálódhat általános emberszemléletté. Atomokra, sõt – egymás iránt közömbös – neutronokra szétesõ társadalmunkban egyébként is erõs a hajlam, hogy egyedei – kiszorítva a „mi”, majd azután a „te” fogalmát is – az „én” és a „nemén” szemléletéig szûküljenek vissza látókörükben.

Mert a magánszféra és a nagypolitika stílustorzulása közötti ûr már kezd kitöltõdni. Ami a legszomorúbb: az anyanyelv ápoltságát féltõk körében is. Egy vidéki lap rovatvezetõje így „rögtönítélkezik” egy rádióközleményrõl: „szól a toronyban lakó – s zárójelben beszûrja (de *ronda* fogalmazás, *istenem*, mennyire *méltatlan* a magyar rádióhoz) – harangok eredetérõl”. Vidéki polgármester fölényeskedik egy-egy, számára új fogalom megnevezésén: „Strukturális mátrix (ezt eszik vagy isszák?)” S folytatja: „Ha már a kulturális minisztériumban sem tudnak helyesen és magyarul, akkor nagy baj van!” – A harmincas-negyvenes években volt ilyen az akkori „nyelvvédõk” hangneme. Ötvennégybõl, újraindulásunk alapokmányából idézem, már velük szemben: „Nem gúnyolódás, nem elítélés a nyelvmûvelõ legfõbb feladata, hanem a meggyõzés és nevelés; de nem a hiba elkövetõje ellen, hanem vele együtt a hiba ellen”. Akárha valóban hiba!

S fájdalomkra: jószándékú kívülebbs állók tollából már ebben a körben is megjelenik az ok nélküli gorombaság, fölényeskedés. Kisvárosi nyugdíjas levelezõnk írja egy nyelvmûvelést ellenzõrõl: „*Szemétre kell hajítani a szociolingvisztika fogalmát*”; s érvelés helyett címkéz: „*megdöbbszentõ ... elkeserítõ... felháborítõ... mert nyelvrontást és népbuhtítást folytat*”. Idõs, rangos mérnökember írja: „*bántó, ostoba és kivagyiskodó a szenvedõ szerkezet használata ... legfõljobb kivrívóan ostoba politikusok majmolják így egymást, balfácán riporterek idétlenkednek vele*”.

A kör lassan bezárul, az alsó és a legfelső réteg stílusa közötti szakadék kitöltődik. Itt jutunk vissza a nyilvános megszólalás felelősségének kérdéséhez. Nem én mondom: kevésbé iskolázott, de jó etikai érzékű levélírónk mondja ezekről a fölényes, lebecsülő, ám egyre könnyedebb gátlástalansággal használt szavakról: „használatukkal azt rögzítjük magunkban, hogy a világ rossz, undorító, megveendő, és úgy is kell vele bánni. Így használója maga is hozzádurvul a stílusához”. Magam azt szoktam kérni tőlük: ne vegyék át ezt a hangnemet, lelkileg ne zülljenek hozzá. Ne igazolják gyermekkorom találatlan kifacsart közmondását: „Aki a disznók közé keveredik, megesszi a korpát”!

Ennyire tellett kiszabott időmből. A trágárság előretöréséről azért nem szoltam, mert az csak a verbális művészetekbe hatolt be, a politikai nyelvhasználatba nem. Másutt ezt írtam róla: „Az utcai és útszéli kifejezések használata – s még inkább leírásuk – nemcsak a megnyilatkozóról, annak belső világáról, ízlésszintjéről árulkodik, hanem arról is: milyennek tartja a nyilvánosan megszólaló az adott hallgató- vagy olvasóközönségnek mentális és morális igényét”.

Eddig a diagnózis. Azt látjuk belőle: Az általános tegeződés, a kommunikációs egyenlődsdi, az eldurvult érintkezési stílus nem az egyforma közelségnek, hanem az egyforma idegenségnek, távolságnak terméke, hordozója és erősítője. Ezt a jelzést továbbítanunk kell. De az anyanyelvápolás, a nyelvhasználati kultúra gondozása ennél talán többet is tehet. A pongyolaság, a gorombaság, a trágárság ugyanis sokaknál pusztá *beidegzés*. De mint ilyen, nemcsak tükre a másik emberrel, a partnerrel való nemtörődésnek kifelé, hanem erősítője is az efféle beszélői magatartásnak, befelé. – S ha valaki megtanul „lakatot tenni a szájára”, azaz körülnézni, hogy kivel és kik előtt beszél így vagy úgy, s ennek megfelelően korlátozni érzéseinek spontán és szüretlen kinyilvánítását, az talán magát az érzelmet is visszafogja. Az így magára vett „civilizációs máz”, ha rászilárdul, elvezetheti egy belső kulturáltság kialakulásáig: a beidegzés *átidegzéséig*; végső fokon: a pusztá önmagától a másik emberig, a többi emberig. Mert csak rajta, rajtuk keresztül juthat vissza önmagáig.

FORRÁSJEGYZÉK

Az (általában ön)idézetek szöveghűek. Lelőhelyiükkel nem terhelem az olvasót; a fontosabbakat megjelenésük időrendjében sorolom fel; helykímélés céljából ömlesztve. A szerző (vagy szerkesztő) általában magam vagyok, nevemet nem ismételgetem.

- 1952:** A nyelv művelés elvi kérdései (Hozzászólás). Az *MTA I. Osztályának Közleményei* 2. évf. 434–7. – **1954:** *Ápoljuk nyelvünket!* Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 33 p. – **1960:** Nyelvtudomány és nyelv művelés. *Valóság* 3. évf. 79–84. – **1960–61:** Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásai. *Magyar Nyelvőr* 84. évf. 3., 4., és 84. évf. 1., 2. szám. – **1966:** *A nyelvről – felnőtteknek.* Gondolat. 147 p. – **1968:** A nyelvi kultúra kérdései és feladataink. *Magyar Nyelvőr* 165–74. – **1970:** Egy ezredév küzdelme anyanyelvünk fejlődéséért. *Valóság* 13. évf. 8. szám 1–8. – **1971:** Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején. *Magyar Nyelvőr* 95. évf. 395–407. – **1972:** A nyelvtudomány társadalmi feladatairól. (Hozzászólás) *Magyar Tudomány* 17. évf. 735–41. – **1974:** A nyilvános megszólalás felelőssége. *Magyar Hírlap* 7. évf. 107. sz.; újraközlés: *Nyelvünk világa*, szerk. Kovalovszky Miklós, 1978. 84–9. –

1975: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. *Élet és Irodalom* 19. évf. 17. szám; újraközlés: Anyanyelv, közélet, művelődés (Válogatás), 1976. – **1977:** Célegyenest – lefelé? *Előadások előszóiban* A magyar nyelv hetén. – **1978:** Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth, 119 p. – **1982:** *Közigazgatásunk nyelvi arculata*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 162. szám. – **1984:** *Az ifjúság beszédkultúrájáról*. (Szerkesztmény) Benne: Beszéd és magatartás, 1982; A modortalanság egyenlősége, 1983; Közízlés dolga, 1983; Bevezetőül, 1984. – **1987:** *Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó*. (szerkesztmény) Grétsy Lászlóval. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. – **1987:** *Nyelvi illetan*. (szerkesztmény) Grétsy Lászlóval és Wacha Imrével. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó. Változatlan újrakiadás: 1993, Szemimpex. – **1987:** Beszéd- és magatartás-kultúránk dolgában. *Köznevelés* 43. évf. 42. szám. – **1998–99:** Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk. *Magyar Nyelvőr* 122. évf. 3., 4. és 123. évf. 1., 2. szám. – **1999:** Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai. *A magyar nyelv az informatika korában*. Szerk. Glatz Ferenc. 49–56.

Deme László

SUMMARY

Deme, László

The culture of speaking in public

Egalitarianism in communication (suggested in Hungarian by using familiar second-person forms in addressing all kinds of people), and especially a generally roughened style of speaking, are not the products, carriers, and enhancers of equal proximity but rather those of equal alienation or equal distance. This point must be clearly made. But adherents of mother-tongue cultivation, those who care for the culture of language use, might perhaps do more than that. Indeed, for many people, the carelessness, rudeness, and indecency of their speech are a matter of mere habituation. But as such, they are not only the external reflection of not caring about the other person, the speech partner: they also tend to boost such speaker's behaviour, from within. If somebody learns how to 'zip his lip', that is, to look around to see who he is talking to or in the presence of, and curb the spontaneous and unstrained outburst of his emotions, he will perhaps come to check the feeling itself. The 'glaze of civilisation' thus assumed, once it solidifies, might lead him to internal refinement and a reshaping of his habits; eventually it may lead him from himself to the other person, the other people. Since it is only in that way that he can find his way back to himself.

A „mond” komponenszt tartalmazó metaszövegbeli operátorokról*

A metaszöveg síkján a nyelvi szignálok közül elsőrendű szerepet azok az operátorok játszanak, amelyek a „mond” szemantikai komponenszt tartalmazzák. Ezt a komponenszt több nyelvész is az ún. „szemantikai nyelv” alapvető egységének tekinti (Wierzbicka 1971, 1980), illetve a mondatról elkülönülő előre-, közbe- és hátravetéseknek tartja (Keszler 1989: 355–8; 1992: 82–98; 1998: 290–8; 2000). Több metaszövegbeli formula szemantikai struktúrájának elemeként állításokat tartalmaz a dialógusról, illetve a dialógus összetevőiről mint a tárgyakról.

* Az OTKA (T046732 NYE) támogatásával készült.

A „mond” komponens a metaszóveg síkján elsősorban a replika információs mezőjéhez kapcsolódik szervesen. Ez a mező olyan tárggyá válik, amelyről valamit állítunk. Másképpen fogalmazva, az állítás tárgya a dialógus valamilyen egysége (a replika, a replika összetevői, a replikák csoportja).

A mindennapi nyelvhasználatban elég gyakori az az eset, amikor a metainformáció túlnövi az alapinformációt. Vö. például:

X: *Éva! Ki hozta neked ezt a virágot? Hallod?*

Y: *Én ezt nem tudom neked megmondani.*

X: *De mondd meg! Ki?*

Y: *Megmondom neked egy mondattal, egy szóval: Pista.*

X: *Nagyon vidám vagy ma. Meg tudod mondani, hogy miért?*

Y: *Mindjárt megmondom, de ne mondd el senkinek. Ígérd meg, hogy ez közöttünk marad.*

X: *Megígérem, és nem mondom el senkinek.*

Y: *Én leszek a vállalat igazgatója.*

A metaszóveg „mond” elemének a mindennapi dialógusokban való kikeresése egyáltalán nem könnyű feladat, mivel ez a komponens nem mindig a közlés felszínén szerepel, hanem igen gyakran a gazdagabb, mélyebb szemantikai struktúrákban van elrejtve. Ezzel kapcsolatosan a szóban forgó metainformációs elemeket két nagy csoportra oszthatjuk: (1) azokra, amelyek explicit módon a közlés felszíni struktúrájában jelennek meg, és (2) olyanokra, amelyek implicit módon rejlenek a közlés mélystruktúrájában.

Az első csoport elemei a következők: *mond; megmond; mondjuk; mondom neked/nektek; őszintén mondom neked; azt mondják; ahogy ezt szokás mondani; kár arról beszélni; kár volt ezt megmondani; igazat mondtam; köztünk mondva; akartam valamit mondani; mit is akartam mondani?; el kell mondanom; mondhatom; mondhatjuk; rosszul mondtam; mondhatnám; mondanom sem kell; mondd, tudsz te erről?; mondja már!; hogy ne mondjam; azt akartam mondani, hogy...; egyszerűen mondva; arról beszél, hogy...; hiába beszél; hiába szól; röviden szólva; hogy úgy mondjam; megmondom miért; nem megmondtam?; megmondható; nem is szólva; stb.*

A második csoporthoz olyan metastruktúrák tartoznak, amelyeket nem lehet azonnal észrevenni, mivel esetükben az ellipszissel, az egész kifejezéstől elszakított részekkel találkozhatunk. Például:

– *röviden – ’röviden mondom’;*

– *röviden és velősen, röviden és tömören, röviden és világosan – ’(meg-) mondom röviden, tömören, világosan’;*

– *egyszerűen – ’egyszerűbb, rövidebb formában mondom, összefoglalom’;*

– *apropó – ’mondok valamit, ami az előző információval függ össze, és ami most jutott eszembe’;*

– *egyébként, másfelől, zárójelben, mellékesen – ’mondom azt az információt, amely lazán kapcsolódik az előzőhöz’;*

- *például, mint például* – 'megmondok, megnevezek valamilyen elemet (elemeket) a halmazból, felteszem, hogy...';
- *tovább, azután, következő, sorrendben a következő* – '(meg)mondom, bejelentem a következő elem kiválasztását a halmazból';
- *végül, végre, befejezésül* – 'megmondom, bejelentem az időbeli folyamatnak az utolsó szakaszát';
- *először, először is, másodszor, másodszor is, ...* – 'sorolom az első, a második stb. elemet';
- *általában, egyáltalában* – '(meg)mondom általánosabb formában';
- *és így tovább, hasonlóan, hasonlóképpen* – 'befejezem a replikát; azt mondom, hogy még sorolhatnám';
- *azaz, vagyis* – 'a mondanivalómat konkrétabb formában fejezem ki; bejelentem a kijelentés korrekcióját';
- *egy mondattal, egy szóval* – 'mondom tömören; azt mondom, hogy az ügy nyilvánvaló';
- *annál több* – 'hozzáadom az új információt';
- *nem elég, hogy* – 'hozzáadom az új, fontos információt';
- *majdnem, csaknem, kis híján, szinte, kevés híján* – 'azt mondom, hogy nem sok hiányzott ahhoz, hogy valami megtörténjen (bekövetkezzen)';
- *azon kívül, azon felül* – 'hozzáadom az új információt'.

Ez csak néhány, kiválasztott példa az igen gazdag metalexikonból.

A „mond” szemantikai komponenst tartalmazó egységek sokszor a replikák incipit funkcióját töltik be a dialógusban, amely a következő módon jelzi a beszéd folyamatát:

- **Figyelem, egy pillanat múlva új replika következik.**
- **Igénybe veszem a csatornát, megmondom az új replikát.**

Ha az információadó új replikát jelent be, akkor az információvevőnek összpontosítania kell a figyelmét és felkészülni a vételre. Így a szóban forgó metaoperátorokban a fatikus funkció nyomait is felfedezhetjük. Amikor az információadó a replikák előtt incipitet helyez el, akkor ezzel hierarchizálja a szöveg részeit, azaz információt továbbít a szöveg egységeiről. Néha a megkülönböztetett információ az adó szempontjából fontosabb, mint a másik, amit úgy interpretálhatunk, mint:

- **Mondok valami fontosat.**

Például:

X: *Na és mi van a te új munkáddal?*

Y: *Figyelj, mondom neked, hogy nagy meglepetés ért.*

A „mond” egységet magában foglaló metaszóveg struktúrai gyakran más metaszekvenciák mellett szerepelhetnek. Ez a jelenség elsősorban a beszélt nyelvre jellemző. Például:

FigyeljeteK ide, megmondom nekteK, mi is történt valójában.

Figyelj, mondok neked valamit, már elegendem van mindenből.

Figyelj, ne mondd meg senkinek, amit most mondok neked: óriási összeget nyertem a lottón.

X: *Hogyan érzi magát a kitüntetés után?*

Y: Képzeld el, muszáj volt megmondanom, hogy már régóta vártam rá.

A „mond” komponenst tartalmazó metaszóvegbeli elemek olyan funkciót is betölthetnek, amely egyrészt a beszédaktus megnevezésére, leírására, hierarchizációjára irányul, másrészt pedig megerősítik a replikának a biztosságot kifejező modalitását. Tehát a modális eszközök gazdag készletéből nem hiányozhatnak a beszélt nyelvben igen gyakran előforduló, a „mond” összetevőt tartalmazó szignálok. Az információadó e szekvenciák segítségével igyekszik meggyőzni a vevőt, hogy úgy van, ahogy ő mondja. Például:

- Mondom neked Pista, hogy tegnap egész nap ültem és írtam a cikket, és nem tudom, hogy jó vagy nem jó, és egyáltalán mondom neked, hogy már elegendem van.
- Ez az egész semmire se való, úgy, ahogy mondom önnek, semmire.
- Rosszul voltam tegnap este, mondom neked János, hogy már többet nem iszom.
- Felmentünk a hegyre, és mondom neked, hogy olyan gyönyörű látvány volt, hogy ilyet még soha nem láttam.

Jellegzetes modális árnyalatot a *meg kell mondani, el kell mondani* stb. típusú szerkezetek tartalmaznak:

- Meg kell mondanom, hogy ez az ügy nagyon aggályos.
- Meg kell neked mondanom, hogy annak idején nagyon nehéz volt az élet.
- Nem azért mondom, de jó voltam a fizikából.
- Nem azért mondom, hogy megmondjam, de ez az ember pofátlan.

Az ilyen formulákat használva az információadó kifejezi a gyengébb vagy az erősebb szükségességét az adott közlés továbbításának, és ezáltal a közlés megkapja a felerősített bizonyosság modalitását.

A hozzáadott axiológiai értelmet az olyan típusú kifejezések hordozzák, mint például: *igazán mondva; őszintén szólva; köztünk mondva; igazat mondva; igazat szólva; köztünk legyen mondva/szólva; köztünk maradjon a szó; igazán; stb.* Például:

- Őszintén szólva, neki igaza van.
- Ez az ügy, köztünk legyen mondva, már bűnügy.
- Az igazat megmondva, az emberek nagyon csalódottak.

A *hogy ne mondjam; hogy ne mondjuk; mondhatnám* stb. metaszekvenciák előre jelzik az olyan új forma megválasztását, amely jobban tükrözi az információadó intencióját. Ily módon az adó igyekszik a legjobban átadni a vevőnek az alapinformációt. Például:

- *Ő nagyon okos ember volt, hogy ne mondjam, igazi zseni.*
- *Ezt a megoldást a politikusok találták ki, mondhatnám, közéleti hírességek.*
- *Ez a viselkedés elfogadhatatlan, egyenesen (nyíltan) mondva, botrányos.*

Az alábbi metaszóvegbeli egységek azt jelzik, hogy az őket követő információs mező az adó szándékának megfelelően az előző információs mezőnek az ekvipanciája. Például:

- *Azt tapasztaljuk, hogy a diákok elkésnek az órájukról, nem jönnek a konzultációra, röviden mondva, ez a fegyelem hiánya.*
- *Azt látjuk, hogy az árak emelkednek, nő a munkanélküliség és az infláció, egyszóval, még nem sikerült leküzdeni a gazdasági válságot.*
- *János már nem dolgozik a régi munkahelyén, egyszerűen kirúgták onnan.*

Ide tartoznak az olyan metaoperátorok is, mint például a *röviden és világosan; röviden és tömören; másképpen fogalmazva; másszóval/más szavakkal; másképpen mondva; stb.*

A metaszóvegbeli lexikon elemei rámutathatnak az új információra, hierarchizálhatják a továbbított információkat fontossági szempontból és bevezethetik az új tematikát is. Például:

- *Jól megtanultam az idegen nyelvet, egyébként kitűnő tanárom volt.*
- *Ez nagyon szép nő, egyébként még lány.*
- *Tegnap láttam a tanár urat, mellesleg mondva, nagyon sietett, és nem tudtam vele beszélni.*
- *János tegnap előadást tartott, mellesleg, nagyon beteg volt.*
- *Találkoztam a régi ismerőssel, zárójelben mondva, jó benyomást tett rám.*

Több „*mond*” típusú metainformációs operátor jelezheti a közlés korrekcióját is. A beszélt közlés korrekciója olyan művelet, amely általában egy komponenset érint, és amelyet más elemmel helyettesíthetünk be. Például:

- *Amikor az ember elvégzi az iskolát, akarom mondani, az egyetemet, akkor dolgozni kezd.*
- *Ez a rendszer nem működik, illetve inkább azt akartam mondani, hogy nem tökéletes.*
- *Ezt a reformot nem lehet bevezetni, elnézést, rosszul mondtam, nem látom a konkrét hasznát.*

A korrekció mindig a szöveg szerkezetén végrehajtott intellektuális munkát jelenti. A beszélt közlés sokszor különféle átalakításon, javításon, tökéletesítésen megy át, hogy minél jobban betöltsse a kommunikációs funkciót.

A „mond” elemet tartalmazó metainformációs operátorok gyakran egy másik stílushoz tartozó elem kiválasztását jelezhetik (pl. a frazeologizmusok, a közmondások, illetve különféle más formulák használata). Például:

- *A régi szomszédom olyan ember volt, akinek, hogyan mondjam, megbottlott a kereke.*
- *A kollégám mindig dolgozik, hogyan mondjam, olyan, mint az isten ökre.*
- *Az ismerősöm nemrég nagy összeget nyert a lottón, ahogyan mondani szokás, megfogta az isten lábát.*
- *Tumor cerebrálisban halt meg, ahogy orvosi nyelven szokás ezt mondani.*
- *János gyakran részeg, ahogyan mondják, iszik mint a gödény.*
- *Ő nagyon szegény ember, ahogyan mondani szokás, az isten földjén lakik.*

A fenti formulák általában ráirányítják a figyelmet az utánuk következő komponens alakjára, de egyes esetekben, bár sokkal ritkábban, az előttük állóra is. Ez a metasztövegbeli művelet arról tanúskodik, hogy a beszélt nyelvben a nyelvi elemek kiválasztása nem mechanikusan, hanem tudatos módon történik. Bizonyos távolságtartás tükröződik bennük a saját kijelentésünk viszonylatában. Ezt a következő formulával illusztrálhatjuk:

hogyan mondjam; ahogyan mondják; ahogyan ezt mondani szokás; stb. = 'ráirányítom a figyelmet a következő komponensre'.

A szóban forgó metaszekvenciák sajátos „metasztövegbeli védőkorlátot” képezhetnek, amely mögött az információadó elrejtőzhet, például udvariassági megfontolásból. Ilyen helyzet akkor alakulhat ki, amikor az információadó szeretne csúnya, illetlen, durva, útszéli szavakat használni, illetve káromkodni. Az említett „metasztövegbeli védőkorlát” azt teszi lehetővé, hogy ezeket a szavakat anélkül használhatjuk, hogy csorbát szenvednének az udvarias viselkedés szabályai. Például:

- *Ez a megoldás, véleményem szerint, elnézést, hogyan így mondom, szart sem ér.*
- *És az egészsből, hogyan csúnyán mondjam, lópikulát kaptunk.*

Az említett eljárást az információadó olyan esetekben is alkalmazhatja, amikor nem kíván felelősséget vállalni a saját szavaiért. Például:

- *Azt mondhatnánk nagyon nyersen, hogy egyes politikusok gengszteri módon viselkednek.*

Az adó igyekszik biztosítani magát, és azt mondja, hogy *ha egyáltalán lehet így mondani, akkor...* Például:

- Az erkölcstelenség és az identitás hiánya, ha egyáltalán lehet így mondani, a legnagyobb ellensége a társadalomnak.
- Ez a tudós, ha egyáltalán lehet így mondani, ennek az irányzatnak az atyja.

A „mond” komponenst magába foglaló formulák az adónak azt a törekvést is tükrözik, hogy olyan nyelvi egységeket válasszon ki, amelyek a legjobban fejezik ki az intencióját. Ezek a formulák általában az olyan egyéb komponens kiválasztását jelzik, amely kiegészíti a korábbi komponenst. Az ilyen esetekben a következő szerkezeti megoldás érvényesül:

X KOMPONENS → A „MOND” KOMPONENST TARTALMAZÓ OPERÁTOR → Y KOMPONENS

Így, az ilyenfajta kifejezésekben az egymás mellett létező X, Y komponensek értelmileg kölcsönösen átszövik, kiegészítik egymást. Például:

- Ez kitűnő mű, azt mondhatjuk, hogy kivételes alkotás.
- Ez botrány volt, hogya ne mondjam, tiszta provokáció.
- Ez szemtelenség, egyenesen mondva, durva faragatlanság.

A „*hogya ne mondjam*” = mondom az Y-t, mert többet akarok mondani annál, mint az X -ben van, tehát ’kapcsold össze az X-et az Y-nal, vagy válaszld ki az Y-t vagy az X-et’. Észrevehető, hogy az adó ebben az esetben hezitál, el is akarja mondani, nem is, hogy X vagy Y. Például:

- Ez a helyzet, hogya ne mondjuk, mély krízishez vezet, akkor az időszakos nehézségek kifejezést kell használnunk.

Az adó nem akar felelősséget vállalni a szavaiért, és azt ajánlja a vevőnek, hogy ő maga válassza – vagy a *mély krízist* vagy az *időszakos nehézségek* kifejezést.

Az e cikkben tárgyalt operátorok expresszív kommentárt is képezhetnek a beszédpartner közléseihez. Ilyenkor különféle emocionális tartalmakat fejeznek ki, például csodálkozást, idegességet, felháborodást, haragot, kételkedést stb. azal kapcsolatosan, amit a partner mondott. Például:

X – Tudod, hogy ők már régen elváltak?

Y – Na ne mondj ilyen hülyeségeket.

X – János fia megnősült.

Y – Na ne mondd! Valóban? Mikor?

A „mond” típusú operátorok előre jelezhetik az esetleges elem kiválasztását is. Például:

- Adjunk neki most, mondjuk, százezer forintot, és hogyan tovább?
- És mi lesz, ha megkapod a tételt, mondjuk, szemantikából?

Érdemes észrevenni, hogy a szóban forgó operátorok bevezethetik a közlésbe a köznyelvi sztereotípusokat. Például:

– *Ebben az esetben a közmondásos magyar vendégszeretetről beszélhetünk;*

és jelezhetik a szemantikai átértékelést, a szókapcsolódás megszegését, valamint a frazeológiai kapcsolatok modifikációját is. Például:

- *A megoldás, hogy úgy mondjam, már a levegőben lógott.*
- *Most már, hogy úgy mondjam, kipihen magát az ivás után.*
- *Ez a kocsi, hogy úgy mondjam, nagyon falja a benzint.*
- *Ennek az írásműinek, hogy úgy mondjam, nincs levegője.*

A feljebb tárgyaltak alapján azt mondhatjuk, hogy a „mond” elemet tartalmazó metasztövegbeli operátorok igen fontos szerepet játszanak a beszélt szöveg organizációjában, előre jelezve az információadónak a közlésátadással kapcsolatos törekvéseit.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2000. In: Nyomárkay István (szerk.): *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE, BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék.
- Bañcerowski Janusz 2000. Metainformációs struktúrák szerepe a jelentés módosításában. *Nyr.* 124: 1–5.
- Bañcerowski Janusz 2002. Az információ befogadásának módjairól, a vevőre gyakorolt hatásáról, valamint az információ berendezés memóriájának az állapotáról szóló metainformációs ígék. *Nyr.* 126: 8–12.
- Bañcerowski Janusz 2004. A jelentés metainformációs mutatói a szövegben. *Nyr.* 128: 323–6.
- Dobos Csilla 2004. Metainformáció a jogi szaknyelvben. In: Bakonyi István–Nádai Julianna (szerk.): *A többnyelvű Európa*. Széchenyi István Egyetem. Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék. Győr.
- Keszler Borbála 1989. Die grammatischen und satzphonetischen Eigenschaften der Parenthesen. *Speech Research*. Az MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 355–8.
- Keszler Borbála 1991. A közbevetések grammatikai és mondatfonetikai sajátosságai. In: Újabb fejzetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk.: Keszler Borbála. Tankönyvkiadó. Budapest. 82–98.
- Keszler Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv – stílus – irodalom*. Emlékkönyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest. 290–8.
- Keszler Borbála 2000. A mondatról elkülönülő szervetlen előrevetések, közbevetések és hátravetések. In: (Keszler Borbála szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kugler Nóra 2003. *A módosítószók funkciói*. Nyelvtudományi Értekezések. 152. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Lévai Béla 2002. Metainformációs elemek egy XIX. századi szőlőkerti jegyzőkönyvben. *Ethnica* IV/3: 125–30.
- Pátrovics Péter 1992. Próby konfrontacji struktur metainformacyjnych w języku polskim i węgierskim. *Polono-Hungarica* 6. Budapest.

Simigné Fenyő Sarolta 2005. Metainformációs kutatások szerepe a fordításban és az oktatásban. In: *Sokszínű nyelvészet*. Nyelvészeti Kutatások a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Miskolc. 91–101.

Wierzbicka Anna 1971. Metatekst w tekście. In: Mayenowa, M. R. (szerk.): *O spójności tekstu*. Wrocław.

Wierzbicka, Anna 1980. *Lingua Mentalis*. Academic Press. Sydney–New York.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

On meta-textual operators containing the component 'say'

At the meta-textual level, a primary role among linguistic signals is played by operators that contain the semantic component 'say'. That component is taken by a number of linguists to be a fundamental unit of "the language of semantics". As part of the semantic structure of several meta-textual formulae, it conveys statements about the dialogue or about a component of the dialogue such as its topic. The component 'say', at the meta-textual level, is organically associated with the informational field of replies in the first place. The meta-informational items concerned can be classified as follows: (1) ones that appear explicitly in the surface structure of the utterance, and (2) ones that are hidden, in an implicit manner, in the deep structure of the utterance. The first group comprises, in Hungarian, the following items: *mond* 'say', *megmond* 'tell', *mondjuk* 'let's say', *mondom neked / nektek* 'I tell you', *őszintén mondom neked* 'I tell you sincerely', *azt mondják* 'they say', *ahogy mondani szokás* 'as the saying goes', *kár arról beszélni* 'it's not worth talking about', *kár volt ezt megmondanom* 'I regret having said that', *igazat mondtam* 'I told you the truth', *köztünk mondvá* 'just between ourselves', *akartam valamit mondani* 'I meant to tell you something', *mit is akartam mondani?* 'what was I going to say?', etc. The second group contains meta-structures that are less obvious since they are elliptic, they involve parts that are omitted from the full expression. For instance: *röviden* '[I say it] briefly'; *röviden és velősen / röviden és tömören / röviden és világosan* '[I tell you] briefly, tersely, and clearly'; *egyszerűen* 'simply' [= 'I will say it in a simpler or shorter form, I will summarise it]; *apropó* 'apropos' [= 'I will tell you something that pertains to the foregoing and that just occurred to me']; *egyébként / másfelől / zárójelben / mellékesen* 'however / on the other hand / besides / by the way' [= 'I will give you information that is loosely connected to the foregoing']; etc.

A be igekötő jelentésváltozásai II.*

A3: Testek vagy anyagok mint BENT helyek. – A testek háromdimenziós kiterjedésűek, zártak, felületük megnyitható, ha tömörek, el lehet venni belőlük, ha üregesek, beléjük helyezhetők kisebb tárgyak, más anyagokkal telíthetők, vagyis konténerszerűek. Három altípusra osztottam őket: emberi testek (A3a csoportjai), élettelen testek (A3b, c, d), anyagok, testek középpontja (A3e). Ez nem jelenti természetesen azt, hogy nincsenek közös történéseik, *betörni* lehet például az ablaküveget, de az ember fejét is. A kapcsolódási pontokat ezért jelezni fogom.

* Az I. részt l. Nyer. 129[2005]: 151–4.

A3a: Emberi vagy állati test BENT helyekkel kapcsolódó igék. – Az ÉN BENT, AZ ÉNEN KÍVÜLI VILÁG KINT képzet ősi gyökerű világkép lenyomata, amelyben az én a körülötte levő világ kiindulópontja, viszonyítási helye. Természetesen egy másik ember hasonlóképpen megtestesítheti a zártság fogalmát. A jóval nagyobb számú *ki* igekötős igével ellentétben most csupán néhány alakot találtam, ahol a vagy illativusi raggal jelölt, vagy tárgygyá lett H szerepét az emberi test vagy testrészek töltik be: *becsepegetett az orrába*; *a gyerekeket beoltották* ('a gyerekekbe oltottak' → *beoltották a gyerekeket*). Ezek: – *becsepeget*_{1a}, *behűz*_{1a}, *belehel*₁, – *beolt*₂, – *beolvas*_{2ritk}, *besugároz*_{3orv}, *beszív*_{1,2c,3}, *beszop*₁, *bevezet*_{4orv}. Melléjük rendelhetjük még a szexuális aktusra utaló, dativusi ragot kívánó, zömében argó kifejezéseket, amelyeknek nincs *ki* igekötős változatuk: – *beakaszt*₄, – *befedez*₄, – *behajít*_{4durv}, – *behűz*_{6arg}, – *besrófol*_{2arg}, – *beteker*_{2arg,durv}, – *beteszt*_{5biz}, – *bevág*₁₃, – *bever*_{8arg}.

A tartályként felfogott emberi test lehetett az ihletője Kiefernél és Ladányinál a *be* harmadikként elkülönített, telítettséget (szaturativitást) megjelenítő akcióminőség funkciójának, mely megfogalmazásukban „(relatív) nagy vagy kielégítő mértékben végzett cselekvést” jelent” (Kiefer–Ladányi 2000: 493). Az ide tartozó igék kisebb része *be* igekötő nélkül nem létezik (*csiccsent*). Nagyobb hányaduknál az evés és ivás valamely formáját kifejező alapigék (*szalomázik*, *borozik*) főnévi töve (*szalonna*, *bor*) valójában az emberi test tartályba bekerülő trajektor szerepét tölti be (H3–T2 folyamatok), így számuk növelésének csak az ital- és ételfajták szabnak határt: *bekonyakozik*, *bepezsgőzik*, *bepálinkázik*. Emellett vannak köztük szépszerével olyanok is, melyeknek alapigéje teljesen más jelentésű: *rúg*, *csíp*, *állít*. Bár a szerzőpáros egyértelműen a *be* grammatikalizálódott szerepéről szól az esetükben, én kötött szerkezetekben előforduló, de az irányjelentést halványan még idéző konglomerátumnak tartom őket. Megítélésem szerint a *beiszik*, *berúg* stb.-féle alakok mellől valóban kikopott a cselekvés irányát jelentő emberi test (H), de általános és végleges eltűnésének ellentmondanak az azt bőségesen tartalmazó kifejezések: *begyűrte/behányta magába az ételt*, *bepakolta magába az összes ételt*. De *ki* igekötős antonimáik is hozzájárulnak ahhoz, hogy az irányjelentés megőrződjék: *kijött belőle az étel*; *kihányt magából mindent*.

A két igekötő csoportosulásai közül kivételesen a *be* igekötősek száma a nagyobb. A minden alak előtt ott látható – jel arra utal, hogy ugyanazzal a tövel nem képezhető velük *ki* igekötős forma, eltérő tövel is csak egynéhányat találunk: *kikókád*, *kihány*, *kijön* vkiből vmi. Vö. – *beállít*_{11áv,biz}, – *beboroz*, – *beburkol*_{3arg,áv}, – *becsiccsent*, – *becsíp*₂, – *becsodálkozik*, – *beebédel*_{biz,tréf}, – *beeszik*₁, – *befal*_{1,2áv,ritk}, – *begyűr*_{3biz}, – *behabszol*, – *behajít*_{3biz}, – *behány*_{1a}, – *beiszik*_{2nép,rég,3}, – *bekap*_{2rég,tréf}, – *bekebelez*₃, – *belakik*_{1biz,tréf}, – *benyakal*₁, – *benyal*₁, – *benyel*_{1,4áv}, – *bepakol*_{2áv,tréf}, – *bepofáz*, – *berúg*₅, – *besöröz*, – *beszed*_{3orv}, – *beszeszel*_{biz,tréf}, – *beszív*_{2a,b}, – *beszop*_{2arg,3biz}, – *bevág*_{7áv,biz}, – *bevesz*₂, – *bezabál*_{1,2}.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

+A3aMet1: A TESTEK, TESTRÉSZEK HELYE TARTÁLY. – Az emberi testrészek és más tárgyak, dolgok részeinek helyét mint a nagy TESTTARTÁLY-ban lévő kisebb tartályt fogjuk fel, amit az onnan való elmozdulást leíró *ki* igekötő

tős igék elég népesnek mondható családja igazol: a *kificamodik*, *kifordul*, *kimozdul* stb. A *be*-s formák között mindössze néhányban találtam meg az ezzel ellentétes (saját helyre, kijelölt helyre) tartalmakat: *beállít*_{5áv,7}, *beemel*, *beköt*₃, *beragad*₂. Úgy tűnik, jelen szerepének egy részét átveszi a *vissza*, ami érthető, hiszen pontosabban utal arra, hogy az igében kifejezett cselekvések eredményeképpen a 'testrészek eredeti helyükre jutnak vissza': *visszarakták a bokáját*.

A3aMet2: A FIZIKAI ÁLLAPOTOK/EMÓCIÓK AZ EMBER/SZÍV/LÉLEK TARTÁLYBA BEKERÜLŐ ENTITÁSOK. – A fizikai fájdalmat, a különféle pszichés állapotokat a testünkbe bejutó, ott megtelepedő vagy ide-oda járkáló, majd onnan távozó tárgyakként, dolgokként, élőlényekként azonosítjuk. Az utóbbi cselekvésmozzanatot, a távozást a *ki* igekötős alakok jelenítik meg: az *érzések kihalnak belőlünk*; a fájdalom *kimegy* valamely *testrészünkből* stb. Az argumentumtípushoz rendelhető *be*-s igék egy része ezzel ellentétes folyamatot, a fájdalom, az érzelmek létrejöttét jeleníti meg, mégpedig teljes, a H-t (test, szív, lélek) is tartalmazó háromtagú szintagmákkal: *a kétely befészkelte magát a szívébe*; *a bánat beférkőzött a lelkébe*. Vö. – *becsempész*₃, – *becsepegtet*_{2áv}, – *beeszik*_{4áv,ritk}, – *beférkőzik*_{2áv}, – *befészkel*₂, – *befogad*_{2a}, – *behatol*₂, *beköltözik*_{4áv}, – *belop*_{2áv}, – *benyom*_{5áv,ritk,biz}, – *beolt*_{5áv}, – *besugároz*_{2áv,irob}, – *betéved*₃.

Kisebb (intranszitiv) hányaduk kötött szerkezetben fordul elő, s azt fejezi ki, hogy a főnévi, melléknévi alapszóban megnevezett vagy a szótó melléknévi ige-névi alakjával kifejezett állapot teljesen betölti az alany testét, lelkét (H4: H3–T2 totális akcióminőség): *bejerjed* = 'a gerjedelem betölti a testét'; *beijedt* = 'az ijedtség betöltötte'. Vö. – *belázasodik*, – *bejerjed*, – *beijed*, – *bereked*, – *besavanyít*_{3áv}, – *besavanyodik*_{2áv}, – *betelik*_{2áv,3áv,irob}, – *bedilizik*, – *begőzöl*, – *becsavarodik*.

(– a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

A3aMet3: AZ INFORMÁCIÓK, A TITOK AZ EMBERI TUDATTARTÁLYBA BEJUTÓ ENTITÁSOK. – Az ide rendelt igék jelentése így határozható meg: 'vkit ismeretek birtokába juttat, vmit tudásának részévé tesz'. Kötött szintagmájukban a (képletesen) mozgást végző T (információk, titok, bűn stb.) tranzitív igék esetében tárgyi, tárgyatlanokban alanyi pozíciót tölt be, a H-k, vagyis a tudás birtokába jutó személyek, dativusi esetben állnak: *bevallotta neki a bűnét*; *János bemutatkozott Péternek*. De mivel magyarázható a *be* és a részeshatározói rag sajátos együttese, tehetjük fel a kérdést. A választ feltételezésem szerint egyfelől AZ EMBER TUDATA TARTÁLY metaforában kell keresnünk, amely ugyan nem túlságosan elterjedt, de azért akad néhány példa rá nyelvünkben: az ismeretek, az információk a *tudatunkban* lakoznak, ha valakivel megismertetünk valamit, az ÉrtSz. *tudat* szócikkében foglaltak szerint, azt „*bevisszük a tudatába*”. Ugyanitt a „*népök tudatába jött*” igazságokról olvashatunk idézetet (VI. 822). Valakinek ismeretekkel való ellátása, azok birtokába juttatása ugyanakkor jellegzetes 'átadás' szituáció, amelyben 'a személytől személynek' jelentésmozzanat dominál, így cserélődhetett fel a két esetrag. Az egyöntetűen megjelenő – jelek azt mutatják, hogy csoportosulásai csak eltérő alapigékkel alkotnak ellentétpárt: *kikérdez*, *kivallat* ↔ *bevall*, *beismer*. Vö. – *bead*_{1b,c,4biz,rég,5áv,ritk,biz}, – *beajánl*, *beállít*_{8áv}, – *beárul*, – *bebeszél*, – *bebizonyít*, – *befűj*_{4biz}, – *behízelgi magát*, – *behódol*, – *beígér*₂, – *beismer*, – *be*

*jelent*_{2,4isk}, – *beköp*_{4arg}, – *bemesél*, – *bemond*_{3rég}, – *bemutat*_{1,2,3,6ritk,vall} – *bemutatkoz*_{ik}_{1,2,3 gúny}, – *benyál*_{2áv,rossz}, – *benyom*_{5áv,ritk,biz}, – *beolvas*_{2ritk,3m,biz}, – *bepanaszol*, – *besűg*, – *beszámol*₁, – *bevádol*, – *bevágódik*_{4áv,biz}, – *bevall*_{1,2}.

A3aMet4: AZ EMBER TULAJDONA AZ ÓT KÖRÜLVEVŐ TARTÁLY.
– A Heine–Claudi–Hünemeyer szerzőtriász (1991) által meghatározott metafora nyelvünkben is létezik, bár nem olyan erős, szerteágazó rendszerben. A meglévő szavak, kifejezések alapján azt mondhatjuk, hogy a javakat, a tulajdont az egyént körülvevő zárt térként, tartályként raktározzuk el a tudatunkban. A *ki* igekötős igék ebből a képzeletbeli térből való kikerülést, annak kiüresedését jelenítik meg: *kinulláz*, *kirabol*, *kisajátít*, *kieszik*. Ellentett csoportjuk tagjai ennek megfelelően a kéttagú szintagmában jelen lévő T-nek az alanyok tulajdonába kerülését, vagyis azt, hogy ami a tulajdonunkba került, a miénk lett, az BENT van: *bevasalta az adósságot*. Az irányjelentés elhalványulása a metaforikus H elhomályosulásának folyamánya (H3) lehet. Vö. – *bedaciz*, – *begombol*_{2áv,biz}, – *behajt*₂, – *behúz*_{8áv,rég}, – *bejön*_{6áv,biz}, – *bekap*_{1,3áv,rég,7}, – *bekebelez*₁, – *beszed*_{4isk,biz,5sp}, – *beszekundáz*, – *beszámít*_{3,4kissé,rég}, – *beszerez*_{1,3rég}, – *betud*_{2,3}, *bevasal*_{2áv,biz}, – *bevásárol*_{1,2}, *bever*_{7isk,arg}, – *bevesz*_{5biz,6}, – *bevételez*₁, – *bezűg*₂, *bezsebel*₁.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; a kiemelt alakok alapszava a H-t, illetve a T-t tartalmazza.)

A3aMet7: AZ EMBER AGYA TARTÁLY, A FOGALMAK, A TUDÁS TÁRGYAK, AMELYEK ODA BEKERÜLNEK. – A csoport igéi tanulással elérhető ismeretek, tudás birtokába jutást, juttatását jelenítik meg. Elválasztásukat az A3aMet3-étől mind a H-k, mind a T-k különbözősége indokolta. A H szerepét itt ugyanis inkább az emberi fej, az agy tölti be, és nem az átvittebb értelmű tudat. Az emberi gondolkodás biológiai központja a fej, az agy, ami akár egy hordó, *konghat az ürességtől*, máskor *tele* lehet a legkülönbözőbb információkkal, amiktől akár *szét is robbanhat*, mint a túltelített test. A T-k jelen esetben nem információk, titkok, hanem az agy működésének produktumai (gondolatok, eszmék stb.), amelyek kijuthatnak belőle, mint bármely testből a benne levő dolgok (*kipattan a fejéből egy jó ötlet; kigondolt vmit*). De kívülről is belekerülhetnek oda ismeretek, adatok: *vésd az agyadba, emlékezetedbe*, figyelmeztetjük társunkat, ha azt akarjuk, megjegyezzen, megtanuljon valamit; az új eszméket *befogadjuk*, egy nehezebb vers *nem megy a fejünkbe*; ha valamit segítség nélkül tudunk idézni, akkor *fejből* mondjuk stb. Nem véletlen tehát, hogy míg a *ki* igekötős igék esetében az agy a T-k kiindulópontja egy feltételezett teljes szerkezetben, a *be* igekötős megfelelőiknél azok befogadója, végcélja lesz. Az igekötő eredeti irányjelentése itt is azért szenved csorbát, mert a metafora nem túl erősen él bennünk (H3). Vö. – *bebifláz*, – *beemléz*_{régl,hiv}, – *befogad*_{4rég}, – *beidegez*, – *beidegződik*, – *beképz*_{el}, – *bemagol*, – *benyom*_{5áv,ritk,irod} – *beszajkóz*, – *beszed*_{6ritk,biz,isk}, – *betanít*, – *betanul*, – *bevág*_{8áv,biz}, – *bevesz*_{10áv,biz}.

(A kiemelt formáknál a *hova?* kérdésre felelő H az alapige főnévi töve: pl. régies *beemléz* 'emlékezetébe juttat'; 'az idegeibe jut' → *beidegződik*, a *beképz*_{el}-ben a szótó a T.)

A3b: Élettelen testek, anyagok, szöveg, könyv mint BENT helyek. – Az ezzel a bővítménytípussal kötődő *be* igekötős igék nagyjából teljes, a moz-

gást végző T-t, valamint a H-t egyaránt tartalmazó szerkezettel, tehát irányjelentésüket megőrizve, bejutást, bekerülést kifejezve alkotnak mondatot:

beV + **N₁acc** + **N₂(test, folyékony anyag)** -**ba**, -**be** → **beveri a szöveget a falba**
N₁ + **beVintr.** + **N**-**ba**, -**be** → **a nyíl befűrődött a fába**

Vö. *beágazik_{ritk}*, *beágyaz_{2müs}*, √*beágyazódik*, *beakad*, *beakaszt₂*, *beáll₂*, – *bebukik₁*, – *becsap₆*, – *becsapódik₂*, *becsavar₁*, – *becsempész₃*, – *becsúszik_{3áv,ritk}*, – *becsúsztat_{3áv}*, – *bediktál*, – *bedolgoz₁*, – *bedől₁*, – *bedug₁*, – *beéget*, # *beékelődik₁*, – *beépít₁*, – *beér₂*, – *beereszt_{3,4}*, – *beeszik_{2,3}*, – *befagy₂*, – *befalaz₂*, – *befecskenedez₁*, – *befészkel*, *befog_{3,5}*, *befogat₁*, – *befűrődik₁*, *befűt₁*, *begázol*, – *behasít_{3áv,váb}*, – *behelyez_{5ritk,váb}*, – *beigazít*, *beiktat_{hiv,3kissé rég}*, – *beilleszkedik₁*, – *beilleszt*, – *benyúl_{2rég}*, – *benyúlik₂*, – *beillik₁*, *beír₁*, √*beírat₁*, – *beivódik*, – *bejegyez*, – *bekebelez₂*, *bekever_{1,2,5}*, *beköt_{4müs}*, – *bemárt₁*, – *bemegy_{3,4}*, – *bemélyed₂*, – *bemerít_{1,2váll}*, – *bemerül*, – *bemetsz_{1,2}*, – *bemond₁*, – *benyom_{1,4}*, – *beolvas_{1,2}*, – *bepottyany₁*, – *beragad₁*, – *beragaszt₁*, *berajzol*, *besajtol_{2,3müs}*, *besrófol₁*, – *besüllyeszt*, – *besütped₂*, – *besüt₁*, – *beszédül₁*, *beszerel_{1,2}*, – *beszív_{2,4ritk,5ritk}*, *beszívárog₁*, – *beszívódik*, *beszögellik*, – *besző_{1,4áv}*, – *beszűr_{1,2áv}*, – *betart₁*, – *betekint_{4hiv}*, – *beteszt_{3ritk}*, – *betold_{1,2}*, – *betorkollik*, – *betördel₁*, – *betűr_{1,2}*, – *betűz₁*, – *beugrat₁*, – *beugrik₁*, √*beúszik*, – *beül₁*, – *beültet₁*, – *bevágódik₁*, – *betelepedik₁*, *beteszt₃*, – *beüt_{2,3,4,6}*, – *bevág₁*, – *bevarr_{2,5}*, – *bever_{1,2}*, – *bevés*, – *bevet₁*, *bevezet₆*.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √: hiányolt *be* igekötős forma; #: a *beékelődik* alakban a szótó a T bejutásának mikéntjét jelöli: *a fejsze beékelődött a tuskóba* ≈ *a 'fejsze ékként került be a tuskóba'*)

A csoporthoz alig tucatnyi kötött, perfektív szintagmát alkotó szót tudtam rendelni. A grammatikalizáció azonban annál színesebben, szinte az összes lehetséges úton végbemehetett bennük. Nézzük előbb a H-t érintő mozgásokat! A – *becsínál_{4rég}*, – *befőz_{1,2}*, – *beolt_{1,2,4}*, – *behúzz_{1db}*, – *berak_{2,4}*, – *bevet₃* alakokban a H szintaktikailag felértékelődik, a T ezzel egyidejűleg eltűnik (H1–T1): *'galuskát?/tésztát? főz a levesbe'* → *befőzi a levest*; *'új vesszőt olt a fába'* → *beoltja a fát*. A *beágyaz₁*-ben a H az alapige tövét alkotja, ugyanígy a – *bekovácsol₂*, – *hepácol_{1,3}* alakokban (H2). (A *beágyaz₂*-ben viszont nem: *a gerendát beágyaszták a falba*.) Szemantikai okok, a H elmaradása, jelentésének ilyen-olyan fokú elhalványulása gyengítik a *be* eredeti funkcióját a következő szavakban: – *beavat₃*, – *beáztat_{1,2}*, *behűt*, – *bemosakodik*, – *beöltözik_{1,2}*, *beöltözködik*, – *beőröl₁*, – *betábláz₁*, – *betördel_{2nyomab}* – *bevet₂*, – *bevételez₂*, – *beüz₂* (H3). Ez utóbbi igék azt a feltevésemet erősítik, hogy a szerkezetből hiányzó H azonosítását a beszélők háttérismeretei is nagyban befolyásolhatják: a *betördel* igekötőjének megfejtése egy nyomdásznak bizonyára nem okoz gondot, a *beavatja a vásznat* ('vízbe teszi a vásznat') mondat tartalma a hölgyek számára egyértelmű, míg a férfiak esetleg titokzatos műveletet sejteneek mögötte. A tárgy nélkül használt *bevet* ebben a jelentésében a pékek előtt lehet ismerős: 'kenyeret a kemencébe vet'.

A T igitestbe történő morfoszintaktikai beépülésére ugyancsak találunk példát: a *bekovácsol₁*-ben a főnévi szótó a mozgást végző anyagot nevezi meg (H1–T2):

'kovászt tesz a kenyérmasszába' → *bekovácsolja a kenyeret*. (A *bekovácsol* tehát mind a H, mind a T inkorporálódására példával szolgál.) Előfordul az is, hogy a T az eddigieknél közvetettebb módon, igei tövével van csak jelen a szóban: '**habarást** tesz a főzelékbe' → *behabarja a főzeléket* (– *behabar*); '**rántást** tesz a levesbe' → *berántja a levest* (– *beránt*₄). A – *bedurrant*_{bi,ref}, *befűt*₂, – *begyűjt*₁, – *berendezkedik*₁, – *besűrít*, – *besűrűsödik*, – *betűzel* igékkel pedig olyan mondatokat alkothatunk, amelyekben a T módosult, eszközhatározói formában van jelen, vagy elmarad, a cselekvés térbeli végpontját tehát pontosan megnevezzük, de az, hogy mi jut be oda, csak áttételesen fejeződik ki (T1): *befűtött a kályhába* (szénnel?, fával?).

Vagy tucatszám a csoportban azoknak az igéknek a száma, amelyekben az igekötő perfektiváló szerepe totalitás akcióminőség-képzéssel párosul, tehát az alanyban, tárgyban megnevezett test vagy tér jellegű H-ra történő teljes ráhatást is jelöli. E szerepét a H1–T2 típusú morfoszintaktikai változás alakította: az eredeti irányjelölő szerkezet illativusi H-ja tárggyá vált, a T pedig az alapigében megadott főnév, esetleg melléknév: '**bútort** tesz a lakásba' → *bebútorozza a lakást*.

Abban a néhány igében, amelyet a A1a családból rendeltem ide, a H szintaktikai felértékelődése hozza létre a totális akcióminőséget (H1–T1): '**ordításával** okozza, hogy hangja eljusson a szobába mindenhova' → *beordítja a szobát*. Kiefer Ferencnél és Ladányi Máriánál a teljességet kifejező 2. fő funkciócsoport igéi között találtam hasonló alakokat (2000: 486–9). Vö. – *bebútoroz*, – *befűstöl*₂, *befűt*₂, – *bekiabál*_{3ritk}, – *beordít*₂, – *beragyog*_{2,3áv,rít,váb}, – *berendez*_{1,2áv}, – *betér*_{1b}, – *betelik*_{1,2áv,3áv,irod}, *betölt*_{2,3rég,4,5áv,6,7}, *bezúg*_{1ritk,irod}.

(–: szemantikai okokból hiányzó *ki* igekötős változat.)

A3bMte1: AZ ÁLLAPOTOK/TULAJDONSÁGOK A TEST/DOLOG KON-TÉNERETEKBE BEKERÜLŐ ENTITÁSOK. – A *ki* igekötő meghatározó szerepet játszik a CSINÁLÁS, KELETKEZÉS, TEREMTÉS folyamatainak kifejezésében, gondolok itt a TÁRGY AZ ANYAGBÓL JÖN KI metafora köré csoportosítható, általában a keletkezést, illetve a születést, a növényi fejlődést megörökítő igék népes csoportosulásaira: *kiformál*, *kiesztergál*, *kibimbózik*, *kicsírázik* (Szili 2003: 177). A metafora kialakulása nem igényel tüzetesebb magyarázatot, mert mi is a születés? A Lakoff–Johnson szerzőpárost idézve egy új élőlénynek egy másik testből való kikerülése: „In birth, an object (the baby) comes out of a container (the mother)” (Lakoff–Johnson 1980: 74.) A CSINÁLÁSnál absztraktabb TEREMTÉS körébe rendelhetők a melléknévi szótóban vagy az alapige igenévi alakjában foglalt (új) állapotok létrejöttét megjelenítő alakok: *kifejleszt*, *kijegecesedik*, *kiokosít*, *kiművel*, *kivilágosodik* stb. (Szili 2003: 178). Lényegében e jelentéssel rokon a *be* funkciója az A2Mta3 és az A3b totális akcióminőségű tagjaiban (*beteljesedik*, *beragyog*), illetve az alábbi tömörülésben. Közös sajátosságuk, hogy a mozgást végző T az ige főnévi alapszavában bennfoglalt vagy a melléknévi töből képzett absztrakt tulajdonság, amely betölti az alanyban vagy tárgyban megnevezett H-t, így minőségében új állapot teremődik (totális ráhatás H1–T2 változásegyüttessel). Vö. – *bebüdösít*, – *beérik*, – *bemelegedik*_{2műsz}, – *bemelegít*_{2műsz,3sp,4szón}, – *besavanyít*_{1,2,4ritk,biz,gúny}, – *besavanyodik*₁, – *besötétedik*_{2áv,rég}, – *besötétít*, *bevilágít*₂.

(–: szemantikai okokból hiányzó *ki* igekötős változat.)

N(trajector)	kerül/jut	+ N ₂ - ba , - be	→ beV-odik/-ul, -ít
'melegség	kerül/jut	a lábába'	→ bemelegedik a lába

Csak homogén jelentéseik miatt különítettem el az előző formáktól a sötétedést leíró igéket: – *bealkonyodik*_{1,2}, – *beesteledik*_{1,2}, – *besötétedik*₁, – *besötétül*. (A változás a H3–T2 képlettel írható le, amelyben a H3 a kikopott VILÁGMIN-DENSÉG TARTÁLY metaforát takarja.) Hogy az általam feltételezett módon jöttek-e létre, vagy A SÖTÉT, A ROSSZ BENT VAN, A VILÁGOS, A JÓ KINT Lakoff–Johnson-féle orientációs metafora volt az ihletőjük, nehéz eldönteni. (Valószínűsíthetően egymást erősítő hatásokról van szó.)

A3c: A föld mint BENT hely. – Arra, hogy a földet testnek, mégpedig mélységgel bíró, tartályszerű, szinte élő testnek látjuk, ugyancsak számos metafora, egyéb kifejezés szolgál bizonyítékul nyelvünkben: a földnek *gyomra*, *háta* van, *kéreg* fedi, mint a fát, lélegzik, elnyelhet tárgyakat dolgokat, de ki is dobhatja őket magából. A *ki* igekötős igék feldolgozása során talált, messze nem teljes sort alkotó kéttucatnyi szó ugyancsak erről vall: *kibányász*, *kihantol*, *kiszánt* stb. Az önálló lexémának tartott *be* igekötős igék száma ennek fele (valós számuk ennél biztos magasabb), ami annak tudható be, hogy az *el* igekötő fokozatosan átvette a szerepét, gondoljunk az *eltemet*, *elhantol* alakokra, amelyeknek a régiségben a *be* igekötős változata volt használatos. Legtöbbjük teljes szerkezetekben, tehát az irányjelentését megőrizve jelenik meg, de a félkövérről kiemelt alakok perfektív, terminatív-rezultatív akciómínőségű szintagmákban is használatosak (H1–T1). Mel-lékjelentésként megjelenhet bennük a 'láthatatlanná válik, tesz' tartalom. Vö. *beszántották (a gáz) a földbe*; *beszánt*₁ → *beszánt*₂; *beszántották a földet*; *beültette a földbe a magot* → *beültette a földet (maggal)*. Vö. *beás*_{1,2}, – *beboronál*_{1,2}^{árv}, *bebújik*₁, – *becsinál*₃^{táj}, – *befogad*₅, – *begyökerezik*, – *beiszik*₁, *bekapál*_{2,3}^{nép}, – *benyel*₃^{árv}, *bekapar*_{1,2}^{rossz, gúny}, *beszánt*_{1,2}, *betapos*₁, – *beültet*₂, – *bevet*₄, – *betemet*₃^{ritk, rég}.

(–: szemantikai okokból hiányzó *ki* igekötős változat.)

A3d: A testet körülvevő burok mint BENT hely. – A körbevett, betakart tes-teket az őket körülvevő anyagok burokként, egy másik, nagyobb testként, tartály-ként foglalják magukba. A testtartály argumentumok alkotta A3b csoporttól való elkülönítésüket nem is a H-k nyilvánvalóan megegyező tulajdonságai, hanem az igék eltérő szintaktikai viselkedése indokolta. Főként morfoszintaktikai úton létrejött formák ugyanis, amelyekben a *hova?* kérdésre válaszoló H-t a szótó alkotja (H2):

N ₁ (burok) - ba , - be	<i>helyez/tesz</i>	+N ₂ acc	→ <i>be</i> (burok)V(-l,-z) +N ₂ acc
'pólyába teszi a gyereket'			→ <i>bepólyálja</i> a gyereket

A *ki* igekötős alakoknál tapasztalt módon a kötött szintagmát eredményező folyamat meg is fordulhat, a kéttagú szerkezet háromtagúvá lehet. Ez feltehetőleg úgy megy végbe, hogy az ige főnévi töve elveszti egyedi jelentését, s az általánosabb 'burok, csomag' értelemben válik használatossá, így a szerkezet bővíthetővé lesz egy új illativus- vagy instrumentálisragos taggal: *bepólyálta a gyereket egy*

takaróba/takaróval; *becsomagolja az ajándékot egy darab papírba/papírral*. Az utóbbi jelenséggel magyarázható az, hogy a *ki* és *be* igekötős formák között a vártnál kevesebb a nem egyazon alapigéből (*becsomagol* ↔ *kicsomagol*; *begöngyöl* ↔ *kigöngyöl*) származtatott forma: *becsomagol* ↔ *kibont*. Megjegyzem, a mindennapi nyelvhasználat több, a szótár által nem önálló lexémának tekintett alakot is ismer: *bebugyolál* ↔ *kibugyolál*. Vö. – *bebábozódik*, – *bebónyal_{1,2}*, – *beborít_{1,2}*, – *beborul_{3,4}*, – *bebugyolál*, – *beburkol_{1,2}*, – *beburkolódzik_{1,2ritk,vál}*, √ *becsavar_{2,3}*, *becsomagol₁*, – *befon_{1,2,3átv}* – *begubódzik_{1,2átv,biz}*, *befűz₂*, *begöngyöl*, – *behálóz*, *beköt₂*, *bekötöz₁*, – *benő_{1,2}*, *bepólyál_{1,2,3}*, – *bepólyáz*, – *betakar₁*, – *betakaródzik*, *beterker₁*, – *betekosodik_{1,2átv,rossz}*, – *bevon_{2,3átv}*.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

A3e: Testfelület KINT hely ↔ a test belseje BENT hely. – Az alcsoport elkülönítését a test BENT hely nagycsaládon belül az indokolta, hogy argumentumaik nem az egész testre, hanem inkább annak felületére, szélére utalnak. A KINT ↔ BENT ellentétet tehát a test felülete, ahhoz közelebb eső részei, illetve a közepe alkotják. (A B nagycsaládtól az választja el, hogy ott a testfelület szimbolizálja a BENT helyeket.) Szintaktikai viselkedésük, szemantikai jellemzőik alapján három altípusra oszthatók, bár közös bennük az, hogy T-jük a test külső része.

1. Az elsőhöz tartozók igéi azt fejezik ki, hogy a test (az emberi érzékelés számára a testfelület) önnön síkjához képest mozdul el, mégpedig befelé, a test feltételezett középpontja felé. Az alapigék zömében nyomást, lefelé irányuló mozgást írnak le, a *be*-vel kötött szintagmát alkotnak, melyből a H, a 'magába' visszaható névmás, illetve 'a szóban forgó testbe' kifejezés hiányzik: *az ütéstől behorpadt a sisakja*. (Legközelebb talán a H1–T1 típusú változáshoz áll.) Az ellentétes irányú mozgást a tövükben kiemelkedést, kiugrást leíró *ki* igekötős igék jelenítik meg: *kimereszt*, *kidiülled*, *kiugrik*. Vö. – *beesik₄*, – *behorpad*, – *behorpaszt*, – *belapul*, – *bemélyed₁*, √ *bemélyeszt*, *benyom₃*, – *benyomódik*, – *beomlik_{1,2,3}*, – *berogy*, – *beroskad*, – *besüllyed₁*, – *besüllyeszt*, – *besüpped₁*, – *bevágódik₂*.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √√: hiányolt *be* igekötős forma.)

2. A test zártsága megbontható úgy, hogy egy darabot kiveszünk belőle, amit a *ki* igekötős igékkel jelenítünk meg (*kivág*, *kiszakít*), vagy úgy, hogy fedőrétegének folytonosságát megszüntetjük (*kilyukaszt*, *kibök*, *kilyukad*). De miképpen a *be*-vel képzett alakok példázzák, akképpen is, hogy egy másik testet kívülről bejuttatunk a belsejébe, felületét kívülről befelé irányulva valamiképpen megbontjuk. Nem véletlen tehát, hogy az ugyanazt a történést – az alanyi vagy tárgyi pozícióban álló H-ban lyuk, mélyedés, repedés keletkezését – a *ki* és *be* igekötős igékkel egyaránt megragadhatjuk, természetesen a folyamat más-más aspektusát kidomborítva: *A gyerekek kitörték/betörték az ablakot egy labdával.*; *Az ajka a széltől kirepedezett/berepedezett.*

A két igekötő jelentése közötti egybeesés magyarázata a kiinduló szerkezetek részleges egyezése. A *ki* igekötős igék létrejötté az 'egy darabot / egy darab + Vtranz/intranz + N₂-ból,-ből' ('egy darabot koptat / darab kopik a kabátból' → *kikop*

tatja a kabátot / kikopik a kabát) konstrukcióval magyarázható, vagyis a delativus-
ragos H válik tárggyá vagy alannyá a szintagmában. A *be*-vel állóknál a *hova?*
kérdésre válaszoló H-val történik ugyanez (H1–T1, ahol T a H része):

N₂-*ba-be* V + → *beV* + N₂(acc)
'a szövet**be** hasít' → *behasítja a szövetet*

N₁trajector V + N₂-*ba-be* → *beV* + N₂acc + (N₁trajector -*val,-vel*)
'labdát dob az ablak**ba**' → *bedobja az ablakot a labdával*

Vö.√ *bedob*₂, # *behasad*, # *behasít*_{1,2}, # *belyukad*, # *bereped*,√√ *berepeszt* –
*beront*_{2rég,kölb}, # *berúg*_{2,3}, # *beszakad*₂, # *beszakít*₁, # *betör*_{1,2sp}, # *betörik*₁, – *beüt*₅, –
*bever*₃, – *beüz*₁.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai
okokból nem létezik; √√: hiányolt *be* igekötős forma; #: a két ellentétes irányt jelölő igekötő je-
lentése hasonló.)

3. A test vázolt felosztása a külvilághoz közelebb levő és a belsejét jelké-
pező részekre hívhatta életre a testek középpontja felé irányulást még az előzők-
nél is határozottabban tükröző *bedől*_{1a,2}, *bedönt*₁, *bedűt*_{1tűp}, *befordít*₂, *begörbít*, –
*begyűr*₂, *behajlik*₁, *behajt*_{11,1}, *beszakad*₁, *betűr*₃, *betüremlik*, – *betűrődik*, *beugrik*_{5án},
alakokat. (Csak a – jeleknek nincs *ki* igekötős párjuk.)

A szoba terének felosztása nem tárgya dolgozatomnak, de a *befordul*₂, azaz
a 'fal felé' fordul jelentés arra enged következtetni, hogy a helyiségeket éppen
ellenkezőleg tagoljuk, hisz az asztalt *kiteszük a szoba közepére*, a szoba sarkába
viszont *behúzódnak*.

A TELJES, A NAGYOBB KINT VAN, A HIÁNYOS, A KISEBB BENT
Lakoff–Johnson-féle orientációs metaforapár (a *ki*-nél a BIMfel csoportot alkotja)
megítélésem szerint ugyancsak a test középpontjának BENT helyként való felfo-
gásával hozható összefüggésbe. Mindennapi tapasztalásunk, hogy a testek tömege,
térfogata úgy nő, hogy eredeti határaitak túllépik, mintegy kilépnek azokból, ha
ellenben a középpontjuk felé mozdul el tömegük, kisebbbednek. (Ezért találkozhat
a *be* szóban forgó funkciója az *össze* megegyező szerepével.) Ha meghíztunk, *ki-
gömbölyödtünk*, a ruhánkat *kiengedjük*, ha ellenben lefogytunk, *beszűkítjük*, *be-
vesszük*. Vö. – *beforr*_{1tűp} – *beszárad*, – *beszárit*_{1,2}, – *beszorít*, – *besajtol*₁, – *besűrít*,
– *besűrűsödik*, √√ *beszűkít*, √√ *beszűkül*, – *betűz*_{3,4}, – *bevesz*₉.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √√: hiányolt *be* igekötős változat.)

A3f: Körülhatárolt, körszerű test mint BENT hely, a testben lévő lyuk, rés
mint BENT hely. – (A *ki* igekötő klasszifikációjához képest új alcsoport, ott ugyanis
az ellentétes jelentésű, lyuk létrehozását megjelenítő igék egy részét az A3b argu-
mentumtípushoz tudtam rendelni.) Léteznek olyan tárgyak (kapu, tű, képeret, sa-
tu), amelyeknek meghatározó tulajdonságuk az, hogy nyílást alkotnak. A testekben
elhelyezkedő mélyedéseket, üregeket, lyukakat tartályként fogjuk fel, következés-
képpen ugyanúgy kisebb testek vagy anyagok helyezhetők beléjük, mint a konté-

nertárgyakba (A2). Igéik kétféle szintaktikai viselkedést mutatnak. Egy részük mindkét vonzatát megőrizve épül a mondatba. Ebben az esetben a mozgást végző tárgy, személy bekerülését jelenítik meg az illativusragos H-val jelölt üregbe: *befogta a vasat a satuba; befejelte a labdát a kapuba*. A félkövérrrel szedettek alapszavukban nevezik meg a H-t, ahova a T jut, így érthető módon kötött, kéttagú szintagma tagjai, ahol a tárgy tölti be a mozgást végző T, a szótó pedig a H szerepét (H2): 'rámába helyezte a képet' → *berámázta a képet*. A *beér_{2ritk,rég}*, – *befog₂*, *bekerít_{1,2}* *beszeg_{1,2,3ritk}* ugyancsak kéttagú szerkezetben jelenhet meg, s a *be* jelentése felcserélhető bennük a *körbe*, *körüli* igekötőszerű névutókkal. Vö. – *beállít₂*, – *becsíp₁*, *bedől₁*, *bedönt₂*, – *beerősít*, *befejel*, – *befog₃*, – *befoglal₁*, *befűz₁*, – *beillik₁*, – *bejelöl₂*, – *bekarikáz_z*, – *bekattan*, – *bekeretez*, √ *belő₂*, – *bemetsz₃*, – *berámáz*, √ *berűg₁*, – *besétál_{2sp,biz}*, – *beragaszt_{3sp,biz}* *beszakad₁*, *betol₂*, *beüt₁*, – *bevág_{2,5,6}*, – *bevágat*.

(V: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik.)

Jellegzetesnek mondható a *be* totális akcióminőséget kifejező szerepe is ezzel az argumentumfajtaival. A kötött szerkezetek a már ismert változások eredményeként jönnek létre. Az a) példák a H szintaktikai felértékelődését illusztrálják, amit a T instrumentalisragos bővítménnyé alakulása, esetleges elmaradása kísérhet (H1–T1):

- a) $N_{1acc} + V + N_{2-ba,-be} \rightarrow beV + N_{2acc} + (N_{1-val,-vel})$
 'földet hány az üregbe' → *behányja az üreget földdel*

Az alábbi b) típusú morfoszintaktikai változások során a T-k (amik néha az alapige főnévi származékai is lehetnek) az igetest részeivé válnak, a H-k pedig a tárgyias igék esetében tárggyá, az intranszítív formáknál alannyá lesznek (H1–T2):

- b) $N_{1acc} + tesz/rak/helyez + N_{2-ba,-be} \rightarrow beN_1V-l,-z, + N_{2acc}$
 'dugót tesz az üvegbe' → *bedugaszolja az üveget*

Vö. – *beáll₅*, – *becsinál₁*, – *bedesz_{káz_z}*, – *bedug₃*, – *bedugaszol*, – *bedugul₁*, – *beékel₂*, – *befagy₃*, – *befalaz_{1,3}*, – *befed₃*, – *befog₁*, – *beforr₁*, – *beforraszt_{1,2ánv}*, – *begyógyít*, – *begyógyul*, *behantol₁*, *behány₂*, – *beheged*, – *beköt_{1aw}* – *bekötöz₂*, – *benyel_{2ánv}*, – *beólmoz*, – *beragad₃*, – *beragaszt₂*, – *beront_{2rég,költb}* – *besároz_{2znép}*, – *beszegel_{1,2}*, – *besző_{2,3}*, – *betapaszt_{1,2}*, – *betapos₂*, – *betemet₁*, – *betetőz₁*, – *betol₂*, – *betölt_{3rég}*, # *betöm_{1,2}*, – *betömődik*, – *betűz_{2ritk}*, – *beüvegez*, – *bevarr₁*, – *bezáródik_{3,4}*.

(–: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; #: a *be* és *ki* jelentése hasonló.)

A *be* és *ki* szokásos szemantikai ellentéte ennél az alcsoportnál egymásba fonódó ok–okozati viszonyba ágyazható: 'egy darabot vés a **falból**' ≈ *kívési a falat* → 'rés/lyuk keletkezése' → 'vmi töm a résbe, lyukba' → *betömi a rést/lyukat vmivel*. Érdekes a viszonyuk az előző A3e család 2. altípusának némely tagjával is: míg azok lyuk, rés keletkezését fejezik ki (*bereped*, *behasad*), emezek azok megszűnését, megszüntetését.

A csoporthoz rendelhető néhány kiegészítő, kompletív akcióminőségű forma (– *beér*_{1b,3ritk,rég,4rég,5}, – *befog*_{8sp}, – *behoz*_{4áv,biz,5}, – *bepótol*, – *betetőz*_{2ritk,áv}, – *betetéz*, *bevár*₂), amely a 'hiány, elmaradás' és a rokon jelentésű H-k megszüntetését jeleníti meg: *bepótolta a hiányt*. A két ellentétes jelentésű igekötő összevetésekor itt is meglepődve tapasztalhatjuk tehát, hogy más-más okból, de azonos funkciók betöltésére alkalmasak: *kipótolja a pénzét* ('a megfelelő összegig pótolja'); *bepótolja a lemaradását*. Áttételesen ide tartozónak gondolom a *becserél*_{1,2ritk,rég}, *behelyettesít*, *be-tölt*_{3rég,7,8,9,10,11}, *bevált*_{1,2áv,3ritk} igéket is, hiszen egyik dolognak, tárgynak a másik helyébe kerülését, juttatását írják le. Hogy a két főnévi mondatrész közül melyiket is tekintjük a cselekvés térbeli végpontjának, a H-nak, és melyiket a befelé irányuló mozgás elszenvédőjének a *beváltotta a forintját dollárra*, *becserélte a régi hűtőgépét egy újra* szintagmákban? A megoldás kulcsát szerintem az alapigék jelentésében kell keresnünk: ha figyelembe vesszük, hogy ezek egy dolog másra történő cseréjét jelentik meg (*helyettesít* ≈ 'vminek a helyébe vmit helyez, tesz'), a *helyettesítse be a szavakat szinonimáikkal* mondathoz hasonlóban a tárgyat tekinthetjük egy feltételezett kiinduló szerkezet illativusragos H-jának ('a szavak helyébe'), az oda bejutó T-nek pedig az eszközhatározói bővítményt (H4: H3–T1).

A3g: Eltávolodott testek/testrészek KINT helyek ↔ összezárt testek/testrészek BENT helyek. – (Mivel a belső terekhez való kötésüket megalapozottabbnak tartom, módosítottam a *ki*-ről szóló dolgozatom felosztását: az ottani C főcsoporttal ellentétes jelentéseket soroltam ide.) Az összezárt testek, testrészek a zártság, hozzáférhetetlenség képzetét keltik, szétválásuk, egymástól való távolodásuk, elszakadásuk a nyitottságét, nyíltságét. A *ki* és *be* igekötők ebben az argumentumcsoportban ellentétpárokat alkotnak, amelyeknek alapigéje lehet ugyanaz (*begombol* – *kigombol*), de lehetnek antonimák is: *becsuk* – *kinyit*. Ahogy a *ki* igekötő szerepét átveheti a *szét*, úgy – kiváltképpen, ha az összetartozó testrészek a mozgást végző T-k – a *be* jelentését az *össze*: *begombolja/összegombolja a kabátját*. Hogy a H és T mily változása okozza 'az alapigében megjelölt cselekedettel zárt állapotba juttat vagy kerül' jelentést, nem egykönnyű megállapítani. A szerkezet szintaktikai kötöttségét eredményezheti a T2 típusú morfoszintaktikai átalakulás: az idézett *begombol* ige töve például a mozgást végző T, a többiben ellenben akár a T vagy a H is lehet az alapszó, mivel a zárt alkotó szerkezetet és annak mozgó részét egyaránt kifejezhetik. (Ezért szerepelhet a # jelűek valamely jelentése az A3f alcsoportban is.) A nem főnévi alapszavúaknál viszont a H homályos volta ('a nyílásba'?), hiánya eredményezi az új jelentésmozzanatot (H3). Vö. *beakaszt*₂, – *becsap*₁, *becsapódik*, √ *becsatol*₁, – *becsattan*, – *becsíp*₁, – *becsuk*₁, – *becsukódik*, *befon*₁, *befűz*_{1c,2}, *begombol*₁, *begombolkozik*_{1,2áv}, – *behajt*_{11,2}, – *behuny*_{1,2ritk,3áv,kötb}, – *behúz*₂, # *bekapcsol*₁, # *bekapcsolódik*₁, # √ *bekattan*, # *beköt*_{1a}, – *belakato-l*, √ *beretesz*_{el}, – *betes*_z, – *bevág*₃, *bevágódik*₁, *bezár*_{1,3,4áv}, – *bezáródik*_{1,2}, – *be-zárul*_{1,2áv}.

(√: a szótár nem tekinti önálló lexémának a *ki* igekötős alakot; –: a *ki* igekötős változat szemantikai okokból nem létezik; √√: hiányolt *be* igekötős változat; #: A3f csoportba is helyezhető.)

A4: Tárgyak csoportja, dolgok halmaza, vegyületek mint BENT helyek. – A *ki*-vel gazdag társulást (*kicsapódik*, *kikristályosodik*, *kiszűr* stb.) alkotó argu-

mentummal nem tudtam külön csoportot elkülöníteni, ami nem jelenti azt, hogy a más családokhoz sorolt alakok között nincsenek olyanok, amelyek akár itt is szerepelhetnének. A *beállít*_{4atív}, *beillik*_{2,3}, *beékel*_{1aatív,c}, *beékelődik*_{2atív}, – *bekebelez*₂, – *becikkelyez*, – *bekever*_{1,2,5}, *beolvad*₂, – *beolvaszt*₁ stb. például az A3b 'test' H-val is használhatók (A *tojást bekeverte a tésztába*), de a jelen 'csoport' jelentéskörbe tartozó H-val is előfordulnak. Ilyenkor az illativusragot felválthatja a közé: *a kék golyókat bekeverte a sárgák közé*. (E jelentésében helyettesítheti az *össze* is.)

A4Mcs2: EMBEREK TÁRSADALMI CSOPORTJA, TÖMEGE TARTÁLY. – Jóval népesebb társulás viszont a személy jelentésű T-nek valamely csoportba való bejutását, bekerülését kifejezőké. Az emberek kisebb-nagyobb, állandó vagy időleges csoportosulásainak zárt térként való conceptualizációját feltehetőleg zárt-ságuk, védettséget nyújtó képességük, illetve az a főként az egalitárius társadalmakban kárhoztatott tulajdonságuk segítette, hogy közösségi szabályaik, elveik az egyént szinte falként zárják körül, szabad mozgását, kiteljesedését akadályozzák. Egy közösségbe *beléphetünk* (akár egy terembe), *befogad* bennünket (mint az anyaföld); *kivetheti*, *kidobhatja* magából a neki nem tetsző tagjait, mint folyó a hordalékát – és még folytathatnám tovább azokat az érzékletes képeket, amik a szóban forgó metaforával alkotnak rendszert.

Talán a cselekvést minősítő akcióminőséggel (Seljakin 1987: 78) azonosítható jelentésváltozásnak lehetünk tanúi a *beválaszt*₂-ben: ha rosszul, előnytelenül választunk ki valamit, akkor *választunk be*. Ahogy a két igekötő viszonyára utaló jelekből kitűnik, ritkák az azonos alapigével képzett antonimák köztük: *beállít vkit a csapatba* ↔ *kiállít vkit a csapatból*, *beválaszt vkit a szervezetbe* ↔ *kiválaszt vkit a csoportból*. A jelöletlen formák inkább ellentétes jelentésű igékkel állíthatók párba: *befogad vkit* ↔ *kirekeszt, kitagad magából*. Vö. *beáll*₃, *beáramlik*_{2atív}, – *beavat*_{2rég}, √ *becsempészt*₃, – *becseppen*_{2atív,biz}, – *becsúszik*_{2atív}, – *beékel*_{1batív}, – *beépít*_{3atív,rossz}, – *beépül*_{2atív}, – *beférkőzik*_{1a}, – *befogad*₃, – *befurakodik*_{2atív}, – *behatal*_{2atív}, – *beházasodik*_{1,2}, – *beilleszkedik*_{2atív}, – *beilleszt*_{1batív}, – *beillik*_{2,3}, – *bejön*_{2atív}, *bekényszerít*, – *beköltözködik*_{2rég}, *belép*₄, – *belopakodik*_{2atív}, – *benőszül*_{1,2}, – *beolvad*₁, – *beolvaszt*_{2atív,3atív}, – *beoszt*_{2ritk}, – *bepottyan*_{2atív,biz}, *besorol*₁, – *beskatulyáz*, – *beszusterol*, – *beszervezt*₁, – *beszívárog*₃, – *betolakodik*_{2atív}, *beválaszt*₁, *beveszt*_{7,8atív}, √ *beviszt*_{2,4}.

(–: a *ki* igekötős párja szemantikai okokból nem létezik; √: hiányolt *ki* igekötős változat.)

A csoport, közösség metafora közvetettebb módon van jelen a dativusi esetragot követelő – *bekonferál*_{ritk,rég}, – *beköszönt*_{3ritk,rég}, – *bemond*_{4ritk,biz}, – *bemutakozik*_{2,3}, – *bemutat*₄ származékokban: *bekonferálta a számot (a közönségnek?)*; *mindig jókat mond be (a társaságnak?)*.

+A4Mcs3: A KÖZÖSSÉGI TUDAT TARTÁLY, AZ INFORMÁCIÓK TÁRGYAK, AMIK ABBA BEKERÜLNEK. – A tucatnyinál kevesebb ige sajátos viszonyban áll a megegyező kódú, de más alapigéjű *kihirdet*, *kiptetykál*, *kifecseg* stb. alakokkal. Míg a *ki* igekötős igék azt sugallják, hogy a közösség által tudott dolgok, röviden AZ ISMERT KINT VAN, a *be* ezzel ellentétesen éppen azt, hogy AZ ISMERT BENT VAN. Leginkább a háromtagú szintagmákban mutatkozik meg a szóban forgó metafora, ott ugyanis az illativusragos H megneveződik: *az eszmék lassan beszívárogta a köztudatba*; *nevét beírta a nemzet emlékezetébe*.

Vö. – *bevisz*_{5átv} – *beszivárogoz*₄ – *beír*_{2a} – *behat*_{2ritk} – *becsempészo*₃ – *becsúszik*_{3átv,ritk} – *bevezet*_{8,9} – *bedob*_{3átv}.

B: Felületek, síkok mint BENT helyek. – A testek történései nemegyszer a felületükre koncentrálódnak, ahogy ezt tapasztaltuk az A3e tömörülésnél. A jelen csoportosulás argumentumai abban térnek el amazokétól, hogy a BENT helyek egyedüli megtestesítőivé lépnek elő, vagyis átveszik a test belsejének ott még ellenpólusként szereplő funkcióját.

A térjelleg eltűnésének, a mélység hiányának, a felületi jegyek előtérbe kerülésének ékes grammatikai bizonyítéka az eredeti *-ba*, *-be* vonzat sublativusi ragra cserélődése. A kötött szintagma létrejöttét így már az ezzel a raggal ellátott H-nak a szintaktikai felértékelődése, tárgyá válása eredményezi (H1-T1):

N_{1acc} tesz, helyez $N_{2-ra,-re}$ (végig) $\rightarrow beV + N_{2acc}$
 'lakkot helyez a dobozra' $\rightarrow bevonja a dobozt$ (lakkal)

Az igekötő funkciója e szerkezetekben – egyetértve Kiefer Ferencsel és Ladányi Máriával – totális akcióminőség-képzés: a *be* alapigéjének teljes ráhatását fejezi ki a tárgy vagy az alany által megnevezett dolgokra, személyekre. (Felosztásainkban ennek ellenére vannak kisebb eltérések, például a náluk itt említett *bezsákol*, *bedobozol*, *beborítékol* típusú alakokat én az A2 családba soroltam.) Az igazán szép számú igét tartalmazó tömörülést tagjainak morfológiai és szemantikai jellemzői alapján két kisebb alkategóriába oszthatjuk. Leggazdagabbnak a H4 (H3–T2) típusú morfoszintaktikai változással megalkotott a) csoportosulás tűnik, mivel a képzési szabályok igazán a pillanat ihlette származékok megszületését teszik lehetővé: alapigéjük a T-t megnevező anyagnévből *-l*, *-z*, illetve *-s* képzős melléknévből *-ít*, *-ul* *-ül* verbumképzőkkel alkotott szó (*bezsélezi*, *belakozza a háját*; *benépesíti a vidéket*). Kiefer és Ladányi példái: *begivenchyzi a zsebkendőjét*, *beoxyzza a pattanását* (2000: 488.).

a) $N_1 acc$ helyez/rak + $N_{2-ra,-re}$ $\rightarrow beN_1V-z,-l, + N_2 acc$
 'aranyat tesz a tálcára (végig)' $\rightarrow bearanyozza a tálcat$
 Adjvá,-vé tesz + N_{1acc} $\rightarrow beV-ít$ $N_1 acc$
 'füvessé teszi az utat (végig)' $\rightarrow befűvesíti az utat$

Vö. – *bearanyoz*_{1,2átv,irod} – *beárnyékol*, – *beárnyékoz*, – *bebalzsamoz*, – *beboltoz*, – *bebőrsödik*, – *becukroz*_{1,2átv,irod,rég} – *becserepez*, – *becsúnyít*₁, *bedesz-káz*, – *beerdősít*, – *befásít*, – *befeketít*_{1,2átv} – *befüstöl*₁, – *befűvesít*, – *begyepese-dik*_{1,2átv} – *behálózo*_{1,2átv} – *behantol*_{2rég} – *behavaz*_{1,2átv,irod} – *bekever*_{3nép,költ,4nép,rég} – *bekormosodik*, – *bekormoz*, – *bekormozódik*, – *bekovásoz*, – *bekrétáz*_{1,2}, \surd *belak-koz*, – *belep*_{1,2,3ritk}, \surd *bemázol*, *bemeszel*, – *bemocskol*_{1,2átv} – *benedvesít*, – *benépe-sedik*, – *benépesít*_{1,2} – *benépesül*_{vál}, – *benyálaz*_{1,2átv,rossz} – *benyálkásít*, – *benyál-kásodik*, *beolajoz*_{1,2,3} – *beólmaz*₁ – *bepácol*_{2,3} – *bepiszkít*₁ – *bepiszkol*_{1,2átv} – *bepiszkolódik*, – *bereked*, – *berozsdásodik*_{1,2ritk,3átv,biz} – *besároz*_{1,3átv} – *besározo-dik*, – *besötétedik*_{2átv,rég} – *besugározo*₁ – *beszappanoz*, – *beszemetel*, – *beszeny-*

*nyez*_{1,2átv}, √√ *beszúnez*, *bevakol*, – *bevérez*, – *bevizez*, – *bevon*₂, – *bezománcol*_{1,2írod,ritk}
– *bezindelyez*, √ *beszúroz*_{1,2}.

(A trajector szerepű szótövek kiemelése itt a jelenség általános volta miatt feleslegesnek tűnt. √: hiányolt *ki* igekötős változat; √√ hiányolt *be* igekötős változat; –: a *ki* igekötős párja szemantikai okokból nem létezik.)

b) Ha az alapige általános jelentésű, a mozgást végző tárgy, dolog *-val*, *-vel* ragos bővítményként van jelen, a sublativusi ragos H pedig tárggyá vagy alannya lesz (H4:H3–T1):

N_1 (trajector)acc V + N_2 -ra,-re (végig) → *be*V + N_2 acc (N_1 -val,-vel)
'virágot fest a falra' (végig) → *befesti a falat virággal*

– *beaggat*₂, – *beborít*₁, – *beborul*₁, – *becsap*_{5ritk}, *bedörzsöl*, – *beecsetel*, *beépít*₂,
*beépül*₁, – *beér*_{3ritk,rég}, – *beereszt*₅, – *beesik*_{2ritk,írod} – *befagy*_{1,4,5átv,6átv}, – *befagyaszt*_{1,2átv},
– *befecskendez*_{2vált}, – *befed*_{1,2vált,4,5}, – *befedez*_{1,2írod,rég,3írod,rég}, – *befen*_{1nép}, *befest*_{1,2átv,írod},
– *befog*₉, – *befon*₂, – *befűj*₃, – *befut*_{11,3,4}, – *befuttat*_{2,3}, – *behint*_{1,2ritk} – *behord*₂, – *behűz*₄,
– *beír*_{4rég}, – *bekapál*₂, *beken*, – *bekever*_{3nép,költ,4nép,rég}, – *beköp*₃, – *beköt*₃, – *belehel*₂,
– *belocsol*, – *beoszt*₁, – *bepucol*₁, – *besóz*, – *besöpör*_{2írod} – *beszentel*, – *beszór*, – *be-*
*telepít*₂, – *betelepül*₂, – *betemet*₂, – *beterít*, *bevakol*, *bever*_{4ritk} – *bevon*₁, – *bevonódik*.

c) Intranszítív, nem egyirányú mozgást leíró igével álló alakjaik, amelyek mellett a H funkcióját zömében nagy kiterjedésű terek töltik be, a következők: – *bebarangol*, – *beér*_{3ritk,4rég}, – *befut*_{11,2}, – *behajóz*₁, – *bejár*_{2,3}, – *bejárat*₂, – *bekalandoz*_{1,2átv}, – *bekóborol*, – *belovagol*₂, – *benyargal*_{3,4,5átv,írod,ritk}, – *berepül*₃, – *beszágul*₂, – *beszalad*_{3ritk}, – *beutazik*_{1,2}, – *bevándorol*₂.

(–: szemantikai okokból hiányzó *ki* igekötős változat.)

Ha az ember *befut* valamely pályaszakaszt, konkrétan vagy képletesen, azt jelenti, hogy végigfutott azon, végigcsinálta. A 'végig' jelentéssel azonosítható jelen funkciója lehetett hatással a befejezést kifejező következő igékkel való megjelölésére: – *befejez*_{1,2,3,4,5}, – *befejeződik*, – *befellegzik*, – *bevégez*. (H-jukat a tövükben őrzik, T-jük pedig valamely tevékenység.) A 'vég' fogalma emellett összekapcsolódhat képzetünkben a mozgás megszűnésével is, valamely akadály képződésével a térben, miképpen azt a *befullad*_{1,2,3}, *bedöglik*, – *befog*_{8sp,bi} – *berekeszt*_{1vált}, – *beszüntet*, – *betilt*, – *bezár*₃, – *bezárul*_{2vált} igék igazolják.

3. Összegzés

Dolgozatomban immáron másodszor vállalkoztam egy igekötőnek az irányjelentés elvesztéséig vezető jelentésmódosulásának nyomon követésére az általam kidolgozott elméleti keret segítségével. A követett módszerek, a szintaktikai és szemantikai elemzések ötvözése, a *be* igekötős igék primer vonzatának tekinthető *hova?* kérdésre felelő argumentumok osztályozása, metaforává válásuk bevonása a rendszerezésbe csak megerősítették a *ki* hasonló vizsgálatainak eredményeit.

Miképpen a munkám summázatát adó 1. és 2. táblázatokból kitűnik, az igekötő szemantikai kifehéredése kétszintű, egymásból következő és egymással összefüggő mozgások folyamánya. Egyfelől a belső tereket megtestesítő A csoporttól a háromdimenziós tér lényegi jegyeit elvesztő B csoportig vezető lineáris, egymásba kapcsolódó jelentésmódosulások sorozata. De ami még ennél is lényegesebb: az A nagycsalád altípusain belül is kimutathatók különféle perfektív akcióminőségeket eredményező átalakulások. Ezek a történések az irányjelölő igekötős szintagma két meghatározó tagját, a BENT helyet megtestesítő illativusi határolót és a mozgást végző trajectort érintik, s gyakoriságuk, grammatikai minőségük a BENT helyek absztrakciójának mértékétől, konceptualizációjától függ.

A célul tűzött feladat összetettségéből következően az elemzések során több olyan kérdés is felmerült, amely további kutatásokat igényel. Így csak utaltam az alcsoportokban eltérő úton kialakult hasonló jelentésekre, nem foglalkoztam kellő részletességgel a *be* akcióminőség-jelölő funkcióival, de kimeríthetetlen területnek tűnik az ellentétes jelentésű igekötők formai-szemantikai viszonyának kérdésköre is.

2. táblázat: A *be* igekötő jelentésváltozásai

Kód	Példák	H jellege T jellege	Az illat. H-t és a T-t érintő változások típusa	Akcióminőség, kap- csolódó jelentések, a H-t vagy T-érintő változások típusa
A3a	<i>becsepegtet a szemébe, beolt</i>	H: emberi test T: anyag, dolog, tárgy	∅ H1–T1 (√H)	szaturatív: <i>besöröz,</i> <i>beiszik</i> H4:H3–T2 H3
A3aMet1	<i>a pillért beemelték</i>	H: dolog, tárgy, testrész helye T: dolog, tárgy, testrész	∅ (√H)	pontosság
A3aMet2	<i>becsempészett egy kis reményt a szívébe</i>	H: emberi test, lélek szív T: érzelem, fizikai állapot	∅	totális: <i>beijed,</i> <i>besavanyodik</i> H4:H3–T2
A3aMet3	<i>beárulta az ellenségnek</i>	Hm: emberi tudat T: titok, információ, személy	H3 √T	–
A3aMet4	<i>beszedte az adósságát</i>	Hm: az embert körülvevő tulajdon T: pénz, adósság stb.	H3	–
A3aMet7	<i>bebiflázta a verset</i>	Hm: tudat T: vers, szöveg, információ	H3 H2	–

Kód	Példák	H jellege T jellege	Az illat. H-t és a T-t érintő változások típusa	Akcióminőség, kap- csolódó jelentések, a H-t vagy T-érintő változások típusa
A3b	<i>a lövedék befűrödött a falba</i>	H: test T: egy másik test vagy anyag	∅ H1-T1 H2 H3 (H1-T2)	totális: <i>bebútoroz</i> H1-T2 <i>beragyog</i> H1-T1
A3bMte1	<i>bemelegedik</i>	Hm: test T: tulajdonság	–	totális: <i>bemelegít</i> H1-T2 <i>beesteledik</i> H4:H3-T2
A3c	<i>a föld benyelte a vizet</i>	H: föld T: tárgyak, anyagok	∅ H1	terminatív-rezultatív: <i>beszánt</i> H1-T1 láthatatlanság
A3d	<i>bepólyálta a gyereket</i>	H: burok T: kisebb test	∅ H2, H3	láthatatlanság, zárttság
A3e	1. <i>behorpadt a lökhárító</i> 2. <i>betörik az ablak</i> 3. <i>behajítja a szalvétát</i>	H: test T: ugyanaz a test, annak a felülethez közeli része	1. H1-T1 2. H1-T1 3. H1-T1	1. bemélyedés 2. lyuk, rés 3. kisebb test, testfelület
A3f	<i>befűzi a cémát a tübe beüvegezi az ablakot</i>	H: test által körülvelt vagy benne lévő lyuk, rés T: tárgy, anyag	∅ H2	totális: <i>betömi</i> <i>a lyukat</i> H1-T1 <i>bedugaszol</i> T2-H1 kompletív: <i>bepótol</i> , <i>bevár</i> H4:H3-T1
!A3g	<i>bezárja az ajtót</i>	H: eltávolodott testek, testrészek által létrehozott nyílás T: a nyílást létrehozó testek, testrészek	H2 T2 H3	zárt állapot, láthatatlanság
A4	<i>a kártyát bekeverte többi közé</i>	H: dolgok, tárgyak, emberek csoportja, halmaza T: egy tag	∅	–
A4Mcs2	<i>benősiült a családba belépett a rendbe</i>	H: emberek társadalmi csoportja T: egy tag ebből	∅ H3	–

Kód	Példák	H jellege T jellege	Az illat. H-t és a T-t érintő változások típusa	Akcióminőség, kap- csolódó jelentések, a H-t vagy T-érintő változások típusa
A4Mcs3	<i>a hírt beszívárogtatták a köztudatba</i>	H: köztudat, publikum T: titok, hír, információ	Ø (H3)	ismertség
B1	<i>bepűderezi az arcát befesti a falat</i>	H: testfelület T: festék, dísz stb.	–	totális ráhatás a) <i>bepűderez</i> H4:H3–T2 b) <i>befest</i> H4: H3–T1 (-val, -vel) terminatív: <i>bevégez</i> H3

A számozás hiányainak oka az, hogy a *be* kevesebb argumentummal kapcsolódik, mint a *ki*. A jelek magyarázata: Ø: a H és T változatlanul maradása; √: a szerkezetből hiányzó (de pótolható) tag; (); : ritka előfordulás; — a vizsgált jelenség hiánya; !: a *ki* felosztásában a C főcsoport.

SZAKIRODALOM

- Claudi, U.–Heine, B. 1986. On the metaphorical base of grammar. *Studies in Language* 10: 297–335.
- ÉrtSz. 1978. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Haspelmath, M. 1998. Does Grammaticalization need reanalysis. *Studies in Language* 22: 315–51.
- Heine, B.–Claudi, U.–Hünemeyer, Fr. 1991. From cognition to grammar – evidence from African languages. In: Traugott, E.–Heine, B. (eds.): *Approaches to Grammaticalization*. Amsterdam, Benjamins, 2. vols, 149–87.
- Horváth Katalin 1983. Transzformációs csoportok a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 115. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kosztolányi Dezső 1999. *Nyelv és lélek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. *A be igekötő kapcsolódási mintái*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors, We Live by*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Stanford, California.
- Lehmann, Ch. 1995. *Thoughts on grammaticalization*. München, Lincom Europa.
- Páll László 1999. A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Babes-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 1999. <http://mnnytud.arts.klte.hu/szilagy>.
- Rudzka-Ostyn, Brygida 1985. Metaphoric Processes in Word Formation. The case of prefixed verbs. In: Wolf Paprotté–René Dirven (eds.): *The ubiquity of metaphor*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Seljakin, M. A. 1987. Szposzobi dejsztvija v polje limitativnoszti. In: Bondarko, A. V. (szerk.): *Tyeorija funkcionalnoj grammatiki*. Leningrad, Nauka.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sweetser, E. E. 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. In: Axmaker, Sh.–A. Jaisser–Singmaster, H. (eds.): *Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Grammaticalization*. Berkeley, University of California, 389–405.

- Szili Katalin 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–88.
- Zsilka János 1966. A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. *Nyelvtudományi Értekezések* 53. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1973. *A nyelvi formák dialektikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1978. *Jelentés – integráció*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

Semantic changes of the preverb *be* 'in'

This paper undertakes tracing down the semantic changes of the Hungarian preverb *be* 'in' in the theoretical framework and with the methods the author set up during a similar discussion of the preverb *ki* 'out'. This means, practically speaking, that she amalgamates the relevant syntactic and semantic aspects with a cognitively-based classification of arguments of the 'where to' type that can be considered a primary argument type of verbs combined with *be*, as well as with a description of conceptualisation processes involving those arguments. As is revealed by Table 1 summarising the results of this investigation, the semantic bleaching of the preverb *be* is due to processes at two levels that are interrelated and follow from one another. On the one hand, we have to do with a series of linearly linked changes from group A, standing for increasingly abstract representations of three-dimensional IN places, to group B that involves no characteristics of 'internal space' at all. On the other hand, however, within the various subtypes of internal spaces, a number of events may have occurred that resulted in a perfectivising role of the preverb and its various Aktionsart-forming functions. The description of changes involving illative landmark and trajectory functions reveals that the frequency of those events, their grammatical quality and the subsequent modification of directional meanings depends on the degree of abstraction and conceptualisation of IN places.

Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban

0. Bevezetés

Dolgozatomban a nyelvhasználatnak három, egymással összefüggő jelenségét vizsgálom a családi nyelvi környezetre vonatkozóan.¹ A három vizsgált jelenség a nyelvművelő szakirodalomban és a szélesebb körű közbeszédben is sokat emlegetett nyelvi illem körébe tartozik. Elsődlegesen a nyelvi szocializáció mikéntjéről van szó: arról, hogy egy-egy felnővekvő generáció milyen szabályokat sajátít el az adott közösség normájaként (Kiss Jenő 1995: 86); vagyis: mire nevelődik.

¹ A bármely nem tegező forma megjelölésére használt terminust Deme László és Domonkosi Ágnes gyakorlatát követve from egybe (Deme 1999, Domonkosi 2002).

Úgy vélem, ezzel kapcsolatban hasznos lehet az is, ha adatokkal és arányszámok bemutatásával sikerül alátámasztani vagy megcáfolni a mindennapi nyelvhasználatból ismerősnek vélt megnyilvánulásokat; nemkülönben pedig az, ha eddig meg nem figyelt jelenségek, tendenciák nyomára sikerül bukkanni. Céлом, hogy saját gyűjtésem bemutatásával és elemzésével anyagot szolgáltatssak úgy a szociolingvisztikai, mint a nyelv művelő indíttatású kutatásoknak, ezzel hozzájárulva a megjelölt témák minél szélesebb körű feldolgozásához.

Az adatgyűjtést kérdőíves módszerrel végeztem – ez magyarázza, hogy nem szerepelnek a felsoroltak között bizonyos, talán a témából következően elvárható kérdések. Ilyen mindenekelőtt a magázás/tetszikelés vizsgálata: az efféle, bizonyos helyzetekben az egyén nyelvhasználatában is váltakozó jelenségre nem célravezető direkt formában rákérdezni (akár még interjúban sem); felderítéséhez első sorban részt vevő helyzetmegfigyelésre lenne szükség. Bár a kapott adatokat több megközelítésből is megkísérlem értékelni, tisztában vagyok vele, hogy a kérdőíves kutatásnak megvannak a korlátai (amennyiben például fennáll a veszély, hogy az adatközlők egy része nem a tényeket, hanem az általa ideálisnak tartott állapotot próbálja rögzíteni).

Az adatközlők kiválasztásának szempontja az volt, hogy szülőként legalább háromgenerációs egynyelvű családban éljenek. A vizsgálat középpontjában a szülők (adatközlők) és a gyerekek generációjának nyelvhasználata áll. Az elemzés, amikor a jelen helyzetet írja le, vázolja a törekvéseket, amelyek a fiatal és a legfiatalabb nemzedékeket jellemzik, s egyúttal az elvárásokat is, amelyekkel a felnövő gyermekgeneráció szembesül. (Nem vizsgálom az összes családi kapcsolatot, elsősorban az egymást egyenes ágon követő nemzedékek egymáshoz való viszonyára összpontosítok.)

Az anyaggyűjtéshez különböző tájegységeket és különböző településtípusokat választottam. Bár tudom, hogy az összegyűlt anyagmennyiség távol van a reprezentativitás szintjétől, úgy gondolom, bizonyos tanulságokkal így is szolgál; a gyűjtemény pedig bármikor tovább bővíthető. Adataim 240 értékelhetően kitöltött kérdőívből származnak. Az adatgyűjtés négy helyszínen folyt: a fővárosban (100 kérdőív), egy Baranya megyei kisvárosban, Szigetváron (60 kérdőív), egy Csongrád megyei faluban, Forráskúton (40 kérdőív) és egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei faluban, Arnóton (40 kérdőív).¹ A kérdőívek egy részét magam töltöttem ki személyesen, így módom nyílt az esetlegesen félreérthető kérdések pontosítására. A továbbiakat iskolákba küldtem el, azzal a kéréssel, hogy a pedagógus kollégák osszák szét a gyerekek között, megkérve őket: töltsék ki otthon szüleikkel.² A kérdőívnek az adatközlőkre vonatkozó kérdéseit – a vizsgálat esetleges kibővíthetősége érdekében – részletesebbre vettem annál, mint amit belőlük ebben az elemzésben fel kívántam használni. (Az adatok mennyisége ugyanis még nem elégséges ahhoz, hogy különböző szempontok szerint csoportosítva az adatköz-

¹ Arnót: 2500 fős település Miskolc mellett; Forráskút: 2100 fős település Szeged közelében; Szigetvár: 9500 fős város Pécestől dél-nyugatra.

² Szíves közreműködésükért köszönettel tartozom Áfráné Solymossy Juditnak (Arnót), Héjas In-nocenciának (Szigetvár), Liszka Gábornak (Budapest) és Marázné Sélei Erzsébetnek (Forráskút).

lőket, az egyes osztályokat megbízható eredménnyel lehetne jellemezni. Így első-sorban a kirajzolódó összképre koncentrálok, és csak a pregnánsnak látszó különbségekre térek ki – annak tudatában, hogy ezt is csak jelzésszerűen tehetem).

A vizsgálat a következő generációk nyelvhasználatába enged bepillantást: gyerekek (általában 9–13 évesek); szülők (általában 30–45 évesek); nagyszülők (általában 55–65 évesek); illetve a tegezés/nemtegezés témakörében a dédszülőkre is vonatkoznak kérdések (általában 75 fölött, vagy már nem élnek).

1. Tegezés/nemtegezés

A következő családi viszonyokban vizsgálom: gyerek – szülő; szülők egymás között; gyerek – anyai, apai nagyszülők; anya – szülei; apa – szülei; anya – anyósa, apósa; apa – anyósa, apósa; anyai és apai nagyszülők egymás között; anyai nagyszülők – apai nagyszülők; anyai nagyanya, nagyapa – saját szülei; apai nagyanya, nagyapa – saját szülei; anyai nagyanya, nagyapa szülei egymás között; apai nagyanya, nagyapa szülei egymás között. (Az előző bekezdésben foglaltak értelmében *szülön* az egész dolgozatban az adatközlői, körülbelül 30–35 éves generációt, *gyereken* az ő gyermekeiket értem; a *nagyszülők* az adatközlők szüleit, a *dédszülők* pedig az adatközlők nagyszüleit jelölik.)

A kérdőív végső formájában a három téma közül ebben szerepelt a legtöbb viszonyra vonatkozó kérdés. A próbavizsgálatként előzetesen kitöltetett kérdőívek alapján ugyanis kitűnt, hogy a szülők nagyszüleire – azaz a dédszülői generációra – vonatkozó adatok itt érkeznek be még értékelhető mennyiségben (míg a másik két téma esetében a dédszülőkkel kapcsolatban a vártnál jóval kevesebb válasz született).

A vizsgálat tárgya a tegezés/nemtegezés aránya az egyes családi kapcsolatokon belül, illetve az arányok változása az egymást követő generációk során városban és falun. (100%-nak számít az egy-egy viszonyfajtára beérkezett összes értékelhető válasz.) A részletes jellemzés a tegezés gyakoriságának sorrendje szerint halad a családi kapcsolatok sorában, míg az összefoglalásban a tegezés/nemtegezés használatára vonatkozó tendenciák kiemelése következik az azonos és a különböző szinten lévő generációkat illetően.

1.1. Részletes jellemzés. A kapott adatok – mindennapi tapasztalatainkkal egybevágóan – azt mutatják, hogy **teljes körű a tegeződés a szülők egymás közötti kapcsolatában és a gyerek-szülő viszonyban** városon és falun egyaránt.

Igen magas arányban **tegezik egymást a nagyszülők: 94,8%-ban**; vagyis a ma 55–65 éves korosztály házaspártagjai 5,2%-ban magázódnak egymással. Az adatok meglehetősen egyenletesen oszlanak el nagyvárosi és falusi, értelmiségi és néhány általános iskolai osztályt végzett nagyszülők között.

Szintén nagy arányban, **88,7%-ban tegezik a gyerekek a nagyszülőket**. Olykor előfordul, hogy nagyanyjukat tegezik, a nagyapjukat magázzák; néhány családban pedig váltakozik, hogy a gyerekek tegezőleg vagy nem tegezőleg fordulnak-e nagyszüleikhez. (Az adatközlők ilyenkor – válaszul az eldöntendő kérdésre – ezt írták be: „így is, úgy is” vagy: „is”.) Nagyobb arányú a tegezés a váro-

sokban, azon belül is a kisvárosban, Szigetváron; a falvakban pedig nagyon nagyok az eltérések: míg a borsodi faluban, Arnóton minden megkérdezett gyerek, akinek élnek a nagyszülei, tegező viszonyt jelölt meg, az alföldi faluban, Forráskúton viszont a gyerekek harmada nem tegezi nagyszüleit. A tegezés/nemtegezés aránya (a kettő hányadosa) településenként a következő: Budapest: 13,3; Szigetvár: 24,5; Forráskút: 2,2; Arnót: 30:0. A két falu közötti nagy különbség arra figyelmeztet, hogy a szokások, illemszabályok tájegységenként, falvanként is váltakoznak; ezen a téren például nem lehet egyszerűen nagyváros/falu leegyszerűsítésben gondolkodni.

A tegezés gyakorlati rendjében **az anyai nagyszülők és az apai nagyszülők közötti** viszony következik: a két házaspár tagjai **84,9%-ban tegeződnek** egymással. A 11,1%-os nem tegeződő viszony legnagyobb részét a vidéki lakosság köréből kerül ki. Olykor előfordul, hogy egymással a nők is tegeződnek és a férfiak is, de a nők a férfiakkal nincsenek tegező viszonyban. A tegezés/nemtegezés aránya (a kettő hányadosa) településenként a következő: Budapest: 18,5; Szigetvár: 6; Forráskút: 5; Arnót: 4,7.

A szülők 81,2%-ban tegezik a saját szüleiket (ezen belül a nők némileg gyakrabban, mint a férfiak). Néha mindkét nemnél előfordul, hogy az édesanyját tegezi, míg az édesapját nem, s a nőknél olyan eset is adódott, hogy az édesapját tegezi, és az édesanyját nem. A nemtegezés mindkét oldalon a falvakban a leggyakoribb (és gyakoribb férfiak, mint nők esetében), Budapesten jóval ritkább, s a legritkább a kisvárosban. (Hasonló összefüggés fedezhető fel az apa – anyós, após viszonyban; l. lentebb.) A tegezés/nemtegezés aránya (a kettő hányadosa) településenként a következő: Budapest: 11,7; Szigetvár: 17; Forráskút: 1,7; Arnót: 1,5.

A szülők nagyszüleinek házaspártagjai egymáshoz igen közel álló arányban, átlagosan pedig **56,3%-nyian tegezik egymást**; tehát a dédszülei, 75 év fölötti generációban nem áll egymástól távol a tegeződés és a nemtegeződés aránya. A nemtegezésben a kisebb települések járnak elől, de a két vizsgált falu között itt is jelentős különbség mutatkozik (akárcsak a gyerekek nagyszülökhöz való viszonyában): az alföldi faluban, Forráskúton ismét jóval kisebb a tegezés aránya, mint a borsodi kistelepülésen, Arnóton. A tegezés és a nemtegezés adatainak egymáshoz viszonyított aránya (a kettő hányadosa) településenként a következő: Budapest: 2,8; Szigetvár: 1,2; Forráskút: 0,3; Arnót: 1,7.

A nagyszülők saját szüleikhez való viszonyában a **tegezés aránya 31 %-os** (az apai ági és az anyai ági felmenők lényeges különbsége nélkül); ezen belül a nők magasabb arányban, 38,6%-ban tegezik (vagy tegezték a közelmúltban) a szüleiket, mint a férfiak, akiknél 23,4% a tegezés aránya. A nők és férfiak különbsége a szülők nagyszülökhöz való viszonyára emlékeztet (l. fentebb), itt jóval nagyobb azonban a két nem közötti különbség. Olykor előfordul, hogy a nagyszülő szüleinek egyikét tegezi, másikat nem tegezi; van példa arra is, hogy a nő édesanyját tegezi, édesapját nem – és a fordítottjára is, s ugyanez a helyzet a férfi esetében. A nemtegezés minden település(típus)on belül többségben van, minél kisebb a településfajta, annál inkább. A két falu között azonban ismét különbség mutatkozik: az alföldi kistelepülésen kisebb arányú a tegeződés, mint a borsodi faluban. (Hasonló jelenséget lehet megfigyelni a gyerekek nagyszülökhöz való viszonyában,

valamint a dédszülők házaspártagjainak egymáshoz való viszonyában; l. fentebb). A tegezés/nemtegezés aránya (a kettő hányadosa) az egyes településeken belül: Budapest: 0,7; Szigetvár: 0,5; Forráskút: 0,2; Arnót: 0,4.

A legkisebb a tegezés százalékos aránya az apa – anyós, após és az anya – anyós, após viszonyban: az előbbiben **25%-os**, az utóbbiban **16,5%-os**. Több adat van rá, hogy nemek szerint különböző a helyzet: az anya az anyósát tegezi, míg az apósát nem; apa az apósát tegezi, míg az anyósát nem, illetve az apa az anyósát tegezi, és az apósát nem. Minden település(típus)on többségben van a nem-tegezés aránya, falusi környezetben még inkább, mint városiban. A tegezés/nem-tegezés aránya (a kettő hányadosa) az egyes településeken: anya – anyós, após viszonylatban: Budapest: 0,3; Szigetvár: 0,3; Forráskút: 0,1; Arnót: 0,06; apa – anyós, após viszonylatban: Budapest: 0,4; Szigetvár: 1,1; Forráskút: 0,05; Arnót: 0,01. Feltűnő, hogy a kisvárosban a tegező viszony gyakoribb, mint a fővárosban (ahogyan ezt fentebb más adatokkal kapcsolatban is megfigyelhettük).

Táblázat: tegezés/nemtegezés a családban

	tegezi	nem tegezi	vegyesen*
A gyerekek a szüleiket	100%	0%	
Az anya és az apa egymást	100%	0%	
A gyerekek az anyai nagyszüleiket	89,4%	8,6%	2%
A gyerekek az apai nagyszüleiket	88%	9%	3%
Az anya a saját szüleit	84,6%	12,7%	2,7%
Az apa a saját szüleit	77,9%	21,1%	1%
Az anya az apa szüleit (anyósát, apósát)	16,5%	77,7%	5,8%
Az apa az anya szüleit (anyósát, apósát)	25%	69,8%	5,2%
Az anyai nagyszülők egymást	96%	4%	
Az apai nagyszülők egymást	93,5%	6,5%	
Az anyai és az apai nagyszülők egymást	84,9%	11,1%	
Az anyai nagyanya a saját szüleit	39,4%	57,6%	3%
Az anyai nagyapa a saját szüleit	22,8%	75%	2,2%
Az apai nagyanya a saját szüleit	37,8%	62,2%	
Az apai nagyapa a saját szüleit	24%	76%	
Az anyai nagyanya szülei egymást	58%	42%	
Az anyai nagyapa szülei egymást	52%	48%	
Az apai nagyanya szülei egymást	58,6%	41,4%	
Az apai nagyapa szülei egymást	56,5%	43,5%	

* Vegyesen: 1. A párok tagjai közül valamelyiket tegezik, valamelyiket nem (részletesen l. fentebb).
2. Itt kapott helyet a gyerekek anyai nagyszülökhöz való viszonyában az 1% „is-is”, a gyerekek apai nagyszülökhöz való viszonyában pedig a 2% „is-is”.

1.2. Összefoglalás: a tegezés/nemtegezés. Árnyaltabban bemutatva azt a közismert tényt, hogy napjainkban a családi viszonyokban egyértelműen a tegeződés az uralkodó forma, az adatok alapján a következőket lehet elmondani.

Az egy szinten lévő nemzedékek tagjai közötti tegeződés aránya korosztályonként lényeges különbségeket mutat (vö. Domonkosi 2002: 71–2).

A szülői generáció tagjai – a mai 30–45 évesek – teljes körben tegeződnek egymással; s bár akadt felmérés, amely – jó két évtizede – talált magázódó házaspárokat az akkori fiatalok körében (Guszkova Antonyina 1981: 28), a hasonló esetek szórványosak lehetnek. A nagyszülői korosztály – a mai 55–65 évesek – házaspártagjai csekély arányban magázódnak egymással, s majdnem ugyanilyen kicsi a magázódás mértéke ugyanennek a korosztálynak az anyóستársi – apóستársi viszonyában is. Lényegesen gyakrabban magázzák viszont egymást a dédszülői generáció tagjai – a körülbelül 75 év felettiek –; itt a magázás aránya nem sokkal marad el a tegezéstől. A tegeződés gyors terjedése tehát jól megfigyelhető a három generáció egymásutánjában.

A különböző korosztályok egymáshoz való kapcsolatában is szembetűnőek a tegeződési szokások különbségei.

A mindenkori szülő – gyerek viszonyban dinamikusabban terjedt el a tegeződés, mint az ugyanazon korosztályok tagjai közötti kapcsolatokban; a korábbi egymást követő nemzedékek között nagyobbak a különbségek a tegezés – nemtegezés arányában, míg a folyamat mára ugyanúgy a teljes körű tegezésbe torkollik. A szülők még nem elhanyagolható mértékben magázzák (vagy tetszikelik) saját szüleiket, a nagyszülői korosztályban pedig számottevően nagyobb a nemtegezés aránya. Az általánossá vált tegeződésbe beleolvadt az a nemek közötti különbség, amely mind a szülői, mind a nagyszülői generációra jellemző volt, ahol is az adatok tanúsága szerint a szülők a fiúkat nagyobb arányban szoktatták a magázásra, mint a lányokat.

A szülőknek az anyósukhoz, apósukhoz való viszonyában egyértelműen a nemtegezés a meghatározó (vö. Domonkosi 2002: 110), nyilván a generációs különbséggel és a rokonság nem vér szerinti mivoltával magyarázhatóan: felnőtt ember kerül családi kapcsolatba nála egy korosztállyal idősebb emberekkel. (Az anya ritkábban tegezi az apa szüleit, mint az apa az anya felmenőit, ami összefügg a két mondattal fentebb megállapított ténnyel.) Ez a családi kapcsolat tehát az elsődleges terep a családban élő gyermekek számára, hogy elsajátítsa a nemtegezés szabályait (mint passzív tudást).

A gyerek – nagyszülő kapcsolatban viszont a tegezés a meghatározó: az unokák mintegy 90%-a tegezi nagyszüleit (vö. Domonkosi 2002: 88–9). Akadnak családok, ahol a szülők még magázzák, de az unokák már tegeznek a nagyszülőket (vö. Deme 1999: 65), ez azonban a vizsgált anyag alapján nem látszik túl gyakornak. A kétféle kapcsolatban megnyilvánuló magázás aránya közel áll egymáshoz, mutatva, hogy hozzávetőleg hasonló ütemben terjedt el a tegezés mind a kettőben. Míg a nagyszüleit (vagy esetleg oldalági rokonait) magázó gyermekek a családon belüli környezetükben tanulják meg a nemtegezés szabályait, a nagyszüleikkel (és más rokonaikkal) tegeződő kapcsolatban lévőknek viszont a tágabb környezetükben kell elsajátítaniuk ezeket. (S a nyelvi illemmel csak akkor van baj, ha ott sem tanulják meg idejében ezeket a szabályokat.)

Napjainkban még általában valamivel nagyobb a nemtegeződés aránya a falvakban, mint a városokban, bár láttunk példákat, hogy a szokások falvanként is igen különbözőek lehetnek. A vizsgált kisváros többször is kitűnik a települések sorából a tegező formák többségével. Ez a tény abban lelheti magyarázatát, hogy

itt – azon is túlmenően, hogy „városias módon” már elhalványultak a magázó hagyományok – a nagyvárosinál általában nagyobb földrajzi közelségben élő generációk közvetlenebb kapcsolatban vannak egymással (s ez ma a tegeződésben nyilvánul meg).

2. A köszönésformák

A következő családi viszonylatokban vizsgálom a köszönésformákat: a szülők egymás közötti köszönése, a szülők gyerekeknek való és a gyerekek szülőknek való köszönése, a gyerekek anyai és apai nagyszülőknek szóló üdvözlése, az anyai és az apai nagyszülők gyerekeknek szóló üdvözlése, az anya és az apa saját szüleinek, illetve házastársa szüleinek való köszönése. Nem vizsgálom a köszönési és megszólítási formák együttállását, sem a köszönéspótló megnyilvánulásokat, mivel kérdőívvel ezek kevésbé, sokkal inkább interjúval vagy helyzetmegfigyeléssel lennének összegyűjthetők.

A részletes jellemzésben a köszönésformákat gyakorisági rendben veszem sorra, s ezen belül utalok a különböző kapcsolatokban való előfordulásukra. (Azt, hogy a haladási rendben a szóelőfordulást veszem fő szempontnak, az indokolja, hogy a köszönések nagy része sokféle családi viszonyban szerepel.) A fejezet végén lévő táblázatokban viszont a köszönésformák a nagyobb áttekinthetőség érdekében kapcsolatonkénti lebontásban láthatók. Az összefoglalásban azokat a tendenciákat emelem ki, amelyek a vizsgált anyag alapján a legegységelműbbnek tűnnek a családi köszönési szokásokkal kapcsolatban.

Mivel voltak, akik egy választ, és voltak, akik többet írtak be, az adatokból kétféle számsort készítettem (teljes válasz / részválasz); a százalékos mutatók az áttekinthetőség érdekében minden esetben az egy választ adók feleleteinek alapján készültek, a gyakorisági jellemzésnél azonban figyelembe vettem a részválaszként számon tartott adatokat is.

2.1. Részletes jellemzés. A köszönésformák nagy része csak tegező, illetve tegező és nemtegező környezetben használatos, kisebb részük csak nemtegező környezetben jelenik meg.

2.1.1. Tegezéssel használatos köszönésformák. Mindennapi tapasztalatainkkal, a családon belüli tegeződés meghatározó mivoltával, valamint a közelmúltban készült ilyen irányú felmérések eredményeivel egybevégezve az itt vizsgált anyagban is – mind nagyvárosban, mind kis falvakban – a *szia* mutatkozik a leggyakoribb köszönésformának, uralva a családi kapcsolatok szinte minden vonatkozását (l. pl. Kiss 1993: 212, Dóra 1999: 23 stb.). Kisebbségben csupán az após, anyós szülők általi üdvözlésében marad (ahol a *csókolom* a leginkább használatos forma; l. lentebb).

A *szia* a többi formához mérten a legnagyobb arányú, 94%-os a szülők gyerekeknek szóló üdvözlésében az egy választ beírók körében, és a több választ beírók között is a megemlített formák egyike leggyakrabban ez a köszönés. Majdnem ugyanilyen nagyarányú a szülők egymásnak szóló köszönésében, és a több választ beírók között itt is kivételesnek számít, ha valaki nem említette meg a leg-

sűrűbben használatos formák egyikeként. A további kapcsolatok legtöbbszörében is közel ilyen gyakori a forma (a gyerekek köszönése a szülőknek és a nagyszülőknek, a nagyszülők köszönése a gyerekeknek, a szülők köszönése saját szüleiknek). Ugyanakkor az anya az apa szüleinek mindössze 15%-os, az apa az anya szüleinek 28,5%-os gyakorisággal köszön *szüával*. A két utóbbi adatot az anyós, após – vő, meny viszonyban uralkodó nemtegezés, eltérésüket a nemek közötti tegezési-nemtegezési aránybeli különbség magyarázza (l. fentebb).

A tegezéssel használatos köszönések közül a *szervusz~szerbusz* örvend a legnagyobb népszerűségnek a *szia* után. Az adatok tanúsága szerint a nagyszülők unokáiknak szóló üdvözlésében hangzik el a legtöbbször: az összes beírt köszönéshez viszonyítva 29,7%-os arányban, és a több köszönést említőknek mintegy a fele a *szervusz~szerbuszt* is megjelöli. A *szervusz~szerbusz* – a *szüához* hasonlóan – az összes vizsgált viszonylatban szerepel, de többnyire csekély arányban. A több választ adók a *szia* mellett említik; leggyakrabban a szülők egymás közti köszönésének változataként.

A *helló~heló* a következő forma a tegezéssel használatos köszönések gyakorisági listáján. Ez is minden viszonylatban szerepel, főként más köszönések társaságában; némelyikben csak ritka részválaszként (a nagyszülők unokának szóló üdvözlésében, valamint a vő, meny anyósna, apósna szóló üdvözlésében). Az adatok átlagos aránya a *szervusz~szerbusz*éra emlékeztet. A több választ adók többnyire a *szia* mellett említik.

A további tegezéssel járó köszönési formák közül regisztrálhatók még a következők.

Puszi: szórványos esetektől eltekintve elsősorban több más köszönésforma társaságában említették az adatközlők csaknem az összes viszonylatban. Legtöbbször a szülők egymás közötti köszönéseként fordul elő; hiányzik viszont a nagyszülők unokának való köszönéslistájáról.

Csá: szintén elsősorban más köszönésformákkal együtt említik. Csak a gyerekek és a szülők köszönései között szerepel (a gyerekek a szülőknek és a nagyszülőknek, valamint a szülők a gyerekeknek).

Önállóan is, és más köszönésekkel együtt is szórványosan használják a *szervaszt* (a szülők köszönése egymásnak és a nagyszülők köszönése az unokáknak), és a *csót* (gyerekek köszönése a szülőknek és nagyszülőknek, valamint a szülők és nagyszülők köszönése a gyerekeknek). Más köszönések – a *szia*, *helló~heló* – társaságában, részválaszként említik a *csáót* (szülők egymás közti köszönése, gyerekek köszönése a szülőnek, szülő köszönése a gyerekeknek) és a *hahót* (a szülők egymás közti köszönése, a gyerekek köszönése a szülőknek). Kivételesen fordulnak csak elő a következő formák: *csókollak*, *sziamia*, *sziamiaú*, *jó estéket* (szülők egymás között); *szüli* (szülők gyerekeknek); *puszika* (apa a szüleinek); *szasz* és *halihó* (gyerekek szülőknek).

2.1.2. Tegezéssel és nemtegezéssel is használatos köszönésformák. A köszönési formák egy része, bár többnyire nemtegező környezetben fordul elő, tegezéssel együtt is megjelenik.

A legnagyobb számban előforduló ilyen köszönés a *csókolom*. Mint fentebb már szóba került, leggyakoribb a szülők és anyósuk, apósuk viszonyában. A nők

gyakrabban használják: az anyák az összes itt előforduló köszönésfajta 70,2%-ában, míg az apák csak 49,3%-ában. A több köszönést számon tartók a *jó napot, jó reggelt, jó estét* formákkal használják felváltva. A *csókolom* a következő viszonylatokban fordul még elő: a gyerekek és a nagyszülők kapcsolatában, az anya és az apa saját szüleinek szóló üdvözlésében. Gyerek – szülő viszonylatban nem jelentkezik. Bár elsősorban a nemtegező beszédkörnyezetre jellemző – a szülő – anyós, após kapcsolatban való elterjedtsége is ezzel függ össze –, sokszor megjelenik tegezéssel is: legtöbbször az unoka nagyszülőnek szóló üdvözlésében, de nemritkán a szülők saját szüleikhez vagy anyósukhoz, apósukhoz fordulásában is. Ezekben az esetekben tegezéssel használatos köszönéssel is váltakozhat, a *szíát* többen is megjelölték ilyenként.

Gyakorisági rendben a *jó napot* következik a *csókolom* után, előfordulása azonban sokkal ritkább. Családon belül ez a forma a szülő – anyós, após kapcsolatban a legelterjedtebb. Használatos még szórványosan a szülőknek saját szüleikhez intézett köszönésében; itt tegező környezetben is előfordul. Viszonylag sok adatközlő megemlítette a *jó reggelt, jó estét, jó éjszakát* formákat is; az adatok a különböző kapcsolatok között igen nagy szóródást mutatnak, s általában nem is önmagukban, hanem más köszönésekkel együtt szerepelnek. Tegező használatukban leggyakrabban a *szíával* váltakoznak, nemtegező használatukban pedig a *csókolommal*.

Ritka használatú köszönések – már, illetve még – a *kezét csókolom ~ kezicsókolom*, az *adjon Isten* és a *csók*.

A *kezét csókolom ~ kezicsókolom* a szülők saját szüleiknek, illetve anyósuknak, apósuknak szóló üdvözlésében fordul elő szórványosan.

Az *adjon Isten* szinte kivételesnek tekinthető adatai két falun élő család nyelvhasználatából származnak (Forráskútról); az apa saját szüleinek való köszönése az egyik előfordulásban tegező, a másikban magázó; az apa anyósának, apósának szóló üdvözlése mindkét esetben nemtegező környezetben jelenik meg.

A *csók* városban tűnik fel szórványosan, az anya anyósának, apósának és az apa saját szüleinek szóló üdvözlésében.

2.1.3. Nemtegezéssel használatos köszönésformák. A gyűjtött anyagban mindössze két ritka köszönés mutatkozik ilyennek: a *dicsértessék* és a *kívánok*.

A *dicsértessék* néhány falun (Forráskúton) élő adatközlőnél bukkan fel. Az esetek egy részében valamelyik szülő használja mind szüleinek, mind apósának, anyósának szóló üdvözlésében, más esetekben a szülő csak saját szülei üdvözlésére szánja (míg az anyósának, apósának *csókolommal* köszön).

A *kívánokot* (mind a fővárosban, mind vidéken) csak elvétve jegyezték fel az adatközlők mint az anya és az apa anyósának, apósának szóló köszönést. Minden esetben más köszönésformával (a *csókolommal*) váltakozik.

Táblázatok a köszönésformák kapcsolatonkénti megoszlásáról az egy választ beírók körében:

A gyerekek köszönése a szülőknek

<i>Szia</i>	88,2%
<i>Helló~heló</i>	6,7%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	2,1%
<i>Szevasz</i>	1%
<i>Szasz</i>	1%
<i>Csá</i>	1%

A szülők köszönése a gyerekeknek

<i>Szia</i>	94%
<i>Helló~heló</i>	2,4%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	2,4%
<i>Cső</i>	1,2%

A szülők köszönése egymásnak

<i>Szia</i>	89,6%
<i>Helló~heló</i>	5,2%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	3,9%
<i>Csókkollak</i>	1,3%

A gyerekek köszönése az anyai nagyszülőknek

<i>Szia</i>	79,1%
<i>Csókolom</i>	17,6%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	2,2%
<i>Helló~heló</i>	1,1%

A gyerekek köszönése az apai nagyszülőknek

<i>Szia</i>	77%
<i>Csókolom</i>	20,8%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	1,1%
<i>Szia vagy csókolom</i>	1,1%

Az anyai nagyszülők köszönése a gyerekeknek

<i>Szia</i>	69,4%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	28,4%
<i>Szevasz</i>	2,2%

Az apai nagyszülők köszönése a gyerekeknek

<i>Szia</i>	67,8%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	31%
<i>Szevasz</i>	1,2%

Az anya köszönése saját szüleinek

<i>Szia</i>	75%
<i>Csókolom</i>	11,4%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	4,6%
<i>Csókolom és szia, szervusz*</i>	3,5%
<i>Helló~heló</i>	1,1%
<i>Cső</i>	1,1%
<i>Kezét csókolom ~ kezicsókolom</i>	1,1%
<i>Dicsértessék</i>	1,1%
<i>Szia vagy csókolom</i>	1,1%

* Nemek szerinti megszólásban: általában az édesanyának szól a *csókolom* (de ellenpélda is van).

Az apa köszönése saját szüleinek

<i>Szia</i>	64,1%
<i>Csókolom</i>	18,5%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	6,5%
<i>Jó napot stb.</i>	3,2%
<i>Helló~heló</i>	2,2%
<i>Csók</i>	1,1%
<i>Kezét csókolom ~ kezicsókolom</i>	1,1%
<i>Adjon Isten</i>	1,1%
<i>Dicsértessék</i>	1,1%
<i>Csókolom és jó napot*</i>	1,1%

* Nemek szerinti megszólásban: az édesanyának szól a *csókolom*.

Az anya köszönése az apa szüleinek

<i>Csókolom</i>	70,2%
<i>Szia</i>	15%
<i>Jó napot stb.</i>	5,8%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	3,4%
<i>Jó napot, csókolom és szia*</i>	3,4%
<i>Csók</i>	1,1%
<i>Dicsértessék</i>	1,1%

* Nemek szerinti megszólásban: az anyósnak szól a *szia*.

Az apa köszönése az anya szüleinek

<i>Csókolom</i>	49,3%
<i>Szia</i>	28,5%
<i>Jó napot stb.</i>	7,4%
<i>Csókolom és szia, szervusz, helló, jó napot*</i>	6,2%
<i>Szervusz~szerbusz</i>	3,6%
<i>Kezét csókolom ~ kezicsókolom</i>	2,4%
<i>Puszi</i>	1,3%
<i>Adjon Isten</i>	1,3%

* Nemek szerinti megszólásban: minden esetben az anyósnak szól a *csókolom*.

2.2. Összefoglalás: a köszönésformák. A családi kapcsolatokban két – tegezéssel együtt járó – köszönésforma van, amely minden viszonyban megjelenik: a *szia* és a *szervusz~szerbusz*. A *szia* – amely pár évtizede még argónak minősített, és amelyet a Magyar nyelv értelmező szótára annak idején még a fiatalok nyelvére jellemző szóként tartott számon – magasan uralja szinte az összes kapcsolatot (kivéve a szülők és az anyós, após viszonyát). A *szervusz~szerbusz* a nagyszülői (55–65 éves) nemzedék nyelvhasználatában van jelen gyakrabban; az ő fiatalok-
 rukban vált divatos köszönésformává (Kiss 1993: 213), de azután visszaszorult, s a mostani fiatalabbak már ritkán használják. A tegező köszönések körében, ha egy-egy forma kevés adattal képviselteti is magát, igen színes a paletta, amelyen megjelennek és többféle kapcsolatba is behatolnak a legifjabbak nyelvhasználatában népszerű formák: *hellóheló*, *hahó*, *halihó*, *puzzi(ka)*, *csáo* és utóbbi játékos-torzított változatai: *csá*, *cső*. Ha egy-egy köszönést a szülők gyakrabban használt formaként tartanak számon, pláne, ha maguk is átveszik, mutatja, hogy nem találják elvetendőnek, illetlennek; a két utóbb említett köszönés például mostanában válik ilyen többé-kevésbé elfogadott formává. A *helló~heló* és a még újabbak példája azt is szemlélteti, hogy a fiatalos közvetlenségre jellemző formák – legalábbis terjedésük jelenlegi szakaszában – némileg megtorpannak azoknál a kapcsolatoknál, amelyekben a nagyobb tiszteletadás vagy a nagyobb távolságtartás kívánalma, szokása sejthető; így az unókák nagyszülőknek és a szülők anyósuknak, apósuknak szóló üdvözlésében. (Az összesfajta elhangzó köszönés ennél egyébként természetesen jóval többféle, a kérdőív csak a leggyakrabban, tehát a szokásszerűen használt formákra kérdezett rá.)

A tegezéssel és nemtegezéssel is használatos köszönések körében a *csókolom* örvend a legnagyobb népszerűségnek. A szülők anyósuknak, apósuknak való köszönésformái között a leggyakoribb, az unókák nagyszülőknek szóló köszönései között pedig – a *sziát* követően – a második helyen áll (s még további családi viszonylatokban is használják). Gyakrabban használatos nemtegező környezetben, de mindenfajta kapcsolatban előfordul tegező környezetben is. Sokkal ritkábban használatosak családon belül a *jó reggelt*, *jó napot*, *jó estét*, *jó éjszakát*. Szórványosan fordul csak elő – minden esetben a 30–45 éves korosztály körében – a *kezét csókolom ~ kezicsókolom* (amelyet bő két évtizede még a felnőtteknek szóló gyermekköszönések első helyére sorolt Balázs Géza, 1993: 39), valamint a *csók* és az *adjon Isten* köszönés; az előbbi kettő adatai városi, az utóbbi kettőé falusi környezetből származnak.

Kizárólag nemtegező formákkal két ritka köszönési forma fordult elő: a *dicseréssék* és a napszakokra utaló köszönésekből rövidített *kívánok*, mind a kettő a 30–45 évesek nyelvhasználatában; az előbbi falun, az utóbbi városban és falun is.

3. A megszólításformák

A megszólításokat a következő családi viszonyokban vizsgálom: a szülők közötti megszólítások, a gyerekek édesanyjukhoz és édesapjukhoz intézett megszólításai, az anya és az apa saját szüleinek, valamint egymás szüleinek (anyósuknak, apósuknak) a megszólítása, a gyerekek nagyszüleikhez szóló megszólítása.

A megszólítások sorában kizárólag a nominális megszólításokat regisztrálom. A személynevet, a személynévből alkotott becenevet és bármelyiknek a birtokos személyjeles alakját „néven szólítás” alatt foglalom össze, részben mivel az alakokat sokan változtatják, részben pedig azért is, mert nem annyira családi viszonyonként, hanem elsősorban nevenként változó, melyik kívánczik inkább becéző alak kimondására, s melyik kevésbé. Összegyűjtöttem viszont a családi szerepekre vonatkozó összes beírt megszólítást, az alapalakokat, a becéző változatokat és a birtokos személyjeles formákat egyaránt. Számon tartok továbbá egy becenevi kategóriát, amelybe mind a „hagyományos” becézéseket, mind a sajátos, családi becenevi formákat: az egyéni, játékos szóalkotással keletkezett, többnyire csak a családtagok által elemezhető megszólításokat is besorolom.

A részletes jellemzésben a megszólított neme szerint haladok a családi viszonytípusok sorában, a táblázatokban azonban a viszonytípusokon belül egymás mellé teszem a két nem megszólításait. Az összefoglalásban a legjellemzőbbnek mutató tendenciákat emelem ki. Mivel voltak, akik egy választ, és voltak, akik többet írtak be, az adatokból kétféle számsort készítettem (teljes válasz / részválasz); a százalékos mutatók az áttekinthetőség érdekében az egy választ adók feleleteinek alapján készültek, a gyakorisági jellemzésnél azonban figyelembe vettem a részválaszként számon tartott adatokat is. Mivel ebben a témában, lévén a három vizsgált terület közül a legszemélyesebb jellegű, valószínűleg erősebbek az egyes családok saját hagyományai, ritkábban (például nyelvjárási jelenségek esetében) kockáztatok csak meg a települések közötti hasonlóságokra vagy eltérésekre vonatkozó megállapításokat.

3.1. Részletes jellemzés. Először a nőket, azután a férfiakat illető megszólítások következnek.

3.1.1. A nőkhöz szóló megszólítások a következők.

3.1.1.1. A gyerekek édesanyjukhoz címzett megszólításaiban az anyai szerepre utalás a meghatározó. Az elvétve előforduló néven szólítás adatai Budapestről származnak.

A leggyakoribb megszólítás – 64%-kal – az *Anya*, és az összes adatközlő több, mint egynegyede részválaszként is megadja. Minden településen ez a legkedveltebb forma; van, ahol a teljes válaszok között csak ez szerepel (a borsodi faluban, Arnótón). Gyakoribb megszólítások még az *Anyu* (ez áll a második helyen, ám mindössze 9,8%-kal, bár az összes adatközlő több, mint egyhatoda részválaszként is beírta), a *Mama*, a *Mami* (melynek adatai Budapestről származnak) és az *Anyuci*.

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók körében, mind a részválaszok között a következő formák: *Édesanya*, *Anyuka*, *Anyukám*, *Anyus*, *Anyuska*, *Anyóca*, *Anyucika*, *Anyucikám*, *Mamikám*, *Mamuska*, *Mamuci*, *Mamicó*, *Óci*, *Anycsó*, *Anycsus*, *Anycsám*, *Anci*, *Ancikám*, *Muter*, *Muti*.

3.1.1.2. A gyerekek anyai és apai nagyanyjukhoz szóló megszólításait nagy többségükben a nagyanyai szerep valamely – általában „hagyományos”, köznyelvi vagy tájnyelvi, máskor a gyereknyelv kialakította – megnevezése adja. A családi beceneven vagy a keresztnéven szólítás ritka.

A nagyanyai szerephez kapcsolódó megszólítások kiemelkedő hányadát a *Mama* adja; részesedése 57,8%-os. Mindegyik vizsgált településen ez a leggyakoribb forma; sőt, van olyan hely (az alföldi Forráskút), ahol minden egyes adatközlő

kizárólag ezt a formát nevezte meg. A többi településen egy-egy családon belül olykor más formákkal, legtöbbször a *Mamival* váltakozik. A gyakorisági lista második helyén (de már csak 10,7%-kal) a **Nagyi** megszólítás áll. Gyakoribbak még a következő formák: a **név + Mama** megszólítás (amely a néven nevezés és a családi szerepre utalás együttese; a név hozzáadása a *Mama* megszólításhoz a két nagymama megkülönböztetését szolgálhatja; adatai főleg városi környezetből származnak), a **Mami** és a **Nagymama**.

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók körében, mind a részválaszok között a következő köznyelvi vagy nyelvjárási formák: *Mamika, Mamó, Mamóka, Mamka, Mamus, Mamuska, Mamuci, Mamija, Mamsi, Mamca, Mamcsó, Mamó, Nagymami, név + Nagymami, családi becenév + Mama, név + Nagymama, Nani, Nyanyi, Nanna, Ámamó, Amika, Nagymuter*.

3.1.1.3. Az anyák, apák – tehát a 30–45 éves generáció tagjai – **édesanyjukhoz szóló megszólításai** között az anyai vagy a nagyanyai szerepre utaló formák a meghatározóak. A családi becenevet használók vagy a megszólítást elkerülők aránya kicsi.

A leggyakoribb megszólítás az *Anyu*: 50,1%; minden településen ez a legsűrűbben használt forma. A több választ adók között viszont aránylag kevesen jelölték meg, tehát aki így szólítja édesanyját, az csak ritkán váltogatja ezt a megszólítást más formákkal (akkor viszont elsősorban a *Mamával*.) A második leggyakoribb megszólítás az *Anyá* (ám csak 15,8%-os részesedéssel), amely szintén ritkábban váltakozik más formákkal (elsősorban a *Mamával*). Gyakoribb megszólítások még a *Mama* (az adatok egy része lehet elsődleges megszólítás: az illető mindig is így szólította édesanyját; másik részük másodlagos, a nagyszülővé válás után kapott forma; az adatközlők egy része jelezte is ezt, de más formákkal való váltakozása – *Anyu, Anya* – is a szereppárhuzamra utal), az *Anyuka, az Anyuci, a Mami* és a *Muter* (ez utóbbit csak férfiak jelölték).

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók, mind a részválaszok között a következő, részben nyelvjárási alakokat mutató megszólítások: *Édesanya, Édesanyám, Anyám, Anyukám, Anyi, Anyikám, Mutti, Mamika, Mamikám, Mamó, Ámamó, Mamóka, név + Mama, Nagymama, Nagyanyó*.

3.1.1.4. Az anyák, apák anyósukhoz szóló megszólítása szűk kétharmados arányban az anyai vagy a nagyanyai családi szerepre utaló alakokkal történik. A megszólítások szerepre utalásában – s ezzel együtt: közvetlenségében, talán a közhiedelemmel ellentétben – nem mutatkozik különbség a nemek között (vagyis a meny – anyós és a vő – anyós viszonyban). Szűk egyharmadnyi a név, illetve a név + *néni* szókapcsolat, és kis arányú az anyós szerepre vonatkozó forma (*Anyósom*, illetve *Anyós*), valamint a családi becenév használata.

Az anyai, nagyanyai szerepre utaló formák között a leggyakoribb, 27,9%-os a *Mama*, amely leggyakrabban a nagyanyai szerepre utal. Minden településen ez a leghasználatosabb megszólítás. A második leggyakoribb megszólítás az *Anyuka*, a továbbiak pedig az *Anyu* és az *Anyá*.

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók körében, mind a részválaszok között a következő megszólítások: *Nagymama, név + Mama, Mami, Mamika, Mamóka, Ámamó, Nagyi, Nanna, Mamija, Anyuci*.

3.1.1.5. A férjek feleségükhöz szóló megszólításainak – a szülői pár tagjai közötti kapcsolatban – szűk kétharmadát képviseli a néven nevezés, csaknem egy-negyedes arányú az anyai szerepre való utalás, a fennmaradó részt pedig a „hagyományos” és a sajátos, családi használatú becenevek teszik ki. (A hagyományos becenevek között önálló vagy részválaszként a következők a gyakoribbak: *Szívem, Drágám, Édesem, Cica, Nyuszi* stb.)

Az anyai szerepre utaló formák között az *Anya* a leggyakoribb, aránya 20,3%-os. Minden településen ez a legkedveltebb forma. Gyakran váltakozik más megszólításokkal, legtöbbször a néven nevezéssel. A második leggyakoribb forma az *Anyus* (ez azonban mindössze 2,7%-kal).

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók, mind a részválaszok között a következő megszólítások: *Anyu, Anyuci, Anyuska, Anyácska, Anyóca, Mama, Mami, Kisanyám*.

3.1.2. A férfiakhoz szóló megszólítások a következők.

3.1.2.1. A gyerekek édesapjukhoz szóló megszólításainak összessége az apai szerepre utal (csak a több választ beírók között akadnak néhányan Budapesten, akik néven vagy családi beceneven is szólítják apjukat).

Legtöbbször – 62,5%-nyian – az *Apa* megszólítással élnek, és a több választ megjelölőknek is több, mint a harmada ezt a formát is említi. Mindegyik vizsgált településen ez a leggyakoribb megszólítás. Szintén mindegyik településen használatos még az *Apu*, amely a második leggyakoribb forma (részesedése azonban csak 22,2%-os, bár a több választ beírók is sokszor megemlítik). Gyakoribb megszólítás még a *Papa* (melynek adatai Budapestről származnak).

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók körében, mind a részválaszok között a következő – köznyelvi, tájnyelvi vagy játékos-becéző – formák: *Édesapa, Apuka, Apukám, Apus, Apuska, Apuci, Apucika, Apci, Apóca, Apesó, Apcsus, Api, Apincuncs, Fater, Papi, Papika, Papuska, Papuci, Papicó, Tati*.

3.1.2.2. A gyerekek anyai és apai nagyapjukhoz szóló megszólításai meghatározó többségükben a nagyapai szerep valamely, általában „hagyományos” – köznyelvi vagy tájnyelvi –, máskor a gyereknyelv kialakította megnevezései. A keresztnéven, illetve név + *bácsi* szókapcsolattal való megszólítás igen ritka (adatai Budapestről származnak).

A leggyakoribb, 74%-os a *Papa* típusú megszólítás. A köznyelvvel egyező *Papa* formában a vizsgált települések közül Budapesten kívül Szigetvárra jellemző; egyik nyelvjárási változata, a *Tata* az alföldi faluban, Forráskúton használatos; másik nyelvjárási változata, a *Papó* a borsodi Arnóton járja. A tájnyelvi formákat használó családokban a megszólítás általában kizárólagos használatú, azaz nem mutat váltakozást (vö. a Magyar nyelvjárások atlaszának adataival is). A második leggyakoribb megszólítás, a *név + Papa, név + Papó* szókapcsolat (mindössze 9,7%-os részesedéssel) a néven nevezést és a családi szerepre utalást egyesíti. Gyakoribbak még a *Nagypapa* (adatai Budapestről származnak) és a *Papi*.

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók, mind a részválaszok között a következő megszólítások: *Nagypapa, név + Nagypapa, Papi, Papóka, Papuci, Papci, Papsi, Papus, Kisapapa*.

3.1.2.3. Az anyák, apák – tehát a 30–45 éves generáció tagjai – **édesapjukhoz szóló megszólításai** döntően az apai vagy a nagyapai szerepre utalnak köznyelvi vagy tájnyelvi formában. Kicsi a **családi becenevet** használók vagy a megszólítást elkerülők aránya.

A legnagyobb arányban, 52,2%-ban az *Apu* forma használatos; csaknem minden településen ez a leggyakoribb megszólítás. Használata a legtöbb családban kizárólagos, azaz csak igen ritkán váltakozik más megszólítással. A második leggyakoribb a *Papa* típusú megszólítás: a *Papa*, a *Tata* és a *Papó*, a fentebb bemutatott tájegységenkénti eltérésnek megfelelően (a három forma együttes aránya azonban csak 16,3%). Gyakoribbak még a következő megszólítások: az *Apa* (minden településen előfordul, és gyakrabban más megszólításokkal is váltakozik), a *Fater* (mindegyik vizsgált településen mutatkoznak adatai, de kizárólag férfiak használják édesapjuk megszólítására) és az *Apuka*.

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók körében, mind a részválaszok között a következő megszólítások: *Édesapa*, *Édesapám*, *Apukám*, *Apuci*, *Apám*, *Api*, *Apikám*, *név + Papa*, *Papó*, *név + Papó*, *Papi*, *Papika*, *Tati*, *Apó*, *Nagyapó*, *Nagypapa*.

3.1.2.4. Az anyák, apák apósukhoz szóló megszólítása az adatok csaknem kétharmadában az apai vagy a nagyapai családi szerepre utal (közismert köznyelvi vagy nyelvjárási, illetve a gyermeki szóalkotás teremtette formában). Ez a típus a nők anyósukhoz fordulásában gyakoribb, mint a férfiakéban. Az adatközlők egyharmada a néven nevezi, illetőleg *név + bácsi*, *név + bá* szókapcsolattal szólítja meg apósát; ez a típus a férfiak apósukhoz fordulásában gyakoribb, mint a nőkében. Kis arányban jellemző a sajátos családi becenev vagy az após szerepre utaló megszólítás (*Após*).

Az apai vagy a nagyapai családi szerepre utaló alakok között a *Papa* típusúak a leggyakoribbak: a *Papa*, a *Tata* és a *Papó* együttesen 25,2%-ban fordulnak elő (a fentebb ismertetett nyelvjárási megoszlásnak megfelelően). A második helyen álló megszólítás, az *Apuka* a férfiak körében ritka, a nőknél viszont elég gyakori (átlagos előfordulása 10,8%-os). Gyakoribb megszólítások még az *Apu*, az *Apa*, a *név + Papa* szókapcsolat és a *Nagypapa*.

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók, mind a részválaszok között a következő megszólítások: *Apó*, *Tati*, *Papi*, *Papóka*.

3.1.2.5. A feleségek férjükhöz szóló megszólításainak – a szülői pár tagjai közötti kapcsolatban – kétharmadát képviseli a néven nevezés, bő egynegyedét az apai szerepre való utalás, a fennmaradó rész pedig a „hagyományos” és a sajátos, családi becenevéké. (A hagyományos becenevek között önálló vagy részválaszként a következők a gyakoribbak: *Szívem*, *Drágám*, *Édesem*, *Kedvesem* stb.)

Az apai szerepre utaló megszólítások közül az *Apa* a leggyakoribb: 16,4%-os a részesedése, ezen felül az adatközlők több, mint egynegyede megemlíti mint más formákkal változtatva használt megszólítást. A következő leggyakoribb formák (mindössze 2,7–2,7%-os részesedéssel) az *Apuka* és az *Apus*.

Szórványosan fordulnak elő mind az egy választ beírók között, mind a részválaszok között a következő megszólítások: *Édesapa*, *Apu*, *Apuci*, *Apika*, *Apuska*, *Apóca*, *Papa*, *Papi*.

Táblázatok a leggyakoribb megszólításformák megoszlásáról az egy választ beírók körében, nemek szerinti párokba rendezve

Gyerek → anya		Gyerek → apa	
1. Anyai szerep:	98,6%	Apai szerep:	100%
2. Néven szólítás:	1,4%		
Az 1. részletesen:		Részletesen:	
Anyá	64%	Apa	62,5%
Anyu	9,8%	Apu	22,2%
Mama	8,4%	Papa	9,7%
Anyuci	5,6%	Szórványos	5,6%
Mami	4,2%		
Szórványos ³	6,6%		
Gyerek → nagymama		Gyerek → nagypapa	
1. Nagymamai szerep:	95,2%	1. Nagypapai szerep:	98,4%
2. Családi becenév:	2,9%	2. Néven szólítás; név + bácsi:	1,6%
3. Néven szólítás:	1,9%		
Az 1. részletesen:		Az 1. részletesen:	
Mama	57,8%	PAPA ⁴	74%
Nagyi	10,7%	Név + PAPA	9,7%
Név + Mama	6,7%	Nagypapa	9,4%
Mami	5,3%	Papi	2,5%
Nagymama	4,7%	Szórványos	2,8%
Szórványos	10%		
Szülő → saját anyja		Szülő → saját apja	
1. Anyai, nagymamai szerep:	96,3%	1. Apai, nagypapai szerep:	97,8%
2. Családi becenév:	3%	2. Családi becenév:	1,5%
3. Elkerüli:	0,7%	3. Elkerüli:	0,7%
Az 1. részletesen:		Az 1. részletesen:	
Anyu	50,1%	Apu	52,2%
Anyá	15,8%	PAPA	16,3%
Mama	13,3%	Apa	15,2%
Anyuka	4,2%	Fater	3,4%
Anyuci	2,4%	Apuka	3%
Mami	2,4%	Szórványos	7,7%
Mutter	2,4%		
Szórványos	5,7%		

³ A ritkán előforduló formák felsorolását itt és a továbbiakban is l. fentebb, a szöveges részben.

⁴ Itt és a továbbiakban is így jelölöm a nyelvjárási megoszlás szerinti formák együttesét (Papa, Tata, Papó).

Szülők → anyós		Szülők → após	
1. Anyai, nagymamái szerep:	65,2%	1. Apai, nagypapai szerep:	62,7%
2. Néven szólítás, név + néni:	30,2%	2. Néven szólítás, név + bá(csi):	33,6%
3. Anyósi szerep:	2,3%	3. Családi becenév:	2,2%
4. Családi becenév:	2,3%	4. Após szerep:	1,5%
Az 1. részletesen:		Az 1. részletesen:	
Mama	27,9%	PAPA	25,2%
Anyuka	16,5%	Apuka	10,8%
Anyu	8,7%	Apu	9,5%
Anyá	4%	Apa	6,7%
Szórványos	8,1%	Név + Papa	5,9%
		Nagypapa	2,2%
		Szórványos	2,4%
Férj → feleség (szülői pár)		Feleség → férj (szülői pár)	
1. Néven szólítás:	64,8%	1. Néven szólítás:	67,2%
2. Anyai szerep:	24,4%	2. Apai szerep:	26%
3. Családi becenév:	10,8%	3. Családi becenév:	6,8%
A 2. részletesen:		A 2. részletesen:	
Anyá	20,3%	Apa	16,4%
Anyus	2,7%	Apus	2,7%
Szórványos	1,4%	Apuka	2,7%
		Szórványos	4,2%

3.2. Összefoglalás: a megszólításformák. A vizsgált kapcsolatok legtöbbszörben a családi szerepre utaló megszólítás a meghatározó (95% feletti arányban használatos) forma. A néven szólítás a szülők anyósukhoz, apósukhoz fordulásában kap nagyobb jelentőséget (de itt is csak felét teszi ki a családi szereppel kapcsolatos megszólításoknak), valamint a szülői pár tagjai használják szívesen (itt ez a leggyakoribb forma). A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a mai legifjabb nemzedék körében nem terjedt el az az ellentmondásosan értékelt szokás, hogy szüleiket keresztnévükön szólítsák; a gyakorta olvasható, de adatokkal alá nem támasztott állításokat (pl. Tolcsvai Nagy 1999: 97) a vizsgálat eredménye megcáfolja. Mivel számítani lehetett rá, hogy a szülők esetleg szándékosan hallgatnak az idevonatkozó családi hagyományról – talán mert már találkoztak ezzel kapcsolatos rosszallással –, a kérdőív végén direkt formában is feltettem a kérdést, hogy előfordult-e valamikor is ilyen megszólítás. Bár szórványos, elsősorban kisgyermekkorú vagy későbbi, de tréfás használatú előfordulásról az adatközlők 18,3%-a beszámolt, mindössze 1,4%-nyian nyilatkoztak úgy, hogy családjukban ez a fő megszólítási forma.

A szülői szerepre utaló megszólítások legkedveltebbjei között váltás történt a szülői és a gyerekgeneráció között. Míg a 30–45 évesek körében az *Anyu*, *Apu* a legkedveltebb formák saját szüleik megszólításakor, addig gyerekeik az *Anyá*,

Apa megszólításokat használják leggyakrabban, s gyakorisági rendben náluk második helyre szorult az *Anyu*, *Apu* (vö. Domonkosi 2002: 79; de: Kiss 1993: 221). Az *Anyu*, *Apa* gyermeki megszólításokat a szülői pár tagjai egymásra is szívesen alkalmazzák; a néven szólítás után körükben ez a leggyakoribb forma. Ezeken kívül sokféle, igen változatos formák használatosak mind az *apa*, mind az *anya* megszólítására. Visszaszorult viszont a nem régen (Grétsy–Kovalovszky 1985: 125) még fő helyre sorolt udvarias-tiszteletteljes *Édesanyám*, *Édesapám*. Hasonlóképpen a szülői generáció fiatal korában dívó, „lazának” beállított *Muter* és *Fater*; a 30–45 év közötti férfiak nyelvhasználatában jelen van, de gyermekeiknél már alig mutatkozik.

A gyerekek nagyszüleit a *Mama* és a *Papa* szavakkal szólítják meg legtöbbször (vö. Kiss 1993: 221, Domonkosi 2002: 92, 94); a sokszínűség elsősorban a nagyanya megszólításformáiban uralkodik. A *Mama* és a *Papa* megszólítás azután átvivődhet a szülők immár nagyszülővé vált saját szüleinek, illetve az anyósuknak, apósuknak a megszólítására. Saját szülők esetében háttérben marad az anyai szerepre utaló, elsődleges megszólítások mögött; az anyós, após esetében a néven szólítás után ez a leggyakoribb forma. Az *Anyuka* és az *Apuka* ugyanakkor az anyós és az após elsődleges megszólításának látszik lefoglalódni (vö. Domonkosi 2002: 110); míg az összes többi családi kapcsolatban elenyésző arányban van jelen, itt igen számottevő az előfordulása. Valószínűleg a legáltalánosabb kicsinyítő képzővel alkotott forma kedves, de nem túl személyes volta teszi erre a szerepre különösen alkalmassá.

A megszólításformák egyes viszonytípusokon belüli gyakorisági rendjére jellemző, hogy a leghasználatosabb formák általában kiugróan magas arányban vannak jelen, míg hozzájuk képest a többi forma jóval szerényebb arányokkal képviselteti magát. (Feltűnőek a különbségek már a leggyakoribb és a második leggyakoribb formák arányaiban is.) A megszólításformák használatának további jellemzője, hogy némelyek egy-egy kapcsolaton belül kizárólagos vagy majdnem kizárólagos használatúak – vagyis nem váltakoznak más formákkal –, míg mások gyakori váltakozást mutatnak, esetleg kizárólagos használatban nem is fordulnak elő. Mindazonáltal ezeket a használati különbségeket – tekintettel a kérdőívkitöltés technikájára – nem lehet teljes fokban megbízhatónak tekinteni, és főleg nem szabad általánosítani. Ezen tendenciák vizsgálata terjedelmesebb és több forrásból származó anyagot és külön dolgozatot kívánna.

ADATTÁR

Az anyagban előforduló köszönésformák: *Adjon Isten*, *csá*, *csáo*, *csók*, *csókollak*, *csókolom*, *csó*, *dícsértessék*, *hahó*, *halihó*, *helló*, *jó estét*, *jó estéket*, *jó éjszaka*, *jó napot*, *jó reggelt*, *kezét csókolom* / *kezicsókolom*, *kívánok*, *puszi*, *puszika*, *szasz*, *szervusz/szerbusz*, *szevasz*, *szia*, *sziamia*, *sziali*.

Az anyagban előforduló megszólítások (a keresztnévek, a becézett keresztnévek és a családi – sajátos – becenevek kivételével): *Ámamó*, *Amika*, *Anci*, *Ancikám*, *Angyalom*, *Anyu*, *Anyácska*, *Anyám*, *Anycsám*, *Anycsó*, *Anycsus*, *Anyi*, *Anyi-*

kám, Anyóca, Anyós, Anyósom, Anyu, Anyuci, Anyucika, Anyucikám, Anyuka, Anyukám, Anyus, Anyuska, Apa, Apám, Apci, Apcsó, Apcsus, Api, Apika, Apikám, Apincuncs, Apó, Apóca, Após, Apu, Apuci, Apucika, Apuka, Apukám, Apus, Apuska, ... bá, ... bácsi, Cica, Cicamicám, Cicuska, Drágám, Drágaságom, Édesem, Édesanya, Édesanyám, Édesapa, Édesapám, Édesem, Életem, Fater, Fiam, Kedves, Kedvesem, Kicsikém, Kicsim, Kisanyám, Kispapa, Maci, Mama, Mamca, Mamcsó, Mami, Mamicó, Mamija, Mamika, Mamikám, Mamka, Mamó, Mamóka, Mamisi, Mamuci, Mamus, Mamuska, Manó, Muter, Muti, Nagyanyó, Nagyapa, Nagypapó, Nagyi, Nagyika, Nagymama, Nagymami, Nagymuter, Nagypapa, Nani, Nanna, ... néni, Nyanyi, Nyuszi, Óci, Papa, Papci, Papi, Papicó, Papika, Papó, Papóka, Papsi, Papuci, Papus, Papuska, Szívem, Szívi, Tata

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. *NytludÉrt.* 137. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1999. Tegezés és nemtegezés. In: Deme László–Grétsy László–Wacha Imre (szerk.): *Nyelvi illemtan.* Szemimpex Kiadó, Budapest, 57–85.
- Domonkosi Ágnes 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 79. Debrecen.
- Dóra Zoltán 1999. Mi van a szótárakban? *Magyartanítás* 1: 21–30.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Guszkova Antonyina 1981. A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. *NytludÉrt.* 106. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Nyr.* 117: 208–8.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Köszönés a családban. In: Deme László–Grétsy László–Wacha Imre (szerk.): *Nyelvi illemtan.* Szemimpex Kiadó, Budapest. 95–100.

Dömötör Adrienne

SUMMARY

Dömötör, Adrienne

T/V forms of address, greeting and addressing people within the family

The author of this paper investigates three interrelated phenomena of language use with respect to the family as a scene of linguistic encounters. Her questionnaire survey gives the reader a glimpse of the language use of four generations in three types of settlements. With respect to the topics indicated in the title, the analysis reveals the characteristics of the language use of the individual generations and presents the differences between them. The study is sociolinguistically-based, the author does not refer to language cultivation issues related to these topics; but she does cover phenomena that seem to contradict the existence of tendencies that are a matter of popular belief and are often commented on in the language cultivation literature.

A tanári beszéd kérdésalakzatai II.*

Felszólítást kifejező kérdések

A következő megnyilatkozáspárban a kiemelt kérdést a befogadók, azaz a diákok nem csupán kérdésként, hanem felszólításként – Searle osztályozásával – direktívumként is értelmezik, és direkt utasítás nélkül elkezdik a válaszadást.

*T: Ez mi, mi? Hogy tudnád összefoglalni ennek a bekezdésnek a tartalmát?
D: Ööö arra hivatkozik, hogy a betegségnek a fő rizikófaktora mi lehet, és ki is fejt, ez a szív- és érrendszeri megbetegedés lehet.*

A továbbiakban a folytatásszöveg nélkül idézek a tanítási órákból a kontextus alapján felszólításként értelmezhető kérdésalakzatokat.³

Virág, sorba tudnád ezeket rendezni?

Példát tudtok mondani földrajzból?

Erre tudtok-e nekem példát mondani?

Következő nehéz kérdésem, [...] vajon tudjuk-e, tudjátok-e, hogy vajon mi a különbség az alapelvek és a helyesírási szabályok között?

Hogy írjátok le?

Ki ismeri fel máris valamelyik összetett szót?

Hogyan lehet ezt átalakítani? Gabi?

* Az I. részt I. Nyr. 129[2005]: 173–85.

³ A tanári kérdéseket csupán a terjedelmi korlátok miatt nem idézem minden esetben teljes szövegkontextusban, a párbeszédet alkotó szomszédsági párok pontos leírásával. A teljes szöveg ezekben az esetekben csak a videós órákon hallható és a lejegyzett órákon olvasható. De a tanulmányban elemzett tanári kérdéseket kivétel nélkül mindig a teljes beszédszituáció alapján vizsgáltam és értelmeztem.

Ugye, figyelitek tartalmilag is, hogy mi található benne?

Ez lesz az önéletrajz első fajt [...] első típusa. Itt két sort, ugye, kihagytál?

A példaként bemutatott kérdések más kontextusban felfoghatók valódi kérdésként is, olyan kérdésként, amelyhez nem kapcsolódik semmilyen felszólítást kifejező beszédaktus. Az elemzett órák azonban azt bizonyították, beépült a diákok retorikai és nyelvi tudásába, hogy a kérdés lehet felszólítás is, és ennek megfelelően válaszolnak, vagy éppen hallgatnak, és ennek alapján értelmezik az eldöntendő kérdéseket nem valódi eldöntendő kérdésnek. Mielőtt a diák a tanári kérdésre válaszol, vagy válaszként éppen hallgat, belső kommunikációs folyamat zajlik benne. Ennek során saját tapasztalati tudására, kommunikációs mintáira építve találja meg a tanári kérdésre legmegfelelőbb verbális választ vagy válaszcselekvést. A kérdés formájú felszólítások tehát minden esetben válaszcselekvésre várnak (Domonkosi 2001: 66).

Az előzőektől gyökeresen eltérő formájú, mégis felszólító funkciójú a következő kérdéslánc középső tagja.

Milyen tartalmi jellemzői vannak ennek az önéletrajznak? Hüüm? Kata?

Ebben a megnyilatkozásban a válaszra biztatás kedveskedő, barátságos formája jelenik meg.

A **felszólítás mint beszédaktus** nagyon szűk és nagyon tág kategória. Sok minden belefér, ugyanakkor némely felszólításszerű lehetséges illokúciót nem tudunk egyértelműen azonosítani. Sok hasonló, mégis eltérő beszédaktust nevezünk mind a szakirodalomban, mind a mindennapi nyelvhasználatban felszólításnak. A kérdésszerű felszólításoknak eltérő fokozataik vannak, és más-más a retoricitásértékük is. Mindennapi retorikai tapasztalatunk azt bizonyítja, hogy felszólítást hatásosabb kérdés formájában megvalósítani, mint direkt felszólítással. Az indirekt felszólításformák az elemzett esetekben enyhébb utasítást fejeznek ki, mintha direkt tanári utasítások lennének.

A felszólításértékű kérdő mondatokban gyakran fordulnak elő a felszólítás szigorúságát enyhítő kifejezések, az azt szelídítő **grammatikai formák** (Fanschel-Labov 1997: 402). Bár grammatikai szempontból nem határolható el a retorikai kérdés, csupán a beszédkontextus segíti akként értelmezni (Keszler 2000: 384), mégis előfordulhatnak bennük olyan konvencionalizálódott nyelvi jelek, amelyek megerősítik (nem igazolják!) a kérdés formájába bújtatott felszólítások felismerését. A retorikai szakirodalom csak néhány árulkodó nyelvi jelzést elemez (Kocsány 2001: 10–1). Ilyenek például a feltételes módú igék vagy az *ugye* partikula és az *-e* kérdőszó használata. Külön érdemes lenne vizsgálni azt is, hogy az igealakok által kifejezett szám- és személyviszonyok milyen kapcsolatban vannak a felszólításként értelmezhető kérdő mondatok retoricitásértékével.

Felszólítást, kapcsolatteremtést és figyelemfelhívást kifejező kérdések

Az előzőekben idézett példákban előfordult egy másik, még nem elemzett felszólításértékű tanári kérdés is.

Mit jelent vajon az, hogy értekezés? Lívia?

Hogyan lehet ezt átalakítani? Gabi?

Mi a másik? Bernadett?

Ehhez hasonló, csak keresztnévet tartalmazó, felszólító kérdések az elemzett órák több mint 50%-ában igen gyakoriak voltak. Például:

Dóra?

Tibor?

Zsófi?

Brigitta?

Róbert?

Mindegyik kérdést sajátos intonációja különbözteti meg a homográf valódi kérdésektől vagy a más beszédaktust, például csodálkozást kifejező kérdéstől. Ezek a kérdések az előzőekben elemzett felszólító kérdésektől abban különböznek, hogy erősebben érvényesül bennük a kommunikáció fatikus funkciója, egyértelműen kapcsolatot teremtenek, megszólítanak egy diákot, és felszólítják válaszadásra. Az ilyen típusú kérdések egyértelműen jelzik a társalgásban, így a tanórai kommunikációban is a szóátadást, utánuk ritkán folytatja a közlést a tanár. Az ilyen típusú kérdéshez a közvetlen figyelemfelkeltés beszédaktusa is erősebben kapcsolható. A tanár nem az osztályhoz szól általában, hanem egy konkrét tanulót szólít fel az osztályban. Ennek a beszédaktusnak a létét bizonyítja az is, hogy a tanárok gyakran nem is azért fogalmaznak efféle megszólító kérdéseket, hogy valóban választ kérjenek egy-egy diáktól, hanem az oda nem figyelő, mással foglalkozó vagy az éppen elmerengő diák figyelmét terelik vissza ezzel a kérdéssel az órai tananyagra.

Folytatásra buzdító és kapcsolaterősítő kérdések

Felszólításértéke van a következő órarészletben kiemelt tanári kérdéseknek is, ám nem válaszra szólít fel, hanem a válasz folytatására.

D: Nem szerkezetileg tagolódik.

*T: Nem szerkezetileg tagolódik. **Hanem?***

D: Bizonyos ööö szempontok szerint.

A folytatásra buzdítást és a pozitív megerősítést mint kommunikációs szándékot szolgálja a tanulói válasz megismétlése. Ugyanakkor a kiemelt egyszavas kérdésben érvényesül a fatikus funkció is, de nem a kapcsolatteremtő, hanem a kapcsolattartást megerősítő szerep. A következő tanári kérdések is két tanulói megnyilatkozás között, többnyire a diák megnyilatkozását megszakító nagyobb beszédszünet után hangoztak el:

Tehát?

Mert?

Na?

Aztán?

No?

Még?

Igen?

Mégpedig?

Ezek a tanári kérdések a beszélő türelmetlenségét is jelzik mindenféle támadó magatartás nélkül, tehát ezek a kérdések is a felszólítások enyhébb, indirekt formáit képviselik. A kérdések mindegyike egy-egy mondatszót, indulatszót vagy módosítószt tartalmaz, esetleg egyszavas hiányos mondat. Ezekben a kérdésekben határozottan kifejeződik az a beszédszándék is, hogy a megnyilatkozó, esetünkben a tanár megnyugtatni kívánja beszédpartnerét, azaz a diákot, hogy figyel arra, amit mond, tehát ezek a kérdéstípusok – Searle osztályozásával – nemcsak utasítások, azaz direktívumok, hanem kijelentés értékű asszertívumok is.

Figyelem- és érdeklődésfelkeltő kérdések

A következő kérdések a tanár monológyszerű megnyilatkozásában fordultak elő. Mindegyikben közös, hogy legfőbb kommunikációs funkciójuk a tanulók figyelmének és érdeklődésének felkeltése, egy dologra irányítása, nem várnak a tanulótól azonnal verbális válaszcselekvést.

Vajon mi az oka? Próbáljuk ki!

Vajon miért írjuk egybe? Nos, hogy ez kiderüljön, [...] alakítsátok át egy szószerkezetté!

A figyelemfelkeltő kérdések segítenek a diákokban azt az érzést is kialakítani, hogy az órai témához közük van, az ő dolguk is a megértés és a tanulás. A figyelem felkeltésével rokon, ám nem azonos kommunikációs cél az érdeklődés felkeltése és irányítása (Apel–Koch 1997: 119–22). A figyelem önmagában nem elég a tanuláshoz. Az érdeklődés feltételezi a szellemi tevékenységet is. Az érdeklődés felébresztésének fontos eszköze, ha sikerül a dolgot, amelyről szó van, kérdéssé formálni. Ezáltal a válasz keresése a tanulási kedvet is fokozza. Ugyanakkor a tanárnak tisztában kell azzal lennie, hogy kérdése nem lehet minden egyes tanuló saját kérdése, egy probléma nem mindenki problémája, és ezt a kérdésfajtát sem fogja minden tanuló egyformán értelmezni. Az ilyen típusú tanári kérdésekben a beszédaktus grammatikai jelzői lehetnek a *vajon* kérdőszók.

Más grammatikai formával, mégis a figyelem felkeltését szolgálják a következő kiemelt tanári kérdések is:

Virágváza. Ugye? [...] Virágváza. Virágnak a vázája.

Na, ez a tökéletes. Ugye? A beteg ápoló nem lehet jó betegápoló.

A figyelemfelkeltés hatásos retorikai eszköze ebben az esetben a kérdés után következő hosszabb beszédsszünet is. Ennek a tanári kérdésnek az előzőekben vizsgált *vajon* kezdetű kérdésekhez képest határozottabb fatikus funkciója van, a tanár és a diák közötti kapcsolat megerősítését is szolgálja. A monologikus formát ez a kérdés áldialogikus formává alakítja, mivel a tanár a diákokhoz intézett kérdésére valójában nem vár verbális választ, az elvárható válaszcselekvés ebben az esetben a tanárra való odafigyelés. Az *ugye?* kérdésben megjelenik az a beszédszándék is, hogy a tanár a diákok egyetértését kéri a közlés tartalmával kapcsolatban.

Az *ugye?* típusú kérdések a következő tanári megnyilatkozásban is gyakran előfordulnak, és felbukkannak mellettük újabbak is. Nehezen határolhatók el az *ugye?* hangsorú kérdéstípustól a következő szövegrészletben kiemelt példák. Ám mégis különbséget érzek a használatukban, a beszédaktusban. Nem kéri a diákok egyetértését, a hosszú tanári monológot megszakító tanári kérdéseknek egyrészt az a céljuk, hogy a tanár a diákokkal fenntartsa a kommunikációs kapcsolatot, a diákok figyelmét ébren tartsa, ugyanakkor erősebbnek érzem benne az önigazolás szándékát.

Jó. Akkor lényegében mindenki talált valamennyit. Köszönöm szépen. Menjetelek helyre! Jó, ezt letesszük. Ez után a kis bemelegítő után, gyerekek, már meg is érkeztiünk, ugye, mindjárt a mai óra anyagához. De előtte még egy icipicit visszamegyünk helyileg. Jó? Arról beszélgettünk az elmúlt alkalmakor, hogy a magyar terület vagy a területek elfoglalásakor a letelepedés

kapcsán törzsenként telepedtek le a magyarok. **Emlékeztek rá, hogy erről beszélgettünk?** Arról is emlé... Arra is emlékezhettek, hogy azt mondtam nektek, hogy a Maros és a Tisza négyyszögében [mutatja a térképen] Ajtony volt az, aki letelepedett [mutatja a térképen folyamatosan], Erdélyben pedig Gyula. Mindjárt meg fogom mutatni a másik képe... a térképet, azon jobban látjátok, csak ezt néztük a múltkor. **Emlékeztek rá?** És arról is beszélgettünk, hogy hatalmas úr volt a mai Somogy megye területén Koppány. **Emlékeztek rá?** Megnéztük az egészet, hogy ki hol telepedett le. Arra kérlek benneteket, jól nézzük meg ezt a másik térképet most. Jó? Ezen a térképen láthatjátok [leveszi a térképet, alatta van a másik] Magyarországot István király korában. Itt sokkal szembetűnőbb, hogyha megfigyeljük, hogy mekkora is volt Koppány területe. Nézzétek csak a zöld vonalat! Amint látjátok, a Balatonnak egy része is hozzá tartozott. [Mutatja a térképen folyamatosan.] A másik, Ajtony, akit meséltem nektek, a Maros és a Tisza, majd pedig a Duna négyyszögébe. És megfigyelhetitek Gyulát! Gyulát már emlegettük, hiszen az ő lánya volt Sarolt, akit elvett feleségül Géza fejedelem. **Emlékeztek rá?** Most el fogunk látogatni Géza fejedelem udvarába. Arra kérlek benneteket... Az volt az egyik kérdés, ugye, hogy ha gondolatban elmegyünk Pannonhalmára, akkor ott látjuk Géza fejedelem törekvéseit. Pannonhalmán bencés apátságot alapított Géza fejedelem. Erről beszélgettünk az elmúlt alkalommal, és arról is, hogy ez a pannonhalmi apátság voltaképpen a bencések lakta terület által... Kik is azok a bencések? Erről is hallottatok már. Mennyit imádkoztak, mennyit toboroznak! Az elmúlt leckeikben benne volt. Látogassunk el Pannonhalmára egy-két képen keresztül. Jó? Megnézzük, hogy, hogy is nézett ki Pannonhalma. Remélem, sikerül. Ide fogok nektek vetíteni [megfordítja a térképet]. Nem sok képem van, csak hat...

Látszólag egyetértést kívánó kérdések

A tanítási órákon és az előző példában igen nagy számban fordultak elő olyan kérdések is, amelyekre a tanár nem is várt választ, ezek a kérdések csak látszólag szólítják meg az osztályt, valójában kérdésbe rejtett öngigazolások:

De előtte még egy icipicit visszamegyünk helyileg. Jó?

Arra kérlek benneteket, jól nézzük meg ezt a másik térképet most. Jó?

Látogassunk el Pannonhalmára egy-két képen keresztül. Jó? Megnézzük, hogy, hogy is nézett ki Pannonhalma.

Egy következő, más formájú példa:

*T: Akkor kellene különírti, [...] de tekintve, hogy elmaradt az -e [...] **ugye, elmaradt a birtokos személyjel?** Ezért összeforrt összetett szóvá. [...] Legfeljebb azon kellene gondolkodni, hogy mivel túl hosszú, nem kellene-e, esetleg, netán, [...] Dani.*

D: Kötőjel.

T: Kötőjellel írni.

Ehhez hasonló önerősítő tanári kérdések a következők is:

*Jó, igazad van, az állatoknál a hidegvérű, melegvérű egybevan, de a másik az szintén egybevan, sajnos, [...] úgyhogy ez nem jó példa. Mind a kettő esetben, itt tulajdonképpen már három jelentésünk van. **Igaz?***

*Kötelező három ilyet [...] találni, de aki tízig fölviszi, az beadhatja ötösért. ...Tehát szorgalmi a plusz hét. [...] **Jó?** Köszönöm szépen, vége az órának.*

A kérdést nem azért teszik fel, hogy válaszoljanak vagy megszólaljanak a diákok, azaz – Searle osztályozásával – kevésbé nevezhetők direktívumoknak. A tanárok csak színlelik, hogy a diákok véleményét kérik. Az ilyen kérdések elhangzása után a tanár nem is tart mindig hatásszünetet, és maga sem válaszol ezekre a kérdésekre. Ugyanakkor az önerősítésen kívül megjelenik a kérdésben a kapcsolaterősítés és az elbizonytalanodás is mint beszédaktus. Elmereng a beszélő, a tanár, hogy jól gondolja-e, amit mond. Ilyen kérdésre önmagunkban, egy belső kommunikáció során szoktunk válaszolni. És a válasz általában pozitív, igenlő. Domonkosi Ágnes egyetértő kérdéseknek nevezett alakzatokról ír (Domonkosi 2001: 67). Ha egy ilyen kérdésre a diákok válaszolnak, sőt ellentétes logikai minőségű választ adnak, akkor ez a tanórán humor forrásává válik. Egy esetben elő is fordult az egyik videós órán, hogy a humor alapjául szolgált a diákok kéretlen válasza. Az órán felcsattanó nevetés pedig éppen azt bizonyította, hogy az ilyesfajta kérdések funkciójával, magával a beszédaktussal tisztában vannak a gyerekek.

Látzólag egyetértést kívánó, megszólító kérdések

Az elemzett órán sok tanárnál tapasztaltam, hogy kérdéseinek nagy számát az efféle rutinszerűvé vált, „üres” tartalmú kérdések sokasága indokolja.

***Segítek, jó?** [a táblán levő kártyákat rendezik] Először akkor én leveszem addig ezt.*

*Akkor ezt addig megfogom, **jó?***

Jó, a többiek nem látják, meg én se. [...] Tehát azon a képen. Jó, köszönjük. Én akkor mondom utána, én leszek a szinkrontolmácsod. Jó? [...] Itt van Petőfi Sándor. [T a táblán lévő képre mutat.]

Ezek a sztereotip retorikai kérdések abban különböznek az előző fejezetben idézett, látszólagos egyetértést kívánó kérdésektől, hogy közvetlenül megszólítanak egy diákot, tehát másképpen fejeződik ki a kérdésben a fatikus funkció.

Sugalló kérdések

Mi magunk is fogalmazunk olyan kérdéseket, amelyekben nem rejtjük el érzelmeinket, sőt hangot adunk türelmetlenségünknek, elégedetlenségünknek bennük. A tanárok is szoktak olyan kérdéseket feltenni, amellyel a saját maguk meggyőződését sugallják a diákoknak, valamely tényállás elfogadását vagy elutasítását szuggerálják beléjük.

D: Ténamegjelölés. A bevezetésben van. S az a mondat: A továbbiakban a gyerekkori sportolás hatását vizsgálom háromféle szempontból: a személyiségfejlődéssel, az életmóddal és a betegségekkel kapcsolatban.

T: Nincs olyan páros, aki ezzel esetleg vitatkozni tudna? Ki, ki az? Nem hallom. Levente!

Ez a tagadó formájú eldöntendő kérdés valójában állító formájú kijelentést sugall: Kell olyan párosnak lennie, amelyik vitatkozni tud a diák közlésével. A tanár meggyőződését nemcsak a szórend, hanem a csupán hangzó anyagban értelmezhető intonáció, az *esetleg* kifejezés ironikus használata is mutatja. A tanár türelmetlenségének bizonyítéka a kiemelt kérdést követő újabb kérdésben a *ki* kérdő névmás megismétlése. Az ilyesfajta kérdések manipulálják a diákokat, ahogy a következő példában is látni lehet:

Nem hiányzik róla semmi? [...] Senkinek? [...] Marci? Nem, na?

A tanár bosszús csodálkozását, a válasz hiányával kapcsolatos elégedetlenségét az egymás után záporozó kérdések mutatják. Már az első kérdés is olyan intonációval hangzott el az órán, hogy egyértelművé tette a diákok számára a választ. De szuggeráló kérdés az is, amelyben összekapcsolódik a válaszolásra buzdító *na* interakciós mondatzó és a *nem* tagadást kifejező mondatzó. Ezek a grammatikai jelölők is csak a sajátos intonációval együtt érik el azt a hatást, amely egyértelművé teszi a befogadók, a diákok számára, hogy válaszolniuk kell, és igenlő választ kell adniuk a feltett kérdésre: *Igen, hiányzik róla valami.*

Az csak a kontextus elemzéséből derül ki, az eldöntendő tagadó kérdést valóban állítást tartalmazó kijelentésként kell-e értelmeznünk. A tagadó formájú kérdés valójában nyomatékos állítást fejez ki. A kimondatlan, implicit állítás megértését

csak az akusztikus sajátosságok és a szövegkontextus teszik lehetővé, ugyanezek implikálják azt is, hogy a kérdésre csak állító válasz adható.

Ezek a szuggeráló tanári kérdések nem tekintik valódi gondolkodási partnernek a diákokat, hanem rájuk kényszerítik a tanár gondolatmenetét. Önálló gondolkodásra, ellentmondásra – következmények nélkül – nincs lehetőség. Tehát ezek a kérdő formájú mondatok is felszólításként, sőt türelmetlenséget kifejező felkiáltásként funkcionálnak.

A következő szuggeráló kérdések retoricitását nemcsak az intonáció, hanem a megnyilatkozást megszakító hatásszünetek is fokozzák. A diák érti is a kérdés rejtett illokúcióját, és meg is adja azt a választ, amelyet a kérdés implikál.

T: Egyetértetek azzal, ahogy ezt ő fölrajzolja [...] geometriailag? [...] Eszter, [...] te is, [...] így rajzolnád föl?

D: Egy más mellé kéne rajzolni.

Az alábbi kezdeményező tanári kérdés intonációja is azt sugallta az órán, hogy ez a kérdés valójában tagadást kifejező állítás, és ennek elfogadására buzdítja a pedagógus a diákat.

T: Egyetértünk vele? Zsófi?

D: A rigófészek.

T: Így van. Inkább a rigófészek talán.

Ezek a funkcióforduláson átesett kérdő mondatok a kérdő formával együtt megőrzik erősebb emocionális jellegüket.

Magyarázó kérdések

A klasszikus retorikai leírások subjekciónak és suggestiónak nevezik a beszélő áldialógusát attól függően, hogy milyen értelmű válasz születik rá (Quintilianus 1913: 568). A beszélő önmagához intézi a kérdést, és maga meg is adja a választ. Az ilyesfajta kérdések kommunikációs funkciója a tanórai kommunikációban is sokrétű. A tanári monológot élénkebbé teszik ezek a kérdések, ezáltal nagyfokú figyelemfelkeltő erő rejtőzik bennük. A gondolatra, a gondolatmenet logikájára irányítják a diákok figyelmét. Ezek a megnyilatkozások – Searle osztályozásával – elsősorban asszertívumok, de mint figyelemfelkeltő kérdések érintkeznek a direktívumok osztályával is.

Igaz-e Gárdonyi sora? Az iskolánk olyan, mint egy zengő méhkas. Megkezdődik a bevonulás. Igaz ez még ma is az iskolára? [...] Általában igen.

Van-e a minőségjelzős kapcsolatban valamilyen jelölő? [...] Nincs. Tehát mit rajzolunk oda? [...] Egy óriási nullát. [...] Mennyiségjelzősben van-e valamilyen jelölő, rag vagy bármi, amű kítehetünk? [...] Ott sincs. Oda is egy nullát rajzolunk.

Jelentésváltozás. Ebből mi következik? [...] Hogy [...] bármelyik típusú, [...] bármelyik típusú, [...] bármelyik esetben lehet oka az egybeírásnak a jelentésváltozás.

Igen, aztán milyen? Tagolt, áttekinthető, [...] vázlatos. Hát ez is hasonlót jelent.

Költők. Írók. [...] Tehát ez a művészvilág. Vagy másképpen úgy is mondhatnánk, a kultúra. Akkor én most megreszkirozok valamit, és mondhatjuk, hogy a kultúra nem ismer határokat? [...] Ez így van? [...] Igen.

A példákban megfigyelhető kérdés-felelet szerkezet hihetőbbé, feszebbé teszi a tanári magyarázatot. A kérdésre nem várunk mástól választ, hanem magunk adunk feleletet. A beszédpartner tehát maga a beszélő, a tanár magyarázat közben maga válaszol a saját kérdéseire. Ugyanakkor ez a megnyilatkozásforma a diákok figyelmének a lekötését is szolgálja, azt az érzést sugallják számukra, mintha a tanár a dolgokat velük vitatná meg. Ebben a monologikus kérdésben a kérdezés beszédaktusa megmarad, csak más beszédfunkció is kapcsolódik hozzá. A figyelemfelkeltés szándéka összefonódik azzal, hogy ezek a tanári kérdések, közülük is különösen a kérdőszóval kezdődő kérdő megnyilatkozások kataforikus, előrejelző szerepűek.

Ezek a retorikai kérdések elveszítették valódi dialógusbeli funkciójukat, a gondolatmenet kiélezését szolgálják, ritmust adnak a magyarázatnak. Ezáltal pihentetik a diákokat, hiszen tudják, hogy a kérdésre válasz is következik. Sajnálattal tapasztaltam, hogy a részletesen elemzett 50 videós órán átlagosan csak 1,6 efféle magyarázó kérdés fordult elő. Pedig az érzelmek felkeltésének retorikai alapelve, hogy csak lelkesedés képes lelkesedést ébreszteni. Ennek a kommunikációs célnak jobban megfelel a kérdés-feleletre épülő, a tanár érdeklődését is jelző tanári magyarázat, mint a puszta kijelentésekből álló megnyilatkozás.

A kérdésismétlés funkciói

50 órán végzett méréseim alapján egy-egy órán átlagosan 74 **különböző célú ismétlés** hangzik el a tanári beszédben. Ezeknek az ismétléseknek igen nagy hányadát képezi a tanári kérdések megismétlése. De nemcsak a saját kérdését ismétli meg a tanár, hanem a diák válaszát is, igaz más-más beszédszándékkal. A következő órarészletben egy megnyilatkozáson belül mindkét ismétlőkérdés előfordul.

T: Az a kérdésem, hogy véleményetek szerint kézzel vagy géppel kell írni az önéletrajzot?

D: Géppel.

T: Géppel? Miért? Miért géppel?

Az elsőként megismételt kérdésnek nem a valódi kérdezés a beszédaktusa, hanem a tanuló válaszában a helyeslés, elfogadás is kifejeződik benne. Az alakváltozatban megismételt kérdés célja pedig a valódi kérdezésen kívül a társalgás továbbblendítése, a szóátadás szándékának kifejezése.

A **parafrázissal** való értékelés, vagyis az a fajta tanári közlés, amikor a tanár kisebb-nagyobb nyelvi, és szükség esetén tartalmi átalakítással megismétli a tanuló válaszát, igen gyakori a tanári kommunikációban (H. Varga 1999). Sok efféle kijelentő modalitású értékelő mondat fordul elő az általam elemzett videós órákon is. Az értékelésnek ez a típusa pedagógiai szempontból nem tekinthető túlságosan szerencsésnek, hiszen gyakori alkalmazása esetén a diákok megszokják, hogy a tanár úgyis elismétli a helyes választ, így nem fontos egymás válaszaira figyelniük.

D: Nem szerkezetileg tagolódik.

T: Nem szerkezetileg tagolódik. Hanem?

D: Bizonyos ööö szempontok szerint.

T: Szempontok szerint. Milyen szempontok ezek? Mire gondolt, amikor azt mondta, hogy bizonyos szempontok szerint? Mik ezek a bizonyos szempontok?

Már-már **felkiáltás értékű** a következő kérdésismétlés:

Két milyen mondatrész [...] van egymással mellérendelő kapcsolatban? [...] Két milyen mondatrész van egymással mellérendelő [...] kapcsolatban? Alina?

Különösen a kezdő pedagógusokra jellemző – a videós órák tanúsága szerint –, hogy különösebb kommunikációs cél nélkül egymás után többször megismétlik a saját kérdésüket ugyanabban a formában vagy alakváltozatban, ahogy ezt az előző példában is látjuk. Az ilyen kérdésismétléseknek talán az az üzenete, hogy a tanár maga is bizonytalan abban, helyesen fogalmazta-e meg a saját kérdését, tehát kételkedik kérdésfeltevése helyességében. Tükröződik benne az a félelme is, hogy hátha nem értik meg a diákok a kérdést, és akkor nem kapja meg a továbbhaladáshoz szükséges választ. De nagy gyakorlattal rendelkező tanár kommunikációjában sem ritka ez az ismétléses kérdésalakzat, ezt szemlélítettük a következő példák:

Vagyis [...] mivel kérdezzünk, és melyik válaszol rá? [...] Mivel kérdezzünk, melyikkel kérdezzünk, és melyik válaszol rá?

Tehát melyik lesz az alaptag? [...] Melyik lesz az alaptag?

Van-e a tagmondatok szintjén valami? [...] Van-e az összetett mondat szerkezetében még valami, amit meg kell itt említeni?

A kérdéshalmozás funkciói

A kérdésekkel kapcsolatos gyakori tanári kommunikációs alakzat a kérdéshalmozás is. A kérdésismétlés és a kérdéshalmozás sok tanár esetében már-már **rítussá** vált az órán.

*Nyelvet művelő. Így van. De jó példát mondtál, úgyhogy csak elsietted. Nyelvet művelő. Pontosan. Tehát [...] **Mit tudunk megállapítani? Mit kell tennünk ahhoz? Mi történik? Miből lesz a szóösszetétel? [...] Mit hagyunk le, Évi?***

*Igen. **Mit figyelnek még meg? Mit tudnak még leolvasni? Tessék, mondja!***

A kérdések halmozását is részben a tanári bizonytalanság, a türelmetlenség kifejezésének a szándéka jellemzi. De retorikai eszközként alkalmazhatjuk a tanári kommunikáció egyhangúságának elkerülésére és a figyelem ébrentartására is. Két kérdésnél többet mégsem célszerű feltenni egymás után, a diákok figyelme ugyanis csökken, elfáradnak a kérdéssorozattól, és a pszichológiában a széli hatás törvényének nevezett jelenség miatt úgyis csak az utolsóként elhangzó kérdésre fognak emlékezni.

Egészen különleges kérdéshalmozás a következő példa, számos különböző beszédaktus kapcsolható hozzá: kérdezés, felszólítás, buzdítás, sürgetés, szemrehányás, a saját megnyilatkozás helyességében való kételkedés, kapcsolatteremtés:

Megfelel-e az önéletrajz kritér [...] Tehát ilyen-e egy önéletrajz? Szerintetek? Valami? Na? Hmm? Csilla? Igen?

A tanári beszéd kérdő formájú megnyilatkozásainak és a kérdésismétlések, kérdéshalmozások tipologizálása nem lehetséges a tanítási órákhoz kapcsolható beszédaktusok elemzése és csoportosítása nélkül.

A jól és kellő időben megfogalmazott tanári kérdések tehát segítenek a szimpátia, a figyelem, az érdeklődés, a jó hangulat és az aktivitás felébresztésében (Apel–Koch 1997: 128). A tanári kérdések eszközei lehetnek a kapcsolatteremtésnek, a kapcsolattartásnak, a társalgás továbblendítésének is. A konkrét órák elemzése azt is igazolja, hogy ugyanaz a tanári kérdés más helyzetben, más tanárnál különböző diákok számára mást és mást implikálhat.

Célszerű és tanulságos lenne vizsgálni azt is, milyen tényezők befolyásolják az osztálytermi diskurzusban, hogy milyen közvetlen és közvetett felszólítási formákat, milyen magyarázattípusokat alkalmazunk. Mennyire függ ez a beszédhelyzettől, az interakciótípustól, a tanár személyiségétől, a tanár-diák kapcsolattól? Milyen nyelvi formák használatosak a tanórán a különféle beszédaktusok kifejezésére? Milyen kérdő formák milyen modalitásváltást, funkcióváltást tesznek lehetővé? Egy másik kutatás célja annak vizsgálata is, hogy milyen összefüggés fedezhető fel a tanórai szervezési formák, az alkalmazott módszerek és a kérdés-eljárásai, a kérdéstípusok között. Elemzésre vár az is, hogy a kérdő formák

használata, a retorikai eszközök kiválasztása mennyiben függ a tantárgy jellegétől és az óratípustól. Minden bizonnyal a pedagógus neme, életkora, az osztályban felvállalt szerepe is befolyásolja, hogy melyiket választja a direkt és az indirekt formák közül.

A kérdésfunkciókat hosszasan lehetne sorolni, ezzel az elemzéssel még nem merítettük ki a tanári kérdésekhez kapcsolható beszédszándékok feltárását, újabb videós órák elemzésével további kérdéstípusok és hozzájuk kapcsolódó újabb beszédaktusok ismerhetők fel. Ugyanakkor mégsem lenne szerencsés dolog beleesnünk abba a csapdába, hogy érdeklődésünket és figyelmünket kizárólag e retorikai eszközök újabb és újabb osztályozására fordítsuk (Barthes 1997: 159). Talán nincs is elég fogalmunk, elég szavunk sem a beszédaktusok és a kérdéstípusok árnyalatainak megnevezésére, osztályozására.

Azt azonban már ennyi óra alapján is meg lehet állapítani, hogy a pedagógiai tudásnak és a tanítási készségnek mindenképpen fontos eleme a tanári kérdések célszerű, hatásos, változatos és a különféle tanórai helyzetekhez illő megfogalmazása. Mindenképpen hasznos lenne mind a tanárjelölt hallgatók, mind a pedagógusok, sőt a tanulók számára is az ösztönösen betartott beszédszabályokat, a kérdéstípusok és a hozzájuk kapcsolódó beszédaktusok értelmezését, a kérdések alkotását tudatosabbá tenni.

A tanári és a tanulói kérdések használatára is érvényes a következő kétezer éves bölcsesség: „Ha minden egyes gondolatra csak egyetlen kifejezés volna, kevesebb fáradsággal lehetne ezt megszerezni, mert magával a gondolattal egyszerre kínálkoznék a megfelelő kifejezés is. Mivel azonban egyik kifejezés megfelelőbb vagy csinosabb, hatásosabb vagy jobb hangzású, mint a másik: nemcsak ismernünk kell valamennyit, hanem szükséges, hogy kéznél s hogy úgy mondjam, szemünk előtt legyen mind, hogy a mint a szónok emlékeztetőben felvonulnak, könnyen kiválaszthassa közülük a legjobbat” (Quintilianus 1913: 294–5).

A kérdésalakzatok akusztikus-vizuális formája

A kérdő alakú tanári megnyilatkozás nemcsak stílussajátság, retorikai alakzat, grammatikai alak, hanem mint **élőbeszédbeli** megnyilatkozás sajátos **akusztikus és vizuális forma** is.

A tanórán elhangzó nem tudakoló és pedagógiai kérdéseket más mondatfajtától többek között az akusztikum alapján is megkülönböztetjük. Az akusztikus forma meghatározói a sajátos **intonáció** és nem ritkán a kérdést kísérő vagy megelőző, esetleg megszakító **hatásszünet**.

Kati. Kati! Kati? Kati?!

Ezek az írásjeles változatok nem képesek tükrözni azt a kiejtésbeli-hangzásbeli sokszínűséget, melyet e mondatok hallgatásakor a tanítási órákon tapasztaltam. A kérdőjellel és a kettős írásjellel zárt forma más intonációval szólal meg valódi kérdésként, csodálkozást kifejező felkiáltásként, fenyegetésként vagy

felszólításként. Csak a hanglejtés különbözteti meg ezeket a homográf mondatokat egymástól, a kérdő intonációs forma változatosságát az írásjelekkel nem tudom megjeleníteni.

Bár a tanítási órákon elhangzott kérdések intonációinak elemzésére e tanulmányban nem vállalkozhatom, de már ez a más fókuszú elemzés is azt a tanulságot hozta számomra, hogy sokféle intonációs változatban hangoznak el a látszólag rokon kérdéstípusok. Ugyanakkor azt is tapasztaltam, hogy érzékelhető különbség van a nem retorikai és a retorikainak minősített kérdések intonációja között. Ezek a különbségek sem jeleníthetők meg az általam alkalmazott átirási jelekkel.

A tanári kérdések akusztikus vizsgálatával kapcsolatban már sok értékes tanulmány született (V. Raisz 2001; Rozgonyiné 1999; H. Varga 1999). Ennek ellenére még számos megválaszolatlan kérdés maradt. Érdemes továbbfűzni a Péter Mihály és Raisz Rózsa által felvetett gondolatot, hogy valószínűleg a kérdésforma retorikai átértelmezése nem a válaszadó, például nem a diákok értelmezésében valósul csak meg, hanem már a tanár tudatában is. Ezt tükrözi a kérdéseket megszólaltató intonáció (V. Raisz 2001: 22).

A tanár kérdés formájú alakzatos megnyilatkozásait sok esetben sajátos **vizuális kommunikációs** jelek is erősítik. Így például az elemzett tanítási órákon megkülönböztethető volt a hagyományos pedagógiai kérdést és a biztató, cselekvésre ösztönző kérdést kísérő sajátos **mimika**, némely eltérő **gesztus**, tanári **mozgás**. A tanároknak – ezt a videó órák is bizonyították – kialakult rájuk jellemző vizuális kommunikációjuk, kérdezési stílusuk. A mosolygós, biztató gesztusú tanárok több biztató mondatot, kérdést is fogalmaztak meg, gyakrabban ismételték meg a kérdést, élénkebben, több stilisztikai-retorikai eszköz használatával magyaráztak. A 2. számú tanár egyetlenegyszer sem mosolygott a tanítási órán, nem is fogalmazott biztatónak nevezett kérdéstípust, sőt a többiekhez képest a legkevesebb számú kérdést tette fel, inkább kijelentő tartalmú megnyilatkozások jellemezték kommunikációját. A legtöbb kérdést megfogalmazó 6. számú tanár egész órán mosolygott, nagyszámú biztató kérdéseit erőteljes mimikával kísérte. Az 5. számú tanár óráján némely kérdést nem csupán a sajátos szórend vagy a szituáció segített gúnyos felszólító kérdésként értelmezni, hanem az intonáció és a kérdést kísérő mimika is.

A nonverbális jelek, például a gesztusok, valamint a nyelv, így a kérdést kísérő nonverbális jelek és maga a tanári kérdés együtt képezik a közlést, kiegészítik egymást a kommunikáció síkján. A kéz, a szem akkor is beszélnek, ha ennek nem vagyunk tudatában, jeleznek valamit a vevő, például a diák számára, tehát a kommunikációban szemantikai értékük van (Bańcerowski 2003: 4–6). A vizuális kommunikáció tehát a diákok számára segíti a megnyilatkozások értelmezését. A tanári képesítés megszerzésében ezért nagyobb hangsúlyt kellene kapnia a nem verbális tanári kommunikáció megfigyelésének és elemzésének. Egy mosoly vagy mosollyal kísért buzdító kérdés gyakran gyorsabb és hatásosabb kommunikációs jelzés, elismerés, figyelmeztetés, cselekvésre buzdítás.

A tanári kommunikációban megfigyelhető eltérések ellenére – minden bizonnyal – törvényszerűségeket is fel lehet tární, ehhez azonban lényegesen nagyobb számú minta elemzésére van szükség. Azt azonban már ennyi példa alap-

ján is megállapíthatjuk, hogy a tanítási órán folyó tanári kommunikáció sikerét meghatározza nemcsak a tanári beszéd érthetősége, érdekessége, a beszédre történő tudatos felkészülés, a mondanivaló átgondolása, megfelelő módon történő elrendezése, hanem a nem verbális kifejezőeszközöknek a verbális közlést kiegészítő és támogató alkalmazása is. A tanári beszéd hitelességét nagymértékben fokozhatják a nem verbális eszközök.

A tanári kérdések mint rítusok

A tanár nyelvi-kommunikációs viselkedésének tétje minden tanítási órán igen nagy, s az előzőekben megfogalmazott kommunikációs-pedagógiai célok mindegyikének eleget tenni nem könnyű feladat. Nem könnyű, hiszen a beszédhelyzetet meghatározó és a résztvevők megnyilatkozásait erősen szabályozó „forgatókönyv” is korlátozza a tanári-tanulói megnyilatkozásokat.

Az összes társalgási típusra jellemzőek bizonyos rituálék, így a tanórai interakcióban is gyakran ismétlődnek különféle rítusok, vagyis a diák a tapasztalatai alapján megjósolhatja, értelmezi a tanár viselkedését, megnyilatkozásainak formáját és jelentését (Griffin–Mehan 1997: 551). Ilyen rituálék például az interakciót kezdő és záró formulák vagy éppen bizonyos tanárikérdés-típusok. Sok tanárnál – amint láttuk – rítussá vált a kérdés megismétlése és a kérdéshalmaz is.

A **ritualizált tantermi kommunikáció**ban minden tanárnak megvannak a saját rituáléi, ezek között saját kérdéstípusai, ez segíti a diákoknak a kérdés valódi illokúciós értékét felismerni. A kérdések rituáléja fölöslegessé teszi a magyarázkodást, tehermentesítik az egyes embert, támaszt adnak a közös órai munkához. Ugyanakkor a retorikus céllal megfogalmazott, ám túlságosan gyakran előforduló kérdések éppen túlzott gyakoriságuk miatt veszíthetnek retoricitásukból.

A pedagógusnak úgy kell kérdeznie, hogy kérdései felszabadítsák a gyermekek erőit, képességeit, rendkívül fontos ezért a tanár számára beszédének, kérdéseinek tudatos megformálása. Ez semmiképpen sem egyszerű feladat, hiszen a tanárnak egyszerre kell a diákok érdeklődését felkelteni és fenntartani, másrészt pedig érthető, világos módon megnyilatkozni. Az öncélú mozzanatok, a túlfokozott lelkendezés és színészkedés éppúgy nem kívánatosak a tanári beszédben, mint a tankönyv szövegének szó szerinti deklamálása, a színtelen, minden személyeséget nélkülöző, túlzottan praktikus beszédmód. A mindenfajta új beszédaktust nélkülöző tanári ismétlések, a fölöslegesen föltett kérdések, a valódi tartalmat nélkülöző nyelvi sablonok a diákok figyelmének gyengüléséhez, az érdeklődés csökkenéséhez vezetnek. Megszívlelendők Subosits István következő gondolatai: „... az ember egyéniségét stílusával, mondanivalójának elrendezésével éppúgy kifejezi, mint a beszéd külső módjával. A nyelvi közlés, a nyelvhasználat és beszédmód alkalmazása mögött megtaláljuk a személyiség jellembeli, vérmérsékleti állapotát, sőt számos esetben intellektuális teljesítményét is. Ezt az összefüggést fejezték ki az ókori Róma bölcsének, Senecának szavai: A beszéd a lélek kultúrája” (Subosits 1999: 479). A kérdezés is a lélek kultúrája.

Befejező tűnődő kérdések

Írásom zárásaként olyan kérdéseken tűnődöm, amelyekre a jövőben választ keresek:

- Mi a különbség a hagyományosan értelmezett retorikai szituáció és a tanórai szituáció között?
- Milyen tanórai megnyilatkozástípusokhoz milyenfajta kérdés- és beszédaktustípusok kapcsolódnak?
- Milyen órátípusokon, milyen óraszakaszokban, milyen tananyagfajták feldolgozásakor, milyen módszerek választása esetén jellemzően mely kérdéstípusok és milyen beszédaktusok figyelhetők meg?
- Mennyiben határozzák meg a tanár és a diák személyiségjegyei, életkori, nemi stb. sajátosságai a kérdés formájú megnyilatkozások alkalmazását és értelmezését?
- Hogyan hat a kérdéstípusok tanórai gyakorisága a retoricitásukra?

A tanítási órák kérdésalakzatainak keresése, kutatása közben megerősödtek bennem a bevezetőben már megfogalmazott kétségek is:

- Elemezhetjük-e a harmadik évezredben született élőnyelvi szövegeket a több mint kétezer éves retorikai hagyomány alapján?
- Be tudjuk-e sorolni a tanári beszéd alakzatait a klasszikus hagyományokra épülő kategóriákba?
- Szükséges-e, be szabad-e sorolnunk őket?
- Milyen új típusú kérdésalakzatokat ismerünk fel napjaink nyelvhasználatában?
- Ezek valóban alakzatok-e?

Mindenképpen megfontolandók azok a gondolatok, melyek a kognitív nyelvészeti kutatások alapján az alakzatok élőnyelvi szövegekben való vizsgálatakor óvatosságra intenek bennünket (Tolcsvai 2003: 218). Az élőnyelvi szövegek, így a tanári kommunikáció retorikai kutatásához sem használhatjuk fel változtatás nélkül az ókorból ránk hagyományozódott retorikai eszköztárat, kutatási módszereket és kategóriákat. Nem besorolni kellene napjaink nyelvhasználatának retorikai jelenségeit a klasszikus örökségből származó osztályokba, hanem a mai nyelvhasználat tükrében újraértelmezni, bővíteni szükséges e hagyományos osztályokat. Így egyesíteni lehet a klasszikus elmélet és napjaink nyelvészeti kutatásainak eredményeit.

A vizsgálat közben további tűnődő kérdések is felmerültek bennem:

- Vizsgálhatjuk-e a tanári beszéd kérdésalakzatait a diákok által használt kérdések elemzése nélkül?
- Milyenfajta tudás alapján képesek a diákok egy-egy kérdést tudakoló vagy retorikai kérdésnek értelmezni?

- Minden gyermek egyformán alakzatnak értelmezi-e a pedagógus retorikai kérdéseit?

A kognitív nyelvészet különbséget tesz a tudományos és az úgynevezett tapasztalati alapú népi kategorizáció között (Tolcsvai 2003: 223). Valószínűleg a gyermekek és természetesen a pedagógusok, az elemzők nyelvi-pragmatikai tudásában is eltérő minták alakultak ki a nem tudakoló kérdés típusairól, és ennek alapján nem egyformán használjuk, értelmezzük őket. A tanári kommunikáció retorikai nézőpontú elemzéséhez ennek ellenére szívesen választottam a klasszikus hagyományokat. Mai pedagógusként is sokat tanulhatunk a bölcs elődöktől.

Újraértelmezni is csak azt tudjuk, amit ismerünk.

SZAKIRODALOM

- Albertné Herbszt Mária 1999. *A tanítási óra mint a társalgás speciális típusa*. In: Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212: 195–201.
- Antalné Szabó Ágnes 2003. Az anyanyelvi nevelés új stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 4: 407–27.
- Apel, Hans Jürgen–Koch, Lutz 1997. *Überzeugende Rede und pädagogische Theorie und Praxis*. Juventa Verlag, Weinheim und München.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest.
- Austin, J. L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bakos József 1970. A tanári beszéd retorikája. *Magyar Nyelvőr* 1970: 456–63.
- Bañcerowski Janusz 2003. A nem verbális kommunikáció mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya. *Magyar Nyelvőr* 1: 4–12.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. Emlékeztető. In: *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor Kiadó. Pécs 69–175.
- Chesebro, J. L. and James C. McCroskey (eds.) 2002. *Communication for teachers*. Boston. Allyn and Bacon.
- Clarke, David D.–Argyle, Michael 1997. Beszélgetési szekvenciák. In: Pléh Csaba–Síkai István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest 565–602.
- Cornificius 1987. *Rhetorica ad C. Herennium*. Fordította Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Domonkos Ágnes 2001. A kérdés alakzatai. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa* 2. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest 65–88.
- Fábián Gyöngyi 2002. A nyelvtanár viselkedésének megismerhetősége a személyiség, attitűdök és szerepek összefüggésében. In: Bárdos Jenő–Garaczi Imre (szerk.): *Nyelvpedagógia az ezredfordulón*. Veszprém. 25–50.
- Falus Iván 1998. A pedagógus. In: Falus Iván (szerk.): *Didaktika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 96–116.
- Gáspári László 1992. *Rétorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gáspári László 2001. *A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése*. Az alakzatok világa 1. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Griffin, Peg–Mehan, Hugh 1997. Értelm és rítus a tantermi beszélgetésben. In: Pléh Csaba–Síkai István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest, 541–64.
- Hickman, Sarah 2002. *Social Significance Of Patterns Of Questioning In Classroom Discourse*. In: <http://cla.libart.calnoly.edu/~jbattenb/papers/hickman.html>

- Iványi Zsuzsa 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 74–93.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 203–30.
- Kocsány Piroska 1997. A retorikus kérdés. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Editura Presa Universitară Clujeană. Cluj-Napoca. 250–8.
- Kocsány Piroska 2001. A retorikus kérdések egy lehetséges tipológiája. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 7–20.
- Labov, William–Fanshel, David 1997. Beszélgetési szabályok. In: Pléh Csaba–Síkai István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 395–435.
- Ladányi Péter 1962. A kérdő mondatok logikai analíziséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 187–207.
- Leutert, Hans 2000. Erarbeitung im Unterricht. *Pädagogik* 2: 22–4.
- Levinson, C. Stephen 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- M. Fabius Quintilianus szónoklattana tizenkét könyvben 1913. Fordította Prácser Albert. Franklin-Társulat. Budapest.
- Murvai Olga 1999. Én-rejtő és én-feltáró szövegtípusok az iskolai kommunikációban. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 212: 188–94.
- Nagy Ferenc 1976. *A tanárok kérdéskultúrája*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nahalka István 2002. *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nuha, Hans-Eberhard 2000. Die Socialformen des Unterricht. *Pädagogik*. 2: 10–3.
- Orth, Peter 2000. Gesprächsformen im Unterricht. *Pädagogik*. 2: 14–7.
- Porkoláb Judit–Boda István Károly 2001. Kérdő mondatok Füst Milán Összes verseinek Újlak ciklusában. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 29–53.
- V. Raisz Rózsa 1995. *Mondat- és szövegformálás a tanár beszédében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 198: 115–22.
- V. Raisz Rózsa 2001. A retorikus kérdés intonációs problémáihoz. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 21–8.
- Retter, Hein 2000. *Studienbuch Pädagogische Kommunikation*. Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1999. Tanári beszéd. In: Galgóczi László (szerk.): *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció*. JGYF Kiadó. Szeged. 47–80.
- Schegloff Emanuel A. 1997. A beszélgetés néhány kérdéséről és kétértelműségéről. In: Pléh Csaba–Síkai István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 436–57.
- Searle 2000. *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Vince Kiadó, Budapest, 2000.
- Subosits István 1999. *A beszéd mint viselkedésforma az iskolában*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212: 479–84.
- Szabó G. Zoltán–Szöreyi László 1997. *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 2003. Az alakzat mint szövegszervező erő. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 191–200.
- Szikszaíné Nagy Irma 2001. *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete*. Az alakzatok világa 3. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 218–27.
- Ur, Penny 1996. *A Course in Language Teaching*. Cambridge University Press.
- H. Varga Gyula 1996. *A tanári beszéd kommunikációs közege*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207: 350–9.
- H. Varga Gyula 1999. *A tanárok nyelvi és kommunikációs kultúrája*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212: 210–24.
- Williams, Marion–Wright, Tony 1991. Classroom interaction. In: *A Course in Language Teaching*. Cambridge University Press. Cambridge. 227–41.
- Zrinszky László 2002. *Nevelélmélet*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.

Antalné Szabó Ágnes

SUMMARY

Antalné Szabó, Ágnes

Question figures in teachers' speech

The subject-matter of this paper is a stylistic/rhetorical analysis of teachers' speech. The material investigated consists of acoustic and visual recordings of 50 videotaped school classes and their transcriptions. The main topic of the present paper is the set of teachers' utterances that have an interrogative form but are not real questions: neither questions that ask for information nor elicitation questions that are asked for pedagogical reasons. The author's aim is to find out what speech acts are embodied in such formally interrogative utterances and what grammatical forms are characteristic of them. She also discusses basic problems like what general features characterise in-class discourse or to what extent it is possible to delimit figures of speech in live text recordings, within context, at the discourse level. She also points out, on the basis of cognitive linguistic research and results in conversation analysis, the extent to which a reinterpretation of the classical stylistic/rhetoric tradition is called for. Her claims are also supported by results of other empirical investigations based on recorded school classes.

Összetett növényneveink *ló-* előtaggal 1.

Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály 1807-ben, Debrecenben megjelent műve, a „Magyar Fűvész Könyv” a magyar terminológia és nomenklatura úttörő vállalkozása, nagyhatású alapl műve. 3161 növényt sorolnak föl. Fontos föladatnak tekintik a „nevekben még szükséges jobbításokat”. Azoknak a növényeknek, amelyeknek „alkalmatlan vagy bitang nevek vólt, azoknak alkalmatossabbat kellett adni ...” (MFűvK. Elöljáró Beszéd VI.). Legjobb szándékaik ellenére sem sikerült azonban minden törekvésük; néhány módszerük nem szerencsés. Ezek közé tartozik az az eljárás, amely – többnyire a növény latin nevének segítségével – az addig széles körben ismert, a nyelvjárásokban használatos korábbi neveket új szóalkotásokkal próbálta helyettesíteni. Elsősorban talán az állatneves növényjelölések kiküszöbölése céljából, hiszen mint egy korábbi, még a Magyar Fűvész Könyv előmunkálatait tükröző Jelentésben, illetve Toldalékban írják: „az ilyenekkel éppen nem vagyunk meg elégedve; mert hogy valami állatnak tagja fűnek, még pedig Nemnek mondódik, a’ nem egyéb tsak zürzavar”. Többnyire kifejező, metaforikus elnevezéseket próbáltak meg lecserélni, így például a náluk is – társnévként – felsorolt találó *rák-farkfű* 'Pimpinella' nevet *tömjénes pimpinellára* (209), a felhasználásra utaló *bolha-halál* 'Conysa squarrosa' kifejezést *berzedt kónisra*, a szintén régi alakleíró *borjúorrt* 'Antirrhinum majus' *aranyevő pintyőre* változtatták. Az ilyen növénynevek elidegenednek a köznyelvtől és nem is kifejezőek. Például a növények hasznavehetetlenségét kifejező *kutya* vagy *disznó* előtagú nevek szerintük szintén kiküszöbölendők, helyettük *tzermaágú válupikk*, *fekete tsutsór*, *ligeti túrttszirom* és *portsin tzikkász*-féle terminusokat javasoltak. A népnyelv azonban mindmáig megőrizte a régi, több évszázados, spontán névadású nevek többségét, melyeket a szaknyelv szintén számontart.

A *ló-* előtagú összetett növénynevek többségének (kivéve egyes takarmánynövényeket) természetesen nincs közük az *Equus caballushoz*, a jelzői előtag itt a méretre utal: vagy az egész növény nagyságára, vagy csak a gyümölcs, a mag, a virág méretére. A *ló* jelző olyan növények megkülönböztető nevébe kerül, melyek a maguk nemében nagyobbak a többinél. Akár néhány *ló-*val kezdődő állatnevünknel, melyek az utótag jelölte többi állatnál jóval nagyobbak, azaz a *ló* egyet jelent a nagynak, kiterjedtnek a fogalmával. Említhetjük a *lótetű*, *lócser*, *lódarázs*, *lóbogár*, *lőféreg*, *lóbögöly*, *lőhangya*, *lőlégy*, *lőpióca* elnevezéseket. A nagytestű lovat állították mértéknek. (Ma már inkább a mamut, vagy elefánt az ilyen típusú jelzői előtag.) *Ló-* előtagú összetett szavak a botanikában még sokkal számosabban fordulnak elő. Az előtag másik funkciója a megkülönböztetés: azt fejezi ki, hogy az illető növény, vagy növényrész emberi fogyasztásra értéktelen.

lóánizs J: Seseli hippomarathrum (MNöv. 181). A szilkés gurgolya néprvelvi társneve. A *seseli* 'édeskömény' régi görög növénynév. A *hippomarathrum* (< gör. *hipposz* = ló) pedig a németben is a *Pferdefenchel* (PbF. 217), azaz a 'ló-édeskömény' neve. Az összetett szó *ánizs* utótagja 1470-ben már fölbukkan a magyar írásbeliségben: „Anisum: Anis” (CasGl. 7). Nemzetközi vándorszó, az olasz, francia, szlovák, angol, német megfelelők végső soron szintén görög eredetűek, a k. lat. *anisum* közvetítésével.

lóbab J: Vicia faba (MNöv. 119). R. 1780: *lóbab* 'Vicia faba' (Phytologicon 100), 1783: *ló bab* 'Faba minor' (NclB. 404), 1791: *ló-babot* (EWUng. 902), 1865: *lóbab* 'nagyszemű bab' (CzF. 3), 1895: ua. (Pallas 11: 600), 1911: ua. (Nsz. 181). N. MTsz. 1: 1346: *ló-bab* 'nagyszemű bab' (Bars m.) | MNy. 39: 252: *lóbab* (Kürt) 'Vicia faba'. A tudományos elnevezésben a latin *faba* 'bab' jelentésű. A régi római *vicia* növénynév pedig a 'vetési bükköny'. A *faba* volt az ókor néptápláléka. A görögök megismerkedtek egy Keleten honos természetett babbal is, melyet Theophrasztoz *dolichosz* néven ismertet. A görögök névadásának a fajta hosszú hüvely volt az alapja. Dioszkuridész is erre céloz a későbbi *phaselosz* elnevezéssel (ez a hosszú, keskeny csónak görög neve). Ez a terminus azután római *faseolus* alakjában terjed el később; vö. Jámbor Lajos rendeletében *fasiolus* (Capitulare de villis. 795-ben), illetve az újkori ol. *fagiolo*, ném. *Fisole*, illetve a m. *paszuly* és *fuszulyka* stb. Linné az amerikai babra ruházta végül a *Phaseolus* nevet, és ezzel az ókor és a középkor mindkét babnövényének az emléke is kiszorult.

Az összetétel *ló-* előtagja itt egyrészt arra utal, hogy a mag nagyobb méretű (N. *nagybab*, *vastagbab*), másrészt arra, hogy az ókorban oly népszerű fajta, a Faba, melyet a az újkorig Európában is fogyasztottak, eltűnt az ember étrendjéről. Az Amerikából származó babfajta lett néptáplálék, a XVIII. sz. végén a lóbab állati takarmány lett. Rosszabb fajta babnak tartották, amint ezt a társnevek is mutatják: *disznóbab*, *babó*, *öregbab*, *tótbab*. Az összetétel *bab* utótagja szláv jövevényszó nyelvünkben. A végső forrás a római latin *faba* 'bab' szó, melyből a sp. *hava*, a fr. *feve*, a ném. *Bohne* és a szláv *bob*, *babo* is származik. A *lóbab* megfelelője az oroszban a *konszkije boby* 'Vicia faba' (MO. 449), a csehben *bob obecný*, az angolban *horse bean* (LWb. B0616), és a németben is, vö. *Pferdebohne* 'ua.' (M. 416).

lóbabó J: Vicia sativa (MNöv. 185). A takarmánybükköny egyik társneve.

lóbárzsing J: Salvia pratensis (MVN. 6). R. 1911: *lóbárzsing zsálya* 'Salvia pratensis' (Nsz. 181), 1922: *lóbárzsing* 'ua.' (Nyr. 51: 28). N. MTsz. 1: 104: *bárzsing*, 1: 1346: *ló-bárzsing* (Csallóköz) 'ua.' | MNy. 23: 252: *lóbárzsing* (Kürt) 'Nepeta cataria' | uo. 590: ua. (Páka) 'Salvia pratensis' | NyF. 38: 33: ua. (Szigetköz) 'kerti virág'. A N. *bárzsing*, *bárzsing*, *bácsing*, *bárzsing* utótag nyelvünkben 1664-től adatolható növénynevünk. Talán összefügg az 'állati gyomor, állati bél; nyelőcső' jelentésű *bárzsing* szavunkkal. A névadás motivációja ismeretlen.

lóbenge J: Hippophaë (Nsz. 181). Latin neve, a *hippophaë* (< görög *hipposz* = ló; *pheosz* = bogáncs) szűrös növényt jelöl.

lóborsó J: 1. hólyagos csüdfű; 2. bükköny (MNöv. 119). R. 1780: *ló borsó* 'Vicia sativa' (Phytologicon 99), 1783: *ló-borsó* 'ua.' (NclB. 403), *hólyag ló-borsó* 'Astragalus' (uo. 405), 1798: ua. (Veszelszki 442), 1801: ua. (Éder 70), 1807: *ló-v. abrak-Borsó* 'ua.' (MFüvK. 414), 1808: *ló borsó* 'ua.' (SI. 235), 1834: *ló-borsó*

'lednek' (Kassai 3: 294), 1865: ua., 'N. *abrakborsó*' (CzF. 3: 1514), 1911: *lóborsó* 'Vicia' (Nsz. 181). Éder (70) szerint Benkő József szóalkotása. Ennek csak látszólag mond ellent a Molnár Jánosnál való korábbi fölbukkanás, hiszen ő Benkő kéziratát annak a Magyar Könyvház első kötetében való megjelenése előtt ismerte. Eredetileg a *lóbab* szinonimája volt, Kassainál már – névátvitellel – 'lednek' jelentésű. Az ótörök eredetű *borsó* [vö. ujjg. *burčaq*, oszm. *burçak* 'borsó', tat. *borčak*, *burčak*, valamint mong. *burčay* (TESz. 1: 350)] utótag 1395-től adathozható a magyar írásbeliségben: „borflo” (BesztSzej. 478).

lóbükköny J: Vicia faba (Priszter 110). A lóbab társneve, a névadási szemlélet magyarázatát lásd ott. A *bükköny* utótag bajor-osztrák eredetű korai átvétel nyelvünkben.

lócérna J: *Medicago sativa* (SzegFüz. 2: 162). N. NyF. 29: 31: *lúcérna* (Bihar m., Jánosfalva) 'lucerna' | ÚMTsz.: *lócérna*. Erdélyben, Szászfeneszen a *Tetragolobus siliquosus* neve is (SzegFüz. 2: 166), továbbá Kalotaszegen Jegenyén a *lócérna*, Körösfőn, Magyarbikalon és Vistán a *lúcérna* 'Medicago sativa' (Péntek–Szabó 254) a használatos nyelvjárási név. Népetimológiai alakulat; a lovak egyik legjobb takarmánynövényének *lucerna* nevéből (> *lúcérna* > *lócérna*). *Lucerna* szavunk [R. 1774: *Luterniai Here*, 1782: *lucernai lóhere*, 1795: *lucerna* (MNY. 58: 363)] forrása a német; vö. ném. *Luzerne* 'ua.' [< provanszál fr. *luzerne* 'ua.' (Kluge, EtWb. 450)]. Megvan a legtöbb európai nyelvben.

lócinkóta J: *Euphorbia cyparissias* (MNY. 45: 219). A Komárom megyei Martos község nyelvében – a *kutyatéj**cinkóta* mellett – a *kutyatej* társneve. Az összetett szó *cinkóta* utótagja bizonytalan eredetű, talán latinból ferdített?

lóciprus J: *Juniperus sabina* (MNöv. 78). R. 1807: *ló tziprus* 'ua.' (MFüvK. 545), 1884: N. *lúcziprus* 'ua.' (Nyr. 13: 235). A henye boróka, R. 1807: nehézszagú boróka, *Tziprus* fenyő (MFüvK. 545) egyik népnyelvi elnevezése a *lóciprus*; minden bizonnyal a régi – már Pliniusnál is felsorolt – latin *juniperus* elnevezésből keletkezett népetimológiai alakulat.

lócitrom J: Roßapfel (NéprÉrt. 20: 28). Az 1928-ból való adat tulajdonképpen 'körte' jelentésű és az értelmezésben szereplő ném. *Roßapfel* 'ua.' mintájára keletkezhett, amely szó szerint 'lóalma'. Az összetett szó *citrom* utótagja latin eredetű a magyarban; a lat. *citrum* botanikai műszóként bekerült az európai nyelvek szókészletébe.

lócipafa J: Zala megye: lepényfa (MNöv. 119). R. 1881: N. *lúczipa fa* 'Gleditschia' (Nyr. 10: 332), 1911: *ló csipa* 'ua.' (Nsz. 181). N. Nyr. 10: 332: *lúczipafa* 'ua.' (Vas és Sopron m.) | SzegFüz. 2: 160: *lócípa* (Zalaszegvár) 'Gleditschia triacanthos'. Beke (8) a *csupák* (Csanád m., Kunágótán 'Gleditschia triacanthos termés') elnevezéssel hozza összefüggésbe. A mag körül édes nedv van, melyet a gyerekek szívesen szopogatnak, és néhol édesfának is nevezik, vö. NyF. 34: 73: *idészfa* (Veszprém m. Lovászpata), termését pedig *szentjánoskenyérnek* (Szatmár m., MNY. 17: 146). Jávorka Magyar Flórája szerint *zsidócsipa* neve is van a népnyelvben, ezért Beke (i. h.) véleménye helyes lehet: „a *csupák* a *csipa* szó származéka, melynek a régi nyelvben *csopa* alakja volt”.

lócseperke R. 1899: N. *lócseperke* 'Psalliotia arvensis' Veszprém (TermTudKözl. 31: 146). Nagytestű gombafajta elnevezése. Az összetett szó *csi-*

perke utótagja valószínűleg szláv kölcsönszó a magyarban, már 1584-től adatolható: *chöpörke* (NomPann. 5).

lődió R. 1780: *lő-dió* 'Juglans nuxfructu maximo' (Phytologicon 90), 1783: ua. 'Juglans regia' (NclB. 424), 1808: *lő dió* 'Species maximo nucis juglandis' (SI. 235), 1911: ua. 'Juglans regia macrocarpa' (Nsz. 181). Az átlagosnál nagyobb szemű dió elnevezése. Hasonló névadási szemléleten alapul a német *Pferdenuß* 'ua.' (M. 417) tükörszó is. A latin *juglans* [< lat. *jovis* = Jupiter (genitív); *glans* = makk], tulajdonképpen 'Jupiterdió' jelentésű.

lőeper R. 1838–45: N. *lovaseper* 'Fragaria; erdei eper' (Gáspár 18). Nyilván különösen nagyszemű fajtát jelölő népi gyümölcsnév Erdélyben. *Eper* szavunk – korábbi német származtatásával ellentétben – ősi örökség az ugor korból, vö. vog. P. *äperex*, AL. *äprä*, *äprëx*, T. *äprijëx*, *äpérjëx* 'földieper' (TESz. 1: 774).

lófark J: *Asparagus officinalis* (MNöv. 171). R. 1500 k.: *istenloafarka* 'spárga' (CasGl. 83), 1807: *lófark* 'ua.' (MFüvK. 232), 1843: ua. (Bugát 284), 1911: ua. (Nsz. 181). A névadás motivációja a spárga ágasbogás, buglyos szára volt. A spárga régi társneve is hasonló szemléletű, ma is használatos még; vö. *istenlova-furka* (MNöv. 171). A régi görög *asparagus* (< gör. *spargaein* = rügy) növénynev arra utal, hogy a spárga erősen rügyezik, dúsan hajt a földből. A *lófark* ma a zöld-spárga neve.

lófarkfü J: *Equisetum palustre* (MF. 18) és vízi-lófark (MNöv. 119). R. 1604: *lofarkfü* 'Equisetum, Hippuris' (MA.), 1708: *lófark-fü* 'ua. és Anabasis' (MA. 138), 1762: *lő fark fü* 'Equisetum' (PP. 904), 1775: ua. (Csapó 270), 1780: *lófark-fü* 'ua.', *vízi lő-fark-fü* 'E. fluviatile' (Phytologicon 85), 1783: *lő-fark-fü* 'E. arvense' (NomVeg. 430), *vízi lő fark-fü* 'E. fluviatilis' (NclB. 429), 1798: *lő-fark-fü* 'Equisetum... Hippuris' (Veszelszki 205), 1807: *lófark ússzakáll* 'Hippuris; vízi lófark' (MFüvK. 595), 1815: *lő-fark úsz-szakál* 'Hippuris vulgaris' (Kassai B 238), 1831: ua. (Kreszn. 2: 20), 1834: *lő-fark-fü* 'ua.' (Kassai 3: 294), 1835: *lő fark fü* 'Equisetum hyemale' (uo. 4:17), 1843: *lófarkfü*, *lófarkúfü* 'ua.' (Bugát 284), 1845: *lófark* (Műsz. 307), 1865: *lófarkfü* 'Hippuris, Equisetum vulgare' (CzF. 3: 1521), 1872: *lófarkusszakáll* 'Hippuris vulgaris' (FKézK. 89), 1881: *lófarkfü* 'Juniperus sabina' (Nyr. 10: 414), 1911: ua. 'Equisetum' (Nsz. 181). N. NyIrK. 11: 145: *lófarok* 'ua.' (Szováta-Szakadát) | ÚMTsz. 3: 884: *lófarok* (Dicsősztmárton) 'Equisetum arvense', *lófarokbúrjány* (Csombord) 'gyomnövényfajta' | Pallas 11: 612: *lófarkfü* (Erdély) 'Equisetum arvense' | SzegSz. 2: 53: ua. | Szabó-Péntek 138: *lófarok* (Ludas, Mezőpanit, Vajdakamarás), *lófark* (Árapatak) 'ua.' | Zelnik 17: *ló-farok* (Léssped) 'ua.' | MNy. 23: 263: *lófarok* (Magyarlapád) 'ua.' | Ethn. 87: 207: *mocsári lófarok* (Háromszék) 'Equisetum palustre' | SzegFüz. 2: 159: *lófarok* (Székelyudvarhely) 'Equisetum meddő egyénei', 166: *lófarkú szattyú* (Györgyfalva) 'Tussilago farfara'. Ez a növénynevünk a zsurló nyári zöld meddőhajtásának a külsejét írja le; a hajtást sok vékony elágazó száracskájaival a ló farkához hasonlítják. A magyar elnevezés pontos nyelvi megfelelője a latin *equisetum*-nak (növénynev Pliniusnál < lat. *equus* és *saeta*, *seta* 'állatszőr, söрте'), a görög *hippuris*-nak (növénynev Dioszkuridésznél), illetve a német *Pferdeschwanz*, németalföldi *paardestaart* (M. 240) szavaknak. Vö. még r. *coada calului* 'Hippuris vulgaris' (Weeds 838) [R. 1783: *kodá káluluj* 'ua.' (NomVeg. 430)], ném. *Wasserroßschwanz* (NclB.

429), *Roßschwanz*, fr. *queue de cheval* 'ua.' (MNy. 86: 173). Ezek is a *hippuris* (< gör. *hipposz* = ló; *ousz*, *oura* = fark) 'lófark' névre vezethetők vissza. De – a motiváció alapján – hasonlítják a zsurlót egyéb állatok farkához is, például ném. *Fuchsschwanz*, *Schaafschwanz*, *Rattenschwanz*, *Katzenschwanz* (M. 240), azaz 'róka-, valamint birka-, patkány-, macskafark'. Az *Equisetum* és a *Hippuris* neve a magyar írásbeliségben korábban: R. 1544: *tal moso fiuet* (OKISz. 953) és 1689: *kannamoso fü* (uo. 446). Ezek a német *Zinnkraut*, *Kannenkraut* (M.) mintájára keletkeztek. A növény fent említett meddőhajtásának az edénymosásban való felhasználására utalnak.

lófenyő J: *Pinus nigra* (Péntek–Szabó 325). A Kalotaszegen, Vistán (uo. 269) használatos névben a ló farkához hasonlítják a *Pinus nigra* ágait. *Fenyő* szavunk [R. 1231: *feneufa* 'tülevelű fa' (MNy. 22: 67)] a finnugor kori *feny-* alapszó származéka.

lófinggomba R. 1783: *lófing* 'pöfeteg gomba' (NclB. 432), 1787: *lófing* 'Lycoperdon bovista' (Mátyus II: 480), 1793: *lófing* (Földi 18), 1843: ua. (Bugát 284). N. ÚMTsz. 3: *lófing* (Felsővisó), *lúfing* (Vasjobbágyi) 'pöfeteggomba' | NyF. 32: 53: *lófing* (Torda) | Nyr. 42: 11: ua. (Fogarás) 'ua.' | MNy. 13: 126: *lúfing* (Szalonta) 'ua.' | uo. 33: 346: *lúfing* (Nagyszalonta, Felsőőr vid.) 'ua.' | Horváth 491: *lófinggomba* (Magyarózd) 'gömbölyű gombafajta' | SzegFüz. 2: 161: *lófing* (Nagykároly, Szászfenes) 'Lycoperdon bovista' | Vajkai 65: ua. (Borsa) | ToNyj. 53: ua. (Torda) 'pöfeteggomba' | Péntek–Szabó 308: *lúfing* (Erdély) 'ua.' | Kótyuk 91: *lúfing* (Kárpátalja, Rát) 'ua.' | BotKözl. 64.1: 24: *lófing* (Kalotaszeg) 'Bovista plumbea'. Földinek komoly kifogása támadt a név ellen, a 'gyermeki, tsúf, alatsónyságot mutató betstelen Nevek' között sorolja fel, melyet „a' Bészédőnek elfelejteni, és a' tanulni kívánó maradéknak Nemzeti Nyelvünk tsúfságára által nem adni” kellett volna. Pedig az ilyen népi növénynevek szemléletesek és kiirthatatlanok. Hangutánzó szó, a *tinótorty*, *bikafing*, *bábafing* stb. gombanevekkel rokon. Ez a gombafajta sötétbarna, üszökszerű spóráit a szélben szétpöfögi. A *-posz*, *-fing*, *-torty* utótagok azonos jelentésű és funkciójú megfelelői más nyelvekben is megtalálhatók, például a latin tudományos jelentésben, vö. szakny. *Lycoperdon* (< gör. *lykosz* 'farkas', *perdon* 'fing'). Ennek a gombának a németben is *Pferdefurz* (M. 416) azaz 'lófing', továbbá *Weiberfist*, *Wolfsfist* (NclB. 432) a neve, a románban pedig *besica călului*, *besică de cal*, *bășina călului* (Péntek–Szabó 308).

lófodorka J: *Mentha* (MNöv. 128). N. ÚMTsz. 3: 884: *lúfodormenta* (Őrisziget) 'vízi menta', *lófodormenta* (Csákány-doroszló) 'Stachys officinalis', *lófodormenta* (Kkság), *lufodormenta* (Kőszeg-Hegyalja) 'gyomnövény-fajta' | MNy. 4: 32: ua. (Réty) 'Mentha spicata' | MNöv. 128: *lófodormenta* 'Calamintha clinopodium' | MNy. 33: 347: *lúfodormenta* (Felsőőr vid.) 'Mentha aquatica' | Kótyuk 77: *lúfodorminta* (Kárpátalja, Rát) 'Nepeta pannonica'. A *lófodorka* a *fodorka* alakváltozata, mely 1570 k. már megvolt a magyar írás-beliségben. A *fodorka* utótagban a *fodor-* szó 'fodros, ráncos felületű' jelentése szerepel. A növényt más nyelvekben is a 'fodros' és a 'menta' jelentésű szavak kapcsolatával jelölik: ném. *Krausenminze*, fr. *methe crépue*, cs. *máta kadeřavá* (TESz. 1: 934). A *mentha* a görög *ménthe* 'egy nimfa neve' szóból származik. A *Calamintha* genusnévben az előtag szintén görög eredetű, a *kalosz* 'szép' jelentésű.

lófogú bab J: Balaton: bagolyborsó (MNöv. 119). N. ÚMTsz. 3: 885: *l'ófogu bab* (Sümeg), *lúfogu bab* (Lovászpata) 'olyan babfajta, amelynek a szeme a foghoz hasonló' | BaNyj. 73: ua. 'egyik végén belapult bab'.

lófogú borsó J: foghoz hasonló szemű borsófajta (ÚMTsz. 3: 885). N. uo.: *lófogu borsó* (Szekszárd), *l'ófogu borsó* (Sümeg), *lófogú borsó* (Hódmezővh., Ada), *lúfogu borsó* (Lovászpata) | BaNyj. 73: ua. 'egyik végén belapult borsó'. Önmagáért beszélő alakfestő elnevezés a *lófogú bab*tal együtt.

lófogú kukorica J: Zea mays convar. indentata /dentiformis/ (MNöv. 119). N. SzegSz. 2: 53: *lófogú kukorica* 'nagyszemű kukorica' | KkSz. 163: *lúfogu kukorica* 'ua.' | Ethn. 87: 218: *lófogu tērbūza* (Árapatak) 'Zea mays convar. microsperma' | ÚMTsz. 3: 885: *lófogú* (Füzérradvány, Rétköz), *lúfogu* (Magyarókerke) 'kukoricafajta', *lófogu kukorica* (Bátaszék, Écs), *lófogókukorica* (Bogya) 'ua.', *lúfogú tengeri* (Nagyszalonta, Fényeslitke, Beregszász vid.), *lúfogú tengeri* (Debrecen), *lúfogu tengeri* (H.hadház) 'ua.' | Péntek–Szabó 306: *lófogu* (Bábony, Magyarlét, Mákó, Váralmás), *lúfogú* (áfony, Inaktelke, Körösfő, Kiskapus, Magyarbikal, Mogyorókerke, Türe, Vista) 'ua.'. Ennek a kukoricának a szemei különösen nagyok, az ékalakú szem csúcsa benyomott, ezért joggal hasonlítják a ló fogához. A *zea* egy gabonafajta régi görög neve, Linné vitte át a Poaceae nemre. Etimológiailag lehetséges a kapcsolat a gör. *ze-ein* 'magasra menni' igével, amely a növény magas növéseire mutat rá. A *mays* pedig perui népr neve egy *zea*-fajtának (> ném. *Mais* 'kukorica'). Ugyanezen a névadási szemléleten alapul a német *Pferdezahnmais* 'Zea mays f. dentiformis' (M. 417), azaz 'lófogú kukorica' és a francia *mais dent de cheval* (TESz. 2: 778). Kalotaszegen a *lófogú* megfelelője a románban a N. *dîntile călului* (Bica ~ Románbikal, Dretea ~ Derite), *d'înt'e d'e cal* (Straja ~ Gesztrágy), *d'înt'ele călului* (Bedeciu ~ Bedecs) (Péntek–Szabó 306).

lófogú lencse J: *Pisum sativum* (Péntek–Szabó 325). A Balaton-felvidéken nevezik *lófogu* lencsének (Édes 62) ezt a nagyszemű fajtát.

lófogú szilva J: nagy szemű, vörös szilvafajta (ÚMTsz. 3: 885). Szentlőrinc-kátai adat. A gyümölcs ezt az elnevezést az alakja miatt kapta.

lófüge J: *Carpobrotus deliciosus* (P. 164). R. 1966: ua. 'Mesembryanthemum' (MNöv. 112). A kristályvirág egyik társneve volt. A latin *Mesembryanthemum* elnevezés (< gör. *meszembria* = dél; *anthemon* = virág) a növény azon tulajdonságán alapul, hogy csak a déli verőfényben nyitja ki a virágait. Erre utal német *Mittagsblume* (PbF. 290), azaz 'déli virág' neve is. A *Carpobrotus* genusnevet pedig a növény ehető gyümölcse motiválja, szintén görög eredetű: *karposz* = gyümölcs; *brotosz* = ehető.

lófü J: Koeleria (MNöv. 61). A fényperje, fésűperje társneve az Ormánságban (OrmSz.). Német megfelelője a *Pferdegras* 'Apera spica-venti, Arrhenatherum elatius' (M. 416).

lógesztenye J: *Aesculus hippocastanum* (MNöv. 199). R. 1783: *ló-gefztenye* 'Aesculus hippocastanum' (NclB. 361), 1798: ua. (Veszelszki), 1807: ua. (MFüvK. 243), 1808: ua. (SI. 236), 1830: *lógesztenye* 'ua.' (Batsó:Dissertatio 10), 1831: *lógesztenye* 'ua.' (Kreszn. 2: 20), 1834: *lógesztenye* (Kassai 3: 295), 1843: ua. (Bugát 284), 1865: ua. (CzF. 3: 1523), 1895: ua. (Pallas 11: 614), 1911: ua. (Nsz. 181). N. Nyr. 4: 122: *lógesztenye* (Ipoly-Litke) 'vadgesztenye' | Kótyuk 87: *lúgesztinye* (Kár-

pátalja, Rát) 'Aesculus carnea'. Benkő Józsefnél bukkan föl először, a latin *hippocastanum* tükörfordításaként. Az egymással rokonságban nem lévő, de hasonló színű és alakú termést hozó szelídgesztenye és vadgesztenye közötti megkülönböztető név a *bokrétafa* (MNöv. 199) és ez a *lőgesztenye* is. Eleinte, körülbelül a XVII. századig a bajor-osztrák eredetű *gesztenye* [R. 1364: „Veniret ad duas arbores vnam videlicet *Geztenyefa*” (OkI Sz.), 1533: *geztöne* (Murm. 1312)] szavunk önmagában – minden jelző nélkül – egyedül csak a *Castanea sativa*, illetőleg annak ehető gyümölcsét jelentette. Ekkor azonban, a XVI. és a XVII. század fordulóján a vadgesztenye 'Aesculus hippocastanum' elterjedésével szükségessé vált egy megkülönböztető név. A magyar írásbeliségben először 1801-ben bukkan föl a *vadgesztenye* szó, a Párizs Pápai / Bod-féle szótárban (Dictionarium Latino-Hungaricum) a *gesztenyefa* címszó alatt, majd 1803-ban Márton József német-magyar szótárában a *Roßkastanie* címszó alatt. A Pallas Nagy Lexicon egyik kötetében (1894.) kétféle gesztenyét említ: „*jőféle* v. *szelíd* és *vad* v. *lőgesztenyét*”. Maga a *gesztenye* szó tehát nem volt egyértelmű önmagában, s ha pontos, félreérthetetlen meghatározásra volt szükség, megkülönböztető jelzővel kellett ellátni. Ez egyrészt a *szelíd*, ritkábban *jőféle* vagy *édes*, másrészt a *vad*, illetve a *ló* előtag. Megvan a *lőgesztenye* elnevezésnek a szó szerinti megfelelője a németben is; vö. *Pferdekastanie* 'Aesculus hippocastanum' (M. 416), *Roßkastanie* 'ua.' (PbF. 68), mely szintén a latin *hippocastanum* (< gör. *hipposz* = paripa, ló; *kasztanon* = gesztenye) tükörszón alapul. Orosz megfelelője a *konszkij kastan* 'Aesculus hippocastanum' (MO. 450).

lógomba J: *Lycoperdon* (ÚMTsz. 3: 888). A lúdposz, lóposzogó társneve. A gomba tudományos latin *Lycoperdon* középkori elnevezése (< görög *lykosz* 'farkas' és *pérdesthai* 'szellenteni', *pordé* 'szellentés') a jellegzetes hangra utal, mely a gomba kipukkadásakor hallható.

lógordon J: *Borsod: Onopordum acanthium* (MNöv. 174). R. 1908: *lógordon* 'ua.' (Zelenyák 14), 1911: *ló gordon* 'ua.' (Ns. 181), 1925: ua. (MF. 1162). N. ÚMTsz. 3: 888: *lógordony* (Zsíp), *laògordony* (uo.), *lógurdony* (To.görgő) 'szamártövis', *ló-gordon* (Aú-T vm., Zemplén vm.) 'szűrés termésű növényfajta' | MNyj. 6: 138: ua. (Felvidék) 'szamártövis'. A szamárbogáncs egyik nyelvjárási társneve a sok közül, hasonneve a *szamárgordon*. Latin *Onopordum* (< gör. *onosz* = számár; *porde* = szél, felfúvódás) elnevezésében is ez az állatnév szerepel. Alighanem a *lógordon* a növény latin *Onopordon* nevéből „magyarított”.

lőgyékény J: *Typha latifolia* (ÚMTsz. 3: 888). N. uo.: *lőgyékény* (Kemecse), *lúgyékény* (Cigánd) 'széles levelű gyékény'. A közönségesnél szélesebb levelű gyékény megkülönböztető jelzője a *ló-* előtag. Az utótag pedig ótörök eredetű, a jakut kivételével a törökség minden ágában, valamint a mongolban is megtalálható. A finnugor nyelvek megfelelő szavai [pl. vog. *jakän*, osztj. *jikan*, *jegan*, votj. *šakan* (MSFOu. 21: 96), cser. *tsäyän* 'ua.' (uo. 48: 228)] a tatárból és a csuvasból valók.

lőhagyma J: *Allium*. R. 1662: *lo hagyma* (PróbOrv. 45), 1665 k.: *lo hagjma* (Orv. 167). Az átlagosnál nagyobb hagyma megkülönböztető elnevezése volt a XVII. században. A későbbi forrásokban már nem található.

lőhere J: *Trifolium* (MNöv. 119). **lőherefa** J: *Cytisus*; *Pteleia* (Nyr. 97: 334). **lőherelevél** R. 1873: *lőher-level* 'lőhernövény hármas, ritkán négyes levele' (Ballagi 2: 196). **lőherepáfrány** J: *Marsilea* (P. 177). **lőheresóska** J: madársóska (MNöv.

119). **lőhere-vajvirág** J: *Orobanche minor* (MNöv. 119). **lőherevirág** J: *Oxalis deppei* (Péntek–Szabó 325). Ezeket az összetett növényneveket lásd a Nyr. 124. évfolyamában (473–5).

lőhunyor J: *Helleborus*. R. 1810: N. *lő-hunyor* 'Clematis erecta' Heves vm. (Kítaibel 166), 1834: N. *lő-húnyor* Borsod, Noszvaly 'Helleborus foetidus' (Kassai 3: 294), 1922: *lőhunyor* 'ua.' (Nyr. 51: 28). N. SzegSz. 2: 55: *lőhunyor* | ÚMTsz. 3: 890: ua. (F.tárkány) 'Helleborus-fajta' | MTsz. 1: 1347: *lő-húnyor* 'Helleborus foetidus' (Heves m., Borsod m., Noszvaly). Az 1395-től adatolható [„polípodia: *humior*” (BesztSzj. 380)] *hunyor* növénynevünk magyar fejlemény; a *hun*y ige családjába tartozik. A jelölt növények altató hatásuk alapján kapták a nevet.

lőhúsfa J: *Casuarina stricta* (MNöv. 119). A fa színére utal a név. Az egzotikus fa társneve a *kazuárfa* (R. 1895: Pallas 10: 302). A *Casuarina* magyarítását – a reformkori nyelvújítás szellemében – Barra István kísérelte meg 1841-ben (Növenytan c. könyvében), aki a *sírbú* nevet javasolta. Hiába, elnevezése nem tört be a botanika kézikönyveibe, és persze a köznyelvbe sem. A *kazuár* egyébként madárnév, egy pulykanagyságú, a strucc rokonságába tartozó madár neve. *Casuarius*: lapos mellű futómadár. Tompa dobszólóhoz hasonló hangját gyakran hallani az őserdőben. Új-Guinea szigetein a bennszülöttek szelídített kazuárt is tartanak a pecsenyéje miatt. A *kazuárfa* a latin elnevezéssel együtt az egzotikus madár nevével képzett, és a közös élőhelyre utaló növénynév, valamint a fa virgácsos ágacskáit hasonlítja a kazuár tollaihoz. Német neve is *Kasuarine* (Genaust 133). A *Casuarina* szó maláj eredetű, vö. *pohon kasawari*, mely az indonéz *pohon* 'fa' és *kasawari* 'kazuár' (uo.) szavak átvétele. A kemény, tartós fára utal a növény *vasfa* (Pallas 10: 302) társneve. A *marhahúsfa* (R. 1885: uo.) elnevezés motivációja szintén a fa piros színe. *Kengurufa* társneve (Priszter 93) új szaknyelvi szó, minden bizonnyal a német *Känguruhbaum* 'ua.' (Genaust 133) tükörfordítása.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

AFE.	=	Priszter Szaniszló: <i>Arbores fruticesque Europae</i> . Bp., 1983.
Andrásfalvy	=	Andrásfalvy Bertalan: <i>Duna menti gyümölcsöskertek</i> . MTA. Dunántúli Tudományos Intézet Évk. 1963.: 53.
Ars Medica	=	Lencsés György: <i>Ars Medica</i> . Kézírtos orvosbotanikai mű. 1570 k.
Bálint	=	Bálint Sándor: <i>A szögedi nemzet I–II</i> . Szeged, 1976–77.
Beke	=	Beke Ödön: <i>Népies növényneveink történetéhez</i> . Szombathely, 1935.
Csapó	=	Csapó József: <i>Új füves és virágos magyar kert</i> . Pozsony, 1775.
Dioszkuridész bej.	=	Szabó T. Attila: <i>Magyar növény- és gyógyszerveinek a XVI.–XVIII. századból</i> . Studia Universitatum V. B. Bolyai. Tomus III. Nr.6. Series IV. Cluj, 1958.
Éder	=	Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Bp., 1978.
Édes	=	Édes Jenő: <i>A Balatonfelvidéki népnyelv</i> . Bp., 1907.
Erlanger Herb.	=	Az erlangeni Universitätsbibliothek [Egyetemi Könyvtár] latin Herbariumának növénynevei (XVI. és XVII. sz. fordulója).
FK.	=	Beythe András: <i>Fives kőműv</i> . Németújvár, 1595.

- FKézK. = Hazslinszky Frigyes: Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve. Pest, 1872.
- Földi = Földi János: Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts, 1793.
- Gáspár = Gáspár János *tájszógyűjteményei*. 1838–45. Bp., 1964.
- Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.
- Gyógyn. = Kovács Levente: *Gyógynövény zsebkönyv*. Csíkszereda, 1996.
- Gyógysz. = *Gyógyszerészet*. Bukarest, 1956–. i. h.: 1991. (35. évf.).
- Herbarium = Melius Juhász Péter: Herbarium a fagnac fveknec nevekről, természetekről és haßnairól. Kolozsvár, 1578.
- Horváth = Horváth S.: *Szőlőgazdák könyve*. Bp., 1898.
- Kájoni = Kájoni János *Hasznos Orvoskönyve*. Kézírásos mű 1661-ből.
- Kitaibel = Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban*. In: *OrvTörtKözl.* 1984: 3/4.
- Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kótyuk = Kótyuk István: Népi növényismeret és növénytan szókincs Ráton. Ungvár–Bp., 1993.
- Kr. = *Neue Kreuterbuch* von Jacob Theodor Tabernaemontanus. Fankfurt a. M., 1588.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen*. I–II. Prága, 1970.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- MagyEml. = Molnár Nándor: *A magyar emlős háziállatok neveinek történetéből*. (In: *Agrártörténeti Tanulmányok* 3.) Gödöllő–Budapest, 1960.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MNöv. = Csapody V. – Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- MO. = Magyari Beck Vladimír: *Magyar–orosz mezőgazdasági szótár*. Bp., 1953.
- Műsz. = Kovács Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K. – Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
- Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in *Magyar Könyvház* I.) Pozsony, 1783.
- NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiae, 1584.
- NomVeg. = Benkő J.: *Nomina Vegetabilium*. 1781. (in *MKönyvh.* Pozsony, 1783.)
- NP. = Friedrich Krauss: *Nösnerländische Pflanzennamen*. Beszterce, 1943.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényyszótár*. Bp., 1911.
- NyF. = *Nyelvészeti Füzetek*. Sorozat. Bp. I. sz. (1902–) 81. sz. (1918).
- Orv. = *Orvosságos könyvecske*. 1665 k. In: *Medicusi és borbélyi mesterség*. Bp., 1989.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
- PbF. = R. Schubert – G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Péntek–Szabó = Péntek J. – Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1986.
- PróbOrv. = Révay István: *Próbálás bizonyos orvosságok*. 1662. In: *Medicusi...* Bp., 1989.

Surányi	= Surányi Dezső: <i>Kerti növények regénye</i> . Bp., 1985.
Szabó–Péntek	= Szabó A. – Péntek J.: <i>Ezerjófű</i> . Bp., 1996.
Tabernaemontanus	= J. T. Tabernaemontanus: <i>Kräuterbuch</i> . Frankfurt am Main, 1588. Későbbi kiadása 1731.
Vajkai	= Vajkai Aurél: <i>Népi orvoslás a Borsavölgyben</i> . Kolozsvár, 1943.
Váli	= Váli Mihály: <i>Házi orvosi szótáratska</i> . Győr, 1792.
Veszelszki	= Veszelszki Antal: A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény. Pesth, 1798.
Weeds	= Williams, G. – Hunyadi K.: <i>Dictionary of Weeds of Eastern Europe</i> . Bp., 1987.
Zelenyák	= Zelenyák J.: A gyógynövények hatása és használata. Bp., 1908.
Zelnik	= Halászné Zelnik Katalin: <i>Moldvai csángó növénynevek</i> [CsopNyelvDolg. 36]. Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Ló 'horse' in compound plant names

Except for some fodder-plants, most compound plant names in *ló-* have nothing to do with 'equus caballus'; the anterior constituent *ló-* normally refers to size. Either to the size of the whole plant, or to that of its fruit, stone, or blossom. The attribute *ló* modifies names of plant species that are larger than others of their kind. Just like with some animal names beginning in *ló*, where the referent is larger than the breed referred to by the posterior constituent on its own. That is, *ló* means 'large' in such names. Examples include *lótetű* 'mole-cricket' (cf. *tetű* 'louse'), *lódarázs* 'hornet' (cf. *darázs* 'wasp'), and a few others. Large-bodied horses were taken as a measure. (Today, the same idea is more often expressed by 'mammoth' or 'elephant'.) Among botanic terms, compounds in *ló-* occur even more frequently. Another function of the anterior constituent at hand is discrimination: it expresses that the plant or part of plant concerned is not fit for human consumption.

Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat*

Az alábbi összefoglalás szövegtípusát tekintve Forschungsbericht, kutatási beszámoló. A célja az, hogy áttekintést adjon a funkcionális nyelvtan néhány fő jellemzőjéről. Az áttekintés időben az 1960-as, 1970-es évekig nyúl vissza, de főképp az 1990-es évek (máig érvényes, ható) eredményeire összpontosít. A tudományos és művelődési térben két iskolára figyel elsősorban, a Halliday-féle brit funkcionális nyelvtanra (ez az irányzat elsősorban Nagy-Britanniában és Európában termékeny, függetlenül attól, hogy Halliday maga régóta Ausztráliában él), amely a regiszternyelvtannal mind szélesebb körökben hat, illetve a Givón-féle amerikai funkcionális nyelvtanra, amely nyelvtipológiai eredményeivel és ikonicitáskutatásaival szintén kiemelkedően jelentős nemzetközi tényező a nyelvleírásban. Más, szintén fontos funkcionális elméletek itteni ismertetésére nincsen mód (vö. pl. Dik 1981, 1989, Dressler 1995). Ugyancsak nem kerül sor a két funkcionális elmélet, illetve a holista kognitív nyelvészet vagy a konstrukciós nyelvtan összevetésére, vagy a formális, strukturális (posztgeneratív, posztstrukturalista) irányzatok árnyaltabb bemutatására. E tágabb körben kitűnő összefoglalást ad például Ladányi (2003). A jelen kutatási beszámoló ezúttal mentes a kritikai megjegyzésektől, és nem tér ki a magyar nyelvtanírásban hasznosítható tényezőkre sem, ez utóbbiak igen számos volta miatt. E tekintetben a megismertetés a fő cél. A funkcionális nyelvszemlélet monográfiáira és tanulmányaira még mindig kevés szakpublikáció hivatkozik.

1. Előzmények

A funkcionális nyelvtan fogalma régóta téma a magyar nyelvtudományban. A hagyományos besoroló/osztályozó nyelvtan, amelynek újgrammatikus és korai strukturalista alapjai máig megvannak (az Akadémiai nyelvtan óta, legújabban a Magyar grammatikában, vö. Keszler szerk. 2000), gyakran tekinti és hirdeti magát funkcionálisnak. Ezt teszi Hadrovics László is, monográfiája címében is (Hadrovics 1969), s bár valóban fölvet néhány funkcionális kérdést, elveiben megegyezik az akadémiai nyelvtannal.

A funkcionalitás hangsúlyozása az 1960-s és 1970-es évek hazai nyelvészeti vitáiban kereste viszonyítási pontjait, amikor a formális és a generatív nyelvtani leírás elmélete és módszertana megjelent a magyar nyelvtudományban is. E közegeben a hagyományos nyelvtan egyes megoldásai (például a szófaji besorolás alaktani, mondattani és jelentéstani szempontjainak együttes alkalmazása) a nyelvi funkcionalitás fölismerése felé mutattak. Mégis, kivált az 1990-es évektől a szemantikai szempont kidolgozatlansága, a mondattani összetevők meghatározásában szerepet játszó új szempontok (szemantikai szerepek, topikértelmezések), a pragmatika és a szövegtan eredményei nem hatottak oly mértékig a hagyományos nyelvtanírásra, mint az indokolt lett volna. Különösen

* A tanulmány Az anyanyelvpedagógia jövője című (OKTK A/0070/2004) pályázat támogatásával készült. Egyes részleteit megvitatta az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén működő Funkcionális nyelvészeti műhely is.

feltűnő az aktuális mondattagolás (pontosabb nevén a funkcionális mondatperspektíva) teljes elhanyagolása. Holott ez a magyar mondatleírásban alapvető lenne. Elekfi László (1986) ilyen irányú kutatásai alig hatottak, Deme László (1971) módszertanának egyes összetevői a funkcionalitás felé mutatnak, az aktuális mondattagolást azonban ő is elvetette. A formális és generatív irányzatok más nézőpontból kívánják a nyelvet leírni, ezért ezekről az itteni áttekintésben nem esik szó (erre vö. pl. Kiefer szerk. 1992, É. Kiss 1983, É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998).

A nyelv funkcionális felfogása a formális nyelvelírásokkal szemben fogalmazódott meg, mind kiterjedtebben. Első hatásos kidolgozását a Prágai Nyelvész körben kapta, a két világháború között. E törekvés a Saussure-féle strukturalizmusból indult ki. A prágaiak fölismerték, hogy a szinkrón metszet és a langue kategóriája több irányban is továbbfejleszthető. Az amerikai deskriptív iskola vagy a glosszematika egyértelműen formális irányban tájékozódott, míg a prágaiak határozottabban fordultak a funkcionalizmus felé. Törekvésük (amely például Elekfi László vagy Péter Mihály egyéni kutatásai mellett lényegében visszhangtalan maradt később is a magyarországi nyelvészetben), a német és főképp a brit nyelvtudományi kutatásokra hatott. A második világháború után, főképp az 1960-as évektől ez a funkcionalizmus már a Chomsky-féle innatizmussal és algoritmikus alapú nyelvi képességgel szemben igyekezett meghatározni magát.

2. A funkcióról

A *funkció* szónak a magyarban kiterjedt poliszémikus jelentésszerkezete van, amelyet röviden ekképp lehet bemutatni (az Osiris Idegen szavak kéziratából átvéve):

funkció [lat] 1. működés, vmely összetevő hozzájárulása egy összetett egység létezéséhez, tevékenységéhez 2. egymással szoros kölcsönhatásban álló műveletek együttese, amelynek harmonikus lefolyása fejezi ki a szervezet életét 3. feladatkör, szerep, amelyet vmi egy összetett rendszerben betölt 4. *szoc* egy intézmény hozzájárulása annak a rendszernek a fenntartásához, amelynek keretében működik 5. tisztség, feladatkör (személyé vmely szervezetben) 6. *biol* szerv élettani működése 7. *mat* függvény 8. *zene* hangnak, akkordnak a hangnemhez való viszonya

A megadott jelentésekből több is összefüggő szerepet kap a nyelvtan funkcionális jellegének kidolgozásában (részletesen l. Ladányi 2003). Elsősorban a működés és a szerep kettőssége lehet kiemelni, amely kettősség megfeleltethető a művelet és szerkezet kognitív nyelvészeti kettősségének. A funkcionális nyelvtan számára a funkció elsősorban a nyelv általános funkcióját jelöli, s azt, hogy a nyelvtani leírásban erre az általános funkcióra összpontosít. Itt nem szükséges a nyelvi funkciók különböző modelljeit bemutatni. Utalni lehet a Jakobson-féle hatos modellre, illetve azokra a mai leírásokra, amelyek megkülönböztetik például a következő funkciópárokat:

- kommunikatív (közlő) – kognitív (megismerő) funkció,
- tranzakció (valamely üzenet továbbítása) – interakció (két személy közötti kommunikációs kölcsönviszony),
- információ (valamely nyelvi közlés tartalma) – kommunikáció (intencionalitás, a közlő és a közlés másra irányulása).

Az alapvető jellemző a funkcionális irányokra a következő: a nyelvi vizsgálódás és leírás kiindulópontja a „tartalom”, a közlendő, amelynek egy adott nyelvben valamilyen (egy vagy többféle) formát lehet találni. Ezzel szemben a formalista nyelvészet a nyelvi szerkezeteket magukban tekinti, grammatikus alakjuk létrehozásának szabályait keresi.

1. táblázat
A nyelvelírás főbb jellemzői a funkcionális és a formális nyelvészetben

Funkcionális nyelvészet	Formális/strukturális nyelvészet
a nyelv ökörendszer (vagy annak része)	a nyelv algoritmikus rendszer
prototípuselv	a priori kategorizáció kritériumokkal
a jelentés, a kifejezendő tartalom	a kifejező szerkezet
adekvátság	szabályosság
kontinuum szintaxis és lexikon között	szintaxis és lexikon külön modul
támogató mátrixban vizsgál	önmagában vizsgál
a nyelv nyelvspecifikus és egyetemes	a nyelv egyetemes
a nyelv ikonikus és szimbolikus	a nyelv önkényes

A nyelv funkcionális megközelítése különböző szinteken történhet. Megfelelő nézőpont

- az általános nyelvi funkcionálás, ettől elkülönítve
- a nyelven belüli disztinktfv funkciók (például határozottság, tranzitivitás, topik),
- az egyes nyelvi egységek mondat- és szövegközegbeli funkciója (például egy határozott névelős főnév).

Mindamellett a funkcionális nyelvészet nem a nyelvi funkcióknak vagy a nyelvi egységek funkcióinak taxonómiájára törekszik. Sokkal inkább funkcionálásról van itt szó, eljárásokról, műveletekről, amelyek nyelvi egységek szűkebb és tágabb közegében érvényesülnek a megértési folyamatokban. A funkció nem merev kategória, nem doboz, amelybe valamely nyelvi jelenség beletartozik, hanem folyamat jellegű jelenség, amely a beszélői vagy hallgatói feldolgozás révén jön létre. Analógiaként megemlíthető Milroy–Milroy (1985) nézete a sztenderdről: eszerint a sztenderd nyelvváltozat nem kész, zárt rendszer, hanem folyton alakuló, létrejövő nyelvváltozat, részben tudatosan alkotott és reflektált jellege miatt.

Az ezredfordulóra mind a formális, mind a funkcionális nyelvtudományi irányzat számos elméleti és módszertani változatban fejlődött tovább. Az alábbiakban két olyan funkcionális nyelvtudományi irány vázlatos bemutatására kerül sor, amelyek egy-egy kiemelkedő teoretikus és metodológus személyéhez kötődnek, és évtizedek óta igen eredményesen működnek. Az egyik a brit M. A. K. Halliday szisztémikus-funkcionális nyelvtana, a másik az amerikai Talmy Givón funkcionális nyelvtana. Mindkét műhely számos monográfiát, tanulmánykötetet jelentetett meg. S mindkét műhelyre jellemző, hogy az igen részletesen tárgyalt szemantikai alapú szintaktikai témák mellett alapvető módon járultak hozzá a szövegtanhoz (Halliday a koherenciatényezők, például a koreferencia, Givón a topikfolytonosság témakörében), továbbá Halliday regiszterelmélete termékenyen hatott a brit és az európai stílus kutatásokra.

3. A szisztémikus-funkcionális nyelvtan

M. A. K. Halliday az 1960-as évektől jelentet meg tanulmányokat, majd monográfiákat. Indulásakor a brit szociolingvisztika egy fontos kutatásában működött közre, melyet B. Bernstein neve fémjelez. Munkássága a Prágai Nyelvész kör, valamint Firth és Pike brit nyelvészeti hagyományába épült be, amely a strukturalista alapokon funkcionális kidolgozási módokat keresett. Halliday (1966) megfogalmazza a) a beszélők és b) a használat szerinti nyelvváltozatokat, elkülöníti az anyanyelvváltozatot (későbbi megnevezéssel a vernakulárist) és a regisztert. Ez a szemlélet alapozta meg a későbbi kutatásokat, amelyek a nyelvi variabilitás grammatikai leképezését igyekeznek

leírni. Azaz a mondat szerkezetet leíró generatív főiránnyal szemben a szociolingvisztikai variabilitásnak és a szemantikai leképezés szintaktikai variabilitásának az összefüggései indították el ezt a funkcionális irányt. A regiszterelmélet mellett a másik korai és alapvető felismerés a nyelvten – vagyis a mondat szerkesztés – szövegbeli és személyközi vonatkozásainak fontossága volt. Ennek egyik kiemelkedő összegzése a koherencia olyan feldolgozása, amely empirikus adatok és elméleti belátások alapján szakít a mondatközpontúsággal (vö. Halliday–Hasan 1978). S ebből az irányból fejlődött ki az a leíró nyelvteni kutatás, amely a beszélt nyelvet a deskriptív grammatika részévé tette, a regiszterelmélet alapján (vö. pl. Biber et al 1999, Biber–Finegan eds. 1994). A Halliday-féle nyelvten a szerző összegző monográfiájának második kiadása alapján érdemes áttekinteni.

A funkcionális a nyelvtenban meghatározott nézőpontot jelent, ahonnan a szöveg, a nyelvi rendszer és a nyelvi szerkezet (kifejezés) értelmezése megtörténik. Minden szöveg valamilyen használati közegben jön létre, meghatározott szükségletek kielégítése céljából. Ez a körülmény hosszú időn keresztül alakítja a nyelvi rendszert. Ezért a nyelv nem önkényes, hiszen a használat során alakul ki, a használatnak megfelelően.

A nyelv alapvetően a jelentés kifejezésére fejlődött ki. Ezért a nyelv vizsgálatában nem az a kérdés, hogy „mit jelent ez a forma?”, hanem az, hogy: „miképp fejeződik ki egy jelentés?”. A nyelv jelentések rendszere, amelyekhez formák társulnak a jelentések kifejezésére. A szisztémikus elmélet a jelentést mint választást írja le, vagyis egy jelentés különböző kifejezőmódjainak a lehetőségeit rendszerezi, a nyelvet mint összekapcsolódó lehetőségek hálózatát érti (Halliday 1994: XIV). A jelentések szövebe öntések (jelentések kifejezése nyelvi szerkezetben)¹ révén valósulnak meg. A szövebe öntés elmélete a nyelvten (Halliday 1994: XVII).

A jelentés három alapfunkciót tölt be. Ezek a metafunkciók a következők:

- ideációs vagy reflektív (célja a környezet megértése),
- interszónális vagy aktív (célja a környezetben található másokon végrehajtott cselekvés),
- textuális (célja a nyelvi kifejezések szövegbeli elhelyezése).

A Halliday-féle nyelvtenban az eredeti strukturalista elvek a jelentés elsődlegességének szempontjával ötvöződnek. Ennek megfelelően minden nyelvi elem a teljes nyelvi rendszerben betöltött funkciójához viszonyítva kap magyarázatot. A nyelvi egységek a funkciók organikus konfigurációi. A szintaxis és a szótár a kódnak ugyanazon szintjén van, vagyis lexikogrammatikáról beszélünk (Halliday 1994: XIV). Halliday a szöveget is szemantikai egységnek tekinti (Halliday 1994: XVII).

Igen lényeges az a megállapítás, amely szerint a jelentés nyelv- és kultúraspecifikus: minden nyelvnek saját szemantikai kódja van. Halliday Malinowskira hivatkozva fogalmazta meg, hogy a helyzet kontextusa a szöveg közege, a kultúra kontextusa a teljes nyelvi rendszer környezete. Az egyes nyelvek szemantikai kódját csak azok teljességében és a kultúra kontextusában lehet értelmezni (Halliday 1994: XXX).

A jelentés elsődlegességének, a szövegből és a használatból való kiindulásnak, valamint a lexikon és a szintaxis közötti kontinuumnak a kiemelt jelentősége Halliday, Givón vagy akár Langacker nyelvtenának központi összetevője, messze nem véletlenül. Ezáltal Halliday a használatot elméleti keretben tudja bevonni a nyelvleírásba úgy, hogy a kisebb-nagyobb nyelvi egységek közegét mindig megadja, illetve jelenlévőnek tekinti. E nyelvteni leírás a kifejtés során elsősorban a mondat szerkezetre összpontosít.

A nyelv a jelentések előállításának rendszere. Ezért a szisztémikus-funkcionális nyelvten elsősorban a paradigmátikus rendszereket írja le, „választásnyelvten”, és kevésbé vizsgálja a szintagmatikus rendszereket, nem „láncnyelvten”. Valamely nyelvi egység kiválasztása önmagában is je-

¹ Wording az eredetiben.

lenthet valamit, belső szerveződése, egy szintagmában való helye vagy más nyelvi egységgel való összekapcsolódása ismét más-más jelentésfunkcióval bír. A nyelvtannak ezeket a lehetséges változatokat kell kiválogatnia és specifikus szemantikai funkcióikhoz rendelnie (Halliday 1994: XX).

A választási rendszerek hálózatban rendeződnek el; a döntés nem valós idejű döntés, hanem a lehetséges alternatívák egy készlete (pl. kijelentés/kérdés, egyes/többes szám, eső/szinttartó/emelkedő dallam stb.). Ezek lehetnek szemantikaiak, lexikogrammatikaiak, fonológiaiak. A rendszer a következőket tartalmazza (Halliday 1994: XXVI):

- a belépő (bemeneti) feltétel (ahol a választás megtörténik),
- a lehetséges választások egy készlete,
- a realizációk (mit kell tenni – azaz melyek az egyes opciók strukturális következményei).

Halliday a nyelvtan funkcionális bemutatását az egyszerűen felismerhető összetevőkre bontással kezdi. Az így értelmezett konstituenciába tartozik: az írás és a beszéd hierarchikus szerkezete (ez utóbbi például a ritmusban, intonációban, szótagban és fonémában). A nyelvtani konstituencia, hierarchikus szerkezeti összetevők elkülönítése két szempont szerint történik (Halliday 1994: 20):

- rang szerint (tagmondat, csoport [szintagma], szó) (ez a minimális elemzés),
- közvetlen összetevők szerint (ez a maximális elemzés).

A kétfajta konstituencia egyszerre érvényesül. Megjegyzendő, hogy a szisztémikus-funkcionális nyelvtanban a rangok az elsődlegesek, mert azok funkcionálnak, míg a közvetlen összetevők módszertani eljárás eredményei.

Mindennek megfelelően a nyelvi egységek megnevezése két nézőpontból történik meg (Halliday 1994: 24 kk.):

- osztályba sorolás (pl. főnév, melléknév), ez a közvetlen összetevős maximális elemzéssel kapcsolódik össze; az osztályba sorolás a szótár része, a szó vagy más egység nyelvtanbeli potenciálját jelöli,
- funkcióba sorolás (pl. fej, módosító, szemantikai szerepek), ez a rang szerinti minimális elemzéssel kapcsolódik össze; a funkcióba sorolás a szövegértelmezés része, az adott szerkezetben betöltött szerepet jelöli.

Halliday ezután a pszichológiai alany (amire az üzenet vonatkozik), a nyelvtani alany (amiről valami állítódik) és a logikai alany (a cselekvés végrehajtója) kategóriájának újraértelmezésével folytatja a nyelvtan felépítését (Halliday 1994: 31–32). Eszerint

- a pszichológiai alany a téma (Theme),
- a nyelvtani alany az alany (Subject),
- a logikai alany a cselekvő (Actor).

Mindez részletesebben a következőképpen fejthető ki (Halliday 1994: 34):

- „A téma a tagmondat szerkezetében mint üzenet funkcionál. A tagmondatnak üzenetként, információmennyiségként van jelentése, a téma a kiindulópont az üzenet számára. Ez az az elem, amit a beszélő mondandója lehorgonyzására kiválaszt.
- Az alany a tagmondat szerkezetében mint csere funkcionál. A tagmondatnak csereként, a beszélő és a hallgató közötti tranzakcióként van funkciója; az alany a biztosítéka a cserének. Ez az elem, amely a beszélő szerint felelős a mondottak hiteléért.

- A cselekvő a tagmondat szerkezetében mint reprezentáció funkcionál. A tagmondatnak reprezentációként van jelentése, a folyamatos emberi tapasztalás valamely folyamatának a konstruálásaként; a cselekvő az aktív résztvevő ebben a folyamatban. Ez az elem, amelyet a beszélő a tett végrehajtójaként ábrázol.”

A tagmondat háromrétegű, háromstátusú bemutatásával a három metafunkció bemutatása is megtörténik. A metafunkciókkal kapcsolatban a következők jegyzendők meg.

A kimerítőség elve azt jelenti, hogy a szóba öntésben (nyelvtani szerkesztésben) mindennek van funkciója minden rangban. De nem mindennek van funkciója a szerkezet minden dimenziójában; egyes részek (pl. a *talán*) nem játszanak szerepet a tagmondatban mint reprezentációban.

A hierarchia elve azt jelenti, hogy egy adott rangú elem az alatta levő rang elemeiből jön létre. De vannak változatok: a tagmondatban mint csereben több a szerkezeti szinteződés, a tagmondatban mint üzenetben kevesebb.

A diszkréttség elve azt jelenti, hogy minden strukturális egységnek világosan definiált határai vannak. De míg a tagmondatra mint reprezentációra e szegmentális organizáció jellemző, addig a tagmondat a többi státusában – üzenet, csere – valamennyire eltér ettől a prototípustól. Csereként függ prozódiai funkcióktól is (kontinuus formák, gyakran bizonytalan határokkal), míg üzenetként előnyben részesíti a kulminatív mintákat (a feltűnőségi csúcsokat kezdeteknél és végeknél) (Halliday 1994: 35).

2. táblázat

A metafunkciók és megjelenésük a nyelvtanban (Halliday 1994: 36)

Metafunkciók	Meghatározás (jelentésfajta)	Megfelelő státus a tagmondatban	Előnyben részesített szerkezet
tapasztalati (ideáció)	vmely tapasztalat egy modelljét konstruálja	tagmondat mint reprezentáció	szegmentális (konstitu- encián alapulva)
személyközi	szociális viszonyokat jelenít meg	tagmondat mint csere	prozódikus
textuális	a kontextushoz terem kapcsolatot	tagmondat mint üzenet	kulmináló
logikai ²	logikai viszonyokat konstruál	–	iteratív

4. A nyelvtipológiai alapú funkcionális nyelvtan

Talmy Givón nyelvtani munkássága korábbi antropológiai és funkcionális alapokra épül. Fontos eszméi elődként említi többek között Sapir, Jespersen, Zipf, Halliday, Dik és Bolinger nevét és műveit. Külön kiemelendő, hogy kutatásai igen nagy nyelvtipológiai anyagokon folynak, tehát nem korlátozódnak az angolra vagy a Standard European Average-re.

Givón a nyelvet, illetve a nyelvről való tudást a biológiai rendszerekkel hozza összefüggésbe: „A nyelvtan, mint minden biológiai alapú rendszer, adaptívan motivált, és ezért elvileg nem önkényes” (Givón 2001: 34). Hallidayhez hasonlóan a nyelvnek több általános funkcióját nevezi meg, amely funkciók magának a nyelvi rendszernek szerveződését, jellegét befolyásolják. Givón (1993: 21) szerint a nyelv legfontosabb funkciója:

² E funkciónak csak az összetett mondatban van szerepe.

- a mentális reprezentáció,
- a mentális reprezentációk kommunikációja.

További egyéb metakommunikatív funkciók a következők:

- szociokulturális kohezív funkciók,
- személyközi affektív funkciók,
- esztétikai funkciók.

Givón (2001: 2–3) a funkcionalizmus alapjait más tudományágak filozófiai és tárgytudományos kifejtéséből vezeti le. A biológia kapcsán Arisztotelészt említi (*De Partibus Animalium*³), aki szerint a funkcionalizmus jó módszer a világ leírására, amelyet a forma és a funkció közötti izomorfizmus vagy korreláció jellemez. A kortárs biológia hasonló módon látja a kérdést: „az anatómia a test szerkezetének tudománya [...] a fiziológia a funkció tudománya. Az anatómia és a fiziológia együtt tanulmányozása több eredményt hoz” (Crouch: *Functional Human Anatomy* 1978: 9–10). Megjegyzendő, hogy Szentágothai János Funkcionális anatómiája hasonló elvekkel készült. Givón egy másik analógiát is említi: „Egy állat mozgása az izmoknak és a csontváz elemeinek (pl. a csontoknak) a szerkezetétől függ. Egy összehúzódó izom által létrehozott mozgás attól függ, hogy az izom miképp kapcsolódik ezekhez az elemekhez, és hogyan működnek együtt. Egy ilyen viszonylag ismert példában egyértelmű a szerkezet és a funkció viszonya” (Eckert & Randall: *Animal Physiology* 1978: 2–3).

Givón mind a klasszikus strukturalizmussal, mind a mai formális nyelvelmélettel vitába száll. Hiszen a strukturalizmus ellentmond a funkcionalizmus vázolt lényegének. A logikai pozitívizmus keretében Saussure fő eszméi (dogmái) a következők: önkényesség, idealizáció (ez a langue, az elvont eszményi nyelvi szerkezet és a parole, a megfigyelhető nyelvi viselkedés közötti végzetes megkülönböztetés). Ezek az eszmék egyenesen vezetnek Chomsky platonista-kartézianus elméleteéhez (a homogén beszélőközösségben tételezett idealizált beszélőhöz, kompetencia és performancia megkülönböztetéséhez) (Givón 2001: 4–6). „Pedig minden, az idealizált szinkrón nyelvi struktúra kialakításához vezető funkcionális-adaptív jelenség tényleges performanciában jelentkezik. Itt sajátítjuk el a nyelvet, itt emergál és változik a nyelvtan. Itt igazítja a forma saját magát az új funkciókhoz és kiterjesztett jelentésekhez, kreatívan és a kontextusnak a pillanat megoldást kereső konstruálásában. És itt jelentkezik a bizonytalanság, a variáció, a katyvasz⁴, amely szükségszerű része az aktuális mechanizmusnak, amely formálja és újraformálja a kompetenciát” (Givón 2001: 6).

Saussure harmadik dogmája a diakronia szegregációja a szinkroniától, amely az idealizáció kiterjesztése, amely nem tud mit kezdeni a változás eszméjével és adataival. Givón saját kifejtését többek között Chomsky *Aspects* című művéből vezeti le, amely a szintaxis és a jelentés viszonyát fatálisan bizonytalanul kezeli: egyrészt ragaszkodik az önkényesség és az autonóm szintaxis elvéhez, másrészt a szintaktikai mélyszerkezet izomorfikus a propozíciós jelentéssel. „Ettől a kripto-funkcionális hibától Chomsky később megszabadult.”

Hasonló okokból hártja el Givón a pusztán formális nyelvszemléletet: „A formalista nyelvészek szerint a nyelvtan önkényes, autonóm mechanizmus, amelynek legfontosabb feladata a jólformált mondatok szerkesztésének irányítása. A nyelvtan a nyelvtanról szól. Következtetés: a nyelvtan nem a kommunikációról szól. [...] A nyelvtan létezik, vannak szabályai, e szabályok fontosak, expliciten taníthatók. De a nyelvtan nem a nyelvtanról szól, a nyelvtan nem önkényes, oka van meglétének” (Givón 1993: XIX). Illetve: „A nyelvtan nem merev szabálykészlet, amelyet követni kell grammatikus mondatok létrehozása érdekében. Hanem stratégiák készlete, amelyet annak érdekében alkalmazunk, hogy koherens kommunikációt hozunk létre” (Givón 1993: 1).

³ Mivel itt kivonatokat adok, az eredeti forrásokra hivatkozom, függetlenül attól, hogy van-e magyar fordítás. Az itteni idézetek saját fordításaim a Givón-féle változatból.

⁴ *Stop* az eredetiben.

A szabályok nem a klasszikus filozófiai kategorizáció a priori elvei szerint írhatók le. Látólag lehetnek önkényesek, átláthatatlanok, ám a kommunikációs szempontból homályosnak tűnő szabály általában történeti változások során válik ilyenné (Givón 1993: 2–3). A szabályok funkciói is megváltozhatnak. Givón (1993: 4) szerint a szabályok legfőbbje rugalmas:

- a szabály hatóköre, kontextusa nincs pontosan meghatározva (inkább tipikus esetekre érvényes),
- a szabály alkalmazhatósága gyakran fokozat kérdése.

Givón fölhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a szabályok abszolutizálása nem csupán a formális elméletekre jellemző. Így Chomsky elméletében az algoritmikus, logikai szabályok, kivétel nélkül, szükséges és elégséges feltételekkel irányítják a nyelvet. Van azonban hasonló példa a nem formális elméletek köréből is. Például Paul Hopper (1987) minden esetben teljesen rugalmasnak és a beszédhelyzetben kialakítottnak, vagyis teljesen a kommunikációs kontextustól függőnek tekinteti a nyelvet. Mindketten platonisták, mert mindketten a szabályok 100%-os kivételnélküliségét hirdetik. Givón Sapirore és Jespersenre hivatkozik, amikor a szabályok nem 100%-os voltát állítja, továbbá azt, hogy a nyelv nem gép. „A nyelvben jelen van a magas fokú szabály általi irányítottság (generativitás), de a rugalmasság, fokozatosság és változatosság szintén, az adaptivitás által motiválva” (Givón 2001: 27). Ez a funkcionális nézet határozottan a prototípuselvre épít.

Givón átértelmezi a merev önkényességelvet, az ikonicitás és az önkényesség elveit összefüggésbe hozza a nyelvelsajátítással, a szocializációval és a kommunikációs funkciók különböző nyelvi kifejezési lehetőségeivel, azaz a nyelvi potenciállal. Amennyiben ezekkel a kategóriákkal írjuk le a nyelvet, azt lehet mondani, hogy a kisgyermek programmatikus kódja vagy protonyelve (e kifejezést Halliday is használja ebben az értelemben) lényegében ikonikus, míg a felnőtté válás során egyre konvencionálisabbá, önkényesebbé válik. A nyelvtan adaptív kompromisszum az önkényesség és az ikonicitás között (Givón 2001: 35).

Programmatikus és grammatikus szövegfeldolgozás viszonya a következő táblázatban foglalható össze (Givón 2001: 15):

3. táblázat
Grammatikus és programmatikus viszonyok

Tulajdonságok	Grammatikus kód	Programmatikus kód
szerkezeti		
a. grammatikai morfológia	bőséges	hiányzik
b. szintaktikai szerkezetek	komplex/beágyazott	egyszerű/összekapcsolt
c. szórend használata	nyelvtani (S/O)	pragmatikai (topik/komment)
d. szünetek	folyamatos	megszakított
funkcionális		
e. feldolgozási sebesség	gyors	lassú
f. mentális erőfeszítés	nélkül	nagy erőfeszítéssel
g. hibaarány	alacsonyabb	magasabb
h. kontextusfüggőség	alacsonyabb	magasabb
kognitív		
i. feldolgozási mód	automatizált	folyamodott
j. elsajátítás	késői	korai
h. fejlődés	késői	korai

A lassú, analitikus programmatikus kommunikáció erősen szókézfűgő és tudásvezérelt. A szótár előbb jelenik meg, mint a nyelvtan, első és második nyelv elsajátításakor egyaránt.

Így lehetséges, hogy a biológiai információfeldolgozásban (analógiaként):

- „az észlelési bemenet régebbi, alacsonyabb szintű feldolgozása teljes mértékben automatizált, nagy sebességű, alacsony hibaszázalékkal, igen valószínűsíthetően előre behuzalozott, zárt viselkedési programként,
- az összetettebb, magasabb szintű, később kifejlődött képességek⁵ lassabb, tudatosabb, ellenőrzött módon működnek; ezek a magasabb szintű képességek az elsajátítás és a habituáció révén automatizálódhatnak idővel, hosszú idő, gyakorlás révén, nyitott viselkedési programként” (Givón 1993: 4).

Az emberi nyelv megtanulása általánosságban bizonyítva sok előre behuzalozott zárt neurális programtól függ. Egy egyedi nyelvtan elsajátítása viszont a másodikként jelzett tudás, az összetettebb, magasabb szintű, s nyitott viselkedési program alapján lehetséges. Ezt születés után sajátítjuk el, ismételt próba-szerencse kommunikatív interakciókban, amely az elsajátítás után már nagymértékben automatizált, behuzalozott tudássá válik, de a nyelvtan még továbbra is mutat kontextusfüggő, tudatos elemzést. „Azzal az állítással, hogy a nyelvtan nem önkényes, nem azt akarjuk mondani, hogy egy meghatározott kommunikációs funkciónak egyetlen emberi-egyetemes nyelvtani kódolási módja van. A grammatikai diverzitás (szétkülönbözés) az egyik oka annak, hogy a nyelvtan elsajátítását, legalább részben, nyitott viselkedési programnak tekintjük. Ugyanarra a kommunikációs funkcióra korlátozott számú nyelvtani stratégiát használnak az emberi nyelvek. [...] A nyelvközi diverzitás nem határtalan és nem is szeszélyes, hanem nagymértékben korlátozott” (Givón 1993: 4). Egy funkcionális tartományra egy meghatározott nyelv által alkalmazott nyelvtani stratégia lehet különböző történeti változások eredménye. De részben lehet eredménye az adott nyelv által más funkcionális tartományokban alkalmazott stratégiáknak is. Egyes kommunikációs funkciók a jelek szerint kölcsönöznek grammatikai kódoló eszközöket szomszédos, összefüggő funkcióktól, a funkciók interakcióban vannak egymással (Givón 1993: 5).

Givón funkcionális szintaxisa erőteljesebben alapoz a kognitív pszichológiára, elmélyültebben vizsgálja a nyelvtan szerepét az emberi információfeldolgozásban. Hallidayhez hasonlóan azt állítja, hogy az emberi nyelv két fő funkciója a tudás (tapasztalat) reprezentációja és kommunikációja. Ennek megfelelően az emberi kommunikációnak két alrendszere van (Givón 2001: 7):

- a kognitív reprezentációs rendszer,
- a kommunikációs kódoló rendszer.

Az emberi kognitív reprezentációs rendszer három koncentrikusan elrendezett szintből áll, ezek:

- a konceptuális lexikon,
- a propozicionális információ,
- a multipropozicionális szöveg.⁶

A kommunikációs kódoló rendszer két elkülönülő kódoló eszközből áll, ezek:

- a periférikus szenzo-motoros kódok.
- a nyelvtani kód.

⁵ Skills az eredetiben.

⁶ Discourse az eredetiben.

A konceptuális lexikon a viszonylag időtálló, közösségi (közös), jól kódolt konceptusok tára, amely konceptusok tapasztalati univerzumunk kognitív térképét alkotják. Összetevői (Givón 2001: 8):

- a külső fizikai világ,
- a szociokulturális világ,
- a belső mentális világ.

A konceptuális lexikkal kapcsolatban elmondható, hogy a nyelvi kifejezések viszonylag állandóak, nem változnak hirtelen. A közösségbe tartozás mértéke változhat, ám a beszélők általában magától értetődőnek tekintik, hogy a nyelvi kifejezések nagyjából ugyanazt jelentik mindenkinek. A jól kódoltság szerint minden lexikailag tárolt tudásrész többé-kevésbé egyedileg, de legalábbis határozottan asszociálódik saját perceptuális kódjával. A konceptuális lexikon hálózat jellegű, főként csomópontok és kapcsolatok hálózatából áll. Egy szócsomó más, közeli szócsomók prototipikus nyálábját aktiválja. A lexikai fogalmak inkább a tapasztalat konvencionált típusai, mint a tapasztalat egyedi példányai, vagyis generikusak. A konceptuális lexikont az állandó szemantikai emlékezetben tudjuk feldolgozni és tárolni.

A konceptusok („szavak”) propozicionális információba („tagmondat”⁷) kombinálódnak. Ezek a fogalmak, fogalmakban reprezentálódó entitások állapotok vagy események résztvevői. A propozicionális információt az epizodikus-deklaratív memóriában tudjuk feldolgozni és tárolni.

Az állapotot vagy eseményt jelölő tagmondatok az alapvetően multipropozicionális szövegben kombinálhatók, koherencia tartja őket össze. A multipropozicionális szöveget az epizodikus-deklaratív memóriában tudjuk feldolgozni és tárolni.

A periférikus szenzomotoros kódok közé tartozik a fonetika, fonológia és neurológia tartománya, mind a kódolás, mind a dekódolás szerint (Givón 2001: 11).

„A nyelvtani kód talán a legkésőbbi evolúciós többlet az emberi kommunikációban. A gyermekek ontogenetikusan sokkal hamarabb sajátítják el a lexikont és a pregrammatikus kommunikációt, mint a nyelvtant, hallás és jelzés által. A prehumán fajok természetes kommunikációjában entitások (főnevek) és események (igék) lexikai-szemantikai konceptusainak a megléte egyértelmű. Nyelvtan viszont nincs” (Givón 2001: 11).

A nyelvtan sokkal bonyolultabb és elvontabb, mint a lexikon szenzomotoros kódjai. Az elsődleges nyelvtani jelnek⁸ a következő négy fő kódoló eszköze van (Givón 2001: 12):

- morfológia,
- intonáció: tagmondatszintű melodikus kontúrok, szó szintű hangsúly vagy tónus,
- ritmika: ritmus vagy hosszúság, szünetek,
- szavak és morfémák szekvenciális rendje.

A nyelvtani szerveződés elvontabb szintjei:

- hierarchikus konstitúenciaszervezet:
morfémák szavakba szerkesztése,
szavak szerkezetekbe (frázisokba) szerkesztése,
szerkezetek mondatokba szerkesztése;
- grammatikai kategóriacímkek:
főnév, ige, melléknév,
főnévi csoport, igei csoport;

⁷ *Clause* az eredetiben.

⁸ *Grammatical signal* az eredetiben.

- hatókör- és relevanciaviszonyok:
operátor-operandus viszonyok,
főnév-módosító viszonyok,
alany és tárgy viszonyok;
- kormányzás- és ellenőrzésvizonyok:
egyeztetés,
koreferencia,
modalitás,
végesség.

Givón nyelvtanfelfogása – miképp fentebb jeleztük – nem formálisan helyezi a mondatot a leírás középpontjába. Ezért állítja, hogy a nyelvtan egyidejűleg kódolja a propozicionális szemantikát és a szövegkoherenciát (pragmatikát) (Givón 2001: 13). A nyelvtan a tagmondatban helyezkedik el, de funkcionális hatóköre nem elsődlegesen a propozicionális információra korlátozódik. Inkább elsősorban a propozicionális tagmondat és szélesebb szövegkontextusa közötti koherenciaviszonyokra terjed ki.

A fő szövegorientált nyelvtani alrendszerek, amelyek elsődlegesen szövegpragmatikát kódolnak:

- nyelvtani szerepek (alany, közvetlen tárgy)
- határozottság és referencia
- anafora, névmások és egyeztetés
- igeidő, aspektus, modalitás, tagadás
- intranszitiváló igealak
- topikalizáció
- fókusz és kontraszt
- relativizáció
- beszédaktusok
- tagmondat-mellérendelés és -alárendelés

A propozíciós szemantika és a szövegpragmatika közötti átfedéseket, sőt interakciót jelzi, hogy például a morfológiai esetjelölés kódol(hat)ja az ágens, páciens, datívusz, lokatívusz, instrumentális esetek propozíciószemantikai funkcióit, az alany (nominatívusz) és a közvetlen tárgy (akkuzatívusz) szövegpragmatikai funkcióit. Hasonlóképpen az igeidő, aspektus, modalitás és tagadás egyaránt mutat propozíciószemantikai és szövegpragmatikai funkciókat.

A nyelvtipológiai adatok a nyelvi variabilitás leírási lehetőségeit szélesítik ki. Itt a következő elvek érvényesülnek (Givón 2001: 21):

- az emberi nyelvben egynél több strukturális eszköz van ugyanannak a kommunikatív funkciónak a kifejezésére;
- a nyelvközi nyelvtani tipológiának a funkcionális tartomány független, nem strukturális meghatározásán kell alapulnia;
- a grammatikai tipológiában azok a fő strukturális eszközök sorolandók fel, amelyekkel a különböző nyelvek ugyanazt a funkcionális tartományt kódolják;
- a különböző nyelvekben különböző struktúrátípusok találhatók, amelyek metatípusokba sorolhatók.

Az ekképp összefoglalt funkcionális nyelvfelfogás természetes részét képezi a nyelvtan pragmatikai, szociolingvisztikai, általában kommunikációs összetevője. Givón (1993: 7) a következő változatossági dimenziókat sorolja föl:

- történelem: régebbi/elhagyott vagy újabb/kurrens használat,
- kor: idősebb vagy fiatalabb beszélő,
- közeg: írott vagy beszélt nyelv,
- képzettség: iskolázott vagy iskolázatlan beszélő,
- formalitás: formális vagy informális stílus,
- társadalmi osztály: magas státusú vagy alacsony státusú beszélők,
- etnicitás: többségi vagy kisebbségi szubkultúrák,
- földrajz: regionális, urbánus vagy falusi dialektusok,
- anyanyelvi tudás: anyanyelvi vagy nem anyanyelvi tudás,
- egyén: egyén vagy család.

A dimenziók nem függetlenek egymástól, megjósolható tendenciákat mutatnak.

5. A funkcionális nyelvtan a leíró gyakorlatban

Mint följebb szó volt róla, a funkcionális kategóriák nem a priori zárt kategóriák, hanem több szinten is művelési módon működő és szerepet betöltő nyelvi egységek funkcionálásainak prototípuselvű csoportosulásai. Ezért taxonómiájukat egyszerűen nem lehet megadni, inkább bizonyos nyelven belüli disztinktív funkciókat lehet megnevezni, amelyeknek különböző nyelvi kifejezéseik lehetségesek (ilyen például a határozottság, a modalitás, a szemantikai szerepek, a topik, az idő) vagy tipikus nyelvi kifejezéseket lehet megnevezni, amelyek különböző mondat- és szövegközegbeli nyelvi funkciókat képesek betölteni (ilyen például a főnév, annak különböző szerkezetes megvalósulásai, a névelő).

A leíró gyakorlatot jól tükrözi a két itt tárgyalt irányzat összefoglaló monográfiájának a felépítése.

Halliday (1994) a bevezető fejezetek után (erről fentebb esett szó) az általa vázolt nyelvtannak megfelelően halad előre, monográfiájában egyértelműen az angol nyelvre összpontosítva, de általános nyelvészeti érvényű mintákkal. A tagmondat mint üzenet kifejtésében elsősorban a téma-réma szerkezetet tárgyalja, azon belül is a téma különböző megvalósulási lehetőségeit, az egyszerűtől az összetett tagmondatméretűig.

A tagmondat mint csere fejezet fő témája a mód, amelyet a dialógusból vezet le. A tagmondat mint reprezentáció fejezet az elemi esemény bemutatásának három fő összetevőjét, a folyamatot, a résztvevőket és a körülményeket elemzi. A monográfia ezután a tagmondaton belüli csoportokat írja le, sorrendben a főnévi, az igei, a határozói, a prepozíciós csoportokat. A tagmondatok összetett mondatokká való összekapcsolódásának leírása a következő kategóriákkal történik: a kölcsönös függőség fajtái (parataxis és hipotaxis), a kitágítás három fajtája (kidolgozás, kiterjesztés és fokozás), valamint az idézés típusai. Külön fejezetet kap a tagmondattal összefüggésben az intonáció és a ritmus, a kohézió és a diskurzus, továbbá a metaforizálás, a grammatikai, ideációs és személyközi tartományban egyaránt.

Givón (2001) szintén saját elméleti tételeinek megfelelően építi föl nyelvtanát. Az elméleti bevezetés után a lexikon és a morfológia tárgyalása következik (főnevek, igék, melléknevek, határozók, kisebb szófaji csoportok). A következő fejezetek: egyszerű igei tagmondatok és argumentumszerkezet, nyelvtani viszonyok és esetjelölés, szórend, igeidő, aspektus és modalitás, tagadás, referenciális koherencia, a főnévi csoport, igei komplementek (eseményintegrálás, műveltetés), intranzitíváló igealak (visszaható, szenvedő), vonatkozó tagmondatok, kontrasztív fókuszos szerkezetek, jelölt topikszerkezetek, nem kijelentő beszédaktusok, tagmondaton belüli koherencia.

6. A funkcionális nyelvten az anyanyelvi oktatásban

Az anyanyelvi oktatásra nyilvánvalóan alapvető hatással van a választott nyelvméleti háttér. A nyelvtudományban évtizedek óta több jellegzetes nyelvméleti irány él egymással párhuzamosan. Ezért az oktatásban többféle irány is érvényesülhet. A funkcionális nyelvészet és az anyanyelvi oktatás viszonyát röviden a következőkben lehet vázolni.

A módszertani kiindulópont az, hogy az anyanyelvi órán a nyelvüket beszélő, tehát azt (valamilyen nyelvváltozatban és műveltségi szinten) tudó diákokkal foglalkozik a magyartanár. Nyilvánvaló a főntebb bemutatott funkcionális nyelvtenak alapján, hogy a nyelvet nem egyszerűen kész eszközrendszerként használjuk, amikor beszélünk, hanem a rendelkezésre álló lehetőségeket kreatívan alkalmazzuk (valamilyen mértékig még a legbegyakorlottabb helyzetben is), részlegesen újralkotjuk. A nyelvi kreativitás problémamegoldó tevékenységet jelent: egy adott helyzetben a körülményeknek megfelelő nyelvi viselkedésnek s a szintén a helyzethez illő referenciális (vonatkozó) és reprezentációs (jelentő, leíró) nyelvi formák (vagyis a szövegbe illesztett nyelvi kifejezések) jellegének a kiválasztása, illetve létrehozása konstruktív erőfeszítést kíván, amely a gyakorlati tudásra épülő mindennapi tevékenységek természetes összetevője. Hozzá tartozik mindehhez az anyanyelv elsajátításának néhány fontos jellemzője:

- a gyermek az anyanyelvét, annak változatait fokozatosan ismeri meg, a világról való ismereteinek megszerzése, a szocializáció részeként;
- az anyanyelv elsajátítása a világ megismeréséhez hasonló absztrakciós, sematizációs és kategorizációs elméleti műveleteket föltelez, melyek sokféleségében az adott közösség és kultúra irányít, de nem kizárólagosan;
- a anyanyelv-elsajátítás során megismert nyelvi egységek nagy gyakoriság és sűrű közösségi megerősítés révén könnyen aktiválható séma jellegű tudássá válnak, amelyeknek bevésettsége és ezáltal változtathatatlansága igen nagyfokú lehet, tehát mintákként működhetnek, amely mintáknak szerkezeti, jelentésbeli, viselkedési, helyzeti kötöttségeik vannak;
- az anyanyelv elsajátítása nem fejeződik be azzal, hogy a gyermek „megtanul beszélni”, azaz megszerzi alapvető gyakorlati anyanyelvi tudását, hiszen bonyolult, összetett, elvont tartalmak nyelvi leképezésére különböző jelentésszerkezetekben, hosszabb-rövidebb szövegekben csak jóval később, részben tudatos képzés révén válik képessé.

A funkcionális alapú nyelvmagyarázatban a nyelvi rendszer (a hagyományos értelemben vett nyelvten) a középponti összetevő, de nem az egyedüli. A nyelvi rendszerhez tartozik az anyagi rész (a hangzó/akusztikus vagy látható/grafikus rész), a formai rész (a nyelvten és a szókészlet a maga szerkezeti jellemzőivel), valamint a jelentés. A nyelv mint tudás a konceptualizáció és a nyelvi egységek funkcionálitása közötti egyetemes és nyelv/kultúra specifikus összefüggésekre összpontosít (tehát a nyelvi egységek által végrehajtott kategorizációk nyelvi összefüggéseire, például a jelentéshálózatok, a metaforikus rendszerek jellemzőire); a nyelv mint viselkedés a nyelvi cselekvések jellemzőire, a szociolingvisztikai, antropológiai összetevőkre; a nyelv mint művészet pedig az irodalom és általában a nyelvi alkotóképesség ismérveire. A négy szempont folyamatosan érvényesül minden nyelvi jelenség tárgyalásakor.

Az ekképp kialakított nyelvméleti és tankönyvi kidolgozást végső soron egy lényegi kérdés irányítja: honnan lehet a diákot megközelíteni? A válasz: onnan, ahol ők tudnak valamit a nyelvről, szorosabban az anyanyelvről. Ennek érvényesítéséhez szükséges

- dialógusviszony kialakítása a diák, saját nyelvi tudása és a tudomány által leírt nyelvtelmelés között;

- az életkori sajátosságok figyelembevétele, amely fokozatos bevezetést enged meg az elvontabb témák kifejtésébe;
- a diák, környezete és a tanár nyelvszociológiai viszonyainak megfelelő mértékű tudatosítása.

A diákban az anyanyelvoktatás során erősíteni szükséges azt a meglévő érzést, sejtést, hogy anyanyelve egyrészt a világ megismerésében megkerülhetetlen, másrészt önmaga meghatározásában, a(z általa ismert) világhoz való viszonyának kialakításában is nélkülözhetetlen, vagyis részben anyanyelve által lesz azzá, ami, aki. Ezért meg kell tanulnia, hogy

- nyelvi képessége egyetemes;
- nyelvi képességének megvalósulása gyakorlati, de valamilyen mértékig tudatosítható és alakítható, meghatározott kultúra(k)hoz és közösség(ek)hez kapcsolódik;
- a nyelvi képesség kifejlődésére hat a tapasztalat, a szocioregionális eredet és a szocializáció, a megismert kifejezésformák változatossága, begyakorlottságuk, feldolgozottságuk és közösségi elfogadottságuk foka, sőt az elvont, bonyolult tartalmak nyelvi kifejezésének képességét többnyire tanulás révén lehet elsajátítani.

Ezért különösen fontos, hogy főképp középiskolai tanulmányai végére a diák tagolt képet kapjon a nyelvről és anyanyelvről. Hiszen így

- jobban képes lesz önmagát megtalálni anyanyelvéhez és nyelvközösségéhez való viszonyában;
- jobban tud összehasonlításokat végezni más nyelvváltozatokkal, nyelvekkel és kultúrákkal, amely összehasonlítások nélkülözhetetlenek az önazonosság kijelölésében, a saját nyelv értelmezésében és annak megismerésében, hogy milyen nyelvi világban él a diák (ehhez alkalmat ad az idegennyelv-tanulás, különös tekintettel az Európai Unió tagságára).

SZAKIRODALOM

- Biber, Douglas–Johansson, Stig–Leech, Geoffrey N.–Conrad, Susan–Finegan, Edward 1999. *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Logman.
- Biber, Douglas–Finegan, Edward (eds.) 1994. *Sociolinguistic Perspectives on Register*. Oxford: Oxford University Press.
- Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dik, Simon C. 1981. *Functional grammar*. Dordrecht: Foris Publications.
- Dik, Simon C. 1989. *The theory of functional grammar*. Dordrecht: Foris Publications.
- Dressler, Wolfgang U. 1995. Form and Function in Language. In: Millar, Sharon–Mey, Jacob L. (eds.): *Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odense: Odense University Press. 11–36.
- Elekfi László 1986. Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Különös tekintettel az aktuális mondatgölgésre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Givón, Talmy 1979. *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Givón, Talmy 1983. Topic Continuity in Discourse: The Functional Domain of Switch-Reference. In: I. Heiman, P. Munro (eds): *Switch-Reference and Universal Grammar*. Amsterdam: John Benjamins. 51–82.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. Vol. I. 1984. Vol. II. 1990.
- Givón, Talmy 1989. *Mind, Code and Context. Essays in Pragmatics*. Hillsdale., NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Givón, Talmy 1993. *English Grammar. A Functional-Based Introduction*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- Givón, Talmy 1995. *Functionalism and Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 1995. Coherence in text vs. coherence in mind. In: M. A. Gernsbacher, T. Givón (eds): *Coherence in Spontaneous Text*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 59–115.
- Givón, Talmy 1997. Introduction. In: T. Givón (ed.): *Grammatical Relations. A Functionalist Perspective*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–84.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy (ed.) 1979. *Syntax and Semantics. Vol. 12. Discourse and Syntax*. New York: Academic Press.
- Givón, Talmy (ed.) 1983. *Topic Continuity in Discourse. A Quantitative cross-Language Study*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy (ed.) 1997. *Grammatical Relations. A Functionalist Perspective*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatlan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halliday, M. A. K. 1968. The Users and Uses of Language. In: J. Fishman (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton. 139–69.
- Halliday, M. A. K. 1970. Language Structure and Language Function. In: J. Lyons (ed.): *New Horizons in Linguistics*. Penguin Books. London. 140–65.
- Halliday, M. A. K. 1978. Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning. London, Baltimore: University Park Press.
- Halliday, M. A. K. 1989. *Spoken and Written Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. 1996. On Grammar and Grammars. In: R. Hasan, C. Cloran, D. Butt (eds.): *Functional Descriptions. Theory in Practice*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–38.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, Ruqaiya 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, Ruqaiya 1989. *Language, Context and Text. Aspects of a Social-Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, M. A. K.–Matthiessen, Christian M.I.M. 1999. Construing Experience Through Meaning. A Language-based Approach to Cognition. London: Continuum.
- Hopper, Paul 1987. *Emergent Grammar*. Berkeley: Berkeley Linguistic Society.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai.
- É. Kiss Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Budapest: Akadémiai.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- Ladányi Mária 2003. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. (Elhangzott a Budapesti Uráli Műhely c. nemzetközi konferencia meghívott nyitóelőadásaként.) <http://geocities.com/ladanyimaria>
- Milroy, James–Milroy, Lesley 1985. Authority in language. Investigating language prescription and standardization. London: Routledge & Kegan Paul.

Tolcsvai Nagy Gábor

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Functional grammar: theory and practice

The article is a *Forschungsbericht*, an overview of functional linguistics. The reader's attention is directed towards two highly elaborated and widely known schools of functional linguistics. One is the systemic-functional grammar of M. A. K. Halliday, the other one is the functional-typological grammar of Talmy Givón. The paper concentrates on the basic ideas and methods, and also on the structuring of grammar, for a better understanding of these linguistic theories and descriptive methodologies, in Hungarian linguistics.

Újabb érvelés az *ideje* szóalak infinitivusi bővítményének birtokos jelzői szerepe mellett

A Magyar Nyelvőr régi hagyományát elevenítem fel azzal, hogy egy, az oktatás során felbukkant problematikus mondatot elemzek: *Ideje indulni!* Már önmagában a téma választásával is a kérdéskör számos hajdani és jelenlegi kutatóját szólítom meg (Beke, Keszler, Kugler, Lehr, Papp, Rácz, Simonyi, Szigetvári, Tompa stb.) A címben foglalt kijelentést, amely szerint az *ideje* szóalaknak lehet infinitivusi bővítménye, a szakirodalomban többen állították, illetve vitatták. Ám érveiket megvizsgálva ellentmondások fedezhetők fel. Gondolatmenetem során ezeket az ellentmondásokat törekszem feloldani. Ehhez azonban először számba kell venni a vizsgálati módszereket, így első-sorban az infinitívus mondatrészi szerepének megközelítési módjait (1) és a genitívus-dativus közti különbségtétel eszközeit (2). Ezek után a teljes arzenál felhasználásával rátérek mondatunk hagyományos leíró grammatikai (a továbbiakban HLG) elemzésére (3), végül bemutatom a generatív grammatika (a továbbiakban GG) egy modelljének segítségével is a mondat szerkezeti vázát (4).

Ahogy a rövid vázlatból is látszik, HLG-i és GG-i elemzésre is vállalkozom. A két megközelítés során azt is szeretném demonstrálni, hogy mindkettő kölcsönösen felhasználhatja egymás eredményeit, olykor módszerét. A két nyelvleírási mód közt alapvető különbség a szerkezeti viszonyok megkülönböztetésében rejlik. A HLG-i mondatban a funkcióval rendelkező szóalakok kapcsolatrendszerét vizsgálja, míg a nem mondatrésztértékű elemek elemzését a morfológia hatáskörébe utalja. A szupraszegmentumokat illetően a hangsúlyviszonyokat rendszerbe foglalva nem ismerteti, de vitás esetek során érvként használja (pl.: Fónagy–Péchy 1965; Papp 1955). Ezzel szemben a GG mondatelemzésében a mondatrészi szereppel nem rendelkező szóalakok is részei a szerkezeti váznak. A funkciók szerkezetét a tematikus szerepek címszáva alatt tárgyalja, a hangsúlyviszonyokat a topik-komment tagolás elméleti keretébe foglalja, és konfigurációs vagy nonkonfigurációs elemzéssel ábrázolja.

1. Az infinitívus mondatrészi szerepének megközelítési módjai

A HLG keretein belül a mondatrészi funkciók azonosításához rendelkezésünkre áll a **rákérdezés** (ennek részleteit l. Szemere 1970: 9–36; Papp 1955: 18; Tompa 1982). Emellett az infinitívust tömör mellékmondatnak is szokás aposztrofálni (pl.: Papp 1953: 115; Rácz 1970a: 186), ennek megfelelően **kifejthetjük mellékmondat**tal, majd ebből megállapíthatjuk az infinitívus funkcióját, ami azonos az igenevet helyettesítő utalószó mondatrészi szerepével. *Táncolni megyek.* → *Azért megyek, hogy táncoljak.* Mivel az *azért* utalószó célhatározói szerepet tölt be a főmondatban, ezért az ezt helyettesítő főnévi igenév is célhatározói szerepű.

2. A genitívus-dativus közti különbségtétel eszközei

Mielőtt az eszközök felsorolásába kezdenénk, fontos tisztázni, hogy az érvelés szempontjából közömbös, hogy vajon a lexikonban egyetlen inflexiós morfémát feltételezünk-e, amelynek két funkcióját lehet elkülöníteni: a genitívusit (birtokos jelzőit) és a datívusit (részes határozóit), vagy két azonos alakú, de eltérő jelentésű ragot. Ezek a szempontok tehát nem a rag nyelvtörténeti hátterét tisztázzák, hanem azt, hogy a mondatban szereplő szóalak milyen mondatrészi funkciót tölt be, egyáltalán hol van a helye a szerkezeti hierarchiában. A mondat állítmányának, az igének, igei természetű egységnek vagy egy főnévnek a bővítménye-e?

Tehát vegyük sorra a HLG datívus-genitívus megkülönböztetésével kapcsolatos fogásait! Már a Nyelvőr első kötetében Szarvas Petőfi-kritikájában (1972: 25) jelentkezik az elhíresült dati-

vus-genitivus vita majdani tárgya, bár korábbra is érdemes lenne visszanyúlni. A probléma talán a latin grammatikák és a magyar nyelveírások kölcsönhatásával kezdődött, hiszen egyértelmű, hogy az utóbbiak a dativus possessivus kategóriát a latinból igyekeztek átvenni. A hagyomány e régebbi vonulatának vizsgálatától most tekintsünk el.

2.a A kongruencia

A Magyar Nyelvőr történetének kezdetétől napjainkig az elkülönítés egyik fel-felbukkanó eszköze a **kongruencia** vizsgálata. Ha a birtokos szerkezetet ragozzuk, többes számú, harmadik személyű birtokos esetén a birtokszón egyes számú, harmadik személyű birtokos személyjel jelenik meg: *a lányok ötlete*, illetve névmási birtokos esetén fordított az eltolódás, bár többes számú birtokosra utalunk, mégis az egyes számú személyes névmást használjuk, ugyanakkor a birtokszón többes számú, harmadik személyű birtokos személyjel van: *az ő ötletük*. Azaz ezen a helyen a paradigmában inkongruenciát tapasztalunk a birtokos szerkezetben. Ezt a jelenséget többen megpróbálták érvként felhasználni, azaz a kérdéses szerkezeteket transzformálták ebbe a személybe és számba: ha nem volt egyeztetve a szerkezet két tagja, akkor a *-nak* ragos főnevet birtokos jelzőnek tartották, ha egyeztetve volt, akkor mai terminussal élve részeshatározónak (=résztes tárgy, dativus) nevezték. Például így ír Joannovics (1897: 243) „A *nek*-ragú szónak egyezésbeli működése attól függ, ha vajon birtokos-e, dativus-e: pl. *Kovácséknak a háza* dobra kerül (birtokviszony); ellenben: *Kovácséknak (nekik)* dobra kerül a *házuk* (dativus szerep) – *Bátyáméknak a baja* más természetű. *Társaimnak az okoskodását* nem értem. A *nak*-ragú szók itt birtokosok. Ellenben: *Fiaimnak* meggyűlt a bajuk vele. *Páléknak* égett le a pajtájuk. A *nak*-os szók itt dativusok”. Ugyanezt az érvelést több mint fél évszázaddal később is megtaláljuk például Deménél (1960: 433): „ha a birtokszóval kapcsolatos *-nak*, *-nek* ragos mondatrész valóban birtokos jelző, akkor már többszt kíván: »az embereknek van házuk«; de ha tulajdonképpen részeshatározó, akkor már többszt kíván: »az embereknek van házuk«”.

Gaál (1978: 50) összegző munkájában hasonló megállapításra jut, mint Deme, illetve Joannovics: „egyeztetnünk kell a birtokost és a birtokot, ha azok nem birtokos jelzős szerkezet tagjai. **Kivétel lehet itt a dativus possessivus szerkezet** [kiemelés tőlem, Sz. H. R.], amelyben eltekinthetünk az egyeztetéstől”. Például: „»Ennél nagyobb *számoknak* azonban a köznapi nyelvben *nincs nevük*» (Jastrow: Vörös óriások és fehér törpék. 1973. 42) – egyeztetéssel; »lehet, hogy a washingtoni segélyvitában is *szerepe volt bizonyos olajhatalmasságoknak*« (Magyarország 1974. okt. 13. 6) – inkongruenciával” (Gaál 1978: 54). Tehát bár a korábbiakhoz hasonló, de a dativus possessivus esetében megengedőbb álláspontot képvisel Gaál. Ugyanakkor azt is állítja: „Ha több birtokos esetén lehetséges az egyeztető szerkezet használata, nem beszélhetünk birtokos jelzős szerkezetéről” (Gaál 1978: 52). Tehát az inkongruenciából több birtokos esetén lehet következtetni Gaál szerint.

Simonyi (1913: 181) leírja az inkongruencia jelenségét, és felhívja a figyelmet, hogy „az egyeztető szerkezet elég gyakori még mai [1913] nyelvünkben is, nemcsak nyelvjárásokban, hanem a köznyelvben is. Általában azt mondhatjuk, hogy olyankor használjuk, mikor a birtokos és birtoka közt lazább a hangsúlybeli és szórendi kapcsolat. Ezt a lazaságot ugyanis ellensúlyozni akarjuk a pontosabb szóegyeztetéssel, melyben a birtokos többes számának [sic!] megfelel a birtokszó személyragja”. Látható, hogy a kongruencia meglétét nem tartja kizáró oknak, ettől még jelzős viszonyt feltételez, szemben Gaállal. Ezt támasztják alá példái is: „Azon volt, hogy kedvükben járjon barátainak. [...] A szomszédéknak elvitték a holmijokat (palócz nyj. Nyr. 21: 559) [...] Kovácséknak dobra kerül a házuk. Páléknak égett le a pajtájuk (Joannovics példái Nyr. 14: 54 és 26: 243)” (Simonyi 1913: 182). A példák között nemcsak létigei állítmányúak szerepelnek, tehát olyanok, amelyeket Gaál feltehetően dativus possessivusnak nevezne, hanem más igék által megszakított sorrendű szerkezetek is. Ezeket a szerkezeteket lehetne egyeztetve is használni, ezért Gaál nem tekintené birtokos szerkezeteknek, de Simonyi arra hozza példának.

A mainak számító egyetemi tankönyvben, a Magyar grammatikában már csak nyomaiban, a példákból visszakövetkeztetve találjuk meg az egyeztetés érvét. Szemere (1970: 83) és Keszler így ír (2001: 442): „*Kovácséknak a nyaralója Agárdon van*. Ebben a mondatban a *Kovácséknak* birtokos jelzője a *nyaralója* alanyinak; a mondatnál azt fejezzük ki, hogy az a bizonyos nyaraló Agárdon található. *Kovácséknak Agárdon van nyaralójuk*. Ez a mondat azt fejezi ki, hogy az agárdi nyaraló Kovácsékhoz »tartozik«; itt tehát a *Kovácséknak* a *van* állítmánynak részeshatározója. A részeshatározó és a birtokos jelző sokszor érintkezik egymással. Az ilyen szerkezetek laza birtokviszonyú tagját birtokos részeshatározónak nevezhetjük. *Pistának drága az ideje*. (E mondat *Pistának* szavát magyarálták a *drága* állítmány részeshatározójának és az *ideje* alany birtokos jelzőjének.)”. Ahogy az idézetből kitűnik, bár konkrétan nem tér ki a kongruencia kérdésére a szerző, de az bizonyos, hogy nem tartja perdöntőnek, hiszen a létigés, megszakított sorrendű, de egyeztetett szerkezetű példát átmeneti kategóriába sorolja. Ezt a felfogást tükrözi a könyv másik részlete is, amely Balogh J. (2001: 451) tollából származik: „Laza kapcsolatban álló birtokos szerkezeteket” sorol fel, például: „*A lányoknak a 'születésnapjuk volt tegnap, nem a névnapjuk*”, „*Barátoméknak ellopták az autójukat*”, „*A barátnőmének nem volt itt a fiúk*”, majd összefoglalva hozzáfűzi: „A fenti esetekben a birtokos és a birtokszó bár kapcsolatban vannak egymással, birtokos szerkezetet alkotnak, viszonyuk nem annyira szoros, mint a korábbi jelzős szerkezetek tagjaié. Erre utal az a tény is, hogy az idézett mondatokban a többes szám 3. személyű birtokoshoz szabályosan egyeztetjük a birtokot (bár a mai beszélt nyelvben ez időnként elmarad), pedig a birtokos jelzős szerkezetben ilyenkor soha nincs számbeli egyeztetés [...] Ezeket a *-nak/-nek* ragos birokosokat (és a hozzájuk hasonlókat) a szakirodalomban birtokos részeshatározónak is nevezik. Az úgynevezett birtokos részeshatározó átmeneti alakulat a szoros szerkezetű birtokos jelző és a birtoklást kifejező részeshatározó (*Pistának szép nagy háza van; Pistáéknak szép nagy házuk van.*) között”.

A tankönyvben tehát három kategória körvonalazódik: birtokos jelző – birtokos részeshatározó – birtoklást kifejező részeshatározó. A kategóriákat elkülönítő szempontok közé tartozik a kongruencia megléte. Ha egyeztetett a szerkezet, akkor közelebb áll a részeshatározóhoz. De ez az információ önmagában nem elegendő ahhoz, hogy besoroljunk egy példát, így csak az derül ki biztosan, hogy nem a birtokos jelzős szerkezet tiszta esetével van dolgunk. Emellett felmerül a birtokos és a birtokszó szerkezeti egységének kérdése is: ha a szerkezetet szervesen mondatrész vagy valódi mondatrész szakítja meg, vagy aktuális tagolás szerint más pozícióba kerül a két egység, akkor szintén a részeshatározóhoz közelít a szerkezet. Ez továbbra sem elegendő, hiszen ez alapján sem tudjuk elkülöníteni a birtoklást kifejező részeshatározót és a birtokos részeshatározót („*A barátnőmének nem volt itt a fiuk*”). Bár Balogh J. fejezetében expliciten nincs megfogalmazva, de a példákból kiderül, hogy az sem mindegy, mi a mondat állítmánya. Szemere (1970: 83) és Keszler (2001: 442) utal az állítmányok jelentésére: „Ha a létige nem birtoklást, hanem létezést fejez ki, akkor a *-nak/-nek* ragos mondatrész nem a létigei állítmány részeshatározója, hanem a birtokos személyragos főnévnek alárendelt birtokos jelző”.

A kongruencia jelensége az eddigiek alapján tehát önmagában nem elegendő bizonyíték amellet, hogy az adott főnév részeshatározó. Léteznek kongruens birtokos szerkezetek többes szám harmadik személyű birtokos esetén is, ahogy azt Simonyi példái igazolják. Az inkongruencia több reménnyel kecsegtet, annak ellenére, hogy Gaál szerint, ha ezek kongruens szerkezettel váltakozhatnak, akkor részeshatározói szerepet töltenek be, bár valóságbeli összetartozást, birtokviszonyt képeznek le. A tényszerű közlésen kívül ezzel kapcsolatos érvelést nem fejt ki Gaál. Ugyanilyen alapon állíthatjuk azt is, hogy azok a birtokos személyjeles és *-nak* ragos főnevet tartalmazó szerkezetek, amelyek inkongruenciát engednek meg többes szám harmadik személyű birtokos esetén, mind birtokos szerkezetet alkotnak, a bennük szereplő dativusragos alak birtokos jelzői funkciót tölt be. Ennek a megközelítésnek több előnye is van. Egyrészt egységesen kezeli a valóságbeli összetartozást, birtokviszonyt leképező szerkezeteket, másrészt a formai viselkedés szempontjából is egységes, nem kettéválasztott csoportot hoz létre. Az inkongruencia szempontjából a dativus possessivusnak nevezett szerkezet a birtokos szerkezetek közé tartozik.

A kongruenciával kapcsolatban még felőtlik a kérdés, hogy bármely mondatrész, amely egy birtokos személyjeles főnévvel kongruál, egyben szoros szintagmatikus viszonyban is áll-e vele. Természetesen nem. Azt minden kutató belátta, hogy birtok és birtokos közti logikai viszonyt nem csak úgy lehet kifejezni nyelvünkben, hogy a birtokos feltétlen ki van téve a mondatban. Előfordulhat, hogy egy más mondatrészi szerepű szó referenciával azonos, ami számban és személyben, mitöbb a valóságbeli tapasztalat alapján is egyezik a birtokszón birtokos személyjellel jelölt birtokossal. Joannovics ezt *értelmi birtokosnak* nevezi, 1873, Balogh P. *független viszonyról* beszél, és többek közt ezt a példát hozza: „Az elnök beadta *lemondását*” (Balogh P. 1891: 448), ahol az *elnök* alany, a *lemondását* tárgy, de a grammatikai alannyal a valóságban megegyezhet, azaz koreferálhat a tárgy birtokos személyjelében kifejezett, de külön ki nem tett birtokos. Tehát tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy a ki nem tett birtokos egy külön önálló mondatrész (hasonlóan a rejtett alanyhoz), amelynek csak koreferenciális viszonya van az alannal.

2.b A szerkezeti egység, szórend

A hosszú, azaz *-nAk* ragos birtokos szerkezet semleges sorrendje, amelyben a **szórend** többletjelentést nem hordoz: Jb + alaptag, például *Julcsinak az ötlete*. Ezt a sorrendet rövid birtokos szerkezettel is használhatjuk: *Julcsi ötlete*. Fordított sorrend vagy megszakított szerkezet kizárólag hosszú birtokossal hozható létre: **az órája Julcsi – az órája Julcsinak; *Az órája tetszetős Julcsi – Az órája tetszetős Julcsinak*; stb. A részeshatározós kifejezéseknek a rövid birtokoshoz hasonló kötöttsége nincs, tehát pusztán a sorrendi kötöttség alapján nem lehet elkülöníteni a hosszú birtokost és a részeshatározót, amely mellett egyeztetett birtokos személyjeles főnév jelenik meg. Előfordul, hogy kétértelműséget szül ez a helyzet: *Julcsinak odaadom az óráját*. Biztos, hogy Julcsi az, aki megkapja az órát, tehát részeshatározó, de az már nem biztos, hogy a saját óráját kapja, lehet, hogy nem koreferál a birtokos személyjellel (pl.: *Kinek adod Anya ékszereit? – Julcsinak adom az óráját. A többit majd meglátjuk.*) Ha Julcsi és az óra tulajdonosa azonos, akkor is két külön mondatrész fejezi ki, csak koreferál a részeshatározóval a ki nem tett birtokos jelző, amelyet akár rejtettnek is nevezhetünk, hiszen a rejtett alanyhoz hasonlóan a toldalék, a személyjel utal rá.

Bár úgy tűnik, a sorrendiség nem lehet perdöntő, mégis sokan hivatkoznak rá vagy éppen vitatkoznak vele. Joannovics kertelés nélkül ki is mondja ezt a véleményét: „Szórend változás esetében a birtokos dativussá és a dativus viszont birtokossá válhatik” (1897: 292). Vagy máshol: „A Lehr-féle szerkezetben: *a magam dolga* is ugyan kutyául lett: birtokos a *magam* (Lehr genitivusnak nevezi); következésképp [sic!] birtoka a *dolga*. De mihelyt úgy változik a szórend, mint a fenforgó [sic!] esetben, amikor is a birtokszó elszakad a *magam* névmástól, és az ige áll közéjük, legott dativussá lesz a *nak* ragot fölvevő *magam*, és a birtokszó egyezik vele személyben és számban” (Joannovics 1897: 243). Lehr erre az okfejtésre így reagál: „Különös tanítás ez! Nem vadozat új [sic!], mert nyoma van Versegynél s Gyergyainál is, csak az a kár, hogy nincs benne igazság. A szórendnek ezt az átteremtő varázserejét nem ismerem” (Lehr 1902: 606). Ezek után felsorolja azokat az eseteket, amelyekben a birtokos jelző kénytelen felvenni a *-nAk* ragot, éppen azért, hogy távolabb kerülhessen alaptagjától. „de azért semmikép [sic!] se szűnik meg birtokos lenni, még ha messzebb szakad is a jelzett szótól. Ez oly világos, hogy szinte resteltem komoly képpel bizonyítani. – Ugy-e [sic!] bár, ebben a mondatban: »Nemzetem katonája vagyok« ez a mondatrész: »nemzetem« kétségkívül birtokosjelzője [sic!] ennek: »katonája«. Mármint, ha erősen kiemelem a birtokost, a mikor [sic!] aztán ez magához rántja az állítmányi igét: »vagyok«, s így mondom Aranyynal [sic!]: »Nemzetemnek vagyok katonája«, elenyészik-e a birtokviszony »nemzetem« és a »katoná« között?” (Lehr 1902: 609). A hangvételtől eltekintve ezzel az érveléssel egyetértünk.

Klemm (1954: 175) Lehr cáfolata után fél évszázaddal lényegében megismétli Joannovics véleményét, kiegészítve a hangsúlyviszonyok számbavételével: „oly esetben használatos az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és a nyelvjárásokban egyaránt az egyeztető szerkezet, amikor a birtokoszó és a birtokszó külön-külön szakaszt alkot külön-külön hangsúllyal, és a birtokszón van a főhangsúly. tehát rendszerint *-nek*, *-nak* ragos birtokszó esetén. Ilyenkor lazább a hangsúlybeli és a szórendi kapcsolat a birtokoszó és a birtokszó között, és a *-nek*, *-nak* ragos birtokoszó tulajdonképpen részeshatározó...” A továbbiakban részletesen ismerteti a megszakított sorrend eseteit, de nem vonja vissza véleményét, ilyenkor részeshatározóról beszél.

Tompa az akadémiai nyelvtanban leszögezi, hogy „ragos az elől álló birtokos jelző, ha közéje és a jelzett szó közé a mondatnak alanya, állítmánya, tárgya vagy határozója van beékelve [...] Sőt ha csak a határozott névelő vagy a tagadószó (tiltószó) kerül ide, akkor is ragos a jelző, mivel a jelzett szó már világosan külön mondatszakaszba kerül, nem a birtokos jelzőjébe tartozik...” (Tompa 1962: 290). Tehát bár megszakított a birtokos szerkezet, azért még birtokos jelzőről beszélhetünk. Ugyanebben a leíró nyelvtani kézikönyvben B. Lőrinczy viszont a részeshatározóval kapcsolatban így ír: „Ugyanannak a mondatnak [korábban: *Kocsis Kicsinek megszigorodott az arca*] szórendi módosítása nyomán ugyanis a részeshatározóból birtokos jelzői jelentéstartalmú mondatrész válhat: *Kocsis Kicsinek az arca* (esetleg ragtalan birtokos jelzővel: *Kocsis Kicsi arca megszigorodott...*” (B. Lőrinczy 1962: 249) Ha Tompa állításával ezt összevetjük, akkor ellentmondást látunk, hiszen itt is csak annyi a különbség, hogy az állítmány beékelődik a birtokos szerkezetbe vagy nem. Tulajdonképpen érvelés egyik részről sem olvasható, ezek inkább tényként szerepelnek a leírásban. Tompa későbbi írásában is azt találjuk, hogy B. Lőrinczyvel vitatkozva a *Kocsis Kicsinek megszigorodott az arca* mondatban „már inkább a birtokszavától messzebb eső birtokos jelzőt” (Tompa 1982: 138) lát, sajnos itt sem találunk bővebb magyarázatot.

R. L. G. (a szerző csak a monogramját adja meg) egy problémafelvető levélre válaszolva érvelés nélkül kijelenti, hogy „a birtokos és a birtokragos alany közé nem kerülhet állítmány” (R. L. G. 1968: 354). Rácز erre a megjegyzésre így válaszol: „R. L. G. elemzése [...] túlságosan kategorikus, s ellentétben van az akadémiai leíró nyelvtannak a felfogásával...” (Rácز 1970c: 187). Itt idézi Tompa véleményét, amit az előbbieken taglaltunk. Ennek az állításnak bővebb kifejtését, érvekkel való alátámasztását itt sem találjuk meg.

Egyetemi tankönyvünk nem tér ki részletesen erre a problémára, példaanyagát vizsgálhatjuk meg. Korábban már idéztük Szemere (1970: 83) és Keszler (2001: 442) példáit: *Kovácséknak a nyaralója Agárdon van*; *Kovácséknak Agárdon van nyaralójuk* [Aláhúzás tölem, SZ. H. R.]. Itt nemcsak a sorrend, hanem a kongruencia szempontjából is különbség van a mondatok közt. Az első mondat megszakítatlan sorrendű és inkongruens, azaz egyértelműen birtokos jelzőnek azonosíthatjuk eddigi szempontjaink alapján. A második mondat megszakított sorrendű és kongruens, ezekből a megállapításokból még nem következtethetünk se jelzőre, se határozóra, és egyiknek a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hiszen létezik kongruens birtokos jelző, ahogy Simonyi példái (I. korábban) bizonyítják, illetve lehet megszakított a birtokos szerkezet, semmi sem mond ennek ellent.

Balogh J. az egyértelmű birtokos jelzők közt ilyen példát nem hoz, a birtokos részeshatározóknál, azaz az átmeneti kategóriában sorol fel megszakított sorrendű és egyben kongruens példákat, ahogy ezt már idéztük: „*A barátnőmének feltehetőleg a fiuk volt itt*; *A barátnőmének nem volt itt a fiuk*” stb. Tehát úgy tűnik, itt sem hozhatunk döntést. A Magyar grammatikában tehát a megszakított sorrenddel kapcsolatban nem találunk egyértelmű útmutatást.

Mivel lehetne alátámasztani, hogy a sorrend megváltoztatja a mondatrészi funkciót? Természetesen ismerünk olyan nyelveket, ahol ez teljességgel igaz, minden alanyprominens nyelv idetartozik (bővebben pl.: Kálmán 2001: 10–1), például gondoljunk arra, hogy egy angol mondatban mi-ből derül ki, hogy ki kit szeret. A magyar esetében viszont nem a sorrendből tudjuk meg, hogy egy mondatrész milyen funkciót tölt be, hanem a ragokból. Összesen két tipikusan névszói funkciónak nincs saját ragja: az alanynak és a jelzőnek. Az alany kötelezően egyeztetve van az állítmánnyal,

és szabadon mozoghat. Ezzel szemben a jelzőknek általában kötött a helyük, meg kell előzniük jelzett szavukat, de a jelzők közt a birtokos kivételt képez, hiszen a dativusragot felvevő változatának nagyobb a szabadsága. **Tehát bár a birtokos jelző jelző, de éppen abban a tulajdonságában tér el a minőség- és mennyiségjelzőtől, ami megkötné sorrendi helyét.**

2.c A -nAk és a Ø felcserélhetősége

Rég megfigyelt jelensége nyelvünknek, hogy a birtokos szerepelhet *-nAk* raggal, a továbbiakban ezt nevezzük hosszú birtokosnak (a terminológiát vö. pl.: Alberti–Medve 2002: 143), illetve ragtalanul vagy más felfogás szerint relatív zéró genitívusi raggal, ezt hívhatjuk rövid birtokosnak (a terminológiát vö. pl.: Alberti–Medve 2002: 143). A részeshatározó szerepét csak testes határozórag segítségével töltheti be főnév, tehát zéróval nem váltakozhat. Ebből kiindulva logikus feltételezés, hogy ahol **felcserélhető** a dativusragos főnév a zérós változattal a mondat szerkezetének megváltoztatása nélkül, ott birtokos jelzővel van dolgunk, például: *A fiúknak a / A fiúk tábornoktízét eltaposták a bivalyok.*

Volt, aki ezen a nyomon elindulva további következtetéseket igyekezett levonni, Joannovics így ír: „A dativusi értelmet félreismerhetetlenül [sic!] kifejezi a *nek* ragnak személyragos alakja (nekem, mihi stb.) A megoldásnak nyitja tehát a következő. A *nek* ragú nevet egy pillanatra mellőzzük, a *neki* szót teszszük [sic!] helyébe; és ekkor, ha látjuk, hogy a mondat csak az utóbbival szerkeszthető magyarosan vagyis helyesen, bizonyosak lehetünk benne, hogy a *nek* ragú névnek nem genitívusi, hanem dativusi értelme van. Példák: »Péternek semmi köze hozzá. Pálnak nem jutott eszébe. Fiaimnak ez a lecke javukra szolgál. Leányaidnak neheziükre esik ez a dolog. *Neki* szóval: »Neki semmi köze hozzá. Neki nem jutott eszébe. Nekik ez a lecke [sic!] javukra szolgál. Nekik neheziükre esik ez a dolog«. E példákban a *nek* ragú neveket nem pótolhatná a névelős személyes névmás (*az ő*). Nem mondhatjuk így: »Az ő eszébe nem jutott. Az ő neheziükre esik ez a dolog« (1873: 154).

Joannovics megfordítja a következtetést, ha nem lehet zérós alakkal helyettesíteni, akkor mindenképpen részeshatározóról lenne szó. Furcsa, hogy ugyanebben a cikkében megemlíti, hogy a birtokos jelzőnek vannak olyan esetei, ahol kötelező magán viselnie a *-nAk* ragot, tehát saját magának mond ellent, mégsem veszi észre a logikai hibát. Későbbi írásában is alkalmazza ezt az elemzési módszert: „Az eligazodás kulcsa a következő: Amott [a „*Bátyáméknak a baja* más természetű” mondatnál] a *bátyáméknak* helyébe egész szabadsággal oda tehetem ezt: *az ő* (bajuk); [a „*Társaimnak az okoskodását nem értem*” mondatban a] *társaimnak* helyébe szintűgy ezt: *az ő* (okoskodásukat). – De már az utóbbi mondatokban [*Fiaimnak* meggyűlt a bajuk vele; *Páléknak* égett le a pajtájuk] *fiaimnak* és *társaimnak* helyébe *nekik* szót kell tennem (*nekik* égett le a pajtájuk), világos jelélül dativus mivoltuknak...” (1897: 243).

Joannovics kortársa, Lehr is felhívja a figyelmet az érvelés tarthatatlanságára: „Könnyű kimutatni, hogy *nekem* stb. épp úgy, épp oly gyakran birtokosjelző [sic!], mint *én* stb. [...] A magyarban is külön ki lehet, s ha valamely nyomaték van rajta, ki is kell külön tenni a birtokost, a mi [sic!] vagy a személyes névmás alanyesetével történhetik, így: »A *mi* kutyánk döglött meg«; vagy a *nek*-személyragos [sic!] alakjával, így: »*neki*nk döglött meg a kutyánk«. [...] világos, hogy *mi* is, *neki*nk is nem lehet más, mint a *kutyánk* külön kifejezett *jelzője*. Mert hisz csak úgy volna *neki*nk dativus, határozó, ha a kutyánk *neki*nk, azaz: a *mi számunkra* döglött volna meg; ilyen kutyadöglés pedig bajosan képzelhető. Még ha a bőrén nyertünk is. Azonban az is gyakran előadja magát, hogy a birtokost, mint jelzőt, teljességgel nem lehet a személyes névmás alanyesetével tenni ki külön, csupán *nek* személyragos alakjával. Ez leginkább akkor van, ha a *jelzett szót* is, a *jelzőt* is ki akarjuk emelni. P. »*Neki*nk is a *kutyánk* döglött meg«”. Lehr kissé talán ironikus magyarázata rámutat, hogy olykor kötelező a hosszú birtokos használata, és ez a nyomatékkal áll összefüggésben. Szabolcsi (1992) Lehr kései utódjaként állítja, és generatív érvekkel alá is támasztja ugyanezt.

Simonyi is természetesnek veszi, hogy a birtokos nem mindig helyettesíthető alanyesetű alakkal. „Míg az *én te ő* névmás a ragtalan főnévi birtokost helyettesíti: viszont a *-nek* ragos birtokos helyett a *nekem, neked, neki*-féle alakok szerepelnek, így különösen mint előkészítő mondatrész, ha a rákövetkező birtok-főnéven nyomaték van” (1913: 172).

A Magyar grammatika című tankönyvben ez az érvelési technika csak említésként, esetleges segítségként kerül elő: „Az is hozzásegíthet a megoldáshoz [a részeshatározó és a birtokos jelző elkülönítéséhez a létigei állítmány mellett], ha (esetleg a szórendi változtatással) kipróbáljuk: elmaradhat-e a *-nak/-nek* rag a birtokost megjelölő szótól. Mint tudjuk, a részeshatározós esetben álló főnév ragja kötelező, míg a birtokos jelzői szerepű főnév esetragja fakultatív, illetőleg a szórendtől függően szabad vagy kötelező” (Lengyel 2001: 402). A módszert, bár csak zárójelenként, de azzal bővíti Lengyel, hogy megenged sorrendi cserét, így kiküszöböli a megszakított sorrendű birtokos szerkezetek problémáját, és valóban csak az általa is kívánt mondatok maradnak fenn a rostán. De továbbra se válaszoltuk meg Lehrs kérdését: a sorrend hogyan döntheti el egy szóalak funkcióját a magyarban. Tehát a sorrendi változásból nem következethetünk a mondatrészi érték változására is. Ugyanakkor a másik oldalról megoldatlan az a probléma, hogy a birtoklásmondatok birtokszavának és birtokosának szerkezete miért nem alakítható át a birtokos szerkezet egyszerűbb eseteihez hasonlóan. Ha a sorrend nem befolyásolja a mondatrészi funkciót, akkor nem magyarázhatjuk ezt a sajátosságot azzal, hogy itt a szó részeshatározói szerepet tölt be. A továbbiakban számot kell adnunk arról, hogyha nem részeshatározó, akkor milyen mondatrész a dativusragos szó, valamint miért viselkedik szokatlanul. A 2.f pont alatt, ahol a létigei állítmány jelentését vesszük szemügyre, kitérünk ezekre a kérdésekre is.

2.d A szerkezet -é birtokjeles szóval való helyettesíthetősége

Ez a technika egyedül Gaál (1978: 15–9, 51–5) munkájában található meg: „A birtokos jelzős szószerkezet **helyettesíthető egyetlen -é birtokjeles** szóval a mondat szintaktikai szerkezetének megváltoztatása nélkül” (1978: 51). Maga a jelenség közismert; a *birtokos+é* = [*birtokos*+(+nAk)]+[*birtok*+*birtokos* személyjel] például: *Gerzsoné=Gerzsonnak a tortája*, természetesen az egyenlőség csak annyiban igaz, hogy a szerkezetekkel leírt valóságdarab ugyanaz lehet megfelelő szövegkörnyezetben. A birtokjeles szóalakból nem tudjuk meg a birtok mibenlétét. Gaál a két szerkezetet megszakított sorrend esetén nem tartja kicserélhetőnek, mert a cserénél megköveteli, hogy az „a szintaktikai szerkezet és a sorrend megváltoztatása nélkül” (1978: 52) történjen. Ennek a kitételnek a szükségességét nem magyarázza, pedig nem egyértelmű, hogy a sorrend miért befolyásolná a szavak mondatban betöltött szerepét.

Egyértelműen létezik az a nyelvi jelenség, amiből Gaál kiindul, de ennek felhasználási módja nincs érvekkel alátámasztva.

2.e A rákérdezés

A HLG talán legfontosabb mondatelemzési eszköze a **rákérdezés**, éppen ezért sokat vitatkoztak is róla. Csak néhány véleményt idézek, amelyek végül elfogadottá váltak.

Papp szerint az a célravezető, ha „ösztönözzük a tanulót, hogy a lehető legrövidebb formában kérdezzen, [...] akkor megvan minden biztosíték arra, hogy valóban tudatosuljanak lelkében a részek közti szintaktikai kapcsolatok” (Papp 1955: 18).

Később Pappra hivatkozva Szemere így bontja ki bővebben a módszer lényegét: „Akár pusztá mondatrészeket keresünk, akár szerkezetes elemzést végzünk, mindig közvetlen bővítményviszonyokat tárunk fel, vagyis azt kutatjuk, hogy egy-egy bővítmény egy másik mondatrészt milyen

funkcióban determinál. Ezért teljesen elég, ha a bővítményeket kételemű kérdések segítségével keressük. Az ilyen kérdés a keresett bővítményre jellemző alakú (azaz ragtalan vagy megfelelő viszonyragos, illetőleg névtűs) kérdő névmásból (kérdő névmási határozószókból) és a bővített mondatrészről áll” (Szemere 1970: 19). Didaktikai szempontból esetleg még érdemes azt az információt is közölni a tanítványokkal, hogy mindig egy már ismert, funkciója szerint feltárt mondatrész szerepeljen a kérdő névmás után, hiszen csak annak kereshetjük a bővítményét, aminek már ismerjük a szerepét. A módszer ismertetéséből nem derül ki, hogy a már ismert mondatrész alakjának a megváltoztatása tilos-e.

Adamikné is a korábbi írók módszerét javasolja: „Az alárendelő szószerkezetek esetében mindig az alaptaggal, és csakis az alaptaggal kérdezzünk. Tehát a kérdésbe bele kell foglalni az alaptagot és csakis az alaptagot, és nem többet (nem szabad megismételniünk az egész mondatot)” (1995: 66). Példáiból kiderül, hogy az elemző kérdésben a már ismert mondatrész formája bizonyos esetekben megváltoztatható, például az egyes szám első személyű alanyról az elemző kérdésben az igét transzformáljuk egyes szám harmadik személyűvé: *„Négy vagy öt éve ismerem (Örkény). Mit állítunk? Ismerem Ez az állítmány. Ki ismeri? Én Ez az alany (a személyrag utal rá)”* (1995: 71). A *kell, lehet* állítmányok mellett megjelenő főnévi igenévi alanyra az anyanyelvi beszélő számára furcsa *Mi kell?, Mi lehet?* elemző kérdéseket alkalmazni, annak ellenére, hogy az igenév valóban ugyanazt a funkciót tölti be, mint az ezen a szerkezeti helyen szerepeltethető főnév (például: *Kell ez a könyv*). Például az *El kell mennem vásárolni* mondatot így elemezzük: Mit állítok? *Kell*. Ez az állítmány. Mi kell? *Elmennem*. Ez az alany. Hova mennem? *Vásárolni*. Ez a célhatározó. Ha megtartjuk a kételemű elemző kérdés szabályát, akkor ahelyett, hogy a nyelvérzékünknek megfelelő *Mit kell csinálnom?* és *Hova kell mennem?* kérdéseket tennénk fel, kénytelenek vagyunk egy nyelvészeti „elemző nyelvezetet” létrehozni. Hasonlóan szokatlan „elemző párbeszédek” jönnek létre a kiegészítendő kérdések elemzésekor, például *Ki ment el? Mit állítok/kérdezek? Elment*. Ez az állítmány. *Ki ment el? Ki / Ki?* Ez az alany. A rákérdezés problémáinak néhány példája után egyértelmű, hogy ennek a módszernek – amellett, hogy sok esetben könnyen feltárja a grammatikai kapcsolatokat – vannak korlátjai. A rákérdezés természetes nyelvi eszközzel tárja fel a természetes nyelv felépítését. Ennek korlátja, hogy csak a felszínen megjelenő összetevőkkel operál (vö. Szabolcsi 1992: 96). A birtoklásmondatok elemzési nehézsége is ebből adódik. A megszakított sorrendű [birtokos] szerkezeteknél egy mondat vizsgálatakor többféle elemző kérdés tehető fel [... pl.:] *Tóbiásnak itthon van a felesége. Mit állítunk? ⇒ állítmány van; Mi van? ⇒ alanya felesége; Kinek a felesége? ⇒_{gen} Tóbiásnak / Kinek van? ⇒_{dat} Tóbiásnak*” (Sz. Hegedűs 2004a: 336). Itt az egyetemi tankönyv útmutatását követve az első elemzés a helyes, birtokos jelző a dativusragos alak. A rákérdezés alapján ez nem dönthető el, hacsak nem kötjük ki, hogy az elemző kérdésbe nem toldható be névelő. Milyen alapon vezetnénk be ezt a szabályt? Figyeljük meg a rákérdezés módszerét egy birtoklásmondat esetén is, ahol a kérdés alapján is igazolnunk kellene, hogy részeshatározó a *-nAk* ragos főnév: *Tóbiásnak van felesége. Mit állítunk? Van. Mi van? Felesége. Kinek a felesége? / Kinek van? Tóbiásnak*. Ennél a példánál is csak akkor egyértelmű a mondatrészi szerep, ha fenntartjuk a határozott névelővel kapcsolatos kikötést. Ugyanakkor találhatunk egyértelmű birtokos jelzőt, ahol az elemző kérdésben a mai magyar köznyelvi norma szerint mindenképp határozott névelőt használunk, ha archaikus nyelvi változat szerint kérdezzünk, akkor bár a névelőre nincs szükségünk, de a *-nAk* ragot elhagyjuk, ami szintén eltérés az elemzett mondat szerkezetétől: *Versét olvastam Péternek, de prózáját nem. Mit állítok? Olvastam. Mit olvastam? Versét. Kinek a versét? (Esetleg archaikus változat szerint: Ki versét?) Péternek*. stb. Két lehetőségünk van, hogy az ellentmondást feloldjuk: vagy minden olyan *-nAk* ragos főnevet részeshatározónak nyilvánítunk, aminek elemzésekor betoldódik a határozott névelő, vagy elfogadjuk, hogy ezek birtokos jelzők, és más magyarázatát keressük az eltérésnek. A második lehetőséget választjuk, hiszen így egyrészt nem kell megváltoztatnunk a rákérdezés eddigi bevált szabályait, másrészt a betoldás tilalma nem támasztható alá érvekkel, hiszen a HLG kereteiben a névelő nem része a mondat szerkezeti vázának.

Tehát a rákérdezés nem ad egyértelmű útmutatást. A következő pontban arra is választ kapunk, hogy miért nem lehet, illetve milyen esetekben kell a határozott névelőt az elemző kérdésbe tenni.

2.f Az állítmány eltérő jelentése, eltérő vonzatszerkezete: „a birtoklásige”

Ezzel a szemponttal csak az úgynevezett **birtoklásmondat** kapcsán találkozhatunk, amelyek létigei állítmányt, birtokos személyjeles [-határozott] jegyű, azaz határozatlan alanyt és dativusragos főnevet tartalmaznak. Az ebben szereplő létigei állítmányt szokás birtoklásigének nevezni (vö.: É. Kiss, 1998: 88; Lengyel 2000: 402; Szabolcsi 1992: 87–106). Latin hagyományon alapul ez a nyelvészeti felfogás, amely szerint a magyarban a *van* esetleg a lexikonban *habeo* (=birtoklom) és *est* (=létezik) jelentéssel külön-külön vonzatsztruktúrájú igeeként szerepel. *Habeo* értelemben kötelező lenne az alanyi és a részeshatározói vonzata, amelyet dativus possessivusként emlegetnek: *van valakinek/valaminek + valakije/valamije*. *Est* értelemben pedig csak egy kötelező alanyi vonzata van: *van valaki/valami*. Természetesen mindkét szerkezet bővíthető lenne szabad határozókkal. Arról többen véleményt nyilvánítanak, hogy a *vannak* több jelentését különböztethetjük meg, de ezekből a fejtegetésekből nem derül ki, hogy eltérő lexémáknak vagy egy lexéma különböző vonzatkeretű változatainak tartják-e. Ez a minket érdeklő vetületet nem befolyásolja, így nem térünk ki a probléma részletezésére. Lássuk időrendben a *van* jelentésével és argumentumszerkezetével kapcsolatos okfejtéseket!

Papp egy olvasó kérdésére válaszolva, a *Pistának piros arca van* mondat elemzésekor taglalja a *van* jelentését: „Hát valóban *Pistának piros arca* volna az alany, és *van* volna az állítmány? Hát valóban *Pistának piros arcáról* beszélünk, s erről egyszerűen azt állítjuk, hogy *van* tehát »megvan«, »létezik«? Az ilyen értelmezés nyilván (sic!) meghamisítja a mondat értelmét...” (Papp 1953: 116). Valóban nem az arc létezését hangsúlyozzuk ebben a mondatban, de ez nem annak köszönhető, hogy az állítmány alapjelentése változott meg, hanem annak, hogy a mondatban megjelent egy összetartozást, viszonyt kifejező főnévi szerkezet. Ugyanígy különféle összetartozásra utal az ige jelentésétől függetlenül minden birtokos szerkezet. Ennek típusait Simonyi (1913: 141–53) és Hadrovics (1969: 139–76) bőségesen taglalja. Lássuk tovább Papp fejtegetését: „Itt valami olyanféle jelentése van a *van* igeének, hogy »hozzátartozik valakihez«. S akihez »hozzátartozik« valami, az részeshatározóként járul az igehez (*Pistának*). Ez a részeshatározó tehát hozzátartozást, birtoklást fejez ki, nem egyszerűen azt, hogy valami valakinek javára vagy kárára történik. Az ilyen részeshatározót (dativus) nevezhetjük birtokos, azaz birtoklást kifejező részeshatározónak (genitivus-dativus)”¹ (Papp 1953: 118). Tehát Papp a ’valamihez való hozzátartozás’ jelentés megjelenését a létigének és nem a birtokszónak és a birtokos szónak tulajdonítja, ezek alapján egyértelműen következtethet. Az érvelés formailag megállja a helyét, de a premisszáik, amelyből kiindul, hamisak, hiszen a birtokos személyjeles főnév is kifejezhet összetartozást. Miért kellene azt feltételeznünk, hogy az ige jelentése változott meg?

Tompa ugyanennek az olvasói levélnek az apropóján, a kialakult vitát összefoglalva, Simonyira hivatkozva írja, hogy „a *van* ige, mely birtokos személyragos alany (piros) *arc-a* (és kitett vagy odaértett részeshatározói, ill. dativus possessivusi bővítmény: *Pistának*) mellett tudvalevőleg

¹ Vigyázat, ezek a terminusok nem egyeznek a Magyar grammatikában a Keszler és Balogh J. által használt, korábban emlegetett, cizelláltabb megkülönböztetéssel, tulajdonképpen azoknak az összefoglaló megnevezése Pappnál.

birtoklást fejez ki” (Tompá 1955: 200). Érdekes, hogy Tompa megfordítja az érvelést: a birtokos személyjeles főnév létéből következett a létige jelentésére. Sajnos ezt, annyira kézenfekvőnek tartja, hogy bővebben nem fejti ki. Simonyi nem fordítja meg az érvelést, csak tényként közli, hogy dativus milyen igék mellett jelenik meg.

Szemere többek közt Pappra hivatkozva szintén tényként közli: „Nyelvünkben a *van*, *nincs*, *sincs* mellett *-nak*, *-nek* ragos részeshatározóval fejezzük ki a birtokost. A *nekem van* (*nincs*) szerkezet jelentése: 'számomra van (nincs); hozzám tartozik (nem tartozik)'. – Ha a létige nem birtoklást, hanem létezést fejez ki, akkor a *-nak*, *-nek* ragos mondatrész nem a létigei állítmány részeshatározója, hanem a birtokos személyragos főnévnek alárendelt birtokos jelző” (Szemere 1970: 83). Nem fejti ki, hogy a jelentésből hogyan következne a részeshatározói vonzat. Ugyanezt a hagyományt szó szerint átveszi egyetemi tankönyvünk is (Keszler 2001: 442). Majd máshol, a tankönyv állítmánnyal foglalkozó részében Lengyel kitér a *van* létige többféle jelentésére. Három nagyobb kategóriát különböztet meg: létezést jelentő létige, birtoklásige és az egyéb határozói vonzattal rendelkező létige (pl.: *van + valamiből/valahol/valahányszor/valamikor*). Mindegyiket létigének nevezi, tehát nem eltérő lexikai egységként, hanem egy lexikai egység eltérő vonzatkereteiként értelmezi ezeket az eseteket. Tompához hasonlóan nem a jelentésből következett a *habeós* szerkezet, azaz a birtoklásige létére, hanem a birtoklásigéről állapítja meg, hogy „egyszerre létezést és birtoklást is kifejez” (Lengyel 2000: 402).

A furcsasága a *habeós* szerkezetnek, hogy a törölt vagy testes részeshatározó mellett mindig jelen van egy vele egyeztetett birtokos személyjeles alany. Nézzük meg a *Gerzonnak van tortája* mondatot! Ha birtokos személyjel nélkül szerepeltetjük az alanyt, akkor a mondat erőteljes hangsúly nélkül agrammatikussá válik: **Gerzonnak van torta*. Erőteljes, irtó hangsúllyal – ami topikomment tagolás szerint a *-nak* ragos szót fókuszba helyezi, azaz a halmaz többi elemével szembe állítja – teljességgel megváltozik a mondat értelme: "*Gerzonnak van torta*, (*de másnak nincs / nem adok*) = *Gerzon részére van torta*, (*de másnak nincs / nem adok*). Ebben a változatban a *-nak* valóban *részére* értelmű, azaz részeshatározó. A kiinduló mondatnál ugyanezt az értelmezést el kell vetnünk. *Gerzonnak van tortája* ≠ **Gerzon részére van a tortája*, ráadásul az előbbi próbából látható, hogy itt a birtokos személyjelnek köszönhető a dativusragos főnév megjelenése, azaz annak vonzata. A részeshatározó megjelenését ellenben nem a birtokos személyjeles főnév teszi lehetővé vagy kötelezővé. Például: *Odaadom Gerzonnak az újságot*.² Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy egy birtokos személyjeles főnév jelenléte megköveteli testesen vagy testetlenül egy rövid vagy hosszú birtokos jelenlétét. Balogh is így látja: „Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel megjelenése a birtokszón [...] a személyjeles főnév kötelező kiegészültségényét jelöli, mellette a birtokos jelző a szintaktikai kényszerből következő vonzatként jelenik meg” (2001: 450). Ebből következik, hogy élhetünk a következő vizsgálati módszerrel: **A birtokos személyjeles főnevet lecseréljük [-birtokos] jegyűre, azaz levesszük róla a birtokos személyjelet. Ha a mondat így is jól formált, akkor részeshatározói szerepet tölt be a -nak ragos főnév. Más esetben az eredeti mondat dativusragos főneve birtokos jelző.** Ilyen módon nem kell megkülönböztetnünk a részeshatározókon belül egy olyan típust, amely koreferál a vele egy szinten elhelyezkedő azonos alaphoz tartozó bővítménnyel. Ahogy Szabolcsi mondja: „az ige önálló bővítményei csak úgy semmilyen nyelvben nem szoktak egyeztetődni egymással”³ (1992: 90). Tehát a nyereség kettős, sem

² Természetesen ez nem azt jelenti, hogy kizárná a jelenlétét. Hiszen az is jól formált magyar mondat, hogy *Odaadom Gerzonnak az újságját*. Itt a birtokos személyjellel kifejezett birtokos azonos lehet *Gerzonnak*, de lehet más a referense, értelmezhetjük úgy, hogy *Z-nek X személy újságját adja oda Y*.

³ Lábjegyzetében ezt így finomítja Szabolcsi: „Pontosabban – mint Rác Endre rámutatott – előfordul az olyan vonzatok egyeztetése, amelyek egymással predikatív viszonyban állnak, pl. alany/tárgy és állapothatározó. Az alany azonban nem áll a részeshatározóval predikatív viszonyban, s így az egyeztetés valóban meglepő” (1992: 108).

a részeshatározó típusát nem kell többszörözni, sem a *van* létige vonzatstruktúráját, hiszen így a „birtoklásigét” is az azonos vonzatstruktúrájú „létezés kifejező” létigével egységesen lehet kezelni.

A HLG képviselőinek másik érve a „birtoklásige” különleges vonzatszerkezete mellett, hogy mást jelent, mint a létezés kifejező létige. Papp véleményének ismertetésekor már láthattuk, hogy a „birtoklásige” tulajdonképpen birtoklás jelentését nem önmagából nyeri, hanem a mellette megjelenő birtokos szerkezetből. Ezt állítja Szabolcsi is: „Önmagában nem sokat ér, ha [...] annyit mondunk, hogy ez az (*x-nek van (visszaható y-ja)*)⁴ ige kifejezheti két egész birtoklásszerű vagy rokon stb. kapcsolatát, egész és rész viszonyát, eredet/ok és eredő viszonyát, valaminek a tulajdonságait vagy állapotait stb., de például nem fejezheti ki dolgok azonosítását stb. Cseppet sem világos ugyanis, hogy ez a sok minden a *van* jelentésébe tartozik, s nem a konkrét *x*-ek és *y*-ok jelentését vetítjük bele. Én afelé hajlok, hogy az utóbbiról *van szó*” (1992: 101). Felsorolja a Hadrovics-féle birtokos szerkezeti jelentéseket, és rámutat, hogy ugyanezeknek a kifejezésére képes a birtoklásmondat is, amelyekre mégsem képes, azoknak a továbbiakban a 'létezés' jelentésből levezethető magyarázatát adja. Már önmagában a jelentéstani párhuzam is gyanakvást kelt.

Másik oldalról közelítve újabb problémákat vet fel, hogy a *van* feltételezett különböző jelentéseit anyanyelvi beszélőként is nehézkes elkülöníteni. Nyilván egy laikus, nem nyelvész beszélő, sőt a nyelvész is, ha éppen nem elemez, a teljes mondat jelentését egyben kezeli, tehát, ha megkérdezzük tőle, hogy mit jelent az egyik mondatbeli *van*, és mit a másik, akkor befolyásolja a választ a szövegkörnyezet is. De ezzel együtt is vannak olyan helyzetek, amelyekben nem tudunk dűlőre jutni. Lengyel is így fogalmaz, miután kifejtette, hogy ha a létige birtoklást jelent, akkor részeshatározó a *-NAK* ragos főnév: „Bizonyos esetekben nehéz a létigés mondatban szereplő, birtoklást kifejező részeshatározó elkülönítése a birtokos jelzőtől: *Jánosnak van autója* és *Jánosnak a garázsban van az autója*. A megoldásban az segíthet, ha kipróbáljuk, kaphat-e a birtokszót kifejtő alany névelőt, illetőleg megfigyeljük, van-e névelője. Az úgynevezett birtoklásige tudniillik nem kaphat határozott névelős alanyt, például **Nekem van a kutyám*, de: *Nekem van kutyám* és *Nekem van egy kutyám*” (2001: 402). Tehát ha nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy csak létezés vagy létezés és birtoklást is jelent a *van*, akkor nézzük meg, hogy határozott-e a vonzata. Arra nézve nem kapunk eligazítást, hogy az ige jelentésével hogyan függne össze a vonzat határozottsága vagy határozatlansága. Továbbá, az sem világos, hogy egy ige vonzatának a határozatlanságából miért következethetünk egy másik vonzat, jelen esetben a részeshatározó jelenlétére. Fordítva is fogalmazhatjuk: az igei vonzat (= itt az alany) határozatlanságából hogyan következethetünk a vonzat vonzatára (birtokos jelző)? Inkább úgy tűnik, hogy ez a módszer nem része egy levezetésnek, hanem utólagos megfigyelése a korábban más szempontok alapján létrehozott kategóriának.

Ugyanezt a jelenséget Szabolcsi saját érvelésébe beépíti (vö.: 1992: 92–6). Valóban nem jelenhet meg [+határozott] jegyű alany a birtoklásmondatban, de ebből nem arra következtet, hogy ez a 'létezik' jelentésű *van*-tól eltér, hiszen ott sem választhatnak [+határozott] jegyű alanyt: **Van az igazság* (lapos intonációval). Tehát ez a jelenség nem az ige két eltérő jelentésével magyarázható, hanem éppen közös jelentésükkel. Más igék is így viselkednek, például: *akad, történik, érkezik...* Szabolcsi–Laczkó, illetőleg később É. Kiss a jelentéskörét is megadja ezeknek az igéknek: „A levést, létrejövést, keletkezést, megjelenést, elérhetővé válást jelentő (igekötő nélküli) igék alanya határozatlan, sőt nem specifikus [a beszélő és a hallgató által ismert, meghatározott halmazba

⁴ Szabolcsi részletesen kifejti, hogy ha elfogadjuk, hogy az állítmány részeshatározója és alanya koreferál, akkor ez csak úgy lehetséges, ha egy fonetikailag üres, azaz testetlen visszaható névmási vonzatot követel a birtoklásige. Ugyanis csak a visszaható igék egyeztetik az egymással predikatív viszonyban nem álló bővítményeiket (vö.: Szabolcsi, 1992: 89–91). Ez a kitétel érvelésünk szempontjából irreleváns.

se besorolt] határozatlan NP [főnévi csoport] kell, hogy legyen. [...] (Nem specifikus) határozatlan főneves kifejezés kell, hogy képviselje a létrehozást, megszerzést jelentő igeikötő nélküli igeik tárgyát is [ezek az igeik olyan alanyra, illetve tárgyra utalnak], amely az igével kifejezett történés vagy cselekvés által válik a beszélgetés résztvevői számára létezővé” (É. Kiss 1998: 74–5, illetve vö.: Szabolcsi–Laczkó 1992: 233). Ezért nem utalhatunk rájuk úgy, mint már ismert individuumokra határozott névelővel. Itt ki kell térnünk arra az esetre, amikor a *van* és a [-határozott] jegyű vonzatot követelő igeik mégis [+határozott] jegyű vonzatot kaphatnak. Ezt Szabolcsi nem részletezi, de É. Kiss röviden utal rá: „[az igeikötő megjelenésével már] nem valami újnak a létrejövését, létrehozását állítjuk, hanem egy adott dolog létrejöttének a bevégezését. Ekkor a létrejövő vagy létrehozott dologra határozott NP-vel is utalhatunk [...] Akkor sem szükséges, hogy a létrejövést jelentő igeik alanya, illetve a létrehozást jelentő igeik tárgya határozatlan NP legyen, ha a VP [igei csoport] fölé fókuszot rendelünk⁵ – hiszen ilyenkor nem az adott dolog létrejöttét vagy létrehozását állítjuk, hanem a létrejövésnek, létrehozásnak valamely körülményét azonosítjuk” (É. Kiss 1998: 75). A fókuszhoz hasonlóan a kontrasztív topik is ismertté teszi az individuumot, hiszen ahhoz, hogy valamit valamivel szembeállíthassunk, ismernünk kell a szembeállítandó létezőket. Itt térjünk vissza a rákérdezés problémájára! A kérdő névmás a magyarban kötelezően fókuszpozíciót tölt be, azaz mindig [+határozott] jegyű, tehát érthetően nem is jelenhet meg a *Kinek?* kérdő névmás után közvetlenül egy határozatlan birtokszó. Ezért nem tudunk az egyébként [-határozott] jegyű birtokosra határozatlan névelő nélkül rákérdezni.

Összefoglalva: a *van* ige jelentése alapján éppen az igazolható, hogy nem kell megkülönböztetnünk két eltérő vonzatstruktúrájú *van*-t. A mondat teljes egysége akár pusztán létezést, akár birtoklást fejez ki, a létigének éppen ’létezik’ jelentésének köszönhetően alapvetően [-határozott] jegyű alanyra van szüksége. Az ettől eltérő példák valamiféle kiemelés (fókusz vagy kontrasztív topikot) tartalmaznak, illetőleg befejezettségre utaló igeikötőt, ami már ismertté teszi a létezőt, azaz az alanyt.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a *van* vonzatstruktúráját vizsgáljuk, hiszen nem érdemes feltételezni egy külön struktúrát, amelyben az ige vonzatai, bár nincsenek predikatív viszonyban, mégis egyeztetve vannak egymással.

A birtoklásmondat *-nAk* ragos főnévének mondatrészi szerepe tehát birtokos jelző és nem a részeshatározónak egy fajtája.

3. HLG-i alapú elemzés

Szigetvári egy Arany János-idézet elemzésével kapcsolatban veti fel, hogy a főnévi igenév talán lehet birtokos jelző: „Ideje már egy kissé szellőztetni a szűk házat.» Akár a ragot tekintjük, akár a mondatrészezt, akár mellékmondatra változtatjuk, mindenképp azt találjuk, hogy a főnévi igenév itt jelző, még pedig birtokos jelző: minek van ideje?” (1888: 361). Azzal együtt, hogy véleményével egyetérthetünk, az indoklás kissé kifejtetlen, hiszen a rákérdezés alapján akár részeshatározónak is azonosíthatnánk.

Szinnyei Szigetvári felvetésére meglepő választ ad: „Csakugyan úgy tetszik, mintha a főnévi igenév ezekben a mondatokban birtokos-jelző volna: de nem az. Mind a két mondat azok közül

⁵ Fókuszot rendelni a VP elé annyit tesz, mint a mondat főhangsúlyos, közvetlenül az ige előtti pozíciójába helyezni egy mondatrészt, ezzel kimerítően azonosítjuk egy, a szövegelőzményből vagy a beszédhelyzetből ismert halmaznak a részhalmazát, amelyre az igével leírt cselekvés, történés vagy létezés igaz (vö.: É. Kiss 1998 vagy Kálmán 2001).

való, melyeket vegyülékmondatnak nevezhetünk: mert két mondatnak olyatén összevegyüléséből állottak elő, hogy az egyiknek egyik, a másiknak másik része van megtartva és együvé kapcsolva. Pl. Ideje volna már, hogy induljunk + Jó volna már indulni = Ideje volna már indulni. Vagy: Ideje már, hogy véget vessünk a dolognak + Jó lesz már véget vetni a dolognak = Ideje már véget vetni a dolognak. Szakasztott ilyenek a Szigetvári idézte mondatok is. Tehát a főnévi igenév ezekben nem birtokos-jelző, hanem alany” (1890: 77). Ahogy ezt korábbi cikkemben írtam: „Az egyenleten kívül más érvert nem sorakoztat föl [Szinnyei], ezt kell értelmeznünk. Feltehetően azért tartja alanynak az infinitívuszt, mert a *Jó volna már indulni* mondatban valóban ezt a szerepet tölti be az összetett állítmány mellett. Biztosak lehetünk benne, hogy összetett állítmányunk van, mert az Esz./3. kijelentő mód, jelen idejű átalakításban nem szerepelhet testesen a *van* kopula: **Jó van már indulni*. De ugyanez nem áll az összeadás másik tagjára, ahol a főmondat állítmánya nem összetett, hiszen az Esz./3. kijelentő mód, jelen idejű átalakításban is szerepelhet a *van*, ami éppen ezért főige és nem kopula: ✓*Ideje van már, hogy...* Ez nem zárja ki, hogy a főige hiányozhat is, ezzel egy hiányos mondatot hoz létre: ✓*Ideje (van) már, hogy...* Tehát a főmondat állítmánya igei állítmány. A mellékmondat típusát a kitehető utalószó mondatrészi értékéből tudjuk meg, a következőkkel egészíthetjük ki: *Ideje volna már annak / arra, hogy...* Az *annak* utalószó pártállástól függően részeshatározó vagy birtokos jelző” (Sz. Hegedűs 2004b). Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a főnévi igenév nem az alany szerepét tölti be.

Szemere az Arany-idézetet a következőképpen elemzi: „*Ideje már egy kevésbé szellőztetni a szűk házat* (Arany). Mondatunkban az *ideje* alany birtokos jelzőjét főnévi igenév fejezi ki: *szellőztetni*. Az *ideje szellőztetni* szerkezet jelentése: 'ideje a szellőztetésnek'. A mai nyelvben legtöbbször az *ideje* és a *haszna* alaptagot determinálja főnévi igenévi birtokos jelző: *Mi haszna éltetted enélkül leélni?* (Arany) – Az igenév személyragos is lehet: *Nagy ideje mennünk*” (Szemere 1970: 172). A végeredménnyel egyetértek, de a hozzá vezető utat nem látom tisztán a magyarázat alapján. Tulajdonképpen egy transzformáció⁶ segítségével analizálja a kifejezés jelentését. Nem vizsgálja az állítmány jelentését, ami kézenfekvő lenne a törölt *van* esetén. Tehát fel sem merül, hogy az igenév részeshatározó lenne. A transzformációnak ez a típusa nem megszokott a HLG-ban, úgy tűnik, egyedi és nem rendszerbe illeszkedő magyarázatot láthatunk. A főnévi igenév tagmondattal való kifejtése nem kerül szóba, annak ellenére, hogy a szerző ezt a módszert nyilvánvalóan ismerte.

Rácz összetett mondat főmondataként elemmez a témánkban érintetthez hasonló szerkezetet: „*Már elmúlt annak az ideje, hogy frázisaik alapján ítéljük meg az emberek politikai magatartását*. Az első tagmondat a főmondat. Állítmánya: *elmúlt*; alánya: *az ideje*. A második tagmondat a főmondat alanyának birtokos jelzőjét fejt ki. [...] Utalószava: *annak*, kötőszava: *hogy*. – Az ilyen típusú birtokos jelzői mellékmondat gyakran utalószó nélküli; ebben az esetben azonban részeshatározói, mégpedig dativus possessivusi [...] mellékmondatnak is felfogható. Pl.: *Legfőbb ideje, hogy elinduljunk* (= *Legfőbb ideje van annak, hogy elinduljunk*; így részeshatározói, dativus possessivusi alárendelés; – illetőleg: *Ez a legfőbb ideje annak, hogy elinduljunk*; így birtokos jelzői alárendelés)” (1970: 235). Rácz, úgy tűnik, szerzőtársának, Szemerének a véleményéhez csatlakozik. Annak ellenére, hogy R. L. G.-vel vitatkozó cikkében a megszakított birtokos szerkezet birtokos szerkezet voltát hangsúlyozza (vö.: 2b pont), feltehetően a létező állítólagos, de általunk már elvetett jelentésváltozására gondolva úgy elemzi a szóba jöhető összetett mondatokat, hogy az utalószó helye, illetve megléte befolyásolja az alárendelés típusát. Az a továbbiakban fontos információ

⁶ Természetesen a HLG keretein belül ez empirikusan tapasztalható szerkezetek közti átalakítást jelent, szemben a GG transzformációival, ahol a kiinduló szerkezet lehet a közlésben nem tapasztalható hipotetikus szerkezet is.

lesz, hogy a *Legfőbb ideje*... főmondatot hiányos szerkezetűnek véli, birtoklásmondattá alakítja át *Legfőbb ideje van annak*..., és ebből következtet arra, hogy az alárendelés részeshatározói. Tehát, ha az általunk vizsgált mondat is átalakítható hasonló szerkezetű az infinitívus tagmondattá való kibontásakor, akkor azt Rácz feltehetően szintén dativus possessivusnak értékelné. Ahogy egy hasonló szerkezetű összetett mondatlalt ezt is teszi: „*Csak ami nincs, annak van bókra* (József Attila)” (1970: 226).

A Magyar grammatikában (Keszler 2001) a jelzőkről szóló fejezetben főnévi igenévi jelzőre Balogh az „*itt az ideje befejezni*” (2001: 450) szintagmát hozza példának, tehát hasonló a véleménye Szemeréhez. Arra érdemes felfigyelnünk, hogy feltehetően nem véletlenül, talán az egyértelműség kedvéért a mondatban szerepel egy helyhatározó, ami alapján, ha mondatként értelmezzük a szintagmát, akkor a ki nem tett *van* mindenképp létezészt fejez ki, még akkor is, ha a létigének megkülönböztetjük egy '*habeo*' jelentésű változatát. Így szóba sem jöhet a részeshatározói értelmezés.

Az eltérő nézetek ismertetése és a rendelkezésünkre álló eszközök tisztázása után hozzákezdhetünk az *Ideje indulni!* mondat végső elemzéséhez. Rákérdezés alapján nehéz eldönteni, hogy mi az állítmány. Alapvetően két kézenfekvő válasz lehetséges. Az egyik: egy szerkezete szerint tagolt teljes mondat, ahol a *van* azért nincs jelen mert az *ideje* szóalakkal alkot összetett állítmányt, aminek tudvalevőleg egyes szám harmadik személy kijelentő mód jelen időben az igei része zéró fokon van jelen, vagy más terminológiával törölve van. A mondatunk kiegészíthető az igével: *Ideje van indulni*. Tehát ezt az elemzést el kell vetnünk, hiszen az összetett állítmány igei része a paradigmának ezen a pontján csak speciális esetekben tehető ki: ha az igei rész a *marad, működik* vagy, ha a létige érzelmileg színezett, emfaticus, azaz fókuszhangsúlyt kap, például: „*Van ő olyan bölcs, hogy...* vagy *Ez a búza "van két mázsa* (vö.: Szemere 1970: 47).

A másik kézenfekvő elemzés szerint ez egy hiányos mondat, amelynek igei állítmánya a ki nem tett létige. A létigei állítmánytól ez a viselkedés nem szokatlan, például: *Hol a tollam?*, de más főigéktől sem idegen, például: *Egy száz kolbászt és három pár virslit!* stb. A létigei állítmánynál a jelenség gyakorisága analógiás hatással is magyarázható (Szépe), miszerint éppen az összetett állítmányhoz való hasonlósága segíti elő a létige elhagyását.

Az állítmány tehát a létige. A *Mi van?* elemző kérdés segítségével az alanyt könnyűszerrel azonosíthatjuk az *ideje* birtokos személyjeles főnévben. A birtokos személyjel arra utal, hogy a mondatban akár testesen, akár zéró fokon, de jelen kell lennie egy birtokos jelzőnek (vö.: 2.f pont és Balogh 2001: 450 vagy Alberti–Medve 2002: 142–3). Ahogy láttuk, Szemere ezt a főnévi igenévben találja meg. Végső konklúzióink nekünk ugyancsak ez lesz, de merőben más gondolatmenet alapján, s előtte ki kell zárunk a részeshatározó lehetőségét.

Az infinitívus mondatrészi értékét vizsgáljuk meg úgy, hogy tagmondattal kifejtjük: *Ideje van, hogy...*, a beilleszthető utalószó: *annak* vagy *arra*. Egyrészt lehet birtokos jelző, hiszen csak úgy tudjuk elhelyezni a létigét, hogy megszakítjuk a birtokos szerkezetet, mivel a létige kötelező [-határozott] jegyű vonzatot követel, és így birtoklásmondatot kapunk. Ezzel az átalakítással a mondat egy cselekvés időszerejét hangsúlyozza. Másrészt lehet részeshatározó is, hiszen 'valamilyen tevékenység részére' értelemben is folytathatjuk a mondatot. Már jelentés alapján is látható, hogy az első variáció felel meg az *indulni* főnévi igenévi kifejtésének, hiszen az indulásra nem kell időt szánni, az egy pontszerű cselekvés, nem kíván időintervallumot. Ha igévé alakítva mellé teszünk egy intervallumot kifejező határozót, akkor rosszul formált lesz a mondat: **Órákon át indultunk*.

A jelentés mellett még találhatunk grammatikai érveket is. Ha az *ideje* + főnévi igenév együttesét vizsgáljuk, akkor két szerkezetet különíthetünk el. Az egyik (a) szerkezetben az *ideje* szóalak száma és személye nem változtatható, de az igenevet ragozhatjuk, ennek száma és személye nincs egyeztetve a birtokos személyjellel. A másik (b) szerkezetben nem ragozhatjuk az infinitívust, de az *idő* főnevet igen, és ez egy törölt, de kitehető személyes névmással van egyeztetve. Lássuk ezt két eltérő infinitívussal, hogy jobban megfigyelhető legyen a különbség:

a

Ideje van indulni (=Ideje van annak, hogy induljak/-ál/-Ø/-unk/-atok/-anak).

Ideje van indulnotok (=Ideje van annak a részetre, hogy ti induljatok).

**Időtök van indulni (=Ideje van annak a részetre, hogy ti induljatok).*

**Időtök van fociznotok (=Ideje van annak a részetre, hogy ti focizzatok).*

Ideje van indulnia (=Ideje van annak a részére, hogy induljon).

b

Van ideje focizni (=Neki van arra ideje, hogy focizzon).

**Van ideje fociznotok (=Neknek van arra időtök, hogy focizzatok).*

Van időtök focizni (=Neknek van arra időtök, hogy focizzatok).

**Van időtök fociznotok (=Neknek van arra időtök, hogy focizzatok).*

**Van ideje fociznia (=Neki van arra ideje, hogy focizzon).*

A két szerkezet mondatait párhuzamosan változtattuk. Az első variációnál feltűnő, hogy az (a) oszlop mondatának a feloldásánál a főmondatba nem tudunk ragos személyes névmást helyezni, és a mellékmondatnál se tudjuk határozottan kitölteni az igealakot, mert a kibontandó főnévi igenév ragtalan, abból tudhatnánk meg a cselekvő számát és személyét. Ugyanennél a változatnál a (b) oszlop mondata kiegészíthető ragos személyes névmással, ami egyeztetve van az *ideje* főnévvel nemcsak itt, hanem a további jól formált változatokban is: *Neki van ideje focizni*. Mivel egyeztetve vannak, alárendelő viszonyt kell feltételeznünk, azaz birtokos jelzői alárendelést. A feloldások alapján azt is megfigyelhetjük, hogy az (a) mondatok *ideje* szóalakja nem változtatható, mert abban a pillanatban rosszul formálttá válna a mondat. Ez abból ered, hogy nem a főnévi igenévben kifejezett cselekvővel és nem is a nyakatekerten kitett *száma* névutós személyes névmással, hanem magával a cselekvéssel, az indulással van egyeztetve, ami mint fogalom csak harmadik személyű lehet. Az infinitívus személyragjai mutathatnak rá a cselekvőre, amelyre semleges sorrendű mondatban legfeljebb egy az anyanyelvi beszélő számára idegen részeshatározóval tudunk utalni: *Neki ideje van indulnia*. Mivel az *ideje* szóalak láthatóan az infinitívussal van egyeztetve, ezért köztük is alárendelést kell feltételeznünk, méghozzá birtokos jelzői kapcsolatot.

Most, hogy kizártuk vizsgált mondatunknál a részeshatározó lehetőségét, amit az *arra* utalószóval való helyettesíthetőségből vezettünk le, visszatérhetünk az *annak* utalószavas kifejtésre, amit birtoklásmondatnak ítélnénk. Ahogy korábban láttuk, Rác is birtoklásmondatnak elemzi. Megoldásától csak annyiban térünk el, hogy a birtoklásmondatban szereplő *-nA* ragos elemet birtokos jelzőnek tekintjük a 2.f pontban részletezett okok miatt. Abból is látható, hogy birtoklásmondatl állunk szemben, hogy csak akkor tudjuk a birtokos szerkezet tagjait egymás mellé tenni, ha valamilyen módon azonosítást fejez ki a mondatunk. Ezt előidézhethetjük egy névmási eredetű határozószóval, amelynek deiktikus jelentése konkretizálja, a szituációhoz köti a mondat jelentését: *Itt van az ideje indulni*. Kontrasztív topik és fókusz esetén is ellentétbe állítás, azaz egyfajta azonosítás történik, de az *ideje* szó jelentése miatt nem találhatunk ellentétpárt, amitől elkülöníthetnénk. Tulajdonképpen a példamondatban használt értelemben az *ideje* szó egy egyelemű halmazt alkot, tehát nincs értelme halmazműveleteket végrehajtani rajta. Ennek bővebb kifejtése túllépné e tanulmány kereteit.

Másik oldalról megközelítve: mivel a birtokos személyjel megköveteli egy birtokos jelző jelenlétét kizárásos alapon eljutunk a főnévi igenévhez, hiszen a betehető *neki* névmás teljesen megmásítja az eredeti mondat értelmét, ráadásul a ragozás során kiderül (vö.: b oszlop) hogy nincs egyeztetve az *ideje* szóalakokkal. Tehát nem marad más szóalak, amely birtokos jelző lehetne, mint a főnévi igenév.

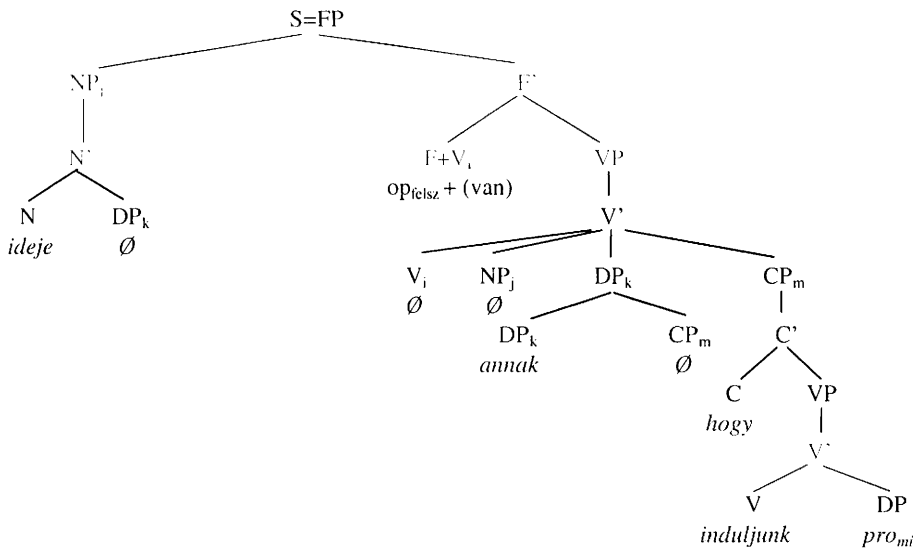
Összefoglalva: az *Ideje indulni!* mondat egy hiányos birtoklásmondat, amelynek állítmánya a ki nem tett *van*, alanya az *ideje* szóalak, amely a főnévi igenévben kifejezett cselekvéssel *van* egyeztetve, ezért nem változtatható a száma és személye; az infinitívus pedig az alany birtokos jelzője.

4. GG-i alapú elemzés

A generatív megközelítés ugyanazokon a megfigyeléseken alapul, mint a HLG elemzése, azzal a különbséggel, hogy a rákérdezés módszere helyett inkább a szerkezetek kölcsönös helyettesíthetőségét, az adott nyelven belüli sorrendi kötöttségeket és a régensek vonzatszerkezetét veszi figyelembe. Természetesen eltérő terminológiát használ. A birtoklásmondatot ugyanabból a szerkezetből vezeti le, mint a más igék mellett előforduló birtokos szerkezetet. Néhány ágrajz segítségével Alberti és Medve modellje alapján ábrázoljuk az elemzés során felvetődött mondatokat.

Először nézzük meg az összetett mondat szerkezetét, ahol az infinitívust kifejtjük. A korábbi indokok alapján az *annak* utalószavas változatot ábrázoljuk.

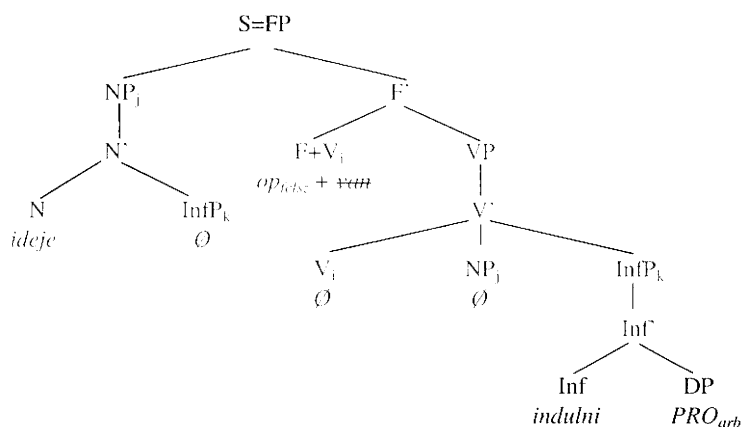
Ideje van annak, hogy induljunk.

Az *ideje* szóalak topik–komment tagolás szerint fókuszba kerül, így oldja meg, hogy kilépjen a birtokos szerkezetből: útvonalát NP_j-vel jelöltük. Természetesen úgy is megszakíthatjuk a szerkezetet, hogy a birtokos kerül az ige elé: *Annak van ideje, hogy...*

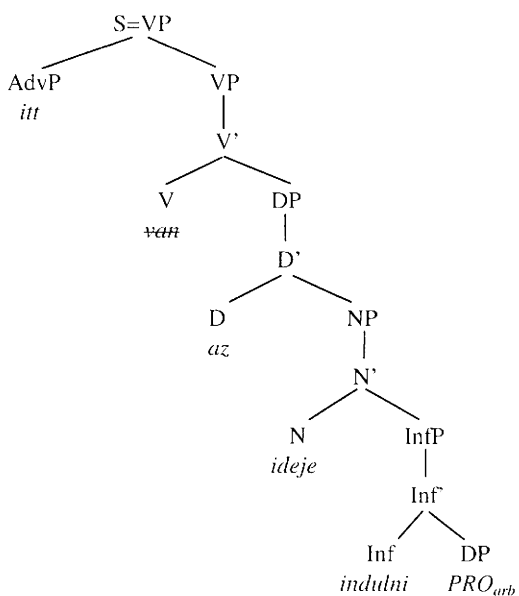
A következő ágrajzon az eredeti példamondatunkat látjuk, ugyanarra a szerkezeti helyre helyeztük az infinitívust, ahol az összetett mondat utalószava volt. Az ige szerkezeti helyét akkor is ábrázoljuk, ha nincs kitéve, ilyenkor a törlést áthúzással jelöljük. Itt a fókusznak köszönhetően mozdult el születési helyéről, V alól.

Ideje (van) indulni!

Végül lássunk egy példát, ahol [+határozott] jegyű bővítményként jelenhet meg a birtokos szerkezet a létezést kifejező *van* mellett. A helyhatározónak köszönhetően konkréttá, egyértelművé válik a szituációban a mondat.

Itt (van) az ideje indulni!

Az ábrázolás módjának részletes indoklásától most el kell tekintsünk. A téma további kérdéseket is felvet:

- a mondatátszövődés és az *Ideje indulni!* típusú mondatok kapcsolatára,
- a főnévi igenév képzőjének és a dativusragnak az esetleges nyelvtörténeti összefüggéseire,

– a GG keretein belül az ágrajzokkal kapcsolatban az esetadás kérdésére,
 – és a *haszna* és *értelme* szavak mellett megjelenő hasonló szerkezet eltérő viselkedésére is kitérhetnénk.

Egyelőre a tortának csak ezt a parányi szeletét sikerült megízlelnünk. A téma izgalmas kutatási területnek ígérkezik.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó A. 1995. Grammatikai elemzések. In: Adamikné Jászó A.–Hangay Z.: *Nyelvi elemzések kézikönyve. Grammatika és jelentéstan tanároknak, tanítóknak, diákoknak*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged. 6–199.
- Alberti G.–Medve A. 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II*. Janus/Books, Budapest.
- Balogh J. 2001. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3. javított kiadás. 444–59.
- Balogh P. 1891. Névszói és mondatbeli kapcsolatok. I–IV. *Nyr.* 20: 344–9; 394–9; 445–9; 492–7.
- B. Lőrinczy É. 1962. A részeshatározó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 249–51.
- Deme L. 1960. Köznapi fogalmazásunk mindennapi nyelvbottlásaiból. *Nyr.* 84: 430–72.
- É. Kiss K. 1998. Mondattan. In: É. Kiss K.–Kiefer F.–Siptár P: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 17–184.
- Fónagy I.–Péchy B. 1965. Hanglejtés és érthetőség. *Nyr.* 89: 281–201.?
- Füredi I. 1884. Genitivusnak látszó dativus. *Nyr.* 13: 123–7.
- Gaál E. 1978. A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. *NyudÉrt.* 97. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics L. 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Joannovics Gy. 1873. A „nek” névrag I–IV. *Nyr.* 2: 151–7, 209–15, 255–9, 297–304.
- Joannovics Gy. 1897. Birtokos és dativus I–III. *Nyr.* 26: 243–5, 291–3, 442–5.
- Kálmán L. (szerk.) 2001. *Magyar leíró mondattan I*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Klemm I. 1954. A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban. *Nyr.* 78: 165–75.
- Keszler B. 2001. A határozók. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3. javított kiadás. 423–43.
- Lengyel K. 2001. Az állítmány. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3. javított kiadás. 394–404.
- Lehr A. 1902. Magam-ról I–II. *Akadémiai értesítő*. 13: 557–78, 605–23.
- Medve A. szíves személyes közlése.
- Papp I. 1953. Elemzési problémák az iskolában. *Nyr.* 77: 114–9.
- Papp I. 1955. Az elemzés kérdéséhez. *Nyr.* 79: 17–23.
- Rácz E., 1970a. Az összetett mondat. A többszörösen összetett mondat. In: Szemere Gy.–Rácz E.: *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 179–369.
- Rácz E., 1970b. A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése. *Nyr.* 94: 150–9.
- Rácz E. 1970.c Mondatelemzések. *Nyr.* 94: 186–8.
- Simonyi Zs. 1913. *A jelzők mondattana*. MTA, Budapest.
- Szabolcsi A. 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi A.–Laczkó T. 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–298.
- Szarvas G. 1872. Petőfi „János vitézének” nyelve. *Nyr.* 1: 20–6.
- Szemere Gy. 1970. A mondattani elemzés módszere. Az egyszerű mondat. In: Szemere Gy.–Rácz E.: *Mondattani elemzések*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 9–178.
- Szépe J. szíves személyes közlése.
- Sz. Hegedűs R. 2004a. Elméleti keresztutak találkozásában II. A birtoklásmondat datívusz vagy genitívusz? In: Galgóczi L.–Vass L. (szerk.): *Stílus és anyanyelv*. Tanulmányok a XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásaiból. Tanulmányok a XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásaiból. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 335–43.

- Sz. Hegedűs R. 2004b. Ideje tisztázni: Az infinitívusz mint birtokos jelző. In: Alkalmazott nyelvészeti konferenciafüzetek. VI. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia. Dunaújváros 2004. március 18–20. Dunaújvárosi Főiskola Kiadói Hivatala, Dunaújváros. 50–4.
- Szigetvári I. 1888. A főnévi igenév. *Nyr.* 17: 361.
- Szinnyei J. 1890. Főnévi igenév mint birtokos-jelző? *Nyr.* 19: 76–7.
- Tompá J. 1955. Elemzési vitánk tanulságai. *Nyr.* 79: 199–203.
- Tompá J. 1962. A birtokos jelző. In: Tompá J. (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 285–95.
- Tompá J. 1982. A mai magyar dativus és genitivus alak- és mondattanához. *ÁltNy.* 14: 127–41.

Sz. Hegedűs Rita

SUMMARY

Sz. Hegedűs, Rita

Additional arguments for the possessor role of the infinitival complement of *ideje* 'it is time'

The construction *Ideje indulni!* 'It is time to leave' is a sentence of possession containing a deleted copula. The deletion involved is probably due to analogy: the verbal part (copula) of a third person singular present indicative complex predicate is deleted, except for emphatic utterances. This parallel has an effect on other types of sentences, too (e.g., *Itt a postás* 'The postman's here').

The above sentence is a sentence of possession because it contains a possessive construction interrupted by the (null) copula. The presence of a possessor is required by the possessive suffix of *ideje* 'its time' as an obligatory argument. There are two possibilities: this role is either fulfilled by the other word in the sentence (*indulni* 'to leave'), or else it is present in a deleted (but suppliable) form, just like the copula. If we insert a non-null possessor in the sentence (the pronoun *neki* 'for him'), we end up with another construction, one with a different argument structure 'somebody has time for something / to do something'. Our original sentence has a meaning that is incompatible with this, and a different argument structure: 'it is the time of something / time to do something'. Hence, the possessor role is fulfilled by the infinitive itself.

The question arises on what ground we can posit a possessor (possessive attribute) in a sentence of possession – rather than a dative possessor that the earlier assumptions took to occur in such sentences. The paper tries to answer that question. In the author's argumentation, what is new is the assumption that *Ideje indulni* is a sentence of possession: traditional descriptive grammar assumed that a sentence of possession invariably involves a dative possessor. Nevertheless, the detailed investigation supports the claim that the infinitive is a possessive attribute here.

Gumipitypang, gumivasút

1. Mindkét szó az 1950-es években keletkezett, tréfás (ironikus, gúnyos) hangulatú szóösszetétel, a Rákosi-korszak terméke. A *gumipitypang* jelentős ismertségre/elterjedtségre tett szert, a szótárakba is bekerült. A *gumivasút* korlátozott, helyi használatú, nem szótárazott szó. Először itt ismertetjük. Ma már mindkettő „kihalóban” lévő szó.

2. *Gumipitypang*. A *gumipitypang* az Értelmező kéziszótár (Éksz. 1972: 476) szerint a növénytanban ismert szó: „Kaucsukot tartalmazó tejnedvéért a SZU-ban termesztett növény (Taraxacum kok-saghyz)”. Az új (második kiadásban megjelent) értelmező kéziszótár (Éksz. 2003: 454) kicsit pontosít: „Kaucsukot tartalmazó tejnedvéért az egykori Szovjetunióban termesztett fészkes virágzatú növény (Taraxacum glaucanthum)”. A meghatározásból nem derül ki, hogy milyen körben és mennyire elterjedt (a szótár második kiadása 5., a legkevésbé gyakori helyre sorolja). A Google internetes keresőprogramban ([Http://google.com](http://google.com), 2004. december 27.) 88 találattal szerepelt a *gumipitypang* irodalmi, művelődéstörténeti, népi adatokkal (például Szentí Tibor: Parasztvallomások. Gondolat, Budapest, 1985). Romány Pál megírta a *gumipitypang* történetét (Gumipitypang-karrier. História 1995/4).

3. *Gumipitypang*, *csumiza*, *csumiz*. A Bereginform (35) című lapban pedig ez szerepel róla: „Tovább tartott vidékünk számára az ismeretlen és idegen mezőgazdasági kultúrák meghonosítása. Mivel a *kokszaigiz* (*gumipitypang*) meghonosítása teljes kudarcot vallott, felsőbb utasításra egy új mezőgazdasági kultúra, a *csumiza* elterjesztésével kezdtek próbálkozni”. *Csumiz* formában megtalálható az Éksz.-ben (2003: 204): „Takarmánynak, madárcsicsének termesztett pázsitfűféle növény; óriás muhar”.

4. *Gumivasút*, a „minta-vasút”. Az internetes források szerint adatolatlan *gumivasút* kifejezésre Kiskunhalason találtam. (Palásti Károly középiskolai tanár hívta fel rá a figyelmemet, majd az ugyancsak kiskunhalasi helytörténész, Szalai Sándor, valamint Mészáros Pál, a *gumivasút* egyik irányítója levélben válaszolt kérdéseimre.)

A *gumivasút* a Rákosi-korszak „propaganda ízü” fejlesztéseinek a terméke. A „vasút” létesítésének az előzménye: az 1870-es években tervezett Pest–Zimony (ma Belgrád északnyugati része) vasútvonal létesítésekor ádáz küzdelem folyt Kalocsa, Baja, illetve Kiskunhalas, Szabadka között a vasútért. Végül a Kalocsa–Baja irány kedvezőtlen talajviszonyai miatt a vonal Kiskunhalas és Szabadka irányában épült meg, Kalocsa kárpótlásként egy szárnyvonalat kapott Kiskörösről. 1903-ban helyiérdekű vasutat építettek Kunszentmiklós–Tass és Dunapataj között (Solt érintésével), de a Kalocsán keresztül Bajáig történő meghosszabbítást a Duna árterének tözegezes talaja akkor lehetetlenné tette. A sok kudarc fokozta az érintett községek lakosaiban a vasút iránti vágyakozást – írja levelében Szalai Sándor, a halasi helytörténész – ezért a Rákosi-korszakban, 1951-ben elhatározták a hiányzó Dunapataj–Kalocsa–Baja vonal megépítését (de ez ismét kudarcba fulladt). Megindították azonban a vonalon a „vasúti közlekedést” vasúti díjszabással, de közúti járművekkel. Ez lett a „*gumivasút*”. A személy- és áruszállításra megnyitott vonalon vasutasok teljesítették a szolgálatot. A díjszabás mellett számos vasúti forgalmi szabályt alkalmaztak – ami néha komikus volt. Az „állomások” több helyen magánházakban kialakított irodák voltak. Maguk a vasutasok is

szégyellték, hogy „gumivasúton” szolgálnak. Az állomásokon szolgálatot teljesítő személyzet java része úgynevezett „B-listásokból” állt, őket lehetett csak ide toborozni.

Mészáros Pál így emlékezik: „Az üzembe helyezés Kalocsa állomáson történt, amelyet az akkori közlekedési minisztérium ünnepélyes keretek között nyitott meg. A miniszter emlékezetem szerint Berbics, Kalocsa állomásfőnöke pedig Belenyi Béla volt. Béla bátyámra azért emlékszem ilyen határozottan, mert ő is Halasról került oda. Magamról annyit szeretnék elmondani, hogy a Kelebia–Kunszentmiklós–Baja–Kalocsa vonalakon teljesítettem szolgálatot mint forgalmi és kereskedelmi tartalékos Kiskunhalas székhellyel. Fenti vonalakon helyettesítettem állomásfőnököket, forgalmi szolgálattelvőket, árupénztárosokat, személypénztárosokat, valamint Kelebián a vámközvetítőket. Fenti minőségemben rendeltek ki Kalocsára a gumivasúttal kapcsolatos személy- és teherforgalom beindítására, szabályszerű közlekedésének ellenőrzésére, irányítására. A feladatkörömbbe tartozott az állomásokon a rendszeres pénztárellenőrzések megtartása is. A zökkenőmentes közlekedés beállása után kijártam az állomásokra helyettesíteni. Meg kell említenem, hogy röviddel a személyforgalom beindítása után beindult a teherforgalom is. A teherforgalmat tehergépkocsik látták el ugyanezen az útvonalon a MÁV Árudíjszabás szerinti díjterhekkel. Ui.: Rendszeres feljegyzést vezettem a kirendelés helyéről, idejéről és a napidíjról. Sajnos ezen feljegyzéseim a költözés alkalmával elkallódtak” (Kiskunhalas, 2003. szeptember 18.).

Adatközlőim szerint annak idején sok anekdota járta a gumivasútról, de ezekre ma már nem emlékeznek. Talán írásunk olvastán akadnak olyanok, akik további történetekkel ki tudják egészíteni az itt leírtakat, illetve további nyelvi adatokkal bővíti a „magyar narancs”, a „magyar gyapot” stb. korszakának mára már kihalt, de a nyelvi leleményt és változtatásokat iskolapélda-szerűen tükröző szókészletét.

Balázs Géza

Beregszászi Anikó és Csernicskó István: ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, Ungvár, 2004. 206 lap

1. Új kötettel ajándékozta meg 2004 utolsó napjaiban az ismert fiatal szerzőpáros a határtalanná váló, összmagyar nyelvtudományt. Beregszászi Anikó és Csernicskó István, a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola nyelvésztanárai több mint tíz éve kutatják a kárpátaljai magyarság nyelvhasználatát. Eredményeiket olyan kötetek fémjelzik, mint az 1998-ban megjelent *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)* (Csernicskó István), a 2001-es kiadású *Nyelv, oktatás, politika* (Beregszászi Anikó–Csernicskó István–Orosz Ildikó), valamint a 2003-as *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba* (Csernicskó István szerk.) és a 2004-ben kiadott *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról* (Beregszászi–Csernicskó szerk.) című gyűjtemények. Nevük 1999 óta összefonódik a Limes Társadalomkutató Intézettel, személyiségük, alkotói kedvük, munkabírásuk, szakmai felkészültségük, alaposságuk, az elengedhetetlen kétnyelvűségi szemléletük meghatározza és irányítja a főiskola fiatal kutatócsoportjának munkáját. Kutatásaik szervesen kapcsolódnak az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya programjába (*A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén*), ugyanakkor – a négy nagy határon túli régió egyikeként – részt vesznek az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete és a Nyelvtudományi Intézet koordinálásában működő határon túli nyelvi kutatóállomások és kutatóhelyek virtuális hálózatának munkájában. Az, hogy a magyar nyelv kárpátaljai állami változatáról egyre többet tudunk, elsősorban nekik köszönhető.

2. A kötetben 13 tanulmány kapott helyet. Közülük nyolc a két szerző közös munkája, kettő Beregszászi Anikóé, három pedig Csernicskó Istváné. Kilenc szöveg első közlésű, a maradék négy, már korábban másutt megjelent írás kisebb-nagyobb átdolgozás, frissítés, aktualizálás után került a gyűjteménybe. Az egyes tanulmányok állításait, üzeneteit összesen kilenc melléklet támasztja alá. Ezek egyrészt hivatalos dokumentumok (*A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája; Ukrajna törvénye A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (1992) ratifikációjáról (1999); Ukrajna törvénye A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája ratifikációjáról (2003)*), másrészt a nyelvhasználat különböző szintjeit befolyásoló és bemutató táblázatok (*Ukrainian–English Transliteration table; A kárpátaljai magyarlakta és magyar vonatkozású településekhez kapcsolt viszonyragok*). A nyelvi irodák határtalanító szótárprogramját is reprezentálja az ÉKsz.²-ben megjelent kárpátaljai szavak és szójelentések listája (*Kárpátaljai szójegyzék*). Új kutatásukat illusztrálják *Az irányított beszélgetések témakörei, és az Élőnyelvi szövegek fonematikai elvű átírása* (Lanstyák István munkájaként „vendég” a kötetben), valamint egy irányított beszélgetés lejegyzett szövege *„Felemelt fővel járnak a magyarok”* címmel.

A küllemében is esztétikus tanulmánykötet egyes darabjait összefüggő egésszé ötvözi maga a téma, az egységes szemlélet, az érintett kérdések és az elemzett problémák egymásból következő, egymást megvilágító és kiegészítő láncolata, a szimpatikus stílus változatossága és kiegyensúlyozottsága (a költőinek tűnő kérdésekre válasz adatik; a címek emocionális tartalmai, a szó metaforikus konnotá-

cíója itt és az előző kötet címében eljuttatják az olvasót az értelemig és tovább), ugyanakkor az egyes szövegek saját végjegyzetelése és irodalomjegyzéke önállóságukat hangsúlyozza. A kötetet Kontra Miklós és Kótyuk István lektorálta. Megjelenését az Arany János Közalapítvány támogatta.

3. A könyv négy fejezetre oszlik. Az első arra a több szempontból is izgalmas kérdésre válaszol, *kik és hányan használják a magyar nyelvet Kárpátalján*. Természetesen nemcsak demográfiai mutatókat kapunk a szemléletes térképekben és táblázatokban, hanem – a társasnyelvészek elemzésének pontosságával és érzékenységével – az áll a vizsgálódás középpontjában, milyen viszonyban van a számokkal kifejezett valóság a nyelvcseré/nyelvmegegyezés tendenciáival. Az összefüggés aktualitásához nem fér kétség, különösen egy ellentmondásokkal teli felemás térben és időben. Akkor, amikor a rendszerváltás, a vasfüggöny leomlása ugyan megteremtette a magyar nyelv Trianon okozta szétszabdaltságát enyhíteni/megszüntetni tudó nyelvi egységesülés elvi lehetőségeit, viszont az EU csatlakozással mintha új fal építődne a maga nyelvi következményeivel a kívül rekedt államok magyarsága számára. Ukrajna függetlenség előtti 1989-es, valamint az önállósulás utáni 2001-es népszámlálási adatait (a lakosság megoszlása nyelv és nemzetiség szerint) nemcsak országos szinten, hanem Kárpátalja összalakosságára nézve is elemzik a szerzők (14–5). A számadatok alapján egyértelmű: a kárpátaljai magyar lakosság ragaszkodik anyanyelvéhez. A településtípusok szerinti megoszlásuk, a különböző településcsoportokban élők arányadatai rámutatnak: a kárpátaljai magyarság demográfiai helyzete ambivalens faktor az anyanyelv megtartása, illetve a nyelvcseré szempontjából, hiszen például az egy tömbben, abszolút többségben élők, Magyarország közelsége a nyelvmegegyezésnek, viszont a magyar településterület folyamatos csökkenése és a magyarok arányának permanens fogyása a nyelvcserének kedvez (19).

4. A második, legterjedelmesebb fejezet (*A nyelvi jogok elméletben és a gyakorlatban*) tovább boncolja a társadalmi (demográfiai, politikai) kérdések nyelvi vonatkozásait. Az *anyanyelvet nem megőrizni, hanem használni kell!* című tanulmány A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának rendelkezéseit, ajánlásait, a végrehajtás elveit, az Ukrajna által 1999-ben, illetve 2003-ban ratifikált változatai közötti lényegi különbségeket elemzi. Rámutat, hogy az utóbbi változat egységesen kezeli az ország területén élő kisebbségeket, függetlenül azok helyzetétől (pl. a nyelvcseré előrehaladottságától) és igényeitől (32). Ez azt jelenti, hogy az állam sokkal kevésbé kötelezi el magát a területén élő kisebbségek nyelvi védelmében. Éppen ezért van egyre nagyobb szükség arra, hogy a magyarság éljen minden lehetséges szituációban törvény adta jogaival, használja anyanyelvét, hiszen az anyanyelv jövője azon múlik elsősorban, meddig képes a közösség anyanyelvén is teljes életet élni. A következő tanulmány (*A kárpátaljai magyarok kétnyelvűsége a gyakorlatban*) csoportosítja a szakirodalom kétnyelvűség-értelmezéseit a beszélő származása, a nyelvekkel való külső és belső azonosulása, nyelvtudásának foka és a nyelvek funkciója alapján. Sajátjukának a szerzők azt a viszonylag tág funkcionális meghatározást fogadják el (Weinreich, Grosjean, Lanstyák és Bartha nyomán), amely szerint egyéni szinten kétnyelvű az, aki mindennapi beszédtevékenysége során anyanyelve mellett még legalább egy nyelvet használ vagy képes használni, s azt is tudja, mikor kell(ene) ezt tennie saját és közössége (külső és belső) normái, igényei szerint (57). A de jure és a de facto kétnyelvűség ellentmondásaira a nyelv választás gyakorlatának példájával mutatnak rá. A beszélők kommunikatív kompetenciájának arra a tartományára tevődik a hangsúly, amely meghatározza, hogy a rendelkezésre álló három nyelv (a magyar, az ukrán és az orosz) és ezek lehetséges változatai közül melyik lesz aktív a mindennapi kommunikációs helyzetekben. A „gazdag” kínálat látszólagos rendtelenségét is sejtethetne, de tudjuk, hogy a valóságban jól meghatározható szabályszerűségek alapján működik a rendszer. A nyelv választási szokásokat a nyelvhasználati színterek áttekintésével vázolja fel a tanulmány (család, közélet, hivatal). Az empirikus adatok elemzése és grafikus ábrázolása rámutat arra a más kisebbségi közösségekben is érvényesülő tendenciára, hogy a magyar nyelv csak a magánszférában dominál, a közéletben a három nyelv használati aránya szinte kiegyenlítődik (a magyar a vallási irodalom olvasásakor, a templomban és a kultúregyletben domináns, legkevésbé pedig a boltban, az orvosnál és a bankban hasz-

nálják), a hivatali életben (különösen pl. a rendőrségi ügyintézésben) viszont alig játszik szerepet (59–60). A nyelvválasztást az interakcióban részt vevők nyelvtudása is meghatározza. Világos, hogy bizonyos regiszterekhez az egyik, másokhoz viszont a másik nyelv kötődik (a magyar domináns kétnyelvűek számára pl. nehéz az államnyelven megtanult szakterminológiát anyanyelvükön használni). A hivatali nyelvhasználatot viszont elsősorban a hivatalnok nyelvtudásának szintje határozza meg (ha az nem ért magyarul, és ez nagyon gyakran előfordul, hiába szól az ügyfél magyarul). Érdeemes megállni egy pillanatra a 63. oldalon közölt interjú első mondatánál: *”A nyelv inkább szokás, mint tudás.”* Ezt a summázatot választottam volna a recenzió címéül, amennyiben címet adtam volna neki. A több nyelv használata Kárpátalján is mindennapos gyakorlat, de a nyelvek eloszlása a különböző nyelvi szituációk között aszimmetrikus: a magyar nyelv – a lehetséges jogi keretek ellenére – nem minden helyzetben válik valós gyakorlattá.

A látható kétnyelvűség nyelvpolitikai és nyelvi problematikáját tárgyalja Beregszászi Anikó a fejezet következő tanulmányában (*Magyar neve?*). A földrajzi nevek átírásának kérdése a nyelvi tervezés egyik sarkalatos kérdése minden régióban. 1992 óta (hosszas politikai és egyéb viták után, egy FNB-határozat értelmében) már nem közvetlenül az oroszból, hanem az ukránból kell átírni az ukrainai toponimákat. A hagyományos magyar helységnevek visszaállítása és hivatalos rangra emelése viszont nagyon lassan halad, hiszen a helyzetet még mindig sok tényező bonyolítja. Megoldásként született például az Ukrajna Hivatalos Terminológiai Bizottsága által kidolgozott ukrán–angol transliterációs rendszer (83–4), s a helyi nyelvészek és földrajzosok 2002-ben összeállított anyaga, a kárpátaljai települések magyar–ukrán és ukrán–magyar névmutatója (80). A településnevekhez járuló külső vagy belső helyviszonyragok listája is eligazítást ad a kárpátaljai földrajzi nevek magyar változatának helyes használatában (85–9).

A nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés lehetséges eseteit elemzi Beregszászi Anikó a *Megfélemlített anyanyelvhasználat* című írásában. A fogalom meghatározását Kiss Jenőtől idézi (90). A többségek részéről kinyilvánított, a kisebbségek nyilvános anyanyelvhasználatát stigmatizáló magatartásformáját értjük rajta, amely negatívan befolyásol(hat)ja a kisebbségi közösség saját nyelvváltozatához való viszonyulását, s más hátrányos következményekkel is járhat. Kutatásuk adatai alapján a kép eléggé elszomorító: a megkérdezettek 47,9 %-ára rászóltak már magyar nyelve miatt, s 49%-uk szerint ilyen esetek barátaikkal, ismerőseikkel is megtörténtek. A válaszok alapján öt motívumcsoportot különít el a szerző a többségek megbélyegző megjegyzéseinek érvelését, indoklását bemutatandó (kirekesztés-, föld-, kenyér-, alkalmazkodás- és csakazértis-motívum). Az adatok független szociológiai változókkal való korrelációjából kitűnik, hogy a magyar többségű településeken a rászólás nagyobb arányú, mint ott, ahol a magyarok aránya kisebb. Ennek okaként a nyelvtudást jelöli meg a szerző (a magyar többségű településeken az államnyelv ismerete alacsonyabb fokú, hiszen több színtéren élhet az anyanyelv). Azt tennem hozzá, csupán feltevésként, hiszen nem áll mögöttem empirikus kutatás e tekintetben, esetleg a többségek „kisebbségi helyzete”, a kvantitatív „elnyomottság” érzése a magyar nyelvre vonatkozó attitűdjüket agresszívvá teheti bizonyos nyelvi szituációkban. A többi régióban is hasonló a helyzet (95). Maximálisan egyetérthetünk az összegzéssel: a nyelvi megmaradás nemcsak a kisebbség, hanem a többség nyelvi attitűdjétől is függ a két- vagy többnyelvű és -kulturájú területeken. A szabad anyanyelvhasználat alapvető emberi jog, ennek tiszteletben tartása, a másság tolerálása viszont az együttélés alapvető feltétele.

A fejezet utolsó tanulmánya alapos elemzést ad a kisebbségi és az államnyelv oktatásának jellemzőiről, eredményeiről és gondjairól. Az *ukrán nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban: nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi vonatkozások* című írás párhuzama a negyedik fejezetben található, a magyar nyelvre vonatkoztatva. Az államnyelv oktatása Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban soha nem volt problémamentes. A nehézségeknek, az általában nem megfelelő eredményességnek több oka is van. A szerzők hangsúlyozzák: az ukrán nyelv mint iskolai tantárgy a dolgok természetéből adódóan mást kell, hogy jelentsen az ukrán és megint mást a magyar tannyelvű iskolákban. A diákok nyelvi és kulturális hátterének figyelembe vételén alapszik minden; más tehát

az alaphelyzet, más pedagógiai és társadalmi célok az irányadók, másak a követelmények, s ennek megfelelően más módszerek alkalmazására lenne szükség. A magyarnak mint második nyelvnek (a környezet nyelvének) oktatásában a hangsúlyt nem a grammatika minél pontosabb elsajátítására kellene tenni (Göncz 2004: 265), hanem először a felszíni nyelvi kompetencia kialakítására (alapszókincs, alapvető nyelvtani szabályok, ezek lehetővé teszik a mindennapi kommunikációt). Ehhez megfelelő tankönyvek, kézikönyvek és szótárak, na meg megfelelően kvalifikált tanárok kellenének. Az anyanyelvi oktatási módszerek második nyelvre adaptálása pedagógiai műhiba. Az államnyelv oktatása napjainkban Kárpátalján a *szegregációs oktatási modellre* emlékeztet (103), amelynek lényege a többségi nyelv alacsony színvonalú, majdhogynem csak látszólagos oktatása a kisebbség számára, célja pedig a kisebbség elszigetelése, esélyegyenlőségének megvonása.

A magyar nyelv (az anyanyelv) oktatásában a nyelvváltozatok illetékességére esik a hangsúly. Az iskola eddigi szubtraktív szemléletét fel kell váltania az additív szemléletnek: nem a standard felsőbbrendűségét kell hirdetnie, hanem arra kell megtanítania a gyerekeket, melyek az egyes nyelvváltozatok funkciói, hol, mikor melyik nyelvi elem a helyénvaló (169). Olyan szemléletet kell az iskolának közvetítenie, amely egyértelműsíti a nyelvváltozatok nyelvi egyenrangúságát és azonos értékűségét, s tudatosítja tanárban és diákban egyaránt az egyes jelenségek helyes és helytelen voltának nyelvészeti értelmezhetetlenségét.

5. A III. fejezet (*Gondolatok a nyelvi egységről és a nyelvi változatosságról*) három tanulmánya a magyar nyelv kárpátaljai állami változatának jellemzőivel, el- és befogadásának kérdéseivel, a leggyakoribb kontaktusváltozók szociolingvisztikai elemzésével foglalkozik. Az előző tanulmányok szellemisége most e vonatkozásokban konkretizálódik. A magyar nyelv határon túli beszélt és írott változatai – Szilágyi N. Sándorral fogalmazva – nem deviáns vadhajítások, hanem természetes nyelvi fejlődmények (113). A magyar nyelv egységét úgy kell megőrizni, hogy közben elismerődjék a másság, a különbözőzés lehetősége. A magyar–magyar kommunikáció sérülékenysége több példát is felsorakoztat Csernicskó István (az országos anyanyelvi versenyek *határon túli magyar versenyző*-fogalma, az ÉKsz². határon túli szavainak *megjelöltsége*, a *vízumkötelezettség* nyelvi és nem nyelvi következményei, az *internetes* lehetőségek hiánya, az *államnyelv* és az *idegen nyelv(ek)* alacsony ismertségi foka), hangsúlyozva, hogy ezek megoldása egyre égetőbb probléma. Állításaiival, nyelvi helyzetelemzésével teljesen egyetértek. A kárpátaljai és más kisebbségi magyar nyelvváltozatok közötti hasonlóságokat és különbözőségeket *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című kutatás néhány szelvényének bemutatásával érzékelteti a szerző (*Különböző, mégis azonos*). Az analízis, a feminizáció, a suksükölő és a szuksükölő változatok gyakorisága alapján világos: vannak különbségek a magyar nyelv magyarországi és határon túli változatai között, de a kutatási eredmények azt is bizonyítják, hogy sokkal több a hasonlóság, a közös vonás (125). S amíg a határon túli magyar közösségek igényt tartanak a nyelvi egységre, amíg ragaszkodnak anyanyelvükhöz, amíg ez a ragaszkodás a nyelv használatában realizálódik, addig nem kell számolnunk a magyar nyelv szétszakadásával, még akkor sem, ha a továbbiakban az egységet a sokféleség fogja inkább meghatározni.

A Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára című tanulmány a kárpátaljai szavak szótárba kerülésének történetét mondja el. A három határon túli régió (Erdély, a Felvidék, Kárpátalja) magyar szavainak bekerülése Pusztai Ferenc szótárába nyelvtervezési szempontból nagyon fontos lépés. Elindította azt a folyamatot, amelyet most már – Lanstyák István szavával – határtalanításnak nevezünk, s amely a nyelvi irodák és kutatóhelyek összehangolt munkájában tovább folytatódik. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai és kézikönyvei összmagyarrá válása nemcsak elméleti-tudományos szempontból fontos, hanem a gyakorlat oldaláról nézve is, hiszen javítja a magyar–magyar kommunikáció minőségét, amennyiben befogadó (és nem kirekesztő) szemléletével elősegíti a nyelvi egységesülés folyamatát, csökkenti a magyarországi standard és a kontaktusváltozatok közti szókészleti különbségeket.

6. A IV. fejezet (Nyelv, nyelvészet, iskola) két eddig még nem említett tanulmányában egyrészt nyelvjárási jelenségek (A nyelvjárások és a kárpátaljai magyar iskola), másrészt egyetemes változók (Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező?) szociolingvisztikai vizsgálatát kapjuk. Az elemzés egy 2000-ben elvégzett kutatás eredményeire épül. 29 kárpátaljai település 37 oktatási intézményében 675 középiskolás töltötte ki a nyelvhasználati kérdőívet. Három nyelvjárási jelenség (az állítmány szerepű *kell* segédige jövő idejű alakja, a *hová?* kérdésre felelő *-nál/-nél* ragos főnévi és névmási változatok, a hasonlító határozó *-tól/-től* ragos változata) 8 változópéldánya használatának törvényszerűségei kerültek táblázatba az elsőben. A jelenségek élő, aktív elemei a nyelvjárási változatoknak, részei a nyelvjárási normának. Használatukat befolyásolja a beszélő iskolázottsága, tehát a nyelvjárási változat előfordulása szociolingvisztikai megoszlást mutat. (A szerzők összevetésükben támaszkodnak azokra az elsősorban szociodialektológiai kutatásokra, amelyeket P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit a határ másik oldaláról, de saját nyelvükben és kultúrájukban maradva végeznek sok év óta a hármas határ mindkét oldalán.) A diákok tesztjeiből kitűnik, hogy a *kell lesz* forma „elfogadási átlaga” 74,6%, az *eljösz nálunk* szerkezeté 76,7%, a hasonlítás kifejezésében pedig 49% a nem standard elemek választásának aránya. Az eredményeket megvizsgálták a diákok iskolatípusa, illetve a magyar nyelvi osztályzatuk összefüggésében. Megállapítják, hogy 3 változó esetében az úgynevezett felvételiztető középiskolába járók körében volt a legmagasabb a standard változatok aránya, s a magasabb osztályzatú diákok közül többen választják a standard változatot. Az „elitképző” középiskolák – az ezekbe való bejutást felvételi vizsga szelektálja – megjelenésével strukturáltabbá vált a kárpátaljai magyar középiskolai rendszer. A suksükölés, a nákozás, valamint az *-e* kérdőszó szórendi helyének vizsgálatából kitűnik: minden esetben a nem-standard változatok a gyakoribbak. A nyelvhasználatot strukturáló tényező elsősorban az iskolatípus, és nem a szülők iskolázottsága, mint az korábban feltételezhető volt (164). Mind a nyelvjárási, mind pedig az egyetemes változók vizsgálati eredményei alapján fontos leszögezni: az iskolai oktatásban nem szabad kiirtani a diákok nyelvhasználatából a nem-standard elemeket. A standard változatokat ezek mellé, és nem ezek helyett kell elsajátíttatni, rámutatva a nyelvi szituációnak megfelelő nyelvváltozat használatának helyességére. Az anyanyelvi oktatásnak szakítania kell mindegyik az egynormájú szemlélettel, s számolni kell az oktatás egész folyamatában a kisebbségi magyar nyelvváltozatokkal, a nyelvhasználat értékeivel, a diákok vernakuláris nyelvváltozatával.

A kötet utolsó írása, azaz a befejezés már a jövő. Irigylésre méltó ez a tempó: alig száradt meg a nyomdafesték e kötet lapjain, az utolsó tanulmányban máris egy új, *már megkezdett* kutatási program leírásával találkozunk. A kárpátaljai beszélt nyelv vizsgálatának elsődleges célja egy gazdag, magnetofonra vagy videóra rögzített, azonos szempontok alapján készült interjúkból álló adatbázis létrehozása, amely nyelvészeti (nyelvjárástani, szociolingvisztikai, szövegnyelvészeti és nyelvtörténeti), valamint néprajzi, helytörténeti és szociológiai szempontból egyaránt óriási jelentőségű lesz.

7. Beregszászi Anikó és Csernicskó István új tanulmánykötetének sokszínűsége, értékei az eddig elmondottakból talán egyértelműek. Munkájukban most is a valódi nyelvhasználat variábilításának bemutatása történik, elemzésükben a leíró szemlélet hangsúlyozódik a kategorikussággal szemben (Kontra 2003: 20–1). Csak gratulálni lehet a szerzőknek. Méltó múlthoz, gazdag jelenhez, biztató jövőhöz egyaránt. Megérdemlik.

SZAKIRODALOM

- Göncz Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kényelvűsége*. Szabadka, MTT Könyvtár 8.
 Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.

Kolláth Anna

Szili Katalin: Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004, 192 lap.

Szili Katalinnak kettős célja volt könyvének megírásával: megismertetni a magyar olvasókörzséget a pragmatika mibenlétével és más nyelvészeti, nyelvészetben kívüli tudományokhoz való kapcsolatával, valamint bemutatni az eddigi hazai empirikus kutatásokat. A bevezetőben megfogalmazott szándéka szerint elsősorban a nyelvészeti stúdiumok hallgatói számára kívánt magyar nyelvű betekintést nyújtani a nyelvészeti pragmatikába. Elsőként, hiszen mindeddig csak egy-egy részterületet érintő tanulmányt vehettek kezükbe a téma iránt érdeklődők. A kötet három elméleti és egy, a szerző beszédaktusok területén végzett empirikus vizsgálatait összegző fejezetből áll.

A pragmatikával foglalkozó első fejezetben végigköveti azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a pragmatika a „megtúrt fiatal rokon” státusából kinőve a szintaxis és szemantika mellett egyik meghatározó nyelvleírási szintté vált, s szemléletmódjával, valamint tematikájával, a nyelvhasználat körébe tartozó jelenségek vizsgálatával kitágította a nyelvészet addigi határait. A pragmatika szociolingvisztikához és pszicholingvisztikához való viszonyának taglalásával érthetővé teszi kutatási területeinek (kognitív pragmatika, beszédaktusok, társalgáselemzés stb.) elkülönítését.

A második fejezet témája a szemantika és a pragmatika, illetve a szemantikai és pragmatikai jelentés viszonya. Ez utóbbi reláció megfejtéséhez H. P. Grice munkásságát hívja segítségül, de kitekintést nyújt a megnyilatkozások kontextusérzékeny összetevőinek, így a deiktikus elemeknek a szerepét meghatározó újabb munkákra is (I. Stanley, J.–Szabó Z. 2000: 219–61; Perry, John 2001; Heck, Richard 2001: 1–33).

A harmadik fejezetben a beszédaktus-kutatás történetéről, elméleti háttéréről olvashatunk. E rész erénye, hogy Austin és Searle munkásságának leírását sok helyütt kritikai megjegyzésekkel látja el, valamint kiegészíti a legújabb pragmatikai kutatások eredményeivel. A könyv második, empirikus részében a magyar nyelvre vonatkozó intralingvális pragmatikai kutatásokat ismerhetik meg az olvasók a kérés, a visszautasítás, a bocsánatkérés, a bókra adott válasz aktusán keresztül. A vizsgálatok, amelyeket Szili Katalin végzett, képet nyújtanak kommunikációs stratégiáinkról, szándékaink megvalósításának lehetséges módozatairól. De a nagyszámú adatközlő nyelvi viselkedését tanulmányozó kérdőívek adalékul szolgálnak az udvarias nyelvhasználatra érvényes szabályok megfogalmazásához is.

A kutatások módszertani kérdéseiről is itt esik szó. A szerző az anyaggyűjtésben és a feldolgozásban tudatosan olyan eljárást választott, amely lehetővé tette számára, hogy egybevesse eredményeit a hasonló nemzetközi összehasonlító vizsgálatokéival, például a kérés és a bocsánatkérés beszédaktusát nyolc nyelvben feldolgozó CCSARP, azaz a Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns projekt adataival, de tanulmányai interlingvális kutatások alapját is képezhetik.

A leggyakoribb és legjelentősebb beszédcselekvések közül a szerző a kérést mutatja be elsőként: a 148 diáktól és 51 felnőttől nyert adat feldolgozása során a kérések szerkezetét és a tulajdonképpeni kérést kifejező fő cselekményt vizsgálta részletesebben. Az elemzések tanúsága szerint a különböző nyelvekben megvalósuló kilenc kérésstratégia közül a magyarok a legközvetlenebbet használják leginkább, amelyben a kérés illokúciós erejét a megnyilatkozásban megjelenő grammatikai mód, leginkább az imperatívusz jeleníti meg. Az úgynevezett származtatott mód használatának dominanciája arra engedne következtetni, hogy „más beszélőközösségek számára sértően durván, túl közvetlenül fogalmazzuk meg kéréseinket” (117). De – miképpen arra Szili Katalin felhívja a figyelmet – a direkt alakhoz nagy százalékban társul udvariassági kifejezéseknek köszönhetően ez a stratégia az udvarias kérés egyik legfontosabb eszköze lehet, mivel „az imperatívusi szerkezetekről elmondható, hogy tartalmi gazdagságuk – személyt, számot jelölő, a tárgyra utaló képességük –, a csatolt

udvariassági elemek változatossága, sikeresen ellensúlyozzák a felszólító módú igealak egyértelműségét” (119). E megállapítás a magyart mint idegen nyelvet tanító tanárok számára támpontot nyújthat ahhoz, hogy diákjaiknak tanácsot adhassanak kéréseik, felszólításaik sikeres megvalósításához.

A második beszédaktus, az elutasítás vizsgálatakor Szili a legtöbb felmérésnél jóval több, 220 adatközlő hét különböző helyzetben használt nyelvi formáit gyűjtötte össze a Beebe–Takahashi–Ullis–Weltz (1990) és részben a Gass (1999) által használt szempontrendszer alapján. A Beebe–Takahashi–Ullis–Weltz-féle tizenhárom tagot számláló rendszerből a magyarok számottevően három formával, a magyarázattal, a tagadással, valamint a sajnálatkifejezéssel éltek. A stratégiaválasztás meghatározásánál is jelentősebb azonban az, hogy a többi feldolgozástól eltérően a szerző a különböző stratégiák összekapcsolásának mikéntjét, az úgynevezett stratégialáncokat teszi meg elemzésének tárgyává, ebből következően nemzetközi összevetésben is ő foglalkozik először behatároltban a stratégiák egymásra hatásával. (A következő elutasításban például kétfajta stratégiatípus jelenik meg, az elutasítás és a magyarázat, de az utóbbit háromféleképpen is kifejezi az adatközlő: *Nem vállalkozom, mert elutazunk a hétvégére, és nem tudom lemondani már, mert a szállásunk is le van foglalva egy hónapja.*)

A bocsánatkérés beszédaktusának stratégiaegyüttesekben történő elemzése ugyancsak kitűnő ötletnek bizonyult. Jó érzékkel ismeri fel az aktushoz járuló enyhítő és fokozó elemek fontosságát is. Mint mindig, ha a magyar anyag ezt szükségessé teszi, szakít az angolszász klasszifikációval, s létrehozza „a magyarok visszautasításait jellegzetesen megelőző, esetleg követő ún. járulékos beszédaktusok kategóriáját is, amelybe a köszönet, bocsánatkérés, valamint a bók tartoznak” (133). A mennyiségi elemzés során tett azon megállapításával, hogy „önállóan használt, sajnálatot kifejező formák nincsenek, ami érthető, hiszen ebben az esetben más beszédaktusnak (például bocsánatkérésnek) kellene tekintenünk őket” (125), szembeállítható viszont a tény, hogy nonverbális gesztusokkal kiegészítve ugyan, de egyre gyakrabban utasítjuk el így az utcán pénzt kérők vagy akár barátaink kérését is. Valószínűleg egy olyan változás tanúi vagyunk, amely szemünk láttára zajlik a nyelvben, s ami azt bizonyítja, hogy a hasonló kutatások a nyelvben lejátszódó folyamatok megragadását is szolgálhatják.

Az expresszívumokhoz sorolt bocsánatkérés aktusának vizsgálatához szintén nagyszámú (120) adatközlő járult hozzá válaszaival. A bocsánatkérési stratégiák leírása mellett ebben a részben külön figyelmet érdemel az is, hogy a *bocsánat*; *elnézést*; *ne haragudj*; *bocsáss meg* látszólag szinonim alakok használatára vonatkozó szabályok megfogalmazására is vállalkozik. Mind a nyelvészek, mind a kultúrákutatók figyelmét felkeltheti az a tény, hogy Szili a nemzetközi kutatásoktól eltérően – nem nagy számban ugyan –, de talált olyan megnyilvánulásokat, amelyek bocsánatkérés gyanánt a beszélő szégyenét, zavarát fejezik ki: *nagyon röstellem magam*; *azt sem tudom, mit mondjak*. Emellett fel kellett állítania egy, a beszédaktus hiányát jelölő kategóriát is: nagy szégyenünkben ugyanis néha meg sem szólalunk.

A beszédaktusok végrehajtásának mikéntje – legalábbis az eddigi kutatási eredmények alapján – főleg a társadalmi tényezőktől, így a felek ismertségi fokától, hatalmi viszonyaitól függ. Éppen ezért figyelemre méltó a magyar anyagból levont azon következtetése, hogy sokkal inkább az okozott kár súlyossága határozza meg, milyen mértékben ismerjük el felelősségünket, kérjük a másik megbocsátását, azaz milyen bocsánatkérési stratégiát választunk.

A bókra adott válasszal foglalkozó részben a kérdéshez és visszautasításhoz hasonlóan ismét egy szomszédsági pár második felét vizsgálta a szerző 100 nő és 70 férfi megnyilatkozásában. Geoffrey Leech (1983) udvariassági modelljét elméleti keretül választva arra is kereste a választ, hogy miképpen egyensúlyoznak a magyarok az Egyetértés és a Szerénység Elve között. Következtetései szerint a két elv által irányított stratégialáncokban még mindig az utóbbi tekinthető dominánsnak, kiváltképpen a teljesítményünk vagy a külsőnk dicséretét követő megnyilvánulásainkban. Meglepő volt azonban, hogy a beszédpartner tulajdonát (egy autót) megdicsérők nagyobb arányban kaptak a dicsérettel egyetértő választ, ami újabb kérdéseket vet fel a nyelvhasználat vál-

tozásával kapcsolatban. A rendszerbe szabályosan illeszkedő jelenségről van-e szó, vagy éppen ellenkezőleg egy változóban lévő magatartás- és gondolkodásmód jeleként kell értékelnünk a jelenséget?

Az elméleti rész világos szerkezete, a történeti áttekintések és az aktuális kutatások eredményeinek beemelése az okfejtésekbe teszik a szerző művét áttekinthető tankönyvvé. A név- és tárgymutató eligazíthatja az olvasót a pragmatikai elméletek és a gyakorlati kutatások összefüggéseivel kapcsolatban is, így hasznos segédkönyvként forgathatják az egyetemi kurzusok diákjai.

Az eltérő kulturális háttérrel rendelkező nyelvhasználók nyelvi viselkedésének hatékonyáttételéhez, szándékaik megfelelő, az anyanyelvi beszélők által használt formába öntéséhez elengedhetetlenül szükséges megismerni a beszélőközösségek nyelvhasználati szabályait. Éppen ezért lenne tanácsos a szerző kutatásait a magyart mint idegen nyelvet tanító tanároknak is megismerniük, s azok tanulságait beépíteniük a legújabb tananyagokba. Ösztönzően hat e könyv a további intra- és interlingvális kutatásokra is, hiszen a beszédaktusok hazai kutatásának eddig gátat vethetett a külföldi szakirodalom rendszerszerű ismeretének és a megfelelő számú adatközlő közreműködésével nyert adatoknak a hiánya. A szakirodalomban Szili Katalin foglalkozik először behatóbban a stratégiák egymásra hatásának, kapcsolati rendszerének vizsgálatával, s ezzel új elemzési szempontokkal gazdagítja a beszédaktus-kutatást. Az elutasítás, a kérés, a bocsánatkérés beszédaktusának vizsgálata során megjelenő stratégiaegyüttes-elemzés nemzetközi jelentőségű tudományos újdonság.

SZAKIRODALOM

- Beebe, L.–Takahashi, T.–Uliss-Weltz, R. 1990. Pragmatic Transfer in ESL refusals. In: Scarcella, R.–Andersen, E. –Krashen, S. (eds.) *Developing communicative competence in a second language*. New York. Newbury House, 55–73.
- Gass, S. 1999. *Interlanguage refusals. A cross-cultural study of Japanese-English*. Berlin, New York. Mouton de Gruyter.
- Heck, Richard 2001. Do demonstratives have senses? *Philosophers' Imprint* 2.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. London. Longman.
- Stanley, J.– Szabó Z. 2000. On quantifier domain restriction. *Mind & Language* 15.
- Perry, John 2001. *Reference and reflexivity*. Stanford. CSLI Publications.

Maróti Orsolya

Beszámoló a 9. bajor-osztrák nyelvjárási konferenciáról

A német nyelvterület országaiban alig múlik el olyan esztendő, amikor ne rendeznének dialektológiai konferenciát, mégpedig vagy a bajor-osztrák vagy az alemann nyelvjárások vizsgálatának témájában. Ez azonban nem azt jelenti, hogy más német tájszólások (pl. a frank, hesseni, pfalzi, sváb stb.) kutatása ne kerülne szóba; sőt még arra is lehetőség van, hogy bizonyos névtudományi problémakör (főképpen a földrajzi nevek gyűjtése és kiadása) is teret nyerjen, ezenkívül meghívást kap(hat)nak olyan országok szakemberei (elsősorban nyelvjáráskutatói) is, akik többnyire az ott élő németajkú kisebbségek nyelvének vizsgálatával is foglalkozva kapcsolódni tudnak a szóban forgó tudományos ülésszak központi témájához.

A bajor-osztrák és az alemann nyelvjárási konferenciákat egyébként menetrendszerűen háromévenként szervezik, s mivel ezeket időnként egyéb (nemzetközi vagy például ünnepi alkalomból szervezett) dialektológiai összejövetelek is követik, ez az egyik oka annak, hogy Németországban, Ausztriában és Svájcban gyakran van mód arra, hogy a nyelvjáráskutatók legújabb kutatási eredményeiről, a különféle tárgykörökben végzett munkálatok állásáról és a további feladatokról tájékoztassák egymást és esetenként a rokon szakterületek művelőit is.

A legutóbbi bajor-osztrák nyelvjárási konferenciát 2004. szeptember 22-e és 25-e között Wildbad Kreuthban rendezték, a szervezőmunkát – a Hanns-Seidel Alapítvánnyal szorosan együttműködve – a Bajor Tudományos Akadémia Nyelvjáráskutató Csoportja végezte Anthony Rowley professzor vezetésével. Wildbad Kreuth Münchentől délre, Rosenheimtől délnyugatra, a német–osztrák határ közelében, magas hegyek övezte kisebb fennsíkon fekszik. A mindössze néhány házból álló, még csak kistelepülésnek sem nevezhető helyet a körülbelül ötszáz éves múltta visszatekintő fürdője tette ismertté. A körülötte elhelyezkedő épületek legszebbike egy gyönyörű kastély, amelyet 1974-től a Hanns-Seidel Alapítvány bérel, s amely azóta híres képzési, művelődési központtá lett. Ez a festői környezetben fekvő, csodálatos épületegyüttes adott otthont a négynapos tudományos ülésszoknak. Egyébként úgy tűnik, mintha az utóbbi időben tartott német nyelvjárási konferenciák szervezői arra törekednének, hogy ezek a találkozások a természethez közeli, kisebb településeken kerüljenek sorra. Ilyen volt a 2002 őszén, a Zürich-tó melletti Männedorfban rendezett dialektológiai tanácskozás (vö. MNy. 99: 371–5), s ilyen lesz a 2005 szeptemberében Vorarlbergben tartandó 15. alemann nyelvjárási konferencia, amelynek színhelye az Ausztria, Németország és Svájc hármass határához közeli, a Bodeni-tó mellett fekvő Lochau.

A Wildbad Kreuth-i nyelvjárási konferencia rendezői nem jelöltek meg semmilyen központi témát, csupán az volt a kikötésük, hogy az előadások a dialektológiához és főképpen a bajor-osztrák nyelvjárásterülethez kapcsolódjanak (beleértve a nyelvszigeteket is). Ezenkívül különösen olyan beszámolók és hozzászólások elhangzását szorgalmazták, amelyeknek középpontjában a folyamatban lévő vizsgálódások helyzete áll, vagy pedig nemrég elkészült kutatási tervekről tájékoztatják a dialektológusokat (esetleg más szakterületek jelenlévő képviselőit is). A szervezőknek – kezdetben legalábbis – a jelentkezők nagy száma okozott gondot. A német nyelvjárások vizsgálatához kapcsolódó tudományos ülésszakok iránt általában nagy érdeklődés nyilvánul meg, a Wildbad Kreuthban tartott tanácskozás pedig még az átlagosnál is több érdeklődött vonzott. A résztvevők száma

végül is 120 körül mozgott, túlnyomó többségük (nagyjából 100 kutató) a hazai német dialektológusokból került ki, s ahogy az a bajor-osztrák konferenciákon lenni szokott, viszonylag sokan (összesen tizenöten) érkeztek Ausztriából, két szakember a Cseh Köztársaságot, egy-egy nyelvjáráskutató pedig Olaszországot, Svájcot, Szlovéniát és Magyarországot képviselte.

A négynapos tudományos ülésszakot Klaus A. Strunk professzor, a Bajor Tudományos Akadémiahoz tartozó Nyelvjáráskutató Munkacsoport elnöke nyitotta meg, a Német Dialektológia Nemzetközi Társasága (Internationale Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen; rövidítve: IGDD) nevében Ludwig M. Eichinger köszöntötte a jelenlévőket, a rendezvénynek támogatást nyújtó Hanns-Seidel Alapítvány vázlatos történetét, feladatait és szerepét pedig Gisela Schmirber, az alapítvány vezető munkatársa ismertette, eredményes tanácskozást kívánva a résztvevőknek.

A konferencia referátumai párhuzamosan két szekcióban zajlottak, ezenkívül azonban plenáris előadások is voltak. Az utóbbiak keretében hangzott el „Textfunktionen von Lokaldeiktika” címmel Rüdiger Hamisch felolvasása, amely azért tarthatott különös érdeklődésre számot, mert nyelvjárási anyagot elemzett szövegtani szempontból, s ez még a több tekintetben világszerte élenjáró német dialektológiában is a kevésbé (vagy inkább alig) kutatott témának számít. Rocco Berardi „Italianismen in Bayern” című plenáris előadásában például azt taglalta, hogy az olasz eredetű lexémák átvétele a németbe különböző korokban eltérő módon történt. A középkorban főképpen a nyelvjáráásokba hatolt be sok olasz jövevényszó, mégpedig elsősorban a bajorba. Ilyenek például a *Kastrau* 'levágott birka' (< ol. *castrone*), *Pomeranze* 'narancs' (< ol. *pommeranza*), *Scherzl*, *Schörzl* 'egy egész kenyérnek az első és az utolsó szelete, darabja' (< ol. *scorza*). A középkorban az olaszból átvett kölcsönzéseknek viszont csak jóval kisebb hányada került be a német irodalmi nyelve, így például a következők: *Agent* 'kereskedelmi megbízott; ügynök' (< ol. *agente*), *Nummer* 'szám' (< ol. *numero*), *Scharmützel* 'csetepaté, csatározás' (< ol. *scaramuccia*). Később az újkorban azonban további olasz jövevényszók honosodtak meg az irodalmi nyelvben, ilyenek például a *Kredenz* 'pohárszék, tálaló' (< ol. *credenza*), *Limone*, *Lemoni* 'citrom' (< ol. *limone*), *Modell* 'minta, modell' (< ol. *modello*), *tapezieren* 'tapétázni' (< ol. *tappezzare*).

A szekcióelőadásokat különféle nagyobb témakörökbe sorolták a szervezők. A hagyományos grammatika egy-egy részletkérdését elemezte például az alsófrank nyelvatlasz alapján Elke Simon és Oliver Herbst referátuma. Elke Simon „Pronomen in Unterfranken” című felolvasása atlaszlapok adatainak segítségével arra a kérdésre igyekezett választ adni, hogy a különböző névmások (pl. a mutató- és kérdőnévmások) bizonyos kutatópontokon egységes rendszert alkotnak-e más nyelvjárással szemben. Oliver Herbst „So flektieren die Unterfranken: Verbmorphologie im SUF” című előadása, amelyben a SUF betűszó az Alsófrank nyelvatlasz (Sprachatlas von Unterfranken) rövidítéseként szerepel, a vizsgált nyelvjáráások igeragozási kérdéseit tárgyalta. Az említett nyelvatlasznak van egy külön kötete, amely különféle igealakokat foglal magában. Ezeket csokorba gyűjtve pontosan ezer próbatérkép készült el, mégpedig azzal a céllal, hogy ellenőrizni lehessen: az egyes ragozási formák területileg jól elkülönülnek-e egymástól. Az is vizsgálandó kérdés volt továbbá, hogy vajon vannak-e olyan sajátosságok közöttük, amelyek az alsófrank nyelvjáráásra jellemzők. Ugyancsak az alsófrank nyelvatlasz volt a forrása Karin Düchs „Ergebnisse eines Wortatlasbandes des Sprachatlas von Unterfranken”, illetőleg Monika Fritz-Scheuplein „Sprachgrenzen des Konsonantismus in Unterfranken” című referátumának is.

A szekcióelőadások sorában fontos helyet kaptak a nyelvi kontaktusvizsgálatok. Így például az újlatin nyelveknek a bajor nyelvjáráásokra gyakorolt hatását – több részletkérdésre is kitérve – Isabel Knoerrich „Romanische Einflüsse im Bairischen unter besonderer Berücksichtigung der Lehnlexis nach Material des Bayerischen Sprachatlases und der bayerischen Wörterbücher” című referátumában taglalta. Előadásában több olyan hangtani, alaktani és mondattani sajátosságot is bemutatott, amelyeknek előfordulásában valamelyik újlatin nyelvnek (pl. Dél-Tirolban az olasznak, Svájcban a retorománnak) volt szerepe, ezek mellett azonban elsősorban a lexikai kölcsönzésekről szólt részletesebben. Egyebek között kifejtette, hogy például egy glosszárium adataiból jól kitűnik,

milyen nagyszámú gallicizmus került be a bajorba a napóleoni időkben. Közvetlen nyelvi kapcsolatok révén pedig nagyon sok olasz jövevényszó is meghonosodott; ebben főképpen az játszott közre, hogy Bajorország egyik legjelentősebb kereskedelmi partnere hosszú ideig Olaszország volt. Az újlatin nyelvi hatás mértékét jól mutatja az a tény, hogy a többkötetes bajor-osztrák szótárban, amelynek J. Andreas Schmeller szótára is fontos forrása volt, az újlatin eredetű kölcsönzők száma becslése szerint két- és háromezer között mozoghat. – A nyelvi kontaktusok témakörébe tartozott Armin Bachmann „Nordbairisches in den deutschen Mundarten Tschechiens” című felolvasása és Mirko Križman „Das Mariborer (Marburger) Deutsch in Slowenien als Teil des bairischen Dialekts” című referátuma is. M. Križman öt olyan adatközlővel (korábban Mariborban élő lakossal) magnetofonos gyűjtést végzett, akiknek szülei német anyanyelvűek voltak. Közülük kettőn a 2000-ben készült főlvételek idején Mariborban éltek, és szlovénul is beszéltek. A szövegek elemzése azt mutatta, hogy a maribori német a délbajor nyelvjárással rokon, több szóképzleti eleme pedig Andreas Schmeller bajor szótárában is megtalálható. Vizsgálódásai alapján Hans Gehl „Besonderheiten der deutschen Stadtsprachen in Südosteuropa” című felolvasása is ide sorolható. Az előadó a városi (nép)nyelv ismert kutatója, aki bevezetesként a németajkú népességnek a 18. században a korabeli Magyarországra történt betelepüléséről beszélt. A Németország különböző területeiről átköltözött lakosság kisebb számban a mai Bánát vidékén, továbbá Magyarországon, Szerbiában és Horvátországban is fennmaradt, ahol az osztrák közigazgatás és annak kulturális intézményei német nyelvű városokat is kialakítottak. Ezekben a településeken sajátos nyelvi fejlődés ment végbe (így pl. Temesvárott is). A délkelet-európai városok nyelvére általában az jellemző, hogy a szóképzletben viszonylag jelentős mértékű idegen nyelvi hatás figyelhető meg.

A szociolingvisztika tárgykörébe tartozott Hans Altmann „Modalpartikeln und Satzmodus im Mittelbairischen” c. referátuma és Heinz Dieter Pohl „Die gemeinsame Grundlage des bayerisch-österreichischen Küchenwortschatzes” című előadása. H. D. Pohl már régebb óta kutatja a német konyha szókincsét, s ezúttal a szakácsművészet szóképzleti elemeit aszerint vizsgálta, hogy azok a bajor-osztrák nyelvterületen földrajzi előfordulásuk, illetőleg az egyes nyelvváltozatokban való elterjedtségük, használatuk tekintetében milyen csoportokat alkotnak. Szociolingvisztikai indíttatású volt továbbá Szabó József referátuma, amely egy korábbi, pozsonyi egyetemisták körében végzett kérdőíves gyűjtés eredményeit foglalta össze. Vizsgálódása arra irányult, hogy az ottani magyar szakos hallgatók (leendő magyartanárok) miként vélekednek általában a magyarságtudat kérdéseiről, anyanyelvhasználatuk szerepéről, szlovákiai helyzetéről.

Az utóbbi évtizedben nem múlnak el német nyelvjárási konferenciák anélkül, hogy ne hangzsa el referátum a számítástechnika különféle eljárásainak, módszereinek a dialektológiában való felhasználhatóságáról, ennek különféle lehetőségeiről. Ehhez a problematikához kapcsolódott Alfred Lameli „Zur Implementierung sprachwissenschaftlicher Daten in geographische Informationssysteme” és Sybille Reichel „Computerunterstützte Projektarbeiten am Sprachatlas von Mittelfranken” című előadása. Mindkét felszólalásnak az volt a témája, hogy a különböző nyelvi adatok tárolásának, archiválásának milyen megoldandó problémái adódnak, s ebből következően – például egyes nyelvatlások anyagának fonetikus átírásától bizonyos eredményeknek számítógépes térképeken való bemutatásáig – milyen feladatai és alkalmazási lehetőségei vannak.

A nyelvföldrajzi problematika köréből is többen választottak referátumtémát. Ilyen volt például Steffen Arzberger „*Gniedla oder Gläiß, Griß Godd oder Guddn Dooch? Regionale Kulturgeschichte im Spiegel der Dialektgeographie. Beispiele aus dem Sprachatlas von Mittelfranken*” című előadása is, amely a középfrank nyelvatlász anyaga alapján a vizsgált terület kultúrtörténetének és az onnan való nyelvjárási adatok szóföldrajzának összefüggését elemezte. Vizsgálódásait két példán mutatta be. A 'krumpligombóc' jelentésű *Knödel* és *Klöße* lexémák területi megoszlása azt jelzi, hogy ezeknek az elkészítési módja évszázadok során változott, és ezzel együtt az elnevezésük is más lett a középfrank nyelvjáráásokban. A *Griß Gott!* és a *Guten Tag!* köszönésformák elterjedtségi köre pedig területileg összhangban van a kutatópontok lakosságának vallás szerint megoszlásával. Robert Hin-

derling „Bairische Nord-Süd-Probleme” címmel tartott előadása nyelvföldrajzi kérdéseket is érintett, amikor a német nyelv(járás)történet egyik érdekes jelenségét, az Umlaut-problematikát (bizonyos magánhangzók palatálisssá válását) vizsgálta. Fejtegetését – a délalemantól a északbajor nyelvjárásokig – tájnyelvi példákkal támasztotta alá.

A konferenciaelőadások köréből, bár a megszokottnál sokkal kevesebb volt, Wildbad Kreuthban sem hiányzott a névtani témájú felolvasás. Ilyen volt Herbert W. Wurster „Ortsnamen in Ostbayern und Donau-Österreich. – Zur Methodik des Gebrauchs früher Quellenzeugnisse” című referátuma. – Több műhelybeszámoló foglalkozott viszont – a korábbi dialektológiai ülésszakokhoz hasonlóan – a különböző német nyelvjárások készülőfélben lévő nyelvatlasaival. Ezek a következők voltak: Werner König: „Der Sprachatlas von Bayerisch Schwaben”; R. Spannbauer-Pollman / Graßl Sigrid: „Der Sprachatlas von Niederbayern und seine Sonderprojekte”; St. Gaisbauer / J. Ebner: „Sprachatlas von Oberösterreich (SAO)”; A. Bachmann: „Der Atlas der historischen deutschen Mundarten in der Tschechischen Republik (ADT)” és Sabine Krämer-Neubert: „Was macht UDI?”. Ezek a német nyelvjárási konferenciákon rendszeresen elhangzó nyelvatlászbeszámolók azt mutatják, hogy a német dialektológusok – napjainkban, sőt a jövőre nézve is – nagyon fontosnak tartják további tájnyelvi atlaszok anyagának gyűjtését és kiadását. Ezt nagyon jól jelzi például az a tény is, hogy a Német Dialektológia Nemzetközi Társasága (IGDD) 2004 végén a tagjainak küldött tájékoztatójában arra hívta föl a figyelmet, hogy a 2006 tavaszán (valószínűleg Bécsben) rendezendő konferenciáján is folytatódjék a nyelvatlaszokhoz kapcsolódó előadások, beszámolók sora. Ennek jegyében Werner König professzor, az IGDD „Nyelvatlaszok” szekciójának vezetője egyebek között például azt javasolja, hogy az eddigi atlaszkiadványok felhasználásának további lehetőségeiről, a még nem publikált gyűjtésekről és új kutatási tervekről is fontos lenne referátumokat, illetőleg műhelybeszámolókat tartani.

A Wildbad Kreuth-i nyelvjárási ülésszakot hasznos ismereteket nyújtó, feledhetetlen élményt jelentő programok is kiegészítették. Ilyen volt szeptember 23-a délutánján a müncheni kirándulás, amely szakmai célú programja mellett a híressé vált sörfesztiválon való részvételt is jelentette. A másnapi szekcióelőadások után pedig igen színvonalas műsoros est következett, amelyen – a hely szellemének megfelelően – bajor nyelvjárásban hangzottak el tréfás prózai szövegek és dalok, kiváló zenei kísérettel. A konferencia zárónapja, szeptember 25-e sem múlt el kulturális program nélkül: ekkor ugyanis múzeumlátogatásra került sor Kochelben, Benediktbeuernben pedig egy nevezetes kolostor megtekintésére.

Összegzésül azt állapíthatom meg, hogy a 9. bajor-osztrák nyelvjárási konferencia – értékes előadások egész sorával, a hozzájuk kapcsolódó szakmai tapasztalatcserével és a színes kulturális programokkal – nagyon hasznosnak, jól szervezettnek bizonyult, amelyért a tudományos ülésszak rendezői, közreműködői – Anthony Rowley professzorral az élen – minden elismerést és köszönetet megérdemelnek.

Nem tartozik szervesen beszámolómhoz az a néhány megjegyzés, amit a következőkben szóba hozok. Ezek csupán azért kerülnek ide, mert a Wildbad Kreuth-i dialektológiai tanácskozás rendezése, szervezése akarva-akaratlan eszembe juttatta az előtte három héttel Budapesten tartott VII. nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszust. Az utóbbin nem vettem részt, így személyes tapasztalataim nincsenek róla. Előzetes programja alapján és egy-két kollégától kapott tájékoztatásból valamelyest mégis módom van arra, hogy a két rendezvényt összehasonlíthassam. A 9. bajor-osztrák nyelvjárási konferencia tudományos programja, tematikája – amint az címéből és a fenti beszámolómból is kitűnik – nyilvánvalóan erősen körülhatárolt, sokkal szűkebb körű volt, mint a budapesti kongresszusé. Mindkettőre relatíve sokan jelentkeztek, ezért az előadók számát – különösen az itthoni rendezvényen – korlátozni kellett. Hogy ezt miképpen oldották meg a szervezők, azt részletekbe menően természetesen nem tudom, csupán annyit, hogy a jelentkezők által megadott téma és annak rövid összefoglalása szolgált alapul ahhoz, hogy ki tarthat referátumot. Ez az elv demokratikusnak tűnhet, csak az a probléma vele, hogy az előadás tárgya alapján – még a német nyelvű

országokban is, a jóval kisebb magyar nyelvterületen pedig sokkal inkább – következtetni lehet a szerzőre. S ez bizony megkérdőjelezheti a demokratikusnak látszó elvet, és esetenként szubjektív vitához vezethet. Legalábbis ilyen gondolatra juthat az ember, ha áttekinti a szóban forgó tudományos konferencia előzetes programját, amely nagy valószínűséggel augusztus végére sem változott meg lényegesen. A korábbi nyelvtudományi kongresszusoktól eltérően a budapestin viszonylag kevés volt (különösen a fiatal kollégák körében) például a nyelvtörténeti, a névtudományi tárgyú előadás, nem is szólva a nyelvjárásokkal kapcsolatos referátumok hiányáról. Talán a véletlen hozta úgy, hogy van olyan magyar nyelvészeti tanszék, amelynek tagjai hiába jelentkeztek, valamilyen oknál fogva egyikük sem került az előadók közé.

Az jónak, kedvezőnek tűnik, hogy sok fiatal kolléga vett részt a kongresszuson. Amennyire örvendetes ez a tény, annyira elkeserítő viszont, hogy közülük viszonylag kevesen tartottak referátumot az említett tárgykörökből. Ennek okát keresve, óhatatlanul is fölvetődhetnek például a következő kérdések: Vajon a magyar nyelvészek mikor és miben követtek el hibát, és hogyan lehetne ezen változtatni? Vajon mit hoz a jövő, és milyen következményekkel jár a magyar szakos képzés átalakítása a felsőoktatásban? Lesz-e majd kellő számban jól fölkészült oktatói és kutatói utánpótlás feladataink teljesítéséhez?

Ezekre a kérdésekre a mai helyzetben nehéz olyan választ adni, hogy az biztató és megvalósítható legyen. Soha nem szabad elfelejtenünk, hogy a magyar nyelvtudománynak nemcsak a jelenben vannak, a jövőben is lesznek olyan vizsgálódásra érdemes területei, amelyek nagyon fontos és izgalmas témákat jelenthetnek a mai fiatal kutatók s majd az őket követő nemzedékek számára is, amelyeket senki más nem végezhet el helyettük.

Szabó József

Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

Szemle

Beregszászi Anikó és Csernieskó István: ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról (Ismereti: <i>Kolláth Anna</i>)	384
Szili Katalin: Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata (Ismereti: <i>Maróti Orsolya</i>)	389

A Nyelvőr hírei

<i>Szabó József</i> : Beszámoló a 9. bajor-osztrák nyelvjárási konferenciáról	392

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.), Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ár: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódeksben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondas mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinés magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szöföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I –II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának. Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

4

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Kiss Jenő: Népnyelv és népnyelvkutatás

Jakusné Harmos Éva: A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközei

Szabó Zoltán: Egy lehető szövegstiliztikáról

Balázs Géza: József Attila verseinek modern nyelvészeti megközelítése

Szívósné Vásárhelyi Zsuzsanna: Az intertextualitás tanításának lehetősége

Heltai Pál-Gósy Mária: A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra

Bañcerowski Janusz: A kötőszók mint metaszövegbeli operátorok

D. Mátyai Mária: A szófajttörténet történeti problematikája

Imre Angéla: Különböző műfajú szövegek szupraszcgmen-tális jellemzői

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kiss Jenő</i> : Népnyelv és népnyelvkutatás	397
<i>Jakusné Harnos Éva</i> : A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközei	419

Nyelv és stílus

<i>Szabó Zoltán</i> : Egy lehető szövegstilisztikáról	437
<i>Balázs Géza</i> : József Attila verseinek modern nyelvészeti megközelítése	452

Nyelv és iskola

<i>Szívósné Vásárhelyi Zsuzsanna</i> : Az intertextualitás tanításának lehetősége	462

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Heltai Pál–Gósy Mária</i> : A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra	473
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A kötőszók mint metaszövegbeli operátorok	488
<i>D. Mátyai Mária</i> : A szófajttörténet történeti problematikája	495
<i>Imre Angéla</i> : Különböző műfajú szövegek szupraszegmentális jellemzői	510

Kisebb közlemények

<i>A. Molnár Ferenc</i> : József Attila-kommentárok	521

MAGYAR NYELVŐR

129. ÉVF.

*

2005. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Népnyelv és népnyelvkutatás

A népnyelv kutatása a dialektológián kívül közvetlenül vagy közvetve a nyelvtudomány több ágát is érinti: a stilisztikát, a szociolingvisztikát és a nyelvtörténetet, az alkalmazott ágak közül pedig a lexikográfiát, az anyanyelvoktatást, a fordítás-tudományt és a nyelv művelést. A fogalom régi, s bár a terminust is jó ideje használja a szakirodalom és a köznyelv egyaránt, több kérdés tisztázatlan. A hazai nyelvészeti szakirodalomban az utóbbi években többször is szó került a népnyelvről (Sebestyén 1972, 1988; Balogh L. 1980, 1988; Hajdú M. 1980; Grétsy 1988; Wacha 1992; V. Raisz 1998; Kiss J. 2001; Tolcsvai Nagy 2004; Molnár Csikós 2002; Nyirkos 2002; Szathmári 2004). Szabó Géza például több ízben is véleményét nyilvánította, s egyik tanulmányában több kérdést is fölvetett a népnyelvvel és kutatásával kapcsolatban, ezt írván egyebek mellett: „A magyar dialektológia a *népnyelv* és még inkább a *népnyelvkutatás* műszóval hadilábon áll!” (2002: 31), valamint: „a *népnyelv* szó maga előfordul, de konkrét kutatási kérdései már senkit sem érdekelnek” (i. m. 32; 1. még a 2. pont a. is).

A vonatkozó, általam szemrevételezett hazai és külföldi szakmai, valamint a laikus szóhasználatra egyaránt jellemző több-kevesebb bizonytalanság. Ez persze nem véletlen. Hiszen ma már sem a „nép”, sem a nyelvváltozatok (nyelvjárások, köznyelv, társadalmi szociolektusok) helyzete, egymáshoz való viszonya nem azonos azzal, ami volt korábban – különösen a népnyelv fogalmának kialakulásakor. Ezért a fogalom tisztázásához igénybe kell vennünk nemcsak a nyelvészetnek, illetőleg a terminológiatörténetnek, hanem a „nép” kultúráját és történelmét kutató két másik tudománynak, a néprajznak és a történettudománynak a „nép”-re vonatkozó újabb megállapításait is. Hasznosnak ígérkezik némi tudománytörténeti visszatekintés is. A tanulmányhoz fűzött értékes szakmai észrevételekért, megjegyzésekért itt mondok köszönetet Balogh Lajosnak és Pusztai Ferencnek.

1. Nép és népnyelv

Fogalom-, illetőleg szótörténeti elemzéssel kezdem, hogy pontos, operatív fogalmakkal dolgozhassunk (hiányukban ugyanis abba a helyzetbe kerülhetünk, hogy ugyanazt mondjuk, és nem vagy nem egészen ugyanazt értjük rajta). Először történeti adatokat hozok, majd fogalomtörténeti összegzés, végül az elemzés elvégzése után a mai állapotnak megfelelő meghatározás következik.

A „népnyelv” fogalma a középkori latinban jelentkezik (*lingua vulgaris*) mint a latin nyelv ellenpólusa: 'a latinnal szemben valamely etnikus nyelv, azaz valamely nép anyanyelve' (I. ÉKsz.). Vö. Dante: „a népi nyelven való szólásnak mondjuk azt a nyelvet, amelyet minden szabály nélkül, dajkánkat utánozva, tőle sajátítunk el” (De vulgari eloquentia: A nép nyelvén való szólásról. In: Dante 349). A latint nem első nyelvként, nem a dajkától, hanem a szabályok tudatos megtanulásával sajátították el; az anyanyelvet viszont első nyelvként, közvetlen környezetükben, a szabályok tudatosítása nélkül, a spontán kommunikáció természetes közegében vették birtokukba. A *népnyelv* eme jelentése ('a latintól eltérő külön nyelv, külön nyelvi kód') tudományos, illetőleg vallási közegben használatos (ÉKsz.). A népnyelv egyéb értelmezései azon a természetes kapcsolaton alapulnak, hogy a „népnyelv” egyenlő a „nép nyelvé”-vel. Elemzésünket kezdjük a szóban forgó szerkezet, illetőleg összetétel első tagja jelentéstörténetének az áttekintésével!

Nép

A jelentések: 1. 1177 után: vmely helyhez, intézményhez, személyhez tartozó emberek közössége. 2. 13. sz. 2. fele: közös lakóhely, nyelv, eredet, kultúra által meghatározott közösség. 3. 1372 után (többes számban): emberek. 4. 1416 után: tömeg, sokaság. 5. 1517: alsóbb népréteg, különösen a parasztság (TESz. és EWung.: *nép* a.; a 6. jelentés számunkra irreleváns: 1536: 'állatok csoportja').

A társadalomtörténeti megközelítés szerint a „nép” 1. „történetileg változó társadalmi-politikai kategória, melybe elsősorban a kétkezi dolgozó osztályok és rétegek tömegei tartoznak”; 2. „a kapitalizmust megelőző osztálytársadalmak tradicionális kultúrájú dolgozó tömegei” [...] a »nép« elnevezést igénylő társadalmi rétegek (parasztság, pásztorok, iparosok, bányászok, katonák stb.)” (NéprLex. 1980, 3: 711). Illetőleg: a nép (baloldali értelemben) „az uralkodó osztályok, hatalmi elittek által gyakorolt uralom objektuma és nem szubjektuma. Triviálisabb értelemben a társadalom legalacsonyabb jövedelmű, privilégiumok nélküli részét jelentik – leginkább a kétkezi munkát végzőket” (Szabó Miklós 1991: 63). Másként: a „köz-nép” (*vulgus in populo*: Mályusz 1994: 40). A „nép” legtömegesebb alkotóeleme a parasztság volt, s a parasztság volt a nyelvjárássok legfőbb éltetője és hagyományozója is. A parasztság sorsának alakulása ennek következtében a népnyelv szempontjából alapvető fontosságú, ha nem is kizárólagos jelentőségű. A hagyományos parasztság nálunk is a múlté, amiként a múlté a hagyományos paraszti gazdálkodás és vele a hagyományos paraszti kultúra is. Kósa László írta 1976-ban: a népi kultúra „[k]ezdetben az egész magyar etnikumé volt, majd a hivatásos kultúra megjelenése után fokozatosan elkülönült, végül teljesen parasztivá lett, majd mint paraszti műveltség le is hanyatlott” (95–6). 1984-ben pedig ezt írta: „ma a hagyományos népi kultúra majdnem teljes egészében emléktárgy, mögötte már nem állnak élő, azt szervesen magukénak tudó társadalmi osztályok és rétegek. Az idősebb nemzedékek tagjai, akik még gyermekkorukban hagyományos módon sajátították el, ma már nem élnek a népi kultúrát évszázadokon át fenntartó, tradicionális viszonyok között. Napjaink parasztsága nem abban az értelemben parasztság, ahogyan ezt akár a polgári szociológia, akár a marxizmus klasszikusai leírták.

Átalakultak tulajdonviszonyai, ezzel együtt életmódja, tudata, melyben a régi paraszti gondolkodásnak, tájékozódásnak, ismereteknek csupán maradványai lelhetők föl” (1984: 130). Csalog Zsolt szerint: „Az a társadalmi osztály, amely a paraszti kultúrát teremtette-használta, megszűnt: a magyar parasztság, ez a meghatározható -tól-ig történetű képződmény nincs többé, helyén földműves foglalkozású vagy falulakó, de kultúrájukat már egészen más elvek szerint szervező és élő embercsoportok élnek [...] a nagyrészt már inaktív paraszti kultúrák modern kultúráink igen fontos – talán legfontosabb – etalonját jelentik” (1993: 142, 144). Hozzátehetjük: eltűnt az utóparaszti (már nem paraszti, de még parasztos: Szilágyi Miklós 2005: 10) életforma is, de legalábbis végnapjait éli, mert megszűnt az utóparasztság mint társadalomtörténeti kategória (l. Szilágyi 2002: 8, 2005; Hann 2005; Kovács-Váradi 2005). Összesítve azt mondhatjuk, hogy a népet korábban szociológiai értelemben a kétkezi munkások, elsősorban parasztok, illetve a földműveléshez kapcsolódó ősfoglalkozást űzők, kulturális szempontból pedig a hagyományos, nem pedig az elit vagy magas kultúrának a részesei, az iskolázatlan, illetőleg (az iskoláztatás elterjedése után) a kevésbé iskolázott emberek alkották. E réteg műveltségének a vizsgálata volt a néprajz elsődleges tárgya (l. Balassa Iván 2000 *passim*; Paládi-Kovács 2002a: 169), s az e rétegtől használt nyelvet nevezték először *népnyelv*nek. Egy német etnográfus, E. Hoffmann-Krayer fogalmazta meg 1902-ben először a néprajz tárgyaként a „vulgus in populo”-t, azaz a köznépet (Mályusz 1994: 40). Vö. latin *populus* ’nép’, *vulgus* ’köznép, tömeg, sokaság’, l. még a m. *vulgáris* jelentéseit: 1. ’köznapi, ismert, közismert, érthető’, 2. ’a köznapi életben beszélt, az irodalmitól szókincsében és szerkezetében eltérő (nyelvváltozat)’, 3. ’szakszerűtlen, tudománytalan’, 4. ’közönséges, alantas, útszéli, durva’ (Tóthfalusi István, Idegenszó-tár. Bp., 2004, *vulgáris* és *vulgus* a.). E szerint tehát a népnyelv egyenlő a köznép nyelvhasználatával.

Népnyelv

1. A *népnyelv* kronológiai rendbe állított szótörténeti adataiból, értelmezéseiből következnek a fontosabbak. (Az Akadémiai Nagyszótár: NSz. vonatkozó anyagára is támaszkodtam. A nagyszótári anyagot Szirmai Diána bocsátotta rendelkezésemre. Szívességet ezúton is köszönöm.) 1833: „a magyar népnyelv [...] teljes olly lelkes tulajdonságokkal és közmondásokkal, mellyekben nagy életbölcsesség van szöve” (Berzsenyi művei II, 361. 1833/1842: NSz.); 1860: „a” népnyelvnek ’s annak táj szerint való különbözőzéseinek tanulmányozása” fontos (Buden: Magyar Nyelvészet 5: 363); 1867: a népnyelv „azon nyelv, melyen a nép sajátos mód szerint érzelmeit és gondolatait eladni szokta [...] különböztetvül a felsőbb nemű, a műveltebb társasági, s a tudományos nyelvtől, de nemkülönben a *pórias*-tól vagy *aljas*-tól is” (CzF. IV: 819–820); 1873: „ha tehát az irodalmi nyelv az elavulás, tehát az enyészet elől biztosítani akarja magát, folytonos összeköttetésben kell állnia a nép nyelvével [...], a nép nyelve már csak ezért is a legszorgalmasabb tanulmányozást követeli” (Steiner [Simonyi] Zsigmond: Nyr. 18); 1876: a Nyelvőrben az első években közölt „népnyelvi adatok [...] mégsem olyanok, hogy bár csak főbb nyelvjárásainknak is egészen hű képét

adnák” (Király Pál: Nyr. 13); 1891: „az irodalmi és a népnyelv [...] egymástól valóban nagyon eltérő két beszédmód [...] a köznép vagy írástudatlanok dialectusa [...] az igazi népnyelv” (Balassa: 9); 1905: „legnagyobb különbségeket találunk a nép nyelvében, tehát ott, ahol a nyelv legtermészetesebben fejlődik s legkevésbé van kitéve külső hatásoknak. S a nyelvjárások nemcsak hangjaikkal különböznek egymástól” (Simonyi: 138); 1916: „*Népnyelv* az irodalmi nyelvvel ellentétben a nép használta nyelv” (RévaiLex. XIV: 419); 1919: Simonyi „megadja [...] az első útbaigazítást is a népnyelvi adatoknak célszerű, későbbi rendszeres feldolgozásaira, a voltaképeni nyelvjárástanulmányokra” (Prohászka: 176); 1936: „A népnyelven [...] a nép által használt nyelvet értjük (amint irodalmi nyelven az írók által használt nyelvet)” (Kelemen 33); 1942: „A népnyelv teljesen független lehet az irodalmi nyelvtől, az irodalmi nyelv is a népnyelvtől: a köznyelv a kettő között foglal helyet, s mindkettőtől függ” (Bóka László 99); „Népnyelven általában a falusiak nyelvét értik, s ezt a népnyelvet osztják tájnyelvekre, nyelvjárásokra, azaz egy-egy elszigeteltebb vidék jellegzetes nyelvi sajátosságokkal bíró nyelveire. A népnyelvnek nevezett paraszti vagy falusi nyelvet mint az általánosan elterjedt irodalmi és köznyelv ellentétét interpretálják [...]. A »népnyelv aequale [= egyenlő] falusi nyelv« azonosítás akkor került a tudományos köztudatba, mikor az azonosítás nem volt minden alap nélkül való, mikor a nép valóban egyet jelentett azzal, hogy paraszt, falusi” (az utolsó mondat az eredetiben félkövér: Bóka 101); „A népnyelv és a köznyelv között nem az írni-olvasni tudás von biztos határt, hanem az írásbeliség predomináló hatásának megléte vagy hiánya. Ebben az értelemben beszélhetünk még ma is népnyelvről, anélkül, hogy a népnyelv fogalmát össze kellene zavarnunk a tájnyelv [nyelvjárás] fogalmával” (Bóka 103); 1944: „népnyelven általában a társadalom legszélesebb, legkevésbé iskolázott, az irodalmi és a köznyelv hatásától viszonylag legkevésbé érintett részének nyelvét kell értenünk, minden földrajzi és településtörténeti formával összefüggő korlátozás nélkül” (Bárczi in: Néprajzi tanulmányok 93: NSz.); 1946: „szembefordultak a paraszti nyelvvel, a népnyelvvel” (Révai József: Marxizmus és magyarság 15: NSz.); 1955: „a »népnyelvvel«, azaz a nyelvjárásokkal” (Deme 81); 1960: népnyelv: „a nyelvjárások egésze és egyenkénti résztípusai” (az eredetiben táblázatos közlésben szerepel: Benkő 62); 1961: a népnyelv „a köztudatban helyhez nem kötött népies forma” (Bárczi 91); 1968: „a szegedi népnyelv [...] a legismertebb magyar tájszólások közé tartozik” (Bálint Sándor A szegedi nép 125: NSz.); 1972: „a népnyelv, azaz a nyelvjárások” (Bárczi 258); 1980: „Valamennyi nyelvjárásra kiterjesztve a vizsgálatot eljutunk a népnyelvhez, amely azonban már nem területi elkülönülés szerinti kategória, hanem inkább a foglalkozás, műveltségi szint stb. kritériumok alapján elkülönített csoportnyelv. Tulajdonképpen a magyar nyelv legnagyobb csoportnyelve a magyar népnyelv” (Hajdú Mihály 10); 1983: „A *népnyelv* a magyar nyelv nyelvjárástípusokra tagolódó változata, mely egyben eléggé erősen társadalmi és kulturális kötöttségű, írott vagy beszélt, s az önálló magyar nyelv rendszerén belüli, viszonylag kisebb közösségekhez kapcsolódó *részrendszer*” (Nyirkos 25); 2000: „a nyelvjárások összessége, általában a paraszti kultúra nyelve, amelyet sokan minden idegen hatástól mentesnek tartanak, ezért a nyelv

legtisztább, legjobb változatának tekintik. A ~ így elvonatkoztatás, eszményítés, amely önálló nyelvváltozatként nem létezik” (Tolcsvai Nagy 161); 2001: 1. A nyelvjárások összessége (korábban), 2. Más-más nyelvjárásban beszélők nem köznyelvi, de széles körben használatos regionális nyelvi sajátosságainak, kifejezőeszközeinek összessége (Kiss J. in: MDial. 77; vö. ehhez *népszokás*: „Tágabb értelemben [...] a népi közösségek életrendjében mutatkozó egyöntetűségek...”: NéprLex. IV, 15); 2002: „a népnyelv [...] a »helyi nyelvjárási alap« és az ún. »faluátlag« szövedéke” (Szabó Géza 32).

2. Az idézetekből kiderül, hogy a *népnyelvet* közismert szóként használták, s rajta a hagyományos paraszti kultúrában élők, illetőleg általában a kétkezi munkások, tehát az iskolázatlanok, illetőleg alacsonyabb iskolázottságúak nyelvét, nyelvjárási beszédmódját, azaz a „köznép” nyelvhasználatát értették. A hazai kutatástörténetre vonatkozóan lásd Imre Samu: „a felvilágosodás kora [...] megnövelte az érdeklődést a népi életmód iránt. Ennek az érdeklődésnek a rugói azonban igen nagy mértékben irodalmi, néprajzi indítékúak voltak, s nem a szorosabb értelemben vett »népnyelv« volt az érdeklődés fő tárgya” (1978: 141). A népnyelve a tudományos igényű nyelvjáráskutatás megindulásával válik rendszeres vizsgálati területté, s ebben a Nyelvőr megindulása (1872-ben), az Akadémia, illetőleg a Magyar Nyelvtudományi Társaság (1904-től) játszik fontos szerepet. A XIX. század második felében a népnyelvnek a nyelvjárások összefoglaló megnevezéseként való használata is gyakorivá válik, éspedig először és többnyire nyelv-tudományi környezetben. Népnyelv és nyelvjárások tehát nemhogy nem különülnek el egymástól, hanem szinonimákként használják őket. Nem véletlen, hogy Szűcs József tudománytörténeti áttekintésében (1936) egy szó sem esik arról, hogy bármiféle különbség lett volna a *népnyelvi kutatás* és a *nyelvjáráskutatás* között. A XX. században, a két világháború közötti években, a népiségkutatás, a falukutató mozgalom föllendülése idején (elsősorban Csűry Bálintnak köszönhetően) a *népnyelv*, *népnyelvi*, *népnyelvkutatás*, *népnyelvi búvárlat* a nagyon gyakran használt terminusok közé kerülnek, a Rákosi-érában azonban politikai, ideológiai okból (l. alább) nagyrészt kiiktatódnak.

Kiderül az is, hogy a *népnyelv* meghatározásaiban két fő kritérium játszik szerepet: a nyelvi és a szociológiai. A kettőt többnyire együtt alkalmazták és alkalmazták. Az előbbi esetben a fogalomra jellemző(nek tartott) nyelvi jelenségeket, nyelvhasználati sajátosságokat tekintik mérvadónak, az utóbbiban azokat a szociológiai ismérveket, amelyek a népnyelvnek mondott jelenségkört hordozó, éltető használói körnek, tudniillik meghatározott társadalmi csoportoknak az azonosítását teszik lehetővé.

A **nyelvi megközelítés** szerint (s az idézett források alapján) a népnyelv ismérvei a következők: 1. Csak a szóbeliségben él (szemben a standarddal és a társadalmi nyelvváltozatok egy részével: például a tudományos nyelvekkel). 2. Nem áll az irodalmi nyelv (írott köznyelv) hatása alatt, tehát változását, alakulását nem befolyásolja, nem korlátozza és nem segíti elő az írásbeliség. Tegyük hozzá: ez korábban sem volt így minden tekintetben, de 1868 után, amikor a népoktatási törvény elrendelte a 6–12 éves életkor között a mindennapos, 12–15 év

között pedig az időszakos iskolába járást (NLex. *tankötelezettség* a.), attól fogva az írott nyelviség tömeges hatása kikerülhetetlen. 3. Nem standard sajátosságok, pontosabban regionalizmusok jellemzik: a népnyelv e szerint a) nyelvjárási jelenségek összessége, illetőleg b) széles körben használt nyelvjárási sajátosságok összessége. 4. Sajátos stílusréteg: az informális, privát beszédhelyzetekre jellemző, a nyilvános köznyelvi nyelvhasználat normájához képest lazább, szabadabb, ahhoz viszonyítva kevésbé igényes, variábilisabb, nyelvjárási színezetű beszéd mód, stílusregiszter.

A **szociológiai megközelítés** szerint a népnyelvet a társadalom meghatározott csoportjainak tagjai használták és használják: régen általában az iskolázatlanok, az írni-olvasni nem tudók, később a kevésbé műveltek, prototipikusan a parasztság, valamint általában a kétkezi munkások, illetőleg általában a hagyományos paraszti kultúrában élők. Kezdetben a népnyelv a „nép” nyelvét, az írástudatlanok beszélt nyelvét jelentette, s az irodalmi nyelv ellentett párja volt. Létrejötté tehát egyfelől meghatározott társadalmi állapothoz, másrészt a standard formálódásának és terjedésének az idejéhez és tényéhez kötődik.

A köznyelv és a népnyelv egymást kiegészítő fogalmak. Ahogyan a „lingua vulgaris”-ok a latinnal szemben lettek és voltak „vulgaris”-ok, a népnyelv kezdetben az irodalmi nyelvvel, majd az írott köznyelvvel, még később az írott és beszélt köznyelvvel szemben lett népnyelvvé, illetőleg az ma is. Vö. Csűry: „Hogy népnyelvről beszélnünk kell, azt a köznyelv létezése okozza” (1909: 337), Auer: „without a standard there can be no dialect” (2005: 7). Az irodalmi nyelv térhódításával következett be alapvető változás a nyelvváltozatok helyzetében. Ugyanis: „Mihelyt [...] a nemzeti irodalmi nyelv [...] funkciójában megszilárdul [...], a nyelvjárások tekintélyükben lesüllyednek, társadalmilag és műveltségileg az alacsonyabb szint képviselőivé válnak. A művelt nemzeti nyelv szempontjából a nyelvjárásokból »népnyelv« lesz [...]. A népnyelvvé válás nyelvtudományi szempontból persze nem jelent többet egy hamis és megtévesztő elnevezésnél, társadalmi oldaláról tekintve azonban a valóságot fedi fel, a magasabb és az alacsonyabb szintű műveltségnek – s ennek alapján az őket hordozó nyelvi formáknak – osztályokhoz kötött ellentétét” (Deme 1955: 78–9). „A nyelv [...] a nyelvtörténeti fejlődés során bomlott két főtípusra; ezek közül az egyik az »egységes«, közös, eszményi és normatív nyelvi alakulat, a másik a vele együttesen szemben álló összes többi. Az utóbbi voltaképpen az előbbi függvénye, annak léte nélkül ön maga sem érzékelhető” (Benkő 1960: 56–7; az eredetiben nagyrészt ritkítva). A külföldi szakirodalomban is többnyire a következő jegyek ismétlődnek: a népnyelv az alacsonyabb műveltségű, „egyszerű” társadalmi rétegekbe tartozók, a nép mindenkorai alaprétegének (parasztoknak, halászsoknak, hajósoknak, kézműveseknek, városi kispolgároknak, kevésbé másoknak) a nem köznyelvi (nyelvjárási) nyelvhasználatát jelölő terminus (például: Random House Websters Unabridged Dictionary 1997, 2. edition; Wahrig 1997: 1327 *Volkssprache* a.; DialHb. I, 455; Mitzka 1943: 87). Az orosz *prosztorecsije* (szó szerint: egyszerű beszéd) meghatározásaiban, körülírásaiban is ötvöződik a szociolektus és a speciális stílus, beszéd mód jegyei: 1. nem standard, 2. nem köthető helyhez, 3. nem szleng, nem szaknyelv, nem nyelvjárás (Péter 2003: 472),

illetőleg 1. a szigorúan vett standard norma számára elfogadhatatlan (= nem standard), 2. a standard legalacsonyabb stílusrétegéhez, a bizalmas társalgáshoz sorolható, általában pejoratív, enyhén durva szavak használata jellemzi (Péter i. m. 470).

3. Két kérdéskör külön figyelmet érdemel. Az egyik: vajon (strukturális értelemben) nyelvváltozat-e a népnyelv? Horger az első, aki a népnyelvnek és a nyelvjárásoknak egymásra vonatkoztatott definícióját adja. Ő a magyar nyelvhasználat hármas tagolásából indul ki: az irodalmi nyelv, a köznyelv és a népnyelv hármasságából (1934: 3), s a népnyelvet a másik kettővel szemben úgy határozza meg, hogy az „nagyon kevésbé egységes [az eredetiben ritkítva], mert számos tájnyelvi alakulatot, tájszólást, szokottabb műszóval élve **nyelvjárást** lehet benne megkülönböztetni” (i. m. 4). Márpedig ha valami „nagyon kevésbé egységes”, akkor az – tehetjük hozzá mi – nem alkothat rendszert. A népnyelvről szólván Deme azt állapítja meg, hogy „a **sokféleség egysége**, mert több önálló, bár egymáshoz igen közel álló nyelvi rendszer (területi nyelvjárás) él egymás mellett” (1955a: 6). Benkő szerint a népnyelv „kifejezetten **gyűjtőfogalom**” (1960: 60), amely ily módon „semmiképpen nem jelent csupán egyetlen, »zárt« belső nyelvi formációt” (i. h.), azaz nem rendszer a szóban forgó értelemben. A népnyelv (a magyarban ma is) elsősorban nyelvjárási bázison használt beszédmód, amely nyelvi oldalról többnyire hagyományos nyelvjárási(as) beszélt nyelvi formák sajátos halmazaként írható le. Mindez a magyarázata annak, hogy a népnyelv mint olyan nálunk sem volt tárgya strukturális vizsgálatoknak (közvetlen összetevői, a nyelvjárások igen). S ezért nem szólnak a(z újabb) nyelvváltozat-tipológiák a népnyelvről mint nyelvváltozat-típusról, illetőleg ha szólnak, akkor csak a regionális nyelvváltozatok összefoglaló megjelöléseként teszik azt (Nyirkos 1983; Sebestyén 1988; Wacha 1992; Kiss J. 2001, 77; Auer 2005, a nyelvi rendszer és a nyelvváltozatok összefüggésére l. MDial. 74–7). Van egy másik megközelítésmód, értelmezési út: a kontrasztív kizárásos módszer. E szerint a népnyelv nem köznyelvi változat, nem nyelvjárás, nem szleng, nem szaknyelv, nem életkori nyelvhasználati mód, nem hobbinyelv, nem etnikai változat, nem dzsenderlektus (genderlect). Hanem a nyelvhasználati kontinuum (szélső pólusai a nyelvjárási alaprétég – erre l. MDial. 79 – és az írott köznyelv irodalmi nyelvi részlege) nem standard tartományában elhelyezkedő olyan nyelvhasználati mód, amely bizonyos, elsősorban hangtani és lexikai, frazeológiai regionalizmusokkal jellemezhető. Az orosz *prosztoreszije* kifejezést olykor a *népies köznyelv* „bizonytalan tartalmú kifejezéssel fordítják” (Péter 2003: 471), kifejezve a beszédmód bizonyos beszédhelyzetekben való széles körű elterjedtségét, egyszerűsített, egyszerűsített voltát.

A másik: a népnyelv fogalmába ma már nálunk sem csak a falvak népe hagyományos nyelvhasználatának a táji sajátosságait, hanem a vidéki városok nyelvjárási(as) nyelvhasználatát (vö. Bárczi 1941, 1942; Balogh Lajos 1990; Szabó Géza 1990: 53), illetőleg a kevésbé iskolázott városiak városi népnyelvét is beleértik (az utóbbira l. MDial. 131). A fogalom eme bővülése a társadalmi és nyelvhasználati változások tudomásul vételét jelenti, egyszerűsített mutatja, hogy a népnyelv is szociolingvisztikai jelenség, s mint ilyen szociokulturális tényezők, tudnillik beszélőinek „bizonyos műveltségbeli egyöntetűség”-ének (Sebestyén 1988:

113) figyelembevétele nélkül nem ragadható meg. (Emlékeztetőül: a népnyelv meghatározásaiban kezdettől fogva jelen van a szociológiai szempont; ezen az alapon nevezi Hajdú Mihály a magyar nyelv legnagyobb csoportnyelvének a népnyelvet: 1980: 10.) Ebből a stilisztikára vonatkozóan az következik: „a *népies* stílus az elvi meghatározásban nem azonos a nyelvjárásiassággal, hanem inkább a népi, tehát a nem magas kultúrára jellemző nyelvhasználat, így szélesebb értelemben a városi népnyelv is benne foglaltatna” (Tolcsvai Nagy 1991: 417). Péter Mihály szerint „az utóbbi két évtized orosz (és nem csak orosz) nyelvhasználatának egyik legszembetűnőbb vonása a különféle nonstandard elemek erőteljes beáramlása a szépirodalomba, továbbá a közéleti standard nyelvhasználat olyan fontos szféráiba, mint a publicisztika, a rádió és a televízió nyelve, nyilvános gyűlések stb.” (2003: 471). A tágabb értelemben vett népnyelv jelentős szerepet játszik a nyelvi változásokban, mert rajta keresztül is nagy számban jutnak be elemek a köznyelv alsó, bizalmas rétegébe (Péter i. h.). Joggal véli Péter Mihály úgy, hogy a népnyelv (prosztoreszije) „az egyes nemzeti nyelvek használati változatainak belső összehasonlítása szempontjából is igényt tarthat a nyelvészek érdeklődésére. Az egyes nemzeti nyelveken [...] belül a substandard és nonstandard változatok kölcsönös összefüggésben és kölcsönhatásban állnak egymással, s bár nem alkotnak szigorú [strukturális] értelemben rendszert, az egyes változatok összetételének, funkcióinak meghatározásánál feltétlenül figyelembe kell venni a többi változatot is” (i. h.). A nemzetközi dialektológiában néhány évtizede elfogadott vélekedés az, hogy a nyelvhasználat adekvát leírása és magyarázata csupán az egymással „kölcsönös összefüggésben és kölcsönhatásban” (l. az előző idézetben) álló s kontinuumot alkotó nyelvváltozatokra, nyelvhasználati módokra való figyelemmel lehetséges.

Ha a mai magyar beszélt nyelvi kontinuum fő típusait tekintjük, akkor a „nyelvjárások: regionális köznyelviség: beszélt köznyelv” egymásba folyó tartományát látjuk. Hol helyezkedik el a népnyelv? A beszélői kompetencia felől nézve (funkcionálisan) köznyelvnek a beszélt köznyelvi és a regionális köznyelvi sáv minősül, a nyelvjárási nem. Minthogy pedig a népnyelv szűkebb és tágabb definíciója szerint sem köznyelv, értelemszerűen a nyelvjárási sávba tartozik. Igen ám, de a regionális köznyelviségre az jellemző, hogy területi kötöttségű sajátosságai vannak, s ezek régióként általában eltérnek egymástól. Minthogy pedig a népnyelv a szűkebb értelmezés szerint általánosan elterjedt nyelvjárási jegyekkel jellemezhető beszédmód, szerkezeti (formai) tekintetben a népnyelv ugyan átnyúlik a regionális köznyelvi sávba is, de csak részben. A kérdésre, hogy mennyire, illetőleg miben, akkor tudunk majd válaszolni, ha a mainál pontosabb ismereteink lesznek a regionális köznyelvi jegyekről és a szűkebb értelemben vett népnyelvről.

4. A népnyelvnek élt és bizonyos fokig ma is él olyan felfogása, amely benne csak az alsó, kevésbé iskolázott rétegeknek a műveltekéhez viszonyított „romlott”, „csúnya”, „elmaradott” hétköznapi nyelvhasználatát érzékelt és érzékeli (vö. Deme 1949: 7; J. Hein, in: DialHb. II: 1628). Ez a felfogás a felvilágosodás kori irodalomban jelentkezett nálunk. Az újabb vizsgálatok felemás képet mutatnak: részben továbbélését, részben viszont visszaszorulását jelzik. Wacha Imre szerint

„a nyelvi köztudat egy alacsonyabb igény szintű beszédnek [...] tartja a néprnyelvet” (1992: 57). A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatnak a Milyen a szép magyar beszéd? kérdésre adott válaszai alapján Kontra azt állapította meg, hogy „a nyelvjárási kiejtés leértékelődése folyamatban van, s ez a folyamat összefügg az iskolázottsággal és a városban éléssel” (2003: 253, l. még 332 kk.). Egy másik, a XIX. század utolsó évtizedeiben elterjedt ortológus felfogás szerint a „romlatlan”, „eredeti”, „tisztá” néprnyelv áll szemben „a »romlott«, »siralmas«, »szánalmas« állapotban levő irodalmi nyelv”-vel (in: Németh G. 1970: 493). A „néprnyelv mindenkor iépségébe, szúi makulátlanóságába vetett hit” téves voltára már az akkori kortársak egy része figyelmeztetett azonban – ahogy Németh G. írja Imre Sándor 1876-os tanulmányára hivatkozva: „a néprnyelv is hozhat létre hibás alkotásokat, [...] a néprnyelv is hajlamos idegenszerűségek recepciójára, s [...] az egyes nyelvjárásokban gyakran egymásnak ellentmondó jelenségek lépnek fel, olyanok, amelyek a régiségből ugyancsak nem igazolhatók” (i. m. 493, 494).

Németh G. alapos elemzésében fölveti a kérdést: a Nyelvör közölte néprnyelvi adatok milyenek mutatják a népéletet és néprnyelvet? Válasza szerint „A nyelvi humor, a szerepjátszás, a képes beszéd, az elvontság kerülése, a képszerűségen át való erős anyaghoz kötöttség, a szentenciázás, a közmondások, a szólások, szállóigék, a parabolizmus rendkívüli kedvelése a legjellemzőbb vonásai ennek az adattárnak” (i. m. 502). S megvannak ezek a jellegzetességek a néprnyelvben? – teszi föl a kérdést. Így felel: „Tagadhatatlanul mindez része, mégpedig jellegzetes része, mindezek jellegzetes elemei a néprnyelvnek, de *semmiképpen sem ez a néprnyelv*. Szarvasék félresiklása éppen azáltal történt, hogy a részt az egész helyébe állították [...] bizonyos típusokat tettek meg az egész parasztság képviselőjének, átlagtípusának, s egyes alkalmakat, helyzeteket olybá tüntettek fel, mintha azok a paraszti életformára általánosan és egyetemes érvénnyel jellemzők volnának, mintha ezek a helyzetek, alkalmak lennének a népélet, s ez alkalmak, helyzetek és típusok nyelvhasználata volna a néprnyelv” (i. h.). S még valamit a stilisztika oldaláról. „Iskolai retorikáink, stilisztikáink majd egy évszázadon át unos-untig hangoztatott tételeket, hogy a néprnyelv legfőbb ereje, jellemvonása a képes beszéd, a képiség” (Németh G. i. m. 498). S mit mutatnak a népmesegyűjtemények? Arany János szerint a képek halmozása, megokolatlan használata nem jellemzője a nép beszédének (i. h.). A XX. századi népmesei gyűjtemények tanúsága szerint pedig „fél s egész lapokat olvashatunk, míg egy-egy kép kerül elénk. És mégis, szemléletes, erőteljes, pontos ez a nyelv. Ennek magyarázata azonban nem a képes beszédben, hanem a nyelv konkrét voltában rejlik. Ez a konkrétság azonban nem az elvontság ellentétével, hanem a *határozottsággal, egyértelműséggel* egyenlő. Ezért is van olyan kevés megkülönböztető jelzőre szüksége [...] A szó és fogalom, a nyelvi forma és gondolat, érzélem adekvátságáról van szó: arról, hogy a szavak, a mondatok a legteljesebben telítettek. Nem »kisebbek«, nem »nagyobbak«, mint az őket kimondató élmény, gondolat” (Németh G. i. m. 499). Péntek János a székely és a csángó nyelvhasználat ismeretében az ottani néprnyelvi beszédmód erőteljes metaforizációs hajlamát, illetőleg a köznyelvinél nagyobb fokú érzélemkifejezését hangsúlyozza a képszerűség mellett (1978: 183; vö. már Fialowski 1879: 413 kk.,

illetőleg még MDial. 208. Német nyelvjárásokra vonatkozólag I. R. Schrambke 2004: 80. A képes beszéd és a metaforikus kifejezés viszonyára Németh G. i. m. 499–500).

5. A népnyelv meghatározása. 1) a) (nálunk általában műveltségi szinthez, illetve beszédhelyzethez köthető) sajátos nem standard nyelvhasználati mód: többnyire a hagyományos kultúrájú, illetőleg alacsonyabb iskolázottságú embereknek a nem köznyelvi, elsősorban nyelvjárási jelenségeket tartalmazó, a nyelvterület nagy részén használt, többnyire falusi környezetet idéző beszédmódja, amely széles körben és gyakran előfordul a beszélt nyelvben, de a szépirodalomban, a népi írásbeliségben, a tömegtájékoztató és szórakoztató bizonyos műfajaiban is; b) az ezt a nyelvhasználati módot jellemző nem köznyelvi sajátosságok, kifejezőeszközök összessége. Példák: *abbiz, addszá, almárium, ápertén, asztán* (azután), *bakancs, csipkerózsza, dajer, éccাকা, éhomra, enyim, föld, früstök, inekció, kaszni, koperta, köll, mer* (mert), *mér* (miért), *pekk, szókint, technika, vór*; bizonyos szókapcsolatok, frazeologizmusok: *hamar munka ritkán jó; lesz majd nemulass; három asszony egy vásár; tiszta ideg vagyok; kimondja az őszintét; gyomoridegem van; hogy ityeg a fityeg; amilyen az anya, olyan a lánya; arany a keze; Sándor, József, Benedek, hozzák a jó meleget; megy bele, mint Ladányba a mennykő; rájött a boldondóra; verje meg a búbánat; úgy készül, mint a Luca széke; hogy egyik szavam a másikba ne öltsem; köszönés- és megszólításformák: adjisten, ángyom, anyjuk, apjuk, kend, jó éccakát, nászuram, nénémasszony, édes egy öcsém.*

2) Területi nyelvváltozatok (nyelvjárások) összefoglaló megnevezéseként: a) a nyelvjárások, a nyelvjárási jelenségek összessége; b) <településre, tájegységre utaló jelzővel>: valamely település vagy táj nyelvjárása (például bükii, háromszéki, szegedi népnyelv).

3) Valamely etnikus nyelv (a latinnal szemben). A szó ebben a jelentésében a magyarban is ritka, s nem köznyelvi.

Bóka László érzékelve a társadalmi és nyelvhasználati változásokat, már 1942-ben ezt írta: „Ott tartunk, hogy nemsokára arra a kérdésre is felelnünk kell: van-e egyáltalán felfogásunk szerinti népnyelv?” (Bóka 1942: 102). Grétsy László pedig így tette föl a kérdést majd fél évszázaddal később: „a népnyelvvel mint kategóriával nem is számolhat, mondjuk a nyelvművelő, mivel népnyelv valójában nincs is?” (Grétsy 1988: 94). Válaszunk: mai ismereteink szerint népnyelv mint nyelvváltozat nincsen, mint sajátos nyelvhasználati vagy beszédmód azonban van (l. a *népnyelv* 1. jelentését). Ha a beszélt nyelvnek a „nyelvjárások : regionális köznyelviség : köznyelv” hármasságából és a népnyelv tágabb, tehát hagyományos összefoglaló értelmezéséből (l. a 2. jelentést) indulunk ki, akkor a népnyelvbe a nyelvjárások és a regionális köznyelviség egyaránt beletartozik, hiszen mindkét nyelvhasználati tartományt területi kötöttségű jelenségei különítik el a köznyelvtől. A szűkebb értelmezés szerint azonban (l. az 1. jelentést) a népnyelvbe csak a nyelvterület nagy részén használt (elsősorban) nyelvjárási jelenségek tartoznak, más szavakkal mind a nyelvjárási, mind pedig a regionális köznyelvi jelenségeknek csupán egy része. Hogy pontosan melyek, megfelelő vizsgálatok hiányában nem tudjuk. Néhányat mégis említek azon jelenségek közül, amelyek regionális köznyelvi szinten

is előfordulnak, szűkebb definíciónk értelmében azonban nem minősülnek népnyelvinek: az illabiális *á*, a *v* zöngésítő hatása, a nyitódó vagy a záródó kettőshangzók, az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása, a nagy fokú („szege-di”) *ö*-zés. A népnyelv használóinak döntő többségét a terminus szűkebb értelmezése szerint is azok alkotják, akik (falusi vagy városi) nyelvjárási(as) környezetben szocializálódtak. Közöttük vannak olyanok, akik magasabb iskolázottsággal is rendszeresen és tudatosan használnak népnyelvi jelenségeket. Balogh Lajos írja egyik adatközlőjéről: „meglehetősen magas kulturális szint fölött a nyelvi regionalitás nem szégyen, hanem tudatosan vállalt lokálpatriotizmus” (in: Imre 1979: 49). Klasszikus példaként Bálint Sándor említhető, akitől egyik tanítványa (Péter László közlése szerint) ezt tanulta: „ne szégyelljük egyszerű származásunkat; a tájnyelvet, amibe beleszülettünk, műveljük, örökítsük tovább” (Magyar Nemzet 2005. IX. 24. 36). Az egyes nyelvek közötti szociokulturális különbségek miatt a népnyelvnek megfelelő formációk között különbségek vannak. Például az „orosz Pr [prosztoecsije] sem kialakulását, sem összetételét, sem mai helyzetét és funkcióit tekintve nem felel meg maradéktalanul sem a nyelvjárási eredetű, de ma már markánsan szociolektus jellegű angol *Cockney*-nek, sem a regionális tagolásukat részlegesen őrző német *Halbmundart*-oknak, sem pedig az *obecna čeština* néven ismert sajátos cseh interdialektusnak [...], amelyet műveltségi fokától függetlenül a standard nyelv valamennyi hordozója szabadon használ a szituációk meglehetősen tág körében” (Péter 2003: 471). Tegyük hozzá: más a helyzet Svájcban is, ott ugyanis a svájci német anyanyelvűek köznyelvét, „sokváltozatú nyelvjárását” tekintik svájci német népnyelvnek (Krammer 1970: 180). Ami pedig a szépirodalmat, illetőleg a szórakoztatóipart illeti: ezekben a szerzők és előadók a népnyelvvel mint stílusregiszterrel élnek akkor, amikor bizonyos, annak sajátos elemeit, jelenségeit használják fel céljaik (ábrázolás, környezetfelidézés, illetőleg poénkodás) elérésére.

A népnyelv kifejezést természetesen használhatjuk mindkét értelmében továbbra is, mindig világossá kell tennünk azonban (tudományos közleményekben különösen), hogy melyik szerint járunk el. Beszélhetünk tehát például büki, nagykoványi, mihályi népnyelvről, székely népnyelvről, dunántúli népnyelvről, budapesti népnyelvről, a magyar népnyelvről, sőt (történeti kontextusban) a magyarról mint népnyelvről (a latinnal szemben). Az egyértelműség kívánalma szerint azonban tudományos környezetben a népnyelvnek a főtebb megadott 1. jelentésben való következetes használata javasolható. A népnyelv 2. jelentésének, jelentéseinek a nyelvjárási (illetőleg a *dialektus*; ne feledjük: az angolszász irodalomban a szó megfelelői ’nyelvváltozat’-ot jelölnek, e szerint van *területi*, *társadalmi* (szociális), *standard*, valamint *etnikai dialektus* is, l. MDial. 27), a *tájnyelv*, *tájszólás* (ezekre l. MDial. 36, 77–8), illetőleg a *nyelvjárások*, *nyelvjáráscsoport* terminusokkal való egyértelmű, semleges kifejezését hosszú, jól bevált gyakorlat szentesíti. Nincs nyomós okunk eltérni ettől. A német nyelvtudományban már A. Bach helytelenítette a *Volkssprache* terminust (Deutsche Mundartforschung. Heidelberg, 1950: 291; Benkő 1960: 61). Egy újabb nyelvészeti terminológiai szótár azzal érvel a *Volkssprache* terminus ellen, hogy az a nyelvjárásnak elavult szociológiai megjelölése, s hogy a fejlett nyelvek jelenlegi viszonyainak már nem adekvát kifejezője (R. Con-

rad Hrsg., Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig, 1988: 269). Tegyük hozzá: hogy ez így van, az az előtag szükségszerű jelentésváltozásainak, s ebből következő tartalmi bizonytalanságának, illetőleg eltérő (pozitív és negatív előjelű) konnotációinak a következménye.

2. Népryelvkutatás

1. A *népryelv* terminusnak több értelmezése is van. Ennek megfelelően a *népryelvkutatás* műszónak is többféle értelmezése lehetséges. Mint láttuk, az utóbbit eddig majdhogynem kizárólagosan a *nyelvjáráskutatás* szinonimájaként használták, mégpedig azért, mert a *népryelv* főntebb elsőül közölt értelmezése újabb keletű, a 3. pedig évszázadokkal korábbi viszonyokra vonatkozik. Az újabb felfogást tükrözi Kelemen József 1936-os meghatározása, amely visszhang nélkül maradt: „A nyelvjáráskutatás a népryelvkutatással szemben analitikus munka (a részek egységét hangsúlyozza), a népryelvkutatás pedig a nyelvjáráskutatással szemben szintetikus eljárás: **a népryelv közös sajátosságait és életjelenségeit vizsgálja, amelyek minden nyelvjárásban fellelhetők (tehát a népryelvnek mint egésznek egységét keresi)**” (Kelemen 1936: 33; a kiemelés tőlem: K. J.).

2. A népryelvkutatás történetét illetően s tárgyunk szempontjából a történeti-társadalmi háttérre vonatkozó itt és most fontos megjegyezni valók a következők. „Az ipari forradalom [...] keleti kiterjeszkedése a keleten még meglévő *archaikus falusi életformára* irányította a figyelmet [...] 1870–1900 között, amikor a kelet-közép-európai térségbe az ipari forradalom oly robbanásszerűen behatolt [...] még a korábbinál is nagyobb lett a különbség a »városi« és a »falusi« szokásrendszerek között. És mindez a különbség [...] láthatóvá és nyilvánvalóvá lett [...]. Az »urbánus« társadalom találkozott a »falusi« társadalommal. Amely találkozás először őszinte, a »másik« iránti érdeklődést, romantikus szimpátiát [...] eredményezett” (Glatz Ferenc 2000: 280–1). Ekkor volt európai jelenség a népi kultúra felé fordulás, így a néprajz, a népryelv, a népköltészet és a népzene tudományos kutatásának föllendülése is (l. Balassa Iván: Ethnographia 1989: 1–2). A falusi lakosság nyelve iránti érdeklődés erősödésének természetesen más okai is voltak. Magyarországon ez az ortológus-neológus vita föllángolásával, a millenniumi években a magyarság hagyományai iránti megnövekedett érdeklődéssel (erre l. Benkő Loránd 2005: 5), s a nyelvtudomány akkori, a terjedő újgrammatikus tanoknak megfelelő szemlélettel függött össze. Nálunk a Nyelvőr (1872-től) első évtizedei a legszorosabban összefonódtak a népryelv kutatásának, a nyelvjárási adatok gyűjtésének a föllendülésével.

A hagyományos kultúrájú falusi lakosság nyelve (és néprajza, l. Kósa László 1989: 20 kk.) kutatásának másik fölívelő szakasza a két világháború közötti falukutató mozgalom részeként értelmezhető, s mint ilyen európai jelenség volt (l. erre Glatz Ferenc 2000). A falukutató értelmiség tagjai „felfigyeltek egy fontos kulturális örökségre, értékre, amely az ipari forradalmak előtti társadalmi élet maradványaként e térségben még élő volt a 20. század első felében” (Glatz i. m. 282). A Trianon utáni Magyarországon a szóban forgó folyamatot erősítette a kle-

belsbergi program: „A [XX. századi] húszas évekbeli, Klebelsberg nevéhez kötődő, a magas kultúra és a tanyai iskolák fejlesztésére irányuló kultúrpolitika a harmincas években jobbra spontán módon folytatódott, és a falvak, illetve a vidék felemelésére irányult. A falukutatás így nemzeti üggyé, a belső és a határon túli értelmiség Trianon utáni nagy közös munkaterepévé vált” (Pölöskei Ferenc 2002: 11). Ez volt az az idő, amikor Teleki Pál kultuszministersége idején „a népi kultúra ügyének támogatása először került Magyarországon a kulturális kormányzat programjába” (Kósa László 2001: 60). 1929-től 1939-ig jelent meg Szegeden a *Népünk és Nyelvünk* című folyóirat. Csűry Bálint, a magyar nyelvjáráskutatás e korszakbeli kiemelkedő alakja írta az általa megindított folyóiratnak, a Magyar Népryelvnek a bevezetőjében 1939-ben: „Napjainkban Európaszerte uralkodó tudományos mozgalom a népiségtudomány” (3; a népiségtudomány és a népryelvkutatás akkori kapcsolatára l. H. Steger in *DialHb. I.*: 415–8). Ő hozta létre Debrecenben a Magyar Népryelvkutató Intézetet. 1938-ban alapította meg Teleki Pál, Györffy István és Magyary Zoltán a Táj- és Népkutató Központot, s ezt fejlesztette tovább 1945-ben Györffy György Néptudományi Intézetté. Azonban „a munkásmozgalom politikai elitje nem tudott mit kezdeni a falumozgalommal: akkori meghatározó internacionalista szemlélete a társadalmi és nemzeti problematika összekapcsolásában s ezáltal a falukutató irányzatokban halálos veszedelmet látott” (Pölöskei Ferenc 2002: 15). Vö még: „A népi irodalom és a nyomában kibontakozott népi mozgalom jellegadó vonása az volt, hogy összekapcsolta a társadalmi és a nemzeti szempontokat. Éppen ez különböztette meg a népi írókat a baloldali radikalizmus képviselőitől. Ez volt a gyökere a népi-urbánus ellentétnek. A népiek is alapvető társadalmi változásokat sürgettek, de nem fogadták el a baloldali radikalizmus nemzeti szempontokat mellőző ideológiáját” (Görömbei András 2005). Továbbá: „a népi irodalom magát egész irodalmunk szerves folytatásának tartotta s nem kísérletezésnek [...]. A két háború közti baloldal azonban, főleg szellemi és politikai hangadói, ezt semmiképpen sem óhajtották így látni. Nem állhatták a népi irodalmat. Nemcsak ízlésszerű megfontolásból, ami hagyján lett volna, de politikai és társadalmi indítékból is” (Gombos 1989: 18). 1949-ben meg is szüntették a Néptudományi Intézetet (Kiss Lajos 2001: 250), miként a népfőiskolákat is. Megváltozott a Magyar Népryelv címe is (1951-től: *Magyar Nyelvjárások*), mert mint Sebestyén Árpád írja: „Az 1940-es évek végén a politikai szervek szerint »narodnyik« szellemiségű cím” volt ez (1999: 144; l. még Szabó Géza 2002: 31). Valóban: az akkori magyarországi hivatalos művelődéspolitikai elvi harcot folytatott a töle narodnyiknak tartott, azaz a parasztság politikai szerepét szerintük túlértékelő személyek és jelenségek ellen. Ezért érte „a narodnyikság, a népi romantika vádjá” (Balassa Iván 1989: 9) egyebek mellett a néprajztudományt is (Kósa László 1989: 250). Deme László a népryelvkutatás történetének egy szakaszáról szólván mondta: „közbejöttek azok a háború utáni évek, amikor mindenféle ilyen néppel való foglalkozás, ha nem fölülről sugallt valamit, hanem alulról fölfelé próbált értékeket menteni, akkor bűnös nacionalizmusnak számított vagy még rosszabbnak” (2002: *DialSzimp. 4.*: 9). A II. világháború utáni években a „népi kultúra egyenjogúvá lett a kulturális életben, sőt a művelődéspolitikai kiemelten előnyben ré-

szesítette [...], de voltak ennek az időszaknak káros mozzanatai is. A népi kultúra szerepét egyes területeken egyoldalúan eltűlozták. Az 1950-es évek első felében szinte nem zajlott le politikai tömeggyűlés, fölvonulás és más hasonló közéleti alkalom a néphagyományt olcsó színpadi produkcióvá süllyesztő együttesek föl-lépte nélkül” (Kósa 1976: 88–9). A „nép” és a „népi” a diktatorikus politika folyo-mányaként így pejoratív jelentéstartalmat kapott (l. az ÉKsz. átdolgozott kiadásá-nak szócikkében). Bonyolítja a helyzetet, hogy a „nép”-nek a náciizmus és a szovjet uralom idején egyaránt megvolt a maga politikai célú kultusza, s ez nem maradt következmények nélkül a jövőre nézve sem: „Egyeseket ma is megbotránkoztat a népi kultúra egykori náci, illetve szovjet kultusza, mintha ezek magát a »népi kulturális hagyományt« diszkreditálták volna” (Hofer Tamás 1993: 27). Fölmerül a kérdés, vajon ilyen körülmények között hogyan indulhattak meg mégis a magyar nyelvjáráskutatás legnagyobb vállalkozásának, a magyar nyelvjárások atlaszának a munkálatai? A kérdésre a választ Benkő Loránd egyik tudománytörténeti tanul-mányában olvashatjuk: „A Magyar Tudományos Akadémia 1949. évi, szovjet mintára történt átszervezése után – kiáltó ellentétben az akkori zord közviszo-nyokkal – korábban nem ismert mértékben kitárultak a hazai tudományos kutató-sok lehetőségei. Mindez kifelé is, befelé is kirakatpolitika része volt csupán, de ettől a tény még tény marad. Mindenesetre az ún. nyelvtudományi ötéves terv ke-retében nyelvészetünk nagy adósságának, a magyar nyelv atlaszának az elkészítése I. 1. sz. alatt, **kiemelt lehetőséget kapott**” (2004: 11, kiemelés tőlem, K. J.). A terv valóra váltásához „azonban még több szerencsésen egybejárású körülmény is szűkségeltetett”. Egyrészt az, hogy a nyelvészet kultúrpolitikailag, ideológiailag semlegesnek, ártalmatlannak tűnt. Másrészt az, hogy a vezető nyelvész-akadémi-kusoknak akkor megfelelő befolyása volt. Harmadrészt pedig az, hogy Csehszlo-vákiával és Romániával már 1952-től érvényben volt a kulturális egyezmény (Ben-kő i. h.). Végül egy megjegyzés: a két világháború közötti anyagi nyomorúság ellenére is volt falukutatás és elsősorban Csűrynek köszönhetően népnyelvkutatósi föllendülés, s az ötvenes évek anyagi nyomorúsága ellenére is volt nyelvatlasz-terv és -munkálatok, tehát a nyelvjáráskutatás lendületet kaphatott.

A politikai és ideológiai kötöttségeken túlmutató általános összefüggéseket és tendenciákat tekintve a következő tények összefoglalása látszik szükségesnek. A XX. századi nagy társadalmi változások a kevés kapcsolatot tartó kisközösségi életformáktól a régiók fölötti, gazdasági, politikai, kulturális központok szerint orientálódó kommunikációs közösségek irányába mutatnak, csökkentve nyelv-használati tekintetben a társadalom területi tagolódásának korábbi jelentőségét, tehát a helyi kapcsolathálózatoknak, így a nyelvjárásoknak a szerepét is. Egyebek mellett ez vezetett a nyelvjárások térvesztéséhez és a föléjük boltozódó köznyelv elterjedéséhez, a kettősnyelvűség kialakulásához és ahhoz, hogy a kettősnyelvű-ség a nyelvjárási beszélők tömegeinek a körében általánossá vált. Ennek kísérő-jelensége, hogy a nyelvjárási beszélők alkotják a nyelvközösségeknek azt a rétegét, amely a legújabb kor nyelvhasználati újraorientálódásának s átrétegződésének a legtöbb terhét hordozza. A „társadalmi kommunikációs modernizációs para-digma” alapján ugyan a nyelvjárások teljes visszaszorulására lehetne következ-tetni, más szempontok és tényezők azonban, nemkülönben a tapasztalati tények

óvatosságra intenek, illetőleg hosszabb távon is a nyelvjárási nyelvhasználat továbbélése mellett szólnak. Igaz, a globalizációs folyamatok általában nem kedveznek a helyi kultúrák továbbélésének és az irántuk való szélesebb körű érdeklődés megmaradásának sem. Jól érzékelhető ez Magyarországon is, ahol a nyilvánosság főrművein mélyen alulreprezentáltak jelennek meg a népi kultúrával összefüggő tematika. Nálunk az 1980-as évekre tehető a magyar irodalom radikális átalakulása, a posztmodern diadalmas előretörése, s ezzel egy időben, ennek következtében a hagyományok átértékelése, leértékelődése. E tekintetben azonban vannak különbségek az egyes országok között, ugyanis több európai államban „a nemzeti műveltség kánonjaiban a magyarnál jóval kitüntetettebb helye van a népi kultúrának” (Kósa László 2000: 18). Igaz továbbá az is, hogy a bizonyos nyugati országokban a hatvanas évek elején jelentkezett „nyelvjárási hullám” jelenségének és a nyelvjárások továbbélésének magyarázataként a kutatók azt említik, hogy a globalizálódó világban fölértékelődött a regionális nyelvhasználat (népnyelv, nyelvjárások) társadalmijegy-szerepköre mint a szűkebb közösség együvé tartozásának kifejezését, az azonosítás lehetőségét biztosító eszköz (l. Trudgill 1995; MDial. 50–1). Ez azt jelenti, hogy a kutatásban magyarázati lehetőségként szükséges a kommunikációs szempontok mellett jobban érvényesíteni egy társadalomlélektanit is (az „erő – szolidaritás” kritériumot, l. Christen 2004: 13). Megokolt a nyelvváltozat-, illetőleg regiszterváltozatosság tényéből mint antropológiai univerzáléból kiindulnunk, s a „formális-informális”, a „közelség-távolság” kritériumoknak a nyelvhasználat alakításában (nyilvános : családias nyelvhasználat) alapvető fontosságot tulajdonítanunk. További magyarázatként szerepel az, hogy a szóban forgó jelenség annak a nyugati kultúrára jellemző tendenciának a megnyilvánulása, amely az informalitás térnyerésében nyilvánul meg (a tegezés terjedésében, a viselkedés fesztelenebbé válásában, az öltözködés változásában stb., l. például C. Schuppenhauer, I. Werlen in: DialHb. 1.2: 1421; Berthele 2004: 116). Újabb angliai városi nyelvi vizsgálatok azt igazolják, hogy a fiatalság bizonyos hangtani és grammatikai jelenségek eltérő használatával fejezi ki regionális és rétegazonosságát (Cheshire 2002). A kép tehát nagyon is összetett. Az, hogy a népnyelv, a nyelvjárások iránt marad-e, lesz-e érdeklődés társadalmi szinten is, azt elsősorban nem tudományos körök fogják eldönteni. Abban azonban a nyelvvel hivatásszerűen foglalkozóknak (íróknak, tanároknak, kommunikátoroknak, még a nyelvészeknek is) lesz szerepe, hogy milyen válasz születik. A (szűkebb értelemben vett) népnyelvkutatás sorsa viszont kizárólag a nyelvészek kezében van.

3. A népnyelvkutatásnak a fentebb előadottakból következően s a mai nyelvhasználati viszonyokra gondolva szűkebb és tágabb értelmezése is lehetséges. A tágabb és az egyöntetű hagyománytól (a XIX. századtól kezdve Csűry munkásságán keresztül máig) támogatott felfogás szerint a népnyelv kutatása a nyelvjárások kutatását jelenti (beleértve a városi nyelvjárások vizsgálatát is; vö. Bárczi 1941, 1942; Balogh Lajos 1990, Szabó Géza 1990: 53), azaz a népnyelvkutatás a nyelvjáráskutatás szinonimája továbbra is (vö. ehhez a *népnyelv* 2. jelentését). A szűkebb s hagyománytól nem támogatott értelmezés szerint a népnyelvkutatás annak a vizsgálatát jelenti, amit a *népnyelv* 1. jelentése takar. E szerint vizsgálandó e sajátos nyelvhasználati mód egyrészt nyelvi szempontból: milyen nyelvi jelenségek,

elemek használata jellemző rá, milyen a kapcsolata a nyelvjárásokkal, a regionális köznyelviséggel, miben, hogyan nyilvánul meg „népies köznyelv” szerepköre? S vizsgálандó szociopragmatikai szempontból is: kik, milyen nyelvhasználati színtereken, mikor, milyen céllal és hogyan élnek vele, azaz: mennyire köthető a társadalom rétegzettségéhez, kommunikációs helyzetekhez és célokhoz? A népnyelvkutatás mindkét értelemben a dialektológia része (a fogalom szűkebb értelmezése esetén különös tekintettel a dialektológia egyik területére, amelynek szociodialektológia a neve), s természetesen mindkét értelemben használható. (Vö. még a *népnyelv* használatáról a 2. fejezet végén írottakat.)

Népnyelvi jelenségekkel nemcsak a hétköznapi nyelvhasználatban, hanem a szépirodalomban is találkozhatunk. A népnyelvi sajátosságok köznyelvi környezetben való előfordulásával, használatával a stilisztika foglalkozik. A stilisztikai vizsgálatok tárgya a népnyelvi jelenségek stílusesszökként való megjelen(ít)ése (elsősorban a szépirodalomban). Ennek a magyarra vonatkozó szakirodalma tekintélyes, de elsősorban éppen a társadalmi és nyelvhasználati, illetőleg nyelvi mentalitásbeli körülmények változása miatt frissítésre szorul (vö. MDial. 53–55). A „nép” és „nyelve” természetesen a politikai közbeszédben és publicisztikában is elő-előfordul, különösen választások előtt, lásd például: „a nép nyelvét kitartóan és belülről csak egyetlen ember beszélt és beszéli a vezetők közül: Horn. Nem tehet róla, ő ilyen. Ezt tudja, Kádárnak is ez volt az egyik erőssége. Ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a választások le is vannak futva. Hiszen a népnek nemcsak füle, de zsebe is van” (Bolgár György: A nép nyelve. Magyar Hírlap 1997. szept. 6. 7).

Népnyelvi elemeknek az értelmező szótárakba való fölvétele általános gyakorlat. Az ÉKsz.-nak mind az első (1972), mind az új változata (2003) a következő meghatározást követve vett föl népnyelvi lexémákat: „*nép* országszerte ismert népi, népnyelvi; népies (stílusban)” (1548 és XXII), világosan elkülönítve a tájítól, a nyelvjárásitól, a szűkebb körben használatostól („*táj* tájszó; táji, csak egy-két nyelvjárásban élő”: 1549 és XXII). Figyelemre méltó, hogy a köznyelvi értelmező szótárakba a szóban forgó szavak egy része széles elterjedtsége és ismertsége, a tájszótárakba pedig a nyelvjárási beszélőkhöz való szorosabb kötöttsége, illetőleg nem köznyelvi jellege miatt került be. Vö. Pusztai Ferenc: „az értelmező kéziszo-tárak *táj* és *nép* minősítésű elemei többé-kevésbé köztes helyzetűek: a tájszótárakban közlendő, egyértelműen nem köznyelvi és a már egyértelműen köznyelvi, közkeletűek között helyezkednek el” (1996/1997: 121–2). Ezért „az értelmező (kézi)szótárak ne közvetlenül, a tájszótárakból vegyenek át tájszavakat, hanem a szélesebb körben ható reprezentatív nyelvhasználatból” (Pusztai i. m. 121).

Néhány észrevétel: 1) Szabó Géza azt írja: „hagyományos területi változatainknak, a népnyelvnek a dialektológiai vizsgálatba való bevonását melegen ajánlom” (2002: 31). Ha a népnyelv főntebbi értelmezését elfogadjuk, akkor az idézet csak a népnyelvkutatás újabb s szűkebb értelmezésére vonatkozhat, mert eddig a tágabb értelmezés volt érvényben a magyar nyelvtudományban. 2) Ugyanő azon a véleményen van, hogy „az etnolingvisztikai szempontú magyarázat [...] a magyar dialektológia »mostohagyermekének«, a népnyelvnek a kutatása iránt való érdeklődést újraélesztheti, minthogy valójában Csűry Bálint halála óta e széles hori-

zontú kutatás [...] nem működik” (2003: 543). Csűry valóban széles horizontú kutatásként gondolta, tervezte, illetőleg művelte a nyelvjáráskutatást, nála ugyanis a „nép” nyelvének kutatása szerves része volt az egész népélet vizsgálatának. (Vö. Károly Sándor véleményét is: „a nyelvjárás nemcsak mint lokalitás jelentkezik [...], hanem mint a kultúrának egy sajátos formája”: in Szabó Géza, Molnár Zoltán 1982: 118). Csűry számára sem volt azonban külön néprnyelvkutatás és nyelvjáráskutatás! Nála is ugyanazt jelentette e kettő. Az igaz, hogy néprnyelvkutatás a szűkebb értelmezés szerint nem folyik a mai magyar dialektológiában, de nem folyt korábban sem, Csűry idejében sem. Deme joggal írta a nagyatlászról szólván: a szóföldrajzi anyag „óhatatlanul felveti a közös nemzeti nyelv alapszókincsén belül az egyes nyelvjárások regionális alapszókincsének kérdését” (1975: 105). De megemlíthetjük azt is, hogy az Új magyar tájszótár sem indított még e kérdésre választ kereső vizsgálatokat. 3) A néprnyelv és kutatása iránti érdeklődés Szabó Gézától is szóvá tett (2002) lanygulásának több oka is van (l. fentebb). Nálunk eddig három hulláma volt a népiség, s ezzel összefüggésben a néprnyelv iránti érdeklődésnek. Az első a romantika, a népiesség és a nyelvújítás idején volt (Laziczius 1936: 11), a második a XIX. század utolsó harmadában, a harmadik a két világháború közötti falukutató mozgalom idején (ezekre l. fentebb: 2.2. a.). Az bizonyos, hogy az érdeklődés újrakezdésének a nyelvtudomány számára is lenne hozama. 4) Szabó Géza a néprnyelv azon definíciójáról, amely a MDial.-ban (77) olvasható, azt írja: „A néprnyelv fogalmának [...] elmosása nem csupán dialektológiánk ügyét nem szolgálja, hanem a területi nyelvi tagolódásról sem tükröz reális képet” (2002: 32). Ehhez csak annyit, hogy a szándék annak idején sem volt más, mint a mostani tanulmányban: közelebb kerülni a realitáshoz, a mai realitáshoz is, vállalva a fogalmak korábbiaknál pontosabb tisztázásának esetleges buktatóit.

3. Terminológiatörténeti/szótörténeti adatok

1. A néprnyelvvvel összefüggő nyelvészeti fogalmaknak a mai állapotot tükröző meghatározásai:

Népi 1. A néphez tartozó, belőle származó. 2. A parasztsághoz és a hasonló életmódú és hagyományú rétegekhez tartozó, illetve ilyen stílusú (ÉKsz.). Szabó József újabban a népi szemléletmódnak a nyelvjárási szókincsben való tükröződését vizsgálja, s a népi szemléletmódot az ÉKsz.-ban olvasható 2. jelentés szerint értelmezi: a parasztsághoz tartozó, hozzá hasonló életmódú és hagyományú rétegekre jellemző (2002: 19). **Népies** 1. A (paraszti) nép megnyilvánulásainak, hagyományainak sajátosságait utánzó. 2. A (paraszti) nép körében szokásos, ott használt (ÉKsz.). **Néprnyelvi** 1. A néprnyelvből való, azt felidéző, arra emlékeztető (nyelvhasználati mód, nyelvi jelenség). 2. Valamely nyelvjárásból vagy nyelvjárásokból való, azt vagy azokat felidéző, arra vagy azokra emlékeztető (nyelvi jelenség), azzal vagy azokkal foglalkozó (kutató, kutatás, publikáció). **Nyelvjárás** Valamely nyelvnek egy-egy vidéken kialakult, a köznyelvtől többé-kevésbé eltérő változata (ÉKsz., részletesen: MDial. 36). Nyelvjárásban az beszél, aki valamely nyelvjárás

normarendszere szerint beszél. **Nyelvjárási** Valamely nyelvjáráásra vagy a nyelvjáráásokra általában jellemző, abból vagy azokból való (regionális nyelvi jelenség), arra vagy azokra vonatkozó (esemény, tevékenység). **Nyelvjárási** Köznyelvi kontextusban valamely nyelvjáráásra vagy a nyelvjáráásokra általában emlékeztető, ahhoz hasonló, azt felidéző (regionális nyelvi jelenség, nyelvhasználati mód). **Nyelvjárásiasság** Köznyelvi kontextusban megjelenő nyelvjárási nyelvi jelenség (hang, morféma, szó, szerkezet, kifejezés, hanglejtésforma, névadás, nyelvhasználati mód stb.). A nyelvjárásiasságokat stilisztikai célzattal s környezetidéző, esetleg archaizáló szándékkal írók, költők, hangulatkeltés céljából pedig a szórakoztatóipar aktőrei is használták és használják. Nota bene: a nyelvjárási kontextusban megjelenő nyelvjárási jelenség természetesen eleve nem lehet nyelvjárásiasság!

2. A vonatkozó szakszavak első előfordulásainak szövegkörnyezetes szótörténeti adatai:

Népnyelv 1833: „a magyar népnyelv [...] teljes olly lelkes tulajdonságokkal és közmondásokkal, melyekben nagy életbölcsesség van szöve” (NSz.: 1833/1842, Berzsenyi művei II, 361). **Népnyelvbúvárlat** 1936: „A népnyelvi búvárlat módszere” című kötetében írta Csűry: „A magunk rendszeres, beható ismeretének hiánya, mint több fontos téren, a magyar népnyelvbúvárlat [nyelvjáráskutatás] terén is szembetűnő” (10). **Népnyelves** 1872: „a magyar népnyelv jobban fülük ügyébe esik, mint nekünk itt a bár eléggé népes, de kevésbé népnyelves [nyelvjárási] fővárosban” (Nyr. 1: 12). **Népnyelvgyűjtő** 1905: „a legelső rendszeres népnyelvgyűjtőnek [nyelvjárásgyűjtőnek] mondható” (MNY. 1: 295). **Népnyelvhagyomány** 1872: „E kérdéshez a siker teljes reményével csak akkor lehet hozzá szólni, ha egyebek közt a régi nyelvemlékek átkutatva, a népnyelvhagyományok [nyelvjárási sajátosságok] híven, hamisítatlanul már nagyobb részt összegyűjtve leendnek” (Nyr. 1: 295). **Népnyelvi** 1887: „becses népnyelvi [nyelvjárási] szövegek [...] még kiadásra várnak” (Akadémiai Értesítő 78: NSz.). **Népnyelvi búvárlat** 1936: a Magyar Nyelvtudományi Társaság „1905-ben a népnyelvi búvárlatot [nyelvjáráskutatást] is megszervezi” (Csűry 7). **Népnyelvi szótár** 1936: „olyan népnyelvi szótár [nyelvjárási szótár] alkotását tűzte ki célul, mely a finn népnyelv dialektusainak egész szókincsét felölelné, pontosan feltüntetve a szavaknak a különböző nyelvjáráásokban előforduló hangalakját, alaktani jellemzését és jelentéseit, valamint földrajzi elterjedését” (Csűry 17). **Népnyelvkutatás** 1936: „Népnyelvkutatásunk [nyelvjáráskutatásunk] már eddig is sok támasztékot nyújtott pl. A moldvai magyar telepek eredetének megállapításához” (Csűry 15). Vö. még *tájnnyelvkutatás* (1942: Bóka 119). **Népnyelvűség** 1831: „ha a népnyelvűségig nem is, legalább a hibátlanságig felvergődhetek” (1831/1863, Bajza munkái IV, 170: NSz.).

SZAKIRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 2002. Népi értékek, művelődési hagyományok a 20. század első felében. In: Pölöskei szerk. 104–9.
- Auer, Peter 2005. Europe’s sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In: N. Delbecque, J. van der Auwera, D. Geeraerts (eds): *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Berlin, New York. Mouton de Gruyter. 7–42.

- Balassa Iván 2000. Néprajztudomány. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. 115–59.
- Balassa József 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Balassa József 1898. *A magyar nyelvjárások keletkezése*. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája.
- Balázs Géza 2000. A városi népnyelv és a folklór. Az antropológiai nyelvészeti kutatás a városban. In: Szabó G. és Molnár Z. (szerk.): *Nép – nyelv – társadalom*. Szombathely. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai IV. 11–19.
- Balogh Lajos 1988. A nyelvjárások és a nyelvi rendszer. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. sz. 189–93.
- Balogh Lajos 1990. A városi nyelvjárások. In: Szabó Géza (szerk.): *II. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 197–200.
- Bárcki Géza 1941. A városi népnyelv kérdéséhez. *Magyar Népnyelv* III, 70–85.
- Bárcki Géza 1942. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. *Magyar Népnyelv* IV, 71–89.
- Bárcki Géza 1961. Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: Sellő Edit (felelős szerk.): *Stilisztikai tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 62–115.
- Bárcki Géza 1972. A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet. *Magyar Nyelvőr* 257–66.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. In: Szabó Géza (szerk.): 9–20.
- Benkő Loránd 2004. Moldvában, a múlt század közepén. (Adalék a magyar nyelvatlasz történetéhez). In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. sz. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 11–21.
- Berthele, Raphael 2004. Vor lauter Linguisten die Sprache nicht mehr sehen. In: Christen 111–36.
- Besch, Werner et alii l. DialHb.
- Bóka László 1942. Népnyelv, köznyelv, irodalmi nyelv. In: Bóka László: *Tegnaptól máig*. Budapest, 1958. 94–111.
- Cheshire, Jenny 2002. Who We Are and Where We're Going. Language and Identities in the New Europe. In: Gubbins, Paul and Holt, Mike (eds.): *Beyond Boundaries: Language and Identity in Contemporary Europe*. Multilingual Matters 122. Clevedon Hall. Cromwell Press. 19–34.
- Christen, Helen (Hrsg.) 2004. *Dialekt, Regiolekt und Standardsprache im sozialen und zeitlichen Raum*. Wien, Edition Praesens.
- Csalog Zsolt 1993. A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról. In: Fekete Éva (felelős szerk.): *Műltünk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. Budapest, T-Twins Kiadó. 137–44.
- Csúri Bálint 1909. Köznyelv és népnyelv. *Magyar Nyelvőr* 337–43.
- Csúry Bálint 1936. *A népnyelvi búvárlat módszere*. Budapest. A Turul-Szövetség Népkutatói Füzetek. 1. szám.
- Csúry Bálint 1939. Mit akarunk? *Magyar Népnyelv* I, 3–6.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862–1874.
- Dante. *Dante összes művei*. Fordította Mezey László. Budapest, 1962. Magyar Helikon.
- Deme László 1949. *A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása*. Budapest, Kelet-Európai Tudományos Intézet. Különnyomat a *Magyar Népkutatás Kézikönyvéből*. Szerk. Györffy György.
- Deme László 1955a. A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1–25.
- Deme László 1955b. Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 27–82.

- Deme László 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In: Deme László és Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 67–121.
- Deme László 1997. A magyar dialektológia útja. In: Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves*. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 37–49.
- Deme László 1998. Vissza- és előretételezés. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai szimpózium*. Szombathely. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. 324–32.
- DialHb. = Besch, Werner–Knoop, Knoop, Ulrich–Putschke, Wolfgang–Wiegand, Herbert Ernst 1982–1983. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Erster Halbband, 1982. Zweiter Halbband, 1983. Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- ÉKsz. = Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő Pusztai Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2003.
- Erdélyi Lajos 1928. Népnyelvünk behatóbb tanulmányozása tudományos és nemzeti kötelességünk. *Magyar Nyelv* 327–33.
- Gémes Attila é. n. Egy dialektus percepciójáról. Väinö Linna *Ismeretlen katona* című regényében. Kézirat. dolgozat.
- Glatz Ferenc 2002. Magyar fálukutatás és európai történelem. In: Pölöskei (szerk.): 277–82.
- Gombos Gyula 1989. A harmadik út és a népi mozgalom. *HITEL* 3: 17–9.
- Görömbei András 2005. A népiség nem népiesség – Irodalom a nemzetért. *Magyar Nemzet Magazin*. 2005. március 19. 38.
- Grétsy László 1988. A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 85–107.
- Grober-Gluck, Gerda 1982. Die Leistungen der kulturmorphologischen Betrachtungsweise im Rahmen dialektgeographischer Interpretationsverfahren. In: Besch et alii (Hrsg.): 92–113.
- Hajdú Mihály 1980. *A csoportnyelvekről*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Hann, Chris 2005. Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In: Schwarcz et alii (szerk.): 19–35.
- Hofer Tamás 1993. A „népi kultúra” haszna. In: Fekete Éva (felelős szerk.): *Múltunk jövője. Szabadelvek a népi kultúráról*. Budapest, T-Twins Kiadó. 25–31.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Imre Samu 1978. Tudománytörténeti kérdések a magyar dialektológiában. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 30. 131–53.
- Imre Samu (szerk.) 1979. *Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100. sz.
- Cs. Jónás Erzsébet 2003. Szociolingvisztika, dialektológia és fordításstilisztika. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 428–33.
- Juhász Dezső 1992. A mai népnyelv értékei. *Magyar Nyelvőr* 59–64.
- Kelemen József 1936. Nyelvjáráskutatás, népnyelvkutatás. *Népünk és Nyelvünk* 33–41.
- Kiss Jenő 1998. Nyelvjárás és dialektológia. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Eger. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 8–13.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. I. MDial.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Kósa László 1976. *Néphagyományunk évszázadai*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Kósa László 1984. *Hagyomány és közösség. Magyar népi kultúra és társadalom*. Budapest, Kozmosz Könyvek.
- Kósa László 2001. *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* – hatvan év után. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Közgyűlési előadások 1999*. Budapest, MTA. I, 55–61.
- Kósa László 2002. A néprajztudomány és a falukutatás. In: Pölöskei (szerk.): 57–66.
- Krammer Jenő 1970. A svájci német népnyelv mint a műfordítások nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 180–92.
- Laziczius Gyula 1936. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Löffler, Heinrich 1982. Gegenstandskonstitution in der Dialektologie: Sprache und ihre Differenzierungen. In: Besch et alii (Hrsg.): 441–63.
- Makai Imre 1981. Solohov. In: Bart István és Rákos Sándor (szerk.): *A műfordítás ma*. Budapest, Gondolat Kiadó. 566–80.
- MDial. = Magyar dialektológia. Szerk. Kiss Jenő, Budapest, Osiris Kiadó. 2001.
- NLex. = Magyar nagylexikon XIII. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mályusz Elemér 1994. *Népiségtörténet*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- Mitzka, Walter 1943. *Deutsche Mundarten*. Heidelberg.
- Molnár Csikós László 2002. Regionalitás és köznyelvviség napjainkban. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. 189–92.
- H. Nagy Erzsébet 1988. A népnyelv és az irodalmi nyelv találkozása mai emlékező írásokban. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. II, 704–16.
- Németh G. Béla 1970. *Mű és személyiség*. Budapest, Magvető Kiadó.
- NéprLex. = Magyar néprajzi lexikon. 3–4. kötet. Főszerkesztő Ortutay Gyula. 1980, 1981. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Niebaum, Hermann–Macha, Jürgen 1999. *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- NyelvmKk. = Grétsy László és Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. 1980, 1985. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyirkos István 1983. Irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv. *Magyar Nyelvjárások* XXIV: 19–30.
- Nyirkos István 2002. A nyelvjárási norma természetéről. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. V. 219–25.
- Paládi-Kovács Attila 2002a. *Tárgyunk az időben*. Debrecen, Ethnica Kiadás.
- Paládi-Kovács Attila 2002b. A társadalomtudományok és a falukutatás. In: Pölöskei 42–56.
- Paládi-Kovács Attila 2003. *Tájak, népek, népcsoportok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Péntek János 1978. Rendszerszerűség és produktivítás a *Phaseolus* népi terminológiájában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 175–95.
- Péter Mihály 2003. Az orosz prosztorecsije. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 469–72.
- Pölöskei Ferenc szerk. 2002. *A falukutatás fénykora 1930–1937*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Prohászka János 1919. Simonyi és nyelvjárásaink tanulmányozása. *Magyar Nyelvőr* 175–7.
- Pusztai Ferenc 1996/1997. Tájszavak az értelmező kéziszótárakban. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 119–22.

- V. Raisz Rózsa 1998. Népnyelv, nyelvjárás – és Mikszáth. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Eger. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 24–37.
- Schrambke, Renate 2004. Bedeutungswandel einiger Lehnwörter in der Alemannia unter besonderer Berücksichtigung des südwestdeutschen Sprachgebietes. *Dialectologia et Geolinguistica* 68–97.
- Schwarc Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós 2005. *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- Sebestyén Árpád 1972. A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben. *Magyar Nyelvjárások* XVIII, 9–38.
- Sebestyén Árpád 1988. A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről. In: Kiss Jenő, Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 108–19.
- Sebestyén Árpád 1999. III. Dialektológiai szimpozion. *Magyar Nyelvjárások* XXXVI: 143–6.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Budapest, Athenaeum. 2. kiadás.
- Stickel, Gerhard 1997. *Varietäten des Deutschen. Regional- und Umgangssprachen*. Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Szabó Géza 1980. *A magyar nyelvjárások*. Tanárképző Főiskolák. Egységes jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szabó Géza (szerk.) 1990. *II. Dialektológiai szimpozion*. VEAB, Veszprém.
- Szabó Géza, Molnár Zoltán (szerk.) 1982. *Dialektológiai szimpozion*. VEAB Értesítő II. Veszprém.
- Szabó Géza 2002. Dialektológiánk néhány aktuális kérdése. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. 29–33.
- Szabó Géza 2003. Szómagyarázatok az etnolingvisztika ürügyén. *Magyar Nyelvjárások* XLI: 543–548.
- Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttman Miklós (szerk.): 2004. *Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában*. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VI. Szombathely.
- Szabó József 2002. A népi szemléletmód tükröződése a szegedi tájnyelv szóképzésében. *Magyar Nyelv* 140–7.
- Szabó József 2002. A népi szemléletmód tükröződése a szóképzésben (néhány tájszótár alapján). In: Szabó Géza et alii (szerk.): 19–27.
- Szabó József 2003. A népi szemléletmód tükröződése a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió szóképzésében. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szabó Miklós 1993. A népi ideál. In: Fekete Éva (felelős szerk.): *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. Budapest, T-Twins Kiadó. 63–72.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szilágyi Miklós 2002. Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzkutató Intézet – MTA Társadalomkutató Központ. 7–15.
- Szilágyi Miklós 2005. Bevezetesként: az utóparaszti hagyományokról. In: Schwarcz et alii (szerk.): 9–16.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989. Szempontrendszer a szókincs megközelítéséhez. *Magyar Nyelv* 85, 319–27.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz. *Magyar Nyelv* 414–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor–Kugler Nóra (szerk.) 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest, Korona Kiadó.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron Kiadó.
- Trudgill, Peter 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. *Valóság* 1995/11: 107–10.
- Varga József 1991. A népnyelvi és névtani kutatások története a Muravidéken. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetéről*. Budapest. 690–4.
- S. Varga Pál 2002. *A nemzeti irodalom hagyományközösségi paradigmája*. Doktori értekezés tézisei. Debrecen.
- Végh József 1941. Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. *Népiünk és Nyelviünk* 314–43.
- Wacha Imre 1992. A nyelvi rétegződés kérdései. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 49–105.
- Wahrig, Gerhard 1972. *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, Bertelsmann Lexikon-Verlag.
- Wermke, Matthias 1997. Umgangssprachliches im standardsprachlichen Wörterbuch des Deutschen. In: Stickel (Hrsg.): 221–44.
- Wiesinger, Peter 1997. Sprachliche Varietäten – Gestern und Heute. In: Stickel 9–45.
- Zsirai Miklós 1937. *Finnugor rokonságunk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsirai Miklós 1995. *Nyelv és rádió*. Budapest, Magyar Rádió.

Kiss Jenő

SUMMARY

Kiss, Jenő

Popular language and its study

The author's intention is to clarify some uncertainties and issues surrounding the term 'popular language' and the notion it identifies. The paper gives some data and an analysis of the history of research and history of terminology with respect to 'people', 'popular language', and 'the study of popular language' in a Hungarian context. According to an interpretation that corresponds to the linguistic and social facts in present-day Hungarian, a brief definition of 'popular language' is as follows: 1. a) a particular non-standard way of language use (that can be related to level of education and to speech situation): the way of speaking characteristic of speakers of traditional culture and containing primarily dialect-bound phenomena; b) the sum of linguistic features and means of expression characterising that way of speaking. 2. A cover term for regional dialects.

A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközei

A propaganda fogalmának meghatározása

Az utóbbi tizenöt évben a tömegtájékoztatási eszközök fejlődésének köszönhetően az átlagembereknek egyre több információt kell feldolgozniuk. Ebben az időszakban a kereskedelmi és a politikai propaganda olyan fajtái öltöttek formát a nyelvünkben és a kultúránkban, amelyek korábban nem voltak jelen. Ilyenek például a politikai hirdetések és az óriásplakátok. A politikai kommunikációval foglalkozó szakértők között ismeretté vált az az álláspont, hogy a politikusok és

a politikai nézetek ugyanolyan árucikkek, mint az ipari és a szolgáltatási termékek, s ezért ugyanolyan reklámkampányokban népszerűsíthetők, adhatók el (Kiss 2000 és Németh 2000). Felmerül a kérdés: vajon ez az irányzat kifejeződik-e a kereskedelmi és a politikai propaganda eszközeinek hasonlóságában? A kérdés megválaszolásához össze kell hasonlítanunk a kereskedelmi és a politikai propaganda kifejtésekor létrejövő közlési helyzeteket és a hatékony kommunikáció alkalmas fajtáit, valamint az ezeknek megfelelően választott nyelvi eszközöket.

A Magyar értelmező kéziszótár 2003. évi kiadása a következő meghatározást tartalmazza a *propaganda* címszónál:

1. Valamely (politikai) eszme, elmélet terjesztése, hirdetése.
2. Valakinek, valaminek tervszerű népszerűsítése; hírverés, reklámozás.
Gyakran pejoratív: Valakinek, valaminek az érdekében vagy ellene folytatott tervszerű hangulatkeltés (1104).

Pszichológiai értelemben Síklaki István a propagandát a meggyőzés formáinak rendszerében helyezi el. Eszerint a propaganda a meggyőzésnek a tömegek befolyásolására használt formája, amely egy eszmerendszer vagy ideológia elfogadtatását szolgálja, ha kell, hazugsággal, manipulációval (Síklaki 1994: 16).

Síklaki álláspontja szerint a meggyőzés és a manipuláció közötti különbség az, hogy meggyőzés esetén a befolyásolt ember tudatában van a befolyásolásnak, de úgy gondolja, hogy hasznára válik az adott viselkedés, ezért azt önként vállalja. A manipuláció esetében a befolyásolt ember nincs tudatában a befolyásoló szándékának, bár ő is úgy gondolja, hogy az adott magatartás hasznos számára.

A Magyar értelmező kéziszótár a következőképpen határozza meg a *manipuláció* fogalmát:

1. Valaminek a kezelése, valamivel való bánásmód.
2. Ravasz mesterkedés valamely (üzleti) ügyben.
3. A közvéleménynek valamely (politikai) cél érdekében való burkolt befolyásolása (a tömegtájékoztatási eszközök felhasználásával) (2003: 862).

Egy másik definíció alapján a befolyásolás fajtái aszerint is elkülöníthetők, hogy milyen a tartalmuk, illetve, hogy milyen hatást akarnak keltetni a befolyásolt személyben. Így a rábeszélés szimbolikus stratégián alapul, amely a meggyőzni kívánt félben érzelmeket vált ki. A meggyőzés elsősorban észérveken, logikai bizonyításokon nyugvó stratégiákat alkalmaz, és a meggyőzni kívánt fél értelméhez szól (Síklaki 1994: 15). A demagógia a hallgatóság érzelmeire építve valamilyen aktuális cselekvésre mozgósít, ám a meggyőzéssel ellentétben nem célja egy adott nézet tartós megváltoztatása.

A befolyásolás fent említett fajtái az emberi érintkezés bonyolult játszma-jellege miatt gyakran összerosódnak. A kölcsönhatás a befolyásoló és a befolyásolt között a közvetlen emberi kommunikációban létrejön, de a tömegkommunikáció sajátos közlési helyzetet teremt, és ebben egyoldalú a befolyásolási, illetve meggyőzési törekvés is. A közvetlen emberi kommunikációban és a tömegtájékoztató

tatásban megjelenő befolyásolásban azonban közös, hogy céljuk a befolyásolt személy attitűdjének, majd viselkedésének megváltoztatása (Síklaki 1994: 12).

Szociálpszichológiai értelmezésben a propaganda a meggyőzés manipulatív válfaja (Csepeli 1997: 289). A propagandával szemben a befogadó értékrendje ellenálló, de attitűdjei nem. Az attitűd tartalmazza a tárgy iránti érzelmeket, a rá vonatkozó nézeteket, vélekedéseket, valamint a belőle fakadó cselekvési szándékokat és cselekvési tendenciákat. A kognitív pszichológia rendszerében ezek az összetevők sémába vagy mentális reprezentációba szerveződnek (Csepeli 1997: 297 és Síklaki 1994: 25).

A magyar nyelvben a kereskedelmi propaganda kifejezés is használatos 'népszerűsítés, hírverés, reklám' értelemben. A reklám termékekre (árúkra és szolgáltatásokra) vagy eszmékre vonatkozó, azonosítható szponzoroktól származó, meggyőző információk általában fizetett, nonperszonális (nem személyes) kommunikációja (Róka 1998: 352).

A reklám, amely a francia eredetű réclamer, 'elismétel, újra elmond' jelentésű igéből származik, a meggyőző kommunikáció olyan fajtája, amelyet a technikai fejlődés tett lehetővé, sőt, szükségessé: a tömegesen termelt áruk, valamint a tömegesen nyomtatott újságok, a rádió, a televízió, a mozi elterjedése. A fenti meghatározás szerint az, akire a meggyőzés irányul, a reklám esetében tudatában van ennek, és ismeri a meggyőző kommunikáció forrását. Amikor a politikai propaganda reklám formájában jelentkezik – hiszen a reklám eszméket is népszerűsíthet –, a megcélzott közönség szintén tudja, ki az üzenet adója. A reklám elől elzárkózhat a meggyőzendő személy, ám a kevésbé felismerhető politikai propaganda elől nehezen. Amint Róka Jolán rámutat, a politikai propaganda a társadalmi környezet egészét áthatja: szimbólumok segítségével szándékosan manipulálja az emberek viselkedését, attitűdjeit, meggyőződéseit (Róka 1998: 352).

Propaganda alkalmazására akkor nyílik lehetőség, ha egy bizonyos helyzetben a befolyásoló fél információtöbblettel rendelkezik a befolyásolthoz képest. Ám ezt az aszimmetriát elleplezi és a manipuláció eszközték alkalmazva a manipuláltat olyan viselkedésre veszi rá, amelyre a teljes információ birtokában valószínűleg nem volna hajlandó (Csepeli 1997: 378).

A kereskedelmi propaganda eszközei a tömegtájékoztatásban

Környezetünkben a kereskedelmi és a politikai propagandát főként a tömegtájékoztatási eszközök (a televízió, a rádió, a nyomtatott sajtó) juttatják el a befogadók tömegeihez. A szociálpszichológiai kutatások szerint a meggyőzés különösen olyan területeken hatékony, amelyekről a befogadók nem rendelkeznek közvetlen tapasztalattal (Csepeli 1997: 288). Ebből a megállapításból az következne, hogy a kereskedelmi propaganda őszintébb, hiszen a befogadók az árukkal kapcsolatba kerülhetnek, például megkóstolhatják az új gyümölcsös joghurtot, kipróbálhatják az új mosóport, és azonnal észrevehetik, ha a reklám félrevezette őket. Maguk dönthetik el, valóban jóízű-e a joghurt, vagy a korábbinál inkább fehérít-e az új mosópor. A politikai propaganda tartalmának ellenőrzése viszont kevésbé lehet-

séges: kicsi a valószínűsége, hogy a befogadó például személyes beszélgetésben teheti fel kérdéseit és cserélhet véleményt politikai nézetekről egy politikussal. Ráadásul a befogadó még annak megítélésében is befolyásolható, hogy az általa ismert propaganda és az általa tapasztalt gazdasági vagy társadalmi folyamatok összhangban vannak-e.

Ismeretes, hogy a felismert meggyőzési szándékra elhárítással válaszol a legtöbb befogadó (Csepeli 1997: 290). A tévéreklámok idejére csatornát váltanak, a nyomtatott reklámokat sokan átlapozzák, a reklámújságokat kidobják. A politikai hirdetések ellen is védekezhetnek így, például a választásokat megelőző kampányidőszakban. Egy amerikai kutatás azt állítja, hogy a válaszolók többsége úgy véli, a televíziós hirdetések hamis állításokat tartalmaznak (Aronson 1987: 72). Ám a politikai propaganda átszövi az életünket, a társadalom egészét, és a nyelvhasználatban is megmutatkozik. Chouliarakis és Fairclough szerint a nyelv kifejezi a társadalomban működő hatalmi viszonyokat és ideológiát: a segítségével formálni lehet az értékrendet, a társadalmi kapcsolatokat, valamint a jövőre vonatkozó elvárásokat (1999: 4–9).

Hatékonyabb a befolyásolás, ha a közlemény rejtett tartalma olyan következtetésekre kényszeríti a befogadót, amelyek segítségével önmagát győzi meg. A közlemény rejtett tartalmáról így a befogadó könnyebben hiszi el, hogy a saját véleménye. Ráadásul egyes kutatások megállapítják, hogy a kikövetkeztetett információkra jobban emlékezik (Eysenck és Keane 1997: 34). Síklaki István úgy véli: ha a közlő pszichológiai szempontból a meggyőzés centrális útját választja, a meggyőzendő fél mindent végiggondol. Ha azonban a meggyőzés periferiális útját, inkább az érzelmi szempontokra épít, s az üzenet feldolgozása a meggyőzendő fél attitűdjei, előítéletei alapján történik (1994: 46).

1983-ban keletkezett, magyar fordításban 1992-ben megjelent, a reklámról szóló könyvét David Ogilvy így kezdte: „Én a reklámot nem tekintem se művészeti ágának, se szórakoztató műfajnak – szerintem a reklám ismeretközlő eszköz” (1992: 7). A kereskedelmi propaganda készítői és a politikai propagandát közvetítő tömeg-tájékoztatási eszközök munkatársai egyaránt arra hivatkoznak, hogy információt nyújtanak közönségüknek, amellyel megkönnyítik a világban való tájékozódásukat. Valóban mindkettő közül tényeket, ám a tények közötti összefüggéseket már a véleményformálók teremtik meg. Ezek az összefüggések vezetnek el a rejtett tartalomhoz, amelyet a befogadó bont ki és tárol az emlékezetében.

Kutatások bizonyítják, hogy a modern társadalmakban felgyorsult fogyasztás következtében maguknál az árucikkeknekél fontosabbá váltak a szolgáltatások. Így a kereskedelmi reklámozás elmozdult az áruk tulajdonságainak ismertetésétől elvontabb területre: problémákra kínál megoldást ahelyett, hogy nyíltan vásárlásra szólítana fel (Chouliarakis és Fairclough 1999: 77). Már David Ogilvy is így írt a hatásos reklámról: „Ki kell deríteni, milyen szavakat használnak, amikor a témáról beszélgetnek, milyen ismérvek fontosak nekik, s milyen ígéret vetetheti meg velük a legnagyobb valószínűséggel éppen a mi márkánkat” (1992: 11).

Ezeknek a technikai változásoknak a következtében a valóságot helyettesítő képek egyre inkább a valóság érzékelését helyettesítik. A befogadók mind kevésbé

képesek megkülönböztetni a ténylegesen megtapasztalt és a tömegtájékoztató jeltömegéből kiszűrt élményeket.

A politikai marketing a modern kereskedelmi reklámhoz hasonló elven alapul: a tömegeket foglalkoztató problémákat igyekszik felmérni azért, hogy az áruként eladandó politikai irányzatról vagy politikusról azt sugallja: megoldást kínál azokra. A választókért zajló versenyben egy-egy irányzatnak érdeke fűződhet ahhoz, hogy saját képét és politikai nyelvhasználatát bizonyos mértékig összemossa az ellenfélével. Ez különösen abban az esetben alkalmazható módszer, ha az adott irányzat megfelelő médiaháttérrel rendelkezik ahhoz, hogy minél ismeretebbé tegye önmagát. A kereskedelmi propaganda kutatói megállapították: ha minden egyéb feltétel azonos, vagy azonosnak látszik, a vevők az ismerősebb márkanévet választják (Aronson 1987: 73).

A reklámszöveg megalkotásakor ezért fontos szempont, hogy a befogadó számára könnyen érthető és megjegyezhető legyen. A tömörséget szolgálja a képi megjelenítés, amely segít értelmezni a szöveg üzenetét, illetve felerősíti azt. A kép lehet reklámfotó, a termék vagy a gyártó emblémája vagy ezek együttese. Egyes szakértők szerint a jó reklámnak körülbelül két másodperc alatt kell valamilyen benyomást keltenie (Földi 1977: 13). Ilyen gyors hatás csak úgy lehetséges, ha képzettársítások sorát indítja el az olvasóban vagy a nézőben, amelyeket a reklám alkotója hoz kapcsolatba a reklámozott áruval. A képzettársításoknak érzelmi szempontból lehetőleg kellemeseknek kell lenniük, hogy csökkentsék a meggyőzéssel szembeni ellenállást, és segítsék a bevésést.

Szintén ismeretes, hogy a reklám túl gyakori ismétlése a kívánt hatás ellentétéhez vezethet (Földi 1977: 74): a befogadó elveszítheti érdeklődését. Ha ismétlődnie kell a reklámnak, az kis változtatásokkal történjen, hogy a befogadó számára ne váljon unalmassá. Ugyanakkor fontos az állandó márkanév és jelmondat, azaz szlogen, mert ezek teszik állandóvá a termék arculatát.

Két példa a reklámszöveg rejtett tartalmának feltárására

Az alábbiakban megkísérlem kimutatni a rejtett tartalmat a McDonald's két reklámszövegében, hogy bebizonyítsam: a reklámok a különleges közlési helyzet nyújtotta lehetőségeknél erősebben befolyásolják a befogadót a sugallt jelentés segítségével. A hatást nem elsősorban a közhelyszerű reklámszöveg, hanem a kikövetkeztetett rejtett tartalom biztosítja. A szöveg implicit, azaz rejtett tartalmának nevezünk minden olyan információt, amely a szövegben előfeltevésként vagy sugallt jelentésként szerepel, és nincs közvetlen módon vagy nincs részletesen kifejtve (Van Dijk 1988: 64).

A Magyar Nemzetben jelent meg a McDonald's reklámja (MN 2001. 04. 09., 5. o.).

A reklám szövege a következő:

A precízitás nemcsak a svájci órákat jellemzi...

...hanem nálunk a csapatmunkát is. Nem véletlen, hisz a szorgalom és a szervezettség is nagymértékben hozzájárul a jól ismert McDonald's-minőséghez. Nálunk

nem képzelhető el, hogy a sült krumpli hideg, a fagyis folyós, vagy esetleg órákig kell várni az ételre. Tapasztalatunk szerint az egyes munkafolyamatok szerves összehangoltsága és munkatársaink szorgalma elengedhetetlen feltétele a gyors és pontos kiszolgálásnak. Ezért mondhatjuk bátran, hogy nálunk a McDonald's-ban nemcsak jól lehet enni, hanem egyszerűen jó itt lenni.

Minden alkalom jó alkalom.

Az indító mondat az óra járásának megfelelően, kör alakban helyezkedik el a keret felső kétharmadában. Gyermekjátékokra emlékeztető grafikai megoldással két burgonyahasáb jelzi az óra kis- és nagymutatóját. Ez ellensúlyozza, hogy a szövegrészt nehéz elolvasni. Éppen a *svájci órákat* van fejjel lefelé. A két „óra-mutató” erősíti az „óra” jelentés társítását a köralakhoz. Egyúttal felkelti az olvasó érdeklődését: a *nemcsak* módosítószó előfeltevését sugall: „másokat is jellemez a precizitás”. A tagmondat utáni három pont sejteti, hogy a gondolatmenet folytatódik, a hétsoros reklámszöveget kezdő három pont pedig arra utal, hogy itt kereshetjük a folytatást. Kissé zavarja a két tagmondatot összekapcsoló értelmezést, hogy nem választja el őket vessző, holott a helyesírási szabályok szerint ez szükséges volna.

A szöveg több előfeltevést tartalmaz. Az előfeltevés forrása a beszélő, és tartalma a közlés idején talán még nem közös ismeret, de azzá válik a közlési helyzetben, illetve a befogadónak közös háttértudásként el kell ismernie a közlemény értelmezéséhez (Kiefer 2000: 350–1). A reklámszöveg második mondata a közös háttértudás részének, az olvasó által elfogadottnak tünteti fel a szorgalmat és a szervezethez, valamint a jólismertséget. Mintha ez utóbbi szintén a cég szolgáltatásának választása mellett szóló érv lenne. A *McDonald's-minőség* határozott névelővel, előfeltevésként szerepel a szövegben, akár egy állandósult szókapcsolat, holott nem az. Ezt az ellentmondást oldja fel a harmadik tagmondat, amely rejtetten lejárató állítást tartalmaz a konkurenciáról. Az első tagmondatban az igekötő az ige után áll, így a jelentés fókuszába a *nálunk* névmás kerül. A rejtett jelentés: *nálunk* nem fordul elő, de *másoknál* igen, hogy a sült krumpli hideg, a fagyis folyós, vagy esetleg órákig kell várni az ételre. A negyedik mondat megint egy az olvasóra kényszerített „közös háttértudást” tartalmaz a munkafolyamatok szerves összehangoltságáról és a munkatársak szorgalmáról. Mivel ezek nem állítványként szerepelnek, ismert információknak tünteti fel őket a reklámíró, csakúgy, mint a gyors és pontos kiszolgálást.

Érdekes megvizsgálni az utolsó mondat néhány jelentésvonatkozását. Kire utal a többes szám első személyű igerag (*mondhatjuk*) és a helyhatározói névmás többes szám első személyű alakja? Úgy látszik, a McDonald's dolgozóira, illetve a *nálunk* az egyes üzletekre. A második és a harmadik tagmondatban főnévi ige-nevek szerepelnek, amelyek nem fejezik ki a cselekvők számát és személyét. A *nemcsak jól lehet enni* valószínűleg a betérő vendégekre utal. Az *egyszerűen jó itt lenni* tartalmába azonban a munkatársak is beleértendő, hiszen az előző mondat róluk szól.

A Magyar Hírlap 2001. április 2-i számának 10. oldalán megjelent McDonald's-reklám egyszínű kék háttérre fehér és fekete betűkkel nyomtatott; csak a jelmon-

datot és a cég emblémáját emeli ki a lap alján egy sötétkéék csík. A szöveges részben ez olvasható:

Már 1 °C is számít!

Minőség mindenek felett! Nézzük, mit is jelent ez pontosan a McDonald's-ban. Röviden: szigorú szabályok. Kissé bővebben pedig: az alapanyag termeltetésétől egészen a tálcára kerülő késztermékig teljesen szabályozott minőségbiztosítást és -ellenőrzést. Például a közkedvelt sült krumplit pontosan 168 °C-on sütjük, a hamburgerhús grillezésénél pedig a sütőlapnak felül 218 °C-nak, alul viszont 177 °C hőmérsékletűnek kell lennie. De nem szeretnénk tovább untatni a rideg számokkal, hisz a lényeg mégiscsak az, hogy a kedves vendég jól érezze magát nálunk, a szabályok betartása pedig legyen a mi dolgunk.

Minden alkalom jó alkalom.

A téglalap alakú felület kétharmadát foglalja el az indító mondat: *Már 1 °C is számít!* Fölötte egy jégkristály, alatta egy villanyégő, lent hosszabb szöveg. A szöveg három számot tartalmaz, s ezáltal tényszerűnek és tudományosan megalapozottnak látszik (168, 218, 177 °C). Ez a sajtóban általánosan alkalmazott módszer a hitelesség látszatának keltésére.

A szakirodalom szerint a sötét háttérre világos betűkkel nyomtatott szöveget nehezebb elolvasni, mint a világos alapon megjelenő sötét betűket (Ogilvy 1992: 91). Ez lehet az oka, hogy a reklámszöveg zömét fekete betűkkel és a megszokott betűfajttával nyomtatták. Ugyanilyen, talpas betűfajttával szedték az újság híreit; így a reklámszöveg beleillik a lapba: az olvasó szeme akár szórakozottságból is rátéved, még mielőtt a meggyőzéssel szembeni elhárító reakciói működésbe lépnének.

A szöveg hatását csökkenti, hogy a harmadik mondatban hiányzik a tárgy ragja a szabályok szóról. Pedig a negyedik mondat alapján bizonyos, hogy a minőség alkotórészeinek felsorolásába tartozik. A reklámszöveg több előfeltevést tartalmaz. A kezdő mondat *is* módosítószava azt az érzést kelti, mintha egy beszélgetés vagy vita közepén volnánk, és a partner érveit hallgatnánk (*1 °C is számít egyebek mellett*). A *már* szerepe is hasonló: az 1 °C apróság, mégis foglalkozni kell vele. A *közkedvelt sült krumpli* az olvasóval közös háttértudásként szerepelteti a *közkedvelt* jelzőt, mintegy mellékesen, mintha arról már nem volna szükséges meggyőzni az olvasót, hogy a gyorsétterem ételei finomak. Aki végigolvassa a szöveget, csapdába kerül, mert hallgatólagosan el kell fogadnia a jelző igazságát. Ez a helyzet hasonlít az előfeltevés hamisításának nevezett megtévesztési stratégiához. A befogadó tapasztalatának hiányára épít a hőmérsékleti adatokra hivatkozó mondat, hiszen az olvasó egyrészt nem ismerheti ilyen mértékig a cég eljárási szabályait, másrészt pedig nem áll módjában, hogy egy gyorsétterembe betérve ellenőrizze a sütőeszközök hőmérsékletét. A szöveg utolsó mondata a „tudományosság” és a „tényszerűség” látszatát erősíti, visszautalva az első mondatra: *De nem szeretnénk tovább untatni a rideg számokkal*. Ugyanakkor rontja az előzőleg elért hatást, elhitetve az olvasóval, hogy a számára mindez nem elég érdekes, bár a gondoskodó, vendégszerető étterem ügyel a szabályok betartására.

A fentiekből látható, hogy a híres gyorsétteremlánc egyik megvizsgált reklámja sem elsősorban az ott árusított termékeket vagy azok fajtáit, választékát, ízét, árát állítja előtérbe. Inkább a szolgáltatások valamelyikével igyekszik rávenni

a vevőt a betérésre: a garantált minőséggel és a szorgalmas munkatársak jól szervezett munkájával. Nem a konkrét árucikkek, hanem az árucikkek és a cég imázsa, a befogadó képzeletében kialakított képe a meggyőzés eszköze.

A McDonald's két reklámjának példáján bemutatható, hogy a kereskedelmi propaganda felhasználja a meggyőzés eszközeként a sajtó tekintélyét. A sajtó a modern társadalmakban egyes vélemények szerint átvette a bizalmas ismerős szerepét. Valamiféle kollektív tudatot képvisel: ami megjelenik benne, az létezik, ami hiányzik a valóságmodelljéből, az mintha a közösség tudatában sem volna jelen. Ha a reklám úgy tesz, mintha az elhithetni kívánt információk a közösségben már ismertek és elfogadottak volnának, kiküszöböli a befogadó ellenállását. Másrészt a befogadó a saját véleményeként vagy tapasztalataként fog emlékezni a rejtett tartalomról kikövetkeztetett információkra – például, hogy máshol órákig kell várni.

A nyomtatott sajtó hírszövegeiben megjelenő politikai propaganda a kereskedelmi propagandához hasonlóan épít a rejtett tartalomra. A rejtett tartalom szövegbe kódolásának itt is eszközei az előfeltevésben elbújtatott, közös háttértudásként feltüntetett állítások, valamint a megtévesztésnek a pragmatika segítségével feltárt válfajai, a különféle társalgási implikaturák.

A reklám grafikai megjelenését tekintve általában elkülönül az újság hírszövegeitől. Olvasásakor a befogadó tudatában van a meggyőzési szándéknak, és esetleg ellenáll annak. A reklámszövegek beleillenek a társadalomban uralkodó ideológiai áramlatokba és értékrendbe.

A politikai propagandának kevésbé tud ellenállni a befogadó. Akárcsak a reklámok szerzői, a hírszövegek írói is azt a látszatot keltik, hogy tényszerűen információkat közölnek a világról. A témák kiválasztását és a hírek szerkesztését azonban egyaránt befolyásolja a közlő valóságmodellje. A befogadóra való hatás szándéka itt másként jelentkezik, mint a kereskedelmi propaganda esetében. A kereskedelmi propaganda alkotója arról szeretné meggyőzni a befogadót, hogy szüksége van a kínált termékre vagy szolgáltatásra; hogy az megoldást jelent valamilyen problémájára, ezért meg kell vásárolnia. A politikai propaganda azt akarja elérni, hogy a befogadó úgy vélje: az általa közvetített valóságmodell a helyes, vagy legalábbis az elfogadható valóságképek egyike. Elsődleges célja valamilyen attitűd kialakítása, megerősítése vagy megváltoztatása. A politikai propaganda a választási hirdetéseket kivéve nem szólít fel közvetlen cselekvésre, és a hatékonysága nem mérhető úgy az eladott áru vagy szolgáltatás mennyiségével, mint a reklámé. Ez alól kivétel a választás, amikor a szavazatokban kifejeződik a politikai propaganda hatása.

A hírszövegek rejtett tartalma

A társalgási implikaturák fogalma és fajtái

A nyomtatott sajtó hírszövegeiben megjelenő politikai propaganda a kereskedelmi propagandához hasonlóan épít a rejtett tartalomra. A rejtett tartalom szövegbe kódolásának itt is eszközei az előfeltevésben elbújtatott, közös háttértudásként feltüntetett állítások, valamint a megtévesztésnek a pragmatika segítségével feltárt válfajai, a különféle társalgási implikaturák.

A társalgási implikatívák a sugallt jelentés tekintetében rokonságot mutatnak az előfeltevésekkel (Kiefer 2000: 30, 351–2). Herbert H. Clark szerint a társalgási implikatívák megértése nyelven kívüli tudást igényel, és értelmezésüket a közlő és a befogadó közötti adott-új szerződés teszi lehetővé (1997: 380–90). A közlő és a befogadó együttműködését a Paul Grice által megfogalmazott alapelvek határozzák meg (Grice 1997: 213–28).

Grice álláspontja, hogy egy társalgási implikátúra levezetésekor a befogadó a következőkre támaszkodik:

1. a használt szavak hagyományos jelentésére,
2. az együttműködési alapelvre és a megfelelő társalgási maximákra,
3. a megnyilatkozás nyelvi vagy egyéb kontextusára,
4. a háttérismeretek más elemeire, valamint arra, hogy a felsorolt pontokhoz tartozó összes fontos elem mind a közlő, mind a befogadó számára hozzáférhető, és ezt mindketten tudják vagy feltételezik.

A társalgási implikatívák Clark szerint áthidalással jönnek létre: a befogadó egymást követő mondatokat vagy szövegrészeket kapcsol össze a lehető legegyszerűbb összefüggéseket teremtve közöttük. Az egyszerű kapcsolásra való törekvés segít elkerülni, hogy túl sok variáció jöjjön létre. Az adott-új megkülönböztetés a közlemény értelmezése során pragmatikai funkciót tölt be: a közlőnek úgy kell felépítenie közleményeit, hogy az adott információ olyan legyen, amit a befogadó valószínűleg már ismer, az új információ pedig olyan, amelyet feltételezhetően nem. Egy mondat vagy szövegrész feldolgozásakor a befogadó a memóriájában visszafelé keres, és amikor rábukkan a szöveggörnyezetbe és a közlési helyzetbe illő információra, azt az értelmezendő mondat vagy szövegrész antecedensének, azaz előzményének tekinti. A befogadó ezután az általa kikövetkeztetett összefüggést úgy helyezi el a memóriájában, mint amit a közlő állítani akart. Clark úgy véli, hogy az áthidalás, vagyis az implikatívák létrehozása a megértés folyamatának kötelező része. Az alábbi áthidalási típusokat, azaz implikatívátípusokat különbözteti meg:

1. **Közvetlen referencia.** Az adott információ közvetlenül utal egy említett tárgyra, eseményre vagy állapotra.

Az RTL Klub Híradójában elhangzott, hogy Torgyán Józsefnek három hete nem gyomorrontása, hanem enyhe lefolyású agyvérzése volt. Torgyánné Cseh Mária cáfolta ezt a hírt (MH 2001. 04. 19., 4. o.).

Az ezt a hírt antecedense az enyhe lefolyású agyvérzése, tehát a befogadó így értelmezi.

2. **Közvetett utalás asszociáció révén.** Az adott információnak, az antecedensnek lehet olyan része, amelyről közvetlenül nem történik említés, de kapcsolódik a megnevezett tárgyhoz, eseményhez vagy szituációhoz.

Kiszivárgott hírek szerint a frakcióból még sokan nem döntöttek, melyik rendezvényen vegyenek részt. Egyes miniszterek szeretnék elkerülni a nyílt színvallást (MH 2001. 04. 20., 4. o.).

Az egyes miniszterek a frakció tagjaiként értelmezhetők. Az is következik ebből, hogy ugyanazon politikai csoportosuláshoz tartoznak. A *nyílt színvallás* antecedense a *rendezvényen való részvétel*. Ezek szerint olyan politikai rendezvényről van szó, amelynek része a *nyílt színvallás*.

3. Közvetett utalás jellemzéssel. Az adott információ gyakran egy szerepet jellemez, amelyet valaki burkoltan játszik egy korábban említett eseményben vagy körülményben.

Úgy hallottam, 2000–5000 forint a tarifa, amit a Jóska ki tud fizetni, amíg nála van a kulcs a párt pénzéhez (Idézet Lányi Zsolttól. MH 2001. 04. 17., 4. o.).

A Jóska közvetlen referenciával Torgyán Józsefre utal. Az *amíg nála van a kulcs a párt pénzéhez* Torgyánt a hivatalával visszaélő, a pártkasszát hűtlenül kezelő politikus szerepében mutatja be.

4. Indokok, okok, egybeesések és következmények.

Torgyán arról is szólt, hogy Orbán Viktor kétszer is felkereste a kórházban, de nem sikerült beszélniük. Horn Gyula látogatásáról pedig azt mondta, hogy több mint egy órán át beszéltek, de nem esett szó pártjaik együttműködéséről (MN 2001. 04. 09., 3. o.).

Implikátúra: Torgyán és Orbán nem beszélnek egymással, pedig Orbán békülne. Torgyán és Horn álláspontja viszont közeledik, s talán pártjaik együttműködését is mérlegelik. (Előzmény – következmény.)

A politikus mentelmi jogának felfüggesztését még nem kezdeményezték. A KEHI közben újabb feljelentéseket tesz az FVM cégei körül észlelt visszaélések miatt (MN 2001. 05. 26., 3. o.).

Implikátúra: A politikus bűncselekmények elkövetésével vádolható. Ez az oka, hogy a KEHI feljelentéseket tesz az FVM cégeinek ügyében. (Ok – okozat.)

A társalgási implikátúrák a fentiek alapján egyrészt a nyelvi gazdaságosságot szolgálják. Az újsághíreknek rövideknek és tömöreknek kell lenniük, ezért a közlő a befogadó háttérismereteire, előzetes ismereteire támaszkodik. Másrészt az implikátúrák alkalmasak a rejtett, a sugallt jelentés közvetítésére. A sugallt állítást a közlőnek nem kell érvekkel alátámasztania, mégis beépül a befogadó emlékezetébe. A közlőnek nem kell a rejtett tartalomért felelősséget vállalnia. Egy sajtóperben például letagadhatja, a felperesnek pedig nagyon nehéz bizonyítania. A közlőnek az említett okok miatt még azt sem kell beismernie, hogy propagandát folytatott valamilyen ügyben: manipulációs célja nem lepleződik le.

A megtévesztés fajtái pragmatikai szempontból

A propaganda rejtett tartalmának vizsgálatakor szükséges megnézni, hogy a valóság eseményeiről tudósító sajtó alkalmaz-e megtévesztési technikákat, amikor elrendezi a valóságra vonatkozó részleteket. Vincent és Castelfranchi tanulmánya (1980: 749–79) pragmatikai szempontból vizsgálja, hogy a közlemények igazságtartalmától függetlenül milyen nyelvi formák utalhatnak a közlő megtévesztő szándékára. A megtévesztés a feltételezett cselekvőkre, a szándékokra és a célkitűzésekre vonatkozik. A megtévesztés nyelvi eszközeinek kutatása nem foglalja magában az állítások valóságtartalmának vizsgálatát és azt az esetet, amikor

a közlemények nem a közlő szándéka miatt válnak megtévesztőekké. A megtévesztés nyelvi eszközei vizsgálhatók azonban, ha a közlő tudatosan olyan nyelvi formában közöl valamit, hogy a szándékának megfelelő, hamis következtetésekre készítse a befogadót. A hamisság és a megtévesztés nem volna leírható a mondat jelentésének részeként, de pragmatikai keretben kimutatható a meghatározott társadalmi és pszichológiai környezetben létrehozott közlemény jelentésének részeként.

A megtévesztés nyelvi eszközeinek vizsgálata összetett feladat, mert megtévesztés csak a közlő és a befogadó interakciójában jöhet létre. A dolgozatnak a meggyőzésről szóló első részében utaltam arra, hogy a közlő és a befogadó egymáshoz és a közlési körülményekhez alkalmazkodva és ismereteikre építve különféle szándékokat tulajdonítanak egymásnak: a közlő azt hangsúlyozza, hogy információt ad, vagy hogy ésszerű indokok alapján szeretné rávenni a befogadót valamilyen cselekvésre vagy valamilyen álláspont elfogadására. Ha a befogadó azt hiszi, hogy a közlő meg akarja győzni a maga igazáról, gyakran elhárító magatartást tanúsít. A megtévesztő technikát alkalmazó közlőnek arról vannak feltételezésesei, hogy a befogadó milyen szándékokat és célokat tulajdonít neki. A közlő a közleménnyel elfedi a tulajdonképpeni célját, s így megfosztja a befogadót egy olyan érvrendszer felépítésétől, amely rávezethetné a közlő valódi céljára. Mivel azonban a fentiek alapján a megtévesztő jelentés létrejött a kontextustól függ, konvencionalizálódott fajtái a kontextus alapján meghatározhatók.

Beaugrande és Dressler szerint (2000) a szöveg létrehozását hierarchikusan elrendezett célok vezérlik, amelyek egy része a megértéskor nyilvánvaló lesz a befogadó számára is. Ám a megtévesztés során a közlő végső célja a befogadó előtt rejtve marad. A szövegalkotó közölt célja tehát eltér a szövegalkotó közlési céljától, és ezt eltitkolja a befogadó elől. A társadalomban az együttműködés alapja az volna, ha a beszédpartnerek megosztanák egymással a lényeges és a közlési szándéknak megfelelő információt. A társadalmi cselekvés agresszívvá válik, ha a társadalom többi tagját akadályozza célja elérésében. A megtévesztés ebben az értelemben agresszív cselekedet, mert megakadályozza, hogy a közlemény befogadója a számára fontos információkhoz jusson, miközben azt hiszi, hogy a közlő az együttműködés szellemében valódi információt ad át neki.

A közlemények magasabb céljait a befogadó általában a természetes, a konvencionális és a társalgási implikaturák alapján következteti ki. A megtévesztő közlemény célja, hogy a befogadót hamis következtetésre juttassa. Az is megtévesztés, amikor a közlő eltitkolja az igazságot vagy annak egy részét, továbbá amikor a befogadóval lényegtelen információt közöl, hiszen ezek is téves következtetésre vezetik a befogadót.

Az alábbiakban a megtévesztés néhány típusát sorolom fel az említett tanulmány alapján, példákkal alátámasztva. Mivel a propaganda közleményeinek igazságtartalmát nem áll módomban vizsgálni, a hamisítás, a színészkedés és a nyílt hazugság eseteivel itt nem foglalkozom. Ezt a három esetet Vincent és Castelfranchi a megtévesztés egyszerű stratégiáinak nevezi.

Az indirekt megtévesztési stratégiák és a társalgási implikatívák összefüggése

Az indirekt megtévesztési stratégiák feltárására alkalmazhatók a társalgási implikatívák. Az indirekt megtévesztési stratégiák közlési céljai közül legalább az egyik megtévesztő. A közlő a megtévesztést úgy éri el, hogy valós információt közöl, ám olyan implikatívákkal, amelyek az ő rejtett céljainak megfelelő következtetéseket sugallják a befogadónak. Az indirekt megtévesztési stratégiák a következők:

- 1. Az indirekt hazugság.** A közlemény alapja igaz, de hamis következtetésekre juttatja a befogadót,

Horn Gyula kérdésünkre kijelentette: szerinte szó sem lehet együttműködésről a Torgyán József vezette FKGP és az MSZP között. Arról nem nyilatkozott, hogy új vezetés mellett köthetnének-e szövetséget a kiscsárdákkal (MH 2001. 04. 06., 4. o.).

A példából nem derül ki, hogy az újságíró feltette-e a kérdést: Együttműködne-e az MSZP egy új vezetésű FKGP-vel? Lehet, hogy csak a saját gondolatát fűzte a politikusnak az eredeti kérdésre adott válaszához. Ez utóbbi esetben is valóságos információt közöl, csak elhallgatja, hogy a politikus azért nem nyilatkozott a témáról, mert nem tettek fel neki ilyen kérdést. Az olvasó azonban arra a következtetésre juthat, hogy az MSZP politikusa komolyan foglalkozik az együttműködéssel, csak titkolni szeretné.

- 2. Az inszinuáció.** A közlemény szándékosan, de rejtetten negatív értékelést sugall.

A politikus mentelmi jogának felfüggesztését még nem kezdeményezték. A KEHI közben újabb feljelentéseket tesz az FVM cégei körül észlelt visszaélések miatt (MN 2001. 05. 20., 3. o.).

A két mondat előfeltevései (még nem kezdeményezték, de lehet, hogy kezdeményezik, valamint újabb feljelentéseket tesz, tehát már tett feljelentéseket) és egymás utáni megjelenésük azt sugallják, hogy az említett politikus ügyei miatt tesz újabb feljelentéseket a KEHI.

Szabadi Béla mentelmi jogának kikérése egyben mások jelképes kikérését is jelentené – vélekedik Keller László, az MSZP frakcióvezető-helyettese (MH 2001. 04. 11., 4. o.).

A mondat azt sugallja, hogy a többi politikus is bűncselekményeket követett el, amelyekért felelősségre kellene vonni őket.

- 3. A titkolózás.** A közlő azt sejteti, hogy valamit kimondatlanul hagy, de irányítja a befogadót, hogy kikövetkeztesse ezt az információt.

A volt államtitkár nem árulta el, hogy magánszemélytől vagy banktól vett fel hitelt a ház vásárlásához, csak annyit mondott, jelentős kölcsönre volt

szüksége. Arról sem nyilatkozott lapunknak, hogy vagyonynyilatkozatában mi szerepel, s miként derül ki a vagyongyarapodás. Kijelentette, hétfőn nyilvánosságra kerül minden az anyagi helyzetéről, amikor a vagyonynyilatkozatokba bárki betekinthez (MH 2001. 04. 20., 4. o.).

A szövegrész első két mondata a fenti 1. ponthoz tartozhatna, mivel az ottani példához hasonlóan nem derül ki belőle, hogy a vagyonynyilatkozatról és a vagyongyarapodásról szóló kérdést feltette-e az újságíró, és a politikus megtagadta-e a választ. Ha az újságíró nem tett fel ilyen kérdést, akkor a saját megállapítását kapcsolta hozzá a politikusnak a kölcsönről szóló feleletéhez. A harmadik mondat bizonyára azt tartalmazza, amit a politikus mondott (*Kijelentette*). A második mondat miatt azonban a szöveg implikaturája az lesz, hogy a politikus eltitkol valamit az ingatlanvásárlásával kapcsolatban, mert az pénzügyi szempontból törvénytelen. Így a befogadó arra a következtetésre jut, hogy a politikusnak gyanús pénzügyei vannak.

- 4. Féligazság közlése.** A közlő a valós információnak csak egy részét adja tovább, a többit azonban elhallgatja, vagy csak céloz rá. Így a befogadó következtetéseit irányítani tudja.

Koalíciós körökből származó hírek szerint Torgyán három hét múlva a függetlenek között foglal helyet. Az is jelent valamit, hogy a kormányfő hallgat, miközben két minisztere a nyilvánosság előtt méltatlan helyzetbe került, amit viszont végignézett két államtitkár (MH 2001. 05. 10., 4. o.).

A második mondat azt sejteti, hogy valamit titkolnak a koalíciós partnerek, ami pedig a koalíció széteséséhez vezethet: a miniszterelnök és Torgyán között súlyos ellentét lehet. A közlő minderre csak céloz, továbbá azt sem fejt ki, miért tartja méltatlannak két miniszter helyzetét.

- 5. Előfeltevés hamisítása.** A közlemény előfeltevése nem érvényes, de a közlő úgy tesz, mintha általánosan elfogadott lenne, mintha a közös háttér tudás része lenne.

Történelmi eseményre készülődik a Független Kisgazdapárt nagyválasztmányának és országos nagygyűlésének küldöthada, hiszen ma már mindenki előtt világos, hogy a Fidesz elhatározta, az FKGP-t éppúgy megsemmisíti, mint ahogy megsemmisítette négy évvel korábban, az 1998-as választásokat megelőzően a Kereszténydemokrata Néppártot is – olvasható a Kisgazdapárt honlapján. Ahhoz, hogy a kétpólusú politikai rendszert a Fidesz kialakíthassa, mindenképpen szükség van arra, hogy lefejezze az FKGP-t, és Torgyán József helyére egy olyan személyt ültessen, aki a kisgazdapártot szétveri, ugyanazon forgatókönyv alapján, mint ahogy az a KDNP esetében is történt – áll az aláírás nélküli cikkben, amely a Kis Újság mai számában jelenik meg (MH 2001. 04. 27., 4. o.)

A szövegrészlet két olyan előfeltevést tartalmaz, amelyek a befogadó háttértudásának valószínűleg nem részei, a közlő mégis úgy tesz, mintha általánosan elfogadott vélekedések lennének: 1. a Fidesz semmisítette meg a KDNP-t, és 2. megsemmisíteni készül az FKGP-t is. Egyik állítás sincs alátámasztva, ám a szövegalkotó úgy tesz, mintha tartalmuk az olvasó számára is magától értetődő lenne.

Szerinte a reformfolyamatok akkor kezdődtek, amikor nem egészítette ki a gödi elnökségi ülés határozatainak jegyzőkönyvét egy meg nem született döntéssel (MH 2001. 04. 25., 4. o.).

Ez a szövegrész besorolható a 2. **inszinuáció** és a 3. **titkolózás** pontok példái közé is. Előfeltevései a következők: 1. a reformfolyamatok kapcsolatban állnak valamilyen szabálytalansággal, 2. valaki meg akarta hamisítani a jegyzőkönyvet, 3. egy olyan döntést akart a jegyzőkönyvek kiegészítéseként beírni, amely korábban nem született meg. Inszinuáció: valaki megpróbálta az illető politikust rávenni, hogy hamisítsa meg a jegyzőkönyvet. Titkolózás: 1. a közlő nem tudatja, ki volt az, pontosan mely határozatokról volt szó, és mi lett volna a meghamisított döntés, továbbá 2. nem világos, hogy a reformfolyamatokat az elmozdítani kívánt pártelnök kezdeményezte vagy éppen az eltávolítását szorgalmazó csoport.

6. Szándékos kétértelműség. A közleménynek két lehetséges értelmezése van. A közlő hagyja, hogy a befogadó esetleg hamis információt következtessen ki.

Torgyán kijelentette: a Fidesz többször megszegte a koalíciós szerződést, Orbán Viktor azzal, hogy semmibe veszi a koalíciós partner kérését, súlyosan veszélyezteti a demokráciát, de az FKGP ennek ellenére nem lép ki a koalícióból (MH 2001. 05. 11., 4. o.).

Az utolsó tagmondat kétféle előzményhez kapcsolható a többszörösen összetett mondaton belül. Eszerint kétféle értelmezés lehetséges: 1. A Fidesz többször megszegte a koalíciós szerződést, de az FKGP nem lép ki a koalícióból. Így az FKGP áldozatot hoz a koalíció fennmaradása érdekében. 2. Orbán Viktor súlyosan veszélyezteti a demokráciát, de az FKGP nem lép ki a koalícióból. Tehát az FKGP nem ellenzi, hogy a demokráciát veszélyeztessék. Az értelmezést meghatározzák a befogadónak az említett politikai pártokról szerzett korábbi ismeretei, valamint a már kialakult érzelmi viszonyulása.

Balogh Gyula elmondta, a Kis Újságban megjelent Fidesz lefejezési elméletét Torgyán József először akkor vetette fel, amikor a Béla Király úton megfosztották miniszterségétől. Kövér László, a Fidesz elnöke, akkor csak annyit mondott Torgyánnak, hogy a saját pártjában nézzen körül. Balogh mindezek ellenére ott lesz Cegléden, nem hagyja cserben embereit. Reméli, többen lesznek kívül, mint belül (MH 2001. 04. 28., 4. o.).

Az idézőjel hiánya miatt ebből a szövegrészből nem egyértelmű, hogy a második mondat még a Balogh Gyula által elmondottakat tartalmazza-e, vagy az újságíró saját értesülését közli. Ez a mondat az előzménnyel összekapcsolva azt sugallja, hogy Torgyán hatalmi pozíciójának megrendülése és vádjai összefüggésben állnak. Mivel azonban a negyedik mondat ismét Baloghra utal közlőként (*Reméli, többen lesznek kívül, mint belül*), az olvasó feltételezheti, hogy a közlemény egésze tőle származik. Ha ez így van, akkor egy, Balogh szerepével kapcsolatos implikátúra is megállapítható: *Balogh mindezek ellenére ott lesz Cegléden, nem hagyja cserben embereit*. Szövegbeli előzménye ebben az esetben a *saját pártjában nézzen körül* (lásd fentebb az áthidalási típusok közül a közvetlen referenciát). Ilyen értelmezéssel azonban Balogh és Torgyán, illetve Kövér egyaránt negatív színben tűnnek fel a következő implikátúrák miatt: 1. Kövér megalapozottan vagy alaptalanul rossz hírbe hozta Baloghot és másokat, ám ők az erkölcsi szempontokat figyelmen kívül hagyva továbbra is folytatják tevékenységüket. 2. Az FKGP-ben politikai zűrzavar van, amelynek Balogh és az emberei az előidézői még akkor is, ha Kövér alaptalanul vádolta meg a pártot. Bármilyen sugallt tartalmat következtet ki az olvasó, az FKGP-re nézve elítélő megállapításokra jut.

7. **Ködösítés.** A közlő feltételezi, hogy a befogadó nem lesz képes megérteni a közleménye teljes tartalmát. Például a közlő eufemizmusokat használ a kellemetlen információk elleplezésére, vagy szakzsargonban beszél, és túlságosan bonyolultan fogalmaz. Így azt a látszatot kelti, mintha szakszerűen és körültekintően közölt volna valamit a befogadóval. Vincent és Castelfranchi ezt a jelenséget verbális terrorizmusnak nevezik. A közlő úgy akadályozza meg a befogadót az információhoz jutásban, illetve az ahhoz vezető következtetések levonásában, hogy az információhiányért a befogadó érzi magát felelősnek. Azt hiszi, a hiányzó szakmai ismeretei miatt nem érti a szakzsargont, vagy a hiányos műveltsége az oka, hogy nem érti a túlbonyolított szöveget. Ismeretes, hogy Torgyán József a pártból való kizárása és a kiscsapat frakció parlamenti szétszakadása után a Legfelsőbb Bírósághoz fordult a határozatok megsemmisítését kérve. A Magyar Hírlap 2001. május 31-i száma *Torgyán-ítélet: megbírságozhatják a T. Ház elnökét?* címmel írt az esetről és a jogi lehetőségekről. A szöveg egésze példa lehet a ködösítés technikájára, mivel azt sugallja, hogy az Országgyűlés elnöke és maga az Országgyűlés pénzbírsággal sújtható, illetve hogy kártalommal érvényt lehetne szerezni valamilyen bírósági ítéletnek az Országgyűlésben. Ez a fenti példákhoz hasonlóan egy bekezdésnyi szövegrésszel bemutatható:

A végrehajtást kérésre a bíróság rendeli el. A jogszabály úgy szól, hogy „amennyiben a végrehajtás meghatározott cselekmény elvégzésére vagy meghatározott magatartásra, tűrésre irányul, a bíróság a kötelezettet önkéntes teljesítésre hívja fel”. Ha Torgyán József, Pallag László és Pancza István valóban kéri a végrehajtást, a bíróságnak először azt kell megvizsgálnia,

hogy ki a kötelezett. A perben alperesként szereplő kiskazdapárt – amely vajmi keveset tehet az ítélet teljesítéséért –, vagy esetleg az Országgyűlés, amely valójában érvényt szerezhet a döntésnek (MH 2001. 05. 31., 1. o.).

A szövegrész az átlagolvasó számára, mivel jogi szövegből származó idézet, a szakkifejezések miatt (*végrehajtás, kötelezett, per, alperes*) bonyolult. Ugyanakkor az alapkérdésre nem ad választ: eljárhat-e a bíróság országgyűlési ügyekben vagy egy politikai párt belső ügyeiben?

Szakértők szerint viszont amennyiben a képviselőcsoport az Országgyűlés része, akkor megkövetelhető, hogy hajtsa végre a frakciódöntést megsemmisítő ítéletet. Az ítélet ugyanis jogerős. Ha az önálló szervezetnek, jogi személynek nem minősülő pártfrakciók minden kontroll nélkül, tetszés szerint hozhatnák akár önkényes, jogsértő határozataikat is, az már a jogállam létét kérdőjelezné meg.

A végrehajtói kamara elnökének álláspontja szerint, ha a bíróság elrendeli a végrehajtást, a végrehajtó legfeljebb 100 ezer forinttal sújthatja a törvényhozást és elnökét. Mivel azonban az Országgyűlés tavaly decemberben módosította a végrehajtási törvényt, ez év szeptember elsejétől az összeg esetenként elérheti az 500 ezer forintot. A bírságolás ismételhető.

A bíróság elrendelheti karhatalom igénybevételét is. Ez azonban ilyen ügyekben is csak végső eszközként jöhet számításba – hangsúlyozta Krejniker Miklós, a kamara elnöke (MH 2001. 05. 31., 4. o.).

Az első bekezdés harmadik mondata azt sugallja, hogy az FKGP-ben és az Országgyűlésben történtek a jogállamot veszélyeztetik. A szövegrész utolsó bekezdésének utolsó mondata azt az előfeltevést tartalmazza, hogy *ilyen ügyek* már előfordultak, és hogy a karhatalmi végrehajtásnak most is lehetne szerepe. Az *ilyen ügyek* szerkezet kétféle előzményre utalhat vissza: 1. a szöveg egészére, és akkor referenciális kapcsolatban van a Kiskazdapárt perével, illetve 2. az utolsó bekezdés utolsó előtti mondatára, és akkor az olyan esetekre vonatkozik, amelyekben a bíróság karhatalom igénybevételét rendelte el. Azt azonban nem tudja meg az olvasó, hogyan történne egy ítéletnek a karhatalommal való végrehajtása egy politikai pártban vagy az Országgyűlésben.

A hírszövegből tehát az olvasó tulajdonképpen nem jut információkhoz, nem vonhat le a valóságos körülményekről szóló következtetéseket. A politikusoknak és az Országgyűlésnek a szerepeltetése ilyen kontextusban inszINUÁCIÓ, az olvasóban pedig valószínűleg megbotránkozást kelt.

Összefoglalva

A meggyőző hatás akkor jelentős, ha a meggyőzendő személy a viselkedésének okát nem keresheti kívül, a környezetében, más emberben vagy a szituáció kényszerítő hatalmában, hanem csak önmagában – fogalmaz az attribúcióelmélet (Siklaci 1994: 38). A társalgási implikaturák összefüggésbe hozhatók a pragma-

tikai jelentésen alapuló megtévesztési stratégiákkal. A propagandában azért előnyösek, mert tartalmukat mindig a befogadónak kell kikövetkeztetnie. Így a befogadó azt hiszi, az átvett érzelmi viszonyulást önmaga alakította ki, a neki sugallt jelentés pedig tényszerű információ. A befogadó önmeggyőzése hatásosabb és tartósabb, mint a nyílt propaganda hatása. Az implikaturák létrejöttét és tartalmát nagyon nehéz bizonyítani egy esetleges helyreigazítási vagy rágalmazási perben. Ráadásul, ha a propaganda célpontjaként szereplő fél megfogalmazza, nyelvi formába önti a sugallt állítást, önmaga terjeszti, és a közvélemény esetleg úgy fog rá emlékezni, hogy igaznak kell lennie, hiszen ő maga közölte.

A kereskedelmi és a politikai propaganda nyelvi eszközeinek összehasonlítása

A fentiek ismeretében megállapítható, hogy a kereskedelmi és a politikai propaganda egyaránt azt a látszatot kelti, hogy a közlés célja információk közvetítése. A kereskedelmi propaganda nagyobb mértékben támaszkodik a képszerű megjelenítésre. A reklámszöveg terjedelmét a gyors hatásra való törekvés korlátozza, ugyanakkor a változatos grafikai kép, az emblémák és a jelmondatok asszociációk sorát indítják el, meghosszabbítva a reklám hatását. A kereskedelmi propaganda funkcióját tekintve mind a közlő, mind a befogadó tudatában van a befolyásolási kísérletnek. A közlő úgy tesz, mintha ésszerű szempontok alapján próbálná meggyőzni a befogadót, pedig érzelmek keltésével, illetve a reklámszövegbe kódolt rejtett tartalom segítségével igyekszik manipulálni. A vizsgált reklámszövegekben például az előfeltevések alkalmasak voltak a konkurencia előnytelen színben való feltüntetésére. Mivel azonban az ilyen állítások nem voltak nyíltan megfogalmazva a szövegben, a közlőnek nem kell érte felelősséget vállalnia, a befogadó pedig esetleg nem emlékszik rá, hogy az információ a közvetlen tapasztalatából származik-e, vagy sugalmazták neki.

A politikai propaganda a sajtóban a hírszövegeket is áthatja. Ez lehet a közlő részéről szándékos, de fakadhat abból, hogy a közlő a saját attitűdjének megfelelően értékeli az eseményeket, és viszonyulását a hírszövegbe kódolja. Az elemzett példákban látható, hogy a hírszövegekben a politikai propagandának leginkább a rejtett tartalomra és a megtévesztés nyelvi eszközeire kell építenie. Ennek oka lehet, hogy a sajtónak érdeke elhíttetni a befogadóval, hogy a valóság fontos eseményeit, a tényeket közvetíti neki, különben a befogadó elhárító reakciója nehezítené a propaganda hatását. A politikai propaganda közlője tehát eltitkolja befolyásolási szándékát, pedig alkalmazza a meggyőzés és a rábeszélés eszközeit: a kereskedelmi propagandához hasonlóan sugallt állításokat foglal a rejtett tartalomba. A politikai propaganda a befogadó számára kevésbé felismerhető, mint a kereskedelmi, ezért nagyobb lehetőséget ad a befogadó manipulálására.

SZAKIRODALOM

- Aronson, Elliot 1987. *A társas lény*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
- Beaugrande, Robert de – Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina.
- Clark, Herbert C. 1997. Az áthidalás. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 380–90.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark. T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fairclough, Norman – Chouliaraki, Lilie 1999. *Discourse in Late Modernity*. Rethinking Critical Discourse Analysis. Edinburgh University Press.
- Földi Katalin 1974. *Reklámpszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Földi Katalin 1977. *A reklám lélektana*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 213–27.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentésemélet*. Corvina.
- Kiss Balázs 2000. Viták és álláspontok a marketing politikára való alkalmazhatóságáról. In: Kiss Balázs (szerk.): *Politikai kommunikáció*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 103–16.
- Németh Erzsébet 2000. A politikai kommunikáció marketingje. In: Kiss Balázs (szerk.): *Politikai kommunikáció*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 284–299.
- Ogilvy, David 1992. *Ogilvy a reklámról*. Park Könyvkiadó, Budapest.
- Róka Jolán 1998. A reklámról történeti távlatokban. In: Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 351–73.
- Síklaki István 1994. *A meggyőzés pszichológiája*. Scientia Humana, Budapest.
- Van Dijk, Teun A. 1988. *News As Discourse*. Lawrence Erlbaum Associates inc.
- Vincent, Jocelyne M. – Castelfranchi, Cristiano 1981. On the art of deception: How to lie while saying the truth. In: Parret, Herman – Sbisá, Marina – Verschueren, Jef (ed.): *Possibilities and limitations of Pragmatics*. Amsterdam, John Benjamin B. V., 749–79.

Jakusné Harnos Éva

SUMMARY

Jakusné Harnos, Éva

The linguistic tools of commercial and political propaganda

This paper states that propaganda, whether it is commercial or political, capitalizes on the hidden contents of texts. Advertisers hide their claims discrediting their competitors or praising their own services in presuppositions that are represented as shared background knowledge. The receivers are normally aware of the attempts at influencing them.

Political propaganda produces an effect by the help of hidden contents found in news items, too. The receivers are unaware of the attempts of influencing them or of the fact that they come to know the speaker's model of reality rather than the actual facts. The paper analyses specimens of conversational implicatures produced by bridging, found in news items taken from political daily papers, that can be classified pragmatically as cases of deceit.

Egy lehető szövegstilisztikáról

A szövegstilisztika egy új, de inkább még csak kialakulóban levő sajátos tartalmú, összetételű, szemléletmódú stilisztika, amelynek lényeges, megkülönböztető sajátossága a textológiai tartalom és meghatározottság.

A szövegstilisztika egy tudományközi kettősség sajátos fejleménye. Alapja a szövegtan és a stilisztika interdiszciplináris kapcsolata. Ennek produktivitását az a szerencsés körülmény magyarázza, hogy a szövegtan feltűnően interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris tudomány, amelynek egyre nagyobb az integráló ereje és alkalmazási területe. Ugyanakkor a stilisztikának is sokirányú tudományközi kapcsolatainak vannak, és integráló jellegéről is beszélhetünk, emellett azonban integrált, integrálható is.

Mindebből is következik sajátos kettőssége. A stilisztikához tartozik, amit többek között (ezután tárgyalandó) tárgyköre is bizonyít. De ugyanakkor forrása a szövegtan, emiatt módszertanában és több belső összefüggését meghatározó kapcsolatában a szövegtan hozadékának tekinthetjük. Erre vall többek között az is, hogy a stilisztika többi változatától megkülönböztető sajátosságai jórészt szövegtani eredetűek.

Ilyen felfogáshoz, megítéléshez jó analógiaként szolgálhatnak a szövegstilisztika kettősségéhez hasonló tudományközi kapcsolatok, illetőleg elnevezések.

Ezek egy részében a *szöveg* jelző vagy a *textológia* szerepel (mind magyar fordításban jelzem): *szövegsemiotika* (l. pl. Nöth 1978, Eco 1979), *semiotikai textológia* (Petőfi 2004: 87), *szövegretorika* (l. pl. Leech and Short 1981: 209). De van olyan is, hogy a *stilisztika* szerepel az elnevezés egyik tagjaként: *kognitív stilisztika* (Semino and Culperer 2003).

A szövegstilisztika előzményeiről, kialakulásáról, fejlődési változatairól, valamint a magyar stilisztikában kialakult helyzetéről, felfogásáról az 5. alfejezetben lesz szó.

1. Tárgya és ágai. – A szövegstilisztika hovatartozásáról és ebből is következően tárgyról meglehetősen eltérőek a vélemények.

Kiindulópontunk az, hogy a szövegstilisztika a stilisztika tág körébe tartozik (l. erről például): a szövegstilisztika a stilisztika egyik szintje (Szathmári 1983/2002: 10–2), stilisztika szövegstilisztika formájában (Bencze 1996: 57).

Ettől eltérően többen is a szövegstilisztikát nem a stilisztika, hanem a szövegtan részének, egyik ágának, szintjének tekintik, például: Sowinski (1983: 121–2), Balázs Géza (1994: 231), Szikszainé (1999: 23, 474).

A szövegstilisztika tárgyának megítélésében szintén sok az eltérő vélemény, minderre néhány példa: tárgykörébe olyan nyelvi eszközök tartoznak, amelyek szövegekben stilisztikailag relevánsok lehetnek (Spillner 1974: 18), szövegek stílusának a vizsgálata (Dijk 1980: 5, 96–112), a mondaton túlmutató, valamint a szöveg egészére kiható jelenségek (Szathmári 2002: 9–12), a szövegek stíláriis kohéziójának a kutatása (Szikszainé 1999: 23).

Szerintünk a szövegstilisztika tárgyköre a fentebb említetteknel jóval tágabb. Vizsgálati témái lényegében ugyanazok, mint amelyek a különböző stilisztikákban általánosak, vagy legalábbis szóba kerülnek: stílustípus, stílus, stíláriis értékű nyelvi elemek (stílusesszközök, stílélmák).

Erről szólva hangsúlyoznunk kell, hogy elsősorban nem tárgyában ragadhatjuk meg a sajátosan szövegstilisztikai jelleget, hanem egyrészt szövegtani alapokból való eredeztetésében, másrészt pedig a szövegtől való meghatározottságában és az ebből fakadó orientációjában, szövegtípusú beállítottságában.

Különböen tárgyáról a legjobban ágainak témaköréi tájékoztatnak. Emiatt ezekkel részletesebben is foglalkoznunk kell.

Ágainak számbavételéhez, elkülönítéséhez szükségünk van egy elméletileg igazolható keretre. És ez nem más, mint amit a szövegtan és a stilisztika összefüggései alapján alakíthatunk ki három tényező összekapcsolásával: 1. a szöveg eltérő hierarchiájú szintjei; 2. a stilisztikában vizsgált jelenségek és 3. a stilisztikában számon tartott ágak (tanulmánytípusok). Ezek egybevonásával a szövegstilisztika három ágát különíthetjük el.

1. A szöveg feletti szint, minőség, aminek lényege az, hogy az idetartozó stíluskategóriák általánosítás és elvonatkoztatás eredményei. És így ez a szövegminőség valóban „felette áll” az egyedi, konkrét jellegű szöveg stílusának. De ugyanakkor ezek a kategóriák tényleges, valóságos „dolgok” (1. részletesebben a kérdéses fejezetben). Az ág neve stílustipológia, tárgya a szövegtípusokból levezethető stílustípusok osztályozása és jellemzése. Ilyen stílustípus például a tudományos, a hivatalos, társalgási vagy a szépróái stílus és ezen belül az egyéni, műfaji és irányzati stílus.

2. A második szint maga a szöveg. Tárgya az egyedi, konkrét szövegek stílusa, mint amilyen például egy újságcikk stílusa, egy tudományos értekezés stílusa vagy egy irodalmi alkotás stílusa. Ezek vizsgálata a stilisztikai elemzés. Elemezni lehet tehát például egy riport, egy szónoki beszéd vagy egy irodalmi alkotás stílusát.

3. A harmadik szint a szöveg alkotóelemeinek a jelenségtöré. Tárgya a szöveget alkotó nyelvi elemek (pl. mondatok, szavak, hangok) stilisztikai szempontú vizsgálata, annak a megállapítása, hogy egy-egy ilyen nyelvi elemnek egy adott szövegben van-e vagy nincs stíláriis értéke, stíláriis funkciója, és ha van, miből fakad. Ezt a vizsgálatot stilisztikai minősítésnek nevezzük.

Mindebben a sajátos az, hogy a három ág elkülönítése szövegszintek szerint történik, és az is, hogy sorrendjük a nagyobb egységekből (stílustípusból, szövegegészből) kiindulva felülről lefelé halad (1. erről részletesebben a vizsgálati elveket tárgyaló alfejezetben). Látható tehát, hogy az ágak elkülönítése, jellemzése és sorrendje sajátosan szövegtani irányultságú. E három ág elkülönítése persze más stilisztikákban is lehetséges.

És még két általános érvényű megjegyzés, amelyek az ismert tudományok közös jelenségeire utalnak. Az egyik az, hogy mindhárom ágba egyaránt lehetséges vizsgálati elv a szinkronia mellett a diakronia is. Például az első ág, a stílus-tipológia diakronikus változata a stílustörténet (valamennyi stílus vagy csak a szépírói stílus története), és aminek közvetlen alapja a szöveg történetisége.

A másik megjegyzés pedig arra utal, hogy mint mindegyik tudománynak, a stilisztikának és ugyanúgy a szövegstiliztikának is van egy elméleti ága (stíluselmélet, általános stilisztika), és ugyanúgy tárgykörébe tartozik még az összehasonlító és alkalmazott stilisztika. Ez utóbbinak az informatikán át egyre inkább általánosuló témaköre a számítógépes stílusvizsgálat, ezt a „számítógépes szövegvilágot” újabban *hipertext*nek nevezik (l. erről Szikszainé 1999: 466; magáról a vizsgálatról lásd például Koltay 1995, Boda és Porkoláb 2001, Kappanyos 2004).

2. Vizsgálati elvei. – A szövegstiliztika eddig tárgyalt felfogásából, tárgyköreinek tartalmából következnek vizsgálati elvei és módszerei.

A módszertani elvek legfőbb jellemzője, ismérve a legnagyobb egységtől, a szöveg feletti minőségtől, a stílustípustól való meghatározottság.

Ez azt jelenti, hogy a szövegstiliztika valamennyi témájának, a három ágához tartozó valamennyi stiláris jelenségnek a vizsgálatában a legnagyobb egységtől, a stílustípustól való meghatározottság elve érvényesül, ami mint egy erőteljes, mindent átható determináció uralja a szövegstiliztika módszertanát. A minősítések, értelmezések kiindulópontja, alapja, mindent megvilágító reflektora a meghatározó erejű stílustípus.

A szövegtípus ilyen tartalmú jelentőségét Kocsány Piroska (1989: 38–40) a következő megállapításával hangsúlyozza: a szövegtípusok kutatásának elsőrendű szükségyszerűsége.

A nagyobb egységtől, a szöveg feletti típustól való meghatározottság jobb megvilágítása szándékával más területről vett két példát mondunk az összefüggések pusztá jelzésével: *nyelvi tudás és szövegtípus* (Tolcsvai Nagy 1996: 335–40), *szövegtipológiai sajátosságok és mondatstruktúrák* (Tolcsvai Nagy 2001: 112–24).

De ezen az összefüggérendszeren belül az idetartozó jelenségek közvetett és közvetlen, közelebbi és távolabbi kapcsolataival is számolnunk kell.

Így például azzal, hogy az egyéni stílus közvetlen meghatározója az irányzati stílus, aminek alakulására közvetlenül a szépírói stílus mint az idetartozó legtagabb körű stílustípus hat.

Vagy a mondatformák stiláris funkcióját közvetlenül a szövegegészből, a szövegstílusból vezetik le, és így a stílustípustól meghatározott szövegegészen, szövegstíluson át, tehát közvetve érvényesül a mondatformák vizsgálatában is a stílustípus jellegének, tartalmának a hatóereje.

Mindezekhez három kiegészítő magyarázatot kell fűznünk: 1. elvontságbeli különbségek, 2. tárgyalási sorrend, 3. a szövegegész helye.

1. A kapcsolatok közvetlen és közvetett jellege azzal magyarázható, hogy a szóban forgó kategóriák elvontsági, általánosításbeli foka nem ugyanaz. Elvonatkoztatásbeli intenzitásuk így növekszik: a kiindulópont az egyedi konkrétum (az irodalmi alkotások stílusa, a szövegegész stílusa) → egyéni és műfaji stílus → irányzati stílus → szépírói stílus.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az idetartozó kategóriáknak az elvonatkoztatásokból fakadó jellege nem cáfolata annak, hogy ezek valós tények.

2. A nagyobb egységtől, a szöveg feletti stílustípustól való meghatározottságból következik a tárgyalásrend rangsora: a felülről lefelé tartó sorrendben való tárgyalás. Mindez azért, mert csak így lehet biztosítani a nagyobb egységtől való meghatározottság vizsgálati elvének az érvényesítését (l. erről Sandig 1986 és a magyar stilisztikában elsőként Tolcsvai Nagy 1996: 17–8).

Ebből a felfogásból következően a szövegstilisztika ágainak tárgyalási sorrendje ez lesz: stílustipológia, stilisztikai elemzés, stilisztikai minősítés. Továbbá a stilisztikai minősítésen belüli jelenségek sorrendjét is ehhez az elvhez igazítjuk: a mondat és a szöveg közötti szint stílusformái (például a közlésformák, köztük a szabad indirekt stílus vagy a nominális stílus), ezután következnek az alsóbb szintű stílusesszók ebben a sorrendben: mondat, szó, hang.

3. Sajátos helyet foglal el az említett tárgyalási sorrendben a szövegegész, a szövegstílus. Közvetett meghatározója a stílustípus, ő maga viszont közvetlen vagy közvetett meghatározója az alsóbb szintű, tehát mondattani, szótani és hangtani stílusesszóknek, köztük a képeknek is.

Jelentőségét elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy valamennyi stílusesszók a szövegben képződik, emiatt a szövegegészszel való összefüggéseiben vizsgálendő.

Több szerző is a szóban forgó meghatározó erő egészét *szövegközpontúság*-nak nevezi. Jelentőségét bizonyítja, hogy ez Tolcsvai Nagynál (1996: 16) a stilisztika egyik alapkategóriája. Fogalmi köre egészen tág, hisz a szerző szerint nemcsak a konkrét stílus kategóriákat, hanem magát a stílusfogalmat is „egyaránt a szöveg szintjén vezetjük le”, és – ami talán ennél is több – „határozottabb elméleti keretet tesz lehetővé”.

Deménél (1980: 332–3) a szövegközpontúság megfelelője a *szöveg szemlélet*, aminek lényege: a szövegnek bármilyen részletét is vesszük szemügyre, az végső fokon csak úgy létezik, mint a szövegnek az egésztől meghatározott része, e nélkül a részleteket kiragadjuk egyetlen természetes összefüggésükből.

Eszerint a szövegközpontúság, illetőleg a szöveg szemlélet egy egységbe von valamennyi meghatározó tényezőt, függetlenül attól, hogy a fentebb említett hierarchikus sorrendben hol foglal helyet (hogy például stílustípus vagy pedig szöveg, a szövegegész stílusa). A lényeg ugyanis itt az, hogy mindegyikük valamilyen formában szöveg (szövegminőség), és így van szövegtani alapirányulása is. Mindezt harmadik szinonimaként a többi szerzőnél is (ugyan nem egészen azonos jelentésben előforduló műszóval *szövegiség*nek is lehetne nevezni).

3. Elméleti alapja. – A tárgyalt elvek és a módszer kérdéskörébe tartozik a vizsgálatok alapjául szolgáló elmélet is. Ez itt a Petőfi S. Jánostól kezdeményezett és kidolgozott, és sok esetben már alkalmazott *szemiotikai textológia*. Ezt a szerző azzal a szándékkal dolgozta ki, hogy a szövegek valamennyi sajátosságát egy egységes elméleti keretben lehessen tanulmányozni (Petőfi 2004).

Lényege az, hogy Petőfi a szöveget komplex jelnek tekinti, és mint ilyent a szemiotikai hármas felépítésnek megfelelően szintaktikai (általánosítva: formai), szemantikai (általánosítva: rendszerszerű jelentéstani) és pragmatikai (általáno-

sítva: a használat kontextusától függő) szempontból egyaránt elemzi, és fontos szerepet tulajdonít az ezen az alapon kialakított többféle interpretációnak.

Minden bizonnyal ezt az interpretációt tekinti Kocsány Piroska (1989: 39) Coseriura (1981) hivatkozva szövegelméletnek: szövegelmélet helyett szövegek interpretációja. És ha nem is az – állítja –, mégis jelentős, mert „egyfajta rendszeres tudást eredményez”, amely „a szövegekkel való további foglalkozás során számos ismétléstől és kerülőtől megóv” (mindez a stilisztikai elemzés számára is fontos tézis).

Petőfi szöveg szemiotikája – mint általában az elméletek – többféle eljárást feltételez, amelyek a szövegstilisztika számára fontosak, nélkülözhetetlenek: meg lehetőségen általános az összehasonlítás, továbbá szövegstilisztikai univerzálék felfedése, aztán a nagyfokú variánsokban invariánsok megállapítása. Mindez az egyedi (nyelvi, irodalmi) szint fölé való emelkedést és az általános felé való közeledést jelenti, és így is elősegíti egy szövegstilisztikai elmélet kialakulását (akár önállót, akár az általános stíluselmélet keretében), vagyis elősegíti annak erősödését, ami kiindulópontja, igénylője volt.

Petőfi elméletéhez tartozó kérdés a szemiotikai textológia és egy studium generálé kapcsolata. Ez nem más, mint „egy általános jellegű alapstudium” mindenekelőtt egyetemi hallgatók számára. Petőfi úgy véli, hogy az általános szemiotikai textológia (az általános retorikával együtt) egy studium generálé alapeleme lehetne (Petőfi 2004: 82–5).

Végül a szóban forgó elmélet egy másik fontos vonatkozása az, hogy figyelemmel van a szövegtan tárdiszciplínáira, köztük a stilisztikára is (Petőfi 1999: 36, 2004: 73–85) (l. erről részletesen a negyedik alfejezetben). A tudományközi kapcsolatok tárgyalása hozzájárulhat a kapcsolatok újraértelmezéséhez, ami egy új diszciplína, a szövegstilisztika számára létkérdés.

4. Tudományközi kapcsolatai. – A szövegstilisztika lényegének megvilágítása számára egyik jó forrás a szövegtanra és a stilisztikára egyaránt jellemző interdiszciplináris jelleg, és ami itt ennél is fontosabb a szövegtan és a stilisztikát összekötő tudományköziség. Ennek egyik összefüggését jelzi Petőfi (1999: 36, 2004: 73–85) azzal, hogy számba veszi a szövegtan társtudományait, amelyek között a stilisztika is szerepel: poétika, verstan, narrativika, retorika, stilisztika, esztétika. A két tudomány kapcsolatának megítélésében ennél is továbbmegy Károly Sándor (1979: 29), és a szövegtant és a stilisztikát ikertudománynak nevezi.

A következőkben a tudományközi kapcsolatok témaköréből azt emeljük ki, ami mind a szövegtanra, mind pedig a stilisztikára egyaránt jellemző, és nem külön vagy csak a szövegtanban, vagy csak a stilisztikában sajátos. Mindezek a szövegstilisztikában is hasznosíthatók.

Ennél is továbbmenően csak azokat említjük meg, amelyek megítélésünk szerint a szövegstilisztikát produktív módon gazdagíthatják, és ugyanakkor ezek révén a szövegstilisztika lépést tud tartani, szinkronban tud lenni a társtudományok fejlődésével.

Ebből is következik, hogy olyan diszciplínákat, elméleteket emelünk ki, amelyek újak, maiak, és talán épp emiatt a stilisztika vagy a szövegtan egészében hasznosításukra, integrálásukra még alig került sor.

Mindezekről még annyit, hogy kiegészítik a szövegstilisztikának fentebb említett elméleti alapját, a szemiotikai textológiát.

A még mindig ható korábbi elméletek és diszciplínák (például funkcionális stilisztika, strukturalizmus, generatív grammatika, szemiotika és kommunikáció-elmélet, szociolingvisztika) mellett sok új és egyre jobban érvényesülő diszciplína, elmélet gazdagíthatja a szövegstilisztikát, többek között a már önállósult és egyre tágabban értelmezett pragmatika, a sok irányú kapcsolatokat magáénak mondható kognitív tudomány, a posztmodern irodalomtudománnyal egyre inkább összefonódó hermeneutika, továbbá az etnometodológia (társalgáselemzés), a nyelvi interakció-elmélet (aminek tárgya a szövegalkotó és szövegbefogadó együttműködése, kölcsönös alkalmazkodásuk) és többeknél a már korábban is feltűnő beszédtelemélet, cselekvés-elmélet.

Mindezek térhódítása újabb interdiszciplináris kapcsolatok kialakításával járt, így például a pragmatika magához vonzotta a kommunikáció elméletét és a beszédteleméletet.

A felsoroltak közül ismertebb, elterjedtebb, és – mint fentebb említettük – témánk és még inkább diszciplínánk szempontjából is következően háromnak van nagyobb jelentősége: a pragmatikának, a kognitív nyelvészetnek és a hermeneutikának.

1. A pragmatika témánkbeli jelentőségét, produktivitását már az is jelzi, hogy a pragmatika és a szövegten interdiszciplináris kapcsolatából a szövegten egyik ágaként szövegpragmatika alakult ki.

Ennek tárgya a fölérendelt tudományból, a pragmatikából is következően a szövegkommunikáció sokféle külső kontextusbeli, nyelven kívüli tényezőinek a vizsgálata, mint amilyen a személyek (a szövegalkotó és a szövegbefogadó) közötti viszony, valamint a közlőhelyzetbeli körülmények (szituációk) mind a szövegalkotás, mind pedig a szövegbefogadás szintjén.

Különbözik mindaz, ami tárgya a szövegpragmatikának, az lényege szerint határos a nyelvészociológia, nyelvlektan és egyáltalán a szociológia, szociolingvisztika, lélektan tárgykörével, továbbá a szemiotikával és kommunikációelmélettel.

Jelentősége ellenére a magyar stilisztikában eléggé elhanyagolódott a pragmatikai vizsgálati elv, a stilisztikai szemlélet ugyanis meglehetősen grammatikaközpontú volt, és elég nagy részarányban még most is az (Tolcsvai Nagy 1996: 12). És ha éltek is a pragmatika szempontjaival, az még nem volt az igazi, az önállósult pragmatika alkalmazása erről tanúskodik (Szabó 1988: 59–94).

A minket közelebből érdeklő tudományköziség szempontjából jó példaként néhány olyan véleményt idézhetünk, amelyek a pragmatika szövegteni lehetőségeit és ezen át stilisztikai vonatkozásait jelzik. Ezekből a pragmatika stilisztikai jelentősége derül ki (1. erről részletesebben Szabó 1983). Minderre két példa.

Dijk (1972: 172) irodalmi szöveggrammatikájában a töle poétikának nevezett diszciplína egyik ágaként egy stilisztikát is elkülönít, amelynek feladatát így határozza meg: egy rendszer szabályainak szövegekben való felhasználását tanulmányozza. És mert lényege a felhasználás, Dijk ezt a stilisztikát a pragmatikával társítja.

Mortara Garavelli (1979: 407, 410) úgy véli, hogy a stilisztika tulajdonképpen alapja egy pragmatikai szövegelmélet.

A pragmatika stilisztikai jelentőségét az is bizonyítja, hogy Tolcsvai Nagy (1996: 12–3) a pragmatikát a stilisztikát meghatározó egyik alapkategóriának tekint: „Stílusmagyarázatunkat elsődlegesen a pragmatika szemléletmódja határozza meg”.

És ezt most itt egy példával világítjuk meg. Babits *Ősz és tavasz között* című versében nem nehéz felfedni a vers stílusát alakító lélektani motiváltságú eljárásokat, amelyek funkciója a halálfélelemtől keltett ijedelem lecsillapítása, az ekképp való megnyugtatás. Ilyen például az általánosítás: „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!”, és nem az, hogy „meg kell halnom”.

Pragmatikai tényezők alkotják a stílushatás egyik legfontosabb forrását, amelyek többek között az elvárással függnek össze: a szövegalkotó közlési szándéka mennyiben felel meg vagy nem felel meg a nagyon is különböző egyéniségű, műveltségű, érdeklődésű, kedélyállapotú befogadók elvárásainak.

Az elvárásokkal összefüggő kérdések körébe tartozik a stilisztikai minősítések egy olyan problémája, amely figyelmeztető kell hogy legyen az idetartozó eljárások, műveletek végzői számára: a nyelvi elemek stilisztikai minősítésének nincsen, nem lehet általános (minden befogadóra, tehát olvasóra, elemzőre találó) érvénye. Kérdéssé lehet ugyanis tenni a stilisztikai kézikönyvek elvont minősítő leltárainak általános érvényét. Persze a megértés és nem megértés, elfogadhatóság és nem elfogadhatóság végletei között kapcsolatot feltételezhetünk: az elvárás szférájába tartozó megértésnek, elfogadhatóságnak fokozatai vannak, lehetnek.

2. A kognitív nyelvészet és tágabb körben a kognitív tudomány az 1970-es és 1980-as években terjedt el a szövegtanban. Gyors térhódítása a velejáró produktivitását tekintve mindenképpen öröndetes fejlemény, amit egy gazdag szakirodalom is bizonyít (például Beaugrande–Dressler 1981: 88, 210–1, Banczerowski 1999, Tolcsvai Nagy 2000: 494–500, 2001: 48, 2005).

A tág körű kognitív tudomány fogalmát Tolcsvai Nagy (2001: 45–6) tárgykörére utalva határozza meg: az emberi tudás szerkezetét, reprezentációját és feldolgozását kutatja. Mindebből következik, hogy a kognitív nyelvészet tárgya: a nyelvi tudásnak struktúrája, reprezentációja és felhasználásának módja szempontjából való vizsgálata.

A kognitivitásnak a szövegtanban elért eredményeinek egy része a stilisztikában is alkalmazásra kerül. Ezek közül kettőt említek meg.

Az egyik a stílusra vonatkozik. Tolcsvai Nagy (2001: 322, 324) szerint a szöveg stílusa a szövegértelem része. Maga a szöveg értelemszerkezete „a szöveg létrehozásának és megértésének folyamatában, annak befejeződésével jön létre a beszélőben vagy a hallgatóban mint mentális modell” (Tolcsvai Nagy 2000: 496).

A másik a textológián alapuló stílustörténet kérdéskörébe tartozik. Témánk szempontjából sokatmondó a tudás változásával összefüggő, az azzal indokolható stílustörténeti változásmagyarázat. Ehhez kiindulópont az, hogy a megnyilatkozó stílus típus-ismeretei vannak, kifejezőmódja ehhez kötődik, azaz tudása alapján a megnyilatkozást besorolja valamely stílus típusba. Ez a tudás azonban változhat (nemcsak, mondjuk, a gyermekkor után), és ezáltal változik a stílus típus-hoz való értékviszonyulás is, ebből következően a megnyilatkozó beszéd módja is

változik: „ez az a pont, ahol a stílus történetisége alapvetően megragadhatóvá válik” (Tolcsvai Nagy 1996: 124, 1997: 416).

3. A hermeneutika egyfajta szövegtudomány. Tárgyáról leginkább a hagyományos hermeneutika feladatkörének hármas felosztása tájékoztat: megértés, értelmezés és alkalmazás, ez utóbbi a felhasználásnak, a befogadásnak az eseménye (Gadamer 1984: 273, 277).

És ez mint alapelv a posztmodern irodalomtudományban is érvényesül. Itt is elv az, hogy az értelmezés tárgya a közleményjelleg, a beszédszerűség, és nem (például) a valóságábrázolás, visszatükrözés (Kulcsár 1994: 15, 24, 78, 1996: 17–8).

És ami számunkra itt a legfontosabb, az nyilván az, hogy a nyelviség, beszédszerűség, nyelvi konstrukció a szövegszerűséghez kapcsolódik, minthogy a megszólaltatott nyelv egyfajta közlemény, tehát szöveg, a nyelv megszólaltatásának rendje pedig diszkurzus. Mindennek a jelentőségét leginkább az bizonyítja, hogy a szöveg, a nyelvi-poétikai megalkotottság teremt lehetőséget a műalkotássá váláshoz (Kulcsár 1994: 44–5, 87).

Produktív lehet tehát a szövegstilisztika számára az ez irányú kapcsolatteremtés. A még alig tárgyalt lehetőségek közül példaként kettőt említek meg.

Az egyik a stílusra vonatkozik, amelynek tárgyalásához a kiindulópont az a felfogás, hogy a mű jelentése és ugyanúgy értéke nem benne rejlik, nem immanens sajátossága a szövegnek, hanem az olvasás, a megértés során a befogadó, az olvasó részéről való tulajdonítás, hozzárendelés eredménye, illetőleg újabban ennél is továbbmenően az, hogy „a szövegnek nem mi tulajdonítunk, hanem az interakció ad jelentést”, tehát a „létok” a szöveg és az olvasó együttműködése, ebből is következően „a jelentés sokkal inkább keletkezik, mintsem tulajdonítatik” (Kulcsár 1994: 71, 91).

Ez lehet a helyzet a stílussal is, a stílus is az említett interakció eredményeképpen keletkező sajátosság. Így magyarázható meg a stílus jellege, többek között színezete, például bizalmas, humoros, választékos sajátossága és valamilyen stílustípusba (például tudományos, társalgási, szépírói stílusba), sőt valamilyik stílusirányzatba (például a barokkba, romantikába, szecesszióba) való besorolása. Mindez idetartozó ismereteket, tudást, továbbá összehasonlítási képességet és ugyanakkor a vizsgálatokhoz mindenképpen szükséges összehasonlítási műveleteket feltételez. Ez utóbbi megjegyzés a már említett tudományköziség alapján a kognitivitás idevonását jelenti.

A másik átfogó lehetőség a stílustörténetre vonatkozik. A hermeneutika és a posztmodern irodalomtudomány historizmusának több olyan vizsgálati elve van, amelyeket érdemes stílustörténet-elméletünk megfelelőivel egybevetni, hogy így ezeket egy egészen más szemlélet tényeivel világítsuk meg, és hogy ebből minél több tanulságot meríthessünk. A következőkben a hermeneutika és a posztmodern irodalomtudomány egy ilyen elvét említem meg.

A változás lényege szerint horizontváltozás, például – a gondolkodó tudatra vonatkozóan – ez tágul, vagy egy új horizont tárul fel, ehhez kapcsolódóan a történeti és a jelen horizontja kettősségében további lehetőségek: „másságok” felfedése, Jaussnál rendszerkorrektúra, Titzmann-nál pedig a szisztéma diakrón

transzformációja (Gadamer 1984: 214–7, Kulcsár 1996: 15–8), mindennek vizsgálatainkbeli megfelelője a struktúráváltozás egy irányzaton belül és irányzatok között, vagyis az egymást váltó irányzatok sorozatában (Szabó 1998: 24–9).

Az ilyen és az ezekhez hasonló tudományközi megfelelések nemcsak a kapcsolatteremtés eszközei lehetnek, hanem meglevő elméletek kiegészítői is, vagy legalábbis újabb megvilágítások lehetőségeiként produktívak lehetnek.

5. Előzményei, kialakulása, fejlődési változatai. – A szövegstiliztika tárgyának értelmezéséhez, tudományközi kapcsolatainak bemutatásához egyfajta kiegészítésként hozzátartozik előzményeinek és különböző fejlődési változatainak a számbavétele is.

A kérdés története, főleg a távolabbi múlt egybeesik, összefügg a szövegtan és a stilisztika tudománytörténetével (minderről l. pl. Adamik 1979, Balázs János 1985: 35–87, Tolcsvai Nagy 1996: 18–31, 2001: 15–37).

Már a jelenhez tartozó nézetek közül az egyik első vélemény Archibald A. Hillé (1958), aki a különböző nyelvi struktúrákat vizsgálva elsőként számol a mondat-szintnél nagyobb, tehát szövegszintű szerkezetekkel is (Beyond Sentence). És – ami itt a legfontosabb – a stilisztikát mint mondat szint feletti nyelvészetet határozza meg (idézi Enkvist 1971: 56, 61), vagyis szövegszintű diszciplinának tartja, ami lényegében szöveget jelent, és ezt így ebben a megfogalmazásban egyfajta feltételezésként a szövegstiliztikára való egyik korai, esetleg első utalásnak lehetne tekinteni.

Később, az 1960-as évek sok produktív kezdeményezése után az 1970-es és az 1980-as években a szövegtan viszonylag gyors kibontakozásával, gyors fejlődésével párhuzamosan fokozódott interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris jellege, valamint – ami legalább ennyire fontos – feltűnően megnőtt integráló ereje, más diszciplinákat, elsősorban szöveggel (is) foglalkozó tudományokat magába olvasztásának a tendenciája, ami a stilisztikát is érintette.

Ezeket a körülményeket és irányulásokat tekintjük a szövegstiliztika kialakulását elindító, azt elősegítő lehetőségnek. Mindezek megvilágítására példaként néhány ezekről tájékoztató véleményt idézek.

A tárgykör egyik legjelesebb és legismertebb művelője, Enkvist (1971: 57) úgy véli, hogy a stilisztikának szüksége van egy olyan mondat feletti szintű „nyelvészetre”, amely alkalmas arra, hogy segítségével tanulmányozni lehessen a szöveg problematikájába tartozó olyan összetevőket, mint a téma, fókusz és a kapcsolás (elsősorban azok a kapcsolások, amelyek segítségével a mondatokat szöveggé lehet szervezni). Ennyiből is kiderül, hogy Enkvist az egyik első propagálója a stilisztika és a szövegtan összekapcsolódásának, amit lehetőnek, sőt szükségesnek tart.

Ugyanezt az összefüggést Spillner (1974: 18, 60–2) más oldalról közelíti meg. Olyan nyelvi eszközökről beszél, amelyek konkrét szövegekben stilisztikailag relevánsok lehetnek. Ennek az állításának az alapja a tőle kezdeményezett új stilisztikaként felfogható stíluselmélet lehet, amelynek tárgyát, a szöveget és a stílust a kommunikáció folyamatában vizsgálja.

Dijk (1980: 5, 96–112) eljut a *szövegstiliztika* fogalmának értelmezéséhez és a műszó (*Textstiliztik*) megemlítéséhez (96). Szerinte a szövegstiliztika tárgya a szövegek stílusának a vizsgálata.

A szövegstilisztika lehetőségének felismerése miatt is jelentős Sowinski (1983) könyve, amelyben a szövegtan négy tárgykörét különíti el: szövegpragmatika, szövegsemantika, szöveggrammatika és szövegstilisztika. Eszerint a szövegstilisztika a szövegtan egyik tárgyköre, szintje, aminek sajátos feladata a szöveg alkotóelemeinek stilisztikai érdekű vizsgálata. A szerző szerint a stilisztika szövegtani relevánsága abból adódik, hogy mind a kettőnek ugyanaz a vizsgálati tárgya: a szöveg. Mindemellett sokatmondó Sowinski könyve azért is, mert az említett tárgykőről, szintről szóló fejezet címében és szövegében előfordul a két diszciplína kapcsolatának lényegére utaló, az új stilisztikát megnevező *szövegstilisztika* műszó, a *Textstilistik* (121–7).

Az említett kifejtettebb és átfogóbb, a szövegtan és stilisztika kapcsolatának, a szövegstilisztikának tágabb kérdéskörét megvilágító és bizonyító felfogások mellett olyan vélemények is vannak, amelyek minden részletezés és érvelés nélkül egészen röviden, sőt olykor kijelentésszerűen fejezik ki véleményüket a stilisztika és a szövegtan kapcsolatáról.

Többen is a szövegtan stilisztikának tekintik, így például J. M. Szkrebnyev, és ehhez hasonlóan E. G. Riesel is úgy véli, hogy a szövegtan nem más, mint nyelvészeti stilisztika (idézi Ferenczy és Klaudy 1976: 313–4). De ennek a fordítottjáról is tudunk: a stilisztika szövegtan. Így például Enkvist (1978: 174, 182) arról tájékoztat, hogy többen is a stilisztikát mondat feletti, tehát szövegszintű szerkezetek tanulmányozásával azonosítják.

Ilyen és ezekhez hasonló vélemények jól jelzik a szövegstilisztikát kezdeményező, kialakító mozgásirányokat. Az ezeket tükröző véleményeknek a téma szempontjából két megnyilvánulására figyelhetünk fel.

Az egyik az, hogy – mint már említettük – a szövegtan gyors kifejlődésével fokozódtak tudományközi kapcsolatai, és főleg az, hogy feltűnően megnőtt az integráló ereje. A másik pedig az, hogy a stilisztika legtöbb művelőjében tudatosodott az, hogy a szövegtan jelentős mértékben támogathatja, gazdagíthatja a valóban több ok miatt is segítségre szoruló stilisztikát.

A magyar stilisztikára nagymértékben hatottak a szövegtan és a stilisztika kapcsolatát, a szövegstilisztika létét, mivoltát kinyilvánító, az a mellett érvelő felfogások. Jó néhány idevágó kérdést tárgyaló tanulmányt, ismertetést olvashatunk, és a kérdéskör egy korai szintézise is megjelent (Szabó 1988).

A tárgyalt kérdésekről jól tájékoztatnak a következő kiadványok: Szemiotikai szövegtan 1–15 (1990–2004), Tolcsvai Nagy 1996: 18–31, 2001: 16–37, Szikszainé 1999: 20–2, 25–37.

És most vegyük számba egészen röviden a szövegstilisztikának a magyar stilisztikában és szövegtanban kideríthető főbb történeti, elsősorban a kezdésre utaló mozzanatait.

Tudtunkkal a magyar stilisztikában a szövegstilisztikára való utalás legelőször Szathmári Istvánnál (1979: 123) fordul elő francia nyelven írt tanulmányában: *stylistique des textes*, majd két tanulmányában (Szathmári 1983a, 1983b) maga a *szövegstilisztika* műszó is feltűnik.

A *szövegstilisztika* korai előfordulására figyelhetünk fel Nagy Ferenc két könyvében is (Nagy 1980: 14, 1981: 11–2). Szerinte a szövegstilisztika a szö-

vegtan része a szöveggrammatika, a szövegjelentéstan és a szövegpragmatika mellett.

A szövegstiliztika lényegének több kérdését is érdemben először Szathmári István tárgyalta a már említett tanulmányaiban. Nagy érdeme, hogy a szövegstiliztika fogalmát, tartalmát és összetevőit értelmezi is.

Elsősorban a stíluszintek stilisztikai eszközei érdeklik. Hat ilyen szintet különít el, ezek közül az ötödik a szövegstiliztika, a többi szint: akusztikai, szó- és kifejezőkészlet, szintaktikai, képi és nyelven kívüli (Szathmári 1983a: 341–55, újabban 2002: 9–12). A szövegstiliztika szintjének a stilisztikai eszközeit két átfogó kategóriába sorolja: a mondaton túlmutató jelenségek, valamint a szöveg egészére kiható jelenségek. Mindebből is következik, hogy a szövegstiliztika nem szövegtan, hanem a stilisztika része.

A később kialakult felfogások közül is megemlítek néhányat. Ebből a számbavételből is kiderül, hogy a szövegstiliztika értelmezésében a magyar stilisztikában is nagy a tarkaság, hogy több változata is elkülöníthető.

Balázs Géza (1994: 231) a szövegtan részterületeinek bemutatása során említi meg a szövegstiliztikát, ami nem más, mint a szövegtannak alárendelt stilisztika.

Bencze Lóránt (1996: 57, 394, 398) értelmezésében kiindulópont a kommunikáció, amiből következik, hogy „a grammatika kommunikatív nyelvtanként jelentkezik, s mint ilyen elkerülhetetlenül magába ötvözi a stilisztikát, mégpedig szövegstiliztika formájában” (57).

Petőfi S. János (1997: 353–61) szerint a szövegstiliztika olyan felépítésű stilisztika, amely bármilyen nagyságrendű nyelvi egység (pl. szó, mondat) stilisztikai minőségét egy, a szövegek stilisztikai elemzése számára létrehozott stilisztika keretében vizsgálja (355), ami szerintünk a szövegegészről való meghatározottságot jelenti.

Szövegtani szintézisében Szikszainé (1999: 23) a szövegstiliztikát a szövegtan részének tekinti. A szövegtan több mint tíz vizsgálati területe (pl. szövegpragmatika, szövegszemantika, szöveggrammatika, szövegformatan stb.) közül diszciplínánk tárgya a szöveg stiláris kohéziójának a kutatása.

A kimondottan szaktudományi vonatkozások mellett mint érdekes és mindenképpen elismerésre készítő fejleményt idevonhatjuk a szövegstiliztikai felfogásnak megfelelő szemlélet egyik megnyilvánulását és az ebből fakadó elvek alkalmazását az általános iskolai tankönyvekben. Az elsők között szerepel Kuszálék Piroska és Péntek János (1981) tankönyve. Ebben egyebek mellett egészen újat jelent a nyelvtan fejezeteinek sorrendje: szöveg, mondat, szó, hang. A kiindulópont tehát a legnagyobb és egyben a többit közelebből meghatározó egység, a szöveg, és így viszonylag korán kialakult itt is a tárgyalt elveknek megfelelő felülről lefelé haladó sorrend, amelynek egymásra épült részeit a szerzők a nyelv emeleteinek nevezik. Mindez a nyelvtannak a kommunikációban való elhelyezését is jelenti.

6. Az általános tudományelmélet megvilágításában. – Mindazt, amit eddig a szövegstiliztikáról, belső és külső összefüggéseiről elmondtunk, meg kell vizsgálnunk az általános tudományelmélet igényes elvei szempontjából is. Ez a szempont itt a mindenképpen új diszciplína tárgyának, felépítésének a magyarázatára,

helyességének a megítélésére vonatkozik. És ez a vizsgálat mint egyfajta elbírálás mindegyik új diszciplína esetében szükséges, indokolt. Csak így tudjuk ugyanis igazolni, hogy az új szövegstilisztika fentebb tárgyalt mivoltában elfogadható-e, hogy jogosultságának demonstrálása helybenhagyható-e.

Megállapíthatjuk, hogy a szövegstilisztika fentebb tárgyalt összetevői, összetétele és különböző összefüggései megfelelnek az általános tudományelmélet elveinek, elsősorban annak, hogy tartalmi, jellegbeli összhangnak kell lennie a vizsgálat tárgya, célja, módszere és az alapul szolgáló elmélet között. Különben az eklekticizmus és a deformálódás veszélye fenyegeti a vizsgálatokat.

Hogy ez az összhang a szövegstilisztika több oldalról is megvilágított fogalmában és bemutatási, kifejtési módjában megvan, azt idetartozó releváns sajátosságainak a számbavételével bizonyíthatjuk, és ebben lényeges az, hogy különböző összetevőiben és összefüggéseiben benne van az erről az összhangról tanúskodó, az összetartó erőt jelentő szövegiség, az ebből fakadó szövegtani alapirányultság. Mindez az elvárt, megkövetelt összhang, egység biztosítéka. És ezt a következőkkel, sajátosságokkal bizonyíthatjuk.

1. A szövegstilisztikának a stilisztika többi változatától megkülönböztető sajátosságai szövegtani eredetűek. Egyszerűen textológiai alapirányultságú diszciplína.

2. A szövegstilisztika tárgyát a különböző szövegszintekhez tartozó és szövegtani eredetű stíluskategóriák alkotják: szövegtípusokból eredeztethető stílus-típusok, továbbá a jellegzetesen szövegszintű és szövegtulajdonságú stílus (ami miatt szövegstílusnak is nevezhető), valamint a szövegalkotó elemek, azaz a stílárius értékű textémák.

3. Vizsgálati elveire, módszerére a szöveg feletti minőségtől, a stílustípustól való meghatározottság, a szövegközpontúság, a szövegszemlélet jellemző.

4. Az ehhez a meghatározottsághoz igazodó tárgyalásrend: a legmagasabb szinttől lefelé, a kisebb egységek irányába tartó sorrend, irányvonal a jellemző (stílustípus → szövegstílus → textémák).

5. A vizsgálatok alapjául szolgáló elmélet, a Petőfi S. Jánostól kezdeményezett és kidolgozott szemiotikai textológia összhangban van a szövegstilisztika különböző sajátosságaival, és összefüggéseivel (l. részleteiben az Elméleti alapja című alfejezetben).

6. A szövegstilisztika legszorosabb tudományközi kapcsolatai is szövegtudományokkal, szöveggel (is) foglalkozó diszciplínákkal alakultak ki, mint amilyen például a retorika (a hatásos szövegalkotás tana) vagy az irodalomtudomány (amelyben a műfajok szövegtípusok lehetnek). A társtudományok (pl. poétika, verstan, narrativika, retorika, esztétika) vonatkozásában is a domináns diszciplína szerepét a szövegtan játssza. És mindennek sokatmondó kifejezője az, hogy a stilisztika a szövegtan „ikertudománya”.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy a szövegstilisztika mindegyik összetevőjében megvan a szövegtől való meghatározottság, ugyanezt állíthatjuk a szövegstilisztika külső, tehát tudományközi kapcsolatairól is. Más szóval ez a „szövegiség” mindent átható erő, szervező elv és ebből adódóan magyarázó, érvelő princípium.

Mindebből egy fontos következtetést vonhatunk le. Arra gondolok ugyanis, hogy az általános tudományelmélet megvilágításában elfogadhatóvá, megszilárdíthatóvá tettünk egy új stilisztikát, a szövegstilisztikát.

Ugyanakkor ezzel azt is bizonyítani tudjuk, hogy mint mindegyik tudománynak, ennek is megvan a saját vizsgálati tárgya, ami foglalatja annak, hogy „az ismeretek rendszerezett és módszeres összessége”, és megvan az ebből fakadó funkciója is, az, hogy tevékenység is, hogy sajátos eljárásaival a tárgyából adódó vizsgálati célok megvalósítását tudja szolgálni (minderről l. Wartofsky 1977: 34–5). (Az általános tudományelmületről l. pl. Fodor–Katz 1964: 1–20, Seifert 1970, Thiel 1976, Wartofsky 1977).

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás 1979. Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai. In: Szathmári István–Várkonyi Imre (szerk.): 83–92.
- Balázs Géza 1994. *Szövegteni gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Gondolat, Budapest.
- Banczerowski, Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 78–87.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor Miért Kinek Hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Boda István Károly–Porkoláb Judit 2001. Számítógépes stilisztikai és szövegteni tanulmányok. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 76. sz. Debrecen.
- Bókay Antal 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Coşeriu, Eugenio 1981. *Textlinguistik. Eine Einführung*. Narr, Tübingen.
- Deme László 1980. A szövegteni, a szövegismeret és a szövegsemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. *Nyr.* 332–9.
- Eco, Umberto 1979. *The role of the reader. Explorations in the semiotics of texts*. Bloomington–London.
- Enkvist, Nils Erik 1971. On the place of style in some linguistic theories. In: Seymour Chatman (ed.): *Literary style: A Symposium*. Oxford University Press, London–New York. 47–64.
- Enkvist, Nils Erik 1978. Stylistics and text linguistics. In: W. U. Dressler (ed.): *Trends in Textlinguistics*. De Gruyter, Berlin–New York. 174–90.
- Dijk, Teun A. van 1972. *Some aspects of text grammars. A study in theoretical linguistics and poetics*. Mouton, The Hague–Paris.
- Dijk, Teun A. van 1980. *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*. Niemeyer, Tübingen.
- Ferenczy Gyula–Klaudy Kinga 1976. A szövegnyelvészet néhány alapkérdése. Az első szovjet-unióbeli szövegnyelvészeti konferencia [ismertetése]. *ÁnyT.* 11: 313–22.
- Fodor, Jerry A.–Jerrold Katz 1964. *The structure of language. Readings in the philosophy of language*. Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Hill, Archibald A. 1958. A program for the definition of literature. *Studies in English* 37. The University of Texas. 46–52.
- Kappanyos András 2004. Hipertext. „A számítógép és a humán tudományok”. *Helikon* 3: 299–312.
- Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe a kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: Szathmári István–Várkonyi Imre (szerk.). 23–32.
- Kemény Gábor 1998. A szövegstílus három összetevőjéről. *Nyr.* 133–42.

- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvésze? *FilKözl.* 26–43.
- Koltay Tibor 1995. A hipertext szövegiségéről. *SzemSzt.* 8: 115–26.
- Kulcsár-Szabó Ernő 1994. *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kulcsár-Szabó Ernő 1996. *Beszédmód és horizont – Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Budapest.
- Kuszálík Piroska–Péntek János 1981. *Magyar Nyelv – Tankönyv az V. osztály számára*. Editura Didactică și pedagogică, București.
- Leech, Geoffrey and Short, Michael 1981. *Style in fiction. A linguistic introduction to English fictional prose*. Longman, London and New York.
- Mortara Garavelli, Bice 1979. A mind area of linguistic study of texts. In: János S. Petőfi (ed.): *Text vs sentence. Basic questions of text linguistics*. Second part. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 405–13.
- Nagy Ferenc 1980. *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy Ferenc 1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nöth, Winfried 1978. The semiotic framework of textlinguistics. In: U. W. Dressler (ed.): *Trends in textlinguistics*. Walter de Gruyter, Berlin–New York. 21–34.
- Petőfi S. János 1997. Néhány szó a szemiotikai textológia és a szövegstilisztika kapcsolatáról. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvári Egyetemi Nyomda, Kolozsvár. 353–61.
- Petőfi S. János 1999. A szövegtan társtudományainak egymáshoz és a szemiotikai szövegtanhoz való viszonyáról (Gondolatok egy diszkusszió elindításához). *SzemSzt.* 12: 35–43.
- Petőfi S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegsszemléletbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Seiffert, Helmut 1969. *Einführung in die Wissenschaftstheorie*. Beck, Munich.
- Semino, Elena and Culperer, Jonathan (eds.) 2003. *Cognitive stylistics Language and cognition in text analysis*. Lancaster University, Lancaster.
- Sowinski, Bernard 1983. *Textlinguistik. Eine Einführung*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart Berlin Köln Mainz.
- Spillner, Bernd 1974. *Linguistik und Literaturwissenschaft. Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart Berlin Köln Mainz.
- Szabó Zoltán 1983. A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége. *Nyr.* 207–19.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
- Szathmári István 1979. Linguistique de texte et stylistique. *Folia Linguistica* XIII, 2. Mouton, The Hague. 117–24.
- Szathmári István 1983a. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 320–55.
- Szathmári István 1983b. A szövegstilisztika tárgyköréből. *MNy.* 149–61.
- Szathmári István 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- Szathmári István–Várkonyi Imre (szerk.) 1979. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi társaság. *MNyTK.* 154. sz. Budapest.
- Thiel, Christian 1976. Mit jelent a „tudományos fogalomalkotás”? *Helikon* 4: 569–91.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1997. A stílus történetisége. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvári Egyetemi Nyomda, Kolozsvár. 414–8.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozzádoka a szövegtn számára. *Nyr.* 494–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Edited by András Kertész. University of Debrecen, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York.
- Vass László 1990. Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtn tanulmányozásához). *SzemSzt.* 1: 85–116.
- Wartofsky, Marx W. 1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába*. Gondolat, Budapest.

Szabó Zoltán

SUMMARY

Szabó, Zoltán

On a possible text stylistics

The aim of this paper is to present a new (variant of) stylistics. It is the result of an interdisciplinary cooperation between text linguistics and stylistics that are totally and completely interwoven here.

It has to be emphasised that it is not in terms of its subject-matter that text stylistics primarily differs from other stylistic disciplines but rather in terms of two traits that can therefore be considered to be distinctive features of the discipline: 1. A text linguistic orientation or even textology-dependence which shows text linguistics to be the primary source for creating several constituents of text stylistics and for its development on the whole. For instance, style types are derived from text types and domains (branches) of text stylistics are delimited and characterized according to the text levels at issue. 2. Its methodology is constituted of text-centred principles, consequently, research in it is determined by a supertext quality, respectively by the text in its entirety.

All of the issues belonging here are discussed in the following sections of the paper, referring to text stylistics: 1. Subject-matter and domains (branches); 2. Principles of research; 3. The underlying theory (text semiotics); 4. Interdisciplinary relations; 5. Antecedents, variants in its evolution; 6. Text stylistics in the light of the principles of a general theory of science (where the main question is as follows: Can it be conceived of as a separate discipline, a new stylistics?).

In sum: the paper illustrates some of the possibilities by providing textological and stylistic evidence for a new stylistic discipline: text stylistics.

József Attila verseinek modern nyelvészeti megközelítése Egy példa: *Tudod, hogy nincs bocsánat*

Bevezetés

A műalkotást az irodalmi (tágabban: művészi kommunikációs) folyamat sokféle szemszögéből közelíthetjük meg: a műalkotás születése felől, magából a műalkotásból, valamint a műalkotás befogadása, hatása szempontjából. Mindegyik megközelítés lehet fontos, mert az értelmezés szempontjából lényeges mozzanatok rejtőzhetnek bármelyikben.

A műalkotás születését középpontba állító megközelítések között szerepel a tényfeltárás, a szellemtörténet és a genetikus elemzés. A XX. század hozta magával az irodalmi műalkotást középpontba állító megközelítésmódokat, a fenomenológiát és a strukturalizmust. A nyelvészet leginkább itt kapcsolódott be az irodalmi folyamat elemzésébe, különösen az akusztikus, a szóképzleti és a grammatikai jelenségek, a kompozíció, majd pedig a metaforikus és a metonimikus ismétlődés vizsgálatával. A XX. század végén a műalkotás befogadása és hatása került az érdeklődés homlokterébe. A megközelítések mögött dekonstruktív irodalomtudományi fordulat áll, a megközelítéseket a filozófiai hermeneutika, a befogadás- vagy recepcióesztétika, a hermeneutikai értelmezések szempontjai vezérlik (Vilcsik 1995).

Az 1950-es években induló strukturális szövegtani, szemiotikai, az 1970-es években elterjedő pragmatikai, majd az 1990-es években kiteljesedő kognitív fordulattal a nyelvtudomány megközelítései, nézőpontjai is tágultak, sőt területe tovább bővült. Jogos föltenni a kérdést, hogy ezek a megközelítésmódok milyen újdonságot hoztak a műalkotások elsősorban nyelvi-nyelvészeti megközelítésében (néhány szempontról lásd: Balázs 1998, Murvai–Balázs 2002).

Valamennyi szempontot nem lehet most sorra venni. Önkényesen emelek ki néhány olyan nyelvi jelenséget, amelyre – az említett elméletek nyomán – csak az utóbbi időben irányult a figyelem. Mindezt természetesen most József Attila verseinek megközelítése kapcsán teszem, de a szempontok más költők más verseinek megközelítéseiben is alkalmasak lehetnek.

Példaként József Attila utolsó hónapjainak egyik kulcsversét, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* című verset választottam. A vers értelmezése kapcsán Németh G. Béla (1987: 282–96) már kiemelt fontos, modern szempontokat, ezek: az alapmondat, zéróromféma és a szilencium. Az elmúlt néhány évtized modern szövegtani-pragmatikai és kognitív megközelítései igazolják Németh G. Béla szempontjait, de ezek elmélyítésére, továbbgondolására is alkalmasak – ahogy majd a mi szempontjainkat is nyugodtan tovább lehet gondolni.

A vers a költő legmélyebb és végső válsága idején született, konkrét életrajzi események találhatók benne, és a 8. versszakban felbukkan az öngyilkosság gondolata is. Az életrajz ismeretében akár bizonyítékként is felfoghatnánk a „szárszói eseményre”, az értelmezés azonban eddig nem terjed, és nem is lehet a feladata. Érdekes, hogy Kertész Ákos nagyhatású regénye, a Makra (1971) első és második részének mottójául is József Attila-idézetet választott. A második rész

elé, amelynek végén Makra szembesül élete válságával és folytatásának lehetőségével, éppen e vers első négy sora olvasható.

A vers:

József Attila: *Tudod, hogy nincs bocsánat*¹

Tudod, hogy nincs bocsánat,
hiába hát a bánat.
Légy, ami lennél: férfi.
A fű kinő utánad.

A bűn az nem lesz könnyebb,
hiába hull a könnyed.
Hogy bizonyság vagy erre,
legalább azt köszönjed.

Ne vádolj, ne fogadkozz,
ne légy komisz magadhoz,
ne hódolj és ne hódíts,
ne csatlakozz a hadhoz.

Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.

Emlékezz, hogy hörögtél
s hiába könyörögtél.
Hamis tanúvá lettél
saját igaz pörödnél.

Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.

Hittél a könnyű szóknak,
fizetett pártfogóknak
s lásd, soha, soha senki
nem mondta, hogy te jó vagy.

¹ A verset a Verstár '98 – a magyar líra klasszikusai – félszáz költő verse című CD-Rom (Arcanum Adatbázis) szöveggözlése alapján adom közre.

Megcsaltak, úgy szerettek,
csaltál s így nem szerethetsz.
Most hát a töltött fegyvert
szorítsd üres szivedhez.

Vagy vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bízna benned.

1937. jún.

Előbb a vers strukturális-szövegtani-retorikai főbb jellemzőit mutatom be, majd három, a modern nyelvtudományban megjelenő, az értelmezésben új utakat nyitó nyelvi jelenséget vizsgállok. Ezek a következők: 1. a nézőpont (a perspektíva), 2. a szövegfókusz és az időszemlélet, 3. a szavak ikonikussága.

I. A szöveg főbb strukturális jellemzői

A szöveg egy állítással kezdődik (1. vsz.), amelyet követ a magyarázat (2. vsz.), a belőle kifejlődő tanács (3–4. vsz.), majd fő szerkezeti egységként a múlt megidézése, epikus, életrajzi (ön)dialogus formájában (5–8. vsz. első két sora). A zárlat a konklúzió, azaz a választás (válaszút), amely felkínálja az öngyilkosságot vagy az újrakezdés lehetőségét (8. vsz. második két sora és a 9. vsz.).

A vers első olvasatra is magával ragadó. Ennek olvasáslélektani oka a rövid szavakkal és sorokkal, az egyszerű szókinccsel és a viszonylag kevés enjambement-okkal (sortörésekkel, szintagmatörésekkel) magyarázható.

Többnyire minden sor egyetlen mondat, sőt összetett mondat: „Megcsaltak, úgy szerettek, / Csaltál s így nem szerethetsz.” Ebből fakad a verssorok egyszerű ejtéssajátossága, amelyet a jambikusság tesz határozottá:

Tudod, hogy nincs bocsánat,
 ◡ – / – – / ◡ – / –
 hiába hát a bánat.
 ◡ – / ◡ – / ◡ – / –

A vers több nyelvi szinten megragadható jellemzője: a töménység, egyes nyelvi elemek használatának feltűnő statisztikai többlete.

A vers sodró, mozgalmas jellegét a rövid sorokon túl a verbalitásának (ige-használatának) köszönheti. Az igei állítmány részesedése feltűnően nagy. A 9 versszak harminchat sorában 41 igei állítmányt találunk, ebből 10 a létige: *nincs* (2), *légy* (2), *lennél*, *lesz*, *vagy* (3), *lettél*. Az igei állítmányokból 15 felszólító módú, 30 egyes szám második személyű. Emellett még 19 esetben hangsúlyozódik a második személy a névszókhoz járuló második személyű személyjellel: *utánad*, *könnyed*, *magadhoz* stb. Megállapíthatjuk a létige, illetve a második személyűség nyelvtani elemeinek uralkodó sűrűségét.

A vers szókincese letisztult, egyszerű. Szóstilisztikai szempontból keveset mondhatunk róla, talán csak azt, hogy a *fölösleges* és a *pörödnél* formák hangtanilag színesebbek *e-s* köznyelvi formájuknál.

A vers összes szava egyszerű szó. Az egyetlen nyilvánvalóan idegen szó (*pszichoanalízisben*) bontja csak meg a harmóniát. A szavak többsége egy-, két-, ritkán háromszótagos.

Egyedül csak az feltűnő, hogy olyan, ebben a költeményben szokatlan (részben, mert idegen, részben mert a vers szavainak átlagos hosszát kétszer-háromszor meghaladó) szó, mint a *pszichoanalízis*, szervesen belesimul a versbe: „S romlott kölkökre leltél / pszichoanalízisben.”

A vers szókészlete – mint arra Németh G. Béla is felhívja a figyelmet – erkölcsi jellegű. A beszédaktus-elmélet hatására kibontakozó nyelvi szemlélet nagy jelentőséget tulajdonít a szóetikának, a szavakban alapvetően kódolt és használatuk során erővel telítődő erkölcsi jellegnek. Németh G. Béla (1987: 292) szerint: „A szó- és szintagmakincsnek ez az erkölcsi jellege József Attila idézett versében nemcsak hogy jelen van, de sokkal töményebben is, mint az eddigi versek bármelyikében. Az egyik az, hogy *e* szóanyag a nyelv szókincese erkölcsi részének primer ösrétegéből kerül ki: *bocsánat, bűn, bánat, férfi, könny, csalni, szeretni, megvetni, bízni, köszönni, vádolni, remélni; jó, hű, igaz, könnyű*. A másik az, hogy ez a szókincs, a végső választás, döntés, ítélet jegyében, minduntalan jogi, sőt törvényszéki színeződésbe játszik át, izgalomig fokozódó feszültséget sugallva: *bizonyosság, titok, tamú, pör, pártfogó; hamis, igaz, romlott, fizetett, komisz; fogadkozni, tanúvá tenni, könyörögni, elvetni, titkot meglesni*. S ami nem kevésbé fontos: ez az etikus szókincs – inkább, mint bármelyik idézett költőé [Balassi, Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Reviczky – B. G.] szociális etika bélyegét viseli.”

A vers mondatszervezésében a mellérendelés, főként a magyarázó és a következtető mellérendelés, illetve a kapcsolatos mellérendelés játssza a fő szerepet. A vers zárlatában választó mellérendelés áll. A sok mellérendelés, azaz a szukcesszivitás a verset az élőszóhoz, sőt a zenéhez közelíti. Ezt segíti a már említett jambikusság, de az ismétlődés formái, a gondolatrítmus, a ragrímek a régi magyar irodalmat vagy a népköltészetet idéző egyszerűsége (*hörögtél, könyörögtél, lettél, pörödnél*).

A nyelvtani formák régisége, hihetetlen egyszerűsége egy végsőkéig letisztult gondolatot tárnak elénk. Ez az egyszerűség azonban magában rejti az élet (a lét) bonyolultságát, élet és halál kérdését. A vers szemantikai alapszerkezetében a pontosan meg nem nevezett, körül nem írt, kötelezően viselt „bűn” és a lehetetlen „bűnbocsánat” áll. Vagyis feloldhatatlan ellentét, a szerep, a magatartás vállalása, az illúziók és a valóság között. A vers az emberi lélekben egymással küzdő vonzások és taszítások logikailag sokszor megokolhatatlan, csak érzelmileg vállalható érveit sorolja fel. A legfontosabb gondolat: nem lehet semmit tenni, nincs bocsánat → vagy vállalod a halált, vagy megalapozatlanul remélsz, élsz még.

A reménybeli „hű szerelem” természetesen a *pars pro toto* (rész az egészben) elve alapján nemcsak konkrétan értelmezhető, hanem minden emberi kapcsolatot, szerepet, pozitív érték várását, megélését szimbolizálja.

II. A szöveg három kiemelt jellemzője: nézőpont, szövegfókusz, ikonikusság

Ezek után lássuk az általam önkényesen kiemelt három szempont bemutatását: 1. a nézőpont (a perspektíva), 2. a szövegfókusz, szövegtopik és az időszemlélet, 3. a szavak ikonikussága.

1. A nézőpont (perspektíva) vizsgálata. Németh G. Béla foglalkozik részletesen az önmegszólító verstípussal, amelyben a költő második személyben önmagát szólítja meg. „Tudod, hogy nincs bocsánat” – így fordul önmagához József Attila. Az önmegszólítás lírai attitűd, beállítódás – Németh G. Béla szerint, de ennél többről is szó van: egy sajátos kommunikációs alaphelyzet, amelyben az én áthelyeződik egy másik személybe, illetve a nézőpont változik meg úgy, hogy képes kívülről nézni, „megszólítani” az ént.

A jelenséget tükröző verstípus Németh G. Béla (1987: 264) szerint Arany Jánostól következően szinte minden költőnél megfigyelhető, de „nálunk a kései József Attila korában és költészetében éri el eddigi legjobb teljesítményét. Ebben az időben korjellemző jelenségnek tekinthető. Boncolása, létrejötte körülményeinek elemzése a 20. századi lírikusi magatartás megvilágításához szolgáltathat adalékokat.” Németh G. Béla hozzáteszi, hogy az önmegszólító vers József Attilánál önfelszólításba megy át.

A nyelvekben eredetileg csak két személy volt: az első, a beszélő, a második pedig minden, ami a beszélőn kívül magában foglalt. A második személy tehát általános jelentőségű mondanivalót hordozott. Ezért szólnak második személyben a parancsolatok, általában a rögzített szentenciák, és vonatkoznak mindenkire: az én-re, a te-re és természetesen az ő-re is. Ez az általános (univerzális) megnyilatkozásmód teljeseedett ki a magyar költészetben önmegszólító, önfelszólító verstípusként.

A hétköznapi tapasztalat is azt mutatja, hogy olykor magunkat is megszólítjuk második személyben. Sőt: történetek elmesélésekor igen gyakori az átváltás egyes szám első személyről egyes szám második személyre. Ismét Németh G. Béla (1987: 269.) szerint: „a megszólító, a felszólító: fölismerő intellektus. Nem arról van szó, hogy az intellektus elszakad a személyiségtől. Ez képtelenég volna. Hanem arról, hogy válsággal küzdve, okai után kutatva, mintegy tárgyasíva, elvonatkoztatva szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről... A megszólított tehát a válságban levő személyiség”.

A személyiség válsága József Attila és persze minden 20. századi, elidegenedett ember esetében magyarázat lehet egy jelenségre. De ennél itt többről van szó, amelyet egy azóta kulcsfontosságúvá vált kognitív felfogás, filozófiai elmélet világított meg. Ez az úgynevezett emergenciaeelmélet. Az emergencia az ember kialakulásának, fejlődésének kulcsmozzanata: egy új minőség létrejötte. Az emergencia, Tomasello (2002) szavaival: a „lendkerékhatás” indította el az ember kiválását az állatvilágból, és napjainkig tartó fejlődését, amelynek kulcsmozzanata a kumulatív kulturális evolúció és a tanulás.

A nyelv ugyanis nem a semmiből keletkezik. Az organikus evolúció nem magyarázat ekkora fejlődésre. A Noam Chomsky által feltételezett ok, a genetikai

mutáció is bizonytalan magyarázat. Valamint föltételezhetőn a nyelv nem az űrből szállt a Földre.

A kulcs az ember társas-kommunikációs viselkedésében keresendő. Ebben találjuk meg a kumulációt, vagyis azt a jelenséget, hogy az ember képes elődeinek tapasztalatait elsajátítani. Úgy is mondhatjuk metaforikusan: „a gyermek óriások vállán áll”. Hogy erre miként kerülhetett sor, Tomasello – a felfogás kidolgozója – kisgyermekek között végzett vizsgálatai bizonyítják. A lényeg pedig az, hogy az ember (s a megfigyelések alapján már a kisgyermek is) képes magát mások szemszögéből nézni. „Ahogy a gyermek megérti kultúrájának nyelvi szimbólumait, egyúttal azt a képességet is elsajátítja, hogy egyazon perceptuális helyzetet egyszerre különféle perspektívákból tudjon szemlélni” (Tomasello 2002: 16). Ez a lényegi eltérés az állatvilághoz képest. És hogy történik ez? „Amikor a gyermek kilenc és tizenkét hónapos kora körül elkezd mások külső tárgyakra irányuló figyelmébe bekapcsolódni vagy elkezd irányítani azt, előfordul, hogy az a személy, akinek a figyelmét a gyermek követi, magára a gyerekekre figyel. Ennek következtében a gyermek az adott személy figyelmét követve saját magához jut el oly módon, ahogy az korábban, a kilenc hónapos korban bekövetkező szociális-kognitív forradalom előtt nem volt lehetséges... Ezt jól érzékelteti, hogy a szociális-kognitív forradalom után néhány hónappal, az első születésnapjuk körül a gyerekek először adják jelét szégyellőségnek és féltékenységnek mások vagy a tükör előtt” (Tomasello 2002: 99).

Az emergenciaméletet, az emberré tevő lendkerékhatást magyarázó „szempontváltást” a nyelv máig megőrizte. Ez az önmegszólítás, önfelszólítás – tehát igen ősinek mondható – funkciója. A legelső nyelvi funkciók között ott van, nem véletlen, hogy a Tízparancsolat és a szentenciák máig őrzik grammatikai jegyeit: Ne ölj! Ne lopj! Felebarátod feleségét ne kívánd! – Lassan járj, tovább érsz; Járt utat a járatlanért el ne hagyj!

Az önmegszólítás tehát ezt az ősi nézőpontot (perspektívát), az embernek önmagát kívülről látó gesztusát őrizte meg. Nem véletlen, hogy nézőpontot a modern szövegtani irodalomban a makroszerkezeti szövegvilág legjellegzetesebb összetevőjének tartjuk. „A nézőpont az a helyzet, ahonnan a beszélő a szövegvilág dolgait szemléli és végrehajtja feldolgozásukat” (Tolcsvai Nagy 2001: 125). Ez nyelvi forma bukkan föl a magyar irodalomban, s ér el József Attila kései költészetében csúcsára: Világosítsd föl..., Ne bánts, Légy ostoba!, Tudod, hogy nincs bocsánat, (Karóval jöttél...).

2. A szövegfókusz, szövegtopik és az időszemlélet. A műalkotás elemzése szempontjából termékeny gondolat Jespersen elmélete, amely szerint minden szöveg egyetlen alaphozállatból nő ki, s a szöveg ezzel a mondatral hálózatos viszonyban van. Jespersen megállapítása talán a retorika által régen hangoztatott tételmondat jellemzőjén nyugszik, de a modern nyelvészet is sokszor foglalkozik a szöveg legkiemelkedőbb összetevőjével. Tolcsvai Nagy (2001: 131) így határozza meg: „A szövegfókusz a szöveg (szövegrészlet) legkiemelkedőbb összetevője, referense és egyben általában új (a szövegben nem említett) információt tartalmaz, ezért jelölt és kevésbé hozzáférhető, mert megszakítja a topikfolytonosságot; a szöveg-

topik a szöveg háttérének eleme, azaz többnyire már említett vagy ismert információt tartalmaz, és ezért gyakran jelöletlen és könnyen hozzáférhető.”

A *Tudod, hogy nincs bocsánat* című vers szövegfókusza, vagyis a legkiemelkedőbb, jelölt mondanivaló: „Légy, ami lennél: férfi...” És ebben bizony benne van az is, hogy mi számít férfias cselekedetnek: kulturálisan meghatározottan a vállalás, illetve bizonyos kulturális miliőben a lehetetlenség felismeréséből adódó „férfias” vállalás: az öngyilkosság.

A szövegfókusszal kapcsolatba hozható a szövegtopik (a szöveg témája), amely a vers esetében: a bűn, illetve a bűn elkerülhetetlensége, a bocsánat lehetetlensége.

A bűn témaadó voltát a költő nyelvtani eszközökkel sokszorosán kiemeli: „A bűn az nem lesz könnyebb...”

- (a) Szórendi kiemeléssel a második versszak élére teszi.
- (b) Az alanyt (*bűn*) értelmező jellegű szerkezettel, témaismétlő szerkezettel (*a bűn, az...*) megduplázza. („A bűn, az [mármint a bűn] nem lesz könnyebb”.
- (c) Az értelmező jellegű szerkezet a magyarban bevett témaösszegző, témanyomatékosító szerkezet.
- (d) Írásjelhiánnyal is kiemeli: „A bűn: az nem lesz könnyebb”, „A bűn – az nem lesz könnyebb”, „A bűn, az nem lesz könnyebb”.
- (e) Határozott névelővel jelöli a topikjellegét: *A bűn...* – ebből nyilvánvaló, hogy konkrét, ismert, a versben meghatározott (vagy tudott) dologról van szó.

A szövegfókusz és a szövegtopik kapcsolatban van a vers időszemléletével. Ugyancsak Németh G. Béla hívja fel a figyelmet arra, hogy József Attila kései verstípusa az idő- és a létszembesítő verstípus (Németh G. 1987: 297). Ezekben a versekben a három alapidő szembesített jelenléte figyelhető meg különösen a *már, most, még* határozószókkal. Amikor ezek a határozószók a beszélő modalitását, attitűdjét, fejezik ki vagy jelölik a kommunikációs helyzettel kapcsolatban, az újabb szakirodalom már partikulaként tartja őket számon (Kugler 2000: 275). Németh G. Béla a *Tudod, hogy nincs bocsánat* című verset nem sorolja e típusba (a tipikus példának a *Karóval jöttél* és a *Talán eltűnök hirtelen* szolgál), de óhatatlanul fölfigyelhetünk az időre, amelyet két tipikus rémakiemelő partikulával ér el: „Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez” (deiktikus, jelenre vonatkozó felszólítás), „s még remélj hű szerelmet” (jövőre utaló felszólítás). Partikulával ki nem fejtve természetesen a múlt is megjelenik a versben (5–8. vsz., végig múlt idős igék: *hörögtél, könyörögtél, lettél* stb.), tehát az időszembesítés tökéletes. A vers tehát egyszerre önmegszólító és időszembesítő vers.

3. A szavak ikonikussága. A modern verselemzések, részben a pragmatikai és kognitív fordulat hatására a nyelvhasználatot, nemcsak mint interakciót, hanem mint tranzakciót fogják fel, amelynek következménye a költő által a szóban rejlő energiának a fölszabadítása, azaz a szó, a nyelv újratereztése. Ily mó-

don a költő visszatér a nyelvteremtés pillanatához, amikor volt (kellett lennie) közvetlen kapcsolatnak a valóság és a nyelv között.

A modern nyelvészet részben a szemiotikai szempontok érvényesülése, részben bizonyos fonetikai kutatások (hangmetafora-tesztek, vö. Fónagy Iván 1959) s leginkább a mai kognitív fordulata révén többször említést tesz a nyelv ikonikus voltáról. A nyelvi ikonicitás azt jelenti, hogy a valóság (gondolkodás) és a nyelv között hasonlósági, utánzási kapcsolat van (Jakobson 1969: 112–32). Önmagában ikonszerű a szavak mondatokon belüli elrendezése, a morfológiai elrendezés, de a például hangstruktúrának a jel értékével, jelentésével kapcsolatba hozható hasonlósága is. A hasonlóság az etimológiai kapcsolattól függetlenül összekapcsolhat hasonló hangzású szavakat. Ez a jelenség például a paronomázia. József Attila költészetének kutatói közül többen is fölfigyelek erre a jelenségre, például az *Eszmélet* című versben:

Vasútnál *lakom*. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnezem,
hogy' szállnak fényes *ablakok*
a lengedező szösz-sötétben.

Ebben a verssorban Odorics (2001: 175) a *lakom* ~ *lakok* paronomáziát fedezi föl, s belőle levonja a következtetést: a lírai alany egyszerre lakik kívül és belül.

Horváth Kornélia (2001: 150) a *Rejtelmek* elemzése kapcsán fordul ehhez a módszerhez: „Én és te kölcsönös megértéstörténete a szöveg legelemibb nyelvi szintjeit is szabályozza. Dialógusuk [...] a költemény szövegtestét anagrammatikusan is rendezi: az »én« és »te« hangformája, mely már a címszóban eleve együtt »rejlik« (*Rejtelmek*), végig hangalaki-etimológiai együttléteivel szervezi a szöveget (*rejtelmek, engemet, megérted, tedd...*). Sőt olyan ikonszerűségekre is felfigyel, mint a palindrom (fordított) szerkezet: „a *víz* ~ *szív* palindróm szerkezetű anagrammája biztosítja a folytonosságot” (i. m. 149). Az elemzésekben újabban további „rejtélyes” (a nyelv energiájára, keletkezésére figyelmeztető) kapcsolatok tűnnek elő. Pálfi Ágnes (2001: 202) a *Talán eltűnök hirtelen* versből – sok egyéb mellett – idézi: *fogát* ~ *fog át*, *soha* ~ *mostoha* ~ *most soha* stb., Katedbó Lóránt (2001: 214) az *Ars poeticában*: *aljas* ~ *alul lét*.

Természetesen ez a jelenség, a valóság és a nyelv ikonikus kapcsolatára utaló jelleg a Tudod, hogy nincs bocsánat című versben is előbukkan. Például *hódoj* ~ *hódits* ~ *had*, „vess el minden elvet”: *vess el* ~ *elvet* (elveti az elvet) paronomázia, egyszersmind egy érdekes tükörszerkezet (kiazmus). Különleges sornak számít: „S ezt az emberiséget, / hisz ember vagy, ne vesd meg”, „hiszen” az első változatban nem ez szerepelt, hanem éppen a fordítottja: „Ezt az emberiséget vesd meg” (Németh G. 1987: 287–8). A mondat tartalmának alapvető megváltoztatása hozzáállásbeli, felfogásbeli módosulás, de a megoldás ikonikusan is értelmezhető, többértelmű, játékos volta miatt fenntartja a bizalmatlanságot: *ne vesd meg* ~ *nevesd meg*.

Összefoglalás

A tanulmány a 20. század második felében az irodalom- és a nyelvtudományban felbukkanó, egymást váltó, de sokban egymásra reflektáló és némely mozzanataiban egymást szintetizáló strukturalista, szemiotikai, szövegtani, pragmatikai és kognitív fordulat hatására a műalkotások megközelítésének néhány új szempontját veszi sorra József Attila *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versében. Az I. részben a vers strukturális-szövegtani-retorikai jellemzői közül emel ki néhányat (szerkezet, mondatszerkezet, verselés, verbalitás, szókincs, szóetika, egyes alakzatok stb.). A II. részben a vers önmegszólító jellegét leíró irodalomtörténeti felfogás újabb, kognitív bizonyítékait hozza fel, majd meghatározza a szöveg-szerveződés központját jelentő szövegfókusz, valamint a szövegtopikot. Föltárja a vers időszemléletét, amelynek során kiderül, hogy a rémakiemelő partikulák igenis időszembesítővé is teszik. Végül a szemiotikai és kognitív felfogás tükrében (a nyelvteremtés ikonikus, a nyelvhasználat energia) a versben előforduló néhány szó ikonikusságára is felhívja a figyelmet. Az elemzéssel az a szerzőnek a célja, hogy közelítse egymáshoz a nyelvészeti és az irodalmi felfogásokat.*

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1998. Az irodalmi szöveg szövegtani-stilisztikai megközelítése. Temesi Ferenci trilógiája. In: Sipos Lajos (főszerk.): *Irodalomtanítás az ezredfordulón*. Pauz-Westermann Könyvkiadó, Celldömölk, 874–89.
- Fónagy Iván 1959/1989. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Kornélia 2001. Versnyelv és műfajváltás József Attila Rejtelmek című versében. In: Kabdebó–Kulcsár–Kulcsár–Szabó–Menyhért 2001. 142–57.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – jel – vers*. 2. bővített kiadás. Gondolat, Budapest.
- Kabdebó Lóránt 2001. A klasszikus irodalom esélye a dialogikus pétikai gyakorlatban. Kérdések József Attila *Ars poetica* című versének olvasási hagyományában. In: Kabdebó–Kulcsár–Kulcsár–Szabó–Menyhért 2001. 209–34.
- Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő–Kulcsár–Szabó Zoltán–Menyhért Anna 2001. *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest.
- Kugler Nóra, 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *A magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Murvai Olga–Balázs Géza 2002. *A szövegek szövésmintái*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.
- Németh G. Béla 1987. *Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Odorics Ferenc, 2001. Az Eszmélet újraolvasása. In: Kabdebó–Kulcsár–Kulcsár–Szabó–Menyhért 2001. 172–9.
- Pálfi Ágnes 2001. Hová vezetnek a „vadnyomok”? Bartók *Cantata profanájának* motívumai József Attila költészetében. In: Kabdebó–Kulcsár–Kulcsár–Szabó–Menyhért 2001. 186–208.

* Tanulmányom a József Attila-émlékév tiszteletére készült. Első változatában elhangzott 2005. április 11-én a kiskunhalasi Csipkeházban, a Bibó István Gimnázium diákjainak szervezett költészet napi megemlékezésén.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Budapest.
- Vilesek Béla 1995. *Az irodalomtudomány „provokációja”. Az irodalmi folyamat*. Eötvös Kiadó–Balassi Kiadó, Budapest.

Balázs Géza

SUMMARY

Balázs, Géza

A modern linguistic approach to Attila József's poems

This paper surveys some new aspects of approaching literary works of art in terms of a sequence of trends in linguistics and literary criticism that emerged in the second half of the twentieth century. Those trends did not simply follow one another but they also reflected on one another in many ways and even synthesised the others in certain respects. They included the structuralist, semiotic, textological, pragmatic, and cognitive approaches. In particular, the paper discusses those aspects in Attila József's poem *You know there is no remission*. In Part One, some of the structural/textological/rhetorical characteristics of the poem are mentioned (structure, syntactic structure, versification, verbatim, vocabulary, word-ethics, some figures, etc.). In Part Two, evidence is provided of the self-addressing character of the poem in terms of a recent, cognitive approach to literary criticism, and the text focus (the centre of textual organisation) and text topic of the poem are determined. The poem's attitude to time is explored, pointing out that rheme-enhancing particles do make it time-confronting. Finally, in terms of the semiotic and cognitive approaches (claiming that language creation is iconic and language use is energy), the iconicity of certain words occurring in the poem is pointed out. The author's aim with the analysis is to bring linguistic and literary approaches closer to one another.

Az intertextualitás tanításának lehetősége

Idézés, rájátszás, intertextualitás a középiskolában. 1966-os „felfedezése” óta az intertextualitás fogalma át- meg átjárja az irodalomtudomány, kritika, műelemzések megannyi megjelenítési formáját anélkül, hogy a fogalom egzakt meghatározásával találkozhatna az olvasó. A tradicionális, illetve a modern irodalmon felnevelkedő olvasónemzedék joggal várja a fogalom egzakt magyarázatát, hiszen az egyértelműség, a rendszerben való gondolkodás és a tiszta fogalomhasználat alkotják irodalomszemléletének meghatározó vonásait. Nehezen fogadja el, hogy egy fogalomnak is lehet többfajta értelmezése, többfajta „olvasata”, s hogy egy definíció adott esetben önmagán túlra mutatva akár az egész irodalom létmódjaként is értelmezhető.

Maga a szó „szövegköziséget”, szövegek közöttiséget jelent, s Vass László terminológiája szerint „különböző szövegek, komplex jelek között kimutatható részint rendszerszerű és/vagy funkcionális, részint pedig referenciális hasonlóság, esetleg azonosság” (Vass 1990: 96). Ez a definitív kísérlet megvilágíthatja talán magát a fogalmat, de vajmi keveset árul el az intertextualitás valódi természetéről, létmódjáról.

Mi is akkor az intertextualitás? Julia Kristeva, aki a fogalmat elsőként használta, az intertextualitást a szöveggként értett irodalom létmódjaként értelmezi (Jefferson–Robey 1995: 109). A fenti értelmezés csak akkor nyeri el értelmét, ha elfogadjuk Roland Barthes és Michael Riffatere megállapítását (idézi: Kulcsár-Szabó 1998: 498), akik az intertextualitást az irodalomtudomány ama nagy paradigmaváltásához kapcsolják, amely a szerző-szöveg viszonyról az olvasó-szöveg viszonyra helyezi az érdeklődést. Ez a befogadási folyamat egyértelműen kiszorítja a produkcióesztétikai szempontokat, helyébe a szűkebb értelemben vett kontextust lépteti, s a szövegek közötti kapcsolatteremtést és egymáshoz való viszonyukat teszi meg a vizsgálódás egyedüli érvényes módjává.

Az intertextualitás az új, posztmodernnek tekinthető irodalmi jelenségek nyíltan is elismert alaptényezőjévé válik. E posztmodern értelmezés szorosan kötődik a Barthes által az irodalom „kimerüléseként” értelmezett felismeréshez, hogy teleíródott a hagyományhorizont, térben és időben minden kulturális tradíció „betelt”, s minden szöveg olvasata a megelőzöttség érzetén alapszik (Kulcsár-Szabó 1998: 499). Így válhatnak elsődlegessé a kulturális tradíciók történeti rendjéből önmagukat kivonó, éppen e hagyományos szövegekből időnként a kauzális logikának ellenálló szövegválogatások, az intertextuális eljárások.

Adva van tehát – nevezzük jelenségnek – az az intertextualitás, amely éppen a „teleírt” irodalmi horizont ellenében a szövegek térben és időben megjelenő kulturális meghatározottságából, fogságából kíván szabadulni, s ezen szövegek közti eljárásokkal újfajta utakat kíván megjeleníteni; de maga is ősi szerzői módszer, s modern megjelenési formájában sem képes maga mögött hagyni e ráértett hagyományhorizontot, hiszen irodalmi műalkotások bizonyos poétikai-retorikai eljárásainak összességeként értelmezve (idézet, allúzió, paródia, költői versengés stb.) vagy akár szerkezeti-tematikus elemként az irodalomtörténet olyan meghatározó elve, mint a ritmus vagy az ismétlés (Kulcsár-Szabó 1998: 500).

Az a tény, hogy az intertextualitás az irodalomtörténet egyik legalapvetőbb jelensége, nem jelenti azt, hogy e jelenség elméleti megközelítésben tanítható lenne a középiskolában. Két okból sem: egyrészt mert a közismerten zsúfolt tananyag nem teszi lehetővé, hogy minimálisan 5–6 órát e problémakörre szánhatnánk, másrészt meglehetősen nehéz lenne egy alapvetően irodalomtörténeti szemléletbe irodalomelméleti megközelítést ágyaznunk: a tanulók többségében ez szervesen keveredést okozna.

Akkor milyen tanítási lehetőségei vannak az intertextualitásnak? Számomra a témával való foglalkozás közben világosan kirajzolódott, hogy a jelenséget csak műelemzés közben, az adott műben betöltött funkciójában lehetne vizsgálni, s ehhez sem magának a jelenségnek a megtanítása lenne a cél, hanem az, hogy újabb elemzési szemponttal, megközelítési móddal bővítenénk a tanulók műelemzési eszköztárát. Ugyanakkor – az irodalomtörténeti szemlélet ellenére – a tanulók többsége számára az irodalom nem egymásra épülő hagyományok láncolata, hanem egymástól függetlenül létező elszigetelt művek tárháza. Egyre nehezebb visszatekinteni egy-egy irodalmi korszakból, pályaszakaszból vagy irodalmi alkotásból az előzményekre, egyre nehezebb motívumazonosságot vagy értékegyezést-különbözőséget felfedeztetni velük.

Az intertextualitást irodalomtörténeti megközelítésből tárgyalva, a jelenség számomra ennek a folyamatban látásnak, hagyományrétegződésnek az elmélyítését szolgálná: hogyan jelenik meg egy korábbi kor, mű, motívum, érték, hogyan ágyazódik be vagy folytatódik, kérdőjeleződik meg, esetleg válik ellentétessé egy későbbi műben.

A középiskolás tananyagból nagyon nehéz volt olyan műveket választanom, amelyek megfelelnek ennek a sok szempontnak: az intertextualitás eszközei ugyanis jóval összetettebb formációban vannak jelen a művekben, mintsem hogy könnyűszerrel besorolhatnánk őket egy-egy típusba. Továbbá magának a jelenségnek funkcionálisan verssszervező elvévé kell válnia, egyébként nem lehet újabb elemzési eszközként bemutatni, s természetesen jó, ha a magyar irodalmi hagyományok gazdag tárháza a választott mű. S természetesen olyan életkorban – tehát lehetőleg a 12. osztályban – foglalkozzunk a jelenséggel, amikor a tanulónak már kellő műelemzési gyakorlatuk és irodalomtörténeti ismereteik vannak mindezek befogadására. Ez azt jelenti, hogy jóformán a mai magyar irodalom az egyetlen korszak, amelyen keresztül az intertextualitás eszközeit szemléltetni és tanítani lehet.

Márai Sándor Halotti beszéd című versében például az intertextualitás eszközei közül az idézés minden funkciójában – a jelölt és a jelöletlen, formai és

tartalmi – egyértelműen megmutatható; és tanulmányozható az is e költeményen keresztül, hogy miként válik az idézés markánsan az irodalmi hagyományokhoz kötődve szövegszervező elemmé.

Nagy László Himnusz minden időben című versét az allúzió pregnáns példájának látom: a magyar és világirodalom kulturális hagyományaiból építkező mű szintetizálhat, ugyanakkor széles horizontokat nyithat meg a tanulók eddigi ismeretei előtt.

Kovács András Ferenc Új magyar Messiások című verse pedig tökéletes rájátszás Ady Magyar Messiások című versére, a formai – metonimikus – funkció mellett a magyarságversek hagyományozódásának problémájára, két korszak, két költő értékszerkezetének különbözőségére is rávilágíthatunk, a tanulók figyelmét a mai kor értékeire vagy értékhányára irányítva.

Dolgozatom további részében először két olyan témával foglalkozom (az intertextualitás típusai, intertextualitás a posztmodern korban), amelyek az intertextualitást tanító tanároknak nyújthatnak elméleti fogódzkodókat. Írásom második részében pedig gyakorlati szempontból közelítek a kérdéshez, és az imént említett Kovács András Ferenc-művet fogom célomnak megfelelően értelmezni, fő szempontként kiemelve benne az intertextualitás funkcióját. Végezetül megpróbálom az adott mű konkrét tanórai feldolgozásának szempontjait is megadni.

Tipológiai vizsgálat. Az intertextualitás olyan sokrétű jelenség, az egyes művekben megjelenő válfajai oly összetettek, hogy számba venni a lehetőségeit, fajtáit meglehetősen nehéz. De a romantikától napjainkig, a posztmodern irodalomig néhány jellegzetes típusát mégis el lehet különíteni.

Az első jellegzetes fajtáját nevezi Victor Žmegač (1991: 216) **kontrasztív intertextualitásnak**. Ennek lényege, hogy a műben megjelenő szöveg szemben áll az olvasó tudatában konstituálódott konvenciókkal; gyakorlatilag az elvárashorizont ütközik a mű szövegével. Ilyen kontrasztív jellegű intertextualitás a paródia, s ez a fajtája jelenik meg a romantika idején is, amikor a romantikus kalandregényeken felnőtt olvasói elvárásra válasz egy, éppen ezen rekvizitumoktól megfosztott mű.

Treck Peter Lebrecht című regényét említi példaként Žmegač, amely már alcímében sugallja ezt a fajta intertextualitást: Kalandok nélküli történet. A szerző meg is indokolja módszerét: „Óriások, törpék, boszorkányok, némi gyilkosság és emberölés, holdfény meg naplemente, mindez szerelemmel és érzelműséggel ízesítve [...]. Körülbelül azok a hozzávalók, amelyekből a legújabb elbeszélések nagy része áll. [...] Bár történetem nem egészen szokványos és hétköznapi, az igazi kalandok, amelyek vonzóvá tehetnék, mégis hiányoznak belőle” (idézi Žmegač 1991: 216).

Szintén a romantika idején kedvelt intertextuális eljárás a **fikcionalitást erősítő módszer**, amely általában egy fikcionális (tehát egy író által kitalált) és egy irodalomból kölcsönzött (tehát korábbi fikcionális) figura együttes, egy műben való szerepeltetésén alapszik. Az „irodalom az irodalomban” formula itt azt aényt erősíti, hogy minden – az elbeszélés szereplői, helyszínei, a cselekmény minden mozzanata – csupán fikció, artistikus képződmény. Ilyen mű például Hoffmann Szilveszteréj kalandja című elbeszélése, ahol egy korábbi Chamisso meseelbeszé-

lés címszereplőjével, Peter Schlemihl-lel és a Hoffmann által kitalált figurával, Erasmus Spiklerrel találkozik az első személyű elbeszélő (Žmegač 1991: 217).

Szinte a fikciót erősítő intertextuális eljárás ellentétéként létezik az **irodalom és valóság összefüggéseit feltáró funkció**. Itt az intertextualitás a történet hitelességét hivatott hangsúlyozni: azt a tényt, hogy vannak az ember életének olyan alapvető jelenségei, helyzetei, amelyek önmagukat ismétlik, s ismétlődő motívumokként épülnek be az irodalom nagy műveibe. Az irodalomnak tehát a valóság az alapja, de a valóság nem más – jegyzi meg Gottfried Keller – mint az érvényes irodalmi motívumok ismétlése, mint ahogy ezt Falusi Rómeó és Júlia című elbeszélése is mutatja (Žmegač: 1991: 218). (Vö. Oscar Wilde gondolatával, amely szerint az élet utánozza a művészetet.)

A posztmodern kort megelőző, de azt már nagyban előlegező, afelé mutató intertextualitást **relativizáló típusnak** nevezhetnénk, mert először ez veti föl az egyazon mű különböző interpretációinak lehetőségét. Max Frischnek A kínai fal című drámája a totális intertextualitáson alapszik: minden részlete politikai, kultúrtörténeti, irodalmi példák, idézetek, célzások tárháza. Az írói cél az intertextuális kapcsolódások révén egyfajta összehasonlítás és egyfajta viszonylagosság elérése. A legmarkánsabb jelene a darabnak, amikor Don Juan fellázad önnön életének mások (szerzők) által gyártott értelmezései, interpretációi ellen, s meg kíván szabadulni a rá rótt szerepek, minták determináló hatásától: „Hol van az irodalom nélküli ország? – teszi fel a kérdést, amelyben az ember azon kívánsága fejeződik ki, hogy szabadon, mások által kijelölt szerepektől, mintáktól mentesen élhessen” (Žmegač 1991: 221).

Jellegében a relativizáló intertextualitáshoz kapcsolhatjuk a magyar líra Kabdebó Lóránt által másodmodernségnek nevezett szakaszában megfigyelhető intertextuális jelenségeket is, ahol a textusok szétválaszthatósága, az elsődleges és beépített szövegek metaforikus vagy metonimikus kapcsolódása helyett a szövegek összekapcsolódásának célja az interpretáció sokféleségének felmutatása lesz (Kabdebó 1995: 270–1). A 30-as évek újklasszicizmusa utáni időszakban elsősorban Szabó Lőrinc költészetének egyes szakaszaira tartja ezt érvényesnek. A klasszicizálást mint intertextualitást vizsgálva jut el arra a felismerésre, hogy míg a klasszicizálás korábbi – modern és újklasszicista időszakban megjelenő – válfajai a kompozíciót, a formáltságot erősítették, addig a másodmodernség költőinél (a világ-irodalomban Ezra Pound költészetében) a szövegformálásban történik változás: a grammatikától elválik az értelmezhetőség, a grammatika formálissá válik, utat nyitva ezzel az átértelmezhetőségnek, az interpretáció sokféleségének. Ezzel a különböző szövegek összekapcsolódása szövegszerűségében válik szervező erővé, előlegezve ezzel a dialogicitás poétikai gyakorlatát (Kabdebó 1995: 275–6).

Intertextualitás a posztmodern korban. A posztmodern irodalomban az intertextualitás egyenesen az irodalom létmódjaként értelmeződik (Kriveva 1996: 15). Harold Bloom „ad absurdum”-má tágitott dekonstrukciós értelmezésében azonban maga a fogalom tűnik el, hiszen – ahogy ő állítja – ha minden szöveg intertextus, mert minden szöveg csak más, új szöveghez képest vehető tudomásul, akkor nincs mitől elhatárolnunk az intertextualitás jelenségét (Kulcsár-Szabó 1994: 181). Pedig a posztmodern intertextualitása legjobban a Jauss-féle

séma, a más általi önmegértés, a mássággal folytatott dialógusként írható le legjobban. Az idézett szövegeknek hangsúlyozott, értelmező, értelemadó vagy -módosító szerepe lesz, így nyíltabb tér jut a szövegek közötti párbeszédnek, a szöveg a pretextusokkal alkotott kölcsönviszony kiteljesedésével jön létre (Kulcsár-Szabó 1998: 533).

A posztmodern változtatta meg teljesen az intertextualitás értelmezését. A szöveg maga nem önálló, autonóm egység, hanem más szövegekkel fenntartott viszonyrendszerben létezik (Bókay 2001: 377). A különböző szövegekből, utalásokból összeálló polifonikus szövegek között eltűnik a központi beszélő, helyét az identitásukat veszített fragmentumok grammatikai egyes szám első személyei foglalják el. A posztmodern szöveg kohézióját az egyes szövegek szerveződési lehetőségei és sokirányú értelem-összefüggései jelentik. A kész szöveg másról szól, mint az őt alkotó szövegfragmentumok összessége, amelyek eredeti funkcionalitásuktól megfosztva egyébként sem emlékeztetnek „eredetükre” (Kulcsár-Szabó 1998: 533).

A dekonstrukció szövegfogalma a szövegek kapcsán a használati létezést hangsúlyozza. Az egyik szöveg csak azáltal létezik, hogy egy másik szöveggel használata során lényegi kapcsolatba kerül (Bókay 2001: 375). A szöveg vizsgálata nem egyéb – vallja Derrida –, mint a használat formáinak feltárása (Bókay 2001: 376).

A posztmodern elvet mindenfajta oppozíciót, dichotómiát, szövegfelfogása legmarkánsabban mégis a régi szöveggel való összehasonlításban rajzolódik ki. A régi szövegnek van eleje, vége, szerzője, körülhatárolható tartalma, referenciája (a nem szövegszerű világra utal), kijelölt és lezárt.

Az új szöveg elkülönülő hálózat, nyomok szövete, amelyek más elkülönülő nyomok szövetére, egy vele szembeni másik szövegvilágra utal, áthatol a határokon, kereteken, meghaladja azokat. A referencia hiánya nyomként értelmeződik.

Ezen új szövegfelfogásba ágyazva a dekonstrukció szerint az intertextualitás a szöveg szintjén végigvitt difference, a szövegek önteremtő viszonya, szövegek szövegeket létrehozó és fenntartó játéka. Csak intertextualitásban létezik szöveg. Minden jövőendő szöveg csak a jelen és a múlt szövegeiből születik.

Ez a szöveg-, illetve intertextualitás-értelmezés is abból a dekonstrukciós tézisből eredeztethető, hogy az irodalom igazsága csak illúzió, a szövegfelszínen végtelen számú jelentés bukkanhat föl (Bókay 2001: 377).

A szöveg elvonása a referencializálhatóságtól és az identifikálhatóságtól leépíti a határokat az esztétikai és más funkciójú, nem művészi szövegek között, így a műalkotás és a valóság, a műalkotás és a mindennapok határai elmosódnak (pl. az Esterházy-életműben vagy Kukorelly egyes verseiben). A posztmodern író hatalmában csak a szövegek összekeverése áll – vallja Barthes –, a szövegkezelés pragmatikai jellegű, a jelölt elemek közötti viszonyt a szövegkezelés használati utasításai szervezik (Bókay 2001: 378).

Recepcióesztétikai szempontból örök kérdés marad, fontos-e, hogy a befogadó azonosítani tudja a beépített szövegeket. Mivel a posztmodern szövegkezelés tendenciájában originalitásellenes, az idegen szöveget referencia nélkül építi bele a szövegbe, s a szövegek „összeshatása” fontos, a válasz nyilvánvalóan: nem.

Az író intenciója nem terjedhet ki a befogadó általi szövegfelismerésre. De ez persze így nem igaz.

Ha az olvasó felismeri a „vendégszöveget”, a szöveg a befogadói tudatban megváltozik, hiszen működésbe lép az eredeti szöveg esztétikai tapasztalata, a pre-textust holdudvar veszi körül, amely rásugárzik az új szövegre, s lehet, hogy erőteljesebbé válik, mint ahogy azt az író szeretné. Erről is vall Esterházy, amikor azt mondja, hogy ő „népdalként” szereti használni a vendégszövegeket, s ha fontos volna neki az olvasó kulturális háttére, illetve az idézett szerzők sorainak holdudvara, akkor nem citálna „olyan iszonyatosan rossz és bűnös írókat is”, akiknek azért lehet egy-egy jó mondata, és neki éppen ezekre van szüksége. Vagyis a vendégszöveg – bármilyen légyen is az – a szövegbe ágyazódva kompozíciós renddé léphet elő, s akár ugyanaz a szöveg mást és mást evokálhat (vö. Birnbaum 1991: 9–10).

Intertextualitás Kovács András Ferenc Új magyar Messiások c. versében.

Kovács András Ferenc a mai irodalom legígéretesebb, legtelhetségesebb alakja. Poétikai világát a kulturális memória, az emlékezet újraírásának költészeti kísérleteként szokás meghatározni. A vers mint szöveg és forma, mint ritmus és hangzás elsősorban a „költészettörténeti folyamatban való benneállás hogyanjáról” beszél. Művei az irodalmi kód végtelenségét igyekeznek kiaknázni és láthatóvá tenni. Az intertextualitás e versekben megjelenő formája nem egyszerűen a posztmodern szövegkezelés szimpla esete, hiszen Kovács András Ferenc művei nem tüntetik el és olvasztják magukba a formák történetiségét, hanem a csak általuk történő, általuk lehetséges költészeti memória kultúrateremtő funkcióját hangsúlyozzák. Ez a palimpszesztusváltozat (G. Genette fogalma szerint levakart és újraírt kódexlap a palimpszeszt): a szövegek egymáson keresztül, egymás által és egymás segítségével feltáruló, egymás jelentéseit gazdagító és az irodalmi hagyományt csak a közbejövő formák dialogicitásában megértető szövegköziség esete (Kulcsár-Szabó 1994: 166).

Ez a költői világ parafrázisokkal, idézetekkel, allúziókkal, rájátszással, utalással és reminiszcenciákkal telített intertextuális szövegek hálózatába vezet. Ezeknek a hálóknak a szétbontása és újfajta összeillesztése hívja elő e költészet formai-hangnemi sokszólamúságát. E sokszólamú s legtöbbször egy versen belüli intertextuális szöveghálóból most mégis egy olyan művet választunk bemutatásra, ahol egyetlen szerző versének formai-tartalmi rájátszásával, imitációjával bizonyíthatjuk a lírai nyelvek és formák transzdialógusát, s azt, hogy Kovács András Ferenc költészetéből teljes mértékben hiányzik az az értéksemlegesség vagy értéknélküliség, amellyel a posztmodernség az egészlvű klasszikus modern értéktudat szét hullását tudomásul vette (Kulcsár-Szabó 1994: 169).

A költemény tökéletes formai-akusztikai rájátszás Ady Magyar Messiások című versére. Nem egyszerűen a vers újraírásáról, az imitációról van szó, a költő úgy vall az új Messiás-sors eltömegesedéséről, értékvesztettségéről, metamorfózisáról, hogy közben akusztikailag is – szinte rímekként kezelve az egyes szavakat – rájátszik az Ady-versre:

Ady: Magyar Messiások

Sósabbak itt a könnyek
S a fájdalmak is mások
Ezerszer Messiások
A magyar Messiások.

Ezerszer is meghalnak
S üdve nincs a keresztnék,
Mert semmit se tehettek,
Óh, semmit se tehettek.

Kovács András Ferenc: Új magyar Messiások

Jósoknak itt ma könnyebb
S a fájdalmak mismások
Milliós Messiások
Magyar sok Messiások.

Elmessiásodtak...
Üdvük sincs – majd szereznek,
Mert mást mit is tehetnek,
Faképpel elszegődnek:
Beállnak majd keresztnék.

Első alapvető különbség, hogy a Kovács András Ferenc-vers egy sorral hosszabb. Az első versszak szinte akusztikailag is követi az eredetit: a *Sósabbak – Jósoknak* asszonáncként, az *itt a könnyek – itt ma könnyebb* szintagmák tiszta rímként hatnak. A második sor zseniális nyelvi leleménye a változatlanul hagyott alanyhoz – *S a fájdalmak* – csatolt névszói állítmány, amely magába olvasztja az eredeti sor *is* módosítószavát – *is mások – mismások* – szintén tiszta rímként van jelen. A harmadik sor eredeti számhatározóját *ezerszer* melléknévre cserélte: *milliós*, az utolsó sor inverziója: *Magyar sok Messiások* archaizálásnak tűnik.

A Kovács András Ferenc-vers második versszaka egyéni szóalkotással indul: *elmessiásodtak*, ennek a sornak nincs párja az Ady-versben. A második sor megint csak követi az eredetit akusztikailag – *üdve nincs a keresztnék, üdvük sincs – majd szereznek* –, a sor végi tiszta rím itt is megjelenik. A harmadik sor már parafrázis: – *Mert semmit se tehettek – Mert mást mit is tehetnek* –, s az utolsó két sor az Ady-vers ismétlő-nyomatékosító sorára sem akusztikailag, sem lexikailag nem játszik rá: *Faképpel elszegődnek: / Beállnak majd keresztnék*.

Ha egy költő csak ennyit – ilyen tökéletes formaimitációt – tud produkálni, önmagában már az is elismerést kiváltó mesterségbeli tudás. De itt jóval többről van szó: az akusztikai-formai imitáció tartalmi ellenpontozással párosul: egy más kor más nézőpontú poétája vall a kisszerűvé, anyagiassá, a praktikum világába vesző újkori Messiás-sorsról.

A cím – amely Kovács András Ferenc versében három szavúvá, „adyssá” bővült – *új* jelzője szintén rájátszás Ady oly gyakori *új* szavára. Adynál a Messiás-sors tipikusan magyar sors, Kovács András Ferenc az Ady idézte Messiás-sors új(kori) változatát hangsúlyozza. Az Ady-versben a magyar Messiások heroikus küzdelmét tragikus pátosz kíséri, hiszen a nagy egyéniség és a kisszerű környezet drámai küzdelmében válnak hőssé és áldozattá; egyszerre szent és profán Messiás-sors rajzolódik ki örök, megváltást nem adó, csak ígérő küzdelmükből.

A Kovács András Ferenc-vers a Messiást egyszerűen csak „jóssá” deheroizálja. Ez az ironikus indítás a jósoknak ígért könnyebb sorssal az Ady-vers értékszerkezetének a devalválódását jelzi: miért a könnyebb sors, és kinél/kiknél könnyebb a sorsuk? Az újkori Messiások a kisszerű környezettel való tragikus küzdelem helyett az ahhoz való igazodást választják, a fájdalmak nem igaziak, a lelki ellenállás helyett a behódolást, az alkalmazkodást, a mártírsors helyett a túlélésre berendezkedést sugallják, ez a sors könnyebb megélhetést, sőt meggazdagodást ígér: „millió” Messiást.

Az *elmessiásodtak* költői leleménye – a hapax legomenon – a Messiás-sors eltömegesedésének folyamatán túl az értékek devalválódásáról, elmállásáról, sőt visszájára fordulásáról is vall: az új magyar „jós” nem hős és nem áldozat, egyszerűen csak a kisszerűséghez alkalmazkodó, a túlélési technikát a saját hasznára alkalmazó pragmatikus figura. Az üdvözlés nem isteni kegyelem többé, üdvöt *majd* szereznek, hiszen e világ csak az alkalmazkodásra, az idomulásra, a túlélésre ad módot. *Mert mást mit is tehetnek*, itt nincsenek hősök és mártírok, itt csak eltömegesedett egyenember van, akinek nem morális kérdés, hogy beáll *majd keresztnek*. Beállni keresztnek súlyosabb etikai vétség, mint keresztre feszítőként működni közre, hiszen a keresztre feszítő mindig hiszi, hogy a maga morális értékrendjéhez képest igazságosan, a közösség szempontjából pedig hasznosan cselekszik. De „beállni keresztnek” a morális felelősségérzet teljes hiánya mellett a morálnélküliséget, emberi lényegének megszűnését, eszköz jellegűvé alacsonyodását is sugallja. Ezt erősíti a *Faképpel elszegődnek* nyelvi leleményű szintagmája is. A fakép felidézi a valami lényegi helyett álló másolatlétet, az emberi lényeg érzelmi, intellektuális-morális szintjének teljes hiányát, az abszolút közömbösséget és érdektelenséget.

A befejezésben az emberi lét mélyebb összefüggései rajzolódnak ki. A korábban feltehető morális és közösségi létet értelmező kérdések (jó-rossz, tisztesség-tisztességtelenség, önzés-önzetlenség, áldozat-áldozatvállalás, felelősségérzet) értelmezhetetlenné váltak: a csattanó a praktikum világának, a hétköznapi, a kisszerű lét egyedül lehetséges – ember alatti – létformájának uralmát jelöli meg.

A vers ironikus indítása a mű folyamán még fel-felbukkan, de fájdalmas, már-már tragikusnak ható hangnemmél ötvöződik. A Messiás-sors metamorfózisa, az elkerülhetetlen, a megmásíthatatlanul kisszerű létbe zártság tragikus felhangjai szövik át a költeményt.

A rájátszás tanítási lehetősége Kovács András Ferenc Új magyar Messiások című versében. Cél: a költemény játékoságában, akusztikai rájátszásában a versszervező erő bemutatása s a formai imitáció hordozta értékszerkezet kibontása.

Tanítási szempontok:

1. Kovács András Ferenc versének tanítását kontrasztív módszerrel képzel-ném el: egyetlen papírlapon kapnák meg a tanulók az Ady-verssel együtt, s bevezetésül csak arról esnék szó, hogy egy fiatal erdélyi költő Ady verséhez hasonló verset írt, s most a hasonlóság alapjait vizsgáljuk.

2. Első lépésben a formai imitáció, az akusztikai rájátszás tényével foglalkoznánk: úgy gondolom, a tanulókat meglepi majd ez a fajta zseniális formakezelés, így nem lesz nehéz megvilágítani a rájátszás mibenlétét és jellegzetességeit. Főbb vizsgálódási területek: külső forma (versszakok, sorok száma), szóhasználat (egyezőések, különbözősége), szintaktikai szint, akusztikai hatás (rímszerűség, rímfajták). A vizsgált jelenségek alapján a rájátszás jegyeinek összefoglalása lehetne az óra első nagyobb egységének a végén.

3. Mielőtt rátérnénk a vers értékszerkezetének kibontására, nagyon fontosnak tartom, hogy a rájátszás szintjeivel, művészi lehetőségeivel tisztában legyenek a tanulók. Ezért példaként két Balázs Imre-versrészletet olvasnák fel, mindkettő rájátszás egy-egy ismert versre: József Attila *Altató* és Kölcsey *Himnusz* című versére. Megfigyelési szempont lenne, hogy miben különbözik a két idézet a már ismert Kovács András Ferenc-verstől. A különbséget könnyű lesz beláttatni: az ilyen sorok, mint: *Elunja fészkerét a tél, / Elunja hó levét az ág* a tökéletes formai imitáció, akusztikai rájátszás mellett a szavak szintjén, sőt a mondatok szintjén is teljesekek, de a szöveg megmarad „halandzsának”, jelentéstani struktúrája nem épül föl. Ezt a kitérőt azért tartom fontosnak, hogy a tanulók önmagában is értékeljék a formaimitációt, hiszen rendkívüli formakészséget kíván egy költőtől, de ha ez a tartalom szintjén súlyos mondandóval párosul, az már jóval több a mesterségbeli tudásnál: ott kezdődik a költői tehetség.

4. Ezután kerülne sor a két vers értékszerkezetének kontrasztív vizsgálatára: az Ady-vers értelmezésének felidézésével párhuzamosan bontanánk ki az Új magyar Messiások című vers ellentétes értékszerkezetét: mi jellemző a mai magyar Messiás-sorsra. Az ironikus indítást sem lesz nehéz felfedeztetni velük, az „el-messiásosodtak” hapax legomenon értelmezésétől pedig komoly elgondolásokat, ötleteket várok.

5. A második versszakban a biblikus motívumok kibontásával árnyalnánk tovább a mai Messiás-képet, a *Faképpel elszegődnek, / Beállnak majd keresztnék* zárlat asszociatív-gondolati összegzésével világítanánk rá az alkalmazkodásra, túlélésre, idomulásra berendezkedett Messiás-sors lényegére.

6. A vers értékszerkezetének feltárásával nem elégedhetünk meg, ha elsődlegesnek tartjuk az irodalom értékközvetítő szerepét. Az ellentétes értékek megvitatása, a továbbgondolás elengedhetetlen része lenne ennek az órának. S noha a vitára szánt kérdés az „Alkalmazkodás vagy mártíromság?” végletességében kerül a tanulók elé, a feltehetően heves reakciókat kiváltó vita után eljuttathatjuk őket az anyagi, pragmatista, felelősségérzet nélküli, kisszerű léttel szembeni határozott állásfoglalásra (ha másra nem is).

A vita végén utalnánk vissza a Kovács András Ferenc-vers fájdalmas, már-már tragikus hangvételű zárlatára (akár úgy is, mint a költő állásfoglalása a mi vitánkban), amely arra utal, hogy a költő részéről jóval több ez a vers, mint egy-

szerű „láttelel”: az értékek devalválódásának, visszájára fordulásának, fájdalmas hiányának szorításában keletkezhetett.

Zárszó. Az irodalom tanításában minden elméleti ismeret a műalkotás megközelítésére szolgáló módszer, használati eszköz lényegi összefüggések, mélységek és magasságok felfedezéséhez és megértéséhez. A kínálat végtelen: a tanár pedagógiai felelőssége, hogy egyrészt minél több megközelítési módszert bemutasson, másrészt, hogy a műhöz és a befogadóhoz a minél adekvátabbat megtalálja. Ez a rendkívül összetett feladat azonban csak a kezdet, amely tartalmaz, de akár öncélú elemzéshez is vezethet.

A magyartanár valódi feladata nem az ismeretnyújtás, hanem „tárgya” segítségével az emberformálás. Ebben a számos intellektuális, gondolkodást és esztétikai érzéket fejlesztő és ízlést alakító tényező mellett és előtt én az érték közvetítést, az erkölcsi nevelést tartom legfontosabbnak. Nagy igazság József Attila megállapítása: „a mű [...] azok által él, akik szeretik a művészetet, s azért szeretik, mert keresik az emberséget”. Nem arról van tehát szó, hogy didaktikus módon erkölcsi nevelési célokat tűzzünk ki, hanem, hogy – minden lehetséges eszközzel – arra törekedjünk, hogy a mű és befogadója között valódi kapcsolat, kérdező-kereső viszony keletkezzék, és a találkozás élményében tanítványaink szép és hiteles válaszokat találjanak önmaguk és a világ megismerésére, alakítására vonatkozóan.

Az indirekt erkölcsi hatások – példák, minták, eszmények – mindig nélkülözhetetlenek az önmegvalósításhoz, hiszen az ember életét, a másikkal – másokkal – kialakított kapcsolatait valójában nem a jog, hanem az erkölcs szabályozza. Napjainkban, amikor lépten-nyomon morális értékszavarral, az etikai normák torzulásával, pragmatista egzisztenciális törekvésekkel találja magát szemben a bizonytalanuló fiatal, hatványozott jelentőségűvé válik a szöveg által közvetített üzenet befogadása, átélése, végiggondolása.

Az irodalom a legteljesebb pluralitás. Az egymás mellett fellelhető értékrendek és erkölcsi magatartásformák az „olvasni tudónak” lehetővé teszik a válogatás, a választás, a véleményalkotás, a vitatkozás – azonosulás vagy elutasítás – szabadságát. Ez persze nem jelentheti az értékrend liberalizálását, hiszen a tanár nem hagyhatja őrizetlenül diákjait az egymás mellett élő különféle normák, életérzések, magatartásminták útvesztőjében, morális felelőssége éppen abban áll, hogy milyen irányt szab, mit erősít vagy gyengít a sokszor egymásnak feszülő értékek kaotikusnak tűnő rendjében.

Az intertextualitás bemutatásával sem lehetett egyetlen célunk, hogy szélessítsük a művek megközelítési technikájának lehetséges körét, még kevésbé a posztmodern „megelőzöttség”, „kimerültség” szkepszisének bemutatása. Ellenkezőleg! Azt szeretnénk érzékeltetni, hogy minden mű mélyen beleágyazódik a nemzeti irodalom, kultúra hagyományvilágába, amelynek gyökerei a világirodalom, az emberi kultúra kezdeteihez nyúlnak vissza. Ez számomra nemcsak arról tanúskodik – sok egyéb bizonyosság mellett –, hogy a művészet évezredek óta válaszokat keres és kínál az ember minden kérdésére, hanem arról is, hogy a különféle értékek, normák, magatartásminták mellérendelt viszonyából az európai, a nemzeti kultúra értékközvetítő, értékorientáló szerepe elsődleges lehet.

SZAKIRODALOM

- Birnbaum, D. Marianna 1991. *Esterházy-kalauz*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Bókay Antal 2001. *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Jefferson, Ann–Robey, David (szerk.) 1995. *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Osiris. Budapest.
- Kabdebó Lóránt 1995. A klasszicizálás mint intertextualitás a modernség második hullámában. In: Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *Az irodalomértés horizontjai*. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. Pécs. 268–75.
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. Pocsis memoriae. In: *Az új kritika dilemmái*. Balassi Kiadó. Budapest. 164–95.
- Kulcsár Szabó Zoltán 1998. Intertextualitás: létmód és/vagy funkció. In: *Hagyomány és kontextus*. Universitas. Budapest. 495–538.
- Vass László 1990. Terminológiai szótár a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához. In: Petőfi S. János–Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Szeged. 85–115.
- Zmegac, Victor 1991. Az intertextualitás válfajai. *Literatura*, 3: 216–23.

Szívósné Vásárhelyi Zsuzsanna

SUMMARY

Szívósné Vásárhelyi, Zsuzsanna

The possibility of teaching intertextuality

Intertextuality is a fundamental phenomenon of literary history and a basic component of the literature of the post-modern age; as such, it occupies a central position in today's literary criticism and theory. The present paper aims to help teachers of Hungarian literature who are interested in the topic and who would like to guide their students in the world of present-day fiction by proposing two theoretical approaches to the concept and phenomenon (involving the types of intertextuality, and intertextuality in the post-modern age). Then, the author presents intertextuality as an organising principle in the poem *Új magyar Messiások* [New Hungarian Messiahs] by András Ferenc Kovács, discussing it from the point of view of teachability and providing possible guidelines for its concrete adaptation for teaching purposes.

A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra

1. Bevezetés

A magyar nyelvben ugyanúgy, mint az indoeurópai nyelvekben, gyakran fel lehet váltani az egyszerű igét olyan analitikus szerkezettel, amely egy szemantikailag általános jelentésű igét kapcsol az eredeti igéből képzett főnévhez: *megvitat – megvitatásra kerül*. Ezeket a szerkezeteket a stilisztikai és a nyelvművelő irodalom **terpeszkedő szerkezetek** néven emlegeti; az elnevezés a nyelvészeten kívül is ismert, és sokan úgy tudják, hogy ezeket kerülni illene – de nem mindig kerülük el.

A jelen tanulmány ennek a jelenségnek a megértéséhez akar közelebb jutni. Két fő kérdést vizsgál: egyrészt azt próbálja felderíteni, milyen szerepe van a terpeszkedő szerkezetek gyakori használatában a fordításnak, másrészt arra kíváncsi, hogyan hatnak a terpeszkedő szerkezetek a feldolgozásra: valóban megnehezítik-e a megértést, közömbösek a megértés szempontjából, vagy – esetleg a közhiedelemmel ellentétben – éppenhogy elősegítik a megértést.

2. A terpeszkedő szerkezetek meghatározása

A *Nyelvművelő kézikönyv* szerint terpeszkedő kifejezéseknek azokat a szókapcsolatokat nevezzük, amelyek az egyébként egyetlen igével vagy névszóval is megjelölhető cselekvést, történet, állapotot, minőséget stb. körülírással, többnyire magából az igéből képzett (rendszerint *-ás, -és, illetve -at, -et* képzős) főnévvel vagy az ige névszói alapszavával és egy meglehetősen általános tartalmú, konkrét jelentés nélküli igével fejezik ki. E szerkezeteknek az értelmét a főnév (névszó) hordozza, s az ige jelentése többé-kevésbé elhalványult bennük, szerepe jóformán csak alaki: afféle segédigeeként áll a főnév (névszó) mellett, a vele jelölt valóságos cselekvés vagy történet fogalmát igésíti. A terpeszkedő kifejezések nagy része nem cselekvő jellegű, hanem voltaképpen körülírt szenvedő alak, általános alanyú, személytelen szerkezet. Ezért gyakori ez a forma az elvont, személytelen szerkesztésmódot kedvelő hivatalos nyelvben, a sajtóban, az értekező prózában, az előadói stílusban és a szaknyelvekben (1985: 1007).

Tágabb értelemben terpeszkedő kifejezésnek neveznek más körülírással, terjengős nyelvi kifejezéseket is, de ezeket inkább a bőbeszédűség és szószaporítás kategóriájába sorolhatjuk, és ebben a dolgozatban csak az előző szakaszban leírt kifejezésekkel foglalkozunk.

3. Minősítés

A *Nyelvművelő kézikönyv* (1985: 1007) szerint a szenvedő szerkezet nem idegen ugyan nyelvünkől, de „szerepe és helyes alkalmazása korlátok közé szorul”. „Nyelvünk szelleme és a közlés szabotossága inkább a konkrét vonatkozású, személyre utaló, ragozott igealakok használatát kívánja meg, mintsem az elvont vagy személytelen szenvedő alakokét. De ezt tanácsolja a nyelvi gazdaságosság, a tömörség igénye is. A megfelelő egyszerű ige mindenképpen természetesebb, mint a több-

nyire mesterkél, ködös körülírás, és gyakran magyarosabb is. A folytonosan ismétlődő jellegtelen, tartalmatlan 'segédigék' szűrkítik nyelvünket, a megfelelő egyszerű igék ellenben változatosabbá és életszerűbbé teszik a stílust" (i. h.).

Grétsy László egyik korábbi művében (1964: 101) erőteljes kifejezésekkel buzdit a szaknyelv terpeszkedő szerkezeteinek kerülésére: „amit egy szóval is megmondhatunk, arra két szót szánni hiba, sőt a szaknyelvekben még ennél is több: bűn.” Szerinte ezek a kifejezések fölösleges ballasztot, terjengősséget jelentenek, és a szakszövegben „minden szónak súlya kell legyen” (i. h.).

Óvatosabban fogalmaznak az újabb magyar nyelvtanok, amelyek mint **funkcióigés** szerkezeteket leíró jelleggel közelítik meg a kérdést (Keszler 1994). Az értékeléstől vissza nem riadó szerzők is árnyaltabban közelítik meg a kérdést. Zimányi (1999: 50) szerint például a funkcióigés szerkezetek bizonyos stílusokban helyénvalók: „a hosszabb változat ünnepélyes hangú, a közéleti megnyilatkozások velejárója” (*győz – győzelmet arat; megdicsér – dicséretben részesít*). Ugyanakkor úgy véli, hogy a szemantikailag üres igék általában „a magyar nyelv sajátosságaitól eltérően segédigei szerepűek” (i. h.), és mivel a terpeszkedő szerkezetek gyakran nem jelentenek mást, mint a nekik megfelelő egyszerű igék, és különleges stílusértékkel sem dicsekedhetnek, nem fogadhatók el. Használatukkal jellegtelenné, szűrkévé silányul mondandónk, egyes esetekben pedig a funkcióigeként használt elem eredeti jelentése helyett más jelentésben szerepel; ilyen például a *rendelkezik* ige, amelynek eredeti jelentésétől (= *utasítást ad*) eltérő jelentése van az *X. állam fejletlen mezőgazdasággal rendelkezik* kifejezésben. De mint láttuk, a *Nyelvművelő kézikönyv* sem utasít el minden terpeszkedőszerű szerkezetet.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a jelek szerint a terpeszkedő szerkezetek nemcsak a magyar nyelv szellemétől idegenek, hanem az angol nyelvtől is, ha hihetünk George Orwellnek (1946), aki például a következő szerkezeteket: *make contact with* (kapcsolatba lép), *give rise to* (előidéz), *take effect* (hatályba lép), *exhibit a tendency* (tendenciát mutat) stb. „verbális szörnyetegeknek”, illetve „verbális művégtagoknak” nevezte („verbal mostrosities”; „verbal false limbs”), és használatukat erőteljesen ostromozta.

A terpeszkedő szerkezetek elleni küzdelem nyomon követhető mindazokon a gyakorlati területeken, ahol az anyanyelv használata fontos szerepet játszik: a fordítók képzésében, a lektorok munkájában stb. A 16/1994. (VII. 8.) MKM rendelet melléklete 94. sorszáma alatt kiadott korrektor-szakképesítés vizsgakövetelményei a nyelvhelyességi ismeretek között külön *említést tesznek* a következőkről (= külön *említik* a következőket): „A helyes szóhasználat alapesetei. A szöveg stílusjegysége, szótévesztés, divatszavak, rokon értelmű szavak, közhelyek, szószaporító és **terpeszkedő kifejezések**”.

4. A terpeszkedő szerkezetek használatának okai

A terpeszkedő szerkezetek használatáért a hagyományos nyelvművelés általában a beszélőket (írókat, fordítókat) hibáztatja: eszerint a terpeszkedő szerkezetek használatának oka a lustaság („renyhesség”), (helytelen) nyelvi divat követése, nem haladó stílushagyomány, a „hivatalos” hangra és stílusra való törekvés (Zimányi 1999: 51), továbbá a személytelenségre, a felelősség elkenésére törekvés. Grétsy (1964: 105) úgy véli, hogy „a személytelenség nem előnye a szövegnek, hanem hátránya. Nyilvánvaló, hogy az a mondat magvasabb, tartalmasabb, amelyikből a cselekvőnek [...] a személye is kiderül, tehát a szakembereknek lehetőleg ilyen mondatokra kell törekedniük.”

A felsorolt okok között rendszerint szerepel az „idegen minta követése” is: eszerint a terpeszkedő szerkezetek gyakori használatáért az idegen nyelvi hatásokat közvetítő fordítások a felelősek. A szenvedő szerkezet magyarra fordítása során például valamilyen módon le kell fordítani azokat a szerkezeteket is, amelyekben a forrásnyelvi szöveg nem fejezi ki az ágenst; ilyenkor használják a fordítók a *megvalósításra kerül* típusú szerkezeteket.

A fordítások nyelvi színvonalának értékelése során gyakran hangzik el a pejoratív értelmű „fordításnyelv” kifejezés, amelyet Klaudy (1987; hivatkozik Papp Ferenc, 1972-re) „kvázi-helyes-ségnek” nevez: nyelvtani szempontból nincs hiba a fordításban, de mégsem hangzik jól. A „fordí-

tásnyelv” létrejöttében ugyancsak nagy szerepet tulajdonítanak a terpeszkedő szerkezeteknek. Fordított tankönyvekről írva például Fercsik (2001: 34) megjegyzi, hogy a fordítók felelőssége igen nagy a szövegek magyaros nyelvhasználatában, a fordítások világos, áttekinthető megfogalmazásában, és bizony gyakran találkozunk negatív példákkal. Klaudyra (2001) hivatkozik: a határidők sürgetésében gyorsan készülő fordítások bővelkednek a tipikusan fordításnyelvi jelenségekben: gyakoriak a hosszú névszói szerkezetek, a főnévi szerkezetek több balra álló bővítményt tartalmaznak; a „szó szerint” lefordított szövegekben rendszeresek a hátravetett jelzős kifejezések és feltűnően sok az indokolatlan redundancia, a terpeszkedő kifejezés.

5. A terpeszkedő szerkezetek osztályozása

Mint már említettük, a mai nyelvművelő irodalom a korábnál jóval árnyaltabban kezeli a terpeszkedő kifejezések kérdését, és elismeri, hogy vannak olyan, formailag a terpeszkedő szerkezetekhez hasonló kifejezések, amelyek szemléletesek, „magyarosak”, illetve olyanok, amelyek bizonyos stílusokban helyénvalók lehetnek, és előfordul az is, hogy a terpeszkedő szerkezetnek megfelelő egyszerű ige nem létezik, vagy mást jelent. Ennek megfelelően a *Nyelvművelő kézikönyv* három kategóriába sorolja a terpeszkedő, illetve terpeszkedőnek látszó kifejezéseket. Ezt némileg egyszerűsítve a következő táblázatban (1. táblázat) foglaljuk össze.

1. táblázat: A terpeszkedő szerkezetek osztályozása a *Nyelvművelő kézikönyv* alapján

Leírás	Példa
1. Helytelen: idegen mintára keletkeztek, a magyar szemlélettel el- lenkeznek, igei elemük pusztán alaki eszközzé súlytalanodott, jelen- tésük is elmosódott, bizonytalan, a kifejezésben nincs szemléletesség, tartalmi vagy stílusárnyalati többlet. Az ilyen szószaporítás szegényíti nyelvünket, mivel egyszerűbb, kifejezőbb, szabatosabb szót vagy kifejezőmódot szorít ki.	<i>levonásba hoz ellenőrzést gyakorol gondoskodás történik befizetést eszközöl kihallgatást foganatosít tárgyalás folyik megvalósításra kerül említés történik</i>
2. Elfogadható: sok közülük idegen mintára keletkezett, de a magyar szemlélet alapján is létrejöhetnek volna; a köznyelvben már általáno- san elterjedtek, s átvitt vagy képes értelmű használatuk természetes. Mivel bizonyos mondatszerkezetekben elkerülhetetlenek, illetve sa- játos rétegnyelvi használati és stílusértékük van, néha bajos jobbal helyettesíteni őket.	<i>feledésbe megy/merül vmi gyarapodást ér el megtakarítást ér el igazolásra szorul árleszállítást hajt végre</i>
3. Semmiképpen sem helyteleníthetjük azokat a kifejezéseket, ame- lyek egy névszó és egy ige kapcsolatával jelölnek ugyan valamely cselekvést, történést, folyamatot, tehát alakjukra nézve „terpeszkedő” kifejezések, de igei elemük szerepe természetes, jelentése konkrét, kifejező (pl. <i>fejébe vesz vmit</i>). Gyakran az egész kifejezés szólás- szerű (pl. <i>zokon vesz vmit</i>); vagy pedig olyan sajátos jelentéstarta- lommal, rétegnyelvi, stílári árnyalattal bővült, hogy nincs teljes ér- tékű egyszerű megfelelője.	<i>fejébe vesz zokon vesz zajt, botrányt, jó vásárt, ricsajt, mulatást csap szímatot fog méregetbe gurul barátságot köt megadja az engedélyt reménységét veti</i>

A továbbiakban a fenti kategóriákra a *helytelenített*, *elfogadható* és *javasolt* kifejezésekkel fogunk utalni.

6. A terpeszkedő szerkezetek eddigi vizsgálatai

Érdekes módon a terpeszkedő szerkezetekre vonatkozó jelentős mennyiségű irodalom empirikus vizsgálatokra alig utal. Azt az általánosan elterjedt nézetet például, hogy a terpeszkedő szerkezetek a fordításokból származnak, még senki nem vizsgálta kvantitatív módszerekkel. Azt a véleményt, hogy a terpeszkedő szerkezeteket nehéz megérteni, szintén nem ellenőrizték pszicholingvisztikai kísérletekkel. A leíró nyelvészet sem végzett erre vonatkozó vizsgálatokat, hiszen az értékelést és a minősítést eleve elutasítja, és megelégszik azzal, hogy rámutat a nyelvművelői értékelések gyengéire: a nyelvművelés által adott értékelések szubjektív véleményeken, benyomásokon alapulnak, hiszen strukturális, nyelvi szempontból nem lehet különbséget tenni a helytelenített terpeszkedő szerkezetek és a „szólásszerű” (szemléletesnek, magyarosnak tartott) kifejezések között; a „javasolt” és „helytelenített” elkülönítésében az „idegen eredet” nem különösebben hasznos támpont, és a „magyar szemlélettel” való egyezés sem különösebben jól megragadható kategória. Az is világos, hogy a javasolt kifejezéseknél említett „igci elemük szerepe természetes, jelentése konkrét, kifejező” sem ragadható meg objektív kritériumokkal.

A ritka empirikus tanulmányok közé tartozik B. Kovács Mária (1999) cikke, aki a jogi nyelvhasználat elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy a jelenségnek **nyelvi okai** is vannak: gyakran előfordul, hogy a jogi szaknyelvben nincs egyszerű ige, amely az összetett kifejezésnek megfelelne, vagy az egyszerű ige mást jelent, mint az összetett kifejezés, vagy az egyszerű ige a szerkezet megváltoztatását tenné szükségessé (alany-tárgy váltás), továbbá a szaknyelvekre jellemző nominális szerkesztésmód is az összetett kifejezések használatával jár együtt. A jogi nyelvhasználat során a cselekvő személyt nem csupán a felelősségelhárítás céljából nem jelöljük meg, hanem azért sem, mert nem ismert vagy lényegtelen; a cselekvő mindenáron történő megjelölése akár félrevezető is lehet.

Úgy gondoljuk, hogy több ilyen tanulmányra van szükség. A benyomások és intuíció alapján történő kinyilatkoztatások és ellenkinyilatkoztatások helyett érdemes leíró jellegű vizsgálatokkal, illetve kísérletileg közelíteni meg a kérdést. Chesterman (1999) a fordításra vonatkozó preskriptív tételekkel kapcsolatban jegyzi meg, hogy ezeket nem elutasítani kell, hanem hipotéziseknek kell tekinteni, amelyeket empirikusan lehet és kell vizsgálni. Ha azt állítjuk, hogy ez és ez a fordítási eljárás nem jó, akkor azt a hipotézist fogalmazzuk meg, hogy az adott fordítási eljárás következménye az, hogy a fordítás nem tetszik az olvasóknak, vagy nem fogadja el a lektor, illetve a kiadó. Úgy gondoljuk, hogy ugyanez vonatkozik a nyelvművelés vitatott kérdéseire is: az egyes helytelenített formákat abból a szempontból lehetne és kellene vizsgálni, hogy milyen következményekkel járnak, például hogyan *hatnak* (milyen *hatást gyakorolnak*) a feldolgozásra a beszélő és/vagy a hallgató szempontjából.

7. Kérdések

Empirikusan tehát eddig nincs alátámasztva, hogy a terpeszkedő szerkezetek elterjedésében a fordítás döntő vagy jelentős szerepet játszik, de az ellenkezője sem. Nem tudunk olyan tanulmányokról, amelyek azt vizsgálták volna, hogy valóban gyakoribb-e a terpeszkedő szerkezet a fordításban, mint a nem fordított szövegben; arról sem, hogy ha valóban gyakori a fordításokban a terpeszkedő szerkezet, milyen szövegtípusok és milyen szerkezetek fordításában fordul elő, és az előfordulási gyakoriság hogyan aránylik az eredetileg magyar nyelven írt szövegekben előforduló terpeszkedő szerkezetek gyakoriságához. (Gyakoribb-e például a szenvedő szerkezet fordításában a *kerül* ige, mint eredeti magyar szakszövegben?)

További kérdés, hogy függ-e a terpeszkedő szerkezetek használata a fordítói képzettségtől és tapasztalatától és a fordítás körülményeitől? (Van-e különbség például az időhiányos körülmé-

nyek között készült munkafordítás és a megfelelő idő alatt készült fordítás, továbbá a tolmácsolás és blattolás között?)

Nincsenek adatok arról sem (az „anekdotikus” bizonyítékokat leszámítva), hogyan befolyásolja a terpeszkedő szerkezetek használata a beszélő, illetve a hallgató feldolgozási erőfeszítését. Ha nyelvi (strukturális) szempontból nincs magyarázat arra, hogy miért jó és szemléletes a *lármát csap* kifejezés, vagy miért „emelkedett stílusú” például a *dicséretben részesít* vagy az *irgalmasságot cselekszik* kifejezés, és miért nem jó a *megvalósításra kerül* terpeszkedő kifejezés, akkor elképzelhető-e, hogy mégis van valami (például nyelvfeldolgozási) oka a helytelenített kifejezésekkel szembeni ellenérzéseknek? Nem lehetséges-e, hogy nyelvfeldolgozási szempontok alapján mégis különbség van a helytelenített terpeszkedő szerkezetek és a javasolt „szemléletes”, „meghonosodott” stb. frazeológiai egységek között, tehát a nyelvművelés által szubjektív alapon adott minősítéseket lehet empirikusan vizsgálni, bizonyítani vagy cáfolni?

Egyelőre nincs empirikus bizonyíték arra sem, hogy a terpeszkedő szerkezetek oka a beszélők „nyelvi renyhesége”. Ha a nyelvhasználók többnyire tudnak arról, hogy a terpeszkedő szerkezetek „helytelenek”, és használatukat kerülni illene, a „renyheségen” kívül van-e esetleg más, a beszéd feldolgozásával kapcsolatos oka annak, hogy bizonyos körülmények között az egyszerű ige helyett hajlamosak vagyunk összetett szerkezetet használni? Lehet, hogy egyes esetekben könnyebb két szóval kifejezni azt, amit egy szóval is kifejezhetnénk? De miért? Miért kedvelik a szaknyelvek és a hivatalos nyelv a terpeszkedő szerkezeteket?

8. A vizsgált kérdések

Ebben a tanulmányban az előző szakaszban felsorolt kérdések közül a következő három kérdést vizsgáltuk:

- A) Valóban gyakoribb-e a terpeszkedő szerkezet a fordításban, mint a nem fordított szövegben?
- B) Hogyan befolyásolja a terpeszkedő szerkezetek használata a hallgató feldolgozási erőfeszítését?
- C) El lehet-e nyelvi vagy nyelvfeldolgozási szempontok alapján különíteni a helytelenített terpeszkedő szerkezeteket az elfogadható, illetve a javasolt frazeológiai egységektől?

Az A) kérdés vizsgálatát fordított és nem fordított szövegek összehasonlításával végeztük, a B) és C) kérdést pedig mondatmegértési tesztekkel. (Ebben a mondatban a terpeszkedő szerkezetet utólag vettük észre. Kijavítva, a mondat tehát így hangzik: *Az A) kérdést úgy vizsgáltuk, hogy fordított és nem fordított szövegeket hasonlítottunk össze, a B) és C) kérdést pedig mondatmegértési tesztekkel vizsgáltuk.*)

9. Terpeszkedő szerkezetek előfordulása fordított és nem fordított szövegekben

Az első kérdés vizsgálata céljából néhány gyakori funkcióige előfordulási gyakoriságát elemeztük a 2. táblázatban leírt fordított és nem fordított szövegekben. Csak azokat a funkcióigéket vettük figyelembe, amelyek terpeszkedő szerkezetek részét alkották.

A minta természetesen nem túl nagy; összehasonlítható korpusz segítségével nyilvánvalóan érvényesebb eredményeket kaptunk volna, tájékozódó jellegű vizsgálathoz azonban elégséges. A vizsgálatban két eredetileg magyar nyelven írt szakkönyvben, egy angolról magyarra fordított szakkönyvben és 9, a Szent István Egyetemen 2001-ben végzett szakfordító hallgató képesítő fordítá-

sában vizsgáltuk 8 gyakori funkcióige (*eszközöl, kerül, mutat, nyújt, rendelkezik, szolgál, végez, szerepel*) előfordulását. A vizsgálat eredményeit a 3. táblázat foglalja össze.

2. táblázat: A vizgálathoz használt szövegek adatai

Téma	Szövegtípus	Szavak száma
Növénytermesztés ¹	egyetemi tankönyv, eredeti magyar szöveg	74 752
Agrárgazdaságtan ²	egyetemi jegyzet, eredeti magyar szöveg	61 186
Élelmiszer-gazdaság ³	egyetemi tankönyv, angolról magyarra fordított szöveg	51 815
Különféle ⁴	9 szakfordító hallgató képesítőfordítása angolról magyarra	45 519

¹ Radics László (szerk.) Szántóföldi Növénytermesztéstan. Kertészeti Egyetem, Budapest, 1994.

² Dr. Fogarassy Csaba (szerk.) Agrárgazdaságtan II. SZIE, Gödöllő 2003.

³ Tracy, Michael: Élelmiszertermelés és mezőgazdaság a piacgazdaságban. (Food and Agriculture in a Market Economy.) Fordította: Bacsí Szusanna. Pannon Agrártudományi Egyetem, Keszthely, 1994. 10–149 oldal.

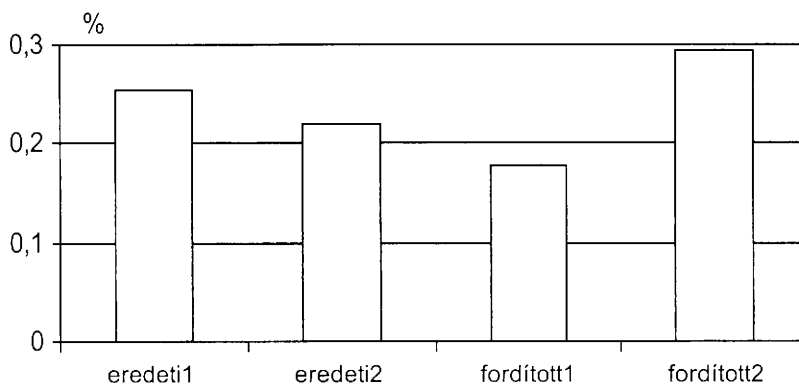
⁴ Képesítő fordítások. (Kéziratok.) GATE, Gödöllő, 2000.

3. táblázat: 8 funkcióige előfordulási gyakorisága eredeti és fordított magyar szövegekben

	<i>eszközöl</i>	<i>kerül</i>	<i>mutat</i>	<i>nyújt</i>	<i>rendelkezik</i>	<i>szolgál</i>	<i>végez</i>	<i>szerepel</i>	Összesen
Eredeti magyar: Növénytermesztés		39	10	2	2	8	130		191
Eredeti magyar: Agrárgazdaságtan	2	41	8	38	9	22	8	6	134
Fordítás: Élelmiszer-gazdaság			16	35	11	10	6	14	92
Fordítás: hallgatók képesítő fordításai	1	11	9	20	34	27	26	6	134

Mivel az egyes szövegek eltérő hosszúságúak voltak, a szövegekben előforduló terpeszkedő szerkezetek számát százalékarányra számítottuk át, és az összehasonlíthatóság érdekében az adatokat az 1. ábrán így mutatjuk be.

A 3. táblázatból és az 1. ábrából kitűnik, hogy **a legkevesebb funkcióigét a publikált fordításban találjuk**, míg a képesítő fordításokban több funkcióigét találunk, mint az eredeti szövegekben. A két eredeti szöveg közül a mezőgazdasági tartalmaz több funkcióigét, ami két funkcióige, a *kerül* (39) és a *végez* (130!) rendkívüli gyakoriságának köszönhető. A szintén eredeti magyar agrárgazdaságtani szövegben egyenletesebb a megoszlás; itt a *kerül* (41) és a *nyújt* (38) dominál. A publikált fordításban a *nyújt* (35) használata emelkedik ki, míg a hallgatók képesítő fordításaiban viszonylag egyenletesebb a megoszlás, legtöbbször a *rendelkezik* (34) fordul elő. Összességében az eredeti magyar szövegek valamivel többször használják a vizsgált funkcióigéket. Feltűnő, hogy a *kerül* ige az egyik leggyakoribb funkcióige az eredeti magyar szövegekben, míg a fordításokban alig játszik szerepet.

1. ábra: A terpeszkedő szerkezetek előfordulása a vizsgált fordított és nem fordított szövegekben (a szószám arányában)

10. Van-e megértési különbség a terpeszkedő szerkezeteket, illetve egyszerű igét tartalmazó mondatok között?

A kérdésre nyilvánvalóan nem adható válasz benyomás, szubjektív ítélet alapján, annál inkább nem, hiszen feltételezhetjük, hogy magyar anyanyelvű, felnőtt emberek mindkét formát megértik a mindennapi közlésekben. A mondatértés során ugyanis a szavakat szó szerkezetekké kapcsoljuk össze, a szerkezetekhez mondattani funkciót rendelünk, illetőleg ezeket a szerkezeteket szemantikailag is értelmezzük. Feltételezések szerint mindebben az adott szerkezeteknek az adott nyelven belüli gyakorisága is meghatározó tényező. A legújabb kutatások szerint a mondatértés folyamatában az első 300–500 ms idő alatt szintaktikai, ezt követően pedig párhuzamosan szintaktikai és szemantikai elemzések zajlanak. Vajon miként működik mindez a terpeszkedő és a nem terpeszkedő szerkezetek feldolgozásában? A válaszadáshoz kísérletsorozatot folytattunk. A hipotézisünk az volt, hogy a kétféle szerkezet megértésében különbségeket fogunk találni, és a terpeszkedő szerkezeteket a kísérleti személyek nehezebben tudják majd értelmezni, mint az egyszerű igés szerkezeteket.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

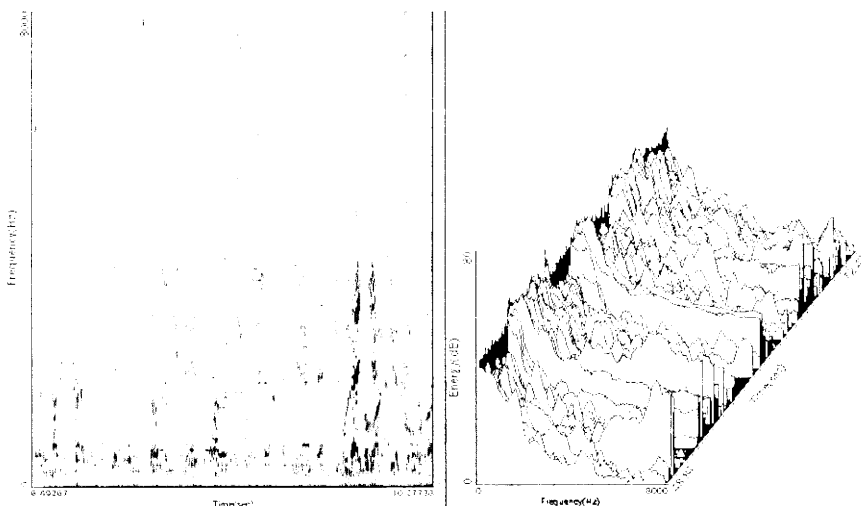
Az elmondottaknak megfelelően a három minősítési kategóriában 40 mondatot hoztunk létre, közülük 20 terpeszkedő, 20 nem terpeszkedő szerkezetű volt (vö. 4. táblázat). A *javasolt* és az *elfogadható* kategóriában 6-6, míg a *helytelenített* kategóriában 8 mondat szerepelt.

4. táblázat: Példák a tesztmondatokból az elfogadhatósági kategóriák szerint

Kategória	Terpeszkedő	Nem terpeszkedő
Helytelenített	Magyarország fölött szerencsére nem egy katonai junta <i>gyakorol</i> ellenőrzést.	Magyarországot szerencsére nem egy katonai junta <i>ellenőrzi</i> .
Elfogadható	Az az elmélet, hogy a magyarok és a japánok rokonok, <i>nem szorul igazolásra</i> .	Azt az elméletet, hogy a magyarok és a japánok rokonok, <i>nem kell igazolni</i> .
Javasolt	Hajnalban a halak gyakran rettentő <i>lár-mát csapnak</i> .	Hajnalban a halak gyakran rettentően <i>lármáznak</i> .

A mondatok összeállításának szempontjai a következők voltak: a) olyan egyszerű bővített és összetett mondatokat hozunk létre, amelyeknek az igazságértékéről döntést lehet hozni; b) állító és tagadó szerkezetű mondatok egyaránt szerepeljenek; c) mindkét szerkezettel jólformált mondatokat lehessen alkotni; d) az elhangzott közlések igazságértékét az utolsó szó megértése alapján lehessen meghozni, például *A pápa nem szokott könnyen megmérgesedni*; e) a tartalom megítélése általános ismereteket tételezzon fel a kísérleti személyektől; f) a mondatok ne legyenek túl hosszúak, és elhangzásuk tempója nagyjából azonos legyen. Ez utóbbira azért volt szükség, hogy egyfelől a hallgató képes legyen valamennyi mondatot egyetlen elhangzás alapján feldolgozni, megérteni és minősíteni; másfelől pedig azért, hogy az aktuális beszédtempó ne lehessen a beszédmegértés egyik tényezője. A mondatok időtartama 2,3 s és 6,8 s között, a mondatokat alkotó szavak száma 5 és 11 között szórt.

A tesztanyag létrehozásához nehezített megértési körülményeket kellett teremtenünk ahhoz, hogy a mondatok feldolgozásában feltételezett különbséget kimutathassuk. Ezt szolgálta egyrészt a kísérleti módszer, másrészt a kísérleti anyag torzítása. A mondatokat véletlenszerű sorrendbe rendeztük úgy, hogy két tesztanyagot hoztunk létre. Mindkettő húsz, részben terpeszkedő, részben nem terpeszkedő szerkezetű mondatot tartalmazott, de az ugyanazon tartalmú mondatok nem szerepeltek egy anyagban együtt. Ezt az indokolta, hogy a kísérleti személyek – a próbakísérletek során – emlékeztek az azonos tartalomra, s így döntésük nem az éppen elhangzott közlés szerkezete alapján történt. A sorrendiség meghatározásánál arra is ügyeltünk, hogy az igaz és hamis tartalmú mondatok ne előjelezhetően váltakozva kövessék egymást. A kísérleti mondatok közé további 10 olyan mondat került, amelyeknek semmi közük nem volt a vizsgált szerkezetekhez; az volt a funkciójuk, hogy a hallgató véletlenül se ismerje fel a kísérlet valódi célját, egyfajta figyelemelterelőként működtek. A mondatokat gyakorlott női beszélő bemondása alapján stúdiókörülmények között rögzítettük közvetlenül számítógépre. A beszédtempóértékek hasonlóak, 12,98 beszédhang/s és 14,31 beszédhang/s között szórtak. A terpeszkedő és a nem terpeszkedő mondatok tempója között nem volt szignifikáns különbség; az eltérések fél beszédhang/s-osak, avagy még kisebbek, ezek az észlelés szempontjából jelentéktelenek (pl.: 13,96 bh/s, ill. 14,31 bh/s, avagy 13,11 bh/s, ill. 13,68 bh/s).

2. ábra: A felhasznált beszédzaj egy részletének hangszínképe (bal oldalon) és részlet az elfedett tesztmondatokból a frekvencia és az intenzitás függvényében (jobb oldalon).
Az elfedést a feketedések jelzik

A rögzített mondatokat digitalizáltuk 20 kHz-es mintavételezési sebességgel, majd zajjal elfedtük. Elfedésként úgynevezett kottépartizajt használtunk. A jelen kísérlethez ugyancsak stúdiókörülmények között rögzítettük két, három-három főből álló, magyar anyanyelvű társaság spontán beszélgetését, amely egyidejűleg zajlott. A beszélgetés témája a résztvevők kedvenc időtöltése volt. A beszélgetők a közepre helyezett mikrofontól nagyjából egyforma távolságra foglaltak helyet. Mindkét társaságban volt egy férfi és két-két különböző alaphangmagasságú nő. A beszédük ennek megfelelően jól töltötte be a 8 kHz-es frekvenciatartományt. A 20 000 Hz-es mintavételezéssel digitalizált beszédzajból kiválasztottunk egy 2,4 másodperces szakaszt, amelyben az intenzitások meglehetősen kiegyenlítettek voltak, s ezt többszörözve használtuk elfedő zajként (2. ábra). A hangszínképen jól látszik, hogy a beszédhangok összetevői gyakorlatilag valamennyi frekvencián (eltérő intenzitással) megjelennek. A jel/zaj mértéke 12 dB volt, vagyis az elfedő zaj átlagosan 12 dB-lel intenzívebben jelentkezett, mint az adott mondatok. A beszéd tartalmi része azonban érthető maradt – az akusztikai következmény az ábra jobb oldali ablakában látható –, vagyis a feldolgozás megoldható volt, csak nehezített feladatot jelentett a kísérleti személyeknek.

A kísérleti beszédanyag kezdetét megelőzően két – a későbbiekben nem szereplő – mondatot ugyancsak beszédzajjal elfedve rögzítettünk, amelyek bemutatóul szolgáltak a teszthez.

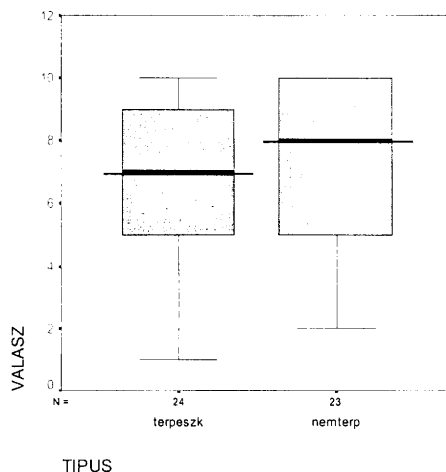
A kísérleti személyeket egyénileg teszteltük. A feladatuk az volt, hogy az elhangzott mondatot követően amilyen gyorsan csak képesek, döntsék el, hogy a közlés tartalma igaz volt, avagy hamis. A feladat megjelölését követően bemutattuk a két gyakorló mondatot, amelyeket a résztvevőknek már minősíteniük kellett. Ezután indult maga a kísérlet; minden esetben felhívtuk a kísérleti személyek figyelmét arra, hogy a kísérlet közben megállásra vagy a rendszer leállítására nincsen mód. A feldolgozáskor megállapítottuk a helyes döntések számát, valamint megmértük (ms-os pontossággal, digitális jelfeldolgozó segítségével) a reakcióidőket. A reakcióidőket – mérésük szokásos gyakorlatának megfelelően – a tesztmondat utolsó hangjának lecsöngésétől a válasz első hangjának kezdetéig mértük, függetlenül attól, hogy miként fogalmazta meg a kísérleti személy a választ (pl. *igen, igaz, jó*). Akkor is a válasz kezdetéig mértük az időt, ha a kísérleti személy hangosan gondolkodott (pl. *hát nem is tudom...*).

A kísérleti személyek magyar anyanyelvű, fiatal emberek voltak (10 nő és 10 férfi, átlagéletkoruk 32 év). A kísérleti személyek fele az egyik tesztanyagot, a másik fele pedig a másik tesztanyagot hallgatta meg, és ítélte meg a tartalmat. Minthogy a reakcióidő-értékek természetesen nem azonosak az egyes emberek esetében, ezért fontos volt annak ellenőrzése, hogy nincs-e szignifikáns különbség a két kísérleti csoport között. Az eredmények azt igazolták, hogy nincsen; ami azt jelenti, hogy az adatok a lehallgató személyektől függetlenül összehasonlíthatók. A két kísérleti anyagra kapott átlagértékek csaknem azonosak; az egyik 0,451 s, a másik 0,407 s, a különbség nem szignifikáns ($t(0,812)$, $df19$, $p<0,424$).

Összesen 1200 adatot és az összefüggéseiket elemeztük. A statisztikai elemzéseket az ANOVÁ-val végeztük az SPSS for Windows 8.0 szoftver alkalmazásával 95%-os szignifikanciaszinten.

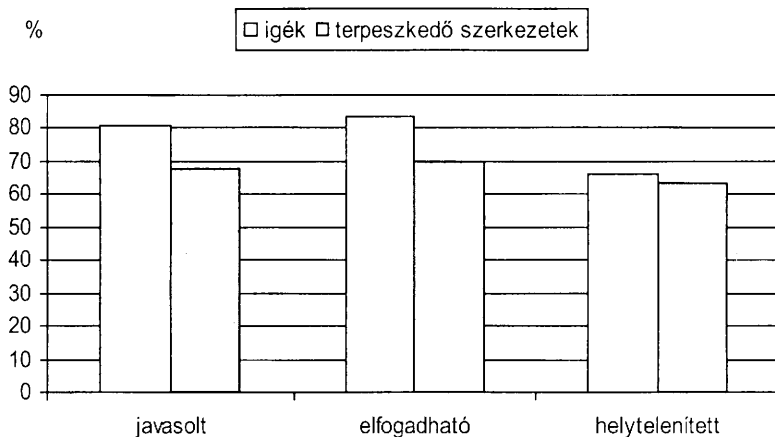
Eredmények

Az adatokat első megközelítésben a két szerkezet különbözősége alapján vizsgáltuk. A kérdésünk tehát az, hogy vajon a szerkezeti eltérés jelent-e feldolgozási különbözőséget a magyar anyanyelvű beszélők számára. Noha az eltérés egyértelműen jelentkezik az összes adat tekintetbe vételkor, közöttük szignifikáns különbség nem mutatható ki. Más megfogalmazásban, a kísérleti személyek minősítési hibái nem jelentkeztek nagyobb mértékben a terpeszkedő szerkezetek esetén (3. ábra). Sem a t-próba, sem annak az úgynevezett robusztus párja nem adott szignifikáns eredményt (Welch-próba, Brown-Forsythe-próba: $p<0,125$). Bár az ígés szerkezetekre kapott érték magasabb, a különbség statisztikailag nem tűnik következetesen érvényesülőnek.

3. ábra: Az igaz/hamis döntések helyességének átlagértéke (fekete vonal) és a szórástartomány a kétféle szerkezetű mondatok esetében

A részletesebb elemzések során az adatokat a három kategória szerint vizsgáltuk, vagyis a nyelvművelői véleményezés szerint a *helytelenített*, *elfogadható* és *javasolt* csoportosításnak megfelelően. A helyes döntések aránya (4. ábra) azt mutatja, hogy az átlagértékek minden kategóriában az igés, tehát a nem terpeszkedő szerkezetek esetében a jobbak, a különbség azonban mindössze 10% körüli, és a statisztikai elemzések szerint nem szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy nem mondható ki egyértelműen az, hogy a terpeszkedő szerkezetet tartalmazó mondatok nem érthetők, feldolgozásuk nehezítettségére azonban a valamivel nagyobb hibaszázalék utal.

4. ábra: Az elhangzott mondatokra kapott helyes válaszok aránya a három kategóriában

Az adott mondat tartalma természetesen hatással van a feldolgozási folyamatra és a jelen esetben elvárt döntésre is. Ennek tudható be, hogy vannak olyan mondatok, amelyek megértésében a szerkezet nem meghatározó; függetlenül a helyes válaszok arányától, nincs különbség a kétféle szerkezetű mondatok megítélése között. 10–60%-os különbségek fordultak elő mindhárom kategó-

riában a terpeszkedő és a nem terpeszkedő szerkezetek helyes minősítésében. Például az *elfogadhatónak* minősítettek közül az *Az az elmélet, hogy a magyarok és a japánok rokonok, nem szorul igazolásra / Azt az elméletet, hogy a magyarok és a japánok rokonok, nem kell igazolni* mondatpár esetében a helyes válaszok azonosak, 50%-osak, míg *Az önkormányzat és az APEH az adószám kiadásakor minden esetben adategyeztetést hajt végre / Az önkormányzat és az APEH az adószám kiadásakor minden esetben egyeztetti az adatokat* mondatpár esetében 40% a helyes válaszok közötti különbség, a terpeszkedő szerkezetnél 10%, az ígés szerkezetnél pedig 50%. A *helytelenítettek* kategóriájában nem volt különbség az *Azért veszítettük el a mérkőzést az 1954-es VB-döntőn, mert Grosics több komoly hibát vétett / Azért veszítettük el a mérkőzést az 1954-es VB-döntőn, mert Grosics többször komolyan hibázott* mondatpár esetében például a helyes döntés mindkét mondat típusban mindössze 20%. A *Magyarországot szerencsére nem egy katonai junta ellenőrizi / Magyarország fölött szerencsére nem egy katonai junta gyakorol ellenőrzést* mondatpárnál ugyanakkor a nem terpeszkedő szerkezetűre 80%-ban helyes választ adtak, a terpeszkedőre mindössze 50%-ban. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az ígés szerkezetet lényegében megértették a kísérleti személyek, a másikat azonban gyakorlatilag nem.

A reakcióidő-értékek változtak az adott mondat tartalom és a mondat szerkezet függvényében (és természetesen a kísérleti személyek esetében is, utóbbi azonban, mint korábban láttuk, nem volt meghatározó). Voltak olyan kísérleti személyek, illetőleg mondatok, amelyeknél a feldolgozás és a döntéshozatal gyakorlatilag egyidejűnek volt tekinthető; a reakcióidő értéke ilyenkor zéró. A leghosszabb időtartamok 1–1,5 másodperc közöttiek voltak, egy esetben ez az érték meghaladta a 2 másodpercet. Az átlagos reakcióidő-értékek szórása egyénenként 0,32 s és 0,75 s közötti volt.

A terpeszkedő és a nem terpeszkedő szerkezetek esetében mért reakcióidők nem mutattak szignifikáns különbséget, noha a terpeszkedő szerkezetek feldolgozásának reakcióidő-értékei tendenciaszerűen hosszabbak voltak. Az eltérés átlagosan 45 ms; ennek ellenére nem mondható ki, hogy minden terpeszkedő szerkezetű mondat feldolgozási folyamatára igaz lenne, hogy hosszabb időt vesz igénybe. A három minősítési kategória szerint végzett elemzések a finomabb különbségeket is kimutatták (5. táblázat).

5. táblázat: A reakcióidő-értékek és a szórástartomány a három kategóriában

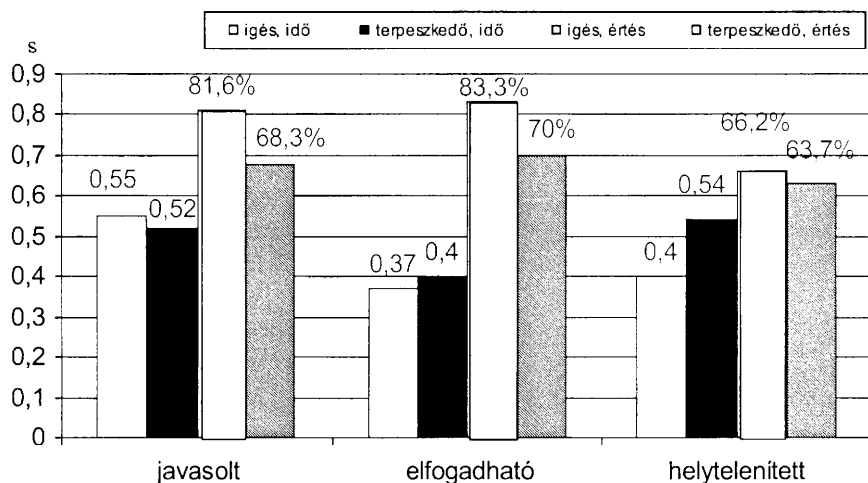
Mondat	Szerkezet	Reakcióidő-értékek (s)	
		átlag	std. dev.
<i>javasolt</i>	ígés	0,556	0,326
	terpeszkedő	0,524	0,368
<i>elfogadható</i>	ígés	0,371	0,311
	terpeszkedő	0,409	0,324
<i>helytelenített</i>	ígés	0,402	0,324
	terpeszkedő	0,548	0,445

A reakcióidőkre kapott adatok eltérő eredményeket hoztak a három kategóriában. Feltételezésünk szerint minél rövidebb a reakcióidő, annál gyorsabb a feldolgozás, jelen esetben az a folyamat, amely az igaz vagy hamis döntéshez vezet. A hosszabb reakcióidő tehát azt jelzi, hogy a kísérleti személyeknek több időre volt szükségük a mondat megértéséhez, illetőleg a döntés meghozásához. Az eredmények szerint a *javasolt* kategóriában a terpeszkedő szerkezetek megértésében mutatkozott kis eltérés ez utóbbiak javára: itt kissé hosszabb idő alatt hoztak döntést az ígés szerkezetek tartalmáról.

Az *elfogadhatóknál* az ígés szerkezeteket a kísérleti személyek valamivel könnyebben értették meg, legalábbis a rövidebb reakcióidő-átlag erre utal. Az átlagok különbsége mindkét csoportban 30 ms, ami nagyjából egy beszédhang fele-harmada. Egyik kategóriában sem volt ez az eltérés szignifikáns, ami azt jelenti, hogy a *javasolt* és az *elfogadható* minősített mondatok feldolgozásában, illetőleg feltételezett megértésében nincsen eltérés. A megértést azért feltételezhetjük, hiszen a helyes válaszok többsége alapján ez már bizonyítottnak tekinthető.

Változik a helyzet a *helytelenített* szerkezetek esetében. Itt a különbség jóval nagyobb, 140 ms, amely két rövid vagy egy igen hosszú beszédhang időtartamának felel meg. Az ígés szerkezeteket sokkal gyorsabban tudták a kísérleti személyek minősíteni, tehát gyorsabb volt a feldolgozás. A kapott eredmények ezúttal **szignifikáns különbséget** mutatnak ($t(2,465)$, $df\ 79$; $p < 0,016$), vagyis a terpeszkedő szerkezetek megértésének nehezítetttsége igazolható.

Elemeztük a reakcióidő-értékek és a helyes válaszok összefüggését (5. ábra). A *javasolt* és az *elfogadható* kategóriák esetében az eredmények megfelelnek az elvártaknak, vagyis nincs jelentős különbség a szerkezet függvényében a mondatok megértését, illetőleg minősítését illetően. Érdekes módon az *elfogadható* szerkezetet tartalmazó mondatok gyorsabban voltak feldolgozhatók, mint a *javasolt* kategóriába tartozók; ennek oka vélhetőleg az adott mondatok tartalmában keresendő. Valószínűleg jobban el kellett gondolkodni a *javasolt* kategóriába tartozó *A rendőrök nyomozását gyakran segíti a tarajos gőte: ha egyszer szimatot fogott, megtalálja az elkövetőt* / *A rendőrök nyomozását gyakran segíti a tarajos gőte: ha egyszer megszimatolja az elkövetőt, megtalálja* mondatpár tartalmán, mint például az *elfogadhatók* közé sorolt *A magyar gazdaság 2004-ben minden más országnál nagyobb gazdasági növekedést ért el* / *A magyar gazdaság 2004-ben gazdaságilag minden más országnál nagyobb mértékben növekedett* mondatpárén.

5. ábra: Az igaz/hamis döntés meghozatalához használt időértékek (a reakcióidők) és a **HELYES** válaszok százalékaránya a három kategóriában

A grafikon szemlélteti, hogy a *helytelenített* kategóriába tartozó mondatokról hozott helyes döntések aránya 4–15%-kal kisebb, mint a másik kettőben. A helyes döntések arányának csökkenése ismét a mondatok tartalmában keresendő. Úgy tűnik, a szerkezettől függetlenül nehéz volt megítélni például *A nyugdíjasok ingyenes utazása a MALÉV gépein tavalý megvalósításra került* / *A nyugdíjasok ingyenes utazását a MALÉV gépein tavalý megvalósították* mondatpár igazságértékét (az eredmény mindkét szerkezetnél 50%). Azt már láttuk, hogy a reakcióidő-értékek szignifi-

kánsan különböznek a szerkezet függvényében. A helyes döntések arányának csökkenése a terpeszkedő szerkezetűek esetében megnövekedett reakcióidővel is együtt jár. Egyértelműen kimondható tehát, hogy valamennyi tesztmondat közül a kísérleti személyek a legnehezebben a *helytelenített* terpeszkedő szerkezetű mondatokat dolgozták fel.

11. A két vizsgálat eredményeinek értelmezése

A jelen tanulmányban vizsgált első, A) kérdésre azt a választ kaptuk, hogy az általunk elemzett fordított szövegekben valamivel kevesebb volt a terpeszkedő szerkezet, mint az eredeti magyar szövegekben, bár a különbség nem szignifikáns. Az adatokból természetesen nem szabad messze menő következtetéseket levonnunk, de az eredmények alapján jogosnak tűnik az a feltevés, hogy **nem feltétlenül, nem minden esetben igaz, hogy a fordításokban több a terpeszkedő szerkezet**, mint az eredeti magyar szövegekben. Ebben a vizsgálatban éppen ellenkező eredmény született, ami ugyan – tekintettel a relatíve kis mintára és a kis különbségre – nem bizonyítja a tétel ellenkezőjét, de arra mindenképpen felhívja a figyelmet, hogy alapos vizsgálat nélkül, benyomások alapján sem ezt, sem az ellenkezőjét nem állíthatjuk.

A vizsgálat eredményei azt is jelzik, hogy a különböző funkcióigék használata erősen függhet a szövegtípustól, a témától és a fordító tapasztalatától. Könnyen lehet, hogy a hivatásos, képzett fordítók nyelvileg (nyelvművelésileg) tudatosabbak, mint a szakemberek, és amennyiben a terpeszkedő szerkezetek más nyelvekből terjednek át a magyarra, az inkább a szakembereken és az alkalmi fordítókon keresztül történik. Ezt a feltételezést azonban még részletesebben meg kellene vizsgálni.

A második vizsgálat eredményei a B) és a C) kérdésre azt a választ adták, hogy a nyelvművelés által szubjektív alapon alkotott értékeléseket lehet és érdemes objektív módszerekkel vizsgálni, és az eredmények szerint ebben az esetben van a nyelvművelői értékelésnek valóságalapja. Az eredmények arra utalnak, hogy bár a magyar anyanyelvű beszélők mind az egyszerű ígés szerkezeteket, mind a terpeszkedő szerkezeteket képesek megérteni és feldolgozni, a feldolgozási folyamat szignifikánsan lassúbb volt azoknak a terpeszkedő szerkezeteknek az esetében, amelyeket a nyelvművelés helytelenít, illetve elfogadhatatlannak minősít. Lehetséges tehát, hogy az intuíció alapján *javasolt*, *elfogadhatónak* tekintett és *helytelenített* kifejezések a feldolgozás szempontjából valóban különböznek.

Az eredmények **magyarázata** további vizsgálatokat igényel, amelyek során mindenképpen érdemes figyelembe venni a **formulaszerű nyelvhasználat** kérdéseit is. A formulaszerű elemekre (szekvenciákra) Pawley és Syder (1983) hívta fel a figyelmet. Úgy tűnik, az anyanyelvi beszélők nem aknázzák ki anyanyelvük összes nyelvtani lehetőségét: a nyelvtanilag jólformált lehetséges mondatoknak csak egy töredékét használják, a használt kifejezésmódokat viszont sokszor holisztikusan kezelik. Ha nem így lenne, nem beszélhetnénk folyékonyan, ugyanis a szabályrendszer segítségével nem generálhatnánk a mondatokat olyan ütemben, ahogy erre szükség van. A fluens nyelvi produkciót az teszi lehetővé, hogy mondanivalónkat nem szavakból fűzzük össze, hanem több szóból álló szekvenciákból, amelyeket a mentális lexikonból egészében hívunk elő. Ez sokkal gyorsabb produkciót biztosít, mintha a szabályok alapján alkotnánk nyelvtani szerkezeteket.

A formulaszerű nyelvhasználat **produktív stratégiaként** kapacitást szabadít fel, időt ad arra, hogy a beszélő az üzenetet tervezze, és így különösen akkor hasznos a beszélő számára, amikor az a különböző korlátozó tényezők miatt (például időhiány) nem tud egyszerre figyelni a formára és a tartalomra is. A nyelvhasználat során a beszélők gyakran megkímélik magukat a kreatív létrehozással járó feldolgozási erőfeszítéstől, és elemzés nélkül, holisztikusan hívják elő a formulákat.

A formulaszerű elemek egyúttal meghatározzák az anyanyelvszerű nyelvhasználatot is: bizonyos szókombinációkat gyakran használunk, más lehetséges szókombinációkat egyáltalán nem. Az anyanyelvszerű nyelvhasználaton belül pedig egyes formulaszerű szekvenciák a különböző

csoportok, sőt egyének nyelvhasználatát is jellemzik. A különböző regiszterekre szintén jellemző a rutinizáltság foka (Heltai 2002, 2004).

Wray szerint (2002: 97) a különböző formájú és funkciójú formulaszerű szekvenciák végső soron mindig a beszélő érdekét szolgálják, sok esetben pedig mind a beszélő, mind a hallgató feldolgozását megkönnyítik. Amikor a beszélő megpróbálja rávenni a hallgatót, hogy az megcsináljon valamit, gyakran a jól érthető, könnyen feldolgozható formulaszerű elemeket használja (tehát a beszélő a formulaszerű elemekkel megkönnyíti a hallgató feldolgozását, de a saját érdekében). Wray szerint a formulaszerű szekvenciák funkciója lehet az is, hogy jelzik a beszélő egyéni vagy csoportidentitását (például szertartások alkalmával).

Ha a fentiek alapján próbáljuk meg értelmezni az eredményeket, akkor feltételezhetjük, hogy a terpeszkedő szerkezetek használata (amennyiben a terpeszkedő szerkezetek holisztikusan tárolt, egységként előhívott szekvenciák) megkönnyíti a produkciót a beszélő számára, ami különösen fontos, ha az időt akar nyerni mondanivalója tervezéséhez – például mert nem szívesen mondja ki, amit ki kellene mondania (kertel, felelősséget hárít). Minél több olyan szöveget hall, olvas, ír és mond valaki, amelyben terpeszkedő kifejezések vannak, annál inkább automatizálódnak benne ezek a kifejezések, annál inkább csökkentik a produkcióhoz szükséges feldolgozási erőfeszítést, annál inkább „rákap” a terpeszkedő szerkezetek használatára, és ha bizonyos formulaszerű szekvenciákhoz hozzászokott, akkor könnyen lehet, hogy az egyszerű íge használata kíván tőle kreativitást és így többlet-erőfeszítést.

Egyáltalán nem biztos azonban, hogy ami a beszélő számára előnyös, ugyanolyan előnyös a hallgató számára is. Előfordulhat, hogy míg a beszélő rutinként használ egy formulaszerű kifejezést, a hallgató számára ugyanez nem formulaszerű szekvencia, tehát a szabályok alapján kell dekódolnia, azaz nagyobb feldolgozási erőfeszítést kell vállalnia.

A jelen vizsgálatban a *helytelenített* terpeszkedő kifejezések feldolgozása hosszabb időt igényelt. Magyarozatként felvetődik, hogy a kísérleti személyek számára esetleg a terpeszkedő kifejezések nem formulaszerű szekvenciákként működtek, tehát nem megszokott, hanem szokatlan, az anyanyelvi választástól eltérő mintát jelentettek. Ez nyilvánvalóan nem fordulhat elő a *zajt csap* típusú bevett kifejezéseknél. További lehetséges magyarázat, hogy a formulaszerű szekvenciák egyik funkciója a csoportidentitás jelzése: előfordulhat, hogy a hallgató számára a terpeszkedő szerkezettel jelzett csoportidentitás nem szimpatikus, és ez tükröződik a hosszabb feldolgozási időben.

A fenti kérdések tisztázására további vizsgálatokat kell végezni. Az eddigi eredmények mindenképpen azt mutatják, hogy a helytelenített nyelvi jelenségek kérdését érdemes a feldolgozás oldaláról empirikus vizsgálatokkal megközelíteni. A jelen kísérletben mondatmegértési tesztekkel vizsgáltuk a terpeszkedő szerkezetek megértését. A jövőben fontos lenne szövegértési kísérletekkel ellenőrizni, hogyan hatnak a terpeszkedő szerkezetek a feldolgozásra a szöveg szintjén.

SZAKIRODALOM

- B. Kovács M. 1999. A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 123: 388–94.
- Chesterman, A. 1999. The empirical status of prescriptivism. *Folia Translatologica* 6: 9–19.
- Fercsik E. 2001. Fordított tankönyvek. *Könyv és nevelés* 3/4: 32–5.
- Grétsy L. 1964. *Szaknyelvi kalauz*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Grétsy L.–Kovalovszky M. (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heltai P. 2002. Rutin és kreativitás a szakfordításban. *Alkalmazott Nyelvstudomány* II/1: 19–40.
- Heltai P. 2004. Ready-made language and translation. In: Hansen, G., Malmkjær, K. and Gile, D. (eds): *Claims, Changes and Challenges in Translation Studies. Selected contributions from the EST Congress, Copenhagen 2001*. Benjamins Translation Library 50. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, pp. 51–71.

- Faluvégi K.–Keszler B.–Laczkó K. (szerk.) 1994. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klaudy K. 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések*. 123. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klaudy K. 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 125: 145–52.
- Korrektori szakképesítés. A 16/1994. (VII. 8.) MKM rendelet melléklete 94. sorszáma alatt kiadott korrektor szakképesítés szakmai és vizgákövetelményei. <http://www.sulinet.hu/hivatal/oekj/115.htm>
- Orwell, G. 1946. *Politics and the English Language*. Reprinted in Escholz, P., Rosa, A. and Clark, V. (eds.) 1978. *Language Awareness*. New York: St.Martin's Press.
- Pawley, A. and Syder, F.H. 1983. 'Two puzzles for linguistic theory: nativelike selection and nativelike fluency.' In Richards, J.C. and Schmidt, R.W. (eds): *Language and communication*. London: Longman. 191–22.
- Wray, A. 2002. *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zimányi Á. 1999. *Nyelvhelyesség*. Egri Liceum Kiadó, Eger.
- Папп, Ф. 1972. Окончательная редакция текстовых единиц длиннее предложения или квази-правильность речи лиц освоивших иностранный язык. *Slavica* XII: 27–41.

Heltai Pál–Gósy Mária

SUMMARY

Heltai, Pál – Gósy, Mária

Analytical constructions with deverbal nouns and delexical verbs in comprehension

In Hungarian, as in other languages, simple verbs are often replaced by analytical constructions using a deverbal noun derived from a simple verb and a semantically depleted 'delexical' verb. Traditional language cultivation holds that such constructions are alien to the spirit of the language: they come from other languages through translation. It is also claimed that analytical constructions are more difficult to comprehend than simple verbs, and are only used by people who are lazy to think and talk straight. However, the *Handbook of Language Cultivation* concedes that some analytical constructions are acceptable, some have no single-verb alternatives, and some "sound" downright good.

From a descriptive point of view we wish to raise two related questions. Can the opinions described above be supported by more than subjective judgement? Can it be shown by quantitative analysis that translations, indeed, are responsible for the infiltration of analytical constructions? Second, can it be supported by psycholinguistic evidence that the constructions ostracized by purists do indeed interfere with comprehension, while those labelled as acceptable or recommended do not? What is the cause of the proliferation of analytical constructions in certain texts and situations, apart from the traditional explanation that people are lazy to talk straight?

The paper reports on two studies. The first study does not find evidence that translated texts contain more analytical constructions than original Hungarian texts. The second study, aimed at exploring the processing of analytical constructions vs. simple verbs finds that analytical constructions marked as unacceptable by language cultivation are indeed more difficult to process than simple verbs.

A kötőszók mint metaszóvegbeli operátorok*

A beszélt nyelv egyik jellemző tulajdonsága a spontán jelleg. A beszélt kijelentést gyakran a strukturalizáció alacsony foka, többszöri kommunikációs szándékváltás, hibák, ismétlések, deformálások stb. jellemzik. Ebben a látszólagos káoszban azonban megjelennek a metaszóvegbeli egységek, amelyek különféle funkciókat betöltve szabályozzák az egész információadási folyamatot. A spontán beszélt nyelvi példák azt mutatják, hogy eredetileg az olyan kötőszók, mint például az *és*, *de*, *mert*, a különféle kontextusokban nem töltik be a szavakat, mondatrészeket, illetve mondatokat összekapcsoló funkciót, nem kapcsolják össze az egymástól távol eső kontextusokat, és igen gyakran olyan kontextusokra vonatkoznak, amelyek csak az információadó, illetve az információvevő operatív memóriájában léteznek. Vegyünk néhány példát:

X: *És mikor megyünk el a kiállításra?*

Y: *Ne izgasd magad, el fogunk menni.*

X: *(Na) de mikor nézzük meg ezt a kiállítást? Ez nagyon fontos nekem.*

X: *(Na) és hogyan sikerült kimásznod abból a helyzetből?*

Y: *Te is tudod, hogy védekezni kellett.*

X: *És megszületett a végleges döntés?*

Y: *De még memnyire!*

X: *Megkértem Máriának a kezét, és beleegyezett.*

Y: *Na ne, mert ez már túlzás!*

Ezek a példák azt mutatják, hogy az *és*, *(na) és*, *de*, *(na) de*, *mert* szekvenciák nem kötőszóként viselkednek a spontán beszédben, hanem metaszóvegbeli funkciót töltenek be, és ezzel a beszélt szöveg képzését segítik elő.

Érdemes megjegyezni, hogy Tompa József az ilyen kötőszókat egyszavas mondatoknak, illetve főneveknek (Tompa 1962: 265–82), Keszler Borbála viszont bevezető szavaknak tekinti (Keszler 1985; 2004: 48–9).

I.

A metaszóvegbeli *de* lexéma igen gyakran olyan incipit funkciót tölt be, amely vagy az új replikát vagy a replikán belüli új információt vezeti be. Ez majdnem minden párbeszédben előfordul.

A metaszóvegbeli operátorok, amikor új replikát jelentenek be, gyakran a replika fajtájáról metaszóvegbeli információkat is közvetítenek. Ez a megállapítás a *de* egységre is vonatkozik, amely olyan információs mezőt vezet be, amely a fenntartást, a szembenállást, a tiltakozást, a tagadást stb. is jelezheti a beszélgető partner, illetve az információadó replikájára nézve, és végül az információvevő operatív emlékezetében levő tudásszegmensekre vonatkozóan a szembehelyezkedést jelenti be azzal, amit már tudunk.

A *de* operátorban felfedezhető szembenállás a *de* kötőszó elsődleges funkciójának a nyomat viseli. Nézzük meg a következő példákat:

* Az OTKA (T 046732 NYE) támogatásával készült.

Köszönetet mondok Nyomárkay István akadémikusnak több hasznos megjegyzéséért a nyelvi anyaggal kapcsolatosan.

X: És mit szólsz hozzá, muszáj nekünk végighallgatni ezt az előadást?

Y: De ez nem fog sokáig tartani.

X: Na de mi lesz, ha lekéssük a vonatot?

Y: De nekem nincs pénzem buszra.

X: Na de majd csak eljutunk haza.

X: János, add nekem ezt a tollat!

Y: És mit akarsz vele írni?

X: De add már ide! Ne kérdezz!

Y: Na de szeretném tudni, mit akarsz csinálni.

X: Ő már ott volt.

Y: De ő taxival jött.

X: Na de honnan van neki pénze taxira?

Ezek a példák azt mutatják, hogy a *de* szekvencia az ellentétes tartalmat, a tiltakozást, valamint a fenntartást stb. fejezi ki. Az, hogy a *de* nagyon gyakran a replika incipitjeként szerepel, magának a párbeszédnek a természetével magyarázható, mivel a párbeszédben nagyon gyakran szembeállítunk érveket, hangoztatunk fenntartásokat, ellenvéleményt, esetleg a teljes elutasítást is a partnerünk által továbbított információkat illetően. A *de* által jelzett fenntartások annyira erősen rögzültek a nyelvben, hogy létrejöttek sajátos frazeológiai fordulatok is, például: *mindig van valami de; de van egy de; semmilyen de; van azonban egy de; mégis van egy de* stb. Például:

- *Elvállalom ezt a munkát / (de) van azonban egy de / hamarosan komoly műtétém lesz.*
- *Határidőre tudjuk teljesíteni ezt a feladatot / de mégis van egy de / és mi lesz, ha valaki megbetegszik közben?*

A dialógusba bevezetett fenntartás az információvevő replikájával szemben sérti az udvariassági elvet, amelynek a beszélgető partnerek a legjobban akkor tennének eleget, ha mindenben egyetértenének, ami nyilvánvalóan lehetetlen. Ilyenkor az információadó az olyan metaoperátorokat veszi igénybe, amelyek képesek gyengíteni a fenntartás erejét, azt sugallva a vevőnek, hogy általában egyetért vele, de nem teljes mértékben. Például:

X: Ő rosszul viselkedett vele szemben.

Y: Na de te is tudod, hogy akkor nagyon ideges volt.

X: De nagyon furcsa ez az ember!

Y: Na de nem mindig olyan ideges, mint most.

A fenntartás, a tiltakozás kinyilvánítása az információvevő replikájával kapcsolatosan gyakran olyan információk megnyilvánulásával függ össze, amelyek ellenző magatartáson alapulnak: „nem úgy van, ahogy mondd”. Ilyenkor a *de* operátor megfelelő expresszív intonációt kap:

X: Igaz-e, hogy a szomszédasszony otthagya a férjét?

Y: De kérem uram! Honnan veszi az ilyen híreket!?

X: Veled megyek Kínába.

Y: De nem jöhetsz! Ez nagyon hosszú és fárasztó út!

X: *Feleségül vettem ezt a lányt.*

Y: *De meglátod, hogy még sajnálni fogod.*

X: *Nem értem, hogy miért vagy ilyen ideges egész nap.*

Y: *De kérlek! Hagyd abba! Most szeretnék pihenni.*

X: *Sajnos, most sem tudom ezt megcsinálni.*

Y: *De jól figyeljen ide! Ebből már elég volt!*

A metaszóvegbeli *de* operátor néha a tulajdonság intenzitását is jelezheti, mint az alábbi példákban:

- *De finom ez kávé! Isteni!*
- *De puha ez a párna, ha az ember rajta alszik.*
- *De szépen játszik ez a muzsikás, mint egy igazi mester.*
- *De édes ez a cseresznye, mint a méz!*
- *De hülye ez az ember! Te jó isten!*
- *De okos vagy, kár, hogy nem kérdeztelek meg téged előbb.*

A replikák incipitjén a kétszeri *de*, azaz *de de* is szerepelhet. Ebben az esetben a *de de* vagy megerősíti a fenntartást, vagy expresszív értékkel bír. Például:

X: *Na de nem a gombától betegedtem meg.*

Y: *De de, attól a gombától.*

X: *Na de ezt azonnal nem lehetett megállapítani.*

Y: *De de, ha jobban odafigyeltél volna!*

X: *Na de tudod, ez a vizsla még senkit sem harapott meg.*

Y: *De de, ez nagyon hamis kutya.*

A *de* operátor gyakran a kérdésfeltevésnél, valamint egy másik metaszóvegbeli operátor társaságában jelenik meg. Például:

- *De muszáj ezt aláírnom?*
- *De ilyen buta ez az ember?*
- *Na de mit tudok tenni ebben az ügyben?*
- *Na de mit csináljak?*

A *de* szó metaszóvegbeli szereplését nagyon jól tükrözi a más metaszóvegbeli formulákkal való együttes megjelenése. Ebben az esetben a *de* kontextusa azt mutatja, hogy ez az operátor megerősíti azoknak az egységeknek a funkcióját, amelyekkel kapcsolatban áll. Vö.: *én mindig azt mondtam neked – na de én mindig azt mondtam neked*, valamint: *egy pillanat! – na de egy pillanat!* További példák:

- *Na de most figyelj ide, megmondom neked, hogy miről is van szó.*
- *Na de látod, ez értelmetlen volt.*

X: *Fáj a fejem.*

Y: *Na de figyelj ide, én azt mondom neked, hogy azonnal menj az orvoshoz!*

A spontán beszélt szövegekben a *de* operátor gyakran a beszédszünetek kitöltését szolgálja. Például:

- *Sok mindenről beszélünk / de tulajdonképpen, hogy is mondjam / de nem is tudom pontosan / na de végső soron a pénzről van szó.*

Figyelemre méltó, hogy a fenntartást, ellentétes információt, tiltakozást, tagadást bevezető *de* incipit nagyon gyakran jelenik meg a gyermekbeszédben. Valószínűleg azért van így, mert a gyerek sok utasítást kap a szülőktől és a tiltakozást gyakran a *de*-vel kezdi megfogalmazni. Például:

X: *Állj meg! hegombolom a kabátodat.*

Y: *De én egyedül.*

X: *Na menjünk már az óvodába!*

Y: *De én nem akarok ma óvodába menni.*

X: *Elmegyünk a nagymamához.*

Y: *De én itthon akarok maradni.*

X: *Idd meg ezt a tejet!*

Y: *De én nem szeretem a tejet.*

A *de* operátor gyakran bevezeti a témát is. Például:

X: *De a szoknya is piros?*

Y: *A szoknya bizonyára piros, de a top / azon gondolkodom...*

- *De az édes sokkal jobb.*
- *Na igen / de ők kocsival hozták őt.*
- *De nekem van már egy szép kutyám.*

X: *És az anyukád még mindig dolgozik?*

Y: (rábólint)

X: *Na igen.*

Y: *De az apukám már nem dolgozik.*

Úgy gondolom, hogy a *de* metaszóvegbeli elem, más funkciókon kívül, kiemeli a beszéd közben bevezetett témát is.

II.

A *mert* kötőszó az egyes nyelvi kontextusokban metaszóvegbeli funkciót tölt be. Például az „*Ő nem utazott el, mert tegnap itt láttam*” vagy „*Visszajön, mert még itt a holmija*” mondatban a *mert* szó nem az első és a második mondat közötti ok-okozati viszonyt fejezi ki, hanem azt a kapcsolatot, amely a két ítélet között valósul meg, és amely a következő sémát realizálja: „*úgy gon-*

dolom, hogy p, mert úgy ítélem meg, hogy q". Az „*Indulj már, mert elkéssel*” mondatnak az explicációja a következő: „*Azt mondom neked, hogy indulj már; úgy gondolom, hogy neked jobb lesz, ha már elindulsz, mert úgy ítélem meg, hogy ha még nem indulsz el, akkor elkéssel*”.

Nézzük meg néhány más hasonló példát is:

- *Ne nyúlj hozzá, mert forró!*
- *Gombold be a kabátodat, mert megfázol!*
- *Ne kiabálj, mert nem illik!*
- *Ne tanulj már, mert úgyis mindent tudsz!*
- *Tessék elhagyni a termet, mert kihívom a rendőrséget!*
- *Hagyd abba, mert nagy baj lesz!*

Az ilyen típusú mondatokban kétségtől a metaszcövegbeli keretről van szó: „*úgy gondolom, hogy p, mert úgy ítélem meg, hogy q*”.

A *mert* operátor, mint metaszcövegbeli lexéma, ezekben a szerkezetekben nagyon hasznos funkciót tölt be, mivel elősegíti a beszélt szöveg képzését. Metaszcövegbeli jellege abban rejlik, hogy olyan szövegre vonatkozik, amely az információadó operatív memóriájában megtalálható. A fenti példának a sémáját a következő módon írhatjuk le: az első rész a kívánságot, enyehe kérést, parancsot, javaslatot stb. tartalmaz, utána következik a *mert* operátor, amely az előzőek végrehajtását motiváló érveket tartalmazza. Vö.:

- *Öltözzél rendesen, mert így illik.*
- *Ne legyen olyan ideges, mert ideges gyerekei lesznek.*
- *Menj innen, mert nagy baj lesz.*
- *Ne beszélj csúnyán, mert nem foglak szeretni.*
- *Tanulj, mert buta maradsz.*

A metaszcövegbeli *mert* által bevezetett kívánságnak a motivációja rámutat azokra a következményekre, amelyek akkor lépnek fel, ha az adott kívánság nem teljesül.

A *mert* operátor jelezheti a korábbi szöveggel laza kapcsolatban álló információkat is. Ebben az esetben nem az ok-okozati relációt fejezi ki, hanem az előző közlésnek a magyarázatát jelzi. Például:

- X: *Ez az előadás nagyon unalmas volt.*
 Y: *Valóban nagyon unalmas mindenki számára.*
 X: *Mert az előadó felkészületlen volt.*

- *Nagyon szépen felújította ezt a bútordarabot / mert én is szerettem volna megtanulni ezt a szakmát / de sajnos nem ment.*
- *Biztosan sok pénzetek marad / mert mi tegnap kivettük a bankból / mert nem tartjuk itt-hon / mert félünk a tolvajoktól.*

A *mert* használatát sokszor a közlésadó általi szerkesztési szándék motiválja az olyan típusokban, mint például:

- X: *Kovácsnének már néhány éve meghalt a férje, és azóta minden évben csak fiatalodik.*
 Y: *Na, ne / mert tudja miért fiatalodik / mert már nem dolgozik, és egészséges életmódot folytat.*

A *mert tudja* szekvencia bővített incipitként értelmezhető, amely előre jelzi az információs mezőt ugyanúgy, mint az alábbi példák esetén:

- *Te így énekled ezt a dalt? / Mert én másképpen.*
- *Mikor jövünk össze? / Mert nekem tudnom kell előre.*

X: *Ő a büfében dolgozik?*

Y: *Igen.*

X: *Hol? Nálunk?*

Y: *Mert a büfé most itt van.*

A replikát előrejelző *mert* metaszóvegbeli elem a *mert mi van akkor* kapcsolatban is előfordulhat. Például:

X: *Kerüld ki a rendőröket!*

Y: *Mert mi van akkor? Megbüntetnek?*

X: *Ne edd meg ezt a gombát!*

Y: *Mert mi van akkor? Megbetegszem?*

A *mert* operátor felhasználható a hosszabb replika kisebb részekre történő szegmentálására is azzal a céllal, hogy gondolkodási időt biztosítson az adó számára beszéd közben. Például:

- *Múlt évben több problémával küszködtem / mert, nem is tudom, mit mondjak neked / mert te is tudod / nem nagyon vigyáztam magamra / mert valahogyan így alakultak a dolgok.*

A metaszóvegbeli *mert* a köznyelvben a *nehezen*, *mert nehezen* típusú szerkezetekben is előfordul. Például:

- *Nehezen, mert nehezen, de megy ez a munka.*
- *Lassan, mert lassan, de biztos kész lesz időre.*
- *Gyenge, mert gyenge, de még bírja!*

III.

Az *és* metaszóvegbeli operátornak különleges jellemzője az, hogy a kérdés formában megfogalmazott replikákban nagyon gyakran incipit funkciót tölt be. A kérdést bevezető *és* metaszóvegbeli lexéma valamilyen módon a korábbi kontextusra is utal, tehát kvázi kötőszói funkciót rejt magában. Vö.:

- *És mi lesz ma ebédre?*
- *És milyen volt az esküvő?*
- *És hogyan történt ez a baleset?*
- *És ön hol született, Budapesten?*
- *És mikor jönnek haza a katonák Irakból?*

Az *és* incipit gyakran az expresszív töltésű replikákat is jelzi. Például:

- *És hagyjál engem békén, hányszor mondtam még neked.*

Az és metaszóvegbeli elem más metaszóvegbeli egységekkel is kapcsolatban állhat, például: *és tudod; és figyelj; na és; stb.*

X: *Mit eszel János?*

Y: *Valamilyen kínai ételt.*

X: *És tudod, mi az? Megmondjam?*

X: *Tegnap voltam a doktori védésen.*

Y: *Na és mit szólsz hozzá?*

X: *Halottam, hogy nem sikerült a vizsgád.*

Y: *Na és? Mi közöd hozzá?*

X: *Siessél, mert elkésel az óráról.*

Y: *Na és mi van akkor, ha elkésem?*

A fentiek tükrében azt láthatjuk, hogy célszerű megkülönböztetni a *de*, *mert*, *és* kötőszókat a *de*, *mert*, *és* metaszóvegbeli operátoroktól. Tehát itt különböző lexémákkal állunk szemben:

- DE₁ – kötőszó
- DE₂ – a tulajdonság intenzitását kifejező partikula
- DE₃ – metaszóvegbeli operátor
- MERT₁ – az ok-okozati viszonyra rámutató kötőszó
- MERT₂ – metaszóvegbeli operátor
- ÉS₁ – kötőszó
- ÉS₂ – metaszóvegbeli operátor.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk.: Nyomárkay István. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék.
- Bańcerowski Janusz 2000. Metainformációs struktúrák szerepe a jelentés módosításában. *Nyr.* 124: 1–5.
- Bańcerowski Janusz 2002. Az információ befogadásának módjairól, a vevőre gyakorolt hatásáról, valamint az információ berendezés memóriájának az állapotáról szóló metainformációs igék. *Nyr.* 126: 8–12.
- Bańcerowski Janusz 2004. A jelentés metainformációs mutatói a szövegben. *Nyr.* 128: 323–6.
- Dobos Csilla 2004. Metainformáció a jogi szaknyelvben. In: Bakonyi István–Nádai Julianna (szerk.): *A többnyelvű Európa*. Széchenyi István Egyetem. Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék. Győr.
- Keszler Borbála 1985. *A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai* (kand. disszertáció). Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Lévai Béla 2002. Metainformációs elemek egy XIX. századi szőlőkerti jegyzőkönyvben. *Ethnica* IV/3: 125–30.
- Simigné Fenyő Sarolta 2005. Metainformációs kutatások szerepe a fordításban és az oktatásban. In: *Sokszínű nyelvészet*. Nyelvészeti Kutatások a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Miskolc. 91–101.
- Tompai József 1962. A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév. *Nyr.* 86: 265–88.
- Wierzbicka Anna 1971. Metatekst w tekście. In: Mayenowa M. R. (szerk.): *O spójności tekstu*. Wrocław.

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Conjunctions as meta-textual operators

Examples from spontaneous speech suggest that conjunctions like *and*, *but*, *because* may not fulfil their original functions of connecting words, constructions, or clauses; they do not even connect contexts that are situated far from one another: very often, they refer to contexts that are only represented in the operative memory of the information sender or the receiver. The point is that the sequences *és* ‘and’, *(na)* *és* ‘and then’, *de* ‘but’, *(na)* *de* ‘but then’, *mert* ‘because’, studied in this paper, do not necessarily behave as conjunctions in spontaneous speech but rather they play a meta-textual role and help spoken text production in that way.

A szófajttörténet történeti problematikája

1. Előjáróban néhány leíró, minden szinkroniában érvényes fogalom, kategória, nyelvi jelenség értelmezéséről beszélek, hogy ezek a későbbiekben egyértelműek legyenek.

A nyelvek szavait osztályokba, azaz szófajokba (régén *beszédrészek*, vö. angl. *parts of speech*, fr. *parties du discours*, ném. *Redeteile*) rendezik a grammatikusok, és az így kapott csoportok jellemzőit, mondatbeli, szövegbeli viselkedését kutatják. – Az osztályba sorolás alapja a szavak mondatrészszerelve, bővíthetősége, toldalékolási lehetőségei, valamint a jelentése (vö. Berrár 1982: 7–32; Rácz 1985: 258–66; Keszler 1995: 293–308).

A **szófajok** tehát – egyszerűen fogalmazva – egymáshoz hasonló szintaktikai, morfológiai és szemantikai sajátosságú szavak osztályai. Valamely szó szófajának **megváltozása** e tulajdonságok több-kevesebb módosulásával következik be. Ha így értelmezem a szófaji változást, más megnevezéssel a szófajváltást, akkor azt mondhatom, hogy közben alakí változás nem történik. (A szó szófajának képző által létrejött megváltozását, tehát például névszóból ige képzését [pl. *szépít*] nem sorolom a szófajváltás esetei közé; vö. D. Máta 2003: 204, 2004: 43–51).

Ha valamely szó szófaja úgy változik meg, hogy régi szófaji értéke is megmarad, akkor kettős (vagy két) szófajú szó keletkezik. Például a *reggel*, amely eredetileg (ragziláradulással keletkezett) határozószó, főnevesül: főnévre jellemző mondatbeli szerepe, bővíthetősége, toldalékolása és jelentése lesz. Így határozószói-főnévi kettős szófajúság áll elő. A kettős, illetve **többszófajúság** és a **szófajváltás** tehát egymást feltételező, egymástól el nem választható fogalmak.

A nyelvtudományban ma is vita tárgya, hogy a szófajváltás eredményeként keletkezett „szó” (*reggel*) hány darab szó, azaz hány lexéma? Egy lexéma, amelynek két jelentéséhez két külön szófaji érték kapcsolódik, tehát poliszemiáról van-e szó, vagy két lexéma, amelyek más szófajuk, tehát hominímia áll-e elő.

Értelmező szótárainkban az első felfogás érvényesül (a *reggel* tehát egy címszó, azaz egy lexéma, amelynek két grammatikai jelentése, azaz szófaja van; a konkrét mondatban természetesen csak az egyik szófaji értékében jelenhet meg). – A másik felfogás szerint a szófajváltással mindig új szó (lexéma) keletkezik (hiszen más a mondatbeli viselkedése), vagyis a kérdés a hominímia problémakörébe tartozik.

A lexikográfia szempontjából ez a probléma tehát abban jelentkezik, hogy egy címszót (szótári szót) vesz-e fel a szótár több jelentéssel és több szófajjal, vagy szófajonként külön címszóba rendezi a jelentéseket.

Értelmező szótáraink gyakorlatával szemben ezért figyelemre méltó formai újítás a *Magyar szókincstár* (Kiss Gábor 1999) megoldása, a több szófajú címszavak szócikkeinek megszerkesztése:

az egy lexéma különféle szófajait külön-külön címszóként veszi fel. Az Előszóban Kiss Gábor így ír erről: „A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek” (VII). A Szókinestár szerkesztői tehát kettős megoldást választottak: nem új lexéma, mégis külön címszó. Az e mögött rejlő elméleti problémát Pusztai Ferenc így fogalmazta meg: „Grammatikai felfogásunk és a neki megfelelő lexikográfiai gyakorlat a szóképzéssel és a jelentésváltozással létrejött szófajváltást élesen elhatárolja. A szófajváltás eredete, formája, folyamata felől tekintve rá. A szófajváltás *eredménye* azonban azonos: új szófajú szó alakul ki. S mert új szófajú szó, ezért nemcsak jelentése más, hanem grammatikai viselkedése, potencialitása is – mindkét típusnak. Éppen ez különbözteti meg a többjelentésű szavaktól, a polisziemiától. A Magyar szókinestár megoldása, a jelentésváltozással alakult többszófajúság önálló címszavakkal való rögzítése világosabban állítja elénk a megválaszolandó kérdést: hol is áll a jelentésváltozással keletkezett többszófajúság? A polisziemiában vagy a polisziémia és a homonímia között?” (Pusztai 1999: 199).

Értem és elfogadom a probléma differenciált megközelítésének szükségességét, mindazonáltal a szófajváltással keletkezett többszófajúság kérdését (elsődlegesen) a polisziémia körébe utalom. Egy lexéma több grammatikai jelentésével számolok. Valamely szó szófajának megváltozásakor a szófajra jellemző jegyek változnak meg, vagyis: a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése lesz más. A *reggel* határozószó főnévvé válva a napszak nevét jelöli; megváltozik szintaktikai viselkedése: határozóból más mondatrész (alany, ha tárgyragot kap, tárgy stb.) lesz, és bővíthetősége is módosul: jelzöt kaphat, névelője lehet, s végül toldalékolhatósága is más lesz: főnévre jellemző jeleket, ragokat kaphat. Bizonyos szófaji változások esetében (például határozószó → partikula) a szó szövegtani, illetve kommunikációs-pragmatikai szerepe is megváltozhat (vö. Keszler 1995: 293–308). Tehát a szófaj megváltozásakor is a szó szófaját jellemző tulajdonságok változnak meg (vö. Hadrovics 1992: 37, 125; Laczkó 1995: 258–67; Lengyel 1996: 43–52). – Egy bizonyos ponton azonban valóban lehet, hogy a polisziémia „széthasad”, és a különböző jelentésű, hasonló alakok homonimákká (pontosabban *álhomonimákká*) válnak. Ha például az *az* mutató névmásból létrejön az *az* határozott névelő, amikor is az új jelentés annyira eltávolodik a régítől, hogy nem idézik föl egymást, hogy köztük a memoriális kapcsolat megszűnik, megszakad, akkor valóban helyes két külön lexémáról beszélni. Ezt a hasadást s egyúttal kapcsolatot egyes szótárak jelölik is: a hasadást (azaz a homonimajelleget) azzal, hogy két címszót vesznek fel a két szófajra; például ÉKSz.: *az*¹, *az*², a kapcsolatot (a két funkció közös eredetét, azaz az *álhomonima*-jellet) pedig azzal, hogy a felső indexet zárójelbe teszik: ÉrtSz.: *az*⁽¹⁾, *az*⁽²⁾, ugyanígy jár el a RagSz. Vö. még például: ÉKSz.: *egy*¹ (ez az eredeti számnévi és határozatlan névmási *egy*) és *egy*² (ez az új határozatlan névelői *egy*). – Hasonló álhomonimiával azonos szófajú szavak körében is bőven találkozunk, például: ÉrtSz.: *hegy*⁽¹⁾, *hegy*⁽²⁾ (mindkettő főnév), ugyanígy: RagSz.; ÉKSz.: *hegy*¹, *hegy*² stb. Érdekes volt számomra, hogy a szóhasadás példái között viszont a szakirodalomban nem mindenki emleget ilyen, teljesen hasonló alakú szavakat (csak olyanokat, amelyekben alaki különbség is van a két szó között, tehát ahol funkció- és alakhasadás, alak- és funkciómegoszlás együtt jár: pl. Grétsy 1962; MNyT. 344–7; Hadrovics 1992: 87–8; MGr. 343; de vö. S. Hámori 1967: 91–4).

Amikor amellet foglalkozom állást, hogy a szófajváltással nem keletkezik új lexéma, ezzel azt is állítom, hogy a szófajváltás nem szóalkotási mód (vö. Papp 1963: 3–31). Nem szóalkotási mód, hanem szemantikai-szintaktikai folyamat: jelentésbővülés, a meglévő lexéma grammatikai viselkedési képességének a megváltozása, bővülése, amelynek eredményeképpen tehát polisziémia, a meglévő lexéma több (grammatikai) jelentése, s egyúttal (illetve azaz) több szófaja áll elő.

2. A szófajváltás is, mint bármilyen más változás a mindenkori szinkroniában zajlik, de vizsgálata egymás utáni állapotokra is irányulhat. Az állapotbeli változások ugyanis az egész rendszert átalakítják, így valamely régebbi szinkron metszetet – bizonyos szempontból új elemek és szabályok által működő – új rendszer vált fel.

A továbbiakban két vonatkozásban vizsgálom a szófaji változásokat. Egyrészt azt tekintem át, hogy végül is miben áll a szófajok története, mi mindennek a változásáról van szó, amikor a szófajok, a szófaji rendszer változásáról beszélünk. Másrészt (3. pont) a szófajttörténet vizsgálatának módjáról, lehetőségeiről lesz szó.

2.1. Szófaji változás a szavak szintjén. – Változhat és változik is egy-egy szónak a szófaja. Ha a régi szófaj is megmarad, akkor két- (kettős-), illetve többszófajúság áll elő. – De mi változik, amikor a szó szófaja módosul? Természetesen a szónak azok a sajátosságai változnak, amelyek alapján addig a szót az illető szófajba soroltuk. Vagyis: megváltozik (illetve megváltozhat) a szó mondatbeli szerepe, bővíthetősége, toldalékolhatósága, jelentése. Mint már utaltam rá, csak az olyan szófaji változásokat vizsgálom, amelyek „zéró morfémas derivációk” (Naumann 1986: 23; Glück 1993: 337; Lewandowski 1994: 608–9, 1251), vagyis nem vonom be a vizsgálatba a szóképzést, a szó szófájának képző által való megváltozását; vö. D. Máta 2004: 43–51). – Például: a *somlai bor* szerkezetben szereplő *somlai* szó eredetileg jelző, melléknév, de ha azt mondom, hogy „A *somlait* szeretem”, akkor megváltozik a szó mondatbeli viselkedése: jelző helyett tárgy lett, tárgyragot kap, és névelő is járul hozzá; egyúttal az egész jelzős szerkezet jelentését is fölveszi, vagyis mondatrészi szerepe és alaktani viselkedése, valamint szemantikai kategóriája is megváltozik. Ebből az következik, hogy a *somlai* melléknév főnévvé vált, és a főnevekre jellemzően viselkedik a mondatban. Mivel eredeti szófaja is megmaradt, kétszófajú szóként (lexémaként) él a nyelvben. (A szót/szótestet alaki változás nem érte.)

2.2. Változás az egyes szófaji kategóriák szintjén. – Egy-egy szófaji kategória mint egész is változhat: keletkezhet (ki is veszhet, de ez a lehetőség a magyarban nem realizálódott), állományának köre bővíülhet (vagyis új elemek keletkezhetnek), illetve szűkülhet (azaz egyes elemek kikerülhetnek belőle: vagy úgy, hogy átlépnek más szófajba, vagy úgy, hogy használatuk ritkul, majd kiveszik a szó a szókinszből).

A magyarban a szófaji kategóriák többsége alapnyelvi eredetű, azaz megvan az ősmagyar kor elején. – Az **ősmagyar** korban **jön létre**, tehát **új szófaj** a kötőszók szófaja, a névmások **alcsoportjai** közül a birtokos és a visszaható névmás, valamint (valószínűleg) az *-n* képzős személyes névmás (*ennen, tennen* stb.), az *-atta/-ette* képzős határozói igenév (pl.: *lakatta* 'amikor lakott, laktában'. – A **korai őmagyar** korban keletkezik a határozott névelő, a **kései őmagyarban** a határozatlan névelő. Az őmagyarban a névmások kategóriája tovább bővül: létrejön a kölcsönös és az általános névmás. Ekkor az igenevek kategóriája is bővül: létrejön az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenév és a *-val/-vel* képzős határozói igenév (pl.: *sírval* 'sírva, sírással') – A **középmagyar** korban lép be a szófaji rendszerbe a névutó-melléknév, így ez a legfiatalabb szófaj a magyarban („a ház *mögötti* kert”). Ekkor jön létre a névmások egyik alcsoportja: a *bár-* előtagú általános névmás, valamint a határozószók egyik alcsoportja: a *bár-* előtagú általános névmási határozószó. – A **történeti szófajtan egyik fő feladata az említett új szófajok, szófaji alcsoportok keletkezési módjának/módjainak a vizsgálata is.**

Egyes szófaji kategóriák, alkategóriák **vissza is szorulhatnak**. Ez leginkább az ige-névszók csoportját érinti: az ide tartozó kettős szófajú szavak valamelyik tagja (illetve valamelyik funkciója) – főleg az igei tagja – tölgyként kiveszik a használatból. (Képzett származékokban él tovább az akkor már passzív vagy fiktív igei tö; pl.: *keh* → *keheg* ~ *köhög, köhint* ige – *keh-es* főnév.) Ez főként az **ősmagyar** és az **őmagyar** kor eseménye (vö. A. Molnár 1991: 553–62, 1992: 911–4). Később szórványos. – Visszaszorulás a sorsa az **őmagyar** korban: az *-atta/-ette* képzős határozói igenévnek is (vö. A. Jászó 1992: 451–4). – A **középmagyar** korban szorul vissza (az őmagyarban keletkezett) *-val/-vel* képzős határozói igenév; az *-atta/-ette* képzős szórványossá válik. Gyengül, felbomlik az *ennen, tennen* típusú *-n* képzős személyes névmás paradigmája; csak egyes alakjai fordulnak elő, alkalmilag, birtokos jelzőként. – **Az egyes szófajok, szófaji alcsoportok visszaszorulásának vizsgálatára is ki kell terjednie a történeti szófajtani elemzésnek.**

2.3. Változik a szófaji rendszer mint egész is. – A 2.2. pontban említett szófajcsoportokra, alcsoportokra vonatkozó változások nem önmagukban, a többi kategóriától függetlenül változnak,

hanem – egyrészt az egész nyelvi rendszer működésétől, hatásától indukáltan, másrészt – ezek a szófaji változások átalakítják **magát a szófaji rendszert**, a szófaji rendszer egészét is. Tehát azzal, hogy új szófaj, szófaji alcsoport lép a rendszerbe, hogy egy-egy szófaj belső rendje, alcsoportjainak egymáshoz való viszonya, aránya megváltozik, az egész szófaji rendszer, vagyis a szófaji rendszer mint egész is megváltozik.

3. A szófajttörténet vizsgálatának módjai, lehetőségei

3.1. A centrum-periféria elvének alkalmazása a vizsgálatban. Az átmenetiség. – A nyelvi változás folyamatos, folytonos, fokozatos, így ennek megfelelően kell vizsgálni. Vannak olyan grammatikai jelenségek, amelyekkel kapcsolatban föltehető s egyúttal meg is válaszolható az „ilyen vagy olyan?”, az „ez vagy az?” eldöntendő kérdés (pl.: egyes szám vagy többes szám, határozott ragozás vagy általános ragozás stb.); de sok nyelvi jelenség olyan, amelynek fokozatbeli változatai vannak (Benkő 1980: 276). H. Varga Márta a 'hiány' kifejezésének nyelvi/grammatikai eszközeit vizsgálva (2004) gyönyörűen kimutatta, ábrázolta is ezt a fokozatosságot. Én néhány határozószó-csoport szinonimitásával kapcsolatban tettem kísérletet a jelentségek ilyen jellegű összefüggéseinek leírására (D. Máta 1984: 297–304). – Nézzünk még néhány más példát, olyanokat, amelyek már közelebb vannak témámhoz: a „szó–nem szó” vagy a „fogalomszó (lexikai szó) –viszonyzó (grammatikai szó)” oppozíció sem egymást kizáró, vagy-vagy természetű szembenállás. Ezek (és egyebek) egy adott szinkroniában is átmeneteket mutathatnak (például a *volna* bizonyos szempontból szó, bizonyos szempontból nem szó, illetve más jellegű szó, mint például a *könyv*, az *olvas* vagy az *és*; vö. Juhász J. 1980; Kenesei 2000: 75–136); történetileg pedig még inkább, illetve más módon is mutatnak átmeneteket, fokozatokat. Az egyes szófajok tartományának határai sem élesek, vagyis nem mondhatom meg mindig minden szóról (még adott időben, adott kontextusban sem), hogy határozószó vagy ígékötő, határozószó vagy kötőszó stb. Mert a szófaj tartományába tartozó szavak nem egyforma mértékben tesznek eleget az adott szófaj kritériumainak: skálán (esetleg számegyenesen) helyezkednek el. „Csak” azt kell(ene) tudni, hogy mi a középpont, mi van az origóban, mihez képest minősítjük így vagy úgy a vizsgált szót (nyelvi jelenséget).

A kognitív nyelvészet az ilyen esetekre dolgozta ki a jelentségleírás új kategorizációs elméletét, a prototípus-elméletet (vö. Bańczerowski 1999: 78–87; Szilágyi N. 1997; Tolcsvai 2000: 494–500). Ez abból indul ki, hogy a valóság folytonos, a kategóriák közötti határok gyakran elmosódnak, így a kategóriába tartozó jelenségek bizonyos skála/skálák mentén helyezkednek el. Langacker is azt mondja, hogy a nyelvben sok minden fokozat kérdése, hogy a nyelvi kategóriák nincsenek mindig élesen elhatárolva és meghatározva, és gyakran elmosódtak, bizonytalanok a széleken (Langacker 1987: 14). Ennek megfelelően dinamikus modellt állít fel a „centrum–periféria elv” keretében. A centrumban a prototípus áll, az a példány, illetve sajátosságegyüttes, amely az illető kategória tipikusnak mondott elemeit a legpregnánsabban, a legtöbb sajátosság, jegy meglétével bírva képviseli. Ettől a központtól fokozatosan távolodva, a középponttól a perifériáig terjedő, több pontból álló fokozati skála mentén helyezkednek el a kategóriába tartozó példányok. Nem lehet tehát ezek mindegyikétől elvárni a prototípust jellemző minden tulajdonság, központi érték meglétét. Bizonyos tulajdonságok hiánya tehát nem zárja ki a kategóriából az illető nyelvi jelenséget; az abba beletartozik, csak nem prototipikus egyedként (a fokozatosság és a centralitás problémájáról, a szójelentségek típusairól vö. Kiefer 1999: 107).

Szemléletesen illusztrálja mindezt a Prágai Iskolától induló nagyvároshasonlat, a centrális kerületeket és a peremkerületeket, a periférikus városrészeket hozva példának. A peremkerületek is a nagyváros részei, de nem rendelkeznek a belső kerületek minden tulajdonságával. „De ki tagadhatná, hogy azért ezek is léteznek, és a városok életében szintén szerepet játszanak?” (Balázs 1988: 19; Péter 1976: 409–14, 1991: 528). A történeti nyelvészet művelői már régóta ebben a szelvényben gondolkodnak és tesznek megállapításokat.

Így tekintek én is a szavak szófájára, a szófaji kategóriák határárkérésére. Például egy ragos főnév megszilárdulása, lexikalizálódása (határozószóvá válása) is – példányonként – különböző mértékű lehet. Voltak, vannak „biztos” határozószók, határozószói „kövületek”, amelyek a prototípust képviselve minden szófaji kritériumnak megfelelnek (pl.: *hanyatt, rögtön, tüstént*), és vannak olyan elemek, amelyek ettől a középponttól távolodva a „határozószóság”-nak egyre kevesebb kritériumával rendelkeznek, így a periféria különböző sávjában/pontjain helyezkednek el. Ezt a fokozatosságot akár számegyenesen, akár koncentrikus körökkel ábrázolva jól lehet szemléltetni is. – Ugyanezt mondhatjuk a szófajváltás bizonyos fajtáira, eseteire is, hiszen az egyik szófajból kilépő elem (szófajváltásonként különbözően) fokozatosan veszi fel új szófájának, grammatikai jelentésének releváns jegyeit. Ez különösen így van a viszonyozókkal, illetve a sokszor ezek előzményeül szolgáló adverbiumokkal kapcsolatban.

3.2. A történeti nyelvészet szemléletbeli megújodása és *A magyar nyelv történeti nyelvtana* (= TNYt.: Benkő szerk. 1991, 1992, 1995). – A szófajttörténettel kapcsolatban a fő kérdés ugyanaz, ami az egész nyelvi rendszer történetének leírásakor fölmerül. Először is: egy-egy nyelvi jelenség (adott esetben egy-egy szófaj) alakulását kísérjük-e végig az ősmagyar kortól napjainkig, vagy régebbi és újabb szinkrón metszeteket írunk le (egy-egy nyelvi jelenséget, illetve az egész nyelvi rendszert), s ezek megfelelő módszerű összevetésével bontjuk-e ki a különbségeket, a változásokat, a változások összefüggéseit, törvényszerűségeit.

Magyarországon az újgrammatikus szemléletet meghonosító Simonyi Zsigmond fontos résztanulmányokban és monográfiákban inkább az elsőként említett módon írt a határozók (köztük a határozószók) (1888, 1892), a kötőszók (együttal az összetett mondat) (1881–1883) stb. történetéről. Simonyi után Gombocz Zoltán munkái, részszintézisei szolgálnak tanulságul, forrásul számunkra: ezeket *A magyar történeti nyelvtan vázlata* címen kívánta egységbe foglalni: „az a szándékom, hogy rendszeres, de csak az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti magyar nyelvtanomat nyomtatásban is közzéteszem” (Gombocz 1934: 7). Tehát leírás és történet, mindkét megközelítés szükséges. Felfogása szerint „a történeti nyelvtan feladata a diachronikus fejlődési sorok megállapítása, a fejlődés lélektani és logikai okainak vizsgálata” (Gombocz 1927: 4). Gombocz azt a – 20. század második felében általánosan elfogadott – felfogást képviselte már 1927-ben, hogy „meggyőződésem, hogy a mai magyar nyelv tüzetes leíró nyelvtanának a megvalósulása a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak is újabb lendületet adna” (Gombocz 1927: 6). Gombocz volt az az úttörő gondolkodó, aki nemcsak a szinkrón adatok történeti felhasználhatóságát hirdette, hanem a szinkrón leírások nyelvtörténeti fontosságát is felismerte; nála kapott először igazi szerepet a funkcionális szempont. – A 20. század második felében Gombocz véleménye valósággá lett: a nyelvelmélet és a leíró nyelvészet megtermékenyítő hatása a magyar történeti nyelvészetben is megmutatkozott. Elsősorban a funkcionális szemlélet és a rendszerszemlélet megerősödésére gondolhatunk. A szinkronikus és a diakronikus nyelvészelmélet gyümölcsöző együttműködését jól illusztrálják azok a tanulmányok, amelyek az *ÁNyT.* V. kötetében (1967) jelentek meg, például: Benkő 1967b: 41–67; Herman 1967: 155–68; Péter 1967: 247–68 (vö. még Horváth–Ladányi szerk. 1993).

Bárcei Géza, a következő nyelvtörténész-nemzedék nagy szintézisalkotó személyisége (kortársaival, az *Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek* sorozat köteteiben, majd a *Magyar nyelv életrajzában* [MNyÉltr. 1963] és a *A magyar nyelv története* című egyetemi tankönyvben [= MNyT.: Benkő szerk. 1967]) mindkét megközelítésre példát mutatott. A *MNyÉltr.*-ban korszakok szerint haladva írja le a magyar nyelv történetét, a *MNyT.*-ben pedig a nyelvi szintek szerint haladva a hangtörténetről, a szótörténetről és a mondattörténetről (mindegyiken belül a megfelelő és szükséges alfejezetekben) mondják el a szerzők a változási folyamat lényegét, jellemzőit az ősmagyar kortól (az alapnyelvi örökséget is beleértve) „máig”. (Az idézőjel itt arra utal, hogy – tankönyvről lévén szó – rövidsége törekedve főleg az ősmagyar és az ómagyar kori változásokról van szó, hiszen ebben a két hosszú nyelvtörténeti korszakban zajlottak a nyelvi rendszert legmélyebben érő és legszélesebb körű változások (vö. Benkő 1988). „Bárcei volt az, aki elsőként írt le szinkrón rész-

rendszereket nyelvtörténeti vizsgálatokban (l. pl. a szótövek leírását a *TA*-ban és a nyelvtörténeti korszakok szerinti fonémaállomány-összefoglalásait a *Htört.*-ben és a *MNyT.*-ben” (Kiss J. 1993: 261).

Az utóbbi évtizedekben megújuló nyelvtörténeti szemlélet elvált több fontos tanulmányban Benkő Loránd fejtegette ki (Benkő 1967b: 41–67, 1975: 327–44, 1980: 15–28; l. még: Károly 1980: 41–53); például: „szükséges és teljes értékű nyelvtörténeti feladattá vált a múltbeli szinkron leírás; szemléleti átalakulást hozott a változásoknak a nyelvi struktúra változásaként való felfogása” (Benkő 1975: 331).

Időközben érlelődött a magyar nyelv teljes történeti nyelvtanának terve, formálódott a koncepciója. 1974-ben a budapesti etimológiai konferenciát lezáró szakmai beszélgetésen a különböző intézményeket képviselő szakemberek egyöntetű támogatásával volt szó a magyar történeti nyelvtan elkészítésének a szükségességéről és tervéről (vö. Kiss J. 1993: 257–80). A 70-es, 80-as években gyorsultak fel a történeti nyelvtan munkálatai: Benkő Loránd vezetésével, irányítása alatt a terv megvalósítása is elkezdődött. Én ekkor kapcsolódtam be a kutatásba, ekkortól lett személyes élmény is számomra a történeti nyelvtan tervezése, módszerének, felépítésének stb. kidolgozása, valamint saját fejezeteim (a határozószó és az igekötő) megírása. A döntés értelmében 1526-ig dolgoztuk fel a magyar grammatika történetét, sok nyelvi anyag bevonásával. A főszerkesztő (Benkő Loránd) és a szerkesztők (E. Abaffy Erzsébet és Rácz Endre) a meghívottak széles körének részvételével tartott munkaértekezleten, 1983-ban tájékoztatót adtak a készülő munkáról, 15 próbafejezet közreadásával. Ez a „Tájékoztató »A magyar nyelv történeti nyelvtana« munkálatairól” címmel 1984-ben a *MNy.*-ben meg is jelent (Benkő, Abaffy, Rácz 1984: 129–44).

3.3. A *TNy.* és a szófajok. – A „grammatika” tágabb és szűkebb értelmezése között a *TNy.* „valahol középponton van” (Kiss J. 1993: 263). Ebben a leszűkítésben objektív körülmények is szerepet játszottak (pl.: terjedelm, a megjelenés igénye, a bevonható munkatársak száma, pénz stb.) – Nincs benne a történeti hangtan, illetve fonológia, szókinestan, szójelentéstan, stilisztika, rendszeres nyelvjárástörténet, történeti szociolingvisztika. (Ha cím szerint hiányoznak is, de ezek a szempontok a szerzők szemléletében, gondolkodásában ott vannak, és ahol lehet, ilyen jellegű megállapításokat is tesznek, illetve tesznek.) A *TNy.*-ben benne van a morfematika, a szószerkezetan, a mondattan és a szöveggrammatika.

Benkő Loránd a fent említett „Tájékoztató ...” egyik helyén azt írja, hogy a *TNy.* nem fog tartalmazni szófajtant sem (132), később viszont így szól erről a témakörrel: „Már volt szó róla, külön szófajtan – erős lexikai, illetőleg szemantikai vonatkozásai miatt is – nem lesz nyelvtanunkban. Ennek ellenére a szófaji problematika nem szorul háttérbe, sőt mint egyik fő rendező elv végigvonul az egész nyelvtan szerkezetén és szemléleti-tárgyalási felfogásán” (136).

Ezt Abaffy Erzsébet „a morfematika tárgya és az elemzés alapszempontjai” cím alatt így bontja ki: „A morfematika a nyelvi szerkesztésnek a különböző szófaji kategóriákban jelentkező grammatikai eszközeit és módjait vizsgálja. Fő tárgya a morféma, de a szorosan vett morfológiai kérdéseken túl a szükséges mértékig nyitott a morfológia és a morfoszintaktika irányában is” (140). A *TNy.*-ben tehát nincs egységes szófajttörténeti fejezet, de az egyes szófajok ősmagyar és ómagyar kori állapotait és változásait, alaki és funkcionális kérdéseit elemzik a részfejezetek: a toldalékolható alapszófajok tótani és toldalékolási kérdésein kívül a nem toldalékolható (illetve a határozószó mint korlátozottan toldalékolható) szófajok alaki és funkcionális jellemzőit is bemutatják.

A nyelvtan mondattani részéhez adott tájékoztatóban Rácz Endre is szól a szófaji szempont érvényesítéséről: „Az újabb grammatikaelméleti törekvésekből természetesen nemcsak a transzformációs analízis módszerét, valamint a rendszerszerű ábrázolásra törekvést igyekeztünk átvenni. A korszerű törekvések jegyében illeszkedik az az eljárásunk is, hogy igen fontos szerepet tulajdonítunk a szófajoknak, azok bővíthetőségének: vonzatainak és szabad bővítményeinek (a mellékmondat formájában kifejezetteknek is). Így az alárendelő szintagmák sorában megkülönböztetjük az igei (igénévi) és a különböző névszói alaptagú szintagmákat, s hasonlóképp járunk el az aláren-

delt mondatok tárgyalásában is” (Benkő, Abaffy, Rácz 1984: 142–3). Vagyis: a „mondattani rész is jórészt szófajközpontú szemléletű” (*TNytt.* I, 23).

Egységes szófajttörténeti fejezet tehát a *TNytt.*-ben nincs. Igaz, hogy a különféle szófajokkal foglalkozó szerzők folyamatosan konzultáltak egymással, olvasták (olvastuk), véleményezték (véleményeztük) egymás fejezeteit, így – azt hiszem – elég jól sikerült az összehangolás. Igyekeztünk, hogy ugyanarról a kérdésről a különféle fejezetekben hasonló felfogásban beszéljünk. (Pláne, hogy ugyanazt az adatot hasonlóan ítéljük meg. Mert ilyen probléma számos akadt.)

Az állapotleírás és a változásleírás, illetve az okok és az összefüggések elemzése a szófajtatni fejezetekben (és az egész *TNytt.*-ban is) hasonlóképpen valósult meg. Az őmagyar kor 500–600 évét két korszakra bontottuk: a 14. század közepéig tartó korai és a 14. század közepétől 1526-ig tartó kései őmagyar kor elejét, illetve végét tekintettük egy-egy szinkrón állapotnak. A két korszak egyenként 200–300 évet felel meg, fennmaradt nyelvmélekekből kiválasztott korpuszok együttese (a korai őmagyarból minden fennmaradt adatot felhasználtunk, a késeiből válogattunk, vö. Benkő, Abaffy, Rácz 1984: 133–4) természetesen nem felel meg a szinkroniával szemben támasztott egyik követelménynek sem: egyrészt az idő túl hosszú ahhoz, hogy „egyidejű állapotról”, „szinkroniáról” beszéljünk, másrészt a tér, a nyelvtérület túl tág (amennyiben a nyelvmélekek több nyelvjárást képviselnek) az ideálshoz képest. Mégis: forrásaink alapján (az ősmagyar korról kapcsolatban az uralisztika és a szókincskutatás, az etimológia eredményeit is felhasználva) igyekeztünk leírni az ősmagyar kor eleji állapotot, aztán az ősmagyar végi, azaz a korai őmagyar eleji, majd a korai őmagyar kor végi, azaz a kései őmagyar eleji s végül a kései őmagyar végi állapotot (ez négy szinkrón metszet). Úgy, hogy a korszakokon belüli (tehát három korszakon belüli) változásokat, azok szabályszerűségeit is sikerüljön föltárni.

3.4. A Magyar nyelvtörténet tankönyv (Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003) és a **szófajttörténet**. – A *TNytt.* megjelenése után kézenfekvő volt (és okos „gazdálkodás a munkaerővel”), hogy nekifogtunk az új magyar nyelvtörténeti tankönyv elkészítésének. Kiss Jenő és Pusztai Ferenc áldozatos szervező, a szerzőket és szövegeiket összehangoló munkája eredményeképpen és persze a tíz fejezetíró jóvoltából elkészült, és 2003-as évszámmal 2004-ben meg is jelent a könyv.

Ennek szerkezete – céljának, jellegének megfelelően – más, mint a *TNytt.*-é volt. Az általános, elméleti bevezető után: hangtörténet, helyesírás-történet, morfématörténet, szókészlet-történet, szófajttörténet, szószerkezet-történet, mondattörténet, szövegtörténet. Az én feladatom a szófajttörténet elkészítése lett.

Mostani gondolatmenetem szempontjából a fontos az, hogy egy önálló szófajttörténeti fejezet megírása mellett döntöttünk. Ennek a terve, a szükségessége már régóta érik, formálódik bennem. A 2004. augusztusi nemzetközi magyar nyelvészeti konferencián „A szófajok a grammatikában” címen annak áttekintése után, hogy régebbi és újabb, magyar és külföldi nyelvtanokban hol, hogyan jelentkezik a szófaji problematika – már érveltem a szófajtan, különösen a szófajttörténet egy fejezetben való, egységes tárgyalása mellett (Mátai 2004: 452–63). Most ezt nem ismétlem meg. A szófaji rendszer tehát úgy fogom fel és tárgyalom, mint a nyelvi rendszer egy részrendszerét (amilyen például a morfémarendszer stb.). Hiszen a szófaj a szavak grammatikai tulajdonsága (jóllehet a szavak lexikális egységek), összekapcsolódásait is (akár morfémákkal, akár más lexémákkal) grammatikai tulajdonságai szabják meg. Ezek az összefüggések, ezek a szabályok rendszertani jellegűek, ezért helyesnek tartom, ha a szófaji rendszerről mint a nyelvnek egyik részrendszeréről beszélünk.

Ezért lett, illetőleg van a *MNyttört.* tankönyvben szófajttörténeti fejezet. Ennek felépítése – az íráskor – a következő volt: a szófajttörténeti fejezetcím alatt, alszempontként következtek a nyelvtörténeti korszakok (ősmagyar, őmagyar [tankönyvről lévén szó nem bontottuk ketté], középmagyar, újmagyar, újabb magyar kor), és ezeken belül az egyes szófajok. Így az előre-, illetve hátrautalás egy áttekinthető, belátható lapterjedelmen belül érvényesült volna. A kötet végső szerkezetében ez – minden fejezetet illetőleg – módosult: a fő fejezetcímek a korszakok lettek, és azokon belül a hangtörténet stb. Ennek az az előnye, hogy – ha az olvasó valamelyik nyelvtörténeti korszakra

kíváncsi, akkor – annak leírását lineárisan, folyamatosan lapozva, megtalálja. Hátránya viszont, hogy – ha egy-egy részrendszer, témakör iránt érdeklődik, akkor az arra vonatkozó információkat a tartalomjegyzék segítségével (70–97) a könyv több helyéről (öt korszak, öt hely) kell összeválogatnia. De azért ez a „nehézség” leküzdhető.

Most inkább a tankönyvi fejezetemmel kapcsolatos hiányérzetemről mondanék valamit. Mivel egy-egy korszakon belül egymás után van szó az egyes szófajokról, s minden szófajjal kapcsolatban külön-külön az egyes változási típusokról (pl. állománybővülés szófajváltással vagy valamilyen szóalkotási mód működésével), csak mérsékelt sikerült a változástípusok, az egymással összefüggő, esetenként ok-okozati összefüggést mutató, egymást indukáló erők, rendszerhatások bemutatása.

4. Tehát mintegy a tankönyv kiegészítéseként még jó néhány olyan lényeges kérdést kell megvizsgálnunk a későbbiekben, amelyek a szófajok változásával kapcsolatosak. Ezek közül most csak jelzek néhányat. – Az egyik ilyen kérdés az, hogy **hogyan**, milyen módon **bővülnek az egyes szóosztályok** (a nyelvtörténeti korszakok szerinti eltérésekre is figyelve). A **szóképzésen** kívül a fő szóalkotási mód a **szóösszetétel** és a **ragszilárdulás**. A **szóösszetétel** – a fő szófajokon kívül – a viszonyszók (a grammatikai szavak, szófajok) körében is működik (pl. kötőszók, módosítószók is keletkeznek így), a **ragszilárdulás** (vagy **elemszilárdulás**, vö. MGr. 344; D. Máta 2003c. 409–14) pedig főként a határozószók és a névutók (ritkábban az igeikötők) tipikus keletkezési módja (egyéb szóalkotási módok mellett).

Az alábbi kis áttekintés a ragszilárdulás megvalósulását, a kiinduló szófajok és az eredményyszófajok összefüggését tükrözi:

- a bemenet lehet: főnév, névmás, melléknév, igenév, határozószó,
- a kimenet lehet: határozószó, névutó, igeikötő, névmás (a felsorolás a gyakoriságot tükrözi);
- a két szempont egyesítésével:

főnévi töből	→ határozószó, névutó, igeikötő,
névmási töből	→ határozószó, névutó, névmás,
melléknévi töből	→ határozószó, névutó,
igenévi töből	→ határozószó,
határozószói töből	→ határozószó.

A lényeg tehát az, hogy a ragszilárdulás során a fő, a kiinduló szófaj a nagy lexikai kategóriák közül való; az eredményyszófajok: főleg a határozószó (*nyomban, lopva* 'titokban'), a kis lexikai kategóriák, azaz a viszonyszók közül pedig főleg névutók keletkeznek így (*mellett, révén, érdekében*), de ily módon jön létre az igeikötők egyik rétege is (*agyon, tönkre*).

A szóösszetétellel és a ragszilárdulással új lexéma keletkezik, tehát úgy bővülnek az érintett szófajok, hogy a közéjük tartozó elemek, lexémák száma nő. Az ilyen változás tehát **lexikalizáció** (vö. Balázs 1966: 79–88; D. Máta 2003c: 409–14). De úgy is bővíthetnek egyes szóosztályok, amint az 1. pontban már volt szó róla, hogy egy meglevő lexémának a szófaja változik meg: ezzel nem új lexéma keletkezik, hanem a meglevő bővül új jelentéssel és új szófaji értékkel, tehát többszófajúság áll elő. Ha például határozószó igeikötővé válik (*hátra*), akkor nő, bővül az igeikötők osztálya, de a lexémakészlet, a lexémaegyedek száma változatlan marad.

Ha a szófajváltás vagy a ragszilárdulás eredménye viszonyszó, grammatikai szó, akkor a változás a **grammatikalizáció** körébe tartozik (a kérdésnek hatalmas szakirodalma van). Ez az újabb időkben népszerű kutatási téma. Bynon szavaival: „az a jelenség, amikor teljes szótári szavak besorolása megváltozik, és pusztán viszonszavakká vagy toldalékokká válnak” (Bynon 1997: 14). A „teljes szótári szavak” kifejezés némileg homályos, bár értjük, hogy alapszófajokba tartozó szavakból, nagy szófaji kategóriákból (fogalomszókból és határozószókból) keletkező elemekről van szó. A grammatikalizálódás során tehát autonóm nyelvi egység függő nyelvtani kategóriává degradáló-

dik. Egy autoszemantikus (lexikális jelentésű) nyelvi elemből szinszemantikus (pusztán grammatikai jelentéssel bíró) nyelvi elem lesz. Egy-egy lexikai egység tehát fokozatosan elveszíti autonómiáját, deszemantizálódik, szemantikailag kiüresedik, morfológiai transzparenciája gyengül vagy megszűnik, miközben csökken az illető elem szemantikai önállósága, növekszik más autonóm nyelvi egységtől való függősége, kötöttebbé válnak mondatba épülését irányító használati szabályai (Forgács 1999: 23–44).

Tágan értelmezve úgy is definiálhatjuk a grammatikalizációs folyamatot, hogy az „a nyelvten bármely részterületén bekövetkező fokozatos mozgás a tömörebb szerkezetek, a nyelvi kifejezőeszközök kisebb szabadságának irányába” (Haspelmath 1998: 318, idézi Szili 2005: 151). Ilyen értelemben minden olyan változás grammatikalizáció, amelynek eredményeképpen egy nyelvi elem valamely magasabb nyelvi szintről lejjebb száll, például: szintagmából → összetett szó; összetett szóból (utótagjának képzővé válásával, pl. *jár-hat*) → képzett szó; a lexikalizálódásnak azok az esetei, amelyek során a szó morfológiai tagoltsága elhomályosul, azaz a morfológiai tagoltság szintetikus irányban módosul, vagyis egy több tagból álló, részekre bontható morfémalánc átalakul egyetlen lexikai egységgé (pl. *alattomban*). Témánkat tekintve tehát nemcsak a viszonzyszók, hanem a határozószó keletkezése is a grammatikalizálódási folyamat része, annak egyik megnyilvánulása. A demotiváció eredményeképpen a keletkezett új nyelvi egység jelentése már nem vezethető le az egyes elemrészek jelentésének összegeként (vö. Bussmann 2002: 260–1; Forgács 1999: 24–6, 2001: 37–48). Az így keletkezett szavak tehát morfológiaileg és szemantikailag is felbonthatatlanná válnak.

Egyes elemek a „grammatikalizációs ösvényen” továbbhaladva, a lexémaszintnél lejjebb szállva toldalékká is redukálódhatnak. – Lényegében tehát minden viszonzyszó keletkezése a grammatikalizálás valamely fajtája, útja, módja (vö. Szili 1995; Forgács 2001: 37–48).

A grammatikalizációval kapcsolatban érdemes egy olyan jelenséget szemügyre venni, amely nemcsak a viszonzyszókat, hanem az egész nyelvi rendszert érinti. Sebestyén Árpád röviden „a nyelvi jelenségek nagy körforgását”-nak nevezi ezt a folyamatot. Ezt 1967-ben (a névutókkal kapcsolatban, de más jelenségekre is érvényesen) így fogalmazta meg: „A toldalékolatlan, viszonyítatlan, »szótári« jelceket beépítjük a beszéd egységeibe, viszonyok kötelékeivel hálózunk be, majd a nagy egészből darabokat emelünk ki az újabb konstrukciók kedvéért. Közben minőségileg új, grammatikalizált elemfajtákat nyerünk szinte melléktermék gyanánt, miközben az összemarkolt darabok továbbfejlődnek, viszonyított voltukat lerázzák, s egyszerre a kezdeti minőséghez hasonló, oszthatatlan elemként állnak rendelkezésünkre a beszédbeli felhasználáshoz” (Sebestyén 1967: 195; vö. Károly 1970: 374).

Ugyanezt bizonyos szempontból más szemlélettel, más terminológiával Forgács Tamás a 2000-ben rendezett szegedi nyelvtörténeti konferencián pedig – szavait némileg átfogalmazva – a következőképpen látta. A grice-i pragmatikai maximák, elvek érvényesülését vizsgálva a következőket állapította meg: a beszédtevékenység során a beszédő energiatakarékosra törekszik (minél kisebb legyen közleményének redundanciája, ezért rövidít, összevon, de közben azért arra is vigyáz, hogy hallgatója megértse közlendőjét. Ennek érdekében „töri magát”, például bizonyos újrajelölésekkel: *kívül* → *kívül-ről*, *hazul* → *hazul-ról*, illetve *innen/hazul* (ablativus), *kőhagyvejtásné* → *kőhagyvejtásné-ra*: lexikális kompenzáció; a motiváció itt a régi rag elavulása, ezért kell azt élő, aktív, világos irányjelentésű újabb raggal „felfrissíteni”, megerősíteni, egyértelművé tenni. (Az *itt* – *itt-en*, *ott* – *ott-an* párok második tagjainak viszonyranggal való ellátása viszont már lényegében redundáns, de ennek is megvan a maga szerepe a kommunikációban.) Az energiatakarékossgát célzó egyszerűsítő, rövidítő, zsugorító folyamatot kiegészíti tehát „a megértés érdekében végzett lexikális kompenzáció” (Forgács 2001: 44), majd az egybeolvadás elve alapján a valamikor szomszédos elemekből egy lexikai egység lett, és „kezdődhet a folyamat előlről” (Forgács 2001: 37–48; vö. Martinet 1967; Benkő 1988).

Milyen szófajú szavak vehetnek részt a grammatikalizációban? Alapszófajba tartozó szavak. Ez a változás tehát egyirányú: mondatrésztértékű alapszófajból → nem mondatrész értékű gram-

matikai szó lehet. Fordítva nem lehetséges. Igéből például (most csak a szófajváltásra gondolva) lehet kötőszó (*vagy, akár, hiszen*), partikula (*lám, vajon, hadd*), ritkán módosítószó (*talán*); határozói igenévből lehet névutó (*fogva, múlva, kezdve*), kötőszó (*illetve, feltéve*); határozószóból (néhány főszófajon kívül) lehet igekötő (*hátra, egybe*), névutó (*alá, össze, helyett*), kötőszó (*ha, hogy, viszont*), módosítószó (*szinte, majd, tényleg, alkalmasint*), partikula (*bezzeg, éppenséggel, mindössze, főleg, épp[en]*) stb. – Grammatikai szóból grammatikai szó ritkán lesz: mégis: kötőszó → partikula ([óm.] *ha, avagy* „vajon”); módosítószó → partikula (*hiszen, bizony, biz, tán*); partikula → kötőszó (*de, ám, bár, ámbár*). Ez a kérdés is további vizsgálatot igényel.

5. Összegzésül: a szófajok történetének problematikája eléggé összetett. Nemcsak az egyes szavak szófajának megváltozása (a konverzió, a zéró morfémás deriváció, a szófajváltás) tartozik a vizsgálat körébe, hanem sok egyéb kérdés is; például a különféle szóalkotási módok, amelyek révén az egyes szófajok gyarapodnak, készletük lexikalizálódással bővül, s az, hogy milyen mondatbeli okok, szintaktikai körülmények, alaki és funkcionális rendszerkapcsolatok játszanak szerepet az új elemek keletkezésében. Az egyes szavakon kívül (a szóalkotás, illetve a szófajváltás kérdése mellett) vizsgálni kell egy-egy szófajnak mint egésznek a változását (például: keletkezik, tehát új szófajként lép a rendszerbe, mint például a kötőszó és a névelő), valamint azt is, hogy ennek következtében az egész szófaji rendszer hogyan módosult.

SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 1974. A magyar függőszók kategóriája. *NyudÉrt.* 83. sz. 45–50.
- Ágoston Mihály 1993. A magyar halmaznevek. Kategóriájuk. Helyük a melléknevek osztályában a szófaji rendszerben. Belső rendszerük. Novi Sad, Forum Könyvkiadó.
- Alhmanova, O. Sz. 1966. Словарь лингвистических терминов. Москва, Изд. Советская энциклопедия.
- Asher, Robert E. szerk. 1997. *The encyclopaedia of language and linguistics* 1–10. Oxford–New York–Seoul–Tokyo, Pergamon Press.
- Balázs János 1966. Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Országh László (szerk.): *Szótártani Tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 79–88.
- Balázs János 1988. Az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában. In: *Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis*. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tan-szék. 15–9.
- Balogh Dezső 1986. A szófaji érték. *NyIrK.* 30. 43–7.
- Bañcerowski Janus 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 123: 78–87.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Beard, Robert 1995. Lexeme-Morpheme Base Morphology. A General Theory of Inflection and Word Formation. State University of New York Press.
- Benkő Loránd 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. (Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia viszonyához). *ÁNyT.* V: 41–67.
- Benkő Loránd szerk. 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1975. A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. *NyK.* 324–344.
- Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre 1984. „Tájékoztató »A magyar nyelv történeti nyelvtana« munkálatairól”. *MNy.* 129–44.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd főszerk. 1991, 1992, 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I–II/1, II/2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bergenholtz, Henning–Mugdan, Joachim 1979. *Einführung in die Morphologie*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz (Urban-Taschenbücher Band 296).
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1967. A szófajok története. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története* [= *MNyT.*]. Budapest, Tankönyvkiadó. 193–212.

- Berrár Jolán 1975. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. *MNy.* 35–40.
- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. – A szófajok. In: *Nytdolgoz.* 33. sz. 7–32.
- Borkovszkij–Kuznyecov 1963. В. И. Борковский – П. С. Кузнецов: *Историческая грамматика русского языка*. 1965. изд. 2. дополнено. Москва.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 2., völlig neu bearbeitete Auflage. 2002. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart, Kröner Verlag.
- Bynon, Theodora 1997 (1983). *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Chalker, Sylvia–Weiner, Edmund 1994. *The Oxford dictionary of English Grammar*. Oxford, Clarendon Press.
- Comrie, Bernard ed. 1990. *The World's major Languages*. New York, Oxford. Oxford University Press.
- Conrad, Rudi 1988. *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Croft, William 1991. *Syntactic Categories and Grammatical Relations*. Chicago and London, The University of Chicago Press.
- Cser András 2000. *A történeti nyelvészet alapvonalai*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.
- Deme László 1953. A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. *NyK.* 54: 10–36.
- Deme László 1969. *Az általános nyelvészet alapjai*. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo.
- Dér Csilla Ilona 2004. A grammatikalizáció „tettenerése” – néhány határozói igenéből keletkezett, határozóragot vonzó névutónk kialakulásáról. In: Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga (szerk.): „... még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 37–43.
- Diewald, Gabriele 1997. *Grammatikalisierung*. Tübingen, Max Niemeyer.
- Dressler, Wolfgang U. et al. 1987. *Leitmotivs in Natural Morphology*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- Duden 1998. *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. 6., neu bearbeitete Auflage. Duden Band 4. Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Eisenberg, Peter 1998. *Grundriss der deutschen Grammatik*. Band 1: *Das Wort*. Stuttgart, Weimar. Verlag J. B. Metzler.
- ÉKSz. 1972. Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKSz² 2003. Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fabó Kinga 1984. A szófajváltás. *Ny.* 108: 360–9.
- Forgács Tamás 1999. Bóvítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 23–44.
- Forgács Tamás 2001. Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alakban*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 37–48.
- Forgács Tamás 2003. Grammatikalizálódás az igekezők körében. Előadás a Nyelvtudományi Intézetben: BUM-4.
- Gallasy Magdolna 1993. Átmenetiség. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 53–8.
- B. Gergely Piroska 1978. *Magyar történeti nyelvtan*. Cluj-Napoca, Universitatea „Babes-Bolyai”, Facultatea de filologie.
- Givón, T. 1984. *Syntax. A functional-typological Introduction*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Glück, Helmut (Hrsg.) 1993. *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler.
- Gombocz Zoltán 1927. Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan. *MNy.* 23: 1–6.
- Gombocz Zoltán 1934. Funkcionális nyelvsemlélet. *MNy.* 30: 1–7.
- Grice, H. Paul 1997 [1975]. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó. 213–27.
- Haader Lea 1999. Részrendszerváltozás az összetett mondatokban. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 59–66.

- Hadrovics László 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- S. Hámosi Antónia 1967. A szóhasadás szerepe formaszórendszerünk kialakulásában. *NyudÉrt.* 58. sz. 91–4.
- S. Hámosi Antónia 1983. Az eredeti és a másodlagos szófaji kettősség néhány kérdése. *MNy.* 79: 429–45.
- Herman József 1967. A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *ÁNyT.* V, 155–68.
- Honti László 2001. A magyar igekötő: nyelvünk kései jövevénye? In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből.* Budapest, Osiris Kiadó. 357–67.
- Hopper, Paul–Traugott, Elisabeth C. 1993. *Grammaticalisation.* Cambridge.
- Horváth Katalin–Ladányi Mária szerk. 1993. *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben.* Budapest, ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Horváth Katalin 1999. Grammatikalizáció és szófejtés (Hozzászólás -hat/-het képzőnk keletkezéséhez. In: *Keszler-Eml.* 160–4.
- Jarceva 1998. *Большой энциклопедический словарь. Языкознание.* Главный редактор В. Н. Ярцева. 2. изд. Москва. Научное издательство Большая Российская энциклопедия.
- Juhász Dezső 1999. Adalékok a régi magyar viszonzások történetéhez. In: *Keszler-eml.* 179–83.
- Juhász József 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: Rác Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészletéről és jelentéstanáról.* Budapest, Tankönyvkiadó, 99–120.
- Károly Sándor 1965. A szóképzés grammatikai jellegéről, a szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. *NyK.* 67: 273–89.
- Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. *NyudÉrt.* 104. sz. 41–53.
- Kelemen József 1975. Zur Frage der Entwicklung der Wortarten im Ungarischen. In: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-ugristarum [= CTIFU 3]. Pars I.* Tallinn [1970], 612–8.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *MNy.* 91: 281–91.
- Kenesei, István–Vago, Robert M.–Fenyvesi, Anna 1998. *Hungarian. Descriptive Grammars.* Series Editor: Bernard Comrie. Routledge, London and New York.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. 75–136.
- Kenesei István 2001. A nyelvelmélet a történeti nyelvészetben. In: *Vade mecum! A huszonötödik óra.* Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 9. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. 153–69.
- Kenesei István 2004. Szavak, morféimák, toldalékok. *Nyr.* 128: 441–5.
- Kertész András 2000a. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *MNy.* 96: 402–17.
- Kertész András 2000b. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Nyr.* 124: 209–25.
- Kertész András 2001. Nyelvészet és tudományelmélet. *NyudÉrt.* 150. sz.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119: 293–308.
- Keszler Borbála szerk. 2000. *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála 2001. *A mai magyar nyelv szófaji rendszere.* A Magyar grammatika alapján összeállította Keszler Borbála. Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek 4. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Keszler-Eml. 1999. = Kugler Nóra–Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Kiefer Ferenc 1991. Diakrónia a szinkróniában. In: *Benkő-eml.* 342–7.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1993. A szó. In: Bakró-Nagy Marianne–Szőj Enikő (szerk.): *Hajdú Péter 70 éves.* Budapest. 171–8.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentésméletem.* Budapest, Corvina Kiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 2003. *A magyar nyelv kézikönyve.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Gábor 1999. Magyar szókincstár. Rokონértelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1993. A magyar nyelv történeti nyelvtana. *MNy.* 89: 257–80.
- Kiss Jenő 1998. A magyar nyelvtörténet új tankönyve. – keletkezéstörténeti észrevételek. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára [= Abaffy-eml.].* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke. 104–6.

- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1996–1997. Van-e általános nyelvészet és magyar nyelvészet? (A személyragos igekötőszerű elemek ürügyén). *NyK.* 25–44.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- M. Korchmáros Valéria 1999–2000. A morfológia oktatásának aktuális problémái. *NéprNyttud.* 40: 15–9.
- Laczkó Krisztina 1995. Szófaj és szófaji érték. Problémafölvetés. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvészeti Tanszéke. 258–67.
- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *MNy.* 94: 407–23.
- Langacker, Roland 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I*. Stanford, University Press, California.
- Langacker, Roland 1991. *Foundations of Cognitive Grammar II*. Stanford, University Press, California.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119: 310–33.
- Lengyel Klára 1996a. A szófajok és a mondatrészek összefüggései. In: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 43–52.
- Lewandowski 1994 [1975]. Lewandowski, Theodor: *Linguistisches Wörterbuch* 1–3. 6. Aufl. Heidelberg, Wiesbaden. Quelle & Meyer.
- Linke, Angelika–Nussbaumer, Markus–Portmann, Paul R. 1996 [1991]. *Studienbuch Linguistik*. 3., unveränderte Auflage. Reihe Germanistische Linguistik 121. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Lyons, John 1969. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge, University Press.
- Lytkin 1974, 1975, 1976. В. И. Лыткин–К. Е. Майтинская–Карой Реден: *Основы финно-угорского языкознания*. Изд. «Наука» Москва. I–III.
- Maitz Péter 2000. A nyelvtörténet elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Nyr.* 124: 501–13.
- Majtinszkaja, Klara 1988. Segédszók a magyar irodalmi nyelvben. In: Kiss–Szűts szerk. 650–7.
- Martinet, André 1967. *Éléments de linguistique générale*. Paris. (1970. Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft. Stuttgart, Verlag W.)
- D. Máta Mária 1984. A határozószók szinonimitása. *MNy.* 80: 297–304.
- D. Máta Mária 1998a. Az alak és a funkció viszonyának kérdéséhez. In: *Abaffy-eml.* 140–2.
- D. Máta Mária 1998b. Rendszer és változás. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszéke. 389–92.
- D. Máta Mária 2001. Szófaj és szóalkotás. In: Büky László, Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 119–29.
- D. Máta Mária 2003a. A szófajváltás általános kérdései. In: Bakró-Nagy Marianne–Rédei Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 278–84.
- D. Máta Mária 2003b. A magyar szófajváltás jellemzői. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 70–6.
- D. Máta Mária 2003c. Ragszilárdulás – lexikalizálódás. *MNyj.* XLI, 409–14.
- D. Máta Mária 2003d. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 204–33, 393–429, 632–62, 739–56, 824–30.
- D. Máta Mária 2004a. A szófajváltás a magyarban. *MNy.* 100: 43–51.
- D. Máta Mária 2004b. Szófajok a grammatikában. *Nyr.* 128: 452–63.
- Matthews, P. H. 1974. *Morphology. An Introduction to the Theory of Word-structure*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Matthews, P. H. 1981. *Syntax*. Cambridge University Press. Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney.
- Melcsuk 1997. Мельчук И. А. *Курс общей морфологии*. Том 1. Введение и Часть первая: Слово. Москва.
- Mescsanyninov 1978. И. И. Мещанинов: *Члены предложения и части речи*. Ленинград, Наука.
- MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MMNy. 1968. *A mai magyar nyelv*. Szerk.: Rácz Endre. Budapest, Tankönyvkiadó.

- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II.* 1961, 1962. Szerk.: Tompa József. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MNyT. = Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- MNyTört. = Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.
- A. Molnár Ferenc 1985. Ige-névszói kettős (hármás) szófajúság az ősmagyar korban. *NyK.* 87: 37–47.
- A. Molnár Ferenc 1991. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. *TNyT.* I: 553–83.
- A. Molnár Ferenc 1992. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. *TNyT.* II/1: 911–28.
- Morkovkin–Luckaja–Bogacseva 1997. Морковкин В. В.–Луцкая Н. М.–Богачева Г. Ф. *Словарь структурных слов русского языка.* Москва. Институт Русского Языка имени А. С. Пушкина. «Лазурь»
- Mühlner, Werner–Sommerfeldt, Karl-Ernst (Hrsg.) 1993. *Wortarten und Satztypen des Deutschen und Russischen.* Peter Verlag, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/New York/Paris/Wien.
- Nyomárkay István 1998. A bécsi grammatikák és a XVIII–XIX. századi magyar és szláv nyelvtanok. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.* Budapest, ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszéke. 428–31.
- Papp Ferenc 2000. *A Debrecenti Thésaurusz.* Linguistica, Series C, Relationes 11. Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Papp István 1963. A szóalkotás problémái. *MNyj.* 9: 3–31.
- Péter Mihály 1967. A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez. *ÁNyT.* V, 247–68.
- Péter Mihály 1980. A prágai iskola. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat.* Budapest, 116–37.
- Pléh Csaba–Györi Miklós szerk. 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Budapest, Pólya Kiadó.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Plungjan 2003. В. А. Плу́гнян, *Общая морфология.* Москва, Московский Государственный Университет им. Ломоносова.
- Pusztai Ferenc 1999. Kiss Gábor főszerk.: Magyar szókincstár. *Magyar Tudomány* 1999/2: 198–9.
- Pusztai Ferenc főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rácz Endre 1985. A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. *MNyj.* 81: 258–66.
- RagSz. = Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Ravila, Paavo 1957. Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. *JSFOu.* 59. 7–8.
- Rédei Károly 1974. *Основы финно-угорского языкознания.* Изд. «Наука» Москва. 50–97.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története.* Budapest, Osiris–Tinta Kiadó.
- Schaefer, Burkhard–Knobloch Clements (Hrsg.) 1992. *Wortarten. Beiträge zur Geschichte eines grammatischen Problems.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Scserba, L. V. 1983. [1924] Szófajok az orosz nyelvben. In: Dezső László és J. Sz. Maszlov (szerk.): *Orosz és szovjet általános nyelvészet. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Tankönyvkiadó. 186–209.
- Sebestyén Árpád 2000. Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex -balól/-belől toldalékaihoz) *MNyj.* 38: 361–74.
- Shopen, Timothy ed. 1985. *Language typology and syntactic description.* Volume I–III. Cambridge/London/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney, Cambridge University Press. „Pars of speech systems”: Volume I. 3–61.
- Simonyi Zsigmond 1881–1883. *A magyar kötőszók.* Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Simonyi Zsigmond 1888, 1892. *A magyar határozók.* I–II, Budapest, MTA kiadása.
- Sinor D. (Ed.) 1988. *The Uralic Languages: Description, History and Foreign influences.* Handbuch der Orientalistic 8/1, Brill, Leiden.
- Skalička, Vladimir 1975. A finnugor nyelvek tipológiájáról [1967, 1968]. In: Gulya János (szerk.): *A vízimadarak népe.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 339–51.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szathmári István 2005. *A szűkebb és tágabb haza nyelve. Néprajzi és irodalmi nyelvi tanulmányok.* Szerk.: Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai.* Budapest, Corvinus.
- Szerebrennyikov B. A. 1986 [1973]. Általános nyelvészet. A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi N. Sándor 1978. *Világunk, a nyelv.* Bukarest, Kriterion Kiadó.
- Szilágyi N. Sándor 1996, 1997². *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szili Katalin 1995. Az igekötős igék képzéséről (Elméleti fejtegetések és gyakorlati vizsgálatok). *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 32. szám, Budapest.

- Telegdi Zsigmond 1961. Elméletek a szófajok természetéről (Kritikai megjegyzések). In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 25–48.
- Telegdi Zsigmond szerk. 1972. *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Temesi Mihály 1961. A szófaji értékek változásai. In: Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 69–88.
- TNyt. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. 1991, II/1. 1992, II/2. 1995. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *MNy*. 95: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegnyelv számára. *Ny*. 124: 494–500.
- Tompai József (szerk.) 1961, 1962. *A mai magyar nyelv rendszere* [= *MMNyR.*] I–II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trask, R. L. 1995. *A Dictionary of Grammatical. Terms in Linguistics*. New York, Routledge.
- Успенский 2002. Б. А. Успенский: *История русского литературного языка*. Аспект Пресс Москва.
- G. Varga Györgyi 1987. Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtan és alaktana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 59–73.
- H. Varga Márta 2004. *A magyar fosztó- és tagadóképző vizsgálata*. Budapest (PhD-dolgozat, kézirat).
- Velcsov Mártonné 1982. Módosítók és kötszők történeti összefüggései. *NéprNyud.* 26: 143–59.
- Vinogradov 1972. [1947] В. В. Виноградов: *Русский язык /грамматическое учение о слове/*. Москва.
- Vogel, Petra Maria 1996. Wortarten und Wortartenwechsel. Zu Konversion und verwandten Erscheinungen im Deutschen und in anderen Sprachen. Berlin/New York. Walter de Gruyter.
- Vogel, Petra M.–Comrie, Bernard ed. 2000. *Approaches to the Typology of Word Classes*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Wacha Balázs 2000. A szófajtan alapjai. Alapfogalmak, történeti áttekintés, gyakorlatok. Pilisecsa, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Weinrich, Harald 1993. *Textgrammatik der deutschen Sprache*. Dudenverlag Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Zsinka István 1939. A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. *MNyTK.* 49.
- Zwicky, Arnold eds. 1998. *The Handbook of Morphology*. Blackwell, Oxford.

D. Mátaí Mária

SUMMARY

D. Mátaí, Mária

Historical problems of parts of speech

The problem area of the history of parts of speech is rather complex. The range of topics belonging here does not only include changes of part-of-speech affiliation (conversion, zero derivation, transmutation) but also a number of other issues like various ways of word formation by which certain word classes become larger, their stock increases by lexicalisation or like the problem of what syntactic reasons or circumstances, formal or functional aspects of the system play a role in the creation of new lexical items. In addition to individual words (the issues of word formation and conversion), the changes of word classes as wholes (for instance, cases where a new part of speech emerges, becomes part of the system, like conjunctions or articles) have to be investigated, as well as the consequent modifications of the whole part-of-speech system.

Különböző műfajú szövegek szupraszegmentális jellemzői

Bevezetés

Mindennapos tapasztalat, hogy egy elhangzott szövegrészletről viszonylag rövid idő alatt el tudjuk dönteni, milyen műfajú szöveget hallottunk. Ebben segít a szöveg tartalma, felépítése, stílusa, mondat szerkezete stb. De az is ismeretes, hogy az egyes műfajoknak sajátos hangzásviláguk van: más a hangzása a mesének és más a versmondásnak, valamint azt is könnyen felismerjük, hogy a hallott szöveg felolvasás vagy spontán beszéd-e. A tartalomnak és a mondat szerkezeteknek megfelelően változik/változhat a beszéd tempója, ritmusa, kiszélesedhet a hangterjedelem, változhat a beiktatott szünetek hossza és minősége (pl. néma vagy hezitációs szünet). A mondatok tartalmi jellegét fejezi ki a hanglejtés is; azaz utal azok kijelentő, kérdő, felszólító stb. voltára akkor, ha ezt más nyelvi jel nem mutatja (Deme 1970).

Wacha Imre egyik tanulmányában (1974) felvetette, hogy ha a műfajokról többet szeretnénk megtudni, a szövegeket nemcsak irodalmi szempontból szükséges elemezni; a nyelvtudományon belül a morfológiai, lexikológiai vagy mondatnani vizsgálódáson túl érdemes a szövegfonetikai eszközöket is szemügyre venni. Ezen kívül még ügyelnünk kell a beszélőnek a szövegalkotáshoz való viszonyára és a szöveggel való szándékára is. A tanulmány részletesen kitér azon szövegfonetikai eszközökre és összefüggésekre, amelyek segítségével a különböző műfajú szövegeket csoportosíthatjuk. Hangzó szöveg esetében a csoportosítást erősen befolyásolhatja a szövegmondó személye: nyelvi réteghez való tartozása, műveltsége, a beszédben való jártassága. Kísérletek azonban azt bizonyítják, hogy az akusztikus forma létrehozásában erősebb a nyelvi forma szerepe, mint a szövegmondó egyénisége (Wacha 1972). Ezzel egyben az is igazolódik, hogy a szövegeknek az írott stílusuk mellett megvan a maguk sajátos akusztikus stílusuk is.

Wacha Imre az elhangzó beszéd vizsgálata során az akusztikus jellemzőket is figyelembe véve, négy fő stílus kategóriát különböztetett meg. E stílus kategóriák a következők:

1. **A spontán, kötetlen beszéd,** vagyis a szó szorosabb értelmében vett élőszó. Jellemző, hogy ez a beszélés nem leírt, előre nyelvi formába öntött szöveg megismétlése; a gondolkodás, a szöveg megszerkesztése és annak elmondása szinkron tevékenység, egymással egyidőben zajlik le.
2. **A felolvasás.** Ebben az esetben olyan szöveget szólaltatunk meg, amit vagy a beszélő, vagy valaki más már korábban nyelvi formába öntött, s papírra vetett. A felolvasó a leírt gondolatokat mintegy „idézi”, hangjával is érzékelteti, hogy a szövegalkotás és a szövegmondás nem simultán történt. Bizonyos esetekben a felolvasó azt is jelzi, hogy egyetért-e a szövegben foglaltakkal.
3. **A reprodukív vagy interpretatív beszéd.** Ezen szövegek fő jellemzője, hogy itt az előre – a beszélő vagy más által – megírt és papírra rögzített szöveget a beszélő olyan módon szólaltatja meg, amellyel azt az illúziót akarja keltetni, hogy az elhangzó szöveg spontán beszéd terméke, mintha a szövegmondás és a szövegalkotás simultán folyamat lenne, noha valójában a két folyamat nem egyidejű. A beszélő itt mindenképpen megpróbálja érzékeltetni, hogy a szöveggel lelkileg, érzelmileg átélve azonosul, a benne foglalt gondolatokkal teljes mértékben azonosulni tud. Ebbe a kategóriába tartoznak a különböző előadó-művészeti beszédtevékenységek.
4. **A félreprodukív beszéd.** Ez a kategória átmenetet képez az előző három között. Ez az előadásmód rendszerint az előadó által részletesen megfogalmazott és papírra vetett szövegen alapul, de a beszélő nem ragaszkodik a szó szerinti elmondásra; a leírtakat hol idézi, hol spontán kiegészíti vagy magyarázatokkal látja el. A beszédtevékenység során a szó-

vegalkotás hol megelőzi a szövegmondást, hol pedig a spontán beszédnek megfelelően szimultán módon zajlik le a két folyamat.

Meg kell jegyeznünk, hogy a négy nagy stíluskategória természetesen nem különül el merev határokkal egymástól, másrészt viszont a felsorolt kategóriákon belül is megkülönböztethetünk egymástól eltérő jellegű szövegeket. Wacha egy másik tanulmányának a kutatás módszertanáról írt részében felveti, ha szövegfonetikai kutatást végzünk, és ennek során egy-egy szöveget több szemlélyel elmondattunk, majd elemezzük az így kapott különböző hangzó utánzatokat, a variánsok összevetése után megkaphatjuk a szövegtípusok közös akusztikus – főleg szupraszegmentális szintű – jellemzőit (1993).

Felmerül a kérdés, hogyan lehet tetten érni a szöveg meghangosításában a műfaji jellemzőket. Vajon el lehet-e dönteni csupán a hallott szöveg szupraszegmentális jellemzői alapján, hogy milyen műfajú szöveget hallunk, s ha igen, melyik műfajnál melyik szupraszegmentum a legmeghatározóbb? A kérdések megválaszolására egy percepciók teszt eredményei segítségével teszünk kísérletet. További vizsgálatok arra is választ adhatnak, vajon a műfajok szupraszegmentális jellemzői nyelvtől és/vagy kultúrkörhöz függetlenül is felismerhetők-e.

Anyag és módszer

A jelen vizsgálatban a televízióból és a rádióból kiválasztottunk 10 különböző stílusú szöveget, és ezeket digitálisan rögzítettük. A rögzített szövegek mindegyikéből kivágtunk egy körülbelül félpernyi szövegrészletet, ez képezte vizsgálatunk alapját. Az így kapott hangfájlt a Praat program 4.2-es verziója segítségével megszürtük: mindegyik hangfájlnál az 50–500 Hz-ig terjedő frekvenciatartományt engedtuk át. Ez azt jelenti, hogy nem befolyásoltuk az alapprofrendencia jelenlétét és ezzel együtt a szupraszegmentális szerkezet műfajspecifikus jellegzetességeit, de a magánhangzók és a mássalhangzók nagy részének egyértelmű azonosításához szükséges információkat (tehát az 500 Hz-nél magasabb frekvenciaértékű formánsokat, illetve a zörefrekvenciákat) kiszűrtük a hanganyagból. Ez azt eredményezte, hogy a szövegeknek megmaradt az eredeti ritmusa, hangsúlya, dallama, tempója, de a szövegben a szavak jelentését már nem lehetett felismerni, a tartalom már nem volt érthető.

A tíz rögzített szöveg:

1. műsorelőzetes
2. spontán dialógus
3. hírek
4. spontán narratíva
5. sportközvetítés
6. ismeretterjesztő film
7. prédikáció
8. reklám
9. vers
10. mese

A percepciók tesztet összesen 35 személy részvételével végeztük el, akik négy csoportot alkottak. Az 1. csoportot képezték a gyerekek, a 2. csoport tagjai aktívan dolgozó, zömében felsőfokú végzettségű felnőttek, a 3. csoportban pedig a 60 év feletti idős személyek voltak. A 4. csoportot kortól függetlenül a külföldiek alkották: a résztvevők az angolt, németet, franciát, spanyolt, japánt, koreait vagy arabot beszélték anyanyelvként. 60%-uk jól beszélt a magyar nyelvet, 40%-uk csak keveset vagy egyáltalán nem tudott magyarul (vö. 1. táblázat).

I. táblázat: A kísérletben résztvevők

Csoport	Átlagéletkor	Szórás	Személyek száma
1. gyerek	12,4 év	11–14 év	5 fő
2. felnőtt	39 év	20–57 év	10 fő
3. idős	67 év	60–82 év	10 fő
4. külföldiek	33 év	29–41 év	10 fő
összesítés		11–82 év	35 fő

A kísérleti személyek minden csoportban a következő szituációs feladatot kapták: rádiót szeretnének hallgatni, de az elromlott vagy elállítódott, és nem értik teljesen jól a szövegeket. Meg tudják-e mégis mondani, hogy milyen műsor megy éppen, amikor bekapcsolták a rádiót? A 10 megszűrt és magnetofonra rögzített szöveget kellett egyszer meghallgatniuk, majd minden egyes szöveg elhangzása után fel kellett jegyezniük, hogy vajon mit hallhattak. Ezután még egyszer lejátszottuk a hanganyagot, de ekkor már előzetesen kaptak egy 13 egységből álló listát, amiről kiválaszthatták, hogy vajon melyik műsort hallhatják. Ennél a feladatnál a választásukat meg is kellett indokolniuk. A külföldiek a listát angolul, németül és spanyolul is megkapták, és ezen nyelvek közül bármelyiken válaszolhattak, ha a magyar nehézséget okozott nekik. A 2. feladathoz megadott lehetőségek listája: spontán narratíva, reklám, mese, politikai beszéd, sportközvetítés, hírek, prédikáció, műsor-előzetes, színházi előadás, ismeretterjesztő film, vers, spontán dialógus, imádság.

Hipotézisek

Feltételeztük, hogy a műfajok önálló meghatározása jóval nehezebb feladat lesz, mint amikor a résztvevőknek listáról kellett választaniuk. Azt gondoltuk továbbá, hogy a gyerekek és a felnőttek felismerési aránya között szignifikáns az eltérés, az aktív felnőttek és az idősek válaszai azonban nem térnek el nagymértékben egymástól. Mivel a nem magyar anyanyelvűek életkoruk szerint a felnőttek csoportjába tartoznának, ezért a két csoport eredményeit is összevetjük egymással. Feltehetően lesznek olyan műfajok, amelyek azonosítása minden csoportnak sikerül, más műfajok meghatározása már nehézségbe ütközik. Hipotézisünk volt, hogy a különböző nyelvek eltérő intonációs és hangsúlystruktúrájától függetlenül bizonyos műfajok hangzása inkább kultúrafüggő, nem nyelvi különbségből adódó.

Eredmények

A 2. táblázat mutatja az első meghallgatás után adott válaszok értékelését. A 3. táblázat számai azt jelzik, a kísérleti személyek hány százaléka választotta ki sikeresen a megadott listából, vajon milyen műfajú szöveget hall.

A táblázatból kitűnik, hogy a műsorelőzetest minden, a spontán narratívát pedig az idősek kivételével ugyancsak minden csoportnak nehéz volt beazonosítani. Felmerül a kérdés, vajon van-e a műsorelőzetesnek olyan szupraszegmentális jellemzője, ami megkülönbözteti a többi műfajtól és egyértelműen meghatározza azt. A felolvasás mint beszédproduktions folyamat alapvetően különbözik a spontán beszédétől, mivel az előbbi esetben a leírtak meghangosítása, az utóbbiban pedig a gondolatok nyelvi formába öntése a feladat. Amikor spontán beszélünk, különösebb felkészülés nélkül mondjuk a mondandónkat. Ha a beszélő jól ismert dologról beszél, akkor a beszédproduktio során a makrotervezés körülhatároltabb, a mentális lexikonjának aktiválása egyszerűbb, a folyamat kevesebb időt vesz igénybe, amit a hallgató oly módon érzékel, hogy a hallott szöveg számára sokkal folya-

2. táblázat: Az első meghallgatás eredményei

szöveg	Az eredetivel megegyező válaszok aránya (%)				
	gyerekek	felnőttek	idősök	összes magyar csoport	külföldiek
1. műsorelőz.	0	10	10	7	0
2. spont. dial.	60	90	100	83	100
3. hírek	60	50	50	53	50
4. spont. narr.	0	20	70	30	30
5. sportközv.	20	50	60	43	40
6. ism. terj. film	20	50	70	47	60
7. prédikáció	60	80	70	70	50
8. reklám	60	50	30	47	50
9. vers	20	100	80	67	10
10. mese	60	90	80	77	20
összes	36	59	60	52	41

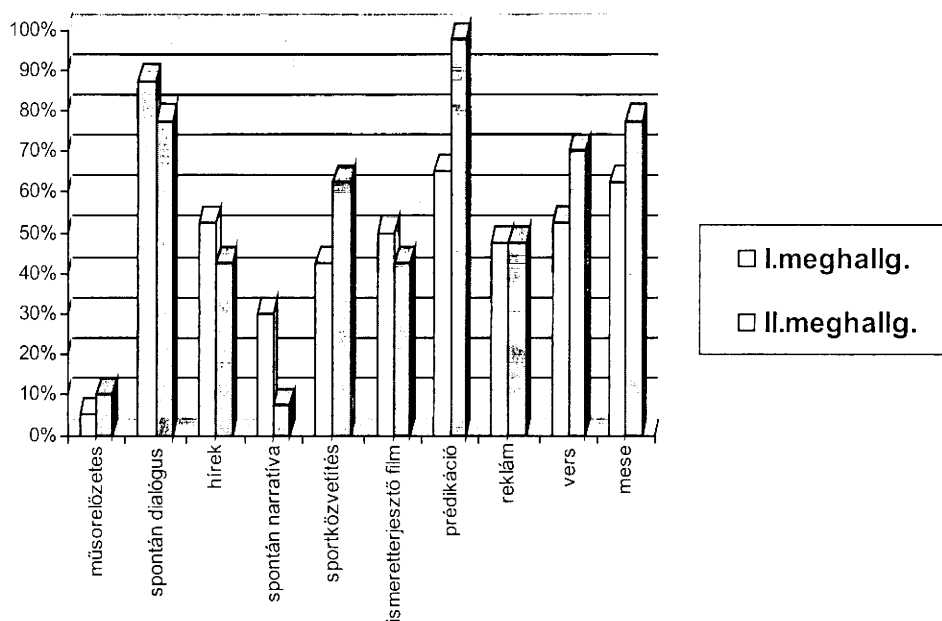
3. táblázat: A második meghallgatás eredményei

szöveg	Az eredetivel megegyező válaszok aránya (%)				
	gyerekek	felnőttek	idősök	összes magyar csoport	külföldiek
1. műsorelőz.	20	10	10	13	0
2. spont. dial.	60	80	90	77	80
3. hírek	40	40	40	40	50
4. spont. narr.	0	10	10	7	10
5. sportközv.	60	70	60	63	60
6. ism. terj. film	0	70	70	47	30
7. prédikáció	100	100	100	100	90
8. reklám	20	80	50	50	40
9. vers	40	90	100	77	50
10. mese	80	90	100	90	40
összes	42	63	63	56	45

matosabb lesz, kevesebb hibát, „megakadást” fog tartalmazni, jobban hasonlít az előre megszerkesztett beszédre. Ezzel szemben a váratlan kérdések, előre nem egyeztetett témák vagy olyan témák esetében, ami a beszélő számára kevésbé ismert, amiben kevésbé jártas, a beszélőnek hosszabb időre van szüksége a válasznak megtervezéséhez, mentális lexikonjának aktiválásához (Gósy 1999, 2004). Az ilyen spontán beszéd nem lesz mindig kerek, teljes logikai és nyelvi egység, a beszéd rövid nyelvi egységek szaggatott sorozatává válhat, amelyeket gondolkodási, tétovázási, szókeresési szünetek választanak el egymástól (Elekfi–Wacha 2003). A spontán beszédre jellemzőek a grammatikai közbeékelések, váratlan bővítmények, egyeztetési tévedések, tartalmi és formai ismétlések (Keszler 1983); ezek a jelenségek befolyásolják a spontán beszéd időviszonyait is (szünetek helye, hosszúsága, tempó, ritmus). A nyelvi elemek befejezetlenségére, azaz a gondolatok lezáratlanságára utalhat a hangfokv. magassága, a gyakran szökőzáras dallamforma vagy a hanglejtési egység középmagasságban lebegő zárata. Ha az adatokat összevetjük a helytelen válaszok listájával, világosan

kiderül: a spontán narratív szöveget mondó idős bácsi annyira folyamatosan és határozottan beszél, hogy a tesztszemélyek elvetették a spontaneitás lehetőségét. Egyszerű feladatnak tűnt a spontán dialógus beazonosítása, ami nem meglepő, hiszen számítottunk rá, hogy a tesztszemélyek felismerik: több beszélőt is hallanak. Meglepő eredmény, hogy a gyerekek nem ismerték fel a verset, valamint érdemes megemlíteni a vers és a mese esetében a magyarok és a külföldiek eredménye közötti jelentős eltérést. Előfordulhat, hogy azokat a verseket, amit a gyerekek ismerhetnek, más, egységesebb műfajspecifikus tulajdonságok jellemzik, amelyek a kísérletben szereplő verstől jelentősen eltérnek. A prédikációt viszonylag nagy biztonsággal ismerte fel mindegyik magyar kísérleti csoport; a külföldiek azonban nem.

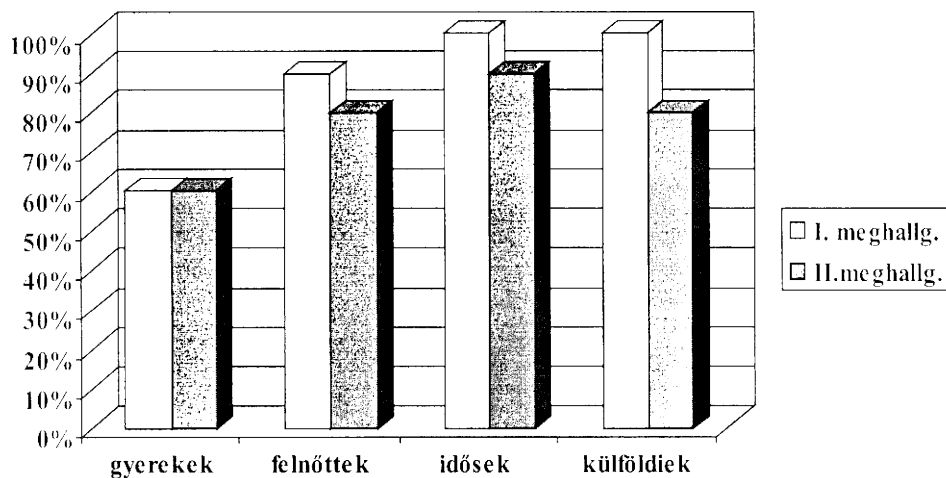
Ha a két táblázatot összehasonlítjuk, láthatjuk, hogy a második meghallgatás utáni eredmények jobbakká lettek (az időseket kivéve), de nem olyan nagymértékben, mint amit feltételeztünk (vö. 1. diagram). Ez részben adódik a feladat jellegéből is, hiszen több választási lehetőséget adtunk meg, mint ahány szöveget hallhattak a kísérleti személyek, másrészt sokszor egymáshoz igen közel álló műfajok között kellett választani: spontán dialógus – színdarab, reklám – színdarab. Bár mérések nélkül is nyilvánvaló, hogy például a reklám és a színházi előadás között adott esetben jelentős szupraszegmentális különbség van (a reklámok döntő többségükben sokkal gyorsabb tempójúak, mint egy színházi előadás hanganyaga). Az eredmény azonban azt mutatja, hogy a műfajokat csak a szupraszegmentális jellemzőjük alapján mindössze 40–60%-ban tudjuk beazonosítani.

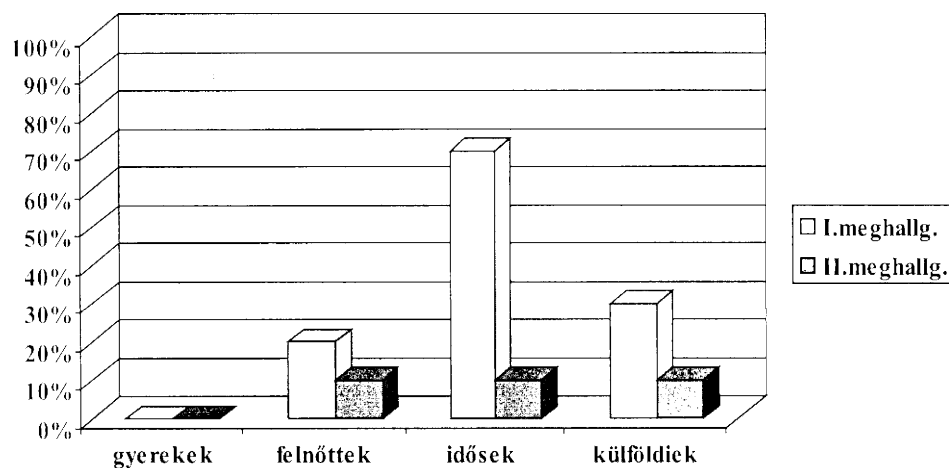
1. diagram: Az első és a második meghallgatás eredményeinek összevetése

A külföldiek és a felnőttek eredményeit összehasonlítva láthatjuk, hogy a külföldiek mindkét esetben 18%-kal gyengébb eredményt értek el; a már magyarul jól vagy jobban beszélő külföldiek egyértelműen nagyobb biztonsággal tudták beazonosítani a különböző műfajú szövegeket (50–70%-ban), mint a kezdő vagy magyarul egyáltalán nem beszélő társaik (20–30%).

A 2., a 3. és a 4. diagramon a spontán dialógus, a spontán narratíva és az ismeretterjesztő film felismerési arányai láthatók.

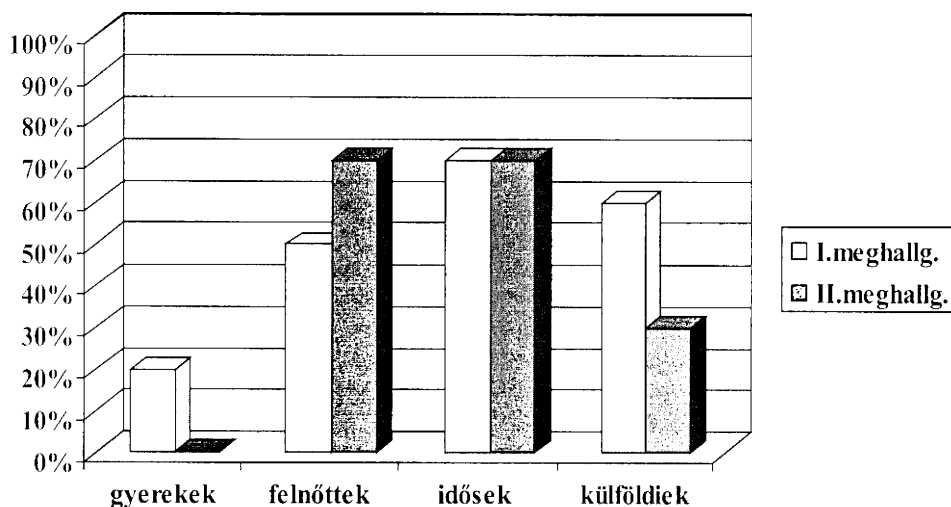

2. diagram: spontán dialógus

3. diagram: spontán narratíva

A különböző műfajok szupraszegmentális tulajdonságaikról sokat elárul, ha megvizsgáljuk, helytelen válasz esetén milyen műfajú szövegnek sorolták be a kísérleti személyek a meghallgatott részleteket. A kapott válaszokat a 4. táblázat foglalja össze.

4. diagram: ismeretterjesztő film

4. táblázat: Helytelen válaszok

eredeti szöveg	helytelen válaszok
1. műsorelőzetes	híradó, időjárás-jelentés, történelmi műsor, spontán narratíva politikai beszéd, interjú, riport, spontán dialógus
2. spontán dialógus	színházi előadás, sportközvetítés, dokumentumfilm, politikai beszéd
3. hírek	időjárás-jelentés, sportközvetítés, dokumentumfilm, spontán narratíva
4. spontán narratíva	politikai beszéd, hírek, sportközvetítés, prédikáció, dokumentumfilm
5. sportközvetítés	dokumentumfilm, színházi előadás, hírek, mese, műsorelőzetes, versmondás
6. ismeretterjesztő film	vallásos műsor, hírek, riport, rádiójáték, mese, vers, ima
7. prédikáció	politikai beszéd
8. reklám	riport, mese, színházi előadás, dokumentumfilm, sportközvetítés
9. vers	ima, színházi előadás, mese, időjárás-jelentés, interjú, műsorelőzetes
10. mese	relax-program, színházi előadás, ima, vers, hírek, ismeretterjesztő film

A műfajok jellemzése szempontjából a legértékesebb információkat a kísérleti személyek indoklásai nyújtották. Az adatok arra engednek következtetni, hogy a kiválasztott különböző stílusok között a műsorelőzetesnek vannak legkevésbé a műfajra jellemző, speciális szupraszegmentális tulajdonságai.

1. műsorelőzetes:
emelkedett beszédmód, határozott hang, nagyon kevés szünet, jellegzetes intonáció, folyamatosan beszél, ismeri a témát, monoton, határozott, rövid mondatok
2. spontán dialógus:
kérdés-válasz, több ember, nevetés, nem folyamatos, spontán, nem előre szerkesztett beszélgetés több ember között

3. hírek:
nagyon sok hangsúly, gyors, nyomatékos, monoton, érzelemmentes, folyamatos, vidám, sok információt ad, határozott hang, férfi beszéd, nagyon gyors, hadaró, tömör, előre megírt szöveg
4. spontán narratíva:
hangsúly, lassú tempó, folyamatos, nagyon lassan beszél, szeretné megmagyarázni a legfontosabb ötleteket, dallam, nagyon nyomatékos
5. sportközvetítés:
leíró, kommentáló, kiváró, rendszertelen, nem folyamatos, nagyon nagy és hosszú szünetek, kevés, spontán szöveg, néha nagyon gyors beszéd
6. ismeretterjesztő film:
lassú, nyugtató beszéd, értelmezett szöveg, nagyon lassú tempó, meleg hangon mesél
7. prédikáció:
nagyon nyomatékos, magyarázó, lassú, elgondolkodó, harmonikus érzés, nagyon lassan beszél, visszhang, fennkölt, hangsúlyos, szerkesztett szöveg
8. reklám:
nagyon gyors beszéd, párbeszédek, kevés szöveg, magas hang, intonáció, nagyon vidám hang, gyorsan sok információt közöl, olyan reklámozó
9. vers:
lassú, hangsúlyos, mondatról mondatra mond mindent, jellegzetes intonáció, ritmusos, dallamos, úgy beszél, hogy mindenki megértse, tagolt, rimes szöveg, nagy szünetek, jellegzetes hang
10. mesé:
magas, mesélő hang, lassú, nyújtott szöveg, nagyon érthetően beszél, lassú, szeretetteljes, „színes” hang

A szuprasegmentumok vizsgálata azt jelenti, hogy megnézzük a szövegben a beszéddallam, a hangsúly, a tempó, beszédritmus, hangerő és egyéni hangszínezet jellemzőit. Az említett kísérletben a tempó és a szünet látszott az egyik legmeghatározóbbnak, ezt a Praat program segítségével analizáltuk is. Kétféle tempót különböztetünk meg: az artikulációs tempót és a beszédtempót. A kettő között az a különbség, hogy az artikulációs tempó az artikuláció tiszta idejére eső nyelvi jelek számát jelöli, a beszédtempó esetében figyelembe vesszük a szüneteket és a megakadásjelenségeket is (Gósy 2004). A szüneteknél mértük a néma és a jellel kitöltött szüneteket is (utóbbiak függetlenek a beszédhangok képzésétől). A kapott értékeket az 5. táblázatban foglaltuk össze.

Számos kísérlet bizonyítja, hogy a beszéd tempója, ritmusa függ az egyéntől, a beszédhelyzettől, az érzelmi-hangulati állapottól, a beszéd tárgyától, a szöveg mondatszerkezetétől, valamint a műfajtól és a stílustól is (Gósy 1997, Wacha 1999). Ha összehasonlítjuk a különböző műfajok tempóját, a sorrend a következő (Subosits 2001):

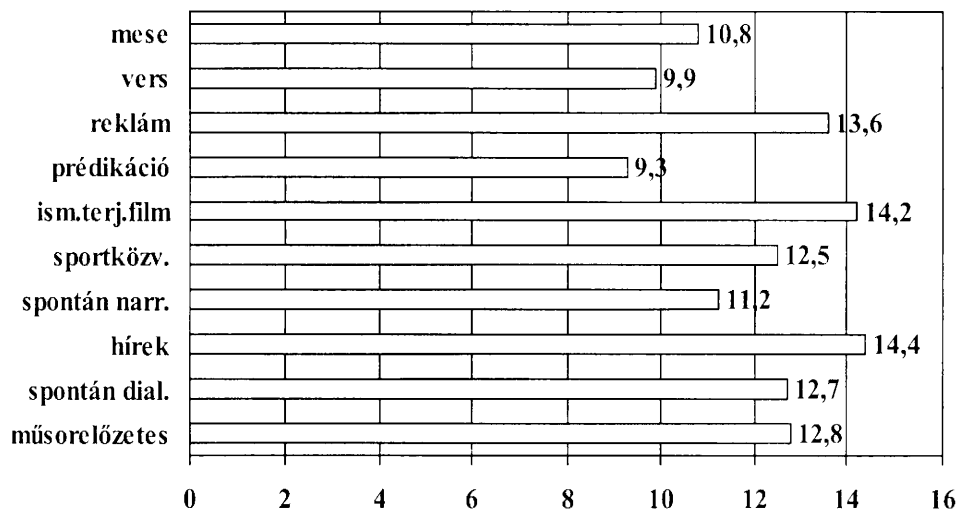
- a) szavalat (leglassúbb);
- b) mesélés (már gyorsabb);
- c) prózai felolvasás (fokozottabb iram);
- d) beszélgetés (tovább gyorsul);
- e) sportközvetítések (leggyorsabb).

5. táblázat: Tempó és szünet

SZÖVEG	jelidő (ms)	b.hang	art. seb. (hang/sec.)	szünet (ms)	szün/szöv. (%)	szün. átl. (ms)
1. műsorelőzetes	24063	307	12,8	2665	10	296
2. spontán dialógus	22145	282	12,7	6397	22	533
3. hírek	27524	395	14,4	2341	8	334
4. spontán narr.	24631	275	11,2	5685	19	406
5. sportközv.	11765	147	12,5	13598	54	1700
6. ismeretterjesztő film	18105	257	14,2	8013	31	2671
7. prédikáció	14887	138	9,3	7160	32	895
8. reklám	22755	309	13,6	2073	8	148
9. vers	13209	131	9,9	14698	53	1050
10. mese	21044	228	10,8	8554	29	855

Ha az 5. diagramot megtekintjük, láthatjuk, hogy a mi adataink alapján is hasonló sorrendet állíthatunk fel.

A lassú beszéd elsősorban nyugalmat, higgadtságot és megfontoltságot sugall; érezhető, hogy a beszélő gondosan mérlegeli és ellenőrzi nyelvi megnyilatkozásait. Kísérletünkben a leglassabb artikulációs tempót a prédikáció és a vers esetében mértük.

5. diagram: artikulációs tempó (hang/sec)

Normál tempójú beszédnek nevezzük az átlagosan 12 hang/sec artikulációs sebességű hangzó szöveget (Gósy 2000). Ha ezt a meghatározást összehasonlítjuk a táblázat értékeivel, láthatjuk, hogy ehhez képest a reklámra, az ismeretterjesztő filmre és a hírekre lényegesen magasabb értékeket kaptunk, amit az első és a harmadik esetben megmagyaráz az, hogy nagyon rövid idő alatt minél több információt kell nyújtani a hallgatónak. A gyors tempó impulzivitást, aktivitást fejez ki, de tudnunk kell, hogy a nagy artikulációs sebesség egyben megnehezíti a szövegfeldolgozást, és adott esetben nem megfelelő szövegértést okozhat.

Adataink is mutatják, hogy a beszédben a tempót állandóan váltjuk. Ennek segítségével kiemelünk lényeges információkat, tagoljuk és hangsúlyozzuk mondanivalónkat. A kevésbé fontos

részeknél gyorsabb az artikuláció, a hangsúlyos szavakat jobban megformáljuk, ezért itt a hangok ejtésére több időt számunk. Subosits (2001) azt írja: „Általánosan érvényesülő szabály, hogy a beszéd gyorsaságával a beszédet alkotó jegyek alaki kidolgozottsága és tagoltsága, vele együtt a beszéd kifejező ereje is csökken.”

Vizsgáljuk meg a reklám példáját, hogyan jelentkezik a tempó váltása.

Szerkezetileg a szöveget két nagyobb részre bonthatjuk: az első egy rövid jelenet több felvonásban, ahol megismerkedhetünk a főszereplővel, akinek nincs pénze, és megpróbál kölcsönt kérni. A második részben pedig elhangzik maga a reklám: melyik bankhoz kell mennünk, hol jutunk a legkedvezőbb feltételek mellett pénzhez.

Hipotézisünk az volt, hogy a tempóértékek a második szövegrészben alacsonyabbak lesznek, hiszen itt hangoznak el a fontos információk, amelyeket feltételezhetően a reklám (készítőnk szándéka) szerint meg kell jegyeznünk; az első rész csak illusztrációként, a szituáció felvázolásaként szolgál. Ezzel szemben méréseim azt mutatják, az első rész átlagos artikulációs sebessége 12 hang/sec, míg a második rész jóval gyorsabb, átlagosan 14,6 hang/sec sebességű volt. A konkrét információk közül egyedül a bank neve hangozott el a normál beszédtempónál lassabban. Ugyanakkor a második részben mért szünetek átlagos hosszúsága 752 ms, míg az első részben átlagosan 116,7 ms hosszú szüneteket mértünk, ami azt mutatja, hogy a konkrét adatok elhangzásakor több időnk volt a hallottak feldolgozására. Az adatokat a 6. táblázat tartalmazza.

szöveg	art. seb. (hang/sec)
Szóval egy	12,4
kölcsönről	13,8
volna szó.	11,2
Nem tok neked segíteni.	15,1
Ötvenes kamatra tudom adni.	13,5
Megoldjuk, okosba.	12,2
Nyugicá, itt egy ötös, de max. hétvégéig	9,4
Összegzés	12,0
Kerülőutak helyett egy biztos megoldás.	12,7
HVB Bank személyi kölcsön a HVB Banktól.	13,3
Kamat akár már évi kilenc egész kilenvenkilenc század százaléktól.	17,0
Bármilyen célra.	15,2
Deviza alapon is.	15,6
Hívja a nulla hat negyven	16,3
ötven-negyven-ötvenes számot!	15,3
HVB Bank	10,6
Összegzés	14,6

6. táblázat: A reklám artikulációs sebessége

A kísérlet eredményei arra engednek következtetni, hogy a különböző stílusú szövegek esetében meg lehetne állapítani egy úgynevezett prototípust, amelyik szupraszegmentális szempontból leginkább magán viseli az adott stílus jellemzőit. Ennek pontos meghatározásához azonban további mérések és elemzések szükségesek.

SZAKIRODALOM

- Deme László 1970. A hanglejtés fogalma és funkciói. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest. 503–4.
- Elekfi László–Wacha Imre 2003. *Az értelmes beszéd hangzása*. Szemimpex Kiadó, Budapest. 393–405.
- Gósy Mária 1997. A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Magyar Nyelvőr* 121: 129–39.
- Gósy Mária 1999. Pszicholingvisztika. Corvina Kiadó, Budapest. 38–60.
- Gósy Mária 2000. A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 124: 273–87.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest. 183–227.
- Keszler Borbála 1993. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rác Endre–Szatmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 164–202.
- Subosits István 2001. A beszéd rendellenességei. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 30: 106–7.
- Wacha Imre 1972. Anyanyelvünk muzsikája. *Nyelv és Irodalom* 1: 59–96.
- Wacha Imre 1974. Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. *ÁNyT*. X: 203–16.
- Wacha Imre 1993. A szövegfonetikai kutatások gondjairól. *Beszédkutatás* 49–61.
- Wacha Imre 1999. *Szöveg és hangzása*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 201–32.

Imre Angéla

SUMMARY

*Imre, Angéla***Suprasegmental characteristics of texts of various genres**

A phonetic investigation of various types of texts is definitely justified since all genres have their specific features in the way they sound. In a two-task perception test, the author intended to find out whether the genre of a text can be identified by listening to its suprasegmental structure only, and if it can, which suprasegmental feature is the most characteristic of which genre. She also wished to find an answer to the question of whether the suprasegmental characteristics of the individual genres can be identified irrespective of the language and/or the cultural setting involved. The test was administered to three age groups, as well as to both Hungarians and non-Hungarians.

It was assumed that the identification of certain genres is unproblematic in all age groups but there will be genres that are more difficult to determine. Another hypothesis was that, irrespective of the distinct intonational and stress structures of the various languages, the sound of certain genres is more culture-dependent than based on linguistic differences.

The results show that spontaneous dialogues were the easiest to recognise. All Hungarian groups of subjects identified sermons relatively confidently, whereas non-Hungarians did not. Significant differences were also found between Hungarians and foreigners with respect to poems and tales. The tempo of rendering and the characteristics of pauses turned out to be the features most relevant for genre identification.

József Attila-kommentárok*

1. József Attilának egyik ismert verse a Betlehemi királyok, amelyet 1929 decemberében írt, s amelyre a betlehemezés és a háromkirály-járás szokása is nyilván hatott. Az első és harmadik versszak így hangzik:

Adjonisten, Jézusunk, Jézusunk!
Három király mi vagyunk.
Lángos csillag állt felettünk,
gyalog jöttünk, mert siettünk,
kis juhocska mondta – biztos
itt lakik a Jézus Krisztus.
Menyhárt király a nevem.
Segíts, édes Istenem!

...

Adjonisten Megváltó, Megváltó,
Jöttünk meleg országból.
Főtt kolbászunk mind elfogyott,
fényes csizmánk is megrogyott,
hoztunk aranyat hat marékka,
tömjént egész vasfazékkal.
Én vagyok a Boldizsár,
aki szerecseny király.

Tudjuk, a Biblia (Máté 2: 1–12) eredetileg a napkeleti bölcsek látogatásáról szól, ezek helyébe léptek később az egyházi és népi hagyomány egyik ágában a három királyok. Az első versszakban a *lángos csillag* szerkezet jelzője kívánhat magyarázatot. A *lángos* szó 'ami lánggal ég, aminek lángja van' (CzF.) értelem közvetlenül nemigen illik ide. A Bibliában nincs szó arról, hogy a napkeleti bölcseknek Krisztus születését hírül adó, és őket a születés helyére vezető csillagnak lángja lett volna, vesd össze: Máté 2: 2, 9, 10 (a bölcsek kérdezik Heródestől): „Hol van a zsidók királya, a ki megszületett? Mert láttuk az ő csillagát napkeleten, és azért jövének, hogy tisztességet tegyünk néki ... Ők pedig a király beszédét meghallván, elindulának. És íme a csillag, a melyet napkeleten láttak, előttük megy vala mind addig, a míg odaérvén megállá a hely fölött, a hol a gyermek vala. És mikor meglátták a csillagot, igen nagy örömmel örvendezének” (revideált Károlyi-ford.). Igaz, a *lángoló* szónak az ÉrtSz. számon tartja olyan átvitt értelmű néha választékos használatú jelentését, hogy 'nagyon élénk, erős <főleg piros szín>'. A betlehemi csillagot azonban legalábbis

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 52.

az újabb időkben főleg kétféleképpen szokták ábrázolni: vagy „csak” fényes csillagként vagy olyanként, amelynek csóvája is van. (A „csak” fényes, erősen ragyogó csillaghoz, pedig többször erős sugarakat is festenek, amelyek olykor éppen lángnyelvként is felfoghatók lennének: ámbár a csóva nélküli csillagoknak nemigen szoktak lángot tulajdonítani.) József Attilánál mindkét ábrázolásnak megfelelő jelentés (‘fényes’; fényes és sugaras’, ill. ‘fényes és maga után fénycsóvát húzó’) elképzelhető, inkább azonban az utóbbi. Igaz, a csillag, amit a napkeleti királyok követtek, már megállt az istálló fölött, s ők (tevéikről leszállva) gyalog siettek oda. A betlehemi csillag egyik természet-tudományos magyarázási kísérlete is a csillagot a Halley-üstökös egy megjelenésével hozta kapcsolatba, az üstökösnek pedig van csóvája. Megemlítem, hogy egy másik, már Kepler által felvetett, újabban inkább számba vett magyarázat szerint pedig a ritka fényjelenség oka a Jupiternek és a Szaturnusznak Kr. e. 7-ben történt találkozása a Hal jegyében. Ezt az (egyik) akkori „asztronómiai szótár” szerint lehetett úgy értelmezni, mint az utolsó idők (a Hal ennek a szimbóluma), Izraelben (Szaturnusz) megszülető uralkodójának (Jupiter) a jelét (l. KerBiblLex. 1993: 257; *csillag* al.; MagyKatLex. 1993: 814–5; *betlehemi csillag* al.).

A kezem ügyébe került néhány karácsonyi postámon, például Dávid Erzsébet Karácsony felíratú 30 Ft-os bélyegén a betlehemi istálló, a jászol felett a csillagnak csóvája van, a hasonló 48 Ft-os bélyegen nincs. A Benedek Imre tervezte Karácsony Kétezer felíratú 34 Ft-os bélyegen a csillagnak van csóvája. Egy Magyarországon árult Betlehem felé című karácsonyi lapon (száma K 46/98, az eredetit szájjal festette N. I.) és egy Finnországban forgalmazott Betlehemin táhti (Betlehemi csillag) című képeslapon (száma F 612, szájjal festette Derrick Vandek) a betlehemi csillag a körülötte lévőknél nagyobb, fényesebb, ragyogó sugarakat is kibocsát, de nincs csóvája. Érdekes megnézni a Karácsony régi képeslapokon című kiadványt (Terra, Bp., 1986) is, amely főleg a 19. és a 20. század fordulójára körüli időkben közlő nálunk forgalomba került lapokat; ezek elsősorban olaszországi és német importból származnak. Közöttük van olyan, amely a betlehemi csillagot ragyogó fény sugarakkal, illetve fénycsóvával ábrázolja. Több olyan képeslap található azonban, amelyen a csillag fény sugara a kis Jézusra vagy órá és Szűz Máriára esik. Ezt a típusú ábrázolást az utóbbi idők hazai képeslapjain én ritkán láttam, viszont a „lángos csillag” általában mint fénycsóvás csillag például a papírból készített betlehemeken, a képeskönyvekben igen gyakoriá vált. Gyermekkönyvben Würtz Ádám fénycsóvával (József /1980), Reich Károly lángnyelvekkel és hátrafelé nyúló fénycsóvával rajzolta meg a József Attila-vers, a Betlehemi királyok illusztrációját (József /1965), míg a Szabad-e bejönni ide betlehemmel? című zenéskönyvben (Szabad-e... 1987) Gaál Éva egyik illusztrációja fénycsóvával, a másik pedig körgyűrű alakú fénnel együtt ábrázolja a betlehemi csillagot.

József Attila versének ismertté válását nagyban segítették a több tízezer példányban kiadott képeskönyvek, gyermekkönyvek, s a vers egyébként is, témájánál fogva is népszerű. A *lángos csillag* szerkezet újabban már nyilvánvalóan József Attila versének a hatására terjedt el, illetve abból idézik. A Google internetes keresőprogramban a *lángos csillag* 576 adattal szerepel, ezek legtöbbszörében a két szó egymás mellett van, és József Attila versére vonatkozik. Jay McInerney regényét, a Brightness fall-t magyarra 1986-ban Lángos csillag fákul címmel fordították le. Az egyházi sajtóban, Szentírás-magyarázatban is előfordul ez a szerkezet: „Lángos csillag» járását követve kerekednek föl, indulnak el és érkeznek meg a zsidók szent városába” (Sulyok 2004). József Attila előtt magam nem ismerek adatot a *lángos csillag*-ra, noha ezzel összevethető Zrínyi Szigeti veszedelméből pár sor: „És mint tüzes lidérc száll le az folyhóból, | Kinek *lángos farka* szikrázik sok tüztől | Igy Murtuzán basa keresztyénekre dül,” (15/69). Beke József Zrínyi-szótára (Beke 2004) és egyes Zrínyi-kiadások (pl. Zrínyi 1651/1993) a jegyzetekben a *lidérc*-nek vagy a *tüzes lidérc*-nek itt a ’hullócsillag’ jelentését veszik föl, amit a TESz. is számon tart. Ez azonban bizonytalan. A Zrínyi-adatban is a *lidérc* legismertebb értelme a ’gonosz szellem’ szintén szóba jöhet. A betlehemi csillagot már nyilván régóta ábrázolták csóvával is. Giotto Napkeleti bölcsek című, 1305 körül készült festményén ugyancsak ott van ez. Vagy ábrázolhatták „csak” ragyogó fény sugarakkal. József Attila bizonyára ilyen ábrázolásokat láthatott, s ezekről indítatva vagy akár czehtől függetlenül is, puszt-

tán a bibliai történet ismeretében alkotta meg a *lángos csillag* szerkezetet. A betlehemi csillag magyarországi képein, rajzain, főleg az ő verséhez, a Betlehemi királyokhoz készült illusztrációkon pedig valószínűleg éppen az ő verse, az abban levő *lángos csillag* szerkezet hatására olyan gyakori a csóvával való ábrázolás.

A harmadik versszakban a *vasfazék* szó értelmezése okozhat problémát. Ennek általános 'vasból való fazék' (ÉrtSz.; ÉKsz.) jelentése ugyan szintén elképzelhető, de kevésbé indokolja az egész fokhatározószót, amely a mennyiséget hangsúlyozza. A *vasfazék*-nak azonban a régiségben és a népnyelvben van 'üst' értelme, s bizonyára ez a tájnyelvi jelentés szerepel József Attilánál is; vedd össze például: 1496–9: *wasfaszick* eyn kessel; 1538: *Vas fazek* wst (Gl.); *vas-fazek* 'üst, rézüst' (MTsz., Keszthely vid., Somogy m.); *vasfazék* 'bogrács' (Bugac, Hböszőrmény.), *vasfazik* (Balmazújváros, Hböszőrmény, Hhadház, Hnánás, Hszoboszló, Sáránd) 'bogrács', *vasfazék* 'vasból v. rézüstből készült üst' (Nagykanizsa, K. dörgicse, Székesfehérvár, Monor, Szenna).² A *vasfazék*-ból mint a legismertebb fémből készült nagy ürtartalmú főzőedény (pl. üst, bogrács) egyik nevéből névátvitellel akár a rézből készült hasonló főzőedény megnevezése is lett. A vers *vasfazék* szavának pontos értelmezésében a József Attila-vers képi ábrázolásai különösebben nem segítenek: amelyeket ismerek közülük, azok többnyire különbözően adják vissza a „vasfazekat”. A Bibliában nincs szó arról, hogy a napkeleti bölcsek miben adták át a tömjént, de az egyházi hagyományban nyilván nem *vasfazék*ra gondolnak. Korai német miniatúrákon „koronás királyok vonulnak fel, és pompás edényeket nyújtanak át a gyermek Jézusnak” (Seibert 1986: 119; Háromkirályok al.). József Attila azonban nem ilyen hagyományhoz, hanem népi, folklorisztikus szokásokhoz, ihletéshez kapcsolódik. Ugyancsak a kérdésre, a *vasfazék* szóra lásd még A. Molnár 2005: 506–7.

2. József Attila talán legnagyobb gondolati verse az 1934 nyarán írt Eszmélet. Szabolcsi Miklós (1968) és Szuromi Lajos (1977) külön kis könyvet írt róla. Magam a vers elemzésére lényegében nem térek ki, csak megemlítem, hogy benne a külső világ rendje – a rend József Attila költészetének egyik központi fogalma és szava – a költő által elképzelt, érzékelt belső világ rendjével szembesül. A második versszak első felében a költő színes álomképe mint egyfajta rend, harmónia mutatkozik, hogy a második részben ez után a valóság (Most), a „vas világ” rendje jelenjen meg:

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a rend –
egy szálló porszem el nem hobbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s a vas világ a rend.
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj – egy nap süt idebent.

A színes álomkép is egyfajta rend volt, egy szálló porszem sem *hibbant* el benne. Erre a különös, mint írta, „tájszóból alakított” ígére Szabolcsi Miklós is felfigyelt (1968: 28), s lábjegyzetben az MTsz.-re, az abban számon tartott 'roggyan, rokkan, rándul' jelentésre utalt. Török Gábor (1969) József Attila-kommentársorozatában részletesebben foglalkozott e szóval. Idézi a CzF.-beli *hibban*-nak 'egyensúlyát veszítve hirtelen félrebillen, lemerül, alászáll, lecsúszik' jelentéseit, az *el-hibban* 'hibbanva félre- v. elesik, elfordul' értelmét, a Ball.-t (*hibban* al.), valamint az MTsz. több jelentését (*hibban* 'roggyan, rokkan, rándul'; *méghibban* 'megroggyan, megrokkban, megrándul'), illetve az ÉrtSz.-ből a *méghibban* szócikk egy részét: „2. (táj.) 'egyensúlyát veszti, félre vagy lebillen'”. Ezeket még az ÚMTsz. *hibban* 'biccen, billen'; *elhibbant* 'elhibáz'; *méghibbant* (múlt idő) 'megbillen'; *méghibban* '<testrészt> megrándul; <testrészt> hibás lesz, vmilyen baj éri' sza-

² Az ÚMTsz. V. kötetének kéziratosa anyagából való adatokat Hosszú Ferenc kollégámnak köszönöm.

vaival egészítem ki. „Azt jelentené tehát az Eszmélet verssora, hogy 'egy szálló porszem el nem fordult? billent? rándult?'” – teszi fel a kérdést Török (i. m.). Ezek az elsődleges jelentések szerinte a porszemnél mind súlyosabb, kiterjedtebb denotátumot jelölő alanyra utalnak, s József Attila szóhasználatához sem illenek. Úgy gondolja, hogy az alaki hasonlóság hatására a ritka használatú *elhibban* ige a *lebben*, *libben*, *illan*, *röppen*, *hibá(d)zik* jelentésével telítődött, tehát az illető sor azt mondja, hogy egy szálló porszem „sem illan, libben, lebben röppen el, nem kezd hirtelen elillanva hiányozni ... hibázni” (Török 1969: 454). Ez az elgondolás is föltehető. Legálábbis a mai irodalomban Parti Nagy Lajos Szódalovaglás című munkájában és épp az Eszméletre alludálva ilyen jelentésváltozás figyelhető meg: „Az ember megátalkodottan guborog a padlón, teszegeti érett és nyers céduláit, mikor (folyton) szél támad. Fútvást *elhibban a rend*. Végül a sokadik szétszállás után vagy felsöpri a padlót és földjé tisztán vagy egy rendet összerak mégis. Mikorra rájön, hogy az egy nem az egyetlen.” (Internet, Google-keresőprogram).

Magam mégis azt gondolom, hogy József Attilánál az *elhibban* igének jobb egy eredeti 'megbillen, elfordul'-féle jelentésével számolni. A költői kép itt olyan látványra utalhat, amelyben például egy szobában a napfénytől megvilágított porszemek sora vagy akár csak néhány, illetve egy porszem „szabályos, rendezett” pályán száll. A rendet itt az mutatja, hogy ebben a mozgásban még egy porszem sem billen földre, fordul el. Török Gábornak az a véleménye, miszerint az *elhibban* ige, állítvány a porszemnél csak nagyobb súlyú denotátumnak megfelelő alanyhoz volna kapcsolható, az említett szótárakból vett példákkal (MTsz.: „*Hihannyik a fa*: dül, súlyánál fogva vmerre ereszkedik”; stb.) nem igazolható. Nyilván eleve kevés olyan dolog (és így ezekre vonatkozó mondat) van, amely egy porszemnél nem nehezebb. S a versben a költői asszociáció az általam jelzett irányban is működhet.

József Attila az említett tájszavakat (*vasfuzék*, *elhibban*) a népnyelvből vehette, a *lángos csillag* is jöhet innen (noha más adatot nem ismerek rá), de ez inkább a költő saját nyelvi leleménye lehet.

SZAKIRODALOM

- Beke József (szerk.) 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Argumentum, Budapest.
- József Attila / 1964. *Lángos csillag. Versek és egy elbeszélés gyermekeknek*. Móra Könyvkiadó, Budapest.
- József Attila / 1980. *Világokat igazgatok: üveggolyókkal játszom*. Móra Könyvkiadó, Budapest.
- KerBiblLex. 1993. = *Keresztény bibliai lexikon*. I. Szerk. Bartha Tibor. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- MagyKatLex. 1993 = *Magyar katolikus lexikon*. I. Főszerk. Diós István. Szent István Társulat, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 2005. Évfordulós versmagyarázatok. In: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Szerk. Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Sliz Mariann. Budapest. 505–7.
- Seibert, Jutta (szerk.) 1986. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, Budapest.
- Sulyok Elemér 2004. 12. 26. Szentírás-magyarázat. Az Úr megjelenése (Vízkereszt ünnepe – Lk. 2, 1–12). *Új Ember* LX. évf. 52. szám, 1. lap.
- Szabad-e 1987. *Szabad-e bejönni ide betlehemmel?* Kaláka zenészkönyv. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Szabolcsi Miklós 1968. *A verselemzés kérdéseiről (József Attila: Eszmélet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Irodalomtörténeti Füzetek 58.)
- Szuromi Lajos 1977. *József Attila: Eszmélet*. Irodalomtörténeti Füzetek 93. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Török Gábor 1969. József Attila-kommentárok VIII. *Magyar Nyelvőr* 93: 451–5.
- Zrínyi Miklós 1651/1993. *Szigeti veszedelem*. Szerk., sajtó alá rend., jegyzetek: Király Erzsébet. Ikon, Budapest. (Matúra Klasszikusok)

A. Molnár Ferenc

Új folyóirat

ARGUMENTUM

A Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának
lektorált elektronikus folyóirata

Főszerkesztő: KERTÉSZ ANDRÁS
Felelős szerkesztő: IVÁNYI ZSUZSANNA

Az *Argumentum* lektorált tudományos folyóirat, mely minden, a nyelvtudomány és a klasszika-filológia tárgykörébe tartozó, a minőségi követelményeknek megfelelő tanulmány előtt tematikus megkötés nélkül nyitva áll. Elsődleges célja, hogy a hazai nyelvtudományi doktori iskolák hallgatói és oktatói számára gyors és igényes publikációs lehetőséget kínáljon.

Az *Argumentum* minden tekintetben a nyomtatott tudományos folyóiratokhoz hasonlóan működik. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók. A közlésre szánt – nyelvileg már lektorált – írásokat elektronikus formában, csatolt állományként várjuk az argumentum@puma.unideb.hu email-címre. A szerkesztőbizottság minden publikálásra felajánlott közleményt lektorokkal elbíraltat. Az elfogadott írásokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül közzé tesszük, majd évfolyamonként archiváljuk. A publikálás nyelve magyar, angol, francia, német, orosz, latin, olasz vagy spanyol. A megjelent írások a szerkesztőség engedélye nélkül – az első megjelenés adatainak feltüntetésével – újra közzelhetők. További információk a folyóirat webcímén találhatók.

<http://argumentum.unideb.hu>
© DE Kossuth Egyetemi Kiadó
ISSN 1787-3606

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolesvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókinés magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Balázs Géza:* Lőrincze után...
Beke György: Lőrincze Lajos Erdélyben
Benkő Loránd: Lőrincze Lajossal
Benkő Samu: „Angyal múlték fölöttünk”
Bertók Lóránd: Néhány emlékem Lőrincze Lajosról
Deme László: „Mozgalmunk édes bátyja”
Dóra Zoltán: Az „emberközpontú” nyelvművelő
Fábián Pál: Mit ér a nyelv, ha magyar?
Grétsy László: Lőrincze Lajos és a humor
Kata Mihály: Lőrincze Lajos tanár úr emlékére
Keszler Borbála: A magyar orvosi nyelv és a tájszók
Kiss Jenő: Lőrincze Lajos és a nyelvjáráskutatás
Mojzes Imre: Az e-műszaki nyelv
Nagy Károly: A Lőrincze Lajos vezette Anyanyelvi Konferencia a rendszerváltás éveiben
Minya Károly: A magyarítás motivációi és nehézségei
Nyirkos István: A mai finn nyelvművelésről
G. Papp Katalin: Az anya megszólításai Madách Mária Majthényi Annával folytatott levelezésében
Pusztai Ferenc: Lőrincze Lajos előtt és után
Szathmári István: Móricz Zsigmond 1929-i beszéde Tiszacsécsén
Szili Katalin: A nyelvművelésről más összefüggésben
Tolcsvai Nagy Gábor: A cselekvés hitelessége
Udvari István: Az északkeleti magyar nyelvjárástípus elemei kárpátaljai ruszin szótárakban

129. ÉVFOLYAM 2005.

EMLÉKSZÁM LŐRINCZE LAJOS SZÜLETÉSÉNEK 90. ÉVFORDULÓJÁRA

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

Emlékszám Lőrincze Lajos születésének 90. évfordulójára

MAGYAR NYELVŐR

129. ÉVFOLYAM * EMLÉKSZÁM LŐRINCZE LAJOS SZÜLETÉSÉNEK 90. ÉVFORDULÓJÁRA * 2005.

Lőrincze után...

1. Vitatkozunk, tehát vagyunk

A magyar nyelvtudományban a legélesebb vitákat még a valódi nyelvtudomány megszületése előtti időkből ismerjük. A hitvitázókhoz hasonló indulat, hangnem jellemezte a 18. század végi, 19. század eleji nyelvújítókat. Talán olyan is akadt, aki belebetegedett a zaklatásba, a nyelvi harcba. Bartzafalvi Szabó Dávid, akit „hírhedett nyelvrontónak” neveztek, keserűen jegyzi fel: „jobb vagyok a hiremnél”. Négyszáz szóalkotásából nyolcvan ma is él.

A 19. században több nagy nyelvészeti vitát néven is emlegetnek: a század elején a „jottista-ipszilonista háborút”, amelynek tétje a szóelemző vagy a kiejtés szerinti helyesírás elsőrendűsége volt. Ezt követte a nyelvújítás ortológus-neológus párviadala, amely Kazinczy szép békéltető gesztusával ért véget, kiosztva mind az ortológusokat, mind a neológusokat: *„Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységben és ellenkezésben van önmagával.”* (Kazinczy 1995. 172.)

A 19. század második felében azután megszületett a tudományos nyelvészet, a nyelv tudománya. Követői, felfogásai, iskolái között mindig voltak villongások, de a rendszerváltozást követően néhány területen föllángoltak a harci tüzek, s elhúzódó állóháború fenyeget, szervezett csapatok és partizánok olykori összecsapásával, ártatlanok aknára lépésével.

Az ezredfordulót megelőző évtizedben, éppen Lőrincze Lajos halála után több fronton alakult ki vita a hazai nyelvészek között. Kezdődött a nyelvi norma fogalmának megkérdőjelezésével, tudniillik, ha nem tudjuk pontosan meghatározni a normát, akkor mihez is viszonyít a nyelvművelő. Ezzel indult a nyelvművelés vita. Mivel a nyelvművelést megkérdőjelezők nagy része angol (értsd *az angol nyelvet kutató*), illetve elméleti nyelvész volt, a vitát többen a „magyar” nyelvtudomány, az „anyanyelvészet” elleni támadásnak értékelték. A magyar nyelvi norma meghatározhatatlanságából következett a határon túli magyar nyelv (nyelvváltozatok) megítélésének kérdése: hogy egy magyar nyelv van-e vagy több? Ez volt a nyelvi többközpontúság-vita. Dokumentumai az igen beszédes című *Nyelvárulás vagy nyelvmentés?* kötetben láttak napvilágot. Eszerint vannak tehát nyelvárulók és velük szemben állnak a nyelvmentők. Meglehetősen erőszakos szembeállítás. Folytatódott a vita a nyelvtanoktatás mikéntjével: a magyar nyelv tan elavult felfogását kritizálva, a modern (leginkább generatív grammatikai) tudományos nézetek

bevonását hiányolva (azóta újabb irányzat is követeli magának a helyet a nyelvтан-oktatásban). Az előzőekhez is kapcsolódva, de különösen a nyelv esetleges törvényi szabályozását fölvető nézetek ellen kibontakozott a nyelvitörvény-vita, amelyben a nyelvművelést támadók, elítélők és a nyelvművelést fontosnak tartó nyelvészek csapnak össze folyamatosan. A vita kezdőpontja volt egy 1997-ben, a győzelem napján megjelent *Nyilatkozat*, amelyet 39, később az interneten 49, 59, sőt azóta közel száz nyelvész írt alá, s amelyben az idegen szavak védelmezése mellett elhatárolódnak a nyelvészetnek esztétikai szempontokkal való keverésétől és a nyelvnek mindenféle adminisztratív eszközzel való szabályozásától (vö. *Nyilatkozat*). A *Nyilatkozat* kapcsán az egyes székértáborok között napjainkig tartó állóháború alakult ki, széles frontvonalakkal. A vitában az elhatárolódók, magukat tudományos nyelvésznek, azon belül „társasnyelvésznek” (szociolingvista) nevezők mára a nyelvművelés tudománytalanságát, az attól való elhatárolódást, a tudományos életből való kiszorítást tüzték ki célul. Ellennyelvművelőknek is nevezhetnék őket. Frazeológiájukba sokszor kevernek a modern közbeszédben gyakori elemeket, például *kirekesztés*, *stigmatizáció*, *rasszizmus*, *gyűlöletbeszéd*. Legutóbb: *nemzeti pántlika*. Ahogy a másik oldal is használ politikailag is színezett fogalmakat, például *nemzetközpointú nyelvművelés*, *a polgár nyelvi tudata*.

A viták mélyén felfogások, nézetek, sőt ideológiák különbsége rejlik. De érthető emberi, személyes okok is belejátszanak a hangulatkeltésbe.

Ha a nyelvművelést ellenzők álláspontja felülkerekedik, akkor Magyarországon véget érhet a kultúránkba mélyen beívódott nyelvművelés. S a nyelvművelés mellett vélhetően minden olyan hagyomány, amely a nyelv kulturáltságának, s közvetve általában a hagyományos kultúrának a megőrzését, védését, szerves fejlesztését, az „új hagyományteremtést” tudományos alapon fontosnak és végezhetőnek tartja.

2. A nyelvművelés visszaszorulásának jelei

Nagyon sok jel mutat arra, hogy a nyelvművelés a magyar nyelvtudományban partvonalon kívülre szorult. 2004-ben a magyar nyelvészek hetedik, „nemzetközi” (végül is nem volt egyetlen nemzetközi résztvevő sem) kongresszusán bármilyen nyelvészeti témával lehetett előadásra jelentkezni – nyelvműveléssel azonban nem. A rendezők, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) több mint ötvenéves Nyelvstudományi Intézete, valamint a 2005-ben százéves Magyar Nyelvstudományi Társaság (mindketten a nyelvművelésnek végig gazdái, a nyelvstudomány társadalmi kapcsolatainak is ápolói) ezzel a gesztussal a nyelvművelést kiszorították a tudományos témák közül.

A magyar nyelv kézikönyve címet viseli az a kiadvány, amelyben a hagyományos nyelvészeti témák mellett a *Budapesti Szociolingvisztikai Interjúval* azonos szinten és oldalszámban szerepel a *Nyelvtervezés*, *nyelvpolitika*, *nyelvművelés* összevont fejezet, amelyben a nyelvművelés a nyelvművelést ért kritika egyoldalú beállításában jelenik meg, s még csak fel sem sorolja azokat a tényezőket, elveket, cselekvési formákat, amelyek a magyar nyelvművelést jellemzik, viszont megleg-

hetősen jellemző a szóhasználat, amikor az elmúlt ötven évben zajló nyelvművelő tevékenységről mint „kommunista nyelvművelésről” beszél. (Nem is oly régen egyik művésznünk a helyesírás ellen lázadva „kommunista nyelvész basáknak” nevezte a korábbi magyar helyesírás megalkotóit.) Lőrincze Lajost is emlegeti az összefoglaló. Érdekes módon a négy említésből kettő pozitív, kettő közömbös vagy kicsit negatív (Sándor 2003: 395, 399, 400, 405). Az egyik pozitív említés azonban arra szolgál, hogy Lőrincze utódait több csoportra ossza, s a magukat inkább nyelvművelőknek tartó csoportot marasztalja el a szerző: (az 1990-es években született nyelvművelői programok) „lényegében Lőrincze (1980) programját újították föl és egészítették ki – de süket fülekre találtak. A nyelvművelő írásokban a szociolingvisztikai fölmérések adatait nem tekintik érvényesnek..., még a reprezentatív fölméréseket sem... így a 19. századi nyelvészeti alapokon álló, purista nyelvi ideológiát követő magyar nyelvművelés – legtöbb követőjének határozott jószándéka ellenére – továbbra is hozzájárul a nyelvvel kapcsolatos társadalmi problémák sokasodásához...” (Sándor 2003: 405).

A Magyar Tudományos Akadémiának – amelyet, igaz más történelmi időkben, de a magyar nyelv ápolására alapítottak – évtizedek óta nincs nyelvműveléssel foglalkozó akadémikusa (ma már doktora is alig). Az Akadémia választási rendszeréből következően nyelvművelő akadémikus többé már nem is lehet. Mert aki például a nyelvművelési témákkal foglalkozó Magyar Nyelvi Bizottságnak a tagja, annak doktori értekezése fölött a Nyelvtudományi Bizottság szavaz. És ebből világosan kitűnik, hogy a nyelvművelésnek nincs helye az Akadémián elismert tudományok között, vagyis a Magyar Tudományos Akadémián.

Holott a Magyar Tudományos Akadémiáról hozott, máig érvényes törvény ekként kezdődik: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre.” (Akadémiai törvény)

3. Nincs nyelvstratégia, pedig kellene

A legnagyobb baj az, hogy a magyar nyelvművelésnek nincs központi, tudományos, összehangoló szervezete, így a több helyen folyó nyelvművelő munka szervezetlen, erőtlen. Nem nyelvészek naponta fölteszik a kérdést: Nincs szervezett magyarító tevékenység Magyarországon? A válasz: Nincs. Ahogy nincs magyar nyelvstratégia sem – pontosabban van, vannak ezzel kapcsolatos írások, de nincs róla párbeszéd, nincs törekvés ennek képviseletére. Ez azért is érdekes, mert az észtek éppen az Európai Unióba való belépésük hajnalán fogadták el nyelvstratégiájukat, s ebben minden észti nyelvtudományi, nyelvművelő, nyelvi-kulturális intézmény, szervezet közreműködött. (Az észti nyelv..., 2005.) Természetesen Magyarországon is legalább egy évtizede beszélünk a nyelvstratégia szükségességéről (meg is születtek az ezzel kapcsolatos elképzelések, tervek, tanulmányok, például összefoglaló jelleggel: Balázs 2001), tudományos vita és cselekvési program azonban nem lett belőle – a nyelvtudomány és talán a politika képviselőinek érdektelensége miatt.

Az alapvető pedagógiai dokumentumok (régi és új Nemzeti alaptanterv, kerettantervek, bölcsész képzési követelmények, de még a most készülő kétciklusú felsőoktatási struktúra tanmenetei) továbbra is fősorolják azokat a területeket, készségeket és módszereket, amelyek nálunk megszokottan a nyelv művelés körébe tartoznak. Éppen ezért is fontos lenne a magyar nyelv művelés értékeinek megőrzése, elméletének és módszereinek a javítása.

Ezzel szemben néhány egyetemen és főiskolán nyelv művelés tantárgy címen a nyelv művelés tudománytalanságáról szóló tanokat oktatnak. Szakdolgozatok, tudományos diákköri dolgozatok is születnek ilyen címeken: *Mit művel a nyelv művelő?*, *Mit tehet a sejt?* *A nyelv művelés mint mozgalom*, *Hogyan tanítsunk diszkriminálni, avagy az anyanyelvi nevelésről...*

Nem a felsőoktatás szabadságát akarom megkérdőjelezni. Csak azt az érdekes ellentétet szeretném bemutatni, hogy amíg ma akadémiai szinten, magyar nyelvészeti kongresszuson nem lehet nyelv műveléssel, a nyelvi kultúra állapotával foglalkozni, addig díjnyertes tudományos diákköri és szakdolgozatok, nyelvészeti összefoglaló munkák születhetnek a nyelv művelés kifigurázásából.

Önkritikusan persze azt is be kell vallani, hogy a modern nyelvtudományi nézetek, eszközök, módszerek nem hatották át eléggé a nyelv művelés jellegét, tehát a nyelv művelés folyamatos megújulásra, korszerűsítésre szorul. Ezt a korszerűsödést azonban nagy mértékben akadályozza a nyelv művelésnek „szalonképtelenné” nyilvánítása. A kritika, a vita azonban segíthet, segítene.

A nyelv művelések – éppen az adott kultúrához való szoros kapcsolatuk miatt – országonként, nyelvenként eltérőek. A magyar társadalomban a nyelv, az anyanyelv iránti érzékenység fejlett. Bár ez inkább érzelmi kérdés, mégis ezt a kultúra-ápoló, kultúrávédő érzékenységet komolyan kell venni, mert az anyanyelv – a legújabb kutatások megállapítása szerint is – *különleges* helyet foglal el, az egyik legfontosabb meghatározója az ember személyiségének. Az előttünk álló évszázadban, az informatikai vagy egyszerűen gazdaságkornak nevezett időszakban a belső és a kulturális értékek iránti figyelemre mindennél nagyobb szükség lesz. A magyar nyelv művelés rendelkezik olyan tapasztalattal, társadalmi hitelességgel, eszközökkel, amelyek egy korszerű, megújított, gazdaságilag sem lebecsülhető művelődésközpontú nyelv műveléshez segíthetnek bennünket. Hiszem, hogy egy ilyen, a hagyományos értékeket megőrző korszerű, modern nyelv művelés nagy hasznára lehet a magyar tudományosságnak, azon belül a nyelvtudománynak is. Gondoljunk csak a Mindentudás Egyetemének váratlan és örömteli sikerére. Nekünk nyelv művelő nyelvészeknek egyébként nem kell nagyon messzire mennünk. Az éppen harminc esztendeje Lőrincze által is kitalált magyar nyelv hete rendezvénysorozat máig igen sikeres. Kevés olyan tudomány van Magyarországon, amelynek olyan társadalmi (el)ismertsége lenne, mint a nyelvtudománynak – éppen a nyelv művelés által.

A magyar nyelvtudomány korszerű nyelv művelés, nyelvstratégia nélkül, a nyelvi kultúrával való foglalkozás lenyesésével saját társadalmi szerepét csökkenti, valamint veszélyezteti a nyelv művelés tudományos berkekben való tartásának lehetőségét, egyszersmind utat nyithat jó szándékú, ám mégis tudománytalan, sokszor valóban kártékony nézetek előtt.

Lőrincze Lajos sokak által becsült elvei, nézetei, nem utolsó sorban rendkívül vonzó „médiaszemélyisége”, embersége lehetne az a közös kiindulópont, amelyben egyetértve a nyelvtudomány és a nyelvművelés ismét egymásra találhat, s végre nem a harc, a kirekesztés, hanem az elvek, módszerek tudományos vitája, valamint valamiféle alapértékekben való kiegyezés bontakozhatna ki.

4. A megegyezés felé

2003-ra mintha a nagyobb viták is elcsitultak volna. Ám ez a csönd vihar előtti csönd lett, hiszen 2005-ben ismét fellobbant a vita a magát irodalminak nevező hetilapban.

Pedig a heves érzelmeket érdemes mellőzni és elfeledni, a kritikákat azonban komolyan kell venni, s törekedni kell a párbeszédre, amelynek eredményeként – vágyam szerint – többszintű, sokszínű és sokhangú tevékenységgé válhat a nyelvművelés (most a nyelvműveléshez sorolok minden, a nyelvre, a nyelvi kultúra irányuló tevékenységet). Ennek a megegyezési hangnak is van képviselője: „A folyamat kezdő- és végpontjában az alkalmazott nyelvészetten belül hazánkban nyelvművelésnek nevezett terület áll. A nyelvművelők fedezik fel..., hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek, és hogy ezek miben térnek el a korábbiaktól, az addig elfogadottaktól. Számos esetben éppen a „nagykülönbség” jelenti ezeket az új fejleményeket, amely azután „kapásból” el is ítéli azokat, vagy éppenséggel tanácsot kér a szakembertől, hogy mitévő legyen. [Új bekezdés.] A folyamat következő pontján a leíró/elméleti nyelvész... áll. Az ő dolga az, hogy megvizsgálja, hogyan illeszkedik a nyelv szerkezetébe, az eddig rögzített szabályok, elvek és paraméterek közé az új struktúra. (...) A harmadik stáció a társasnyelvészet felségterülete. A nagy számú beszélővel elvégzett felmérésekkel be tudja mutatni, mekkora körben van elterjedve a megfigyelt új jelenség, illetve milyen attitűdökkel viszonyulnak hozzá, mit gondolnak róla a nyelvhasználói... Végül az utolsó állomás újra a nyelvművelő. A felhalmozott adatok és magyarázatok alapján döntenie kell arról, hogy szakemberként hogyan „viszonyul” az új jelenséghez, mit tanácsol a hozzá forduló érdeklődőknek: megállapítja, hogy az adott nyelvi jelenség például az iskolázottságnak (illetve annak hiányának) a jelelője-e és ekképpen rejtett vagy kimondott értékítéletet fűz hozzá, avagy esetleg kivár és semleges marad.” (Kenesei 2002: 46–7.)*

A mai magyar nyelvművelésnek elméletileg, tudományosan tovább kell mélyülnie, s el kell fogadni, hogy egyáltalán nem baj az, ha nincs mindenben a nyelvészek, felfogások között egyetértés, s az is természetes, ha az egyik nyelvész nem kíván ilyen kérdésekkel foglalkozni, a másik meg inkább csak a nyelvi kultúra ügyének szenteli munkásságát. Nem szabad bosszankodni azon, ha egy

* A szerzőt hasonló gesztusáért (az ugyancsak Lőrincze Lajos indította Édes Anyanyelvünk című lap 25 éves évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásáért) a magyar nyelvtudományban is szokatlan ízléstelen és durva támadás érte, bár nem az én dolgom megvédeni őt. B. G.

nyelvész – szakmájából adódóan – mérlegel, például azt mondja „ez is jó, az is jó” (mint tudjuk, Lőrincze kedvenc szavajárása, kedvesen gúnyolták is érte), vagy ha egyáltalán nem akar nyelvi jelenségeket megítélni. De másik oldalról azon sem szabad csodálkozni, ha a nyelvész segíteni akar a társadalom egyre sokasodó kommunikációs-nyelvi gondjain, vagy egyszerűen csak a nyelvi igényességet kívánja terjeszteni.

Ha a nyelvművelésbe soroljuk a nyelvi ismeretterjesztést, a nyelvi tanácsadást, a korszerű nyelvtudományi ismeretek továbbítását, a helyesírási, kiejtési kérdések gondozását, általában a kommunikációs zavarok, konfliktusok, gondok megoldására tett gyakorlati lépéseket, a nyelvi változások követését, azon belül kiemelten az informatikai világ nyelvi hatásait, a nyelvi babonák, mítoszok elleni küzdelmet, az igénytelen nyelvi-nyelvészeti kiadványok (áltudományos nézetek) kritikáját, az igényes, példaadó (pl. média-) nyelvhasználatra való törekvést, a nyelvi illem terjesztését, a tiszta és közérthető nyilvános kommunikációért való küzdelmet, a szómagyarítást, a szaknyelvek művelését és honosítását, a stílusok tanítását, a nyelvváltozatok létének és jellegének tudatosítását, ezen belül a nyelvjárásművelést, az EU anyanyelvi kérdéseit, az idegennyelv-tanulás és az anyanyelvhasználat kapcsolatát, a szövegértés problémáinak terápiáját, általában az anyanyelvi öntudatosítást és „felszabadítást” gyermek-, ifjú és felnőttkorban (s miért ne sorolnánk bele?!), ha pedagógiai és pszichológiai is alátámasztjuk a „segítés kultúráját”, akkor állíthatjuk, hogy a magyar nyelvművelés sokkal fontosabb, mint valaha, tevékenysége hasznos a nyelvtudomány és a társadalom számára, s nyilvánvalóan elméletén és módszerein lehet és kell folyamatosan javítani, ám a létét aligha lehet megkérdőjelezni.**

SAKIRODALOM

- Akadémiai törvény = A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény. Forrás: A köztestület tagjai. MTA, Budapest
- Az ész nyelv... = Az ész nyelv fejlesztési stratégiája. 2004–2010. Ford.: Vighné Szabó Melinda. BDF Uralisztikai Tanszék, Szombathely, 2005. (HEUréka. Szerk.: Pusztay János.)
- Balázs Géza, 2001. Magyar nyelvstratégia. MTA, Budapest
- Kazinczy Ferenc, 1995. Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. In: Fodor Irén (összeállító): A magyar nyelvújítás antológiája. Polis Kiadó, Kolozsvár
- Kenesei István, 2002. Hányféle igazság van? Magyar Nyelv, 46–7.
- Nyilatkozat = Élet és Irodalom, 1997. május 9.
- Sándor Klára, 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. 381–422. In: Kiefer Ferenc szerk.: A magyar nyelv könyve. Akadémiai, Budapest.

Balázs Géza

** Gondolataim részletes kifejtése megtalálható „A magyar nyelv elé mozdításáról...” Vita-írat a nyelvművelésért címmel az Akadémiai Kiadó gondozásában 2005-ben megjelent könyvemben. B. G.

Lőrincze Lajos Erdélyben

Aligha volt népszerűbb, rendszeresen hallgatott műsora budapesti rádiónak Erdélyben Lőrincze Lajos ötperces nyelvművelő rovatánál. Értelmiségiek és „egyszerű” magyarok igyekeztek minden alkalommal meghallgatni. Olyanok is, akik mindennapi munkájukban nem vehették hasznát, mivel szakmájuk gyakorlása, hivatali munkájuk végzése közben a román nyelvet kellett használniuk. Ezek talán még jobban ragaszkodtak Lőrincze tanár úr tanácsaihoz, mivel az anyanyelvünket – ha csak tudatuk mélyén vagy családi körben is – tisztán, szépen akarták megőrizni. Mint legkedvesebb első szerelmüket. Hallgatták Lőrincze Lajost a magyar tanárok, akiknek nagy szükségük volt az eligazításaira, mivel bennük az őket körülvevő román nyelvi környezet – és a hanyagság! – egyfolytában rombolta a nyelvi örökséget. Dicsérték az ötperces „magánbeszélgetéseket” a nyelvészet professzorai, akik tudományáguk gyakorlása mellett, szinte kivétel nélkül maguk is vállalkoztak állandó nyelvművelésre.

A nyelvhelyesség őrzése, a nyelvromlás ostromozása, az élő nyelv ápolása Erdélyben mindig összefogta és nem szétválasztotta a tudományág művelőit. Erdélyben elképzelhetetlen lenne, hogy hivatásos nyelvész egyféle „fejlődést” lásson az idegen szavak fölösleges használatában, a nyelvi szennyeződésben, vagy éppen séggel – némely sajátosság okán – „önálló” nyelvként próbálja bemutatni az erdélyi, felvidéki, délvidéki magyar beszédet. A nyelvőrzés Erdélyben egyben a nemzeti önazonosság, a magyar öntudat védelme volt, és ma is az. Ezért mondta egyszer nekem Szabó T. Attila professzor, a magyar nyelvészet klasszikusa Kolozsvárott, hogy „Lőrincze Lajos egymagában felér egy szabadesapattal”.

Tisztes örökség volt mindig, minden nemzedék számára Erdélyben a magyar nyelv gondozása, őrzése. Ezen a földön alapította meg Marosvásárhelyen, 1790-ben, Aranka György – egy jogász – a Magyar Nyelvművelő Társaságot. A következő évszázad elején Kazinczy Ferenc, a nyelvújítás legnagyobbika, erdélyi utazásairól szóló levelei egyikében ezt írta:

„Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót, mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem, s barátaim biztatnak, ezt fogom majd mondani, mikor Erdélyt itthagynom is. Bejártam Erdélyt s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátaim igazat jövendöltek: kivéven a szász földet, velem a külföld nyelvéen senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttjei.”

Vajon, ha Herder is megjárta volna magát Erdélyben, akkor is megírja szomorú jóslatát a magyar nyelv közeli eltűnéséről?

Tovább kérdezek. Vajon nem lenne-e hasznosabb a magyar nyelv számára, ha a „hivatalos” nyelvvédelmet Magyarországon is erdélyi nyelvészek végeznék? Elnézést kérek a magyar nyelvtudomány művelőitől, de néhány, valóságos hősi

küzdelmet folytató nyelvművelőn kívül, hányan mennek el szótlantul a budapesti utcákon a nyelvrontó feliratok mellett, hányan vonnak vállat, ha a pesti „éneklést” hallják, a magyar hangsúlyozás szabályaival ellentétben az utolsó szót nyomják meg? Ezek voltak az én megdöbbentő tapasztalataim Budapesten! Hiszen az én székel szülőfalumban, a Kárpátok délkeleti karéjában, szebben ejtik a magyar szavakat, tisztábban beszélnek magyarul. Már-már áhítattal, ahogy Reményik Sándor kérte valamikor.

Ösztönösen szövetségést érzek minden íróban, nyelvészben vagy éppen „egyszerű” magyarban, akiknek szent az anyanyelvük, személyes sértésként fognak fel mindenféle nyelvrontást, hanyagságot. Máig bennem visszhangoznak Nemeskürty István 1992-es szavai, amelyekkel elkeseredetten panaszkolta az idegen szavak fölösleges használatában tetten érhető felületességet, amely azonban – és ez az igazi veszedelem! – már-már a „korszerűség” ismérve lett, persze, bizonyos személyek számára, de ezek újságot írnak, cégtáblákat rajzolnak, döntően befolyásolják a nyelvi ízlést.

Akkor, éppen akkor Lőrincze Lajos ötpercesének nyomuk veszett az éterben. Úgy éreztem, mély fájdalommal, hogy a csapat vezér nélkül maradt.

Néhány hónap múlva nagy megnyugvással hallhattuk, hogy Lőrincze Lajos ismét szólt a rádióból. Betegségéből felépülve, szükségét érezte folytatni a küzdelmét. Sajnos, nem sokáig tehetette. Szelíd, meleg hangja hamarosan végképp elhallgatott.

De a halál nem bizonyult erősebbnek nála, hiszen újak léptek a helyére, nem tömegek, de annál elszántabbak, akik harckészséggel, éberen, felelősségérzettel folytatják Lőrincze tanár úr művét. Ez az élet erejének bizonyosága: kiteljesítik, valóban korszerűsítik a nélkülözhetetlen, drága örökséget.

Beke György

Lőrincze Lajossal

Sok jó emlékezetű kapcsolat fűzött össze azzal a múlt század negyvenes éveiben felnövekvő nyelvésznemzedékkel, amelyhez magamat is számítanám, de amelynek java része sajnos nincs már az élők sorában. Am bármennyire szívesen őrzöm is magamban nemzedéktársaim személyiségének kedves jegyeit, azt a szoros és huzamos szakmai és személyes viszonyt, amely Lőrincze Lajoshoz kötött egy fél évszázadon át, e nemzedéki viszonylatok között is különlegesnek, mondhatni páratlannak tekinthetem.

Mielőtt Lajos barátomról érdemben emlékeznék, hadd soroljam föl személyes kapcsolatunknak és sokban párhuzamos életutunknak főbb külső mozzanatait. Teszem ezt annak jegyében, illetőleg annak nyomatékos bizonyságául, hogy amit róla mondani fogok, az nem felszínes, futó benyomásokra épül, hanem tartós és belém mélyen rögződött tapasztalatok az alapjai. Hozzá fűződött viszonyom ad lehetőséget arra is, hogy visszapillantásomban egyrészt személyes ügyekre tegyem a hangsúlyt, másrészt kettőnkre esetenként többes számot használhassak.

Emlékezetem szerint 1946 tavaszán, a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik felolvasóülésén ismerkedtünk össze. Akkori egyirányú szakmai érdeklődésünk, kutatási tematikánk: a helynévkutatás rögtön közel is hozott minket egymáshoz. 1947-ben szinte egy időben jelent meg – nem véletlenül közeli felfogást tükröztetve – mindkettőnk első számottevőbb munkája: tőle a „Földrajzineveink élete”, tőlem „A Nyárádmunte földrajzinevei”. Ugyanez év telén a Magyarságtudományi Intézet kiküldetésében együtt töltöttünk két szerföltött eseménydús, emlékezetes hónapot a Bonyhád melletti Hidas faluban, az oda nem sokkal előbb a Bácskából, a szerbek elől menekült bukovinai (andrásfalvi és istensegítsi) székelyek körében, akik viszont az onnan a falu teljes lakosságát illetően, egy szálíg kitelepített németek helyébe kerültek. Ez az akkori zilált társadalmi-politikai viszonyok közepette eltöltött időszak volt szoros személyes egymásrataltságunk első alkalma. 1949-ben, az egyetemi Magyarságtudományi Intézet erőszakos feloszlata után több jeles pályatársunk soraiban együtt kerültünk az akkori Kelet-európai Tudományos Intézet keretébe, pontosabban annak ideiglenesen Nyelvtudományi Munkaközösség elnevezést kapott részlegébe, majd álltunk mindketten a Magyar Nyelvjárások Atlasza előkészítő munkálatainak szolgálatába. Az 1950-ben e részleg tagjaiból is kialakított akadémiai Nyelvtudományi Intézetben kezdtük el az atlasz hazai gyűjtőmunkáját, majd sokszor dolgoztunk még évekig párban, Lajos a szóföldrajzi, én a nyelvtani anyag gyűjtőjeként. Még állandóbb, mindennapos volt ekkor az együttes tevékenységünk az addig publikált népnyelvi anyag egybeállításában, amelynek terméke, a „Magyar nyelvjárási bibliográfia” 1951-ben közös szerkesztésünkben meg is jelent.

1951 végén útjaink csak „hivatalos”, szervezeti szinten váltak külön, Lőrincze Lajos az intézetben dőgözött tovább, hamarosan igazgatóhelyettesként, én pedig visszakerültem az egyetemre, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék adjunktusaként; e tény azonban közös ügyeink vitelét lényegében nemigen befolyásolta. 1952 számunkra két közös eseményt is hozott. Az akkor indult tudományos fokozati rendszer keretében addigi eredményeink alapján disszertáció benyújtása nélkül, egyszerre kaptuk meg a kandidátusi címet. Ugyancsak nagy örömet jelentett számunkra, hogy ez év végén megbízást kaptunk romániai kiküldetésre, a magyar nyelvatlasz-munkálatok ottani megszervezésére. Ez a mozzanat lett a megalapozója a később a határainkon kívül hosszú évek során kettesben végzett gyűjtőmunkáknak. Romániában 1955-től 1959-ig négyszer 1-1, egyszer 2 hónapra át dolgoztunk együtt, majd 1960-tól 1963-ig négyszer 1-1 hónapot töltöttünk Jugoszláviában. Csupán ez összesen 10 hónap állandó együttlét.

Folytathatnám még életünk további összekötő szálainak, szakmai és személyes kapcsolatunknak taxatív felsorolását onnan, hogy szinte egy időben léptünk a két magyar nyelvészeti folyóirat szerkesztői útjára, s dolgoztunk e minőségben is zökkenőmentes egyetértésben, s zárhatnám az arra utalással, hogy több mindenben vállvetve, lényegében azonos törekvésekkel vettünk részt tudományos és nyelvi ismeretterjesztő közéletünk különféle színterein.

Ha csak együttléteink Lőrincze Lajoshoz kapcsolódó, rá jellemző emlékezetes mozzanatainak, se szeri, se száma epizódjainak elővezetésébe kezdenék is itt bele, nemigen volna a felidőzés abbahagyható, vagy legalábbis nem bírnák azt el egy közlemény keretei. Ezért inkább arra szorítkozom, hogy személyiségének, az élet dolgaihoz való hozzáállásának, szemléletének bennem rögződött néhány jellemző vonását emeljem ki, az óhatatlanul szubjektív közelítés jegyében.

Hadd kezdjem szigorúbban szakmai dolgokkal. Művelt tudományához páratlan hivatástudattal és alázattal viszonyult, választott témáit nagy empátiával, szeretettel kezelte. Talán nem tévedek, amikor azt vélem, hogy a nyelvi dolgok iránti érzékenységét és szakmájában elmélyedt felhasználó készségét jelentékeny módon meghatározták azok az ifjúkori élmények, amelyeket szülőfaluja, Szentgál népnyelvének hagyományaiból, ízeiből merített. Ezt tanúsítja nemcsak szorosán ide vágó témáinak hosszú sora, hanem ott rejlettek az élőbeszéd akár népnyelvi, akár köznyelvi szintjét illető kutatási felfogásának, ítéleteinek egészében, és sokszorosan megjelentek szóbeli és írásbeli utalásaiban. Az élőnyelvi problematika iránti vonzalmát nyilvánvalóan csak erősítették hosszú idejű, hatalmas nyelvi anyag birtoklását elősegítő nyelvatlaszgyűjtő tapasztalatai. Mindezek mellett nagyon széleskörű volt magyar irodalmi műveltsége, beleértve a kortárs szépirodalom követését is.

Kutatói habitusának tematikus elkötelezettsége a nyelvi tények állandó figyelésének és rögzítésének igényével párosult. Együttléteink megszámlálhatatlan alkalmával tapasztaltam, hogyan kapta elő rögtön egyenesen erre a célra rendszerezett kis füzetét minden „soron kívüli”, tehát nem közvetlenül vagy témakörileg az atlasz gyűjtőfüzetébe tartozó nyelvi jelenség rögzítésére. Írásai tanúságot tesznek arról, hogy aprólékossáig menő regisztrációs hajlama milyen gondossággal, pontossággal járt együtt, hogy első látásra kibogozhatatlannak tetsző élő-

nyelvi jegyzetanyagát mily logikai rendbe szedve tudta hasznosítani. Kutatói gondossága, minden apró adatra figyelése, filológiai pontossága természetesen ugyanígy megnyilvánult az írott nyelv hagyatékának tanulmányozásában, felidézésében is; tételeinek bizonyításaként gyakran, nagy anyagismerettel nyúlt XIX. századi klasszikusainkhoz. Ugyancsak jellemző volt rá témái szakirodalmi előzményeinek lelkiismeretes számbavétele is. Jó volna, ha adattisztelő filológiai eredményeit és tudománytörténeti etikusságát minél többen követhetnék a jelen és a jövő magyar nyelvészei.

Nem ez a megfelelő alkalom Lőrincze Lajos szakmai eredményei részleteinek felidezésére. Gondolom, szűkebb működési területének szakemberei ezt ügyis megteszik. Teljesítményének egészére, illetőleg ennek tudományos szinten elismerésére vonatkozóan egy megjegyzést mégis teszek. Meggyőződésem volt és marad: életművével föltétlenül méltó lett volna az akadémiai tagságra. Elsősorban egykori minősítési rendszerünk merev szabályai, valamint kimondottan az anyanyelv tanulmányozására, benne a nyelvi értékekkel, ízléssel, használattal kapcsolatos vizsgálatoknak és azok közszíntérre vivésének a tudományos elismerésben megnyilvánuló, fokozódóan negatív megítélése voltak az őt ért méltánytalanság fő okai. De nem lehet elhallgatni, hogy volt ebben része az ő szubjektumának is, hiszen hiába biztatták, kértelték nemegyszer barátai, hogy tegyen eleget megannyi könnyítéssel feloldható formaságoknak, lelkileg talán érthetően, ám mégis a realitások figyelmen kívül hagyásával szinte makacs következetességgel elhárította ezt. Ezzel együtt nem lehet vitás, hogy Lőrincze Lajos a múlt század második felének legkiválóbb hazai nyelvészei között tartandó számon.

Az anyanyelvünk ügyében kifejtett fáradhatatlan munkásságának megbecsülésében bőven és méltán kárpótolta őt egy más jellegű, színterű értékelés: a hazai társadalomban, sőt a magyar nyelvközösségben széleskörűen kelt ismertsége, illetőleg ami ennél jóval több, elismertsége, az őt hallgató és olvasó közönség élénk rá figyelése, befogadó szeretete. Fontos kiemelni, hogy joggal támadt népszerűségét milyen szerénységgel, emberi és tudósi visszafogottsággal élte meg. Rendszeres rádiós szereplése folytán ismertsége már az ötvenes évek közepén túllépte a hazai tért. Ez a tény, tekintve romániai gyűjtőmunkánk ekkori nehézségeit (vegyük számba, hogy mi 1957 késő tavaszán [!] is már ismét kint dolgoztunk Erdélyben), különleges „népi” támogatást adott munkánkhoz. Az én ottani helyismeretem és személyes kapcsolataim munkánkban eligazító tényezőjét messze felülmúlta az ő nevének ismertsége, az ő nyelvi-nemzeti összetartozást sugalló éteri közvetítő szerepének, mondhatni nimbuszának hatóereje a magyar rádiót szorgosan hallgató erdélyi magyar értelmiség körében. Márpedig ez a falusi értelmiség volt az, amely akkori többoldalúan kényes helyzetünkben több irányban is támaszt nyújtott számunkra; az ő közvetítő szerepük tárta szélesre többek között a falu népének, adatközlőinknek akkor bizony nagyon zárt kapuit. Az ennek folyományaként minket körülvevő, némelykor különböző formákban túl is áradó érdeklődést és szeretetet csak tovább növelte az ő nemcsak rádión keresztül megismerhető mondanivalója, hanem személyesen is ható kedves, közvetlen egyénisége. De a meghitt, bensőséges környezettől sem hagyta soha kizökkentetni magát gyűjtési munkájának rendszerességéből, annak akár többszörös ismétléssel is ellenőrzött végzéséből.

Lőrincze Lajossal együtt munkálkodni akár az íróasztal mellett, akár a nyelvi gyűjtőmunka mindennapjaiban könnyű, kellemes viszonylat volt. Ezt hosszú külföldi együttléteinkkel kapcsolatban azért hangsúlyozom külön is, mert az ott-hontól távol, szokatlan, nem mindig kedvező külső körülmények között, az élet minden viszonylatában, mozzanatában, szó szerint éjjel-nappal szoros összefüggésben együtt lenni bizony eléggé embert próbáló türelmi feladat. Hogy ezt a helyzetet hosszú éveken keresztül zökkenőmentesen, az egymásra utaltság baráti viszonylatában tudtuk megoldani, az főként az ő érdeméből adódott, emberi közvetlensége, figyelme, tapintata, derűs létezésmentelése, a nehézségek közepette is magát mindig feltaláló énje s nem utolsósorban humora nagyban elősegítette.

Lajos szenvedélyes természetimádó, tájszerető ember volt. Nyelvi gyűjtőmunkánk jellegéből, céljából adódó, mindig újabb és újabb vidékeket megismerő lehetőségeinkben nagy örömet lelte, vándorlásaink sorra következő célhelyeinek várható érdekességeit már előre fontolgatta, ízlelgette. Vendéglátóinknak pihenőideinket biztosító nagyvonalúságából, ami a román és a jugoszláv Akadémiának egyformán köszönhető, volt is módunk barangolni, szemlélődni, üdülni Máramarostól az Adriáig sok gyönyörű helyen. De ezen túlmenően, mindennapi gyűjtőmunkánk végzésekor, a sorra-rendre következő falukban sem hagytuk ki soha a hely természeti környezetének megismerését. Mivel a nyelvi gyűjtésre kedvező időből általában kiesett a déli – kora délutáni szakasz, ebéd után rendszeresen elindultunk a környék terepszemléjére. Lajos fürgé lépéseit ilyenkor alig győztem követni. Ha pedig pihenőideinkben nagyobb hegyek megmászásába fogtunk – rendszerint az ő javaslatára –, mindjobban elmaradtam számomra egyre gyorsulónak tűnő tempójától. Különösen kedvelte az erdőket – bevallottan a szentgáli erdők iránti, utáni nosztalgiából –, és gyönyörűségét lelte a különféle fa- és bokorfajták keresésében. A mogyoróbokrok voltak a kedvencei, sok fajtát tudott bennük megkülönböztetni, egyébként itthoni, balatonszabadi telkét is ezekkel ültette körül, sőt nekem is hozott belőlük egy ritka példányt ajándékba, ma is szépen viruló, kedves emlékem.

Találékonyasága, játékszeretete, jó értelemben vett fifikussága páratlan volt. Az atlaszgyűjtés eléggé sokszor együtt járt poharazgatással, a házigazdák óhatatlanul egyre belelendülőbb kínálgatásával, Romániában és Jugoszláviában pedig egyaránt különösen erős pálinka fogyasztásával. Egyikünk sem kedvelte az italt, Lajos még a látványától is borzadt. Ahhoz azonban óriási rutin kellett, előrehaladottabb munkastádiumban pedig majdnem „halálmegvető” bátorság, hogy visszautasítani lehessen a fokozódó kínálgatást. Ő e „műfajban” valósággal művészi tökélyre fejlesztette a legkülönbözőbb szóbeli és kézügyességi elhárító műveleteket, s esténként, mikor szállásunkra tértünk, szinte gyerekes örömmel, huncut kuncozással körítve adta elő az aznapi kritikus helyzetekből kiváltó sikereit. Ha némelykor együttesen kerültünk ilyenféle veszélybe, valóban csak ámulni tudtam furfangos leleményeinek, amikkel az efféle eseteket meg lehetett úszni.

Játékoságának, pajkos vetélkedési hajlamának megnyilvánulásai végigkísérték közös útjainkat. Párviadalra hívott ki, hogy melyikünk tud szebb vesszőt faragni (hatalmas bicskagyűjteményéből mindig hozott magával több válogatott darabot is), hogy ki képes kövel messzebbre hajítani, hogy a tenger szélén sütké-

rező rákokat a magas sziklapartról kavicssal ki tudja hatásosabban felriasztani, és így tovább, egészen másfajta „feladatok” megoldásáig, például, hogy melyikünk képes Ceușescu Securitatéjának nemegyszer körülöttünk settenkedő embereit előbb felismerni (megjegyzendő, hogy Jugoszláviában sohasem volt okunk ilyesféle versenyre kelni).

Igazi nagy közös „számunk” azonban szabadideinket végigkísérő kártyacsatáink voltak. A nyelvatlaszosok hazai hagyományos tarokkozását kettesben már nem lehetett folytatni, két felet igénylő könnyebb, közönségesebb játékfajtákra pedig nem akartunk fanyalodni; mi volt más mit tenni, minthogy kitaláljunk valami újfélét kifejezetten a magunk ízlésére. Mondanom sem kell, hogy Lajos agyafúrt ötleteivel jócskán dúsított e dolgon. Szabadnapjainkban aztán e szórakozásunkat bőven kiélhettük, de még fáradságos gyűjtőnapjaink után is gyakran szerét ejtettük a játékos erőpróbának. Ilyenkor már szállásunkon, a kései vacsora után Lajos barátom hamiskás mosollyal, rituálissá vált mondatával állt elő: Akkor hát nem ütünk egyet? Aztán persze az „egy ütés”-ből éjfél körülíg eltartó viadal lett (egyébként mindketten rossz alvók, éjjeli baglyok voltunk). Ezt a játékos szokásunkat később – kifejezetten egykori együttléteink emlékezeteként – évente legalább egyszer, de újévkor mindig, kivétel nélkül (!) fenntartottuk, egészen Lajos betegségéig. Ezek a kedves alkalmak legfőljebb csak abban tértek el a hajdan műveltektől, hogy a játék folyamatosságát minduntalan megszakítottuk az egykori sok-sok nevezetes esemény, élmény felidézésével, amikor is közös erővel raktuk össze az idővel halványodó apró részleteket is. De sajnálom, hogy már nincs mód minderre.

Engedelmet kérek e sorok netalán olvasójától, hogy most nem szokványosan szakmai, nem föltétlenül tudományos folyóiratba illő részleteket is tartalmazó közleménnyel álltam elő. Úgy gondoltam azonban, hogy nem árt egyszer-egyszer a tudományt legfőljebb csak érintő, régen volt dolgokat is felidézni, meg hogy ez alkalommal a tudósról való emlékezetnek ilyesféle módja éppen Lőrincze Lajossal kapcsolatban talán megengedhető részemről.

Benkő Loránd

„Angyal mülék fölöttünk”

A címül választott görög-római eredetű szólásmondás értelmét Erasmus fejtette meg, magyar változatát pedig először a híres marosvásárhelyi professzor, Baranyai Decsi János vetette papírra 1598-ban. A műfaj jeles szakértője, O. Nagy Gábor magyarázata szerint „akkor szokták mondani, hogy *angyal szállt* vagy *repült el a szobában, a szobán keresztül* vagy *a ház felett*, amikor a beszélgető társaságban véletlenül mindenki éppen egyszerre hallgat el, és ezért hirtelen különös csend váltja fel az előbbi élénk társalgást” (O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Budapest, 1957. 18).

Marosvásárhely közelében, a Nyárádmentén van ez a tréfásan *Murokország*-nak nevezett (a murok tudvalevőleg Erdélyben a sárgarépa) kis tájegység, ahol megesett velem – úgy huszonöt-harminc esztendővel ezelőtt – az itt elmondandó történet. Vasárnap déli órában toppantam be a rokon házba, ahol a család éppen körülülte a terített asztalt, a háziasszony a pompás illatú húslevest tálalta, az érkeztemre támadt gyors kérdezősködést hirtelen csend váltotta fel, mert a nagyleány bekapcsolva a Kossuth Rádiót így szól: „Most Lőrincze tanár úr prédikál”.

A család a tanár úrban kedves régi ismerőst tisztelte, hiszen ő „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak gyűjtőmunkálatai rendjén testvérbátyám, Benkő Loránd társaságában a múlt század ötvenes éveiben többször is megfordult Erdélyben. A nyárádmenti Lukafalva kijelölt gyűjtőpontja volt az Atlasznak, a családból is kerültek ki adatszolgáltatók, tehát nem egészen véletlenül lettek falusfeleim a Magyar Rádió „Édes anyanyelvünk” adásainak rendszeres hallgatói.

A csendet parancsoló angyal megjelenését sajnos kellemetlenebb emlékem is megidézi. Évek múltán, ugyancsak vasárnap déli órában Budapesten a Kútvölgyi Kórházban a nagybeteg Lőrincze Lajos ágya mellett ültem, amikor a Hunyadi János nádorfehérvári győzelmére emlékeztető harangszó után hiába vártuk mindketten a közkedvelt nyelvművelő műsort. Előzetes bejelentés nélkül a szentgáli, jellegzetes kiejtésű szavak helyett valami egészen más, éterből érkező hangzatok borzolták meg dobhártyánkat. A hónapokkal korábban elkészített (hangszalagra rögzített) műsorra váró Lőrincze Lajos szeme könnybe lábadt. Nemcsak ő, de a váratlan fejleményre én is megnémultam. A kínos csendnek a betegszobába belépő osztályos orvos vetett véget. Magyarai létemben mélyen megsértve, szégyenkezve távoztam a Kútvölgyi Kórházból, és mivel másnap a Magyarok Világszövetségében kellett – Csoóri Sándor elnök felkérésére – előadást tartanom, elhatároztam, hogy megpróbálok valamiképpen vigaszt nyújtani beteg barátomnak. A „Világszövetség” című lap első évfolyama 4. számából idézem elhangzott előadásom bevezető mondatait: „A nemzet problematikus fogalom – hallok a rádióban, a magyar rádióban és olvasom nem egy tanulmányban. Márpedig nekem nem az. Kérdelem családom tagjait, kolozsvári szomszédaimat, barátaimat – nekik sem az. Alkalmasint

nem »problematicus« annak a nyárádmenti atyafinak sem, aki a Marosvásárhely és Szováta között közlekedő kicsi vonaton fülem hallatára megrója útitársát, mert »pungá«-nak nevezi a »zacskó«-t, s oktató szavait emigyen sommázza: »Hogy megpírongatná Lőrincze tanár úr, ha a beszédét hallaná!« – E kis jelenet felidézésével máris eljutottunk nemzeti létünk legerősebb kötőszövetéhez, anyanyelvünkhöz. Nyelvünk ugyanis két legtermészetesebb közösségi szerveződésünket, a családot és a nemzetet tartotta és tartja össze.”

Az előadás kéziratát elvittem a kórházba. Néma ölelés volt a jutalmam. De nem ez az utolsó jelenése az angyalnak.

Nemrégiben ismét megfordultam a Nyárádmentén. A rokonok többek között arról faggattak, hogy tudok-e valamit régi budapesti jóemberük családjáról: fiáról, leányáról. Hiányos információim után ismét csend támadt, a nagyanyává élemedett, egykor a rádiót bekapcsoló női hang így szólt: „Erősen hiányzik nekünk vasárnap délben Lőrincze tanár úr prédikációja.”

A testté lett Ige prédikátoraként él a végeken is a nagy nyelvművelő emlékezete.

Benkő Samu

Néhány emlékem Lőrincze Lajosról

A Magyar Nyelvőr szerkesztőségének megtisztelő levele alapján bátorodom nem nyelvész létemre röviden emlékezni Lőrincze Lajosra.

Az anyanyelvnek történelmünk során mindig voltak kiváló kutatói, védői, fejlesztői. Ezek sorába tartozott Lőrincze Lajos, aki a XX. század zivataros időszakában is vállalta ezt a nemes feladatot. Bár ma egyik „szakavatott” nyelvészünk szerint ő is „pincei bogárnak” számítana tevékenysége alapján. Szerencsére azok vannak többen ebben az országban, akik a magyar nyelv művelését, megőrzését fontosnak, a nemzet fennmaradásának szempontjából alapvető ügynek tartják. Érdekes: a nemzet emlékezete csak azoknak a nevét tartotta meg, akik anyanyelvünkért tettek is valamit. Ilyen ember volt Lőrincze Lajos is, akivel a Magyar Tudományos Akadémia mátraházai üdülőjében többször volt alkalmam találkozni. Hosszú, közös gyaloglásunk, sétáink során megismertem mindazokat az okokat, melyek őt nemcsak erre a pályára, de erre a hivatásra készítették. Lőrincze Lajos, bár nagyon művelt értelmiségi ember volt, megmaradt – főnévi értelemben – magyar parasztnak. Szülőhelyének, a kis falunak minden népi bölcsessége megmaradt benne, és ezeket olyan szépen tudta elmondani, mintha még ma is ott élne. Otthoni öröksége és a Pápai Református Gimnáziumban eltöltött évei tudatossá tették magyarságát. Így, amikor az egyetemre és az Eötvös Kollégiumba került, tudatosan választotta a magyar nyelvi tanulmányokat, mert már akkor tudta, érezte, hogy nemzetünk fennmaradásának ez az egyik tartóoszlopa. Olyan szépen, közérthetően tudta magyarázni és bemutatni a magyar nyelv más nyelvektől való különbözőségét és ésszerű voltát, hogy az egész országot meghódította műsoraival.

Ugyanakkor igen nagyra értékelte a másoktól hallott szép magyar beszédet. Így, amikor megtudta, hogy egy iskolába, a debreceni Református Gimnáziumba jártam Eröss Pállal, elmondta, hogy bár ritkán néz tévét, „jogerős” műsorait mindig megnézi, mert olyan szép és érthető magyar nyelven beszélő jogászt még nem hallott. Így biztosan elítélné Eröss Pál közkedvelt műsorának száműzését a magyar televízióból. Szerinte az ilyen műsorok együtt szolgálták a „jogi bikkfanyelv” érthetővé tételét, az írott, a jogon túlmutató, jószándékú segítőkészség lehetőségeinek felmutatását és a szép magyar beszéd ügyét. Többször beszélünk arról, hogy milyen szükség lenne az elemitől az egyetemig a szép, érthető beszéd oktatására. Pedig akkor még csak kezdett kialakulni a beszéd nélküli „tesztvilág”. Előre látta ennek, kétségtelen előnyei mellett, számos hátrányát. Bizonyára nem örülne napjaink közéleti szeplői magyar nyelv használatának, „beszédkép telenségének”, ő-zésének és fertelmes zagyva beszédének. Azt hiszem, hogy

Lőrincze Lajos tevékenysége nagyon sokat használt az egész nemzet magyarságtudatának felébresztésében, egy olyan korban, amikor ez nem volt politikailag dicsérendő. Ő a magyar nyelv védelmével nagyon sokat tett népünk megmaradásáért. Bízom benne, hogy több kiváló magyar nyelvész és más értelmiségi vállalják ma is – nemzeti szempontból nagyon eltorzult közéletünkben – az ő örökségét, ha úgy tetszik egyesek szerinti „magyarkodását”, amely azonban mindig példászerűen szelíd, senkit sem bántó volt.

Bertók Lóránd

„Mozgalmunk édes bátyja”¹

„Beszélni nehéz!” című rádiósorozatunk 1993. október 18-i műsorában, az első híradás friss döbbenetében szoltam először az anyanyelvünkön négy évtized óta örökdő Lőrincze Lajos elvesztéséről.

Tudományos és ismeretterjesztő munkájáról nem beszéltem ott: ez országosan ismeretes, nyitott könyvtár. Pályáink 54 évét átölelő összefonódásáról és ebben kialakult személyes kapcsolatunkról sem ejtettem szót: ennek egy része magánügy, másik része tudománytörténet. – Azt azonban mindenképpen fel kellett idéznem: mit köszönhet ügyünk, mit köszönhetnek mozgalmaink az ő személyes segítségének.

Beszélni nehéz! című könyvében Péchy Blanka leírta: hogyan vergődött a közöny és értetlenség hálójában, az ötvenes évek második felében azzal a törekvéssel, hogy alapítványt tehessen a szép magyar szó ápolására, az értő és értető magyar beszéd díjazására. Politikusok és akadémikusok sikertelen ostromlása után jutott el Lőrincze Lajoshoz, aki készséggel és sikerrel segített a gondolatot – s a felajánlott összeget – a minisztériummal elfogadtatni. És attól kezdve ott volt minden fontos lépésnél. Részt vállalt az induló Kazinczy-versenyek bíráló bizottságában; de a Beszélni nehéz! útjának egyengetésében, s még előtte, a szakmán kívül öntevékenykedő művésznőnek a nyelvészekkel való kapcsolatteremtésében is. Azt vallotta: egy ügyet szolgálunk; s minél többen és többféleképpen, annál nagyobb sikerrel.

November negyedikén a Farkasréten, a búcsúzó százak közt körvezetőink és szakköröseink soraiból is ott voltak sokan. S róla szoltak a levelek Mosonmagyaróvártól Békéscsabáig, Csurgótól Balassagyarmatig, Zalalövőtől Sátoraljaújhelyig. Nem véletlenül, hiszen ő – nyíregyházi körvezetőnk, Durucz Istvánné szavaival szólva – „az egész nemzet nyelvtanára” volt, s benne „mozgalmunk édes bátyja, patrónusa”. A tatai Bagó Istvánné is azt emelte ki: „milyen sokat segített ő beszédművelő mozgalmunk ügyének”.

S nem is csak nekünk! „Neve – írta Gulyás Istvánné Mikóházáról – még életében fogalomná vált. Minden magyarnak Tanár Ura lett, határainkon innen és túl.” Hatásának ezt a tágasságát emelte ki – mint a kisújszállási Pintér István levelében olvassuk – Bánffy György is, aki az Anyanyelvápolók Szövetségének helyi tagozatában, vendéglőadóként, meleg szavakkal emlékezett meg Lőrincze Lajos munkásságáról, külön hangsúlyozva, hogy „amit ő a külföldön élő magyarokért tett, az nemcsak kulturális, hanem politikai értelemben is tett volt”. Igazolja szavait a vajdasági Óbecséről Varnyú Ilona szakkörvezetőnk, ezzel a mondatával: „Emlékét megőrizzuk, nyelvművelő elveit megtartjuk, anyanyelvünket ápoljuk, hogy megmaradhassunk őseink földjén azoknak, amik vagyunk: magyaroknak”.

¹ Megjelent az Édes Anyanyelvünk 1994. 1. számában.

Emberi példáját is követendőnek látják sokan. Győrből Horváth Antalné így említi őt: „megértő bölcsességgel tudott nyilatkozni az övétől eltérő véleményekről is”. A szentistváni Szöcsné Antal Irén portréfilmjére utal így: „Őszintén csodáltuk egyszerűségét, a szülőföldhöz való igaz kötődését”. Podráczky Tamásné, győri óvónői szakkörünk vezetője, utolsó könyvének címével jellemzi hatását: „amit Lőrincze tanár úrtól tanultunk és továbbítottunk, attól valóban »megnő az ember szíve«”. Szimbolikus megfogalmazásával is valós értékű a karcagi Nagy Sándornénak ez a felkiáltása: „Ő is azon emberek közé tartozott, akinek nem volna szabad meghalnia”.

Nem szabad, és nem is fog. A kiskunmajsai Györffy Imrénével szólva: „Ő már állandóan jelen lesz valamennyiünk nyelvművelő munkájában”. Így tekint rá Ajkán Révészné Egri Dóra is: „egyetértünk mindazokkal, akik Péchy Blanka művésznőhöz hasonlóan továbbra is velünk levőnek tekintik; hiszen segítő kezük nyomát őrzi nyelvi kultúránknak minden fóruma, mozgalma”. A miskolci Herman Ottó Gimnázium szakkörösei az első híradást hallva elhelyezték gyászszalaggal átkötött képét a szaktanteremben. A budapesti Radnai szakközépiskolában alkalmi kiállítást rendeztek Lőrincze Lajos emlékére. A 12. számú szakmunkásképzőből így írnak: „Emlékül felidéztük a körben az Édes Anyanyelvünkől a Kórházi Jegyzetek némelyikét, és magnószalagról néhány rádióbeli jegyzetét”. A kisújszállási 625. számú szakmunkásképzőben együtt emlékeztek meg róla és Péchy Blankáról; és egyhangú döntéssel vették fel ezt a nevet: „Lőrincze Lajos Beszélni nehéz! Kör”. 1994 óta a hegyeshalmi, majd a szentgáli iskola ezt a nevet viseli: Lőrincze Lajos Általános Iskola. Igazul mondta róla a gyászszertartást végző Hegedűs Lóránt püspök: „Halála után is szól hozzánk”. Azért is persze, amire a kazincbarcikai egészségügyisek utalnak: mert műsorait megőrizte az utókornak a rádió hangarchívuma; de főleg azért, mert tanítása és szelleme beleivódott a közgondolkodásba, része immár anyanyelvszemléletünknek.

Egyetlen személyben sosem tudjuk pótolni sem Péchy Blankát, sem Lőrincze Lajost. Sokunk akarata, összefogása kell ahhoz, hogy az általuk áldozatosan képviselt ügy tovább haladjon, mindannyiunk érdekében. „Édes bátyánk” emléke – mint alapítónké is – nyelvművelésünk történetéből kitörölhetetlen; de úgy érzem: lelünkünkől is. Akkor őrizzük igazán, ha nélküle is az ő szeretetével, lelkesedésével, kitartásával igyekszünk gondozni, ápolni azt az eszközt, amelyik társadalmunk tagjait összefogja, népünket egyben tartja; s úgy köti a nagy világhoz, hogy kijelöli benne a maga sajátos helyét is.

Deme László

Az „emberközpontú” nyelvművelő

Bizonyára többen vagyunk, akik, ha egy-egy nyelvi jelenség megítélésekor leírjuk véleményünket, így gondolkodunk: Vajon mit szólna hozzá Lőrincze tanár úr? Talán nincs is olyan nyelvművelő, aki írásaiban kikerülhetné a nevét, aki ne hivatkozna munkásságára. Lőrincze Lajos most lenne 90 éves, és már 12 éve halott. Az 1945 utáni nyelvművelés meghatározó alakjának ízes kiejtése, amelyet szülőföldjéről, a dunántúli Szentgálról hozott magával, még most is él azok emlékezetében, akik a Kossuth rádióban vasárnaponként az Édes Anyanyelvünk című népszerű ötperces műsort hallgatták.

Kedves Hallgatóim! Így kezdte előadásait, amikor egy-egy aktuális nyelvi kérdéssel beszélt. Soha nem kioktató hangnemben, hanem tárgyilagosan mutatott rá a hibákra, és arra is, hogy a nyelv állandóan mozgásban van, változik. Ezért ma már másképpen kell megítélnünk bizonyos nyelvi jelenségeket, mint korábban. Több „nyelvi hibáról” kiderült ugyanis, hogy az nem is hiba, hanem inkább nyelvi babona.

„Emberközpontú nyelvművelés”-nek nevezte azt az új irányzatot, amelyet voltaképpen ő teremtett meg. Ezen a címen jelent meg 1980-ban a Gyorsuló Idő sorozatban olvasmányos kis könyve is. Lőrincze tanár úr azt vallotta, hogy „[m]eg kell tanítani a beszélők széles tömegeit arra, hogyan foglaljanak állást a nyelvben felbukkanó új jelenségekkel kapcsolatosan”. Az *emberközpontú* jelzővel a korábbi *nyelvközpontú* megjelölést váltotta fel. Szerinte a nyelvművelés nem a nyelvért, hanem az emberért van, és azért, hogy segítse a kapcsolatteremtést, a kommunikációt. Rá kell tehát mutatni azokra a hibákra, amelyek zavart okoznak a megértésben. „Ha egy szerkezet, műszer nem működik megfelelően, a hibát vagy a szerkezetben, vagy a használójában kell keresnünk” – írja.

Újra meg újra előveszem a könyvet. A címlapon a főcím alatt ez áll: **ép nyelv, ép nép**. Nézegetem a tartalomjegyzéket, szemezgetek a ki tudja hányadszor elolvasott írásokból. Szelíd hangjuk van ezeknek is, miként a rádióban elhangzott ötperces előadásoknak. Egyik fő jellemzőjük, hogy az olvasót gondolkodásra, minél jobb nyelvi megoldásra készítetik.

Szó van a könyvben az úgynevezett *nyelvtisztítás*ról is. A legtöbb ember sajnos, ma is abban látja a nyelvművelés feladatát, hogy anyanyelvünkéből rostáljunk ki minden idegen szót. Nem kevés azoknak a jó szándékú embereknek a száma, akik magyarítani akarják azokat az idegen eredetű szavakat is, amelyek már régóta meghonosodtak, közhasználatúvá váltak, és talán nincs is pontos magyar megfelelőjük. Lőrincze Lajos szerint nagy hiba mindenütt germanizmust keresni. Nem is szabad az idegen szavak vizsgálatát a nyelvművelés „alapkérdésévé” tenni. De vajon mit szólna a tanár úr ahhoz, hogy az *ABC* helyett *supermarket*be jár

a magyar vásárló, hogy az *egyetértés*, a *közmegegyezés* helyett már-már kizárólagossá vált a *konszenzus*, hogy néhány közintézményünkben a kijáratot *EXIT* jelzi, mintha idegen országban lennénk? Ezek a példák azt igazolják, hogy bizonyos idegen szavak szinte kiszorították magyar megfelelőiket, azaz a kelleténél nagyobb mértékben áramlanak be nyelvünkbe.

Lőrincze Lajos rámutat a nyelvi jelenségek helyes megítélésre, arra, „hogyan egy szó, nyelvi forma általában nem önmagában jó vagy rossz: értékét, értelmét felhasználása során, funkciójában kapja meg”. Megállapítását példákkal szemlélteti, majd összefoglalja: „...a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van, s ez utóbbi a nyelvhasználat kérdésében igen lényeges.” Úgy tűnik, erről kezdenek megfélemedezni nyelvünk mai használói. Hallgassuk csak meg politikusainkat, olvassunk el egy hivatalos rendeletet, figyeljük meg a televízió riportereinek, riportalanyainak nyelvhasználatát! A már-már érthetlenségig bonyolult kifejezések, a rengeteg idegen szó használata azt jelzi, hogy a kommunikáció, azaz a „szerkezet, műszer nem működik megfelelően”. Vagy itt van az argó meg a szleng. Bizonyos beszédhelyzetben helyük van, de a közéleti megnyilatkozásban nem ajánlatos használni őket. Mégis, talán a népszerűség látszatát keltve, a honatyák is megtűzdelik velük a mondanivalójukat. Legtöbbjük nem él azzal, hogy válasszon a lehetőségek közül. A tanár úr szerint „manapság nem annyira a nyelvünkkel, mint a nyelv használóival, az írókkal (az *író* szót elsősorban igenévnék értve), a beszélőkkel van baj: nem tudnak jól válogatni a nyelvi anyagból”. Úgy vélem, hogy a „manapság” szó a mi korunkra is joggal alkalmazhatjuk.

Mekkora úr a nyelvszokás? – olvassuk a kérdést az egyik írás címében. Lőrincze Lajossal együtt valljuk, hogy nagy úr. De nem kizárólagos. Mert ha az lenne, akkor valójában nem is lenne nyelvi hiba. Csakhogy ezt – az engedékenységgel vádolt Lőrincze Lajos – soha nem állította, és nyelvművelésünk mostani képviselői sincsenek ezen az állásponton. Igen is hibának számít mindaz, ami ellentétben áll a művelt köznyelvi szokással. Hiba tehát a feltételes mód egyes szám első személy alanyi ragozásának felcserélése a többes szám harmadik személy tárgyas ragozású alakjával: az úgynevezett „nákolás”: *várnák*, valamint a suksükölés: *a lássátok, nyissátok* (kijelentő módban) és az -e kérdőszó elmozdulása az állítmány mellől: *nem-e mennél el?* Mondjuk azt, hogy egyelőre? Nem mondhatjuk, mert a nyelvi változást nem tudjuk megjósolni.

Lőrincze Lajos így jellemzi a nyelvművelést: „Mai nyelvűvelésünk ostromozás helyett inkább tapintatosan nevelni óhajt, sértegetés és kioktatás helyett megmagyarázza a hibát: a maró gúny helyett a szelídebb iróniával él.”

Sajnos, akik a nyelvhasználat teljes liberalizmusát vallják, másképpen vélekednek. Olykor azt sütik rá a nyelvűvelőkre, hogy kirekesztők, hogy az úgynevezett „előíró” nyelvhasználat sérti azokat, akik nem a norma szerint beszélnek, írnak. Van olyan vád is a nyelvűvelés ellen, hogy az erősen kötődik az ideológiához. Például az egyik tanulmány Lőrinczének egy 1951-es nyilatkozatát hasonlítja össze az emberközpontú nyelvűvelés elvével. Ebben Lőrincze azt vallja, hogy a „terhes örökségtől, az előző korszak világnézeti háttérétől” való megszabadulás, „a társadalom és világnézet megváltozása” teszi szükségessé a nyelvűvelés-

lés megújítását, majd a 60-as években, amikor „szelídülni kezdtek a korábbi erőszakos, hegemonizáló törekvések”, ő is engedékenyebb lett. Azt is szemére veti ennek az írásnak szerzője, hogy az „emberközpontú nyelv művelés” a korabeli divatos szóhasználat szüleménye. Lőrincze Lajos ezt nem is tagadja, példái nagyon is szemléletesek, természetesen ezek az adott korra jellemzőek, amikor legalábbis szavakban, az ember került a központba.

Végül még egy jellemző megállapítás a tanulmányból: „Az emberközpontú nyelv művelés ellentmondásossága éppen abból származik, hogy az alapelvek következetes érvényesítése az lenne, ha nem lenne nyelv művelés.” Mindebből a dolgozat írója ezt a következtetést vonja le: „a nyelv művelés akkor emberközpontú, ha nincs”.

Ilyen és ehhez hasonló vádpontokkal illeti az ellentábor a nyelv művelés képviselőit. Tudjuk, hogy bár Lőrincze Lajos elismert nyelvész volt, mégsem kapta meg életében az őt megillető elismerést. Csupán kandidátusként távozott körünk-ből, holott mások, a nála fiatalabbak, akiknek jóval kevesebb volt a tudományos múltjuk, akadémikusi címet kaphattak.

A „Tanár úr” mindig meghallgatta a vele egyet nem értők véleményét, és helyeselte azt, hogy a nyelvészek között vita folyik. Emlékeztetett arra, hogy vitáztak Kazinczyék is, és éles vitájuk volt Szarvas Gáboréknak Simonyiékkal. Akkor van baj, ha ez a vita eldurvul, ha felelőtlenül megbélyegzi az egyik fél a másikat.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 175. számában Lőrincze Lajos *Hogyan vitáztunk, hogyan vitázzunk?* címmel zárja le az úgynevezett „tötő” nyelvről folyó vitát. Ebben az írásban nemcsak a szóban forgó témáról fejt ki véleményét, hanem a nyelvészek, nyelv művelők között folyó vitáról és a nyelv művelés feladatáról, módszeréről is. Ma is időszerű a következő mondat: „A gyalázkodó, gyűlölködő nyelv művelő nem lehet követendő példánk, de nem várhatunk eredményt az indulat nélküli, fáradtan, fásultan végzett nyelv művelő munkától sem.”

Az Édes Anyanyelvünk megalapításának 25. évfordulójára, 2004. október 7-én rendezett emlékülésen az egyik előadó arról beszélt, hogy az alkalmazott nyelvészetnek, ezen belül a nyelv művelésnek, valamint az elméleti nyelvészetnek és az úgynevezett társasnyelvészetnek is megvan a maga feladata. Ebben természetesen teljesen igaza van. A nyelv művelésről szólva a következőt mondta: „Meggyőződésem, hogy a nyelv művelőnek csak annyit szabad tennie, hogy felhívja a figyelmet: ez és ez a forma így honosodott meg a művelt köznyelvben, de ki kell mondani, hogy sem nem bűn, sem nem gondolkodásbeli csökevényesség vagy kommunikációs hiba a nem standard alakot használni.” Majd pedig: „te dolgozd eldönteni, mit akarsz csinálni...”

Ez a megállapítás azonban már erősen vitatható. Ha ugyanis a nyelv művelő rámutat arra, hogy melyik alak honosodott meg a művelt köznyelvben, akkor bizony nem teheti meg, hogy csak egyszerűen ráhagyja a nyelvhasználóra a választ: „te dolgozd eldönteni, mit akarsz csinálni...”. Mivel a *műveltek a műveletlen* az ellentéte, a nyelv művelőknek a műveltséget kell pártolniuk a műveletlenség ellenében. Erre az írástudók felelőssége kötelezi őket.

Végül egy személyes emlékem Lőrincze Lajosról. A Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik évi közgyűlésén véletlenül egymás mellé kerültünk (személyesen

nem ismertük egymást). Ahogy ez lenni szokott, a beszámolókat tudományos felolvasás előzte meg. Az is hozzátartozik a szokáshoz, hogy a témáról nem nyit vitát az elnök. Ezúttal azonban az egyik nyelvész – ma már nem él – mindenképpen ki akarta fejteni véleményét. A társaság elnöke, a kialakult rendre hivatkozva, természetesen nem adta meg neki a szót, mire a felszólalni kívánó megsértődve kirohant.

Lőrincze tanár úr hozzám fordult, és szelíden ennyit mondott: „Látja, kollega, újabban mindenütt van botrány!” Mindez, ha jól emlékszem, 1989-ben történt. Felidézve az eseményt, arra gondolok, hogy „ha most feltámadna, s eljönne” közzénk, mit szólna a nyelv és a nyelvművelés mai állapotához. Hogyan ítélné meg napjaink vitáit? Lehet, hogy úgy, mint azon a számomra emlékezetes közgyűlésen?

Dóra Zoltán

Mit ér a nyelv, ha magyar?

Nemrégiben Ady-verseket olvastam, köztük „Az ős Kaján”-t is. Ennek nagy költői kérdéséhez érve – „Mit ér az ember, ha magyar?” – elgondolkoztam: Mit lehetne arra felelni, ha valaki ezt kérdezné: „Mit ér a nyelv, ha magyar?”

Mindenekelőtt azt kellene válaszolni, hogy ezt a kérdést így nem lehet föltenni, mert a nyelveknek természetesen nincs afféle értékrendjük, mint például a drágaköveknek: amelyik nagyobb, súlyosabb, az az értékesebb. A pár ezer lelket számláló rokon manysi népnek a nyelve ugyanolyan híven szolgálja a maga beszélőközösségét, mint a kínai, amely egymilliárdnál jóval több földi lénynek az anyanyelve. Nem attól nagy egy nyelv, hogy sokan beszélik, noha szokás ilyen értelemben „nagy” és „kis” nyelveket emlegetni.

A nyelvnek az a szerepe a társadalomban, hogy lehetővé tegye az emberek közti gondolatcserét. És legalább ennyire fontos az is, hogy a nyelv pontosan, minél részletesebben tükröztesse a bennünket körülvevő világot és a tudatunkban lejátszódó folyamatokat. Ebből az következik, hogy akkor „nagy” (azaz fejlett) egy nyelv, ha sokat tud megragadni a rajtunk kívüli valóságból és belső énkéből.

Hogy mit értünk ezen, egy példával szemléltetem.

A *megy* igét nyilván mindenki ismeri; a jelentését így lehetne körülírni: 'lábait mozgatva előrehalad'. – Szegény, nagyon szegény lenne nyelvünk, ha erre a jelentésre csak ez az egy elkoptatott igénk lenne. De nem ebben a sajnálható állapotban vagyunk, mert rendelkezésünkre áll: a *ballag*, *cammog*, *sétál*, *sétafikál*; van *fut*, *szalad*, *rohan*; lehet *andalogni* meg *ténferegni* is; és van még sok más rokon értelmű igénk, amelyek a járásnak mind más-más mozzanatait villantják fel. Nyelvünk az árnyalt, pontos kifejezőmód lehetőségeinek tekintetében az igen gazdag nyelvek közé tartozik.

A másik szempont, amelynek alapján a nyelvek fejlettségét meg szokták ítélni, az az illető nyelvnek alkalmassága, felkészültsége a tudományok művelésére. Ezt nekünk a nyelvújítással és az utána következő gondos nyelvkarbantartó munkával sikerült elérni.

A 20. század végi évtizedek gyors tudományos, technikai és társadalmi változásainak anyanyelvünkön való tükröztetésére nem voltunk felkészülve. Ennek a jele volt (és jele még ma is) a sok angol és európai keverék jövevényszó megjelenése mind a szaktudományok nyelvében, mind pedig a közhasználatban.

Elveszítettük-e ezek miatt a maga nyelvén szólni tudó nemzet rangját?

Sok jel, vagyis sok-sok belső alkotású új szó mutat arra, hogy nem. Bizonyítékul idézek néhányat Kiss Gábor és Pusztai Ferenc 1997-es gyűjtéséből: *árnyékgazdaság, bankkártya, bevásárlóközpont, buckasielés, csillagpontos rendszer, feltőkésítés, génszobrász, honlap, internetezés, kihangosítás, lobbierdek, magán-nyugdíjpénztár, metrórendőrség, mobilozás* stb.

Mit ér hát a nyelv, ha magyar?

Az élő nyelv mozgását figyelve, a tudatos fejlesztés cselekedeteit ismerve meggyőződésem, hogy semmivel sem kevesebbet a többinél.

Fábián Pál

Lőrincze Lajos és a humor

1. Bár 1958-tól, a Nyelvtudományi Intézetbe kerülésemtől kezdve egészen haláláig testközelből ismertem Lőrincze Lajost – mindvégig ugyanazon az osztályon dolgoztunk, naponta találkoztunk, többnyire együtt ebédeltünk –, most, hogy egy Lőrincze humoráról szóló cikkel szeretnék születésének 90. évfordulóján adózni emlékének, mégsem csak a magam emlékezetére támaszkodtam, hanem több nálam idősebb kollégámnak is nekiszegeztem a kérdést: milyennek ítélik Lőrinczének a humorhoz való viszonyát? Szerette- és értékelte-e a humort Lőrincze Lajos? A válasz egyértelműen igen volt, sőt akadt, aki így felelt: kérdezhet ilyet egyáltalán az, aki közelebbről is ismerte jeles nyelvűvelő társunkat?

Mondanom sem kell, már eleve ilyen válaszokat vártam. Ezt a „biztonsági”-nak szánt kérdést csupán azért tettem fel, mert tudtam, hogy az intézetben már annak megalakulása, 1950 óta rendszeresek voltak a különféle eseményekhez kapcsolódó, például farsangi összejövetelek, közös ünneplések, s ezeket nemegyszer még az intézeti kollégák által összeállított és előadott színes műsor is gazdagította. (Néhány ilyen rendezvény még odakerülésem után is volt, s azokon már én is jelen voltam.) Nos, általános volt az a vélemény, hogy Lőrincze ezeken a közös összejöveteleken szinte mindig részt vett, s mókás történetek egész sorával szórakoztatta a jelenlevőket. Hasonlóképpen a társaság lelke volt a különféle baráti, családi összejöveteleken is. Történeteinek egy-egy emlékezetes csattanóján mindmáig jól derülnek azok, akik ezeket a valamivel fiatalabb, de már szintén „öregecskedő” kolléga kérésére felidézik magukban. Példákat csak azért nem említetek, mert épp a legidőtállóbbak – legalábbis az én nemzedékem normái szerint – nemigen tűrik a nyomdafestéket.

2. A kapott válaszoktól, valamint három és fél évtized alatt szerzett saját tapasztalataimtól megerősítve tehát bátran állíthatom: Lőrincze Lajosnak, noha ez írásaiból, cikkeiből csak a figyelmét tudatosan erre irányító ember számára derül ki, valósággal lételeme volt a humor. Ő nem úgy volt humoros, mint azok, akik bevágnak, megtanulnak seregnyi viccet, s a társaságban, alig várván a megfelelő alkalmat, azokat sütögetik el. Lőrincze nem vicceket mesélt. Előfordult ugyan ez is, de nem ez volt jellemző rá. Többnyire nem kitalált, hanem valódi történeteket mondott el; olyanokat, amelyek vele vagy barátaival, ismerőseivel estek meg. Még a saját rovására is szívesen humorizált. Azt hiszem, jó példa erre az a kedves kis történet, amelyről *Hazamegyek a falumba* című, *Önéletrajzi elmélkedések a nyelvhasználatról* alcímű, ízes-míves önvallomásából szerezhetünk tudomást (Újhold évkönyv 1991/1). Abból idézek.

„Ma már például alig-alig tudom megérteni, miért okozott gondot a mohácsi vészről szóló olvasmánynak az a befejező mondata, hogy *János fővételének napja a nemzet fővételének napja is lett*. Jóval később is úgy emlékeztem vissza

erre a mondatra (tehát őrizgettem!), mint amit újra meg újra végig kell gondolnom. Persze: a *fő* csak *fej* formájában élt az én tudatomban. Keresztelő János lefejezéséről, *fővétele*ről sem tudtam. Nekem a *fővétele* azt jelentette, hogy valakit *fővesznek*, azaz fölvesznek. A „nemzet fővétele” így sokszorosan talányos volt számomra. (Ez a „fővétele” azóta is fel-felbukkan életemben. Amikor például 1970. december 6-án, Miklós napját ünnepeelve, Szőke Pista barátunk belerajzolta képmemet Kovalovszky Miklós emlékkönyvébe, így dátumoztam az eseményt: Lajos *fővétele* napján; amikor *fővettek* ebbe a társaságba...)”

3. Lőrinczében a nyelvi játékos hajlam már gyermekkorában benne volt. Nádor Tamásnak a vele készített, *Ex libris Lőrincze Lajos* című interjújában így vall erről: „Könnyen megtanultam írni, s rájöttem máris: énnekem mindig olvasnom kell. S olyan olvasási düh vett erőt rajtam, hogy ha megláttam valamit – bármi betűt –, azt azonnal végigbongésztam előlről hátra, aztán hátulról visszafelé. FÉR-FISZABÓ – állt valamelyik cégtáblán, s mi jókat derültünk azon, hogy ez fordítva: óbabsírféf. Az pedig, hogy molati cnevdek né za évakatálam pienk reniartak – valójában egy kávéreklám szövege volt. »Katrainer Kneip maláatakává az én kedvenc italom« – mondotta az eredeti szöveg. De mennyivel kedvesebben, tréfásabban hangzott, ha ezt visszájára fordítva elhadarhattuk! Jó nyelvpörgető gyakorlat volt, mondom ma már, de akkor csak azt éreztem, hogy játéknak pompás.” E visszafelé olvasási lázról nekem Karinthy Frigyesnek, a nyelvi társasjátékok felkent papjának *Szavak* című remek esszéje jut eszembe, főleg ez a pár sor: „Bevallom neked is, ifjú hívő, aki a villamoson, miközben tiszteletteljes pillantásod elárulja, mire gondolsz: arra gondolsz, hogy én most biztosan halhatatlan remekművek alapját építem magamban, vagy verset komponálok – nos hát, bevallom neked, hogy az elsiető cégtáblákat nézem, és mindegyiken elolvasom a feliratot, de fordítva, hogy mi jön ki belőle. És százszor rájöttem már, hogy »takaré« az visszafelé »kéra«-kat, ami pontosan »kirak«-nak hangzik. És örült örömöm volt, mikor hetekig való visszafeléolvasás után ilyen felfedezésekre bukkantam, hogy »szerda« az visszafelé »adresz« és »szeretni«, az visszafelé »interes«-z, és »kelet« az visszafelé »telek«, és »ingovány«, az »nyávogni«; ki sem mondhatom, mennyire irigyeltem költőtársamat, Babits Mihályt, aki rájött, hogy »erőszakos« az visszafelé »sok a szőre«, és »római fővezér«, az »rézevő fia, Mór«.

4. A népi humor is mindig közel állt Lőrinczéhez. Több vele készített interjújában, több írásában is foglalkozik vele. Nagyon szerette a népi találós kérdéseket. A *Nyelvünk és Kultúránk* című időszakos folyóirat 17. számában, 1974-ben *Nyelvészet a Cinca-parton* című, varázslatos cikkében így emlékezik vissza rájuk: „– *Ennyihány* birkának hány lába van? – hangzott a nehéz kérdés. Ez bizony megfejtethetetlen volt számomra, mert az *egynéhány* (a mi nyelvjárásunkban *ennyihány*) az lehet három is, meg nyolc-kilenc is. Hogy tudhatnám akkor, hogy mennyivel kell szoroznom az egy birka négy lábát? De aztán kiderült a turpisság. Ezt meg így kell érteni: *ennyi hány* birkának, azaz *enni hány* (dob, vet, enni ad). Aki pedig enni ad a birkának, annak *két lába van*. Az írásképp itt is elárulná, miről is van szó. Hasonló jellegű beugratós kérdés volt az is, hogy: ha valaki *kedden szapul*, *mikor mos*? (A *szapulás* a kenderfonalból készült ruhák mosás előtti kifőzése volt.) A gyanútlan ember (én is az voltam!) próbálgatta eltalálni, *mikor mos* az, aki ked-

den szapul. Szerdán? Csütörtökön? De egyik választ sem fogadták el. A végén kiderült, hogy a helyes válasz: a *mosófazék*. Mert ezt a kérdést meg így kellett érteni: ha valaki kedden szapul, *mi kormos*? A mosófazék kormos, mert a tűz a kátlanban közvetlenül éri az oldalát. (Tehát nem mindegy, hogy hol választjuk el a szavakat, s mely részeit fűzzük egybe. Más és más lesz a jelentése.)

De menjünk tovább! Ősz felé, kendernyűvéskor mindig feltette valaki a kérdést: na gyerek, láttál-e már *kenderből tornyot*? Másodszor már tudtam rá válaszolni, mégpedig azt, hogy: igen, most is látok, kettőt is. Ott van a református templom tornya, meg a katolikus templom tornya. Látom őket, innen a *kenderből*. De először bizony képtelenségnek tartottam a *kenderből való tornyot*, kenderből épített tornyot. Mert én így értettem, a csalafinta kérdező meg amúgy. Pontosan így fogalmazhattuk volna: a *kenderből* szó lehet eredethatározó is, de lehet *honnan?* kérdésre felelő helyhatározó is.

Hasonló módon vág kétfelé az a tréfás kérdés is, amelyet kezdő libapásztor koromban kaptam: Tudnál-e egy ludat *három felé* hajtani? Minthogy egyetlen ludat csak egyfelé lehet hajtani, azt válaszoltam, hogy nem tudok. De bizony lehet, mondták. Itt az egy lúd, ott van három, hajtsd arra, azok felé, akkor *három felé* hajtod.”

5. Ebben a bizonyára sokunk szívének oly kedves emlékszámban nincs mód arra, hogy a *Magyar Nyelvőrt* kerek négy évtizeden át szerkesztő és irányító, annak „fazont adó” Lőrincze Lajosnak a humorhoz való viszonyát legalább nagy vonásokban bemutassam, de ha az eddig elmondottakon túl semmi másra nem is, egy mozzanatra mégis utalnom kell; arra, hogy ő maga is milyen nagy értéknek tekintette, milyen sokra becsülte a mások, főleg a jeles írók műveiben felcsillanó vagy éppen sziporkázó humort. Jó húsz évvel ezelőtt a rádió számára közösen készítettünk egy csaknem egyórás műsort *A nyelvi humorról – derűsen és komolyan* címmel, s felváltva, egymásnak adva fel a labdát olvastuk fel, színészek közreműködését is igénybe véve. Ebből az összeállításból, amely tudomásom szerint sehol sem jelent meg nyomtatásban, idézek tőle egy ilyen tárgyú, tehát a jeles írók, költők humorát bemutató és méltató részletet, mégpedig olyat, amelyben történetesen az érintettek neve a nyelvi játéknak, a nyelvi humornak a tárgya.

„Arany János családi nevének közzszoí értelme Arany és Petőfi levelezésében gyakran válik élcelődés tárgyává. Azt írja egyszer Petőfi Aranyra: »Te aranyok Aranya! Azt akartam oda fölírni, hogy hány próbás arany, de nem tudom, hányadik próbás a legjobb!« Egy másik levelében így szólítja meg barátját: kedves *aranyom*, Barát János.

Valószínűleg Arany János is saját családi neve közzszoí értelmére, az aranyércre gondol, mikor tréfásan így búcsúzik egyik levelében Tompatól: Őlel *érczhű* barátod, Arany János. Egy másik levele méginkább mutatja ezt: »Drága Miskám! Azért nevezlek szokásom ellenére drágának, mert oly ritkán mutatod magad, mintha legalábbis *arany* volnál.«

Nagyon valószínű, hogy amikor Laci fiát egy *aranyos*-nak nevezi a *húsz aranyos*, azaz húsz aranyat nyert Toldival szemben, szintén családnévük jelentésére gondol. Ezt írja Petőfinék: »Laczi nevelkedik, mint egy Toldi Miklós, erőben és vadságban, s aligha életre valóbb Toldi nem lesz ez egy aranyos, mint a másik, a 20 aranyos.«”

És még egy apró – ezúttal már nem a nevek játékán alapuló – részlet, amelyben Lőrincze a nyelvész Kosztolányinak humorát és szójátékkészességét villantja fel egy remekbe szabott példa erejéig. Az említett rádió-előadásban ezt írja róla:

„A szó eredeti és átvitt jelentésének egymásra vetítésével fricskázza meg a jelentéktelen író társat, akinek jelentős tette volt, hogy élete alkonyán kivált az egyik irodalmi társaságból. Ezt írja: »Ekkor az újságok mind ekképpen emlékeztek meg róla: – N., az irodalmi társaságból kiváló író... Így lett belőle *kiváló író*. Ez volt a pályabére.«”

S ha már a legutóbbi példában éppen Kosztolányiról, nyelvünk egyik legnagyobb – s a nyelvi játékosság és humor iránt szintén igen fogékony – művészeről esett szó, hadd illesszem ennek a Lőrincze Lajos humoráról szóló, de magára az emberre, a tudós nyelv művelőre s a jó barátira is emlékező kis írásnak a végére azt a Kosztolányitól származó szép idézetet, amelyet akkori rádióadásunk végére is odaillesztettünk, s amely ide is nagyon jól illik. Ezt írta Kosztolányi:

„A francia hidegen kifaragott márványkorlátok közt lépeget, síkos parketten. A német épít és komponál. A mi nyelvünk azonban határtalan és szabad, korlátlan terület, ahol alkotni, játszani és táncolni lehet. Mindenki a képére formálhatja.

Gyönyörű tornája, játéklabdája a hívő gyermekeknek és a zseniknek.”

Grétsy László

Lőrincze Lajos tanár úr emlékére

Annak idején – az iskolák államosítása (1948) után – a körösladányi Általános iskolában Nagy Ilona tanítónőnek köszönhetjük sokan, hogy szép magyar nyelvünk helyesen írásának alapvető elemeire megtanított bennünket. Ráadásul utána a Magyar Rádióból figyelemmel kísérhettük a 90 éve született Lőrincze Lajos (1915–1993) tanár úr útmutatásait is (*Édes Anyanyelvünk*). Azóta is ezek biztossága alapján élünk, dolgozunk és hálás köszönetet mondunk érte. Ugyanis magyarságunk része, hogy magyarul beszélünk, és hogy helyesen beszélünk magyarul! Aggódásom az oka annak, hogy most a következő kérdésekkel kapcsolatban az alábbi sorokat leírom.

Befolyása következtében nagy a média írástudóinak felelőssége. Tevékenységemben, gyógyszerészként és egyetemi tanárként, József Attila etikai parancsa – a „*dolgozni csak pontosan, szépen szabad*” elve – vezérelt. 1956-ban hangzott el Örkény István tapasztalata, a *hazudtak éjjel-nappal, hazudtak minden hullámhosszon*. Az olvasó azt hinné, hogy mai társadalmunkban mindez a múlté.

Az olvasó esetenként felületességet és csúsztatást, netán szándékosságot vagy igénytelenséget kénytelen feltételezni; ő ugyanis tudja – nem kell ellenőriznie, mert tudja – hogy a 4 több, mint a 3, ettől kezdve fenntartásai vannak azokkal a hírekkel szemben is, amelyek ellenőrzésére egyébként nincs lehetősége (pl. szak-képzettsége).

A másik a médiában terjesztett pongyolaság. Mert mit jelent a *legoptimálisabb* és a *legideálisabb*? S mit a *kihangsúlyozom*, amikor általában a *hangsúlyozom* is elég lenne. Mi értelme a *de ennek ellenére* kétszeres ellentétnek? Mit fejez ki az *a egyetem* és a *oktató* kitétel? A *miatt* és *végett* névutó helytelen használata. Gyakori a terjengős fogalmazás és a töltelékiszavak alkalmazása. Miért szükséges az idegen szavak indokolatlan halmozása? (A szerző netán így kívánja kompenzálni dolgozata egyébként szerény szakmai színvonalát.)

Az *én* személyes névmás használata a mindennapi életben természetesen rendben van. Más a helyzet azonban, ha a nyilatkozó művész, politikus vagy egyetemi oktató, és nyomtatott oldalanként háromszor írja, hogy *én*; és ez nem csupán nem szép...

Ismét más: lakáshirdetésekből gyakori a terület nagyságának jelzése m² helyett „nm”-ben, ami egyébként a nanométer rövidítése. Mi ez, ha nem pongyolaság?

A számos ok között bizonyára a számítógépes szövegszerkesztés szintén reális magyarázat lehet (nevezetesen az, hogy „a szavakat éppen ott választják el, ahol sikerül”, és nem ott, ahol kell). Erre hivatkozni azonban nincs mentség, mert ez is csupán igénytelenség. Persze, lehet, hogy egyszerűen csak a médiszakemberek „tö-

meges gyártása” az oka. Felvetődik a kérdés, hogy a média szereplői az ilyen nyelvtani alapelemeket miért képtelenek elsajátítani. Ez oly teljesíthetetlen kérés lenne?

Esetleg nem egészen véletlen az anyanyelvi és képernyőbizottság célja, hogy megrostálják a műsorvezetőket (feltételezem, hogy e törekvés objektív). A nézők mindennapi tapasztalata, hogy olyan műsorvezetők láthatók a tévéadásokban és hallhatók a rádióban, akiknek a magyar nyelvismerete igen hiányos (ennek ellenére állítólag elég szép fizetést kapnak). Nyilván az sem felemelő, ha a riport alanya hadar, raccsol vagy éppen pösze, ám a műsorvezetőnek mégis csak más besorolásba kellene tartoznia! A televízióban természetesen fontos a jó megjelenés is, de mindez nem kompenzálja – és főleg nem menti – az előbbieket!

Írásommal kiállni kívántam a magyar nyelv védelme mellett, egyúttal tisztelni akartam az *Édes Anyanyelvünk* sorozat szerzőjének emléke előtt.

Kata Mihály

A régi magyar orvosi nyelv és a nyelvjárások

A tudatos nyelvújítás a XVIII. század hetvenes éveitől, a felvilágosodás kezdeteitől (Bessenyei fellépésétől) vált mozgalommá, s a reformkorban lépett akadémiai szakaszába. Megalakult a Magyar Tudós Társaság, s megalakulásától fogva magára vállalta a szaknyelvek magyarosításának a feladatát. A Magyar Tudós Társaság eredeti és fő céljának ugyanis a tudományok magyar nyelven való megszólaltatását tekintette, s tüzetes programot dolgozott ki a szakszótárak szerkesztésére. Nagy dolog volt ez annak idején, hiszen Magyarországon az egyetemeken is németül vagy latinul tartották az előadásokat. Bugát Pál volt az első, aki 1825-től magyarul kezdte oktatni az orvostudományt (Fábián 1993b: 599).

A nyelvújítás és Bugát Pál működése is nagy jelentőségű volt az orvosi szaknyelv fejlődése szempontjából. Az új szavak alkotói minden eszközt felhasználtak az idegen szavak pótlására, így forgalomba hoztak nyelvjárási szavakat is, például *gurdély* 'bélfodor', *hulla*, *renyhe*, *sejt*, *pete* (a *pete* a Péter személynév becéző változata volt; vö. például: *elmegey a Péterkéje*; Bárczi 1963: 298–9), *góc* (Fábián 1993a: 44).

A tájszavak orvosi szakszóként való alkalmazása azonban már sokkal korábban, a XVII. század elején megkezdődött, amikor megindult a nyelvünkkel való tudatos törődés.

Az úttörés érdeme Szenczi Molnár Alberté, aki nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását. Magyarosító törekvései során gyakran használt tájszót, elsősorban erdélyi tájszót. Néhány példa latin–magyar szótárából (1604): Pubértas. *Kimohozot ifiusag*; Ságax. *Fityeßő* ElesBaglo mint az Eb; Delírium. *Főnek meghüülása, Bolyokázás*; Somnoléntus. *Szunnyata* 'aluszé-kony'; Foetus. Terhes, *Tőlgyllő*; Lusciosus. *Vaklyás*, az ki az gyertyánál nem jól lat; Abolus. *Vemheczke*, kinek még esztendőjelentő foga nem nőt stb.

A XVII. század közepén Erdélyben egy nyelvművelő mozgalomféle kezdett kibontakozni, ennek legkiemelkedőbb alakja Geleji Katona István, erdélyi református püspök volt. Geleji sok szót alkotott, orvosi jellegű szava azonban kevés, de ezek között is akad tájnyelvi eredetű, például: *sashudik* 'ellankad', *fonyorodott* 'fonnyadt, ráncos' és *kobolgyázás* 'szédelgés' (vö. Simai 1908: 14).

A XVII. században a legnagyobb nyelvújító, a szaktudományi nyelvek első kiművelője Apáczai Csere János volt, avval, hogy a Magyar encyklopédiában (1653) és a Magyar logicatskában (1634) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni. Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat.

Enciklopédiájának orvosi részét főként Regius alapján írta meg, s mint a mű bevezetőjében panaszolta, olykor nehézséget jelentett számára az újonnan alkotandó elnevezések „feltalálása”. Orvosi szavai közül több tájnyelvi eredetű (vö. Benkő

1975: 394 is), például: *buz* 'comb', *fikarty* 'rost', *fuallás* 'szél', *gőmböcz* 'gyomor', *gyakdos* 'szúr', *hurutás* 'köhögés', *ki mohozás* 'a szeméremszőrzet kinövése', *zabarlódás* 'torkosság', *zákány* 'üledék', *lúkkóg* 'lűktet'.

Mint a példák mutatják: már a XVII. század eleje óta használtak tájszavakat orvosi szakszóként, s a felsoroltak csupán töredékét képezik azoknak a színes tájnyelvi kifejezéseknek, melyek hol szerves részévé váltak az orvosi szakszókincsnek, hol csupán rövid ideig voltak általános használatúak, mint például az *ebag*, *farkashályog*, *halhólyag*, *has sikulása* 'hasmenés', *ímpók* betegségszavak.

SZAKIRODALOM

- Bárczi 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Budapest.
 Benkő 1975. Apáczai Csere János és a magyar nyelv. MNy. LXXI, 385–97.
 Fábián 1993a. Nyelvújítás és nyelvfejlesztés. In. uő (szerk.): Nyelvművelés. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Fábián 1993b. Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege. Nyr. 117: 595–9.
 Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. MNy. IV, 12–9, 108–14.

Keszler Borbála

Lőrincze Lajos és a nyelvjáráskutatás

1. Lőrincze Lajost a széles nagyközönség nyelvművelőként, a magyar nyelv tudós tanáráként ismerte és szerette. Miként az Új magyar életrajzi lexikon írja róla: „A m. nyelvművelés kiemelkedő személyisége. A nyelvművelés mellett névtud. és nyelvjáráskutatással, valamint a mai m. nyelv vizsgálatával foglalkozott” (in Markó László 2002: 313). Valóban: munkásságának nagy részét nyelvművelőként, nyelvi ismeretterjesztőként, a magyar nyelv bűváráként és ügyének évtizedeken át első számú népszerűsítőjeként, közéleti szereplőjeként végezte. Pályája elején azonban nyelvjáráskutatással és névtannal foglalkozott, mégpedig nagy kedvvel és eredményesen. Rá emlékezve nyelvjáráskutató tevékenységéről szöveg rőviden. Abból az általánosan ismert tényből indulok ki, hogy nemcsak Rómába vezet sok út, hanem a nyelvészethez is. Lőrincze példája azt mutatja, hogy az egyik út a nyelvjárásokon, a nyelvjárásokkal való megismerkedésen keresztül vezet. Mind ezt tőle vett idézetekkel igazolom. Az idézésnek másik oka az, hogy szeretném így is, erről a kevésbé ismert oldaláról közelítve közelebb hozni, megidézni őt.

2. A Magyar Nyelvatlasz-Bizottság 1942-ben Bárczi Gézárt bízta meg a magyar nyelvatlasz-munkálatok megszervezésével (l. Bárczi 1947: V). Bárczi Lőrinczét munkatársai közé vette, s a bakonyalji próbagyűjtéseket bízta rá. Lőrincze a gyűjtést 1943 januárjában végezte el szülőfalujában, Szentgálon, valamint a környező településeken: Ajka, Tósok, Bódé, Padrag, Csékút, Halimba, Pusztamiske, Deveser, Somlóvásárhely, Borszörcsök, Oroszi és Noszlop (Lőrincze, in Bárczi 1947: III. Bakonyalji részlet). S bár a próbagyűjtések anyaga ezen év nyarán már nyomdakész állapotban volt (Bárczi i. m. IX), a közzététel a háborús idők miatt 1947-re tolódtott. 1975-ös visszaemlékezésében ezt mondta: „a két pápai éven kívül én mindig ugyanazon a helyen voltam, mert a Néptudományi Intézet jórészt azonos volt a Magyarságtudományi Intézettel [...] ebből alakult a Nyelvtudományi Munkaközösség, majd a Nyelvtudományi Intézet, még az íróasztalom is nagyon sokáig azonos volt, és hát a feladatköröm szintén [...]. Nyelvjáráskutatással, személynevekkel is foglalkoztam [...] azután a *Nyelvatlasz*, a *Magyar Nyelvatlasz* anyaggyűjtésében és szervezésében vettem részt. Nagyon fontos éveknak tartom azokat, amelyeket a Nyelvatlasz munkálataival töltöttem el. Nem hiszem, hogy van még egy vagy lesz még egy generáció, amelyik annyira jól ismeri majd a magyar nyelvjárásokat, mint mi, akik ebben a munkában részt vettünk, hiszen ahol magyarul beszélnek, majdnem mindenhol megfordultunk” (in Bolla 1994: 4). Igen. Lőrincze gyűjtött a szomszédos országokban is: romániai és jugoszláviai kutatópontokon Benkő Loránddal, Ausztriában és a Szovjetunióban pedig Imre Samuval (Bárczi, in Deme és Imre 1975: 46). Lőrincze tehát annak a kutatógárdának volt kezdettől fogva a munkatársa, amely – néhány taggal bővülve – véghezvitte nagy tettet a magyar nyelvjárások atlaszának létrehozásával (Bárczi 1975: 26–7, 32–3,

38). Bárczi történeti visszatekintésében megírta, hogy a szóföldrajzi gyűjtés gondozására és megindítására Lőrincze Lajos és Kálmán Béla önként vállalkozott (1975: 33). Lőrincze javasolta (sajnos hiába), hogy „a mindig szaporodó és lassanként az ország egész területét behálózó felvételek alapján egy nyelvjárási olvasókönyvet szerkesszünk” (Bárczi 1975: 38). Lőrincze igen aktív gyűjtő volt: 76 magyarországi, 22 romániai, 12 jugoszláviai, 4-4 ausztriai és szovjetunióbeli településen, azaz összesen 118 kutatóponton végezte el a gyűjtést (l. Balogh Lajos összeállítását in Bárczi 1975: 263–302). Rengeteg tapasztalatra tett szert, természetes tehát, hogy ő kapta azt a feladatot, hogy megírja az atlaszos anyaggyűjtésről szóló összefoglaló tanulmányt (megjelent önálló kötetben is, l. a bibliográfiában). Benkő Loránddal együtt szerkesztette az első magyar nyelvjárási bibliográfiát 1951-ben (Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817–1949), s ezzel fontos nyelvjárástani tájékoztató forrást bocsátottak az érdeklődők rendelkezésére.

Lőrincze utolsó könyve, amelyet halála előtt még kézbe vehetett, életéről, munkásságáról szóló tanulmányoknak, írásoknak a gyűjteménye, visszapillantó összegzés: *Megnől az ember szíve* (1993). A könyv mottója Illyés Gyulától vett néhány sor, amely híven kifejezi Lőrincze mindenkor vállalt lokálpatriotizmusát: „Hű nevelőim, dunántúli dombok, ti úgy karoltok, hogy nem korlátoztok, nem fogtok rabul, amikor öleltek, ti úgy öleltek, hogy éig emeltek” (1993: 2). Ebből a kötetből veszek néhány idézetet. 1. *Arról, mit jelenthet az, ha az ember nyelvjárási formában kapja anyanyelvét*: „Az én »anyanyelvem« nem az anyám nyelve volt, hanem azé, akivel a legtöbbet voltam, aki felnevelt: a nagymamámé. [...] S ez a nagymamám nyelve teljesen megfelelt nekem, nekünk. [...] kezdetben a hamisítatlan szentgáli nyelvjárást tanultam meg, s ennek soha kárát nem láttam. Sőt, igen sok örömem, még azt is mondhatnám, hasznom volt belőle. Sok szép, ízes bölcs szólást, közmondást tanultam meg: gazdagodott ember- és világismeretem, gondolatvilágom. Sokat segített ez a »hazai« nyelv későbbi tudományos munkám során is, hiszen készen kaptam a magyar nyelvnek egy érdekes, színes változatát” (10). – 2. *Arról, hogy a nyelvész nem születik, hanem lesz*: „Nyelvész én nem úgy lettem, hogy egyszer csak megvilágosodott: márpedig csak az lehetek [...] Inkább a sorsom hozta úgy: olyan helyen születtem, hogy már második gimnazista koromban szentgáli dialektusban készíthettem el egyik iskolai írásbelimet. Első egyetemi szemináriumim dolgozatomat Laziczius Gyulának írtam a szentgáli tájszavakról. Emlékszem tanárom mosolyára: »De jó földszagú példái vannak!« – dicsérte meg, amit nem magamnak, hanem földijeimnek köszönhetek. Szakdolgozatomat Pais Dezső kezébe adtam – ennek témáját úgyszintén Szentgál kínálta: a helynevekről jegyeztem föl tapasztalataimat, feltételezéseimet. Akkor már láttam: a leghelyesebb, ha ebbe az irányba megyek, hiszen itt otthon vagyok” (36). – 3. *Arról, mit jelent a nyelvnek, a nyelvhasználatnak közvetlen megfigyeléseken alapuló vizsgálata*: „Életemnek az a tíz-tizenöt éve, amelyet nyelvjáráskutatással, vagy azzal is töltöttem el, igen kedves és gazdag idő volt. [...] Számomra a legnagyobb élmény az volt, hogy közvetlenül ismertem meg a magyar nyelvjárásokat. Nem az irodalomból, nem Horger munkáiból vagy másnak a munkáiból, hanem én magam hallottam” (137). – 4. *Arról, mit jelent az adatközlőkkel való kutatói kapcsolat*: „nemcsak a nyelvvel, tájakkal, hanem az emberekkel is közelebbi kap-

csolatba kerültem nyelvataszgyűjtő útjaim során. Három évtized távolából se tudnám pontosabban megfogalmazni, summázni ezeknek a nyelvvel, tájjal, emberrel való találkozásoknak a lényegét, emberi értékét, mint ahogy egy kedves bukovinai fiatal (akkor fiatal) gazdaember mondta, mikor utazásaimról beszélgettünk: Szép dolog, jó dolog sokfelé járni, szép vidékeket látni, emberekkel találkozni [...] *Megnől az ember szíve!*” (175). – 5. Arról, hogy egy nyelvataszgyűjtő-visszaemlékezés is lehet fontos kordokumentum: Lőrincze így idézte föl a Benkő Loránddal közösen végzett erdélyi, zágoni atlaszgyűjtés néhány emlékét: „A tanácsház előtt hatalmas tömeg volt, lányok, asszonyok magyaros öltözetben, férfiak sötét ruhában. S a tanácsház homlokán a *magyar zászlót* csapkodta a szél. Az ünnepi fogadtatás – nekünk szólt. Mint később kiderült: jövetelünk hírére valakik valahonnan előkerítettek egy eldugott magyar zászlót, kitűzték, s tulajdonképpen a tanács tudta nélkül megszervezték fogadtatásunkat [...] Kérdőívem kitöltése során Kiss Manyi színésznő egyik rokonához [...] is eljutottam. Felelgetett a kérdésekre, de csak vissza-visszatért ahhoz, hogy – levették a zászlót a tanácsházáról! A zászlónkat. Pedig az elnök idevaló ember [...] Próbáltam magyarázni, kimagyarázni a dolgot: mi nem vagyunk állami, hivatalos delegáció [...] Összehúzott szemekkel nézett rám: *ugye érti maga, hogy én mit beszélek?! – Értem. De ugye maga is érti, hogy én mit beszélek?* Nézett rám, nézett, aztán a kezét nyújtotta, s bólogatott: *értem, értem [...]* Hogy a község vezetősége hogyan magyarázta meg a történeteket, nem tudom. Engem hazautazásunk után hivatalába invitált [...] az Akadémia első osztályának akkori elnöke. – Mit csináltok ti Erdélyben? Furcsa jelentéseket kapunk rólatok...” (1991: 418–9).

3. 1993. október 11-én halt meg Lőrincze, s 12-én a Kossuth rádió reggeli adásában játszották le azt az interjút, amely vele betegágyán, a kórházban készült. Ennek befejező sorai következnek: „Ha visszanézek életemre, azt mondom, hogy nincs semmi, amit megbántam volna. Ezt belém nevelte a pápai iskola, meg a szentgáli is. Jó magyar embernek lenni, szeretni kell ezt a földet, ezt a népet, ezt a hazát, azt a nyelvet. Igyekeztem a hitemhez hű maradni, a felfogásomhoz, és ettől nem tudott eltéríteni semmi sem. Ez az, ami megnyugtató számomra. Ami valamikor kedves volt nekem, és amiről meg voltam győződve, hogy helyes, azt tulajdonképpen végig meg tudtam tartani, és valóban az a tanulság, hogy hit és meggyőződés nélkül nem lehet semmit se igazán elvégezni” (1993: 230).

IRODALOM

- Bárczi Géza (szerk.) 1947. *Mutatvány a Magyar Nyelvatasz próbagyűjtéseiből*. Budapest, Magyar Nyelvataszbizottság.
- Bárczi Géza (szerk.) 1955. *A Magyar Nyelvatasz munkamódszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 2004. Moldvában, a múlt század közepén. (Adalék a magyar nyelvatasz történetéhez). In: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 221. szám. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 11–21.
- Bolla Kálmán (sorozatszerkesztő) 1994. *Lőrincze Lajos (1915–1993)*. A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások 33. Budapest, ELTE Fonetikai Tanszék).

- Deme László és Imre Samu (szerk.) 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kovalovszky Miklós 1994. Egy élet summája. *Magyar Nyelvőr* 7–13.
- Lőrincze Lajos 1955. A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. In: Bárczi Géza (szerk.): *A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 113–83. Megjelent külön kötetben a MNyTK. 90. számaként 1955-ben.
- Lőrincze Lajos 1975. Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László és Imre Samu 167–203.
- Lőrincze Lajos 1989. *Bilingvézés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéből*. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár.
- Lőrincze Lajos 1991. Zágon felé. In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE. 415–9.
- Lőrincze Lajos 1993. *Megnől az ember szíve. Barátok – emlékek – találkozások*. Veszprém, Új horizont.
- Markó László (főszerkesztő) 2002. *Új magyar életrajzi lexikon*. Budapest, 2002. IV.

Kiss Jenő

Az e-műszaki nyelv

Dr. Lőrincze Lajos 90. születésnapja tiszteletére

Ma már nem lepődünk meg, ha az *e* betűt szinte tetszőleges szó és/vagy kifejezés előtt feltűnni látjuk. Az *e* ebben az esetben – az általánosan elfogadott nézet szerint – az *elektronikus* jelzőt jelenti. Erről a jelzőről azonban mértékadó forrás megállapítja, hogy azt helyettesíteni kell(ene) a *villamos* szóval (Molnos 2001). Ugyancsak ezt az előtagot kell(ene) használni az *elektromos* jelző helyett. Mindannyian érezzük, hogy nem mindegy, hogy *Elektromos Művekről* vagy *Elektronikus Művekről* beszélünk.

Napjaink új keletű fogalmai közül is hozhatunk példát. Az e-hulladék kérdésköre 2005 augusztusában került be a köztudatba. Nyelvérzékünk itt azt sugallja, hogy az *e-hulladékon*, egyik lehetséges, tehát *elektromos* kibontásának megfelelően, például egy régi hűtőszekrényt értsünk. A másik értelmezés szerint az *e-hulladék elektronikus hulladékot* jelent, például egy régi, kiselejtezett személyi számítógépet. Nem kell különösebb műszaki előképzettséggel rendelkezni ahhoz, hogy az ember érezze, itt bizony jelentősen eltérő természetű dolgok keveredéséről van szó; más dolog újrahasznosítani egy hűtőszekrényt, mint egy személyi számítógépet. Felmerül tehát az a kérdés, hogy hogyan is különböztessük meg az *elektromos* és az *elektronikus* tartalmakat, ha azokat a *villamos* kifejezéssel helyettesítenénk. Nehézi a helyzetet az, hogy szakmailag sem egyértelmű a két fogalmi kör elválasztása; itt most – jobb híján – fogadjuk el azt a definíciót, hogy az *elektromos* inkább az erőátvitelhez, az *elektronikus* inkább az információátvitelhez társítható.

Tovább bonyolítja a különféle *e* előtaggal rendelkező szavak – általában „e-valami” – értelmezését, hogy valójában jelentős részük inkább a távközléshez, idegen eredetű kifejezést használva: a telekommunikációhoz kötődik. Így tehát a korábban használt szavak közül felidézhetjük a legkorábbi: a telegramot, valamint a későbbi telefont, a telexet, a telefaxot de a televíziót is. Így az *e-kereskedelem* helyett (Talyigás 2004) beszélhetnénk *tele-kereskedelemről* is. Ezt tulajdonképpen indokolja az is, hogy az e-kereskedelemben résztvevő üzletfelek általában igen távol is lehetnek egymástól, amit a jog a „távollévők szerződéskötése” néven nevesít, megemlítve egy sor specifikumot.

Az *e* előtag ma már politikai dokumentumok része is, gondoljunk csak a Lisszaboni megállapodás 2010-re kitűzött céljaira (Mojzes 2005).

A nyelv – többek között – egy folytonosan változó közeg és eszköz, amely leképezi – más egyebekkel együtt – az azt beszélők lehetőségeit, érzelmeit, gondolkodásmódját. Nem lehet véletlen, hogy a magyar Nobel-díjasok gondolkodásában, szakmai teljesítményében szerepet játszott az elemi és középiskolai magyar nyelvű képzés, természetesen kiegészítve ógörög, latin, német, francia, angol idegen nyelvű oktatással azt. A magyar nyelv ugyanis már akkor olyan fejlettségi stádiumban volt, hogy képes volt leképezni azokat a fogalmakat, amelyek az akkori fizikai világgép-

ben megjelentek. Ennek bizonyítására elegendő hivatkozni Albert Einstein egyik rövid dolgozatára, amely egy neves tudományos folyóiratban jelent meg 1905-ben a speciális relativitáselmélet megalapozásáról. Ennek a dolgozatnak igen hamar jelentős hazai, magyar nyelvű visszhangja támadt még a napisajtóban is (Gazda 2005).

Ezek alapján is egyetértünk azzal, hogy a magyar nyelv roppant korszerű, árnyalt közlésre képes, nem romló, hanem folyamatosan fejlődő nyelv (Bihari 1997). A jelen helyzetben azonban új típusú veszély leselkedik nyelvünkre. Nézzük ennek történelmi előzményeit. A német mesterek betelepődése és betelepítése Kárpát-medencei történelmünk során folyamatosan zajlott. Hozták magukkal ismereteiket, eszközeiket, no és családjukat. Nézzük ezek közül most csak eszközeiket, így a templomépítő kőművesek *vinklijét*, *fandliját*, a kovácsok és lakatosok *sublerét*. Fontos eszközök voltak és maradtak ezek, de használatuk csak egy szűk közösségre korlátozódott. Ők használták a szakkifejezéseket is.

Alapvetően más a helyzet az infokommunikációs technológiák eszközeivel. (Jellemző, hogy a helyesírás-ellenőrző program az *infokommunikáció* kifejezést nem ismeri, szép hullámos piros vonallal húzza alá...). Fontos és kíváncsú lenne, hogy ezeket az eszközöket a lehető legszélesebb körben, valamennyi tevékenységben alkalmazzuk, még akkor is, ha hatékonyságnövelő szerepükről vita folyik (Mojzes 2003). Használják ezt az eszközt magasan képzett szakmai profik, alig képzett, esetenként magát az eszközt is csak kényszerűségből használó alkalmazók: gyerekek, felnőttek, nálunk sajnos nem jellemzően nyugdíjasok. Mindenkinél nevének kell neveznie valahogy az eszköz részeit (*hardver*-, *szoftverelemek*), a jelenségeket, így például egy hibajelenséget. Értelmeznie kell a számítógép üzeneteit, állapotjelentéseit. Ezért igen fontos, hogy – igény esetén – ehhez magyarul is hozzájuthassanak. A dolog megköveteli egyrészt a megfelelő magyar kifejezések meglétét, másrészt azok szakszerű alkalmazását. Nem az adott szoftver, gépkönyv, használati utasítás fordításáról van tehát szó, hanem az adott tartalmat kell a magyar gondolkodásmódnak, törvényi háttérnek, fogalmi körnek, szabványoknak, szokványoknak megfelelően visszaadni.

Az itt említett szabványok ügye érdekes kérdéseket vet fel az Európai Unióhoz való csatlakozásunk kapcsán. Ismeretes, hogy ez azzal is jár, hogy el kell fogadnunk az európai szabványokat (EN), s azokat a magyar szabványrendszerbe (MSZ) kell illeszteniünk. Ehhez azonban le kell(ene) fordítanunk azokat magyarra. Ehhez magasan képzett, az idegen nyelvet és anyanyelvét magas szinten beszélő, a szakma csínját-bínját ismerő szakemberekre lenne szükség. Nos, az ilyenek általában szakmaszeretettel fordulnak, amennyit győznek, megfizetésükre esély sincs. Tudjuk pedig, hogy minél hamarabb hozzájut egy fejlesztő egy szabványhoz, annál kevesebb tévútra kényszerül, tehát fejlesztési tevékenysége annál versenyképesebb lesz.

Még jelentősebb a szabadalmak szerepe a nyelv művelésében. Mind a szabványok, mind a szabadalmak közérdekű adatnak tekintendők, ezeknek a megismerése az Alkotmánybíróság eddigi joggyakorlata alapján érinti a jogbiztonságra (Alkotmány 2 § (1) bek.), a vállalkozás jogára és a gazdasági verseny szabadságára (Alkotmány 2 § (1) bek.), valamint a diszkrimináció tilalmára (Alkotmány 70/A § (1) bek.) vonatkozó alkotmányos követeléseket (Gödölle 2005). A szabadalmi do-

kumentáció nyelve a magyar, ami összhangban van a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény 18. § (2) bekezdésével, amely szerint „a jogszabályokat a magyar nyelv szabályainak megfelelően, világosan és közérthetően kell megszövegezni”.

Meggyőződésünk az, hogy mind a szabadalmak, mind a szabványok magyar nyelvű megfogalmazása és/vagy magyar nyelvre való átültetése kikényszeríti a legkorszerűbb fogalmak magyar nyelvű leképezését, esetenként a szóalkotást is. E tevékenységben meghatározó szerepet játszik az a szakmai és civil közösség, mely az adott területet a legjobban ismeri, és aktívan műveli. Rájuk kell bízni, hogy megfelelő nyelvész-szakmai felügyelet és támogatás mellett megalkossák azokat a változatokat, amelyeket mind a szakma, mind a köznyelv elfogad. Jó példa erre az *e-mail* „magyarítása”, miszerint az lehet: *emil*, *drótposta*, *villámposta*. Nem vagyunk biztosak azonban abban, hogy ezek közül kerül ki az a szó, amellyel illetik ezt az elektronikus levelezési szolgáltatást, mondjuk a következő évtizedben. Ellenpélda is van, a *web-page* kifejezésre igen hamar – számomra nem ismert alkotó, nyelv művelő által – megalkották a *honlap* kifejezést, s ma ezt mindenki közmegegyezéssel használja. Nem gondoljuk tehát, hogy a francia példát követve rendeletileg kellene megtiltani az *e-mail* kifejezés használatát, s helyette mesterséges szavakat kellene alkotni (Hírek 2003). Itt véleményünk szerint az adott területet jól ismerő civil szférának van szerepe. Sok ilyen szerep vár még az e körben (e-körben?) tevékenykedőkre...

Ők tehetnek egyébként is sokat azért, hogy mindaz a sok érték, amely az „e-valamikben” most „elektronikus-valamiként” van értelmezve, olyanná alakuljon, ahol az *e* előtag ’emberit’ fog jelenteni, azaz mindez „emberi valamivé” alakuljon át, szolgálva az egész társadalmat, betemetve a digitális szakadékot (Mojzes 2004).

SZAKIRODALOM

- Molnos Angéla 2001. *Magyarító könyvecske*. Negyedik, bővített kiadás. Debrecen, Lélektani Szaknyelv Megújításáért közhasznú alapítvány.
- Talyigás Judit–Mojzes Imre 2004. *Az új gazdaság útikönyve: az elektronikus kereskedelem*. Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2004.
- Mojzes Imre 2005. Mi lesz 2010-ben? A Hírközlési Érdekegyeztető Tanács 2005 novemberében rendezett konferenciájának anyagai. *E-világ* c. folyóirat, megjelenés alatt.
- Gazda István 2005.
- Bihari László 1997. <http://dragon.unideb.hu/~tkis/mhirl10.htm>
- Mojzes Imre–Zsarnay Judit–Farkas B. Zoltán 2003. Az infokommunikációs technológiák hatása a termelékenységre. In: *Proc. of 8th (centenaral) Conference of the John von Neumann Computer Society*, 15–17 October 2003., pp. 101–19.
- Gödölle István 2005. Kiegészítő megjegyzések dr. Vörös Imre tanulmányához. <http://www.hpo.hu/hivatalrol/testuletek/mszt/kiegeszito>.
- Hírek 2003. <http://www.e-nyelv.hu/cgi-bin/hirek/cikk.pl?cikk=1126>
- Mojzes Imre (szerk.) 2004. *Az infokommunikációs technikák és az ember*. Műegyetemi Kiadó.

Mojzes Imre

A Lőrincze Lajos vezette Anyanyelvi Konferencia a rendszerváltozás éveiben

1989-ben rendszerváltoztatás felé közeledett Magyarország – és az egész közép-európai és keleti diktatúrávilág.

Érzékelték, tudták, sőt művelték ezt az Anyanyelvi Konferencia mozgalom legjobbjai is, akik 1970-től kezdve egyfolytában a magyar nemzet jelentős részeit nyomorító diktatúrákkal igyekeztek szembeszegülni – néha több, néha kevesebb sikerrel – a függetlenség, a szabadság, a nyitottság, az emberi, a nyelvi, a kulturális jogok helyreállítása, érvényesítése érdekében.

1990. augusztus 1-jén Göncz Árpád, akit 3-án iktattak be köztársasági elnöki tisztségébe, ezt a reformtevékenységet így méltányolta a konferencia védnökségi ülését megnyitó beszédében: „Évtizedeken át komoly ellenzékkel szemben komoly értékeket hozott létre és őrzött meg ez a mozgalom. Az Anyanyelvi Konferencia a legjobb eszközt választotta a magyarság összefogására, azt, ami identitásának alapja: a nyelvet, így e mozgalom bizonyos mértékig modellértékű. Nemzetközi magyar lobb, amelynek célja a magyar nyelv és identitás megmentése. Mint társadalmi szerv, a most születő demokráciákban sokkal nagyobb lehetőségei vannak, nagyobb mozgástere van, mint az állami szervezeteknek. Ezért is tulajdonítok fokozott jelentőséget az Anyanyelvi Konferencia önszerveződésének és organikus fejlődésének, megőrzésének és megújulásának.”

Lőrincze Lajos, az Anyanyelvi Konferencia mozgalmának 1970-es debreceni és budapesti megalakulása óta vezetője, majd élete végéig elnöke, e szavakkal zárta be a VI. Anyanyelvi Konferenciát Kecskeméten, 1989 augusztusa elején: „Ezekben a napokban felelősen, a jövőre tekintve, a jelen és jövő lehetőségeivel élő, élni akaró vita, beszélgetés, tanácskozás, munka folyt itt. A tanácskozás hangjára, hangvételére vonatkozólag azt lehet mondani, hogy őszinte volt. Mindenki kertelés nélkül elmondta, elmondhatta a véleményét.” Majd nyelvészhez illően így értékelte a konferencia eredményét: „Az elszámolás, amelyre mi összejöttünk, nem alakult ki felszámolássá, még kevésbé leszámolássá, aminek a hangulata ugyan egy kissé benne volt a levegőben. Ez a munka, amely most elkezdődik, nyilvánvalóan meg fogja újítani, fel fogja frissíteni tevékenységünket; új gondolatokat, új témákat, új feladatköröket hoz a munkánkba. Amennyiben szükséges, a szervezeti formát is megváltoztatja, és remélhetőleg gazdagítani fogja kapcsolatrendszerünket [...], hogy minél több emberrel, intézménnyel tudjunk együttműködni ebben a munkában, idehaza egymással, aztán mi is és a kintiek, ugyanakkor a kintiek egymás között is.”

1989-ben Kecskeméten az Anyanyelvi Konferencia záró szándéknyilatkozata kimondta: autonóm, demokratikus, nemzetközi magyar mozgalomként kívánja folytatni munkáját magyarországi, de a szomszédos országokban kisebbségben és a nyugaton élő magyarokat egyaránt képviselő választmánnyal. A mozgalom

megújulásának kidolgozására felkért 25 tagú nemzetközi bizottság 1990. július 31-ig kidolgozott javaslatait az Anyanyelvi Konferencia védnöksége augusztus 1-jén határozatban elfogadta.

Az 1990. augusztus 1-jei, Lőrincze Lajos vezette védnökségi ülésről röviddel utána készített tudósításom néhány részlete jól illusztrálja azt, amit Lőrincze Lajos egy évvel korábban „a jövő lehetőségeivel élni akaró” új feladatkörök, új szervezeti formák, új kapcsolatrendszerek megtervezéseként jelzett. (A teljes tudósítás az 1990. decemberi *Nyelvünk és Kultúránkban* jelent meg.)

A kisebbségi magyarság támogatása

Az Anyanyelvi Konferencia Védnöksége augusztus 1-jén nyilatkozatot adott ki, amelyben hűszéves munkálkodásának egyik létfontosságú és eddig „ahogy lehet” módon végzett – de tavalyig a diktatúrák által korlátozott – részét cenzitúl egyik fő munkaterületként jelölte ki:

„A megváltozott közép- és kelet-európai helyzet lehetővé és szükségessé teszi, hogy az anyanyelvi mozgalom eddig végzett munkája mellett a jövőben fokozottabban és határozottabban támogassa a szomszédos országokban kisebbségi helyzetben élő magyarság anyanyelvi kultúrájának és nemzeti tudatának megtartását és fejlesztését. Ezeket a nemzeti feladatokat elsősorban pedagógiai és kulturális, valamint tájékoztatási és érdekvédelmi tevékenysége által végzi el. Ebben a munkájában nagymértékben támaszkodik a Magyarországon és bárhol másutt élő magyarságra, és kéri ennek még szélesebb körű és hatékonyabb közreműködését.”

„Az egyetemes magyarság iránt érzett felelőssége és szolidaritása alapján az Anyanyelvi Konferencia kész támogatni és segíteni a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem helyreállítását és a komáromi magyar főiskola megalapítását. Felhívással fordul a világ magyarságához, hogy nyújtson gyakorlati segítséget e két létfontosságú magyar intézmény létrejöttéhez.”

A mozgalom ugyanakkor továbbra is folytatja, fejleszti a nyugati szóránymagarság körében és érdekében végzett eddigi munkáját, és az egyetemes magyarság nemzeti szolidaritása alapján igyekszik szervezni a magyar–magyar kapcsolatokat.

A nyilatkozatot a konferencia elnöke, Lőrincze Lajos, valamint három társelnöke: Gál Sándor (Kassa), Nagy Károly (Edison, NJ USA) és Pomogáts Béla (Budapest) írták alá.

Szakmai tevékenység

Az Anyanyelvi Konferencia a jövőben a következő, eddig is működő, illetőleg új bizottságok révén munkálkodik: pedagógiai, tankönyv-, felsőoktatási és tudományos, irodalmi, történelmi, honismereti és hagyományörző, művészeti (képzőművészet, folklór, zene, tánc stb.), egyházi, jogvédelmi bizottság. E bizottságok tevékenységi körébe tartozik az időszaki tanácskozások (anyanyelvi konferenciák stb.), az oktató-nyaraló gyermek- és ifjúsági táborok, a pedagógus-továbbképző tan-

folyamok megrendezése, tankönyvek kiadása és támogatása, forrásmunkák és szak-előadók küldésének, diákok cseréjének szervezése, a *Nyelvünk és Kultúránk* című folyóirat megjelenítése, valamint a folyamatos tájékoztatás és érdekvédelem.

Összmagyarságot képviselő választmány

Átalakul az Anyanyelvi Konferencia szervezeti felépítése, hogy ezentúl demokratikusan működhessen. Az új szervezet vázlata a következő:

„Az Anyanyelvi Konferencia autonóm, demokratikus, pártoktól független, nemzetközi magyar mozgalom, amely a Magyarországon kívül kisebbségi helyzetben és szórványban élő magyarok anyanyelvi és kulturális oktatását és művelődését támogatja, magyar nemzeti tudatának megtartását és fejlesztését segíti. A mozgalom munkájában rész vehetnek a világ magyarságának szervezetei, intézményei, egyházai, egyesületei, fórumai és személyiségei, illetve bárki, aki elfogadja és támogatja az Anyanyelvi Konferencia céljait.”

„A mozgalom időszakonként (legalább négyévenként) nyilvános konferenciát rendez.”

„Két konferencia között az anyanyelvi mozgalom tevékenységét az Anyanyelvi Konferencia választmánya irányítja. A 60 tagú választmány egyharmad-egyharmad-egyharmad arányban képviseli a hazai, a szomszédos országokban, illetve a nyugati szórványokban élő magyarságot...”

Új tankönyv, forrásmunkák kisebbségi tanároknak

A közelmúltban jelent meg az Anyanyelvi Konferencia legújabb tankönyve *Aranyhíd* címmel. A 240 oldalas, képes, kottás, magyar nyelvű és szöveggyűjtemény (szerkesztő: Szende Aladár) olyan 8–12 éves gyermekek számára készült, akik a magyar nyelvet nem vagy alig ismerik, azért, mert más nyelvi környezetben élnek.

Határozatot hozott a védnökség arról is, hogy könyvkiadóktól adománykönyveket kér, és azokat ajándékként eljuttatja a Magyarországgal szomszédos országok magyar tanárainak, hogy ők a tényeknek megfelelő dokumentumokat, forrásanyagokat használhassanak oktatói munkájukhoz addig is, amíg az ottani új tankönyvek elkészülnek.

Tudományos felmérés, diákcseré

A Magyarországgal szomszédos országok kisebbségi magyarságának demográfiai, művelődési és egyéb adatai legalább hozzávetőlegesen ismertek. A nyugati országokban élő magyarság különböző csoportjairól kevés felmérés készült eddig, jelenlegi adataik jórészt ismeretlenek. Ezért az Anyanyelvi Konferencia védnöksége elhatározta, hogy tudományos felmérést készített a nyugati országok-

ban élő magyarság körében a magyar nyelv és kultúra oktatásának jelenlegi adatairól, adottságairól, helyzetéről, szükségleteiről és terveiről.

Egyre szélesebb körű tapasztalat az, hogy magyar családok szívesen látnak vendégül egy-egy 14–16 éves, másik országban élő magyar tanulót egy iskolai évre vagy félévre. Ez idő alatt a vendég tanuló a vendéglátó család országának iskolájába jár, annak kultúrájával ismerkedik, nyelvtudását fejleszti. Az Anyanyelvi Konferencia védnöksége vállalta, hogy időnként közreadja a vendéglátást vállaló családok és a vendéglátást kérő tanulók nevét és címét, hogy ők egymással közvetlen kapcsolatot létesíthessenek.

* * *

Hogy a Lőrincze Lajossal még együtt kialakított tervekből mit sikerült, sikerül megvalósítania az anyanyelvi mozgalomnak, arra egy-egy példaként szolgálhat az is, hogy a IX. Anyanyelvi Konferencia színhelye 2000 augusztusában a Bolyai-liceum volt Marosvásárhelyen. „A nemzet jövőjéhez kívánunk hozzájárulni. Ez a felelősségünk” – mondotta ott Sütő András, megnyitóbeszédében. A X. Anyanyelvi Konferencia házigazdája pedig a révkomáromi Selye János Egyetem volt, 2005-ben.

Nagy Károly

A magyarítás motivációi és nehézségei

A magyarítás több évszázada jelen van a magyar nyelv, illetve a nyelvművelés történetében. Az egyéni és közösségi indíttatású efféle törekvések szórva-nyosan először a középkorban jelentkeztek, majd a nyelvújítás korában erősödtek fel, köszönhetően a különböző pályázatoknak is. Így előfordult, hogy egy-egy idegen szóra több magyar megfelelő született, s egy „győzött”, például: **lokomotív** – *mozdony, gőzszekér, mozgony, gőzműköny, gőzkocsi* stb., vagy egy sem, például: **prímás** (‘néhány országban a legmagasabb rangú katolikus püspök’, más jelentése a cigányprímás) – *áldornok, paperceg, első, szűzör, honvédszentör, védlör, védör, gyámör, üdvnök, papnagy, hitnagy, honérsek, földorász, földörész* stb.

Viszonylag jelentősnek mondható a 20. század első felében lezajlott sportnyelvújítás. Óriási sikerekről azonban nem lehet beszámolni, ez viszont nem jelenti azt, hogy fölösleges vagy szükségtelen volna ez a tevékenység. Annak ellenére vállalandó, hogy időnként a magyarításra javaslatot tevő személy esetleg gúny vagy ironia tárgyává válhat. Sokak számára ismertek azok a példák is, amelyeket az ortológusok alkottak a neológusok nevetségessé tételére: *nyaktekerészeti mellfekvenc – nyakkendő, távpöfögészeti tovalöködönc – gőzmozdony, kipkadoszáti lábnyomatékos hanglétrány – zongora, nyögészeti körguggolda – árnyékszék.*

A **snowboard** kifejezésre a következő változatok születtek egy nemrég lezajlott magyarítási pályázat eredményeképpen, s természetesen akadnak köztük sikertelenek, netán nevetségesek, a szándék mégsem ítélendő el: *hódeszka, csúszdeszka, csuszika, egynyomú, egytalpi, guggolósdi, hegykeléc, hósarú, hótíprász, talpancs, úti lapu; traffipax – sebességrendör; pizza – lángostészta, lepénytorta; karate – tenyérvívás; hot-dog – vífli (kifliben virsli), bundás; grépfrút – citrancs; hamburger – húmle (húsos zsemle); reluxa – görredőny, sötétítőlemez.*

Időnként a magyarítást maguk a mindennapi nyelvhasználók tüntetik fel fölöslegesnek. 2003-ban Keresd a magyart! címmel magyarító pályázatot hirdett meg a Magyar Hírlap. A magyarítást közlő cikkekhez a lap honlapján bárki hozzászólhatott. Íme néhány vélemény a *laptop* *lapgép*re, valamint a *notebook* *noteszgép*re történő magyarításáról: „En a tárgyak nevein nem is problémáznék. Miért ne lehetne egy tárgyat azon a néven nevezni, mint ahogy az első darabot elnevezték, és amivel a fogyasztóhoz került? Persze a kiejtést azért csak helyesen és tisztán engedném elterjedni. Tehát ne törjük magunkat néhány tárgy névadásán!” „És a *lapgép*et hogy ejtsem ki? Ugyanis a *laptop* kiejtése ‘leptop’. Tehát a *lapgép* az »lepgép«? Mert akkor ott vagyunk, ahol a part szakad. Valamint ha valaki azt mondja, *noteszgép*, nekem eszembe jut egy kezdetleges masina, ami képes jegyzeteket tárolni. A *notebook* ennél talán egy kissé többet tud...”

A magyarításra a legnagyobb szükség a szaknyelvben van. Egyrészt azért, mert a nyelv szókincsének a bővülése a peremszókészletben indul el, s fontossá-

gánál illetve gyakoriságánál fogva aztán bekerülhet az alapszókincsbe. Másrészt pedig Kiss Jenő gondolatait idézve: „A magyar nyelvű tudományosság fenntartása a magyar nyelvközösség versenyképességének az egyik feltétele. A más nyelveken megfogalmazódó új ismereteket úgy célszerű tehát közvetíteni, hogy minél többen és minél gyorsabban birtokba vehessék őket. Ezt pedig az anyanyelvvel érhetjük el legelőbb. Ezért van szükség a tudományok magyar nyelvének fejlesztésére. A nyelvek nem kihálnak, hanem elhagyják őket. Az anyanyelvhez való kiegyensúlyozott, pozitív viszony tehát nyelvmegtartó erő. A kisebbségben élő emberek érzik, tudják ezt leginkább” (Magyar Nemzet 2004. dec. 11., 34. o.)

A Mondjuk magyarul! mozgalom célja a magyar szakmai nyelvben a közérthető, világos és szabatos kifejezőmód alkalmazásának a támogatása. Mérnökök, orvosok a tagjai, tervük: a jogszabályokból az idegenszerűségek kiszűrése, a szabványok, szakkiadványok, oktatási anyagok vizsgálata, javaslattevés az egyes szakterületek szókincsének a magyarítására – nyelvészekkel együtt.

Az egyetemi hallgatónak sem mindegy, milyen nyelvű a szakszó. Értsük meg, amit a különböző szakmák értői a szélesebb nyilvánosság előtt közölni akarnak. Nehéz felfogni azt a mondatot, amelyben 3-4 vadonatúj szó van, s esetleg a lábjegyzetben olvasható az értelmezése.

Hanthy Kinga újságíró szerint az idegen szavak és kifejezések miatt egyre kiszolgáltatottabbá válunk. Angolul levelezik velünk az e-mail szolgáltató, angol-amerikai szavakat kell kimondanunk, ha szendvicset rendelünk, vagy egy terméket kérünk, és kinevetnek, ha rosszul ejtjük a szót. Jogunk volna tiltakozni (üzletben, moziban, étteremben), ehelyett tűrünk, és úgy tűnik, túrik a multik hatalmát a nyelvészek is.

Grétsy László hangsúlyozza, hogy ebbe csak a reklámtörvény szintjén szólhat bele a nyelvész. A multinacionális cégekre azonban ez nem vonatkozik. Őket védi a nemzetközi szabadalmi jog, a franchise-ra hivatkoznak – erre sincs magyar szavunk –, s nem változtatnak az ismert és védett márkaneveken és reklámszövegeken. A kisebb üzletek – amelyekre vonatkozik a törvény – kevésbé vannak jelen reklámjaikkal. Mi lesz a nemzeti nyelvekkel az egyesült Európában? Vajon bekövetkezik-e és mikor az angol dominanciájú kétnyelvűség? A tudományos életben már érezhető. Minden nem angol anyanyelvű hátrányban van, s az érvényesülni vágyó fiatalok akár nyelvet váltanak. Ennek első lépése az angol nyelvű felsőoktatás (Magyar Nemzet 2005. jan. 8., 33. o.).

Kiknek a feladata a modern nyelvújítás, a magyarítás? Semmiképpen nem a nyelvészeké. Egy nyelvész nem érthet minden szakmához, tudományághoz, így nem is tud szakmai szempontból megfelelő magyar szavakat kitalálni. Neki az a feladata, hogy megállapítsa, a javasolt szó beleillik-e a magyar nyelv rendszerébe.

Mindenesetre beszámolhatunk sikerekről is. Százezer oldal európai uniós dokumentum magyarra fordításának az eredményeképpen készült el *Az Európai Unió hivatalos kifejezéstartára – angol–magyar–francia–német nyelven* a Magyar Köztársaság Igazságügyi Minisztériumának Fordításkoordináló Egysége által összeállított adatbázisból. Szükségessé vált, hiszen hazánk csatlakozásával a magyar is az EU hivatalos és munkanyelve lett. 1997-ben kezdődött a négy nyelvű munka, ami CD-n is beszerezhető. A hivatalos terminológia mellett megtalálhatók az euró-

zsargon (eurospeak) elemei is. Fordítók, lektorok, jogászok, nyelvészek munkáját dicséri, 23 ezer szót tartalmaz. Megadja az adatbázis a kifejezés szakterületét (pénzügyi szöveggörnyezetben például másként fordítandó egy szó, mint a mezőgazdaságban.)

A magyar nyelv jogilag egyenlő ugyan a többi uniós nyelvvel, valójában azonban nem. A vezető nyelveknek az angol, a francia és a német számít. Ez ismét azt bizonyítja, hogy a világnyelvek aktív ismerete az elszigetelt, kisebb nyelvi közösségek számára a túlélés egyik feltétele. (Vásárolni idegen nyelvi ismeretek nélkül lehet, de eladni nem.) Az Európai Tanács határozata értelmében 2001 a nyelvek éve volt. Fölmérést végeztek. A megkérdezettek 68%-a válaszolt igennel arra, hogy az EU bővítése veszélyeztet-e a saját nyelvét. Még a németek és a franciák is! A legpesszimistábbak a finnek és a görögök voltak. A magyar nyelvvel kapcsolatos vélelmezett veszélyek a következők: a magyar nyelv bizonyos nyelvhasználati területekről szorul vissza; túlzott mennyiségben árasztják el az angol szavak a magyar nyelvhasználatot. Természetesen nyelvhalálról beszélni a magyar nyelv esetében döreség volna. Ez a veszély csak a kritikusan alacsony létszámú, nem standardizált nyelvű és önálló állam nélküli közösségeket fenyegeti. Egyes vélemények szerint a középkori bibliafordítók végeztek olyan munkát, mint amilyen ma az uniós fordítókra vár (Kiss 2004: 26–40).

Grétsy László Hangsúlyeltolódások a nyelvművelésben címmel fejtette ki véleményét a 25 év az anyanyelv szolgálatában című kötetben. A magyar nyelv felértékelődött azzal, hogy az EU hivatalos nyelve lett. Ugyanakkor a sokak által túlzottnak érzett idegen hatás még tovább fog fokozódni. Napjainkban az első számú érintkezési nyelv az angol. Más szóval globális lingua franca. Egyébként az EU-ba történő belépésünk is egy új fejezetet nyit a magyar nyelvművelés történetében, határpont, amely a nyelvművelés feladatainak a módosítását teszi szükségessé. Így például: szervesebben bele kell, hogy tartozzék a határainkon kívüli magyarság nyelvhasználatának a problematikájá. Nagyobb figyelmet kell fordítanunk a magyar nyelv múltjára, hagyományaira. Bodor Pál szerint a nemzeti léleknek a nyelv a teste. Igen fontos a szakmai nyelvek fejlesztése, hiszen a tudományok fejlődési üteme többszöröse a száz vagy akár a húsz évvel ezelőttinek. Aino Piehl EU-nyelvművelő nyilatkozata szerint a finnek hathatós intézkedést hoztak annak érdekében, hogy az orvosi, informatikai, műszaki stb. anyanyelvi szókinccs lépést tudjon tartani a tudomány fejlődésével (Grétsy 2004: 67–80).

Az alábbiakban konkrét példák segítségével nézzük meg, hogy a lehetőségek és a szükségesség miképpen befolyásolja a magyarítást!

A *piercing* magyarítására egy összefoglaló magyar elnevezés született: *testékszer*. Ennek oka a tárgy sokfélesége. Valóban nevetséges volna a *fülbavaló* mintájára megalkotni a *szájbavalót*, az *orrbavalót*, a *szemöldökbevalót*, esetleg a *nyelvbevalót* stb. (Egyébként a testékszernek közül a *köldökékszer* Egyiptomban a királynők privilégiuma volt, az ókori Rómában pedig a férfiaságot jelképezte a mellbimbón átszúrt karika.)

A *curling* esetében egy másfajta tárgyelnevezési eljárással találkozhatunk. A *csúszókorong* létrejöttét befolyásoló tényezők a következők: a már régóta létező *jégkorong* összetételben az előtag utal a helyszín jellegére, az utótag pedig a sport

egyik eszközét jelöli meg: *korong*. Így a *curling* magyarítása során a *korong* utótag elé egy más jellegű előtag szükségeltetett. A cselekvés, történés módjának a megnevezése folyamatos melléknévi igenévvél: *csúszó*. Valószínűleg ezen motivációk szerint született meg a *csúszókorong* szavunk. A sporttal kapcsolatosan egy másik cselekvési mód megnevezése, a sörpés valószínűleg azért nem honosodott meg, mert maguk a sportolók a *jégsörpés* szót kissé pejoratívnak, nevetségesnek érzékelték.

Sajátos, részben szóalkotásbeli, grammatikai problémával szembesülünk a magyarítás során akkor, amikor a sikeres anyanyelvi összetett névszóból annak igei alakját kívánjuk létrehozni, ez azonban csak elvonással lehetséges. E ritkább szóalkotási mód azért vált ki ellenzést és szokatlanságot, mert a magyar nyelv agglutináló jellegéből fakadóan is alapvetően azt az eljárásmodot részesíti előnyben, amikor a szóhoz hozzákapcsolunk valamit (toldalékot, összetételi utótagot), s nem pedig elveszünk belőle. Íme néhány példa: *tender* = *verseny tárgyalás*, de *verseny tárgyal* (?); *patchwork* = *foltvarrás*; de: *foltvarr* (?); *lizing* = *kölcsönbérlet*, de: *kölcsönbérlet* (?); *szkenner* = *lapolvasó*, de *lapolvas* (?); *paint-ball* = *festéklövészet*, de *festéklő* (?); *scrabble* = *szókirakó*, de: *szókirak* (?); *e-learning* = *távtanulás*, de *távtanul* (?). Ez a szócsalád-alkotási hátrány némileg befolyásolja az összetett főnév elterjedését is, de nem annyira, hogy az idegen szavak helyett ne használhatnánk szinonimaként.

Előfordul, hogy a fentihez hasonlóan a főnévre taláztatott magyar elnevezés, de továbbképzéssel sem honosodott meg az igei alak, tehát például használhatjuk a *lobbi* kifejezés helyett az *érdekszövetséget*, *érdekcsoportot*, de igei alakot nem hozhatunk létre: *érdekcsoportozik*. Képzett alakja csak a *lobbizik*. Itt érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy összetételi elő- vagy utótagként sem használható a magyar megfelelő, csak az idegen: *olajlobbi*, *pedagóguslobbi*, viszont szószerkezetben már igen: *ipari lobb* – *ipari érdekközösség*. A sors fintora, hogy hiába lehetne továbbképzéssel megalkotni az igei származékot, ez nem történhet meg, hiszen az alapalak sem terjedt el: *aerobik* = *tánc torna* – *tánc tornázik*; *jakuzzi* = *pezsgőfürdő* – *pezsgőfürdőzik*; *szolárium* = *fényfürdő* – *fényfürdőzik*.

Nemegyszer erősíthetné a magyarítást az, hogy a kifejezés beilleszkedik egy már meglévő szócsaládba, például a *hotspot* = *forró pont* a *forródrót* mintájára. (Vezeték nélküli internetkapcsolat, internetezési lehetőség forgalmas helyeken; útközben el lehet olvasni a leveleket, meg lehet tekinteni a kedvenc weboldalakat. Laptopnal vehető igénybe – üzleti úton, távol a cégtől.) Más példák: *palmtop* = *zseb-számítógép* a *zsebszámológép* mintájára; *horror* = *rémfilm* a *rémregény*, *rémdráma* mintájára. Ezek is azt bizonyítják, hogy a közízlésen kívül a magyarítások elterjedését befolyásolják egyéb tényezők is, és nem utolsósorban – véleményem szerint – időnként a véletlen is múlik.

Természetesen vannak olyan idegen szavak, amelyek magyarítása teljesen fölösleges és szükségtelen. Például a *cunami* szükséges idegen szó, sajátos (rossz) hangulata van, egyetlen eseményt jelöl: tenger alatti tűzhányó kitörése, a tengerfenéken bekövetkező földrengés, *tengerrengés*, ami „átírta a térképet”; a *karaoke* (nyílt színi éneklés bárokban zenére úgy, hogy egy képernyő alján megjelenik a szöveg, s az segít); a *futsal* (a teremfoci egyik fajtája, 4 + 1 fő játssza teremben,

speciális labdával, amely szivaccsal van töltve, nem lehet becsúszni, s nem száll úgy a labda). Ezekben az esetekben azért is szükségtelen a magyartítás, mivel a kifejtés és a helyesírás nem okoz gondot.

Beszámolhatunk olyan magyartításokról is, amelyek találóak, s elterjedtek („szerencsés csillagzat alatt születtek”):

Fishing = *adathalászat*. (Bár némi magyarázat szükséges: az internetes csalás formája. A felhasználó olyan e-mailt kap, amely úgy néz ki, mintha egy legálisan működő intézménytől jött volna. Ezzel egy, az eredetihez hasonló hamis internetes oldalra csalják, ahol személyes adatait, bankkártyaszáma, PIN kódja vagy jelszava megadására kérik.)

Factory outlet, outletcenter, outletközpont = *gyáruhá*. (Kifutó, illetve a gyártól közvetlenül megvásárolt termékek jelentős árengedménnyel való forgalmazására szakosodott áruhá. Szóösszerántással a *gyár* és az *áruhá* szavakból megalkotott „bátor” magyartítás.)

Státustörvény = *kedvezménytörvény*. E szó kapcsán feltétlen meg kell említeni a *státus* szó ejtésének a kettősségét. A Nyelvművelő kéziszótár (1996: 505) a következőképpen fogalmaz: „Az újabb keletű, főlösen latinoskodó, keverék hangulatú *státusz* változatot kerüljük!” Az osirises Helyesírás című könyvben viszont mindkét alakváltozatot megtalálhatjuk: *státus* ~ *státusz*.

Kommunikátor = *okostelefon*. (A szó egybeírva nem minőségjelzős összetétel, hanem jelentéssűrítő, így fejezi ki azt, hogy sokfunkciós, számítógépre emlékeztető mobil telefonkészülék. A *kerekasztal* kifejezésünkhöz hasonlóan jelentéssűrítő, amely ’egyeztető tárgyalások’ jelentésben szerepel a napilapokban.)

Az alábbi néhány példa esetében pedig nagy valószínűséggel azért nem használják a magyar kifejezést, s következett be a „visszaidegenedés”, mert az idegennek más a hangulata, stílári értéke, „elegánsabb”, mint a magyaré: *casting* = (*szereplő*)*válogatás*, *exit poll* = *közvélemény-kutatás*, *feeling* = *hangulat*, *érzés*.

Az idegen szavak fonetikus átírása csak az írást és a hangzást tekintve mondható magyartításnak. Ennek az elterjedése a helyesírásban időt igényel, ezt bizonyítja az új Magyar értelmező kéziszótár (főszerk.: Pusztai Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003), amely fonetikusan átírva, de az eredeti írásmódban is megadja azokat a szavakat, amelyeket a Magyar helyesírási szótár (szerk.: Deme László, Fábián Pál, Tóth Etelka, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999) már csak átírva: *aerobik* – *aerobic*, *baby-sitter* – *bébiszitter*, *dealer* – *díler*, *jersey* – *dzsörzé*, *jogging* – *dzsogging*. Néhány esetben viszont az ÉKsz. „jár elől”, fonetikusan átírva is megadja az adott kifejezést: *baseball* – *bézból*, *slum* – *szlam*, *szlöm* (É. Kiss 2004: 81), *design* – *dizájn*, *majorette* – *mazsorett*. Ez utóbbi két szót az Osiris Kiadó által megjelentetett Helyesírás című kötet (Laczkó–Mártonfi: 2004: 603, 1040) csak magyarosan, a *mazsorett* és a *dizájn* alakban közli. Más szó esetében is az osirises kiadvány az „élenjáró”, csak a fonetikusan átírtat adja meg: a *pláza* szót *á*-val, teljesen jogosan az ejtéshez igazodva – tehetjük hozzá. Hasonlóképpen a *frizbit* is. A *plázs* szó *plage* alakban csak Bakos Ferenc Idegen szavak és kifejezések kéziszótárában található meg utaló címszóként, egyébként a fenti forrásokban a *plage* sem szerepel. Egy esemény, a Budapest plázs kapcsán azonban (nyáron a főváros szívébe pálmafás tengerparti hangulatot varázsoltak a dunai rakparton,

szemben a Margitszigettel) a fonetikus átírás a sajtóban egyre inkább tért hódított. A *fieszta* így átírva szerepel a Helyesírás könyvben, míg Bakos szótárában csak *s*-sel: *fiesta*. A *charta* szó fonetikus átírása még egyetlen szótárban sem szerepel, időnként szakirodalmi forrásokban találkozhatunk a *karta* formával.

Külön problémát jelent a *ketchup* ejtése (valószínűleg ezért nem történt meg a fonetikus átírása, s a probléma hasonlít a *nejlon* – *nájlón* vitához.) Az IdSz. *kecsap* ejtést közöl, az ÉkSz.-ban csak utaló szócikként szerepel az idegen írásmódú alak, s a *kecsőphöz* irányít bennünket; ugyanakkor bizalmas nyelvhasználatúnak ítéli a *kecsap* alakot; az Osiris-kiadvány a *ketchup* alakban közli, s a két kiejtési formát egyenrangúnak tekinti. É. Kiss Katalin könyve a *kecsőp* alakban szerepelteti, míg a Magyar grammatikában (szerk.: Keszler Borbála, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000) a 309. oldalon A szóalkotás módjai című fejezetben ekképp szerepelteti képzett alakjában: *ketchupöz*, tehát a *kecsőp* ejtésformát fogadja el.

A *charme* szó átírását *sárm* alakban egyik szótár sem közli, pedig ezt az is támogatná, hogy nem okozna gondot a leggyakoribb képzett formájának leírása: *charme-os*, arról nem is beszélve, hogy a szó elválasztása ebben a formában külön bonyodalmat okoz. A *gobelin* (*goblen*) szó még egyik szakirodalmi forrás szerint sem „érett meg” a fonetikus átírásra, és a *chat* sem, pedig ez utóbbinak a képzett alakja, a *chatel* írásképeben ugyanúgy szokatlan a hangrendi illeszkedéshez szokott szemünknek, mint a *ketchupöz*. Ugyanakkor a számítógépes szakirodalomban a *chat* szó fonetikus átírása már megtörtént, például: „A weboldalakon, weblogokon [...] a vitafórumokon, a *csetszobákban*, illetve az elektronikus levelezésben a nyilvánosság és az interaktivitás foka szerint különböző szövegtípusok jelennek meg” (Bódi 2004: 20). Hasonló a helyzet a televízió-csatorna jelentésű *chanel* kifejezéssel is: többes számban *chanelek*, így gyakran olvasható *csenel* alakban is.

A fonetikus átírás időnként sajátos stílusértékű, illetve hangulati többlettel rendelkezik. Például a *Miskolci Boni és Klájd* film címében a nevek fonetikusán átírva azt jelzik, hogy ők a híres rablópáros „magyar változatai”. A hírhedt rablóról könyv is jelent meg *A Viszki* címmel. (A *whiskie* szót minden szótár az eredeti írásmóddal adja meg.) Tasnádi István *Nexxt* című drámájában (in: Tasnádi István: *Taigetosz csecsemőotthon. Jelenkor–Krétakör, Pécs, 2004, 72*) azzal a sajátos esettel találkozhatunk, hogy a fonetikus átírás nem angol szóé, hanem oroszé, egy orosz, Alex nevű szereplő kapcsán, fordul elő. Például: „Köszönjük szépen Alex két *drúgjának*, azaz *pajtásának*, *Petének* és *Balféknek*.”

Az egyik irodalomtörténeti konferencián, amelynek a címe Az újraolvasott Móricz volt, egy előadó, Onder Csaba a következő címmel tartott előadást: *Hangérien bjuti* (szex, lektűr, irónia, avagy Móricz Zsigmond indulása). Az előadás végén a szerző pontosan értelmezi a címet, s ezzel magyarázatot kapunk a fonetikus átírásra: „Sam Mendes filmje, az Amerikai szépség egy vidéki kisvárosban játszódik, és nagyjából arról szól, hogyan is tehetnénk rendbe az életünket akkor, amikor a kisserűség és a hétköznapiág már szinte maga alá gyűrt bennünket. Az Amerikai szépség az amerikai rögválóságot mutatja, az amerikai álom valóságát, sokoldalú narrációs technikával, az igazi dráma és a populáris között ironikusan egyensúlyozva [...] Móricz Zsigmond regényeit olvasva Sam Mendes

filmje jutott az eszembe. Az igényes lektűr, a magyar vidéki röggvalóság modern, ironikus könnyed és egyszerre nehéz elbeszélése. [...] Móricz Zsigmond indulása: vidéki erkölcsök, hat etűdben, tanulságok nélkül. Még ma is modern *hangérien bjuti*. Szórakoztató és szánalmas kísérletek arra, hogy romantikusok lehessünk, hogy megvalósíthassuk álmunkat... (Onder 2005: 128–9).

A fonetikus átírásnak sajátos szerepe van az internetezők körében: a felgyorsult írásbeli kommunikációt segítő eszköz, amely egyben a kötetlen beszélt nyelvhez közelít (Bódi 2005: 73).

A fonetikus átírás sajátos köre a keresztneveké. Mint közismert, Magyarországon az idegen keresztnevek csak fonetikusan átírva, azaz a magyar kiejtésnek megfelelő magyar helyesírássalanyakönyvezhetők. Például *Dzsesszika, Krisztofer, Filaddelfia, Tifani, Szebasztian, Sztjuart* stb. (Raátz 2004: 126). Még akkor is ez a kanonizált forma, ha a szülők ellenkezését váltja ki, s esetenként nevetségesnek tűnik a szemükben.

A fentiekben arra próbáltam meg választ keresni, hogy milyen mozgatórugók és szándékok állnak a magyarítások mögött. Elmondhatjuk, hogy minden egyes szót külön-külön kell „feltérképezni”, így a tanulmány és a szavak sora tovább bővíthető.

SZAKIRODALOM

- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bódi Zoltán 2005. Nyelvstratégiai kérdések az internetes nyelvhasználattal kapcsolatban. In: Balázs Géza (szerk.): *Jelentés a magyar nyelvről (2000–2005)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 72–80.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 2004. Hangsúlyeltolódások a nyelvművelésben. In: *25 év anyanyelvünk szolgálatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 67–80.
- Kiss Jenő 2004. A magyar nyelv az Európai Unióban. In: *25 év anyanyelvünk szolgálatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 26–41.
- Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk.: Pusztai Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Mártonfi Attila–Laczkó Krisztina 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Nyelvművelő kéziszótár* 1996. Szerk.: Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Könyvkiadó, Budapest.
- Onder Csaba 2005. Hangérien bjuti (szex, lektűr, irónia, avagy Móricz Zsigmond indulása. In: *Az újraolvasott Móricz*. Nyíregyháza.
- Raátz Judit 2004. Az idegen keresztnevek helyesírása. In: Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa (szerk.): *Helyesírásunk időszerű kérdései a 21. század kezdetén*. Eger. 122–30.

Minya Károly

A mai finn nyelvművelésről

Ennek az írásnak kissé régi előzménye van, ugyanis két-három évtizeddel ezelőtt Lőrincze Lajos egyik debreceni magyar nyelv heti előadása utáni beszélgetésünk során szóba hozta a finn nyelvművelés ügyét, amelyből kiderült, hogy igen nagy érdeklődéssel kísérte a finnek nyelvművelő tevékenységét.

Akkor csak arra volt lehetőségem, hogy a finn nyelvművelés öt alapelvéről, illetve szervezeti kérdéseiről néhány mondatban tegyek említést. Megígértem azonban, hogy – kérésének megfelelően – alkalomadtán olvasható formában is fogok szólni rokon népünk ilyen jellegű tevékenységéről. Ma is sajnálom, hogy ennyire későn és ismét csak rövid összefoglalás keretében van módom beváltani ígéretemet.

A finn nyelvművelésnek igen régi hagyományai vannak. Különösen, ha a finn irodalmi nyelv megteremtőjével: Mikael Agricolával (1510–1557) és az ő korában, illetve a későbbi évszázadokban tevékenykedő és finnül író személyiségekkel kezdjük a sort, ugyanis tulajdonképpen őket, illetve az 1800-as évek anyanyelvi nyelvtanárait tekinthetjük az első nyelvművelőknek, akik többek közt az egységes finn nyelv megteremtésén fáradoztak. S nem feledkezhetünk meg a nyelv művelésére jelentős mértékben ható Finn Irodalmi Társaságról és a Finn Nyelvi Társaságról sem. 1928-ban azonban már kimondottan a nyelvhelyességi kérdések fontosságára összpontosított a Finn Irodalmi Társaság, amikor egy külön állandó szervet: Nyelvi Választmányt hozott létre a saját kebelén belül, s főleg a jövevényszavak, a nyelvi alakváltozatok, a helynevek írásproblémaival való foglalkozást, illetve az élettan, a tudomány (növénytan, történelem, nyelvtudomány, gyógyszerészet stb.) különféle szakszavainak egyöntetűvé tételét, mondhatnánk: normativizálását tekintette feladatának.

1945-ben az úgynevezett **hivatalos** nyelvművelés szervét hozzák létre, amely a Nyelvhivatal címet kapta, s a Finn Akadémián (Suomen Akatemia) belül a nyelvművelés feladatait kellett ellátnia. 1970-ben a Nyelvhivatal helyzete megváltozott, s az Akadémia humán bizottságának alárendeltségébe került, „A mai finn nyelv intézete” címmel, s közönségszolgálatot is végzett. Később az intézet az 1976-ban alapított Honi Nyelvek Kutató Központjához (Kotimaisten kielten tutkimuskeskushoz = KOTUS), annak a nyelvművelő osztályához került mint Nyelvhivatal. A szakmai kérdések felügyeletének ellátására három bizottságot hoztak létre: a Finn, a Svéd és a Lapp Nyelvi Bizottságot. Ezek határozatait, állásfoglalásait azonban nem voltak, s ma sem kötelező érvényűek, csupán javaslatok.

A Nyelvhivatal feladata a szakemberek nyelvhelyességi kérdésekkel kapcsolatos véleményének, javaslatainak eljuttatása a széles közönséghez, másrészt a telefonon beérkezett egyéni kérdések megválaszolása. A kérdések 86 százaléka közvetlenül az illetők saját munkájához kapcsolódott, a legaktívabban az üzleti élet köréből érdeklődtek (30%), aztán a közigazgatás szolgáltatási területeiről

(24%) stb. A telefonálók elsősorban helyesírási (a rövidítések, a szóösszetételek, a szókapcsolatok írása, a nagy és kis kezdőbetűk stb.) problémák iránt érdeklődtek, a mondattani kérdések sora volt a következő (20%), de a szóválasztás (14%), a ragozás (8%), a jelentés (7%), a szóalkotás (5%), illetve a szövegtani kérdések (4%) is foglalkoztatták az érdeklődőket. A Nyelvhivatal megalakulása óta évente folyamatosan nőtt az érdeklődés, például 1994-ben már mintegy 13 000 volt a telefonhívások száma.

Az elvi jelentőségű kérdések, javaslatok megtételéhez létrehozták a Finn Nyelvi Bizottságot (= Suomen kielen lautakunta), amelynek a nyelvész professzorokon és nyelvész tudományos főmunkatárson kívül más szakemberek is (anyanyelvtanár, ügyvezető igazgató, fordító) tagjai. Ez a KOTUS szakértő testülete, amelynek feladata dönteni a nyelvhasználatot érintő elvi és általános természetű javaslatokról. Az általuk javasolt szakszavak vagy más megállapítások, döntések elfogadása nem kötelező, csupán iránymutatók a nyelvközösség számára.

Megemlítem, hogy 1974-ben hozták létre a Műszaki Szókészleteti Központot (= Tekniikan Sanastokeskus), amely nevéből következtethetően a különböző szakterületeken használatos szakszavak egységesítését tekinti feladatának, így kísérelve meg a kommunikáció megkönnyítését, elejét véve az esetleges tévedések lehetőségének.

Nagy figyelmet érdemel, hogy Finnországban egy-egy nagyobb intézmény, szervezet főfoglalkozású nyelvhelyességi szakembereket foglalkoztat (pl. Népnegyedintézet, a Helsinki Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a Parlamentben „Virkakielikomitea” [= Hivatali Nyelvi Bizottság] működik stb.).

A legnagyobb példányszámú és terjedelmű finn napilapban: a Helsingin Sanomatban (= Helsinki Hírek) keddenként jelennek meg cikkek, amelyeknek szerzői a Honi Nyelvek Kutató Központjának nyelvhelyességgel foglalkozó nagyszerű szakemberei. Az 1996 márciusában megindított sorozat nagy népszerűségnek örvend, s bizonyára ennek is köszönhető, hogy külön kötetben is megjelentettek ebből egy válogatást „Ablakok a nyelv világába” (Helsinki, 2004) címmel, mely 123 nagyon értékes cikket tartalmaz.

Az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az Európai Unióhoz való csatlakozás következményeként jelentkező nyelvhelyességi problémák, amelyek elsősorban a fordításokban érhetők tetten.

A finn nyelvművelés céljának és feladatainak kijelölésével kitűnő szakemberek foglalkoznak. Ezek a célok és feladatok nem „állandóak”, nem egyszer s mindenkorra szólnak. Tisztában vannak azzal, hogy időnként a célok is és a feladatok is változnak. Elég, ha az EU-ba való belépés által indokolható újabb célokra és feladatokra utalunk. Komoly törekvésként jelentkezik, hogy a finn szövegeket harmonizálni kell az EU-szövegekkel, újra foglalkozni kell a névtani kérdésekkel (az EU-országok névrendszertani, [név]morfológiai sajátosságainak megfelelő finn formák/megfelelők kidolgozása, az általánosabbá váló bevándorlás során jelentkező idegen névhasználat finn formáinak megtalálása stb.). A névművelés különben is feladataik közé tartozik. Két külön kiadvány is tanúskodik erről (Sukunimi? – Etunimi? – Maahanmuuttajien nimijärjestelmästä [= Családnév? – Keresztnev? A bevándorlók névrendszeréről]. Helsinki, 2002; a hatnyelvű Maiden nimet [= Az

országok nevei)). A finn nyelv művelés az Európai Unióhoz való csatlakozás után nyilván gondot fordít a finn nyelv helyzetére általában, s figyelembe veszi azt a nyomást, amely az uniós tagság és a globalizáció nyomán éri a finn nyelvet. Harri Mantila professzor, a Finn Nyelvi Bizottság elnöke annak a nézetének ad hangot, hogy fontosnak kell tekintenünk a polgárok nyelvi tudatát, tudatosságát, azaz azt, mit is jelent a mai finn ember számára a nyelv. Úgy gondoljuk-e, hogy a nyelv csak egy eszköz, amelyet szükség esetén le lehet cserélni, vagy a nyelv jelentősége tággabban értendő, fontos eszköze a világkép és az identitás építésének. A fokozódó angol nyelvi hatás nem probléma, ha ugyanakkor gondoskodunk a saját nyelvünk, a finn széles körű használatáról is minden területen: a tudományban, az oktatásban, az üzleti életben, a közigazgatásban és a szórakozásban. Az angol nyelv manapság közös nemzetközi nyelv, lingua franca jó és rossz értelemben egyaránt. Az Északi Tanács (Skandináv Tanács) egy érdekes felmérést végzett az angol nyelvnek a skandináv nyelvekre való hatásáról (Engelska språket som hot och tillgång i Norden? [= Az angol nyelv veszély vagy erőttartalék Skandináviában?]) Temanord, 2002. 561). Csak dióhéjban említem, hogy az angol hatása leginkább a jövevényszavak terén érvényesül, másrészt a kódváltásban (anyanyelvi beszéd közbeni áttérés angolra) és harmadrészt az anyanyelvhasználat területének szűkülésében. A leginkább félelemre adhat okot a harmadik terület, mivel az anyanyelvhasználat szűkülése a saját nyelv kiiktatását jelentheti a kérdéses területen. Ha az angol hosszú időn keresztül uralni fogja bizonyos területeken a nyelvhasználatot, akkor számolni kell azzal, hogy az új terminus technikusok és fogalmak a kérdéses területen elenyésznek, eltűnnek, s ennek az egész terület látja kárát, mivel egy idő után már nem lehet megérteni, kifejezni anyanyelven a szükséges ismereteket (124. oldal).

A finn nyelv művelés elvei meglehetősen egységesen jelennek meg a szakirodalomban. Ez alkalommal Aarni Penttiläre hivatkozunk, aki a legfontosabb alapelvekként a következőket fogalmazta meg már 1930-ban (Oikeakielisyyden periaatteista [= A nyelvhelyesség alapelveiről]. In: Virittäjä, 1930. 224–8): 1. az állandóságra törekvés, 2. a következetesség, 3. a célszerűség, 4. az előfordulási gyakoriság, 5. a valódiság (eredetiség). Természetesen Aarni Penttilä is tisztában volt azzal, hogy ezek az elvek olykor keresztezhetik egymást, másrészt egyetlen elv sokszor önmagában nem igazíthat el a nyelvhelyességi problémák megítélésében. A mai neves kutató: Päivi Rintala írja, hogy Penttilä elvei ma is érdemesek arra, hogy számoljunk velük (Sananjalka 40 [1998]: 62).

Harri Mantila professzor végeredményben hasonlóképpen látja a nyelvhelyesség alapelveit, de kissé másképp fogalmazza a két első elvet, így tehát a következőkkel számol: 1. a finnes nyelvsajátság (suomalaisuus), 2. a szerkezeti szimmetrikusság (symmetrisyys), 3. a célszerűség, 4. az állandóság és 5. az általános használatosság (az elterjedtség) elve. Hozzáfűzi azonban, hogy a nemzetközi kapcsolatok élénkülésével – különösen a **finnes nyelvsajátság** mint alapelv – újragondolást igényel.

A finn kutatók nyelv művelésén értik mindazokat a tevékenységeket, amelyekkel a nyelvközösségben vizsgálják és kommentálják a nyelv működését és sikerességét. Szerintük a nyelv művelésben két fő irány különíthető el: a rendszertani tervezés és a nyelvi helyzet tervezése/irányítása. A nyelv szerkezetének tervezé-

séről akkor beszélünk, amikor a nyelvi rendszert vizsgáljuk, a helyesírást, az irodalmi nyelv változatainak és szókészletének fejlesztését stb. A nyelvi helyzet tervezéséről vagy irányításáról viszont akkor, amikor a nyelv helyzetéről mint nemzeti nyelvről beszélünk, az élet különböző területein, a tudományban, iskoláztatásban vagy az üzleti életben játszott szerepéről (l. Vesa Heikkinen–Pirjo Hiidenmaa–Ulla Tiilikä: Teksti työnä, virka kielenä [A szöveg mint munka, az állás mint nyelv]. Helsinki, 2000).

A nyelvhelyességi, nyelvapolási tevékenységet felvállaló KOTUS a nyelvművelés feladatait a következőképpen látja: „A nyelvművelés kiindulópontja az, hogy a társadalomnak szüksége van egy közös, nyilvánosan normativizált nyelvváltozatra. A tevékenység az ilyen nyelv alak létrehozására, megőrzésére és fejlesztésére irányul. A nyelvművelés feladata kettős: gondot kell fordítani arra, hogy legyen egy működő köznyelv: a finn, a svéd és a lapp nyelv, valamint a jelnyelv és a roma nyelv, másrészt segítenünk kell a nyelvi közösség tagjait a nyelvhasználat kérdéseiben oly módon, hogy a nyelvhasználóknak egy eszközt adunk a kezükbe nyelvi problémáik eldöntéséhez. A legnagyobb feladatot a jelnyelv és a roma nyelv jelenti, mivel ezek köznyelvének kifejlesztése még javában tart (Kielipoliittinen ohjelma [= Nyelvpolitikai program]. Helsinki, 1998. KOTUS 10).

A különböző nyelvváltozatok, mint az irodalmi nyelv, a beszélt nyelv fajtái, a szaknyelvek stb. egymás közti rendszertani helyének (hierarchiájának) megállapítása nem a nyelvművelés feladata. A nyelvművelés a **helyes – helytelen** felfogás helyett (**jó – kevésbé jó**) arra törekszik, hogy többértékű felfogást közvetítsen a nyelvről, a normativizált nyelvváltozatokról is. Fontos a nyelvi variációk jelentőségének hangsúlyozása, illetve a szituációnak és a szövegösszefüggésnek a figyelembevétele. A társadalom polarizálódásának és az értékek sokszínűvé válásának megfelelően a nyelvművelésnek a tartalma is sokoldalúbbá, gazdagabbá vált. A viszonylag állandósult köznyelvben – mint a finn és a (finnországi) svéd nyelvben – a nyelvművelés súlypontja áttolódott a szöveg egyes részleteiről a textualitás tágabb értelemben vett szerkezeti vonásaira (l. Kielipoliittinen ohjelma, uo.).

Külön illik szólnom egy egyszerű munkáról, amely a nyelvművelés legmodernebb elméleti és módszertani kérdéseinek tárgyalása szempontjából kulcsfontosságú a finn nyelvművelés egészét tekintve. Ez a mű pedig Pirjo Hiidenmaa: Suomen kieli – who cares? [= A finn nyelv – who cares?] című műve (Keuruu, 2003. Otava, 1–317). Ez a könyv egyszerű áttekintést nyújt hét fejezetben a mai finn nyelvművelés egészéről (I. A nyelv mint beszédtema; II. Lenyeli-e az angol nyelv a finnt?; III. Tanulás, munka, élet; IV. A hivatal[i nyelv] oldaláról nézve; V. Sokszínű hétköznapi nyelv; VI. Irodalmi nyelv – mi is ez?; VII. Nyelvművelés). Rendkívül gazdag tematikáját szinte lehetetlen ez alkalommal bemutatni, csak éppen ízelítőül hadd említsek meg néhányat közülük: a fiatalok, az internet nyelvhasználat (12); a nyelvek változása (22); váltakozás és változás (23); fordítói nyelv (38); van-e jó nyelv? (50); a finn társadalom találkozása az angollal (74–100); a szaknyelvek és a köznyelv (121–47); a hivatali nyelv (157–97); hogyan hat az eurofinn a honi finnre (188–190); ki ápolja a nyelvet és miért? (267–72); mi a nyelvművelés? (273–84); a szövegművelés (284–9); a nyelv helyzetének a gondozása (290–3) stb.

A fentiekből az is kiderül, hogy a nyelvművelést – helyesen – igen szélesen értelmezi. Megállapítja, hogy az e téren folyó munka sokszor nem **művelés**, amikor valamit kijavítanak. Nagy része e tevékenységnek a leírás, a figyelemmel kísérés és a jelenségek megmagyarázása, tolmácsolása. A **nyelvművelés** helyett manapság beszélhetnénk négy különböző tevékenységről. Az egyik az irodalmi nyelv leírása lenne, mi az, ami nem irodalmi nyelv (a nyelvtan feladata a nyelv és a nyelvhasználat leírása anélkül, hogy változásra vagy a változás megakadályozására törekedne), a másik a helyesírás következetes és pontos megteremtése, a harmadik a jó szövegek létrejöttének elősegítése, a negyedik pedig a nyelvpolitika, amelyet nem lehet csupán a kutatók (nyelvészek, szakemberek) révén megteremteni, a politika közös tevékenység, ahol a döntések is közösek, és eszmecserék nyomán születnek (300–3).

A parlament által 179 – 3 szavazattal jóváhagyott nyelvtörvény 2004 elején lépett életbe. Ez a dokumentum a finn és a svéd népesség nyelvi jogait, az egyének az anyanyelvhasználatához való jogát tisztázza, s a finn nyelvhasználatnak az idegen nyelvi hatás ellenére való hiánytalan fennmaradását szolgálja. Szó sincs ebben a törvényben a nyelvhasználattal kapcsolatos esetleges szankcionálásról vagy reklámok, feliratok erőszakos „finnesítéséről”.

Finnországban a nyelvművelő munkát szinte teljes egészében a Honi Nyelvek Kutató Központja szervezi, irányítja. A Kutató Központ arra törekszik, hogy a legszélesebb tömegekkel is megértesse, mennyire fontos a társadalmi tevékenység és a demokrácia szempontjából, hogy a polgárok jó nyelvhasználatot sajátítsanak el, hozzanak létre (vö. Kielipoliittinen ohjelma, 13).

A korábbi és itt fel nem sorolható sok, értékes nyelvhelyességi kiadvány mellett viszont okvetlenül meg kell említenünk a Kielikello (= Nyelvharang) című évente négyszer megjelenő igen magas színvonalú nyelvhelyességi folyóiratot. Az előző: Anneli Räikkälä és a jelenlegi főszerkesztő: Pirjo Hiidenmaa jóvoltából nagyon időszerű, érdekes, általános és részletekbe is menő nyelvhelyességi kérdéseket tárgyal. Szemléletük rendkívül rugalmas, a nyelv egészének működését, s az eközben fel-feltűnő problémákat veszik górcső alá. Legújabbban talán az EU-nyelvre, a szaknyelvekre, a minden szintű nyelvi elemektől a neveken keresztül a szövegig, a szövegalkotás kérdéseire összpontosítanak leginkább.

Nyirkos István

Az anya megszólításai Madách Mária Majthényi Annával folytatott levelezésében

„Egész uton – hazafelé – / Azon gondolkodám: / Miként fogom szólítani / Rég nem látott anyám?” Természetes módon jutnak eszünkbe Petőfi Sándor jól ismert sorai, amikor azonos kor anyát megszólító formáit vizsgáljuk konkrét levelek alapján. Madách Máriára nem a meghatottság szótlansága, hanem édesanyjához írott leveleiben a szeretettel és tisztelettel átitatott formák gazdag változatai a jellemzőek. Természetesen az összehasonlítás nem lenne helyénvaló, hiszen nem poétikai mű a vizsgálat tárgya.

A korabeli magánlevelek egyéni megoldások helyett sokkal inkább magukon viselik a XIX. század biedermeieres fordulatait, konvencionális kliséit. E tekintetben vizsgált szövegünk sem kivétel. Fellelhető benne a főleg német és francia szavakkal és mondatokkal kevert, a mai olvasó számára szokatlan nyelvi megformálás, a kissé körülményes udvariaskodás. Talán csak a mindennapok nehézségeire és a gazdasági problémákra való kitekintés hoz léletszerű, kevésbé modoros hangzást a levelekbe.

A művelt, irodalmat valamelyest ismerő olvasó tudatában Majthényi Anna mint gyermekeinek szigorú, neveltetésüket, pallérozásukat főképpen szem előtt tartó anyja él. A családjáért fáradhatatlan, magával hozott erkölcsi elveihez ragaszkodó anyja ugyanakkor mindig támasza gyermekeinek, sőt 75 évesen még gondoskodik négy unokájáról is. A legjobb kapcsolatot az anyja a legidősebb lányával ápolta. Ezt példázza a Madách Mária leveleiben megmutatkozó, ragaszkodó szeretetre és feltétlen bizalomra épülő tegező viszony s a megszólítási formák gazdag variációja. A Madách család háromnyelvű környezetben élt. Sztregován és környékén a többség szlovákul beszélt és beszél ma is. A család tagjai egymással és az ismerősökkel magyarul beszéltek és leveleztek. Ez a tény azért is fontos, mert hivatallossá a magyar nyelv csak 1844-ben válik, tehát a nyelvhasználat szintje és minősége sok mindentől függhetett a század első harmadában. Megjegyezzük még, hogy Madách Mária második házasságából született fia, ifj. Balogh Károly szerint édesanyja „*magas műveltségű, szellemes, előkelő modorú hölgy volt, sokoldalú nyelvismerettel rendelkezett. Folyékonyan beszélte az angol, a francia és az olasz nyelvet...*” (Balogh 1996: 69). Leveleiben gyakran használta a mindennapokban előforduló német kifejezéseket, szavakat is: „*Szentiványiék is itt voltak egyszer Catinka csak elkezdte vólt Pozsonyban egy valaki der zu sterben in die Nincsi verlieb war...*” (1840. júl. 21.). A Madách-kutatás jeles személyisége, Andor Csaba munkája alapján Madách Mária Majthényi Annához szóló 66 levelét tartjuk számon. Legalábbis ennyiről biztosan tudunk (vö. Andor 2000). Az első 1833. szeptember 14-én, Keszegen íródott, ahová Mária a házasságkötése után költözött. Az utolsók az 1849. augusztus 16-i marosszlatinai tragikus események előtt keletkeztek. Jelen tanulmányunkban nem vállalkozunk a levelek tartalmi és stilisztik

itikai elemzésére, legfeljebb érintjük néhány összefüggésben azt. A megszólítás módozataival foglalkozunk, s nem titkolt szándékunk – Lőrincze Lajos szellemében – a példaadás.

A levelekből – amelyeknek szövegét a győri Madách-gyűjtemény anyagából vettük – változatos megszólítási formák mutathatók ki. (Miótan Madách Mária helyesírása nem következetes, a példákat a mai szabályoknak megfelelően írjuk.)

Mamám! – Édes Mamám!, Jó Mama!, Jó Mamám!, Jó Mamánk!, Kedves Mamám!, Legjobb Anya!, Szeretett Anya!, Szeretett Anyám!, Szeretett Mamám! – A jó Nagy Mama!, Az én jó Mamám!, Egyetlen jó Mamám!, Édes jó Mamám!, Édes jó Mamácskám!, Édes Nagy Mama!, Édes kedves Mamám!, Édes kedves Mamácskám!, Édes szeretett Mamám!, Kedves édes Mamám!, Kedves jó Mamám!, Legdrágább szeretett Anya!, Legjobb szeretett Anya!, Szeretett jó Mamám! – Édes drága jó Mamám!, Édes egyetlen jó Mamám!, Édes kedves jó Mamám!, Édes kedves jó Mamácskám!, Édes szeretett jó Mamám!, Édes jó szeretett Mamám!, Egyetlen szeretett jó Mamám!, Egyetlen egy jó Mamám!, Kedves szeretett jó Mamám!, Szeretett egyetlen jó Mamám!, Szeretett édes jó Mamám!, Szeretett kedves jó Mamám! – Édes jó kedves drága Mamám!, Édes kedves szeretett jó Mamám!, Szeretett egyetlen kedves jó Mamám!

Példáinkból szembetűnő a jelzőbokrok gyakorisága. A jelenség magyarázható úgy is, hogy a konvencionális társasági fordulatok nemcsak a beszédben, de mindenféle írott szövegben is felbukkannak ez idő tájt (vö. T. Lovas Rózsa 1955). Az előbbi tekintetbe véve valószínűbbnek látszik azonban az, hogy a gyermeki szeretet túlzó udvariassága párosul ilyen módon a konvenciókkal. Támogatja ezt az elgondolásunkat a fenti 3–5 tagú szerkezetek felépítése. Sok esetben ugyanazon szavak kombinációi ismétlődnek: *édes, jó, kedves, szeretett, drága, egyetlen* s néhány fokozott alak: *legjobb, legdrágább, egyetlen egy*. A jelzők ismétlést kerülő halmozása Madách Mária jó stílusérzékét dicséri, s nem tekinthető csupán a korabeli levelezés formális elemének.

A felsoroltak közül figyelmet érdemel az *édes* meghatározó tag. Tudjuk, hogy Madách Imre is gyakran ezzel szólította meg Majthényi Annát leveleiben. Kertész Manó világított rá arra, hogy az *édes* jelző már a kódexek idejében kimutatható, s a XVI. században az érzelm kifejező szókapcsolatból fogalomjelölővé válik (Kertész 1996 [1933]). Bár egybeírás még ekkor nem tapasztotta össze, értelmezhetjük mégis az *anya, atya* szavak állandó jelzőjeként. Mondhatjuk tehát, hogy az *édes* példáinkban kettős szerepű: részint a *kedves* szinonimája, részint az *édes anya* fogalomjelölő jelzős szintagma meghatározó tagja. Íme: „*Csak te Édes Mamám ki gondolhatnál valamit hogy leg alább 15 Aug. nem köllene itt lennem...*” (1837. aug. 12. előtt); „*Pepit lesem csak már jönne, talán tőle halok valamit felőled édes Mamám*” (1837. szept. 7. előtt?).

Később vált a társas érintkezés nélkülözhetetlen jelzőjévé a *kedves*, s már a XVIII. századtól az *édes* vagy más jelzőhöz kapcsolódik. Ilyen értelemben tehát nem szokatlan az egymás mellett szerepeltetésük. Madách Mária leveleiben nyilvánvalóan a leszűkült jelentése dominál, azaz 'nekem kedvem szerint való' (Kertész 1996 [1933]). Például: „*A főkötoim igen szépen vannak meg csinálva és képhez nagyon jól alnak. Számtalanszor köszönöm kedves jó Mamám*” (1838 eleje);

„Kedves édes Mamám! a' baromfi amit ígértél nagyon is el fog kelni...” (1838. dec. 26.)

A jó jelző Mária megszólításaiban a szó eredeti jelentését is feltételezi: „akinek a jóságára vagyok utalva” (Kertész 1996 [1933]). A levelek tartalma szerint Majthényi Anna sokféle módon támogatta asszonylányát: hol jó tanács-csal, hol anyagi természetű dolgokkal, például: „Az Istenre kérlek édes jó ma-mám csak te tudakozodjal egy szakács felül...” (1837. szept. 7.), „Örömöm ki mondhatatlan volt a' szép nagy kendővel mellyet nekem köldöttél egyetlen jó Mamám” (1838. eleje). Amikor tehát Madách Mária ezt a jelzőt használja, szó szerint is igaz a tartalma, nem csupán udvariassági forma.

A *drága* a *teuer* magyarítása, a III. Károly idejétől fogva erősödő német társadalmi-irodalmi hatás eredménye (vö. Kertész 1996 [1933]). Madách Mária önmagában nem használja. Más jelzők társaságában is ritkán. A korabeli levelezési gyakorlat túlzásainak megfelelő, kissé modoros gesztus. Például: „Néked édes jó kedves drága Mamám számtalanszor csokolom kezeidet...” (1839. jan. 30). A gyermeki ragaszkodás jelzői a *szeretet* [sic!] és az *egyetlen*: „Csak már a' mindenható túlvine a bajokon, hogy hozzád repülhetnek szeretet egyetlen jó Mamám!” (1840. okt. eleje); „Levelemet szükségesnek találom aval kezdeni, hogy ép testel ülök író aztalomnál, midőn útamnak viszontagságait írom, mert ennek előre bocsajtása nélkül, ösmérvén egyetlen jó Mamám szeretetedet és aggódásaidat gyermekeidért rettegve olvasnad úti kalandomat” (1838. jan. 17.).

Az e-mailek, a takarékos, rövidítésekkel élő nyelvhasználat korában talán dagályosnak tűnnek Madách Mária megszólításai. Érdemes mégis visszaneézni egykori szokásainkra és nyelvünkre a példamerítés okán.

SZAKIRODALOM

Andor Csaba 2000. *A siker éve: 1861. Madách élete*. Fekete Sas Kiadó.

Andor Csaba 2000. *Majthényi Anna levelezése*. Madách Irodalmi Társaság.

Balogh Károly 1996. *Gyermekekkorom emlékei*. Madách Irodalmi Társaság. 69.

Kertész Manó 1996. *Szállok az Úrnak*. Az udvarias magyar beszéd története. K.u.K. Könyvkiadó. 89–95; 115–21.

T. Lovas Rózsa 1955. A társalgási nyelv. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. 435–96.

G. Papp Katalin

Lőrincze Lajos előtt és után

Negyedszázada jelent meg Lőrincze Lajosnak az *Emberközpontú nyelvművelés* című könyvecskéje (Lőrincze L. 1980). Nem azért veszem kezembe újra és újra, mert a Lőrincze-köteteim között ez az egyetlen dedikált példány. A föl-fölparázsló mai viták terelik rá az én figyelmemet is. A horgas kérdőjelekkel, a jelen és közelmúlt nyelvművelésére irányított döfködő véleményekkel, a nyelvművelést visszamenőleg is **teljesen** hitelteleníteni kívánó szándéknyilatkozatokkal való szembenézésnek, szembesítésnek gyakran ismétlődő alkalmával nézek bele ebbe a tükörbe. Ez a karcsú kötet tudniillik érzékletes rajza egyrészt az utolsó félévszázadi nyelvművelés forrásvidékének, másrészt dokumentuma a magyar nyelvművelés szemléletformálásra és szemléleti megújulásra való készségének. Lőrincze Lajos nevéhez nagyhatású nyelvművelő művek, legendás műsorok fűződnek. Több nemzedék számára vált a legismertebb magyar nyelvesszé, nem utolsósorban a negyven éven át hallható rádiós *Édes anyanyelvünk* miatt. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nemcsak a neve cseng még ma is ismertként (s nem csak ismerősen), hanem a hangja is a fülünkben van. Nem ünneprontó gorombasággal említem meg, hanem éppen ritka ellenpéldaként, hogy néha a lőrinczés beszédhang, ejtésmód – békülékenyen mondván – némi furcsállkodást váltott ki. Czigány Lóránt vaskos naplójában azt jegyzi fel például, hogy „Lőrincze a maga éneklő hanglejtésével mindenkit ki akar békíteni [1972-ben az Anyanyelvi Konferencián]”, majd később ezt: „Széles, sajátosan kimunkált népies [!] kiejtéssel kezd beszélni, de aztán megfélekedezik róla, és visszazökken a köznyelvbe” (Czigány L. 2005: 134, 232).

Lőrincze Lajos nyelvművelő munkásságának tudománytörténeti rangját fáradhatatlan nyelvművelő tevékenysége mellett elsősorban az adja meg, hogy munkálkodása mindvégig határozott szemléleti alapokra támaszkodott, mondhatnánk, szemléletében volt igazán tudatos. Még hozzá oly mértékben, hogy kezdeményezően vállalta, majd végigvitte a magyar nyelvművelésben a **szemléletváltozást**, s ennek eredményeként a nyelvművelés gyakorlatának megújítását.

Lőrincze szemléletét három kulcsmozzanattal jellemezhetjük: 1. a pozitív nyelvműveléssel; 2. az emberközpontú nyelvműveléssel és 3. az úzusról, a (nyelvhasználati) szokásról vallott felfogásával.

A *pozitív nyelvművelésről* már az 1950-es évek elején tételes határozottsággal szólt. Nagy J. Bélának egyetértéssel idézett véleményét, miszerint „senkinek sincs hozzá joga, még kevésbé hatalma, hogy a maga egyéni felfogását vagy ízlését rákényszerítse az egész közösségre” így tágította ki: „Ha [...] a nyelvművelést megszabadítjuk felesleges korlátaiktól, ha a horizontját kitágítjuk, gondoskodnunk kell arról is, hogy a tilalomfák helyébe vagy inkább fölé elkezdjük egy jól meg-alapozott nyelvi kultúrának az épületét emelni. [...] ha nemcsak a pillanatnyi hibákat nézzük, nemcsak tüneti kezelést akarunk végezni, akkor távolabbra kell

tekintenünk: feladatunk a nyelvi kultúra emelése, a nyelvi kifejező eszközök pontos ismeretének elsajátítása, a nyelvi igényesség minél nagyobbra való növelése. Ezt neveztem pozitív nyelvművelésnek” (Lőrincze L. 1953: 15; vö. még Lőrincze L. 1960: 24).

Ahogy a pozitív nyelvművelés is a tilalomfákkal szimbolizálható nyelvműveléstől kívánt (a mintául ajánlható példákkal, változatokkal) elhatárolódni, úgy az *emberközpontúnak* nevezett nyelvművelés kezdeményezésével is a pusztá hibavadászattól, a csak igeneket és nemeket ismerő nyelvörkődéstől kívánt másokat is elmozdítani. A hangsúlyt a funkcióra, a nyelvi szerepre helyezte. Ezt a szemléletváltást fejezték ki a támogató véleményekben felbukkanó szinonim kifejezések: a *kommunikáció* vagy *közlésközpontú nyelvművelés* (Kovalovszky M. 1977: 32), illetve a *stilisztikai ihletésű irányzatként* való megjelölés (Fábián P. 1994: 6). Mind ezt azért kell hangsúlyozni, mert az emberközpontú jelző nemcsak vélhető szándéka szerint, hanem nyilvánvalóan nem egy (értelmetlen) „nem emberközpontú” nyelvműveléssel áll szemben, minthogy a nyelv (bármilyen vonatkozásban) ember nélkül, társadalom nélkül valóban értelmét veszti (Bárczi G. 1971: 609). Az új szemléletű nyelvművelésnek ez a motivált kifejezése „a megértés-megértetés, a kapcsolatteremtés funkcióját tette a középpontba, ennek lett a függvénye a nyelvművelés elmélete és gyakorlata” (Lőrincze L. 1980: 17). A nyelv az emberi kommunikációnak, gondolatcserének, a „megértésnek és a megértetésnek” a csodálatos eszköze. A nyelvet birtokló, használó embernek, emberi közösségnek, társadalomnak az eszköze. S ez a viszony nem fordítható meg. Így értendő, hogy a nyelvet használó ember, s nem a nyelv áll a központban. „A nyelvművelés tehát nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért” (Lőrincze L. 1953: 156).

A legtöbb vitát, nyílt vagy lappangó ellenérzést, sőt ellenkezést azzal váltotta ki, hogy állásfoglalásaiban, nyelvhasználati tanácsaiban, az állásfoglalásokat és a tanácsokat megalapozó érvelésében a nyelvhasználat bizonyosságai, azaz a többé-kevésbé megállapodott **szokás (úzus)** kapott kulcsszerepet, nemegyszer perdöntő nyomatékka. Ez a „stilisztikai ihletésű”, funkcionális szemlélet és gyakorlat sokak számára túlságosan megértő, liberálisan engedékeny nyelvművelő magatartásnak mutatkozott (Fábián P. 1994: 6). A vitát gerjesztő példacsoportok közül joggal emeli ki Fábián Pál azt, amelyben még a szabálytalan, „csúnya” nyelvi eszközök is „menlevelet” kapnak. Erőszakoltság nélkül rekonstruálható ugyanis Lőrincze eljárásának háttere ekképen: „úgy illik ismerni anyanyelvünket, hogy nemcsak a szépnek és a szabályosnak, hanem még a rútaknak és a szabálytalannak is megvan a helye és ideje az emberi gondolatcsere végtelen változatosságában” (uo.). De nem kisebb feszültséget keltettek Lőrincze Lajosnak (a várt egyértelmű, ítélező nyomatékú állásfoglalások helyett) a megengedő „így is (jó) – úgy is (jó)” kettősségek elfogadását ajánló, sőt használatára bátorító szavai is. Tételezen a pécsi nyelvművelő konferencián fogalmazta meg álláspontját: „Régi nyelvművelésünk dogmatizmusának hagyománya, hogy a kettősségek megengedésétől sokan iszonyodnak. Nem a nyelv, hanem a nyelvművelés bizonytalanságának érzik, s úgy gondolják, hogy ha egy-egy ponton engedményt teszünk az élő nyelv javára, akkor már minden összeomlott, megindult a lavina” (Lőrincze L.

1960: 28). A nyelvművelői ajánlások kettősségei nyilvánvalóan szoros összefüggésben vannak maguknak az állandó nyelvi változásoknak a „kettősségeivel”, alakpárjaival, ezek egymáshoz való viszonyának lezáratlanságával, bizonytalanságával. Mind ezek a nyelvi, nyelvhasználati tények, mind az ezekhez jól-rosszul igazodó szakmai és laikus minősítések annak a időszaknak a dokumentumai, amelyben még nem dönt el, hogy a nyelvi kezdeményezésből nyelvi tény lesz-e vagy a lehetőség (a potencialitás) egy próbálkozás nyelvi emléke, pusztán lehetőség marad. (Természetesen a kiostálódó újítások fontos, számon tartandó elemei a nyelvtörténetnek.)

A nyelvi szokás szerepe körüli vitákban általában homályban marad, hogy Lőrincze Lajos felfogásában egyáltalán nincs korlátlan érvénye az úzusnak. A minden újdonságot, módosítást azonnal hasznos, célszerű, alkalmas stb. nyelvi eszköznek tekintő szemlélettel szembenálló alapállására a konkrét (példákra épülő) állásfoglalások sokasága mellett számos elvi megnyilatkozása is idézhető. Közülük talán az a legszemléletesebb, amelyet egy Kazinczy-idézethez fűzött: „»...a mi Iróink (a jókat értjük; a rosszak nullák) tudva 's akarva távoznak el az Etymologia' 's a Szokás' törvényeitől [...] A' szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekezetét segélheti, az neki mind szabad; akár engedi a Grammatika és a' Szokás, akár nem [...] Sőt az Író parancsolja, hogy úgy legyen, 's úgy lesz; sőt az Író usussá csinálja, ami usus nem volt« (TudGyűjt. 1817. XIII, 89–90). Csak abban téved Kazinczy, hogy a rossz író nincs hatás nélkül a nyelvre. Bizony a rossz író is ír, s az ő példája – sajnos – még inkább usussá válik. Ergo: videant consules!” (Lőrincze L. 1960: 38). Mindannyian tudjuk, hogy itt, Lőrincze felkiáltójeles záró mondatánál válnak el mai útjaink. Napjainkra a következtetéssel egyetértőkkel szemben a velük homlokegyenest ellenkező véleményen levők sáncolták el magukat. Az idézethez igazodva – felhúzott sisakrostéllyal – ezúttal csak az a kérdés fogalmazódjék meg, hogy a rossz írók nyelvi hatásának csökkentése, enyhítése csak a nyelvi lektorok, szerkesztők – megtűrt – tevékenysége lehet? S ha lehet, ha van, akkor mi okból? S végül (tréfába oldva), ha nincs oka és mégis van és lehet, akkor ennek mi az oka? Ergo: lássuk a medvét!

SZAKIRODALOM

- Bárcezi G. 1971. Nyelvművelésünk. *Magyar Tudomány* 607–15.
- Fábián P. 1994. Búcsú az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának elnökétől. *Magyar Nyelvőr*, 118. 5–6.
- Czigány L. 2005. *Írok, tehát vagyok. Emigráns napjaim múltása, 1971–1981*. Budapest, Kortárs Kiadó.
- Lőrincze L. 1953. *Nyelv és élet*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.
- Lőrincze L. 1960. Nyelvművelésünk helyzete és feladatai. In: Benkő L. (szerk.): *Anyanyelvi műveltségünk*. A pécsi Nyelvművelő Konferencia anyaga. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lőrincze L. 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest, Magvető Kiadó.

Móricz Zsigmond 1929-i beszéde Tiszacsécsén*

Nemrégiben kezembe akadt a 125 éve született Móricz Zsigmondnak 1929. június 30-án Tiszacsécsén abból az alkalomból elmondott beszéde, hogy szülőfaluja díszpolgárrá választotta. A retorikai szabályoknak messze megfelelően, szívvel-lélekkel, igazán hatásosan megírt beszéddel van dolgunk. Nemcsak írójának páratlan stílusára világít rá, hanem arra is, hogy miket, mikkel kapcsolatos gondolatokat ébreszt fel benne a ritka alkalom, hogy hogyan jut el a szülői háztól, szüleitől a falun, a megyén keresztül az ország, a haza gondjaiig.

A végtelen szeretet sugárzik mindjárt a megszólításból: „Kedves testvéreim! Szülőföldem szeretett gyermekei! Szülővármegyém tisztelt és szeretett lakosai!” Először mély megrendültségére és a régi emlékekre utal, amikor 45 évvel azelőtt mint ötéves gyermek játszott ott az udvaron. Majd szüleit, a szülőföld éltető erejét idézi meg: „Itt érzem édesapám munkás, teremő, éltető szellemét. Itt érzem az édesanyám lelkes, ideáltól átizzott hű szellemét. Itt érzem a szülőföldnek azt az isteni lehetét, amely azóta mindig kemény, egészséges, magyar erőben tartott.”

Ezután anyanyelvünknek szinte ódai magasztalása következik: „Íme itt állunk s beszélünk ezen a gyönyörűségezen zengő magyar nyelven. Egy olyan nyelven, amely sehol az egész világon nincs, csak itt, ebben a kicsiny tündéerkertben. Beszélünk egy olyan nyelven, amelynek még rokonai sincsenek, mert annyira régen szakadtunk el a nyelvtestvérektől [...] S íme mégis itt vagyunk! [...] Itt vagyunk itthon, Európa kellős közepén...”

Ezt követően így kiált fel: „Milyen boldog vagyok én, hogy én itt születtem. Hogy én innen vihettem magammal a nyelvet, az érzéseket s talán az erőt az egész magyarság öntudata elé.”

Aztán őseire emlékezik, akik a XIX. században ebbe a faluba költöztek, amelyet nagyon megszerettek. A saját vonzódását így írja körül: „...az én lelkembe úgy van beiktatva Csécse neve, mint a paradicsomkertnek üdvösséges boldogsága.” Szülei sorsáról meg a következőképpen vall: „Szüleimet a gazdasági szerencsétlenségek elsodorták innen. Semmitlenül repült ki innen a kis fészekalja család [...] 1885 tavaszán elvittek magukkal. Azóta én vissza-visszatértem, s mindig úgy, mint a hívő a szenthely felé. Már 25 esztendeje nem voltam idehaza.” De Csécsét nem feledhette, mert lelkében úgy élt szülőfaluja emléke, mintha valósággal benne lett volna. „Ötven könyvet írtam – folytatja – az utolsó húsz év alatt [...], de ezekben az írásokban ha valaha felvillant Csécse emléke, az mindig mosoly volt, mindig ragyogó színfolt és a boldogság utolsó édes öröme. S ezt az érzést mindekor az egész magyarságra általánosítottam.”

* Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában, 2004-ben.

A meleg hangú köszönetnyilvánítás után mintegy fogadást tesz a csécsiek előtt: „...mindaddig, míg Isten erőt ad, egyre fokozottabb örömmel fogok azon munkálkodni, hogy megörökítsem a magyar életet, a magyar lelkeséget, a magyar akaratot képekben, szavakban, igékben a magyarság számára, az emberiség számára s a jövő számára.”

A beszéd áldással zárult, mint annak idején Balassi Bálintnak a végvári vitézekről szóló éneke: „Áldjon meg az Isten mindnyájatokat, áldja meg ezt a kis magyar hazát, és áldja meg ezt a sok-sok ezer éves, harcban szenvedett, drága emberfajtat boldogabb jövővel. Isten áldjon meg minden magyart!”

Íme így nyújtott mintát a felelős ember és a felelős író, mindnyájunknak, minden időre!

Szathmári István

A nyelvművelésről más összefüggésben

Minek tekintsük napjainkban, a 21. század elején a nyelvművelést s annak céljait? A nyelvpolitika szerves részének, a nyelvészet egyik meghatározó társadalmi feladatának, ami nélkül nemcsak a nyelvi norma léte, érvényesülése, de a nyelv további fejlődése is nehezen képzelhető el? Avagy anakronizmusnak, a 18. századból itt maradt avítt eszme továbbélésének, a Don Quijote-i szélmalomharc jelképének, amely csatát néhány lelkes nyelvész vívja teljesen feleslegesen, értelmetlenül? Ha csokorba fonnánk az utóbbi véleményen lévők érveit, azok között a következőket bizonyára megtalálnánk. A „nagy mű bevégezetett”, nyelvünk jelenlegi fejlettségi állapotában a nyelvapolók nélkül is betölti funkcióját, vagyis közösségünk tagjai különösebb nehézségek nélkül képesek a gondolataikat kifejezni, egymást megérteni a segítségével. A sokat kárhoztatott idegen szavak pedig a fejlődés szükségszerű velejárói, annak bizonyítékai, hogy bekapcsolódtunk a globalizálódó világ folyamataiba, és éppen hiányuk adhatna aggodalomra okot. A feltételezett normák rigorózus betartatása fölött amúgy is jócskán eljárt az idő: a nyelvhasználók célja ugyanis Chomsky elképzelésével ellentétben nem az, hogy nyelvtanilag helyes mondatokat, illetve logikus megnyilvánulásokat formáljanak a szavakkal, hanem az, hogy elérjék velük a céljaikat. Eközben a szabályokat az ösztöneikre bízzák, illetve aktuális céljaikhoz igazítva változtatják őket, ezért nemegyszer megfelelő, ám nyelvtani tekintetben helytelen, nem „jólformált” megnyilatkozásokat hoznak létre. De mivel e nyelvi „tökéletlenségek” ellenére is jól boldogulnak, a nyelvművelés fő tárgyát alkotó kérdésekben a nyelvésznek megengedő magatartást kellene tanúsítania. Annál is inkább, mert miképpen arra G. Lakoff rámutat, a nyelvi helyesség, pontosság fogalma gyakran ütközhet azzal, amit a nyelvhasználók valójában annak éreznek (Lakoff 1971).

Nincs kétségem afelől, hogy a fentiekkel ellentétes nézeteket vallók, azok, akik a nyelv művelését, a tudatos örködést a benne zajló folyamatok fölött fontosnak tekintik, számos érveléssel tudják megvédeni álláspontjukat. E rövid dolgozatommal nem is az a célom, hogy a nálam jóval avatottabbak diszkussziójába közvetlenül bekapcsolódjak, hanem hogy tágabb összefüggésben, a nyelv és kultúra viszonyrendszerébe ágyazva láttassam a magyar nyelvművelést, annak törekvéseit.

Azt vitathatatlan tényként fogadhatjuk el, hogy a nyelv egy-egy közösség együttes szellemi erőfeszítéseinek, hosszú évezredek, évszázadokon keresztül tartó munkájának eredménye. A beszélőknek a nyelvhez, illetve a használatához való viszonya azonban, miképpen azt az etnográfiai, etnometodológiai, de a nyelv és a kultúra viszonyával foglalkozó kutatásokból is tudjuk, más és más lehet. A nyelv és a kultúra legszorosabb kapcsolatát az jelenti, ha a nyelv az adott kultúrához tartozók egyesítő közegévé, általánosabban fogalmazva a kulturális valóságuk szimbólumává válik (Kramsch 1998: 3). A közösségi (nemzeti) hovatartozás

és a nyelv ilyenén egybefonódása általában jellemző Európára, de kiváltképpen igaz a közép-európai régióban élőkre, így ránk is. (Svájcban vagy Kanadában például az ott beszélt nyelvek csak kis részben vagy egyáltalán nem töltik be ezt a közösségösszetartó és -elválasztó szerepet, az afroamerikaiak pedig a nyelvnel szorosabb kapocsnak érzik afrikai kulturális gyökerüket.) Azok a népcsoportok, népek, ahol a nyelvi és a kulturális-nemzeti hovatartozás nem különül el, másokat, illetve önmagukat is a nyelvükön keresztül azonosítják. Ennek egyenes következménye, hogy ha veszélybe kerül anyanyelvük, megtiltják, korlátozzák használatát, saját identitásuk megsértéseként, megtagadásaként élik meg. Az ilyen esetekben adott válaszok, a nyelv erőteljesebb védelmét szolgáló lépések, fejlődésének felkarolása, annak tudatos elősegítése tehát egyben önvédelmi reakció is, amellyel a közösség a nyelvét ért támadások semlegesítésével, visszaverésével óvja önmagát. Nekünk, magyaroknak kijutott az efféle harcokból, sőt történelmünk során nemegyszer a nyelv lett nemzeti hovatartozásunk utolsó mentsvára. Idézzük csak fel a II. József nyelvrendeletével nagy lendületet kapott, a magyar nyelv széles körű elterjesztésére, kiművelésére irányuló első komolyabb összefogást, annak irányadó munkáját, Decsy Sámuel Pannóniai Fénix avagy hamvából feltámadott magyar nyelv (Bécs, 1790) című röpiratát és az azóta is a legjelentősebb, tudatos nyelvépítő mozgalmunkat, a nyelvújítást! De mi magyarázza a komolyabb veszélyek elmúltával, a magyar nyelv hivatalossá válásával sem lankadó figyelmet, a nyelvművelés intézményi szintű megerősödését a 19. század végén, 20. század elején, sőt a napjainkig tartó továbbélését? A német hatás megléte, a német szavak beáramlása a kezdetekben fontos, de nem elegendő ok lehetett, amit az is bizonyít, hogy a megalapult intézmények, társaságok, köztük a jelen folyóirat, a Magyar Nyelvőr célkitűzései közül csak egy volt az idegen szavak magyarítása. A tágabb feladatkört – levonva a nyelvművelés mibenlétéről máig tartó viták tanulságait – a nyelv működési törvényeivel harmonizáló tudatos nyelvfejlesztés jelentette, az árnyalatokban gazdag, kiművelt nyelvhasználat kialakítása, megőrzése, a nyelvben bekövetkező változások egybevetése nyelvünk szerkezeti-művelési törvényeivel, illetve azok tükrében való értékelésük.

Válaszolva az általam feltett kérdésre, a nyelvművelés most már több évszázadra visszavezethető létéből nemcsak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy kiváló nyelvészeink, stilisztáink – többek között Kosztolányi Dezső, Bárczi Géza, Tompa József, Deme László, Fábíán Pál, Szathmári István és legfőképpen Lőrincze Lajos – e tárgyú munkássága a magyar nyelvtudomány történetének fontos fejezetét alkotják, hanem azt is, hogy a nyelvre való jobbitó odafigyelés, finomításának, csinosításának, a kifejezőmódok cizellálásának igénye kulturális hagyományaink szerves részévé lett. Ne feledjük, a nyelv szimbolikus szerepének a nemzeti hovatartozás meghatározásban az említett önvédelmi reakciókkal szorosan összefüggő egyéb velejárói is vannak! Így az anyanyelv magasabb presztízse, birtoklásának tudatosabb megélése, valamint a hozzá való pozitív érzelmi kötődés. S habár Kölcsény Parainesisének romantikus hevülettel átitatott, tettekre buzdító lelkesedése („Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog”) ma már túlzónak tűnik, anyanyelvünket szép-

nek tartjuk, szeretjük s gazdagnak akarjuk tudni. Sőt kijelenthetjük, hogy közösségünkben mind a nyelvnek, mind a beszélni tudásnak, az igényes nyelvhasználatnak megvan a becsülete: a míves beszéd, a jó fogalmazáskészség alapvető elvárás közszereplőinkkel szemben, a botladozó mondatfűzés viszont megmosolyogtat, becsmérlésünket vonja maga után, de a legegyszerűbb közösségekben is elismerés jár azoknak, akik jól tudnak a szavakkal bánni. Az előbbieket igazolni látszik az is, hogy a külföldiek rólunk alkotott képébe nemcsak nyelvünk gazdagságának, megtanulhatatlanságának hite épült be, de azt is tartják rólunk, hogy büszkéek vagyunk rá, s különös gonddal őrködünk fölötte.

Felgyorsult világunk, a kommunikáció előtérbe került fő elvei (légy informatív, lehangzó és gyors), a célszerűség, az ésszerűség követelményei nem kedveznek a kulturális hagyományaink által diktált nyelvi magatartásunknak: a stilisztikai árnyalatokkal való bibelődés vitathatatlanul időpocsékolás, a nyelv művelő figyelemzetítő megjegyzései pedig nemegyszer szörszálhasogató akadémikuskodásoknak tűnhetnek, sőt mindenféle mérce, előírás a szabályozottság rémét vetíti a szabadságára oly érzékeny individuum elé. Ha végigtekintünk a tömegek befolyásolásában meghatározó médiumokon, nem nehéz észrevennünk, hogy az igénytelenség, a nem nyelvi és nyelvi tabuk döngetése, a gátlástalanság bizony kezdik háttérbe szorítani a választékosság, sőt az alany-állítmány egyeztetésének, a helyesírási alapszabályok ismeretének elemi iskolás követelményeit is.

Nyelvünk változik, és változnia is kell. A nyelv művelésre éppen ezért a jövőben is fontos küldetés vár: a nyelvi normák bölcs és ésszerű formálása, az igényes nyelvhasználat követelményének életben tartása, az anyanyelv tekintélyének őrzése, más szóval nyelvi kultúránk fenntartásának feladata. A szó nélkül hagyott, garmadával születő helytelen, pongyola mondatoknál jóval veszélyesebb lehet ugyanis az, ami a nyelv „magára hagyása” mögött meghúzódik, a nyelvi kultúra hiánya, az érdektelenség, az anyanyelvhez való közömbös, gyakorlatias viszonyulás.

SZAKIRODALOM

- Kramsch, C. 1983. *Language and Culture*. Oxford.
- Lakoff, 1971. Presuppositions and relative wellformedness. In: Steinberg, D. D. – Jakobovits, L. A. (eds.): *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.

Szili Katalin

A cselekvés hitelessége

Valamikor az 1960-as évek első felében az öcsém egy dolgozata nem nyerte el a tanárnő tetszését. Testvérem nyughatatlan, mindenben az érdekeset, képzeletdúsat kereső gyermek volt: meg akarta ismerni a világot, s ehhez voltak elképzelései. Hét-nyolc évesen ösztönösen fölismerte, hogy az egyik ilyen út a nyelv, amit ugyan kapunk, egyesek szerint „készen”, mások ellenben az alkotóképességet helyeznék előtérbe. Szegény öcsém tanítónője az előbbi csoporthoz tartozott: nem viselte el a nyelvi képzelőerőt, a játékot, a visszakérdezést, vagyis lényegében a nyitott, meg nem rontott gyermeki elme teremtképességét. (E tanítónő nevét fődje a megbocsátó felejtés homálya; ezzel szemben hadd említsem saját kivételes tanárnőimet ugyanabból az iskolából, többek között Szablyár Ferencnét). A feszültség az említett dolgozat egy szava körül robbant: öcsém kalligrafikusnak nem nevezhető kézírásával tanácsot kért a Rádió nyelvművelő műsorától, személyesen Lőrincze Lajostól, vajon a *bableves* szót egybeírjuk-e, vagy külön. A dolgozatban az inkriminált szó egybeírva szerepelt, ám vastag piros aláhúzásban részesült a tanítónői javításkor. A válasz a tanár úr aláírásával nem késlekedett, a Nyelvőr olvasói számára nem kétséges eredménnyel. Ez persze nem lett volna baj, ám öcsém az aláírt válaszlevelet bevitte az iskolába, s lett is ribillió. A kedves hangú, az érdeklődő gyermeknek írt levél az alá- és fölérendeltség durva viszonyának részévé vált, egyértelműen szerzőjének akarata ellenére.

Akarata ellenére, hiszen aki hallgatott valaha is Lőrincze-féle rádiós előadást, vagy alkalma volt vele személyesen szót váltani, tudhatja, hogy az 1950 utáni nyelvművelés jelképes személyisége mindenre vágyott, csupán a tekintélyelvű ledorongolásra nem.

Lőrincze Lajos valóban jelképes személyiség volt, több okból is. Elsőként talán habitusának egyik legfontosabb összetevőjét érdemes megemlíteni: ő volt a 20. századi magyar művelődés egyik legnagyobb mesélője. E nyilván ösztönös eredetű tulajdonságát mesteri fokra fejlesztette az évtizedek során, s bármiről beszélt, hallgatói úgy érezhették, hogy olyan történetet hallgatnak, amelynek ők maguk is részesei. Jókai a nemzet történetének nagy, megrázkódtató és fölemelő történeteit mesélte el, Mikszáth a kisebb, gyakran hétköznapi eseményekét, Móricz a szegénységét, ahogy Kosztolányi a személyiségét. Lőrincze a nemzetnek mint családnak a nyelvi történetét mesélte, mintegy napi, heti krónikaként. Kevés nyelvész tudott a szó legjobb értelmében mesélni, elbeszélni témájáról; Balázs János, Fónagy Iván vagy J. Soltész Katalin hangját bizonyosan még sokan föl tudják idézni.

Lőrincze mindig emberi hangon szólalt meg. Enyhén nyelvjárásias beszéde azonnal személyessé tette megszólalását, amit azután sokkal lényegesebb jellemzők is erősítettek, hiszen a magyar nyelvvel, a magyar kultúrával kapcsolatban mindig mindannyiunkról szólt, kedvesen, szeretettel. A nyelvi kérdések, jelenségek

mint egy-egy anekdota, rövid történet lettek részesei a nagy történeti folyamatnak, észrevétlenül. E történelem nem tragikus volt Lőrincze bemutatásában, nem is a létező világok legjobbika felé tartó folyamat, hanem mélységesen emberi, közösségi. Nem szükséges talán külön hangsúlyozni, hogy ez a hang a Rádióban, az egyedüli akkori általános hírközlő közegben mekkora jelentőségű volt, néhány hasonló hang mellett, a szürke falanszter nyilvánosságában. Egy fölülről kasztosított, művelődésében is erőszakosan átalakított társadalomban a megszólítható fordulás önmagában, ritkaságában már eleve emberi kapcsolatokat létesített.

Világmegismerésének és ismeretei megjelenítésének e módja tette Lőrincze Lajost hiteles személyiséggé a nagyközönség számára a magyar művelődésben.

Lőrincze Lajos sokak számára maga volt a nyelvművelő, maga volt a nyelv-művelés. Jelképes voltának ez összetevője természetesen szorosan összefüggött mesélő, elbeszélő kedvével, a megszólítás és a megszólítottság fontosságának föl-ismerésével. E tevékenysége nem korlátozódott a pusztá tanácsadásra, de a szigorú tudományos leírásra sem. Lőrincze nem kihirdette az egyetlen igazságot a nyelvi kérdésekben, hanem körüljárta azokat, mindegyiket mint egy-egy történetszerű jelenséget tárta a rádióhallgatók vagy előadásának közönsége elé. Elbeszélései a magyar nyelvet mint emberi jelenséget tették megragadhatóvá mindenki számára. Rádiós ötpercei műfajt teremtettek, amelyet utódai legfőljebb megközelíteni tudnak, ama formában megvalósítani már nemigen.

Lőrincze mindig érzékeltette: miképp az ember, úgy a nyelv is sokféle. Ezért mozgott éppoly otthonosan a magyar irodalmi klasszikusok vagy a nyelvjárások világában. A nyelvet és a nyelvhasználatot nem különítette el végletesen, s tudta, hogy eszmény nélkül nincsen művelődés, személyiség és közösség, de az eszmény teljes megvalósíthatósága kétséges. Így kapta meg már korán a „liberális” jelzőt nyelvészársai egy részétől, amellyel „engedékeny” voltára kívántak célozni. Holott Lőrincze nem tett mást, mint az elvont nyelvi rendszerre alapozott eszményt szembeállította empirikus adatokkal, azokkal, amelyek rendelkezésére álltak. Ezáltal jelezte, hogy az elvont rendszer talán kissé szűk, túlzottan is elvonatkoztatott. S miközben így finoman célzott elmélet és empiria korabeli feszültségviszonyaira, aközben a nyelvi művelődés rugalmasabb kereteit igyekezett meghatározni. Nem a szabadosságra bízott, hanem a nyelvi sokféleség tényére és számos értékére hívta föl a figyelmet. Ezzel továbbvitte több elődjének (például Gombocz Zoltánnak) a nyelvi helyességgel kapcsolatos véleményét, és megelőlegezte azokat a nézeteket, amelyeket már kiterjedt adatgyűjtések is igazoltak, a magyar nép és művelődés legutóbbi történeti szakaszában. Lőrincze természetesen nem volt elméleti nyelvész, sem szociolingvista. Ám nyelvi történetei, anekdotái igen tanulságosan mutatnak rá azokra a kérdésekre, amelyek ma is fontosak a nyelvi helyességgel kapcsolatban, és amelyek nem válaszolhatók meg egyetlen zárt nyelvelírás viszonyában.

Föltehetőleg személyiségének és szemléletének e vonásai miatt tartozott azok körébe az idősebb nemzedékekben, akik – néhányan – a leginkább megértették, miről is folyt az 1989 körül megindult, és az 1990-es évek első felében kiteljesedő vita a nyelvi értékekről, a nyelvi változatosságról és a nyelvművelésről. 1989-ben, a Nyelvtudományi Intézetben rendezett normakonferencia szünetében megkérdezte

tőlem, azaz visszakérdezett: „Én lennék dogmatikus?” A kérdés saját személyét illetően „jogos” volt. Megerősítette ezt egy nem sokkal későbbi, de már nem folytatható kórházi beszélgetés is.

Lőrincze Lajos sok évtizedes folyamatos elbeszélése, mesélése így a magyar művelődés egyik legfontosabb tartományára, a nyelvre adott mindenkori válaszként értelmezhető, megismerő és értékelő válaszként. E válasz egyszerre volt nyitott és határokat vonó, leíró és értékelő, elhárító és gyönyörködő, egyszerre közvetlen a *babbleves* földközelségében és eszményi például Arany költészetéről szólva, még akkor is, ha egyes írott munkáiban nézetei néha kissé zártabbnak tűnnek. Ebben a tekintetben Lőrincze tevékenysége nem szigorúan vett tudományos munka volt, hanem annál több: folyamatos közösségi önértelmezés és önértékelés. E történő tevékenységben leginkább az mutatkozik meg, amelyet Kosztolányi Dezső a Pesti Hírlap Nyelvőrében a Használati utasítás II. részében foglalt össze, mikor a szokatlan nyelvi fordulatok nem hibás, hanem furcsa jellegéről értekezett: „Tisztelnünk kell annak a nyelvi családnak érzékenységet, hagyományait, melynek körében élünk. Ez a nyelvi család joggal elvárhatja tőlünk, hogy nagyjában úgy beszéljünk és írjunk, ahogy náluk szokás. Ami pedig szokás, az – e szó ősi jelentése szerint – erkölcs is”.

Tolcsvai Nagy Gábor

Az északkeleti magyar nyelvjárástípus elemei kárpátaljai ruszin szótárakban

A magyar tudományos közvélemény viszonylag keveset tud a kárpátaljai ruszinokról, irodalmi nyelvi törekvéseikről, az utóbbi években napvilágot látott ruszin nyelvű művekről, szótárakról, nyelvтанokról (vö. Kercsa 2004, Magocsi 2004). Még nyelvészek körében is találkozunk olyan, tájékozatlanságból eredő véleménnyel, hogy ruszinok nincsenek, s nincs ruszin irodalmi nyelv sem. Igaz, a ma Ukrajnához tartozó Kárpátalján az ukrán a hivatalos nyelv; a függetlenségét a Szovjetunió felbomlása után elnyert Ukrajnában, a demokratikus államoktól eltérően, a ruszint nem ismerik el önálló nemzetiségnek, egyesek az ukrán szub-etnoszának csupán. A ruszin nyelvvel, kultúrával foglalkozókkal szemben a hivatalos művelődéspolitikai szelíd pressziót gyakorol. Ez is egyik oka, hogy a kárpátaljai ruszin kultúrát művelők körében feltűnően nagy a nyugdíjasok aránya. (E sorok írója is hallott olyan véleményt felsőoktatásban dolgozó szakembertől, hogy „majd hamarosan nyugdíjas leszek, s akkor foglalkozhatok a ruszinnal”).

Tény, hogy Kárpátalján egy maroknyi értelmiségi megfeszített erővel küzd a ruszin népnyelv irodalmi szintre emeléséért, a ruszin nép és nyelv hivatalos elismertetéséért. Az állami támogatás teljes hiánya ellenére Kárpátalján mintegy húsz ruszin vasárnapi iskola működik, s az utóbbi évtizedben nagyszámú ruszin nyelvű könyv jelent meg. A kárpátaljai ruszin népnyelven alapuló ruszin kiadványokban jól vizsgálhatók a magyar–ruszin nyelvi érintkezés kérdései. Az általam eddig megismert kárpátaljai ruszin kiadványok – szótárak, tudományos, szépirodalmi és publicisztikai művek, stb. – alapján az is megállapítható, hogy a ruszin nyelvtervezők – írók, költők, grammatikusok, lexikográfusok – közös Kárpát-mendencei történelmünk nyelvi nyomait nem tagadják meg. A nyelvjárási gyűjtésekből megismert hungarizmusok (Balogh 1978) megtalálhatók az irodalmi nyelvi igénytel megjelentetett ruszin művekben. (Ezek jegyzékét lásd Hollós 2004: 85–8). Magyar nyelvészeti tekintetben rendkívül izgalmas annak figyelemmel kísérése, hogy napjainkban több száz magyar eredetű ruszin tájszó irodalmi nyelvi szintre emelkedik (vö. Udvari 1997).

A lexikai hungarizmusainak többsége az északkeleti magyar nyelvjárásokból került a ruszin nyelvjárásokba, onnan pedig ruszin szépirodalmi művekbe, szótárakba stb. A jelen keretek között a harmadik évezredben megjelent ruszin szótárakból szemléltetem a fentebb elmondottakat (vö. Чопи 2000–2005 = Rj; Алмашій–Поп 2001 = RUR; Поп 2001 = RSz).

Zártság – nyíltság tükröződése: *баршун* <mN. *barsun* 'bársony' RUR 11, Rj I. 18; *боканча* <mN. *bokkancs* 'bakkancs'; RUR 13, Rj I. 42; *катуна* <mN. *katuna* 'katona' RUR 48; Rj III. 17; *кириїтїи* <mN. *keréitjes* 'temető' RUR 49; *кириїтїув* <mN. *keréitőü* 'mezőőr' RUR 49, Rj III. 21; *луґер* <mN. *lúhere* 'lóhere' RUR 60, RSz 22, Rj III. 96; *луфыс* <mN. *lúfasz* 'uaz, füge (naked)' Rj

III. 98; *покаш* <mN. *rokás* 'rakás, csomó' RUR 100; *фуйтовати* <mN. *fujt* 'fojt' RUR 127; stb.

Palatális-veláris megfelelések: *шипка* <mN. *sipka* 'sapka' RUR 136, RSz 46;

Magánhangzó-fejlődés: *вошкола* <mN. *oskola* 'iskola' RUR 20;

Diftongizálódás: *é* > *ěj*: *бокрийда* <mN. *bokréita* RUR 13; *вий?* <mN. (*cigaretta*)*véig* 'csikk' RUR 13; *витийз* <mN. *vitéiz* Rj 81; *фийдер* <mN. *féider* RUR 126; *фийк* <mN. *féik* RUR 126; *кутифийк* <mN. *kötőűféik* RUR 49; Rj III. 23; stb.

Diftongizálódás: *é* > *ie*: *зовгирь* <mN. *hóuhier* RUR 24, Rj I. 230; *галлirь* <mN. *gallier* RUR 26, Rj II. 254; *иппен* <mN. *ieppen* RUR 46, Rj 277; *ипный* <mN. *iep* 'ép', szép, vonzó RUR 46, RSz 17, Rj II. 277; *кевильный* <mN. *keviely* RUR 48, RSz 18; *кинсиный* <mN. *kienyes* Rj III. 22; *легинь* <mN. *legieny* RUR 58, Rj III. 81; *мипер* ~ *міпер* <mN. *miereg* RUR 63, Rj III. 129; stb.

Diftongizálódás: *ó* > *óу*: *бловдер* <mN. *blóuder* 'tűzhely sütője' RUR 13, Rj I. 38; *бовт* <mN. *bóut* RUR 13, Rj I. 39; *бозовц* <mN. *bohóuc* RUR 13; *йовсар* <mN. *jóuszág* RUR 47, Rj II. 293; *коврош* <mN. *kóurus* RUR 51, Rj III. 33; *мовкушка* <mN. *móukuska* RUR 64, Rj III. 135; *новтарош* <mN. *nóutárius* RUR 73, Rj III. 279; stb.

Diftongizálódás: *ő* > *őü*: *ливч* <mN. *lőücs* RUR 58, Rj III. 85; *тивширь* <mN. *tőücsier* 'tölcsér' RUR 114, RSz 38; *чивдарь* <mN. *csőüddör* RUR 133; stb.

Diftongizálódás kieső / előtt: *ковдош* <mN. *kóudus* RUR 51, Rj III. 33.

A fentiekben hangtani jelenségekkel igyekeztem szemléltetni északkeleti magyar nyelvjárási jelenségek tükröződését ruszin szótárakban. Ezekben azonban sok olyan szó is adatható, amelyek az északkeleti magyar nyelvjárások tulajdonképpen tájszavaira vezethetők vissza. Például *кендерица* <mN. *tengeri* 'kukorica'; *тенгерка* <mN. *tengeri barack* 'apró szemű kajszi'; *гидош* <mN. *hidas* 'komp'; *шовдарь* <mN. *sóudar* 'sóban áztatott disznócomb'; *жебаловка* <mN. *zsebbevalóу* 'zsebkendő'; stb.

Speciális vizsgálatot igényel a tükörszavak, tükörkifejezések vizsgálata is, hiszen a ruszin ember, amint az Csori szótárából (Rj) kiderül *szekériúton jár*; *a kényes dolgokkal úgy bánik, mint a hímestojással*; *bánatában meghal kedvese után*; *gyermekait kitaníttatja*; *a pálinkát főzi*; *a lekvárt főzi*; *a káposztát tapossa*; *a tengerit töri*; *a krumplit szedi*; *dézsájának fület csinál*; *a vályogot veti*; *a kenyeret szakajtóban keleszti*; *bolondgombát nem eszik*; *szereti a fekete epret*; *(villany)kör-tével világít*; *s nem szalad olyan szekér után, amelyik nem akarja felvenni* stb.

Látjuk, a hazai nyelvészet számára figyelemre méltó az a tény, hogy a magyarokkal hosszú évszázadok óta intenzív gazdasági, művelődési, nyelvi kapcsolatokban lévő kárpátaljai ruszinok népnyelve napjainkban irodalmivá vált, több tízezer lapon olyan nyelvi anyagot találva a kutatók elé, amelyen a nyelvi interferencia gyönyörűen tanulmányozható. Lexikai tekintetben izgalmas a ruszin szókészlet német elemeinek vizsgálata. Megfigyeléseim szerint a német elemek túlnyomó többségét szintén az északkeleti magyar nyelvjárások közvetítették a ruszinok felé. A hungarizmusokhoz hasonlóan e téma is monografikus feldolgozást igényel. (vö. Abonyi 2003, Udvari 2005/b. Bács-szerémi ruszin vonatkozásban pedig e kérdésekről I. MNy 78: 93–96; MNy 84: 227–32; Ethnographia 1997: 343–57).

Meggyőződésem, hogy LŐRINCZE LAJOS tanár úr, mint a *Magyar Nyelvjárási Bibliográfia* (1951) egyik szerkesztője is érdeklődéssel lapozgatná a fentebb idézett kárpátaljai ruszin szótárakat, s csodálkozna rá a magyar nyelvjárásokból ismert hangtani, alaktani, jelentéstani jelenségekre. Bizonyára konstatálná, hogy a népnyelven alapuló ruszin szótárak a szakember segítségére lehetnek a magyar családnév etimologizálásában. Biztos vagyok abban is, hogy az égből megértéssel és szimpátiával kíséri nyomon a kárpátaljai ruszinok nyelvi, művelődési törekvéseit.

SZAKIRODALOM

- Abonyi Andrea 2003. Лексические германизмы в карпаторусинском литературном языке. На основе произведений И. Петровция и И. Керчи. *Studia Russica* 20: 17–23.
- Алмашій, Михайло–Поп, Дмитрій 2001. О. Димитрій (Сидор) *Русиньсько-українсько-руський словарь*. Ужгород. rövidítése: RUR.
- Balogh Lajos 1978. P. M. Lizanec három könyve a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatokról. *MNy.* 74: 244–8.
- Чорі, Юрій 2000–2005. *Словарь русиньського языка*. Том I. А–Д, 2001–2002; Том II. Е – Й, 2003–2004; Том III. К–Н, 2004–2005. Ужгород. rövidítése: Rj.
- Hollós Attila 2004. Csöpey László élete és művei. // Жизнь и труды Ласло Чопея. *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 5. Nyíregyháza.
- Керча, Ігорь. Пудкарпатська Русь. Літературний язык. In: Magocsi 2004. 115–47; 319–31.
- Magocsi R. Paul 2004. *Русинський язык*. Uniwersytet Opolski, Opole.
- Поп, Димитрій–Поп Дмитро 2001. *Русинський синонімічний словарь из українськими відповідниками*. Ужгород. rövidítése: RSz.
- Udvari István 1997. Egy ruszin verseskötet magyar lexikai elemei. In: Mihálovics Árpád–Máté Éva (szerk.): *Könyv Dezső Lászlónak*. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza, 255–67.
- Udvari István 2005. A kárpátaljai ruszin irodalmi nyelv hungarizmusai kérdéséhez. In: *Könyv Pusztai Ferenc tiszteletére*. ELTE, Budapest. (sajtó alatt).
- Udvari István 2005/a. *Magyar–ukrán szótár*. A-Ly. Nyíregyháza.
- Udvari István 2005/b. К исследованию словника русинского литературного языка XVIII века. Опись имущества Петра Балутянского. In: *Studia Slavica Hungarica*. 50. 143–56.

Udvari István

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtypus, jelentés: A mondás mint szövegtypus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.